

પ્રથમ સુરેન્દ્ર રોજાના દેવે આચાર્યશ્રી કૈલાસગર

સત્તી ગંગોત્રી સત્તી

હારીત સંહિતા

સુખ સંહિતા સુખ સુખેર સુખેર

મહર્ષિ આત્રેયમુનિ ભાષિતા,

હારીત સંહિતા

(આર્ય વૈદક ગ્રંથ)

મૂળ સહિત શુદ્ધ ગુર્જર ભાષાંતર.

પ્રસિદ્ધ કરનાર,

જયરામ રઘુનાથ

પ્રમુખ—“ મુંબઈ, વૈદ્યક જ્ઞાન પ્રસારક સભા. ”

પ્રથમાવૃત્તિ—પ્રત ૨,૦૦૦.

મુંબઈ:

નિર્ણય-સાગર મુદ્રાયંત્રમાં મુદ્રાંકીત

સર્વ અધિકાર સ્વાધીન.

સંવત્ ૧૯૪૮—સન ૧૯૯૨.

મૂલ્ય રૂ. ૭.

“He who has merely learnt the principles (of medicine) and received no practical instructions, loses his presence of mind when he sees a patient, just as a coward gets confused in a battle. On the other hand, he who through mere rashness has obtained mere facility in practical work, and knows not the principles of medicine (as taught in books) does not deserve commendation of the learned but punishment from the King. Both these are unaccomplished and unfit to become practitioners, just as a bird with a single wing is unable to fly.”

Sas'rata.

“ કે પુરૂષે માત્ર વૈદ્યકશાસ્ત્રના તત્ત્વોનોજ અભ્યાસ કર્યો છે, પણ જાતી અનુભવ મેળવ્યો નથી તે જેમ એક બ્લીકણુ પુરૂષ લડાઇમાં જતાં ગભરાય છે તેમ એક રોગીને તપાસતાં વિભ્રમમાં પડે છે. બીજી તરફ — જે ડોકરને નગર વિચારે ઉપચાર કરવામાં ઘોડું જ્ઞાન મેળવ્યું છે પણ વૈદ્યકશાસ્ત્રના તત્ત્વોનો અભ્યાસ કર્યો નથી તે વિદ્વાનોની પ્રસંસાને પાત્ર થતો નથી પણ રાજ્ય તરફથી શિક્ષાને પાત્ર થાય છે. જેમ એક પક્ષી એક પાંખથી ઉડવા અસમર્થ છે તેમ આ બન્ને જાણીઓ વૈદ્યકનો ધંધો ચલાવવા અપર્યા અને નાલાયક છે.”

સુશ્રુત.

ઉપોદ્ધાત.

માણસના શરીરની રચના અને તેની આ જગતમાં સ્થિતિ ઉપરથી આપણને સ્પષ્ટ સમજાય છે કે, કોઈ પણ કાળ એવો ન હોતો કે તેમાં મનુષ્યના શરીરની સ્વાભાવિક સ્થિતિમાં ફેરફાર થયા છતાં તેનો કપચાર કરવામાં નહિ આવતો હોય. ઘણા જૂના કાળથી આર્ય શ્રોત્રમાં વૈદવિદ્યા અથવા આયુર્વેદ જાણીતો છે એ વાતને ઘણાં પ્રમાણ છે; આર્યોના સૌથી પ્રાચીન ગ્રંથાત્મા વેદમાં વૈદવિદ્યાને લગતા ઉલ્લેખ ઠામ ઠામ કરેલા જોવામાં આવે છે; તેમાં સૈકડો વનસ્પતિઓનાં નામ અને ઉપયોગ કહેવામાં આવ્યા છે; તેમાં વૈદોનાં નામ અને તે સંબંધી અમુક અમુક શોધ કરનારનાં નામ તથા સ્તવન આપવામાં આવેલાં છે; તેમાં શરીરને લગતું વર્ણન તથા શરીરના અવયવોનું વર્ણન આપવામાં આવેલું છે; અને છેવટે વૈદવિદ્યા જ્યારે પૂર્ણ દશાને પોહોચી ત્યારે આયુર્વેદ એ વેદના એક અંગરૂપે જૂદો પણ લખાયો છે.

પશુ પક્ષીઓ પણ પોતાના શરીરમાં ઘણેલા અમુક વાધિઓનું નિદાન જાણ્યા વગર કે સંપ્રાપ્તિ સમજ્યા વગર તેની ચિકિત્સા કરે છે એમ ધારી વાર જાણવામાં આવ્યું છે. એ તેમની ચિકિત્સા એટલી સ્વાભાવિક છે કે તેને વૈદવિદ્યા કે ચિકિત્સાનું નામ આપણે આપતા નથી, પણ તેજ સ્વભાવને અનુસરીને મનુષ્યો જ્યારે ચિકિત્સાના નિયમો દરોવે છે ત્યારે આપણે તેને વૈદવિદ્યા કહીએ છીએ. મનુષ્યની પ્રવૃત્તિ એ વિદ્યાના શોધ તરફ કેવી રીતે યત્ન તેનું સવિસ્તર વર્ણન એક જૂદા નિર્ધારીત શ્રદ્ધાશ્રદ્ધે, તથાપિ આર્યાવર્તમાં વસનાર આર્યોને તેનો શોધ કરવાને ઘણી અનુકૂળતાઓ હતી એ તો સર્વ કોઈના સમજ્યામાં જ આવે એવી છે. વેદમાં પશુઓના યજ્ઞ કરવાના વિધિ કહેવામાં આવ્યા છે તથા તે પશુઓને કેમ કાપવાં કેમ ચીરવાં એ તેમને તે કારણથી વિદિતજ હોવું જોઈએ. આ પ્રસંગથી તેમને પ્રાણીના અંગના જૂદા જૂદા અંતર અવયવો તથા તેનો ઉપયોગ જાણવામાં આવેલો હોવો જોઈએ એટલુંજ નહિ; પરંતુ અંગોનો છેદ ભેદ કરવાને શક્તિ કેવાં જોઈએ તેની બનાવટ પણ સૂઝેલી હોવી જોઈએ. આર્યાવર્ત જૂદા જૂદા પ્રકારની એટલી બધી વનસ્પતિથી ભરપૂર છે કે આર્યો જેવા તીક્ષ્ણ નિરીક્ષા કરનારની દૃષ્ટિ તેમના ગુણદોષ તપાસવા તરફ સહજ દોરાય એ બનવા જેવું છે. જે જે વિષય જેના જેના જાણવામાં આવ્યો તે તે વિષય ને પોતાના શિષ્યોને કહેતો ગયો અને એ-

પ્રમાણે પરંપરાથી આલતા આવેલા અનુભવમાં વધારો થતાં થતાં વૈદ્યવિદ્યા એક વખત સંપૂર્ણપણાને પામી ગઈ હતી.

આપણા જૂના વૈદ્યકના ગ્રંથો જેતાં આપણને જણાય છે કે જે અનુભવ આપણા પ્રાચીન આર્યોએ મેળવેલો છે તે ઘણો છે. એમ છતાં પણ તેમાં સુધારા વધારાનો અવકાશ નથી એમ કહેવાની અમારી મતલબ નથી. હજી તેમાં ઘણો સુધારો વધારો થઈ શકે એમ છે, પરંતુ જેટલો અનુભવ તેમણે મેળવી મૂક્યો છે તે પ્રથમ જાણી ગયા પછીજ તેમાં જે કાંઈ સુધારો વધારો થાય તો થઈ શકે; આ કારણથી વૈદ્યવિદ્યાના પ્રાચીન ગ્રંથોનો શોધ કરી તેનો અભ્યાસ કરવાની સર્વને અગત્ય છે.

વૈદ્યવિદ્યાના ગ્રંથો માત્ર વૈદ્યોનેજ કામના છે એટલુંજ નહીં, પણ તે સર્વને અવલોકન કરવા જેવા છે. કહેવત છે કે “**प्रक्षालना द्विर्पकस्य दुरादस्पर्शनं वरम्**”—“કાદંબમાં પગ બોળીને પછી ઘોઘ નાખવા કરતાં તેમાં પગ નજ બોળવો એ સૌથી સાફ છે.” તેમ વૈદ્યક શાસ્ત્રના અજ્ઞાનથી રોગ થવા દેવો અને પછી તેને દૂર કરવાના ઉપાય કરવા તે કરતાં રોગ ઉત્પન્ન થવા ન દેવો એજ શ્રેષ્ઠતર વાત છે. પણ વૈદ્યક શાસ્ત્રના ગ્રંથોતું સામાન્ય અવલોકન પણ કર્યાવિના આ રોગનાં કારણો (હેતુઓ) જાણવામાં આવતાં નથી, તો પછી થનારા રોગથી દૂર તો શી રીતે રહેવાય? કેટલાકતું કહેવું એમ છે કે, વૈદ્યક શાસ્ત્ર જેવા ગહન વિષયનો ગુરૂ પાસેથી બરાબર અભ્યાસ કર્યાવિના ગુંદનો ગાંગ મળ્યે ગાંધી થઈ બેસવા જેવું કેટલાક કરેછે— વૈદ્યકના ભાષાંતરનો ગ્રંથ હાથમાં લઈ તેટલા વડેજ વૈદ્ય થઈ જીવતા જેખમવાળો વૈદ્યકનો ધંધો ચલાવવા મંડી પડેછે એ કેવળ હસવાજેવું અને ધિઃકારવા જેવું કામ છે. આ વાત અમારે પણ સર્વથા માન્ય છે. વૈદ્યકના ગ્રંથોનાં ભાષાંતરો આહાર પાડનારનો કાંઈ એવો હેતુ હોતો નથી કે તે વાંચીને દરેક માણસે વૈદ્ય થઈ પડવું! તેમના હેતુ નિરાળા હોય છે; અને તે- માંનો આ પણ એક હેતુ છે કે સાધારણ માણસ રોગાદિના હેતુ જાણીને રોગની ઉત્પત્તિથી દૂર રહી શકે. માણસ આહાર વિહારના નિયમો જાણે તથા ખોરાક વગેરેના ગુણ અવગુણ જાણે તો ખેડાઘણે દરજ્જે તે પોતાનું અને પોતાના કુટુંબનું હિત કરી શકે. વળી કેટલાક સામાન્ય રોગો ઉપર એવા ઉપચાર હોય છે કે, વૈદ્યની સલાહ લીધા વિના પણ તે ઉપચાર જે વખતસર લાગુ કરવામાં આવે તો તેથી મનુષ્યનો તે રોગ મંડી જાય છે અથવા તેમાંથી ખીજે ભયંકર રોગ થતાં અટકે છે. કેટલીક વાર મનુષ્યો એવી જગોએ પડેલા હોય છે કે જ્યાં તેમને કોઈ સારા વૈદ્યની સલાહ લેવાનું બની આવતું નથી; એવે પ્રસંગે તેમણે મેળવી રાખેલું સાધારણ જ્ઞાન બહુ ઉપયોગી થાય

ઉપોદ્ધાત.

૩

છે તથા જે તેમની પાસે કાંઈ ઔષધ તૈયાર હોય છે તો તે લાગુ કરવાને પણ અનુકૂળ પડે છે. વૈદ્યકના ગ્રંથો વાંચવાથી આત્મા આત્મા બીજા અનેક ફાયદા છે જે ગણાવવાની અત્રે અમે જરૂર જોતા નથી તથાપિ એટલું તો કહેવુંજ જોઈએ કે સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિથી તે આખર-સુધી વૈદ્યવિદ્યા સદાકાળ ઉપયોગી છે. વૈદ્યક જાણનાર ગમે તે સ્થળમાં જાય તો ત્યાં પણ તેનો ખપ છે. એક વિદ્વાન કહે છે કે,

કસ્યદોષઃકુલેનાસ્તિ, વ્યાધિનાકેનપીઢિતાઃ ।

વ્યસનંકેન ન પ્રાપ્તં, કસ્ય સૌખ્યંનિરંતરમ્ ॥

અર્થ.—કોના કુળમાં દોષ નથી ? વ્યાધિવડે કોણ પીડિત નથી ? દુઃખ કોને નથી પડ્યું ? અને કોનું સુખ સદાકાળ એક સરખું ટકી રહ્યું છે ? બધાના જવાબમાં નકારજ આવશે. એમ છે ત્યારે આપણે જાણવું કે કોઈ માણસ કાંઈ ને કાંઈ પણ વ્યાધિના ઉપાધિમાં તો ખરોજ, અને “રોગીનો મિત્ર કોણ?—વૈદ્ય” એ ન્યાયથી વૈદ્યવિદ્યાનો માહિતગાર ગમે ત્યાં મિત્રતા પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

સામાન્ય લોકોના કરતાં વૈદ્યોને વૈદ્યકના ગ્રંથો ઘણા ઉપયોગી છે એ તો નિર્વિવાદ છે; તથાપિ અમારું કહેવું એમ છે કે આ કાળમાં વૈદ્યોને વૈદ્યકનાં ભાષાંતરના ગ્રંથો ઘણા ઉપયોગી છે, હમણા વૈદ્ય નામધારી પુનુષ્પોમાંથી સંસ્કૃત ભાષા જાણનારા ઘણા યોગ પુરુષો છે; ઘણા જણે તો ‘તાગશતમાં પણ માથું માર્યું નથી હોતું. પણ “જે ન મગાય શીખ, તો વૈદું શીખ” એમ કેટલાક તો માત્ર સારા રોજગારના અભાવેજ વૈદ્ય થયેલા હોય છે. જેઓ પેદી દરપેદીના વૈદ્ય હોય છે તે પણ સારું શીખેલા હોતા નથી. કિં બહુના! ન શીખેલાઓમાં પણ શીખ્યા પુરતુંજ સમજવાની શક્તિવાળા ઘણાક હોય છે. એમ વૈદ્યકના ધંધાની સ્થિતિ છે, તે વખતે તે ધંધો કરનારના હાથમાંજે વૈદ્યકના પ્રાચીન ગ્રંથોનાં ભાષાંતર મૂકવામાં આવે તો અવશ્ય તેઓ પોતાના જ્ઞાનમાં વધારો કરી પોતાનો ધંધો સારી રીતે કરવાને શક્તિમાન થાય. કેટલાક એમ માને છે કે એવા અભણ વૈદ્યોને વૈદ્યકનો ધંધો કરતાં અટકાવવાને કાયદો કરાવવો, પણ આ તેમનું માનવું જૂલ ભરેલું છે. કેમકે કોઈ માણસે વૈદ્યકનો ધંધો ક્યો છે કે નહિ, એની મર્યાદા ઠરાવવાનું કામ બહુ મુશ્કેલ છે. પોતાના છોકરાને ચુંક આવવાથી અજમે ફકાવનારી માતાએ, અથવા છોકરાને તાવ આવવાથી કિવનૈન કે કરિયાતું આપનાર પિતાએ, અથવા મિત્રનું માથું દુખવાથી આમોનિયા સુંઘાડનાર કે તાંદળજળનાં મૂળ માથે બંધાવનાર મિત્રોએ વૈદ્યકનો ધંધો ક્યો કહેવાશે ? ટુંકમાં આ સંબંધી કાંઈ નિર્બંધ કરવામાં આવે, તથાપિ સામાન્ય વૈદ્યકજ્ઞાનનો ઉપયોગ તેથી

લેશ પણ ઘટી શકતો નથી. પ્રત્યેક માણસે જો હંદગી ભોગવતી ઘટે છે તો તેને હંદગીનાં આધારભૂત તત્ત્વો, તેને સ્થિર કરનાર તત્ત્વો, અને તેને લંબાવનાર તત્ત્વો પણ વૈદ્યકતા ગ્રંથોમાંથી અવસ્થ જાણવાં ઘટે છે.

વૈદ્યકશાસ્ત્ર ઉપર અભ્યારસુત્રીમાં અનેક ગ્રંથો સંસ્કૃત પ્રાકૃતભાષામાં લખાયા છે, પણ સંસ્કૃત ભાષામાં રચાયેલા ગ્રંથો પૈકી ચરક, સુશ્રુત અને વાગ્ભટ આ ત્રણ મુખ્ય મનાય છે. એનેજ આયુર્વેદનાં ત્રણ પ્રસ્થાન કહે છે. આત્રેય સંહિતા તેના કરતાં પણ જૂની છે. એમ કેટલાંક પ્રમાણેથી માન્ય પડે છે. ઘણા જૂના ગ્રંથોમાં આત્રેય-સંહિતાનો ઉલ્લેખ કરેલો જોવામાં આવે છે. આત્રેય સંહિતામાં એ ગ્રંથના સર્વથી પ્રાચીનપણા વિષે કહે છે કે:—

“અત્રિઃકૃતયુગે વૈદ્યો દ્વાપરે શુશ્રુતોમતઃ ।

કલૌ વાગ્મટનાન્નથ ગરિમાત્ર પ્રદૃશ્યતે” ॥

એ ઉપરથી સત્યયુગમાં આત્રેય સંહિતા પ્રમાણે ચિકિત્સા કરવામાં આવતી હતી તો ખીજા બધા કરતાં એની પ્રાચીનતા સિદ્ધ થાય છે. એ આત્રેય સંહિતા તેજ હારીત સંહિતા એમ માનવાને પણ કાંઈ વાંધો નથી. કદાચ કોઇના મનમાં આ ગ્રંથવિષે ચરક સુશ્રુતના જેટલું માન ન હોય!! તેને માટે એટલુંજ જોતવું અસંયોગે કે જેવી રીતે મહાત્મા આત્રેય (પુનર્વસુ) મુનિએ પોતાના શિષ્ય અમ્ભિવેશ મુનિએ કહેલા આયુર્વેદનો ગ્રંથ ચરકસંહિતા એનામથી જોળખાય તેવીજ રીતે એજ આત્રેય મુનિએ પોતાના શિષ્ય હારિત મુનિને કહેલા આયુર્વેદનો આ ગ્રંથ હારિતસંહિતા અથવા આત્રેયસંહિતા એનામથી જોળખાય છે, જુઓ ગ્રંથના આરંભમાં—

“આત્રેયં बहुशिष्यैस्तुराजितं तपसान्वितम् ।

पप्रच्छशिष्योहारीतः सर्वज्ञान मिदं महत् ॥

ગ્રંથમાં પણ સર્વત્ર લખે છે કે “इत्यात्रेयमाषिते हारीतोत्तरे” એ પ્રમાણે આત્રેય અને હારીત બન્નેનાં નામ એમાં અંકીત થયાથી આ સંહિતાને કોઈ આત્રેય અને કોઈ હારીત એવા નામથી વ્યવહાર કરતા હશે. કેટલાક એમ માને છે કે આત્રેય સંહિતા તો હુમ્મજ યઈ ગઈ છે; કેમકે સંઅહ, ભાવપ્રકાશ, વગેરે ગ્રંથોમાં આત્રેયમાંથી લીધેલાં જે વચનો દાખલ કરેલાં છે તે આમાં જોવામાં આવતાં નથી. આ તરફ રાજ ધ્યાન આપવા જેવી છે ખરી; પણ જ્યારે ગ્રંથની પ્રાચીનતા, લેખની અશુદ્ધતા અને પાઠાંતરની પ્રચુરતાઉપર વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે પણ અતુમાન થાય છે કે, આ જૂના ગ્રંથમાં એક વખત એક જણને જે

કોપોદ્ધાત.

૫

શ્લોક હાથ લાગ્યા હોય તે બીજી વખત હાથ ન પણ લાગે, અને એક વખત જે શ્લોક તેમાં ન જોવામાં આવ્યા હોય તે જોવામાં પણ આવે. ગુજરાતી ભાષાના મહાકવિ પ્રેમાનંદને થઈ ગયે કાંઈ બહુ વર્ષ થયાં નથી, કદાચ ૨૫૦ કે તે લગભગ વર્ષ થયાં હશે; તેપણુ તેના ઓખાહુરણની શી અવસ્થા થઈ છે તે જુઓ. એક પ્રત જ્યારે ૯૨ કડવાંની હાથ આવેછે ત્યારે બીજી પ્રત ૭૨ કડવાંની અને ત્રીજી પ્રત ૬૯ કડવાંની તેા ચોથી પ્રત ૪૨ કડવાંની અને વળી પાંચમી પ્રત ફક્ત ૨૭ કડવાંનીજ મળી આવે છે. આ બધામાંથી પ્રેમાનંદ વિરચિત મૂળ પ્રત કયી હશે તે મોટા સંશયની વાત થઈ પડે છે. કોઈ એમ માને છે કે સૌથી ઓછાં કડવાંની પ્રત મહાકવિએ લખેલી હોવી જોઈએ અને પાછળથી બીજા કવિઓએ તેમાં ઉમેરો કરવાથી કડવાંનો વધારો થયેલો હોવો જોઈએ; કોઈ એમ કહે છે કે ૪૨ કડવાંની પ્રત તેની લખેલી છતાં પાછલા કવિઓએ દોઢ ગણપણુ કરીને તેમને નીરસ લાગેલાં કડવાં ગાળી નાખેલાં હોવાં જોઈએ; કોઈ કહે છે કે નવ દિવસમાં વેચાઈ રહે તેટલું હુંકું કરવામાટે કેટલાંક કડવાં પાછળથી બીજા કવિઓએ ઓછાં કર્યાં હશે. જ્યોતિપના બાળબોધ નામે ગ્રંથની પણ એજ દશા છે. આવીજ રીતે કદાચ આગ્રેય સંહિતાનું પણ થયું હોય તો કબીર વડના થડની પેડે તે આજના શોધકોને ભાવનારૂં થાય ખરું.

આ ગ્રંથનું ભાષાંતર કરવા માટે વડોદરાના નિવાસી રા. રા. યાજ્ઞાલ નરસિંરામ ભટ્ટને વિનવતાં તેમણે હારીત સંહિતાની ત્રણ પ્રતો એકઠી કરી હતી; જેમાંની બે ગ્રંથાળામાં વિનોદલાલસેને ઝોડિટ કરી છપાવેલી હતી. એક પ્રત વડોદરાના વૈદ્ય જગન્નાથ પ્રાણશંકર પાસેથી લખેલી સંપૂર્ણ મળી હતી, તે સંવત્ ૧૭૪૫ ની સાલમાં કુંદેસા ગામમાં લખાયેલી હતી. બીજી બે પ્રતો શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકારના વૈદ્ય બાપુભાઈ લક્ષ્મીરામના ચિરંજીવ ધનશ્યામ વૈદ્ય પાસેથી મળી હતી; તેમાંની એક પ્રત સંવત્ ૧૫ ના સૈદામા લખાયેલી હતી અને બીજી તૂટક હોવાથી સાલ જાણવામાં આવી નથી તથાપિ તેપણુ તેટલીજ જુની હશે એમ તેના શેષ ઉપરથી માનુષ પડતું હતું. વિનોદ લાલસેનની પ્રતો મારી તરફથી મોકલી આપી હતી. તે જે કે અમે સુધારેલી હતી તથાપિ તે ઘણી જગોએ અશુદ્ધ હતી. વૈદ્ય ધનશ્યામવાળી બે પ્રતો પણ લેખક દોષવાળી હતી તથાપિ વિનોદ લાલસેનની છપેલી પ્રતો કરતાં તે ઠીક હતી. વૈદ્ય જગન્નાથવાળી પ્રત સૌ કરતાં ઠીક હતી તથાપિ અશુદ્ધતા તો તેમાં પણ હતી પરંતુ આમ આર પાંચ પ્રતો મળી આવવાથી તે ઉપરથી એક નવી સુધારેલી પ્રત ઉત્પન્ન કરવાને ભાષાંતર કર્તાને કેટલીક રીતે અનુકૂળ પડ્યું. મેળવેલી પ્રતોના પાઠ ઘણી જગોએ એક

૬

ઉપોદ્ધાત.

ખીજ્જથી જૂદા પડતા હતા, પણ જ્યાં અર્થનો તકાવત ન હોય ત્યાં તેમણે એક શુદ્ધ પાઠ પસંદ કરી ખીજા છોડી દીધા હતા; પરંતુ જ્યાં અર્થનો તકાવત માલમ પડ્યો ત્યાં જે પાઠ ઘણી પ્રતોમાં મળતો આવ્યો તે રાખી લેઈ ખીજા પાઠ ફૂટ નોટમાં પ્રતપાઠાંતર તરીકે બતાવ્યો છે. પાઠાંતર બતાવવામાં વિનોદલાલસેનવાળી પ્રત તેમને પ્રથમ મળી હતી માટે તેને તેમણે પેહેલી પ્રત ગણી છે; વૈદ્ય ધનશ્યામવાળી બે પ્રતોમાંથી એકને ખીજી અને ખીજીને ત્રીજી પ્રત ગણી છે; તથા વૈદ્ય જગન્નાથવાળી પ્રતને ચોથી પ્રત ગણી છે કેમકે તે અંથનો પાછલો ભાગ લખાતી વખતે મળી આવી હતી. ભાષાંતર કરવામાં આવા અશુદ્ધ ગ્રંથોને લીધે રા. રા. છોટાલાલ નરસેરામને જે મુશ્કેલી પડી હશે તે માત્ર ‘જલ્લામર્થ્યે માસા જ્ઞોપ ઘેતો કૈસા ॥ જાર્વે ત્યાચ્યા વંશા, તેઢ્ઢાં કલ્લે’ એ કહેવત પ્રમાણે તેવાં કામ કરનારનેજ તે પૂરતી રીતે સમજાઈ શકાશે. કોઈ કોઈ વાર બંધી પ્રતોમાં એક પાઠ જૂદી જૂદી રીતે અશુદ્ધ માલમ પડતો ત્યારે તેમના મત સાથે કેટલાક વૃદ્ધ વૈદ્યોનો અનુમત મેળવી તેમને લખવાની જરૂર પડતી. અને આવી રીતે થવાથી ધાર્યા કરતાં કાળક્ષેપ વિશેષ થયો છે. હુંકામાં હારિત સંહિતાના ગ્રંથને ઘણી પ્રતો મેળવી સંશોધન કરી શુદ્ધ કરવામાં તથા તેનું ભાષાંતર પણ જેમ અને તેમ યથાર્થ કરવા તરફ રા. રા. છોટાલાલ નરસેરામ ભડે પૂરતી કાળજી રાખેલી છે, જેથી આ ગ્રંથનો સારો ઉપયોગ થવાની આશ રાખવામાં આવે છે.

આ પ્રસ્તાવના પૂરી કરતાં પેહેલાં આવા ગ્રંથો વાંચનારને બે બોલ કહેવા ઉચિત જણાય છે. વૈદ્યવિદ્યાના ગ્રંથો માત્ર વાંચીને વૈદ્ય થવાની આશા રાખવી એ કેવળ હસવા જેવું છે. આવા ગ્રંથો વાંચવાથી વૈદ્ય થવા સિવાય પણ ઘણા ઘણા પ્રકારના લાભ મનુષ્યને મળી શકે છે એ અમે પૂર્વે કહ્યુંજ છે, તથાપિ જેની ઇચ્છા એમજ હોય કે મારે વૈદ્ય થવું છે તેણે તો કોઈ વિદ્વાન વૈદ્ય પાસે આવા ગ્રંથોનો સાઘંત અભ્યાસજ કરવો જોઈએ; કારણ કે વૈદ્યક વગેરેના ગ્રંથોમાં ગ્રંથકાર ઘણી વાર પોતાને અનુભવથી કે અતિપરિચયથી સેહેલો થઈ પડેલો વિષય ખીજાને પણ સેહેલોજ હશે, એવા ભ્રમથી હુંકાવી નાખે છે કે બિલકુલ છોડી દે છે. એવા પ્રસંગે સ્વચ્છિક્ષિથી કેવળ પુસ્તક ઉપરથી થયેલો વૈદ્ય ગુંચાય છે અને પ્રસંગ પડતાં ગમે તેવા તર્ક કરી કાંઈને કાંમે કાંઈ કરી બેસે છે. આ હાનિમાંથી બચવાને તેણે ગુરુદ્વારા જ્ઞાન મેળવવું જરૂરનું છે, અને તેમ કરવામાં તેને આવાં પુસ્તકો અતિ ઉપયોગી થશે.

પ્રસિદ્ધ કર્તા.

અનુક્રમણિકા.

પ્રથમ સ્થાન.

વિષય.	પૃષ્ઠ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
વૈદ્ય ગુણદોષ કથન.		દેશકાળાદિ પરિચાન. ...	૧૩
મંગળાચરણ... ..	૧	રોગીના ઉપચાર કરવાનું ફળ	૧૩
આત્રેય તથા હારીતનો સંવાદ.	૧	વૈદ્યનું વૈદ્યત્વ	૧૪
વૈદ્યના ગુણદોષ	૫	એ પ્રકારનો ઉપક્રમ... ..	૧૪
શસ્ત્ર શિખવાનો વિધિ ...	૬	વૈદ્યના એ પ્રકાર	૧૪
*ચિકિત્સા સંગ્રહ.		વ્યાધિના સાધ્યાદિપ્રકાર ...	૧૪
આઠ પ્રકારની ચિકિત્સા ...	૯	ઉપચારનું ફળ	૧૫
શલ્યતંત્ર	૯	દોષશેષથી હાનિ	૧૫
શાલાક્ય	૧૦	કુપચ્ચથી નુકશાન	૧૬
કાય ચિકિત્સા	૧૦	વૈદ્યકર્મનો નિર્દેશ	૧૬
અગદ ચિકિત્સા	૧૧	લંઘનની યોગ્યતા	૧૭
બાલ ચિકિત્સા	૧૧	જઠરાગ્નિનું કર્મ	૧૭
વિષ તંત્ર	૧૧	સામનિરામ વ્યાધિના ઉપક્રમ	૧૭
ભૂત વિદ્યા	૧૧	વૈદ્યની યોગ્યતા	૧૭
વાઙ્કરણ	૧૨	વૈદ્યનું જ્ઞાન	૧૮
રસાયન તંત્ર... ..	૧૨	ઉપચાર કરવા યોગ્ય મનુષ્યો.	૧૮
ઉપાંગ ચિકિત્સા	૧૨	ધન આપનારી ચિકિત્સા ...	૧૮
વૈદ્યશિક્ષાનો ઉપક્રમ.		યશ " "	૧૯
ઉપચાર કરવાની યોગ્યતા...	૧૩	દોષ " "	૧૯
* ઔષધોપચાર.		ઉપસંહાર	૨૦
		ઋતુચર્યા.	
		દેશકાળનું જ્ઞાન	૨૦

૨

અનુક્રમણિકા.

વિષય.	પૃષ્ઠ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
દેશના પ્રકાર	૨૦	વાયુના પ્રવાહની પ્રવૃત્તિ ...	૩૯
આનુપદેશનું સ્વરૂપ ...	૨૧	પૂર્વદિશાનો વાયુ ...	૩૯
ઝંઝાલ દેશનું સ્વરૂપ ...	૨૧	અગ્નિકોણનો ,, ...	૩૯
સાધારણ દેશનું સ્વરૂપ ...	૨૨	મલયાચળનો ,, ...	૩૯
કાળજ્ઞાન	૨૨	દક્ષિણદિશાનો ,, ...	૪૦
કાળનાં સ્વરૂપ	૨૨	નૈઋત્ય ,, ,, ...	૪૦
ઉપાદક કાળનું સ્વરૂપ ...	૨૩	પશ્ચિમ ,, ,, ...	૪૦
પ્રવર્તક ,, ,, ...	૨૩	વાયવ્ય ,, ,, ...	૪૦
સંહારક ,, ,, ...	૨૩	ઉત્તર ,, ,, ...	૪૧
કાળનું સનાતનપણું ...	૨૪	ઠશાન ,, ,, ...	૪૧
કાળનું નાશક સ્વરૂપ ...	૨૪	કર્ત્રિમ વાયુના ગુણુ ...	૪૧
કાળનાં બીજાં સ્વરૂપ ...	૨૪	વસ્ત્રનો વાયુ... ..	૪૧
ઋતુચર્યા	૨૪	ચર્મનો ,, ...	૪૨
બે અયનનું નિરૂપણ ...	૨૫	વાંસનો ,, ...	૪૨
દક્ષિણાયનનાં લક્ષણ ...	૨૫	કાંચપાત્રનો વાયુ ...	૪૨
ઉત્તરાયનનાં લક્ષણ ...	૨૬	તાલપત્ર અને ફેલપત્રનો વાયુ	૪૩
વર્ષાઋતુના ઉપચાર ...	૨૬	વીરણોનો તથા મોરર્ષાછનો વાયુ	૪૩
શરદ્ધ ,, ,, ...	૨૮	ઋતુ પરત્વે વાયુનો પ્રવાહ...	૪૩
હેમંત ,, ,, ...	૩૦	એક દીવસમાં છઠ્ઠાનું પ્રકાર	૪૪
હેમંતોપચાર માટે બીજા		ઝેરી વાયુનો સમય ...	૪૪
આચાર્યોનું મત ...	૩૦	દોષોનો પ્રકોષ તથા ઉપશમ.	૪૫
શિશિરોપચાર... ..	૩૧	વાયુના પ્રકોષનું નિદાન ...	૪૫
વસંતોપચાર... ..	૩૨	પિત્તના ,, ,, ...	૪૭
ગ્રીષ્મ ઉપચાર ...	૩૩	કફના ,, ,, ...	૪૭
દોષ પ્રકોષ.		બે દોષના એકલા પ્રકોષનું નિદાન	૪૮
વયનું જ્ઞાન	૩૪	સન્નિપાતની ઉત્પત્તિ ...	૪૯
પ્રકૃતિ જ્ઞાન	૩૭		
વાતપ્રકૃતિનું લક્ષણ ...	૩૭	છ પ્રકારના રસના ગુણુદોષ	૪૯
પિત્તપ્રકૃતિનું ,, ...	૩૭	મધુર વીર્ય	૫૧
કફપ્રકૃતિનું ,, ...	૩૮	કડવા રસનું વીર્ય ...	૫૧
સભપ્રકૃતિનું ,, ...	૩૮	તીખા રસનું વીર્ય ...	૫૧

છ પ્રકારના રસ.

છ પ્રકારના રસના ગુણુદોષ	૪૯
મધુર વીર્ય	૫૧
કડવા રસનું વીર્ય ...	૫૧
તીખા રસનું વીર્ય ...	૫૧

અનુક્રમણિકા.

૩

વિષય.	પૃષ્ઠ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
ખાટા રસનું વીર્ય ...	૫૨	સરોવરના પાણીના ગુણ ...	૬૪
કષાય રસનું વીર્ય ...	૫૨	નદીઓના પ્રકાર ...	૬૪
ખારા રસનું વીર્ય... ..	૫૩	સામાન્ય નદીના ગુણ ...	૬૪
		પાપાણુ ,, ...	૬૫
		રેતીવાળી ,, ...	૬૫
		હિમાલયમાંથી ઉપજેલી નદી- ઓના ગુણ... ..	૬૫
પાણીના પ્રકાર ...	૫૩	મલયાચળની નદીઓના ગુણ	૬૬
ગાંગજળની પરીક્ષા ...	૫૪	ગંગામાં મળનારી ,, ...	૬૬
ગાંગજળના ગુણ ...	૫૫	સિંધુમાં મળનારી ,, ...	૬૬
સામુદ્રજળના ગુણ ...	૫૫	પશ્ચિમતરફ વહેનારી નદીઓ	૬૭
ચાર પ્રકારની વૃષ્ટિ ...	૫૬	પશ્ચિમ પર્વતમાં ઉપજેલી ,,	૬૭
રાત્રિવૃષ્ટિ ના ગુણ ...	૫૬	ગૌતમીને મળનારી નદીઓ	૬૭
દિવાવૃષ્ટિ ,, ...	૫૬	દક્ષિણ દેશમાં વહેનારી નદીઓ	૬૮
દુર્દિનવૃષ્ટિ ,, ...	૫૬	નદીઓનો વિસ્તાર... ..	૬૮
ક્ષણવૃષ્ટિ ,, ...	૫૭	પૃથ્વીના પ્રકાર અને ગુણ... ..	૬૮
શ્રાવણવૃષ્ટિ ,, ...	૫૭	ભૂમીભાગ પ્રમાણે જળના ગુણ	૬૯
ભાદ્રપદવૃષ્ટિ ,, ...	૫૭	પાણીના ખીજા ચાર પ્રકાર... ..	૬૯
આશ્વિનવૃષ્ટિ ,, ...	૫૭	પાપાદકના ગુણ... ..	૬૯
કાર્તિકવૃષ્ટિ ,, ...	૫૮	રોગાદકના ,, ...	૭૦
સ્વાતિજળના ગુણ ...	૫૮	અંશદકના ,, ...	૭૧
અકાળવૃષ્ટિના ગુણ ...	૫૮	આરોગ્યોદકના ,, ...	૭૧
કરાના પાણીની ઉત્પત્તિ ...	૫૯	શિતોદકના ,, ...	૭૨
કરાના પાણીના ગુણ ...	૬૦	ઉષ્ણોદકનું લક્ષણ ...	૭૨
ઝાકળના ,, ,, ...	૬૦	ઉષ્ણોદકના ગુણ ...	૭૩
હીમના ,, ,, ...	૬૧	જળપાનનો વિધિ ...	૭૩
પૃથ્વીપરના પાણીના આઠ પ્રકાર	૬૧		
નદીના પાણીના ગુણ ...	૬૧		
ઉદ્ભિદ ,, ...	૬૨		
ઝરણુના ,, ...	૬૨		
વેહેળિયાના ,, ...	૬૨		
વાવ્યના ,, ...	૬૩		
ફૂવાના ,, ...	૬૩		
તળાવના ,, ...	૬૩		

*ક્ષીર વર્ગ.

દૂધ.

દૂધની ઉત્પત્તિ... .. ૭૫

* દુધ.

વિષય.	પૃષ્ઠ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
દૂધના સામાન્ય ગુણ ...	૭૭	બકરીની છાશના ગુણ. ...	૮૬
જૂદા જૂદા રંગની ગાયોના		ત્રણ પ્રકારની છાશ ...	૮૬
દૂધના ગુણ... ...	૭૭	ત્રણ પ્રકારની છાશના ગુણ. ...	૮૬
ગાયના દૂધના ગુણ ...	૭૮	છાશ પીવાનો વિધિ ...	૮૮
બકરીના ,,	૭૮	છાશ પીવાનો નિષેધ ...	૮૮
ધેડીના ,,	૭૯	માખણ.	
ભેંસના ,,	૭૯	માખણના ગુણ... ...	૮૯
ઉંટડીના ,,	૭૯	દૂધના શીણના ગુણ ...	૮૯
નારીના ,,	૭૯	ધી.	
સવારના ,,	૮૦	ગાયના ધીના ગુણ ...	૯૦
સાંજના ,,	૮૦	બકરીના ,,	૯૧
દૂધ બગાડનારા ખોરાક વગેરે.	૮૦	ભેંસના ,,	૯૧
ક્ષીરપાનનો વિધિ ...	૮૦	ઉંટડીના ,,	૯૧
દહીં.		ધેડીના ,,	૯૧
ગાયના દહીંના ગુણ ...	૮૧	ધોડીના ,,	૯૨
બકરીના ,,	૮૧	દૂધના ,,	૯૨
ભેંસના ,,	૮૨	સ્ત્રીના ,,	૯૨
ઉંટડીના ,,	૮૨	જૂના ,,	૯૩
સ્ત્રીના ,,	૮૨	નવા ,,	૯૩
ધેડીના ,,	૮૨	મૂત્ર વર્ગ.	
વર્ષાઋતુના ,,	૮૩	ગાયના મૂત્રના ગુણ. ...	૯૪
શરદઋતુના ,,	૮૩	બકરાના ,,	૯૪
હેમંતઋતુના ,,	૮૩	ધેડાના ,,	૯૪
શિશિરઋતુના ,,	૮૪	ભેંસના ,,	૯૪
વસંતઋતુના ,,	૮૪	હાથીના ,,	૯૪
ગ્રીષ્મઋતુના ,,	૮૪	ધોડાના ,,	૯૬
દહીં ન ખાવાનો વિધિ ...	૮૪	ઉંટના ,,	૯૬
દહીં ખાવાનો વિધિ ...	૮૫	ગધેડાના ,,	૯૬
છાશ.		મનુષ્યના ,,	૯૬
ગાયની છાશના ગુણ ...	૮૫	પ્રસૂતા અને અપ્રસૂતાના	
ભેંસની ,,	૮૫	મૂત્રના ગુણ ...	૯૭

અનુક્રમણિકા.

૫

વિષય.	પૃષ્ઠ.
બળદના મૂત્રના ગુણ ...	૬૭
*દક્ષિ વર્ગ.	
ઘોળી સેરડીના ગુણ ...	૯૮
કાળી " " ...	૯૮
યંત્રથી કાઢેલા સેરડીના રસના ગુણ ...	૯૯
ચૂશીને ખાધેલી સેરડીના રસના ગુણ...	૯૯
રાખી મુકેલા રસના ગુણ ...	૯૯
પકાવેલા રસના ગુણ. ...	૧૦૦
કાકમના ગુણ ...	૧૦૦
ગોળના ગુણ ...	૧૦૦
ગુડખંડના ગુણ...	૧૦૧
ખાંડના ગુણ ...	૧૦૧
સાકરના ગુણ ...	૧૦૧
રોગ પરત્વે ગોળની યોજના.	૧૦૧

†કાંછક વર્ગ.

તુષોદકના ગુણ. ...	૧૦૩
યવામ્લના ગુણ. ...	૧૦૩
ધઉની કાંછના ગુણ. ...	૧૦૩
જવની તથા ધઉની કાંછના વિશેષ ગુણ.	૧૦૪
ભરની કાંછના ગુણ	૧૦૪
કાંછ ક્યાં ન વાપરવી ...	૧૦૪
કાંછ ક્યાં રોગમાં લિપ્ત કરછે.	૧૦૫

‡મંડ વર્ગ.

ધાન્ય મંડના ગુણ ...	૧૦૫
---------------------	-----

* સેરડી. † કાંછ. ‡ ધાન્યમાં ચોદગણું પાણી નાંખીને તેને ઉકાળીને ઓસામણ કાઢવું તેને મંડ કહેછે.

વિષય.	પૃષ્ઠ.
રાતી શાળના મંડના ગુણ	૧૦૫
ઘોળી ચોખાના મંડના ગુણ.	૧૦૬
જવ તથા ધઉના મંડના ગુણ.	૧૦૬
ક્ષુદ્ર ધાન્ય મંડના ગુણ. ...	૧૦૬
ક્ષુદ્ર ધાન્યની ખટાશનો ગુણ.	૧૦૭

*યૂષ વર્ગ.

કળથીનો યૂષ ...	૧૦૭
તુવરની દાળના યૂષના ગુણ...	૧૦૭
મગની " "	૧૦૮
ચણાની " "	૧૦૮
અડદની " "	૧૦૮
વર્ચ કરવા જેવા યૂષ ...	૧૦૮

તૈલ, †વસા વર્ગ.

તલના તૈલના ગુણ ...	૧૦૯
સરસવના " ...	૧૧૦
અળસીના " ...	૧૧૧
એરંડીયાના " ...	૧૧૧
રાતી એરંડીના,, ...	૧૧૧
કસુંબીના " ...	૧૧૨
જૂદા જૂદા સ્થાવર તેલોના ગુણ	૧૧૨
જવ વગેરેના " ...	૧૧૩
સ્થાવર તેલના સામાન્ય ગુણ	૧૧૩
વસાના ગુણ ...	૧૧૪

ધાન્ય વર્ગ.

ઝાંગરના પ્રકાર...	૧૧૪
-------------------	-----

* ધાન્યમાં અઢારગણું પાણી નાંખી ઉકાળવું તેને યૂષ કહેછે. † શરીરમાં હિત્વત્ત થતો તૈલ જેવો પદાર્થ જેને સાધારણ રીતે ચરબી કહેછે.

૬

અનુક્રમણિકા.

વિષય.	પૃષ્ઠ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
અઠાર પ્રકારની ડાંગરના ગુણુ	૧૧૫	કાસુંદરાના ગુણુ.	... ૧૨૩
દમ્બ ભૂમિમાં થયેલી ડાંગર-		જવંતીના ,,	... ૧૨૩
ના ગુણુ ૧૧૬	હાડીયાકર્ષણના ,,	... ૧૨૩
ક્યારડાની ડાંગરના ગુણુ ...	૧૧૬	બથવાના ,,	... ૧૨૩
ડાંગરની ભિન્ન જાતોના ગુણુ	૧૧૬	ચીલના ,,	... ૧૨૩
બીજી વારના ફાલની ડાંગર-		પોઈના ,,	... ૧૨૪
ના ગુણુ ૧૧૭	મેથીની ભાજના ગુણુ	... ૧૨૪
હુદ્ર ધાન્યની ગણના ...	૧૧૭	સરસપતી ,,	... ૧૨૪
સામાના ગુણુ...	... ૧૧૭	સુવાની ,,	... ૧૨૪
કોદરાના ગુણુ...	... ૧૧૭	કસુંબીની ,,	... ૧૨૪
વિદલાન વર્ગ ૧૧૮	અરણીની ,,	... ૧૨૫
જવ ના ગુણુ...	... ૧૧૮	લૂણીની ,,	... ૧૨૫
ધઉં ,,	... ૧૧૮	વત્સાદતી વગેરેના ગુણુ	... ૧૨૫
તલ ,,	... ૧૧૮	પિંડાળુ વગેરેના ગુણુ	... ૧૨૫
ચણા ,,	... ૧૧૯	દ્રષ્ટિનાશક શાક	... ૧૨૬
અડદ ,,	... ૧૧૯	પિત્તનાશક શાક ,,	... ૧૨૬
મગ ,,	... ૧૧૯		
તુવર ,,	... ૧૨૦		
મહ ,,	... ૧૨૦		
કળથી ,,	... ૧૨૦		
લાંચ ,,	... ૧૨૦		
વટાણા ,,	... ૧૨૧		
મસૂર ,,	... ૧૨૧		
ઉપસંહાર ૧૨૧		

શાક વર્ગ.

શાકના પ્રકાર ૧૨૨
શાકના ગુણુને ઉદ્દેશીને પ્રકાર	૧૨૨

યત્રરૂપી શાક.

હરણુદોડીના ગુણુ ...	૧૨૨
તાંદળખના ,,	... ૧૨૩

વેલાને થનારાં ફળશાક.

વેલાને થનારાં ફળશાક ...	૧૨૬
ઝાડને થનારાં ફળશાકનાં નામ	૧૨૬
કોહોળા ના ગુણુ	... ૧૨૭
કર્ણિગડા ,,	... ૧૨૭
કારેલા ,,	... ૧૨૭
ખડખૂચ ,,	... ૧૨૭
ગિસોડા ,,	... ૧૨૮
કંટોલાં ,,	... ૧૨૮
ગલકાં ,,	... ૧૨૮
પટોલ ,,	... ૧૨૮
વંત્યાક ,,	... ૧૨૯
રીંગણાં ,,	... ૧૨૯
ભોરીંગણી ,,	... ૧૨૯
ધોળી ભોરીંગણી ,,	... ૧૩૦

અનુક્રમણિકા.

૭

વિષય.	પૃષ્ઠ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
કંદશાક.		દ્રાક્ષના ગુણ ...	૧૩૭
કંદશાકની ગણના ...	૧૩૦	નારિયેલ „ ...	૧૩૮
સૂરણના ગુણ ...	૧૩૦	કેળાં „ ...	૧૩૮
અમલીકાકંદ ના ગુણ ...	૧૩૦	કોઈ „ ...	૧૩૮
અળવીકંદ „	૧૩૧	ખજૂર „ ...	૧૩૯
શ્વેત-રતાગુકંદ „	૧૩૧	સોપારી „ ...	૧૩૯
પલાંડુકંદ „	૧૩૧	નાગરવેલના ગુણ ...	૧૩૯
તાંબુલપર્ણકંદ „	૧૩૧	કથાના ગુણ ...	૧૩૯
હસ્તિકંદ „	૧૩૧	ચૂનાના તથા તાંબૂલના ગુણ	૧૪૦
વરાહકંદ „	૧૩૧		
મૂળા „	૧૩૨		
ગળીતા કંદેતું અકથન ...	૧૩૨		
સૂરણકંદની શ્રેષ્ઠતા ...	૧૩૨		
કંદશાકનો ઉપસહાર ...	૧૩૨		

ફળ વર્ગ.

ફળની ગણના ...	૧૩૩
કેરીના ગુણ ...	૧૩૩
જાંબુવગેરે ફળના ગુણ ...	૧૩૩
ફળસાં વગેરેના ગુણ ...	૧૩૪
ખીન્નેરાના ગુણ ...	૧૩૪
ખીન્નેરાના છાલનો ગુણ ...	૧૩૪
„ ગાભાનો ગુણ	૧૩૫
„ કેશરનો ગુણ ...	૧૩૫
„ સ્વરસનો ગુણ	૧૩૫
„ કેશરના રસવિયાં-	
„ દિતું કથન ...	૧૩૫
„ કેશરના વિશેષ	
„ ગુણ ...	૧૩૬
લિપ્તુ ના ગુણ ...	૧૩૬
નારંગી „ ...	૧૩૭
આંબલી „ ...	૧૩૭

*મધુ વર્ગ.

ભમરિયા મધના ગુણ ...	૧૪૧
ભમર અને ક્ષોદ્ર મધમાં	
તદ્વાવત ...	૧૪૧
સારથ મધના ગુણ ...	૧૪૨
ભમરાદિ મધનાં ઉત્પત્તિસ્થાન	૧૪૨

†મધ વર્ગ.

સુરાના પ્રકાર ...	૧૪૨
ગોડી સુરાના ભેદ ...	૧૪૩
માધ્વી „	૧૪૩
પૈટ્ટી „ ...	૧૪૩
નિર્યાસા „ ...	૧૪૪
શીધુ નામે મધના ગુણ ...	૧૪૪
ગોડી સુરાના ગુણ ...	૧૪૪
સાકરની „ „	૧૪૪
માદવીક „ „	૧૪૫
સામાન્ય „ „	૧૪૫
પૈટ્ટી „ „	૧૪૫
મહુડાની „ „	૧૪૬
તાડી વગેરેના ગુણ ...	૧૪૬

* મધ. † દારૂ.

વિષય.	પૃષ્ઠ.
ઔષધમાં યોજેલી સુરાના	
ગુણ	૧૪૬
મધ કોને હિતકર નથી ...	૧૪૬

માંસ વર્ગ.

ચોપગાં પશુઓ.

પશુ પક્ષીઓની જાતો ...	૧૪૭
શીંગડાંવાળાં પ્રાણીઓ ...	૧૪૮
ખરીવાળાં " ...	૧૪૮
નખવાળાં " ...	૧૪૮
પેટે ચાલનારાં " ...	૧૪૮
આનૂષ " ...	૧૪૯
જંગલ દેશમાં વસનારાં પ્રાણીઓ ...	૧૪૯
સાધારણ દેશમાં રહેનારાં " ...	૧૪૯
જળચર પ્રાણીઓ ...	૧૫૦
આમવાસી " ...	૧૫૦
આમવાસી પક્ષીઓ ...	૧૫૦
હરણના માંસના ગુણ ...	૧૫૧
ચિત્રાંગના " ...	૧૫૧
છીંકરાનાં " ...	૧૫૧
રોહિતના " ...	૧૫૨
ગેંડા વગેરેના " ...	૧૫૨
સૂવરના " ...	૧૫૨
સસલાના " ...	૧૫૨
શાહુડીના " ...	૧૫૩
રીંછના " ...	૧૫૩
ધોના " ...	૧૫૩
ઉંદરના " ...	૧૫૪

સ્થળચર પક્ષીઓ.

લાવાના માંસના ગુણ ...	૧૫૪
તેતરના " ...	૧૫૪

વિષય.	પૃષ્ઠ.
નીલા મોરના માંસના ગુણ.	૧૫૫
ખીજ મોરના " ...	૧૫૫
ફૂકડાના " ...	૧૫૫
હોલાના " ...	૧૫૬
કબૂતરના " ...	૧૫૬
હારીતના " ...	૧૫૬
પોતક વગેરેના " ...	૧૫૬
કકલિયાના " ...	૧૫૬
ચક્રોરના " ...	૧૫૭
સરસડાંના " ...	૧૫૭
કોયલના " ...	૧૫૭
વિષ્ટતાક્ષના " ...	૧૫૮
ધર ચકલીના " ...	૧૫૮

જળચર પ્રાણીઓ.

હંસ વગેરેના માંસના ગુણ	૧૫૮
મોટા મત્સ્યના " "	૧૫૯
શૃંગી વગેરેના " "	૧૫૯
નાની માછલીનાં " "	૧૬૦
કાચળાના " "	૧૬૦
કુલીરના " "	૧૬૧
મગરના " "	૧૬૧
નહી ખાવા યોગ્ય પ્રાણીઓ.	૧૬૧
અભક્ષ્ય પ્રાણીઓની ખીજ મુનિએ કરેલી ગણના...	૧૬૨

અન્નપાન વર્ગ.

ભોજન કરવા જેવાં ધાન્યાદિની પરીક્ષા.	૧૬૨
શ્રેષ્ઠ ધાન્યોની ગણના ...	૧૬૨
માંસ ખાવા જેવાં શ્રેષ્ઠ પ્રાણીઓ	૧૬૩

અનુક્રમણિકા.

૯

વિષય.	પૃષ્ઠ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
શ્રેષ્ઠ કૃષ્ણની ગણના ...	૧૬૩	પોળી ના ગુણ ...	૧૭૨
ઉત્તમ શાકની ગણના ...	૧૬૩	મંડ , ...	૧૭૨
ઉત્તમ પદાર્થોની ગણના ...	૧૬૪	શેકેલી પોળી , ...	૧૭૩
ઓસામણ કાઢેલા ભાતના ગુણ	૧૬૪	પૂરી અને ઘેખર, ...	૧૭૩
ઓસામણ નહી કાઢેલા ભા- તના ગુણ...	૧૬૫	પૂડા , ...	૧૭૩
શેકેલા ચોખાના ભાતના ગુણ	૧૬૫	સુંવાળી , ...	૧૭૪
ચોખાના પિટાજનો ગુણ ...	૧૬૫	સૂતરેની , ...	૧૭૪
નવા ચોખાના ગુણ ...	૧૬૫	ભેદેલાં વડાં , ...	૧૭૪
સધોતના , ...	૧૬૬	કોરાં વડાં , ...	૧૭૪
ખાંડ ભાતના , ...	૧૬૬	લાડુ , ...	૧૭૫
ધોત્રધુક્ત ભાતના, ...	૧૬૬	જવની પોળી , ...	૧૭૫
જીવારના ભાતના, ...	૧૬૬	બીજાં અન્નના ગુણનું સંક્ષેપ- માં કથન...	૧૭૫
અંબલીના , ...	૧૬૬	અન્નના ગુણોનો ઉપસંહાર...	૧૭૬
યવાગૂના , ...	૧૬૭	થાકેલા પુરૂષને ભોજનનો નિષેધ	૧૭૬
યવાગૂની કીચા... ..	૧૬૭	ભોજન કર્યા પછી કસરત આદિનો નિષેધ ...	૧૭૬
શાકાદિધુક્ત યવાગૂના ગુણ...	૧૬૭	હંડા અને ગરમ ભોજનનો નિષેધ ...	૧૭૬
મંડના ગુણ ...	૧૬૮	શ્રમિત વગેરેને ભોજનનો નિષેધ	૧૭૭
દૂધપાક ના ગુણ ...	૧૬૮	ભોજનમાં કૃણાદિકનો નિયમ.	૧૭૭
ખીચડીના , ...	૧૬૮	ભોજન પછી બેસવા વગેરેનો નિયમ ...	૧૭૭
નરમ દાળના , ...	૧૬૯	ભોજનમાં ખાનપાનનો નિયમ	૧૭૭
ખોળના , ...	૧૬૯	ભોજન પછીનો વ્યાયામ ...	૧૭૮
દાડિમની ખટાઈના ગુણ ...	૧૬૯	ભોજન પછી નેત્રાદિ માર્જન.	૧૭૮
પાપડ ના ગુણ ...	૧૬૯	ભોજન પછી વ્યાયામાદિકનો નિષેધ ...	૧૭૮
શંડાકી , ...	૧૭૦	મધપાન કર્યા પછી પાઠાદિક- નો નિષેધ...	૧૭૮
વડીઓ , ...	૧૭૦	દિવસે શયન કરવાનો નિષેધ.	૧૭૯
શ્રીખંડ , ...	૧૭૦	દિવસે શયન કરવા જેવા રોગી	૧૭૯
સાથવા , ...	૧૭૧		
મંથ , ...	૧૭૧		
માંસ , ...	૧૭૧		
માંસની શ્રેષ્ઠતા...	૧૭૨		
શેકેલા માંસના ગુણ ...	૧૭૨		

દ્વિતીય સ્થાન.

વિષય. પૃષ્ઠ.

પાપદોષ પ્રતીકાર.

સ્વપ્ન તથા અરિષ્ટનો ઉપક્રમ	૧૮૧
કર્મજ વ્યાધિઓ વિષે હારી-	
તત્ત્વ પ્રશ્ન ...	૧૮૧
કર્મજ વ્યાધિના પ્રકાર ...	૧૮૧
સાધ્ય વ્યાધિનું કારણ ...	૧૮૨
કષ્ટસાધ્ય રોગનું „	૧૮૨
અસાધ્ય „ „	૧૮૨
મોટા રોગ ઉપજવનારાં પાપ	૧૮૩
પાપરૂપ મોટા રોગની ગણના	૧૮૩
ઉપરોગની ગણના ...	૧૮૩
શાપ દેવાથી ઉપજતા રોગ...	૧૮૩
પાપકર્મથી ઉપજતા બીજા	
રોગોના કથનનો ઉપક્રમ .	૧૮૪
પાંડુ વગેરે રોગનાં પાપરૂપ	
કારણ ...	૧૮૪
પ્રમેહાદિ રોગનાં પાપરૂપ	
કારણ ...	૧૮૪
શળાદિ રોગનાં પાપરૂપ કારણ	૧૮૪
પ્રણાદિ „ „	૧૮૫
જ્વરાદિ „ „	૧૮૫
યકૃત વગેરે „ „	૧૮૫
રક્તપિત્તાદિ „ „	૧૮૬
પ્રણાદિ „ „	૧૮૬
મુવર્ણની ચોરી વગેરેથી થ-	
નારા રોગ ...	૧૮૬
ધી અને તેલ ચોરનારના રોગ	૧૮૭

વિષય. પૃષ્ઠ.

બીજાનાં છીદ્ર જેવા વગેરેથી	
થતા રોગ ...	૧૮૭
પાપરૂપ રોગોનો ઉપસંહાર	૧૮૭
પાંડુરોગની નિષ્કૃતિ ...	૧૮૭
કોઢ „ „	૧૮૮
પ્રમેહાદિક ઉપર દાન ...	૧૮૮
જ્વરાદિ રોગની નિષ્કૃતિ...	૧૮૮
હર્દિ „ „	૧૮૮
પ્રમેહાશ્મરી „	૧૮૮
રક્તપિત્ત „	૧૮૮
અહણી વગેરે રોગનાં દાન	૧૮૮
મુખાદિ રોગ ઉપર દાન ...	૧૮૯
દોષથી ઉપજેલા બીજા રો-	
ગોનું કથન ...	૧૮૯
પ્રાયશ્ચિત્તનો ઉપસંહાર ...	૧૮૯

સ્વપ્રાધ્યાય.

ફળ ન આપે તેવાં સ્વપ્ન...	૧૮૨
સ્વપ્નનો ફળ આપવાનો કાળ	૧૮૨
સ્વપ્નમાં શ્વેત પદાર્થનું દર્શન	૧૮૩
સ્વપ્નમાં કાળા „ „	૧૮૩
સ્વપ્નમાં શુભ ફળ આપનારા	
પદાર્થ ...	૧૮૩
સ્વપ્નમાં સૂર્યાદિ દર્શનનું ફળ	૧૮૩
સ્વપ્નમાં દેવાદિના વચનનું ફળ	૧૮૪
સ્વપ્નમાં ગાયના દર્શનનું ફળ	૧૮૪
સ્વપ્નમાં અલંકારદિના દર્શન-	
નું ફળ ...	૧૮૪

અનુક્રમણિકા.

૧૧

વિષય.	પૃષ્ઠ.
સ્વપ્રભાં ખાનપાન વગેરેનું કૃળ	૧૮૫
સ્વપ્રભાં સર્પદંશનું કૃળ ...	૧૮૫
સ્વપ્રભાં સ્ત્રીના આલિંગનનું કૃળ	૧૮૫
સ્વપ્રભાં ધાન્ય દર્શનનું કૃળ	૧૮૫
સ્વપ્રભાં વૃક્ષ દર્શનનું કૃળ...	૧૮૬
સ્વપ્રભાં કાગડ વગેરેના દર્શનનું કૃળ ...	૧૮૬
સ્વપ્રભાં તેલ યોગવાનું કૃળ	૧૮૬
સ્વપ્રભાં દક્ષિણ દિશામાં જીવાનું કૃળ ...	૧૮૭
દક્ષિણ દિશામાં સ્ત્રી દર્શનનું કૃળ ...	૧૮૭
સ્વપ્રભાં વમનાદિકનાં દર્શનનું કૃળ ...	૧૮૭
સ્વપ્રભાં રક્ત દર્શનનું કૃળ...	૧૮૮
ખાલી ધર વગેરેના દર્શનનું કૃળ	૧૮૮
સ્વપ્રભાં ખંડીત દેવ વગેરેના દર્શન ...	૧૮૮
સ્વપ્રભાં પિતૃઓના દર્શનનું કૃળ	૧૮૮
સ્વપ્રભાં કપાસ વગેરેના દર્શનનું કૃળ ...	૧૮૮
સ્વપ્રભાં અરિષ્ટની પ્રતિક્રિયા કરવાનો ઉપદેશ ...	૧૮૯
નહારા સ્વપ્રભા પ્રતીકાર ...	૧૮૯

સ્વસ્થ મનુષ્યનાં

અરિષ્ટ.*

પ્રવાદિ ન દેખવારૂપ અરિષ્ટ.	૨૦૦
દ્વિતીયા ચંદ્ર ન દેખવારૂપ અરિષ્ટ ...	૨૦૦
પૂર્ણધોષ ન સાંભળવા વગેરે અરિષ્ટ ...	૨૦૦

* મરણચિન્હ.

વિષય.	પૃષ્ઠ.
મુખ શ્વાસાદિ અરિષ્ટ ...	૨૦૧
પ્રભાતે શિરોવ્યથાદિ ,, ...	૨૦૧
સૂર્યખિંઆદિના દર્શનરૂપ ,, ...	૨૦૧
ઘેદ્ર ધનુષ્ય જોવારૂપ ,, ...	૨૦૧
વિપરિત દર્શનાદિ ,, ...	૨૦૨
હંડક અતે ગરમીથી જાણનારાં અરિષ્ટ...	૨૦૨
પ્રતિબિંબ ન દેખવારૂપ અરિષ્ટ	૨૦૩

વ્યાધિરૂપ અરિષ્ટ.

આઠ મહા વ્યાધિનાં નામ...	૨૦૩
આઠ મહારોગના ઉપદ્રવો...	૨૦૪
જ્વરરોગીનાં અરિષ્ટ ...	૨૦૪
દારણ ઉપદ્રવરૂપ અરિષ્ટ ...	૨૦૬
જ્વરાતીસારનાં ,, ...	૨૦૭
,, તું બીજું,, ...	૨૦૭
,, તું ત્રીજું,, ...	૨૦૭
શોફરોગીનાં આરઠ ...	૨૦૭
શળ ,, ...	૨૦૮
પાંડુ ,, ...	૨૦૮
ક્ષયરોગનાં અરિષ્ટ ...	૨૦૮
શ્વાસ રોગીનું ,, ...	૨૦૯
લાંઠા મંદવાડનાં ,, ...	૨૦૯
ઉદરરોગનાં ,, ...	૨૧૦
શુક્રરોગીનાં ,, ...	૨૧૦
રક્તપિત્તાનાં ,, ...	૨૧૦
અર્શરોગીનું ,, ...	૨૧૦
ભ્રમરોગીનું ,, ...	૨૧૧
આર્તવાનું ,, ...	૨૧૧
કામલા રોગીનું ,, ...	૨૧૧
ભગંદરનાં ,, ...	૨૧૧
અશ્મરીનાં ,, ...	૨૧૨
અપસ્મારનાં ,, ...	૨૧૨

વિષય.	પૃષ્ઠ.
વાતવ્યાધિનાં અરિષ્ટ. ...	૨૧૨
પ્રમેહનાં „ ...	૨૧૨
કોઠરોગનાં „ ...	૨૧૩
ઉન્માદરોગનાં „ ...	૨૧૩

પાંચ ઇન્દ્રિયોના વિકાર.

પ્રકૃતિના ફેરફારરૂપ અરિષ્ટ ૨૧૪

નક્ષત્રોનું જ્ઞાન.

નક્ષત્ર જ્ઞાન કથનનો ઉપક્રમ	૨૧૫
યમયંત્ર યોગ ...	૨૧૬
મૃત્યુયોગ ...	૨૧૭
અમૃતયોગ ...	૨૧૭
ક્રૂરયોગ ...	૨૧૭
શુભયોગ ...	૨૧૭
અશુભ નક્ષત્ર ...	૨૧૮
અસાધ્ય નક્ષત્ર ...	૨૧૮
સાધ્ય નક્ષત્ર ...	૨૧૮
કષ્ટસાધ્ય નક્ષત્રો. ...	૨૧૮
નક્ષત્રોની ખીજાનો અવધિ. ૨૧૯	
કૃતિકા... ..	૨૨૦
રોહિણી ...	૨૨૧
મૃગશિર ...	૨૨૧
આર્દ્રા... ..	૨૨૧
પુનર્વસુ ...	૨૨૧
પુષ્ય... ..	૨૨૨
અશ્લેષા ...	૨૨૨
મઘા... ..	૨૨૨
પૂર્વાશ્વિની ...	૨૨૨
ઉત્તરાશ્વિની ...	૨૨૨
હસ્તા... ..	૨૨૩
ચિત્રા... ..	૨૨૩
સ્વાતિ... ..	૨૨૩
વિશાખા ...	૨૨૪
અનુરાધા ...	૨૨૪

વિષય.	પૃષ્ઠ.
જ્યેષ્ઠા... ..	૨૨૪
મૂળ ...	૨૨૪
પૂર્વાષાઢા ...	૨૨૪
ઉત્તરાષાઢા ...	૨૨૫
શ્રવણ... ..	૨૨૫
ધનિષ્ઠા... ..	૨૨૫
પૂર્વાભાદ્રપદા ...	૨૨૫
ઉત્તરાભાદ્રપદા ...	૨૨૬
રેવતી... ..	૨૨૬
અશ્વિની ...	૨૨૬
ભરણી... ..	૨૨૬
ઉપસંહાર ...	૨૨૭

હોમ વિધિ.

હોમવાના સમધિની ગણના	૨૨૭
હોમ કરવાના સુગંધ પદાર્થ	૨૨૮
હોમ કાર્યમાં લેવા જવેલાં યુગ્પાદિ	૨૨૮
નક્ષત્રહોમનો વિધિ ...	૨૨૮
નક્ષત્રોના હોમના જૂદા જૂદા મંત્રો અને સમિધો ...	૨૨૯

હૂત પરિક્ષા.

હૂતપરિક્ષાનો ઉપક્રમ ...	૨૩૧
અશુભ હૂતનાં લક્ષણો ...	૨૩૧
શુભ હૂતનાં લક્ષણો ...	૨૩૩
ઉપસંહાર ...	૨૩૫

શકુનાધ્યાય.

શુભ શકુન ...	૨૩૬
દુષ્ટ „ ...	૨૩૬
મૃગાદિનાં શુભ „ ...	૨૩૭
મૃગની સંખ્યાનાં „ ...	૨૩૭
ભોર વગેરેનાં „ ...	૨૩૭
કાગડાનાં „ ...	૨૩૮
દ્વિતીય-સ્થાનનો ઉપસંહાર	૨૪૦

અનુક્રમણિકા.

૧૩

તૃતીય સ્થાન.

વિષય.	પૃષ્ઠ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
ઔષધના જ્ઞાનનો વિધિ.		સાત પ્રકારનો ક્વાથ આપવાનો કાળ ... ૨૪૯	
જ્વરમાંથી ઉપજતા રોગ ૨૪૧		ઔષધાદિક આપવાના સમયની સંજ્ઞા ... ૨૫૦	
જ્વરમાંથી ઉપજતા બીજા પ્રકારના રોગ ... ૨૪૨		ક્વાથના સાત પ્રકાર ... ૨૫૦	
દિવસે સૂવા વગેરેથી ઉપજતા રોગો ... ૨૪૩		સાત પ્રકારના ક્વાથનાં લક્ષણ ... ૨૫૦	
ભયંકર વ્યાધિઓ ... ૨૪૩		” ” કાર્ય ૨૫૧	
સર્વે વ્યાધિઓના હેતુરૂપ દોષ ૨૪૩		ક્વાથની સંભાળ રાખવાની આજ્ઞા ... ૨૫૧	
વાતાદિ દોષનો પાચન કાળ ૨૪૩		ક્વાથ સંબંધી અનિદ્ર ચિન્હ ૨૫૨	
પાચનાદિ ક્રિયાનો સમય ... ૨૪૪		દિન ક્વાથનાં લક્ષણ ... ૨૫૨	
ધાતુગત દોષનો પાચન કાળ ૨૪૪		ઉત્તમ ક્વાથનાં લક્ષણ ... ૨૫૩	
અપકવ દોષમાં ઔષધ આપવાની મનાઈ ... ૨૪૫		વાતજ્વરમાં પાચનનો વિધિ ૨૫૩	
લંઘનના પ્રકાર ... ૨૪૫		પિત્ત અને કફમાં પાચનનો વિધિ ... ૨૫૩	
શુદ્ધ લંઘિતનું લક્ષણ ... ૨૪૫		જ્વરની મર્યાદા... ૨૫૩	
મધ્ય લંઘિતનું લક્ષણ ... ૨૪૫		જ્વરમાં પાચનાદિ આપવાનો અવધિ ... ૨૫૪	
અતિ લંઘિતનું લક્ષણ ... ૨૪૬		ક્વાથની વિપત્તિનો પ્રતીકાર ૨૫૪	
લંઘન નહિ કરવા જેવા રોગીઓ ... ૨૪૬		પથ્યની જરૂરીઆત ... ૨૫૪	
લંઘન કરાવવા જેવા રોગીઓ ૨૪૭		જ્વરવાળાને અન્ન ખાવાની આજ્ઞા ... ૨૫૪	
લંઘનના છ પ્રકાર ... ૨૪૭		લંઘન કરાવેલા રોગીને અન્ન આપવાનો વિધિ ૨૫૫	
નિરાશ જ્વરનું લક્ષણ ... ૨૪૮		મધ્ય લંઘિતનો અન્નવિધિ ૨૫૫	
દોષ પરત્વે લંઘનનો અવધિ ૨૪૮		કલમ (ખેદ) શાંતીનો વિધિ ૨૫૫	
વય પરત્વે દોષ કોપનો પ્રકાર. ૨૪૮		ક્વાથ પીવાનો વિધિ ... ૨૫૬	
જ્વરવાળાને ક્વાથ આપવાનો સમય ... ૨૪૯			
ક્વાથના પ્રકાર ... ૨૪૯			

વિષય.	પૃષ્ઠ.
જવર ચિકિત્સા.	
જવર.	
વૈદ્ય થવાની યોગ્યતા ...	૨૫૬
કુવૈદ્યની નિંદા ...	૨૫૭
વૈદ્યનું લક્ષણ ...	૨૫૭
વૈદ્યશાસ્ત્ર જાણવાની જરૂર ...	૨૫૭
વૈદ્યશાસ્ત્ર ન જાણવાથી હાનિ ...	૨૫૮
વૈદ્યશાસ્ત્ર જાણનાર સફળ ...	૨૫૮
ધાય છે ...	૨૫૮
રોગાદિકના જ્ઞાનની જરૂર ...	૨૫૮
દેશકાળાદિના જ્ઞાનની જરૂર ...	૨૫૮
વાતાદિ દોષ રોગના હેતુ છે ...	૨૫૯
રોગની પરીક્ષા કરવાના પ્રકાર ...	૨૫૯
સાધ્યાસાધ્યનું લક્ષણ ...	૨૫૯
સાધ્યાદિ થવાનાં કારણ ...	૨૬૦
ઉપદ્રવનું લક્ષણ ...	૨૬૦
રોગની ઉપેક્ષા ન કરવાનો ઉપદેશ ...	૨૬૦
રોગને નિર્મૂળ કરવાનો ઉપદેશ ...	૨૬૧
સૂક્ષ્મરોગ પણ શત્રુ જેવો છે ...	૨૬૧
રોગ ફેલાતાં પહેલાં તેનો ઉપાય કરવો ...	૨૬૨
વ્યાધિના પ્રકાર ...	૨૬૨
ત્રણપ્રકારના વ્યાધિનાં લક્ષણ ...	૨૬૨
જવરની વ્યાપકતા ...	૨૬૩
જવરની ગતિપરત્વે અસાધ્યતા ...	૨૬૩
જવરનું બળવાનપણું ...	૨૬૩
મનુષ્ય જવરને સહન કરેછે તેનું કારણ ...	૨૬૩
જવરની રોગોમાં શ્રેષ્ઠતા ...	૨૬૪

* તાવ.

વિષય.	પૃષ્ઠ.
જૂઠાં જૂઠાં પ્રાણીપ્રતિ જવરનાં જૂઠાં જૂઠાં નામ ...	૨૬૪
જવરનું મૂર્તિમાનરૂપ ...	૨૬૫
જવરની ઉત્પત્તિ ...	૨૬૫
જવરની નિદાનસહિત સંપ્રાપ્તિ ...	૨૬૬
જવરના હેતુ ...	૨૬૬
જવરનાં પૂર્વરૂપ ...	૨૬૭
ચાર પ્રકારના જવરનાં સંક્ષિપ્ત લક્ષણો ...	૨૬૭
વાતજવરમાં પાચન ક્વાથ ...	૨૬૭
પિત્તજવરમાં ...	૨૬૮
કફજવરમાં ...	૨૬૮
સન્નિપાતજવરમાં ...	૨૬૮
અંગરુચેદન પ્રયોગ ...	૨૬૯

વાતજવર.

વાતજવરનાં લક્ષણ ...	૨૬૯
વાતજવરમાં મુંઝાદિ પાચન ...	૨૬૯
અત્રહિત ઔષધના ગુણ ...	૨૭૦
પાચન થએલા ઔષધનું લક્ષણ ...	૨૭૦
ઉશ્નળા મારતા ઔષધનું લક્ષણ ...	૨૭૦
પાચન થતાં શેષ રહેલા ઔષધનું લક્ષણ ...	૨૭૧
ભોજન કર્યા પછી આપવાના ઔષધના ગુણ ...	૨૭૧
વાતજવરમાં પંચભૂજનો ક્વાથ ...	૨૭૧

પિત્તજવર.

પિત્તજવરનાં લક્ષણ ...	૨૭૨
રોગાદિ ક્વાથ ...	૨૭૩
શકાભાદિ ...	૨૭૦
દુરાલભાદિ
પિત્તપાપકનો

અનુક્રમણિકા.

૧૫

વિષય.	પૃષ્ઠ.
મુંડ્યાદિ ..	૨૭૪
અમૃતાદિ ..	૨૭૪
દ્રાક્ષાદિ ..	૨૭૪
વિદ્યાર્યાદિ લેપ ...	૨૭૪

ઘાહજવર.

ઘાહજવરનો ઉપાય ...	૨૭૫
„ બીજો ઉપાય ...	૨૭૫
જવરમાં શોષનો ઉપાય ...	૨૭૫

કંકજવર.

કંકજવરનાં લક્ષણ ...	૨૭૬
કંકજવરના ઉપાય-પાયન કંક ...	૨૭૬
„ બીજો ઉપાય ...	૨૭૬
વાસાદિ ક્વાથ ...	૨૭૬
આમલક્યાદિ „ ...	૨૭૭
પિપ્પલાદિ „ ...	૨૭૭
પિપ્પલાવલેહ ...	૨૭૭

વાતપિત્તજવર.

વાતપિત્તજવરનું લક્ષણ ...	૨૭૮
વાતપિત્તજવરનું પાયન ...	૨૭૮
ત્રિફળાદિ ક્વાથ ...	૨૭૮
પંચભદ્ર ક્વાથ ...	૨૭૯

પિત્તકંકજવર.

પિત્તકંકજવરનાં લક્ષણ ...	૨૭૯
„ પાયન ક્વાથ ...	૨૭૯
„ દ્રાક્ષાદિ ક્વાથ ...	૨૮૦
ગુડ્યાદિ ક્વાથ ...	૨૮૦
બીજો ગુડ્યાદિ ક્વાથ ...	૨૮૦
પટોલાદિ ક્વાથ ...	૨૮૧
બીજો પટોલાદિ ક્વાથ ...	૨૮૧

કંકવાતજવર.

કંકવાતજવરનાં લક્ષણ ...	૨૮૧
------------------------	-----

વિષય.	પૃષ્ઠ.
કંકવાતજવરમાં-પાયન ક્વાથ ...	૨૮૨
„ મુસ્તાદિ „ ...	૨૮૨
„ કુદ્રાદિ „ ...	૨૮૨
„ દશમૂળ „ ...	૨૮૩

ત્રિદોષજવર.

ત્રિદોષનાં લક્ષણ ...	૨૮૩
ત્રિદોષજવરની ચિકિત્સા ...	૨૮૩

સન્નિપાતજવર.

સન્નિપાત જવરનાં લક્ષણ ...	૨૮૪
„ ની ચિકિત્સા ...	૨૮૫

અષ્ટાદશાંગ ક્વાથ ...	૨૮૬
ભૂનિંબાદિ „ ...	૨૮૬
સુંઝ્યાદિ „ ...	૨૮૭
મુસ્તાદિ „ ...	૨૮૭
બૃહલ્યાદિ પાયન ...	૨૮૭
સુંઝ્યાદિ „ ...	૨૮૮
ભૂનિંબાદિ ક્વાથ ...	૨૮૮
બૃહદ્રાસ્નાદિ „ ...	૨૮૯
લઘુરાસ્નાદિ „ ...	૨૮૯
ત્રિવૃદ્ધાદિ „ ...	૨૯૦
વચાદિ ચૂર્ણ મર્દન ...	૨૯૦
માગધીઆદિ „ ...	૨૯૦
મૂર્છા (સન્નિપાતની) નો ઉપાય ...	૨૯૧
શોભાંજન આદિ નસ્ય ...	૨૯૧
પ્રથમન વિધિ ...	૨૯૧
અંગન „ ...	૨૯૧
તંદ્રાનારાક વર્તિ ...	૨૯૨
નિષ્ઠિવનવિધિ ...	૨૯૨
ત્રિકટુ આદિ નિષ્ઠિવન ...	૨૯૨
સ્વેદના પ્રકાર ...	૨૯૩
સ્વેદની જરૂર ...	૨૯૩

વિષય.	પૃષ્ઠ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
સ્વેદન યોજવા જેવા રોગી	૨૯૪	જ્વરમુક્તિનાં લક્ષણ	... ૩૦૪
સ્વેદ આપવા ,, ,,	૨૯૫	જ્વર ઉત્તરનાં ,,	... ૩૦૪
ખીજ પ્રકારના સ્વેદ ...	૨૯૫	વિષમ જ્વરનું ,,	... ૩૦૪
સન્નિપાતનાં અરિષ્ટ ...	૨૯૬	એહાદિકનું ,,	... ૩૦૫
ત્રિદોષની મર્યાદા ...	૨૯૬	તૃતીય જ્વરનું ,,	... ૩૦૫
સન્નિપાતમાં હંડા જળનો નિષેધ ...	૨૯૭	આતુરિક જ્વરનું,,	... ૩૦૬
સન્નિપાત રોગની કલિનતા...	૨૯૭	વેક્ષા જ્વરાદિકનાં નિદાન...	૩૦૬
સન્નિપાત સંબંધી કર્ણસોથનું નિદાન અને ચિકિત્સા...	૨૯૮	ભૂતાદિકથી ઉપજેલા જ્વર	૩૦૬
કર્ણસોથ ઉપર લેપ ...	૨૯૮	નિદિગ્ધિદ્ધિ ક્વાથ ...	૩૦૭
,, ,, ખીજ લેપ ...	૨૯૯	ગોળ અને પીપરનો યોગ...	૩૦૭
વ્રણને રૂઝ આણવાનો લેપ	૨૯૯	લઘુ પંચમૂળીનો ક્વાથ ...	૩૦૭
,, ,, ખીજો લેપ ...	૨૯૯	જીર્ણજ્વર ઉપર પટોલાદિ ક્વાથ ...	૩૦૮
કર્ણમૂળવાળાને આહાર વિહારદિકનું પથ્યાપથ્ય ...	૨૯૯	વિષમજ્વરના ઉપાય ...	૩૦૮
અંતરદાહનું કારણ ...	૩૦૦	ચોથીયા તાવના ,,	... ૩૦૮
અંતરદાહની ચિકિત્સા ...	૩૦૦	ચોથીયા તાવનું નસ્ય ...	૩૦૮
,, ,, નો ખીજો ઉપાય	૩૦૧	વિષમજ્વરમાં લશુન કલક...	૩૦૯
આહારથી ગરમ અને અં- દરથી શીત એવા જ્વરનું કારણ તથા ચિકિત્સા	૩૦૧	વિષમજ્વરમાં અષ્ટાંગ ધૂપ	૩૦૯
અર્ધુ શરીર શીતળ અને અર્ધુ ગરમ હોવાનું કારણ તથા ચિકિત્સા	૩૦૧	વેક્ષાજ્વર વગેરેના ઉપાય...	૩૦૯
ખાણવેગી, અંતર વેગી વગેરે જ્વરનાં લક્ષણ	... ૩૦૨	જ્વરનાશક હતુમાનનું પૂજન	૩૧૧
અમુક અંગ શીતળ છતાં અમુક અંગ ગરમ હોવાનું કારણ તથા ચિકિત્સા	૩૦૩	મંત્ર ૩૧૧
શિતનો ઉપચાર ...	૩૦૩	ચાર વર્ણોરૂપ જ્વરોનાં રૂપ	૩૧૨
જ્વરાદિકનું કારણ વાયુ છે	૩૦૩	આહારજ્વર ૩૧૨
		ક્ષત્રિય ,,	... ૩૧૩
		વૈશ્ય ,,	... ૩૧૩
		શુદ્ર ,,	... ૩૧૪
		સર્વ રોગ ઉપર સામાન્ય ઉપચાર ૩૧૪
		જ્વરવાળાને પથ્ય આહારાદિ	૩૧૫
		જ્વરવાળાને અપથ્ય ,,	૩૧૬
		જ્વર મુક્તનું આચરણ	... ૩૧૬

અનુક્રમણિકા.

૧૭

વિષય. પૃષ્ઠ. અતિસારની ચિકિત્સા.

અતિસાર.

ઔષધના ત્રણ પ્રકાર ...	૩૧૭
અતિસારનું નિદાન ...	૩૧૮
„ ની સંપ્રાપ્તિ ...	૩૧૮
„ ના પ્રકાર ...	૩૧૮
જવરાતિસારનું લક્ષણ ...	૩૧૯

આમાતીસાર.

આમાતીસારની ચિકિત્સા...	૩૧૯
„ નો ઔષ્ણે ઉપાય	૩૧૯

જવરાતીસાર.

જવરાતીસારનો ઉપાય ...	૩૨૦
સુંઠાદિ ક્વાથ ...	૩૨૦
પાકાદિ „ ...	૩૨૦
સુંઠાદિ પાચન ...	૩૨૧
વત્સકાદિ ક્વાથ... ...	૩૨૧
પંચમૂલી „ ...	૩૨૧
ઉપલાદિ પાન ...	૩૨૨
ઉશીરાદિ ક્વાથ... ...	૩૨૨
અરણુ પુટપાક... ...	૩૨૨
જળવાદિ સ્વરસ ...	૩૨૩
કાકમાચીનો પ્રયોગ ...	૩૨૩
જંખુતવાદિ અવલેહ ...	૩૨૪
અતિસારનાં પૂર્વ રૂપ ...	૩૨૪

વાતાતીસાર.

વાતાતીસારનાં લક્ષણ ...	૩૨૫
„ ની ચિકિત્સા	૩૨૫
અતીસારનું પાચક કંક ...	૩૨૫
વાલકાદિ ક્વાથ ...	૩૨૫

* ગ્રાહાનું દરદ.

વિષય. પૃષ્ઠ.

શાલિપર્ણાદિ ક્વાથ. ...	૩૨૬
ટિંદુકાદિ પુટપાક ...	૩૨૬
કુટબ પુટપાક ...	૩૨૬

પિત્તાતીસાર.

પિત્તાતીસારના હેતુ ...	૩૨૭
„ નાં લક્ષણ ...	૩૨૭
શાકી પર્ણાદિ પાન ...	૩૨૮
કુશ મૂલાદિ ક્વાથ ...	૩૨૮
ધાન્ય પંચકાદિ „ ...	૩૨૮
શાદમલીમૂલ કંક ...	૩૨૮

કફાતીસાર.

કફાતીસારના હેતુ ...	૩૨૯
„ નાં લક્ષણો...	૩૨૯
„ ની ચિકિત્સા...	૩૩૦
ત્ર્યુષણાદિ પાચન ...	૩૩૦
કલિંગાદિ કંક... ...	૩૩૦
વત્સકાદિ ક્વાથ... ...	૩૩૦

રક્તાતીસાર.

રક્તાતિસારનું લક્ષણ ...	૩૩૧
„ ની ચિકિત્સા ...	૩૩૧
દાડિમાદિ ક્વાથ ...	૩૩૧
ગુડગિલ્વ યોગ... ...	૩૩૧
વત્સકા વલેહ ...	૩૩૧
કૂટબાદિ ચૂર્ણ ...	૩૩૨

સન્નિપાતાતીસાર.

સન્નિપાતાતીસારનું લક્ષણ...	૩૩૨
કુટબાદિ ...	૩૩૨
અમૃત વટક ...	૩૩૩
ખિલ્વાદિ ચૂર્ણ ...	૩૩૪
ગુદ બ્રંશની ચિકિત્સા ...	૩૩૪
અસાધ્ય અતીસારનાં લક્ષણો	૩૩૫

વિષય.	પૃષ્ઠ.
*ગ્રહણીરોગની ચિકિત્સા.	
ગ્રહણીનું લક્ષણ ...	૩૩૬
ગ્રહણીનું બીજે પ્રકારે લક્ષણ ...	૩૩૭
ગ્રહણીના પ્રકાર ...	૩૩૭
ગ્રહણીના ઉપદ્રવરૂપ ગુદ્મા- દિની સંપ્રાપ્તિ અને લક્ષણો ...	૩૩૮
વાત ગ્રહણીનાં લક્ષણ ...	૩૩૯
પિત્ત " " ...	૩૩૯
કફ " " ...	૩૪૦
ત્રિદોષ " " ...	૩૪૦
વાત સંગ્રહણીમાં પાચન ક્વાથ ...	૩૪૦
પિત્ત " " ...	૩૪૦
કફ " " ...	૩૪૧
શુંક્યાદિ અમૃત પ્રાશન ...	૩૪૧
અભયાદિ અવલેહ ...	૩૪૨
દ્રાક્ષાદિ ક્ષીર ...	૩૪૪

†ગુદ્મની ચિકિત્સા.

ગુદ્મરોગ.

ગુદ્મના પાંચ પ્રકાર ...	૩૪૫
ગુદ્મના હેતુ અને સંપ્રાપ્તિ ...	૩૪૬
ગુદ્મનાં લક્ષણો ...	૩૪૭
અસાધ્યતા ...	૩૪૮

ગુદ્મની ચિકિત્સા.

ગુદ્મની ચિકિત્સા ...	૩૪૮
વિશ્વાદિ ક્વાથ ...	૩૪૮
શુંક્યાદિ ચૂર્ણ ...	૩૪૯
ક્ષારામૃત ...	૩૪૯
યકૃત ગુદ્માદિકમાં પથ્ય ...	૩૫૦

* જાડાનું દરદ. † પેટની ગાંઠ.

વિષય.	પૃષ્ઠ.
નિમ્બાદિ ક્વાથ ...	૩૫૦
સૌરાષ્ટ્રાકારિ " ...	૩૫૦
અગ્રીલા નામની ગાંઠનું નિ- દાન ...	૩૫૧
અગ્રીલાનાં લક્ષણ ...	૩૫૧
પથ્યાદિ પાચન ક્વાથ ...	૩૫૧
સૂરણાદિ ક્ષાર ...	૩૫૨
ક્ષારાચ ચૂર્ણ ...	૩૫૨

અજીર્ણની ચિકિત્સા.

અજીર્ણના હેતુ ...	૩૫૩
અજીર્ણના પ્રકાર ...	૩૫૩
અજીર્ણની સંપ્રાપ્તિ ...	૩૫૪
આમાજીર્ણનું લક્ષણ ...	૩૫૪
વિદમ્બાજીર્ણનું " ...	૩૫૫
વિદ્યુદ્બાજીર્ણનું " ...	૩૫૫
રસશેષાજીર્ણનું " ...	૩૫૫
દિનપાકી અજીર્ણનું લક્ષણ ...	૩૫૫
પ્રાસવાસર અજીર્ણનું " ...	૩૫૬
વિષમાજીર્ણનું લક્ષણ ...	૩૫૬
દોષાજીર્ણનું લક્ષણ ...	૩૫૬
અજીર્ણની ચિકિત્સા ...	૩૫૬
કોઠાનું શોધન કરવાના ઉ- પાય ...	૩૫૭
રસશેષ કોઠામાં રહેવાથી હાનિ ...	૩૫૭
ધાન્યાદિ પાચન ...	૩૫૮
શુંક્યાદિ " ...	૩૫૮
શુંક્યાદિ ક્વાથ ...	૩૫૮
હરીતક્યાદિ ચૂર્ણ ...	૩૫૮
વિસ્ફયિકાનો ઉપાય ...	૩૫૯
ધવાદિ ક્વાથ ...	૩૫૯
ક્ષારપાન ...	૩૫૯
માતુલુંગાદિ પાન ...	૩૬૦

અનુક્રમણિકા.

૧૯

વિષય.	પૃષ્ઠ.
દાહવાળા અશ્વર્ણનો ઉપાય	૩૬૦
અશ્વર્ણના સામાન્ય ઉપચાર	૩૬૦
દિવસે સુતું કોને હિતકર છે?	૩૬૦
દિવસે સુતું કોને હિતકર નથી?	૩૬૦
વિસ્ત્રયિકા ઉપર અંજન વર્તિ	૩૬૧
રસનાદિ મર્દન...	૩૬૧
વિસ્ત્રયિમાં સ્વેદ વિધિ	૩૬૧
ગંધકાદિ ગુટિકા...	૩૬૧

* કૃમિરોગની ચિકિત્સા.

કૃમિના પ્રકાર ...	૩૬૨
એ પ્રકારના કૃમિના ભેદ ...	૩૬૨
લીખ અને જૂની ઉત્પત્તિ	૩૬૨
કૃમિ ઉત્પન્ન થવાનો હેતુ ...	૩૬૩
છ પ્રકારના અંદરના કૃમિનાં નામ ...	૩૬૩
કૃમિરોગનું લક્ષણ ...	૩૬૪
સૂચિમુખકૃમિનું „	૩૬૪
ધાન્યાંકુરકૃમિનું „	૩૬૫
કૃમિ પાડવાનું ઔષધ ...	૩૬૭
કૃમિઓને નાશ કરવાનો ઉપાય	૩૬૭

મંદાગ્નિની ચિકિત્સા.

મંદાગ્નિની ચિકિત્સા.

અગ્નિના પ્રકાર ...	૩૬૯
ચાર પ્રકારના અગ્નિનાં લક્ષણ	૩૬૯
„ „ પરિણામ	૩૭૦
જઠરાગ્નિની ચિકિત્સા ...	૩૭૧

વિષમાગ્નિની ચિકિત્સા.

વિષમાગ્નિની ચિકિત્સા ...	૩૭૧
--------------------------	-----

તીવ્રાગ્નિની ચિકિત્સા.

* શરીરની અંદર ઉપજનારાં કરમ.

વિષય.	પૃષ્ઠ.
તીવ્રાગ્નિની ચિકિત્સા ...	૩૭૨
જઠરાગ્નિની ચિકિત્સા.	
હરીતક્યાદિ રસાયન ...	૩૭૩
અગ્નિમુખ ચૂર્ણ...	૩૭૪
ખુદ્દ અગ્નિમુખ ચૂર્ણ ...	૩૭૪
અગસ્ત્ય ઘૂત ...	૩૭૫
સિંહરાજ ચૂર્ણ...	૩૭૬
અગ્નિઘૂત ...	૩૭૭

અરોચક રોગની ચિકિત્સા.

અરોચક રોગના હેતુ ...	૩૭૮
અરોચકના પ્રકાર તથા લક્ષણો	૩૭૮
„ ની ચિકિત્સા ...	૩૭૯
„ નાશક ક્રિયા ...	૩૮૦
„ માં તજવા જેવા પદાર્થો	૩૮૧
„ માં કવચગ્રહ ...	૩૮૧
યવાની ખાંડવ ચૂર્ણ ...	૩૮૧
યવાગૂ વગેરે ...	૩૮૨

શૂળની ચિકિત્સા.

શૂળરોગનાં નિદાન.

શૂળરોગનાં સામાન્ય નિદાન	૩૮૪
વાતશૂળની સંપ્રાપ્તિ અને લક્ષણ	૩૮૪
પિત્તશૂળનાં નિદાન ...	૩૮૫
કફશૂળના નિદાન ...	૩૮૫
„ ની સંપ્રાપ્તિ ...	૩૮૬
„ ના લક્ષણ ...	૩૮૬
આમ અને નિરામ શૂળનાં લક્ષણ ...	૩૮૬
એ એ દોષથી થએલાં શૂળનાં લક્ષણ...	૩૮૭
સાધ્યા સાધ્ય પરિક્ષા ...	૩૮૭

૨૦

અનુક્રમણિકા.

વિષય.	પૃષ્ઠ.
શૂળરોગની સંખ્યા	... ૩૮૭
વાતશૂળનાં લક્ષણુ	... ૩૮૮
પિત્તશૂળનાં „	... ૩૮૮
કફશૂળનાં „	... ૩૮૮
દ્વિદોષ અને ત્રિદોષ શૂળનાં	
લક્ષણુ ૩૮૮
રક્તશૂળનું લક્ષણુ	... ૩૮૯
શૂળરોગની ચિકિત્સા	... ૩૮૯

વાતશૂળ.

હિંગ્વાદિ ક્વાથ...	... ૩૮૯
સૌધવાદિ ચૂર્ણુ ૩૯૦
હિંગ્વાદિ ચૂર્ણુ ૩૯૦
તુંબુરઆદિ ચૂર્ણુ ૩૯૦
ઐરંડાદિ ક્વાથ...	... ૩૯૧
બૃહદ્ હિંગુ ચૂર્ણુ	... ૩૯૧

પિત્તશૂળ.

ધાત્રી ફળાદિ ચૂર્ણુ	... ૩૯૨
ઘાડિમાદિ ચૂર્ણુ...	... ૩૯૨
જવન્યાદિ ધૂત...	... ૩૯૩
પિત્તશૂળના ખીજન ઉપચાર	૩૯૩
„ તું ભોજન	... ૩૯૩

કફશૂળ.

કફશૂળની ચિકિત્સા	... ૩૯૪
બિલ્વાદિ ક્વાથ...	... ૩૯૪
માતુલુંગાદિ રસ	... ૩૯૪
તુંબરાદિ ચૂર્ણુ ૩૯૫
ઐરંડાદિ ક્વાથ...	... ૩૯૫

વાતપિત્તશૂળ.

પટોઆદિ ક્વાથ...	... ૩૯૫
દુરાલભાદિ કલક...	... ૩૯૬

વિષય.	પૃષ્ઠ.
વાતકફશૂળ.	
સૌવર્યલાદિ ચૂર્ણુ	... ૩૯૬
ઘર્વાદિ ક્વાથ ૩૯૬
ત્રિદોષશૂળ.	
પલાશાદિ ધૂત...	... ૩૯૭
સર્વ શૂળ ઉપર ક્વાથ	... ૩૯૭
સંખક્ષાર ૩૯૭

પરિણામશૂળ.

પરિણામ શૂળની ચિકિત્સા	૩૯૮
ચિત્રકાદિ મોદક...	... ૩૯૮
યવાન્યાદિ ચૂર્ણુ...	... ૩૯૮
હિંગ્વાદિ ગુટ્ટિ ૩૯૮
શૂળના ઉપદ્રવ...	... ૩૯૯
પથ્યાપથ્ય વિચાર	... ૪૦૦

પાંડુની ચિકિત્સા.

પાંડુરોગની સંખ્યા	... ૪૦૦
„ તું નિદાન	... ૪૦૦
„ નાં પૂર્વરૂપ	... ૪૦૨
વાત પાંડુનાં લક્ષણુ	... ૪૦૨
પિત્ત „	... ૪૦૨
કફ „	... ૪૦૩
ત્રિદોષ „	... ૪૦૩
માટી ખાનાથી થયેલા પાં-	
ડુનાં લક્ષણુ...	... ૪૦૩
પાંડુરોગની અસાધ્યતા	... ૪૦૪
„ ની ચિકિત્સા	... ૪૦૫
વાતાદિ પાંડુ ઉપર સામાન્ય	
ચિકિત્સા ૪૦૬
વાતાદિ પાંડુ ઉપર ધૂત	... ૪૦૬
પિત્તપાંડુ ઉપર વિરેચન	... ૪૦૬

અનુક્રમણિકા.

૨૧

વિષય.	પૃષ્ઠ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
કફ પાંડુ ઉપર વમન ...	૪૦૭	ધાતુક્ષયની ચિકિત્સા ...	૪૧૮
વાતપાંડુ ઉપર પાચન ...	૪૦૭	રસની વૃદ્ધિ કરનારાં ઔષધ ...	૪૧૮
ત્રિફળાદિ ક્વાથ... ..	૪૦૭	રક્તની ...	૪૧૯
ધાતુમાક્ષિકાદિ ચૂર્ણ ...	૪૦૭	માંસની ...	૪૧૯
દૂધ પીપળીનો પ્રયોગ ...	૪૦૮	મેદની ...	૪૧૯
લોહકાટનો પ્રયોગ ...	૪૦૮	અસ્થિની ...	૪૨૦
લોહ ચૂર્ણવટ ...	૪૦૮	મજ્જાની ...	૪૨૦
મંદુર વટક ...	૪૦૯	વીર્યક્ષયની ...	૪૨૦
પુનર્નવાદિ ગુટિકા ...	૪૦૯		
વજ્ર મંદુર વટક ...	૪૧૦		
અમૃત વટક ...	૪૧૦		
પાંડુરોગમાં પથ્યાપથ્ય ...	૪૧૧		

ક્ષયની ચિકિત્સા.

ક્ષયરોગ.

ક્ષયરોગનાં પ્રાપ્ત્ય કારણો	૪૧૩
„ હેતુઓ ...	૪૧૩
„ પ્રકાર ...	૪૧૪
વાતક્ષયના હેતુ... ..	૪૧૪
„ નાં લક્ષણ ...	૪૧૪
„ ની ચિકિત્સા ...	૪૧૫
પિત્તક્ષયના હેતુ વગેરે ...	૪૧૫
કફક્ષયના હેતુ વગેરે ...	૪૧૫
ત્રિદોષક્ષયની ચિકિત્સા ...	૪૧૬
ધાતુક્ષયનો ઉપક્રમ ...	૪૧૬
રસક્ષય નાં લક્ષણ ...	૪૧૬
રક્તક્ષય „ ...	૪૧૭
માંસક્ષય „ ...	૪૧૭
મેદક્ષય „ ...	૪૧૭
અસ્થિક્ષય „ ...	૪૧૭
મજ્જાક્ષય „ ...	૪૧૮
વીર્યક્ષય „ ...	૪૧૮

વીર્યવૃદ્ધિ કરનારાં ઔષધ.

બલાદિ ચૂર્ણ ...	૪૨૧
ચવન પ્રાસાવલેહ ...	૪૨૨
અગસ્તિ હરીતકીપાક ...	૪૨૫
બલા ક્વાથ ...	૪૨૬
પિપ્પલી વર્ધમાનયોગ ...	૪૨૭
શિલામૃત ચૂર્ણ... ..	૪૨૮
જીવંત્યાદિક ધૂત... ..	૪૨૮
પિપ્પલ્યાદિ ધૂત... ..	૪૨૯
પંચકોલાદિ ધૂત ...	૪૩૦
પારાશર ધૂત ...	૪૩૦
બલા ધૂત ...	૪૩૧
ચંદનાદિ તેલ ...	૪૩૨

રાજ્યક્ષમારોગની ચિકિત્સા.

રાજ્યક્ષમાનાં કારણો ...	૪૩૩
„ લક્ષણો ...	૪૩૪
„ પ્રતિકાર ...	૪૩૫
રાજ્યક્ષમાની જીવિત મર્યાદા	૪૩૫
અમૃત પ્રાસાવલેહ ...	૪૩૬
તાલકામૃતક ...	૪૩૭
ગુડૂઆદિ ચૂર્ણ... ..	૪૩૮
ક્ષયરોગ ઉપર પથ્યાપથ્ય... ..	૪૩૯

વિષય. પૃષ્ઠ.

રક્તપિત્તની ચિકિત્સા.

રક્તપિત્તના દોષવાતા પ્રકાર	૪૪૦
„ ના ઉપદ્રવ	... ૪૪૧
„ નાં લક્ષણ	... ૪૪૨
„ ની ચિકિત્સા	... ૪૪૩
ઉર્ધ્વ રક્તપિત્તનો ઉપાય	... ૪૪૩
વાસાદિક ક્વાથ	... ૪૪૩
અરૂસાનો ગુણ	... ૪૪૩
તાલીસ ચૂર્ણ	... ૪૪૪
અરૂસાનો ખીજો ક્વાથ	... ૪૪૪
બલાદિ દૂધ	... ૪૪૫
ખદિર વગેરેનું ચૂર્ણ	... ૪૪૫
હરડેનો પ્રયોગ	... ૪૪૫
એલાદિ અવલેહ	... ૪૪૫
નાસા પ્રવૃત રૂધિરનો ઉપચાર	૪૪૬
દ્રાક્ષારસાદિ ઉપચાર	... ૪૪૬
હરિતાલિકાદિ નસ્ય	... ૪૪૬
આમ્રાદિ નસ્ય	... ૪૪૭
પલાંડુ આદિ નસ્ય	... ૪૪૭
વાસાદિ પાનક	... ૪૪૭
દાડિમ પુષ્પાદિ નસ્ય	... ૪૪૭
મુખમાંથી નીકળતા લોહીની ચિકિત્સા	... ૪૪૮
મુખ રક્તના ઉપાય	... ૪૪૮
રક્તપિત્તનો સામાન્ય વિધિ	૪૪૯
જંબુપલ્લવાદિ	... ૪૪૯
વટાદિ અવલેહ...	... ૪૫૦
શતાવર્યાદિ ધૂત...	... ૪૫૦
દ્રાક્ષાદિ ધૂત	... ૪૫૦
કુખમાંડકાવલેહ	... ૪૫૨
ખીજો કુખમાંડકાવલેહ	... ૪૫૩

વિષય. પૃષ્ઠ.

ખંડખાદિ રસાયન	... ૪૫૪
ત્રિકૃલાદિ અવલેહ	... ૪૫૬
યોની પ્રવાહનો ઉપાય	... ૪૫૬
એલાદિ ક્વાથ...	... ૪૫૭
રક્તપિત્તમાં પથ્યાપથ્ય	... ૪૫૭

***અર્શની ચિકિત્સા.**

અર્શના પ્રકાર	... ૪૫૮
વાતાર્શના હેતુ તથા સંપ્રાપ્તિ	૪૫૯
પિત્તાર્શના હેતુ	... ૪૬૦
કફાર્શના	... ૪૬૦
વાતાર્શનાં લક્ષણ	... ૪૬૩
પિત્તાર્શનાં	... ૪૬૦
કફાર્શનાં	... ૪૬૧
ત્રિદોષાર્શનાં,	... ૪૬૧
અર્શની આકૃતિ	... ૪૬૧
અર્શનાં સ્થાન	... ૪૬૨
અર્શનાં ગુદામાં સ્થાન	... ૪૬૩
અર્શની ચિકિત્સાના પ્રકાર...	૪૬૩
અર્શરોગના ઉપદ્રવ	... ૪૬૪
અર્શનું અસાધ્યત્વ	... ૪૬૪
અર્શરોગની ક્રિયાઓ	... ૪૬૫
અર્શપાચક કલક...	... ૪૬૫
નાગરાદિ કલક	... ૪૬૫
પત્રકાદિ ક્વાથ	... ૪૬૬
પિપ્પલાદિ યોગ...	... ૪૬૬
વાતાર્ક યોગ	... ૪૬૬
બલ્લાતક ચતુષ્ટય...	... ૪૬૬
સૂરણનો પ્રયોગ...	... ૪૬૭
કલ્યાણ લવણ...	... ૪૬૭

* હરસ.

અનુક્રમણિકા.

૨૩

નિષય.	પૃષ્ઠ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
ભક્ષાતક વટક ૪૬૮	ખાંસીની સંપ્રાપ્તિ ...	૪૮૫
પ્રાણુદ મોદક ૪૬૮	ખાંસીના પ્રકાર ...	૪૮૫
કાંકાયન ગુટિકા ૪૬૯	વાતકાસનું લક્ષણ ...	૪૮૬
લવણોત્તમાદિ ચૂર્ણ ૪૭૦	પિત્તકાસનું ,, ...	૪૮૬
એલાદિ ચૂર્ણ ૪૭૦	કફની ખાંસી નું લક્ષણ. ...	૪૮૬
ચતુઃસમ મોદક...	... ૪૭૧	ત્રિદોષ ,, ...	૪૮૬
ત્રિકટુકાદિ મોદક ૪૭૧	વાતપિત્ત ,, ...	૪૮૭
નારિયાણો મોદક ૪૭૧	પિત્તકફ ,, ...	૪૮૭
સૂરણ પિંડ ૪૭૧	ક્ષતથી થએલી ,, ...	૪૮૭
ભીમ વટક ૪૭૨	રક્તકાસ ,, ...	૪૮૮
ચવ્યાદિ ધૂત ૪૭૩	ક્ષયકાસ ,, ...	૪૮૮
પિપ્પલ્યાદિ તૈલ...	... ૪૭૪	કાસના બીજા પ્રકાર ...	૪૮૯
ભીમસેન વટક...	... ૪૭૫	શતભૂલી ક્વાથ ...	૪૮૯
ભક્ષાતક ગુડ ૪૭૬	ભાગી આદિ ક્વાથ ...	૪૯૦
દ્વિતીય ભક્ષાતકગુડ ૪૭૭	વિશ્વાદિ ચૂર્ણ ...	૪૯૦
ગોળના પાકની પરીક્ષા ૪૭૭	કટફળાદિ કફક ...	૪૯૦
ભક્ષાતકાવશેહ ૪૭૮	દ્રાક્ષાદિ અવશેહ ...	૪૯૧
રક્તાર્શના ઉપાય ૪૭૯	બ્રહ્માદિ કફક ...	૪૯૧
સમંગાદિ કફક ૪૮૦	મુસ્તાદિ ચૂર્ણ ...	૪૯૧
કુટમ્બાદિ દુગ્ધ ૪૮૦	શર્કરાદિ લેહ ...	૪૯૨
વર્તિયોગ ૪૮૦	આટરપાદિ અવશેહ ...	૪૯૨
સૂરણવર્તી ૪૮૧	ભાગ્યાદિ ક્વાથ ...	૪૯૨
હરિદ્રાવર્તી ૪૮૧	આદ્રકરસનો પ્રયોગ ...	૪૯૨
અર્શ ઉપર શસ્ત્રકર્મ વગેરે	૪૮૧	કદ ફલાદિ ક્વાથ ...	૪૯૩
અર્શને ધૂણી દેવાનો પ્રકાર	૪૮૨	લઘુતાલીસાદિ ચૂર્ણ ...	૪૯૩
મનશીલ વગેરેનો ધૂપ ...	૪૮૨	બૃહતાલીસાદિ ચૂર્ણ ...	૪૯૪
નિર્ગુંડી વગેરેનો ધૂપ ...	૪૮૨	મધુ યષ્ટિકાદિ ચૂર્ણ ...	૪૯૪
અર્શરોગ ઉપર પથ્ય ...	૪૮૩	ધવાદિ ક્વાથ ...	૪૯૫
કાસની ચિકિત્સા.		વમનના પ્રયોગ ...	૪૯૫
ગેગના હેતુ ...	૪૮૪	કફકાસ ઉપર વમન ઔષધ	૪૯૬
૧૨૨.		,, અવશેહ...	૪૯૭

વિષય.	પૃષ્ઠ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
મહાકાસનો ઉપાય ...	૪૯૭	ક્ષુદ્રશ્વાસનું નિદાન ...	૫૦૯
મરીચ્યાદિ ચૂર્ણ ...	૪૯૭	શ્વાસરોગની ચિકિત્સા ...	૫૧૦
અસાધ્ય ઉધરસ ...	૪૯૮	ભાર્ગીઆદિ ચૂર્ણ ...	૫૧૦
બહેડાનો પુટપાક ...	૪૯૮	એલાદિ ચૂર્ણ ...	૫૧૦
વાત કૃ ઉધરસનો ઉપાય ...	૪૯૮	ગુરુચ્યાદિ ક્વાથ ...	૫૧૧
કંટકારી ધૂત ...	૪૯૮	હરીતકી સુંઠી ચૂર્ણ ...	૫૧૧
જીવનીયગણનાં ઔષધો ...	૪૯૯	સાર્વપ નૈલનો પ્રયોગ ...	૫૧૧
ધૂમપાનના પ્રકાર ...	૪૯૯	હિંસાધ ધૂત ...	૫૧૧
ખાંસીવાળાનું પથ્ય ...	૫૦૦	ભાગ્યાદિ લેહ ...	૫૧૨
		શ્વાસમાં પથ્યાપથ્ય ...	૫૧૨

હેડકીની ચિકિત્સા.

હેડકીરોગના હેતુ ...	૫૦૧
હેડકીના પ્રકાર ...	૫૦૨
આહારજનું લક્ષણ ...	૫૦૨
ચમલાનું ” ...	૫૦૨
ક્ષુદ્રા હેડકીનું ” ...	૫૦૩
ગંભીરા હેડકીનું ” ...	૫૦૩
મહતી ” ” ...	૫૦૩
હીક્કાનું સાધ્યાસાધ્યત્વ ...	૫૦૩
આહારજન હિક્કાની ચિકિત્સા ...	૫૦૪
ચમલા ” ” ...	૫૦૪
હેડકીની સામાન્ય ક્રિયાઓ ...	૫૦૫
અસાધ્ય હિક્કારોગીનાં લક્ષણ ...	૫૦૬

શ્વાસની ચિકિત્સા.

શ્વાસના પ્રકાર ...	૫૦૭
શ્વાસરોગની સંપ્રાપ્તિ ...	૫૦૭
મહાશ્વાસનું લક્ષણ ...	૫૦૭
ઉર્ધ્વશ્વાસનું ” ...	૫૦૮
છિન્નશ્વાસનું ” ...	૫૦૮
અસાધ્યશ્વાસનું ” ...	૫૦૮
તમકશ્વાસનું ” ...	૫૦૯

સ્વરભેદની ચિકિત્સા.

સ્વરભેદના હેતુ ...	૫૧૩
” પ્રકાર ...	૫૧૩
” લક્ષણ ...	૫૧૩
સાધ્યાસાધ્ય વિચાર ...	૫૧૪
વાત સ્વરભેદની ચિકિત્સા ...	૫૧૪
પિત્ત ” ...	૫૧૫
કફ ” ...	૫૧૫
ચવ્યાદિ ચૂર્ણ ...	૫૧૬
બદરીપત્રલેહ ...	૫૧૬

ઉલટીની ચિકિત્સા.

ઉલટીના હેતુ ...	૫૧૭
ઉલટીના પ્રકાર ...	૫૧૭
વાતછર્દિનું લક્ષણ ...	૫૧૮
પિત્તછર્દિનું ” ...	૫૧૫
કફછર્દિનું ” ...	૫૧૮
ત્રિદોષછર્દિનું ” ...	૫૧૯
આમથી થએલ છર્દિનું લક્ષણ ...	૫૦૦

* સાદ બેસી જવો તે.

અનુક્રમણિકા.

૨૫

વિષય.	પૃષ્ઠ.
અછર્ણથી યજ્ઞેષ્ઠ છર્ણિતું લક્ષણ	૫૧૯
વાયુની છર્ણિતો ઉપાય	... ૫૨૦
પિત્તની	... ૫૨૦
કફની	... ૫૨૧
ત્રિદોષની	... ૫૨૧
તાવવાળાની ઉલ્લટીતો ઉપાય	૫૨૧
આમલકી લેહ	... ૫૨૧
વાયુની ઉલ્લટીના ઉપાય	... ૫૨૨
પિત્તની	... ૫૨૨
કફની	... ૫૨૩
ત્રિદોષ છર્ણિની ચિકિત્સા	... ૫૨૪
ઉલ્લટીની શમનાદિ ક્રિયા	... ૫૨૪
ઉલ્લટીવાળાનું પથ્યાપથ્ય	... ૫૨૫

તરસ અને તાલુ શોષની ચિકિત્સા.

તૃપાના હેતુ અને પ્રકાર	... ૫૨૬
વાયુની તૃપાનાં લક્ષણ	... ૫૨૬
પિત્તની	... ૫૨૭
કફની	... ૫૨૭
ત્રિદોષની	... ૫૨૭
અછર્ણ	... ૫૨૭
રસક્ષય	... ૫૨૮
ક્ષતક્ષય	... ૫૨૮
અસાધ્ય	... ૫૨૮
વાયુની તરસનો ઉપાય	... ૫૨૮
પિત્તની	... ૫૨૯
કફની	... ૫૩૦
ત્રિદોષ	... ૫૩૧
તાલુશોષ તથા ક્ષતક્ષયનો ઉ.	૫૩૧
તરસ વગેરેના સામાન્ય ઉપચાર	... ૫૩૨

મૂર્છા, નિદ્રા તથા તંદ્રાની ચિકિત્સા.

મૂર્છાના હેતુ	... ૫૩૪
ની સંપ્રાપ્તિ	... ૫૩૪
ના પ્રકાર	... ૫૩૪
વાત મૂર્છાનું લક્ષણ	... ૫૩૫
પિત્ત	... ૫૩૫
કફ	... ૫૩૬
સન્નિપાત મૂર્છા...	... ૫૩૬
રક્તગંધની મૂર્છા	... ૫૩૬
મધ વગેરેની મૂર્છાઓ	... ૫૩૭
મૂર્છા, બ્રમ નિદ્રા તથા તંદ્રાના મુખ્ય હેતુઓ	... ૫૩૭
મૂર્છાની સામાન્ય ચિકિત્સા	૫૩૭
મૂર્છાના બીજા ઉપચાર	... ૫૩૮
રક્તમૂર્છા વગેરેની ચિકિત્સા	૫૩૮
મૂર્છામાં ચેષ્ટા નાશ પામી હોય તેની ચિકિત્સા	... ૫૩૮
તંદ્રાની ચિકિત્સા	... ૫૩૯
તંદ્રા તથા નિદ્રાનો ઉપાય	... ૫૪૦
મૂર્છામાં રક્તકર્પણ	... ૫૪૦
મૂર્છાદિકના સામાન્ય ઉપચાર	૫૪૦
નિદ્રાની ચિકિત્સા	... ૫૪૧

મદાલયની ચિકિત્સા.

મધ સેવનથી દ્વાયદા અને ગેરદ્વાયદા	... ૫૪૨
મધ ક્યારે ન પીવું	... ૫૪૩
મદાલયનાં લક્ષણો	... ૫૪૩
ની ચિકિત્સા	... ૫૪૪

* મદ.

૨૬

અનુક્રમણિકા.

વિષય. પૃષ્ઠ.

સોપારીના મદનાં લક્ષણુ... ૫૪૪

,, ,, ઉપાય ... ૫૪૫

દાહ ચિકિત્સા.

દાહની સંપ્રાપ્તિ... ૫૪૬

દાહના ઉપાય ... ૫૪૬

દાહના સામાન્ય ઉપચાર... ૫૪૮

અપરમારની ચિકિત્સા.

અપરમારની સંપ્રાપ્તિ ... ૫૪૯

,, નાં લક્ષણુ ... ૫૪૯

અસાધ્ય અપરમારનાં લક્ષણુ ૫૪૯

અપરમારની ચિકિત્સા ... ૫૫૦

,, માં નસ્ય ... ૫૫૦

કુખમાં લેહ ... ૫૫૦

,, ચૂર્ણ ... ૫૫૧

સૂર્યોદય ધૃત ... ૫૫૧

કુખમાં ધૃત ... ૫૫૨

ખાલી ધૃત ... ૫૫૩

પ્રત્યેતની ગુટી ... ૫૫૩

ચંદનાઘવલેહ ... ૫૫૪

દ્રાક્ષાદિ અવલેહ ... ૫૫૬

દાહ ક્રિયા ... ૫૫૭

અપરમારમાં પથ્યાપથ્ય ... ૫૫૮

ઉન્માદની ચિકિત્સા.

ઉન્માદની સંપ્રાપ્તિ ... ૫૫૮

,, ના પ્રકાર ... ૫૫૮

,, ના હેતુ ... ૫૫૯

,, નાં લક્ષણુ ... ૫૫૯

,, ની ચિકિત્સા ... ૫૬૦

* વાયુ અથવા ફેફસે.

† વેલાપણું.

વિષય. પૃષ્ઠ.

***વાતવ્યાધિની ચિકિત્સા.**

સઘળા વાત વ્યાધિઓના હેતુ ૫૬૦

પ્રાણ કોષવાથી થએલા રોગ ૫૬૧

ઉન્માદ વાયુનો પ્રકોપ થ-

વાથી થએલા રોગ ... ૫૬૨

વ્યાન વાયુ ,, ... ૫૬૨

વાયુનાં સામાન્ય લક્ષણો ... ૫૬૩

આક્ષેપક વાયુનું લક્ષણુ ... ૫૬૪

અપતંત્રક ,, ... ૫૬૪

અપતાનક ,, ... ૫૬૪

તૂની પ્રતિતૂની વાયુ ... ૫૬૬

તદ્દિસ્તંભાદિ વાયુના રોગ... ૫૬૬

સમાનવાયુના રોગ ... ૫૬૬

અપાનવાયુથી ઉત્પન્ન થતા

રોગ ... ૫૬૭

ખીન્ન દોષ સાથે મળેલા વા-

યુનો પ્રકોપ ... ૫૬૭

સાધ્ય અને અસાધ્ય વાયુ ૫૬૭

અર્દીત વાયુનું સામાન્ય લ-

ક્ષણુ ... ૫૬૮

કેવળ તથા દ્વંદ્વજ અર્દીતનાં

લક્ષણુ ... ૫૬૮

અર્દીતની અસાધ્યતા ... ૫૬૯

હનુગ્રહ રોગ ... ૫૬૯

મન્યાસ્તંભ રોગ ... ૫૬૯

છન્દાસ્તંભ અને શિરોગ્રહ ૫૬૯

વાતરોગની ચિકિત્સા ... ૫૭૦

ધાતુગત વાયુની ચિકિત્સા... ૫૭૦

સ્નેહન ધૃત ... ૫૭૧

રક્ષણુ પ્રયોગ ... ૫૭૧

* વાયુસંબંધી વ્યાધિઓ.

અનુક્રમણિકા.

૨૭

વિષય.	પૃષ્ઠ.
પાચન સમનનો ઉપદેશ ...	૫૭૨
છાતી વગેરેના વાયુનો ઉપ-	
ચાર ...	૫૭૨
સર્વાંગ વાયુની ચિકિત્સા...	૫૭૨
લક્ષણોનો પ્રયોગ ...	૫૭૩
નાગરાદિ લેહ ...	૫૭૪
શતાવરિ કલ્ક ...	૫૭૫
શલ્કડી ક્વાથ ...	૫૭૫
અભ્યંગાદિ પ્રયોગ ...	૫૭૫
મહાપ્રસાદ તૈલ ...	૫૭૫
બલ્લાદિ તૈલ ...	૫૭૬
ભાંગરાજ તૈલ ...	૫૭૬
નારાયણ તૈલ ...	૫૭૬
પૃથ્વાપૃથ્વ વગેરે ...	૫૮૧

*આમવાતની ચિકિત્સા.

આમવાતના હેતુ ...	૫૮૨
” નું લક્ષણ ...	૫૮૨
” ના ભેદ ...	૫૮૩
વિષ્ટંભિ આમનું લક્ષણ ...	૫૮૩
ગુદમાશંકી ” ...	૫૮૩
સ્નેહામનું લક્ષણ ...	૫૮૪
પક્વામનું લક્ષણ ...	૫૮૫
સર્વાંગ આમવાતનું લક્ષણ	૫૮૫
સાધ્યાસાધ્ય વિભાગ ...	૫૮૫
આમવાતમાં પાચન ...	૫૮૬
આમવાતના ધીમ્ન ઉપાય	૫૮૬
બલ્લાદિ તૈલ ...	૫૮૭
આમવાતમાં વિરેચન ઔષધો	૫૮૮
આમાતિસાર શમાવનારાં	
ઔષધો ...	૫૮૯
પૃથ્વાપૃથ્વ ...	૫૯૦

* આમવાયુ.

વિષય.	પૃષ્ઠ.
-------	--------

*ગૃધ્રસીની ચિકિત્સા

ગૃધ્રસીનું સામાન્ય લક્ષણ...	૫૯૧
ગૃધ્રસીની ચિકિત્સા ...	૫૯૨

+વાતરક્તની ચિકિત્સા.

વાતરક્તનાં હેતુ ...	૫૯૩
” ના લક્ષણ ...	૫૯૪
” ની ચિકિત્સા ...	૫૯૪

+અમ્લપિત્તનીચિકિત્સા.

અમ્લપિત્તના હેતુ અને લ-	
ક્ષણો ...	૫૯૬
અમ્લપિત્તના ઉપાય ...	૫૯૬

*શોફની ચિકિત્સા.

શોફરોગના હેતુ ...	૫૯૭
શોફરોગની સંપ્રાપ્તિ ...	૫૯૮
સાધ્યાસાધ્ય શોફ ...	૫૯૮
સોમનાં લક્ષણ ...	૬૦૦
” ઉપચાર ...	૬૦૦
ક્વાથાદિ ઉપચાર ...	૬૦૧
સોમ ઉપર સ્વેદન ક્રિયા ...	૬૦૧

*ગુદમની ચિકિત્સા.

ગુદમના રોગના હેતુ ...	૬૦૨
વાતગુદમનાં લક્ષણ ...	૬૦૩
પિત્ત ” ” ...	૬૦૩

* દટિ, બંધ, અને છુટલ મધ્યે થણી વેડના થાયછે તેને ગૃધ્રસી કહેછે. + વાયુ તથા લોહી એ બન્ને દોષનું તેને વાતરક્ત કહેછે. † ખાટી કલટી. ‡ સોભ. § પેટની ગાંઠ.

૨૮

અનુક્રમણિકા.

વિષય.	પૃષ્ઠ.
કફ ગુહમનાં લક્ષણ.	... ૬૦૩
કફવાત "	... ૬૦૩
કફપિત્ત "	... ૬૦૨
વાતપિત્ત "	... ૬૦૪
સાન્નિપાતિક "	... ૬૦૪
સાધ્યાસાધ્ય "	... ૬૦૪
ગુહમના ઉપચાર	... ૬૦૫
ગુહમઉપર સ્નેહન અને ૩-	
ક્ષણ ક્રિયા ૬૦૫
ક્ષારપાકની ક્રિયા	... ૬૦૬
ગુહમરોગનું પાચન	... ૬૦૭
પિત્તગુહમનું "	... ૬૦૮
કફગુહમનું "	... ૬૦૮
વાતગુહમનાં વિરેચન	... ૬૦૮
પિત્તગુહમનાં "	... ૬૦૯
કફગુહમનાં "	... ૬૧૦
ક્ષારપાન ૬૧૦
અજ્ઞમોદાદિ ચૂર્ણ	... ૬૧૧
હિંગ્વાદિ ચૂર્ણ ૬૧૧
પિત્ત ગુહમની ચિકિત્સા	... ૬૧૨
કફ "	... ૬૧૨
વાતકફ "	... ૬૧૩
સન્નિપાત "	... ૬૧૩
શોફોદરની ચિકિત્સા	... ૬૧૪
વિષાદિ નિમિત્તથી થએલા	
સોફની ચિકિત્સા	... ૬૧૬
ગુહમવાળાનું પથ્યાપથ્ય	... ૬૧૬
રક્તગુહમની ચિકિત્સા	... ૬૧૬
રોધ્રાદિ ક્વાથ ૬૧૭
રક્તગુહમનાં પથ્યાપથ્ય	... ૬૧૭
*જળોદરની ચિકિત્સા.	
જળોદરના હેતુ	... ૬૧૮

વિષય.	પૃષ્ઠ.
જળોદર નાં લક્ષણ	... ૬૧૮
" ની ચિકિત્સા	... ૬૧૮
જળોદર ઉપર શસ્ત્રકર્મ	... ૬૧૯
*પ્રમેહની ચિકિત્સા.	

પ્રમેહના હેતુ ૬૨૦
" નાં નામ	... ૬૨૦
" ની ચિકિત્સા	... ૬૨૧
નિલોત્પલાદિ ક્વાથ	... ૬૨૨
વિટંગાદિ ક્વાથ ૬૨૩
મુસ્તાદિ ક્વાથ...	... ૬૨૩
મધુમેહના ઉપાય	... ૬૨૪
ન્યઝોધાદિ ચૂર્ણ	... ૬૨૪
માક્ષિકાદિ ચૂર્ણ	... ૬૨૫
પ્રમેહની દ્રોણીઓની ચિકિત્સા	૬૨૫
મેહને ધોવાના ઉપચાર	... ૬૨૬
વાતપીટિકા ઉપર લેપ	... ૬૨૬
પિત્ત "	... ૬૨૬
ધોવા વગેરે ખીજા ઉપાય...	૬૨૭
પ્રમેહવાળાનું પથ્યાપથ્ય	... ૬૨૭
કફ પ્રમેહના ઉપચાર	... ૬૨૮
પિત્ત " "	... ૬૨૮
ત્રિદોષ પ્રમેહનો ઉપચાર...	૬૨૯

***મૂત્રકૃચ્છ્રની ચિકિત્સા.**

એસાદિ ચૂર્ણ ૬૩૦
એરેડમૂળાદિ ક્વાથ	... ૬૩૦
પથરીનો ઉપાય...	... ૬૩૦
મૂત્રકૃચ્છ્રનો ઉપાય	... ૬૩૦
ત્રિદોષ મૂત્રકૃચ્છ્રનો ઉપાય...	૬૩૧
શર્કરા (પથરી) નો ઉપાય	૬૩૧

* ઘેટમાં પાણી લસવાનું દરદ.

* પરમો. † ચેશાળનું દરદ.

અનુક્રમણિકા.

૨૯

વિષય. પૃષ્ઠ.

મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર ક્વાથ ... ૬૩૧

પથરીનો ઉપાય... ... ૬૩૧

*મૂત્રરોધની ચિકિત્સા.

મૂત્રરોધની ચિકિત્સા ... ૬૩૩

મૂત્રકૃચ્છ્રના ઉપાય ... ૬૩૪

મૂત્રરોધનાં કારણો ... ૬૩૪

મૂત્રરોધની ચિકિત્સા ... ૬૩૫

અશ્મરિની ચિકિત્સા.

અશ્મરિ (પથરી) રોગના

હેતુ ... ૬૩૬

આળકોને પથરી થવાનું

કારણ ... ૬૩૭

તરણુપણામાં થયેલી પથરી ૬૩૭

પથરીના ઉપચાર ... ૬૩૮

કુશાદિ ક્વાથ ... ૬૩૮

એલાદિ ક્વાથ ... ૬૩૮

ગોક્તુરાદિ ચૂર્ણ... ... ૬૩૯

અશ્મરિ રોગમાં પથ્યાપથ્ય ૬૩૯

*વૃષણવૃદ્ધિની ચિકિત્સા.

વૃષણવૃદ્ધિના હેતુ ... ૬૪૦

" પ્રકાર ... ૬૪૦

ચિકિત્સાના પ્રકાર ... ૬૪૧

લક્ષણો ... ૬૪૧

વાત વૃષણવૃદ્ધિના ઉપાય... ૬૪૧

પિત્ત " ... ૬૪૧

કફ " ... ૬૪૧

સન્નિપાત " ... ૬૪૨

વાતવૃદ્ધિ ઉપર ક્વાથ ... ૬૪૨

શિરાવેધ ... ૬૪૨

* પેશાબનો અટકાવ. † પથરી.

‡ વધરાવળ.

વિષય. પૃષ્ઠ.

*વિસર્પની ચિકિત્સા.

વિસર્પનું લક્ષણ અને પ્રકાર ૬૪૩

આગ્રેયાદિ ચાર પ્રકારના

વિસર્પ ... ૬૪૩

વિસર્પમાં ધાવન ઔષધ... ૬૪૪

" લેપન ઔષધ... ૬૪૪

રક્ત વિસર્પના ઉપાય ... ૬૪૫

*ઉપસર્ગની ચિકિત્સા.

ક્ષુદ્રકનું લક્ષણ ... ૬૪૬

આગ્નિકનું " ... ૬૪૬

ધોર ઉપસર્ગનું " ... ૬૪૬

મસૂરિકાનું " ... ૬૪૭

ઉપસર્ગની ચિકિત્સા ... ૬૪૭

ક્ષુદ્રક ઉપસર્ગની ચિકિત્સા ... ૬૪૭

આગ્નિક " ... ૬૪૮

ધોર " ... ૬૪૮

ઉપસર્ગના જ્વરનો ઉપાય... ૬૪૮

ઉપસર્ગરોગમાં પથ્યાપથ્ય ... ૬૫૦

*વ્રણની ચિકિત્સા.

વ્રણરોગના હેતુ ... ૬૫૧

વ્રણના પ્રકાર... ... ૬૫૧

વ્રણની સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ ૬૫૧

વાતાદિ વ્રણનાં લક્ષણ ... ૬૫૨

અભિધાતાદિ વ્રણ ... ૬૫૨

વ્રણની ચિકિત્સાનો ક્રમ ... ૬૫૩

વ્રણ ઉપર સેચન કરવારૂપ

ઉપાય ... ૬૫૩

* રક્તપિત્ત કોષે છે ત્યારે વિસર્પ

રોગ થાય છે. † વાયુ અને રક્તના

દોષથી આમડીપર ઉત્પન્ન થતી ફેફસી-

ઓ. ‡ રક્તવાળો સોજો.

વિષય.	પૃષ્ઠ.
પ્રજી ઉપર લેપ (સ્વેદન)... ૬૫૪	
પ્રજીનું શોધન કરવાના પ્રકાર ૬૫૪	
પ્રજીને ધોવાનો ઉપચાર ... ૬૫૪	
પ્રજીનાં શોધન ઔષધ ... ૬૫૫	
પ્રજીને અંકુર આણવાનો ઉપાય ૬૫૫	
ગત્યાદિ ધૂત ... ૫૬૫	

શ્લીપદની ચિકિત્સા.

શ્લીપદનું લક્ષણ ... ૬૫૬	
„ ના ઉપચાર ૬૫૭	

અર્બુદની ચિકિત્સા.

અર્બુદ રોગના હેતુ ... ૬૫૮	
અર્બુદનાં લક્ષણ અને પ્રકાર ૬૫૮	
અર્બુદની ચિકિત્સા ... ૬૫૯	

લૂતા, ગંડમાળાની

ચિકિત્સા.

ગૂમડાંઆદિના હેતુ ... ૬૬૦	
„ લક્ષણ ... ૬૬૦	
લૂતાઓના પ્રકાર ... ૬૬૦	
„ સ્વરૂપ ... ૬૬૧	
„ વિશેષ સ્વરૂપ ૬૬૧	
„ વિશેષ સ્થાન ૬૬૨	
લૂતારોગની ચિકિત્સા ... ૬૬૨	
લૂતારોગ ઉપર લેપ ... ૬૬૩	

કોઢની ચિકિત્સા.

કોઢના હેતુ અને સંપ્રાપ્તિ... ૬૬૪	
----------------------------------	--

વિષય.	પૃષ્ઠ.
કોઢના પ્રકાર ... ૬૬૫	
કોઢરોગનાં લક્ષણો ... ૬૬૫	
કોઢનાં નામ ... ૬૬૫	
જૂઠા જૂઠા કોઢનાં સ્વરૂપ... ૬૬૫	
કોઢમાં વાતાદિ દોષના કો-	
પનાં લક્ષણ ... ૬૬૮	
ધાતુગત કુષ્ટનાં લક્ષણ ... ૬૬૮	
કુષ્ટના પ્રતીકાર ... ૬૬૯	
વાતાદિકથી થયેલા કુષ્ટની	
ચિકિત્સા ... ૬૬૯	

કુષ્ટવાળાના સામાન્ય ઉપચાર ૬૬૯	
કુષ્ટરોગમાં વમનાદિ ઉપચાર ૬૭૦	
પિરેચન અને રક્તમોક્ષ ... ૬૭૦	
સુંક્યાદિ ક્વાથ ... ૬૭૦	
વાસાદિ ક્વાથ ... ૬૭૧	
કુષ્ટ ઉપર ભોજનાદિ પથ્ય ૬૭૧	
કુષ્ટ ઉપર લેપ ... ૬૭૧	
કુષ્ટરોગમાં ધાવન ... ૬૭૨	
વિપાદિકા ઉપર લેપ ... ૬૭૩	
અદિરાદિ ક્વાથ ... ૬૭૩	
આરબ્ધ્યાદિ ક્વાથ ... ૬૭૩	
અદિરાદિ ધૂત ... ૬૭૪	
ભક્ષાતકાદિ તેલ... ૬૭૪	
તીલ તેલ ... ૬૭૪	
હરિદ્રાદિ તેલ ... ૬૭૫	
નિખાદિ ધૂત ... ૬૭૫	
શ્વેત કોઢની સંપ્રાપ્તિ અને	
નિદાન ... ૬૭૬	
સફેદ કોઢના ઉપાય ... ૬૭૬	
કુષ્ટ ઉપર પથ્યાપથ્ય ... ૬૭૭	

* રાફો. † રસોળા. ‡ ગળા-
આદિ ભાગોપર થયેલા ગાંઠા.

અનુક્રમણિકા.

૩૧

વિષય.

પૃષ્ઠ.

માથાના રોગની
ચિકિત્સા.

માથાના રોગના હેતુ ...	૬૭૮
” ત્રકાર ...	૬૭૮
વાત શિરોરોગનાં લક્ષણો ...	૬૭૯
પિત્ત ” ...	૬૭૯
કફ ” ...	૬૮૦
લોહીથી થયેલા માથાના રોગનાં લક્ષણો ...	૬૮૦
સન્નિપાતથી ” ...	૬૮૦
કૃમિથી ” ...	૬૮૦
બીજા માથાના રોગનાં કારણો	૬૮૧
માથાના રોગની ચિકિત્સા...	૬૮૧
સ્વેદન ઉપચાર...	૬૮૨
પિત્ત શિરોરોગ ઉપર લેપ...	૬૮૨
શિરોરોગ ઉપર નસ્ય પ્રયોગ.	૬૮૨
પર્ણિદુક તેલ ...	૬૮૩
બિંદુત્રય તેલ ...	૬૮૪
કુષ્ઠાદિ ઘૃત ...	૬૮૪
લાક્ષારસાદિ ઘૃત ...	૬૮૫
કુંકમાદિ ઘૃત ...	૬૮૫

આંખની ભ્રમરના
દોષની ચિકિત્સા.

શુદ્ધોષના હેતુ ...	૬૮૬
દેવદાર્વાદિ ઘૃત ...	૬૮૬
તાંજુલાદિ નસ્ય ...	૬૮૭

નાકના રોગની ચિકિત્સા.

નાકના રોગના હેતુ તથા લ- ક્ષણો ...	૬૮૮
નાકના રોગમાં નસ્યાદિ ઉપાય	૬૮૮

વિષય.

પૃષ્ઠ.

ઘંદ્રલુપ્ત રોગની
ચિકિત્સા.

ઘંદ્રલુપ્ત રોગનાં લક્ષણો ...	૬૮૯
” ઉપાય ...	૬૯૦

કાનના રોગની ચિકિત્સા.

કાનના રોગના હેતુ ...	૬૯૧
કૃમિ વગેરેથી થયેલા કાનના રોગનાં લક્ષણો ...	૬૯૨
કાનના રોગમાં કરવાતી ચિ- કિત્સા ...	૬૯૩
આપ્પર્મિદુનો વિધિ ...	૬૯૩
વાયુના કાનમાં કર્ણપૂરણ...	૬૯૩
કટુ તુંબી તેલ ...	૬૯૩
યષ્ટિમધુકાદિ ઘૃત ...	૬૯૪
કૃમિજન્ય કર્ણરોગનો ઉપાય	૬૯૪
કાનના રોગના બીજા ઉપચાર	૬૯૪

નેત્રના રોગની ચિકિત્સા

નેત્રરોગના હેતુ ...	૬૯૫
” લક્ષણો ...	૬૯૫
વાતાદિ દોષવાળા નેત્રનો ઉ- પચાર ...	૬૯૬
સન્નિપાત નેત્ર રોગનો ઉપચાર	૬૯૬
વાતકફ ” ...	૬૯૬
વાત નેત્ર રોગઉપર અંજન...	૬૯૭
કફ નેત્ર રોગનો ઉપચાર...	૬૯૭
સઘળા નેત્ર રોગનો ઉપાય	૬૯૭
વાતાદિક દોષથી આંખો દુ- ખતી હોય તેનો ઉપાય...	૬૯૭

* માથાના કેશ ખરી પડે એવા
એક રોગ છે જેને ચાઈ કહે છે તે.

૩૨

અનુક્રમણિકા.

વિષય.	પૃષ્ઠ.
આંખમાં પડેલ ફૂલની ચિ- કિત્સા ...	૬૯૮
શંખપુષ્પાદિ વટી ...	૬૯૮
હરીતક્યાદિ અંજન ...	૬૯૮
પડળની ચિકિત્સા ...	૬૯૯
સુંઘાદિ વર્તિ ...	૭૦૦
રસાંજનાદિ અંજન ...	૭૦૦
બિંબિતકાદિ વર્તિ ...	૭૦૦
નેત્ર રોગીનું પથ્યાપથ્ય ...	૭૦૧

મુખ રોગની ચિકિત્સા.

ઐઠના રોગના ઉપાય ...	૭૦૧
દાંતના રોગ ...	૭૦૨
દાંતના રોગના ઉપાય ...	૭૦૨
પિત્તથી થયેલા દંતરોગનો ઉ- પાય ...	૭૦૩
કફથી ...	૭૦૩
સોહીથી ...	૭૦૪
કૃમિથી ...	૭૦૪
અભના રોગની ચિકિત્સા...	૭૦૪
વાતઅંહા રોગના ઉપચાર	૭૦૪
પિત્ત ...	૭૦૫
કફ ...	૭૦૫
સોહીથી ...	૭૦૫
કફથી થયેલો અંહાપાકનો ઉપાય ...	૭૦૬
ગળાથી થંટિકા (ધાંટી) ના રોગની ચિકિત્સા ...	૭૦૬
થંટિકા રોગની ચિકિત્સા...	૭૦૬
ગલશુંગ્રની ચિકિત્સા ...	૭૦૭
વાજીકરણ.	
ધરડા અને ક્ષીણ પુરુષોનું વાજીકરણ ...	૭૦૮

વિષય.	પૃષ્ઠ.
નપુંસકપણાની ચિકિત્સા...	૭૧૦
વીર્ય વૃદ્ધિના પ્રયોગ ...	૭૧૦
યવાદિ વટક ...	૭૧૦
પથ્યાપથ્ય ...	૭૧૨

વાંઝણીના રોગની ચિકિત્સા.

વાંઝણીના રોગની ચિકિત્સા	૭૧૩
વાંઝણી સ્ત્રીઓના ઉપાય...	૭૧૪
વાતદૂષિત આર્તવની ચિકિત્સા.	૭૧૫
પિત્ત ...	૭૧૫
કફ ...	૭૧૬
વંધ્યારોગમાં પથ્યાપથ્ય ...	૭૧૭

ગર્ભના ઉપચાર.

ગર્ભના ઉપચાર...	૭૧૮
ગર્ભવતીનું દોહદ ...	૭૧૯
... પથ્યાપથ્ય ...	૭૧૯
... મંગળકર્મ ...	૭૧૯

ચલિતગર્ભની ચિકિત્સા.

ચલિત ગર્ભની ચિકિત્સા...	૭૨૦
-------------------------	-----

ગર્ભના ઉપદ્રવની ચિકિત્સા.

ગર્ભના ઉપદ્રવનાં નામ ...	૭૨૧
ગર્ભવતીના રોગની ચિકિત્સા	૭૨૨
ઉલટી તથા છાતીની પીડાના ઉપાય ...	૨૭૨
અશ્ચિનો ઉપાય ...	૭૨૨
અતિસારનો ઉપાય ...	૭૨૩

અનુક્રમણિકા.

૩૩

વિષય.	પૃષ્ઠ.
બંધકોશનો ઉપાય ...	૭૨૩
મૂત્રબંધનો ઉપાય ...	૭૨૩
ગર્ભચળ્યો હોય તેનો ઉપાય	૭૨૩
સોજનનો ઉપાય...	૭૨૪

મૂઠગર્ભની ચિકિત્સા.

મૂઠ ગર્ભના હેતુ ...	૭૨૪
„ લક્ષણ ...	૭૨૫
„ ઉપાય ...	૭૨૬
મૂતગર્ભનાં ઔષધ ...	૭૨૭
પ્રસૂતિ કરનારાં મંત્રાઉપધ ...	૭૨૮
સુખથી પ્રસૂતિ કરનારાં ઔષધ ...	૭૨૮
પ્રસૂતિ કરનારા મંત્ર ...	૭૨૮
પ્રસૂતિ કરનારો યંત્ર ...	૭૨૯
સુખ પ્રસવનો મંત્ર ...	૭૩૦

સુવાવડીના ઉપચાર.

સુવાવડીના ઉપચાર ...	૭૩૦
દૂધ વધારવાના ઉપાય ...	૭૩૧
સૂતિકાના આચાર ...	૭૩૨

બાળરોગની ચિકિત્સા.

ધાત્રણના દોષ ...	૭૩૨
દૂધના વિકારથી થતા રોગ	૭૩૩
ઉત્પુલ્લિકાની ચિકિત્સા ...	૭૩૪
બાળકોના જ્વરાદિની ચિકિત્સા ...	૭૩૫
બાળકોની બુદ્ધિ વધારવાનો ઉપાય ...	૭૩૬
બાળકને વાચા આણવાનો ઉપાય ...	૭૩૭

વિષય.	પૃષ્ઠ.
અપરમારની ચિકિત્સા ...	૭૩૭
„ ના ઉપચાર ...	૭૩૭
બાળકનો પૂતના દોષ ...	૭૩૮
લોહિતા તું લક્ષણ વિગેરે...	૭૩૮
રેવતી „ ...	૭૩૯
વાયસી „ ...	૭૩૯
કુમારી „ ...	૭૪૦
શાકુની „ ...	૭૪૦
શિળા „ ...	૭૪૧
ઉર્જકેશી „ ...	૭૪૧
સેના „ ...	૭૪૧

ભૂત વિદ્યા.

ભૂતનાં સ્થાન ...	૭૪૨
અહોની સંખ્યા . .	૭૪૩
અહોનાં નામ ...	૭૪૩
ઐદ્ર અહ તું લક્ષણ ...	૭૪૩
આગ્નેય અહ „ ...	૭૪૩
યમઅહ „ ...	૭૪૩
નૈઋતિ અહ „ ...	૭૪૪
વારુણ અહ „ ...	૭૪૪
મારુત અહ „ ...	૭૪૪
કુબેર અહ „ ...	૭૪૫
ઐશાન અહ „ ...	૭૪૫
અહક અહ „ ...	૭૪૫
પિશાચ અહ „ ...	૭૪૫
અહના વલગાડની ચિકિત્સા	૭૪૬
ચંદ્રપ્રભા શુટિકા ...	૭૪૬
અહ નાશક ધૂપ ...	૭૪૭
ભૂતેશ્વર મંત્ર ...	૭૪૭
મંત્ર ...	૭૪૭

વિષય.	પૃષ્ઠ.
વિષ તંત્ર.	
સ્થાવર વિષના ભેદ ...	૭૪૯
વિષ પીધેલાની ચિકિત્સા...	૭૪૯
મુખ ઉપર પાણી છાંટવાનો મંત્ર ...	૭૫૦
કર્ણોજ્ય મંત્ર ...	૭૫૦
વિષને સમાવનારાં ઔષધ ...	૭૫૦
ત્વચાદિકમાં મજેલા વિષના ઉપાય ...	૭૫૧
જંગમ વિષની ચિકિત્સા...	૭૫૨
વિષના ત્રણ પ્રકાર ...	૭૫૨
અસાધ્ય વિષનું લક્ષણ ...	૭૫૨
વિષ બંધન મંત્ર ...	૭૫૩
જળ છાંટવાનો મંત્ર ...	૭૫૪
વિષદંશ ઉપર લેપ ...	૭૫૪
મંત્ર ...	૭૫૫

ભેદાયલાની ચિકિત્સા.

ભેદાયલાની ચિકિત્સા.

ઘાતના પ્રકાર...	૭૫૬
કપાયલાનું લક્ષણ ...	૭૫૬
ની ચિકિત્સા ...	૭૫૬

વિષય.	પૃષ્ઠ.
ભેદાયલાનાં લક્ષણ ...	૭૫૭
પ્રતીકાર ...	૭૫૮
શલ્ય કાઢવાની ચિકિત્સા ...	૭૫૮
યંત્ર તથા શસ્ત્રના પ્રકાર ...	૭૫૯
શલ્યનો પ્રતીકાર ...	૭૫૯
સોજાની અંદરના શલ્યની ચિકિત્સા ...	૭૬૦
શલ્યની વેદના શમાવવાના ઉપાય ...	૭૬૦

ભગ્નની ચિકિત્સા.

ભગ્નનાં સ્થાન ...	૭૬૧
ભગ્નના પ્રતીકાર ...	૭૬૧
ધૂષ્ટ (ધસાયલા) ની ચિકિત્સા ...	૭૬૨
આરદ્રાક્ષિત ચિકિત્સા ...	૭૬૨
અભિઘાતની ચિકિત્સા ...	૭૬૩
પથ્યાપથ્ય ...	૭૬૩

અગ્નિથી દાઝેલાની

ચિકિત્સા

દાઝેલાનાં લક્ષણ તથા પ્રકાર ...	૭૬૪
દગ્ધનો પ્રતીકાર ...	૭૬૫
ધૂમાડાના ઉપઘાતની ચિકિત્સા ...	૭૬૬

અનુક્રમણિકા.

૩૫

ચતુર્થ સ્થાન.

વિષય.	પૃષ્ઠ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
સૂત્ર સ્થાન.		રક્તાવસેચન વિધિ.	
તોલમાપનો વિધિ.		રક્તાવસેચન વિધિ ...	૭૭૩
તોલમાપનો વિધિ ...	૭૬૭	રક્તકું લક્ષણ ...	૭૭૪
વમનાદિ ઔષધોની માત્રા ...	૭૬૮	જળો લગાડવા સંબંધી વિધિ	
તૈલપાક વિધિ.		જળોના પ્રકાર ...	૭૭૫
તૈલપાક વિધિ ...	૭૬૯	દંદ્રાયુધા ...	૭૭૫
નિરૂહ બસ્તિ કર્મ વિધિ.		રોહિણી ...	૭૭૫
નિરૂહબસ્તિ કર્મવિધિ ...	૭૭૧	કાલિકા ...	૭૭૬
સ્વેદન વિધિ.		ધૈત્રા ...	૭૭૬
સ્વેદન વિધિ ...	૭૭૨	જળો મૂકવાનો વિધિ ...	૭૭૬

પંચમ સ્થાન.

વિષય.	પૃષ્ઠ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
કલ્પ સ્થાન.		„ ના ગુણ ...	૭૮૧
હરિતકી કલ્પ.		ત્રીફળા કલ્પ.	
હરડેની કલ્પત્તિ ...	૭૭૮	ત્રિફળાનું પ્રમાણ ...	૭૮૨
„ ના રસ ...	૭૭૯	રોગપરત્વે ત્રિફળાનો યોગ ...	૭૮૩
„ ના ગુણ ...	૭૭૯	હરેડના કલ્પની વર્ણનાનો ભેદ.	
„ ની કલ્પત્તિ અને નામ ...	૭૮૦	હરડેના આકાર ભેદ ...	૭૮૫
„ નો રોગપરત્વે ઉપયોગ ...	૭૮૦	ચેતકીના પ્રકાર વગેરે ...	૭૮૫
„ ની જાતી ઓળખવાના પ્રકાર ...	૭૮૧	હરડેના સામાન્યતઃ ગુણ ...	૭૮૬

૩૬

અનુક્રમણિકા.

વિષય.	પૃષ્ઠ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
પ્રત્યેક ઋતુમાં હરડેનો પ્ર- યોગ ૭૮૬		ગુગલનો કલ્પ.	
હરડેના જૂદા જૂદા કલ્પ... ૭૮૭		ગુગળનાં રૂપ વગેરે ... ૭૮૪	
લસણનો કલ્પ.		„ ના ગુણ ૭૮૪	
લસણની ઉત્પત્તિ ... ૭૮૮		„ નો ક્વાથ પિવાતું વિ- ધાન ૭૮૫	
„ ના ગુણ ૭૮૯		જૂદા જૂદા રોગ ઉપર ગુ- ગળના યોગ ... ૭૮૬	
„ ના પ્રયોગ... .. ૭૮૯		ગુગળની માત્રા ... ૭૮૭	
પેય રસોત ૭૯૦		„ ના પ્રયોગના ગુણ ... ૭૮૮	
લસણ ઉપર પથ્યાપથ્ય ... ૭૯૦			

પૃથમ સ્થાન.

વિષય.	પૃષ્ઠ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.
શારીર સ્થાન.		નપુંસક વગેરેની ઉત્પત્તિનું	
શારીરાધ્યાય.		કારણ ૮૦૫	
દેહની ઘટના ૭૯૯		શરીરના અવયવોની ઉત્પ- ત્તિનો પ્રકાર ... ૮૦૬	
શરીરના વય પ્રમાણે ચાર પ્રકાર ૮૦૦		પંચભૂતથી ઉત્પન્ન થયેલા અ- વયવ વગેરે... .. ૮૦૭	
ધાતુની ઉત્પત્તિ ... ૮૦૦		ત્વચાદિકની ઉત્પત્તિ ... ૮૦૭	
સ્ત્રીઓને ઋતુપ્રાપ્તિ ... ૮૦૦		પંચભૂતની ઉત્પત્તિ ... ૮૦૮	
ગર્ભની ઉત્પત્તિ ... ૮૦૨		જાગૃદાદિ અવસ્થાઓની ઉ- ત્પત્તિ ૮૦૯	
સ્ત્રીપુરુષની ઉત્પત્તિનું કારણ ૮૦૩		આહારાદિકની ઉત્પત્તિ ... ૮૧૦	
બાળકના ગુણ અને આકા- રનું કારણ ૮૦૪		પરિશિષ્ટાધ્યાય.	
મનુષ્યની વાતાદિ પ્રકૃતિઓનું કથન ૮૦૪		પરિશિષ્ટાધ્યાય ૮૧૧	

હારીતસંહિતા.

પ્રથમોઽધ્યાયઃ

મંગળાચરણ.

નત્વા શિવં પરમતત્ત્વકલાધિરૂઢં
જ્ઞાનામૃતૈકચ્છદુલં પરમાત્મરૂપમ્ ।
રાગાદિરોગશમનં દમનં સ્મરસ્ય
શશ્વત્ક્ષયાવિપશ્ચરં ત્રિગુણાત્મરૂપમ્ ॥

શ્રેષ્ઠ એવા તત્ત્વજ્ઞાનરૂપી કળાને વિષે આશ્ચર્ય થયેલા, જ્ઞાનરૂપી અમૃતનોજ માત્ર લોભ રાખનારા, રાગ (સંસારાદિમાં આસક્તિ) વગેરે રોગને શમાવનારા, ક્રોધદેવનું દમન કરનારા, ચંદ્રને નિરંતર માથા-ઉપર ધારણ કરનારા, અને સત્ય, રજસ તથા તમસ એવા ત્રણ ગુણ-સ્વરૂપ, પરમાત્મારૂપ શિવને પ્રણામ કરીને આ હારીતસંહિતા નામે વૈધક ગ્રંથનું હું કથન કરું છું.

આત્રેય તથા હારીતનો સંવાદ.

હિમવદુત્તરે કૂલે સિદ્ધગન્ધર્વસેવિતે ।
શાન્તમૃગગણાકીર્ણે નાનાપાદપશોભિતે ॥
તત્રસ્યં તપસા યુક્તં તરુણાદિત્યતેજસમ્ ।
શુદ્ધસ્ફટિકવચ્છુન્નં મૂર્તિમૂષિતવિગ્રહમ્ ॥
જદ્યજૂટાટવીમૂલ ઉપિતં શુભ્રકુણ્ડલમ્ ।
આત્રેયં વહુશિષ્યૈસ્તુ રાજિતં તપસાન્વિતમ્ ।
પપ્રચ્છ શિષ્યો હારીતઃ સર્વજ્ઞાનમિદં મહત્ ॥

સિદ્ધ અને ગંધર્વોએ સેવેલા, શાન્ત એવાં પશુઓના સમુદાયથી વ્યાપ્ત અને અનેક પ્રકારનાં વૃક્ષોથી શોભાયમાન, એવા હિમાલયના ઉત્તર તટ ઉપર સ્થિતિ કરીને આત્રેય મુનિ તપ કરતા હતા. તે મુનિ ઊગતા સૂર્યના સરખા તેજસ્વી હતા, નિર્ભંગ સ્ફટિકમણિ જેવા ઉ-

જવળ ધર્ણના (ગૌર) હતા, તેમનું શરીર વિભૂતિવડે શોભાયમાન હતું, તેમના બટાગ્નૂટરૂપી બંગલના મૂળમાં શ્વેત કુંડળ આવી રહેલાં હતાં અને તેમની આસપાસ ઘણા શિષ્યો એકેલા હતા તેથી તે શોભતા હતા. એવા તપોયુક્ત સર્વજ્ઞ આત્રેય મુનિને તેમના શિષ્ય હારીતે આ મોટું પ્રશ્ન પૂછ્યું.

હારીત ઉવાચ

भवन्! गुणगणाधार! आयुर्वेदविदां वर! ।

विनयादविनीतोऽहं पृच्छामि मुनिपुङ्गव! ॥

कथं रोगसमुत्पत्तिरुत्पन्नो ज्ञायते कथम् ।

उपचारः प्रचारश्च कथं वा सिद्धिमृच्छति ॥

एतत्सम्यक्परिज्ञानं कथयस्व महामुने! ।

હારીત પૂછેછે.—આયુર્વેદની વિદ્યા બાહુનારાઓમાં હે શ્રેષ્ઠ મુનિ! આપ ગુણોના સમૂહને ધારણ કરનારા છો. હે મુનિયોમાં શ્રેષ્ઠ! વિનય વિનાતો હું આપને અતિ નમ્રપણે આ પ્રશ્ન પૂછું છું તેનું સમાધાન કરવા કૃપા કરો. રોગની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થાયછે? અને રોગ ઉત્પન્ન થયો તો તે શી રીતે ઓળખાયછે? એ રોગને નાશ કરવાને શો ઉપાય કરવો? તથા તે ઉપાય તેને શી રીતે લાગુ કરવો? અર્થાત્ રોગનો ઉપચાર અને તે ઉપચારનો પ્રચાર કેવી રીતે સિદ્ધિ પામે? હે મહામુનિ! એ સર્વ જ્ઞાન આપ મને રૂઢી રીતે કહો.

एवं पृष्टो महाचार्यो हारीतेन महात्मना ।

प्रत्युवाच ऋषिः पुत्रं प्रहस्योत्कुललोचनः ॥

મહાત્મા હારીતે તે મોટા આચાર્યને એ પ્રમાણે પૂછ્યું, તે સાંભળીને પ્રકુલ નેત્રવાળા તે ઋષિયે હાસ્ય કરીને પોતાના પુત્ર હારીતને આ પ્રમાણે પ્રત્યુત્તર આપ્યો.

આત્રેય ઉવાચ

शृणु पुत्र! महाप्राज्ञ! सर्वशास्त्रविशारद! ।

चिकित्साशास्त्रकुशल! वैद्यविद्याविचक्षण! ॥

आयुर्वेदमपारं तु लोकानां लक्षसंख्यया ।

कथं तस्य परिज्ञानं कालेनाल्पेन पुत्रक! ॥

પ્રથમસ્થાન-અધ્યાય પેહેલો.

૩

અલ્પાયુષોઽલ્પવક્તારઃ સ્વલ્પશાસ્ત્રવિશારદાઃ ।
 અલ્પાવધારણે શક્તાઃ કલૌ જાતા ઇમે નરાઃ ॥
 અલ્પઃ કલિયુગશ્ચાયં નરોપદ્રવકારણમ્ ।
 કથં પુત્ર ! પ્રવક્ષ્યામિ વિસ્તરેણ તવાગમમ્ ॥
 યસ્ય શ્રવણકાલો યો યાતિ ચાન્તં ચ પુત્રક ! ।
 તસ્માન્ચાલ્પતરેણાપિ વક્ષ્યામિ શૃણુ સામ્પ્રતમ્ ॥

આત્રેય કહે છે.—હે મોટા બુદ્ધિમાન ! હે સર્વ શાસ્ત્રમાં પ્રવીણ !
 હે ચિકિત્સાશાસ્ત્રમાં કુશળ ! અને હે વૈદ્યવિદ્યામાં વિચક્ષણ પુત્ર સાં-
 ભળ. આયુર્વેદની સંખ્યા લક્ષ છે માટે ભોક્ષે તે અપાર છે; હે
 પુત્ર ! અલ્પ કાળમાં તેનું સમગ્ર જ્ઞાન શી રીતે થાય ? કલિયુગમાં
 ઉત્પન્ન થયેલા આ પુરુષો અલ્પ આયુષ્યોવાળા, અલ્પ વક્તૃત્વવાળા,
 અને થોડાક શાસ્ત્રમાં વિશારદ હોય છે. તથા શાસ્ત્રના વિષયનું ગ્રહણ
 કરવાની નેમની શક્તિ પણ અલ્પ છે. હે પુત્ર ! વળી મનુષ્યને ઉપ-
 દ્રવનું કારણ એવો આ કલિયુગ પણ અલ્પ (શુદ્ધક) છે; માટે હું
 તને વિસ્તારથી આ વૈદ્યશાસ્ત્ર શી રીતે કહી શકું ? કેમકે હે પુત્ર !
 જે પુરુષને જે સમય આ શાસ્ત્ર સાંભળવાનો છે તે સમયમાંજ તેનો
 અંત આવી જાય છે ! માટે હું તને ટૂંકમાં એ શાસ્ત્ર કહું છું તે તું
 હવે સાંભળ.

ચતુર્વિંશસહસ્રૈસ્તુ મયોક્તા ચાઘ સંહિતા ।
 તથા દ્વાદશસાહસ્રી દ્વિતીયા સંહિતા મતા ॥
 તૃતીયા ષટ્સહસ્રૈસ્તુ ચતુર્થી ત્રિભિરેવ ચ ।
 પञ્ચમી દિક્પञ્ચશતૈઃ પ્રોક્તા પञ્ચાત્ર સંહિતાઃ ॥
 તસ્માન્ચાલ્પતરેણાપિ વક્ષ્યામિ શૃણુ પુત્રક ! ।
 યેન વિજ્ઞાનમાત્રેણ ગદ્વેદવિદો ભવેત્ ॥
 કિમત્ર વહુનોક્તેન ચાલ્પસારે વિશારદ ।
 યેન ધર્માર્થસૌખ્યં ચ તદ્ધિ કર્મ સમાચરેત્ ॥
 યેન સંજાયતે શ્રેયો યેન કીર્તિર્મહત્સુખમ્ ।
 તત્કર્મ નિતરાં સાધ્યં જનનન્દવિધાયકમ્ ॥

મેં વૈદ્યશાસ્ત્રની પ્રથમ સંહિતા ચોવીશ હજારની કહેલી છે; બીજી સંહિતા મેં બાર હજારની કહેલી છે; ત્રીજી છ હજારની અને ચોથી ત્રણ હજારની કહેલી છે; પાંચમી સંહિતા પંદરસો શ્લોક પૂર કહેલી છે. એવી રીતે મેં આ કાળને વિષે પાંચ સંહિતાઓ કહેલી છે. તે સર્વેમાંથી સંક્ષેપવડે હું તને આ શાસ્ત્ર કહીશ કે જેનું જ્ઞાન માત્ર થવાથી પુરુષ આયુર્વેદને જાણનારો થાય. માટે હે પુત્ર! તું તે સાંભળ. હે વિશારદ પુત્ર! આ અલ્પ સારવાળા કલિયુગમાં બહુ કહેવાથી શું વિશેષ છે? પણ જે કર્મવડે ધર્મ, અર્થ અને સુખની પ્રાપ્તિ થાય તે કર્મ કરવું યોગ્ય છે. વળી જે કર્મવડે કલ્યાણ થાય, જેથી કીર્તિ અને મોટું સુખ થાય તથા જે મનુષ્યોને આનંદ આપનારું હોય તે કર્મ મોટા યત્ને કરીને પણ કરવું.

एकं शास्त्रं वैद्यमध्यात्मकं वा
 सौख्यं चैकं यत्सुखं वा तपो वा ।
 वन्द्यश्चैको भूपतिर्वा यतिर्वा
 एकं कर्म श्रेयसं वा यशो वा ॥
 बहुतरमुपचारात्सारमाधारमेकं
 जननमतिसुखानां वर्धनं श्रेयसां वा ।
 विगतकलुषभावा चोज्ज्वला कीर्तिमूर्ति-
 र्न खलु कुटिलतास्याः श्रूयते लोकवृन्दैः ॥

જગતમાં શાસ્ત્ર એકજ છે, એટલે કાંતો એક વૈદ્યશાસ્ત્ર છે કે એક અધ્યાત્મશાસ્ત્ર છે. સુખ પણ એકજ છે ભોગાદિ લૌકિક સુખ કે તપઃ સુખ. પ્રણામ કરવાયોગ્ય પણ એકજ છે, રાજા કે સન્યાસી. અને કર્મ પણ એકજ છે, કલ્યાણકારક કર્મ કે યશ પ્રાપ્ત થાય એવું કર્મ. વૈદ્યશાસ્ત્રોક્ત કર્મ અનેક ઉપચારવાળું હોવાથી લોકોને એક આધારરૂપ અને સારરૂપ છે; વળી તે ધણાં સુખને ઉત્પન્ન કરનારું તથા કલ્યાણને વધારનારું છે. તથા તે કર્મથી જે કીર્તિ મળે છે તે નિર્મળ અને હજળી છે અને તે કીર્તિની મૂર્તિમાં કુટિલતા છે એમ લોકોના સમુદાયથી સાંભળવામાં આવતું નથી. અર્થાત્ વૈદ્યનું કર્મ એવું નિર્મળ અને પવિત્ર છે કે જેથી લોકોમાં તેની સરળ કીર્તિ પ્રસરે છે.

પ્રથમસ્થાન-અધ્યાય વૈદ્યો.

૫

વૈદ્યના ગુણદોષ.

આયુર્વેદમિદં સમ્યક્ ન દેયં યસ્ય કસ્યચિત્ ।
 નામક્તાયાપ્યશાન્તાય ન મૂર્ખાય ન ચાધમે ॥
 શાન્તે દેયં ન દેયં સ્યાત્સર્વથા નાધમેઽધને ।
 ધર્મિષ્ઠો કુહનીવિવર્જિતમનાઃ શાન્તઃ શુચિઃ શુદ્ધધી-
 ર્ધીરોઽભીરુવિવેકસારહૃદયો વિદ્યાવિલાસોજ્જ્વલઃ ।
 પ્રાક્ષો રોગગણાપ્રચારનિપુણોઽલુબ્ધઃ સદા તોષધૃ-
 ગિત્થં સર્વગુણાકરો નૃપજનૈઃ પૂજ્યઃ સદા રોગાવિત્ ॥

આ આયુર્વેદ જેને તેને રૂટે પ્રકારે શીખવી દેવો નહિ. જે પુરુષ ગુરુના ઉપર પ્રીતિ ન રાખનારો હોય, જે શાન્ત ન હોય, તથા જે મૂર્ખ અને અધમ હોય તેને આ શાસ્ત્ર શીખવવું નહિ. જે પુરુષ શાંત હોય તેને આ શાસ્ત્ર શીખવવું પણ જે તેનામાં બીજા યોગ્ય ગુણો ન હોય તો શાંત છતાં પણ તેને શીખવવું નહિ. અને અધમ તથા નિર્ધનને તો કદાપિ શીખવવું નહિ. જે પુરુષ ધર્મિષ્ઠ, અંતઃ કરુણમાં કપટ વિનાનો, શાન્ત, પવિત્ર, શુદ્ધ શુદ્ધિવાળો, ધીર, બીહીકણ નહિ એવો, મનમાં વિવેકરૂપી તત્ત્વવાળો, વિદ્યાના વિલાસપડે ઉભો, શાંતી, અનેક રોગના ઉપચાર કરવામાં કુશળ, નિર્લોભી અને સદા સંતોષી, એવી રીતે સર્વે ગુણના બંડારૂપ જે વૈદ્ય હોય તેનું રાજસોક્રોએ સદૈવ સન્માન કરવું યોગ્ય છે.

દૃષ્ટ્વા યથા મૃગપતિં ગજયૂથનાથઃ
 સંશુષ્કમાનમદવિન્દુકપોલધારઃ ।
 ત્યક્ત્વા વનં વ્રજતિ ચાકુલમાનસેન
 દૃષ્ટ્વા તથા ગદગજો ભિષજં પ્રયાતિ ॥
 યદ્વત્તમોત્તમમિદં ભુવનં મયૂક્તૈઃ
 પ્રકાશમાશુ કુરુતે સકલં રવિસ્તુ ।
 તદ્વત્સુવૈચ ઉપલભ્ય રુજાં વિનાશં
 શીઘ્રં કરોતિ ગદિનં ગદમુક્તભારમ્ ॥

જેમ કોઈ સિંહને જોઈને હાથીઓના ટોળાના રાજાના ગંડસ્થલ ઉપરથી મદના બિંદુઓની ધારા સકાઈ જાયછે, અને તે મનમાં ભયા-

૬

હારીતસંહિતા.

કુદ્ધ થઈને તે વનને છોડીને નાશી જાયછે, તેમ રોગરૂપી હાથી પણ વૈધને દેખીને નાશી જાયછે. જે પ્રમાણે અંધકારથી વીંટાયલા આ આખા જગતને સૂર્ય પોતાનાં કિરણોવડે તત્કાળ પ્રકાશિત કરેછે, તેપ્રમાણે સારો વૈધ રોગને જોઈને તેનો તત્કાળ નાશ કરેછે અને રોગીને રોગના ભારમાંથી મુક્ત કરેછે.

**લુપ્થઃ કૂરઃ શઠજઠરકો મધપશ્ચાલસશ્ચા-
ધીરો મીરુર્વિકલહૃદયો હીનકર્માર્થમન્દઃ ।**

**શાસ્ત્રજ્ઞાતોઽપ્યવિદિતગદજ્ઞાનપાશ્વજ્ઞસજ્ઞો
વજ્યો વૈધઃ પ્રબલમતિભિર્ભૂમિપૈર્વા સુદૂરાત્ ॥**

જે વૈધ લોભી, નિર્દય, શઠ, પેટભરો, મધપાન કરનારો, આળસુ, ધૈર્યવિનાનો, બીહીક્ષુ, બુદ્ધિહીન, નીચાં કર્મ કરનારો, કરવાના અર્થમાં મંદ, શાસ્ત્રને જાણનારો છતાં રોગને નહિ ઓળખનારો, અને એવો છતાં પોતાને જ્ઞાન છે એવો દોષ કરનારો હોય તેવા વૈધને બળવાન બુદ્ધિવાળા રાજાઓએ ઘણું છોટીજ તજવો. અર્થાત્ તેવા વૈધને પોતાની પાસેજ આવવા દેવો નહિ.

અદ્ભુતં ચાપ્યશઙ્કં ચ નાત્યુચ્ચં નીચમેવ ચ ।

યઃ પઠેચ્છાસ્ત્રમિત્યં ચ તસ્ય શાસ્ત્રામિદૈશ્યતે ॥

ચર્ચણં ગિલનં ચાપિ કમ્પિતં શ્વસિતં તથા ।

નીચોચ્ચં ચૈવ ગમ્મીરં વર્જયેત્પાઠકેન તુ ॥

જે પુરૂષ વૈધશાસ્ત્રના ગ્રંથોને અદ્ભુત રીતે નિઃશંકપણે બણેછે, પણ જે ઘણું મોટેથી કે ઘણું ધીમેથી બણતો નથી, એવી રીતે જે શાસ્ત્ર બણેછે તેને તે શાસ્ત્રનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાયછે. જે વિદ્યાર્થી અક્ષરોને ચાલી ચાલીને ઓલતો હોય, ઓલતાં કેટલાક અક્ષર ગણી જતો હોય, ઓલતાં અક્ષરોને કંપાવતો હોય (તોતડું ઓલતો હોય) શ્વાસ ખાઈ-ખાઈને ઓલતો હોય, અથવા ઓલતાં ઓલતાં દમ ભરાઈ જતો હોય, અથવા જે બહુ ધીમેથી બહુ મોટેથી કે બહુ ગંભીર (ગજામાંથી) ઓલતો હોય, તેવા બણનારને બણાવનારા ગુરુઓએ છોડી દેવો. અર્થાત્ બણવામાં એટલી ખામીઓ તજવા જેવી છે.

શાસ્ત્ર શિખવાનો વિધિ.

અનધ્યાયેન શાસ્ત્રસ્ય નોત્સવે યજ્ઞકર્મસુ ।

જાતકે સૂતકે ચાથ પઠનં ન વિધીયતે ॥

પ્રથમસ્થાન-અધ્યાય ગેહેલો.

૭

ચતુર્દશ્યષ્ટમીદર્શપ્રતિપત્પૂર્ણિમાસ્તથા ।
 વર્જ્યાઃ પશ્ચ દ્વિમાઃ પાઠે મુનિભિઃ પરિકીર્તિતાઃ ॥
 અકાલે દુર્દિને ગર્જે દિગ્દાહે ભૂમિકમ્પને ।
 શાસ્ત્રપાઠસ્તથા વર્જ્યો ગ્રહણે ચન્દ્રસૂર્યયોઃ ॥
 દ્વાદશમે અનધ્યાયાઃ પ્રોક્તાઃ શૃણુષ્વ પુત્રક ! ।
 ગુરુપીઠાસમુત્પન્ને નૃપે સંપીઢિતેઽથવા ॥
 આવ્રહે જીવસમ્પાતે પ્રદોષે વાથવા પુનઃ ।
 રાષ્ટ્રપીઠાસમુત્પન્ને ન કુર્યાચ્છાસ્ત્રપાઠનમ્ ॥
 ઐતૈસ્તુ પઠિતં શાસ્ત્રં ન સ્વાર્થે સિદ્ધિસાધકમ્ ।
 ન શ્રેયસે ન માઙ્ગલ્યે નોપકારે સુસ્વાવહમ્ ॥

જે દિવસો ભણવાને નિષિદ્ધ કરેલા છે તેમને અનધ્યાય કહેછે. એવા અનધ્યાયના દિવસોમાં, ઉત્સવના દિવસોમાં, યજ્ઞકર્મ થતું હોય તે દિવસોમાં અને પુત્રજન્મ નિમિત્ત કે મરણ નિમિત્ત સૂતક પડ્યું હોય તે દિવસોમાં શાસ્ત્રનું પઠન કરવું નહિ. વળી ચતુર્દશી, અષ્ટમી, અમાવાસ્યા, પડવો, અને પૂર્ણિમા, એ પાંચ તિથિઓ પાઠને વિષે વર્જ્યો એમ મુનિઓએ કહેલું છે—તે તિથિઓને દિવસે નવો પાઠ શીખવો નહિ. તેમજ કવચતે, વરસાદની હેલીને દિવસે, વરસાદ ગાજતો હોય તે વખતે, દિશાઓમાં અગ્નિ લાગતો હોય તે વખતે, ભૂકંપ થતો હોય ત્યારે, અને ચંદ્ર તથા સૂર્યના ગ્રહણ સમયે શાસ્ત્રનું પઠન કરવું નહિ.

હે પુત્ર ! શાસ્ત્રમાં (ઉપર કહેલા) આર અનધ્યાય (પાઠ નહિ શીખવાના અવસર) કહેલા છે તે તું સાંભળ. વળી ન્યારે ગુરુને કોઈક પીઠા ઉપર હોય ત્યારે, અથવા રાત્ર કોઈ કંઠમાં આવ્યો હોય ત્યારે, અથવા સંધ્યામ થતો હોય ત્યારે, અથવા કોઈ જીવનું શય પડ્યું હોય ત્યારે, અથવા પ્રદોષ સમયે, અથવા દેશને માથે કોઈ સંકટ આવ્યું હોય ત્યારે શાસ્ત્રનું પઠન કરવું નહિ. કેમકે એ દિવસોમાં ભણેલું શાસ્ત્ર ભણનારના અર્થની સિદ્ધિ કરવું નથી, તેમ તે કલ્યાણ, માંગલ્ય અથવા ઉપકારમાં પણ સુખ આપનારું થતું નથી.

एवं જ્ઞાત્વા પઠતિ નિપુણો વૈદ્યવિદ્યાનિધાનં
 શ્રેયસ્તસ્ય પ્રતિદિનમસૌ વાચ્છિકાર્થે પ્રપચેત્ ।

કીર્તિઃ સૌખ્યં ભવતિ નિતરાં તસ્ય લોકે પ્રશંસા

પૂજ્યો રાક્ષાં સતતમપિ વૈ જાયતે સ્વાર્થસિદ્ધિઃ ॥

એપ્રમાણે ઉપર કહેલા વૈદના ગુણ દોષ અને શાસ્ત્રનો પદન પા-
દન વિધિ જાણીને જે કુશળ પુરૂષ વૈદવિદ્યાના ભંડારરૂપ શાસ્ત્રને ભણે-
છે તેને નિરંતર કલ્યાણ પ્રાપ્ત થાયછે. તથા તેના ઇચ્છેલા અર્થની પ્રાપ્તિ
થાયછે. વળી, તેને અત્યંત કીર્તિ અને સુખ પ્રાપ્ત થઈને તેની લોકોમાં
પ્રશંસા થાયછે અને તે નિરંતર રાક્ષસો થકી પૂજન પામીને સ્વાર્થસિ-
દ્ધિને પ્રાપ્ત કરેછે.

इति आत्रेयभाषिते हारीतोत्तरे वैद्यगुणदोषशास्त्रपाठनविधिर्नाम प्रथमोऽध्यायः ।

દ્વિતીયોઽધ્યાયઃ

ચિકિત્સા સંગ્રહ.

આત્રેય ઉવાચ

अथातः संप्रवक्ष्यामि शास्त्रस्यास्य समुच्चयम् ।

आयुर्वेदसमुत्पत्तिं सर्वशास्त्रार्थसंग्रहम् ॥

अष्टौ चात्र चિકित्साश्च तिष्ठन्ति भिषजां वर ! ।

ता वक्ष्यामि समासेन ચિકિત્સાં ચ પૃથક્પૃથક્ ॥

સંગ્રહં ચ પ્રવક્ષ્યામિ પ્રથમં ચાન્નપાનકમ્ ।

અરિષ્ટં ચ દ્વિતીયં સ્યાત્તૃતીયં ચ ચિકિત્સિતમ્ ॥

સૂત્રં ચતુર્થકં પ્રોક્તં કલકસ્થાનં તુ પચ્ચમમ્ ।

ષષ્ઠં ચાત્ર શરીરં સ્યાદિત્યાયુર્વેદકારકાઃ ॥

આત્રેય કહેછે—હવે હું આ શાસ્ત્રના સમુચ્ચયને તથા આયુર્વેદની
ઉત્પત્તિને અને સઘળા શાસ્ત્રના અર્થના સંગ્રહને કહુંછું. હે વૈદોમાં શ્રેષ્ઠ
હારીત! આ શાસ્ત્રમાં આઠ પ્રકારની ચિકિત્સા રહેલી છે. તે ચિકિત્સા-
ઓને હું સંક્ષેપમાં બિન બિન કહીશ. તે પેહેલાં આ શાસ્ત્રના કેવા
વિભાગ પાડીને સંગ્રહ કર્યો છે તે કહુંછું. પ્રથમ સ્થાનમાં અન્નપાનાદિના
ગુણદોષ કહેલા છે. બીજા સ્થાનમાં અરિષ્ટ, શકુન, દૂતપરીક્ષા, વગેરે

પ્રથમસ્થાન-અધ્યાય બીજો.

૯

કહેલું છે. ત્રીજું સ્થાન ચિકિત્સિત નામે છે તેમાં જ્વરશ્લેષ્મી રોગોના ઉપચાર કહેલા છે. ચોથું સૂત્રસ્થાન છે તેમાં ઔષધો બનાવવાનો તથા તેને યોગ્યતાનો વિધિ કહેલો છે. પાંચમું કલ્પસ્થાન છે તેમાં અનેક પ્રકારનાં કલ્પ કહેલાં છે. છઠું શારીરસ્થાન છે તેમાં શરીરની ઉત્પત્તિ વગેરે કહેલું છે. એપ્રમાણે આયુર્વેદના કર્તાઓએ એપ્રમાણે કથન કર્યું છે તેપ્રમાણે કહેલું છે.

આઠ પ્રકારની ચિકિત્સા.

શલ્યશાલાક્યકાયાશ્ચ તથા બાલચિકિત્સિતમ્ ।

અગદં વિપતન્ત્રં ચ ભૂતવિદ્યા રસાયનમ્ ॥

વાજીકરણમેવેતિ ચિકિત્સાષ્ટકમેવ ચ ।

વૈદ્યાગમેષુ સર્વેષુ પ્રોક્તં શ્રેષ્ઠમતે મહત્ ॥

શલ્ય ચિકિત્સા, શાલાક્ય ચિકિત્સા, કાયા ચિકિત્સા, બાલ ચિકિત્સા, અગદ ચિકિત્સા, વિપ ચિકિત્સા, ભૂતવિદ્યા, રસાયન, અને વાજીકરણ, એ આઠ પ્રકારની ચિકિત્સા છે. (રસાયન અને વાજીકરણ એ મળીને એક ગણવાથી આઠ પ્રકાર થાયછે) હે શ્રેષ્ઠ બુદ્ધિવાળા! સર્વે વૈદ્યકનાં શાસ્ત્રોમાં એ આઠ પ્રકારની ચિકિત્સાને શ્રેષ્ઠ કહેલી છે.

તથા ચાષ્ઠી ચિકિત્સાયાં વદન્તિ વેદવિજ્ઞનાઃ ।

યન્ત્રશસ્ત્રાગ્નિક્ષારાણામૌષ્ઠ્યં પથ્યમેવ ચ ॥

સ્વેદનં મર્દનં ચૈવ પ્રોક્તાન્યુપકરાણિ ચ ।

एतैर्वैद्यकशास्त्रस्य सारो भवति सर्वतः ॥

તેમજ આયુર્વેદને બાણનારા પુરુષોએ ચિકિત્સામાં યંત્ર, શસ્ત્ર, અગ્નિ, અને ક્ષારનાં કર્મ, ઔષધ, પથ્ય, સ્વેદન, (પરસેવો કાઢવો) અને મર્દન (ચોળવું), એ આઠ સાધન કહ્યાં છે. એ આઠ વૈદ્યકશાસ્ત્રમાં સર્વ ઉકાણે સારરૂપ છે.

શલ્યતંત્ર.

યન્ત્રશસ્ત્રપ્રવન્ધૈસ્તુ येन चोपचरेद्विषक् ।

तं च शल्योद्धरणकं प्रोच्यते वैद्यकागमे ॥

नाराचबालबलीभिर्भल्लैः कुन्तैश्च तोमरैः ।

शिलाग्निभिर्नगात्रस्य तत्र स्याद्यदि शल्यकम् ॥

૧૦

હારીતસંહિતા.

તત્પ્રતીકારકરણં તચ્ચ શલ્યચિકિત્સિતમ્ ।
 તથા વ્રણસમુદ્દિષ્ટવૃણપાંશુકૃમીકચમ્ ॥
 રક્તં વર્તિસ્તથા પેશી પૂયં શેષાન્તરેऽપિ યત્ ।
 તચ્છલ્યમિતિ જાનીયાલ્લોષ્ટં કાષ્ઠં વિભિન્નકમ્ ॥
 इति शल्यतन्त्रम् ।

યંત્ર, શસ્ત્રકર્મ કે ખંઘ બાંધવાપડે વૈદ્ય જે ઉપચાર કરેછે તેને વૈ-
 ઘકશાસ્ત્રમાં 'શલ્યોદ્ધરણુ' કહેછે. તીર, વાળ, વેશી, ભાલો, બરછી,
 તોમર નામનું હથિયાર, પથરો, અગ્નિ, એવી વસ્તુથી શરીર ભેદાયું હોય
 અને તેમાં કાંઈ શલ્ય હોય તો તેનો ઉપાય કરવો તેને શલ્ય ચિકિત્સા
 કહેછે. વ્રણ (ચાંદુ) થયું હોય તેમાં તણખલું, ધૂળ, જંતુ, વાળ, ર-
 ધિર, દિવેટ, પેશી (ખાંસની), પડ, અને બીજું એવું કાંઈ ભરાઈ જાય
 તો તેને શલ્ય બાણવું. તેમજ ભાગેલું લાકડું કે માટીનું ટેકું તેપણ
 શલ્ય બાણવું.

શાલાક્ય.

શિરોરોગા નેત્રરોગાઃ કર્ણરોગા વિશેષતઃ ।
 મૂકણ્ઠશક્લ્મન્યાસુ યે રોગાઃ સમ્ભવન્તિ હિ ॥
 તેષાં પ્રતીકારકર્મ નસ્યવલ્યજ્ઞનાનિ ચ ।
 અજ્યક્તં સુલ્લગ્નદ્વષક્રિયા શાલાક્યનામકા ॥
 इति शालाक्यनाम ।

શિરોરોગ, (માથાનારોગ), નેત્રરોગ અને વિશેષે કરીને કર્ણરોગ,
 તેમજ ભમર, લમણા, અને એવીની નસ, એ જગોએ જે રોગ થાયછે
 તેનો પ્રતીકાર નસ્ય (નાકમાં ઔપધ નાખવાનું કર્મ) થી, વર્તિ (ચાટ
 મૂકવા)થી, અંગન કરવાથી, શરીરે તેલ વગેરે ચોળવાથી, અને કોગળા
 કરવાથી કરાયછે. એ નસ્ય વગેરે પાંચ કર્મને શાલાક્યની ક્રિયા કહેછે.

કાયચિકિત્સા.

કષાયચૂર્ણગુટિકાપાચનં શોધનાનિ ચ ।
 કોષ્ઠામયાનાં શમની ક્રિયા કાયચિકિત્સિતમ્ ॥
 इति कायचिकित्सा ।

કષાય, ચૂર્ણ, ગોળી, પાચન ઔપધ, શોધન (વમન વિરેચન) ઔ-

પ્રથમસ્થાન-અધ્યાય ધીજો.

પદ્ય, એ પાંચવડે પેટમાંના વ્યાધીને શમાવનારી ક્રિયાને કાય ત્સા કહેછે.

અગદચિકિત્સા.

શુદામયં વસ્તિરુજં શમનં ચ નિરૂહણમ્ ।

અસ્થાપનાનુવાસં તુ અગદં નામ એવ ચ ॥

इति अगदं नाम ।

શુદાના રોગ અને પેટના રોગને શમાવનાર જે નિરૂહ અસ્તિ, આસ્થાપન અસ્તિ અને અનુવાસન અસ્તિ નામે પિચકારી આપવાથી ક્રિયા કરવામાં આવેછે તેને અગદ ચિકિત્સા કહેછે.

બાલચિકિત્સા.

ગર્જોપક્રમવિજ્ઞાનં સૂતિકોપક્રમસ્તથા ।

બાલાનાં રોગશમનં ક્રિયા બાલચિકિત્સિતમ્ ॥

इति बालचिकित्सा ।

ગર્ભના ઉપક્રમનું જ્ઞાન, સૂતાવડીના ઉપચાર, અને બાલકોના રોગનું શમન, એ ક્રિયાને બાલ ચિકિત્સા કહેછે.

વિપતંત્ર.

સર્પવૃશ્ચિકલૂતાનાં વિષોપશમની તુ યા ।

સા ક્રિયા વિષતન્ત્રશ્ચ નામ પ્રોક્તં મનીષિભિઃ ॥

इति विषतन्त्रनाम ।

સાપ, વીંછી, અને લૂતા (કરોળીયા) એમનાં ઝેરને શમાવનારી જે ક્રિયા તેને શુદ્ધિમાન આચાર્યોં વિપ તંત્ર કહેછે.

ભૂતવિદ્યા.

બ્રહ્મૂતપિશાચાશ્ચ શાકિનીઢાકિનીગ્રહાઃ ।

એતેષાં નિગ્રહઃ સમ્યગ્ભૂતવિદ્યા નિગદ્યતે ॥

इति भूतविद्यानाम ।

બ્રહ્મ, ભૂત, પિશાચ, શાકિની, ઝાકની, આળગ્રહ, એ સર્વનો રૂડી રીતે નિગ્રહ કરવો તેને ભૂતવિદ્યા કહેછે.

હારીતસંહિતા.

વાઝકરણ.

ક્ષીણાનાં ચાલપવીર્યાણાં બુંહણં બલવર્ધનમ્ ।
તર્પણં સસધાતૂનાં વાઙીકરણમુચ્યતે ॥

इति वाङ्गीकरणम् ।

ક્ષીણ થઈ ગયેલા અને અસ્પર્ધીયવાળા પુરુષોને પુષ્ટિ કરે અને બળ વધારે તથા તેમની સાથે ધાતુઓને તૃપ્ત કરે એવી ચિકિત્સાને વાઙકરણ ચિકિત્સા કહેછે.

રસાયનતંત્ર.

દેહસ્યેન્દ્રિયદન્તાનાં દૃઢીકરણમેવ ચ ।
વલીપલિતસ્થાલિત્યં વર્જનેऽપિ ચ યા ક્રિયા ॥
પૂર્વવૈદ્યપ્રણીતં હિ તદ્રસાયનમુચ્યતે ॥

इति रसायनतन्त्रम् । इति अष्टाङ्गवૈદ્યકમ્ ।

દેહની ઇન્દ્રિયો અને દાંતને દૃઢ કરવાની તથા શરીરે કરચ્છીઓ પડી ગઈ હોય, પળિયાં આબ્યાં હોય, કે માથે તાલ પડી હોય, તેને મટાડવાની જે ક્રિયા, તે પૂર્વે થયેલા વૈદ્યોએ કરેલો રસાયન તંત્ર કહેવાયછે.

ઉપાંગચિકિત્સા.

છિન્નં મિન્નં તથા મગ્નં ક્ષતં પિચ્છિતમેવ ચ ।
દગ્ધં તેપાં પ્રતીકારઃ પ્રોક્તશ્ચોપાઙ્ગસંજ્ઞકઃ ॥

इति उपाङ्गचिकित्सा ।

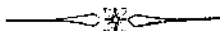
શરીરનો ઢોઈ ભાગ કપાઈ ગયો હોય, બેઢાઈ ગયો હોય, ભાગી ગયો હોય, છુંદાઈ ગયો હોય, દાઝી ગયો હોય, એ સર્વેના પ્રતીકારને ઉપાંગ તંત્ર કહેછે.

इति वैद्यकसर्वस्वं चिकित्सागमभूषणम् ।

પઠિત્વા તુ સુધીઃ સમ્યક્પ્રાપ્સ્યતે સિદ્ધિસદ્ગમમ્ ॥

એપ્રમાણે વૈદ્યકના સારરૂપ આ ચિકિત્સા શાસ્ત્રના અવંકારને પુ-
દ્ધિમાન પુરૂષ સારી રીતે બણીને સિદ્ધિનો સંગમ પ્રાપ્ત કરશે—વૈદ્ય-
વિદ્યાના કાર્યમાં સફળ થશે.

इति वैद्यकसर्वस्वे चिकित्सासंग्रहो नाम द्वितीयोऽध्यायः ।

તૃતીયોઽધ્યાયઃ

વૈદ્યશિક્ષાનો ઉપક્રમ.

અથ વક્ષ્યામિ રોગાણામુપચારક્રમં તથા ।

જાનાતિ યો બુધઃ સમ્યક્ પૂજ્યતે નૃપસત્તમૈઃ ॥

હવે હું રોગોના ઉપચારનો ક્રમ કહું છું; જે પંડિત પુરુષ એ ઉપચાર ક્રમને સારી રીતે જાણે છે તેનું શ્રેષ્ઠ સન્માન કરે છે.

ઉપચાર કરવાની યોગ્યતા.

જ્ઞાત્વા રોગસમુત્પત્તિ રોગાણામપ્યુપક્રમમ્ ।

જ્ઞાત્વા પ્રતિક્રિયાં વૈદ્યઃ પ્રતિકુર્યાદયથોચિતમ્ ॥

વૈદ્યે પ્રથમ રોગની ઉત્પત્તિ કેમ થાય છે તે જાણવું જોઈએ. પછી રોગનો ઉપક્રમ કેમ થાય છે તે જાણવું જોઈએ, અને તે પછી તે રોગનો શો ઉપાય કરવો તે જાણવું જોઈએ. એ ત્રણ વાતો જાણીને પછી વૈદ્યે શ્રેષ્ઠ રીતે ઉપચાર કરવો જોઈએ.

દેશકાળાદિ પરિજ્ઞાન.

દેશં કાલં વયો વર્હિ સાત્મ્યપ્રકૃતિમેષજમ્ ।

દેહં સત્ત્વં બલં વ્યાધેર્દષ્ટા કર્મ સમાચરેત્ ॥

દેશ, કાળ, રોગીનું વય, તેના જાતીની શક્તિ, તેનું સાત્મ્ય (એટલે આમુક વસ્તુ કે ક્રિયા તેને માફક આવે છે કે કેમ તે), તેની પ્રકૃતિ, ઔષધ, રોગીનો દેહ, તેનું સત્ત્વ, અને વ્યાધિનું બળ, એટલાં ઉપર વિચાર કરીને પછી વૈદ્યે રોગીનો ઉપચાર કરવાનું કર્મ કરવું.

રોગીના ઉપચાર કરવાનું ફળ.

ધર્માર્થકામલાભઃ સ્યાત્ સમ્યગાતુરસેવનાત્ ।

યદા નાચરતસ્તસ્ય વિનાશશ્ચાત્મનસ્તદા ॥

રોગીનો સારી રીતે ઉપાય કરવાથી ધર્મ, અર્થ અને કામનો લાભ થાય છે; પણ જ્યારે રોગીનો ઉપાય સારી રીતે ન કરવાથી તેનો વિનાશ થાય ત્યારે વૈદ્યના ધર્મ, અર્થ અને કામનો પણ વિનાશ થાય છે.

૧૪

હારીતસંહિતા.

વૈદનું વૈદત્વ.

વ્યાથેસ્તત્ત્વપરિજ્ઞાનં વેદનાયાશ્ચ નિગ્રહઃ ।

પતદ્વૈદ્યસ્ય વૈદ્યત્વં ન વૈદ્યઃ પ્રમુરાયુષઃ ॥

રોગનું યથાર્થ જ્ઞાન થવું અને રોગીની વેદનાને અટકાવવી, એજ વૈદનું વૈદ્યપણું છે; વૈદ્ય કાંઈ આયુષ્યનો ધણી નથી.

એ પ્રકારનો ઉપક્રમ.

દ્વિવિધોપક્રમશ્ચૈવ શમનઃ કોપનો રુજમ્ ।

તથૈવ જ્ઞાત્વા વિબુધઃ ક્રિયાં કુર્યાદ્વિચક્ષણઃ ॥

રોગનો ઉપક્રમ એ પ્રકારનો થાયછે; એક શમન એટલે રોગને શમાવનારો ઉપક્રમ અને બીજો કોપન એટલે રોગને કરાવનારો ઉપક્રમ છે. એ બન્ને ઉપક્રમને યથાર્થ જાણીને કુશળ તથા પંડિત વૈદ્યે રોગ ન-ટાડવાની ક્રિયા કરવી.

વૈદના એ પ્રકાર.

વૈદ્યોઽપિ દ્વિવિધો જ્ઞેયો વિકારી મતરોગયોઃ ।

ઉપચારાપચારજ્ઞો દ્વિવિધઃ પ્રોચ્યતે ભિષક્ ॥

ઉપચારેણ શમનમપચારેણ કોપનમ્ ।

एवं विज्ञाय सदैवઃ કુર્યાત્ સંશમનક્રિયામ્ ॥

વૈદ્ય પણ એ પ્રકારનો જાણવો. એક તો રોગી અને રોગ બંનેનો મટી ગયેલો છે એવો નીરોગી, એ બન્નેમાંથી રોગીને શું કરવાથી સારું થશે એવો ઉપચાર જાણનારો, અને બીજો, નીરોગીને શું કરવાથી તેનો રોગ પાછો કાપાડ થશે એવો અપચાર જાણનારો, એવો એ પ્રકારનો વૈદ્ય કહેવાયછે. ઉપચાર (અનુકૂળ ઉપાય)વડે રોગનું શમન થાયછે અને અપચાર (પ્રતિકૂળ ઉપાય)વડે રોગ કોપેછે, એમ જાણીને સારા વૈદ્યે રોગને શમાવવાની ક્રિયા કરવી.

વ્યાધિના સાધ્યાદિપ્રકાર.

સાધ્યોઽસાધ્યશ્ચ યાપ્યશ્ચ કુચ્છ્રસાધ્યસ્તથૈવ ચ ।

વ્યાધિશ્ચતુર્વિધઃ પ્રોક્તઃ સદ્વૈદ્યૈઃ શાસ્ત્રકોવિદૈઃ ॥

પ્રથમસ્થાન-અધ્યાય ત્રીજો.

૧૧

અપચારેણ સાધ્યા યે રોગા ગચ્છન્તિ યાપ્યતામ્ ।
 યાપ્યાસ્ત્વસાધ્યતાં યાન્તિ યાપ્યા કષ્ટેન પુત્રકાં ॥
 સમ્ભવન્તિ મહારોગાઃ કષ્ટસાધ્યા મ્રિયન્તિ વૈ ।
 एवं ચતુર્વિધો વ્યાધિર્જાત્વા કર્મ સમાચરેત્ ॥

વૈદ્યક શાસ્ત્રને જાણનારા ઉત્તમ વૈદ્યોએ વ્યાધિ ચાર પ્રકારનો ક-
 હ્યો છે: ૧ સાધ્ય, ૨ અસાધ્ય, ૩ યાપ્ય અને ૪ કષ્ટસાધ્ય. જે
 રોગ સાધ્ય હોયછે તેપણુ અપચારવડે યાપ્ય (ઘણે લાંબે વખતે
 મરી શકે એવા) થાયછે; અને જે રોગ યાપ્ય હોયછે તે અપચારવડે અ-
 સાધ્ય (નજ મરી શકે એવા) થાયછે. હે પુત્ર! જે રોગ યાપ્ય
 છતાં કષ્ટસાધ્ય હોયછે તે અપચારવડે મોટા ભયંકર વ્યાધિ થઈ જાયછે.
 અને જે રોગ કષ્ટસાધ્ય હોયછે તે અપચારવડે મરણુ નીપજવેછે. એવા
 ચાર પ્રકારના વ્યાધિને જાણીને પછી વૈદ્યે ઉપચારરૂપ કર્મ કરવું.

ઉપચારનું ફળ.

उपचारकृता दोषाः कुच्छ्रास्ते यान्ति याप्यताम् ।
 याप्याः साध्यत्वमायान्ति कष्टसाध्यं भवेद्भुवम् ॥
 सुखसाध्यः सुखी शीघ्रं स्यात् सुधीभिरुपक्रमैः ।
 साध्यासाध्यपरिज्ञानं ज्ञात्वोपक्रमणं तथा ॥

જે રોગ અધરા હોયછે તે પણ ઉપચારવડે યાપ્ય થાયછે; જે
 રોગ યાપ્ય હોયછે તે ઉપચારવડે સાધ્ય થાયછે; જે રોગ કષ્ટસાધ્ય હોય
 છે તે સારી યુદ્ધિવાળા વૈદ્યોએ કરેલા ઉપચારથી સુખસાધ્ય થાયછે
 અને રોગી થોડા કાળમાં સુખી થાયછે. માટે સાધ્ય અને અસાધ્ય
 રોગને જાણીને પછી વૈદ્યે ઉપચાર કરવો.

દોષશોધથી હાનિ.

साध्ये गते यदा रोगे दोषशेषं न धारयेत् ।
 दोषशेषेऽपि कष्टं स्यात्तस्माद्यत्नात्तिक्रान्तयेत् ॥
 यथा बालो हि दुष्टः स्याद्यथा सूक्ष्मोऽग्नितः कणः ।
 स्वल्पस्तद्विक्रियां प्राप्तो गदो घोरतरो भवेत् ॥

૧૬

હારીતસંહિતા.

તથા દોષસ્ય શેષે તુ ન શમં યાતિ ચાલ્પશઃ ।

વૈવાત્સંશમનં તસ્ય યથાગ્નિઃ કુપિતો ભૃશમ્ ॥

જો રોગ સાધ્ય હોય તો વૈદ્યે રોગીના શરીરમાં દોષ શેષ રહેવા દેવો નહિ; કેમકે દોષ જરાક બાકી રહ્યો હોય તથાપિ તેથી પરિણામે કષ્ટ ઉપજે છે અથવા રોગ સાધ્ય હોય તે કષ્ટસાધ્ય થઈ જાય છે, માંદે યત્ને કરીને પણ દોષને મૂળમાંથી કાઢી નાખવો. જેમ સાપનો કણો નાનો છતાં હવતો રહ્યો હોય તો પરિણામે ઝેરરૂપી દોષવાળો સર્પ થાય છે, અથવા જેમ અગ્નિનો તણખો લગાર જેટલો હોય તથાપિ પરિણામે તેમાંથી મોટા ભડકા ઉડે છે, તેજ પ્રમાણે લગાર જેટલો દોષ બાકી રહી ગયો હોય તો તે વિકાર પામીને મહા ભયાનક વ્યાધિ થઈ જાય છે. એવી રીતે શેષ રહેલો દોષ અદ્ય છતાં પણ તે વૃદ્ધિ પામ્યા પછી શમતો નથી; પછી જેમ અગ્નિ ઘણો દાખ્યો હોય તે દૈવયોગથી એની મેળે શમી જાય છે તેમ શેષ રહેલા અદ્ય દોષમાંથી ઉપજેલો મહાભયંકર વ્યાધિ પણ દૈવયોગથીજ શમે છે. અર્થાત્ વ્યાધિ વધી ગયા પછી તે વૈદ્યના હાથમાં રહેતો નથી.

કુપથ્યથી નુકશાન.

યથા કાષ્ઠચયાધારં પ્રાપ્ય ઘોરતરોઽગ્નિકઃ ।

તથા પથ્યસ્ય સંયોગાત્ ભવેત્ ઘોરતરો ગદઃ ॥

કષાયૈશ્ચ ફલૈશ્ચૂર્ણૈઃ પિન્ડલેહાનુવાસનૈઃ ।

સર્વાઃ ક્રિયા ભૃશં વ્યર્થા ન શમં યાતિ ચામયઃ ॥

જેમ અગ્નિનો સૂક્ષ્મ કણ લાકડાના ઢગલામાં પડીને મહા ભયંકર થાય છે તેમ રોગ પણ અપથ્યના યોગથી મહા ભયંકર રૂપ ધારણ કરે છે. એવી રીતે ભયંકર થયેલા વ્યાધિ ઉપર ક્વાથ, ફળ, ચૂર્ણ, ગોળી, અવસેહ, અનુવાસન વગેરે બધી ક્રિયાઓ નકામી થાય છે અને રોગ મટી શકતો નથી.

વૈદ્યકર્મનો નિદેશ.

एवं ज्ञात्वा सदा वैद्यो रोगशान्तिककारणम् ।

कर्तव्यं मतियोगेन येन रोगः प्रशम्यति ॥

એ પ્રમાણે સદૈવ રોગની શાંતિનું કારણ વૈદ્યે જાણીને જે રીતે રોગ શમી જાય એવું કર્મ તેણે પોતાની બુદ્ધિના યોગથી કરવું.

પ્રથમસ્થાન-અધ્યાય ત્રીજો.

૧૭

લંધનની યોગ્યતા.

જ્ઞાત્વા દોષબલં ધીમાન્ લઙ્ઘનાનિ સમાચરેત્ ।

દોષે સતિ ન દોષાય લઙ્ઘનાનિ બહુન્યપિ ॥

બુદ્ધિમાન વૈદ્યે દોષનું બળ (કેટલું છે તે) જાણીને રોગીને લંધન કરાવવું; જો દોષ હોય તો ઘણી લાંબણો થશે તથાપિ તેથી કાંઈ હાનિ નથી.

જઠરાગ્નિનું કર્મ.

પચેત્ પ્રથમમાહારં દોષાનાહારસંક્ષયે ।

દોષક્ષયેऽનલો ધાતૂન્ પ્રાણાન્ ધાતુક્ષયે સતિ ॥

જઠરમાં રહેલો અગ્નિ પ્રથમ આહારનું પાચન કરેછે, આહાર પચી રહ્યા પછી પિત્ત ક્ષાદિક દોષનું પાચન કરેછે, દોષ પચી રહ્યા પછી રસ, રશ્મિ, વગેરે ધાતુઓનું પાચન કરેછે; અને ધાતુઓ નાશ પામી એટલે પ્રાણનું પાચન કરેછે.

સામનિરામ વ્યાધિના ઉપક્રમ.

જ્ઞાત્વા બલાબલં વ્યાધેઃ સામં નિરામમેવ ચ ।

તદા સામે પાચનં સ્યાન્નિરામે પથ્યસંક્રમઃ ॥

આટલે વૈદ્યે પ્રથમ વ્યાધિની સમજાતા તથા નિર્જનતાનો નિશ્ચય કરીને તે વ્યાધિ સામ (આમ અપાક રસ સહિત) છે કે નિરામ (આમ વિનાનો) છે તેનો નિશ્ચય કરવો પછી જો સામ હોય તો પાચન આપધ આપનાં અને નિરામ હોય તો પથ્યનો ક્રમ ચાલુ કરવો.

વૈદ્યની યોગ્યતા.

સામં નિરામમથ સાધ્યમસાધ્યમેવ

સમ્યક્ રુજશ્ચ પરિલક્ષ્ય રુજાં વિનાશમ્ ।

પતઙ્ગવેત્ સકલવૈદ્યકશાસ્ત્રસારં

નૈવાયુષશ્ચ બલદાનકરો હિ વૈદ્યઃ ॥

નો વૈદ્યો મનુજસ્ય સૌલ્યમથવા દુઃખં ચ દાતું ક્ષમો

જન્તોઃ કર્મવિપાક ઇવ ભુવને સૌલ્યાય દુઃસ્વાય ચ ।

તસ્માન્માનવદુઃખકારણરુજાં નાશસ્ય ચાત્ર ક્ષમો

વૈદ્યો બુદ્ધિનિધાનધામચતુરો નાસ્તૈવ વૈદ્યોઽપરઃ ॥

વ્યાધિ સામ છે કે નિરામ, તથા તે સાધ્ય છે કે અસાધ્ય એનો નિશ્ચય કરીને રોગની સારી રીતે પરીક્ષા કરવી, અને પછી રોગનો નાશ કરવો. એજ સધળા વૈદ્યકશાસ્ત્રનો સાર છે; વૈદ્ય કાંઈ આયુષ્યના બળને આપનારો નથી. વળી, વૈદ્ય કાંઈ મનુષ્યને સુખ કે દુઃખ આપવાને શક્તિમાન નથી, પણ સુખ દુઃખ પ્રાપ્ત થવાનું કારણ તો મનુષ્યે આ જગતમાં કરેલાં સારાં માડાં કર્મોનો વિપાક માત્ર છે. માટે મનુષ્યોના દુઃખનું કારણ જે રોગ, તેનો નાશ કરવાને જે પુદ્ધિના બંડારગૃહ જેવો ચતુર વૈદ્ય હોય તેનેજ વૈદ્ય બાણુવો; અને એ વિના ખીજ તો નામના વૈદ્ય બાણુવા.

વૈદ્યનું જ્ઞાન.

સમ્યક્ રુજાં પરિજ્ઞાનં જ્ઞાત્વા દોષવિનિગ્રહમ્ ।

પ્રત્યાલ્ખ્યેયં ચ સાધ્યં ચ જાનાતિ સ ભવેદ્વિષક્ ॥

રોગનું સારે પ્રકારે જ્ઞાન મેળવીને તથા દોષને કેમ કબજે કરવા તે બાણુવે વ્યાધિ સાધ્ય છે કે અસાધ્ય એ જે સમજી શકે તેજ વૈદ્ય થવાને યોગ્ય છે.

ઉપચાર કરવા યોગ્ય મનુષ્યો.

તપસ્વિનં બ્રાહ્મણં ચ સ્ત્રિયં વા બાલકં તથા ।

દીનં વા દુર્બલં વાપિ પ્રાજ્ઞં વા પણ્ડિતં તથા ॥

મહાત્મા શ્રોત્રિયં સાધુમનાથં વન્ધુવર્જિતં ।

एतान् व्याधिविनिग्रस्तान् प्रतिकुर्याद्विशेषतः ॥

તપસ્વી, બ્રાહ્મણ, સ્ત્રી, બાળક, દીન, દુર્બળ, જાની, પંડિત, મહાત્મા, શ્રોત્રિય, અનાથ અને બાંધવો વિનાનો, એટલામાંથી કોઈ એક રોગવડે અસ્ત થયેલો હોય તો વૈદ્યે વિશેષે કરીને તેની ચિકિત્સા કરવી.

ધન આપનારી ચિકિત્સા.

राजा च सुधनी चैव माण्डलीको बलाधिपः ।

उपचार्योऽर्थसिद्धिः स्याद्वित्तं ग्राह्यं भयं न च ॥

રાજા, ધણો ધનવાન, મંડલીક અને સેનાપતિ, એ ચારમાંથી જે કોઈ રોગી હોય તો તેમનો ઉપચાર વૈદ્યે કરવો અને તેમની પાસેથી ધન પણ લેવું, એમાં કાંઈ ભય રાખવા જેવું નથી.

પ્રથમસ્થાન-અધ્યાય ત્રીજો.

૧૯

યશ આપનારી ચિકિત્સા.

મધ્યમા વણિજાં પંક્તિઃ પુરોધા બ્રાહ્મણાદયઃ ।

મદ્દો વા ગણિકાવેશ્યાશ્ચિકિત્સ્યાસ્તુ વિશેષતઃ ॥

રોગગ્રસ્તેષુ ચૈતેષુ ચિકિત્સા કીર્તિકારિણી ॥

વેપારી વર્ગમાં જે મધ્યમ પંક્તિના પુરોધા છે તેમાંથી ડોઈ, પગપાળો, લલ્લેયો, પુરોહિત, બ્રાહ્મણ વગેરે, વિદ્વાન, જ્ઞેયી, વેશ્યા, એમની ચિકિત્સા પણ વિશેષ કરીને કરવી; કેમકે એમાંથી ડોઈ રોગી હોય અને તેની ચિકિત્સા વેંચે કરી હોય તો તેથી વેંચની કીર્તિ વધેછે.

દ્રાપ આપનારી ચિકિત્સા.

વ્યાધિશ્ચૌરસ્તથા મ્લેચ્છો વહ્નિદો મત્સ્યવન્ધકઃ ।

બહુદ્વેષો ગ્રામકૂટો વન્ધકો માંસવિક્રયી ॥

પતેષાં વ્યાધિગ્રસ્તાનાં નૈવ કુર્યાત્ પ્રતિક્રિયામ્ ।

પતેભ્યઃ સ્વાર્થસિદ્ધિર્નોપકારો હિતમઙ્ગલમ્ ।

તેષાં જીવાત્ત સંજાતો વૈદ્યો ભવતિ દોષભાક્ ॥

एवं ज्ञात्वा तु सदैवः कुर्यादथ प्रतिक्रियाम् ।

धर्मार्थકામસમ્પત્તિઃ કીર્તિલોકે પ્રવર્તતે ॥

પારંથી, ચોર, મ્લેચ્છ, અગ્નિ મૂકીને ઘર વગેરે સળગાવી દેનારો, માછલાં પકડનારો, ઘણા જણ જ્ઞેનો દ્રોષ કરતા હોય અથવા જે ઘણા જણનો દ્રોષ કરતો હોય એવો, ગામોટ, વ્યભિચારિણી, અને માંસ વેચનારો, એમાંથી ડોઈ રોગગ્રસ્ત થયું હોય તો તેની ચિકિત્સા વેંચે કરવી નહિ. કેમકે એમની ચિકિત્સા કરવાથી દોષના સ્વાર્થની સિદ્ધિ થતી નથી, ડોઈના ઉપર ઉપકાર થતો નથી, ડોઈનું હિત કે મંગલ થતું નથી. અથવા, એમના થકી સ્વાર્થસિદ્ધિ, ઉપકાર, હિત કે મંગળની આશા વેંચે કરવી નહિ, પણ જે વેંચે કરેલા ઉપચારથી તેમના પ્રાણ ગમ્યા તો તેથી વેંચ દ્રોષપાત્ર હરેછે. એમ જણીને જે સદૈવ હોય તેણે, જ્ઞેયી પોતાને ધર્મ, અર્થ અને કામની પ્રાપ્તિ થાય તથા જ્ઞેયી કોઈમાં પોતાની કીર્તિ વધે એવાનીજ ચિકિત્સા કરવી.

૨૦

હારીતસંહિતા.

ઉપસંહાર.

इति बहुविधियुक्तं वैद्यविद्याविचारं
क्षणमपि हृदये यो धारणं संकरोति ।
स भवति गदसंघस्याथ विध्वंसशक्तो
विमलविदितकीर्तिः पूज्यमानो नरेन्द्रैः ॥

એપ્રભાણે ઘણાક વિધિથકી યુક્ત એવા વૈદ્યવિદ્યાના વિચારને જે એક ક્ષણવાર પણ પોતાના હૃદયમાં ધારણ કરેછે, તે પુરૂષ રોગના સમૂહનો નાશ કરવામાં શક્તિમાન થાયછે અને તેની નિર્ભય કીર્તિ જગત્માં પ્રસરેછે, તથા રાગઓથકી તે સન્માન પામેછે.

इति आत्रेयभाषिते हार्गोत्तमरे वैद्यशिक्षाविधानो नाम तृतीयोऽध्यायः ।

चतुर्थोऽध्यायः

देशकालानुं ज्ञान.

इदानीं संप्रवक्ष्यामि देशकालबलाबलम् ।
सात्त्व્યं प्रकृतिदेहं च तथाग्नीनां विशेषणम् ॥

હવે હું દેશ, કાળ, બળ, નિર્ભયતા, સાત્ત્વ્ય, પ્રકૃતિ, દેહ, તથા જ્વાલિ વિષે જે વિશેષ છે તે કહુંહું.

देशना प्रकार.

देशस्तु त्रिविधो ज्ञेयो ह्यानूपो जाङ्गलस्तथा ।
साधारणो विशेषेण ज्ञातव्यास्ते मनीषिभिः ॥

દેશ ત્રણ પ્રકારનો છે: (૧) આનૂપ દેશ, (૨) જાંગલ દેશ, (૩) સાધારણ દેશ. એ ત્રણ પ્રકારના દેશમાંનાં સ્વરૂપ વિશેષે કરીને બુદ્ધિમાન વૈદ્યોએ જાણવાં જોઈએ.

પ્રથમસ્થાન-અધ્યાય ચોથો.

૨૧

આનૂપ દેશનું સ્વરૂપ.

બહુતરશુભનદ્યશ્ચારુપાનીયપુષ્પાઃ

સરસ સરડપેતા શાદ્રલા સારભૂમિઃ ।

હરિતકુશતલાનાં શાલિકેદારરમ્યા

દિનકરકરદીપ્તિં વાચ્છતે યત્ર લોકઃ ॥

ગુરુમધુરરસાદ્યા ભાતિ ચેશ્વઃ સદાર્દ્રા

વિવિધજનિતવર્ણાઃ શાલિગોધૂમજુષ્ઠાઃ ।

મધુરરસવિભુક્ત્યા માનવાનાં પ્રકોપો

ભવતિ કપ્પસમીરઃ સ્યાત્તદાનૂપદેશઃ ॥

इति आनूपलक्षणम् ।

જે દેશોમાં અનેક મોટી નદીઓ હોયછે, જે દેશો સુંદર પાણી-
વડે રમીપથી રહેલા હોયછે, જ્યાં સરસ એવાં સરોવરોથી યુક્ત, વા-
સવાળી તથા, લીલાં તાજુ, ઈર્લ, અને નાળો ઉત્પન્ન થાય એવી ઉત્તમ
ભૂમી હોયછે, જે દેશો ઝંગરના ક્યારડાવડે રમણિક દેખાવવાળા હોયછે,
જે દેશોના લોકો સૂર્યના કિરણોનો પ્રકાશ ઈચ્છ્યા કરેછે, જ્યાં ભારે
અને મધુર રસવાળી લીલી સેરડી સદૈવ શોભેછે, જે દેશોની ભૂમિ જૂદા
જૂદા પ્રકારના રંગની હોયછે, જ્યાં ઝંગર તથા ઘઉં પાકેછે, તથા જ્યાં
મધુર રસના ભોજનવડે મનુષ્યોને કફ તથા વાયુનો પ્રકોપ થાયછે તે
દેશોને આનૂપ દેશ જાણવા.

ઝંગલ દેશનું સ્વરૂપ.

સ્વરપરુષવિશાલાઃ પર્વતાઃ કણ્ટકીર્ણા

દિશિ દિશિ મૃગતૃષ્ણા મૂરુહાઃ શીર્ણપર્ણાઃ ।

અતિસ્વરરવિરશ્મીપાંશુસમ્પૂર્ણભૂમિઃ

સરસરસવિહીનઃ કૂપકામ્ભઃપ્રકર્ષઃ ॥

તદનુ વિરસસસ્યાહારિણો ગોમહિષ્યઃ

પ્રભવતિ રસમાંસે રૂક્ષભાવશ્ચ સમ્યક્ ।

પુનરપિ હિમવાહં શાલિશસ્યં ન ચેશ્વ-

ર્ભવતિ રુધિરપિત્તં કોપમાશુ હુપૈતિ ॥

इति जङ्गलदेशलक्षणम् ।

જે દેશોમાં ખરખરડા અને કઠણ પથરાવાળા તથા ડાંઠાવાળી ઝાડીથી ભરપૂર લાંબા લાંબા પર્વતો હોયછે, જ્યાં ચારે પાસે ઝાંઝવાનું પાણી દેખાવા કરેછે, જ્યાંનાં ઝાંઝા ઉપરનાં પાંન ખરી ગયેલાં હોયછે, અતિશય તીવ્ર સૂર્યનાં કિરણોથી તપી ગયેલી ધૂળથી ભરેલી જ્યાં પૃથ્વી હોયછે, જ્યાં ધૂવાનાં ઘણાંક પાણી ખાસ અને ઓછાં હોયછે, જ્યાં રસ વગરનાં ઘાસને ખાઈને ગાય અને ભેંસો અથવા બળદ અને પાડા નિર્વાહ કરેછે, તથા તેથી તેમના માંસમાં અને માંસરસમાં ઘણી રક્ષતા હોયછે; વળી જ્યાં શીતળ એવાં લીમડા વગેરેનાં વૃક્ષો, ડાંગર અથવા સેરડી થતી નથી. અને જે દેશોમાં રક્તપિત્ત જલદીથી ફોપેછે, એવા દેશોને જંગલ દેશ જાણવા.

સાધારણ દેશનું સ્વરૂપ.

उभयगुणसमेतं नातिरूक्षं न स्निग्धं

न च खरबहुलं वा नाभितो कण्टकाढ्यम् ।

भवति च जलकीर्णं नातिशीतं न चोष्णं

समप्रकृतिसमेतं विद्धि साधारणं च ॥

इति साधारणदेशलक्षणम् ।

જે દેશમાં આનુપદેશ તથા જંગલદેશ બન્નેના ગુણો હોય તથા જે દેશ અતિશય રૂક્ષ કે અતિશય સ્નિગ્ધ ન હોય, જે ઘણા તીવ્ર તથા સર્વત્ર ડાંઠાવાળી ઝાડીથી યુક્ત ન હોય, જે દેશમાં હામે હામ પાણી નાળતું હોય તથા જે દેશ અતિશય ઠંડો કે અતિશય ગરમ ન હોય, એવા સમ પ્રકૃતિવાળા દેશને સાધારણ દેશ કહેછે, એમ તું જાણ.

કાળજ્ઞાન.

कालस्तु त्रिविधो ज्ञेयोऽतीतोऽनागत एव च ।

वर्तमानस्तृतीयस्तु वक्ष्यामि शृणु लक्षणम् ॥

કાળ ત્રણ પ્રકારનો છે. (૧) ભૂતકાળ, (૨) ભવિષ્યકાળ, (૩) અને ત્રીજો વર્તમાનકાળ છે. હવે એ ત્રણ કાળનાં લક્ષણ કહું છું તે જાણ.

કાળનાં સ્વરૂપ.

कालः कालयते लोकं कालः कालयते जगत् ।

कालः कालयते विश्वं तेन कालोऽभिधीयते ॥

કાલસ્ય વશગાઃ સર્વે દેવર્ષિસિદ્ધકિન્નરાઃ ।

કાલો હિ ભગવાન્ દેવઃ સ સાક્ષાત્ પરમેશ્વરઃ ॥

સર્ગપાલનસંહર્તા સ કાલઃ સર્વતઃ સમઃ ।

કાલઃ કલયતે વિશ્વં તેન કાલોઽભિધીયતે ॥

કાળ સર્વ સોડનો ક્ષય કરેછે, કાળ જગતનો નાશ કરેછે, કાળ વિશ્વનો નાશ કરેછે, માટે તેને કાળ કહેછે. દેવ, ઋષિ, સિદ્ધ અને કિન્નર, એ સર્વે કાળને વશ છે; કાળ એજ ભગવાન્ દેવ છે અને એજ સાક્ષાત્ પરમેશ્વર છે. સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ, પાળન અને સંહારને કરનાર એ કાળ સર્વત્ર સમ છે. કાળ વિશ્વને આપેછે માટે તેને કાળ કહેછે.

ઉત્પાદક કાળનું સ્વરૂપ.

યેનોત્પત્તિશ્ચ જાયેત યેન વૈ કલપતે કલાઃ ।

સત્ત્વવાંસ્તુ ભવેત્કાલો જગદુત્પત્તિકારકઃ ॥

જેનાવડે ઉત્પત્તિ થાયછે તથા જેનાવડે કળાઓ કલ્પાય છે એવો બળવાન્ કાળ જગતની ઉત્પત્તિ કરનારો છે. અર્થાત્ એ જૂતકાળનું સ્વરૂપ છે.

પ્રવર્તક કાળનું સ્વરૂપ.

યઃ કર્માણિ પ્રપश्यેત પ્રકર્ષે વર્તમાનકે ।

સોઽપિ પ્રવર્તકો જ્ઞેયઃ કાલઃ સ્યાત્પ્રતિપાલકઃ ॥

જે વર્તમાન સમયરૂપ પ્રકર્ષમાં જગતના કર્મોને જુએછે, તે પણ એજ પ્રવર્તક કાળ છે અને તે જગતનું પાળન કરનાર છે. અર્થાત્ એ વર્તમાનકાળનું સ્વરૂપ છે.

સંહારક કાળનું સ્વરૂપ.

યેન મૃત્યુવશં યાતિ કૃતં યેન લયં વ્રજેત્ ।

સંહર્તા સોઽપિ વિજ્ઞેયઃ કાલઃ સ્યાત્કલનાપરઃ ॥

જેનાવડે પ્રાણીમાત્ર મૃત્યુ પામેછે તથા જેનાવડે કર્મમાત્રનો નાશ થાયછે તે સંહાર કરનારને પણ કાળજ નાણુવો; એ કાળ એજ સર્વ ક્રાંતિનો ક્ષય કરવામાં તત્પર છે. અર્થાત્ એ ભવિષ્યકાળનું સ્વરૂપ છે.

૨૪

હારીતસંહિતા.

કાળનું સનાતનપણું.

કાલઃ સૃજતિ ભૂતાનિ કાલઃ સંહરતે પ્રજાઃ ।

કાલઃ સ્વપિતિ જાગર્તિ કાલો હિ દુરતિક્રમઃ ॥

કાળ એ પ્રાણીભાવને સરનેછે, કાળ પ્રજાઓનો સંહાર કરેછે, કાળ જીવેછે અને કાળ જાગેછે; કાળ એ કોઈથી ઉલ્લંઘન ન થાય એવો છે.

કાળનું નાશક સ્વરૂપ.

કાલે દેવા વિનશ્યન્તિ કાલે ચાસુરપન્નગાઃ ।

નરેન્દ્રાઃ સર્વજીવાશ્ચ કાલે સર્વે વિનશ્યન્તિ ॥

કાળ પ્રાપ્ત થયે દેવો નાશ પામેછે, કાળ પ્રાપ્ત થયે અસુરો અને નાગલોકો પણ નાશ પામેછે; રાજાઓ અને સર્વ જીવો તથા સર્વ કોઈ કાળ આવ્યે નાશ થાયછે.

કાળનાં બીજાં સ્વરૂપ.

ત્રિકાલાત્પરતો જ્ઞેય આગન્તુર્ગતચેષ્ટકઃ ।

સૂક્ષ્મોઽપિ સર્વગઃ સર્વેર્વ્યક્તાવ્યકેતરઃ શુભઃ ॥

તથા વર્ષાહિમોષ્ણાઋત્યસ્રયઃ કાલા इमे मताः ।

તથા પ્રયોઽન્યેઽપિ જ્ઞેયા ઉદયમધ્યસ્તમેવ ચ ॥

इति कालज्ञानम् ।

ઉપર કહેલા ત્રણ કાળથી પર એક ચેષ્ટા રહિત આગંતુ કાળ છે. તે સૂક્ષ્મ છતાં સર્વત્ર ગતિવાળો તથા વ્યક્ત અને અવ્યક્તથી ભિન્ન એવો શુભ કાળ છે, એમ સર્વ મુનિયો જાણેછે. વર્ષા વર્ષાકાળ, શીતકાળ અને ઉષ્ણકાળ (ચોમાસું, શિયાળો અને ઉનાળો) એ ત્રણ કાળ કહેલા છે. વર્ષા ઉદય, મધ્ય અને અસ્ત (સવાર, અપેર અને સાંજ) એ ત્રણ કાળનાં બીજાં રૂપ પણ જાણવાં.

ઋતુચર્યા.

વર્ષા શરદ્દ્ય હેમન્તઃ શિશિરશ્ચ વસન્તકઃ ।

ગ્રીષ્મેઽતિક્રમતો જ્ઞેયા एवं षट् ऋतवः स्मृताः ॥

પૃથક્પૃથક્ પ્રવક્ષ્યામિ ઋતૂનાં ચૈવ લક્ષણમ્ ।

પ્રથમસ્થાન-અધ્યાય ચોથો.

૨૫

વર્ષા, શરદ, હેમંત, શિશિર, વસંત, અને ગ્રીષ્મ, એ ક્રમે કરીને
છ ઋતુઓ બાણવી. એ ઋતુઓનાં બૂદાં બૂદાં લક્ષણ હું કહીશ.

એ અયનનું નિરૂપણ.

રવેર્ગતિવિશેષેણ દ્વેડયને કથિતે બુધૈઃ ॥

દક્ષિણાયનમેકં સ્યાત્ દ્વિતીયં ચોત્તરાયણમ્ ।

વર્ષા શરચ્છ હેમન્તો દક્ષિણાયનમધ્યગાઃ ॥

શિશિરશ્ચ વસન્તઃ સ્વાઝ્ઘ્રીષ્મઃ સ્યાદુત્તરાયણે ।

સૂર્યની બૂદી બૂદી ગતિ ઉપરથી પંડિતોએ એ અયન નિર્માણ
કર્મી છે. તેમાંના એકને દક્ષિણાયન કહેછે અને બીજાને ઉત્તરાયન ક-
હેછે. વર્ષા, શરદ અને હેમંત, એ ત્રણ ઋતુઓ દક્ષિણાયનમાં આવેછે,
અને શિશિર, વસંત અને ગ્રીષ્મ, એ ઉત્તરાયનમાં આવેછે.

દક્ષિણાયનનાં લક્ષણ.

યામ્યે ગતિર્યદા ભાનોસ્તદા ચાન્દ્રગુણા મહી ॥

વારિ શીતલસમ્ભૂતં શીતં તત્ર પ્રજાયતે ।

બલિનો મધુરાસ્તિક્તાઃ કષાયાસ્તુ વિશેષતઃ ॥

જીવાનાં સાત્ત્મ્યમતુલમૌષધીનાં ચ વીર્યતા ।

આર્દ્રત્વં મૂધરાણાં ચ દિશશ્ચાપ્યતિશીતલાઃ ।

સક્લેદા પૃથિવી સર્વા તસ્માદાર્દ્રા સફેનિલા ॥

કથંચિચ્છારદે પિત્તં કોપં યાતિ વિલીયતે ।

તસ્માદ્દતુવિપર્યાયાદુપચારેણ શામ્યતિ ॥

ન્યારે સૂર્યની ગતિ દક્ષિણ દિશામાં થાયછે ત્યારે પૃથ્વી ચંદ્રના
ગુણવાળી થાયછે. તે સમયે બળ શીતળ થાયછે અને તેથી સર્વત્ર
શીતળતા ઉત્પન્ન થાયછે. એ અયનમાં મધુર, કડવો તથા તુરો, એ
રસ વિશેષે કરીને બળવાન થાયછે. તે વખતમાં સઘળા પ્રાણીઓને
અતુલ સાત્ત્મ્ય પ્રાપ્ત થાયછે એટલે ઔષધ, અન્ન અને વિહારાદિક પથ્ય
આવેછે તથા ઔષધીઓ વીર્યવાન થાયછે. વળી પર્વતોમાં બીનાશ
આવેછે અને દિશાઓ પણ અતિ શીતળ થાયછે. સઘળી પૃથ્વી પા-

૨૬

હારીતસંહિતા.

શુક્રીથી રચી પચી રહેલી હોયછે તથા તેથી લીલી અને શીશુવાળી હોયછે. સરદઃ ઋતુમાં કંઈક પિત્ત કોષ પામેછે અને લય પામેછે તથા પછી તે ઋતુ બદલાયછે ત્યારે ઉપચારવડે તે શાંત થાયછે.

ઉત્તરાયનનાં લક્ષણ.

યદોદીચ્યાં ગતિર્ભોનોસ્તદા સૂર્યો બલાધિકઃ ।
 તસ્માદુષ્ણગુણાસ્તીવાઃ સમ્ભવન્તિ વિદાહિનઃ ॥
 સ્વરસૂર્યોશુજાલૈસ્તુ શુષ્યતે વનકાનનમ્ ।
 સંશુષ્કા મેદિની સર્વા દિશઃ પાનાદિનીરસાઃ ॥
 બલિનોઽમ્લકદુક્ષારાઃ સમ્ભવન્તિ વિદાહિનઃ ।
 તસ્માત્સંકુપ્યતે પિત્તં રક્તેન સહ મૂર્છિતમ્ ॥
 ઓષધિરસઃ સંશુષ્કો ગોજાદીનાં પયાંસિ ચ ।
 અલ્પં બલં ચ જન્તૂનાં કથંચિત્કફસમ્ભવઃ ॥
 દૃશ્યતે વૈ વસન્તે ચ સ્વયમેવ શમં વ્રજેત્ ।
 एवं જ્ઞાત્વા સુધીઃ સમ્યક્ કુર્યાત્ સર્વપ્રતિક્રિયામ્ ॥

ત્યારે સૂર્યની ગતિ ઉત્તર દિશામાં થાયછે ત્યારે સૂર્યનું બળ અધિક હોયછે. તેથી સઘળા રસ ઉષ્ણ ગુણવાળા, તીવ્ર અને વિદાહી થાયછે. સૂર્યના તીક્ષ્ણ કિરણોના સમૂહથી વન અને જંગલ સૂકાઈ જાયછે, આખી પૃથ્વી સૂકાઈ જાયછે તથા દિશાઓ જળપાન રહિત નીરસ થઈ જાયછે. ખાટા, તીખા, ખાના અને વિદાહી રસો બળવાન થાયછે, તેથી રક્તની સાથે મળીને પિત્ત કોષેછે. ઓષધિઓનો રસ તથા ગાય અને બકરીઓ વગેરેનાં દૂધ સૂકાઈ જાયછે. પ્રાણીઓનાં બળ ઓછાં થાયછે તથા વસંત ઋતુમાં કંઈક કઠ્ઠની ઉત્પત્તિ થાયછે એમ જોવામાં આવેછે, અને તે (ઋતુ બદલાવાથી) પોતાની મેજેજ શમી જાયછે. બુદ્ધિમાન વૈદ્યે એપ્રમાણે જે અયતોનાં સર્વ લક્ષણો જાણીને સઘળા ઉપાય કરવા.

વર્ષા ઋતુના ઉપચાર.

સઘનવારિદવારિસમાકુલા ચિલમપિ પ્રવરોદકપૂરિતમ્
 સમદવાતકરા વિદિશો દિશઃ પ્રમુદિતકૃમિકીટમૃતા મહી ॥

નીલશસ્યહરિતોજ્જ્વલા મહી કુલ્યકા સલિલસંપ્રુતા નતા ।

ઇન્દ્રગોપકવિચારરાજિતા પદ્મભૂષણવિભૂષિતા ધરા ॥

ઝદ્ધિષ્ણચૂતાહુરો મૂધરઃ સ્યાત્ રેજે વનં વા મધુરં વ્યકૂજન્ ।

મૃક્ષા મયૂરા જલદસ્ય ઘોષં સર્વેઽપિ જીવા બલમાપ્નુવન્તિ ॥

વર્ષાઋતુમાં સધગું જગત્ ધાડા મેઘના પાણીથી વ્યાપ્ત થાયછે અને સર્વ કાંઈ અતિધણુ જળથી ભરાઈ જાયછે. સધળી દિશાઓ મંદયુક્ત વાયુને ઉત્પન્ન કરેછે. તથા હર્ષ પામેલા જીવજંતુઓથી પૃથ્વી ભરાઈ જાયછે. પૃથ્વી નીલરંગના ધાસવડે લીલી તથા ઉત્તમ દેખાયછે. નાની નદીઓ પાણીમાં ફૂંખી જાયછે તથા ખોદાઈને ઊડી થાયછે. પૃથ્વી ઇન્દ્રગોપ નામનાં જીવજંતુના ફરવાથી શોભાયમાન થાયછે તથા કાઠવરૂંથી ધરણીથી અલંકૃત થાયછે. પર્વત ઉપર આંખાના અંકુર ફૂટી નીકળેછે ભમરાઓ ગુંબરવ કરેછે તથા મેઘની ગર્જના સાંભળીને મોર મધુર ઉચ્ચાર કરેછે તેથી વન શોભી રહેછે એ ઋતુમાં સર્વ જીવો જળ પામેછે.

કેકી કૂજતિ કાનને ચ સરિતો મ્લાનામ્બુપૂર્ણાસ્તથા

હંસા માનસમાવ્રજન્તિ કમલાન્યમ્લાનતાં યાન્તિ ચ ।

ગર્જન્મેઘમહીધ્રકન્દરદરી શસ્યાવૃતા શ્યામલા

માત્યેવં પવનસ્ય કોપનકરી વાર્ષી ઋતુઃ શ્રેયસી ॥

વર્ષા ઋતુમાં જંગલમાં મોર ખેલેછે, નદીઓ મેલાં પાણીથી ભરાઈ જાયછે, હંસો માનસ સરોવર ઉપર જાયછે, કમળો નિર્મળ થાયછે, જેના ઉપર મેઘ ગાળ્યા કરેછે એવા પર્વતોની ગુફાઓનાં ખોલાણુ ધાસથી વીંટાયલાં અને તેથી કાળા રંગનાં જણાયછે, એવી ઉત્તમ વર્ષા-ઋતુ શોભેછે. એ ઋતુ વાયુનો ટોપ ફરનારી છે.

કચ્છિદ્ધર્મોદ્ધવાનાં સ્યાત્ શસ્યાનાં દઢતાગમઃ ।

બહુશસ્યા ભવેદ્ધાત્રી વારિપૂર્ણા સરિન્મુદુઃ ॥

નદ્યઃ પૂર્ણામ્ભસોત્ખાતશીર્ણપાતાસ્તદ્દુમાઃ ।

કુલ્યાપ્રસ્રવણાનાં તુ સ્રવત્યમ્મો દિશો દિશઃ ॥

બહુદકધરા મેઘા બહુવૃક્ષા ઘનસ્વનાઃ ।

एवंगुणसमायुक्तो वर्षा स्यादृतुको विदुः ॥

કોઈ જગોએ પૃથ્વી ઉપર ઉગેલા અન્નાદિકના છોડને દઢતા પ્રાપ્ત થાયછે. પૃથ્વી ઉપર ઘણા ધાન્યાદિકના છોડ ઊગેછે. નદીઓ વારં-વાર જળથી ભરાઈ જાયછે. નદીઓમાં પાણી ભરાઈ જવાથી તે અને પાસાના કિનારાને ખોદી નાખેછે તેથી તેની ભેખડો ઉપર જે વૃક્ષો ઊગેલાં હોયછે તે પડી જાયછે. નાની નદીઓ અને ઝરણોનાં પાણી ઉભરાઈ જઈને ચારે પાસે ફેલાઈ જાયછે. મેઘમાં ધણું પાણી એકઠું થાયછે. પૃથ્વી ઉપર ધણું વૃક્ષો ઊગેછે. મેઘની ગર્જનાઓ સંભળાયછે. વર્ષાઋતુ એવા ગુણવાળી હોયછે એમ પડિતો જાણેછે.

तस्माद्वातकफः कोपो जायते च नृणां भृशम् ।
इति ज्ञात्वा मिषक्श्रेष्ठः कुर्यात्तस्य प्रतिक्रियाम् ॥
स्वेदनं मर्दनं पथ्यं निर्वातशयनं तथा ।
गौरारामारतं शस्तं व्यायामक्रमविक्रमः ॥
कट्वम्लक्षारसुरसाः सेव्या वातकफापहाः ।
निरुहो बस्तिकर्माणि कफवातरुजापहाः ॥

इति वर्षाऋतुः ।

એ વર્ષાઋતુથી મનુષ્યોને વાયુ તથા કફનો અત્યંત કોપ થાયછે, એમ જાણીને ઉત્તમ વૈદ્યે એ ઋતુમાં વાયુ તથા કફના ઉપાય કરવા. એ ઋતુમાં સ્વેદન (પરસેવો કાઢવો), મર્દન (અંગ યોજાવવું), તથા પવન પિનાની જગોમાં સૂઈ જવું એ પથ્ય છે. ગૌર વર્ણુની સ્ત્રીસાથે વિહાર કરવો તથા કસરત કરવી એ પણ ફીક છે. વાયુ અને કફને નાશ કરનારા એવા તીખા, ખાટા અને ખારા રસ સેવવા. નિરુહ અસ્તિ આપવો અને ખીજન અસ્તિકર્મ કરવાં; કેમકે તે કફ અને વાયુની ખી-જને મટાડનારાં છે.

શરદ્ ઋતુના ઉપચાર.

मेघाः सूर्यशिलासमानरुचयो ह्यल्पश्रवाल्पस्वना
हंसालीजलजालिमण्डितजलं पद्माकरं शोभनम् ।
तीव्रस्निग्धमयूखचन्द्रविमला सानन्दिनी कौमुदी
चित्रा धर्मविपक्तोयसरसां स्यान्निर्मलं पुष्करम् ॥

પ્રથમસ્થાન-અધ્યાય ચોથો.

૨૯

શરદ્ ઋતુમાં મેઘો સૂર્યકાંતમણિ જેવી કાંતિવાળા થઈ જાય છે. તેમાંથી કોઈ કોઈ વાર થોડોક વરસાદ પડે છે. કવચિત્ લગભગેક માળે છે. સરોવરોના કાંઠા ઉપર હંસોની પંક્તિઓ ખેટલી હોય છે તથા કમળોની હારો સરોવરના પાણીમાં ખીલેલી હોય છે તેથી તે સુંદર સરોવરોનાં પાણી શોભાયમાન દેખાય છે. એ ઋતુમાં ચંદ્રનાં કિરણ અતિ પ્રકાશવાળાં તથા સ્નિગ્ધ હોય છે તેથી નિર્મળ ચાંદની મનને આનંદ આપે છે. વળી સરોવરોનું પાણી ચિત્રા નક્ષત્રના તાપથી પરિપક્વ થઈને નિર્મળ થાય છે.

તत्र शीतलमलं विधीयतां वातपित्तरुधिरस्य कोपतः ।

पथ्यमत्र च नरस्य शीतलं दृश्यते कथमपि त्रयोद्भवः ॥

એ ઋતુમાં વાયુ, પિત્ત અને રક્ત કોપે છે માટે રોગીને શીતળ ઉપચાર સારી રીતે કરવા. કેમકે એ ઋતુમાં મનુષ્યને શીતળ પદાર્થજ પથ્ય આવે છે. વળી કોઈ કોઈ વાર એ ઋતુમાં ત્રણે દોષનો કોપ પણ માલમ પડે છે.

सृतं क्षीरं सिता पथ्यं चन्द्रिकासेवनं निशि ।

इयामारामारतं शस्तं प्रभाते निर्मलं दधि ॥

कामिन्यालिङ्गनानन्दश्चान्तः शीतसरोरुहैः ।

चंदनादीनि सेवेत दृष्टं शरदकोपनम् ।

एवं प्रशमनं दृष्टं शरत्पित्तप्रकोपने ॥

इति शरदुपचारः ।

ઉઝાળીને દુંડું કરેલું દૂધ અને સાદર, એ ઋતુમાં પથ્ય છે. વળી રાત્રે ચાંદરણામાં બેસવું, શ્યામ વર્ણુની સ્ત્રી સાથે સંભોગ કરવો અને પ્રભાતમાં નિર્મળ દહીં ખાવું, એ પણ ઠીક છે. શરદ્ ઋતુમાં સ્ત્રીને આર્ક્ષિંગન કરવા રૂપ આનંદ પ્રાપ્ત કરીને શ્રમિત થયેલા પુરૂષોએ કમળોની માળાઓ અને ચંદનના લેપ કરવા, કેમકે તે શરદના કોપને મટાડનારું છે એમ જોવામાં આવ્યું છે. એ પ્રમાણે શરદ્ ઋતુના પિત્તનો પ્રકોપ શમાવવાના ઉપાયો જાણવા.

હેમંતોપચાર.

बहुशीतः समीरोऽल्पश्चाल्पवासरता ऋतौ ।
 अल्पतेजा दिवानाथो धूमाक्रांता च दिग्भवेत् ॥
 विशीर्णशालिकेदारा नीलधान्योज्ज्वला मही ।
 एवंगुणसमायुक्ता हैमन्ती स भवेदतुः ॥

હેમંત ઋતુમાં વાયુ થોડો વહેછે તથા તે ઘણો ઠંડો હોયછે. દિવસો નાના થઈ જાયછે. સૂર્યનો તાપ થોડો પડેછે. દિશાઓ બૂખરી થાયછે. ડાંગરના ક્યારડામાં ડાંગર મરી પડેછે (અર્થાત્ ડાંગર પાકી જવાથી ખેડૂતો તેને લેઈ લે છે.) શીલાં ધાન્યોના છોડવડે પૃથ્વી શોભાયમાન દેખાયછે. હેમંત ઋતુ એવા ગુણુવાળી હોય છે.

तत्र वातकफा दोषा दृश्यन्ते कुपिता भृशम् ।
 अग्निसेवनं पथ्यं कटुक्षाराम्लसेवनम् ॥
 गौरारामारतं शस्तं व्यायामश्च प्रशस्यते ।
 एवं संशम्यते दोषाः कफवातसमुद्भवाः ॥

એ ઋતુમાં વાયુ અને કફ એ દોષ અત્યંત કોપ પામેલા જોવામાં આવેછે, તેથી અગ્નિનું સેવન કરવું તથા તીખા, ખારા અને ખાટા રસ ખાવા એ પથ્ય છે. ગૌર વર્ણની સ્ત્રીની સાથે વિહાર કરવો અને કસરત કરવી એ પણ પ્રશસ્ત છે. એમ કરવાથી કફ અને વાયુથી ઉપજેલા રોગ શમેછે.

હેમંતોપચાર માટે ખીજ આચાર્યોનું મત.

वलिनः शीतसंरोध्राद्धेमन्ते प्रबलोऽनलः ।
 भवत्यल्पेन्धनो धातून् स पचेद्वायुनेरितः ॥
 अतो हिमेऽस्मिन् सेवेत स्वाद्वम्ललवणान् रसान् ।
 दीर्घा निशा स्यादेतर्हि प्रातरेव बुभुक्षितः ॥
 भवत्यकार्यं संभाव्य यथोक्तं शीलयेदनु ।
 अर्कन्यग्रोधस्त्रદिरकरञ्जककुभादिकम् ॥
 प्रातर्भुક્त्वा च मृदुलं कषायकटुतिक्तकम् ।

इति हैमन्तोपचारः ।

પ્રથમસ્થાન-અધ્યાય ચોથો.

૩૧

જળવાન પુરુષના શરીરમાંના અગ્નિને શીત બાહાર જતાં અટકાવે છે તેથી તેનો જ્વરાગ્નિ પ્રજ્વળ થઈને જ્યારે તેને પાચન કરવાનો પદાર્થ (આહાર) અલ્પ હોય છે ત્યારે તે વાયુથી પ્રજ્વલિત થઈને ધાતુઓને આળી નાખે છે; એટલામાટે હેમંત ઋતુમાં મધુર, ખાટા અને ખારા રસ ખાવા. વળી આ ઋતુમાં રાત લાંબી હોવાથી સવારમાંજ ભૂખ લાગે છે. પણ વૈદ્યશાસ્ત્રમાં શું અર્થ કહ્યું છે તેને જાણીને પછી જ તેમાં કહ્યું હોય તે પ્રમાણે કરવું. વૈદ્યક શાસ્ત્રમાં એમ કહ્યું છે કે, આકડો, વડ, ખેર, કરંજ, સાદડ, વગેરે વૃક્ષોની કોમળ તથા તુરી, તીખી અને કડવી સોટીનું દાતણ સવારમાં કરીને પછી ખાવાપીવા વગેરેનું કાર્ય કરવું.

શિશિરોપચાર.

बहुलशिशिरवातः किञ्चिदुद्धूतसस्या

भवति वसुमतीयं पक्वशस्यैस्तु पीता ।

कथमपि तु हिमं स्याद्विह्वलैशेषिकं वा

पवनकफविकारो जायते शैશિरे च ॥

શિશિર ઋતુમાં અતિ દૂરો પવન વાય છે. પૃથ્વીમાં કહીં કહીં ધાન્યો ઉત્પન્ન થાય છે. પાકા થયેલા ધાન્ય વગેરેના છોડથી પૃથ્વી પીળી દેખાય છે. કોઈ વખત વિશેષ ચિન્હવાળું હિમ પડે છે એટલે હિમ પડવાથી અનાજ વગેરેના છોડ બળી જાય છે. તથા મનુષ્યોને વાયુ અને કફના રોગ ઉત્પન્ન થાય છે.

गौरारामारतमतिशयेनारुणान्यम्बराणि

सेव्यं तिक्तं कटुकलवणं प्रायशो ह्यम्लमेव ।

स्वेदोन्મर्દं प्रतिदिनमिदं कारयेद्यत्र सम्यक्

नाशं जातोऽनिलकफगदश्चाशु तस्य प्रकोपः ॥

इति शिशिरोपचारः ।

ગૌર વર્ણની સ્ત્રીનો સંભોગ કરવો, રક્ત વસ્ત્ર પેહેરવાં, કડવા, તીખા, ખારા, અને વિશેષે કરીને ખાટા પદાર્થોનું સેવન કરવું, તથા

નિલ પ્રતિ પરસેવો આવે એવાં કર્મ સારી રીતે કરાવવાં તથા અંગ યોજાવવાં; કેમકે એમ કરવાથી વાયુ અને કફના રોગ તથા તેમનો પ્રકોપ તત્કાળ નાશ પામેછે.

વસંતોપચાર.

મુદિતકોકિલકૂજિતકાનનં વકુલચંપકર્કિશુકશોભિતમ્ ।

કુસુમસૌરભરજિતભૂધરં કણિતમત્તમધુવતલાલસમ્ ॥

મકરકેતનવાણસમાકુલં મુદિતમેવ સમસ્તમિદં જગત્ ।

મલયમારુત ઉષ્ણગુણાન્વિતઃ કફકરો હિ વસન્તઃક્રતુર્ભવેન્ ॥

કફજકોપવિનાશનલાલસં વમનનાવનરૂક્ષનિષેવણમ્ ॥

વસંત ઋતુમાં વનમાં કોયલો હર્ષ પામીને ટીકા કરતી હોય છે, ખોરસરી, ચંપા અને આખરાનાં વૃક્ષો શોભતાં હોય છે, પુષ્પોના સુવાસને લીધે પર્વત સુગંધમય થઈ રહ્યા હોય છે તથા ગુંગરવ કરતાં ઉન્મત્ત ભમરા ચારેપાસે ઉડતા હોય છે. વળી આખું જગત્ કામદેવના બાણથી આકુળ થઈને હર્ષ પામેલું હોય છે તથા ઉષ્ણ ગુણવાળો મલયાચળનો વાયુ વાતો હોય છે. એવા વસંત ઋતુમાં મનુષ્યોનો કફ દોષ કોપ પામેછે. એ કફના કોપને નાશ કરવાના ઉપાય વમન, નસ્ય (નાકમાં ઔષધ નાખવું કે સૂંધવું) અને રૂક્ષ પદાર્થોનું સેવન, એટલાં વાનાં છે.

વિવિધઃ સુરતાનન્દસમ્પ્રમઃ કફવારણઃ ।

વ્યાયામશ્રમસંરોધચિન્નવિશ્રાન્તમાનસઃ ॥

ક્ષારામ્લાઃ કટુકાઃ સેવ્યાઃ શોષણં કફસમ્ભવે ।

एवं क्रियासमापन्नो नरः शीघ्रं सुखी भवेत् ॥

इति वसन्तोपचारः ।

વળી જેમાં કસરત અને શ્રમના યોગથી મનુષ્યનું મન યાદી ગયું છે અને ખેદ પામેલું છે એવા અનેક પ્રકારના સ્ત્રી વિહારના આનંદની ત્વરા પણ કફને નાશ કરનારી છે. અર્થાત્ કસરત, શ્રમ અને વિહાર એ કફનાશક કર્મ છે. કફની ઉત્પત્તિ થાય તો તેનું શોષણ કરવાને

ખારા, ખાટા અને તીખા પદાર્થ સેવવા. એવી ક્રિયા જે પુરૂષ કરેછે તે ઉતાવળે સુખી થાયછે.

ગ્રીષ્મ ઉપચાર.

દીર્ઘવાસરતીક્ષ્ણાંશુજ્વાલામાલાકુલં જગત્ ।

દિશિ દિશિ મૃગતૃષ્ણા ચોષ્ઠં મૃદં ભવેદ્રજઃ ॥

નૈર્ઋતો મારુતો રુક્ષઃ શીર્ણર્ણા મહીરુહઃ ।

દગ્ધતૃણકુલારણ્યં દાવાગ્નિસકુલા દિશઃ ॥

एवंलक्षणग्रीष्मस्य पित्तरक्तमुदीर्यते ।

तस्मात्क्रियाप्रतीकारं कुर्यात् संशमनं भिषक् ॥

ગ્રીષ્મ ઋતુમાં દિવસ ઝાંખા હોય છે તથા તીક્ષ્ણ કિરણવાળા સૂર્યના કિરણોની ઝાળના સમુદાયથી જગત્ આકુળ થઈ રહેછે. પ્રત્યેક દિશામાં ઝાંઝવાનાં પાણી દેખાયછે તથા રેતી કે ધૂળ અત્યંત તપી જાયછે. નૈઋત ખૂણામાંથી રૂક્ષ પવન વાવા માંડેછે. વૃક્ષો ઉપરથી પાંદડાં ખરી પડેછે. જંગલમાંથી સવળું ઘાસ બળી જાયછે. સવળી દિશાએ દાવાગ્નિથી વ્યાપ્ત થઈ જાયછે. એવા લક્ષણવાળી ગ્રીષ્મ ઋતુમાં પિત્ત અને રક્ત કોપેછે, માટે એ ઋતુમાં વૈદ્યે પિત્તરક્તને શમાવનારી ક્રિયાવાળા પ્રતીકાર કરવા.

जलक्रीडा दिवानिद्रासेवनं सुखसाधनम् ।

इयामारामारतं शस्तं किञ्चलकं कुञ्जशीतलम् ॥

नीलतालदलोद्भूतः श्रमघ्नो व्यजनानिलः ।

केतक्यामोदकुसुमं चन्दनोशीरशीतलैः ॥

लेपनं शीतलं सम्यक् धारागाराशयः पुनः ।

एवंक्रियासमापन्नो ग्रीष्मे च सुखसङ्गमः ॥

ગ્રીષ્મ ઋતુમાં જળક્રીડા કરવી તથા દિવસે નિદ્રાનું સેવન કરવું, એ સુખનું સાધન છે. વળી શ્યામવર્ણની સ્ત્રીસાથે સંલોગ, તથા કુંજ-જામાંથી આવતો શીતળ પરાગ પણ હિતકર છે. નીલ વર્ણના તાડના પાંદડાના પંખાવડે શ્રમને મટાડે એવા પવન નાંખવો, કેતકીનું મુગ્ધ-

* આ દેશમાં તો નૈઋતનો પવન રૂક્ષ નહિ પણ વૃક્ષો હોય છે.

વાળું પુષ્પ સૂંઘવું, અંદન અને વીરણવાળા જેવા શીતળ પદાર્થોનો સારી રીતે લેપ કરવો, પાણીના કુવારા છૂટતા હોય તેવા મકાનમાં શયન કરવું, એવી એવી ક્રિયા કરનાર પુરૂષને ગ્રીષ્મ ઋતુમાં સુખની પ્રાપ્તિ થાયછે.

इति आत्रेयभाषिते ऋतुचर्यानाम चतुर्थोऽध्यायः ।

પન્નમોઽધ્યાયઃ

વયનું જ્ઞાન.

અથાતો વયોજ્ઞાનં વક્ષ્યતે ।

वयश्चतुर्विधं प्रोक्तमुत्तमाधममध्यमम् ।

हीनं चातुर्विधं प्रोक्तं तानि वक्ष्यामि साम्प्रतम् ॥

મનુષ્યનું વય ચાર પ્રકારનું છે: ઉત્તમ, અધમ, મધ્યમ અને હીન વય, હવે તે વયનું નિરૂપણ કરીએ છીએ.

बालं युवानं वृद्धं च मध्यमं च तथैव च ।

चतुर्विधं वयः सम्यक् तत् समासेन वक्ष्यते ॥

વળી બાલ, યુવાન, વૃદ્ધ અને મધ્યમ, એવા પણ વયના ચાર પ્રકાર છે, તેનું સંક્ષેપમાં ૩ડી રીતે નિરૂપણ કરીએ છીએ.

पथि भ्रान्तं भ्रमक्षीणं बालस्त्री सुकुमारकम् ।

पतेषामधमा संज्ञा प्रोच्यते वैद्यकागमे ॥

જે મનુષ્ય રસ્તામાં ચાલવાથી યાત્રી ગયો હોય, જે ભ્રમ કરી ક્ષીણ થયો હોય, જે બાળક, સ્ત્રી કે સુકુમાર હોય, એવા મનુષ્યોને વૈદ્યક શાસ્ત્રમાં 'અધમ' એવી સંજ્ઞા છે.

आषोडशाब्दवे बालः पञ्चविंशाद्युवा नरः ।

मध्यमः सप्ततिर्यावत् परतो वृद्ध उच्यते ॥

પ્રથમસ્થાન-અધ્યાય પાંચમો.

૩૫

સોળ વર્ષનું વય યતાં સુધી આળક કહેવાયછે, સોળથી પચીસ વર્ષ સુધી જુવાન કહેવાયછે, પચીસથી સીત્તેર વર્ષનું વય યતાં સુધી મધ્યમ (આધેડ) કહેવાયછે, અને સીત્તેર પછીનું વય વૃદ્ધ કહેવાયછે.

તથા ચ સુકુમારશ્ચેત્યેતે મધ્યમસંજ્ઞકાઃ ।

વયસઃ ષોડશાધિક્યમૂનં વા यस્ય દૃશ્યતે ।

આર્વિશતિ સમાઃ પ્રાપ્તો તથા ચ કૃશદેહવાન્ ।

પૂર્ણ વયઃ સ્ત્રિયઃ પ્રાપ્તા इत्येतન્મધ્યમં વયઃ ॥

इति मध्यमवयः ।

જે પુરૂષ સુકુમાર હોય તથા જેનું વય સોળ વરસથી વધારે કે કાંઈક ઓછું હોય તે તેને પણ મધ્યમ સંજ્ઞા છે. જે પુરૂષનું વય વીસ વરસનું થયું હોય તથા જેનો દેહ દૃશ્ય હોય, અને સ્ત્રીઓમાંની જે પૂર્ણ વયને પામી હોય તે મધ્યમ કહેવાયછે.

पञ्चविंशत्समादूर्ध्वं आपञ्चाशद्गतः पुमान् ।

कर्मकठोरा वनिता दृश्यते चोत्तमं वयः ॥

सप्तविंशत्समादूर्ध्वं पञ्चाशत्संयुतः समाः ।

बालवृद्धिस्तथा यस्य इत्येतदुत्तमं वयः ॥

इत्युत्तमं वयः ।

જે પુરૂષનું વય પચીસ વર્ષથી ઉપર અને પચાસ વર્ષ લગીનું હોય તથા જે સ્ત્રીકર્મને વિષે કઠોર હોય તે ઉત્તમ વય જાણ્યું. તેમજ જેનું વય સત્તાવીસ વર્ષથી ઉપર અને પચાસ વર્ષ લગીનું હોય તથા જેને વાળ વૃદ્ધિ થઈ હોય તેનું ઉત્તમ વય સમજ્યું.

स्थूलोऽतिदीर्घकठिनस्तथा स्त्री बृहदोदरा ।

इत्युत्तमकायवांश्च ज्ञातव्यश्चोत्तमोत्तमः ॥

જે પુરૂષ સ્થૂળ, અતિ લાંબો, તથા કઠણ હોય, સ્ત્રી મોટા ઉદરવાળી હોય, તે તે પુરૂષને તથા સ્ત્રીને ઉત્તમ કાયાવાળાં તથા ઉત્તમમાં ઉત્તમ જાણવાં.

षष्ठ्यूर्ध्वमशीतिसमाः प्राप्तं हीनबलं वयः ।

तदूर्ध्वं हीनहीनश्च विज्ञेयो वयसः क्रमः ॥

૩૬

હારીતસંહિતા.

સાઠથી ઉપર એસી વરસ સુધીનું વય હીનઅજવાળું કહેવાયછે. અને તે ઉપરનું વય ક્રમે કરીને ઉત્તરોત્તર હીન હીન સમજવું.

ક્ષીણાધ્વશ્રાન્તસંસ્થિન્નસ્તથા રોગાનુપીડિતઃ ।

રુક્ષશ્ચાતિકૃશો જ્ઞેયો બાલસાત્મ્યમુદાહતમ્ ॥

જે પુરૂષ ક્ષીણ થયેલો હોય, માર્ગમાં આત્રવાના થાકથી ખેદ પામેલો હોય, રોગથી પીડિત હોય, રુક્ષ હોય, અતિ કૃશ (સૂકાયેલો) હોય, તો તેના પુરૂષનું આજ સાત્મ્ય જાણવું.

સુકુમારોઽતિભીરુશ્ચ મધ્યકાયસ્ત્રિયોઽપિ વા ।

મધ્યસાત્મ્યોઽપિ વિજ્ઞેયો મધ્યમો બાલસાત્મ્યકઃ ॥

જે પુરૂષ સુકુમાર, અને અતિ ખીકણ હોય, તથા જે મધ્યમ કાયાવાળી સ્ત્રીઓ હોય, તેમને મધ્યસાત્મ્ય જાણવાં. અને જે મધ્યમ વયનો પુરૂષ હોય એમ કતાં સુકુમાર અને અતિ ખીકણ હોય તો તેને બાલસાત્મ્ય જાણવો.

પञ्चवर्षा स्मृता बाला मुग्धा च षट्समावधिम् ।

द्वादशाब्दं स्मृता बाला मुग्धा स्यात् सप्तमावधिम् ॥

प्रौढा च नववर्षाणि प्रगल्भा च त्रयोदशा ।

પાંચ વર્ષ સુધીની સ્ત્રીને બાળા કહેવી અને તે પછી છ વર્ષ સુધી સ્ત્રીને મુગ્ધા કહેવી. અથવા બાર વર્ષ સુધી સ્ત્રીને બાળા કહેવી અને તે પછી સાત વર્ષ પૂરાં થતા સુધી મુગ્ધા કહેવી. તે પછી નવ વર્ષ સુધી પ્રૌઢા કહેવી અને તે પછી તેર વર્ષ સુધી પ્રગલ્ભા કહેવી.

चतुर्विंशद्वर्षादूर्ध्वं सप्तविंशतिमध्यगाः ।

पूर्ण वयः स्त्रियः प्राप्ता इत्येतदुत्तमं वयः ॥

સ્ત્રીઓને ચોવીસ વર્ષથી ઉપર અને સાડત્રીસ વર્ષની વચ્ચેનું વય પ્રાપ્ત થાય તે તેમનું પૂર્ણ વય કહેવાયછે. અને એ પૂર્ણ વય એજ તેમનું ઉત્તમ વય છે.

स्थूलोऽतिकठिनो धीरो बलवान् सत्त्ववान्नरः ।

स चाप्युत्तमसात्म्यः स्याद्बलवत्समुपाचरेत् ॥

इति वयः ।

પ્રથમસ્થાન-અધ્યાય પાંચમો.

૩૭

જે પુરુષ સ્થૂળ, અતિ કઠિન, ધીર, બળવાન અને સત્યવાન હોય, તેને ઉત્તમ સાત્ત્વ બાલુવો. એવા પુરુષને બળવાન કૃપાય યોગ્યા.

પ્રકૃતિજ્ઞાન.

અથાતઃ સંપ્રવક્ષ્યામિ પ્રકૃતિજ્ઞાનમુત્તમમ્ ।

વાતિકં પૈત્તિકં ચૈવ શ્લેષ્મિકં સાન્નિપાતિકમ્ ।

હવે હું પ્રકૃતિનું જ્ઞાન ઉત્તમ રીતે કહીશ. પ્રકૃતિ ચાર પ્રકારની છે: વાતિક એટલે વાયુની પ્રકૃતિ, પૈત્તિક એટલે પિત્તની પ્રકૃતિ, શ્લેષ્મિક એટલે કફની પ્રકૃતિ, અને સાન્નિપાતિક એટલે ત્રણેદોષરૂપ પ્રકૃતિ.

વાતપ્રકૃતિનું લક્ષણ.

યઃ કૃષ્ણવર્ણઃપલોઽતિરૂક્ષકેશોલ્પરૂક્ષો બલવાન ક્ષમઃ સ્યાત્ ।
સૂક્ષ્માતિદન્તો નયવૃદ્ધિમેતિ દીર્ઘસ્વનશ્ચહ્ર્કમણક્ષમોઽસૌ ॥
દીર્ઘાક્રમો લોલુપો હીનસર્વસ્તથૈવ ચામ્લે રસભોજનેચ્છા ।
સંસ્વેદનેનાતિચિમર્દનેન સૌખ્યં સમાગચ્છતિ વાતલો નરઃ ॥

इति वातप्रकृतिः ।

જે પુરુષ શરીરે કાળો હોય તથા ચપળ હોય, જેના કેશ અતિ રૂક્ષ હોય તથા જે શરીરે અલ્પરૂક્ષ હોય, જે બળવાન અને સહન કરવાને શક્તિમાન હોય, જેના દાંત અતિ સૂક્ષ્મ હોય, જેના નાખ અતિ વધતા હોય, જેનો ધાંટો લાંબો હોય, જે પગે ચાલીને મજલ કરવાને શક્તિમાન હોય, જે લાંબી મજલ કરે એવો હોય, જે લોલુપતા વિનાનો અને બળવાન હોય, તથા જેને ખાંટો રસ ખાવાની ઇચ્છા થતી હોય, તેમજ જે પુરુષને પરસેવો કાઢવાથી તથા અતિ મર્દન કરવાથી મુખ ઉપજતું હોય તેને વાત પ્રકૃતિવાળો પુરુષ બાલુવો.

પિત્તપ્રકૃતિનું લક્ષણ.

गौरोऽतिपिङ्गः सुकुमारमूर्तिः प्रीतः सुशीतो मधुपिङ्गनेत्रः ।
तीक्ष्णोऽतिकोपी क्षणभङ्गुरश्च त्रासी मृदुर्गात्रमलोमकं स्यात् ॥
गौल्यप्रियस्तिक्तुरसानुभोजी द्वेषी च तीक्ष्णे च नवोष्णसेवी ।
स्तुतिप्रियो दन्तविशुद्धवर्णो जातः स पित्तप्रकृतिर्मनुष्यः ॥

इति पित्तप्रकृतिः ।

જે પુરુષ અતિ ગૌર તથા પિંગટ વર્ણનો હોય, જેનો દેહ સુકુ-
માર હોય, અતિ શીતળ પદાર્થ ઉપર જેને પ્રીતિ હોય, જેનાં નેત્ર મધ
જેવાં પિંગટ હોય, જેનો સ્વભાવ ધણો તીખો હોય, જે ધણો ક્રોધી
હોય, જે ક્ષણભંગુર વિચારવાળો, જે સેહેજ આખતમાં ત્રાસ પામવાના
સ્વભાવવાળો, જે ક્રોમળ હોય, જેનું શરીર રૂવાંટાં વગરનું હોય, જેને
ઝોડી નામે સુરા પ્રિય હોય, જેને કડવા ખાવા સારા લાગતા હોય,
જેને તીખા પદાર્થ ભાવતા ન હોય, જે ગરમ ભોજન અને ગરમ પદાર્થોનો
આહાર વિહાર ન કરતો હોય, જેને આત્મસ્તુતિ વાહાણી હોય તથા જેના
દાંતનો વર્ણ અતિ નિર્મળ હોય તે પુરુષને પિત્તપ્રકૃતિવાળો જાણવો.

કંક્રપ્રકૃતિનું લક્ષણ.

સુન્નિગ્ધવર્ણઃ સિતનેત્રતૃપ્તઃ શ્યામઃ સુકેશો નલ્લદીર્ઘરોમા ।
ગમ્भीરશબ્દઃ શ્રુતશાસ્ત્રનિદ્રાતન્દ્રાપ્રિયસ્તિક્કકદૃષ્ણમોજી ॥
સ માંસલઃ સ્નિગ્ધરસપ્રિયઃ સંગીતવાદ્યોઽતિસહિષ્ણુશીતઃ ।
વ્યાયામશીલો રતલાલસોઽસૌ ભવેત્કફસ્ય પ્રકૃતિર્મનુષ્યઃ ॥

इति कफप्रकृतिः ।

જેનો વર્ણ અત્યંત સ્નિગ્ધ હોય, જેનાં નેત્ર ધોળાં હોય, જે તૃપ્ત
હોય, જેના શરીરનો રંગ શ્યામ હોય, જેના કેશ સ્નિગ્ધ અને લાંબા
હોય, જેના નખ અને રૂવાં લાંબાં હોય, જેનો શબ્દ ગંભીર હોય, જેણે
શાસ્ત્રોત્તું શ્રવણ કર્યું છે એવો હોય, જેને નિદ્રા અને તન્દ્રા વાહાણી હોય
અર્થાત્ ધણી હોય, જે કડવું, તીખું અને ગરમ ભોજન કરનારો હોય,
જેના શરીરમાં માંસનો જથ્થો વધારે હોય, જેને સ્નિગ્ધ રસ વધારે
પસંદ હોય, જેને સંગીત અને વાદ્ય પ્રિય હોય, જે સહનશીળ હોય,
જેનું શરીર હમેશાં હંદું રહેતું હોય, જે કસરત કરવાના આદરવાળો
હોય, અને જેને સ્ત્રીસંભોગની ધણી પ્રીતિ હોય, એવો જે મનુષ્ય હોય
તેને કંક્રપ્રકૃતિવાળો જાણવો.

સમપ્રકૃતિનું લક્ષણ.

સંમિશ્રવર્ણોઽતિસુદીપ્તગાત્રો ગમ્भीરધોરોઽતિવિદીર્ઘરોમા ।
રામાપ્રિયો ભારસહોઽતિમિશ્રો મોગેન યુક્તઃ સ સમઃ પ્રકૃત્યા ॥

इति समप्रकृतिः ।

પ્રથમમધ્યાન-અધ્યાય પાંચમો.

૩૯

જેના શરીરનો રંગ મિશ્ર હોય, જેનું શરીર અતિ કંતિવાળું હોય, જે ગંભીર અને ધીર હોય, જેના શરીરનાં રૂપાં ચીરાઈ ગયેલાં હોય, જે સ્ત્રીઓને પ્રિય હોય, જે ભારને સહન કરી શકતો હોય, જે ભોગી હોય, અને જેનામાં વાત, પિત્ત અને કફ પ્રકૃતિમાં કહેલાં લક્ષણ ભેગાં માલમ પડતાં હોય તેને સમપ્રકૃતિવાળો મનુષ્ય જાણવો.

વાયુના પ્રવાહની પ્રવૃત્તિ.

अथान्तरं बहिम मरुत्प्रवाहं पूर्वं तथा पश्चिमदक्षिणोत्तरम् ।

तेषां गुणान् दोषविकोपनं च पृथक्पृथङ्गे गदतः शृणु त्वम् ॥

હવે હું પૂર્વ, પશ્ચિમ, દક્ષિણ તથા ઉત્તરમાં જે વાયુનો પ્રવાહ આવેછે તેનું નિરૂપણ કરુંછું: તે વાયુપ્રવાહના ગુણો અને તેઓ જે દોષને કોપાવેછે તે, હું તને જૂઠું જૂઠું કરીને કહુંછું તે તું સાંભળ.

પૂર્વદિશાનો વાયુ.

शीतोऽतिमाधुर्यगुणप्रयुक्तो वातप्रकोपी बलकृद्भिषेषात् ।

वाताधिकानां व्रणशोफिनां च प्राचीप्रवृत्तः पवनो न शस्तः ॥

પૂર્વ દિશાનો વાયુ શીતળ, અતિ માધુર્ય ગુણવાળો, વાયુને કોપાવનારો તથા વિશેષે કરીને બળને આપનાર છે. જેમના શરીરમાં વાયુ વધારે હોય, જેમને વ્રણ (ચાદાં) અને શોફને થયો હોય તેમને એ વાયુ હિતકર નથી.

અગ્નિકોણનો વાયુ.

किञ्चित्सत्तिको मधुरान्वितः स्यात्कफः समीरोद्ध्वरोगकारी ।

सुशीतलः शोफवतां व्रणानां शस्तो न चाग्नेयसमीरणश्च ॥

અગ્નિખૂણનો વાયુ કંઈક કડવો, અને મધુર રસથી મિશ્ર હોય છે; એ વાયુ કફના તથા વાયુના રોગને દિપજાવેછે. વ્રણ તે વાયુ અતિ ઠંડો છે માટે વ્રણવાળાને તથા શોફવાળાને હિતકર નથી.

મધ્યાન્યનો વાયુ.

तिक्तः कषायो मधुरोतिमन्दः सुगन्धसंशीतगुणैः प्रकृष्टः ।

वदन्ति संज्ञां मलयानिलेति प्रकृष्टरामाजनचित्तहारी ॥

૪૦

હારીતસંહિતા.

મહાયનામે પર્વત ને દક્ષિણમાં છે તેનો વાયુ કડવો, તુરો અને મધુર છે; વળી તે મંદ, સુગંધવાળો અને શીતળતા શુણ્ણુ યુક્ત છે. આ પવન મહાયનિશ્વ એવા નામથી પ્રસિદ્ધ છે તથા તે સ્ત્રીઓના ચિત્તને અત્યંત દરણુ કરનારો છે.

દક્ષિણ દિશાનો વાયુ.

મનોભવસ્ય પ્રકરો મરુત્ સ્યાત્ કફોદ્ભવઃ સંભવતિ પ્રચારઃ ।
ન ચાતિર્શીતો ન તથોષ્ણકો વા શુભશ્ચ યામ્યાં પ્રભવઃ સર્મીરઃ ॥

દક્ષિણ દિશાનો વાયુ કામને ઉત્પન્ન કરનારો છે; તેનું વહન કડ્ડને ઉત્પન્ન કરે એવું છે; એ વાયુ બહુ શીતળ કે બહુ ગરમ નથી, પણ સારો છે.

નૈઋત્યકોણનો વાયુ.

રુક્ષોષ્ણવાતપ્રશમઃ સર્મીરઃ કટ્વમ્લપિત્તાસૃજિ દોષકારી ।
પ્રશોષ્ણો દેહવલસ્ય વાયુઃ કફાન્વિતો નૈર્ઋતિકઃ સર્મીરઃ ॥

નૈઋત્ય ખૂણાનો વાયુ રુક્ષ, ઉષ્ણ અને વાયુને શમાવનારો છે; તેનો રસ તીખો છે, તથા તે અમ્લપિત્ત અને રક્ત વિદારમાં દોષ ઉત્પન્ન કરે એવો છે. વળી એ વાયુ દેહના બળનું શોષણ કરનાર અને કડ્ડ થકી યુક્ત છે.

પશ્ચિમ દિશાનો વાયુ.

અધાતિસૂક્ષ્મો મરુતઃ પ્રશસ્તઃ કરોલ્યવાચ્યાસ્તુ દિશઃ પ્રવૃત્તઃ ।
વાયુસ્તથોદીરતિ રક્તપિત્તં શસ્તો વ્રણાનાં કફશોફિનાં વા ॥

પશ્ચિમ દિશામાંથી પ્રવૃત્ત થયેલો વાયુ અતિ સૂક્ષ્મ છે તથા હિતકર છે અથવા તે વાયુનું થોડું સેવન કરવું એ હિતકર છે. એ વાયુ રક્તપિત્તને કોપાવે છે તથા પ્રણુ રોગીને, કડ્ડ રોગીને અને સોજના રોગવાળાઓને હિતકર છે.

વાયવ્ય દિશાનો વાયુ.

વાયવ્યજાતઃ પવનઃ પ્રશસ્તઃ કષાયસંશુષ્કગુણૈઃ પ્રવન્નઃ ।
કરોતિ વાતસ્ય ચયં નરાણાં શસ્તોઽથ નિન્ધો વ્રણશોફિનાં ચ ॥

પ્રથમસ્થાન-અધ્યાય પાંચમો.

૪૧

વાયવ્ય ખૂણામાંથી આવતો વાયુ હિતકર છે તથા તે તુરો અને
સુકો હોયછે. એ વાયુ મનુષ્યોને વાયુનો સંચય કરેછે, તથા તે વ્રણ-
વાળાને તથા સોજવાળાને હિતકર છે-નુકશાન કર્તા નથી.

ઉત્તર દિશાનો વાયુ.

કવાયકઃ સ્વાદુ કફપ્રકોષી વાયુઃ કુબેરસ્ય દિશઃ પ્રવૃત્તઃ ।

કરોતિ મેઘાગમનં જલસ્ય શીતો ન ચોષ્ણો ન ચ નિન્દ્ય ષ્ઠઃ ॥

ઉત્તર દિશામાંથી પ્રવૃત્ત થયેલો વાયુ તુરો, મધુર અને ક્ષુદ્રે કો-
પાવનારો છે. તે પાણીનાં વાદળાને તાણી લાવેછે તથા તે ઠંડો કે ગ-
રમ ન હોઈને હિતકર છે.

ઢશાન દિશાનો વાયુ.

શીતોતિગૌલ્યઃ કફવાતકોપં કરોતિ ચૈશાનદિશઃ પ્રવૃત્તઃ ।

શસ્તો ન કુષ્ટવ્રણશોફિનાં ચ કાસક્ષયદવાસવિકારિણાં ચ ॥

इति अष्टदिकप्रवृत्तो वायुः ।

ઢશાન દિશાનો વાયુ ધણો ઠંડો, મધુર જેવો, તથા ક્ષુદ્ર અને વાયુનો
પ્રકોપ કરનારો છે, એ વાયુ કુટ રોગીને, વ્રણવાળાને તથા સોજવાળાને
હિતકર નથી, તેમજ ખાંસી, ક્ષય અને શ્વાસ રોગવાળાને પણ
હિતકર નથી.

કૃત્રિમ વાયુના ગુણ.

वह्नं नानाविधं चर्म वैणवं तालव्यजनम् ।

उशीरं शिखिपिच्छं तु प्रत्येकेन गुणोत्तमाः ॥

વસ્ત્ર, નાના પ્રકારનાં ચામડાં, વાંસના પંખા, તાડના પંખા, વી-
રણવાળાના અને મોરપીંછના પંખા, એ પાંચ પ્રકારથી કૃત્રિમ વાયુ
ઉપજાવી શકાયછે તેમાંથી દિત્તરેતર ઉત્તમ ગુણુવાળા છે.

વસ્ત્રનો વાયુ.

वह्नप्रवृत्तः पवनो न शस्तो व्रणशोफिनाम् ।

रक्तवासःसमुत्पन्नं विशेषेण तु वर्जयेत् ॥

કરોતિ કફરક્તસ્ય કોપનં બહુરોગકૃત્ ।

શ્રમમ્લાનિપિપાસાસુ તન્દ્રાનિદ્રાકરો મૃશમ્ ॥

૪૨

હારીતસંહિતા.

વસ્ત્રથી ઉત્પન્ન કરેલો વાયુ ઘણુ રોગીને તથા શોષ રોગીને હિત-
કર નથી; તેમાં રતા લૂગડાથી વાયુ ઉત્પન્ન થયો હોય તે તો વિશેષે
કરીને વર્જનો. કેમકે તે કદને તથા રક્તને ડોપાવેછે તથા ઘણા રો-
ગને ઉત્પન્ન કરેછે. વળી તે શ્રમ, ઝ્ઞાનિ અને તરસ એ ઉપદ્રવોમાં
અત્યંત તંદ્રા તથા નિદ્રા ઉત્પન્ન કરે એવો છે.

અર્ભવાયુ.

છાગમૌરભ્રમેણૈસ્તુ ચર્મવ્યજનમુત્તમૈઃ ।

કાસશ્વાસક્ષતક્ષીણશોષદોષવિકારનુત્ ॥

અજચર્મોદ્ભવો વાયુસ્ત્રિદોષશીતશૂલહા ।

સ્વલીવર્ણવિસર્પણઃ કંઠકુષ્ઠવિનાશનઃ ॥

બકરાના, ઘેંટાના અને હરણના ચામડાના ઉત્તમ વીંજણાનો વાયુ
ખાંસી, શ્વાસ, કિરણ્ણ, ક્ષય, શોષરોગ, એ સવળા વિકારને નાશ કર-
નારો છે; ખોડાના ચામડાથી ઉત્પન્નલો વાયુ ત્રિદોષ, શીત અને રૂગને
મટાડનારો છે, તેમજ ખહી નામે વાયુના રોગને, મુખના એહેરાના
રોગને, વિસર્પ (રતવા) ના રોગને, ખસને તથા કુટ (કોઠ) ને
નાશ કરનારો છે.

વાંસનો વાયુ.

વૈળવં વ્યજનં તન્દ્રાનિદ્રાકરણમેવ ચ ।

રૂક્ષોઽતિકષાયરસો ન ચ વાતપ્રકોપનઃ ॥

इति वैष्णवायुः ।

વાંસના પંખાનો વાયુ તંદ્રા અને નિદ્રા ઉત્પન્ન કરેછે; વળી તે
રૂક્ષ અને આનિ તુર દસવાળો છે તથા વાયુને ડોપાવનારો નથી.

કાંસ્યપાત્રનો વાયુ.

કાંસ્યપાત્રમરૂક્ષઃ સોષ્ણો વાતસ્ય શાન્તિકૃત્ ।

દાહશ્રમઘ્નઃ સ્વેદઘ્નો નિદ્રાસૌખ્યકરો નૃણામ્ ॥

કાંસ્યપાત્રનો વાયુ રૂક્ષ, ગરમ, અને વાયુ રોગની શાંતિ કરનારો
છે; વળી તે દાહ, શ્રમ, અને ખેદને નાશ કરનારો તથા મનુષ્યોને
નિદ્રાનું સુખ આપનારો છે.

પ્રથમસ્થાન-અધ્યાય પાંચમો.

૪૩

તાલપત્ર અને કેસપત્રનો વાયુ.

તાલપત્રકરમ્ભાયા દલસ્ય વ્યજનો હિમઃ ।

મધુરોઽતિશ્રમઘ્નઃ સ્યાદાર્દ્રત્વાત્ કફકોપનઃ ॥

નિદ્રાકરઃ પ્રીતિકરઃ શોકરોગવિકારહા ।

દાહપિત્તશ્રમગ્લાનિનાશનો ભ્રમશાન્તિકૃત્ ॥

इति तालपत्रवायुः ।

તાડના પાંદડાનો તથા કેળાના પાંદડાનો વાયુ ઠંડો, મધુર અને અનિ શ્રમને નાશ કરનારો છે, તથા તે વાયુ લીસો હોવાથી કફને ડા-
ખાવેછે. વળી તે નિદ્રા ઉત્પન્ન કરનાર, પ્રીતિ ઉત્પન્નવે એવો, શોક
અને રોગના પિકારને નાશ કરનારો, તથા દાહ, પિત્ત, શ્રમ અને
ગ્લાનિને નાશ કરનારો તથા શ્રમને સમાપનારો છે.

વીરણોનો તથા મોરખીંછનો વાયુ.

उशीरमूलरचितं व्यजनं शिखिपिच्छकैः ।

व्यजनेन सुगन्धः स्यात् मन्दशीतगुणात्मकः ॥

ग्लानिमूर्च्छाभ्रमशोषविसर्पविषदर्पहा ।

इति पञ्चविधो वायुरुपायेन कृतो नृणाम् ॥

इति त्रयोदश वातगुणाः ।

વીરણોના મૂળના વાળાથી બનાવેલા પંખાનો તથા મોરનાં પીં-
છાંના પંખાનો વાયુ સુગંધવાળો, તથા મંદ અને શીતળતા યુક્તવાળો
છે. એ વાયુ ગ્લાનિ, મૂર્છા, શ્રમ, શોષ, વિસર્પ રોગ, અને ઝેરના
જેરનો નાશ કરનારો છે. એ રીતે પાંચ પ્રકારનો વાયુ મનુષ્યોને
અર્થે ઉપાયથી ઉત્પન્ન કરેલો જાણવો. એ પ્રમાણે આઠ દિશાના આઠ
અને પાંચ દર્વિન મળીને તેર પ્રકારના વાયુના યુક્ત દેહો.

ઋતુ પરત્વે વાયુનો પ્રવાહ.

शिशिरे पूर्वकृद्वायुराम्ले यो हेमन्ते मरुत् ।

यसन्ते दक्षिणो वायुर्ગ्रीष्मे नैर्ऋत्यकस्तथा ॥

वर्षासु पश्चिमो वायुर्वायव्यः शरदि स्मृतः ।

हेमन्ते शिशिरे चैव कथितश्चोत्તरोऽनिलः ॥

શિશિર ઋતુમાં પૂર્વનો વાયુ વાય છે, હેમંત ઋતુમાં અગ્નિકોણનો વાયુ વાય છે, વસંત ઋતુમાં દક્ષિણનો વાયુ વાય છે, ગ્રીષ્મ ઋતુમાં નૈઋત્યનો વાયુ વાય છે, વર્ષા ઋતુમાં પશ્ચિમનો વાયુ વાય છે, શરદ ઋતુમાં વાયવ્ય કોણનો વાયુ વાય છે, તથા હેમંત અને શિશિર ઋતુમાં ઉત્તરનો વાયુ વાય છે.

એક દિવસમાં છ ઋતુનો પ્રકાર.

तार्त्तिये निपुणा वदन्ति जलदं तस्मान्निशीथे शरत्

પ્રોક્તઃ શૈશિરિકસ્તતો હિમઋતુઃ સૂર્યોદયાદુગ્રતઃ ।

મધ્યાહ્ને ચ તથા વદન્તિ નિપુણા ગ્રૈષ્મો ઋતુઃ સ્યાત્તતો

વાસન્તી કથિતા ઋતુસ્તુ મુનિભિઃ પૂર્વાક્લેર્વં સદા ॥

इति दिनमध्ये षट्ऋतूपचारः ।

દિવસને ત્રીજે ભાગે એટલે વીસ ઘડી દિવસની ગયા પછી દસ ઘડી સુધીના સમયને કુશળ વૈદો વર્ષા ઋતુ કહેછે; તે વખત પછી મધ્યરાત્રી થતા પેહેલાંની દસ ઘડીને શરદ ઋતુ કહેછે, તે પછી એટલે વીસ ઘડી રાત્રી બતાં સુધી શિશિર ઋતુ કહેવાયછે; તે પછીની દસ ઘડી જે સૂર્યોદય પેહેલાંની હોયછે તેને હેમંત ઋતુ કહેછે; સૂર્યોદય થયા પછી દસ ઘડી સુધી જે દિવસનો પેહેલો ભાગ કહેવાયછે તેમાં મુનિઓએ સદા વસંત ઋતુ કહેલી છે; અને નિપુણ વૈદો મધ્યાહ્ને એટલે દિવસની વચલી દસ ઘડીમાં ગ્રીષ્મ ઋતુ કહેછે.

ઝેરી વાયુનો સમય.

कार्तिके मार्गशीर्षे वा माघे चाषाढसंज्ञके ।

ઋતુસન્ધૌ ચ હેમન્તે સચિષઃ સ્યાત્તુ મારુતઃ ॥

स यस्मिन्नगरे देशे ग्रामे वा काननेऽपि वा ।

સંસ્પૃશેદુલ્બળો વાયુર્ગોમનુષ્યેભવાજિનામ્ ॥

तिलकं गोषु जानीयाद्यश्माणं मानुषेषु च ।

ગજેષુ પાવકં વિદ્યાદ્ધયાનાં વેદ્ય ઉચ્યતે ॥

રક્ષણીયં ગજે પિત્તં શ્લેષ્મા વાજિષ્ઠુ સર્વદા ।

પવનોઽયં મનુષ્યાણાં રક્ષણીયો હિ સર્વદા ॥

કાર્તિક, માગશર, માહા, આશાઢ, ઋતુઓનો સંધિ, અને હેમંત, એ ઋતુઓમાં વાયુ ઝેરી થાયછે. એ અતિ હાનિ કર્તા વાયુ જે ન-ગરમાં, દેશમાં, ગામમાં કે વનમાં ગાય, મનુષ્ય, હાથી કે ઘોડાને સ્પર્શ કરે તો તેથી ગાયને તિલક નામે રોગ થાયછે, મનુષ્યને ક્ષય રોગ થાયછે, હાથીને પાવક નામે રોગ થાયછે અને ઘોડાને વૈધ નામે રોગ થાયછે. હાથીના શરીરમાં સદા પિત્તનું રક્ષણ કરવું; ઘોડાના શરીરમાં ક્ષતું રક્ષણ કરવું; અને મનુષ્યોના શરીરમાં સર્વદા વાયુનું રક્ષણ કરવું.

દોષોનો પ્રકોપ અને ઉપશમ.

વર્ષાવાયુઃ કુપ્યતેઽન્તઃ શરત્સુ લીનો વાયુઃ કુપ્યતે પિત્તરોગઃ ।
લીયેત્ પિત્તં શૈશિરે શ્લેષ્મકુક્ષે હેમન્તે વા ચીયમાનસ્તથાપિ ॥
કોપં યાતિ શ્લેષ્મરોગો વસન્તે તસ્માચ્છાન્તિ શ્લેષ્મરોગસ્ય ચોષ્ણે ।
પિત્તં યાત્યુત્કોપિતાં ગ્રીષ્મકાલે દૃષ્ટા શાન્તિઃ પૈત્તિકી વાર્ષિકે ચ ॥

इति दोषाणां प्रकोपोपशमः ।

વર્ષા ઋતુમાં મનુષ્યોના શરીરમાં વાયુનો પ્રકોપ થાયછે; શરદ્ ઋતુમાં વાયુ લીન થાયછે અને પિત્ત કોપે છે; શિશિર ઋતુમાં પિત્ત શાંત થાયછે; હેમંત ઋતુમાં ક્ષ એકદો થવા મારેછે અને તે ક્ષ વસંત ઋતુમાં કોપ પામેછે; એ ક્ષતી શાંતિ ગ્રીષ્મ ઋતુમાં થાયછે. ગ્રીષ્મ ઋતુમાં પિત્તકોપ પામેછે અને વર્ષા ઋતુમાં પિત્તની શાંતિ થયેલી જોવામાં આવેછે.

વાયુના કોપનું નિદાન.

अथो वातमूत्रपुरीषस्य रोधात् कषायातिशीतान्निशाजागरेषु ।
व्यवायेऽथवाहश्चमाद्वातिभुक्त्याध्वनिप्रायशो भाषणेनातिभीत्या ॥
विरूक्षैरतिक्षारतिकैः कटूभिस्तथा यानदोलाश्वकोष्ठे रथे वा ।
खरे कुञ्जरे मन्दिरारोहणेनोपवासे भवेन्मारुतस्य प्रकोपः ॥
शीते दिने दुर्दिने स्नानपीतेऽपराह्णे निशाजागरे वासरे वा ।
वर्षासु वै केवलं याति कोपं मरुत्सेवितो याति भुक्तस्य जीर्णे ॥

મસૂરાઃ કલાયાશ્ચ નિષ્પાવકાશ્ચ મહામાલ્યશુભ્રા યવાશ્ચામલાઃ સ્યુઃ ।
 મકુષ્ઠસ્તથા ચાણકોન્યઃ પ્રદિપ્તો હિમાઃ કઙ્કુનીવારરક્તાશ્ચ શાલ્યઃ ॥
 તથા કોરદૂષશ્ચ શ્યામાક પતૈઃ કૃતં ચોદનં વા યવાગૂઝૃતં વા ।
 કલિક્કાનિવાસ્તૂકચિહ્લીકપૂર્તીપલાન્ડુસ્તથા ગૃક્ષનંકન્દશાકમ્ ॥
 રમે સેવિતાત્યર્થમેતિ પ્રકોપં સમીરસ્ય ચોક્તં સુરા સંભવં તુ ।
 તતો યજ્ઞતો રક્ષણીયો મનુષ્યૈઃ શુભં નેહ સેત્વં સદા રોગશાન્તિમ્ ॥

इति वायुप्रकोपः

વાયુ, મૂત્ર અને ઝાડો, એમને અટકવવાથી, તુરે રસ ખાવાથી, અતિ હંડા પદાર્થ સેવવાથી, રાત્રે ઉત્તમરે કરવાથી, સ્ત્રી સંભોગ કરવાથી, દિવસે શ્રમ કરવાથી, અતિશય ખાવાથી, માર્ગમાં ચાલવાથી, અતિશય બોલવાથી, અતિ ભયથી, રક્ષ પદાર્થો ખાવાથી, અતિ ખારા, કડવા, અને તીખા રસ ખાવાથી, હીંચકા ખાવાથી, ઘોડા-ઉટ-રથ-ગ-ધેડાં કે હાથી ઉપર બેસીને મુસાફરી કરવાથી, અને ઘરમાં દાદરે ચ-ડવાથી વાયુનો પ્રકોપ થાયછે. વળી જે દિવસે ટાઢ અતિશય પડતી હોય ભારે, વરસાદની હેલીના દિવસ હોય ભારે, સ્નાન કર્યા પછી, પાન કર્યા પછી, દિવસના પાછલા ભાગમાં, રાત્રીએ જાગરણ કરવામાં, ખાવેલું પચી ગયા પછી, વર્ષા ઋતુમાં અને બહુ પવન ખાવાથી વાયુ કોપ પામેછે. મસૂર, વટાણા, વાલ, અડદ, ચોખા, ઘોળા જવ, મેંદ, ચણા, ડાંગ, નમાર, અને રાતી ડાંગરો જે હંડી હોયછે તે, કોદરા, સામો, એ સર્વનો ભાત, ખીચડી કે યવાગૂ અથવા એસામણ કરીને ખાઈ કે પીધું હોય તો તેથી વાયુનો પ્રકોપ થાયછે. કાળંગાં, વયુઓ, ચીલની ભાજી, કરંજની ભાજી, ફૂગળી, માજર, કંદશાક, એ સર્વનું સેવન કરવાથી વાયુ અતિશય કોપેછે, તેમજ મધ પીવાથી પણ વાયુ કોપેછે. માટે મનુષ્યોએ યત્ને કરીને એવા પદાર્થો થકી વાયુનું રક્ષણ કરવું: અને હે પુત્રા તું પણ જો મનુષ્યોનું શુભ ઇચ્છતો હોય અને સદા રોગની શાંતિ થાય એમ ઇચ્છતો હોય તો વાયુનું કોપ પામવાથી રક્ષણ કરવું. અર્થાત્ વાયુ જેથી કોપ પામે એવો આહાર વિહાર કરવો નહિ.

પ્રથમસ્થાન-અધ્યાય પાંચમો.

૪૭

પિત્તના પ્રકોપનું નિદાન.

અત્યુષ્ણકદ્વમ્લરુક્ષૈર્વિદાહૈઃ સસીધુસુરાસેવનેનોપવાસૈઃ ।
 ઘર્મેણ ક્રોધેન વા સ્વેદનેન વ્યવાયેન વા યાતિ કોપંચ પિત્તમ્ ॥
 કુલ્ત્યાઢકીયૂપમૂલાકશિષ્ણુશઠીસર્પપારાજિકાશાકમેવ ।
 નિશાજાગરેણાપિ યુદ્ધે શ્રમે વા ઘનાન્તે શરત્સુ પ્રકોપઃ પ્રદિષ્ટઃ ॥
 ઉષ્ણેન વા ચોષ્ણકાલે શરત્સુ ભૂશં વાસરે મધ્યમે વા નિર્શીથે ।
 જીર્ણે રસે ભુક્તમાત્રે પ્રકોપઃ પ્રદિષ્ટો વિદૈઃ કોવિદૈઃ પૈત્તિકઃ સ્યાત્ ॥
 इति पित्तप्रकोपस्य निदानम् ।

અતિશય ગરમ, તીખું, ખાટું, રક્ષ, વિદાહી પદાર્થો, સીધુ નામનું
 મધ, સુરા નામનું મધ, એ સર્વના સેવનથી, ઉપવાસ કરવાથી, ઉદ-
 ઘાટ થવાથી, ક્રોધથી, પરસેવો કાઢવાથી અને સ્ત્રીસંગથી, પિત્તકોપ
 પામેછે. વળી ક્રમથી અથવા તુવેરની દાળનું પાણી, મૂળા, સરગયાની
 બાજી, આંખા હળદર અથવા ખાટી બીડીની બાજી, સરસવની બાજી,
 રાઈની બાજી, એ પદાર્થો ખાવાથી, સત્રે ઉત્તમગરો કરવાથી, યુદ્ધ કર-
 વાથી, શ્રમ કરવાથી, વરસાદ આવી રહ્યા પછી, અને શરદ્ ઋતુમાં
 પિત્તનો કોપ થાયછે એમ પ્રાચીન વૈદ આચાર્યોએ કહેલું છે. વળી
 યુદ્ધિમાન અને જ્ઞાતી વૈદોએ એમ કહેલું છે કે ગરમ પદાર્થ સેવવાથી,
 ઉષ્ણ ઋતુના કારણથી, શરદ્ ઋતુમાં, દિવસના મધ્ય ભાગમાં, મધ્ય-
 સત્રે, અને ભોજન કરેલા પદાર્થોનો રસ પચી ગયા પછી, પિત્તનો પ્ર-
 કોપ થશે થાયછે.

કફના પ્રકોપનું નિદાન.

નિશાજાગરો વાસરે વાતિનિદ્રા સુશીતોદસંસેવનં શીતકાલે ।
 પયઃપાનપીયૂષમિધુસ્તિલૈસ્તુ તથા ગૃજ્જનૈઃ કન્દશાકૈરથાપિ ॥
 સદા સેવિતૈર્વાસ્તુકૈશ્ચાંડમત્સ્યૈઃ દધિપિચ્છિલૈર્માષમઘૈર્ગુરુભિઃ ।
 અતિન્નિગ્ધસંસેવનૈર્ભોજનેષુ પ્રદિષ્ટઃ કફસ્ય પ્રકોપો વસન્તે ॥
 દિનાન્તે પ્રજ્ઞાતે નિશાન્તે નરસ્ય પ્રકોપઃ પ્રદિષ્ટોપમુદ્ધુક્તે ન જીર્ણે ।
 સશીતેઽથવા શીતકાલે નિશાન્તે કફસ્ય પ્રકોપઃ પ્રદિષ્ટઃ સુધીભિઃ
 इति कफप्रकोपः ।

રાત્રે નગરણ કરવાથી, દિવસે અતિશય ઉંઘવાથી, શીયાળામાં અતિ ઠંડા પાણીનું સેવન કરવાથી, દૂધ પીવાથી, નવું દૂધ ખાવાથી, સેરડીનો રસ પીવાથી, તણ ખાવાથી, ગાંઠર ખાવાથી, કંદશાક ખાવાથી, વધુઆતી ભાણ, ઈંડાં કે માછલાં સદૈવ ખાવાથી, પિચ્છવાળું (ખડ્યાંવાળું) દહીં ખાવાથી, અડદ ખાવાથી, મધ પીવાથી, ભારે પદાર્થો ખાવાથી, ભોજનમાં અતિ સ્નેહવાળા (ચીકણા) પદાર્થો ખાવાથી, અને વસંત ઋતુમાં કર્ફનો પ્રકોષ થાયછે એમ કહેલું છે. વળી સંધ્યાકાળે, સવારમાં, રાત્રીના અંતમાં (પાછલી રાત્રે), તથા એક વાર આંધેલું અન્ન પચી ન ગયું હોય તે વખતે ખીજું ખાવાથી, કર્ફનો કોષ થાયછે એમ કહેલું છે. તેમજ જ્યારે અતિ ઠાંડ પડતી હોય ત્યારે, અથવા શીત ઋતુમાં અથવા રાત્રીના અંત ભાગમાં કર્ફનો પ્રકોષ થાયછે એમ બુદ્ધિમાન વૈદ્યોએ કહેલું છે.

બે દોષના એકઠા પ્રકોષનું નિદાન.

यदा विपर्यासगते ऋतौ च प्रकोपनं यस्य यथा प्रदिष्टम् ।
तत् सेवमानस्य नरस्य रोगः स्याद्बृन्धजो नाम विकारकारी ॥
यस्मिन्नृतौ पित्तविकोप उक्तस्तस्मिन् यदि श्लेष्मविकोपनानि ।
संसेवते वा मनुजस्तदास्य भवेत् प्रकोषः कफपित्तयोश्च ॥
यस्मिन् मरुत् कुप्यति सेवते यः पित्तस्य कोपप्रकराणि यानि ।
विपर्ययो वा ऋतुधान्ययोश्च स पित्तवातप्रभवस्तदा स्यात् ॥

इति बृन्धजानां समुद्भवः ।

જે વારે ઋતુ અદલાતી હોય તે વખતે જે વસ્તુ જે દોષને જેવી રીતે કોષાવનારી કહેલી છે તે વસ્તુનું તે ઋતુમાં સેવન કરનારા પુરુષને અનેક પ્રકારના વિકારને ઉત્પન્ન કરનારો બૃન્ધજ રોગ (જે દોષ એકઠા મળવાથી થયેલો રોગ) થાયછે. જેમ કે, જે ઋતુમાં પિત્તનો પ્રકોષ થાયછે એમ કહેલું છે, તે ઋતુમાં જે કર્ફને કોષાવનારા આંહાર વિહારાદિક મનુષ્ય સેવે તો તેના કર્ફ અને પિત્ત બન્નેનો પ્રકોષ થાયછે, વળી જે ઋતુમાં વાયું કોષે છે તે ઋતુમાં જે મનુષ્ય પિત્તને કોષાવનારાં જે સાહિત્ય હોય તેનું સેવન કરે અથવા તે ઋતુથી વિપરીત ખીજી ઋતુમાં તબક્કા જેવાં ધાન્યાદિકનું સેવન કરે તો વાયુ અને પિત્ત બન્નેનો પ્રકોષ થાયછે.

પ્રથમસ્થાન-અધ્યાય છઠ્ઠો.

૪૯

સન્નિપાતની ઉત્પત્તિ.

વિપર્યાસાગતે કાલે રસે વિપરિસેવિતે ।

તદા સ્યાત્ સન્નિપાતો હિ રોગોપદ્રવકારકઃ ॥

इति सन्निपातोत्पत्तिः ।

કાળના ફેરફારને વખતે જ્યારે વિપરીત રસનું સેવન કરવામાં આવે છે ત્યારે રોગ અને ઉપદ્રવને કરનારો સન્નિપાત ઉપજે છે.

इति आत्रेयभाषिते हारीतोत्तरे दोषप्रकोपो नाम षष्ठमोऽध्यायः ।

ષષ્ઠોઽધ્યાયઃ

છ પ્રકારના રસ,

अथातः संप्रवक्ष्यामि रसानां च गुणागुणान् ।

येन विज्ञानमात्रेण रसानां गुणविद्भवेत् ॥

હવે હું છ પ્રકારના રસના ગુણ તથા દોષ કહું છું, કે જેનું જ્ઞાન માત્ર થવાથી સમગ્ર રસના ગુણ જાણવામાં આવે.

मधुरः कषायस्तिक्तोम्लकश्च क्षारः कटुः षड्रसनामधेयम् ।

द्वयं द्वयं वातकफप्रकोपनं द्वयं तथा पित्तकरं वदन्ति ॥

એ છ રસનાં નામ-મધુર, કષાય (તુરો), કડવો, ખાટો, ખારો, અને તીખો, એવાં છે. એમાંના એ રસ વાયુને, એ રસ કફને અને એ રસ પિત્તને કોષાયનારા છે.

છ પ્રકારના રસના ગુણ દોષ,

क्षारः कषायः पवनप्रकोपी मधुरोऽथ तिक्तः कफकोपनश्च ।

कटुम्लकौ पित्तविकारकारिणौ कटुम्लकौ वातशमौ प्रदिष्टौ ॥

पित्तस्य नाशी मधुरः सतिक्तः कटुकषायौ शमनौ कफस्य ।

अन्योन्यमेतच्छમનં વદન્તિ પરસ્પરં દોષવિવૃદ્ધિમન્તઃ ॥

ખારો અને તુરો રસ વાયુને કોષાયેછે; મધુર અને કડવો રસ કફને કોષાયેછે, તથા તીખો અને ખાટો રસ પિત્તવિકાર ઉત્પન્ન કરેછે. વળી તીખો અને ખાટો રસ વાયુને શમાવેછે; મધુર અને કડવો રસ

પિત્તને નાશ કરેછે; તથા તીખો અને તુરો રસ કફને શમાવેછે. એવી રીતે એ રસ એક બીજાને મળીને દોષને શમાવેછે અને પરસ્પર મળીને દોષની વૃદ્ધિ પણ કરેછે.

મધુરકટુકાવન્યોન્યસ્ય પ્રકર્ષવિધાયિની

લવણવિયુતોમ્લકઃ પ્રોક્તો વિશેષરસાનુગઃ ।

અવિકૃતસ્તથા તિક્તૈર્યુતઃ કષાયરસો લઘુ-

ર્જવતિ સુતરાં સ્વાદે શ્રેષ્ઠો ગુણં પ્રકરોતિ વૈ ॥

મધુર અને તીખો રસ એક બીજા સાથે મળીને એક બીજાના ગુણનો વધારો કરેછે, લવણ અને ખાટો એ બન્ને જૂદા જૂદા રસો છે વિશેષ રસને અનુસરનારા છે. એટલે જો રસની સાથે તે મળે તેના ગુણને વધારનારા છે. કડવા સાથે તુરો રસ મળવાથી તે વિકાર ન પામેલો હોય તો તે હલકો છે તથા સ્વાદમાં અતિશય શ્રેષ્ઠ હોઈને ચુકરી થાયછે.

કટુતિક્તકષાયાશ્ચ કોપયન્તિ સમીરણમ્ ।

કટુમ્લલવણાઃ પિત્તં સ્વાદ્મ્લલવણાઃ કફમ્ ॥

एते रसा एतेषां दोषाणां विरुद्धाः ।

સમીરણે તુ નો દેયાઃ કટુતિક્તકષાયકાઃ ।

પિત્તે કટુમ્લલવણાઃ સ્વાદ્મ્લલવણાઃ કફે ॥

एते दोषाणां दोषहराः ।

તીખો, કડવો અને તુરો રસ વાયુને કોપાવેછે; તીખો, ખાટો અને ખારો રસ પિત્તને કોપાવેછે; તથા મધુર, ખાટો અને ખારો રસ કફને કોપાવેછે. કેમકે એ રસ એ દોષોને વિરુદ્ધ છે. અને એટલામાટેજ વાયુના રોગમાં તીખો, કડવો અને તુરો રસ આપવો નહિ; તીખો, ખાટો અને ખારો રસ પિત્તમાં આપવો નહિ; તથા મધુર, ખાટો અને ખારો રસ કફમાં આપવો નહિ.

સ્વાદ્મ્લલવણાન્વાતે તિક્તસ્વાદુકષાયકાન્ ।

પિત્તે કફે તિક્તકટુકષાયાન્ યોજયેદ્રસાન્ ॥

મધુરામ્લૌ ક્ષારકટુકૌ તિક્તકષાયકૌ ચેત્યેતાવન્યોન્યરસવિરોધનૌ ભવેતામ્ ।

વળી આ રસો વાતાદિ દોષને દોષ કરનારા છે એટલે તેમને નાશ કરનારા છે. તે રસ આ પ્રમાણે છે: મધુર, ખાટો અને ખારો રસ

પ્રથમસ્થાન-અધ્યાય છઠ્ઠો.

૫૧

વાયુમાં યોગ્યવૈ; કડવૈ, મધુર અને તુરે રસ પિત્તમાં યોગ્યવૈ; કડવૈ-
તીખે અને તુરે રસ કફમાં યોગ્યવૈ. વળી મધુર અને ખારો, ખારો,
અને તીખો, તથા કડવો અને તુરો, એ રસ પરસ્પર વિરોધી છે.

છએ રસોનું રસ વીર્ય

મધુરવીર્ય.

અથ ષણ્ણાં રસાનાં રસવીર્યમ્ ।

યઃ સ્વાદુઃ શ્રમશોષહારિવલકૃદ્વીર્યપ્રદઃ પુષ્ટિદઃ
પ્રહ્લાદો રસને કરોતિ તદનુ શ્લેષ્મપ્રવૃદ્ધિ તતઃ ।
પિત્તાનાં દમનઃ શ્રમોપશમનો વૃષ્યો નરાણાં હિતઃ
ક્ષીણાનાં ક્ષતપાણ્ડુનેવરુજસંહર્તા ભવેન્માધુરઃ ॥

इति मधुरवीर्यम् ।

મધુર રસ સ્વાદમાં મધુર, શ્રમ અને શોષનું હરણુ કરનાર, અ-
ગ્નને ઉત્પન્ન કરનાર, વીર્ય આપનાર, પુષ્ટિ કરનાર, રસન દ્રવ્યને હર્ષ
વમાડનાર, કફને વધારનાર, પિત્તને દમનાર અર્થાત્ શમાવનાર, આક્રમે
શમાવનાર, પુરુષોને પુષ્ટિ કરનાર તથા હિતકર, ઉરક્ષત દાયથી ક્ષીણુ
થઈ ગયેલા પુરુષોની ક્ષીણુતાને હરનાર, તથા પાંડુરોગ અને નેત્રરોગને
મટાડનાર છે.

કડવા રસનું વીર્ય.

यस्तिक्तः कफवायुसंहतिकरः कुष्ठादिदोषापहः
शीतः सर्वरुजापहो भ्रमहरो रुच्यो न संक्लेदनः ।
जिह्वास्फोटकनाशनोऽथ भवति क्षीणक्षतानां हितो
वक्रोल्लासकरः प्रकृष्टकथितो निम्बादिकास्वादकृत् ॥

इति तिक्तवीर्यम् ।

કડવો રસ કફ અને વાયુનો સંહાર કરનારો, કોઈ વગેરે દોષને
મટાડનારો, ઠંડો, સઘળી પીડાઓને નાશ કરનારો, ભ્રમને મટાડનારો,
રુચિ ઉત્પન્ન કરનારો, ક્લેદ (લિનાશ) ને નહિ ઉપજાવનારો, હલના
ફેલાને મટાડનારો, ક્ષીણુ થયેલાને તથા ક્ષતપાણને હિતકર, મુખને ઉ-
દ્વાસ કરનારો અને લીંબડા વગેરેના જોવા સ્વાદવાળો ઉત્તમ રસ છે.

૫૨

હારીતસંહિતા.

તીખો રસનું વીર્ય.

નેત્રં સ્નાવયતે મુખં વિદહતે કર્ણસ્ય તાપં વહન
 વીમત્સં તનુતે મુખં ચિકુરુતે પિત્તાસૃજં કોપયન્ ।
 અગ્નીનધ્યુષતે ક્ષતં વિદહતે ક્ષીણે ન શસ્તો ભવેત્
 વાતાનાહરતે કફં ચ દહતે કટુકો મહારૌદ્રકઃ ॥

इति कटुर्वीर्यम् ।

તીખો રસ આંખમાંથી પાણી આણે છે, મુખને દઝાડે છે, કાનમાં
 ઝાળ વગાડે છે, મુખમાંથી લાળ વગેરે કાઢીને તેને ખીભત્સ કરી મૂકે
 છે, તથા વિદારવાળું કરી દે છે, પિત્તરક્તને કોપાવે છે, ગંધરાશિને પ્ર-
 દિષ્ટ કરે છે, ચાંદુ હોય તે બાળી મૂકે છે-તેમાં અગ્નિ બાળે છે, વાયુઓને
 દહાડે છે, અને કફનો નાશ કરે છે. તીખો રસ મહારૌદ્ર છે માટે તે ક્ષીણ
 થયેલા પુરુષને હિતકર નથી.

ખાટો રસનું વીર્ય.

जिह्वाक्लेदं जयनति तथा नेत्रनिर्मूलनं च
 वीमत्सं वा जनयति सदा वातरोगापहारी ।
 कण्डूकुष्ठक्षतरुजकरो नो हितः शोफिनः स्या-
 दम्लः प्रोक्तो मरुतशमनोऽसृक्प्रकोपं तनोति ॥

इत्यम्लतसर्वीर्यम् ।

ખાટો રસ જીભમાં પાણી ક્લેપન કરે છે, આંખો નિર્મૂળી દે છે,
 લાળ વગેરે ખીભત્સતા ક્લેપન કરે છે, વાયુના રોગનું દરબુ કરે છે, ખસ,
 શ્રદ્ધ અને ચાંદાંતી પીડાને ક્લેપન કરે છે, વાયુને શમાવે છે. અને સોડાને
 વગાડે છે. એ રસ સોજના રોગવાળાને હિતકર નથી.

કપાય રસનું વીર્ય.

जिह्वां कण्ठं ग्रसति नितरां ग्राहकश्चातिसारे
 श्लेष्मव्याधेरुपशमकरः श्वासकासापहर्ता ।
 हिक्काशूलं हरति नितरां शोधनः स्याद्गणानां
 प्रोक्तश्चायं समधिकगुणो भव्य एषः कषायः ॥

इति कषायसर्वीर्यम् ।

પ્રથમસ્થાન-અધ્યાય સાતમો.

૫૩

તુરો રસ જીભ અને કંઠને અતિ સંકુચિત કરી નાંખે છે, અતિ-સારના રોગમાં જાડાને બાધે છે, કફના બાધિને શમાવેછે, ખાંસી અને શ્વાસને મટાડે છે, હિક્કા અને શૂળરોગને છેકળ નાશ કરેછે, અને વાલુ (ચાંદાં) ને સ્વચ્છ કરેછે; એવા ધણા ગુણવાળો આ ઉત્તમ તુરો રસ છે.

આરા રસનું વીર્ય.

ક્ષારઃ ક્લેદં જનયતિ મુખે સ્વાદુરુષ્ણો વિદાહી

શૂલશ્લેષ્મારુચિહરતૃષામૂત્રકૃચ્છોષણશ્ચ ।

આમાહારં જરયતિ પુનર્વદ્ધિસન્ધુક્ષણઃ સ્યાત્

શ્રેષ્ઠઃ પ્રોક્તઃ સકલરસગુણઃ સર્વતો યોગ્યભૂતઃ ॥

इति क्षारवीर्यम् ।

આરા રસ મુખમાં બીનાશ કૃત્વ કરેછે, સ્વાદમાં મધુર છે, (ગુ-ણમાં) ઉષ્ણ છે, અને (પચન થવામાં) વિદાહી છે, વળી તે શૂળ, કંઠ, અને અશ્ચિને નાશ કરનાર છે; તરસ કૃત્વ કરેછે, પેસાળ વધારે છે, ધાતુઓનું શોષણ કરેછે, કાચા આહારને પચાવેછે, અને ગઠરાશિને પ્ર-દાહ કરેછે. એવી રીતે સધળા રસના ગુણવાળો અને સર્વે રસમાં યો-ગ્યતાવાળો આ આરા રસ શ્રેષ્ઠ કહેલો છે.

इति आत्रेयभाषિने द्वाविंशोत्तरे षड्सो नाम षष्ठोऽध्यायः ।

સત્તમોઽધ્યાયઃ

જળ વર્ગ.

अथातः संप्रवक्ष्यामि पानीयानि पृथक्पृथक् ।

ऋणुध्वं च समासेन गुणान् गुणविपर्ययम् ॥

હવે હું પાણીઓના ગુણ અને દોષ સંક્ષેપમાં જૂદા જૂદા કહું છું, તે તું સાંભળ.

પાણીના પ્રકાર.

द्विविधं चोदकं प्रोक्तमान्तरिक्षं तथौद्भिदम् ।

आन्तरिक्षं तु द्विविधं गाङ्गं सामुद्रिकं पयः ॥

તદ્વચ્ચતુર્વિધં પ્રોક્તમન્તરિક્ષસમુદ્ભવમ્ ।
 ભૂમૌ નિપતિતં તચ્ચ જાતં ચાષ્ટવિધં જલમ્ ॥
 સારસં ચૌદ્વિદં ચૈવ વાપીકૂપોદકં તથા ।
 નદીતટાકજં પ્રોક્તં નિર્ઘરં ચૌઙ્યજં તથા ।
 ઇતિ ચાષ્ટવિધં પ્રોક્તં નવમં નાલિકેરજમ્ ॥

પાણી એ પ્રકારનું છે. (૧) આંતરિક્ષ એટલે આકાશમાંથી પડેલું, અને (૨) ઔદ્ભિદ એટલે પૃથ્વીના ખડકોમાં રહેલું. આંતરિક્ષ પાણીના એ પ્રકાર છે. (૧) ગાંગ પાણી અને (૨) સામુદ્રિક પાણી. વળી આંતરિક્ષ પાણીના ચાર બીજા પ્રકાર પણ છે (તે આગળ કહેવામાં આવશે). આંતરિક્ષ પાણી પૃથ્વીઉપર પડીને આઠ પ્રકારનું થાયછે. સારસ એટલે સરોવરમાં રહેલું, ઔદ્ભિદ એટલે પથરાતા ખડકોમાંથી નીકળેલું, વાવ્યનું પાણી, દૂધાનું પાણી, નદીનું પાણી, તળાવનું પાણી, ઝરણુનું પાણી, અને ઔઙ્ય અથવા કિતળાં પાણીની જગોએ ખોદેલાં વેહેળાંઆનું પાણી, એ પ્રકારે આઠ પ્રકારનું પાણી કહેલું છે અને નવમું નાલિકેરનું પાણી.

ગાંગજળની પરીક્ષા.

ગાઙ્ગસામુદ્રવિજ્ઞાનં કથયિષ્યામિ સામ્પ્રતમ્ ॥
 ધારિતં યેન પાત્રેણ લક્ષ્યતે યેન તદ્વિધમ્ ॥
 ધૌતં શુદ્ધં સિતં વસ્ત્રં ચતુર્હસ્તપ્રમાણકમ્ ।
 દળ્પડાસ્ત્રિહસ્તાશ્ચત્વારઃ ચતુષ્કોણેષુ બન્ધયેત્ ॥
 તસ્માદ્વપતિચ્યવત્તોયં શુદ્ધે રૌપ્યમયેઽથવા ।
 કાંસ્યપાત્રે સમુદ્ભવ્ય પરીક્ષેત મિથગ્વરઃ ॥
 શુદ્ધં કર્પાસતૂલં વા શ્વેતશાલ્યોદનસ્ય વા ।
 પિણ્ડિકા તત્ર સંક્ષિપ્તા શ્વેતતાં યાતિ સા પુનઃ ॥
 શ્વેતા તુ નિર્મલા પિણ્ડી શુદ્ધં ચ વિમલં પયઃ ॥
 તદ્વાઙ્ગં સર્વદોષઘ્નં મૃહીતં યત્સુભાજને ॥

એ પાણીઓમાંથી ગાંગજળ અને સામુદ્રજળ ઓળખવાની રીતિ હમણાં હું કહું છું. એટલે તે પાણીને શામાં ઝીલવું તથા કેવા વાસણમાં નાખીને તેને શી રીતે પારખવું તે કહું છું. ચાર હાથ લાંબું અને ચાર હાથ પોહોળું એવું શુદ્ધ સફેદ ધોળેલું વસ્ત્ર લેવું તેને ચાર ખણે

પ્રથમસ્થાન-અધ્યાય સાતમો.

૫૫

તથુ તથુ હાયના ચાર ડંડા બાંધવા. પછી તે કપડાનાં ચાકરામાંથી પડતું પાણી ત્રીસતું અને નીચે રૂપાનું અથવા કાંસાનું શુદ્ધ વાસણ મૂકીને તેમાં તે પાણી પડવા દેવું. પછી એ પડેલા પાણીની પરીક્ષા ઉત્તમ વૈદે કરવી. એ આવી રીતે: કપાસતું શુદ્ધ રૂં કોઈને તેની અથવા ધોળા ચોખ્ખાના ભાતની પિંડિ કરીને તે પાણીમાં નાખવી; પછી તેને ખાહાર કાઢીને જોવી કે તે હતી નેવીને તેવી શ્વેત રહી છે કે તેનો રંગ બદલાયો છે? જો પિંડિ શ્વેત અને નિર્મળ હોય તો પાણી શુદ્ધ અને નિર્મળ જાણવું. એ પાણીને ગાંગ પાણી જાણવું, તથા તે સર્વ દોષને હણનારું છે એમ જાણીને તેને સારા વાસણમાં ભરી લેવું.

ગાંગજળના ગુણ.

તદ્દારયેચ મતિમાન્ બલ્યં મેઘ્યં રસાયનમ્ ।

શ્રમક્લમપિપાસાઘ્ન કણ્ઠદોષનિવારણમ્ ॥

લઘુ મૂર્છાતૃષ્ણાચ્છર્દિમૂત્રસ્તમ્ભવિનાશનમ્ ।

ગજ્જોદકસ્ય વૃષ્ટિઃ સ્યાદિવસે વા પ્રદિશ્યતે ॥

इति गाङ्गोदकपरीक्षा ।

એ ગાંગ પાણી બુદ્ધિમાન પુરુષે રાખી મૂકવું કેમકે તે ગળ આપનારું, બુદ્ધિને વધારનારું, અને રસાયન એટલે વૃદ્ધાવસ્થા તથા વ્યાધિને મટાડનારું છે. વળી તે થાક, ખેદ, અને તરસને નાશ કરનારું, ખસના દોષનું નિવારણ કરનારું, દરકું, મૂર્છા, તૃષ્ણા, અગ્નિ, (કેલરી), અને મૂત્રસ્તંભને નાશ કરનારું છે. એ ગાંગોદકની વૃષ્ટિ થાયછે તથા તે દિવસે જોવામાં આવેછે.

સામુદ્રજળના ગુણ.

આવિલં સમલં નીલં ઘનં પીતમથાપિ ચ ।

સક્ષારં પિચ્છિલં ચૈવ સામુદ્રં તન્નિગચતે ॥

સઘનં કફકૃત્તચ કણ્ઠસ્ત્રીપદકારકમ્ ।

સવાતલં ચ વિશ્લેયં રક્તદોષાર્તિકારણમ્ ॥

इति सामुद्रोदकम् ।

જો પાણી ડાંડળાયણું, મળવાળું, નીલ રંગનું, જડું, અથવા પીળા રંગનું, ક્ષારવાળું, અને પિચ્છવાળું હોય તેને સામુદ્રજળ કહેછે. એ

૫૬

હારીતસંહિતા.

પાણીમાં જે બાકું હોયછે તે કદ કરનારૂં, ખસ ઉપગ્નવનારૂં અને વા-
ળાના રોગને પેદા કરનારૂં છે. વળી તે વાયુકર્તા તથા લોહી સંબંધી
રોગની પીડાનું કારણ છે એમ જાણવું.

ચાર પ્રકારની વૃષ્ટિ.

દ્વિવિધં ચોદકં પ્રોક્તં તથા વશ્યે ચતુર્વિધમ્ ।

રાત્રિવૃષ્ટિર્દિવાવૃષ્ટિર્દુર્દિના વા ક્ષણોદ્ભવા ॥

ઉપર જાંગ અને સામુદ્ર એ પ્રકારનું જળ કહ્યું. હવે જળના
ચાર પ્રકાર કહીએ છીએ. (૧) રાત્રિ વૃષ્ટિ, (૨) દિવા વૃષ્ટિ એટલે દિ-
વસે વરસાદ થાય તે, (૩) દુર્દિન વૃષ્ટિ એટલે વરસાદની હેઠી થવાથી
સાતદહાડો જે પાણી વરસ્યા કરે તે, અને (૪) ક્ષણવૃષ્ટિ એટલે ચોમા-
સામાં ગમે તે વખતે મેઘ ચઢી આવીને વરસે તે.

રાત્રિવૃષ્ટિના ગુણ.

નિશાઞ્ગલં કફકરં ઘનં શીતગુણાત્મકમ્ ।

સામુદ્રતોયસ્ય સમં વિજ્ઞેયં વાતકોપનમ્ ॥

રાત્રિએ થયેલી વૃષ્ટિનું પાણી કદ કરનારૂં, બાકું, ટંકા ગુણવાળું,
સામુદ્ર પાણીના જેવું, અને વાયુને કોપાવનારૂં છે એમ જાણવું.

દિવાવૃષ્ટિના ગુણ.

દિવા સૂર્યોગ્રુતમા ચ મેઘા વર્ષન્તિ યત્પયઃ ।

તત્કફઘ્નં પિપાસાઘ્નં લઘુ વાતપ્રકોપનમ્ ॥

દિવસે સૂર્યના કિરણથી તપેલા મેઘ જે પાણી વરસે છે તે પાણી
કદને નાશ કરનારૂં, તરસને મટાડનારૂં, હલકું અને વાયુને કોપાવનારૂં છે.

દુર્દિનવૃષ્ટિના ગુણ.

દુર્દિને વૃષ્ટિસંપાતે વાતોદ્ભૂતં સવાતલમ્ ।

કફઋચ્છોષહનનં તર્પણં દોષકોપનમ્ ॥

હેલીના દિવસોમાં જે વૃષ્ટિ પડેછે તેમાં વાયુથી ઉત્પન્ન થયેલું પાણી
વાયુને ઉત્પન્ન કરનારૂં, કદને ઉત્પન્ન કરનારૂં, શોષને હણનારૂં, તૃપ્તિ ક-
રનારૂં અને દોષને કોપાવનારૂં છે.

પ્રથમસ્થાન-અધ્યાય સાતમો.

૫૭

ક્ષણવૃષ્ટિના ગુણ.

તથા વા ક્ષણવૃષ્ટિશ્ચ દોષરોગકરી નૃણામ્ ।

કળ્હૂત્રિદોષજનનં પાનીયં ન પ્રશસ્યતે ॥

તેજ પ્રમાણે શ્રાવણનાં સરવડાંમાં જે ક્ષણે ક્ષણે વરસાદ વરસે છે તેને ક્ષણવૃષ્ટિ કહેછે. એ ક્ષણવૃષ્ટિ મનુષ્યોને વાતાદિ દોષ અને જ્વરાદિ રોગ ઉત્પન્ન કરનારી છે. વળી તે પાણી ખસ અને ત્રિદોષ ઉત્પન્ન કરનારું છે માટે હિતકર નથી.

શ્રાવણવૃષ્ટિના ગુણ.

મેઘા વમંતિ યત્તોયં સશૈલવનકાનને ।

શ્રાવણે નિઘટે ભૂમૌ કરાંબુ વર્ષતે રવિઃ ॥

इति श्रावणवृष्टिगुणाः ।

ઉપર ચાર પ્રકારની વૃષ્ટિ કહી તેવિના શ્રાવણ, ભાદ્રપદ, આશ્વિન અને કાર્તિક, (આપણા દેશમાં એને દેકાણે અનુક્રમે આશાદ, શ્રાવણ, ભાદ્રપદ અને આસો, એ માસ સમજવા.) એ ચાર માસ ઉપરથી વૃષ્ટિના ચાર પ્રકાર થાયછે. તેમાંથી શ્રાવણ માસમાં પર્વત, વન અને યાડીમાં જે પાણી મેઘમાંથી પડેછે તે પાણી સૂર્ય પોતાનાં કિરણોમાંથી વરસે છે-અર્થાત્ કિરણોવાડે તપાવીને વરસાવે છે માટે એ પાણી ભૂમિ ઉપર નિઘ ગણાયછે.

ભાદ્રપદવૃષ્ટિના ગુણ.

સઘનં નામસં નીરં શ્લેષ્મકૃદ્વાતકોપનમ્ ।

શમનં પિત્તરોગાણાં મધુરં રક્તદોષકૃત્ ॥

इति भाद्रपदवृष्टिगुणाः ।

ભાદ્રપદમાં વરસેલું પાણી ઝાડું તથા કઠ્ઠુ અને વાયુને ટોપાવનારું છે. વળી તે પિત્તરોગને શમાવનારું, મધુર તથા લોહીમાં અગાડ કરનારું છે.

આશ્વિનવૃષ્ટિના ગુણ.

રૂક્ષં પિત્તકરં ચામલં ગુલ્મરક્તવિકારકૃત્ ।

ચિત્રાનક્ષત્રસમ્ભૂતં ધરં શસ્યવિદોષકૃત્ ॥

इति आश्विनवृष्टिगुणाः ।

૫૮

હારીતસંહિતા.

આસો માસમાં અથવા ચિત્રા નક્ષત્રમાં વરસેલું પાણી રક્ષ (કુખું), પિત્ત કરનારું, ખાટું, તથા શુભ અને લોહી સંબંધી વિદાર કરનારું છે. વળી તે પાણી તીક્ષ્ણ (ખરડ-કડક) અને ધાન્યના છોડને ખગાડનારું છે.

કાર્તિકવૃષ્ટિના શુભ.

કાર્તિકીવૃષ્ટિસમ્ભૂત સ્વાતિસંપાતશીતલમ્ ।

નાશનં ચ ત્રિદોષાણાં સર્વશસ્યપ્રવર્ધનમ્ ॥

શીતલં બલકૃદ્દૃષ્યં તૃદ્વદાહજ્વરનાશનમ્ ।

કાર્તિક માસમાં ધ્યેલી વૃષ્ટિનું પાણી સ્વાતિ નક્ષત્રમાં પડેલું હોવાથી શીતળ હોયછે. વળી તે વાતાદિક ત્રણે દોષને નાશ કરનાર અને સર્વ ધાન્યની વૃદ્ધિ કરનારું છે, તથા શીતળ, ખળ આપનારું, પૌષ્ટિક, અને તરસ તથા દાહજ્વરને નાશ કરનારું છે.

સ્વાતિજળના શુભ.

કચિત્ પુણ્યતરે દેશે શરદ્ધર્ષતિ માધવમ્ ॥

પિત્તજ્વરવિનાશાય શસ્યનિષ્પત્તિહેતવે ।

અમ્બરસ્થં સદા પથ્યમમૃતં સ્વાતિસમ્ભવમ્ ॥

ગગનામ્બુ ત્રિદોષઘ્નં ગૃહીતં યચ્ચ ભાજને ।

બલ્યં રસાયનં મેઘ્યં ચન્ત્રાપેક્ષ્યં તતઃ પરમ્ ॥

કાર્તિક્યાદિચતુર્ણાં તુ માસાનાં કાર્તિકા ગુણાઃ ॥

કોઈક વિશેષ પુણ્યવાળા દેશમાં શરદ્ ઋતુ જે વરસાદ વરસે છે તેથી પિત્તજ્વરનો નાશ થાયછે તથા ધાન્યની ઉત્પત્તિ થાયછે. સ્વાતિનું પાણી આકાશમાં રહેલું હોય (અર્થાત્ અંતરિક્ષથી ઝીલી લીધું હોય) તો તે સદૈવ પથ્ય છે. પાત્રમાં ઝીલી લીધેલું એવું આકાશનું પાણી ત્રણ દોષને નાશ કરનારું, ખળ આપનારું, બગાડાધિ નાશ કરનારું, અને શુદ્ધિ વધારનારું છે. પણ તે પાણી જે પૃથ્વીપર પડ્યું હોય તો યંત્રથી શુદ્ધ કર્યા પછી ઉપયોગમાં લેવા જેવું થાયછે. કાર્તિકી માંડેને ચાર માસની વૃષ્ટિના શુભ કાર્તિક માસના જેવા છે.

અકાળવૃષ્ટિના શુભ.

અનાર્તવં વિમુચ્ચન્તિ જલં જલધરાસ્તુ યત્ ।

પતિતં તત્ ત્રિદોષાય સર્વેષાં દેહિનામપિ ॥

પ્રથમસ્થાન-અધ્યાય સાતમો.

૫૯

અકાલે વૃષ્ટિસન્તાપસમ્ભૂતં તદ્વિકારકૃત્ ।

વિશેષાત્ સ્લેષ્મરોગાણાં કારણાન્ન પ્રશસ્યતે ॥

इति कार्तिकीवृष्टिगुणाः ।

इति चातुर्माસिकं जलम् ।

વર્ષા ઋતુ વીતી ગયા પછી મેઘમાંથી ને વૃષ્ટિકારા ખાણી પડે છે તે સર્વે પ્રાણીઓને ત્રિદોષ ઉત્પન્ન કરનાર છે. એ ખાણી કે વખતે થયેલી વૃષ્ટિના આદર્શી વિદ્યારવાણું થાય છે અને વિશેષે કરીને તે કદ સંયંથી રોગ ઉત્પન્ન કરનાર હોવાથી વખાણવા જેવું નથી.

કરાના પાણીની ઉત્પત્તિ,

अथान्यच्चतुर्विधं जलं प्रशस्यते ।

तथा धारं च कारं च तौषारं हैममेव च ।

चतुर्विधं समुद्दिष्टं तेषां वच्मि गुणानुगुणान् ॥

धारं चતुर्वિધં પ્રોક્તં વક્ષ્યે કારં મહામતે ! ।

શ્રીમતાં મહાપ્રાજ્ઞાનાં હિતાય રજ્જશાન્તયે ॥

स्वर्नद्याः शीतवातेन मेघविस्फूर्जसङ्कुलम् ।

शीताम्बु कठिनं भूत्वा शिलाजातं हिमेन तु ॥

પશ્ચાત્ સૂર્યસ્ય સન્તાપાત્કિશ્ચિદ્વૈ દ્રવતે જલમ્ ।

वमन्ति मेघाः सलिलशकलं शीतलं मतम् ॥

इति कारकोत्पत्तिः ।

હવે બીજું ચાર પ્રકારનું જળ ને વખાણવા યોગ્ય છે તે કહીએ છીએ. ઉપર ને જળના ચાર પ્રકાર કહ્યા તેવુંજ ધાર એટલે વર્ષાદની ધારાઓથી પડેલું પાણી, કાર એટલે કરા રૂપે પડેલું પાણી, તૌષાર એટલે આકાશરૂપે પડેલું પાણી અને હૈમ એટલે હિમ (અરફ) રૂપે પડેલું પાણી, એવા ચાર પ્રકારનું જળ કહેલું છે તેના ગુણુદોષ હું કહું છું. એ ચારમાંથી ધારના પાણીના ચાર પ્રકાર પાડીને તેના ગુણુ તે પાછળ કહ્યા છે; હવે હે મોટી બુદ્ધિવાળા હારીત! હું તને કારક અથવા કરાના જળના ગુણુ કહું છું કે જેથી તું તે જાણીને ધનવાન તથા મોટા બુદ્ધિવાળા પુરુષોનું દિત કરે તથા તેમના રોગને મટાડે. મેઘની ગર્જનાથી

૬૦

હારીતસંહિતા.

છિન્નભિન્ન થઇને હુંડું થયેલું પાણી આકાશગંગાના હંડા વાયુવડે કંઠેલુ થા-
મછે અને પછી હિમવડે પથરાની પેઠે બાઝી જાયછે. પછી સૂર્યના તા-
પથી તે પાણી કાંઇક ઓગળવા માંડેછે અને તેથી મેઘવૃદ્ધિદ્વારા પા-
ણીના હંડા કંઠડા પૃથ્વી ઉપર પડેછે તેને કરા કહેછે.

કરાના પાણીના ગુણ.

કારં શીતગુણૈઃ શ્રમોપશમનં શોષાર્તિર્નિર્નાશનં
મૂર્ચ્છામોહશિરોર્તિનાશનકરં હિક્કાવમેર્વારણમ્ ।
શોફાનાં વ્રણિનાં તુ દોષશમનં પિત્તાત્મિકાનાં હિતં
શંસંતિ પ્રવરં ગુણૈઃ પ્રતિદિનં તસ્માન્ન દૂરે કૃતમ્ ॥

इति कारकजलगुणाः ।

કરાનું પાણી તેના શીતળ ગુણોએ કરીને મનુષ્યના થાકને દૂર ક-
રેછે, શોષ રોગની પીડાનો નાશ કરેછે, મૂર્ચ્છા, મોહ અને માથાની પી-
ડાને મટાડે છે, હિક્કા અને ઉસરીને અટકાવેછે, સોગ્ગવાળા અને ત્રાણુ-
વાળાઓના દોષને શમાવેછે, પિત્ત પ્રકૃતિવાળાઓને તે હિતકર છે; એવી
રીતે કરાના પાણીના ઉત્તમ ગુણોમાટે વૈદ્યો તેનાં પ્રતિદિન વખાણુ કરેછે
માટે ગાણા પુરૂષોએ તેને તગેલું નથી.

ઝાકળના પાણીના ગુણ.

તૌષારં લઘુ શીતલં શ્રમહરં પિત્તાર્તિશાન્તિપ્રદં
દોષાणां शमनं जलार्तिहननं सर्वाभयघ्नं परम् ।
कुष्ठश्लीपदचर्चिकाविशमनं पामाविसर्पापहं
क्षीणानां क्षतशोषिणां हितकरं संसेव्यते मानवैः ॥

इति तुषारपानीयगुणाः ।

ઝાકળનું પાણી હલકું, શીતળ, શ્રમને હરનારું, પિત્તની પીડામાં
શાંતિ આપનારું, વાતાદિ દોષને શમાવનારું, પાણીની પીડાને (તરસને)
મટાડનારું, અને સર્વ રોગને નાશ કરનારું એવું ઉત્તમ છે; વળી તે કોઠ,
વાળાનો રોગ અને પગ ફાટેછે તે રોગને શમાવેછે, ખસ તથા રતવાને
મટાડે છે અને ક્ષીણ થયેલા, ઉરઃક્ષતવાળા અને શોષ રોગવાળાને સ્તિત
કરેછે, માટે એવા પાણીનું મનુષ્યો સેવન કરેછે.

પ્રથમસ્થાન-અધ્યાય સાતમો.

૬૧

હીમના પાણીના ગુણ.

હૈમં ઘનં ચ મધુરં ચ કફાત્મકં ચ
મૂર્ચ્છાશ્રમાર્તિશમનં ભ્રમનાશનં ચ ।
પિત્તાસ્ટજઃ પ્રશમનં રુધિરક્ષતઘ્નં
શાન્તિં કરોતિ હિમસમ્ભવચારિ સઘઃ ॥

इति धारकारतौषारहैमजलगुणाः ।

અરકનું પાણી બહુ, મધુર, કફ કરનારું, મૂર્છા અને શ્રમની પી-
ડને શમાવનારું, ભ્રમને નાશ કરનારું, પિત્તરક્તને શમાવનારું, અને સો-
દીના તથા ક્ષતના રોગને હણનારું છે. એવું અરકથી ઉત્પન્ન થયેલું પાણી
તરફાળ શાંતિ કરેછે.

પૃથ્વીપરના પાણીના આઠ પ્રકાર.

ધારં પૃથિવ્યાં પતિતં પયસ્તુ તત્રૈવ જાતં ગુણમેદમિન્નમ્ ।
નાનાવિષ્ઠૈર્મેદગુણૈશ્ચ સમ્યક્ જાતં જલં ચાષ્ટવિધં વદન્તિ ॥
નદૌદ્ધિદં પ્રાસ્તવણં ચ ચૌડ્યં કૌપં તાડાગં સરસોદ્ભવં ચ ।
વાપ્સુદ્ભવં તત્ર્યવદન્તિ ધીરા નીરં સમાસેન વદન્તિ ચાત્ર ॥

મેઘની ધારાનું જે જળ પૃથ્વી ઉપર પડેલું છે તે જળ તે સ્થા-
નના યોગ જૂદા જૂદા ગુણવાળું થાયછે અને તેથી તેના જૂદા જૂદા ભેદ
પડેછે અને એવી રીતે અનેક પ્રકારના ભિન્ન ભિન્ન ગુણોએ કરીને તે
પાણી આઠ પ્રકારનું થાયછે એમ કહેછે. તે આઠ પ્રકારનાં નામઃ ન-
દીનું જળ, ઉદ્ભિદ્ધ અરકનું પાણી, પ્રાસ્તવણ એટલે ઝરણુનું પાણી,
ચૌડ્ય એટલે ખોદેલાં વેદુળિયાંનું પાણી, કૌપ એટલે ફૂવાનું પાણી, તા-
ડાગ એટલે તળાવનું પાણી, સારસ એટલે સરોવરનું પાણી, અને વા-
પ્સુદ્ધ એટલે વાવનું પાણી. એવી રીતે ધીર એવા વૈદ્યોએ આઠ પ્ર-
કારનાં પાણી કહ્યાં છે તેના ગુણદોષ અહીં સંક્ષેપમાં કહીએ છીએ.

નદીના પાણીના ગુણ.

यत् श्रीमतां चैव महीपतीनां सेव्यं तथा योग्यतमं प्रदिष्टम् ।
नादेयमंभो मधुरं लघु स्याद् रुक्षं तथोष्णं शमनं च वायोः ॥

૬

૬૨

હારીતસંહિતા.

સન્દીપનં લેખનમેવ શસ્તં હિમાગમે વા શિશિરે નિષેવ્યમ્ ।
 વલગ્રદં પથ્યકરં નરાણાં પ્રદિષ્ટમેતન્તુ સદા મિષગ્નિઃ ॥

इति नदीवारिगुणाः ।

ધનવાન અને રાગ્નઓએ સેવવાને સર્વથી વધારે યોગ્ય છે. પાણી
 દેવોએ કહ્યું છે તે નદીનું પાણી છે. કેમકે એ પાણી મધુર, હલકું,
 રક્ષ, ગરમ, વાયુને શમાવનારૂં, બદરાશિને પ્રદિષ્ટ કરનારૂં, દોષને સૂક-
 પીને દૂર કરનારૂં, તથા હેમંત અને શિશિર ઋતુમાં હિતકર છે માટે
 સેવવા યોગ્ય છે. વળી એ પાણી જળને આપનાર તથા પુરુષોને માદક
 આવે એવું છે એમ સદૈવ વૈદ્યોએ કહેલું છે.

ઉદલિદ પાણીના ગુણ.

નાદેયમુષ્ણં લઘુ વાતહારિ સપૈત્તિકં તૃદ્ગ્જ્વરનાશનં ચ ।
 કુષ્ઠવ્રણાનાં શ્રમશોષિણાં ચ શસ્તં ન ચ ક્ષારગુણોપપન્નમ્ ॥

इत्यौद्धिदवारिगुणाः ।

નાના નાના ખડકના પથરાઓમાં વેહેતું જતું હોય તે પાણીને ઉ-
 દ્ધિદ પાણી કહેછે. એ પાણી હલકું, વાયુને મટાડનાર, પિત્ત ઉત્પન્ન કરે
 એવું તથા તૃષ્ણા અને જ્વરને મટાડે એવું છે. કોડયાળાને, ત્રણવાળાને,
 ચાકવાળાને અને શોષ રોગવાળાને એ પાણી હિતકર નથી. એ પાણી
 ક્ષાર ગુણથી વૃક્ત હોયછે.

ઝરણુના પાણીના ગુણ.

उष्णं कषायं स्रवणोद्भवं च श्लेष्मापहं गुल्महृदामयघ्नम् ।
 कण्डूविसर्पक्षयरोगकारि नावाविधं दोषत्रयं करोति ॥

इति प्रलवणवारिगुणाः ।

ઝરણુથી ઉત્પન્ન થયેલું પાણી ગરમ, તુરું, કઠને મટાડનારૂં, ગુલ્મ
 રોગને તથા ત્વચના રોગને નાશ કરનારૂં, ખસ, રતવા અને ક્ષયરોગને
 ઉત્પન્ન કરનારૂં છે. એ પાણી નાના પ્રકારના દોષનો સંચય કરે એવું છે.

વેલેગિયાના પાણીના ગુણ.

वदन्ति चैड्यं लवणं तथा गुरु कफात्मकं वारि विकारकर्तृ ।
 हिक्कां ज्वरं शूलमरोचनं च करोति नूनं त्वचि दोषरोगम् ॥

इति चौड्योदकगुणाः ।

પ્રથમસ્થાન-અધ્યાય સાતમો.

૬૩

નાના દૂધા બેવા ખાડા ખોદેલા હોયછે તેને વેહેળિયું કહેછે. એવા વેહેળિયાનું પાણી ખારૂં તથા ખારે હોયછે. વળી તે કદ્દરત્તા તથા પાણી વિહાર ઉત્પન્ન કરે એવું છે. તેમજ એ પાણી દિક્ષા, તાપ, શૂળ, અ-
રચિ, અને તવચામાં દોષનો બિગાડ કરી નિશ્ચય રોગ પેદા કરેછે.

વાયુના પાણીના ગુણ.

ક્ષારં કવોષ્ણં કફવાતરોગવિનાશનં પિત્તકરં કદુ સ્યાત્ ।
શ્ચિરં સદા પિત્તવિકારિણાં ચ શસ્તં ન વાપીપ્રભવં વદન્તિ ॥

इति वायुदकगुणाः ।

વાયુનું પાણી ક્ષારવાળું, કાંદક ઉનું, કદ્દ અને વાયુના રોગને નાશ કરનારૂં, પિત્ત ઉત્પન્નનારૂં, તીવ્ર અને સ્થિર છે. વાયુનું પાણી પિત્તવિકારવાળાને સદૈવ હિતકર નથી.

દૂધાના પાણીના ગુણ.

રુક્ષં કફમ્ન લવણાત્મકં ચ સન્દીપનં પિત્તકરં લઘૂષ્ણમ્ ।
કૌપં જલં વાતહરં પ્રદિષ્ટં શરત્સુ સેચ્યં ન વદન્તિ વૈદ્યાઃ ॥

इति कृपेदकगुणाः ।

દૂધાનું પાણી રુક્ષ, કદ્દને નાશ કરનારૂં, ખારૂં, બરહરાશિને પ્રદિપ્ત કરનારૂં, પિત્તને ઉત્પન્ન કરનારૂં, હલકું, ગરમ, અને વાયુને હરનારૂં કહેલું છે. દૂધાનું પાણી શરદ્ ઋતુમાં ન પીવું એમ વૈદ્યો કહેછે.

તળાવના પાણીના ગુણ.

યનં કષાયં ચ તડાગજં સ્યાત્ હૃદયં વિપાકે મધુરં તથૈવ ।
શરત્સુ શસ્તં કફકૃત્સવાતં શ્રીષ્ઠે હિતં તત્પ્રવદન્તિ ધીરાઃ ॥

इति तलागोदकगुणाः ।

તળાવનું પાણી ગાંડું, તરૂં, હૃદયને હિતકર, અને વિપાકમાં (પાચન થવામાં) મધુર છે. શરદ્ ઋતુમાં એ પાણી હિતકર છે. વળી તે અને વાયુને ઉત્પન્ન કરેછે. ધીર એવા વૈદ્યો તેને શ્રીષ્ઠ ઋતુમાં કરે છે એમ કહેછે.

શ્ચિ વાપિ મેઘમ્. એવે પ્રશ્ન પાડ છે.

૬૪

હારીતસંહિતા.

સરોવરના પાણીના ગુણ.

ક્ષારં ઘનં વાતકફાનુકારિ ત્વગ્દોષકારિ કટુ દીપનં ચ ।
પ્રોક્તં વિપાકે ભ્રમશોષકારિ સ્યાત્સારસં નો સુખકારિ વારિ ॥

इति सारस्वारिगुणाः ।

સરોવરનું પાણી ક્ષારવાળું, બળુ, વાયુ અને કફને ઉત્પન્ન કરનાર, ત્વચાના દોષને ઉપગ્રસ્તનાર, તીખું અને બરશાગ્નિને પ્રદિપ્ત કરનાર છે એ પાણી પાચન થયા પછી ભ્રમ અને શોષ ઉપદ્રવ પેદા કરે છે, મોટે સરોવરનું પાણી સુખકારી નથી.

नदीઓના પ્રકાર.

इति चाष्टविधं प्रोक्तं जलं भिषजसत्तमैः ।
नादेयं संप्रवक्ष्यामि समुद्रगामिस्रोतसाम् ॥
तथा प्राच्यां गमाश्चान्याः पश्चिमानुगमास्तथा ।
तासां गुणागुणान् वक्ष्ये समासेन गुणोत्तम ! ॥
ससैकता सपापाणा द्विविधा चाम्बुवाहिनी ।
एवं चतुर्विधा नद्यो वातपित्तकफात्मिकाः ॥

પાછળ કહ્યું તે પ્રમાણે ઉત્તમ વૈદ્યોએ જળ આઠ પ્રકારનું કહ્યું છે હવે જેમનો પ્રવાહ સમુદ્ર તરફ જાય છે એવા નદીઓના જળ વિશે કહીશ. દેશીક નદીઓ પૂર્વ બાજી વહેતી બરફને સમુદ્રમાં જાય છે તથા દેશીક પશ્ચિમ બાજી વહેતી સમુદ્રમાં જાય છે (તેથી એ એ પ્રકારની નદીઓ છે.) હે ઉત્તમ ગુણુવાળા હારીત ! હું સંક્ષેપમાં તે નદીઓના ગુણુ દોષ કહીશ. વળી દેશીક નદીઓમાં રેતી હોય છે અને દેશીકમાં પાપાણુ હોય છે તેથી રેતીવાળી તથા પથરાવાળી એવી એ પ્રકારની નદી કહેવાય છે. એ પ્રમાણે વાયુ, પિત્ત અને કફાત્મક નદીઓ ચાર પ્રકારની થાય છે.

सामान्य नदीना गुण.

सदावहा वा घनवारिकोष्णा मरुत्कफानां शमनं च तस्याः ।
नोरं वसन्ते हितकृत् विशेषात् नदीभवं नैव हिमागमे च ॥

જે નદી સદૈવ વહેનારી હોય છે તે બહુ પાણીવાળી એ

પ્રથમસ્થાન-અધ્યાય સાતમો.

૬૫

હોયછે. તે નદીનું પાણી વાયુ અને કદને સમાવેછે તથા વસંત ઋતુમાં વિશેષે દરીને હિત કરેછે. નદીનું પાણી હેમંત ઋતુમાં હિતકર નથી.

પાપાણુ નદીના ગુણ.

घनविमलशिलानां स्फालनाज्जातफेनं
बहलसज्जलवीचीच्छन्नसंक्षोभदत्तम् ।
ननु लघु च सुशीतं नास्तिचोष्णं घनं वा
हरति पवनपित्तं श्लेष्मकृद्धारि सम्यक् ॥

इति पाषाणनदीगुणाः ।

નદી માંહેના નક્કર અને નિર્મળ પથરાઓમાં અધ્ધજાઈને શીણવાળું થયેલું તથા પાણીના મોટા મોટા તરંગથી કંકાર્છ ગયેલું અને પાણીમાં ઉપજેલા ક્ષોભવંડ ઉઝાળા મારતું પાપાણુ નદીનું પાણી હલકું કે, અલુ હુંડું, કે અલુ ખરમ કે બનું નથી હોતું. એ પાણી વાયુ અને પિત્તને મટાડે છે અને કદને ક્રપ્ત કરેછે.

રેતીવાળી નદીના ગુણ.

सवनविमलतोयं सैकतायाः प्रवाहो
न च भवति लघुत्वं श्लेष्मकृद्गन्ति पित्तम् ।
भवति मधुरमेवं किञ्चिदुष्णं कषायं
भवति पवनकारि शोषमूच्छीं निहन्ति ॥

इति मवालुकावदीगुणाः ।

રેતીવાળી નદીનું પાણી બનું અને નિર્મળ હોયછે. તેમાં પાણી સાથે રેતીનો પ્રવાહ વહેછે, એ પાણી હલકું નથી હોતું પણ કદને ઉપજાવેછે તથા પિત્તને દબે છે. વળી તે મધુર, કંઈક ઉષ્ણ અને તુરું હોયછે, તથા તે વાયુને ક્રપ્ત કરેછે અને મૂચ્છી તથા શોષ રોગને મટાડેછે.

હિમાલયમાંથી ઉપજેલી નદીઓના ગુણ.

हिमवत्प्रभवा नद्यः पुण्या देवर्षिसेविताः ।
घनपाषाणसिकता वाहिन्यो विमलोदकाः ॥
हन्ति वातकफं तोयं श्रमशोषविनाशनम् ।
किञ्चित्करोति वा पित्तं त्रिदोषशमनं जलम् ॥

૬૬

હાનીતસંહિતા.

જે નદીઓ દિમાવયમાંથી કત્પન્ન થયેલી છે તે સર્વે પવિત્ર અને દેવ તથા ઋષિઓએ સેવેલી છે. વળી તે નક્કર પથરાઓ અને રેતીમાં પેહેનારી તથા નિર્મળ પાણીવાળી છે. તે નદીઓનું પાણી વાયુ તથા ક્ષત્રને નાશ કરેછે તથા યાદ અને શોષને મટાડે છે. તે પાણી કાંઈક પિત્ત કત્પન્ન કરેછે તથાપિ વિદોષને શમાવે એવું હોય છે.

મલયાચળની નદીઓના ગુણ.

મલયપ્રભવા તથા શીતલોયામૃતોપમાઃ ।

મ્લનિત વાતં ચ પિત્તં ચ શોષધ્રમશ્રમાપહાઃ ॥

જે નદીઓ મલયાચળમાંથી કત્પન્ન થયેલી છે તે સર્વે શીતળ પાણી વાળી અને અમૃત સરખી હોય છે. તેમનાં પાણી વાયુ અને પિત્તને નાશ કરેછે તથા શોષ, શ્રમ અને યાદને દૂર કરેછે.

ગંગામાં મળનારી નદીઓનાં નામ તથા ગુણ.

ગङ્ગા સરસ્વતી શોણો યમુના સરયૂ શચી ।

વેણા શરાવતી નીલા ઉત્તરે પૂર્વવાહિની ॥

હિમવત્પ્રભવા હોતા હિમસમ્મવશીતલાઃ ।

સમાઃ સર્વગુણૈર્નદ્યો વાતશ્લેષ્મહરા નૃણામ્ ॥

આસાં નવશતૈર્યુક્તા ગङ્ગા પ્રોક્તા મનીષિભિઃ ।

તથા ચર્મણવતી વેદવતી પારાવતી તથા ॥

ગંગા, સરસ્વતી, શોણનદ, યમુના, સરયૂ, શચી, વેણા, શરાવતી, અને નીલા, એ નદીઓ ઉત્તર દેશને વિષે પૂરે દિશામાં વહન કરનારી છે. એ સર્વે દિમાવયમાંથી કત્પન્ન થયેલી છે તથા દિમાવયમાંના હિમ (પરદ) માંથી નીકળેલી હોવાથી શીતળ હોય છે. એ સર્વે નદીઓ સર્વે ગુણોમાં સમાન છે તથા મનુષ્યોના વાયુ અને ક્ષત્રને દૂરનારી છે. એ નદીઓમાંની નવસં નદીઓથી યુક્ત થયેલી ગંગા નદી છે એમ જુદિમાત્ પુરુષોનું કહેવું છે.

સિંધુમાં મળનારી નદીઓ તથા તેમના ગુણ.

ક્ષિપ્રા મહાનદી પીતા મત્સ્યકન્યા મનસ્વિની ।

શેવતી શૈવલિન્યશ્ચ સિન્ધુયુક્તાઃ સમુદ્રગાઃ ॥

પ્રથમસ્થાન-અધ્યાય સાતમો.

૬૭

વાતપિત્તહરં તીરં ત્રિદોષઘ્નં મતં પરમ્ ।

શ્રમગ્લાનિહરં વૃષ્યસુત્તરાશાનુગામિ ચ ॥

इति नद्य उत्तमानुगाः ।

નર્મણુવતી, વેત્રવતી, પારાવતી, ક્ષિપ્રા, પીતવર્ણુવતી મહાનદી, મ-
નરેવતી એવી મત્સ્યકન્યા, રોવતી, શૈવસિની, એ નદીઓ સિંધુનદીમાં
બ્રહ્મ યજ્ઞને સમુદ્રમાં વચ્ચે. તેમનું પાણી વાયુ અને પિત્તને દરનાઈ,
ત્રિદોષને નાશ કરનાઈ, શ્રમ અને ગ્લાનિને દરનાઈ, તથા પુષ્ટિ કરનાઈ,
એવું ઉત્તમ મતેલું છે. એ બધા ઉત્તરદેશમાં વહન કરેછે.

પશ્ચિમ તરફ વહેનારી નદીઓ.

તાપી ચોપતી ગોલોમી ચોમતી સલિલા મહી ।

સરસ્વતીયુતા નદ્યો નર્મદા પશ્ચિમાનુગાઃ ॥

આસાં જલં ઘનં પીતં પિત્તઘ્નં કફકૃત્તથા ।

વાતદોષહરં હૃદયં કણ્ઠકુષ્ઠવિનાશનમ્ ॥

તાપી, ચોપતી, ગોલોમી, ચોમતી, સલિલા, મહી, સરસ્વતી, અને
એ સૌની સાથે નર્મદા, એ નદીઓ પશ્ચિમ દિશા ભણી વહેનારી છે.
એ નદીઓનું પાણી બાકું, પીણું, પિત્તને મટાડનાઈ, કફને ઉપભવનાઈ,
વાયુના દોષને દરનાઈ, હૃદયને દિતકર, તથા ખસ અને કોઈને નાશ
કરનાઈ છે.

પશ્ચિમ પર્વતમાંથી ઉપજેલી નદીઓ.

પશ્ચિમાદ્રિસમુદ્ભૂતા ગૌતમી પુણ્યભાજના ।

આસાં શીતં જલં વાપિ કફવાતવિકારકૃત્ ।

પિત્તપ્રશમનં બલયં મૂત્રદોષવિકારકૃત્ ॥

પવિત્ર એવી ગૌતમી નદી (અને બીજી કેટલીક નદીઓ) પશ્ચિમ
પર્વતોના (સહ્યાદ્રિ) પર્વતમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી છે. એ નદીઓનું પાણી
શીતળ અને કઠુ તથા વાયુના રોગને ઉપભવનાઈ છે. યજ્ઞી તે પિત્તને
શમાવનાઈ, બળ આપનાઈ, અને મૂત્ર દોષ સંબંધી રોગને મટાડનાઈ છે.

ગૌતમીને મળનારી નદીઓ.

पूर्णा पयस्विनी वेता प्रणीता च वरानना ।

द्रोणा गोवर्धनी यान्या गौतम्यनुगता इमाः ॥

આસાં જલં ઘનં નાતિવાતશ્લેષ્મવિકારકૃત્ ।

પૂર્વસામુદ્રગાશ્ચૈવ નદ્યો નવશતૈર્યુતાઃ ॥

પૂર્ણા, પયસ્વિની, વેતા, પ્રણીતા, વરાનના, દ્રોણા, ગોવર્દની, અને ખીછ નદીઓ ગોતમીની પછવાડે જનારી છે. એ નદીઓનું પાણી જાદું, તથા વાયુ અને ઇંદ્રનો ધણો વિકાર કરતાં નથી. એ નદીઓ નવસે નદીઓ સહિત પૂર્વ ભણીના સમુદ્રમાં જાય છે.

દક્ષિણ દેશમાં વેહેનારી નદીઓ.

કાવેરી વીરકાન્તા ચ ભીમા ચૈવ પયસ્વિની ।

વિભાવરી વિશાલા ચ ગોવિન્દી મદનસ્વસા ।

પાર્વતી ચાપરા નદ્યો દક્ષિણાધિગમા રમાઃ ॥

પ્રત્યેકશો નવશતૈર્યુક્તાશ્ચેમાઃ પૃથક્ પૃથક્ ।

સર્વાસાં પરિસંખ્યા ચ શતાનાં ચૈકવિંશતિઃ ॥

કાવેરી, વીરકાન્તા, ભીમા, પયસ્વિની, વિભાવરી, વિશાલા, ગોવિન્દી, મદનસ્વસા, પાર્વતી, અને ખીછ નદીઓ દક્ષિણ દેશમાં વહેતી કરે છે. એમાંની પ્રત્યેક નદી જૂદી જૂદી નવસે નવસે નદીથી યુક્ત છે અને તે સર્વની સંખ્યા એકવીસસો છે.

નદીઓનો વિસ્તાર.

ક્રોશે ક્રોશે ભવેત્ કુલ્યા યોજને યોજને નદી ।

દ્વિયોજને ચ વિશેયા મહાનીરા બુધૈર્નદી ॥

એક એક કોસમાં એક એક નાની નદી હોય છે, અને એક એક જોગનમાં એક એક સાધારણ નદી હોય છે. તથા બે બે જોગનમાં એક ધણા પાણીવાળી મોટી નદી હોય છે એમ કહ્યા પુરુષોએ જાણવું.

પૃથ્વીના પ્રકાર અને ગુણ.

ભૂમિઃ પશ્ચવિધા જ્ઞેયા કૃષ્ણા રક્તા તથા સિતા ।

પીતા નીલા ભવેચ્છાન્યા ગુણાસ્તાસાં પ્રકીર્તિતાઃ ॥

કૃષ્ણા ચ મધુરા રૂક્ષા કષાયા પીતવર્ણિની ।

રક્તા સા ચ ભવેત્તિક્ષા મધુરામ્લા સિતા સ્મૃતા ॥

નીલા સકટુકા જ્ઞેયા ભૂમિભાગાજ્જલં વિદુઃ ।

પ્રથમસ્થાન-અધ્યાય સાતમો.

૬૯

પૃથ્વી પાંચ પ્રકારની છે: કાળી, રાતી, ઘોળી, પીળી, અને નીલી. એના ગુણો આ પ્રમાણે કહેલા છે: કાળી પૃથ્વી મધુર હોય છે; પીળી પૃથ્વી રક્ષ અને તુરી હોય છે; રાતી પૃથ્વી કડવી હોય છે; ઘોળી પૃથ્વી મધુર અને ખાટી હોય છે; અને નીલ રંગની પૃથ્વી તીખી હોય છે. એ ભૂમિના વિભાગ પ્રમાણે તે તે ભૂમિના જળના ગુણો પણ જૂદા જૂદા: સમજવા.

ભૂમીભાગ પ્રમાણે જળના ગુણ.

સઘનં મધુરં નીરં કૃષ્ણં ભૂમિપરિશ્રિતમ્ ।

પીતાશ્રિતં કણયં ચ રક્તાયાઃ ક્ષારમાધુરમ્ ॥

સિતાયા અમ્લમધુરં નીલાયાઃ કટુકં વિદુઃ ।

જલં પંચવિધં દ્વેયં ભૂમિભાગેન લક્ષયેત્ ॥

इति भूमिभागजलम् ।

કાળી ભૂમિમાં રહેલું પાણી જાડું અને મધુર હોય છે; પીળી ભૂમિનું પાણી તુરં હોય છે; રાતી ભૂમિનું પાણી ક્ષારયુક્ત અને મધુર હોય છે; ઘોળી ભૂમિનું પાણી ખાટું અને મધુર હોય છે; નીલી પૃથ્વીનું પાણી તીખું હોય છે; એવી રીતે પાંચ પ્રકારનું પાણી જાણવું અને તેને ભૂમિના ગુણ પ્રમાણે ગુણવાળું સમજવું.

પાણીના બીજા ચાર પ્રકાર.

तथा चतुर्विधं तोयं वक्ष्यामि शृणु कोविद ।

पापं रोगोदकं चैव हंसोदकमरोगकम् ॥

હે શ્રુદ્ધિમાન હારિત! વળી ચાર પ્રકારનું પાણી હું તને કહીશ તે તું સાંભળ: (૧) પાપોદક, (૨) રોગોદક, (૩) હંસોદક, (૪) આરોગ્યોદક એવા ચાર પ્રકારનું પાણી છે.

પાપોદકના ગુણ.

विष्ठाजुष्टं ग्रामनीरं कृमिकीटसमाकुलम् ।

समलं नीलशैवालं पापांबु निंदितं च यत् ॥

स्नाने पाने न तच्छस्तं नराणां वा हयेषु च ।

स्नानेन त्वग्भवाश्रोगान् कण्डूकुष्ठविसर्पकान् ॥

૭૦

હારીતસંહિતા.

પાનેન કફગુલ્માનાં કૃમીનાં જ્વરસમ્ભવાન્ ।
કરોતિ વિવિધાન્ રોગાંસ્તસ્માત્તત્ પરિવર્જયેત્ ॥

इति पापोदकगुणाः ।

જે પાણીમાં વિષ્ઠ પડેલી હોય, ગામમાંથી વહી આવેલો એકદું થઈ રહેલું હોય, જેમાં પોરા અને છવડા પડ્યા હોય, જેમાં મળ એકો થયો હોય, જેમાં લીઝ અને શેવાળ આગ્રયો હોય, તે પાણીને પા-પોદક કહે છે. એ પાણી નિદિત છે માટે મનુષ્યોને તથા ઘેરાઓને પી-વના કે નાહાવાના કામમાં તે સાફ નથી. કેમકે તેવા પાણીમાં સ્નાન કરવાથી ખસ, કાઠ અને વિસર્પ (સતવા) વગેરે ત્વચાના રોગ ઉપજે છે તથા પીવાથી કફ, ગુલ્મ, કૃમિ અને તાવ, એવા રોગ ઉપજે છે. એવા રીતે એ પાણી નાના પ્રકારના રોગ ઉત્પન્ન કરે છે માટે એ પાણી ત-જવા જેવું છે.

રોગોદકના ગુણ.

बहुवृक्षलताकुञ्जे छायाकूपोऽथवा सरः ।
अव्ययं चैव बलवत्कृमिशैवालसंयुतम् ॥
क्लिन्नं सपिच्छिलं कृष्णं वृक्षमूलाश्रितं भवेत् ।
बहुवृक्षपर्णयुक्तं दुर्गन्धं मूत्रगन्धि यत् ।
रोगोदकं विजानीयात् करोति विषमान् गदान् ।
गुल्मह्रीहार्शःपाण्डुं च जलं वापि जलोदरान् ॥
शूलं कुष्ठं च कण्डू च सेवनेन करोति हि ॥
विष्मूत्रतृणनीलिकाविषयुतं तप्तं घनं फेनिलं
दन्तग्राह्यमनार्तघं हि सलिलं दुर्गन्धि शैवालजम् ॥
नानाजीवविमिश्रितं गुरुतरं पर्णौघपङ्काविलं
चन्द्रार्कशुसुगोपितं न च पिबेन्नीरं सदा दोषलम् ॥

इति रोगोदकगुणाः ।

ઘણાં ઝાડ અથવા વેલીઓના ટુંકમાં છાયામાં જે કૂંવા અથવા સરોવર વપરાશ વિનાનું અને ઘણા છવડા તથા શેવાળવાળું હોય, તથા જે ભેજવાળું, પિચ્છવાળું, કાળું અને ઝાડનાં મૂળિયાંમાં હોય, વળી જેમાં

પ્રથમસ્થાન-અધ્યાય સાતમે.

૭૧

બહુ ઝાડનાં પાંદડાં પડતાં હોય, જેનું પાણી ગંધાતું હોય અને જેના પાણીને વાસ મૂત્ર જેવો આવતો હોય તેના પાણીને રોગોદક બોલવું. એ પાણી ગુદમ, પ્લીહા (બરોળનો વ્યાધિ), અર્શ, પાંડુરોગ, અને જઘાદર જેવા વિપન્ન રોગને ઉત્પન્ન કરેછે. વળી એ પાણીના સેવનથી શૂળ, ખસ અને કોઠ પણ થાયછે. જે પાણી વિશ્વ, મૂત્ર, વાસ, લીઝ અને ઝેરથી યુક્ત હોય, જે તપેલું હોય, ગરું હોય, શીલુવાળું હોય, જે પાણી પીવાથી દાંત અંબાર્થ જાય એવું હોય, જે ઋતુમાં નહિ ઉત્પન્ન થયેલું હોય (માવડા વગેરેનું હોય), જે દુર્ગંધવાળું, શેવાળવાળું, અનેક પ્રકારનાં છવડાંવાળું, ભારે, અને પાંદડાંના ઢગલા તથા કાદવથી મેલું હોય, અને જે પાણી ઉપર ચંદ્ર અને સૂર્યનાં કિરણ પડતાં નહિ હોય એવું પાણી સદૈવ દોષવાળું બનીને તે પીવું નહિ.

અંશૂદકના ગુણ.

दिवा सूर्याशुसन्तप्तं रात्रौ चन्द्रांशुशीतलम् ।

अंशूदकमिति ख्यातं सर्वरोगनिवारकम् ॥

कफमेदोऽनिलघ्नं च दीपनं वस्तिशोधनम् ।

श्वासकासहरं नीरं चक्षुष्यं नेत्ररोगहत् ॥

इति अंशूदકગુણાઃ ।

જે પાણી દિવસે સૂર્યનાં કિરણોથી તપેલું હોય તથા રાત્રે ચંદ્રનાં કિરણોથી શીતળ થયેલું હોય, તેને અંશૂદક કહેછે. એ પાણી સર્વ રોગનું નિવારણ કરનારું છે. વળી તે કફ, મેદ અને વાયુને નાશ કરનારું, જઘરાશ્નિને પ્રદોષ કરનારું, અસ્તિને શુદ્ધ કરનારું, ખાંસી અને શ્વાસને હરનારું, નેત્રને હિત કરનારું અને નેત્રના વ્યાધિને મટાડનારું છે. એને દંસોદક પણ કહેછે.

આરોગ્યોદકના ગુણ.

पादशेषं तु कथितं तच्चारोग्यजलं विदुः ।

कासश्वासहरं पथ्यं मारुतं चापकर्षति ॥

सद्यो ज्वरं हरत्याशु मलमेदि कफापहम् ।

प्रतिश्यायं पाचयति शूलगुल्मार्शनाशनम् ॥

દીપનં ચ હુતાશસ્ય પાણ્ડુશોફોદરાપહમ્ ।

અજીર્ણં જરયત્યાશુ પીતમુષ્ણોદકં નિશિ ॥

इति आरोग्योदकम् ।

જે પાણીને તેનો ચોથો ભાગ બાકી રહે ત્યાં સુધી ઉકાળ્યું હોય તેને આરોગ્યોદક કહેછે. એ આરોગ્યોદક ખાંસી અને શ્વાસને દરેક; પથ્થ છે, વાયુને દૂર કરેછે, તાવને તત્કાળ મટાડે છે, મળનું ભેદન કરેછે, કફને દૂર કરેછે, સળેખમને પકવેછે, રાગ, ગુલ્મ અને અર્શનો નાશ કરેછે, બદરાશ્મિને પ્રદિપ્ત કરેછે, પાંડુરોગ, સોજાનો રોગ અને ઉદર રોગને દૂર કરેછે અને નહિ પચેલા અન્નને તરત પચાવી દેછે જો એ ગરમ પાણી રાત્રે પીધું હોય તો એવા એવા ગુણ કરેછે.

शीतोदकना गुणः.

मद्यपानसमुद्भूते रोगे पित्तान्धिते पुनः ।

सन्निपातसमुत्थे च तत्र शीतोदकं हितम् ॥

મદ્ય પીવાથી જે રોગ થયા હોય, તથા જે રોગ પિત્તથી થયા હોય; તેમ જે રોગ સન્નિપાતથી (એટલે ત્રણે દોષ ક્રોધવાથી) થયેલા હોય, તે રોગમાં હું પાણી હિતકારક છે.

उष्णोदकं लक्षणः.

शरदे च तथा ग्रीष्मे काथयेत् पादशेषितम् ।

शिशिरे च वसन्ते च कुर्यादर्धોवशेषितम् ॥

*काथयेदेव हेमन्ते प्रावृषि त्वर्धभागिकम् ।

काथ्यमानं च निर्वેगं निष्फેનં નિર્મલં ચ યત્ ।

अर्धोवशिष्टं भवति तदुष्णोदकमुच्यते ॥

શરદ્ ઋતુમાં તથા ગ્રીષ્મ ઋતુમાં ચોથો ભાગ બાકી રહે ત્યાંસુધી પાણી ઉકાળીને પછી તે વાપરવું; શિશિર અને વસંત ઋતુમાં અર્ધું બાકી રહે ત્યાંસુધી પાણી ઉકાળવું; હેમંત ઋતુમાં અને વર્ષા ઋતુમાં પણ અર્ધું બાકી રહે ત્યાંસુધી ઉકાળવું. ઉકાળતી વખતે જે ઉભરાવગરનું, શીણ ન ગરનું અને નિર્મળ હોય, એવા અર્ધા વશિષ્ઠ પાણીને ઉષ્ણોદક કહેછે.

* विषरीतमृतौ दृष्ट्वा એવો પણ પાઠ છે.

પ્રથમસ્થાન-અધ્યાય સાતમો.

૭૩

ઉષ્ણોદકના ગુણ.

તત્પાદહીનં વાતમ્નં ચાર્ધં પિત્તવિકારજિત્ ।
 કફમ્નં પાદશેષં તુ પાનીયં લઘુ પાચનમ્ ॥
 ધારાપાતે હિ વિષ્ટમ્મિ દુર્જરં પવનાપહમ્ ।
 સૂતશીતં ત્રિદોષમ્નં મુષિતં તચ્ચ દોષકૃત્ ॥
 દિવસે કથિતં તોયં રાત્રૌ તદ્દુરુતાં વ્રજેત્ ।
 રાત્રૌ સૂતં તુ દિવસે ગુરુત્વમધિગચ્છતિ ॥

इति उष्णोदकगुणाः ।

ગરમ કરેલું પાણી, ન્યારે બળતાં ત્રણ ભાગ બાફી રાખ્યા હોય ત્યારે તે વાયુને નાશ કરનારૂં થાયછે; અર્ધું બાફી રાખ્યું હોય ત્યારે તે પિત્તના રોગને મટાડે છે; અને ચોથે ભાગે બાફી રાખ્યું હોય ત્યારે તે કફને નાશ કરનારૂં થાયછે. ઉષ્ણોદક સામાન્ય રીતે હલકું અને પાચન કરનારૂં છે. તેને ઉંચેથી ધાર કરીને ઠંડું કર્યું હોય તો તે બદ્ધકોષ્ટ કરનાર, પચવાને કઠણ અને વાયુને નાશ કરનારૂં થાયછે; ઉકાળીને ઠંડું થવા દીધું હોય તો તે ત્રિદોષને મટાડનારૂં થાયછે; અને તેને ઠંડું કર્યા પછી રાત વાસી રાખ્યું હોય તો તે વાતાદિ દોષને ઉત્પન્ન કરનારૂં થાયછે. દિવસે ઉકાળેલું પાણી રાત્રે ભારે થાયછે અને રાત્રે ઉકાળેલું પાણી દિવસે ભારે થાયછે.

જળપાનનો વિધિ.

મદાલયે સદાહે ચ રક્તપિત્તે તથોર્ધ્વગે ।
 રક્તમેહે વિશેષેણ નોષ્ણં તોયં પ્રશસ્યતે ॥
 પાર્શ્વશૂલે પ્રતિશ્યાયે વાતરોગે ગલગ્રહે ।
 આધ્માને સ્તિમિતે કોષ્ઠે સઘઃશુદ્ધૌ નવજ્વરે ॥
 અર્જીર્ણે ચ તથા કાસે ન શીતમુદકં હિતમ્ ।

દાહ યુક્ત મદાલય રોગમાં, ઉંચે ગમન કરનારા રક્તપિત્ત રોગમાં, અને વિશેષે કરીને રક્તપ્રમેહમાં ગરમ પાણી હિતકર નથી. તેમજ પાસાના શૂળમાં, સળેખમના રોગમાં, વાયુના રોગમાં, ગલગ્રહ નામે કંઠના રોગમાં, પેટ ચઢવાના રોગમાં, કોઠો જડ થઈ ગયો હોય ત્યારે, વમન

૭૪

હારીતસંહિતા.

કે વિરેચન થયા પછી તરતજ, નવા તાવમાં, અછર્ણુમાં, અને ખાંશીના રોગમાં હુંડું પાણી દિતકર નથી.

પ્રતિશ્યાયે પ્રસેકે ચ જ્વરે કુષ્ઠે વ્રણેષુ ચ ॥

શોકે નેત્રામયે ચૈવ મન્દાગ્રૌ ચ તથા ક્ષયે ।

સૂતિજાતાસુ નારીષુ રક્તસ્રાવેऽપ્યરોચકે ॥

પ્રતેષાં સિદ્ધિમિચ્છદ્ધિઃ પાનીયં મન્દમાચરેત્ ।

સળેખમના રોગમાં, મોંમાં પાણી છૂટતું હોય એવા રોગમાં, તાવમાં, ઘ્રાંતના રોગમાં, વ્રણ રોગમાં, સોજના રોગમાં, તેજ રોગમાં, જઠરાગ્નિ મંદ હોય એવા મંદાગ્નિ રોગમાં, ક્ષય રોગમાં, સૂવાવડી સ્ત્રીઓને, રક્તસ્રાવ થયો હોય સારે, અને અશ્મિ રોગમાં, રોગીને સાફ કરવાની ઇચ્છાવાળા વૈદ્યોએ રોગીને જેમ અને તેમ પાણી થોડું પાવું.

जीर्णे च क्षुत्प्रपन्ने च पीतं हन्त्युदरानलम् ॥

કરોતિ ગુલ્મં શૂલં વા તથા શ્રાન્તે બહુદકમ્ ।

તસ્માઝીર્ણેऽનલં હન્તિ અઝીર્ણે વારિ મેષજમ્ ॥

भुक्तान्तःपरतः शस्तं पीतं वारि गुणात्मकम् ।

અન્ન પચી ગયા પછી અથવા ભૂખ લાગ્યા પછી પાણી પીવાથી જઠરાગ્નિ મંદ થાયછે, તથા શૂળ અથવા ગુલ્મ રોગ ઉત્પન્ન થાયછે. તેમજ થાડી ગયેલાએ થોડું પાણી પીવાથી પણ એવાજ રોગ ઉપજેછે. અન્ન પચી ગયા પછી પાણી પીવાથી જઠરાગ્નિ મંદ પડી જાયછે, માટે અન્ન ન પચ્યું હોય સારે પાણીને ઔષધરૂપ ખાણીને પીવું. ભોજન કરતાં વચમાં તથા તે પછી પીધેલું પાણી ગુણ આપનારું હોવાથી તે સાફ છે.

अध्वश्रान्ते क्षुधाक्रान्ते शोषक्रोधातुरेषु च ॥

વિષમાસનોપવિષ્ટે ચ પીતં વારિ રુઝાકરમ્ ।

તસ્માત્રસન્ને મનસિ પાનીયં મન્દમાચરેત્ ॥

आदौ पीत्वा दहत्यग्निं मध्ये पीत्वा रसायनम् ।

તદન્તે ચ જલં પીતં તજ્જલં દુર્જરં ભવેત્ ॥

भोजनादौ जलं पीत्वा चाग्निसादः कृशाङ्गता ।

અન્તે કરોતિ સ્થૂલત્વમૂર્ધ્વમામાશયાત્કફમ્ ॥

इति आत्रेयभाषिते हारीतोत्तरे तोषपानविधिः ।

પ્રથમસ્થાન-અધ્યાય આઠમો.

૭૫

જે પુરૂષ માર્ગમાં ચાલવાથી થાકી ગયો હોય, જે ભૂખ્યો થયો હોય, જેને શોષરોગ થયો હોય, જે ક્રોધાતુર હોય, અને જે વિધમ આસનથી એડેલો હોય તેણે પીધેલું પાણી રોગકર્તા છે. માટે મન પ્રસન્ન રાખીને અને સારી રીતે એશીને ધીમે ધીમે પાણી પીવું. ભોજન કરતાં પ્રથમ પાણી પીવાથી તે જઠરાગ્નિને નાશ કરેછે, ભોજનની મધ્યમાં પીવાથી રસાયન જેવો ગુણુ આપેછે, અને ભોજનની અંતે પીવાથી તે પાણી જલદી પચી શકતું નથી. ભોજનના આરંભમાં પાણી પીવાથી જઠરાગ્નિ મંદ પડેછે અને શરીર સૂકાઈ જાયછે તથા ભોજનની અંતે પીવાથી શરીર સ્થૂળ થાયછે અને આમાશયની ઉપર કદ થાયછે માટે ભોજનની મધ્યે પાણી પીવું.

इति जलवर्गो नाम सप्तमोऽध्यायः ।

અષ્ટમોઽધ્યાયઃ

क्षीरवर्ग.

अधातः संप्रवक्ष्यामि क्षीरवर्गं तु वत्सक ! ।

दधिसर्पिर्वसातकं तेषां सर्वगुणागुणम् ॥

હે પુત્રા! હવે હું તને દૂધનો વર્ગ કહુંછું, તથા તેના પેટામાં દહીં, ધી, વસા, છાશ, એ સર્વના ગુણુ તથા અવગુણુ પણ કહુંછું.

दूधनी उत्पत्ति.

यद्यदाहारसंजातमुरःस्थितशिरानुगम् ।

तत्तज्જઠરમાયાતિ તથા પિત્તેન સંયુતમ્ ॥

पाचितं जाठरे वह्नौ पित्तेन सह मूर्छितम् ।

પચ્યમાનં શિરાપ્રાપ્તં ક્ષરતે યેન પુલ્ક! ॥

तेन क्षीरमिति व्यातमग्निसोमात्मकं पयः ।

અમૃતં સર્વભૂતાનાં જીવતં બલકૃન્મતમ્ ॥

જે જે આહાર મનુષ્ય ખાયછે તે તે છાતીમાં રહેલી અન્નનાળા નામની શિરાને માર્ગે જઠરમાં જાયછે અને ત્યાં પિત્તની સાથે મળેછે. જઠરમાં તેનું જઠરાશ્નિમાં પાચન થાયછે અને તે પિત્તની સાથે એકત્ર થઈ જાયછે. હે પુત્ર! એવી રીતે તે અન્ન પાચન થતું થતું શિરાઓમાં થઇને ખરેછે માટે તેને 'ક્ષીર' (દૂધ) કહેછે. એ ક્ષીર અગ્નિ સોમાત્મક એકસે ગરમ તથા દંડા યુક્તવાળું છે. વળી તે અમૃતરૂપ, સર્વે પ્રાણીઓના જીવનરૂપ, અને બધા ઉત્પન્ન કરનારું છે.

હારીતઃ સંશયાપન્નઃ પપ્રચ્છ પિતરં પુનઃ ।

કથં રસસ્ય સમ્પત્તિઃ કથં સંચીયતે વિમો ! ॥

કથં રક્તસ્ય સંસ્થાને ક્ષીરં પાણ્ડુ સમીરિતમ્ ।

કથં તત્ર કુમારીણાં વન્ધ્યાનાં ન કથં ભવેત્ ॥

હારીત પૂછેછે.—આત્રેય મુનિનું એવું વચન સાંભળીને સંશય યુક્ત થયેલા હારીત મુનિએ પોતાના પિતાને ફરીથી પૂછ્યું કે, હે વિમો! શરીરમાં રસ શી રીતે પ્રાપ્ત થાયછે તથા તે શી રીતે એકઠો થાયછે. અને વળી કોહીના સ્થાનરૂપ શિરાઓમાં ધોળું દૂધ શી રીતે ઉત્પન્ન થાયછે? વળી કુમારિકાઓ અને વાંઝણી સ્ત્રીઓને કેમ દૂધ પ્રાપ્ત થતું નથી?

एवं पृष्टो महावीर्यः प्रोवाच मुनिपुङ्गवः ।

***शृणु पुत्र महाप्राज्ञ! यदुक्तं पूर्वसूरिभिः ॥**

ક્ષીરં સ્નિગ્ધં તથા રક્તં પિત્તેન પાકતાં ગતમ્ ।

રક્તં શ્વેતત્વમાયાતિ તથા ક્ષીરં સિતં ભવેત્ ॥

આત્રેય કહેછે.—એવો પ્રશ્ન સાંભળીને મોટા બળવાળા શ્રેષ્ઠ મુનિ આત્રેય બોલ્યા કે, હે મોટી બુદ્ધિવાળા પુત્ર! પૂર્વાચાર્યોએ જે કહેલું છે તે તું સાંભળ. દૂધ મૂળમાં તે સ્નિગ્ધ અને રાતા રંગનું હોયછે; પણ તે રક્ત રંગનું દૂધ પિત્તના યોગથી પકવ થઇને શ્વેત થાયછે. એ રીતે દૂધ ધોળું થાયછે.

ક્ષીરનાઢ્યઃ કુમારીણાં જલેન પરિપૂરિતાઃ ।

અલ્પધાતુબલં યસ્માત્તસ્માત્ક્ષીરં ન જાયતે ॥

* અપ્રતર્ક્યમિદં પુત્ર પરિપૃષ્ટં ભિષગ્ભર । એવો પણ પાઠ છે.

પ્રથમસ્થાન-અધ્યાય આઠમો.

૭૭

વન્ધ્યાનાં ક્ષીરનાઢ્યસ્તુ વાતેન પરિપૂરિતાઃ ।

ક્ષીરં ચ ન ભવેત્તસ્માદાર્તવં ચાધિકં યતઃ ॥

કુમારિકાઓની દૂધ વેહેનારી સિરાઓ પાણીથી ભરેલી હોય છે તથા તેમનું ધાતુખળ થોડું હોય છે માટે તેમને દૂધ ઉત્પન્ન થતું નથી. વંધ્યા સ્ત્રીઓની દૂધની નાડીઓ વાયુવટે પૂરાવડી હોયછે માટે તેમને દૂધ ઉત્પન્ન થતું નથી અને દૂધને બદલે તેમને આર્તવ વધારે ઉત્પન્ન થાયછે.

પ્રસૂતાસુ ચ નારીષુ બલેન સહ સૂયતે ।

તેન સ્ત્રોતોવિશુદ્ધિઃ સ્યાત્ક્ષીરમાશુ પ્રવર્તતે ॥

તસ્માત્સચઃપ્રસૂતાયાં જાયતે શ્લેષ્મિકં પયઃ ।

તેન કાઠિન્યતાં યાતિ તસ્માત્તત્પરિવર્જયેત્ ॥

પ્રસૂત થયેલી સ્ત્રીઓ બળસહિત પ્રસવ કરેછે તેથી તેમને વિષે સિરાઓની શુદ્ધિ થાયછે અને તેનેવિષે તત્કાળ દૂધ પ્રવૃત્ત થાયછે. માટે તત્કાળ પ્રસૂત થયેલી સ્ત્રીઓ અને ગાયો વગેરેનું દૂધ કફવાળું હોય છે, અને તેથીજ તે કફળુ હોયછે, માટે એ દૂધ ઉપયોગમાં લેવું નહિ.

દૂધના સામાન્ય ગુણ.

“સ્ત્રોતોવિશુદ્ધિકરણં બલકૃદ્દોષનાશનમ્ ।

પયસ્ત્રિદોષશમનં વૃષ્યં ચાગ્નિપ્રવર્ધનમ્ ॥

દૂધ સિરાઓની શુદ્ધિ કરનારૂં, બળ આપનારૂં, દોષને નાશ કરનારૂં, ત્રિદોષને શમાવનારૂં, પૌષ્ટિક અને બદરાગ્નિને પ્રદિપ્ત કરનારૂં છે.

બૂદ્ધા બૂદ્ધા રંગની ગાયોનાં દૂધના ગુણ.

કૃષ્ણા ધેનુશ્ચ વાતઘ્ની પયસ્તસ્યા વિશેષ્યતે ।

શ્વેતાપયઃ શ્લેષ્મકૃશ્ચ વાતલં રક્તિકાપયઃ ॥

પિત્તસંશમના પીતા તસ્યાઃ ક્ષીરં વિશેષ્યતે ।

કૃષ્ણામૃક્ પિત્તસંયુક્તા શ્વેતા શ્લેષ્મગુણાન્વિતા ॥

કફવાતાશ્રિતા પીતા રક્તા વાતગુણાન્વિતા ।

યદ્વદ્વર્ણા ગુણાસ્તદ્વત્ જ્ઞાતવ્યાં સુમહાત્મના ॥

“ શ્રેષ્ઠં તુ વક્તવિય્યાશ્ચ એ પણ પાઠ છે.

કાળી ગાય વાયુને નાશ કરનારી છે માટે તેના દૂધમાં પણ તેવો ગુણ છે અને તેથી તે દૂધ ખીજ કરતાં સાફ છે. ઘોળી ગાયનું દૂધ કફ ઉત્પન્ન કરેછે અને રાત્રી ગાયનું દૂધ વાયુ ઉત્પન્ન કરેછે. પીળી ગાય પિત્ત શમાવનારી છે માટે તેનું દૂધ વિશેષ ગુણવાળું છે. કાળી ગાય રક્તપિત્તના ગુણવાળી હોયછે, ઘોળી ગાય કફના ગુણવાળી હોયછે, પીળી ગાય કફ અને વાયુના ગુણવાળી હોયછે તથા રાત્રી વાયુના ગુણવાળી હોયછે. એવી રીતે ગાયના જેવા જેવા રંગ હોય તેવા તેવા તેના દૂધના ગુણ મહાત્મા પુરુષોએ જાણવા.

ધારોષ્ણં શસ્યતે ગવ્યં ધારાશીતં તુ માહિષમ્ ।

સૂતોષ્ણમાચિકં પથ્યં સૂતશીતમજાપયઃ ॥

ગાયનું દૂધ તરત દોહ્યા પછી ગરમ ને ગરમ પીવું હિતકર છે. ભેંસનું દૂધ દોહ્યા પછી ઠંડું થવા દેધને પીવું. ઘેરીનું દૂધ ઉકાળીને ગરમ ગરમ હોય ત્યારે પીવું. અને બકરીનું દૂધ ઉકાળીને ઠંડું થયા પછી પીવું.

ગાયના દૂધના ગુણ.

ગવ્યં પવિત્રં ચ રસાયનં ચ પથ્યં ચ હૃદયં બલપુષ્ટિદં સ્યાત્ ।

આયુઃપ્રદં રક્તવિકારપિત્તત્રિદોષહૃદ્રોગવિશાપહં સ્યાત્ ॥

इति गवां पयोगुणाः ।

ગાયનું દૂધ પવિત્ર, રસાયન (જરાવ્યાધિ નાશક,) પથ્ય, હૃદયને હિતકર, બળ આપનારું અને પુષ્ટિ આપનારું છે. વળી તે આયુષ્યને સ્થિર કરનારું, રક્તપિત્તના ત્રિકારને નાશ કરનારું, ત્રિદોષને અને હૃદયના રોગને મટાડનારું તથા ઝેરને દૂર કરનારું છે.

બકરીના દૂધના ગુણ.

छागं कषायं मधुरं च शीतं ग्राही लघु पित्तक्षयापहारि ।

कासज्वराणां रुधिरातिसारे हितं पयश्छागलजं त्रिदोषजित् ॥

इति भजापयोगुणाः ।

બકરીનું દૂધ તૂરું, મધુર, ઠંડું, ગ્રાહી (મળને બાંધનાર,) અને લઘુ છે. એ દૂધ પિત્ત અને ક્ષયને નાશ કરેછે; ખાંસીમાં, તાવમાં અને રક્તાતીસારમાં હિતકર્તા છે; તથા ત્રિદોષને હણનારું છે.

પ્રથમસ્થાન-અધ્યાય આઠમો.

૭૯

થેડીના દૂધના ગુણ.

ઔરધ્રં મધુરં રૂક્ષમુષ્ણં વાતકફાપહમ્ ।

ન શસ્તં રક્તપિત્તાનાં વાતિકાનાં હિતં ભવેત્ ॥

इति मेढ्रीपयोगुणाः ।

થેડીનું દૂધ, મધુર, રૂક્ષ, ગરમ, વાયુ અને કફને હરનારૂં, તથા વાયુના રોગવાળાને હિત કરે છે. એ દૂધ રક્તપિત્તવાળાને હિતકર નથી.

લેસના દૂધના ગુણ.

ક્ષિર્ગ્ધં મરુચ્છીતકરં ચ તન્દ્રાનિદ્રાકરં વૃષ્યતમં શ્રમघ्नम् ।

बलघ्नं पुष्टिकरं कफस्य सञ्जीवनं माहिषमुच्यते पयः ॥

इति महिषीपयोगुणाः ।

લેસનું દૂધ સ્તિગ્ધ (સ્નેહ-ચિકાશવાળું), વાયુકર્તા, હંડું, થેન અને ઊંધ આણનારૂં, પીર્યજનક, શ્રમને દૂર કરનારૂં, ખળ આપનારૂં, કફને વધારનારૂં છે અને છવનરૂપ છે, એમ વૈદ્યોનું કહેવું છે.

ઊંટડીના દૂધના ગુણ.

રૂક્ષં તથોષ્ણં લવણં કફસ્ય નિવારણં વાતવિકારહારિ ।

लघु प्रशस्तं कटुकं क्षिमीणां शोफार्शसामौष्ट्रिपयोऽनुकूलम् ॥

इति उष्ट्रीपयोगुणाः ।

ઊંટડીનું દૂધ રૂક્ષ, ગરમ, ખારૂં, કફને મટાડનારૂં, વાયુના રોગને હરનારૂં, હલકું, હિતકર, તીખું, તથા કૃમીને, સોજાને અને અર્શને અનુકૂળ અર્થાત્ વધારનારૂં છે.

નારીના દૂધના ગુણ.

સજ્જીવનં વૃંહણમેવ સાત્ત્વ્યં સન્તર્પણં નેત્રરુજાપહં ચ ।

पित्तस्य रक्तस्य च नाशनं च नारीपयः स्नेहनमेव शस्तम् ॥

इति नारीपयोगुणाः ।

સ્ત્રીનું દૂધ છવાડે એવું, શરીરને પુષ્ટિ કરનારૂં, મનુષ્યને માદ્ધક આપનારૂં, ધાતુઓને વૃદ્ધ કરનારૂં, નેત્રના રોગને દૂર કરનારૂં, રક્તપિત્તનો નાશ કરનારૂં, અને શરીરના અવયવોને સ્તિગ્ધ કરનારૂં તથા હિતકર છે.

સવારના દૂધના ગુણ,
નિશાશીતાંશુસંશીતં નિદ્રાલસ્યસમાનુગમ્ ।
સઘનં શીતકફકૃત્ક્ષીરં પ્રાભાતિકં ભવેત્ ॥

इति प्राभातिकक्षीरगुणाः ।

રાત્રિએ ચંદ્રના કિરણથી શીતળ થયેલું, ઊંઘ અને આળસથી યુક્ત,
ઘનું, શીતળતા તથા કફને ઉત્પન્ન કરનારું, એવું સવારનું દૂધ હોય છે.

સાંજના દૂધના ગુણ.

વાસરે સૂર્યસન્તાપાત્સઘોષ્ણં કફવાતજિત્ ।
હિતં તત્પિત્તશામનં સુશીતં ભોજને નિશિ ॥

इति दिनक्षीरगुणाः ।

સાંજનું દૂધ, દિવસના સૂર્યના તાપથી તત્કાળ ગરમ થયેલું, કફ
અને વાયુને મટાડનારું, હિતકર, પિત્તને શમાવનારું, તથા અતિ દંડુ છે,
માટે તેને રાત્રે ભોજનમાં લેવું.

દૂધ ખગાડનારા ખોરાક વિગેરે.

અલ્પામ્બુપાનવ્યાયામાત્કટુતિક્કાશને લઘુ ।
પિષ્પાકામ્લાશિનીનાં તુ મુર્વભિષ્યન્દિ શીતલમ્ ॥

ગાયો વગેરેને પાણી થોડું પાવામાં આવતું હોય, શ્રમ ધણે ક-
રાવવામાં આવતો હોય, તીખું અને કડવું ખવરાવવામાં આવતું હોય,
ખાવાનું થોડું નાખવામાં આવતું હોય, તથા ખોળ અને ખાટા પદાર્થો
ખવરાવવામાં આવતા હોય, તો તેથી તેમનું દૂધ બારે, સજેખમ ઉત્પન્ન
કરનારું અને જડ (શીતળ) થાયછે.

ક્ષીરપાનનો વિધિ.

ક્ષીણાનાં દુર્બલાનાં ચ તથા જીર્ણજ્વરાદિતે ।
દીપ્તાગ્નીનામતન્દ્રાણાં શ્રમશોષવિકારિણામ્ ॥
વ્યવાયિસ્વલ્પશુક્રાણાં શ્વાસિનાં વિષમાગ્નિનામ્ ।
તથા ચ રાજયક્ષ્માણાં ક્ષીરપાનં વિધીયતે ॥
ન શસ્તં લવણૈર્યુક્તં ક્ષીરં ચામ્લેન વા પુનઃ ।
કરોતિ કુપ્તં ત્વગ્દોષં તસ્માન્નૈવ હિતં મતમ્ ॥

इति क्षीरपानविधिः ।

પ્રથમસ્થાન-અધ્યાય આઠમો.

૮૧

જે પુરુષો ક્ષીણ થઈ ગયા હોય, દુર્બળ હોય, અર્જુનવરથી પીડાતા હોય, જેમનો જઠરાગ્નિ પ્રદિપ્ત હોય, જેમને તંદ્રા (ઉંઘ સંબંધી આગસ) ન હોય, થાક અને શોષરોગવાળા હોય, અદ્યપીર્યવાળા હોયને મૈથુના-સક્ત હોય, શ્વાસરોગવાળા તથા વિષમ અગ્નિવાળા હોય, તેમજ સબ્યક્ષમા (ક્ષય) રોગવાળા હોય, તેમણે દૂધ પીવું જોઈએ. દૂધની સાથે લવણ અથવા ખટાશયુક્ત કરીને તે ખાવું એ સાફ નથી; કેમકે તેથી ક્રોધ અને ત્યાગના રોગ ઉપજે છે, માટે તેને હિતકર માનેલું નથી.

ગાયના દહીંના ગુણ.

અમ્લં સ્વાદુરસં ગ્રાહિ ગુરુષ્ણં વાતરોગજિત્ ।

મેદઃશુક્રબલશ્લેષ્મરક્તપિત્તામ્નિશોફકૃત્ ॥

સ્નિગ્ધં ત્રિપાકે મધુરં દીપનં બલવર્ધનમ્ ।

વાતાપહં પવિત્રં ચ દધિ ગવ્યં રુચિપ્રદમ્ ॥

इति गवां दधिगुणाः ।

ગાયનું દહીં ખાટું, મધુર રસવાળું, ગ્રાહિ, ભારે, ગરમ, વાયુના રોગને મટાડનારું, મેદ, વીર્ય, બળ અને કફને ઉત્પન્ન કરનારું, રક્તપિત્ત તથા સોજાને ઉપજાવનારું, જઠરાગ્નિની વૃદ્ધિ કરનારું, સ્નિગ્ધ, વિપાકમાં મધુર, જઠરાગ્નિને દીપન કરનાર, બળને વધારનાર, વાયુનો નાશ કરનાર, પવિત્ર અને રુચિ ઉત્પન્ન કરનાર છે.

બકરીના દહીંના ગુણ.

આજં દધિ મવેશ્ચોષ્ણં ક્ષયવાતવિનાશનમ્ ।

દુર્નામશ્વાસકાસેષુ હિતમગ્નિપ્રદીપનમ્ ॥

વિપાકે મધુરં વૃષ્યં રક્તપિત્તપ્રસાદનમ્ ।

શક્તં પ્રામાતિકં પ્રોક્તં વાતપિત્તનિર્બહનમ્ ॥

इति अजादधिगुणाः ।

બકરીનું દહીં ગરમ, ક્ષય અને વાયુનો નાશ કરનાર, અર્શ, શ્વાસ અને ખાંસીને મટાડનાર, જઠરાગ્નિને પ્રદિપ્ત કરનાર, વિપાકમાં મધુર, પૌષ્ટિક અને રક્તપિત્તને શમાવનાર છે. બકરીનું દહીં સવારનું હોય તે શ્રેષ્ઠ કહ્યું છે, કેમકે તે વાતપિત્તને નાશ કરે છે.

૮૨

હારીતસંહિતા.

ભેંસના દહીંના ગુણ.

घनं माहिषमुद्दिष्टं मधुरं रक्तदोषकृत् ।

कफशोफकरं वृष्यं पित्तकृद्वातकोपनम् ॥

इति महिषादिभिर्गुणाः ।

ભેંસનું દહીં બહુ, મધુર, રક્તદોષને ઉપવ્રત કરનાર, કફ અને શોષને ઉપબળવનાર, પૌષ્ટિક તથા પિત્તને ઉપબળવનાર અને વાયુને કોપવનાર છે.

ઊંટડીના દહીંના ગુણ.

विपाके कटु सक्षारं गुरुभेद्यौष्टिकं दधि ।

वातमर्शांसि कुष्ठानि किमीन् हंत्युदराणि च ॥

इत्यौष्टીदाधिगुणाः ।

ઊંટડીનું દહીં વિપાકમાં તીખું, ક્ષારયુક્ત, ભારે, મળને ભેદન કરનાર, તથા વાયુ, અર્શ, કોષ્ઠ, કૃમી અને ઉદરરોગ, એટલા રોગને નાશ કરનાર છે.

સ્ત્રીના દહીંના ગુણ.

स्निग्धं विपाके मधुरं बल्यं संतर्पणं हिमम् ।

चक्षुष्यं ग्राहि दोषघ्नं दधि नार्यो गुणोत्तमम् ॥

इति स्त्रीदाधिगुणाः ।

સ્ત્રીનું દહીં, સ્નિગ્ધ, વિપાકમાં મધુર, બળ આપનાર, ધાતુઓને વૃદ્ધ કરનાર, હિં, નેત્રને હિતકર, ગ્રાહિ, વાતાદિ દોષને નાશ કરનાર, અને ઉત્તમ ગુણવાળું છે.

ઘેટીના દહીંના ગુણ.

कोपनं कफवातानां दुर्नाम्नां चाविकं दधि ।

दीपनीयं तु चक्षुष्यं पांडुरुदधि वातलम् ॥

रूक्षमुष्णं कषायं स्यादत्यभिष्यંદि दोषलम् ।

रसे पाके च मधुरं कषायं कुष्ठवर्धनम् ॥

इति मेढ्रीदाधिगुणाः ।

પ્રથમસ્થાન-અધ્યાય આઠમો.

૯૩

ઘેરીનું દહીં કદ અને વાયુને તથા અર્શને કોપાવનારૂં, જઠરાગ્નિને પ્રદિષ્ટ કરનારૂં, નેત્રને હિતકર, પાંડુરોગને ઉપગ્રવનારૂં, વાયુ ઉત્પન્ન કરનારૂં, રક્ષ, ગરમ, તુરૂં, સજેષ્મ ઉત્પન્ન કરે એવું, દોષને ઉત્પન્ન કરે એવું, મધુર રસવાળું, મધુર વિષાકવાળું, કષાય રસવાળું, અને દ્રાઢને વધારનારૂં છે.

વર્ષાઋતુના દહીંના ગુણ.

વાર્ષિકં પિત્તકૃદ્વાતશમનં કફકોષનમ્ ।

ગુલ્માર્શઃકુષ્ઠરોગે ચ રક્તપિત્તે ન શસ્યતે ॥

इति वार्षिकदधिगुणाः ।

વર્ષાઋતુનું દહીં પિત્તને ઉત્પન્ન કરનારૂં, વાયુને શમાવનારૂં અને કદને કોપાવનારૂં છે; એ ઋતુમાં ગુલ્મ, નર્સ, કુષ્ઠરોગ અને રક્તપિત્ત, એ રોગવાળાને દહીં ખાવું સારૂં નથી.

શરદઋતુના દહીંના ગુણ.

શારદં દધિ ગુર્વમ્લં રક્તપિત્તવિવર્ધનમ્ ।

શોફતૃષ્ણાજ્વરાત્તાનાં કરોતિ વિષમજ્વરમ્ ॥

इति शारददधिगुणाः ।

શરદઋતુનું દહીં ભારે, ખાટું અને રક્તપિત્તને વધારનારૂં છે. સોજો, તરસનો રોગ અને તાવવાળાને એ ઋતુમાં દહીં આપવાથી તેને વિષમજ્વર ઉત્પન્ન કરેછે.

હેમંતઋતુના દહીંના ગુણ.

ગુરુ સ્નિગ્ધં સુમધુરં કફકૃદ્બલવર્ધનમ્ ।

વૃષ્યં મેઘ્યં ચ હૈમન્તં પુષ્ટિદં તુષ્ટિવૃદ્ધિદમ્ ॥

इति हैमन्तदधिगुणाः ।

હેમંતઋતુનું દહીં ભારે, સ્નિગ્ધ, ઘણું મીઠું, કદ ઉપગ્રવનારૂં, અળ વધારનારૂં, વીર્યજનક, બુદ્ધિ આપનારૂં, પુષ્ટિ આપનારૂં, વૃદ્ધિ કરનારૂં અને ધાતુઓની વૃદ્ધિ કરનારૂં છે.

૯૪

હારીતસંહિતા.

શિશિરઋતુના દહીંના ગુણ.

શૈશિરં સઘનં ચામલં પિચ્છિલં ગુરુ ચૈવ ચ ।

વૃષ્યં બલકરં પૈત્તં શ્રમસ્યાપહરં પરમ્ ॥

इति शैशिरं दधि ।

શિશિરઋતુનું દહીં જાડું, ખાડું, પિચ્છાવાળું, ભારે, વીર્યજનક, વળ આપનાર, પિત્તને ઉત્પન્ન કરનાર, અને થાકને દૂર કરવામાં શ્રેષ્ઠ છે.

વસંતઋતુના દહીંના ગુણ.

વાતલં મધુરં સ્નિગ્ધં કિશ્ચિદ્મલં કફાત્મકમ્ ।

બલકૃદ્વીર્યકૃત્પ્રોક્તં વાસન્તં ન પ્રશસ્યતે ॥

इति वसन्तदधिगुणाः ।

વસંતઋતુનું દહીં વાયુકર્તા, મધુર, સ્નિગ્ધ, કાંઈકે ખાડું, કફકર્તા બળકર્તા અને વીર્ય ઉત્પન્ન કરનાર છે. એ ઋતુમાં દહીં ખાવું હિતકારક નથી એમ કહેવું છે.

ગ્રીષ્મઋતુના દહીંના ગુણ.

લઘુ ચામલં ભવેદ્ગ્રીષ્મે ચાત્યુષ્ણં રક્તપિત્તકૃત્ ।

શોષભ્રમપિપાસાકૃત્ દધિ પ્રોક્તં ન ગ્રૈષ્મિકે ॥

इति ग्रीष्मदधिगुणाः ।

ગ્રીષ્મઋતુમાં દહીં હલકું, ખાડું, અતિ ગરમ, અને રક્તપિત્તને ઉત્પન્ન કરનાર થાય છે. વળી તે શોષ, ભ્રમ અને તરસને ઉત્પન્ન કરે છે; માટે ગ્રીષ્મઋતુમાં દહીં ખાવાનું હિતકર નથી એમ કહેવું છે.

દહીં ન ખાવાનો વિધિ.

શરદ્ગ્રીષ્મવસન્તેષુ દોષકૃન્ન હિતં ભવેત્ ।

ન નક્તં દધિ ભુજીત ન ચાપ્યધૃતશર્કરમ્ ॥

જ્વરાસૃક્પિત્તવીસર્પકુષ્ઠિનાં પાણ્ડુરોગિણામ્ ।

સંપ્રાત્તકામલાનાં ચ શોફિનાં ચ વિશેષતઃ ॥

તથાચ રાજયક્ષમાણામપસ્મારે ચ પીનસે ।

પ્રતિશ્યાયાર્દિતાનાં ચ ભોજને ન હિતં દધિ ॥

इति दधिवर्जनम् ।

પ્રથમસ્થાન-અધ્યાય આઠમો.

૮૫

શરદ્, શ્રીખ, અને વસંતઋતુમાં દહીં વાતાદિ દોષને ઉત્પન્ન કરનાર છે, માટે હિતકર નથી; વળી રાત્રે દહીં ખાવું નહિ, તેમ ધી તથા સાકર વિના પણ દહીં ખાવું નહિ.. તાવવાળા, રક્તપિત્તવાળા, વીસર્થ રોગવાળા, ક્રોધરોગી, પાંડુરોગી, કમળો થયો હોય એવા રોગી, અને વિશેષ કરીને સોજવાળા, એમણે દહીં ખાવું નહિ. તેમજ રાજ્યક્ષમાવાળા, અપસ્માર (ફેફસું) રોગવાળા, પીનસ રોગવાળા અને સળેખમથી પીગતા રોગીઓને પણ દહીં ખાવું હિતકર નથી.

દહીં ખાવાનો વિધિ.

હિક્કાશ્વાસાર્શઃપ્લીહાનામતીસારે ભગન્દરે ।
પતેષાં દધિ શસ્તં સ્યાલ્લવણેન વિમૂર્ચ્છિતમ્ ॥
લવણં દધિ મુંજીત મુંજીતાપ્યુદકેન ચ ।
તલ્લવણાંબુસંયુક્તં દધિ શસ્તં નિશિ ધ્રુવમ્ ॥

इति दधिभोजनविधिः ।

હેડકી, શ્વાસ, અર્શ, પ્લીહ, અતીસાર અને ભગંદર, એ રોગવાળાઓને લવણ સાથે મેળવીને દહીં ખાવા આપવું હિતકરક છે. જો દહીં ખાવું હોય તો લવણ અને દહીં ખાવું અથવા પાણી સાથે મેળવીને દહીં ખાવું; કેમકે પાણી અને લવણ સાથે મેળવેલું દહીં રાત્રે ખાવું હિતકર છે.

ગાયત્રી છાસના ગુણ.

गव्यं त्रिदोषशमनं पथ्ये श्रेष्ठं तदुच्यते ।
दीपनं रुचिकृद्दृढमर्शोजठररोगहृत् ॥

इति गव्यतक्रगुणाः ।

ગાયત્રી છાસ ત્રણે દોષને શમાવનારી અને તે પથ્યમાં શ્રેષ્ઠ કહેવાય છે. વળી તે જઠરાગ્નિનું ઉદ્દીપન કરનારી, રચિ ઉત્પન્ન કરનારી, તદ્વ્યને હીત કરનાર અને અર્શ તથા જઠરના વ્યાધિને હરનારી છે.

લેશની છાસના ગુણ.

माहिषं कफकृत् किञ्चिद्भनं शोफकरं नृणाम् ।
शस्तं प्लीहाशोग्रहणीदोषेऽतीसारिणामपि ॥

इति महिषीतक्रगुणाः ।

૮૬

હારીતસંહિતા.

ભેશનું દહીં કદ્દ કરનારું, કાંઈકે બનું, અને મનુષ્યોને સોળે ઉત્પન્ન કરનારું છે. પ્લીહા (અરક), અર્શ, ગ્રહણીદોષ, અને અતીસાર-વાળા રોગીઓને હિતકર છે.

બકરીની છાશના ગુણ.

છાગલં લઘુ સુન્નિગ્ધં ત્રિદોષશમનં પરમ્ ।

ગુલ્માશોગ્રહણીશૂલપાણ્ડ્વામયવિનાશનમ્ ॥

इति छागीतकगुणाः ।

બકરીની છાશ હલકી, અતિશય સ્નિગ્ધ, અને ત્રિદોષને શમાવવામાં શ્રેષ્ઠ છે. વળી તે ગુલ્મ, અર્શ, ગ્રહણી, શૂલ અને પાંડુરોગને નાશ કરનારી છે.

ત્રણ પ્રકારની છાશ.

तथाच त्रिविधं तक्रं कथ्यते शृणु पुत्रक ! ।

यथायोगेन तत् सम्यक् शस्यते येषु रोगिषु ॥

समुद्धृतघृतं तक्रमर्धोद्धृतघृतं च यत् ।

अनुद्धृतघृतं चान्यदित्येतત્રિવિधं मतम् ॥

વળી છાશ ત્રણ પ્રકારની કહેવાય છે તે તથા તે છાશ જેવા યોગવડે જેવા જેવા રોગીઓને હિતકર છે તે હું સારી રીતે કહું છું; હે પુત્ર! તું સાંભળ (૧) જે છાશમાંથી ધી કાઢી લીધેલું હોય એવી, (૨) જેમાંથી અરધું ધી કાઢી લીધેલું છે એવી, તથા (૩) જેમાંથી બિલકુલ ધી કાઢી લીધેલું નથી એવી એપ્રમાણે છાશ ત્રણ પ્રકારની કહેવાય છે.

ત્રણ પ્રકારની છાશના ગુણ.

सर्वं लघु च पथ्यं च त्रिदोषशमनं परम् ।

ततः परं वृष्यतरं क्रमेण समुदीरितम् ॥

अनुद्धृतघृतं सान्द्रं गुरु विद्यात्कफात्मकम् ।

बलप्रदं तु क्षીणानामामशोषातिसારहृत् ॥

इति अनुद्धृतकगुणाः ।

બધીયે છાશો હલકી અને પથ્ય છે તથા ત્રિદોષને શમાવવામાં

પ્રથમસ્થાન-અધ્યાય આઠમો.

૮૭

શ્રેષ્ઠ છે. ઉપર જે છાશના પ્રકાર કહ્યા છે તેમાંથી પેહેલા પ્રકારની છાશ કરતાં ખીજા પ્રકારની વધારે પૌષ્ટિક છે અને તેના કરતાં ત્રીજા પ્રકારની વધારે પૌષ્ટિક છે, જે છાશમાંથી ધી કાઢી લીધેલું નથી તે છાશ જાડી, ભારે અને કઠ્ઠ કર્તા હોય છે; વળી તે શરીરે ક્ષીણ થઈ ગયેલાને બળ આપનારી તથા આમ, શોષ, અને અતિસારને હરનારી છે.

ગરોદરાશૌંઘ્રહણીષાણ્ડુરોગે જ્વરાતુરે ।

વર્ચોમૂત્રગ્રહે વાપિ સ્નેહવ્યાપદિ મેહિષુ ॥

હિતં સંપ્રીણનં બલ્યં પિત્તરક્તવિરોધકૃત્ ।

મધુરં પિત્તરક્તમ્મત્યુષ્ણં રક્તપિત્તકૃત્ ॥

બહુદકં દીપનીયં રક્તપિત્તપ્રકોપનમ્ ।

પીનસે શ્વાસકાસે ચ ન શસ્ત્રમિહ કથ્યતે ॥

इति त्रिविधतक्रगुणाः ।

વિષરોગ, ઉદરરોગ, અર્શરોગ, ગ્રહણીરોગ, પાંડુરોગ, અને જ્વરરોગ, એ રોગવાળાઓને પણ ધી નહિ કાઢી લીધેલી છાશ હિતકર છે. વળી આડ પેશાબનો કબજો થયો હોય તેમાં સ્નેહપાન વધારે અથવા ઓછું થવાના કારણથી કાંઈ પીડા ઉપજી હોય તેમાં, તથા પ્રમેહમાં એ છાશ હિતકર, પ્રીતિ ઉપજાવનારી, બળદાતા તથા પિત્તરક્તને અટકાવનારી છે. એ છાશ મધુર હોય તો રક્તપિત્તને નાશ કરનારી છે, અતિ ગરમ હોય તો રક્તપિત્તને ઉત્પન્ન કરનારી છે તથા બહુ પાણીવાળી હોય તો જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારી અને રક્તપિત્તને ઠંડાવનારી છે. પીનસરોગમાં, શ્વાસમાં, અને ખાંસીના રોગમાં છાશ હિતકર નથી એમ પ્રાચીન વૈદો કહે છે.

अर्धोदकमुदश्वित्स्यात् तक्रं पादजलान्वितम् ।

वातं कफं हरेद्द्वોलमुदश्विच्छ्लेष्मलं भवेत् ॥

करेण मर्दितं यच्च तर्पणं बलकृन्मतम् ।

अमापहरणं क्षिग्धं ग्रहण्यशૉંઽતિસારનુત્ ॥

છાશમાં જે અર્ધું પાણી હોય તો તેને ઉદશ્વિત્ કહે છે. અને જે ચતુર્થાંશ અથવા ચોથે ભાગે પાણી હોય તો તેને દ્વોલ અથવા મડો

૮૮

હારીતસંહિતા.

કહેછે. ઘોલ વાયુ અને કફને હરનાર છે તથા ઉદશ્વિત કફને ઉત્પન્ન કરનાર છે. જે ઘોલને હાથવડે ચોળી નાખીને તૈયાર કર્યો હોય તે ધાતુ-ઓને તૂટ કરનાર, અને બળ આપનાર માનેલું છે; વળી તે શ્રમને દૂર કરનાર, સ્નિગ્ધ, અને ગ્રહણી, અર્શ, તથા અતિસારને નાશ કરનાર છે.

છાશ પીવાનો વિધિ.

વાતેऽમ્લં સૈંધવોપેતં સ્વાદુ પિત્તે સશર્કરમ્ ।
 પિત્તેત્તક્રં કફે ચૈવ વ્યોષક્ષારસમન્વિતમ્ ॥
 શીતકાલેઽગ્નિમાંથે ચ કફોત્થેષ્વામયેષુ ચ ।
 માર્ગાવરોષ્ઠે દુષ્ટેઽગ્નૌ ગુલ્માર્શસિ તથામયે ॥
 શસ્તં પ્રોક્તં ચ તક્રં સ્યાદમીષાં સર્વદા હિતમ્ ।
 સર્વકાલેષુ તચ્છસ્તમજાજિલવણાન્વિતમ્ ॥

इति तक्रपानविधिः ।

વાયુના રોગમાં ખાટીછાશમાં સિંધવ નાખીને તે પીવી; પિત્તના રોગમાં મધુર છાશ સાકર નાખીને પીવી; અને કફના રોગમાં ક્ષાર (સંચળ) તથા સુંઠ, પીપર, મરીનું ચૂર્ણ નાખીને પીવી. શીયાળામાં, અગ્નિમાંથમાં, કફથી ઉપજેલા વ્યાધિઓમાં, મળ મૂત્રઆદિના માર્ગનો રોધ થયો હોય તે રોગમાં, જઠરાગ્નિ દોષ પામ્યો હોય તે રોગમાં, ગુલ્મરોગમાં, અને અર્શના વ્યાધિમાં છાશ પીવી હિતકર છે. તેમજ છફ અને અને લવણ એકઠું નાખીને છાશ પીવી એ સર્વે વખતે ફાયદો આપનારી છે,

છાશ પીવાનો નિષેધ.

इति तक्रगुणान् ज्ञात्वा न दद्याद्यस्य तं शृणु ।
 क्षते शोके च क्षीणानां नोष्णकाले शरत्सु च ॥
 न मूर्च्छाभ्रमवृष्णासु तथा रक्ते सपैत्तिके ।
 न शस्तं तक्रपानं च करोति विविधान् गदान् ॥

કાંઈ વાગવાથી ક્ષત પડ્યું હોય સારે, સોજે ચઢ્યો હોય સારે, શરીર સૂકાઈને દુર્બળ થઈ ગયું હોય સારે, ઉષ્ણઋતુમાં, શરદઋતુમાં,

પ્રથમસ્થાન-અધ્યાય આઠમો.

૮૯

મૂર્છા-બ્રમ-અને તરસના રોગમાં, તથા રક્તપિત્તમાં છાશ પીવી એ હિતકર નથી, કેમકે તેથી અનેક પ્રકારના રોગ ઉપજેછે.

માખણના ગુણ.

નવનીતં નવગ્રાહી દ્વયં દીપનરોચનમ્ ।
 ક્ષયારુચ્યર્દિતપ્તીહ્રગ્રહણ્યશૌંભિકારનુત્ ॥
 ચક્ષુષ્યં શિશિરં સ્निग्ધં વૃષ્યં જીવનબૃંહણમ્ ।
 ક્ષીરોદ્ભવં હિમં ગ્રાહિ રક્તપિત્તાક્ષિરોગનુત્ ॥
 સ્મૃતિવયોન્નિશુકૌજઃકફમેદોવિવર્ધનઃ ।
 વાતપિત્તવિષોન્માદશોફાલક્ષ્મીજ્વરાપહમ્ ।
 સર્વદોષાપહં શીતં મધુરં રસપાકયોઃ ॥

इति नवनीतविधिः ।

તાજી માખણ ગ્રાહિ (મળને આંધનાર), તદ્દયને હિતકર, જઠરાગ્નિને પ્રદિપ્ત કરનાર અને રશ્મિને વધારનાર છે. વળી તે ક્ષય, અરુચિ, અર્દિત નામનો વાયુરોગ, પ્તીહા (બરફ) ગ્રહણી વિકાર, અને અર્શરોગને નાશ કરનાર છે. તેમજ એ નેત્રને હિતકર, હંડું, સ્નિગ્ધ, વીર્યજનક, જીવન ગુણવાળું અને પૌષ્ટિક છે. જે માખણ દૂધમાંથી કાઢ્યું હોય તે હંડું, ગ્રાહિ, રક્તપિત્ત અને નેત્રરોગને નાશ કરનાર છે; સ્મરણ શક્તિ, વય, જઠરાગ્નિ, વીર્ય, ઓજ નામે ધાતુ, કફ અને મેદ, એ સર્વની વૃદ્ધિ કરનાર છે; વાયુ, પિત્ત, વિષરોગ, ઉન્માદરોગ, સોજો, નિસ્તેજપણું, અને તાવ, એ સર્વને દૂર કરનાર છે; તથા સર્વ દોષને નાશ કરનાર, હંડું અને રસમાં તથા વિપાકમાં મધુર છે.

દૂધના ફીણના ગુણ.

कृष्णगोऽश्वपयःफेनमजानां वेति शस्यते ।
 मन्दाग्नीनां कृशानां च विशेषादतिसारिणाम् ॥
 उत्साहदीपनं बल्यं मधुरं वातनाशनम् ।
 सद्योबलकरं चैव तस्य क्षीरविलोडितम् ॥

ક્ષીણજ્વરાતિસારે ચ સામે ચ વિષમજ્વરે ।
 મન્દાગ્નौ ક્ષ્માશ્રિત્ય પયઃફેનં પ્રશસ્યતે ॥
 ક્ષીરં ગવાં ક્ષીરફેનં તક્રં વા હિતમેવ ચ ।
 પક્વાન્નમ્ભક્ષણાદ્વાપિ ગ્રહણી તસ્ય નશ્યાતિ ॥
 તામ્બૂલં નૈવ સેવેત ક્ષીરં પીત્વા તુ માનવઃ ।
 ભવેત્તદ્વર્જરં ક્ષીરં મુક્તાન્તાદ્વાપિ શસ્યતે ॥

इति फेनविधिः ।

કાળી ગાય, ઘોડી કે બકરીના દૂધનું શીણ મંદાગ્નિવાળાને, શરીરે દુર્બળ હોય તેમને, અને વિશેષે કરીને અતિસારના રોગવાળાને હિતકર છે. તે દૂધને ડબોળવાથી જે શીણ થાય છે તે ઉત્સાહને બંધત કરે છે, બળ આપે છે, મધુર છે, વાયુનો નાશ કરે છે અને તત્કાળ બળ આપે છે. જે પુરુષે ક્ષીણ થઈ ગયા હોય, જેને જ્વર અને અતિસારનો રોગ થયો હોય, તે સામ (આમ સહિત) જ્વર હોય, જેમને વિષમજ્વર હોય, અને જેમના બહારમાં કફ પૂરાઈ જવાથી અગ્નિ મંદ પડી ગયો હોય, તેમને દૂધનું શીણ હિતકારક છે. પાકી કરીઓ ખાતી તેના કરતાં ગાયનું દૂધ, અથવા દૂધનું શીણ અથવા ગાયની છાશ હિતકર છે, કેમકે તેથી તેની અહણીસંબંધી પીડા દૂર થાય છે. દૂધ પીધા પછી મનુષ્યે તાંબૂલ ખાતું નહિ, કેમકે તેથી દૂધ જલદી પચતું નથી; ભોજન કરી રહ્યા પછી પણ દૂધ પીવું શ્રેષ્ઠ છે.

गायना धीना शुष्ण.

विपाके मधुरं वृष्यं वातपित्तकफापहम् ।
 चक्षुष्यं बलकृन्मेध्यं गव्यं सांपर्गुणोत्तमम् ॥

इति गव्यं घृतम् ।

ગાયનું ધી વિપાકમાં મધુર, પૌષ્ટિક, વાયુ, પિત્ત તથા કફને દૂર કરનારું, નેત્રને ક્ષાયદો આપનારું, બળ આપનારું, અને બુદ્ધિને વધારનારું છે. ગાયનું ધી ઉત્તમ ગુણોવાળું છે.

પ્રથમસ્થાન-અધ્યાય આઠમો.

૯૧

બકરીના ધીના ગુણ.

આજં ઘૃતં દીપનીયં ચક્ષુષ્યં બલવર્ધનમ્ ।

કાસશ્વાસક્ષયાણાં ચ હિતં પાકે કફાપહમ્ ॥

इति छागलं घृतम् ।

બકરીનું ધી બકરાશિને પ્રદીપ કરનાર, નેવને હિતકર, બળને વધારનાર, ખાંસી, શ્વાસ અને ક્ષયને હિતકર અને પચ્યા પછી કફને દૂર કરનાર છે.

ભેંસના ધીના ગુણ.

સવાતપિત્તશ્મનં સુશીતં માહિષ્યં ઘૃતમ્ ।

મધુરં ગુરુ વિષ્ટમ્મિ બલ્યં શ્રેષ્ઠગુણાત્મકમ્ ॥

इति महिषघृतम् ।

ભેંસનું ધી વાયુ અને પિત્તને શમાવનાર, અતિ દંડુ, મધુર, ભારે, મળને અટકાવનાર, બળ આપનાર, અને ઉત્તમ ગુણવાળું છે.

ઊંટડીના ધીના ગુણ.

ઔષ્ઠં કટુ ઘૃતં પાકે શોષકૃમિવિષાપહમ્ ।

દીપનં કફવાતઘ્નં કુષ્ઠગુલ્મોદરાપહમ્ ॥

इत्युष्टीघृतम् ।

ઊંટડીનું ધી પાચન થયા પછી તીખું, શોષરોગ, કૃમિરોગ, અને વિપદોપને મટાડનાર, અને અગ્નિને દીપન કરનાર, કફ અને વાયુને દહાડનાર, તથા કોઠ, ગુલ્મ અને હિરરોગને દૂર કરનાર છે.

ઘેડીના ધીના ગુણ.

પાકે લઘ્વાવિકં સર્પિઃ સર્વરોગવિષાપહમ્ ।

વૃદ્ધિં કરોતિ ચાસ્ત્રાં તચ્ચાશ્મરીશર્કરાપહમ્ ॥

इत्याविकं घृतम् ।

૯૨

હારીતસંહિતા.

ઘેટીનું ધી વિપાકમાં હલકું છે; સર્વ રોગને અને ઝેરને નાશ કરનારું છે; હાડકાંની વૃદ્ધિ કરનારું છે; તથા અસ્મરી (પથરી) અને શર્કરા (વીર્યની કણી આઝી ગઈ હોય તે રોગ) ને મટાડનારું છે.

ઘોડીના ધીના ગુણ.

અશ્વુષ્યં ધુક્ષણં ચાન્નેર્વાતદોષનિવારણમ્ ।

વૃદ્ધિં કરોતિ ચાસ્ત્રાં તત્સર્પિરાશ્વં વિષાપહમ્ ॥

ઇત્યશ્વૃતમ્ ।

ઘોડીનું ધી નેત્રને બળ આપનારું, અગ્નિને પ્રદિપ્ત કરનારું, વાયુના દોષને નિવારણ કરનારું, હાડકાંની વૃદ્ધિ કરનારું અને વિષને દૂર કરનારું છે.

દૂધના ધીના ગુણ.

વૃદ્ધિં કરોતિ દેહાન્નેર્લઘુ પાકે વિષાપહમ્ ।

તર્પણં નેત્રરોગઘ્નં દાહનુત્ પયસો ઘૃતમ્ ॥

ઇતિ ક્ષૌરદ્રવૃતમ્ ।

દૂધનું દહીં કર્યા વિનાજ દૂધમાંથી ધી કાઢ્યું હોય તે શરીરના અગ્નિની વૃદ્ધિ કરેછે, વિપાકમાં હલકું છે, ઝેરને દૂર કરેછે, ખાતુઓને તૃપ્ત કરેછે, નેત્રરોગનો નાશ કરેછે અને દાહને મટાડે છે.

સ્ત્રીના દૂધના ગુણ.

કફેઽનિલે યોનિદોષે શોષે પિત્તે ચ તદ્વિતમ્ ।

અશ્વુષ્યમાજ્યં સ્ત્રીણાં ચ દાહઘ્નમમૃતોપમમ્ ॥

ઇતિ નારીઘૃતગુણાઃ ।

સ્ત્રીનું દૂધ કફ રોગમાં, વાયુ રોગમાં, યોનિ દોષમાં, શોષ રોગમાં, અને પિત્ત રોગમાં હિતકર છે. વળી તે નેત્રને બળ આપનારું, દાહને નાશ કરનારું તથા અમૃત જેવું છે.

પ્રથમસ્થાન-અધ્યાય આઠમો.

૯૩

જૂના ધીના ગુણ.

સર્પિર્જીર્ણં ચાગ્નિસન્ધુક્ષણં ચ મૂર્છાકુષ્ટોન્માદકર્ણાક્ષિશૂલે ।
અર્શઃશોફે યોનિદોષે વ્રણેષુ શસ્ત્રં સર્પિર્જીર્ણમેવં નૃણાં સ્યાત્ ॥

इति जीर्णघृतगुणाः ।

જૂનું ધી જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારું છે. વળી મૂર્છા, કોઠ, ઉન્માદ રોગ, કાનના રોગ, નેત્રના રોગ, શૂળ રોગ, અર્શ રોગ, સોજાનો રોગ, યોનિ દોષ અને વ્રણ (નારું), એ રોગોમાં મનુષ્યોને જૂનું ધી ગુણકારક છે.

નવા ધીના ગુણ.

बलक्षये तर्पणभोजनेषु श्रमे च पित्तासृजि रोगयुक्ते ।
नेत्रामये कामलपाण्डुरोगे क्षये नवं सर्पिर्वदन्ति धीराः ॥

જે પુરુષના બળનો હાથ ધરે ગયો હોય તેને બળ આપવું હોય સારે, ધાતુઓને તૃપ્ત કરવાને તર્પણ યોગ કરવો હોય સારે, બોજનમાં, યાકેલાનો થાક મટાડવામાં, રક્તપિત્તના રોગમાં, નેત્ર રોગમાં, કમળામાં, પાંડુ રોગમાં, હાથ રોગમાં, એટલી એટલી જગોએ નવું ધી આપવું એમ ધીરજવાળા વૈદ્યો કહે છે.

ज्वरे विबन्धेषु विषूचिकायामरोचके वा शमिते तथाग्नौ ।
पानात्यये वापि मदात्यये वा शस्त्रं न सर्पिर्बहु चैषु नित्यम् ॥

इति घृतवर्गः ।

તાવમાં, બદ્ધ કોષ્ટમાં, વિષૂચિકા રોગમાં, અરોચક રોગમાં, મંદાગ્નિ રોગમાં, મદ્યપાન અતિશય થવાથી થયેલા રોગમાં, મદાત્સય રોગમાં એ રોગોમાં ઘણું ધી આપવું હિતકર નથી.

इति आत्रेयभाषिते हारीतोत्तरे क्षीरवर्गो नाम अष्टमोऽध्यायः ।

૯૪

હારીતસંહિતા.

નવમોઽધ્યાયઃ

—❖—
મૂત્ર વર્ગ.

મૂત્રં ગોઽજાવિમાહિષ્યં ગજાશ્વોષ્ણરોઢ્ઢવમ્ ।

મૂત્રં માનુષજં ચાન્યત્સમાસેન ગુણાન્નષ્ટણુ ॥

ગાય કે બળદ, અકરાં, ઘેટાં, બેશ કે પાડો, હાથી, ઘોડો, ઊંટ, ગધેડો, એ પ્રાણીઓનાં મૂત્ર તથા વળી મનુષ્યનું મૂત્ર, (એ સર્વે ઔષધ તરિકે વપરાય તેવાં છે માટે) તેમનાં ગુણુ સંક્ષેપમાં કહુંછું તે તું સાંભળ.

ગાયના મૂત્રના ગુણુ.

તીક્ષ્ણં ચોષ્ણં ક્ષારમેવં કષાયં વલ્યં મેઘ્યં શ્લેષ્મવાતાત્રિહન્તિ ।

રક્તં પિત્તં કુર્વતે ચ પ્રમેદિ ગુલમાનાહોદર્યદોષાપહં ચ ॥

કંઢૂકિલાસમલશૂલમુખાક્ષિરોગાન્

ગુલ્માતિસારગુદમારુતમૂત્રરોધાન્ ।

કાસં સકુષ્ઠજટરકૃમિકોશજાલં

ગોમૂત્રમેકમપિ પોતમહો નિહતિ ॥

इति गोमूत्रगुणाः ।

ગાયનું મૂત્ર તીક્ષ્ણ, ગરમ, ખારું, તુરું, બળ આપનાર અને ખુદ્ધિ આપનાર છે, કફ અને વાયુનો નાશ કરેછે; રક્તપિત્તને ઉત્પન્ન કરેછે; મળનું ભેદન કરેછે; ગુલ્મ, આનાહ (પેટ ચઢવાનો વ્યાધિ) અને ઉદર સંબંધી વ્યાધિઓને દૂર કરેછે; ખસ, કિલાસ નામે કોઠ રોગ, મળસંબંધી પીડા, ચુંકનો કે શળનો વ્યાધિ, મુખના રોગ, નેત્રના રોગ, ગુલ્મ, અતિસારનો રોગ, ગુદાના રોગ, વાયુના રોગ, મૂત્ર બંધ થયું હોય તે રોગ, ખાંસી, કોઠ રોગ, જટરાગ્નિસંબંધી રોગ અને કૃમિની કોથડીનો સમુદાય, એ સર્વે એકલું ગાયનું મૂત્રજ પીવાથી નાશ પાવશે એવું આશ્વર્યકારી ગુણુવાળું ગોમૂત્ર છે !

પ્રથમસ્થાન-અધ્યાય નવમો.

૯૫

બકરાના મૂત્રના ગુણ.

આજં મૂત્રં તીક્ષ્ણમુષ્ણં કષાયં યોજ્યં પાને શૂલગુલમાર્ત્તિનાશમ્ ।
કાસે શ્વાસે કામલાપાણ્ડુરોગે શસ્તં વૈદ્યાવાર્શસાં તદ્વદન્તિ ॥

इत्यजामूत्रम् ।

બકરાનું મૂત્ર તીક્ષ્ણ, ગરમ અને તૂરું છે; રોગઉપર પીવાના કા-
મમાં તે વાપરી શકાય છે. એ મૂત્ર શૂલ અને ગુલ્મની પીડા નાશ
કરે છે. વળી ખાંસીમાં, શ્વાસમાં, કમળામાં, પાંડુરોગમાં અને અર્શ-
રોગમાં તે દિતકર છે એમ વૈદ્યો કહે છે.

ઘેરાના મૂત્રના ગુણ.

સક્ષારં કટુકં તીક્ષ્ણં મૂત્રં વાતપ્નમાવિકમ્ ।
દુર્નામોદરશૂલપ્નં કુષ્ઠમેહવિશોધનમ્ ॥

इति मेघमूत्रम् ।

ઘેરાનું મૂત્ર ક્ષારયુક્ત, તીખું, કડવું, વાયુને હણનારું, અર્શરોગ-
ઉદરરોગ-અને શૂલ રોગને નાશ કરનારું તથા કોઠ અને પ્રમેહની
શુદ્ધિ કરનારું છે.

ભેંશના મૂત્રના ગુણ.

ક્ષારં સત્તિકં કટુકં કષાયં પ્રમેદિ વાતસ્ય શમં કરોતિ ।
પિત્તપ્રકોપં કુરુતેઽથ ગુલ્મકુષ્ઠાર્શ્પાણ્ડૂદરશૂલનાશમ્ ॥

इति महिषमूत्रगुणाः ।

ભેંશનું મૂત્ર ક્ષારયુક્ત, કડવું, તીખું, તૂરું, મળાનું ભેદન કરનારું,
અને વાયુને શમાવનારું છે, વળી તે પિત્તને કોષાવે છે, તથા ગુલ્મ, કોઠ,
અર્શ, પાંડુરોગ, ઉદરરોગ, અને શૂળ રોગને નાશ કરે છે.

હાથીના મૂત્રના ગુણ.

સુતિકં લવણં મેદિ વાતપ્નં કફકોપનમ્ ।
ક્ષારં મण्डलकुष्ठानां नाशनं गजमूत्रकम् ॥

इति गजमूत्रगुणाः ।

૯૬

હારીતસંહિતા.

હાથીનું મૂત્ર અતિ કડવું, ખારું, મળનું ભેદન કરનારૂં, વાયુને હ-
ણનારૂં, અને કફને કોપાવનારૂં છે; વળી તે ક્ષારયુક્ત, અને મંડલ કુષ્ટ
(જે કોઢમાં શરીર ચક્રમાં પડી જાયછે તે કોઢ) ને નાશ કરનારૂં છે.

ધોડાના મૂત્રના ગુણ.

આશ્વં કફહરં છર્દિક્રિમિકુષ્ટવિનાશનમ્ ।

દીપનં કટુ તીક્ષ્ણોષ્ણં વાતશ્લેષ્મચિકારનુત્ ॥

અત્યશ્વમૂત્રગુણાઃ ।

ધોડાનું મૂત્ર કફને હરનારૂં, તથા ઉલ્લીનો રોગ, કૃમિરોગ અને
કોઢ રોગનો નાશ કરનારૂં છે. વળી તે જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારૂં, તીષ્ણું,
કડવું, ગરમ અને વાયુ તથા કફના રોગને મટાડનારૂં છે.

ઊંટના મૂત્રના ગુણ.

ઔષ્ઠં કફહરં રૂક્ષં ક્રિમિદદ્વિનાશનમ્ ।

શ્રેષ્ઠં કુષ્ઠોદરોન્માદશોષાર્શઃક્રિમિવાતનુત્ ॥

શ્વયુગ્મૂત્રગુણાઃ ।

ઊંટનું મૂત્ર કફને હરનારૂં, રૂક્ષ તથા કૃમિ (જીવડા) અને દાદર
(દરાઝ) ને નાશ કરનારૂં છે. વળી તે કોઢ રોગ, ઉદરરોગ, ઉન્માદરોગ
શોષરોગ, અર્શરોગ, કૃમિરોગ અને વાયુના રોગને નાશ કરનારૂં છે.

ગધેડાના મૂત્રના ગુણ.

ગાર્દભં વા હયં મૂત્રં તૈલે યોજ્યં કચિદ્ભવેત્ ।

સક્ષારં તિલ્લકટુકમુન્માદકુષ્ઠરોગનુત્ ॥

ઇતિ ગર્દભમૂત્રગુણાઃ ।

ગધેડાનું કે ધોડાનું મૂત્ર કોઈ કોઈવાર તેલ પકવવામાં વપરાયછે. એ
મૂત્ર ક્ષારયુક્ત, કડવું, તીષ્ણું, અને ઉન્માદ તથા કોઢરોગને નાશ કરનારૂં છે.

મનુષ્યમૂત્રના ગુણ.

માનુષ્યં ક્ષારકટુકં મધુરં લઘુ ચોચ્યતે ।

ચક્ષુરોગહરં બલ્યં દીપનં કફનાશનમ્ ॥

ઇતિ નરમૂત્રગુણાઃ ।

પ્રથમસ્થાન-અધ્યાય નવમો.

૯૭

મનુષ્યનું મૂત્ર ક્ષારયુક્ત, તીખું, મધુર અને હલકું છે. વળી તે નેત્રરોગને હરનારૂં, બળ આપનારૂં, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારૂં અને કફને નાશ કરનારૂં છે.

પ્રસૂતા અને અપ્રસૂતાના મૂત્રના ગુણ.

અસૂતાયા ઘનં મૂત્રં પ્રસૂતાયા દ્રવં લઘુ ।

કિંચિદ્ગુણવિશેષઃ સ્યાત્ સમતા પાકવીર્યયોઃ ॥

इत्यप्रसूतायाः प्रसूतायाश्च मूत्रगुणाः ।

જે સ્ત્રી પ્રસૂત ન થયેલી હોય તેનું મૂત્ર જાડું હોય છે અને જે સ્ત્રી પ્રસૂત થયેલી હોય તેનું મૂત્ર પાતળું અને હલકું હોય છે. એ બન્ને મૂત્રમાં કાંઈક થોડોજ ગુણમાં તફાવત છે; નહિ તો નેમના પાકમાં અને વીર્યમાં તે સમાન છે.

બળદના મૂત્રના ગુણ.

સૌરભેયકમૂત્રં તુ ઘનં સાન્દ્રં પ્રશસ્યતે ।

તચ વૃષણહીનાનાં કિંચિદ્લઘુતરં મતમ્ ॥

વૃષમૂત્રં ચ શોફાન્નં ક્રિમિદોષવિનાશનમ્ ।

કામલાગ્રહણીપાણ્ડુનાશનં ચાગ્નિદીપનમ્ ॥

વાઘરડાનું મૂત્ર જાડું અને ચીકટવાળું છે તથા તે ગુણુકારી છે. વૃષ-ભૂવિનાના વાઘરડાનું મૂત્ર સગાર હલકું છે. બળદનું મૂત્ર સોજાને મટાડનારૂં, અને કૃમિના દોષને નાશ કરનારૂં છે. વળી કમળો, પાંડુરોગ તથા ગ્રહણી રોગને મટાડનારૂં અને જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારૂં છે.

અજાવીનાં ગવાં મૂત્રં પાને શસ્તં મિષગ્ધર ! ।

આવિકં માહિષં ચાશ્વં તૈલપાકે વિધીયતે ॥

ગજમૂત્રપ્રલેપં ચ કણ્ઠ્ઠદ્રૂવિસર્પનુત્ ।

કારમં સ્વરમૂત્રં વા તૈલે નસ્યે વિધાયકમ્ ॥

હે વૈદ્યોમાં શ્રેષ્ઠ હારીત ! બકરાં, ઘેટાં અને ગાયોનું મૂત્ર પીવામાં શ્રેષ્ઠ છે; વળી ઘેટાં, બેશો અને ઘોડાનું મૂત્ર તેલ પકવવામાં ઉપયોગી છે; હાથીના મૂત્રનો લેપ કરવાથી તે ખસ, દાદર (દરાઝ) અને વિસર્પ (રતવા)ને નાશ કરે છે; ઊંટના અને ગધેડાના મૂત્રનો તેલ પકવવામાં તથા સુંઘવામાં ઉપયોગ કરી શકાય છે.

इति आत्रेयभाषिते हारीतोत्तरे मूत्रवर्गो नाम नवमोऽध्यायः ।

૯

દશમોઽધ્યાયઃ

ઘશ્તુવર્ગ.

અથાતઃ સંપ્રવક્ષ્યામિ દશ્તુવર્ગે ગુણાધિકમ્ ।

રસાયનોત્તમં બલ્યં રોગવારણમુત્તમમ્ ।

હવે હું સેરડીના વર્ગનું એટલે સેરડી તથા તેનાથી થયેલા ગોળ, આંડ વગેરે પદાર્થોના ગુણનું કથન કરું છું. સેરડીનો વર્ગ ઘણો ગુણુ-કારી, રસાયનરૂપ, બળ આપનાર તથા રોગને અટકાવનાર અને ઉત્તમ છે.

ઘોળી સેરડીના ગુણ.

ક્ષિગ્ધશ્ચ સંતર્પણવૃંહણશ્ચ સંજીવનઃ સ્વાદુ રસઃ શ્રમઘ્નઃ ।

રક્તસ્ય પિત્તસ્ય નિહન્તિ દોષં અન્તર્વિદાહી કફકૃત્ સિતેશ્તુઃ ॥

इति श्वेतेशुगुणाः ।

ઘોળી સેરડી રિત્તિય ગુણુવાળી, ધાતુઓને તૃપ્ત કરનાર, શરીરને પુષ્ટ કરનાર, પ્રાણીને છવાડનાર, મધુર રસવાદી, થાકને મટાડનારી રક્તપિત્તના દોષને હણુનારી છે. વળી તે શરીરની અંદર દાહ કરનાર અને કફ કરનારી છે.

કાળી સેરડીના ગુણ.

તદ્વત્ સુકૃષ્ણો ભવતે ગુણાનાં વૃષ્ટ્યો ભવેત્ તર્પણદાહહન્તા ।

ક્ષારઃ સ કિશ્ચિન્મધુરો રસેન શોષાપહર્તા વ્રણશોષકારી ॥

इति कृष्णेशुगुणाः ।

કાળી સેરડીના પણ ઘોળી સેરડી જેવાજ ગુણુ છે. વિશેષમાં,- તે વીર્યજનક, તૃપ્તિકારક અને દાહને નાશ કરનાર છે. વળી કાંઈક ક્ષારયુક્ત, મધુર રસવાળી, શોષને હરનારી અને વ્રણ તથા સોજને ઉત્પન્ન કરનારી છે.

પ્રથમસ્થાન-અધ્યાય દશમો.

૯૯

યંત્રથી કાઢેલા સેરડીના રસના ગુણ.

યન્ત્રેણ પીડિતરસઃ કથિતો ગુરુશ્ચ

વૃષ્ણઃ કફં ચ કુરુતેઽથ સુશીતલશ્ચ ।

પાકે વિદાહિ બલકૃશ્ચ સુશોભનશ્ચ

સંસેવિતો રુધિરપિત્તરુજં નિહન્તિ ॥

इति यन्त्रद्वारसगुणाः ।

સેરડીનો રસ યંત્રથી કાઢેલો હોય તે ભારે છે, વીર્યબળક છે, કફને ઉત્પન્ન કરે છે, અતિ દુઠો છે, પાચન થવામાં દાહકર્તા છે, બળ આપે એવો છે, દાંતિ વધારે એવો છે, અને તેને નિયમ પ્રમાણે પીધો હોય તો પિત્ત અને રક્તની પીડાને નાશ કરે એવો છે.

ચૂશીને આધેલી સેરડીના ગુણ.

દન્તૈર્નિપીડિતરસો રુચિકૃદ્ગુરુશ્ચ

સન્તર્પણો બલકરઃ કફકૃદ્ગમઘ્નઃ ।

વિષ્ટમ્ભકારી રુધિરસ્ય તથૈવ પિત્ત-

દોષં નિહન્તિ સકલં વમનં ચ શોષમ્ ॥

इति दन्तनिष्पीडितरसगुणाः ।

દાંતવડે ચૂશીને આધેલો રસ રૂચિ ઉત્પન્ન કરનારો છે, ભારે છે, ધાતુઓને તૃપ્ત કરનારો છે, બળ આપનારો છે, કફ ઉપગ્રસ્તે એવો છે, થાક મટાડે એવો છે, મળને અટકાવનાર છે, રક્ત અને પિત્તના સંધના બગાડને નાશ કરનાર છે, તેમ ઉલ્લસી અને શોષને પણ મટાડનાર છે.

રાખી મુકેલા રસના ગુણ.

રસઃ પર્યુષિતો નેષ્ઠો હ્યમ્લો વાતાપહો ગુરુઃ ।

કફપિત્તકરઃ શોષી ભેદનો વાથ મૂત્રલઃ ॥

इति पर्युषितरसगुणाः ।

સેરડીનો રસ એક વાસણમાં ભરીને ફેટલીક વખત રાખી મૂક્યો હોય તે પીવામાં હિતકર નથી. તે રસ ખાટો, વાયુને હરનાર, ભારે, કફ અને પિત્તને ઉત્પન્ન કરનાર, શોષ ઉપગ્રસ્તનાર, મળને તોડનાર તથા મૂત્રને ઉત્પન્ન કરનાર છે.

૧૦૦

હારીતસંહિતા.

પકવેલા રસના ગુણ.

પક્વો ગુરુતરઃ સ્નિગ્ધઃ સુતીક્ષ્ણઃ કફવાતહા ।

પિત્તમ્નોઽપિ વિશેષેણ ચાર્શોગુલ્માતિસારહા ॥

इति पक्वसगुणाः ।

સેરડીનો પકવ કરેલો રસ વધારે ભારે, સ્નેહ ગુણુવાળો (ચીકણો), અતિશય તીક્ષ્ણ, કફ અને વાયુને હરનારો, વિશેષે કરીને પિત્તને નાશ કરનાર, તથા અર્શ, ગુલ્મ અને અતીસારને નાશ કરનારો છે.

કાકળના ગુણ.

फाणितं गुर्वभिष्यन्दि बृंहणं शुक्लं च तत् ।

पित्तघ्नं च श्रमहरं रक्तदोषनिषूदनम् ॥

इति फाणितरसगुणाः ।

સેરડીના રસનો કાકળ ભારે, સલેખમ પેદા કરનાર, શરીરને પુષ્ટ કરનાર, વીર્યજનક, પિત્તને નાશ કરનાર, થાકને દૂર કરનાર તથા લોહીના બિગાડને નાશ કરનાર છે.

ગોળના ગુણ.

बल्यो वृष्यो गुरुः स्निग्धो वातघ्नो मूत्रशोधनः ।

स पुराणोऽधिकगुणो गुल्मार्शोऽरोचकापहः ॥

क्षये कासे क्षतक्षीणे पाण्डुरोगेऽसृजः क्षये ।

हितो योग्येन संयुक्तो गुडः पथ्यतमो मतः ॥

इति गुडगुणाः ।

ગોળ બળ આપનારો, વીર્ય ઉત્પન્ન કરનારો, ભારે, સ્નિગ્ધ, વાયુને નાશ કરનારો અને મૂત્રને શુદ્ધ કરનારો છે. એ ગોળ જૂનો હોય તો ધણો ગુણુ કરેછે તથા તે ગુલ્મ, અર્શ અને અરુચિને મટાડે છે. ક્ષયરોગમાં, ખાંસીમાં, ઉરક્ષત ક્ષયમાં, ક્ષીણ થઈ ગયેલાં પુરુષને, પાંડુરોગમાં, અને લોહીનો ક્ષય થઈ ગયો હોય તે વ્યાધિમાં ગોળને જે યોગ્ય ઔષધ સાથે મેળવીને આખો હોય તો હિતકર તથા માફક આવે એવો છે એવું પ્રાચીન વૈદોનું મત છે.

૧ ગુલ્માતીસારકાસહા. પ્ર. ૧

પ્રથમસ્થાન-અધ્યાય દશમો.

૧૦૧

ગુડખંડના ગુણ.

ગુડખણ્ડશ્ચ મધુરઃ સિતશ્ચ વાતપિત્તહા ।

કિશ્ચિદ્દ્યોતગુણોપેતો વલ્યો વૃષ્યો રુચિપ્રદઃ ॥

इति गुडखण्डगुणाः ।

ગોળમાંથી થયેલી ખાંડ મધુર, ઘોળી, વાયુ અને પિત્તને નાશ કરનારી, કાંધક થંડી, બળ આપનારી, વીર્ય ઉત્પન્ન કરનારી તથા રુચિ યેદા કરનારી છે.

ખાંડના ગુણ.

વાતપિત્તહરં શીતં સ્निग्धं वलयं मुखप्रियम् ।

चक्षुष्यं श्लेष्मकृद्योक्तं खण्डं वृष्यतमं मतम् ॥

इति खण्डगुणाः ।

ખાંડ વાયુ અને પિત્તને દરનારી, ઠંડી, સ્નિગ્ધ, બળ આપનારી, મુખને પ્રિય લાગનારી, નેત્રને દ્રાયકો આપનારી, અને ક્ષ કરનારી કહેલી છે. વળી તે વીર્યને ઉત્પન્ન કરનારી છે એમ પણ વૈદ્યોનું મત છે.

સાકરના ગુણ.

सिता सुमधुरा प्रोक्ता वृष्या शुक्रविवर्धनी ।

पित्तघ्नी मधुरा वलया शर्कराण्यायिनी नृणाम् ॥

शर्करान्या सुशीता च कासशूलसमुद्भवा ।

हिता पित्तासृजि शोषે मूच्छाभ्रममदापहा ॥

इति शर्करगुणाः ।

સાકર અત્યંત મધુર, ધાતુઓને ઉતેજન આપનાર, વીર્ય વૃદ્ધિ કરનારી, પિત્તને નાશ કરનારી, મધુર, બળ આપનારી, અને મનુષ્યોને તૃપ્તિ કરનારી છે. ખીન્ન એક પ્રકારની સાકર થાયછે તે અતિ ઠંડી, ખાંડી અને બળને ઉત્પન્ન કરનારી, રક્તપિત્તમાં તથા શોષ રોગમાં હિત કરનારી, અને મૂર્છા, ભ્રમ તથા મદ (મીણા) ને દૂર કરનારી છે.

રોગપરત્યે ગોળની યોજના.

गुदामये कामलशोषमेहे गुल्मामये पाण्डुहलीमके च ।

वाते सपित्तासृजि राजरोगी रुचिप्रदो रोगहरो गुडः स्यात् ॥

૧૦૨

હારીતસંહિતા.

અર્શ રોગમાં, કમળામાં, શોષ રોગમાં, પ્રમેહમાં, ગુસ્મ રોગમાં, પાંડુ રોગમાં, હલીમક નામે રોગમાં, વાયુમાં, પિત્તરક્તમાં અને રાજ-ક્ષયમાં ગોળ રૂચિ આપનારો અને રોગ હરનારો છે.

કાસે શોષે ગુહો નેષ્ટ અન્યત્રાપિ હિતો મતઃ ।

યોગયુક્તોઽપિ સર્વત્ર હિતો ગુણગણાલયઃ ।

ખાંસીમાં અને શોષ રોગમાં ગોળ હિતકર નથી; ખીજા રોગમાં તે હિતકર છે. ઘણા ગુણવાળો ગોળ ઔષધિના યોગ સાથે યોગ્યો હોય ત્યારે તે સર્વ જગ્યાએ હિત કરનારો છે.

ક્ષોણઃ ક્ષામક્ષતગુદરુજાં શ્વાસમૂર્છાતુરાણા-

મધ્વશ્રાન્તિશ્રમમદવિષે મૂત્રકૃચ્છાદમરીણામ્ ।

જીર્ણક્ષામજ્વરવિષમગે રક્તપિત્તપ્રકોપે

તૃષ્ણાદાહક્ષયરુધિરગે સર્વરોગાન્ નિહન્તિ ॥

જો પુરુષો ક્ષીણ થઈ ગયા હોય, જેઓનાં શરીર સૂકાઈ ગયાં હોય, જેમને કાંઈ ક્ષત થયું હોય (વાયું હોય અને તેથી ધા પડ્યો હોય), જેમને અર્શ રોગ થયો હોય, જેઓ શ્વાસ અને મૂર્છાથી પી-ગતા હોય, જેઓ માર્ગમાં યાત્રાથી થાકી ગયેલા હોય, જેમણે કાંઈ મેહેનતનું કામ કર્યું હોય, જેમને મીણા કે દેદુ ચઢી હોય તથા ઝેર ચડ્યું હોય, જેમને મૂત્રકૃચ્છ કે અશ્મરી (પથરી)નો રોગ થયો હોય, જેઓ કૃણુ જ્વરથી સૂકાઈ ગયા હોય, જેમને વિષમજ્વર થયો હોય, જેમને રક્તપિત્તનો પ્રકોપ હોય, જેમને તૃષ્ણા (તરસ), દાહ, ક્ષય અને રુધિરનો રોગ થયો હોય, તેઓના એ સર્વ રોગને ગોળ નાશ કરે છે.

इति आत्रेयभाषिते हारीतोत्तरे इक्षुवर्गो नाम दशमोऽध्यायः ।

* સર્વત્રાહિતઃ પ્ર. ૧

एकादशोऽध्यायः ।

કાંછક વર્ગ.

सन्धानं शीतलं स्वादु महातीसारनाशनम् ।

सुस्वादु शीतलं चैव बृंहणं तण्डुलौदकम् ॥

કંદ, મૂળ, ફળ, વગેરેની કાંછને સંધાન કહેછે. એ સંધાન હંડું, મધુર અને બારે અતિસારને મટાડનારૂં છે. ચોખ્ખાનું પાણી અતિ મધુર, હંડું તથા શરીરને પુષ્ટ કરનારૂં છે.

તુષોદકના ગુણ.

तुषोदकं वातहरं तु रक्तपित्तप्रकोपं कुरुतेऽथ भेदि ॥

विपाचनं स्याज्जरणं किमिघ्नमजीर्णहन्तु कटुकं विपाके ॥

इति तुषोदकगुणाः ।

તુષોદક અથવા કાંછ વાયુને હરેછે, રક્તપિત્તને કોપાવેછે, મળનો ભેદ કરેછે, મળનું પાચન કરેછે, અન્નાદિકને પચાવે છે, કૃમિનો નાશ કરેછે, અજીર્ણને હણેછે, અને પાચન થતી વખતે તીખો સ્વાદ આપેછે.

યવામ્લના ગુણ.

जातं यवाम्लं कटुकं विपाके वातापहं श्लेष्महरं सरक्तम् ।

पित्तप्रकोपं कुरुते सभेदि विदूषणं पित्तगदासृजश्च ॥

इति यवाम्लगुणाः ।

જવની કાંછ પાચન થતી વખતે તીખી છે, વાયુને હરનારી છે, કફને તથા શોષીના વિકારને દૂર કરનારી છે, પિત્તને કોપાવેછે, મળનું ભેદન કરેછે તથા રક્તપિત્તનો બિગાડ કરેછે.

ધઉની કાંછના ગુણ.

सन्दीपनं शूलहरं रुचिप्रदं गोधूमजातं कटुकं कषायम् ।

सन्दीपनं स्याज्जरणं कफघ्नं समीरदोषं हरते ततोऽपि ॥

इति गोधूमकाष्ठिकगुणाः ।

૧૦૪

હારીતસંહિતા.

ઘડિની કાંછ જહરામિને દીપાવનાર, શૂળને હરનાર, રૂચિ આપનાર, તીખી, તુરી, જહરામિને પ્રદીપ્ત કરનાર, અન્નાદિને પચાવનાર, કફને નાશ કરનાર અને વાયુના દોષને પણ હરનાર છે.

જવની તથા ઘડિની કાંછના વિશેષ ગુણ.

વીતં जरयते वामं बाह्ये दाघश्चमापहम् ।

लेपेन कुष्ठकण्डूघ्नं तैलयुक्तं समीरहत् ॥

જવની અથવા ઘડિની કાંછ પીધી હોય તો તે આમને પચાવે છે; શરીરના આહારના ભાગ ઉપર લેપ કર્યો હોય તો દાઢ, થાક, ખસ અને કોઈને મટાડે છે. તેજ મેળવીને તે કાંછ પીધી હોય તો વાયુને મટાડે છે.

જરની કાંછના ગુણ.

युगन्धराम्लं कफवानहन्तु शूलामयानां जरणप्रकर्तु ।

तीक्ष्णं तथाમ્લં શ્રમદોષહન્તુ મેહાર્શસાં વૈ હિતકૃન્મતં ચ ॥

इति युगन्धराम्लकगुणाः ।

જરની કાંછ કફ અને વાયુનું હરણ કરનારી છે, શૂળ રોગને મટાડનારી છે, અન્નાદિને પચાવનારી છે, તીક્ષ્ણ છે, ખાટી છે, થાક મટાડે છે, તેમજ પ્રમેહ અને અર્શને હિત કરનારી છે.

કાંછ ક્યાં ન વાપરવી.

शोथे मूर्च्छाज्वरार्तानां भ्रमकंङ्खविषादिते ।

कुष्ठानां रक्तपित्तानां काञ्जिकं न प्रशस्यते ॥

पाण्डुरोगे राजयक्ष्मे तथा शोफातुरेषु च ।

क्षतस्त्रीणे पथि श्रान्ते मन्दज्वरनिपीडिते ।

नरे नैव हितं प्रोक्तं काञ्जिकं दोषकारकम् ।

इति काञ्जिकपरिहारः ।

શોથ રોગમાં, મૂર્છામાં, તાવથી પીડાતા રોગીને આપવામાં, ભ્રમ-રોગવાળાને, ખસવાળાને, ઝેરથી પીડાતા રોગીને, કોઢવાળાને અને રક્તપિત્તવાળાને, કાંછ આપવી હિતકર નથી. વળી પાંડુરોગમાં, રાજ-

પ્રથમસ્થાન-અધ્યાય આરમ્ભો.

૧૦૫

યદ્દમાં, સોજના રોગમાં, ક્ષતમાં (ધા વાગ્યો હોય તે રોગમાં), ક્ષીણ (દૂબળો) થઈ ગયો હોય તે રોગમાં, માર્ગે ચાલવાથી ઉપજેલા થાકમાં, અને ઝીણો તાવ આવવાથી રોગી પીડા પામતો હોય ત્યારે તેવા રોગી પુરૂષોને કાંઈ હિતકારક કહેલી નથી, પણ દોષકારક કહેલી છે.

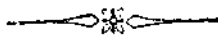
કાંઈ કયા રોગમાં હિતકર છે.

શૂલ્બાત્તાદિતાનાં તુ તથા જીર્ણવિવન્ધિનામ્ ।

શ્રેષ્ઠં પ્રોક્તં તથામ્લં ચ ગુણાધિકં તરેષુ ચ ॥

જે રોગી શૂળ અને વાયુથી પીડાતા હોય, તથા જેમને અછાતું અને મળ બદ્ધ થયાં હોય એવા રોગીને કાંઈ શ્રેષ્ઠ છે; તથા તે જેમ ખાટી હોય તેમ વધારે ગુણવાળી છે.

इति आत्रेयभाषिते हारीतोत्तरे काञ्चिकवर्गो नाम एकादशोऽध्यायः ।

દ્વાદશોઽધ્યાયઃ

મંડવર્ગ.

ધાન્ય મંડના ગુણ.

ધાન્યમણ્ડં પિત્તહરં શ્રમણં ચાશ્મરીહરમ્ ।

વાતલં રક્તશમનં ગ્રાહિ સન્દીપનં વરમ્ ॥

इति धान्यमण्डगुणाः ।

ધાન્યમાં ચૌદગણું પાણી નાંખીને તેને ઉકાળીને ઓસામણુ કાઢવું તેને મંડ કહેછે. ધાન્યનો મંડ પિત્તને હરનાર, શ્રમને નાશ કરનાર અને પથરીના રોગને હરનારો છે. વળી તે વાયુકારક, લોહીના વિકારને શમાવનાર, ગ્રાહી, અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરનાર અને શ્રેષ્ઠ છે.

રાત્રી શાળના મંડના ગુણ.

રક્તશાલ્યુદ્ધવં મણ્ડં મધુરં ગ્રાહિ શીતલમ્ ।

પ્રમેહાનશ્મરીં હન્તિ વાતલં પિત્તહરમ્ ॥

इति रक्तशालिमण्डगुणाः ।

૧૦૬

હારીતસંહિતા.

રાત્રી ડાંગરના ચોખાનો મંડ મધુર, આહી, દંડો, વાયુકારક, પિત્તકારક, તથા પ્રમેહ અને પથરીના રોગને મટાડનારો એવો શ્રેષ્ઠ છે.

ધોળા ચોખાના મંડના ગુણ.

મધુરં શીતલં કિઞ્ચિચ્છૂષ્મલં શોષનાશનમ્ ।

અશ્મરીમેહસંછેદિ વાતલં શ્વેતતાણ્ડુલમ્ ॥

इति श्वेततण्डुलगुणाः ।

ધોળા ચોખાનો મંડ મધુર, દંડો, લગાર કદ કરનારો, શોષનો નાશ કરનારો, પથરી તથા પ્રમેહને મટાડનારો અને વાયુ ઉત્પન્ન કરનારો છે.

જવ તથા ધઉના મંડના ગુણ.

यवमण्डं कषायं स्याद्ग्राहि चोष्णं विपाकतः ॥

इति यवमण्डगुणाः ।

तद्वद्ગોધૂમસમ્ભૂતં મધુરં પિત્તવારણમ્ ॥

इति गोधूममण्डगुणाः ।

જવનો મંડ તુરો, આહી અને વિપાકમાં એટલે પાચન થતી વખતે ગરમ છે. ધઉનું મંડ મધુર અને પિત્તને અટકાવનાર છે. એના ખીન્ન ગુણો જવના મંડના જેવાજ છે.

શુદ્ર ધાન્યમંડના ગુણ.

अन्येषां शुद्रधान्यानां मण्डं वातहरं स्मृतम् ॥

इति शुद्रधान्यमण्डगुणाः ।

ग्लानिमूर्च्छाकरं सद्यः कौद्रवं न हितं मतम् ॥

इति कौद्रवमण्डगुणाः ।

ખીન્ન આવડો વગેરે હલકાં ધાન્યોનો મંડ વાયુને હરણ કરે એવો હોયછે. તથા કોદરનો મંડ તરતજ ગ્લાનિ તથા મૂર્છા ઉત્પન્ન કરે એવો છે માટે હિતકર નથી.

૧ સંચાર્દિ પ્ર૦ ૧.

પ્રથમસ્થાન-અધ્યાય તેરમો.

૧૦૭

શુદ્ધ ધાન્યની ખાટાશનો ગુણ.

તદ્વચ્ચ શુદ્ધધ્યાન્યામ્લં વાતલં પિત્તકારકમ્ ।

કરોતિ સ્ત્રીપદં ગુલ્મં પ્રતિશ્યાયાદિકોપનમ્ ॥

इति शुद्धधान्याम्लगुणाः ।

ધાન્યોનાં ઓસામણને ખાટાં થવા દીધાં હોય તેને ધાન્યામ્લ કહેછે. હવેકાં ધાન્યોની ખાટાઈ વાયુને કંપન કરનારી, તથા પિત્તકર છે. વળી તે સ્ત્રીપદ નામનો (વાળાનો) રોગ, ગુલ્મ રોગ, સ્ત્રેષ્ઠમ, વગેરે કંપન કરેછે.

इति आवेयमापिते द्वारीनोत्તरे मण्डवर्मो नाम द्वादशोऽध्यायः ।

ત્રયોદશોઽધ્યાયઃ

યૂષવર્ગ.

કળથીનો યૂષ.

कुलत्थयूषो मधुरः कषायो भवेत्स रक्तस्य कफस्य हन्ता ।

मेहाश्मरीपायुजं वातहन्ता सन्दीपનો मेदविशोषणं च ॥

इति कुलत्थयूषगुणाः ।

ધાન્યમાં અશરખાણું પાણી નાંખીને તેને ઉકાળવું તે યૂષ કહેવાયછે. કળથીનો યૂષ મધુર, તુરો, તથા કફ અને શોષીના બિગાડને નાશ કરનાર છે. વળી તે પ્રમેહ, પથરી, અર્શ અને વાયુના રોગને હણનાર, બદરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર તથા મેદનું શોષણ કરનાર છે.

તુવરની દાળનો યૂષ.

मवेदाद्वक्या मधुरश्च यूषो विशोषणो वातनिवारणश्च ।

स्लेष्मापहः पित्तहरो ज्वरांश्च कृमीन्निहन्त्यादसृजं तथाच ॥

इति आदकीयूषगुणाः ।

૧ મેદહન્તા પ્ર. ૧. ૨ મેદવિશોષણશ્ચ. પ્ર. ૧.

૧૦૮

હારીતસંહિતા.

તુવરની દાળનો યૂષ મધુર, ધાતુઓનું શોષણ કરનાર, વાયુનું નિ-
વારણ કરનાર, કફને દૂર કરનાર, પિત્તને હરનાર તથા જ્વર, કૃમી-
વિકાર અને સોડીના વિકારને નાશ કરનાર છે.

મગના યૂષના ગુણ.

શીતલં મધુરં મૌદ્રયૂષં પિત્તવિકારજિત્ ।

તથા વાતહરં પ્રોક્તં જ્વરાણાં શમનં પરમ્ ॥

इति मुद्गयूषगुणाः ।

મગનો યૂષ ઠંડો, મધુર, પિત્તવિકારને મટાડનાર, વાયુને હરનાર
અને તાવને શમાવવામાં શ્રેષ્ઠ છે.

ચણાના યૂષના ગુણ.

કષાયં કટુકં ચોષ્ણં વાતघ्नं कफदोषकृत् ।

रक्तपित्तं निहन्त्याशु चणानां यूपमुच्यते ॥

इति चणकयूषगुणाः ।

ચણાનો યૂષ તીખો, ગરમ, વાયુને હરનાર, કફના દોષને ઉપત્ત
કરનાર, તથા રક્તપિત્તને જલદી નાશ કરનાર છે એમ પ્રાચીન વૈદ્યો કહેછે.

અડદના યૂષના ગુણ.

घनं सवातं कफकुन्मापयूषं च पित्तनुत्¹ ।

अम्लं पर्युषितं तच्च शस्यते तैलपाचने² ॥

અડદનો યૂષ જાડો, વાયુકર્તા, કફકર્તા, તથા પિત્તનો નાશક છે.
તે ખાટો અને દંડો હોય ત્યારે તેનું પકવ કરવામાં તેનો ઉપયોગ સારો થાયછે.

વજ્ય કરવા જેવા યૂષ.

अन्यानि नैव³ शस्तानि कुलत्थान्युषितानि च ।

मसूरास्त्रिपुटा चल्दाः कलायाद्याश्च वर्जिताः ॥

કાળીનીના અને એવા ખીબ્બ યૂષ દંડા હોય ત્યારે હિતકર નથી.

૧ પિત્તકૃત્ પ્ર૦ ૧ ૨ તૈલપાને ચ શસ્યતે. પ્ર૦ ૧. ૩ અન્યાનિ ચ
પ્રશસ્તાનિ પ્ર૦ ૧. ચૈવ શસ્તાનિ પ્ર૦ ૨.

પ્રથમસ્થાન—અધ્યાય ચૌદમો.

૧૦૯

મસૂર, લાંગ, વાલ અને વટાણા વગેરેના ચૂષ વાપરવા નહિ એવી વૈ-
ધશાસ્ત્રની આજ્ઞા છે.

इति आत्रेयभाषिते हारीतोत्तरे गूषवर्गो नाम त्रयोदशोऽध्यायः ।

ચતુર્દશોઽધ્યાયઃ

તૈલવસાવર્ગ.

अथातः संप्रवक्ष्यामि तैलानां च गुणागुणान् ।

तच्च ज्ञेयं समासेन यथायोगं^१ यथाविधि ॥

હવે હું જૂદા જૂદા પ્રકારનાં તેલના ગુણ તથા દોષનું નિરૂપણ
કરું છું, માટે જેવા પ્રયોગમાં જેવી રીતે તેની યોજના કરવી થટે તે એ
ઉપરથી સમજવું.

तलना तलना गुण.

कषायानुरसं स्वादु सूक्ष्ममुष्णं व्याधि च ।

पित्तकृद्वातशमनं श्लेष्मरोगादिवर्धनम् ॥

वत्यं रुचिकरं मेध्यं कण्डूकुष्ठविकारनुत् ।

वृष्यं श्रमापहं જ્ઞેયં તિલતૈલં વિદુર્બુધાઃ ॥

છિન્ને મિન્ને ચ્યુતે ઘૃષ્ટે^૨ ક્ષતે મગ્નેન્નિદાહકે ।

^૩વાતેભિષ્યન્દે સ્ફુટિતે ચામ્યજ્ઞે તિલતૈલકમ્ ॥

ચિષે^૪ વ્યાલશુનો સર્પમેકયોશ્રાવગાહને ।

પાને વસ્તૌ ચ નસ્યે ચ તથા કર્ણપ્રપૂરણે ।

તિલતૈલં વિધેયં સ્યાત્ સર્વરોગનિવારણં ॥

इति तिलतैलगुणाः ।

૧ યોગ્ય. પ્ર. ૧. ૨ મગ્નેન્નિદાહકેપિ ચ. પ્ર. ૧. ૩ વાતાભિષ્યન્દિસ્ફુટને.
પ્ર. ૧ સ્ફુટિતે પ્ર. ૨. ૪ વ્યાલશુનઃ સર્પમેકામ્યંગાવગાહને. પ્ર. ૧ વગાહિષુ.
પ્ર. ૨-૩.)

૧૦

૧૧૦

હારીતસંહિતા.

તલનું તેલ તુલું, મધુર, સક્ષમ એટલે શરીરનાં છિદ્રોમાં ઝટ પ્ર-
વેશ કરે એવું, ગરમ, સંધિ બંધનને શિથિલ કરે એવું, પિત્તકારક, વા-
યુને મટાડનારું, કફના રોગ વગેરેની વૃદ્ધિ કરનારું, બળ આપનારું, રચિ
ઉત્પન્ન કરનારું, પુષ્ટિને વધારનારું, ખસ તથા કોદના રોગને નાશ કર
નારું, શરીરને પુષ્ટ કરનારું તથા યાદને દૂર કરનારું છે એમ પંડિત વૈદો
કહેછે. વળી કપાયું હોય ત્યારે, કોઈ અંગ જૂદું થઈ ગયું હોય ત્યારે,
ખરી પડયું હોય ત્યારે, વસાયું હોય ત્યારે કોઈ વાગવાથી ક્ષત થયું હોય
ત્યારે અને અગ્નિમાં દાઝ્યું હોય ત્યારે તલનું તેલ યોજવાથી ગુણુ થાયછે.
તલનું તેલ વાત રોગમાં, સળેખમ રોગમાં, કોઈ અંગ ફાટ્યું હોય તેમાં
અને શરીરે મર્દન કરવામાં હિતકારક છે. શિકારી પશુના નખ કે દાદનું,
અથવા ફૂતરાનું, અથવા સાપનું અથવા દેડકાના ઝેરમાં તેલ યોજીને
નાહવામાં, સ્નેહપાન કરવામાં, અસ્તિ પ્રયોગ કરવામાં, નાકે સૂંઘવામાં
(નાકમાં નાખવામાં), અને કાનમાં પૂરવામાં, તલનું તેલ યોજવા જોવું
છે કેમકે તે સર્વ રોગને નિવારણ કરવાવાળું છે.

સરસવના તેલના ગુણુ.

કટુ તિક્તં તથા માહિ ઉષ્ણં સ્યાત્ કફવાતજીત્ ।

કૃમિકણ્ઠશોથનં સ્યાત્ પિત્તકૃત્ સાર્ષપં શ્રુતમ્ ॥

કર્ણરોગે કૃમિરોગે તથા વાતામયેષુ ચ ।

કણ્ઠકુષ્ઠામયે ચૈવ કફમેદોગુણેષુ ચ ॥

પ્રશસ્યં સાર્ષપં ચૈવ રોગાનાશુ વિનાશયેત્ ।

વસ્તિકર્મણિ નો શસ્તં પિત્તદાહકરં મહત્ ॥

હિતં વાતામયે શ્વાસે વિદ્રધ્વાસ્તુ પ્રશસ્યતે ।

इति सार्षपतैलगुणाः ।

સરસવનું તેલ (સરશિયું) તીખું, કડવું, આહિ, ગરમ, કફ અને
વાયુને નાશ કરનારું, કૃમિ અને ખસરોગને શુદ્ધ કરનારું, તથા પિત્ત
કરનારું છે. કાનના રોગમાં, કૃમિ રોગમાં, વાયુના રોગમાં, ખસ અને
કોદના રોગમાં તથા કફ અને મેદના વિહારમાં, સરસવનું તેલ હિતકર

૧ કફમેદામયે ચૈવ શસ્યતે તૈલં સાર્ષપ. પ્ર. ૨-૩. ૨ રોગાણાં ચ વિનાશ-
યેત્ । પ્ર. ૧.

પ્રથમસ્થાન-અધ્યાય ચૌદમો.

૧૧૧

છે કેમકે તે રોગોને તત્કાલ મટાડે એવું છે. એ તેલ બસ્તિકર્મમાં હિ-
તકર નથી કેમકે તે અતિ પિત્તકર્તા તથા અતિ દાહકર્તા છે. એ
તેલ વાયુના રોગમાં, શ્વાસમાં, અને વિદ્રધિ રોગમાં ફાયદાકારક છે.

અગ્નિસીના તેલના ગુણ.

અલસીપ્રભવં તૈલં ઘનં મધુરપિચ્છિલમ્ ।

વિપાકે ચોષ્ણવીર્યં ચ વાતશ્લેષ્મનિવારણમ્ ॥

इति अलसीतैलगुणाः ।

અગ્નિસીનું તેલ જાડું, મધુર અને પિચ્છાવાળું છે; પાચન થવામાં
તે ગરમ વીર્યવાળું છે; તથા વાત અને કફને નિવારણ કરનારું છે.

એરંડીયાના ગુણ.

एरण्डजं घनं चापि स्वादु भेदि मृदु स्मृतम् ।

इद्वस्तिजङ्घाकटथूरुशूलानाहविवन्धनुत् ॥

आनाहाष्टीलवातासृक्प्लीहोदावर्तशूलिनाम् ।

हितं वातविकाराणां विद्रध्याश्च प्रशान्तये ॥

इति एरण्डतैलगुणाः ।

એરંડિયું તેલ (દીવેલ) જાડું, મધુર, મળતો ભેદ કરનારું અને
કોમળ છે. તે તદ્દથ, પેડું, જંઘ, કટિ, સાથળ, એ જગોએ થતા
શૂળને નાશ કરનારું તથા પેટ ચઢવાના રોગને અને બદ્ધકોષ્ટને મટાડ-
નારું છે. વળી તે આફરો, અષ્ટીકા નામે ગ્રંથિ, વાતરક્ત, પ્લીહા, ઉ-
દાવર્ત, અને શૂળ, એ રોગને મટાડેછે; વાયુના રોગવાળાને તે હિતકર
છે અને વિદ્રધિ નામે રોગને તે શમાવે છે.

રાતી એરંડિના એરંડિયાના ગુણ.

तैलमेरण्डजं बल्यं गुरुष्णं मधुरं तथा ।

तीक्ष्णोष्णं पिच्छलं विस्रं रक्तैरण्डोद्भवं भृशम् ॥

इति रक्तैरण्डतैलगुणाः ।

૧ एषामेरंडजं स्मृतम्. प्र. १.

૧૧૨

હારીતસંહિતા.

રાત્રી દીવેલીનું દીવેલ ભારે, ગરમ, બળ આપનારું, મધુર, તી-
ક્ષ્ણ તથા ઉષ્ણ, પિચ્છાયુક્ત, અને અતિ દુર્ગંધવાળું છે.

કસુંબીના તેલના ગુણ.

कुसुम्भतैलमुष्णं तु विपाके कटुकं गुरु ।

विदाहकं विशेषेण सर्वदोषप्रकोपनम् ॥

इति कुसुम्भतैलगुणाः ।

કસુંબીનું તેલ ગરમ, વિપાકમાં તીખું, ભારે, દાહકારક, અને વિ-
શેષે કરીને સર્વ દોષને કોપાવનારું છે.

બૂદા બૂદા સ્થાયર તેલોના ગુણ.

सौवर्चलेद्बुदीपीलुशंखिनीसंभवं तु यत् ।

सरलागुरुदेवादिशिशपासारजन्म च ॥

तुम्बुरूत્યં 'करञ्जोत्थं ज्योतिष्मत्युद्भवं तथा ।

अर्शःकुष्ठंક્રુમિશ્લેષ્મશુક્રમેદોऽनिलापहम् ॥

करञ्जारिष्टके तिके नात्युष्णे तद्विनिर्दिशेत् ।

कषायं मधुरं तिकं सारणं व्रणशोधनम् ॥

अक्षातिमुक्तकाक्षोडनालिकेरमधूकजम् ।

त्रपुष्युर्वारुकूष्माण्डश्लेष्मातकप्रियालुजम् ॥

वातपित्तोदरघ्नं च શ્લેષ્મલં ગુરુ શીતલમ્ ।

पित्तश्लेष्मप्रशमनं श्रीपर्णीकिशुकोद्भवम् ॥

इति तैलवर्गः ।

*સુવર્ચલા, હીંગોરી, પીલુડી, રાંખાવલી, સરળ વૃક્ષ, અગર વૃક્ષ,
દેવદાર, શીશમ, ધાણા, કરંજ, અને માલ કાંકણી, એ વનસ્પતિઓનાં
તેલ અર્શ, કોઠ, કૃમિ, કફ, વીર્યદોષ, મેદ, વાયુ, એ રોગોને દૂર કર-

૧ તમરોત્થં. પ્ર. ૩. ૨ અમ. પ્ર. ૩.

* આક્ષી નામે વનસ્પતિ. કોઈ સૌવર્ચલને અર્થ સંચળનું તેલ એમ
પણ કહેછે, પણ તે બરાબર નથી; કેમકે વનસ્પતિઓના તેલની ગણનામાં
સંચળને ગણવો ઉચિત નથી.

પ્રથમસ્થાન-અધ્યાય ચૌદમો.

૧૧૩

નાશ છે. કરંજ અને અરીઠાનાં તેલ કડવાં છે અને અતિશય ગરમ નથી. ^૧સારણીનું તેલ તુરું, મધુર, કડવું અને વ્રણને સાફ કરનાર છે. બેહુંડું, અતિમુક્તક, અખોડ, નાલિયેર, મહુડાં, ખડખૂચ, કાકડી, કોહોળું, શ્લેષ્માતક, ચારોલી, એ સહુનું તેલ વાયુ, પિત્ત અને ઉદર રોગને નાશ કરનારું, કફકર્તા, બારે અને હુંડું છે. શ્રીપર્ણી અને ખાખરનું તેલ પિત્ત તથા કફને શમાવનારું છે.

જવ વગેરેના તેલના ગુણ.

દોષઘ્નં દીપનં મેઘ્યં કિંચિત્તિત્તં રસાયનમ્ ॥

યવચ્ચિન્નમવં તૈલં કટુ પાકે વિષાપહમ્ ।

કફવાતહરં રૂક્ષં કવાયં નાતિપિત્તકૃત્ ॥

સતિત્તં સહકારસ્ય તૈલં સ્વરવિશોધનમ્ ।

જવ અને આંબલીના બીયાનું તેલ દોષને હરનારું, જઠરાગ્નિને પ્ર-
દીપ્ત કરનારું, બુદ્ધિને વધારનારું, લગાર કડવું તથા વૃદ્ધપણું અને રોગને
મટાડનારું છે. વળી તે પાકાવસ્થામાં તીખું, ઝેરને હરનારું, કફ અને
વાયુને નાશ કરનારું, રૂક્ષ, તુરું અને બહુ પિત્તને ઉપગ્રવનારું નથી.
કેરીની ગોઠલીનું તેલ કઠવું તથા સ્વરને શુદ્ધ કરનારું છે.

સ્થાવર તેલના સામાન્ય ગુણ.

યાવન્તઃ સ્થાવરાઃ સ્નેહાઃ સમાસેન પ્રકીર્તિતાઃ ।

સર્વે તૈલગુણા જ્ઞેયાઃ સર્વે ચાનિલનાશનાઃ ॥

સર્વેભ્યસ્તિવહ તૈલેભ્યસ્તિલતૈલં પ્રશસ્યતે ।

સ્થાવર પદાર્થોમાંથી જે તેલ નીકળે છે તેને સ્થાવર સ્નેહ કહેછે.
તે સઘળા સ્થાવર સ્નેહના ગુણ સંક્ષેપમાં કહીએ તો એવા છે કે, ત-
લના તેલના જે ગુણ છે તેવાજ ગુણ તે સર્વે સ્થાવર તેલોના છે તથા
તે સર્વે તેલ વાયુને નાશ કરનારાં છે. અધા પ્રકારનાં તેલ કરતાં ત-
લનું તેલ ગુણમાં ઉત્તમ છે.

૧ ચાંદવેલ અથવા રાતી સારાડી. ૨ એને હિંદીમાં તેંદુ અને મરા-
ઠીમાં ટેંકુરણી કહેછે.

૧૧૪

હારીતસંહિતા.

વસાના યુષ્ઠ.

વસા મજ્જા ચ વાતઘ્ની બલપિત્તકફપ્રદા
 શૌકરી 'માહિષોરભ્રા વાતલા શ્લેષ્મવર્ધની ।
 સર્પનકુલગૌઘેયા લેપને વ્રણકુષ્ઠહા ॥
 મત્સ્યશિશુમારમકરગ્રાહાદીનાં વસા તુ યા ।
 સા વિસર્પહરા દ્વયાં કુષ્ઠરોગવિનાશિની ॥

इति वसावर्गः ।

વસા અને મજ્જા (એ એ શરીરમાં ઉત્પન્ન થતા તેલ જેવા પદાર્થો છે જેને સાધારણ રીતે ચરબી કહે છે) વાયુને નાશ કરનારી તથા બળ આપનારી અને પિત્ત તથા કફને ઉત્પન્ન કરનારી છે. ભૂંડ, પાડો અને ઘેટું, એ પ્રાણીઓની વસા અને મજ્જા વાયુ કરનારી તથા કફને વધારનારી છે. સાપ, નોળીયો અને ઘો, એ પ્રાણીઓની વસા તથા મજ્જાનો શેષ કરવાથી વ્રણ તથા કોઠ નાશ પામે છે. મત્સ્ય, શિશુમાર નામે મત્સ્ય, મધર અને ગ્રાહ, વગેરે જાળયર પ્રાણીઓની વસા વિસર્પ રોગને હરનારી તદ્દયને દિત્તર અને કોઠ રોગને નાશ કરનારી છે.

इति आत्रेयभाषिते हारीतोत्तरे तैलवसावर्गो नाम चतुर्दशोऽध्यायः ।

पञ्चदशोऽध्यायः

धान्यवर्ग.

ડાંગરના પ્રકાર.

रक्तशालिर्महाशालिः कलमा षष्टिकापरा ।
 खज्जरीदा प्रसाही च जीरकान्या कपिञ्जला ॥
 सौगन्धी शूकला चान्या तिलवासी च कोरका ।
 गहडा रुक्मवन्ती च कलधान्या तथापरा ।
 बिल्वजा मागधी पीता ता अष्टादश शालयः ॥

૧ માહિષીવસા. પ્ર. ૧. ૨ વૃથા. પ્ર. ૨-૩. ૩. કચોરકા. પ્ર. ૧.

પ્રથમસ્થાન-અધ્યાય પંદરમે.

૧૧૫

રાતી સાળ, મહાસાળ, કલમા, સાહી, ખંજરીડા, પ્રસાહી, ઊરા-
સાળ, કપિંજલા, સુગંધી સાળ, શૂકલા સાળ, તિલવાસી, ચક્રોરડા,
ગરૂડા, રૂકમવન્તી, કલધાન્યા, બિલ્વજા, માગધી, પીળી સાળ, એ અદાર
જાતની સાળ કહેવાય છે.

અદાર પ્રકારની ડાંગરના ગુણ.

રક્તશાલિસ્ત્રિદોષઘ્ની ચક્ષુષ્યા મૂત્રરોગહા ।
મહાશાલિર્ગુરુર્વૃષ્યા ચક્ષુષ્યા બલવર્ધિની ॥
શીતા ગુરુસ્ત્રિદોષઘ્ની મધુરાપરણટિકા ।
જીરકા વાતપિત્તઘ્ની કલમા શ્લેષ્મપિત્તહા ॥
ઋપિજ્જલા શ્લેષ્મલા ^૧સ્યામૌગંધો કફવાતલા ।
તિલવાસી ગુરુશ્ચાપિ પિત્તઘ્ની શુક્રવર્ધિની ॥
શૂકલા પિત્તવાતઘ્ની ^૨ચકોરા પિત્તનાશિની ।
ગરુડાન્યા ચ વાતઘ્ની પિત્તમૂત્રગદાપહા ॥
રૂકમવન્તી લઘુરુચિવલપુષ્ટિકરા મતા ।
કલધાન્યા લઘુઃ પથ્યા વાતશ્લેષ્મવિવર્ધિની ॥
બિલ્વજા માગધી પીતા સામાન્યાસ્તા ગુણાગુણૈઃ ।
હચિકુદ્વલકુન્મૂત્રદોષઘ્ની ચ શ્રમાપહા ॥

રાતી સાળ ત્રિદોષને દણુનારી, નેત્રને હિતકર અને મૂત્ર રોગને
નાશ કરનારી છે. મહાસાળ ભારે, વીર્ય વૃદ્ધિકર્ત્રી, નેત્રને હિતકર અને
અળને વધારનારી છે. ખીછ જાતની જે સાહી ડાંગર થાયછે તે
હંડી, ભારે, ત્રિદોષને મટાડનારી, અને મધુર છે. ઊરાસાળ વાયુ અને
પિત્તને નાશ કરનારી છે. કલમા નામે ડાંગર કદ્દ અને પિત્તને દણુ-
નારી છે. કપિંજલા નામે ડાંગર કદ્દ કર્ત્રી છે. સુગંધી સાળ કદ્દ અને
વાયુને કલ્પત્ત કરનારી છે. તિલવાસી નામે ડાંગર ભારે, પિત્તને હર-
નારી અને વીર્યને વધારનારી છે. શૂકલા ડાંગર પિત્ત અને વાયુને દ-
ણુનારી છે. ચક્રોરા નામે ડાંગર પિત્તનો નાશ કરનારી છે. ગરૂડા નામે
ડાંગર વાયુને દણુનારી, તથા પિત્ત અને મૂત્રના રોગને દૂર કરનારી છે.
રૂકમવન્તી ડાંગર હલકી છે તથા રૂચિ, અળ અને પુષ્ટિ કરનારી છે.

૧ માગધી. પ્ર. ૧. ૨ ચકોરા. પ્ર. ૧.

૧૧૬

હારીતસંહિતા.

ક્રત્તધાન્યા નામે ડાંગર હલમી, પથ્થ, તથા વાયુ અને કફને વધારનારી છે. બીલ્વળ, માગધી અને પીળી સાળ એ ત્રણના ગુણ તથા દોષ સમાન છે. (એ ગુણ દોષ કહેછે:) એ ત્રણે જાતની ડાંગરે રચિ ઉત્પન્ન કરનારી, બળ આપનારી, મૂત્ર દોષને નાશ કરનારી, અને શ્રમને દૂર કરનારી છે.

દ્વ્યભૂમિમાં થયેલી ડાંગરના ગુણ.

‘દગ્ધાયામવનૌ જાતાઃ શાલયો લઘુપાકિનઃ ।

સુપથ્યા વદ્ધવિષ્મૂત્રા રુક્ષાઃ શ્લેષ્માપકર્ષિણઃ ॥

જે ડાંગર બળેલી ભૂમિમાં ઉત્પન્ન થઈ હોય તે જલદી પાકેછે. વળી તે પથ્થ ગુણવાળી, ઝાડાને તથા મૂત્રને બંધ કરનારી, રક્ષ અને કફને દૂર કરનારી છે.

ક્યારડાની ડાંગરના ગુણ.

કેદારપ્રમવા વૃષ્યા વૈલ્યા પિત્તવિનાશિનઃ ।

રક્તપિત્તવિકારમ્ના વાતલાઃ કફકારકાઃ ॥

ક્યારડામાં ઉત્પન્ન થયેલી ડાંગર વીર્યવર્ધક, બળ આપનારી, પિત્તને નાશ કરનારી, રક્તપિત્તના રોગને મટાડનારી, વાયુને કષાયવાનારી, અને કફ ઉત્પન્ન કરનારી છે.

ડાંગરની ભિન્ન જાતોના ગુણ.

દેશે દેશે વિભિન્નાનિ નામાનિ પરિલક્ષયેત્ ।

સમા ગુણૈશ્ચ સર્વાસ્તા ભૂમિભાગાદ્રસં વિદુઃ ॥

ડાંગરનાં નામ જૂદા જૂદા દેશમાં જૂદાં જૂદાં હોયછે, પણ તેમના ગુણ સરખા હોય છે. અર્થાત્ સરખા સરખા ગુણવાળી ડાંગરોને જૂદાં જૂદાં નામવાળી છતાં પણ સરખી સમજવી અને જેવી જેવી પૃથ્વીમાં તે થઈ હોય તે તે પૃથ્વીના ગુણ પ્રમાણે તે ડાંગરનો રસ સમજવો. “સમાન્ ગુણૈશ્ચ સર્વાસ્તાન્ ભૂમિભાગાદ્રસાન્ વિદુઃ” એવો પાઠ પ્ર. ૧લીમાં છે, તેનો અર્થ એવો કે જૂદાં જૂદાં નામની ડાંગરે જે સરખી ભૂમિમાં થયેલી હોય તેમના રસ સમાન ગુણવાળા જાણવા.

૧ દગ્ધપ્રામાચલે. પ્ર. ૧ ૨. વાત. પ્ર. ૧.

૧.

પ્રથમસ્થાન—અધ્યાય પંદરમો.

૧૧૭

બીજી વારના ફાલની ડાંગરના ગુણ.
શાલયશિછન્નરોહાશ્ચ મૂત્રલા વદ્ધવર્ચસઃ ।
શ્લેષ્મલા લઘુપથ્યાશ્ચ મૂત્રલા વાતલા હિમાઃ ॥

इति शालिवर्गः ।

જે ડાંગરને એક વાર કાપી લીધા પછી તેમાંથી ફણગા ફૂટીને જે ડાંગરના છોડ થાયછે તેની ડાંગર મૂત્ર ઉત્પન્ન કરનારી અને આડને આંધનારી છે. વળી તે કફ કરનારી, હલકી, પથ્ય, મૂત્રજનક, વાયુ કર્તા અને ઠંડી છે.

क्षुद्र धान्य वर्गः.

શુદ્ર ધાન્યની ગણના.

श्यामाकः कोद्रवः कंगुर्मर्कटी कपिकच्छुरा ।
क्षुद्रधान्यमिदं प्रोक्तं शृणु पुत्र ! प्रवक्ष्यते ॥

સામો, કોદરા, કાંગ મર્કટી, કપિ કચ્છુ, એમને શુદ્ર ધાન્ય કહેછે. હે પુત્ર! તે શુદ્ર ધાન્યોના ગુણ હું તને કહુંછું તે તું સાંભળ.

सामाना गुणः.

श्यामाकः शोषणो रूक्षो वातलः कफवारणः ।
सामो शोषक, રૂક્ષ, વાયુ કર્તા અને કફને અટકાવનારો છે.

કોદરાના ગુણ.

कोद्रवो रूक्षो ग्राही स्याद्रक्तपित्तविशोषणः ।
नाधिकं कफकृत् प्रोक्तो रुच्यः स्वादुः प्रकीर्तितः ॥

કોદરા રૂક્ષ, ગ્રાહી અને રક્તપિત્તનું શોષણ કરનારો છે. વળી તે વધારે કફ કર્તા નથી, પણ રચિજનક અને મધુર છે.

इति क्षुद्रधान्यवर्गः ।

૧ મૂત્રકૃત્. ૨ “મૂત્રલા (મૂત્રજનક)” ખદ અધી પ્રતોમાં જે વાર છે. ૩ મર્કટી અને કપિકચ્છુ બન્નેનો અર્થ કવચબીજ થાયછે. એ નામનું કોઈ પ્રસિદ્ધ ધાન્ય નથી.

૧૧૮

હારીતસંહિતા.

વિદલાન્ન વર્ગ.

વિદલાન્નાનિ વક્ષ્યામિ શૃણુ પુત્ર! યથાક્રમમ્ ।

યવગોધૂમચણકા માયો મુદ્ગાઢકી તથા ॥

મકુટકઃ કુલત્થશ્ચ મસૂરશ્ચિપુટસ્તથા ।

નિષ્પાવકઃ કલાયશ્ચ વિદલાન્નં પ્રકીર્તિતમ્ ॥

હે પુત્ર! હવે હું તને વિદલાન્ન એટલે જેની ઘણો પડી શકે તેના ગુણુ દોષ કહું છું તે તું જામે કરીને સાંભળ. જવ, ઘઉં, ચણા, અડદ, મગ, તુવર, મહ, કળીયાં મસુર, લાંગ, વાત્ર, અને વટાણા, એટલાં અન્નને વિદલાન્ન કહેછે.

જવના ગુણુ.

રુક્ષઃ શીતો ગુરુઃ સ્વાદુઃ કષાયો મધુરો યવઃ ।

વૃષ્યો ગ્રાહી કફપ્લશ્ચ સ્યાત્ પિત્તશ્વાસકાસનુત્ ॥

इति यवगुणाः ।

જવ રુક્ષ, ઠંડો, ભારે, સ્વાદિષ્ટ, તુરો અને મધુર છે. વળી તે વીર્યવર્ધક, ગ્રાહી, કફને નાશ કરનાર તથા પિત્ત, શ્વાસ અને આંસીને નાશ કરનાર છે.

ઘઉંના ગુણુ.

મધુરો ગુરુત્રિષ્ટમ્ભી વૃષ્યો વલ્યોઽથ વૃંહણઃ ।

ઈષ્ટકષાયો મધુરો ગોધૂમઃ સ્યાત્રિદોષહા ॥

इति गोधूमगुणाः ।

ઘઉં મધુર, ભારે, મળને રોકનાર, વીર્યવર્ધક, બળ આપનાર, પૌષ્ટિક, લગાર તુરો, સ્વાદિષ્ટ, અને ત્રિદોષને હણનાર છે.

તલના ગુણુ.

તિલો વિપાકે મધુરો વલિષ્ઠઃ સ્નિગ્ધો વ્રણાલેપનપથ્ય ઉક્તઃ ।

વલ્યોઽગ્નિમેધાજનનો વરેણ્યો મૂત્રસ્ય દોષહરણો ગુરુશ્ચ ॥

તિલેષુ સર્વેષ્વસિતઃ પ્રધાનો મધ્યઃ સિતો હીનતરાસ્તથાન્યે ॥

इति तिलगुणाः ।

પ્રથમસ્થાન-અધ્યાય પંદરમો.

૧૧૯

તલ વિપાકમાં મધુર, બળ આપનારો, સ્નિગ્ધ, ત્રણના ઉપર લેપ કરવામાં પથ્થ, બળ આપનારો, ગરમિને પ્રદિત કરનારો, બુદ્ધિને વધારનારો, શ્રેષ્ઠ, મૂત્રદોષને દુરનારો, અને ભારે છે. સધળી બાતના તલમાં કાળા તલ ઉત્તમ છે, ઘોળા તલ મધ્યમ છે અને બાકીના બધા તલ કનિષ્ઠ છે.

ચણાના ગુણ.

રક્તે કફે પીનસકે તુ કણ્ઠે ગલામયે વાતરુજે સપિત્તે ।

શીતઃ પ્રતિશ્યાયકૃમીન્નિહન્તિ શુષ્કસ્તથાર્દ્રશ્ચળકઃ પ્રશસ્તઃ ॥

इति चणकगुणाः ।

રક્તના રોગમાં, કફના રોગમાં, પીનસ રોગમાં, કંઠરોગમાં, ગળાના રોગમાં, વાયુના રોગમાં અને પિત્તના રોગમાં, સૂકા તેમ લીલા ચણા ઉત્તમ છે. વળી તે દંડ છે તથા સળેખમ અને ટૂંમિરોગને નાશ કરનારા છે.

અડદના ગુણ.

ક્ષિગ્ધોઽથ વૃષ્યો મધુરશ્ચ વલ્યો મરુત્કફાતાં પરિવૃંહણશ્ચ ।

પાકેઽમ્લકોષ્ણો વિદિતો હિમશ્ચ માયોઽથ દ્વયઃ કથિતો નરૈશ્ચ ॥

इति माषगुणाः ।

અડદ સ્નિગ્ધ, વીર્યવર્ધક, મધુર, બળ આપનાર, અને વાયુ તથા કફને વધારનાર છે. વળી તે વિપાકમાં ખાટા તથા ગરમ છે. વૈધ-વિદ્યાને જાણનાર પુરૂષો અડદને દંડા તથા લદ્દયને કિતકર કહે છે.

મગના ગુણ.

શીતઃ કવાયો મધુરો લઘુઃ સ્યાત્ પૈતાલજદોષહરઃ સરશ્ચ ।

વિપાકતોઽસૌ કટુકપ્રધાનો મુદ્ગસ્તથાયં કથિતોઽવશ્રેયઃ ॥

इति मुद्गगुणाः ।

મગ દંડા, તુરા, મધુર અને હલકા છે. તે પિત્તરક્તના દોષને દુરનારા અને રચક છે, વિપાકમાં તે મુખ્યત્વે કડીને તીખા છે. મગ એવા ગુણવાળા કહેવા છે તે તારે ધ્યાન રાખીને જાણવું.

૧૨૦

હારીતસંહિતા.

તુવરના ગુણ.

મૃદુઃ કષાયા ચ સરક્તપિત્તં વાતં કફં હન્તિ મુખવ્રણં ચ ।
ગુલ્મજ્વરારોચકકાસચ્છર્દિદ્વદ્રોગદુર્નામહરાઢકી સ્યાત્ ॥

इत्यादकीगुणाः ।

તુવર ક્રોમળ અને તુરી છે. તે રક્તપિત્તને, વાયુને, કફને, અને મુખના વ્રણને મટાડનારી તથા ગુલ્મ, જ્વર, અશ્મિ, ખાંસી, હલ્દી, તદ્દયના રોગ, અને અર્શને હણનારી છે.

મઠના ગુણ.

સરક્તપિત્તં કફવાતહન્તા ચોષ્ણઃ કષાયો મધુરઃ પ્રદિષ્ટઃ ।
ગ્રાહી સુશીતો ગુદકીલગુલ્મં મકુષ્ટકઃ સર્વગદાન્ નિહન્તિ ॥

इति मकुष्टकगुणाः ।

મઠ રક્તપિત્ત તથા કફ અને વાયુને હણનારા છે. વળી તે ગરમ, તુરા, મધુર, ગ્રાહી અને અતિ દંડા છે, તે અર્શ, ગુલ્મ, અને એવા એવા ખીબા સધળા રોગોનો નાશ કરનારા છે.

કળથીના ગુણ.

उष्णो जयेन्मारुतपीनसांस्तु कासप्रतिश्यायविबन्धगुल्मान् ।
हिकां सरक्तं तु बलासपित्तं निहन्ति मेदश्च कुलत्थकोऽयम्॥

इति कुलत्थगुणाः ।

કળથી ગરમ છે. તે વાયુ, પીનસ, ખાંસી, સજેખમ, બદ્ધકોષ્ઠ, ગુલ્મ, હિક્કા, રક્તવિકાર, કફ અને પિત્તવિકાર, તથા મેદના વિકારને હણે છે.

સાંગના ગુણ.

रक्षो विशोषी मधुरः प्रदिष्टो वायुं करोत्यस्थिमत्तं बलिष्ठम् ।
शूलप्रबन्धभ्रमशोफकर्त्ता दाहार्शहृद्रोगविकारकारी ॥

इति त्रिपुटगुणाः ।

પ્રથમસ્થાન--અધ્યાય પંદરમો.

૧૨૧

કાંગ રક્ષ, શોષણકર્તા, અને મધુર છે, તે ખાવાથી હાડકામાં ઘણા અળવાન વાયુ ઉત્પન્ન થાયછે. વળી તે શૂળ, બદ્ધકોષ્ઠ, ભય અને સોજો એવા રોગને ઉત્પન્ન કરેછે, તેમ દાહ, અર્શ અને ત્વદ્રોગ, એવા વિકારને પણ ઉત્પન્ન કરેછે.

વટાણાના ગુણ.

કિञ्चित્કપાયા મધુરાઃ પ્રદિષ્ટા રક્તપ્રશાન્તિં જનયન્તિ બલ્યાઃ ।
કિञ્ચિત્સવાતં વિનિઘ્નન્તિ પિત્તં કલાયકા મુદ્રસમાનરૂપાઃ ॥

કલાયકા ધાન્યવિશેષાઃ ।

વટાણા કાંઈક તુરુ અને મધુર કહેલા છે. તે બળ આપેછે તથા રક્તના વિકારને શાંત કરેછે. વળી વાયુ સહિત પિત્તનો જો થોડોક પ્રકોપ હોય તો તેને તે મટાડેછે. ખીજી રીતે વટાણાના ગુણ મગના જેવા છે.

મસૂરના ગુણ.

રૂક્ષો વિશોષી મધુરઃ પ્રદિષ્ટઃ શૂલાત્તિગુલ્મગ્રહણીવિકારાન્ ।
કરોતિ વાતામયવર્ધનં ચ પિત્તાસૃજાં ગ્રાહહરો મસૂરઃ ॥

इति मसूरगुणाः ।

મસૂર રૂક્ષ, શોષણકર્તા અને મધુર છે. વડી તે શૂળતી ખીડા, ગુદમરોગ, અને ગ્રહણીના રોગને ઉત્પન્ન કરેછે, વાયુના રોગને વધારેછે, તથા રક્તપિત્તનો અટકાવ થયો હોય તેને નાશ કરેછે. અર્થાત્ રક્તપિત્તને ઉમેળેછે.

ઉપસંહાર.

इति प्रदिष्टो बहुधान्यवर्गो ग्रन्थस्य विस्तारभयाच्च किञ्चित् ।
ये ये प्रसिद्धाः सुतरां हि लोके तेषां गुणाः श्रेष्ठतमाः प्रदिष्टाः

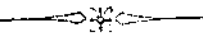
એવી રીતે ધાન્યવર્ગમાં ઘણાં ધાન્યોના ગુણ ઋષિઓએ કહેલા છે, પણ ગ્રંથ મોટો વધી જાય તે ભયથી અહીં થોડાંક ધાન્યોના ગુણ કહેલા છે. જે જે ધાન્ય લોકોમાં અતિશય પ્રસિદ્ધ છે તે તે ધાન્યોના

૧૨૨

હારીતસંહિતા.

ગુણુ સારા છે એમ કહેલું છે. અર્થાત્ લોકોમાં જેનો વાપર થયો થાય છે તે ગુણુ દ્વિતકારીજી હોય છે.

इति आत्रेयमापिने हारीतोत्तरे धान्यवर्गो नाम पञ्चदशोऽध्यायः ।

પોહશોઽધ્યાયઃ

શાક વર્ગ.

શાકના પ્રકાર.

शाकं चतुर्विधं प्रोक्तं पत्रं पुष्पं फलं तथा ।

कन्दं चापि समुद्दिष्टं वक्ष्याम्येतत् पृथक् पृथक् ॥

પત્ર, પુષ્પ, ફળ અને કંદ, એવા ચાર પ્રકારનું શાક કહેલું છે. કંદે હું તને એ ચારેના જૂદા જૂદા ગુણુ કહું છું.

શાકના ગુણુને ઉદ્દેશીને પ્રકાર.

द्विविधं शाकमुद्दिष्टं गुरु विद्यात् यथोत्तरम् ।

प्रायः सर्वाणि शाकानि विष्टम्भीनि गुरूणि च ॥

रूक्षाणि बहुवर्चसि सृष्टविष्मारुतानि च ।

શાકમાં કેટલાંક હલકાં અને કેટલાંક ભારે છે. એવી રીતે એ પ્રકારનું શાક છે. ઉપર કહેલા શાકના ચાર પ્રકારમાંથી પૂર્વ પૂર્વ કરતાં પછીનું શાક ભારે છે. એટલે પત્રરૂપી શાક કરતાં પુષ્પરૂપી શાક ભારે છે; પુષ્પ કરતાં ફળરૂપી ભારે છે; અને ફળ કરતાં કંદરૂપી શાક ભારે છે. એ અર્થાત્ શાક વિશેષે કરીને જાડાને કબજ કરનારાં, ભારે, રક્ષ, થણો મળ ઉત્પન્ન કરનારાં, અને મળ તથા વાયુને ઉપજાવનારાં છે.

હરણદોડીના ગુણુ.

चक्षुष्या सर्वरोगघ्नी जीवन्ती मधुरा हिमा ॥

હરણદોડી અથવા જેને કેટલાક રાહદોડી કહે છે તેનું શાક સર્વ રોગને નાશ કરનારું, મધુર અને હું છે.

તાંદળજના ગુણ.

સ્વાદુપાકમસ્તુકપિત્તવિષમં તણ્ડુલીયકમ્ ।

તાંદળને પાચન થતી વખતે મધુર, રક્તપિત્તને મટાડનાર તથા
ઝેરને નાશ કરનાર છે.

કાસુંદરાના ગુણ.

વાતવિઙ્ગધ્વચિન્મૂત્રગ્રહકાસારુચૌ હિતઃ ॥

મધુરઃ કફવાતઘ્નઃ પાચનઃ કણ્ઠશોધનઃ ।

વિશેષતઃ પિત્તહર इत्यુક્તઃ કાસમર્દકઃ ॥

વાયુ કબજ થયો હોય, ઝાડો કબજ થયો હોય કે ઝાડો અને
પિશાબ બન્ને કબજ થયા હોય, તેવા રોગ ઉપર કાસુંદરો દિતકરક છે.
વળી ખાંસી અને અશ્મીવાળાને પણ ફાયદાકરક છે. કાસુંદરો મ-
ધુર, કફવાયુને નાશ કરનાર, પાચન કરનાર, કંઠની શુદ્ધિ કરનાર, અને
વિશેષે કરીને પિત્તને હરનાર છે.

અવંતીના ગુણ.

जीवन्ती वातकफकृत् पित्तसंशमनी तथा ।

અવંતીનું શાક વાયુ તથા કફ ઉત્પન્ન કરેછે તથા પિત્તને શમાવે છે.

હાડિયાકર્ષણના ગુણ.

त्रिदोषशमनी वृष्या काकमाची रसायनी ॥

હાડિયાકર્ષણ ત્રિદોષને શમાવનાર, વીર્યજનક અને રસાયન (જરા
આધિનાશક) છે.

અથવાના ગુણ.

वास्तुकं मधुरं हृद्यं वातपित्तार्शसां हितम् ।

અથવાનું શાક મધુર, હૃદયને દિતકર, તથા વાયુ, પિત્ત અને અર્શ,
ઝેરોજવાળાને દિત કરનાર છે.

ચીલના ગુણ.

तद्वच्चिली तु विज्ञेया वातपित्तविकारिणाम् ॥

૧ વિવિધવાતવિદ્હનતા મૂત્રવાતકફે હિતઃ । પ્ર. ૧ લી.

૧૨૪

હારીતસંહિતા.

ચીલની ભાજના ગુણ અથવાના જેવાજ બાણવા. વાતપિત
વિકારવાળાને ચીલની ભાજ મધુર તથા લ્હયને હિતકર હોષ્ટને કાય-
દાકારક છે.

પોષ્ટના ગુણ.

‘પોતકી વાતલા વૃષ્યા તન્દ્રાનિદ્રાકરી મતા ।

પોષ્ટની ભાજ વાયુકારક, વીર્યજનક, તથા તંદ્રા અને ઉંધને ઉ-
ત્પન્ન કરનારી છે.

મેથી તથા શણુની ભાજના ગુણ.

મેથિકા વાતશમની શણિકા વાતલા મતા ॥

મેથીની ભાજ વાયુને શમાવનારી છે તથા શણુની ભાજ વાયુને
ઉત્પન્ન કરનારી છે.

સરસપની ભાજના ગુણ.

સાર્ષપં ચ ત્રિદોષઘ્નં રુચિદં ચાગ્નિધર્ષનમ્ ।

સરસપની ભાજ ત્રિદોષને મટાડનારી, રુચિ ઉત્પન્ન કરનારી અને
જ્વરાગ્નિને પ્રત્યજ કરનારી છે.

સુવાની ભાજના ગુણ.

શતપુષ્પા ત્રિદોષઘ્ની મેઘ્યા પથ્યા રુચિપ્રદા ॥

જ્વરાશ્સાં હિતા પ્રોક્તા સાતીસારે પ્રશસ્યતે ।

સુવાની ભાજ ત્રિદોષને નાશ કરનારી, બુદ્ધિને હિતકર, શરીરને
માફક આપનારી, રુચિ ઉત્પન્ન કરનારી તથા તાવ અને અર્શરોગવા-
ળાને કાયદો આપનારી છે. એ ભાજ અતિસારના રોગમાં હિતકારક છે.

કમુંખીની ભાજના ગુણ.

કુસુમ્મં રુચિકૃદ્ ઘાતં હન્તિ બલ્યં રુચિપ્રદમ્ ॥

કિશ્ચિદ્વાતહરં સ્વાદુ વિપાકે ચ કફાપહમ્ ।

૧ કેતકી. પ્ર. ૧ લી. પાતલી. પ્ર. ૩ જી. ૨ વેજિકા. પ્ર. ૧ લી.
વાતપિત્તકરીમતા. પ્ર. ૩ જી.

પ્રથમસ્થાન-અધ્યાય સોળમો.

૧૨૫

કુસુંબીની ભાજી રચિ ઉત્પન્ન કરનારી, બા વાઝ્યો હોય તેને રૂઝ વનારી, બળ આપનારી તથા રચિ ઉત્પન્ન કરનારી છે. વળી તે લગાર વાયુનું હરણ કરનારી, પાચન ઘવામાં મધુર, અને કફનો નાશ કરનારી છે.

અરણીની ભાજીના ગુણ.

કિશ્ચિચામ્લં ભવેત્ ક્ષારં પ્રશસ્તં ચાગ્નિમંથનં ॥

ભેદનં રુક્ષમધુરં કષાયમતિવાતલમ્ ।

અરણીની ભાજી લગાર ખાટી, ખારી, તથા હિતકર છે. એ ભાજી મળતું ભેદન કરનારી, લૂખી, મધુર, તુરી, તથા અતિશય વાયુ કરનારી છે.

લૂણીની ભાજીના ગુણ.

ઉષ્ણા કષાયમધુરા ચાક્ષેરી વહ્નિદીપની ॥

લૂણીની ભાજી ગરમ, તુરી અને મધુર, તથા જ્વરાગ્નિને પ્રદિપ્ત કરનારી છે.

વત્સાદની વગેરેના ગુણ.

વત્સાદની તથા ફજી તિલપર્ણી તુ મુંડિકા ।

ચક્રમર્દક इत्यन्ये दुर्जरा वातकोपनाः ॥

વત્સાદની (ગજો) ફાંદ, તલની ભાજી, કઝાર, કુંવાડિયો, એ અને એવીજ બીજી ભાજીઓ પચવાને કઠણ તથા વાયુને કોપાવનારી છે.

પિંડાણુ વગેરેના ગુણ.

પિંડાણુકો વલા મિળ્ડી ચિઞ્ચુકાન્યા વલાદની ।

एते श्लेष्मकराः शाका वातलाग्निप्रशान्तकाः ॥

પિંડાણુ (ચેત રતાણુ), બલા, ભીંડી, આંબલી, બલાદની, એ સર્વની ભાજીઓ કફ ઉત્પન્ન કરનારી, વાયુને કોપાવનારી અને જ્વરાગ્નિને મંદ કરી નાખનારી છે.

૧ કષાદની. પ્ર. ૧ લી. ૨ સિંહિકા. પ્ર. ૧ લી. ૩ સ્વાદુકરાઃ. પ્ર. ૨-૩.

૧૨૬

હારીતસંહિતા.

દૃષ્ટિનાશક શાક.

सर्वे शाका दृष्टिहरा वर्जित्वा तण्डुलीयकम् ।

तथैव शतपुष्पं च जयन्ती कासमर्दकम् ॥

તાંદળબે, સુવા, જયંતી, અને કાસમર્દક, એ ચાર સિવાયનાં ખીજાં બધાં શાક આંખોના તેજને હરનારાં છે.

पित्तनाशक शाक.

आलूषकं च वेताग्रं गुडूची चापमर्दकम् ।

किराततिक्तसहितास्तिका : पित्तहरा मताः ॥

इति शाकवर्गः ।

અલુખક, વેતાગ્ર, ગુડૂચી, ચાપમર્દક તથા કિરાતતિક્ત અને કિરાતતિક્તસહિતાસ્તિકા, એ સર્વે પિત્તને હરનારી છે.

वेदाने धनारां क्षण-शाकनां नाम.

कूष्माण्डकालिङ्गकचिर्भटं तु तुवं पटोलं च त्रपूषकं च ।

तुंडीरककोटककारवेहं कोशातकोवल्लिफलानि चैव ॥

કૂષ્માન્ડ, કાલિંગ, કચિર્ભટ, તુ, તુવં, પટોલ, ત્રપૂષક, તુડીરક, કોટક, કારવેહ, કોશાતક, વલ્લિફલાનિ, એ સર્વે વેદાને ધનારાં ક્ષણ-શાકનાં છે.

छाउने धनारां क्षण-शाकनां नाम.

वृताकव्याघ्रीबृहतीफलानि करहाटकं स्यात्प्रवदन्ति धीराः ।

एतैस्तु शाकै रसवीर्यमुक्तमन्योन्यविज्ञानफलानि सम्यक् ॥

વૃતાક, વ્યાઘ્રી, બૃહતી, ફલાનિ, કરહાટક, એ ધીરો કહેવાય છે. એ સર્વે શાકના રસ વીર્ય અને તાપર્ય કે આ ગ્રંથમાં થોડાંક શાક વગેરેના ગુણુદોષ કહ્યા છે તથાપિ તેમના રસ વીર્યવટે તેવાંજ ખીજાં શાક આદિના ગુણુદોષ જાણી લેવા.

પ્રથમસ્થાન-અધ્યાય સોળમો.

૧૨૭

કોહોળાના ગુણ.

કૂષ્માણ્ડં ત્રિવિધં જ્ઞેયં વાલ્યં મધ્યં તથોત્તમમ્ ।

વાતમ્નં રોચકં વાલ્યં મધ્યમં સ્યાત્રિદોષહૃત્ ॥

શેષં વાતકફૌ હન્તિ રક્તપિત્તનિર્બર્હણમ્ ।

इति कूष्माण्डगुणाः ।

કોહોળું ત્રણ પ્રકારનું છે. જે કોહોળું કાચું હોય છે તેને આળ કોહોળું કહેછે; બોઝાયલું કોહોળું હોય તેને મધ્યમ કોહોળું કહેછે; અને પાકા કોહોળાને ઉત્તમ કોહોળું કહેછે. આળ કોહોળું વાયુને નાશ કરનારૂં અને રચિકર્તા છે; મધ્યમ કોહોળું ત્રિદોષને નાશ કરનારૂં છે; તથા ઉત્તમ કોહોળું વાયુ તથા કફને નાશ કરનારૂં અને રક્તપિત્તને દણુનારૂં છે.

કલિંગના ગુણ.

કલિઙ્ગં કફઠ્ઠાતકારકં પિત્તનાશનમ્ ॥

इति कलिङ्गगुणाः ।

* કલિંગડું કફને ઉત્પન્ન કરનારૂં, વાયુને કોપાવનારૂં અને પિત્તને નાશ કરનારૂં છે.

કારેલાના ગુણ.

કારવેલું ચ વાતમ્નં કફમ્નં પિત્તકારકમ્ ।

ઉષ્ણં રુચિકરં પ્રોક્તં રક્તદોષકરં નૃણામ્ ॥

કારેલું વાયુને નાશ કરનાર, કફને દણુનાર અને પિત્તને ઉત્પન્ન કરનાર છે. વધી તે ગરમ, રચિજનક, અને મનુષ્યોને લોહીના રોગ ઉપજાવનારૂં છે.

ખડખૂંચ તથા ચીલના ગુણ.

ત્રણું ચિર્મટશ્ચૈવ દોષત્રયકરં સ્મૃતમ્ ।

અપકં વાતકફઠ્ઠત્ પકં કિશ્ચિદ્દિશિષ્યતે ॥

इति कारवेळचिर्मटपुष्पगुणाः ।

* ગુણાગુણીમાં લખે છે કે “કોલિંગં ક્ષયકારિ ચ-કારંગડું ક્ષયરોગ ઉપજાવનારૂં છે.”

૧૨૮

હારીતસંહિતા.

પડખૂચ અને ચીબડું ત્રિદોષને ઉત્પન્ન કરનારાં છે. તે કાચાં હોય ત્યારે વાયુ અને કફને ઉપજાવે છે અને પાકાં હોય ત્યારે કાંઈક વિશેષ કરેછે. અર્થાત્ પાકાં હોય ત્યારે વધારે વાયુ તથા કફ ઉપજાવે છે.

ગિલોડાંના ગુણ.

તુળ્હીરમગ્નિરુચિકૃદ્વાતપિત્તનિવારણમ્ ।

ગિલોડાં જઠરાગ્નિને પ્રદિપ્ત કરનારાં, રચિ ઉત્પન્ન કરનારાં, અને વાયુ તથા પિત્તને નાશ કરનારાં છે.

કંટોડાંના ગુણ.

કર્કોટકં ત્રિદોષઘ્નં રુચિકૃન્મધુરં તથા ॥

કંટોડાં અથવા કંકોડાં ત્રિદોષને નાશ કરનારાં, રચિ ઉત્પન્ન કરનારાં અને મધુર છે.

ગલકાંના ગુણ.

કોશાતકીફલં સ્વાદુ મધુરં વાતપિત્તનુત્ ।

વિપાકે ચ કફં હન્તિ જ્વરે શસ્તં પ્રદિશ્યતે ॥

इति तुण्डीकर्कोटककोशातकीफलगुणाः ।

ગલકાં સ્વાદિષ્ટ, મધુર, વાયુ તથા પિત્તને નાશ કર્તા, વિપાકમાં કફને નાશ કર્તા તથા જ્વરવાળાને હિતકારક છે, ખાટે તેને તે ખાવાની વૈધો આજ્ઞા આપે છે.

પટોડાંના ગુણ.

पटोलपत्रं विनिहन्ति पित्तं नालं कफघ्नं प्रवदन्ति धीराः ।

फलं च तस्यास्तु त्रिदोषशान्तिं करोति नूनं ज्वरिणो हितं स्यात्॥

इति पटोलगुणाः ।

इति वल्लीशाकानि ।

પટોડાં અથવા જોને પડવળ કહેછે તેનાં પાંદડાં પિત્તને નાશ કરનારાં છે. તેના વેડા કફને હણનારા છે એમ ધીર એવા વૈદ્યાચાર્યો

પ્રથમસ્થાન-અધ્યાય સોળમો.

૧૨૯

કહેછે. તેનાં ધૂળ ત્રણે દોષને શમાવે છે એમાં સંદેહ નથી, અને તેથી તે તાવવાળાને હિતકારક છે.

વંત્યાકના ગુણ.

નિદ્રાકરં પ્રીતિકરં ગુરુ સ્યાત્સવાતલં^૧ કાસવિકારહારિ ।

શ્રેષ્ઠં^૨ સુવીર્યં ચ તથા ચ કૃષ્ણં શ્વેતં વિદાહ્યં ત્વચ્ચિદોષકારિ ॥

શુધાકરં મારુતમર્દનં ચ વૃન્તાકમેકં ગુણસમ્પ્રયુક્તં ।

કાળાં અને ધોળાં બે પ્રકારનાં વંત્યાક (રીંગણા) થાયછે. એ બન્નેવંત્યાક-માંથી કાળાં વંત્યાક નિદ્રા ઉત્પન્ન કરનારાં, પ્રીતિ (અર્થાત્ રશ્મિ) ઉત્પન્નવનારાં, ભારે, વાયુજનક, અને ખાંસીના વિકારને નાશ કરનારાં છે. વળી તે સારાં અને બળવાન છે. ધોળાં વંત્યાક દાહજનક તથા ત્વચામાં રોગ ઉત્પન્ન કરનારાં છે. સામાન્યતઃ વંત્યાક ભૂખ લગાડનારાં અને વાયુને હણનારાં છે. એવી રીતે એક વંત્યાક અનેક ગુણવાળું છે.

રીંગણાના ગુણ.

તથૈવ વૃહતીફલમેવ શસ્ત્રં સન્દીપનં સ્યાત્ કફવાતનાશનમ્ ।

કણ્ઠ્ઠવિસર્પજ્વરકામલાનાં તથારુચૌ શસ્ત્રમિદં વદન્તિ ॥

મોટાં ગોળ રીંગણાં જરહરશ્મિને પ્રદિપ્ત કરનારાં અને કફ તથા વાયુને નાશ કરનારાં છે તેથી હિતકર છે. વળી તે ખસ, રતવા, તાવ, કમળો અને અશ્મિ, એટલા રોગોને નાશ કરેછે માટે તે રોગવાળાને પણ હિતકર છે એમ કહેછે.

ભોરીંગણીના ગુણ.

ફલાંનિ ચ ક્ષુદ્રિકાણાં કટુતિક્તલઘૂનિ ચ ।

કંઠ્ઠકુષ્ઠકૃમિમ્નાનિ કફવાતહરાણિ ચ ॥

ભોરીંગણીનાં ધૂળ તીખાં, કડવાં અને નાનાં હોયછે. તે ધૂળનું શાક ખસ, કોહ, તથા કૃમિને નાશ કરનારું તથા કફ અને વાયુને હરનારું છે

૧ કાસવિકારકારિ. પ્ર. ૧ લી. ૨ સુદીર્ઘ કફવર્ધનં ચ સશ્વાસકાસાર-ચિવર્ધનં ચ. પ્ર. ૧ લી. ૩ આ વે લીટી. પ્ર. ૧ લીમાં નથી.

૧૩૦

હારીતસંહિતા.

ધોળી ભોરીંગણીના ગુણ.

શ્વેતસિંહી ત્રિદોષઘ્ની વંધ્યાનામપ્યપત્યદા ।

વાર્તાકી દીપની તિક્તા કફાર્જીર્ણમવાતજિત્ ॥

इति फलशाकगुणाः ।

ધોળી ભોરીંગણી ત્રિદોષને નાશ કરનારી તથા વાંઝણીને પણ ઘો-
રમાં આપનારી છે. વંચાકડી જઠરાગ્નિને પ્રદિપ્ત કરનાર, કંચી તથા
કદ્દ, અણલું અને આમવાયુને મટાડનારી છે.

કંદશાકની ગણના.

कन्दशाकान् प्रवक्ष्यामि शृणु पुत्र! पृथक् पृथक् ।

सूरणः पिण्डपिण्डात् पलाण्डुर्गृञ्जनस्तथा ॥

ताम्बूलपर्णः कन्दः स्याद्भस्तिकन्दस्तथापरः ।

वराहकन्दश्चाप्यन्यः कन्दशाका इमे स्मृताः ॥

હે પુત્ર! હવે હું જૂદાં જૂદાં કંદશાકના ગુણ કહું છું તે તું સાંભળ.
સૂરણ, આળવી, ધોળું રતાળું, કુંગળી, ગાજર, રતાળું, હસ્તિકંદ, હુકરકંદ,
અને એવાજ બીજા કંદ છે, એ સર્વેને કંદશાક કહેછે.

સૂરણના ગુણ.

दीपनः सूरणो रुच्यः कफघ्नो विशदो लघुः ।

विशेषादर्शसां पथ्यः ग्रीहगुल्मविनाशनः ॥

સૂરણ જઠરાગ્નિને પ્રદિપ્ત કરનાર, રસિ ઉત્પન્ન કરનાર, કદ્દને
નાશ કરનાર, લોહીને સ્વચ્છ કરનાર અને હલકું છે. વિશેષ કરીને તે
અર્શ રોગ ઉપર ભાદક આવે એવું છે તથા ખીહા અને ગુલ્મ એ
રોગોને મટાડનાર છે.

અમ્લિકાકંદના ગુણ.

अम्लिकायाः स्मृतः कन्दो ग्रहण्यशोहितो लघुः ।

नात्युष्णः कफवातघ्नो ग्राही शस्तो मदात्यये ॥

૧ આ બે લીટી. પ્ર. ૧ લીમાં નથી. ૨ આ લીટી. પ્ર. ૧ લીમાં નથી.

પ્રથમસ્થાન-અધ્યાય સોળમો.

૧૩૧

અમ્લિકાકંદ અથવા અમ્લનાલિકાનો કંદ ગ્રહણી અને અર્શન રોગ ઉપર હિતકર છે, અતિશય ગરમ નથી, કફ વાયુને નાશ કરનારો છે, આદી છે અને મદાલ્ય રોગમાં હિતકર છે.

અળવીકંદના ગુણ.

પિણ્ડકો વાતલઃ શ્લેષ્મી ગ્રાહી વૃષ્યો મહાગુરુઃ ।

પિંડક અથવા અળવીનો કંદ વાયુકર્તા, કફકર્તા, આદી, પૌષ્ટિ અને અતિશય ભારે છે.

ઘેત રતાણુકંદના ગુણ.

પિણ્ડાલુકઃ શ્લેષ્મકરઃ શુક્રવૃદ્ધિકરો મૃદુઃ ॥

પિંડાણુ અથવા ઘેત રતાણુકંદ કફકર્તા, વીર્યની વૃદ્ધિ કરનારો અને ક્રોમળ છે.

પલાંડુ કંદના ગુણ.

પલાણ્ડુર્વાતકફહા શુક્લઃ શૂલગુલ્મનુત્ ।

પલાંડુ અથવા પુંગળીનો કંદ વાયુ તથા કફને નાશ કરનારો, વીર્યની વૃદ્ધિ કરનારો, તથા શૂળ અને ગુલ્મને નાશ કરનારો છે.

તાંબૂલપર્ણકંદના ગુણ.

તામ્બૂલપર્ણઃ કન્દઃ સ્યાચ્છુકલો વિશદો લઘુઃ ॥

રતાણુકંદ વીર્યને ઉત્પન્ન કરનારો, કોહીને સ્વચ્છ કરનારો અને દુઝઝે છે.

હસ્તિકંદના ગુણ.

હસ્તિકન્દો ગુરુર્ગ્રાહી શુક્રવૃદ્ધિમદો મતઃ ।

હસ્તિકંદ ભારે, આદી, અને વીર્યની વૃદ્ધિ કરનારો છે.

વરાહકંદના ગુણ.

વરાહકન્દશ્ચાશૌઘો વાતગુલ્મનિવારણઃ ॥

વરાહકંદ અથવા હુકરકંદ અર્શને નાશ કરનારો તથા વાતગુલ્મ રોગને દૂર કરનારો છે.

૧૩૨

હારીતસંહિતા.

મૂળાના ગુણ.

મૂલકં ગુરુ વિષ્ટંભિ તીક્ષ્ણોષ્ણં ચ ત્રિદોષકૃત્ ।

સ્વિન્નં ત્રિદોષજિદ્વાલં મૂલકં વ્રણિનાં હિતમ્ ॥

મૂળા ભારે, મળને રોકનાર, તીક્ષ્ણ, ગરમ અને વાયુ, પિત્ત તથા કફના દોષને ઉપશ્મ કરનારા છે. એ મૂળા રંધેલા હોય ત્યારે ત્રિદોષને મટાડનારા છે. દોષમળ મૂળા, વ્રણવાળા રોગીઓને હિતકર છે.

ગાણીતા કંદાનું અકથન.

અન્યે યે જ્ઞાતકન્દાશ્ચ તે ન પ્રોક્તા મયાનઘ ! ।

હે પાપરહિત પુત્ર ! એ વગર ખીજ જે ગાણીતા કંદ છે તેમના ગુણ પણ ગાણીતા છે માટે મેં (અંતરવિસ્તાર ભયથી) અહીં કહ્યા નથી.

સૂરણકંદની શ્રેષ્ઠતા.

સર્વેષાં કન્દશાકાનાં સૂરણઃ શ્રેષ્ઠ ઉચ્યતે ॥

દીપનોઽર્શસ્તથા ગુલ્મક્રિમિપ્ત્રીહવિનાશનઃ ।

વદ્રૂણાં રક્તપિત્તાનાં કુષ્ઠાનાં ન પ્રશસ્યતે ॥

અર્ધા કંદ શાકોમાં સૂરણ સર્વેથી શ્રેષ્ઠ છે; કેમકે તે જ્વરાગ્નિને પ્રદિપ્ત કરેછે, અને અર્શ, ગુલ્મ, કૃમિ તથા પત્તીહાને નાશ કરેછે. જે રોગીઓને દાદર (દરાઝ) થઈ હોય, રક્તપિત્ત થયું હોય, કે કોઠ થયો હોય, તેમને સૂરણ હિતકર નથી.

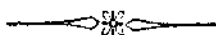
કંદશાકનો ઉપસંહાર.

एते कन्दाः समाख्याताः श्रीमतां च भिषग्वर ! ॥

હે શ્રેષ્ઠ વૈદ્ય ! એ સર્વે કંદો શ્રીમાન્ પુરુષોને માટે કહેલા છે અર્થાત્ તે પુરુષો તેનો વિધિવત્ ઉપયોગ કરી શકેછે. એ કંદોમાંના વ્રણાક મોંઘા હોવાથી મરીઓને તે સુલભ નથી, એમ કહેવાનું તાત્પર્ય છે.

इति कन्दशाकवर्गः ।

इति आत्रेयभाषिते हारीतोत्तरे शाकवर्गे नाम षोडशोऽध्यायः ।

૧ આ બે લીટી. પ્રત્ત. ૧ લી ૨ જીમાં નથી.

પ્રથમસ્થાન-અધ્યાય સત્તરમો.

૧૩૩

સત્તદશોઽધ્યાયઃ ।

ફળવર્ગ.

ફળની ગણના.

આમ્રં જમ્બૂશ્ચ કોલં ચ દાડિમામલકં તથા ।

સ્વર્જૂરશ્ચ પરૂપં ચ માતુલુક્કં પ્રિયાલજમ્ ॥

નારિક્કં ચામ્લિકા ચૈવ દ્રાક્ષા ચ કરમર્દકમ્ ।

ક્ષીરિકા મધુરાશ્ચૈવ ફલવર્ગે પ્રકીર્તિતાઃ ॥

કેરી, જંબુ, ખોર, દાડિમ, આમળાં, ખજૂર, ફાળસાં, બીજેરાં, આશેળીનાં ફળ, નારંગી, આંબલી, દ્રાક્ષ, કરમદાં, રાણુ, મીઠાં લીચુ, એ સર્વે ફળવર્ગમાં કહેલાં છે.

કેરીના ગુણ.

અષકમામ્રં ફલમેવ શસ્તં સંગ્રાહિ પિત્તાસૃજિ કોપનં ચ ।

તથા વિપકં મધુરં તથામ્લં મેદ્યં સપિત્તામથનાશનં ચ ॥

કેરી ફળ કાચું હોય તે હિતકર છે. કાચી કેરી મળને કબજ કરનારી તથા રક્તપિત્તને કોપાવનારી છે. કેરી પાકી હોયછે ત્યારે તે મધુર અને ખાટી હોયછે. પાકી કેરી મળને બેદનારી તથા પિત્તના રોગને નાશ કરનારી છે.

જંબુ વગેરે ફળના ગુણ.

જમ્બૂગ્રાહી મધુરકફહા રોચનો વાતહારી

કોલં ચામ્લં મધુરમથવા શ્લેષ્મલં ગ્રાહિ શસ્તમ્ ।

શ્રેષ્ઠં વાતાદિકરુજહરં દાડિમં ચાતિસારં

હન્તિ પ્રોક્તં મધુરમથવા સ્વાદુ રાજાદનં ચ ॥

જંબુ મળને કબજ કરનાર, મધુર, કફને નાશ કરનાર, રૂચિ ઉત્પન્ન કરનાર અને વાયુને નાશ કરનાર છે. ખોર મીઠું હોય અથવા

૧ ચામ્લ.

૧૨

૧૩૪

હારીતસંહિતા.

ખાટું હોય, તથાપિ તે કફને ઉત્પન્ન કરનાર, ગ્રાહને કબજ કરનાર અને હિતકર છે. દાડિમ થાણું ઉત્તમ છે. તે વાયુ વગેરે દોષની પીડાને હરેછે, અતિસાર રોગને મટાડે છે તથા મધુર છે. રાણતું ફળ પણ મધુર છે અને ઉત્તમ છે.

ફાળસાં વગેરેના ગુણ.

પરુષસ્વર્જૂરકર્પીલુકાનાં પ્રિયાલસિંદીકરમર્દકાનામ્ ।

‘ફલાનિ મેહાન્ વિનિહન્તિ સર્વાન્ હન્યાચ્ચ પિત્તં’ રુધિરામવાતં॥

ફાળસાં, ખજૂર, પીઢૂડાં, ચારોળીનાં ફળ, સીંધણાં (સીંધણીનાં ફળ) અને કરમદાં, એ સઘળાં ફળ સર્વ પ્રકારના પ્રમેહને હણે છે તથા પિત્તને, રક્તને અને આમવાયુને નાશ કરેછે.

ખીજોરાના ગુણ.

સ્થાન્માતુલુક્કઃ કફવાતહન્તા હન્તા કિમીળાં જઠરામયઘ્નઃ ।

સંદૂષિતે રક્તવિકારપિત્તે સન્દીપનઃ શૂલવિકારહારી ॥

શ્વાસકાસારુચિહરં તૃષ્ણાઘ્નં કण्ठશોધનમ્ ।

દીપનં લઘુ રુચ્યં ચ માતુલુક્કમુદાહતમ્ ॥

ખીજોર કફ અને વાયુને નાશ કરેછે. વળી તે કૃમિનો અને જઠરાના રોગોનો પણ નાશ કરેછે. રક્તપિત્તના વિકારથી દોષ પામેલા મનુષ્યને તે હિતકર છે. વળી તે જઠરાગ્નિને પ્રદિપ્ત કરનાર અને શ્વળના રોગને હરનાર છે. ખીજોરાનું ફળ શ્વાસ, ખાંસી, અરુચિ, એ રોગોને હરનાર છે; તરસને નાશ કરનાર છે; કંઠની શુદ્ધિ કરનાર છે; જઠરાગ્નિને પ્રદિપ્ત કરનાર છે, હણકું છે, અને રુચિ કૃત્પાદક છે એમ કહેલું છે.

ખીજોરાની છાલનો ગુણ.

ત્વક્ તિક્તા દુર્જરા તસ્ય કિમિવાતકફાપહા ।

ખીજોરાનું છોડું કડવું અને પચવાને કઠણુ છે. એ છોડું કૃમિ, વાયુ અને કફને દૂર કરનાર છે.

૧ ફલાનિ મેહે વિનિહન્તિ પિત્તં હન્યાચ્ચ સર્વાતુરસંધિવાતમ્. પ્ર. ૧ લી.
૨ રુધિરં સવાતમ્. પ્ર. ૩ લી.

બીજેરાના ગાભાનો ગુણ.

સ્વાદુ શીતં ગુરુ સ્निग्धं मांसं मारुतपित्तजित् ॥

મેઘ્યં શૂલાનિલછર્દિકફારોચકનાશનમ્ ।

બીજેરાનો ગાભો મધુર, દૃઢો, ભારે, સ્નિગ્ધ, તથા વાયુ અને પિત્તને મટાડનારો છે. વળી તે યુદ્ધિને વધારનાર છે તથા શૂળ, વાયુથી ઉપજેલી બકારી, કફ અને અશ્વિને નાશ કરનારો છે.

બીજેરા કેશરનો ગુણ.

दीपनं लघु संग्राहि गुल्मशोभं तु केशरम् ॥

પિત્તમારુતકૂચ્છ્ર્મં પિત્તલં વજ્રકેશરમ્ ।

દ્વયં वर्णकरं रुच्यं रक्तमांसबलप्रदम् ॥

બીજેરાનું કેશર (અંદરનો ગર્ભ) બદરાગ્નિને પ્રદિપ્ત કરનાર, હલકું, બંધકોશ કરનાર, તથા ગુલ્મ અને અશ્વિનો નાશ કરનાર છે. જેમાં કેશર બંધાયેલું હોય એવું બીજેરું પિત્તવાયુનો અને મૂત્રકૃમ્હનો નાશ કરેછે, તથા પિત્તને ઉત્પન્ન કરેછે. વળી તે તદ્દયને હિતકર, ક્રાંતિ આપનાર, રશ્મિજનક, તથા રક્ત, માંસ અને બળને આપનાર છે.

બીજેરાના સ્વરસનો ગુણ.

शूलाजीर्णविवंधेषु मन्दाग्नौ कफमारुते ।

अरुचौ श्वासकासे च स्वरसोऽस्योपदिश्यते ॥

શૂળ, અછર્ણ, બદ્ધકોષ્ટ, મંદાગ્નિ, કફવાયુ, અશ્વિ, શ્વાસ, ખાંસી, એ રોગોમાં બીજેરાનો સ્વરસ આપવાની વૈદ્યો બલામણુ કરેછે.

બીજેરાના કેશરના રસવીર્યાદિનું કથન.

रसोऽतिमधुरो हृद्यो वीर्यं पित्तानिलापहम् ।

कफकृदुर्जरं पाके^१मातुलुङ्गस्य केशरम् ॥

બીજેરાના ગર્ભનો રસ અતિ મધુર અને તદ્દયને હિતકર છે; તેનું વીર્ય પિત્ત અને વાયુને હણુનારું છે; તથા તેનો વિપાક કફકર્ત્તો અને દુર્ગંધ છે.

૧૩૬

હારીતસંહિતા.

બીજેશના કેશરના વિશેષ ગુણ.

ચેતોહારી રસેન પ્રથયતિ કટુતામમ્લતાં યાતિ પિત્તે
 દ્વદ્રોગાનાહગુલ્મશ્વસનકફહરો 'મ્લીહયદ્વતોશ્ચ હન્તા ॥
 વીર્યાદર્શાસિ કાસગ્રહણિમપહરત્યગ્નિકૃદ્ગુલ્મહંતા
 ધત્તે રક્તં સપિત્તં પરિણતિસમયે કેસરો માતુલુંગે ॥

इति बीजपूरुणाः ।

બીજેશના કેશરનો રસ મનને હરણુ કરે એવો છે; તે પિત્તને તીખું અને ખાટું કરેછે; લ્હોગ, પેટ ચડવાનો રોગ, ગુદમ, શ્વાસ અને કફ એટલા રોગને તે હરેછે; પ્લીહ અને યદ્વતનો તે નાશ કરેછે; તેનું વીર્ય એવું છે કે તેવડે તે અર્શ, ખાંસી, અને ગ્રહણીના રોગને હરેછે, જઠરાગ્નિને પ્રદિપ્ત કરેછે, અને ગુદ્મનો નાશ કરેછે. તેમજ તે બ્યારે પાચન થઈ જાયછે ત્યારે પિત્તસંહિત રક્તને ધારણુ કરેછે અર્થાત રક્તપિત્તને વધારે છે.

લીંચુના ગુણ.

નિમ્બુકં ક્રિમિસમૂહનાશનં તીક્ષ્ણમમ્લમુદરગ્રહાપહમ્ ।
 વ્રાતપિત્તકફશૂલિનાં હિતં નષ્ટધાત્વરુચિરોચનં પરમ્ ॥
 ત્રિદોષસઘોજ્વરપીડિતાનાં દોષાશ્રિતાનાં વિષવિહ્વાનાં ।
 મલગ્રહે વદ્ધગુદે હિતં ચ વિષૂચિકાયાં મુનયો વદન્તિ ॥

इति निम्बूकगुणाः ।

લીંચુ કૃમિઓના સમુદાયનો નાશ કરેછે. તે તીક્ષ્ણ અને ખાટું છે. તથા ઉદરગ્રહ (પેટ જઠરાગ્નિ ગયું હોય તે રોગ)ને દૂર કરેછે. વળી તે વાયુ, પિત્ત, કફ અને ગુણવાળાને હિતકારક છે તથા જેનો ધાતુ નાશ થયો હોય તેને તથા અશ્ચિયવાળાને તે ઉત્તમ રૂચિ ઉત્પન્ન કરનાર છે. જે પુરુષને ત્રિદોષ થયો હોય, અથવા તત્કાળ જ્વર આવવાથી જે પીડિત હોય, વળી જેમના શરીરમાં વાતાદિ દોષ ક્રોધતા હોય, જેઓ વિપવડે પીડાયલા હોય, જેમના મળ ગંધાર્થ ગયા હોય, જેમને બદ્ધગુદોદર નામે ઉદરરોગ થયો હોય તથા જેમને મૂચ્છીનો વ્યાધિ થયો હોય તેમને લીંચુ હિતકારક છે એમ પ્રાચીન વૈદ્યાચાર્યો કહેછે.

૧ ગ્રીષ્મકાલેડપહન્તા. પ્ર. ૧ લી. ૨ ચ ક્ષવજ્વલનાં. પ્ર. ૧ લી.

પ્રથમસ્થાન-અધ્યાય સત્તરમો.

૧૩૭

નારંગીના ગુણ.

નારંગજં સ્વાદુ ગુણોપપન્નં સન્દીપનં^૧ રોચનકારિ દ્યમ્ ।

ત્રિદોષહૃત્ શૂલક્રિમીન્નિહન્તિ મન્દાગ્નિકાસશ્વસનાપહારિ ॥

इति नारङ्गगुणाः ।

નારંગી મધુર ગુણુવાળી, બદરાશિને પ્રદિપ્ત કરનારી, રૂચિ કરનારી, લક્ષ્યને હિતકર, ત્રિદોષને નાશ કરનાર, શૂળ અને કૃમિને નાશ કરનાર, તથા મંદાગ્નિ, ખાંસી અને શ્વાસને હણનાર છે.

આંબલીના ગુણ.

અમ્લં हि चाम्લીफलमाविपक्वं तदस्त्रपित्तामकरं विदाहि ।

वातामये शूलगदे प्रशस्तं पक्वं तथा शीतगुणोपपन्नम् ॥

इति म्लिकाफलगुणाः ।

*આંબલીનું કાચું ફળ, ખાદું હોયછે. એ કાચું ફળ ખાદું હોય તો તે રક્તપિત્ત અને આમરોગ ઉપજાવેછે તથા બદરામાં દાહ ઉત્પન્ન કરેછે. આંબલીનું પાકું ફળ વાયુના રોગમાં અને શૂળ રોગમાં હિતકર છે, કેમકે તે શીત ગુણુવાળું છે.

દ્રાક્ષના ગુણ.

द्राक्षाफलं मधुरमम्लकपाययुक्तं

क्षारेण पित्तमरुतां कफहारि शीघ्रम् ।

श्रेष्ठं निहन्ति रुधिरामयदाहशोષ-

मूर्च्छाज्वरश्वसनकाસविनाશकारि ॥

इति द्राक्षागुणाः ।

દ્રાક્ષનું ફળ મધુર, ખાદું, અને તુર્ડ છે. તે ક્ષાર સાથે ખાવાથી પિત્ત, વાયુ અને કફને તાડાળી હરણુ કરેછે. વળી તે લોહીના રોગ, દાહ, શોષ, મૂર્છા, તાવ, શ્વાસ અને ખાંસીને હણે એવી શ્રેષ્ઠ છે.

૧ રોચકર્મશૈમાં ચ. પ્ર. ૧ લી.

* પ્ર. ૩૭ માં આ ગુણે આંબળાંના ગુણુ લેવા લખ્યા છે, તેમાં આંબલીને ઉકાણે આંબળાં ગ્રહણ કર્યાં છે.

૧૩૮

હારીતસંહિતા.

નારિયેલના ગુણ.

નારિકેરં સુમધુરં ગુરુ સ્તિગ્ધં ચ શીતલમ્ ।

હૃદયં સંવૃહણં વસ્તિશોધનં રક્તપિત્તનુત્ ॥

વિષ્ટમ્મિ પક્કં મતિમન્નપક્કં કફવાતલમ્ ।

વૃંહણં શીતલં વૃષ્યં નારિકેરફલં વિદુઃ ॥

इति नारिकेरफलगुणाः ।

નારિયેલ અતિ મધુર, ભારે, સ્તિગ્ધ, દંડુ, રુદ્ધયને હિતકર, પૌષ્ટિક, અસ્તિને શુદ્ધ કરનાર અને રક્તપિત્તનો નાશ કરનાર છે. હે યુદ્ધિમાન યુવ! તે પાકું હોય ત્યારે મળને થંભાવનાર છે અને કાચું હોય ત્યારે કફ તથા વાયુને ઉત્પન્ન કરનાર છે. વળી તે વીર્ય વધારનાર, દંડુ અને પુષ્ટિ આપનાર છે.

કેળાંના ગુણ.

હૃદયં મનોજ્ઞં કફવૃદ્ધિકારિ શીતં ચ સન્તર્પણમેવ વલ્યમ્ ।

રક્તં સપિત્તં શ્વસનં ચ દાહં રમ્ભાફલં હન્તિ સદા નરાણામ્ ॥

અપક્કસંગ્રાહિ ચ શીતલં ચ કષાયકં વાતકફૌ કરોતિ ।

વિષ્ટમ્મિ બલ્યં ગુરુ દુર્જરં ચ આરણ્યરમ્ભાફલમેવ તદ્વત્ ॥

इति कदलीफलद्वयगुणाः ।

કેળાં રુદ્ધયને હિતકર, મનને આનંદ આપનાર, કફને વધારનાર, દંડુ, ધાતુઓને તૃપ્ત કરનાર, ખળ આપનાર, તથા મનુષ્યોના રક્તપિત્તને, શ્વાસને અને દાહને હણનારાં છે. કાચાં કેળાં મળને ગ્રહણ કરનાર, દંડુ, તુરં, અને વાયુ તથા કફને ઉત્પન્ન કરનારાં છે. નંગલી કેળાં મળને રોકનાર, ખળ આપનાર, ભારે, અને પચવાને કઠણ છે.

કોહના ગુણ.

કપિત્થં મધુરં ચામ્લં કષાયં વિશદં ગુરુ ।

કાસાતિસારહૃદ્રોગચ્છર્દિકંઠામયાપહમ્ ।

इति कपित्थगुणाः ।

કોહ મધુર, ખાટું, તુરં, લોહીને નિર્બળ કરનાર, ભારે તથા ખાંસી,

પ્રથમસ્થાન-અધ્યાય સત્તરમો.

૧૩૯

અતિસાર, તદ્વ્યના રોગ, ઉલ્લીનો રોગ અને કંઠના રોગને નાશ કરનાર છે.

ખખૂરના ગુણ.

^૧મધુરં શીતલં ગ્રાહિ કષાયં વિશદં ગુરુ ।

અપક્કં खर्जूरफलं त्रिदोषशमनं मतम् ॥

स्निग्धं वृष्यं समधुरं खर्जूरं रक्तपित्तनुत् ।

पक्वमेव हितं श्रेष्ठं त्रिदोषशमनं परम् ॥

इति खर्जूरगुणाः ।

કાચું ખખૂર મધુર, દુઠું, મળતું અદ્યુ કરનાર, તુરું, લોહીને સાફ કરનાર અને બારેછે. વળી તે ત્રિદોષને શમાવનાર છે એમ પણ માનેલું છે. પાકું ખખૂર સ્નિગ્ધ, વીર્યજનક, મધુર, રક્તપિત્તને નાશ કરનાર, રિતકર, શ્રેષ્ઠ, અને ત્રિદોષનો નાશ કરવામાં ઉત્તમ છે.

સોપારીના ગુણ.

^૨કષાયમધુરં મેદિ પૂગં પિત્તકફાપહમ્ ॥

इति पूगगुणाः ।

સોપારી તુરી, મધુર, મળતું ભેદન કરનાર અને પિત્ત તથા કફને દૂર કરનારી છે.

નાગરવેલના ગુણ.

नागवल्लीदलं हृद्यं सुगन्धि कफघातजित् ॥

इति ताम्बूलगुणाः ।

નાગરવેલનાં પાન તદ્વ્યને હિતકર, સુગંધવાળાં તથા કફ અને વાયુને મટાડનારાં છે.

કાથાના ગુણ.

खदिरः कफपित्तघ्नः कण्ठस्थः कुष्ठनिवर्हणः ।

કાથો અથવા ખેરસાર કફ તથા પિત્તનો નાશ કરનાર, કંઠની શુદ્ધિ કરનાર અને કોઈનો નાશ કરનાર છે.

૧ આ બે લીટી પ્રત ૧ લી માં નથી. ૨ આ અને આ પછીનો બીજો ભાગ પ્રત ૨-૩ માં નથી.

૧૪૦

હારીતસંહિતા.

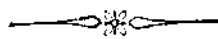
ચૂનાના તથા તાંબૂલના ગુણ.

ચૂર્ણકં પિત્તહત્ તીક્ષ્ણં તામ્બૂલં કફવાતજિત્ ॥
 સંયોગાત્ સુરસં સ્વાદુ મુખવૈરસ્યનાશનમ્ ।
 દન્તસ્થૈર્યકરં શોષપીનસામયશાન્તિકૃત્ ॥
 રાગપાદવસંશુદ્ધિસ્વરકાન્તિકરં મતમ્ ।
 કણ્ઠઘ્નં હૃદયમુરસ્યં ચ ફલકર્પૂરસંયુતમ્ ॥

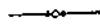
इति सचूर्णताम्बूलगुणाः ।

ચૂનો પિત્તને નાશ કરનારો તથા તીક્ષ્ણ છે. તાંબૂલ (પાનનું બાંકુ) કફ અને વાયુને નાશ કરનારું છે. કાથો, ચૂનો, સોપારી, વગેરેના સંયોગથી તાંબૂલ સારા રસવાળું, મધુર અને મુખની વિરસતાને નાશ કરનારું થાય છે. વળી તે ઢાંતને સ્થિર કરે છે અને શોષ તથા પીનસરોગની શાંતિ કરે છે. કૂળ અને કપૂર સહિત તાંબૂલ મુખને રંગ આપે છે, હૃદયને ચપલતા આપે છે, કંઠ વગેરેની શુદ્ધિ કરે છે, સ્વરને સુધારે છે, ઢાંતિ આપે છે, કંઠને ક્ષાયદો કરે છે, રચિ ઉત્પન્ન કરે છે અને દૃઢ્યને હિત કરે છે.

इति आत्रेयभाषिते हारीतोत्तरे फलवर्गो नाम सप्तदशोऽध्यायः ।

અષ્ટાદશોઽધ્યાયઃ ।

મધુ વર્ગ.

अतो वक्ष्यामि माक्षीकं त्रिविधं शृणु पुत्रक ! ।

भ्रामरं सारघं क्षौद्रं तेषां वच्मि गुणागुणम् ॥

હે પુત્ર ! હવે હું તને મધના ગુણુદોષ કહું છું તે તું સાંભળ. મધ ત્રણ પ્રકારનું છે. વનના ભમરા જે મધ કરે છે તે ભ્રામર અથવા ભમરિયું મધ કહેવાય છે. સરઘા નામની મધમાંખોએ કરેલા મધને સારઘ અથવા મહુડિયું મધ કહે છે. અને ઝીણી મધમાંખોએ ઝાડના

પ્રથમસ્થાન-અધ્યાય અઢારમો.

૧૪૧

પોણાણુમાં કરેલા મધને ક્ષૌદ્ર અથવા ઘુશિયું કે ક્યિયું મધ કહેછે. એ ત્રણે પ્રકારના મધના ગુણદોષ હું તને કહું છું.

ભમરિયા મધના ગુણ.

શીતં કષાયં મધુરં લઘુ સ્યાત્ સન્દીપનં લેખનમેવ શસ્ત્રમ્ ।
સંશોધનં ચ વ્રણશોધનં ચ સરોપણં દ્વયતમં ચ વલ્યમ્ ॥
ત્રિદોષનાશં કુરુતે ચ પુષ્ટિં કાસક્ષયે વા ક્ષતજે ચ છર્દી ।
હિકાન્નમે શોષણપીનસાનાં રક્તપ્રમેહે શ્વસનાતિસારે ॥
રક્તાતિસારે ચ સપિત્તરક્તે તૃષ્ણમોહદ્વત્પાર્શ્વગદેऽપિ શસ્ત્રમ્ ।
નેત્રામયે વા ગ્રહણીગદે વા વિષે પ્રશસ્તં ભ્રમરૈશ્વિતં યત્ ॥

इति भ्रमरमधुगुणाः ।

ભમરિયું મધ હુંડું, તુરું, મધુર અને હલકું છે. તે જઠરાગ્નિને પ્ર-
દિપ્ત કરવાવાળું તથા શરીરમાંના દોષનું લેખન કરવામાં ઉત્તમ છે. વળી
તે મળનું શોધન કરનાર, ત્રણને સાફ કરનાર અને અંકુર આણુનાર,
તદ્દયને દિતકર અને ગળ આપનાર છે. તે ત્રણે દોષનો નાશ કરેછે
અને પુષ્ટિ કરેછે. ખાંસીમાં, ક્ષયરોગમાં, ઉરક્ષત કાસમાં કે કોહીની
ઉલટી થતી હોય તે રોગમાં, હિકાના રોગમાં, ભ્રમરોગમાં, શોષરોગમાં,
પીનસરોગમાં, રક્તપ્રમેહમાં, આસરોગમાં, અતિસારમાં, રક્તાતિસારમાં,
પિત્તરક્તમાં, તૃષ્ણરોગમાં, મોહરોગમાં, તદ્દયના રોગમાં અને પાસાંના
રોગમાં દિતકર છે. વળી નેત્રરોગમાં, ગ્રહણીરોગમાં અને વિષ રોગમાં
પણ ભમરાઓએ એકું કરેલું ભમરિયું મધ દિતકારક છે.

ભ્રમર અને ક્ષૌદ્ર મધમાં તફાવત.

આમરં સઘનં જાઢ્યં મૂયિષ્ટં મધુરં ચ યત્ ।

ક્ષૌદ્રં વિશેષતો જ્ઞેયં શીતલં લઘુ લેખનમ્ ॥

ભમરિયું મધ જાડું, ઘન, અને અતિશય મધુર હોય છે. ક્ષૌદ્ર
અથવા ઘુશિયું મધ હુંડું, હલકું અને દોષનું લેખન કરનાર છે.

૧ લેહન. પ્ર. ૧ લી. ૨ સરલાતિસારે. પ્ર. ૧ લી.

૧૪૨

હારીતસંહિતા.

સારથ મધના ગુણ.

તસ્માલ્લઘુતરં રુક્ષં સારથં નાતિશીતલમ્ ।
 કાસે ક્ષયે પ્રશસ્તં સ્યાત્ કામલાશૌંવિનાશનમ્ ॥
 નાતિશીતં ન ^૧ચ લઘુ દીપનં વલકૃન્મતમ્ ।
 અતીસારે નેત્રરોગે ક્ષતે વા ક્ષતજે હિતમ્ ॥

સરથા નામની મધમાંખોએ કરેલું મહુડિયું મધ ક્ષૌંદ્ર મધ કરતાં હલકું અને રૂક્ષ હોય છે તથા અતિશય ઠંડું હોતું નથી. એ મધ ખાં-સીમાં અને ક્ષયરોગમાં હિતકર છે. વળી કમળાનો અને અર્શનો નાશ કરેછે. આં મધ અતિશય શીતળ નથી કે અતિશય હલકું નથી, પણ બદરાશિને પ્રદિપ્ત કરતાં અને બળ આપવાવાળું છે. એ મધ અતિસારના રોગમાં, નેત્ર રોગમાં, ક્ષત રોગમાં અને લોહી વિકારમાં હિતકારક છે.

બ્રામરાદિ મધનાં ઉત્પત્તિ સ્થાન.

બ્રામરં વૃક્ષસંસ્થાને વિઠપે સારથં ભવેત્ ।
 રન્ધ્રે તુ કોટરે વાપિ ક્ષૌંદ્રં તત્ર પ્રશસ્યતે ॥

ભમરિયું મધ જાડડપર થાયછે. સારથ મધ જાડની ઝાળિયો ઉપર થાયછે. અને ધુશિયું મધ જાડના પોલાણમાં કે બાકમાં થાયછે. તે વખાણવા લાયક છે.

इति आत्रेयभाषिते हारीतोत्तरे मधुवर्गो नाम अष्टादशोऽध्यायः ।

एकोनविंशोऽध्यायः ।

મધ વર્ગ.

સુરાના પ્રકાર.

गौडी माध्वी तथा पैष्टी निर्यासा कथितापरा ।
 इति चतुर्विधा ज्ञेयाः सुरास्तासां प्रभेदकाः ॥
 भेदेन द्वादश प्रोक्ताः सुराः सौवीरकास्तथा^१ ।

૧ રુક્ષં, પ્ર. ૧ લી. ૨ રસૈઃ, પ્ર. ૧ લી.

પ્રથમસ્થાન-અધ્યાય ઓગણીશમે.

૧૪૩

સુરા અથવા મદ્યના મુખ્ય ચાર પ્રકાર છે. ગોડી, માધ્વી, પૈટ્ટી અને નિર્માસા. ધાવડીનાં ફૂલ અને ગોળ વગેરેથી જે સુરા થાયછે તે ગોડી કહેવાય છે. મહુડાનાં ફૂલ વગેરેમાંથી જે થાયછે તે માધ્વી કહેવાય છે. જવ વગેરે ધાન્યમાંથી જે અને છે તે પૈટ્ટી કહેવાય છે. અને તાડ વગેરેં ઝાડમાંથી જે રસ ઝરપેછે તે નિર્વાસરપ સુરા કહેવાય છે. એ સુરાના વિશેષ ભેદ હવે કહિયે છિયે. સુરા અને સૌવીર (જવની.કાંછ વગેરે) ના આર ભેદ છે.

ગોડી સુરાના ભેદ.

શીધુ ગોડી ચ મત્સ્યણ્ડી ગુડેન પ્રમવાસ્ત્વયઃ ॥

ગોળથી કલ્પન થયેલી સુરાના ત્રણ ભેદ છે. શીધુ, ગોડી અને મત્સ્યંડી. સેરડીના રસને ખાટો કરીને જે સુરા બનાવે છે તેને શીધુ કહેછે. ગોળમાંથી બનાવેલી સુરાને ગોડી, અને સાકરમાંથી બનાવેલી સુરાને મત્સ્યંડી કહેછે.

માધ્વી સુરાના ભેદ.

માધ્વીકં મધુકં માધ્વં મધુના સંયુતાઃ સુરાઃ ।

માધ્વીક, મધુક અને માધ્વ, એ ત્રણ માધ્વી સુરાના ભેદ છે. એ સુરામાં પુષ્પરસ મિશ્રિત હોયછે. એ ત્રણે બીજી સુરાઓ મહુડાના પુષ્પમાંથી બનાવેછે પણ બનાવટમાં ફેર હોવાથી ત્રણ જૂદા પ્રકાર કથન કરેલા છે.

પૈટ્ટી સુરાના ભેદ.

પૈટ્ટીપ્વરિષ્ટજાતં તુ તળ્ડુલપ્રમવાસ્ત્વયઃ ॥

પૈટ્ટી સુરામાં સઘળા પ્રકારના અરિષ્ટનો સમાવેશ થાયછે, તથા ચોખા, જવ, વગેરેમાંથી બનાવેલી સુરાનો પણ સમાવેશ થાયછે. જૂદી જૂદી બનાવટ ઉપરથી એના ત્રણ ભેદ છે.

* જૂદાં જૂદાં ઔષધોનો ક્વાથ કરીને તેને ચંદ્રમાં નાખીને તેમાંથી જે મધ કાઢવામાં આવેછે તેને પૈટ્ટી સુરા કહેછે.

૧૪૪

હારીતસંહિતા.

નિર્યાસા મુરાના સેદ.

મૃદ્ધીકારસસમ્ભૂતા તાડમાડરસોદ્ભવા ।

નિર્યાસા સા તુ વિજ્ઞેયા તાસાં વચ્ચિ ગુણાગુણમ્ ॥

દ્રાક્ષના રસમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી, તાડના રસથી બનેલી અને તાડ અથવા નાળિયેરીના રસથી બનેલી, એ ત્રણ પ્રકારની મુરાને નિર્યાસ-રૂપ મુરા બોલેલી. હવે તે મુરાના ગુણદોષનું કથન કરું છું.

શીધુ નામે મધના ગુણ.

શીધુઃ કષાયામ્લકમાધુરો વા સન્દીપનો મેદિ મલાપમર્દી ।

આમાતિસારાનિલપિત્તશૂલશ્લેષ્મામયાર્શોઘ્રહ્ણીગદમ્નઃ ॥

इति शीधुसुरागुणाः ।

શીધુ નામે મધ તુરું, ખાટું, મધુર, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, મળતું બેદન કરનાર અને મળતો નાશ કરનાર છે. વળી તે આમાતિ-સાર, વાયુ, પિત્ત, શૂળ, કફના રોગ, અર્શ, અને ગ્રહણીના રોગને નાશ કરવાવાળું છે.

ગોઢી મુરાના ગુણ.

गौडी कषाया मधुराम्लशीता सन्दीपनी शूलमलापहन्त्री ।

हृद्या त्रिदोषं शमयत्यजीर्णपाण्ड्वामयार्शःश्वसनं निहन्ति ॥

इति गौडीसुरागुणाः ।

ગોડી મુરા તુરી, મધુર, ખાટી, હંડી, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, શૂળને અને મળતે નાશ કરનાર, તદ્દયને દિતકર, ત્રિદોષને શમાવનારી અજીર્ણને શમાવનારી, તથા પાંડુરોગ, અર્શરોગ અને શ્વાસરોગને હણનારી છે.

સાકરની મુરાના ગુણ.

हरति मलचयं वा दीपनी पाण्डुमेहान्

लघुमधुरसुशीता रोचना पित्तहन्त्री ।

जरयति सकलं वा पीतमन्नादिकं वा

श्वसनरुधिरकासान् हन्ति वा कामलां च ॥

इति शार्करसुरागुणाः ।

પ્રથમસ્થાન-અધ્યાય ઝોગેષીશ્લોકો.

૧૪૫

સાકરની બનાવેલી સુરા મળના સમૂહનો નાશ કરેછે, જઠરાગ્નિને પ્રદિપ્ત કરેછે તથા પાંડુરોગ, અને પ્રમેહને હરેછે, વળી તે હલકી, મધુર, અતિશય હંડી, શ્વિત્તર અને પિત્તનાશક છે. આધેલું પીધેલું સર્વ તે પચાવી દેછે તથા શ્વાસ, રક્તના રોગ, ખાંસી અને કમળાને મટાડેછે.

માધ્વીક સુરાના ગુણ.

માધ્વીકં શીતિલામ્લં મધુરમપિ કષાયોષ્ણકં નાતિચોક્તં
હન્યાત્પિત્તામયાર્શઃશ્વસનમપિ તથા ચાતિસારપ્રમેહાન્ ।
શૂલાનાહોપમર્દં જરયતિ સકલં દીપયત્યગ્નિસાત્મ્યં
હન્યાદ્વાતામવાતં વમનમપિ તથા હન્તિ સર્વોશ્ચ રોગાન્ ॥

इति माध्वीकादिगुणाः ।

માધ્વીક નામે મધ હંડું, ખાટું, મધુર અને તુરું છે. તે બહુ ગરમ નથી. તે પિત્તના રોગને, અર્શને, શ્વાસને, અતિસારને અને પ્રમેહને મટાડેછે. વળી તે શૂળ તથા પેટ ચઢવાના રોગનો નાશ કરેછે, તથા આધેલા સઘળા પદાર્થોને પચાવેછે. તે જઠરાગ્નિને પ્રદિપ્ત કરી માદક કરેછે, આમવાતને હણેછે, વાયુને, વમનરોગને અને બીજા સઘળા રોગને હણેછે.

સામાન્ય સુરાના ગુણ.

કષાયા મધુરા ચામ્લા સુરા સંદીપની મતા ।

કાસાર્શોગ્રહણીશૂલમૂત્રરોગવિનાશિની ॥

इति सुगुणाः ।

સામાન્ય સુરા તુરી, મધુર, ખાટી, જઠરાગ્નિને પ્રદિપ્ત કરનારી, તથા ખાંસી, અર્શ, ગ્રહણી, શૂળ, અને મૂત્ર રોગનો નાશ કરનારી છે.

પૈષ્ઠી સુરાના ગુણ.

પૈષ્ઠી સંદીપની રુચ્યા કફકૃદ્વાતનાશિની ।

પિત્તલા પાણ્ડુરોગાણાં કારિણીં बहुधा मता ॥

इति पैष्टीगुणाः ।

પૈષ્ઠી સુરા અગ્નિને પ્રદિપ્ત કરનારી, શ્વિત્તર, કર્શને કૃત્તમ કર-
૧૩

૧૪૬

હારીતસંહિતા.

નારી, વાયુનો નાશ કરનારી, પિત્ત ઉપજવનારી અને ઘણું કરીને પાંડુ રોગની ઉત્પત્તિ કરનારી છે.

મહુડાંની સુરાના ગુણ.

વાતપિત્તકરો રૂક્ષઃ કષાયો વિશદો ગુરુઃ ।

શ્લેષ્મલો મેદનો ગ્રાહી મૂત્રકુચ્છશિરોઽતિકૃત્ ॥

इति मधूकवृक्षजमद्यगुणाः ।

મહુડાંનાં રૂક્ષમાંથી જે સુરા બનાવવામાં આવેછે તે વાયુ તથા પિત્તને ઉત્પન્ન કરનારી, રૂક્ષ, તુરી, લોહીને સાફ કરનારી, ભારે, કઠ્ઠ કરનારી, મળનું ભેદન કરનારી, ઝાડને કપ્પજ કરનારી, તથા મૂત્રકુચ્છ અને માથાની વેદનાને ઉત્પન્ન કરનારી છે.

તાડી વગેરેના ગુણ.

શ્લેષ્મદોષકરા વૃષ્યા વાતલા શ્લેષ્મવર્ધની ।

કાસહૃલાસવિધ્વંસીકરણ તાડમાડિકા ॥

તાડ, ખજૂરી, નાળિયેરી, વગેરે વૃક્ષોમાંથી જે રસ નીકળેછે તે ખાટો થવા પછી કેરી થાયછે તેથી તેને સુરા નામ આપેલું છે. એ સુરા કફના રોગને ઉત્પન્ન કરનારી, વીર્યબળક, વાયુ ઉપજવનારી, કફ વધારનારી તથા તથા ખાંશી અને ઓઝકારના રોગનો નાશ કરનારી છે.

ઔષધમાં યોજેલી સુરાના ગુણ.

ચૂર્ણેપિ ચ કષાયેપિ યોગયુક્તા સુરા હિતા ।

વહુદોષહરા ચૈવ શ્લેષ્મરોગે વિશેષતઃ ॥

સુરાને ચૂર્ણમાં કે ક્ષાયમાં યુક્તિપૂર્વક મેળવેલી હોય ત્યારે તે ઘણા દોષને હરનારી અને હિતકારક થાયછે. વિશેષે કરીને કફના રોગમાં તે ફાયદો આપેછે.

મધ કેને હિતકર નથી.

‘‘ભ્રમજ્વરાતુરે શોષે શોફણાણ્દ્રામયે ક્ષયે ।

‘‘તમઃ ક્રુમેઽપસ્મારે ‘‘ચ પથિ ક્ષીણે ભ્રમેષુ ચ ॥

૧ ગુત્ત. પ્ર. ૧ લી. ૨ શ્રમ. પ્ર. ૧ લી. ૩ મતેઃ ક્રમે. પ્ર. ૧ લી.
૪ ચ પક્ષાણાં ચ ભ્રમિષુ ચ. પ્ર. ૩ લી.

પ્રથમસ્થાન-અધ્યાય વિશભે.

૧૪૭

શ્રાન્તે વા વિપરીતે વા સર્પદષ્ટે જલોદરે ।

રક્તપિત્તે તથા શ્વાસે વારુણી ન હિતા મતા ॥

જે પુરુષને ફેર આવતા હોય તથા તે સાથે તાવ આવતો હોય, જેને શોષ રોગ થયો હોય, જેને સોજો, પાંદુ કે ક્ષયરોગ થયો હોય, જેને આંખે અંધારા આવતાં હોય, જે શરીરે શિથિલ થઈ ગયો હોય, જેને અપરમારનો રોગ હોય, જે માર્ગમાં થાકેલો હોય, જેને ચક્રીનો વ્યાધિ હોય, જે કામ કરીને શ્રમિત થઈ ગયો હોય, જેણે ઝેર પીધું હોય, જેને સાપ કરડ્યો હોય, જેને જળોદરનો વ્યાધિ થયો હોય, જેને રક્તપિત્તનો રોગ થયો હોય તથા જેને શ્વાસનો રોગ હોય તેને મધ હિતકારક નથી.

इति आत्रेयभाषिते हारीतौत्तरे मद्यत्रणों नाम एकोनविंशोऽध्यायः ।

વિંશોઽધ્યાયઃ ।

ચોપગાં પશુઓનો *માંસવર્ગ,

પશુપક્ષીઓની જાતો.

હુરિણઃ શ્વઃક્રિણશ્ચૈવ નસિનોઽન્યે પ્રકીર્તિતાઃ ।

શ્વાપદાઃ પક્ષિણશ્ચાન્યે મત્સ્યાશ્ચાન્યેઃ સરીસૃપાઃ ॥

જલેચરા જલાધારા ગ્રામારણ્યનિવાસિનઃ ।

અનૂપા જાઙ્ગલા જીવાસ્તથા સાધારણાઃ પરે ॥

* વેદકની પદ્ધતિ પ્રમાણે સર્વ પદાર્થોના ગુણદોષના પ્રકરણમાં માંસના પણ ગુણદોષ લખવા જોઈએ તેથી અહીં લખ્યા છે. પરંતુ સમસ્ત્રુઓએ જાણવું જોઈએ કે માંસ ભક્ષણ મોટા પાપરૂપ છે. પારકા પ્રાણુ લઈને પોતાના પ્રાણનું પોષણ કરવું એ જેવો બીજો કયો અધર્મ હોય? સર્વ ધર્મોવાળા અને સર્વ શાસ્ત્રોવાળા દયાને સર્વોત્તમ ગણેછે. માંસ ભક્ષણ દયાથી વિરુદ્ધ છે એ તો સ્પષ્ટજ છે. બીજાં ધ્યાન્ય વગેરે પદાર્થોમાં પણ માંસ જેવા ગુણ રહેલા છે માટે તેથી નિર્વાહ કરીને માંસનો સર્વથા ત્યાગ કરવો યોગ્ય છે.

J. R.

૧૪૮

હારીતસંહિતા.

કેટલાંક પશુ ખરીઓવાળા, કેટલાંક શીંગડાંવાળા અને કેટલાંક નખવાળા છે. કેટલાંક શિકારી પશુઓ છે, કેટલાંક પાંખોવાળાં પ્રાણી છે, કેટલાંક માંછલાંની માતનાં પ્રાણી છે, કેટલાંક પેટે ચાલનારાં પ્રાણી છે, કેટલાંક જળચર પ્રાણી છે, કેટલાંક જળમાંજ ઊવનારાં પ્રાણી છે, કેટલાંક ગામમાં અને કેટલાંક અરણ્યમાં રહેનારાં પ્રાણી છે, તેમજ કેટલાંક આનૂપ દેશમાં, કેટલાંક નંગલદેશમાં અને કેટલાંક સાધારણ દેશમાં રહેનારાં પ્રાણી છે.

શીંગડાંવાળાં પ્રાણીઓ.

મૃગરુરથચ્ચિત્રાઙ્ગાસ્તથા ગણ્ડકાશ્ચ
વનગવયમહિષ્યાઃ શૂકરાદ્યાશ્ચ યેડપિ ।
ભવંતિ વિવિધવર્ણાઃ શૃંગિણો ગ્રામવાસા
અપિ ગદિતગજાદ્યાઃ શૃંગિણો ગ્રામકાદ્યાઃ ॥

હરિણ, રોહિષ માતનો મૃગ, ચિત્રવર્ણનો મૃગ, ગેંડો, નંગલી સુવર, નંગલી પાડા, નંગલી ભૂંડ, એ સર્વે નંગલના શીંગડાંવાળાં પ્રાણી છે, (તેમાં સુવર અને ભૂંડ એ બે શીંગડાં વગરના છે). એ વિના બીજાં કેટલાંક પ્રાણી જેઓ ગામમાં વસે છે અને જેમને શીંગડાં છે તે જૂદા જૂદા વર્ણનાં હોય છે. તથા બકરા વગેરે શીંગડાંવાળાં પ્રાણી જે ગામમાં રહે છે તેમને પણ શીંગડાંવાળાં પ્રાણીઓના વર્ગમાં ગણેલા છે.

ખરીવાળાં પ્રાણીઓ.

શૂકરચ્છિકરાદ્યાશ્ચ સુરિણો વા ભવન્ત્યમી ।
સુવર અને છીંકરાં વગેરે પ્રાણીઓ ખરીવાળાં કહેવાય છે.

નખવાળાં પ્રાણીઓ.

શશકાઃ શલુકી ગોધામાર્જારાદ્યા નજાયુધાઃ ॥

સસલા, શાહુડી, ઘો, બિલાડી, વગેરે નખરૂપી આયુધવાળાં પ્રાણીઓ ગણેલાં.

પેટે ચાલનારાં પ્રાણીઓ.

સર્પમત્સ્યાદિકા યે ચ તે વિજ્ઞેયાઃ સરીસૃપાઃ ।

૧ યે વનગજાદ્યાશ્ચ. પ્ર. ૧ લી.

પ્રથમસ્થાન-અધ્યાય વીશમો.

૧૪૯

સાધ, માછલાં, વગેરે પ્રાણીઓ પેટે ચાલનારાં જાણુવાં.

આનૂપ પ્રાણીઓ.

મત્સ્યમંગુરકાદ્યા યે કચ્છપા દર્દુરાદયઃ ॥

હંસસારસચક્રાદ્યાઃ કપિજલકમુદ્રલાઃ ।

આનૂપાસ્તે તુ વિજ્ઞેયાઃ શ્લેષ્મલા વાતકોપનાઃ ॥

જળથી વ્યાપ્ત પ્રદેશને આનૂપ કહેછે. માંછલાં, મંગુરનામે મત્સ્ય, કાચળા, દેડકા વગેરે, તેમજ હંસ, સારસ, ચક્રવાક, કપિજલનામે પક્ષી અને મુદ્ગલનામે મત્સ્ય, એ સર્વે પ્રાણી આનૂપ સ્થળમાં રહેનારાં તથા કદ્ધ કરનારાં અને વાયુને પ્રપાવનારાં જાણુવાં.

જંગલદેશમાં વસનારાં પ્રાણીઓ.

શશલાવકવાર્તાકગોધાહરિણકૂટકાઃ ।

છિક્રાદ્યાસ્તથાન્યેऽપિ તિત્તિરાદ્યાશ્ચ પક્ષિણઃ ॥

મારદ્વાજાસ્તથા શ્યેના મૂષકા ષનચારિણઃ ।

ઇત્યેતે જાઙ્ગલા જીવા યે જલેન વિના સ્થિતાઃ ॥

શશલાં, લાવરાં, વનચક્રલાં, ઘો, હરણુ, સાવર, તથા છીકરાં વગેરે જીવં પ્રાણીઓ અને તેતર વગેરે પક્ષીઓ એ જંગલ પ્રદેશમાં રહેનારાં પ્રાણી છે. વળી કોકડિયો કુલાર, બાજ, અને જંગલમાં ફરનારા ઉંદર એપણુ જંગલ પ્રાણીઓ છે. તેઓ જળ વગરના પ્રદેશમાં રહેછે.

સાધારણુ દેશમાં રહેનારાં પ્રાણી.

શૂકરા મૃગશલાદ્યાઃ સલિલાશયમાશ્રિતાઃ ।

મક્રાદ્યાશ્ચ ગણ્ડાંગા ગવયાશ્ચ તથાપરે ।

મહિષાદ્યાશ્ચ યે ચૈવ તે ચ સાધારણા મતાઃ ॥

સૂવર, હરણુ, શાહુડી, જળાશયમાં રહેનારા મગર વગેરે, ગેડા, બૂડ અને એવાંજ જીવં પ્રાણીઓ, તથા પાડા વગેરે, એ સર્વે સાધારણુ પ્રદેશમાં રહેનારાં પ્રાણી છે.

૧ કપિજલકમુદ્રકાઃ પ્ર. ૧લી. ૨ કૂર્ચકઃ પ્ર. ૧લી. ૩ વરવારણાઃ પ્ર. ૧લી.

૧૫૦

હારીતસંહિતા.

જળચર પ્રાણીઓ.

કુરરવકમરાલાઃ કાકકંકાશ્ચકોરા-
શ્ચરટકપિકમૃંગા આદિદાત્યૂહહંસાઃ ।
જલકરટકપિંગાઃ સારસાષ્ટિદિભાયા
જલચરકથિતાસ્તે માસકાઃ સંજરીટાઃ ॥

કરદોંક પક્ષી, અગલા, હંસ, કાગડા, કંકપક્ષી, ચકોરપક્ષી, ચરટ પક્ષી, કોયલ, ધૂમ્પાટપક્ષી, અગલી, જળ કાગડો, હંસ, જળમાં ફરનારો ખેડો, કાળવટપક્ષી, સારસ, ટીટાડી, ભાસ, અને ચાસપક્ષી વગેરે પ્રાણીઓ જળચર કહેવાય છે.

ગ્રામવાસી પશુઓ.

હત્યેતે જલજા જીવાઃ સ્થલજાઃ સ્થલચારિણઃ ॥
ગજવાજિતયોઘ્નાશ્ચ માહિષાઃ સૌરમેયકાઃ ।
શ્વરશૂકરમેષાશ્ચ શ્વાનમાર્જારમૂષકાઃ ।
હત્યેતે પશવો જ્ઞેયા ગ્રામવાસનિવાસિનઃ ॥

ઉપર કહ્યા તે જળમાં ઉત્પન્ન થયેલા (અને જળમાં નિર્વાહ કરનારા) પ્રાણી છે. હવે જે પ્રાણી સ્થળમાં ઉત્પન્ન થયેલા તથા સ્થળ ઉપર ફરનારા છે તે કહીએ છીએ, હાથી, ઘોડા, ઉંટ, પાગ (ભેંશો), વાછરડા, ગધેડા, બૂંડ, ઘેટા, ફતરા, બિલાડા, ઉંદર, એ સર્વે પ્રાણીઓ ગામમાં વસનારા પશુ ગણવા.

ગ્રામવાસી પક્ષીઓ.

કુકુટઃ કલવિકશ્ચ પારાવતકપોતકાઃ ।
પક્ષિણો ગ્રામચારાશ્ચ વચ્ચિ ચૈષાં ગુણાગુણમ્ ॥

કૂકડા, ચકડાં, કબૂતર, હોલા, એ વગેરે પક્ષીઓ ગામમાં વસનારાં છે. હવે એ સર્વેના ગુણોદ્દેશનું કથન કરીએ છીએ.

૧ કુરરવકમરાલાઃ કંકચટકપિકમૃંગસારસાઃ આદિદાત્યૂહહંસા જલકરટકપિંગા-
ટિદિભાયાશ્ચ ॥ જલેચરાવિહંગાસ્તે સંજરીટાશ્ચ માસકાઃ પ્ર. ૧ લી.

પ્રથમસ્થાન-અધ્યાય વીશમો.

૧૫૧

હરણના ભાંસના ગુણ.

ઋક્ષિણાં હરિણઃ શ્રેષ્ઠો વલ્યો રોચનદીપનઃ ।
ત્રિદોષઘ્નો લઘુઃ પાકે મધુરો જ્વરિણાં હિતઃ ॥
ક્ષતે ક્ષયાર્શસોઃ પાણ્ડાવરોચકનિર્પીડિતે ।
કાસશ્વાસાનુરાણાં ચ ણમાસં સુખાવહમ્ ॥

इत्येणमांसगुणाः ।

શીંગડાવાળાં પ્રાણીઓમાં હરિણુ શ્રેષ્ઠ છે. તેનું ભાંસ યજ્ઞ આપે એવું, રૂચિગ્રામ્ય, બદરાગ્નિને પ્રદક્ષિ કરનારું, ત્રિદોષને હરનારું, હલકું અને વિપાકવસ્થામાં મધુર છે. તાવવાળાને હિતકર, ક્ષત થયેલાને, ક્ષયવાળાને, અર્શવાળાને, પાંડુરોગીને, અરોચક રોગથી પીડાયલાને, તથા ખાંસી અને શ્વાસ રોગવાળાને હરણનું ભાંસ સુખ ઉપગમવનારું છે.

ચિત્રાંગના ભાંસના ગુણ.

ચિત્રાક્ષો ઘાતશમનો બૃહ્ણો બલકૃત્મતઃ ।
શ્લેષ્મલઃ કથિતો ઘાપિ દુર્જરો મેદવર્ધનઃ ॥

इति चित्राङ्गगुणाः ।

ચિત્રાંગ નામે હરણનું ભાંસ વાયુને શમાવનાર, શરીરને પુષ્ટ કરનાર, અને યજ્ઞ આપનાર છે. વળી તે કફને ઉત્પન્ન કરનાર, દુર્જર અને મેદને વધારનાર છે.

છીંકારાના ગુણ.

છિક્કરો લઘુઃ બૃહ્ની ચ મધુરો દોષનાશનઃ ।
તુલ્યો હરિણમાંસસ્ય જ્વરિષ્વપિ પ્રદાસ્યતે ॥

इति छिक्करगुणाः ।

છીંકારું નામે પ્રાણી છે, તેને ભેંકર કહે છે. એ હરણુ જેવું હોય છે પણ તેને શીંગડાં હોતાં નથી. તેનું ભાંસ હલકું, પૌષ્ટિક, મધુર, વાતાદિ દોષને નાશ કરનારું, હરણના ભાંસ જેવા ગુણવાળું અને તાવમાં પણ હિતકર છે.

૧૫૨

હારીતસંહિતા.

રોહિતના ગુણ.

રોહિતો વૃંહણશ્ચૈવ વિવન્ધી દુર્જરો ઘનઃ ।

જ્વરિણાં વિષમાગ્નીનામતીસારેણ ત્રાસયેત્ ॥

इति रोहितगुणाः ।

રોહિત નામે એક જાતના મૃગનું માંસ પૌષ્ટિક છે. તે મળને ખાંધનાર, પચવાને કઠણ અને ઘન છે. જે પુરૂષને તાવ આવતો હોય તથા જેના જઠરાગ્નિમાં વિષમતા થઇ ગઈ હોય તેને એ માંસ અતિ-સારનો રોગ ઉત્પન્ન કરીને દુઃખ દેછે.

ગેંડા વગેરેના ગુણ.

તથૈવ ગण्डगवयमहिषोपूतुरङ्गकाः ।

વિવન્ધિગુરવઃ ક્ષિગ્ધા વાતલાશ્ચ પ્રકીર્તિતાઃ ॥

તેજ પ્રમાણે ગેંડા, પાડા, ઉંટ, ઘોડા, વગેરેનાં માંસ પણ જાડાને કમજોર કરનાર, ભારે, સ્તિગ્ધ અને વાયુ ઉત્પન્ન કરનારાં છે.

સૂવરના માંસના ગુણ.

‘शौकरं रोचनं वृष्यं दुर्जरं श्रमनाशनम् ।

વાતલં પિત્તશમનં રુચિદં ધાતુવર્ધનમ્ ॥

इति शूकरमांसगुणाः ।

સૂવરનું માંસ રૂચિ ઉત્પન્ન કરનાર, વીર્યજનક, પચવાને કઠણ, થા-કનો નાશ કરનાર, વાયુ ઉપબળવનાર, પિત્તને શમાવનાર, રૂચિ ઉત્પન્ન કરનાર અને ધાતુને વધારનાર છે.

સસલાના માંસના ગુણ.

शशको जाङ्गलश्रेष्ठो लघुर्वृष्यश्च दीपनः ।

રુચિકૃત્તર્પણો બલ્યસ્ત્રિદોષશમનો મતઃ ॥

જ્વરે ચ પાણ્ડુરોગે ચ ક્ષયે કાસે ગુદામયે ।

રાજયક્ષ્મણિ પાણ્ડૌ ચ તથાતીસારિણાં હિતઃ ॥

इति शशकमांसगुणाः ।

૧ વાતલસ્યે, પ્ર. ૧ લી. ૨ વાતપ્નં, પ્ર. ૧ લી.

પ્રથમસ્થાન-અધ્યાય વીશમો,

૧૫૩

જંગલના પ્રાણીઓમાં સસલો શ્રેષ્ઠ છે. તેનું માંસ હલકું, વીર્ય-
જનક, જઠરાગ્નિને પ્રક્ષિત કરનારૂં, રૂચિ ઉત્પન્ન કરનારૂં, ધાતુઓને તૃપ્ત
કરનારૂં, જળ આપનારૂં, અને ત્રિદોષને શમાવનારૂં છે. જ્વર રોગમાં,
પાંડુરોગમાં, ક્ષયરોગમાં, ખાંસીમાં, ગુદાના રોગમાં, રાજ્યક્ષામાં, પાંડુ-
રોગમાં અને અતીસારરોગમાં તે હિતકર છે.

શાહુડીના માંસના ગુણ.

શલ્યકો બૃંહણો વલ્યઃ સ્નિગ્ધો વૃષ્યો રુચિપ્રદઃ ।

વાતશ્લેષ્મહરો દૃઘો મધુરો ધાતુવર્ધનઃ ॥

इति शल्यक्रमांसगुणाः ।

શાહુડીનું માંસ પૌષ્ટિક, જળ આપનાર, સ્નિગ્ધ, વીર્યજનક, રૂચિ
આપનાર, વાયુ તથા કફને હરનાર, લઘ્યને હિતકર, મધુર અને ધાતુની
વૃદ્ધિ કરનાર છે.

રીંછના માંસના ગુણ.

શલ્યકો બૃંહણો વલ્યઃ સ્નિગ્ધો વૃષ્યો રુચિપ્રદઃ ।

વાતલઃ કિંચિદ્ધાતૂનાં વર્ધનો મધુરો ઘનઃ ॥

इति शल्यक्रमांसगुणाः ।

રીંછનું માંસ પૌષ્ટિક, જળ આપનારૂં, સ્નેહયુક્ત, વીર્ય ઉત્પન્ન ક-
રનાર, રૂચિ ઉપજાવનાર, લગાર વાયુજનક, ધાતુઓને વધારનાર, મ-
ધુર અને ઘન છે.

ઘોના માંસના ગુણ.

રક્તપિત્તહરા વૃષ્યા સ્નિગ્ધા મધુરશીતલા ।

શ્વાસકાસહરા પ્રોક્તા ગોધા ચાર્શોહિતા વલા ॥

इति गोधामांसगुणाः ।

ઘોનું માંસ રક્તપિત્તને હરનાર, વીર્યજનક, સ્નિગ્ધ, મધુર, હંદુ,
શ્વાસ અને ખાંસીને હરનાર, અર્શ રોગવાળાને હિતકર અને જળ આ-
પનારૂં છે.

૧ સલિલં. પ્ર. ૨-૩. ૨ इति मांससलिलगुणाः प्र. ૨-૩.

૧૫૪

હારીતસંહિતા.

ઉંદરના માંસના ગુણ.

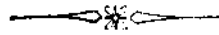
સ્निग्ધો बलकरः शुक्रवर्धनो मधुरो लघुः ।

दुर्नामकिमिदोषघ्नो वातहारी च मूषकः ॥

इति मूषकगुणाः ।

ઉંદરનું માંસ સ્નિગ્ધ, બળ આપનારૂં, વીર્યને વધારનારૂં, મધુર, હલકું, અર્શ અને કબિરોગને મટાડનારૂં તથા વાયુને હરનારૂં છે.

इति आवेयभाषिते हारीतोत्तरे चतुष्पदानां मांसवर्गो नाम विंशोऽध्यायः

एकविंशोऽध्यायः ।

स्थળચર પક્ષીઓનો માંસ વર્ગ .

લાવાના માંસના ગુણ.

यक्षिणां च महाश्रेष्ठो लावको जाङ्गलात्मजः ।

संग्राही दीपनः प्रोक्तः कषायो मधुरो लघुः ।

तथा विपाके मधुरः सन्निपातेऽतिपूजितः ॥

इति लावकमांसगुणाः ।

જાંગલના પુત્ર અર્થાત્ જાંગલમાં જન્મ પામેલા લાવ (લાવર) નામે પક્ષીનું માંસ અતિ શ્રેષ્ઠ છે. તેનું માંસ મળતું ગ્રહણ કરનાર, જાંદરાશિને દીપાવનાર, તુરં, મધુર, હલકું, પાકાવસ્થામાં મધુર અને સન્નિપાત રોગમાં ઘણું વખાણવા લાયક છે.

તેતરના માંસના ગુણ.

तथैव तित्तिरो वृष्यो मेघाग्निबलवर्धनः ।

सर्वदोषहरो बल्यो लावतः समता गुणैः ॥

वार्ताको विशदो वृष्यो यथा लावस्तथैव च ।

૧ કલ્પકા. પ્ર. ૧ લી. ૨ આ બે લીટી ક્ષેપક જણાય છે.

પ્રથમસ્થાન-અધ્યાય એકવીશમો.

૧૫૫

કૃષ્ણગૌરપ્રભેદાશ્ચ શ્રેષ્ઠો ગૌરશ્ચ તિત્તિરઃ ॥

તૃતીયસ્તિત્તિરાઽન્યોઽપિ સામાન્યો ગુણલક્ષણૈઃ ।

इति तित्तिरगुणाः ।

લાવાની પેડે તેતર પક્ષીનું માંસ પણ પૌષ્ટિક છે. વળી તે યુદ્ધિને, બહરાશિને અને બળને વધારનારું, સર્વ દોષને હરનારું, અને લાવાના માંસના ગુણુ જેવા ગુણુવાળું છે. તેતરનું માંસ લોહીને રચના કરનાર, વીર્યજનક, તથા લાવાના જેવુંજ છે. કાળું અને ગોરું એવા બે પ્રકારનું તેતર થાયછે તેમાંથી ગોરું તેતર શ્રેષ્ઠ છે. ત્રીજું પણ એક પ્રકારનું તેતર થાયછે તેના ગુણુ ઉપર કહેલા તેતરના જેવાજ છે.

નીલા મોરના ગુણ.

મેધાવૃદ્ધિ સ્રોતસાં ચ કરોત્યુદ્ધાટનં શિશ્વી ।

સઘાતલોઽતિબલકૃદ્ધનઃ કિંચિદ્રસાયનઃ ॥

इति नीलमयूरगुणाः ।

મોરનું માંસ યુદ્ધને વધારે છે તથા શરીરનાં ડાન તાક વગેરે છિદ્રોને ખુલાં કરેછે. એ માંસ વાયુજનક, અતિબળ આપનારું, ઘન અને કાંઈક રસાયન (એટલે બરાવસ્થા અને વ્યાધિ એ બેને નાશ કરનારું) છે.

બીજા મોરના ગુણ.

સુક્તિગ્ધઃ શ્લેષ્મલો વૃષ્યો ઘનઃ શુક્રવિવર્ધનઃ ।

માંસવૃદ્ધિકરો વલ્યો દ્વિતીયશ્ચ મયૂરકઃ ॥

इति द्वितीयमयूरगुणाः ।

બીજા પ્રકારનો મોર જે શરીરે વિચિત્ર હોયછે તેનું માંસ અતિ-શય સ્નિગ્ધ, કઠ્ઠ કર્ના, પૌષ્ટિક, ઘન અને વીર્યને વધારનારું છે. વળી તે માંસની વૃદ્ધિ કરનારું, અને બળ આપનારું છે.

કૂકડાના માંસના ગુણ.

તથૈવ કુકુટો જ્ઞેયો મધુરશ્ચ ગુણાત્મકઃ ॥

इति कुकुटगुणाः ।

૧૫૬

હારીતસંહિતા.

ભોરની પેઠે કૂકડાનું માંસ પણ મધુર અને ગુણકારી છે.

હોડાના માંસના ગુણ.

કપોતો બૃંહ્ણો વલ્યો વાતપિત્તવિનાશનઃ ।

તર્પણઃ શુક્લજનનો હિતો નૃણાં રુચિપ્રદઃ ॥

इति कपोतगुणाः ।

હોડાનું માંસ શરીરને પુષ્ટ કરનાર, બળ આપનાર તથા વાયુ અને પિત્તને નાશ કરનાર છે. વળી તે ધાતુઓને તૃપ્ત કરનાર, વીર્યને ઉત્પન્ન કરનાર, પુરૂષોને હિતકર અને રૂચિ આપનાર છે.

કબૂતરના માંસના ગુણ.

તથા પારાવતો જ્ઞેયો વાતશ્લેષ્મકરો ગુરુઃ ।

કબૂતરનું માંસ વાયુ અને કફ ઉપજાવનાર તથા ભારે છે.

હારીતના માંસના ગુણ.

વલ્યાં વૃષ્યાંઽતિરુચિકૃત્તથા હારીતકાં મતઃ ॥

હારીત નામે પક્ષીનું માંસ બળ આપનાર, વીર્યજનક, અને અતિ રૂચિ ઉત્પન્ન કરનાર છે.

પોતક વગેરેના ગુણ.

પોતકી મજ્જિકા ક્ષુદ્રા તથા ચ કુનટી મતા ।

एते तुल्यगुणा ज्ञेया लघुवातापहारिणः ॥

પોતક, ભંગિકા, ક્ષુદ્રા તથા કુનટી, (એ નામનાં પક્ષીઓ છે, પણ પ્રસિદ્ધ નથી) એ સર્વે પક્ષીઓનું માંસ સમાન ગુણવાળું, હલકું અને વાયુનું દરેણું કરવાવાળું છે.

કકલિયાના ગુણ.

लघुश्च कृकरो ज्ञेयः कायामेवैवर्धनो भृशम् ।

तथा लघुर्वातहरः काष्ठकूटोऽग्निवर्धनः ॥

૧ આ કે લીટી. પ્ર. ૨-૩ માં નથી. ૨ લઘુશુક્રકરો જ્ઞેયઃ કાયામિ-
ધુષિણો વૃષઃ પ્ર. ૨-૩

પ્રથમસ્થાન-અધ્યાય એકવીસમો.

૧૫૭

કકળિયો નામે પક્ષી જે લાકડાં કોચે છે, તેનું માંસ હલકું અને જહરાશ્મિને અત્યંત વધારનારું છે. તેમજ કાષ્ઠકૂટ નામે બીજી કકળિયાની જાત છે તેનું માંસ પણ હલકું, વાયુને હરનારું અને જહરાશ્મિને વધારનારું છે.

ચક્રોર અને મેનાના ગુણ.

વાતશ્લેષ્માધિકો જ્ઞેયઃ શીતલઃ શુક્રવર્ધનઃ ।

અશ્મરીં હન્તિ વિશદો બલકૃન્માંસતક્ષણઃ ॥

ચકોરોઽથ તથા શારી સમો દોષગુણાગુણૈઃ ॥

इति चक्रोरशारीगुणाः ।

ચક્રોર પક્ષીનું માંસ વાયુ અને કફને વિશેષ ઉત્પન્ન કરેછે, વળી તે હંકું, વીર્યને વધારનારું, અને લોહીને સાફ કરનારું છે. એ માંસ પથરીના રોગને નાશ કરેછે, બળ ઉત્પન્ન કરેછે તથા માંસને કમી કરેછે. મેના નામે પક્ષીના માંસના ગુણ દોષ પણ ચક્રોરની બરાબર છે.

सरसङ्गं गुणः.

क्रौञ्चो वृष्योऽतिरुचिरुदश्मरीं हन्ति नित्यशः ।

शोषमूर्च्छाहरो वृष्यो हन्ति कास- ॥

इति क्रौञ्चगुणाः ।

સરસઙ્ગ (ચક્રવાક) અથવા વહીલાં નામે પક્ષીનું માંસ વીર્યજનક અતિ રુચિ ઉત્પન્ન કરનાર, અને પથરીના રોગને સદૈવ નાશ કરવાવાળું છે. વળી તે શોષ અને મૂર્છાને હરનાર, પુષ્ટિકારક અને ખાંસી તથા અશ્મિને નાશ કરનાર છે.

કોયલના ગુણ.

કોકિલઃ શ્લેષ્મલો જ્ઞેયઃ પિત્તસંશમનો મતઃ ।

इति कौकिलगुणाः ।

કોયલ પક્ષી કફ ઉત્પન્ન કરનાર અને પિત્તને શમાવનાર છે.

૧ શુક્રવર્ધનઃ પ્ર.- ૨-૩ ૨ શુક્રસારી પ્ર. ૧ લી. ૩ વૈ વૃણામ્ પ્ર. ૨-૩
૪ શોષમૂર્છાકરો દીપ્યો પ્ર. ૨-૩.

૧૫૮

હારીતસંહિતા.

વિવૃતાક્ષના ગુણ.

'વિવૃતાક્ષસ્ત્રિદોષઘ્નો વલ્યઃ શુક્રવિવર્ધનઃ ॥

इति विवृताक्षगुणाः ।

વિવૃતાક્ષ નામે પક્ષી (પ્રસિદ્ધ નથી)નું માંસ ત્રિદોષને નાશ કરનારૂં, બળ આપનારૂં અને વીર્યની વૃદ્ધિ કરનારૂં છે.

ધરત્યક્ષીના માંસના ગુણ.

ग्रहस्य चटको वृष्यो बलशुक्रविवर्धनः ।

सर्वदोषहरश्चापि दीपनो मांसवर्धनः ॥

इति ग्रहचटकमांसगुणाः ।

ધરમાં કરનારાં ચક્ષાંનું માંસ પૌષ્ટિક તથા બળ અને વીર્યને વધારનારૂં છે. વળી તે સર્વ દોષનું હરણ કરનાર, બદરાશ્મિનું દીપન કરનાર અને માંસની વૃદ્ધિ કરનાર છે.

इति आत्रेयभाषिते हारीतौतरे स्थले ५५ मांसवर्गो नाम एकाविंशोऽध्यायः ।

દ્વાવિંશોઽધ્યાયઃ ।

જળચર પ્રાણીઓનો માંસ વર્ગ.

હંસ પગેરેના માંસના ગુણ.

हंसः श्लेष्मकरो बलातिरुचिदो वृष्यो गुरुः शीतल-

स्तद्वच्चक्रकशुकवृद्धिजननो वृष्योऽतिरुच्यो मृदुः ।

ज्ञेयः सारसकः कफानिलहरो वृष्यो गुरुश्चोच्यते

वृष्यो वीर्यविवर्धनः कफहरः कङ्कस्तथा भासकः ॥

આહી વાતવિકારકાસહનની વલ્યા વૃષા દીપની

કૌશ્ઠી ચાદમરિશુકદોષહનની તુલ્યસ્તથા કર્કટઃ ।

૧ વાસ્પહિકામિદોષઘ્નો ગુલ્મહા શુક્રવર્ધનઃ પ્ર. ૩ જી. ૨ કૌંચ પ્ર. ૨-૩.

પ્રથમસ્થાન-અધ્યાય આવીશમો.

૧૫૯

**દાત્યૂહો મરુતસ્ય નાશનકરો વૃષ્યો બલી શુક્રદો
મદ્રુઃ શ્રેષ્ઠગુણઃ શ્રમોપશમનઃ શુક્રપ્રદો વાતહા ॥**

इति जलपक्षिमांसगुणाः ।

હંસપક્ષીનું માંસ કફકર્તા, બળ આપનાર, અતિ રૂચિ આપનાર, પૌષ્ટિક, બારે અને હંડું છે.

ચક્રવાક (સરસડાં) પક્ષીનું માંસ વીર્યની વૃદ્ધિ કરનારું, પુષ્ટિકારક, અતિ રૂચિ ઉત્પન્ન કરનારું અને ક્રોમળ છે.

સારસ પક્ષીનું માંસ કફ અને વાયુને હરનારું, પૌષ્ટિક, અને બારે છે.

કેક તથા ચાસ પક્ષીનાં માંસ પુષ્ટિ કરનારાં, વીર્યને વધારનારાં, તથા કફને હરનારાં છે.

આડી (બગલી)નું માંસ વાયુના વિકારને તથા ખાંસીને નાશ કરનારું, બળ આપનારું, પુષ્ટિ કરનારું તથા જઠરાગ્નિને પ્રદક્ષિ કરનારું છે.

ચક્રવાકીનું માંસ પથરીના રોગને તથા વીર્યના રોગને નાશ કરનારું છે, ખેડડા (કર્યંચા)નું માંસ પણ તેના જેવુંજ છે.

આતકનું માંસ વાયુનો નાશ કરનારું, પુષ્ટિ આપનારું, બળ આપનારું તથા વીર્ય ઉત્પન્નનારું છે.

જળક્રાગડાનું માંસ ઉત્તમ ગુણવાળું, થાકને સમાપનારું, વીર્ય પેદા કરનારું તથા વાયુને હણનારું છે.

મોટા મત્સ્યના માંસના ગુણ.

મત્સ્યાનાં તુ ગુરુઃ શ્રેષ્ઠો દીપનો વાતનાશનઃ ।

રુચિપ્રદઃ શુક્રકરશ્ચાશ્મરીદોષનાશનઃ ॥

इति गुरुमत्स्यगुणाः ।

અધા મત્સ્યોમાં મોટો મત્સ્ય એ શ્રેષ્ઠ છે. એનું માંસ જઠરાગ્નિને પ્રદક્ષિ કરનારું, વાયુનો નાશ કરનારું, રૂચિ આપનારું, વીર્ય ઉત્પન્ન કરનારું અને પથરીના રોગને મટાડનારું છે.

શુંગી વગેરેના ગુણ.

શૃંગી વાતવિનાશનો રુચિકરો વૃષ્યઃ કફઘ્નો મતઃ

કંટાકો વિશદો વૃષોઽનલકરો વાતોત્ક્રાનાં હિતઃ ।

૧ અથે લીટી. પ્ર. ૧ લીમાં નથી.

૧૬૦

હારીતસંહિતા.

પાટીનો વલવૃષ્યશુક્રજનનો શ્લેષ્માકરોતિ મૃશમ્
તસ્માદ્રોહિતકો હિતો વલકરો વાતાત્મકઃ શ્લેષ્મલઃ ॥

મૃગી (શીંગડાવાળો મત્સ્ય) નામે મત્સ્ય વાયુનો નાશ કરવાવાળો, રચિ ઉત્પન્ન કરનારો, પુષ્ટિ કરનારો અને કફનો નાશ કરનારો છે.

રોહિતક નામે મત્સ્ય હિતકર, બળ આપનારો, વાયુજનક અને કફ કર્તા છે.

કંટાક નામે મત્સ્ય સોડીને સ્વચ્છ કરનારો, પુષ્ટિ કરનારો, બદ-સામિને પ્રદિપ્ત કરનારો તથા વાયુવાળાને અને કફવાળાને હિતકર છે.

પાટીન નામે મત્સ્ય બળ આપનારો, પુષ્ટિ કરનારો, વીર્ય ઉત્પન્ન કરનારો, અને અત્યંત કફ ઉપજાવનારો છે.

નાની માછલી વગેરેના માંસના ગુણ.

શ્લેષ્માકરી તુ શફરી નલમીનઃ કફાત્મકઃ ।

શકુલી ચ વિશાલા ચ શ્લેયૌ વાતકફાત્મકૌ ॥

‘ચિલિચીમિસ્તથા શ્લેયો વાતલઃ કફકુન્મતઃ ।

इति मत्स्यमांसगुणाः ।

નાની માછલીનું માંસ કફ ઉપજાવનારું છે. નળમીન નામે માછલાનું માંસ પણ કફકર્તા છે. શકુલી અને વિશાળા નામે માછલાંનાં માંસો વાયુ તથા કફ ઉપજાવનારાં છે. અને તેજ પ્રમાણે ચિલિચીમિ નામે માછલાનું માંસ વાયુકર્તા અને કફ ઉપજાવનારું છે.

કાચબાના માંસના ગુણ.

कच्छपो मधुरः स्वादुः शुक्रवृद्धिकरो मतः ।

वातश्लेष्मप्रजननो बृंहणो रूक्ष एव च ॥

इति कच्छपगुणाः ।

૧ વિલંબિતસ્ય જ્ઞેયં ચ વાતપિત્તકફાકરમ્. પ્ર. ૧ લી.

પ્રથમસ્થાન-અધ્યાય આવીશમો.

૧૬૧

કાયઆતું માંસ મધુર, સ્વાદીષ્ટ, વીર્યની વૃદ્ધિ કરનારૂં, વાયુ અને દંદને ક્ષત્પન્ન કરનારૂં, પૌષ્ટિક તથા રક્ષ છે.

કુલીર (કરચલા) ના માંસના ગુણ.

કુલીરોઽતિબલો વૃષ્યઃ પાણ્ડુશ્ચવિનાશનઃ ।

શોફાતિસારગ્રહણીસ્થવિરાણાં સ્ત્રિયાં હિતઃ ॥

इति कुलीरगुणाः ।

કુલીર અથવા કરચલાનું માંસ અતિ બળ આપનારૂં, પુષ્ટિકારક, પાંડુ અને ક્ષયરોગને નાશ કરનારૂં તથા સ્ત્રીને, અતિસાર અને ગ્રહણી રોગને મટાડનારૂં છે. એ માંસ વૃદ્ધો અને સ્ત્રીઓને હિતકર છે.

મગરના માંસના ગુણ.

મકરો દીપનો હૃદ્યો ગ્રાહી ચોષ્ણવિકારહા ।

મૂત્રાશ્મરીણાં શમનો ગુલ્માતીસારનાશનઃ ॥

મગરનું માંસ બહુસમિતે પ્રદિષ્ટ કરનારૂં, હૃદયને હિતકર, મળનું ગ્રહણ કરનારૂં, અને ગરમીના વિકારને નાશ કરનારૂં છે. વળી તે મૂત્ર-વના રોગને તથા પથરીના રોગને શમાવનારૂં અને ગુલ્મ રોગ તથા અતિસાર રોગને નાશ કરનારૂં છે.

નહિ આવાયોગ્ય પ્રાણીઓ.

કોકઃ કોકિલશ્યેનશૂકરસ્રોપ્તાઃ શ્વાદયો મહુકા

વ્યાડો વૈ શરભસ્તુરંગમગજાશ્ચાન્યેપિ જીવા નૃણામ્ ।

મળ્દૂકાશ્ચ સરીસૃપાદિકગણા ઘૃકાઃ કલિહાશ્ચ યે

કાકઃ સારસશારિકાઃ શુક ઇમે ભક્ષ્યે ન શસ્તા ઇતિ ॥

ચક્રવાક પક્ષી, કોયલ, બાજ, ભૂંડ, ગધેડું, ઊંટ, દૂતરૂં, રીંછ, બ-ગસો, શરભ પક્ષી, ઘોડો, હાથી અને એવાજ બીજા જીવો પુરુષોએ આવા યોગ્ય નથી. વળી દેડકા, પેટે ચાલનારા પ્રાણીઓના વર્ગના અથવા પ્રાણી, ઘૂવડ, કવિંગ પક્ષી, કાગડો, સારસ, મેના, અને પોપટ, એ પ્રાણીઓ પણ ભક્ષ્ય કરવામાં હિતકર નથી, એવું વૈદ્યાચાર્યોનું મત છે.

૧૬૨

હારીતસંહિતા.

અભક્ષ્ય પ્રાણીઓની બીજા મુનિયે કરેલી ગણના.

ગૃહચટકચકોરાઃ કાકજાત્યશ્ચ ર્યેનાઃ
 પિકશુકશિશિશારીભૃક્ષદાત્યૂહમુદ્ગાઃ ।
 જલકરટકપોતીપોટકોશ્વજરીદાઃ
 કુકુર અથ કલિજ્ઞા ઘૂકપિજ્ઞાદયશ્ચ ॥
 एते भक्ष्या नैव भक्ष्या न चेष्टा
 ये चान्येऽप्यज्ञातनामाण्डजाश्च ।
 अन्ये चापि ध्वापदा ये च निन्द्या-
 स्ते वै खाद्ये वर्जिताश्चात्र सर्वे ॥

ઘરમાંનાં ચક્ષાં, ચકોર પક્ષી, કાગડાની બધી જાતો, બાજ, કો-
 ચત્ર, પોપટ, મોર, મેના, ભૂંગ (ધૂમ્યાટ) પક્ષી, ચાતક, જળ કાગડો,
 જળ કરચણો, કાળી ચકલી, ચોતપી નામે પ્રાણી, ચાસ પક્ષી, કૂતરો,
 કવિંગ પક્ષી, ધૂવડ, ઊંદર, એ વગેરે પ્રાણીઓનાં માંસ ભક્ષણ કર-
 વામાં હિતકર નથી માટે ખાવાં નહિ. તેમજ જે અંડજ (ઘડામાંથી
 થનાર પ્રાણીઓ) પ્રાણીઓનાં નામ જાણવામાં નથી તેમજ જે શિ-
 હરી પશુઓ નિહિત છે તે સર્વેનાં માંસ ખાવામાં વર્જવા જેવાં છે.

इति आत्रेयभाषिते हारीतोत्तरे मांसवर्गो नाम द्वाविंशोऽध्यायः ।

ત્રયોવિંશોઽધ્યાયઃ ।

અન્નપાન વર્ગ.

ભોજન કરવા જેવાં ધાન્યાદિની પરીક્ષા.

धान्येषु मांसेषु फलेषु चैव शाकेषु चाभुक्तमिति प्रभेदान् ।
 आस्वादतो भूतगुणैर्गृहीत्वा तदादिशेद् द्रव्यमनल्पबुद्धिः ॥

૧ મધ. પ્ર૦ ૧ લી. મય. પ્ર૦ ૨ જી. ૨ પોતકી. પ્ર૦ ૨.

પ્રથમસ્થાન-અધ્યાય ત્રેવીશમો.

૧૬૩

ધાન્યોમાં, માંસમાં, ફળમાં, શાકમાં, અને ખીજા પદાર્થોમાં, આ પદાર્થ ખાવા લાયક છે અને આ પદાર્થ ખાવા લાયક નથી, એવા ભેદનો નિર્ણય વૈદે તે તે પદાર્થના સ્વાદ ઉપરથી તથા જે ભૂતમાંથી તે ક્રિપત્ર થયા હોય તે ભૂતોના ગુણ ઉપરથી કરવો અને પછી તે મોટી શુદ્ધિવાળા વૈદે તે દ્રવ્ય રોગીને ખાવાને આરા આપવી.

શ્રેષ્ઠ ધાન્યોની ગણના.

વષ્ટિકા યવગોધૂમા લોહિતા યે ચ શાલયઃ ।

મુદ્રાદકો મસૂરાશ્ચ ધાન્યેષુ પ્રવરાઃ સ્મૃતાઃ ॥

સાદી ચોખ્ખા, જવ, ઘઉં, રાતી ડાંગરો, મગ, તુવેર અને મસૂર, જે સઘળાં ધાન્યોમાં શ્રેષ્ઠ કહેવાં છે.

માંસ ખાવા જેવાં શ્રેષ્ઠ પ્રાણીઓ.

एणः कुरंगो हरिणस्तिक्षिरो लावकस्तथा ।

कुक्कुटश्छागशशका अष्ट मांसं गुणोत्तमम् ॥

એણ (કાળું હરણ), કુરંગ (કાળું નહિ અને રાતું પણ નહિ એવું હરણ), હરણ (રાતા રંગનું), તેતર, લાવક, કુકડો, ચકરો, અને સસરો, જે આઠ પ્રાણીનું માંસ ગુણમાં ઉત્તમ છે.

શ્રેષ્ઠ ફળની ગણના.

दाडिमामलकं द्राक्षा खर्जूरं सपरूषकम् ।

राजादनं मातुलिंगं फलवर्गेषु शस्यते ॥

દાડિમ, આમળું, દ્રાક્ષ, ખજૂર, ફળસાં, રાયણાં, ખીજોફ, જે સાત ફળ ફળવર્ગમાં ઉત્તમ છે.

ઉત્તમ શાકની ગણના.

कोशातकं च तुंडीरं कूष्माण्डं त्रपुषं तथा ।

कर्कोटकं सवृंताकं पटोलं कारवेल्हकं ॥

* સઘળા પદાર્થોની ઉત્પત્તિ પૃથ્વી આદિક પાંચ ભૂતમાંથી માનેલી છે અને તેથી તે તે ભૂતના ગુણ તે તે પદાર્થમાં આવેછે એમ પણ માનેલું છે. પ્રત્યેક પદાર્થમાં થોડા વસ્તુ અંશ પાંચે ભૂતના હોયછે પણ જેના અંશ ઘણા હોય તે ભૂતનો ગુણ તે પદાર્થમાં કહેવામાં આવેછે.

૧૬૪

હારીતસંહિતા.

ચાંગેરી વાસ્તુકં ચામ્લી વહ્લી વાસ્તુકપોતકી ।

મંદૂકપર્ણી જીવંતી શાકવર્ગેષુ શસ્યતે ॥

ગરુડ, ગિરોડાં, ટોહોળું, ખડખૂચ, ફંટોલાં, વંત્યાક, પરવળ, કારેલાં, કૂણી, અથવો, ખાટી ભાહ, વેલી અથવો, પોઈ, મંદૂકપર્ણી, અને રા-
હોડી, એ શાકવર્ગમાં ઉત્તમ શાક છે.

ઉત્તમ પદાર્થોની ગણના.

મઘ્યં ક્ષીરં ઘૃતં શ્રેષ્ઠં સૈંધવં લવણેષુ ચ ।

ધાત્રી દાહિમમમ્લેષુ પિપ્પલી નાગરં કટૌ ॥

તિક્તે પટોલમમૃતામધુરે ઘૃતમુચ્યતે ।

ક્ષૌદ્રં મધૌ પૂગફલં શ્રેષ્ઠં રોહિતમેવ ચ ॥

શર્કરેશ્ચુવિકારેષુ પાનજાતૌ સુરાસવૌ ।

પરિસંવત્સરં ધાન્યં માંસં વયસિ મઘ્યમે ॥

ફલં પર્યાગતં શાકં સમુક્તં તરુણં નવમ્ ॥*

ગાયનું દૂધ તથા ધી શ્રેષ્ઠ છે. ત્રવણુનેવિષે સિંધવ શ્રેષ્ઠ છે, ખાટા
પદાર્થોમાં આંખળાં અને દાહિમ શ્રેષ્ઠ છે. તીખા પદાર્થોમાં પીપર અને
ગુંદ ઉત્તમ છે. કડવા પદાર્થોમાં પટોલ અને ગજો શ્રેષ્ઠ છે. મધુર મ-
દાર્થોમાં ધી શ્રેષ્ઠ છે, અથાં મધમાં ક્ષૌદ્ર મધ ઉત્તમ છે. અધી સોપા-
રીઓમાં લાલ સોપારી ઉત્તમ છે. સેરડીના વિકારોમાં સાકર ઉત્તમ છે.
મધપાન કરવામાં સુરા અને આસવ ઉત્તમ છે. એક વર્ષ વીત્યા પછીનું
ધાન્ય ઉત્તમ છે. મધ્યમ વયવાળા પ્રાણીનું માંસ ઉત્તમ છે. પરિપક્વ
અથેલું ફળ ઉત્તમ છે અને તાજું અને નવું શાક ઉત્તમ છે.

ઓસામણ કાઢેલા ભાતના ગુણ.

મળ્ડાં પરિસ્તુતો ભક્તસ્તર્પણો વાતનાશનઃ ।

મૂત્રમેહસમીરણો રુચિકૃન્મૂત્રલો મતઃ ॥

* આ દશ શ્લોક પ્ર૦ ૧ લી તથા પ્ર૦ ૩ છ માં નથી; માત્ર બીજી
પ્રતમાં છે. પણ ઉપયોગી હોવાથી અહીં દાખલ કર્યા છે.

૧ “રોહિતમેવચ” આ અક્ષરો સંદિગ્ધ હોવાથી અતુમાન કરીને લખેલા છે.

પ્રથમસ્થાન-અધ્યાય ત્રેવીશમો.

૧૬૫

જે ભાતમાંથી ઓસામણ કાઢી નાખેલું હોય તે ભાત ધાતુઓની તૃપ્તિ કરનાર અને વાયુનો નાશ કરનાર છે, વળી તે મૂત્રના વ્યાધિ, પ્રમેહ વ્યાધિ અને વાયુને નાશ કરનારો છે તથા રૂચિ ઉત્પન્ન કરનારો અને મૂત્ર ઉત્પન્ન કરનારો છે.

ઓસામણ નહિ કાઢેલા ભાતના ગુણ.

‘અસ્તુતમંડો ભવેદ્ગ્રાહી મધુરઃ કફવાતકૃત્ ।

તર્પણઃ ક્ષયદોષઘ્નઃ શુક્રવૃદ્ધિકરઃ પરઃ ॥

જે ભાતમાંથી ઓસામણ કાઢી નાખેલું નથી તે ભાત મળને આંધનારો, મધુર, કફ તથા વાયુ કરનારો, તૃપ્તિ કરનારો, ક્ષય દોષને નાશ કરનારો અને અતિશય વીર્યવૃદ્ધિ કરનારો છે.

શેકેલા ચોખાના ભાતના ગુણ.

***અષ્ટતંદુલકશ્ચૈવ દ્વિત્રિવારં પરિશ્રુતઃ ।**

યથોત્તરં લઘુર્વહ્નિમોદનં દીપયત્યપિ ॥

ચોખાને શેકીને તેને ભાત કર્યો હોય અથવા તે ભાતમાં એ વાર કે ત્રણ વાર પાણી રેડીને તેને ઓસાવી કાઢ્યો હોય ત્યારે તે યથોત્તર હલકો થાય છે. એટલે એક વાર ઓસાવેલા કરતાં એ વાર ઓસાવેલો અને તે કરતાં ત્રણ વાર ઓસાવેલો હલકો થાય છે. વળી તે ભાત જઠરાગ્નિને પણ પ્રદિપ્ત કરે છે.

ચોખાના પિષ્ટાન્નનો ગુણ.

સંધાનકૃચ્ચ પિષ્ટાન્નં તાંદૂલં કૃમિમેહનુત્ ।

ચોખાને દળીને કોટ કરીને તેનું ભોજન બનાવ્યું હોય તે પિષ્ટાન્ન કહેવાય છે. એ પિષ્ટાન્ન અસ્થિ વગેરેને સાંધનાર, તથા કૃમિ અને પ્રમેહને નાશ કરનાર છે.

નવા ચોખનો ગુણ.

સુદુર્જરઃ સ્વાદુરસો બૃહ્ણસ્તંદુલો નવઃ ॥

નવા ચોખનો ભાત કર્યો હોય તો અતિ મધુર તથા ચૌદિક છે પણ પાચન થવામાં અતિ કઠણ છે.

૧ આશુ, પ્ર૦ ૧ લી. * આ સાત શ્લોક પ્ર૦ ૧ લી તથા પ્ર૦ ૩ છ માં નથી.

૧૬૬

હારીતસંહિતા.

સચોતના ગુણ.

શીતલં મધુરં રૂક્ષં શ્રમઘ્નં તર્પણં પરમ્ ।

લઘુ દ્રવં વિપાકે ચ સઘોડન્નં વારિભાવિતમ્ ॥

ખાણીમાં પલાળીને તૈયાર કરેલું તાત્કાલિક અન્ન શીતળ, મધુર, રૂક્ષ, શ્રમને નાશ કરનારૂં, અત્યંત તૃપ્તિ કરનારૂં, દ્રવરૂપ અને વિપાકમાં હલકું છે.

ખાંડભાતના ગુણ.

શીતલઃ પિત્તશમનો ભ્રમમૂર્છાતૃષાપહઃ ।

સંઘેન સંયુતઃ શ્રેષ્ઠઃ શિશિરે ચ વલાધિકઃ ॥

ખાંડની સાથે યુક્ત કરેલો ભાત શીતળ, પિત્તને શમાવનારો, ભ્રમ, મૂર્છા, તથા તરસને દૂર કરનારો, શ્રેષ્ઠ તથા શિશિર ઋતુમાં અધિક બળ આપનારો છે.

ઘોસયુક્ત ભાતના ગુણ.

શીતલં મધુરં સામ્લમશૌઘ્નં દીપનં પરમ્ ।

શૂલઘ્નં તર્પણં હૃદયં ઘોલમક્તં રુચિપ્રદમ્ ॥

હલીના મધ સાથે મિશ્ર કરેલો ભાત હૃદય, મધુર, ખાટો, અર્શને મટાડનારો, જઠરાગ્નિને અતિ પ્રદિપ્ત કરનારો, શૂળને મટાડનારો, તૃપ્તિ કરનારો, હૃદયને હિતકર તથા રુચિકારક છે.

જીવારના ભાતના ગુણ.

યુગંધરાણાં મક્તશ્ચ ઘનો વિશદમાધુરઃ ।

કરોતિ દોષનાશં ચ કાસશ્વાસાગ્નિકસ્મૃતઃ ॥

જીવારનો ભાત ઘન, નિર્મલ તથા મધુર છે. તે દોષનો નાશ કરે છે તથા ખાંસી, શ્વાસ અને જઠરાગ્નિનું દીપન કરે છે.

આંખડીના ગુણ.

મધુરામ્લા ગુરુવૃષ્યા રુચિકૃદ્વલવર્ધની ।

દુર્જેરા પિત્તકૃત્પ્રોક્તા રૂક્ષા વાતપ્રકોપિની ॥

પ્રથમસ્થાન-અધ્યાય ત્રેવીશમો.

૧૬૭

ભાત સાથે આંખલીની ખટાઈ મેળવીને ખાવામાં આવેછે માટે પ્રસંગાતુસાર આંખલીના પાણુ ગુણુ કહેછે:—આંખલી મધુર, ખાટી, ભારે, પૌષ્ટિક, રચિજનક, યજ્ઞ વધારનારી, પાચન થવામાં કદરુ, પિત્ત કપજનનારી, રક્ત અને વાયુને કોપાવનારી છે.

યવાગૂના ગુણુ.

સન્દીપની સ્વેદકરા ચ દૃઢ્યા સમ્પાચની દોષમલામયાનામ્ ।

સન્તર્પણી ધાતુવલેન્દ્રિયાણાં શસ્તા યવાગૂર્જ્વરરોગિણાં ચ ॥

ઘણું પાણી નાખીને પાતળો ભાત કરવો તેને યવાગૂ કહેછે. યવાગૂ જ્વરરોગિને પ્રદિષ્ટ કરનાર, શરીરમાં પરસેવો આણુનાર, તદ્દયને હિતકર, દોષ, યજ્ઞ તથા રોગતું પાચન કરનાર, ધાતુ, યજ્ઞ તથા ઈન્દ્રિયોને તૃપ્ત કરનાર અને જ્વરના રોગવાળાને હિતકર છે.

યવાગૂની કીયા.

ભાગૈકં ચ ભવેત્ ત્રકં દ્વિભાગં ચ જલં શિષેત્ ।

ચિત્રકં પિપ્પલીમૂલં પિપ્પલી ચઘ્યનાગરમ્ ॥

ધ્રાન્યકસ્ય સમાંશાનિ પિષ્ટાઃ શ્વેતાશ્ચ તખ્ણુલાઃ ।

સંસિદ્ધા શિથિલા કિંચિત્ સા યવાગૂર્નિગચતે ॥

એક ભાગ ઊંચ લેવી, તેમાં બે ભાગ પાણી નાખવું. ધંત્રી તેમાં ઘોળા ચોખ્ખા (છેદે ભાગે) નાખીને તેમાં ચિત્રો, પીપળીમૂળ, પીપળ, ચવક, સુંદ, અને ઘાણા, એ છ ઔષધો સમાન ભાગે લેઈને ખાંડીને નાખવાં. ધંત્રી ને ચોખ્ખાને પાણીમાં ચઢવા દેવા તથા ઘગાર નરમ રહે એવી રીતે સીકવવા. એવા નરમ ભાતને યવાગૂ કહેછે.

શાકાદિ યુક્ત યવાગૂના ગુણુ.

યવાગૂમુપમુજ્ઞાનો જનો નારુચિમાચરેત્ ।

શાકમાપફલૈર્યુક્તા યવાગૂઃ સ્યાચ્ચ દુર્જરા ॥

જે પુરૂષ યવાગૂ ખાયછે તેને અરચિ કપજતી નથી. એ યવાગૂને શાક અથવા અડદ અથવા કોઈ દ્રવ્યયુક્ત કરીને ખનાવી હોય તો તે જલદી પાચન થઈ શકતી નથી.

૧ યવાગૂ. પ્ર૦ ૧ લી. ૨ મેવેલ્તા. પ્ર૦ ૧ લી. ૩ યવાગૂમુપમુજ્ઞાનો ધાતુર્વ્યજનમાચરેત્ પ્ર૦ ૨ જી.

૧૬૮

હારીતસંહિતા.

મંડના ગુણ.

પંચકોલકધાન્યકૈર્યુક્તો રાક્ષાન્વિતઃ પુનઃ ।

મણ્ડલ્લિદોષશમનો જ્વરાણાં પાચનઃ પરઃ ॥

इति मण्डगुणाः ।

ચૌદમણા પાણીમાં ચોખ્ખા નાખીને તેનું જવલું કરવું તેને મંડ કહે છે. એ મંડમાં પીપળ, પીપળીમૂળ, ધાણા અને રાસના નાખીને તે પીધો હોય તો તે ત્રિદોષને શમાવે છે તથા જ્વરનું પાચન કરવામાં ઉત્તમ છે.

દૂધપાકના ગુણ.

पायसं गुरु विष्टम्भजननं श्लेष्मवातलम् ।

पित्तसंशमनं बल्यं वृष्यं श्रेष्ठं रसायनम् ॥

इति पायसगुणाः ।

દૂધપાક ભારે, મળને થંભાવનાર, કફ અને વાયુ ઉપશામનાર, પિત્તને શમાવનાર, જળ આપનાર, પુષ્ટિ કરનાર અને જરા તથા વ્યથિને હરનાર શ્રેષ્ઠ રસાયન છે.

ખીચડીના ગુણ.

गुरुर्विष्टम्भजननो वातश्लेष्मकरः स्मृतः ।

पित्तसंशमनो बल्यो वृष्यश्चैव बलप्रदः ॥

मुद्गतण्डुलसंयुक्तो माषमण्डुलवान् पुनः ।

अन्यथा धान्यगुणवान् लक्ष्यते च भिषग्वर ! ॥

तिलैश्च संयुक्तो हृद्यो धातुपुष्टिविवर्धनः ।

गुरुर्विष्टम्भमलकृद् दुर्जरः कृशरः स्मृतः ॥

इति कृशरगुणाः ।

ખીચડો અથવા ખીચડી ભારે, મળને અટકાવનાર, વાયુ તથા કફને કોષાવનાર, પિત્તને શમાવનાર, વીર્ય ઉત્પન્ન કરનાર, પુષ્ટિ કરનાર અને જળ આપનાર, છે. એ ખીચડી મગ અને ચોખ્ખાની કરવામાં

૧ શ્લેષ્મકોપનઃ પ્ર૦ ૧ લી.

પ્રથમસ્થાન-અધ્યાય ત્રેવીશમો.

૧૬૯

આવેછે અને અડદ તથા ચોખાની પણ કરવામાં આવેછે. મગ અને અડદ વિના ખીજનં ધાન્ય મેળવીને પણ કરવામાં આવેછે. હે વૈદ્ય શ્રેષ્ઠ! એમ હોય ત્યારે જે જે ધાન્ય તેમાં મેળવ્યાં હોય તેના ગુણુવાળા તેને જાણવી. જે ખીચડી તત્ર મેળવીને કરી હોય તે લદ્દયને દિતકર તથા ધાતુની પુષ્ટિ કરનાર અને તેને વધારનાર છે. ચળા તે ખારે, મળને ચંભાવનાર અને ક્ષેપત કરનાર તથા પાચન શ્રવામાં કદાચ છે.

નરમ દાળના ગુણ.

સૂપશ્ચોક્ત્સિદોપ્લ્લો વ્યક્તિતશ્ચૈવ સર્પિષા ।

વાતપુષ્ટિકરઃ શ્રેષ્ઠો ગ્રંહણો વલચર્ધનઃ ॥

इति सूगुणाः ।

ત્રીયા વધારીને કરેલી નરમ દાળ ત્રિદોષને હણનારી, ધાતુની પુષ્ટિ કરનારી, શ્રેષ્ઠ, શરીરને પુષ્ટ કરનારી અને જળને વધારનારી છે.

ખોળના ગુણ.

‘કફવાતહરો હૃદયઃ खलको बलकारकः ।

इति खलगुणाः ।

ખોળ કફ અને વાયુને હરનાર, લદ્દયને દિતકર તથા જળ આપનાર છે.

દાડિમની ખટાઈના ગુણ.

कफानिलहरो हृद्यो दीपनो दाडिमाम्लकः ॥

इति दाडिमाम्लगुणाः ।

દાડિમની ખટાઈ કફ અને વાયુને હરનાર, લદ્દયને દિત કરનાર, તથા જ્વરશમિને પ્રદક્ષિ કરનાર છે.

પાપડના ગુણ.

पर्पटस्तैलसंभृष्टो दोषाणां च ज्वरापहः ।

रुचिकृद्बलकृच्चैव दाहशोषतृषापहः ॥

૧ વાતકફકરો. પ્ર૦ ૧ લી.

૧૫

૧૭૦

હારીતસંહિતા.

તેજમાં તજેલો પાપડ વાતાદિ દોષથી થયેલા જ્વરને દૂર કરનારો છે, વળી તે રૂચિ ઉત્પન્ન કરનાર, બળ આપનાર તથા દાહ, શોષ અને તરસને દૂર કરનાર છે.

શંડાકીના ગુણ.

શણ્ડાકી ગુરુસંસ્થિગ્ધા દુર્જરા 'ચાતિશીતલા ।

પિત્તક્ષેષ્મકરા બલ્યા ધાતૂનાં ચ બલપ્રદા ॥

સર્ષ, મૃણાનાં પાંદડાંનું પાણી, સરશિયું તેજ, ચોખ્ખો કોટ, એ સર્વ એકઠાં કરીને તેમાં પાણી નાખીને તેને ખાટું થવા દેવું. એ ખાઈને શંડાકી કહેછે. શંડાકી ભારે, સ્નિગ્ધ (ચીકણી), પાચન થવાને કડણુ, અતિશય ઠંડી, પિત્ત તથા કફને ઉત્પન્ન કરનારી, બળ આપનારી અને ધાતુઓને બળ આપનારી છે.

વડીઓના ગુણ.

દુર્જરા મધુરા રુચ્યા વટિકા માષકાદિભિઃ ॥

इति वटिकागुणाः ।

અડદ વગેરેની વડીઓ કરી હોય તે પાચન થવામાં કડણુ, મધુર અને રૂચિ ઉત્પન્નવનારી છે.

શ્રીખંડના ગુણ.

गुडदधिप्रमृदिता हिता शिखरिणी नृणाम् ।

धातुवृद्धिकरा कृष्या वातपित्तविनाशिनी ॥

इति शिखरिणीगुणाः ।

ગોળ અને ઢહી એકઠાં ચોળીને જે શ્રીખંડ બનાવ્યો હોય તે શ્રીખંડ પુરૂષોને હિતકર છે. વળી તે ધાતુની વૃદ્ધિ કરનાર, વીર્યજનક તથા વાયુ અને પિત્તનો નાશ કરનારો છે.

૧ ગુરુ. પ્ર૦ ૧ લી.

प्रथमस्थान—अध्याय त्रैवीशमे.

907

साथवाना गुण.

शीतलः पित्तशमनो भ्रममूच्छातृषापहः ।

खण्डेन संयुतः श्रेष्ठो घृतजुष्टो जलाधिकः ॥

^१इति सत्तुगुणाः ।

સાથવામાં ખાંડ મેળવીને, ઘી નાખીને તથા ઘણું પાણી નાખીને ખાવો હોય તો તે દંડો, પિત્તને સમાવનાર તથા બ્રમ, મૂર્છા, અને તપાને દૂર કરનારો થાયછે.

॥ मंथना गुणः ॥

सक्तवः सर्पिषाभ्यक्ताः शीतवारिपरिप्लुताः ।

नातिद्रवा नातिसान्द्रा मन्थ इत्यभिधीयते ॥

मन्थः सद्यो बलच्छर्दिपिपासादाहनाशनः ।

साम्लः स्नेहश्च सगुडो मूत्रकृच्छस्य साधनः ॥

इति मन्थगुणाः ।

સાથવામાં ધી નાખીને તેમાં ઠંડું પાણી નાખવું. અને અતિશય જાડો નહિ કે અતિશય પાતળો નહિ એવો કરવો. એવા સાથવાને મંથ કહેછે. મંથ તત્કાળ બળ આપનારો છે. તથા ઉષ્ણી, તરસ અને દાહ, એ વિકારોને પણ તરતજ મટાડે એવો છે, જે એ મંથ ખરાઈ, ગળા અને ધી મેળવીને બનાવ્યો હોય તો તે મૃતમુચ્છુ નામે, રોગનો હેતુ થાયછે.

भांसना गुप्त.

सिद्धं मांसं वेसवारेण युक्तं बल्यं श्रेष्ठं स्वादु संदीपनं च ।

दावीलिप्तं स्नेहवद्रोचनं च श्रेष्ठं धीमन्! शंसितं रोगिणां च ॥

મસાલો નાખીને જે માંસ પકવ કર્યું હોય તે માંસ બળા ચાપ-
નારું, શ્રેષ્ઠ, સ્વાદયુક્ત અને જલદાસિને પ્રદિપ્ત કરનારું થાયછે. વળી તેમાં

१ इति शीघ्रगुणाः. प्र० १ ली.

* આ મંથ જુદે જુદે પ્રકારે કરવામાં આવેછે, જેમકે, સાથવો, ઘી, દાહિમ, અને ગોળ એકાં કરીને ચોળી નાખવાં તેને પણ મંથ કહેછે. વળી સાદર, દાહ, સેરહીનો રસ, અને સાથવો, એ ચાર એકાં કરવાં તેને પણ મંથ કહેછે.

૧૭૨

હારીતસંહિતા.

ધી અને હજદર નાખીને તેને તૈયાર કર્યું હોય તો રૂચિકારી થાયછે અને હે ખુદ્ધિમાન પુત્ર! તે રોગીઓને હિતકર અને શ્રેષ્ઠ છે.

માંસની શ્રેષ્ઠતા.

નહિ માંસસમં કિંચિदन્યદેહમહત્વકૃત્ ।

માંસાદમાંસં માંસેન સંભૃતત્વાદ્વિશિષ્યતે ॥

इति मांसगुणाः ।

શરીરને વધારવામાં માંસના ઝેરું ખીજું કોઈ અન્ન નથી. તેમાં પણ જે પ્રાણીઓ માંસ ખાઈને જીવેછે તેમનું માંસ માંસથી પોષાયજું હોયછે માટે તે વિશેષ ઉત્તમ છે.

શેકેલા માંસના ગુણ.

अंगारभृष्टं बल्यं च दीपनं श्लेष्मनाशनम् ।

लघ्वेन समायुक्तं त्रिदोषशमनं गुरु ॥

જે માંસ અંગારા ઉપર શેકીને તૈયાર કરેલું હોય તે જઠરાગ્નિને પ્રદિપ્ત કરનારું અને કફને નાશ કરનારું છે. તેમાં ઘણું મેળવ્યું હોય તો તે ત્રિદોષને શમાવનારું તથા ભારે છે.

પોણીના ગુણ.

अंगारैः परिपका च पोलिका दीपनी लघुः ।

बल्या च स्नेहसंयुक्ता घनाघनगुणात्मिका ॥

અંગારાપર શેકીને કરેલી પોણી જઠરાગ્નિને પ્રદિપ્ત કરનારી તથા હલકી છે. તેમાં ઘૂત નાખીને તે ખાધી હોય તો તે બળ આપે એવી છે, જો તે પોણી જડી હોય તો પાચન શ્રવામાં પણ ભારે થાયછે.

મંડના ગુણ.

अत्युष्णं मण्डकं पथ्यं लघु चैव यथोत्तरम् ।

त्रिकशूलपार्श्वशूलपरिणामापहं तथा ।

तृष्णामारुतर्छिद्भिन्नमामाशयकरं तथा ॥

इति मण्डगुणाः ।

૧ વાતકી, પ્ર૦ ૨. વાર્તાકં પ્ર૦ ૧ લી.

પ્રથમસ્થાન—અધ્યાય ત્રીશોભો.

૧૭૩

અતિશય પોહોળી અને મોટી શેટલીના આકારના મંડ થાયછે. અતિશય ગરમ મંડ પથ્થ (હિતકર) છે. તે જેમ જેમ ગરમ હોય તેમ તેમ પાચન થવામાં હલકા છે. એ મંડ ત્રિક (કેડની નીચેના હાડકાને ત્રિક કહેછે.) શૂળ, પાંસાંનું શૂળ તથા પરિણામ શૂળ (જે અન્ન પાચન થતી વખતે થાયછે તે) ને દૂર કરેછે. વળી તે તૃણ રોગ, હૃદયીનો રોગ, અને વાયુનો રોગ, એમને નાશ કરેછે અને આ-માસયમાં આમને ઉત્પન્ન કરેછે.

શેકેલી પોળીના ગુણ.

તમ્ભર્પરપક્વા યા રોચની મધુરા ઘના ।

કફવૃદ્ધિકરી વલ્યા પિત્તરક્તપ્રદાયિની ॥

અન્યાન્તરલિખિતમ્બુગુણાઃ ।

તપાવેલા માટીના ક્ષેદા ઉપર શેકેલી પોળી (શેટલી) રચિ કર્તા, મધુર અને ઘન છે. વળી તે કફની વૃદ્ધિ કરનારી, અળ આપનારી, તથા રક્તપિત્તને કાપત્ત કરનારી છે.

પૂરી અને વેબરના ગુણ.

પૂરિકા ઘૃતપૂરં તુ ત્રિદોષશમનં પરમ્ ।

વૃષ્યં સંવૃહણં સ્વાદુ ક્ષતક્ષયનિવારણમ્ ॥

इति पूरिकागुणाः ।

પૂરી અને વેબર ત્રિદોષને શમાવવામાં ઉત્તમ છે. વળી તે વીર્ય ઉત્પાદક, પાંચિક, મધુર અને ક્ષત (વાગેશુ) તથા ક્ષયને દૂર કરનારાં છે.

પૂડાના ગુણ.

गुरूणो दुर्जरो ज्ञेयो वातश्लेष्मकरस्तथा ।

पूपकः श्लेष्मको हृद्यो वृष्यो वातानुलोमनः ॥

इति पूषकगुणाः ।

પૂડે ભારે, ગરમ, પાચન થવામાં કઠણુ, વાયુ તથા કફને કાપત્ત

૧ પ્રવર્ધિની. પ્ર૦ ૨-૩.

૧૭૪

હારીતસંહિતા.

કરનારો, કદને વધારનારો, તદ્દયને હિતકર, વીર્યને ઉત્પન્ન કરનાર અને
પ્રાયુને તેને સ્વભાવિક ભાગે પ્રવર્તાવનાર છે.

સુંવાળીના ગુણ.

સોમાલિકા ઘના સ્વાદૂ રોચની બલવર્ધની ।

દુર્જરા દોષશમની વૃષ્યામકરણી મતા ॥

इति सोमालिकागुणाः ।

સુંવાળી નામે પકવાન ધન, મધુર, રચિકરી, બળ વધારનાર,
પાચન થવામાં કડણુ, વાતાદિ દોષને શમાવનાર, વીર્યજનક, અને આ-
મને ઉત્પન્ન કરનાર છે.

સૂત્રેનીના ગુણ.

બુંદ્હણી વાતપિત્તમ્ની પથ્યા લઘુતરા મતા ।

ફેનિકા રોચની બલ્યા સર્વધાતુબલપ્રદા ॥

इति फेनिकागुणाः ।

સૂત્રેની પુષ્ટિ કરનાર, વાયુ તથા પિત્તને નાશ કરનાર, હિતકર,
અતિ હલકી, રચિકર, બળ આપનાર અને સર્વ ધાતુઓને પુષ્ટ કરનાર છે.

ભેદેલાં વડાંના ગુણ.

વિષ્ટમ્ની મધુરો હૃદ્યો ઘનો વાતકફાત્મકઃ ।

સંસિક્કો વા ત્રિદોષમ્નો દુર્જરો વટકઃ પુનઃ ॥

इति भिन्नवटकगुणाः ।

વડાં મળતે કચળ કરનાર, મધુર, તદ્દયને હિતકર, ઘન અને
વાયુ તથા કદને ઉત્પન્ન કરનાર છે. તેને દહીં વગેરેમાં પલાળી મૂક્યાં
હોય તો તે ત્રિદોષને નાશ કરનાર થાયછે તથા જલદી પચતાં નથી.

કેશાં વડાંના ગુણ.

અભિન્નો દુર્જરો બલ્યો ઘનતૃષ્ણાપ્રદઃ સ્મૃતઃ ।

તીક્ષ્ણો ત્રિપાકે વિષ્ટમ્ની વાતપિત્તકરો મતઃ ॥

इति अभिन्नवटकगुणाः ।

૧ તીક્ષ્ણો ત્રિપાકે વિષ્ટમ્ની દુર્જરો જાયતે પુનઃ. પ્ર૦ ૧ લી.

પ્રથમસ્થાન-અધ્યાય ત્રેવીશમો.

૧૭૧૭

કોરાં વરાં પાચન થવામાં કંઠણુ, બળ આપનાર, ધન તથા તરસ ઉત્પન્ન કરનારાં છે. વળી તે વિપાકમાં તીક્ષ્ણ અને મળને કબજ કરનાર છે તથા વાયુ અને પિત્તને ઉત્પન્ન કરેછે.

લાડુના ગુણ.

લઙ્કાસ્તર્પણા વલ્યા દુર્જરાઃ શોષકારકાઃ ।

મન્દાદ્વાયૌ ન પ્રશસ્યન્તે મોદકા બહુવર્ણકાઃ ॥

“દ્રવ્યગુણવિશેષેણ રસાસ્વાદેન ઘા પુનઃ ॥

इति मोदकगुणाः ।

લાડુ તૂમિ કરનારા, બળ આપનારા, જલદી નહિ પચનારા અને શોષ ઉત્પન્ન કરનારા છે. જૂદા જૂદા પદાર્થોના જૂદા જૂદા ગુણને લીધે તથા જૂદા જૂદા રસ તથા સ્વાદને લીધે એ લાડુ ઘણી જાતના ધાયછે તે સર્વે જેનો જઠરાગ્નિ મંદ હોય તેને હિતકારક નથી.

જવની પોળીના ગુણ.

પોલિકા કથિતા વલ્યા કફદોષકરી મતા ।

વૃષ્ટ્યા વીર્યપ્રદા જ્ઞેયા દોષલા વીર્યવર્જની ॥

इति यवपोलिकागुणाः ।

જવની પોળી બળ આપનારી તથા કફ દોષને ઉત્પન્ન કરનારી કહેલી છે. વળી તે પુષ્ટિ કરનારી, વીર્ય આપનારી, ચાતાદિ દોષને કાપાવનારી અને વીર્યની વૃદ્ધિ કરનારી છે એમ જાણવું.

ખીજાં અન્નના ગુણનું સંક્ષેપમાં કથન.

विदलान्नेन या जाता सिद्धा खर्परकेण नु ।

रुच्या चाण्नविशेषेण दोषान् सर्वान् विभावयेत् ॥

કેટલીક જાતની શેષલીઓ વિદલાન્ન (જેની ઘણ્યો પડેછે એવાં અન્ન) વડે ધાયછે અને કેટલીક ક્ષેદાં ઉપર શેષાઈને તૈયાર થાયછે તે સર્વે શ્ચિકારક છે, પણ તેમના ખીજા સઘળા ગુણદોષ તે જે જે જાતના અન્નમાંથી થઈ હોય તે તે ઉપરથી સમજી લેવા.

१ विदलान्नस्य या पूर्णा. प्र० १ ली.

૧૭૬

હારીતસંહિતા.

અન્નના ગુણોનો ઉપસંહાર.

અન્યાનિ ચાન્નપાનાનિ નૈવોક્તાનિ મહામતે ! ।

ગ્રાન્થવિસ્તરમીરુશ્ચ લોકો નો વાચનક્ષમઃ ॥

इति अन्नवर्गः ।

હે મોટી બુદ્ધિવાળા પુત્ર! ઉપર જે અન્નપાન કહ્યાં છે તે વિના બીજાં ઘણાક પ્રકારનાં અન્નપાન છે પણ તે સર્વેના ગુણદોષનું અહીં કથન કર્યું નથી; કેમકે તેમ કરવાથી ગ્રંથ મોટો વધી જાય એવો મને ભય છે તથા (દમણાના) શોધો પણ એવરો મોટો ગ્રંથ વાંચવાને શક્તિમાન નથી.

થાકેલા પુરુષને ભોજનનો નિષેધ.

अमातो भोजनं यस्तु पानं वा कुरुते वरः ।

ज्वरः संजायते तस्य छर्दिर्वा तत्क्षणाद्भवेत् ॥

જે પુરુષ થાકેલો હોઈને ભોજન કરેછે અથવા પાણી વગેરે પી-એછે, તે પુરુષને તાવ કૃપ્ત થાયછે અથવા તત્કાળ ઉલટી થાયછે.

ભોજન કર્યા પછી કસરત આદિનો નિષેધ.

कृत्वा तु भोजनं सद्यो व्यायामं सुरतं तथा ।

यः करोति विपत्तिः स्यात्तस्य गात्रस्य निश्चितम् ॥

જે પુરુષ ભોજન કરીને તરતજ કસરત કરેછે અથવા મૈથુન કરેછે, તે પુરુષના શરીરને રોગાદિ વિપત્તિ પ્રાપ્ત થાયછે એમાં સંદેહ નથી.

હંડા અને ગરમ ભોજનનો નિષેધ.

न चातिशीतं भुञ्जीत नात्युष्णं भोजने हितम् ।

कुर्याद्वातकफौ शीतमुष्णं भवति सारकम् ॥

ભોજનમાં અતિશય ઠંડુ અન્ન ખાવું નહિ, તેમ અતિશય ગરમ અન્ન પણ હિતકારી નથી માટે તેપણુ ખાવું નહિ. અતિ ઠંડુ અન્ન ખાવાથી તે વાયુ અને કફ કૃપ્ત કરેછે તથા અતિ ગરમ અન્ન રેચ કૃપ્ત કરેછે.

પ્રથમસ્થાન-અધ્યાય ત્રેવીશમો.

૧૭૭

અમિત વગેરેને ભોજનનો નિષેધ.

ન શ્રાન્તો મોજનં કુર્યાન્ન વ્યાયામસમાકુલઃ ।

વિષમાશનં ન મોક્તવ્યં કરોતિ વિવિધાન્ ગદાન્ ॥

યાદ્રી ગયેલા પુરૂષે અથવા કસરત કરવાથી આકુળ થયેલા પુરૂષે તુરત ભોજન કરવું નહિ, તેમજ વિષમ આસને (એટલે ઉંચા નીચાં કે વાંકા) બેસીને પણ ભોજન કરવું નહિ; કેમકે તેમ કરવાથી અનેક પ્રકારના રોગ ઉપજે છે.

ભોજનમાં કૃપાદિકનો નિયમ.

આદૌ ફલાનિ ભુજીત વર્જિયત્વા તુ કર્કટીમ્ ।

ન નક્તં વધિ ભુજીત મોજનોર્ધ્વં ન ધાવનમ્ ॥

ભોજન કરતી વખતે કાકડી સિવાય ખીજનં કૃપા પ્રથમ ખાવાં. રાત્રે હલી ખાવું નહિ. તથા ભોજન કર્યા પછી દોડવું નહિ.

ભોજન પછી બેસવા વગેરેનો નિયમ.

મોક્તોપવિશતિ સ્થૌલ્યં વલમુત્તાનશાયિનઃ ।

આયુર્વામકટિસ્થસ્ય મૃત્યુર્ધાવતિ ધાવતિ ॥

ભોજન કર્યા પછી તરતજ બેસી રહેવાથી શરીર સ્થૂલ (ભારે) થાયછે; છતાં સૂઈ રહેવાથી બળ પ્રાપ્ત થાયછે; કાચું પડખું દયાવીને સૂવાથી આયુષ્ય વધેછે; અને ભોજન કરીને દોડવાથી તે પુરૂષની પાંચળ મૃત્યુ દોડેછે—અર્થાત્ તેનું મરણ થાય એવો રોગ ઉપજે છે.

ભોજનમાં ખાનપાનનો નિયમ.

ન ચાદૌ સલિલં પેયં મોજને પાનમાચરેત્ ।

અર્ધાહારેણ ભુજીત તૃતીયં વ્યજ્જનેન તુ ।

ચતુર્થં તૌયપાનેન પૂર્ણાહારઃ સુજાયતે ॥

ભોજન કરતાં પહેલાંજ પાણી પીવું નહિ, પણ ભોજન કરતાં વચમાંજ પાણી પીવું. આહારના ચાર ભાગ કરીને તેના બે ભાગ અન્ન ખાઈને પૂરા કરવા; ત્રીજો ભાગ શાક ભાઈ ખાઈને પૂરા કરવો; અને ચોથો ભાગ પાણી પીવાવડે પૂરા કરવો, એવી રીતે આહાર સંપૂર્ણ કરવો.

૧૭૮

હારીતસંહિતા.

ભોજન પછીના વ્યાયામ.

ભોજનોર્ધ્વં ચંક્રમતે શતપાદં શનૈઃ શનૈઃ ।

પશ્ચાદુત્તાનશયનં તતો વામેક્ષણં સ્વપેત્ ॥

ભોજન કર્યા પછી સો ડગલાં ધીમે ધીમે ચાલવું. તે પછી ચતાં સૂઈ રહેવું અને તે પછી દાણુ વાર ઝામે પામે સૂઈ રહેવું.

ભોજન પછી નેત્રાદિ માર્જન.

મુક્ત્વોપરિ સમાન્નમ્ય માર્જયેદક્ષિણી કરૈઃ ।

પુનર્દક્ષિણહસ્તેન માર્જયેદુદરં સુધીઃ ॥

ઉદ્ગીરયેત્સમુદ્ગારં નોદ્ગારસ્ય વિધારણમ્ ॥

ભોજન કરીને આયમન કર્યા પછી (હાથ મોઢું ધોયા પછી) પોતાના હાથવડે ઝામે નેત્ર ડુવાં તથા પછી જમણો હાથ પેટ ઉપર ફેરવવો. ભોજન કર્યા પછી ઓડકાર આવે તો આવવા દેવો, પણ ઓડકારને અટકાવી રાખવો નહિ.

ભોજન પછી વ્યાયામાદિકનો નિષેધ.

વ્યાયામં ચ વ્યવાયં ચ ધ્રાવનં પાનમેવ ચ ।

યુદ્ધં ગીતં ચ પાઠં ચ ક્ષણં મુક્તો વિવર્જયેત્ ॥

ભોજન કર્યા પછી થોડીક વાર સુધી કસરત કરવી નહિ, મૈથુન કરવું નહિ, દોડવું નહિ, મધપાન કરવું નહિ, યુદ્ધ કરવું નહિ, ગાવું નહિ અને પાઠ ભણવો નહિ.

મધપાન કર્યા પછી પાણાદિકનો નિષેધ.

ન સઘઃપીતે પઠનં^૧ ધ્રાવનં ન ચ સંગરમ્ ।

ન યાનવાહનારોહં વિવાદં ન ચ કારયેત્ ॥

મધપાન કર્યા પછી તરતજ પડન ન કરવું, દોડવું નહિ, સંગ્રામ કરવા જવું નહિ, પાણખીમાં કે ગાડી ઘોડે બેસવું નહિ, કે વિવાદ કરવો નહિ.

૧ ગમનં ન ચ કારયેત્. પ્ર૦ ૧ લી.

દિવસે શયન કરવાનો નિષેધ.

દિવાસ્વાપં ન કુર્યાન્તુ મુક્ત્વોપરિ ચ વિશ્રમેત્ ॥

અકાલશયનાત્ શ્લેષ્મા પ્રતિદયાયોઽથ પીનસઃ ।

ક્ષયશોફશિરોઽર્તિશ્ચ જાયતે ચાગ્નિમન્દતા ॥

દિવસે શયન કરવું નહિ, પાણુ ભોજન કર્યા પછી વિશ્રાંતિ લેવી. કવખતે સૂવાથી કફના રોગ, સળેખમ, પીનસ, ક્ષય, સોજો, માથાની પીડા, અને અગ્નિ માંધ, એવા રોગ ઉપજે છે.

દિવસે શયન કરવા જેવા રોગી,

મદ્યપીતે પરિશ્રાન્તે હિક્કાશ્વાસાતુરેષુ ચ ।

મયશોકધુધાર્તાનાં^૧ પઠનાઞ્છ્રમિતેન ચ ॥

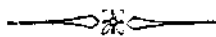
વ્યવાયે વૃદ્ધવાતે^૨ ચ ભારાક્રાન્તે તથાતુરે ।

અતીસારે ચ શોફે ચ તૃષ્ણાપાનાત્યયેઽપિ ચ ।

ગ્રીષ્મે ચાલ્યે નિશાદત્તે^૩ દિવાસ્વપ્નં હિતં ભવેત્ ॥

જેણે મદ્યપાન કર્યું હોય, જે ધાપી ગયેલો હોય, જેને હિક્કાનો અને શ્વાસનો રોગ થયો હોય, જે ભયથી, શોકથી કે ધુધાથી પીડિત હોય, જે પઠન કરવાથી શ્રમિત થઈ ગયો હોય, જે મૈથુન કરવાથી શ્રમિત થઈ ગયો હોય, જેને વાયુનો રોગ થયો હોય, જે ભાર ઉપાડવાથી પીડિત થયો હોય, જે રોગી હોય, જેને અતિસારનો રોગ થયો હોય, જેને તૃષારોગ, કે પાનાત્ય (અતિશય મદ્ય પીવાથી થયેલો) રોગ થયો હોય, એ સર્વને તથા ગ્રીષ્મ ઋતુમાં, બાળકને અને જેણે રાત્રે ઉઝાગરો કર્યો હોય તેને દિવસે શયન હિતકરક છે.

इति आत्रेयभाषिते हारीतोत्तरे अन्नपानवर्गो नाम त्रयोविंशोऽध्यायः ।

૧ સ્પાર્તાનાં. પ્ર૦ ૨-૩. ૨ મિશ્રિતેન ચ. પ્ર૦ ૨. મૈથુનેન ચ પ્ર૦ ૧ લી. ૩ વૃદ્ધવાલે ચ. પ્ર૦ ૧ ૪ નિશાં દટ્ઠા. પ્ર૦ ૨-૩.

प्रथमस्थानं समाप्तम् ।

द्वितीयस्थानम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

स्वप्न तथा अरिष्टनो उपक्रमः ।

आत्रेय उवाच ।

अथातः संप्रवक्ष्यामि द्वितीयस्थानमुत्तमम् ।

शुभाशुभानि स्वप्नानि स्वास्थ्यारिष्टानि मानुषे ॥

शृणु पुत्र ! समासेन यथावत्संप्रकाशयते ।

आत्रेय इहेछे.- इवे हुं उत्तम ओवा भीम स्थाननुं कथन कइछुं. ओनेविषे मनुष्यने जे सारां भाहां स्वप्न आवेछे तथा ते स्वप्नोधी शरी-
णीने आराम यवानुं के नहि आराम यवानुं सुखन थायछे ते इहेछुं
छे. हे पुत्र ! सांभल; ते हुं संक्षेपभां यथावत् कइछुं.

कर्मज व्याधिओविषे हारीतनुं प्रश्न.

हारीत उवाच ।

ज्ञातं मया महाप्राज्ञ ! अन्नपानं तथोत्तमम् ॥

इदानीं ज्ञानुमिच्छामि रोगाणां योगविज्ञताम् ।

कर्मजा व्याधयो ये च तान् वद त्वं महामते ! ॥

हारीत पूछेछे.- हे मोदी बुद्धिवाणा आत्रेय ! तमोओ उत्तम
ओवुं अन्नपानविषे कथन कइ ते में ज्ञाछुं. इवे सा शरीरुधी कयो
रोग थायछे ते ज्ञानुवाने कइछुं छुं. यणी कर्म यकी कया कया व्याधिओ
थायछे ते हे मोदी बुद्धिवाणा ऋषि ! तमे कहे.

कर्मज व्याधिना प्रकार.

आत्रेय उवाच ।

कर्मजा व्याधयः सर्वे भवन्ति हि शरीरिणाम् ।

सर्वे नरकरूपाः स्युः साध्यासाध्या भवन्त्यमी ॥

૧૮૨

હારીતસંહિતા.

આત્રેય કહેછે.— મનુષ્યેની સઘળા વ્યાધિઓ પોતપોતાના કર્મવડેજ ઉપજે છે. એ સર્વે વ્યાધિઓ નરકરૂપ છે. અર્થાત્ પાપાદિ કર્મ કરનાર જે નરકયાતના ભોગવે છે તેવુંજ કષ્ટ રોગી પણ ભોગવે છે. એ વ્યાધિમાંના કેટલાક સાધ્ય, કેટલાક કષ્ટસાધ્ય અને કેટલાક અસાધ્ય છે.

સાધ્ય વ્યાધિનું કારણ.

અજ્ઞાતં યત્કૃતં પાપં પશ્ચાત્ કુચ્છં સમાચરેત્ ।

પ્રાયશ્ચિત્તવલેનાપિ સાધ્યરૂપો ભવેદ્ભદ્રઃ ॥

જે પાપ અજાણ્યે કર્યું હોય અને પછી જાણવામાં આવે ત્યારે કૃત્ત્ર્યાંદ્રાયણાદિ પ્રાયશ્ચિત્ત કરે, તો તે પ્રાયશ્ચિત્તના અળથી સાધ્યરૂપ રોગ થાયછે. અર્થાત્ પાપકર્મના પરિણામરૂપ રોગ ઉપજે તો ખરો પણ તે સાધ્ય હોવાથી ઉપચાર કરતાં મટી શકેછે.

કષ્ટસાધ્ય રોગનું કારણ.

ક્રિયતે જ્ઞાતરૂપેણ યત્પશ્ચાત્ કુચ્છમાચરેત્ ।

પ્રાયશ્ચિત્તેન પ્રાન્તે તુ કષ્ટસાધ્યો ભવેદ્ભદ્રઃ ॥

કોઈ પાપરૂપ કર્મ જાણી જોઈને કર્યું હોય અને પછી તે પાપ કર્મથી પરતાપને કૃત્ત્ર્યાંદ્રાયણ વગેરે પ્રાયશ્ચિત્ત કરે તો તે પ્રાયશ્ચિત્તના અળથી કષ્ટસાધ્ય રોગ થાયછે. અર્થાત્ પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યું માટે રોગ મટે તો ખરો પણ પાપકર્મ જાણી જોઈને કરેલું હોવાથી તે રોગ મટાડવાને વળો શ્રમ કરવો પડે.

અસાધ્ય રોગનું કારણ.

જ્ઞાતરૂપેણ યત્પાપં કુચ્છં નૈવ કરોતિ ચેત્ ।

તેનાસાધ્યો ભવેદ્ભોગઃ પાપાદપ્રતિકર્મણઃ ॥

કોઈ પાપરૂપ કર્મ જાણી જોઈને કર્યું છતાં પ્રાયશ્ચિત્ત કરવામાં આવે નહિ તો તે પાપનેતીધે પ્રાયશ્ચિત્તરૂપ ઉપચાર ન કરનારને અસાધ્ય રોગ થાયછે.

૧ કુચ્છકુચ્છં.

દ્વિતીયસ્થાન-અધ્યાય પેટેસો.

૧૮૩

ભોટા રોગ ઉપજવનારાં પાપ.

બ્રહ્મદ્વગોદ્વધરણીપતિઘાતકશ્ચ આરામતોયધરનાશકપારદારઃ ।

સ્વામ્યક્ષ્ણાગુરુવધૂકુલજાભિગામીપતે દશપ્રબલરૂપધરા મદાશ્ચ ॥

જે પુરુષ બ્રહ્મહત્યા કરનારો, ગોવધ કરનારો, રાજ્યની હત્યા કરનારો, બીજા કોઈની ઘાત કરનારો, વાડી કે જળાશયનો નાશ કરનારો, પરસ્ત્રી ગમન કરનારો, અને પોતાના સ્વામીની, ગુરુની કે સગાંત્રીની (કુટુંબીની) સ્ત્રી સાથે ગમન કરનારો, એ દશ પુરુષોને મહાઅજ્ઞવાન રૂપવાળા રોગ સમજવા. અર્થાત્ એ દશ મહાપાપ છે અને તે કરવાથી ભોટા રોગ ઉત્પન્ન થાયછે.

પાપરૂપ ભોટા રોગની ગણના.

પાણ્ડુઃ કુષ્ઠં રાજયક્ષ્માતિસારો મેહો મૂત્રં ચાશ્મરી મૂત્રકુચ્છ્રમ્ ।

શૂલઃ શ્વાસઃ કાસશોફવળાશ્ચ દોષાશ્ચૈતે પાપરૂપા નૃણાં સ્યુઃ ॥

પાંડુ રોગ, કોઠ, રાજ્યક્ષ્મા (ક્ષય), અતિસાર, પ્રમેહ, મૂત્રાઘાત, અશ્મરી (પથરી) રોગ, મૂત્રકુચ્છ્ર, શળ, શ્વાસ, ખાંસી, સોજો, વળુ, એ મનુષ્યને પાપરૂપ રોગ છે. અર્થાત્ પાપકર્મ કરનારને એવા રોગ થાયછે.

ઉપરોક્તની ગણના.

જ્વરો જીર્ણં તથા છર્દિન્નમમોહાગ્નિમાન્દ્યતાઃ ।

યદ્વત્પ્લીહાર્શઃશોષાશ્ચ પતે ચૈવોપદૂષકાઃ ॥

તાપ, અછર્ણ, ઉત્તરીનો રોગ, જ્વર (ચક્રી) રોગ, મોહ, અગ્નિમાંદ્ય, યદ્વત્ નામે ગ્રંથિનો રોગ, પ્લીહા (અરસ) નો રોગ, અને શોષ રોગ, એટલા ઉપરોગ છે. અર્થાત્ પાછળ કહેલાં મહાપાતક કરતાં હલકાં પાપ કરનારને એ રોગ થાયછે.

શાપ દેવાથી ઉપજતા રોગ.

વળં શૂલં શિરઃશૂલં રક્તપિત્તં તથોર્ધ્વગમ્ ।

પતે રોગા મહાપ્રાણ ! અભિશાપાન્નૃવન્તિ હિ ॥

૧૮૪

હારીતસંહિતા.

હે મોટી બુદ્ધિવાળા પુત્ર! વ્રણ, શ્વળ, માથાતું શૂળ, અને મુખ તથા નાકવાટે પ્રવૃત્ત થનારૂં રક્તપિત્ત, એ રોગ કોઈને શાપ દેવાથી (ગાળો દેવાથી) ઉપજે છે.

પાપકર્મથી ઉપજતા બીજા રોગોના કથનનો ઉપક્રમ.

अन्येऽपि बहुधा रोगा जायन्ते दोषसम्भवाः ।

अतो वक्ष्ये समासेन शृणु त्वं च महामते ! ॥

બીજા પણ પાપકર્મથી ઉત્પન્ન થયેલા ઘણા રોગ મનુષ્યોને થાય છે. મારે હે મોટી બુદ્ધિવાળા! તે હું તને સંક્ષેપમાં કહું છું તે સાંભળ.

पांडु वगेरे रोगनां पापश्च कारण.

ब्रह्मघ्नो जायते पाण्डुः कुष्टी गोवधकारकः ।

राजघ्नो राजयक्ष्मी स्यादतिसार्योपघातकः ॥

અહહલ્યા કરવાથી પાંડુ રોગ ઉપજે છે. ગાયનો વધ કરનાર કોઈ રોગી થાય છે. રાજાની હત્યા કરનારને રાજયક્ષ્મા ઉપજે છે બીજાનો વાત કરનારને અતિસારનો રોગ થાય છે.

प्रमेहादि रोगनां पापश्च कारण.

स्वाम्यङ्गनाभिगमने मेहरोगा भवन्ति हि ।

गुरुजायाप्रसङ्गेन मूत्ररोगोऽश्मरीगदः ॥

स्वकुलजाप्रसङ्गाच्च जायते च भगन्दरः ।

પોતાના સ્વામી (શેઠ વગેરે) ની સ્ત્રીનો સંગ કરનારને પ્રમેહ રોગ ઉત્પન્ન થાય છે. ગુરુની સ્ત્રીનો સંગ કરનારને મૂત્રાઘાત વગેરે મૂત્રરોગ અને પથરીનો રોગ થાય છે. પોતાના કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલી સ્ત્રીનો સંગ કરવાથી ભગંદર નામે રોગ ઉપજે છે.

शूणादि रोगनां पापश्च कारण.

शूली परोपतापी च पैशून्याच्छासकास्त्रिनः ।

मार्गे विघ्नकरा ये तु जायन्ते पादरोगिणः ॥

દ્વિતીયસ્થાન—અધ્યાય પેહેલો.

૧૮૫

ખીજીને પરિતાપ ઉપજવનારને શૂળરોગ ઉપજે છે. ચાડીઆ-પાણું કરવાથી શ્વાસ તથા ખાંસી વગેરે રોગ ઉપજે છે. જે પુરુષો ખીજીને જવાના રસ્તાને હરકત કરેછે તેમને પગના રોગ ઉપજે છે.

ત્રણાદિ રોગનાં પાપરૂપ કારણ.

અમિશાપાદ્વજોત્પત્તિર્યકુદ્ધાપિ પ્રજાયતે ।

સુરાલયે જલે ચાપિ શકુદ્ધૃષ્ટિં કરોતિ યઃ ।

ગુદરોગા ભવન્ત્યસ્ય પાપરૂપાતિદારુણાઃ ॥

ખીજીને શાપ દેવાથી ત્રણ (નારાં-ચાંદાં) ઉપજે છે, અથવા યજુત્ નામે પિત્તના આશયનો રોગ ઉપજે છે. જે પુરુષ દેવાશયમાં અથવા જળાશયમાં નરક નાખેછે તેને પાપરૂપ મહાક્રોધિન એવા ગુદના રોગ થાયછે.

જવરાદિ રોગનાં પાપરૂપ કારણ.

પરિતાપાદ્વિજાનાં ચ જાયન્તે હિ મહાજ્વરાઃ ।

પરાન્નવિઘ્નજનનાદર્જીર્ણમપિ જાયતે ॥

ગરદશ્છર્દિરોગી સ્યાત્ ભ્રામકો વિન્નમી તથા ।

ધૂર્તોઽપસ્મારોગી સ્યાત્ કદન્નદોઽશ્નિમાન્ધકે ॥

આત્મહોને પરિતાપ ઉપજાવવાથી મોટા તાવ ઉપજે છે. ખીજીને અન્ન મળતું હોય તેમાં વિઘ્ન કરવાથી અહ્યુરોગ ઉપજે છે. ખીજીને ઝેર આપનારને છર્દી (અકારી-કલટી) નો રોગ થાયછે. ખીજીને સ્ત્રાવનારને ચક્રીનો વાધ થાયછે. ખીજીને ટૂંકી લેનાર ધૂર્ત પુરુષને અપસ્માર (ફેફસું) રોગ થાયછે. જે પુરુષ ખીજીને બગડી ગયેલું અને નકાદું અન્ન ખાવાને આપેછે તેને અશ્નિમાંધ રોગ ઉપજે છે.

યજુત્ વગેરે રોગનાં પાપરૂપ કારણ.

યજુત્પ્રીહો ભવેદ્રોગો મૂળપાતકપાતકાત્ ।

વળં શૂલં શિરઃશૂલં પરતાપોપકારણાત્ ॥

૧ પરોપતાપાઘાયેત પ્રદુષ્ટો હિ મહાજ્વરઃ, પ્ર૦ ૨ જી. ૨ પાદાશ્ર, પ્ર૦ ૧ લી

૧૮૬

હારીતસંહિતા.

ગર્ભહત્યાનું પાપ કરવાથી યકૃત અને અરલના રોગ ઉપજે છે. ઔઞ્ઞતે પરિતાપ ઉપજવવાથી વ્રણ, શૂળ, અને માથાનું શૂળ, એવા રોગ ઉપજે છે.

રક્તપિત્તાદિ રોગનાં પાપરૂપ કારણ.

अपेयपानरतको रक्तपित्ती प्रजायते ।

दावाग्निदायको यस्तु जायते च विसर्पवान् ॥

જે પુરૂષ નહિ પીવા જેવા પદાર્થનું પાન કરવામાં પ્રીતિવાળો છે તેને રક્તપિત્તનો વ્યાધિ થાયછે. જે પુરૂષ દાવાગ્નિ સજાવાળો છે તેને વીસર્પ અથવા રતવાનો રોગ થાયછે.

વ્રણાદિ રોગનાં પાપરૂપ કારણ.

बहुवृक्षोपच्छेदी च जायते च बहुव्रणः ।

परद्रव्यापहाराच्च जायते ग्रहणीगदः ॥

જે પુરૂષ વૃક્ષો વૃક્ષ કાપેછે તેને વૃક્ષો વ્રણ ઉત્પન્ન થાયછે. જે પુરૂષ ઔઞ્ઞના દ્રવ્યનું હરણ કરેછે તેને ગ્રહણી નામે રોગ ઉત્પન્ન થાયછે.

મુખર્ણની ચોરી વગેરેથી થનારા રોગ.

कुनखी स्वर्णस्तेयाच्च प्रसूतिस्तस्य जायते ।

रौप्यस्तेयाच्चित्रकुष्ठं ताम्रचौराद्वિપાदિકા ॥

त्रपुचौरः सिध्मलश्च मुखरोगी च सीसहत् ।

विषणो लोहचौरः स्यात् क्षीरचौरोऽतिमूत्रलः ॥

જે પુરૂષ સોનું ચોરેછે તેનો જન્મ નહારા નખવાળો થાયછે. આ-
વાત્ તેને જન્મથીજ નહારા નખ હોય છે. રૂપાની ચોરી કરવાથી
ચિત્રકોટ નીકળે છે. ત્રાંખાની ચોરી કરવાથી વિપાદિકા નામે કોટ રોગ
થાયછે. કાંચની ચોરી કરનારને સિધ્ધા નામે કોટ થાયછે. સીસાની
ચોરી કરનારને મુખના રોગ ઉપજે છે. લોહાની ચોરી કરનારના શ-
રીરનો (મુખનો) રંગ અગડી જાયછે. જે હૂંધની ચોરી કરેછે તેને બહુ
મૂત્રના નામે વાયુનો રોગ થાયછે.

૧ સ્વર્ણો. પ્ર૦ ૧-૨૭. ૨ ક્ષારચૌરો. પ્ર૦ ૧ લી.

દ્વિતીયસ્થાન-અધ્યાય પેહેલો.

૧૮૭

ધી અને તેલ ચેરનારના રોગ.

वृतचौरोऽन्तरोगी च तैलचौरोऽतिकण्डुकः ।

ધીની ચેરી કરનારને આંતરગના વ્યાધિ થાયછે અને તેલની ચેરી કરનારને ઘણી ખસ નીકળે છે.

ખીખનાં છિદ્ર જોવા વગેરેથી થતા રોગ.

परश्चिद्वैस्तु काणाक्षो वक्रोक्तौ वक्रलोचनः ॥

दोषवान् स्याच्छयावदन्तो दुष्टवक्रोष्टदूषणः ।

रसनाशी जिह्वरोगी गोत्रहा नृनिकावणी ॥

ખીખનાં છિદ્ર જોવાવડે એક આંખે કાણો થાયછે. જે પુરુષ વાંકું બોલેછે તેની આંખ વાંકી થાયછે (થરડાઈ જાયછે.) જે પુરુષ પોતે દો-પયાળો હોય તેના કાંત કાળા થઈ જાયછે. જે પુરુષ મોઢેથી દુષ્ટ જા-પણુ કરતો હોય તેને હોહના રોગ થાયછે. જે પુરુષ રસનો નાશ કરેછે તેને શુભના રોગ ઉપજે છે અને જે પુત્ર ગોત્રની ધાત કરેછે તે પુરુષને વૃતા (કેળિયા) અને વણુ (ચાંદાં)ના રોગ થાયછે.

પાપરૂપ રોગોનો ઉપસંહાર.

एते चैव महादोषा अतो वक्ष्यामि निष्कृतिम् ।

कृच्छ्रेण येन सिद्ध्यन्ति पापरूपा इमे गदाः ॥

એ ઉપર જે રોગ ગણાવ્યા છે તે મોટા મોટા રોગ છે. હવે એ રોગની નિષ્કૃતિ અથવા જે પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાથી એ પાપરૂપ મોટા રોગ નાશ પામે તે ઉપાય કહ્યું.

પાપરોગના ઉપાય.

પાંડુ રોગની નિષ્કૃતિ.

गोदानं भूमिदानं च स्वर्णदानं सुरार्चनम् ।

कृत्वा पश्चात् प्रतीकारं कुर्यात् पाण्डूपशान्तये ॥

૧૮૮

હારીતસંહિતા.

જે હુરપતે પાપરૂપ પાંડુરોગ થયો હોય તેણે ગાયેનું અથવા પૃ-
થ્વીનું અથવા સોનાનું દાન કરવું અને દેવતાઓનું પૂજન કરવું. અને
તે પછી પાંડુરોગ મટવાના પ્રતીકાર કરવા.

કોઠ રોગની નિષ્કૃતિ.

તદ્વપ્રતિકૃતં કર્મ કુષ્ઠરોગોપશાન્તયે ।

ગોભૂહિરણ્યદાનં ચ તથા મિષ્ટાન્નભોજનમ્ ॥

ચતુર્વિધં દાનમિદં દત્ત્વા કુર્યાત્ પ્રતિક્રિયામ્ ।

‘તથા પ્રતિક્રિયાં કુર્યાત્કદાચિદપિ સિદ્ધયતિ ॥

તેમ પ્રમાણે કોઠ રોગ થયો હોય તો તેની શાંતિને અર્થે ગાયનું,
બૃહિનું, સુવર્ણનું કે અગ્રનું દાન કરવું. મિષ્ટાન્ન ભોજન આપવું. એ-
ટથે તેથી કોઠ રોગનો પ્રતીકાર થશે. એ રીતે ચાર પ્રકારનું દાન આ-
પીને પછી ઔષધોપચાર કરવા. ઔષધોપચાર કરવાનું કારણ એ છે કે
તેમ કરવાથી કદાચ રોગ મટી પણ જાય છે.

પ્રમેહાદિક ઉપર દાન.

મેહે સુવર્ણદાનં ચ શૂલે શ્વાસે ભગન્દરે ।

અશ્વાનહુહદાનેન શ્વાસકાસાદ્વિમુચ્યતે ॥

પ્રમેહ થયો હોય ત્યારે સોનાનું દાન કરવું. તેમજ શૂળ, શ્વાસ
અને અગંદર થયું હોય ત્યારે પણ સોનાનું દાન કરવું. વળી ઘોડા અને
અળદનું દાન કરવાથી શ્વાસ તથા ખાંસીના રોગથી રોગી મુક્ત થાય છે.

જ્વરાદિ રોગની નિષ્કૃતિ.

જ્વરે ચેશ્વરપૂજા ચ રુદ્રજાપ્યં સમાચરેત્ ।

શોફે વ્રજે શાંતિકં સ્યાદ્મિશાપાત્પ્રમુચ્યતે ।

તાવ આવતો હોય ત્યારે મહાદેવનું પૂજન કરવું તથા રુદ્ર અષ્ટ-
ધ્યાયનો જપ કરવો. સોળમાં તથા વ્રજ રોગમાં અહાદિકની શાંતિ
કરવી અથવા દ્વરિતવાચનાદિ શાંતિક કર્મ કરવું. એ કરવાથી અ-
ભિશાપ થકી પણ મુક્ત થવાય છે.

૧ કદાચિદપિ સિદ્ધયતે આયુષશ્ચ વલ્લક્રિયામ્. પ્ર૦ ૧ લી.

દ્વિતીયસ્થાન-અધ્યાય ગેહેલો.

૧૮૯

છર્દિ વગેરે રોગની નિષ્કૃતિ.

છર્દૌ ચામાન્નદાનં^૧ ચ શાસ્ત્રદાનં ભ્રમાતુરે ॥

અગ્નિહોમં ચાગ્નિમાન્દ્યે કન્યાદાનં ચ શુલ્મકે ।

ઉલ્લરી અથવા બકારીનો રોગ થયો હોય ત્યારે કાચા અન્નનું દાન કરવું. બ્રમ રોગ થયો હોય ત્યારે શાસ્ત્રનું દાન કરવું. બહરાગ્નિ મંત્ર પડ્યો હોય ત્યારે અગ્નિમાં હોમ કરવો. શુલ્મ રોગીએ કન્યાનું દાન આપવું.

પ્રમેહાશ્મરી વગેરેની નિષ્કૃતિ.

મેહાશ્મરીવિનાશાય લવણં ચ પ્રદીયતે ॥

વહુભોજનદાનેન શૂલરોગાદ્વિમુચ્યતે ।

પ્રમેહ અને અશ્મરી (પથરી) નો રોગ નાશ કરવા માટે લવણનું દાન કરવું. વહુ ભોજનનું દાન કરવાથી શૂળ રોગ મટે છે.

રક્તપિત્ત વગેરેની નિષ્કૃતિ.

મૃતમધુપ્રદાનેન રક્તપિત્તં પ્રશામ્યતિ ।

વનસ્પતિસિન્ધુનેન વિસર્પાત્ પરિમુચ્યતે ॥

વિટપાસિન્ધુનેનૃથ ત્રાશં યાંતિ વહુવ્રજાઃ ।

ધી અને મધનું દાન કરવાથી રક્તપિત્ત શમે છે. વનસ્પતિને પાણી રેડવાથી વીસર્પ રોગથી મુક્ત થવાય છે. ઝાડને પાણી રેડવાથી વહુ વ્રજ થયાં હોય તે સર્વે મટી જાય છે.

ઘણુણી વગેરે રોગનાં દાન.

ચતુર્ધિધેન દાનેન સાધ્યઃ સ્યાદ્ગ્રહણીગદઃ ॥

સુવર્ણદાનાત્ કુનસી શ્યાવદન્તઃ સુખી ભવેત્ ।

તૌપ્યદાનાચ્ચિત્રકુટ્ટં સાધ્યં વાપિ પ્રદિશ્યતે ॥

સિધ્મલે ત્રપુદાનં^૩ ચ વિવર્ણે લોહદાનકમ્ ।

ગાય, પૃથ્વી, સોનું અને અન્ન, એ ચાર પ્રકારના દાનથી ઘણુણી રોગ મટે છે. સોનાનું દાન કરવાથી નહારા નખવાળો અને કાળા દાં-

૧ શાસ્ત્ર. પ્ર૦ ૧ લી. ૨ વટસ્ય. પ્ર૦ ૨ જી. ૩ વર્વે. પ્ર૦ ૧ લી.

૧૯૦

હારીતસંહિતા.

તવાળો રોગી સુખી થાયછે. રૂપાનું દાન કરવાથી ચિત્રદ્રોહ મટે છે અને કહેલું છે. સિન્ધના નામે દ્રોહ થયો હોય તો કલ્પનું દાન કરવું; અને વિવર્ણના કપટ હોય તો યોદાનું દાન કરવું.

મુખાદિ રોગ ઉપર દાન.

મુખવ્રણે નાગદાનં ગોદાનં बहुमूत्रके ॥

नेत्ररोगे घृतं दद्यात् सुगन्धं नासिकागदे ।

तैलदानं च कण्ठके रसदानं च जिह्वके ॥

श्यावदन्तेन देवानां सत्कृतिः प्रविधीयते ।

ओष्ठरोगेऽपि तद्वच्च तूतारोगે દદેત ગાઃ ॥

મુખમાં ચાંદીઓ પડી હોય તે રોગીઓ સીસાનું દાન કરવું. ગદુ મૂત્રનો રોગ થયો હોય ત્યારે ગાયનું દાન કરવું. નેત્રરોગ થયો હોય ત્યારે ઘીનું દાન કરવું. નાસીકાનો રોગ થયો હોય ત્યારે સુગંધિનું દાન કરવું. ખસનો રોગ થયો હોય તો તેલનું દાન કરવું. જીભનો રોગ થયો હોય ત્યારે રસનું દાન કરવું. જેના દાંત કાળા થઈ ગયાં હોય તેણે દેવોનું પૂજન કરવું. તેજ પ્રમાણે હોઠના રોગમાં પણ દેવોનું પૂજન કરવું અને તૂતા (ઝાપા-કરોળિયા) ના રોગમાં ગાયોનું દાન કરવું.

દોષથી ઉપજેલા બીજા રોગોનું કથન.

अन्यांश्च कथयिष्यामि मनुष्याणां शरीरमात्र ।

खल्वाटः परनिन्दायां परतर्केण काणकः ॥

परहास्याद्धक्कनालः पक्षाघातेन पक्षहा ।

वामनः स्वप्रशंसायां परद्वेषातिपिङ्गलः ॥

परवैकुल्यकर्ता च जायते विकृतात्मकः ।

મનુષ્યોના શરીરમાં ઉત્પન્ન થનારા બીજા રોગોનું પણ હું કથન કરું છું. પારકી નિંદા કરનારાને માથે તાલ પડેછે. તકવટે બીજાને દોષી કહવાનાર કાણો થાયછે. બીજાનો ઘાત કરનારનું નાક ચાંકું થઈ જાયછે. બીજાના પક્ષની હાનિ કરનાર પક્ષાઘાત રોગથી પીડાય છે. પોતાની પ્રશંસા પોતાને મોટે કરનાર પુરૂષ દીંગણો (વામન) થાયછે.

૧ વક્કનાલઃ. પ્ર૦ ૨-૩. ૨ પક્ષાઘાતેન. પ્ર૦ ૨.

દ્વિતીયસ્થાન-અધ્યાય બીજો.

૧૬૧

પારકો દેપ કરનાર અતિશય માંજરો થાયછે. જે પુરુષ બીજનો બિ-
ગાડ કરેછે તે પુરુષ અંગે બેરોગ થાયછે.

પ્રાયશ્ચિત્તનો ઉપસંહાર.

एते महागदाश्चान्ये जायन्ते पापसम्भवाः ॥
यदि वात्र न सिध्येत्तु परभावो भवेन्न च ।
अतो हि प्रायश्चित्तं तु कारयेद्भिषजां वरः ॥
भूयो जन्मान्तरे यावत् पापं रोग्यथ भुञ्जति ।
प्रायश्चित्ते कृते वापि न पुनर्जायते भवे ॥

ઉપર કહ્યા તે અન્ય બીજા પણ મોટા રોગો પાપથી ઉત્પન્ન થા-
વછે, જે પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યા છતાં પણ આ દેહમાંથી તે મટે નહિ તોપણ
બીજો જન્મ પ્રાપ્ત થતાં તે દેહમાં તો તે નહિજ પ્રકટે, માટે ઉત્તમ
વૈદ્યે રોગીને રોગનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરાવવું. કેમકે પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત ન કરા-
વવાથી બીજા જન્મમાં પણ રોગીને તે પાપનું ક્ષણ રોગરૂપે ભોગવવું
પડેછે; પણ જે જ્ઞાતાજ્ઞાત પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યું હોય તો બીજા જન્-
મમાં તે પાપના ક્ષણરૂપ રોગ ઉપજતો નથી.

इति आत्रेयभाषिते द्वारिगतोत्तरे द्वितीयस्थाने पापदोष-

प्रतीकारो नाम प्रथमोऽध्यायः ।

દિતીયોઽધ્યાયઃ ।

સ્વપ્રાધ્યાય.

આત્રેય ઉવાચ ।

शृणु पुत्र ! समासेन यथावत्संप्रकाशयते ।

तथारिष्टपरिज्ञानं भेषजं संप्रवक्ष्यते ॥

૧ શ્રુવાશુભાનિ સ્વપ્રાપ્તિ સ્વસ્થારિષ્ઠાનિ માતુષે. પ્ર૦ ૩.

૧૯૨

હારીતસંહિતા.

આત્રેય કહેછે.— હે પુત્ર ! (સ્વપ્નના યોગથી) અરિષ્ટનું જ્ઞાન હું તને
યથાર્થ રીતે સંક્ષેપમાં કહુંછું; તેમજ તેના પ્રતીકારરૂપ ઔષધ પણ કહુંછું.

ફળ ન આપે તેવાં સ્વપ્ન.

વાતિકઃ પૈત્તિકશ્ચૈવ મયાદ્દીનવલાદપિ ।

મૃત્વાન્વિષ્ટે સંચિતે ચ ષડ્સ્વપ્નાનિ ચ વર્જयेत् ॥

વાયુના યોગથી, પિત્તના યોગથી, ભયથી, અળ કમી થઈ જવાથી,
અને પિશાચ ભરાઈ આવવાથી, એવાં છ કારણથી જે સ્વપ્નો આવેછે
તે ફળ આપતાં નથી માટે તેમને મિથ્યા જાણીને તજવાં. અર્થાત્ એ
છ કારણ સિવાય જે સ્વપ્ન ઉપજ્યું હોય તે સ્વપ્ન આ ગ્રંથમાં કહેવું
ફળ આપેછે એમ જાણવું.

સ્વપ્નનો ફળ આપવાનો કાળ.

સંવત્સરેણ ફલદો હિ મવેન્નિશાયાં

૧યામે પ્રિયઃ પ્રથમ એવ શુભાશુભસ્ય ।

સ્યાદ્વત્સરાદ્દમિતિ યામ અથ દ્વિતીયે

માસત્રયેણ ફલદો મવતિ તૃતીયે ॥

નિશાવસાને પ્રવદન્તિ કેચિ-

દશાહકઃ સ્યાત્ ફલદો મનુષ્યે ।

વર્ષે દિનસ્યાન્તમુશન્તિ સન્તઃ

ષાળ્માસિકો મધ્યદિને પ્રદિષ્ટઃ ॥

જે સ્વપ્ન રાત્રીના પહેલા પહોરમાં આવ્યું હોય તે સ્વપ્ન સાંઝે
કે માર્તું ફળ એક વર્ષે આપે છે. રાત્રીના બીજા પહોરમાં સ્વપ્ન થયું
હોય તો તે છ મહિને ફળ આપે છે. ત્રીજા પહોરમાં આવેલું સ્વપ્ન
ત્રણ મહિને ફળ આપે છે. રાત્રીના અંતમાં આવેલું સ્વપ્ન મનુષ્યને
દશ દિવસમાં ફળ આપે છે એવું કેટલાકનું મત છે. વળી ઉપર જે
વર્ષ કહ્યું છે તે દિવસનો અંત સમજવો. અર્થાત્ સાંકળે એક વર્ષ
પૂરે થયું એમ ગણા પુરૂષો માનેછે અને તેજ પ્રમાણે દિવસના મધ્ય-
ભાગને છ મહિના માને છે.

૧ યામે તુ દષ્ટઃ પ્રથમે ફલદો શુભસ્ય. પ્ર. ૧-૩.

દ્વિતીયસ્થાન—અધ્યાય પીજ્ઞે.

૧૯૩

સ્વપ્નમાં શ્વેત પદાર્થના દર્શનનું ફળ.

સ્વપ્નેષુ શુભ્રાણિ શુમાનિ ધીરાઃ સર્વાણિ ચેમાનિ વિવર્જયિત્વા ।
કાર્પાસમસ્માસ્થિકપાલશૂલં કુર્યાન્નરાણાં વિપદં રુજં વા ॥

સ્વપ્નમાં જો શ્વેત પદાર્થો જોવામાં આવે તો તે સઘળાં શુભ ફળ આપનારાં છે એમ ધીર પુરૂષો કહે છે. એ શ્વેત પદાર્થોમાંથી આટલાં વર્ત્ય કરવાં:—કપાસ, રાખોડી, હાડકું, કાચકું અને શૂળ કેમકે એ પદાર્થો પૈકી કોઈ સ્વપ્નમાં જોવામાં આવે તો તે વિપત્તિ કે રોગને આણનારું છે એમ જાણવું.

સ્વપ્નમાં કાળા પદાર્થના દર્શનનું ફળ.

સર્વાણિ કૃષ્ણાણિ વિનિન્દિતાણિ સ્વપ્ને નરાણાં વિપદં રુજં વા ।
કુર્વન્તિ ચૈતાનિ વિવર્જયિત્વા ગોવાજિરાજદ્વિજહસ્તિમત્સ્યાન્ ॥

સ્વપ્નમાં સઘળા કાળા પદાર્થ જોવામાં આવે તો તે સારા નથી, કેમકે તે વિપત્તિ અથવા રોગ ઉપજાવનારા છે. એ કાળા પદાર્થોમાંથી માત્ર ગાય, ઘેડો, રાજા, બ્રાહ્મણ, હાથી, અને મત્સ્ય, એટલાં છ વાનાં શુભ ફળને આપનારાં છે માટે તે જોવામાં આવે તો હરકત નથી.

સ્વપ્નમાં શુભ ફળ આપનારા પદાર્થ.

મુકુરકુસુમમૃક્કારાતપત્રં ધ્વજં વા
દધિ ફલમથ બલ્લં ચાન્નતામ્બૂલપત્રમ્ ।

કમલકલશશઙ્ખં ભૂષણં કાઞ્ચનસ્ય

ભવતિ સકલસંપત્શ્રેયસે રોગિણાં ચ ॥

કાચકું દર્પણ, પુષ્પ, ઝરી (જળપાત્ર), છત્રી, ધ્વજ, દહીં, ફળ, વસ્ત્ર, અન્ન, નાગરવેલનાં પાત, કમળ, ઘડો (કળશ), શંખ, અને સોનાનો અલંકાર, એ પદાર્થો સ્વપ્નમાં દીક્ષામાં આવે તો તે સાજા માણસને સઘળી સંપત્તિ આપનારા છે અને રોગીને નીરોગી કરનારા છે.

સ્વપ્નમાં સૂર્યાદિ દર્શનનું ફળ.

દિનકરનિશિનાથં મણ્ડલં તારકાણાં
વિકચકમલકુઞ્જૈઃ પૂર્ણપદ્માકરં વા ।

૧૯૪

હારીતસંહિતા.

તરતિ સલિલરાશિ પ્રૌઢનદ્યાશ્ચ પારં

ધનસુખવિભવાત્તિર્વ્યાધિનાં રોગમુક્તિઃ ॥

સ્વપ્નમાં સૂર્ય, ચંદ્ર, તારામંડળ, કે ખીલેલાં કમળના સમુદાયથી ભરેલાં સરોવર જોવામાં આવે, અથવા સમુદ્ર કે નદીની પાર તરીને જાય, તો એ સ્વપ્ન સ્વસ્થ મનુષ્યને ધન, સુખ અને વૈભવ આપે તથા રોગીને રોગમાંથી મુક્ત કરે.

સ્વપ્નમાં દેવાદિના વચનનું દ્રશ્ય.

દેવો દ્વિજો વા પિતરો નૃપો વા સ્વપ્નેષુ વાક્યં વદતે યથૈવ ।

તથૈવ નાન્યચ્ચ સ્વેન્મનુષ્યે યદ્યસ્ય સૌખ્યં વિપદો રુજો વા ॥

સ્વપ્નમાં દેવ, બ્રાહ્મણ, પિતૃ કે રાજા આવીને જે પ્રમાણે વચન બોલે તેજ પ્રમાણે મનુષ્યને જે વિપત્તિ કે પીડા કે સુખ થવાનું હોય તે પ્રાપ્ત થાય, અન્યથા થાય નહિ.

સ્વપ્નમાં ગાય વગેરેના દર્શનનું દ્રશ્ય.

ગોવાજિકુઙ્ગરનૃપાઃ સુમનઃ પ્રશસ્તં

સ્વપ્નેષુ પશ્યતિ નરઃ સરુજઃ સુસ્વાય ।

શય્યાસ્થિતશ્ચ રુજનાશનસમ્ભવાય

વદ્ધોઽપિ ચૈ સુદૃઢબન્ધવિમોચનાય ॥

સ્વપ્નમાં ગાય, ઘોડો, હાથી, રાગ, અથવા પ્રશસ્ત એવું પુષ્પ, એમાંથી કોઈ પદાર્થ જોવામાં આવે તો તેથી રોગીને આરામ થાયછે; ખાટલે પડેલો હોય તેનો વ્યાધિ મટે છે; અને બંધીખાને પડેલો પુરુષ બંધનમાંથી મુક્ત થાયછે.

સ્વપ્નમાં અલંકારાદિના દર્શનનું દ્રશ્ય.

યો ભૂષણં પશ્યતિ મન્દિરં વા કૌમારરૂપં દધિમીનકન્યાઃ ।

સપુષ્પવહ્નીં ફલિતં દ્રુમં વા સ્વસ્થે ધનાર્થિ રુજનાશનાય ॥

જે પુરુષ સ્વપ્નમાં અલંકાર, મંદિર, કૌમારરૂપ (પાંચ વર્ષનું બાળક,) દહીં, માછલું, કન્યા (દશ વર્ષની કુમારિકા,) સારાં પુષ્પવાળી વેલ, ફળવાળું ઝાડ, એમાંનું કોઈ દેખે તો તે પુરુષ જો નીરોગી હોય તો તેને ધન પ્રાપ્તિ થાય અને રોગી હોય તો તેનો રોગ નાશ પામે.

દ્વિતીયસ્થાન-અધ્યાય બીજો.

૧૯૫

સ્વપ્નમાં ખાનપાન વગેરેનું ફળ.

સ્વપ્ને યયઃપાનમતિપ્રશસ્તં પાનં સુરાયા અથ ભોજનં વા ।

ધૃતં ^૧યવાગૃહ્ણશરોદનં વા ક્ષૈરેયકં ભોજનકં સુખાય ॥

સ્વપ્નામાં દૂધ પીવામાં આવે તો તે ઘણું સાફ ફળ આપનારું છે. તેમ મધ પીવામાં આવે અથવા ભોજન કરવામાં આવે, શી પીવામાં આવે, અથવા જાણુ (પવાગૂ,) ખીચડી, કે ભાત ખાવામાં આવે, અથવા દૂધના પદાર્થનું ભોજન કરવામાં આવે તો તે રોગીને સુખ ઉપજાવનારું છે.

સ્વપ્નમાં સર્પદંશનું ફળ.

સિતો ભુજક્ષો દશતે કરાગ્રે ^૨નરસ્ય સુપ્તસ્ય શરીરકેષુ ।

પુત્રસ્ય લાભં વદતે ધનં વા ^૩નાશં વિદધ્યાદચિરાદ્રુજાં વા ॥

જે પુરુષને સ્વપ્નમાં ઘોળો સાપ આવીને હાથની આંગળીની ટ્રાય ઉપર અથવા શરીરના કોઈ પણ ભાગમાં દંશ કરે તો તે મનુષ્યને પુત્ર પ્રાપ્તિ અથવા ધનનો લાભ થાય એમ કહે છે. તેમજ જો તે મનુષ્ય રોગી હોય તો તેનો રોગ પણ થોડા વખતમાં નાશ પામે.

સ્વપ્નમાં સ્ત્રીના આલિંગનનું ફળ.

સશ્વેતવસ્ત્રાં રમણીં સુરમ્યાં સ્વપ્ને સમાલિङ્ગતિ યો મનુષ્યઃ ।

તસ્ય પ્રકર્ષેણ સુખં શ્રિયઃ સ્યાત્ સુપુત્રલાભશ્ચ રુજાં વિનાશઃ॥

જે પુરુષ સ્વપ્નમાં ઘોળાં વસ્ત્ર પહેરીને આવેલી સુંદર સ્ત્રીને આલિંગન કરે તે પુરુષને અત્યંત સુખ અને લક્ષ્મી મળે; તેમજ તેને સુપુત્રનો પણ લાભ થાય જો તે પુરુષ રોગી હોય તો તેના રોગનો નાશ થાય.

સ્વપ્નમાં ધાન્યદર્શનનું ફળ.

યો ધાન્યપુઙ્ગં તિલતણ્ડુલાનાં ગોધૂમસિદ્ધાર્થયવાદિકાનામ્ ।

ધાન્યાસિરસ્યામયનાશહેતુઃ સ્વપ્નેષુ શીઘ્રં મનુજે સુખાય ॥

૧ યવાન્નં. પ્ર૦ ૩ જી. ૨ નરસ્ય સ્વસ્થસ્ય શરીરકેષુ. પ્ર૦ ૩.
૩ લક્ષ્મીં વિદધ્યાન્નમનં રુજાં વા.

૧૯૬

હારીતસંહિતા.

જે પુરુષ સ્વપ્નમાં ઘોળા ચોખ્ખા, ઘઉં, સરસવ, જવ, એ વગેરે ધાન્યોનાં પગલાં જુએ તો તે પુરુષને ધાન્યની પ્રાપ્તિ થાય. તથા તે જે રોગી હોય તો તેનો રોગ થોડાક કાળમાં નાશ પામે.

સ્વપ્નમાં વૃક્ષદર્શનનું ફળ.

સફલે ધનસમ્પત્તિર્દાસે રોગવિનાશનમ્ ।

સુખં ચ પુષ્પિતે જ્ઞેયં સમ્પૂર્ણં વાઙ્મિતં ફલમ્ ॥

इति शुभानि स्वप्नानि ।

સ્વપ્નમાં જે ફળવાળું વૃક્ષ જોવામાં આવે તો તે ધનસંપત્તિ આપે છે; જે તે વૃક્ષ પ્રકાશિત જોવામાં આવે તો રોગનો નાશ કરે છે; જે તે પુષ્પવાળું જોવામાં આવે તો તે સુખ આપે છે; અને જે ફળ, પ્રકાશ અને પુષ્પ, એ ત્રણેથી ભરેલું જોવામાં આવે તો તે ઇચ્છિત ફળને આપે છે.

અશુભ સ્વપ્ન.

સ્વપ્નમાં કાગડા વગેરેના દર્શનનું ફળ.

કાકૈઃ કક્કૈઃ કરમમુજગૈઃ શૂકરોલૂકમૃદ્ધૈ-

'ર્જમ્બૂકૈઃ શ્વા બૃકસ્ત્રમહિષ્યાંતરિક્ષૈશ્ચ જીવૈઃ ।

વ્યાઘ્રૈર્ગૃહૈર્મકરકપિભિર્ભક્ષ્યમાણં સ્વકાયં

પદ્યેચ્છોઽસૌ ભજતિ નિતરાં હાનિમાપદ્રુજં વા ॥

કાગડા, કંકપક્ષી, ઉંટ, સાપ, ભૂંડ, વૂડ, ગીધ, શિયાળ, ફતરા, વર, ગધેડા, પાડા, બીજા આકાશમાં ફરનારાં સમજી, ગરજાણુ વગેરે પક્ષીઓ, વાઘ, મચ્છ, મગર, વાંદરા, એ વગેરે પ્રાણીઓ પોતાના દેહને કરડી ખાય છે એવું જે સ્વપ્નમાં જુએ તો પુરુષને અત્યંત હાનિ, આપત્તિ, કે રોગ થાય.

સ્વપ્નમાં તેલ વગેરે ચોળવાનું ફળ.

યોઽખ્યજ્જિતં સ્વં મનુજઃ પ્રપદ્યેત્સર્પિર્વસાતૈલવિશેષણેન ।

શીઘ્રં રુજાતિર્ભવતીહ તસ્ય વદન્તિ ધીરા નિપુણં વિધેયમ્ ॥

૧ જંબૂકૈર્વા બૃકસ્ત્રમહિષ્યાંતરિક્ષૈઃ શ્વમિશ્ચ, પ્ર૦ ૧.

દ્વિતીયસ્થાન-અધ્યાય બીજો.

૧૯૭

જે પુરુષ સ્વપ્નમાં પોતાને શરીરે ધી, વસા, તેલ કે બીજા એવાજ પદાર્થ એળેલા દેખે તે પુરુષને જલદીથી રોગની પ્રાપ્તિ થાયછે એમ ધીર પુરુષોનું કહેવું છે માટે તે અરિષ્ટ ટાળવાને જે સારો યત્ન હોય તે કરવો.

સ્વપ્નમાં દક્ષિણ દિશામાં જવાનું ફળ.

વ્યાઘ્રોષ્ટ્રસ્રસંયુક્તે રથે સૌરભસંયુતે ।

ઉહમાનો દિશં યામ્યાં ગચ્છેચ્ચ સ મૃતિં મજેત્ ॥

જે પુરુષ સ્વપ્નમાં વાઘ, ઉંટ, ગધેડાં અથવા પાડા બેડેલા એવા સ્વપ્નમાં બેશીને દિશામાં વહન કરે તે પુરુષ મૃત્યુ પામે.

દક્ષિણ દિશામાં સ્ત્રી દર્શનનું ફળ.

રક્તવત્સાં કૃષ્ણવત્સાં મુક્તકેશાં વિરૂપિણીમ્ ।

યામ્યાં સ્થિતાં રુદન્તીં વા ગાયન્તીમથ પશ્યતીમ્ ॥

અથાહ્વયતિ સંકુદ્ધા સમાલિજ્જતિ ચુંવતિ ।

યઃ પશ્યતિ સુખી સ સ્યાદ્વ્યાધિતો મૃત્યુમૃચ્છતિ ॥

જે પુરુષ સ્વપ્નમાં સત્તાં વસ્ત્ર પહેરેલી અથવા કાળાં લૂગડાંવાળી, જેના માથાના કેશ છૂટા છે એવી, વિકાળ આકૃતિવાળી, દક્ષિણ દિશામાં રહીને ત્યાં આગળ રડતી અથવા ગાતી હોય એવી સ્ત્રીને જુએ, અથવા જેને ક્રોધ કરીને બોલાવે, અથવા જેને તે સ્ત્રી આશ્વિનન કરે કે ચુંબન કરે, એવી રીતે સ્વપ્નમાં જોવાથી જો બેનાર પુરુષ રોગરહિત હોય તો રોગી થાય અને રોગી હોય તો મરણ પામે.

સ્વપ્નમાં વમનાદિકના દર્શનનું ફળ.

યસ્ય સ્વપ્ને^૧ વમિશ્ચૈવ દન્તપાતઃ પ્રદૃશ્યતે ।

શીર્યન્તે કેશરોમાણિ સ સુખી ચાપદં વ્રજેત્ ॥

જે પુરુષ સ્વપ્નમાં વમન અથવા દાંત પડી ગયેલા દેખે અથવા જેના કેશ અને રૂવાડાં સ્વપ્નમાં ખરી પડે તે પુરુષ સુખી હોય તોપણ વિપત્તિ પામે.

૧ ચર્વતિ. પ્ર૦ ૧-૩. ૨ ચ નિષ્કુટ.

૧૯૮

હારીતસંહિતા.

સ્વપ્નમાં રક્તદર્શનનું દેખ.

यस्य खङ्गासिकुंतैस्तु तोमरादिप्रहारतः ।

रक्तं च दृश्यते देहे स स्वस्थो व्याधिमुच्छति ॥

જે પુરૂષના દેહ ઉપર સ્વપ્નમાં ખડ્ગ (ખાંડુ), તરવાર, ભાલા અને તોમર વગેરે હથિયારના પ્રહારથી લોહી બેવામાં આવે તે પુરૂષ શરીરે નીરોગી હોય તથાપિ તે રોગી થાય.

ખાલી ઘર વગેરેના દર્શનનું દેખ.

शून्यागारं पश्यते यो मनुष्यः प्रासादं वा देवहीनं च पश्येत् ।

पातश्चान्द्रे पुष्पितानां दृमाणं तस्यानिष्टं मृत्यુमाशु प्रपद्येत् ॥

જે પુરૂષ સ્વપ્નમાં ખાલી ઘર જુએ અથવા દેવ સંહિત દેવાલય જુએ, અથવા ચંદ્રનું ચંદ્રજુ જુએ, અથવા પુષ્પવાળાં ઝાડ પડી ગયેલાં જુએ, તો તે પુરૂષને અનિષ્ટ છે એમ જાણવું. તથા તે થોડાક કાળમાં મૃત્યુ પામે.

સ્વપ્નમાં ખંડિત દેવ વગેરેના દર્શનનું દેખ.

प्रपद्येन्नरो भिन्नदेवं घटं वा तथा भग्नशाखं तहं मन्दिरं वा ।

विशीर्णं विपद्येत्सुखी व्याधिसंपत्स मृत्युं प्रपद्येद्रुजाग्रस्त आशु ॥

જે પુરૂષ સ્વપ્નમાં ખંડિત થયેલા દેવ, ભાંગેલો ઘડો, કાળ ભાગી પડેલી એવું ઝાડ, અથવા પડી ગયેલું ઘર જુએ તે મનુષ્ય સુખી હોય તો તેને વ્યાધિ પ્રાપ્ત થાય અને વ્યાધિગ્રસ્ત હોય તો થોડાક કાળમાં મૃત્યુ પામે.

સ્વપ્નમાં પિતૃઓના દર્શનનું દેખ.

यस्याह्वयन्ति पितरो दिशि दक्षिणस्या-

माश्रित्य चाशु तनुते मनुजस्य मृत्युम् ।

यश्चास्ति शूललकुटोद्यतपाशपाणि-

राह्यते स मૃતિમાશુ મૃપૈતિ કષ્ટમ્ ॥

૧ તાપ. પ્ર૦ ૧ લી. ૨ યસ્યાસ્તિ શૂલલકુટોદ્યતપાશપાણિરાહ્યતિ સ મૃતિમાશુ તનોતિ કષ્ટમ્ । પ્ર૦ ૧ લી.

દ્વિતીયસ્થાન-અધ્યાય ખીજો.

૧૯૯

જે પુરુષને સ્વપ્નમાં દક્ષિણ દિશામાં રહીને પિતૃઓ બોલાવતા હોય અથવા જે પુરુષને હાથમાં હાડકું, સૂત્ર, લાકડી, ફાંસો, વગેરે ઝાલીને યમહૂત બોલાવતા હોય અથવા જે પુરુષે પોતાના હાથમાં હાડકું વગેરે ઝાલેલું છતાં તેને ખીજું કોઈ દક્ષિણ દિશામાં બોલાવતું હોય તે પુરુષ થોડાક કાળમાં મૃત્યુ પામે છે એ દુઃખની વાત છે.

સ્વપ્નમાં કપાસ વગેરેના દર્શનનું ફળ.

कार्पासमस्मात्स्थिकपालशूलं चक्रं च पाशं निशियः प्रपश्येत् ।
तस्यापदो रोगधनक्षयौ वा रोगी मृतिं वा तनुतेऽतिकष्टम् ॥

જે પુરુષ સ્વપ્નમાં કપાસ, રાખોડી, હાડકું, ધ્વજ વગેરેનાં કાચાં, રાજી, ચક્ર, પાશ (ફાંસો,) વગેરે જુએ છે તે પુરુષને માથે કોઈ આપદા આવી પડે છે અથવા તેના ધનનો ક્ષય થાય છે, અથવા એથી પણ ખેદ-પ્રસન્ન એ છે કે, જે સ્વપ્નવાળો પુરુષ રોગી હોય તો તે મૃત્યુ પામે છે.

સ્વપ્નનાં અરિષ્ટની પ્રતિક્રિયા કરવાનો ઉપદેશ.

इति प्रदिष्टानि शुभाशुभानि निशासु सुप्ते मनुजे विशेषात् ।
तथाशु विज्ञाय महामते ! त्वं गदस्य नाशाय विधेयमत्र ॥

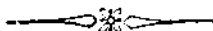
ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે શુભ અને અશુભ ફળ આપનારાં લક્ષણો કહ્યાં છે અને વિશેષે કરીને રાત્રે સૂતેલા પુરુષને સ્વપ્ન થયા ઉપરથી જે અરિષ્ટ જાણવામાં આવે છે તે કહ્યું છે. માટે હું મોટી બુદ્ધિવાળા પુત્ર ! એ સર્વને જાણીને રોગીના રોગના જેથી નાશ એવો ઉપાય તારે કરવો.

નકારા સ્વપ્નના પ્રતીકાર.

स्नानं च दानं च सुरार्चनं च होमं तथा भोज्यविधानकं च ।
दुःस्वપ्नमेतेषु विनाशमेति शुभं च सौख्यं च तनोति शीघ्रम् ॥

તીર્થાડિકમાં સ્નાન કરવું, સુપાત્રને દાન આપવું, દેવતાઓનું પૂજન કરવું, આગ્નિમાં હોમ કરવો, આહ્યાશુદ્ધિકને વિધિ પુરતસર ભોજન આપવું, એવાં એવાં કર્મ કરવાથી નકારાં સ્વપ્નનું નાશ ફળ નાશ પામે છે અને થોડાજ સમયમાં શુભ અને સુખ પ્રાપ્ત થાય છે.

इति आत्रेयमाषिने हारीतोत्तरे द्वितीयस्थाने स्वप्नाध्यायो नाम द्वितीयोऽध्यायः ।

૨૦૦

હારીતસંહિતા.

તૃતીયોઽધ્યાયઃ ।

સ્વસ્થ મનુષ્યનાં અરિષ્ટ,

આત્રેય ઉવાચ ।

શ્રુણુ પુત્ર ! મહાપ્રાજ્ઞ ! સર્વદેહાર્થસાધકમ્ ।

વૈદ્યશાસ્ત્રસ્ય સારં યત્ સ્વાસ્થ્યારિષ્ટં ચ માનવે ॥

આત્રેય કહેછે-હે મોટી બુદ્ધિવાળા પુત્ર ! સર્વ દેહના અર્થને સિદ્ધ કરનારા વૈદ્યશાસ્ત્રના સારને તથા મનુષ્યને સ્વસ્થપણામાં પહોંચે તે અરિષ્ટ જોવામાં આવે છે તેને તું સાંભળ.

ધ્રુવાદિ ન દેખવારૂપ અરિષ્ટ,

યો ન પશ્યેદ્ધ્રુવં સમ્યક્ સ્વર્ણદીં મનુજોઽબુધઃ ।

તસ્ય ષણ્માસમધ્યે તુ મૃતિશ્ચૈવોપપદ્યતે ॥

જે મૂર્ખ પુરૂષ સાંજે હોઘને ધ્રુવને અથવા આદ્યશગંગાને સારી રીતે (ખીજાએ દેખાડ્યા છતાં) જોઈ ન શકતો હોય તેનું છ મહિનામાં મરણ થાયછે.

દ્વિતીયા ચંદ્ર ન દેખવારૂપ અરિષ્ટ,

યો વૈ દ્વિતીયાં હિમધામલેખાં નરો ન પશ્યેદ્વિજહાતિ તસ્ય ।

માસત્રયં પ્રાપ્ય શરીરમાશુ જીવો વ્રજેત્તસ્ય યમસ્ય લોકમ્ ॥

જે પુરૂષ શુદ્ધ પક્ષના ખીજના ચંદ્રમાની રેખાને દેખે નહિ તે પુરૂષ ત્રણ મહિનામાં પોતાનું શરીર તજે છે અને તેનો જીવ તત્કાળ યમલોકમાં જાયછે.

કર્ણધોષ ન સાંભળવા વગેરે અરિષ્ટ,

યઃ કર્ણઘોષં ન શ્રુણોતિ દત્તો મૃતાશ્ચ યૂકાઃ પ્રપતન્તિ ભાલાત્ ।

યો વૈપરીત્યં વિશ્રુણોતિ શબ્દં માસદ્વયં પ્રાપ્ય જહાતિ જીવમ્ ॥

જે મૂર્ખ માણસ કાનમાં થતો નાદ સાંભળતો નથી અથવા જેના કપાળથી મરી ગયેલી જુઓ પડે છે, તેમજ જે વિપરીત શબ્દ સાં-

દ્વિતીયસ્થાન-અધ્યાય ત્રીજો.

૨૦૧

ભજે છે એટલે મોટા શબ્દને ઝીણો હોય તેમ અને ઝીણા શબ્દને મોટો શબ્દ હોય તેમ સાંભળે છે તે પુરૂષ ખે મહિને મૃત્યુ પામે છે.

મુખ ધાસાદિ અરિષ્ટ.

यः स्वस्वदेहः श्वसते मुखेन नेत्रेऽरुणे श्यावमथैव वक्त्रम् ।

जिह्वा विवर्णा दशनाश्च कृष्णाः स्वस्थोऽपि शीघ्रं यमलोकगन्ता

જે પુરૂષ શરીરે સાળે તાળે હોદ્દને મુખવડે શ્વાસ લેછે; જેનાં નેત્ર રાતાં થઈ જાયછે અને મુખ કાળું થઈ જાયછે જેની જીભ વિવર્ણ અને દાંત કાળા થઈ જાયછે તે મનુષ્ય નીરોગી છતાં પણ થોડા કાળમાં જ મલોકમાં જાયછે.

પ્રભાતે શિરોવ્યથાદિ અરિષ્ટ.

यस्य प्रभाते च शिरोव्यथा स्याद्दीपे परीवेषमवेक्ष्यमाणः ।

विपश्यते यः पटलं च रेणोः स वै मूर्तिं याति न दीर्घमायुः ॥

જે પુરૂષનું સવારમાં માથું દુખે છે; વળી જે દીવાની પાછળ કુંડાળું જુએ છે તથા ધૂળનું પટલ હોય તેવું દેખે છે તે પુરૂષનો આયુષ્ય લાંબો હોતો નથી તેથી તે મૃત્યુ પામે છે.

સૂર્ય ઝિખાદિના દર્શનરૂપ અરિષ્ટ.

यः सूर्यबिम्बं शशिनं च पश्येद्विना परीवेषमवेक्ष्यमाणः ।

धूमावृतं वा रविमण्डलं च प्रपश्यते शीघ्रमूर्तिं स गन्ता ॥

જે પુરૂષ સૂર્ય કે ચંદ્રના ઝિખને જુએ પણ તેની પાછળ તેજનું કુંડાળું હોયછે તેને ન દેખે, અથવા જે સૂર્યના મંડળને ધૂમાડથી વીંટાવેલું દેખે તે પુરૂષ મૃત્યુ પામે છે.

ઈદ્રધનુષ્ય જોવારૂપ અરિષ્ટ.

स्वस्थे निरग्रे गगने च पश्येद्यः शक्रचापं विदिशादिशासु ।

तथैव विद्यान्नयनाग्रतो यः शीघ्रं स वैवસ્વतલोकगन्ता ॥

જે પુરૂષ નિર્મળ અને વાદળો વગરના આકાશમાં જોતો હોય ત્યારે દિશાઓમાં અને વિદિશાઓમાં ઈદ્રધનુષ્ય દેખે, તેમજ તે ઈદ્ર-

૧ યઃ સૂર્યબિંબે શશિનં પ્રપચેત્. પ્ર૦ ૧ લી.

૨૦૨

હારીતસંહિતા.

ધનુષ્ય પોતાની આંખો આગળ હોય તેમ દેખે તે થોડાક કાળમાં જન્મ-પુરીમાં જાય.

વિપરિત દર્શનાદિ અરિષ્ટ.

યો નેત્રે મીલિતેऽપિ દ્યુતિમથ ચપલાં પદ્યતે યઃ પુરસ્તાત્
કર્ણે રન્ધ્રં નિરુધ્ય ધ્વનિમથ મનુજો ન શૃણોતિ શ્રુતિભ્યામ્ ।
તિક્તાદીનાં રસાનાં કથમપિ રસના સ્વાદમાત્રં ન વેત્તિ
સદ્રાગૈવસ્વતસ્ય પ્રતિગમનમતિર્દૃશ્યતે માનવેષુ ॥

જે પુરુષ પોતાનાં નેત્ર મીલિત રાખે તેમ છતાં તેની આંખો આગળ ચપળ પ્રદાશ જતો આવતો હોય એવું દેખે, જે પુરુષ પોતાના કાનનાં છિદ્ર બંધ કરીને પછી અંદરથી જે ધ્વનિ સંભળાય છે તેને સાંભળે નહિ, જે પુરુષ કંઠના વગેરે રસને જીભ ઉપર મૂકીને પણ તેનો સ્વાદ કોઈ પ્રકારે જાણી શકે નહિ, તે પુરુષ જલદીથી જન્મપુરમાં જનારો છે એમ જાણવું.

હંડક અને ગરમીથી જાણનારાં અરિષ્ટ.

યસ્યાત્યુષ્ણં શરીરં શિશિરમથ મનુષ્યસ્ય યસ્યાવિલમ્બં
શીતં નો વેત્તિ ચોષ્ણં હિમજલસિકતે રોમહર્ષો ન યસ્ય ।
દળ્ડાઘાતેન રાજા ન ભવતિ સ પુનઃ શ્રાદ્ધદેવસ્ય લોકે
લોકાનાં દર્શનાય દ્રુતમતિરુચિરાં સ્વસ્થતાં ન પ્રયાતિ ॥

જે પુરુષનું શરીર અતિશય ગરમ હોય તેમ છતાં થોડીક વારમાં તે એકદમ હંડું પડી જાય, જે પુરુષ શરીરના સ્પર્શવડે હંડક કે ગરમીને જાણી શકે નહિ, જે પુરુષને હંડા જળના ધિંદુનો સ્પર્શ થવાથી શ્વાં ઉભાં થતાં ન હોય, તે પુરુષ જન્મરાજના હંડનો પ્રહાર થવાથી મૃત્યુ પામે છે અને પિતૃઓના દેવ યમના લોકને જોવાને જલદીથી ગમન કરેછે તથા અતિશય શ્વિર એવા નીરાગીપણુને તે પામતો નથી. તાત્પર્ય કે તે મૃત્યુ પામેછે.

૧ રાજાસ. પ્ર૦ ૧ લી. રાજી. પ્ર૦ ૩ જી.

દ્વિતીયસ્થાન-અધ્યાય ચોથો.

૨૦૩

પ્રતિબિંબ ન દેખવારૂપ અરિષ્ટ.

તૈલે જલે દર્પણકે ઘૃતે વા પરસ્ય નેત્રે પ્રતિબિંબમાત્મનઃ ।

પદ્યેન્ન યોઽસૌ યમલોકગન્તા યાનીહિ તં જીવવિહીનમેવ ॥

જે પુરૂષ તેલમાં, પાણીમાં, દર્પણમાં, ઘીમાં અથવા ખાખના ને-
ત્રમાં પોતાનું પ્રતિબિંબ જોઇ શકતો નથી તે પુરૂષ જન્મ લોકમાં જન્મને
અને શુદ્ધ વગરનો મુડદારૂપ બન્યો અર્થાત્ તે તત્કાળ મૃત્યુ પામે.

કતિ આત્રેયભાષિતે હારીતોત્તરે દ્વિતીયસ્થાને સ્વાસ્થ્યારિષ્ટં

નામ તૃતીયોઽધ્યાયઃ ।

ચતુર્થોઽધ્યાયઃ ।

વ્યાધિરૂપ અરિષ્ટ.

આત્રેય ઉવાચ ।

ઉપદ્રવૈશ્ચ યે પુષ્ટા વ્યાધયો યાન્તિ વાર્યતામ્ ।

રસાયનાદિના વત્સ ! તાન્મમૈકમનાઃ શૃણુ ॥

આત્રેય કહેછે-હે પુત્ર ! ઉપદ્રવોયડે પુષ્ટ થયેલા જે વ્યાધિઓ ર-
સાયનાદિવડે અટકાવી શકાય છે તે તું ભારી પાસેથી એક ચિત્તે સાંભળ.

આઠ મહાવ્યાધિનાં નામ.

વાતવ્યાધિઃ પ્રમેહશ્ચ કુષ્ઠમર્શો મગન્દરમ્ ।

અશ્મરી મૂલગર્ભશ્ચ તથા ચોદરમણ્ડલમ્ ।

અપ્પાવેતે પ્રકૃત્યૈવ દુશ્ચિકિત્સ્યા મહાગદાઃ ॥

વાતરોગ, પ્રમેહ, કોઠ, અર્શ, ભગંદર, પથરી, મૂલગર્ભ, અને આ-
દમો ઉર્દુ રોગ, એ આઠ સ્વભાવથીજ જેની ચિકિત્સા કઠે કરીને થઇ
શકે એવા મોટા રોગ છે.

૨૦૪

હારીતસંહિતા.

આહ મહારોગના ઉપદ્રવો.

પ્રાણમાંસક્ષયશ્વાસતૃષ્ણાશોષવમિજ્વરૈઃ ।

મૂર્ચ્છાતીસારહિક્કામિઃ પુનરેતૈરુપદ્રુતાઃ ॥

વર્જનીયા વિશેષેણ મિષજા સિદ્ધિમિચ્છતા ॥

પ્રાણુક્ષય, માંસક્ષય, શ્વાસ, તૃષ્ણા, શોષ, ઉલટી, તાવ, મૂર્છા, અતીસાર, અને હિક્કા, એ ઉપદ્રવોવડે એ આહ મહારોગ ઉપદ્રુત હોયછે. અર્થાત્ એ આહ મહારોગની પાછળ ઉપર ગણાવેલા રોગ ઉપદ્રવરૂપે લાગુ થયેલા હોય છે. માટે જે વૈદ્ય પોતાના કર્મની સિદ્ધિ દૃઢ્ઢતો હોય તેણે એવા રોગનો વિશેષ કરીને લાગ કરવો.

જ્વર રોગીનાં અરિષ્ટ.

યસ્ય જિહ્વા ભવેચ્છંદામા પીતા વા નીલસમ્ભવા ।

શ્વાસો ભવત્યતીવોષ્ણઃ શરીરં પુલકાક્રિતમ્ ॥

નીલનેત્રેઽરુણે પીતે કણ્ઠો ઘુરઘુરાયતે ।

ન જીવતિ જ્વરાર્તસ્તુ લક્ષણં યસ્ય ચેદ્દશમ્ ॥

જે જ્વરવાળા રોગીની જીભ કાળી, પીળી અથવા નીલા વર્ણની થાય, જે પુરુષનો શ્વાસ અતિશય ગરમ થઈ જાય, શરીરે રૂવાં ઊભાં થાય, આંખો નીલી, રાતી કે પીળી થાય, કંઠે ઘરઘર શબ્દ બોલે, એવાં જે રોગીનાં લક્ષણ હોય તે જ્વરરોગવાળો પુરુષ હવે નહિ.

જ્વર રોગીનું બીજું અરિષ્ટ.

મુખે શ્વાસો ભવેદ્યસ્ય શ્યાવા દન્તાવલી પુનઃ ।

સ્તબ્ધનેત્રો બલાહ્યઃ સ્યાજ્જ્વરાર્તો નૈવ જીવતિ ॥

જે તાવવાળા પુરુષને મોઢે થઈને શ્વાસની પ્રવૃત્તિ થાય, દાંતની પંક્તિ કાળી પડી જાય, આંખો સ્તબ્ધ થઈ જવાથી એક સરખો ટગર ટગર બોઈ રહેતો હોય, જે પ્રથમ અશક્ત છતાં એકાએક બળવાન થઈ જાય, એવો તાવવાળો રોગી હવેતો નથી.

૧ તીવ્રા. પ્ર૦ ૧ લી.

દ્વિતીયસ્થાન-અધ્યાય ચોથો.

૨૦૫

જ્વરરોગીનું ત્રીજું અરિષ્ટ.

बहुमूत्री बहुश्वासी क्षामोऽरोचकपीडितः ।

हतप्रभेन्द्रियो यश्च ज्वरी शीघ्रं विनश्यति ॥

જે તાવવાળો પુરુષને બહુ પેશાબ થતો હોય, ઘણો શ્વાસ થતો હોય, શરીર સૂકાઈ ગયું હોય, અરુચિથી પીડાતો હોય, શરીરની કંતિ નાશ પામી હોય અને ઇન્દ્રિયોની શક્તિ નાશ પામી હોય, તે તાવવાળો રોગી હિતાવળે નાશ પામેછે.

જ્વરરોગીનું ચોથું અરિષ્ટ.

यस्यास्ये स्रवते रक्तं शिरोऽर्त्तिर्यस्य दृश्यते ।

अन्तर्दाहो बहिःशीतो ज्वरस्तु मृत्युमृच्छति ॥

જે રોગીના મુખમાં લોહી આવતું હોય તથા જેને માથાની વેદના થતી હોય, વળી તે સાથે જેને શરીરના અંદરના ભાગમાં દાહ થતો હોય અને જેનું શરીર બાહ્યરથી ઠંડું હોય, એવો તાવવાળો રોગી મરણ પામે.

જ્વરરોગીનું પાંચમું અરિષ્ટ.

यस्ताम्यति विसङ्गस्तु शेते विपतितोऽपि वा ।

शीतार्दितोऽन्तरुष्णश्च ज्वरेण म्रियते नरः ॥

જે રોગી એકસો અથવા અવયવોને છૂટા પસારીને પડેલો હોય તથા દુઃખ પામતો હોય, અથવા ગમે તે સ્થિતિમાં પડી રહેતો હોય, અથવા બહારથી ઠાઠવડે પીડાતો હોય અને અંદરથી ગરમીવડે પીડાતો હોય, એવો તાવવાળો પુરુષ મરણ પામે.

જ્વરનું છઠું અરિષ્ટ.

यो हृष्टरोमा रक्ताक्षो हृदि सङ्घातशूलवान् ।

नित्यं च वक्त्रेणोच्छ्वासः स ज्वरो हन्ति मानवम् ॥

જે પુરુષનાં રૂવાં ઊભાં થતાં હોય, આંખો રાતી થતી હોય, છાતીમાં કફનો ડુચો આઝીને શૂળ આવતું હોય, અને નિરંતર મુખવડે શ્વાસ લેતો હોય, એવો જ્વરના રોગવાળો પુરુષ મૃત્યુ પામે.

૧૮

૨૦૬

હારીતસંહિતા.

જ્યરનું સાતમું અરિષ્ટ.

હિક્ષાશ્વાસપિપાસાર્ત્તે મૂઢં વિભ્રાન્તલોચનમ્ ।

સન્તતોચ્છ્વાસિનં ક્ષીણં નરં ક્ષયયતિ જ્વરઃ ॥

જે પુરુષ હિક્ષા, શ્વાસ અને તરસવડે પીડાતો હોય, જે પુરુષ મૂઢ અને ભ્રમિત નેત્રવાળો હોય, જે પુરુષને નિરંતર શ્વાસ ચાલતો હોય, તથા જે પુરુષનું શરીર ક્ષીણ થઈ ગયું હોય તે પુરુષનો તાવ મૃત્યુ ઉપજાવે છે.

જ્યરનું આઠમું અરિષ્ટ.

આવિલાક્ષં પ્રતામ્યન્તં તન્દ્રાયુક્તમતીવ ચ ।

ક્ષીણશોણિતમાંસં ચ નરં નાશયતિ જ્વરઃ ॥

જે પુરુષનાં નેત્ર મલિન થયાં હોય, જે દુઃખથી અકળાઈને આકુળ વ્યાકુળ થતો હોય, જેને અતિશય તંદ્રા (ઘેન) ઉપજતું હોય, જેનું શ્વિર અને માંસ ક્ષીણ થઈ ગયું હોય, એવા તાવવાળા રોગીને તાવ નાશ કરે છે.

જ્યરનું નવમું અરિષ્ટ.

ઘનં નિષ્ઠીચનં નેત્રં પ્લાવારોચકપીઢિતમ્ ।

અન્તર્દાહોઽસિતા જિહ્વા શીઘ્રં નાશયતિ જ્વરઃ ॥

જે મનુષ્યનું ઘંઠ બહુ જાડું હોય, નેત્ર જ્યરમાં રૂબેરાં રહેતાં હોય, જે અશ્વિથી પીડાયેલો હોય, જેને શરીરના અંદરના ભાગમાં દાહ થતો હોય, જેની જીભ કાળી થઈ ગઈ હોય, એવા રોગીને તાવ થોડાક વખતમાં મરણ પમાડે છે.

દાઝણ ઉપદ્રવ૩૫ અરિષ્ટ.

યસ્યૈકોપદ્રવસ્યાર્ત્તેઃ શામ્યતા નોપદૃશ્યતે ।

દારુણોપદ્રવશ્ચાન્યો મૂયિષ્ઠં બહુરૂપવાન્ ।

તેન મૃત્યોર્વશં યાતિ સિદ્ધિં નેચ્છતિ દારુણઃ ॥

જે એક ઉપદ્રવ થયો હોય તેની પીડા કશી ન હોય એટલામાં કોઈ મોટો અને ઘણા રૂપવાળો (ઘણાં લક્ષણવાળો) ઉપદ્રવ ઉપજે,

દ્વિતીયસ્થાન—અધ્યાય ચોથો.

૨૦૭

તો તે દારણુ ઉપદ્રવ સિદ્ધિને ઇચ્છતો નથી. અર્થાત્ મટતો નથી અને તેથી રોગી મૃત્યુ પામેછે.

જવરાતીસારનાં અરિષ્ટ.

યસ્યાદૌ દૃશ્યતે ચૈવાપ્યતીસારસ્તથા જ્વરઃ ।

શ્વાસઃ શોષશ્ચ યસ્ય સ્યાત્ સોઽપિ શીઘ્રં મૃતિં વ્રજેત્ ॥

જે પુરુષને પ્રથમ અતીસાર ઉત્પન્ન થાય, પછી તાવ ઉપજે, તથા તે પછી શ્વાસ અને શોષ ઉત્પન્ન થાય તે રોગી યોગ વખતમાં મૃત્યુ પામે.

અતીસારનું ખીળું અરિષ્ટ.

શ્વાસશૂલપિપાસાર્ત્તં ક્ષીણં જ્વરનિપીડિતમ્ ।

વિશેષેણ નરં વૃદ્ધમતીસારો વિનાશયેત્ ॥

જે અતીસારના રોગવાળો પુરુષ શ્વાસ, શૂળ અને તરસના ઉપદ્રવોથી પીડાતો હોય, શરીરે ક્ષીણ થઈ ગયો હોય, તાવથી પીડાતો હોય, અને વિશેષે કરીને તે રોગી વૃદ્ધ હોય, તો તે અતીસારનો રોગ તેનો નાશ કરેછે.

અતીસારનું ત્રીળું અરિષ્ટ.

યસ્યાતિસારશોફાઃ સ્યુસ્તથારોચકશૂલવાન્ ।

સોઽપિ શીઘ્રં મૃતિં યાતિ બહુભિઃ પ્રતિકર્મભિઃ ॥

જે રોગીને અતિસાર, સોળે, અરિય અને શૂળ, એવા ઉપદ્રવ થયા હોય, તે પુરુષ ઘણા ઉપાય કરે તથાપિ તે એકે ઉપાય સિદ્ધ ન થતાં તે ઉતાવળે મૃત્યુ પામેછે.

શોફ રોગીનાં અરિષ્ટ.

બાલસ્ય ચાતિવૃદ્ધસ્ય વિકલસ્ય નરસ્ય ચ ।

સર્વાન્જે જાયતે શોફઃ શોફી સ મ્રિયતે ધ્રુવમ્ ।

જે શોફ (સોળે) રોગવાળો બાળક હોય, અતિ વૃદ્ધ હોય, કે વિકલ (ઇદ્રિય વગેરેની ખોડવાળો) હોય, અને તેને આખે શરીરે સોળે થાય તો તે સોળવાળો મરણ પામેછે.

૨૦૮

હારીતસંહિતા.

શૂળ રોગીનાં અરિષ્ટ.

યસ્યાધ્માનં ચ શૂલં ચ શ્વાસતૃષ્ણા વિમૂર્ચ્છિતા ।

શિરોઽર્તિર્યસ્ય દૃશ્યેત શૂલી મૃત્યુમવાપ્નયાત્ ॥

જે રોગીનું પેટ ચઢતું હોય, શૂળ આવતું હોય, શ્વાસ થતો હોય, તરસ લાગતી હોય, મૂર્છા થતી હોય, અને માથે પીડા થતી હોય, તો તેવા ઉપદ્રવવાળો શૂળ રોગી મૃત્યુ પામે.

પાંડુ રોગીનાં અરિષ્ટ.

પાણ્ડુદન્તનલ્લો યશ્ચ પાણ્ડુનેત્રશ્ચ માનવઃ ।

પાણ્ડુસજ્ઞાતવાંશૈવ પાણ્ડુરોગી વિનશ્યતિ ॥

જે પુરૂષના નખ, અને નેત્ર પાંડુ (ધોળા) થઈ ગયા હોય તથા જ્ઞેનાં અસ્થિ વગેરે પણ પાંડુ વર્ણનાં થઈ ગયાં હોય તે પાંડુ રોગવાળો મનુષ્ય મરણ પામે.

પાંડુ રોગીનું બીજું અરિષ્ટ.

પાણ્ડુત્વક્ પાણ્ડુનેત્રે ચ મૂત્રં વા પાણ્ડુરં ભવેત્ ।

પાણ્ડુસજ્ઞાતદર્શી ચ પાણ્ડુરોગી વિનશ્યતિ ॥

જે રોગીની ત્વચા, નેત્ર અને મૂત્ર પણ પાંડુ વર્ણનાં હોય, તેમ તે બીજા પદાર્થોને પણ પાંડુ વર્ણના દેખે તે પાંડુ રોગવાળો મનુષ્ય મરણ પામે.

ક્ષય રોગનાં અરિષ્ટ.

શુક્લાક્ષમન્નદ્વેષારમૂર્ધ્વશ્વાસનિપીડિતમ્ ।

કુચ્છ્રેણ बहुमेहतं यस्मा हन्तीह मानवम् ॥

જે રોગીનાં નેત્ર ધોળાં થઈ જાય, જે અન્નનો દ્વેષ કરતો હોય, જેને ઊર્ધ્વશ્વાસ ઉપડ્યો હોય અને તેથી પીડાતો હોય, કષ્ટે કરીને ધણો પિશાબ કરતો હોય, એવા ઉપદ્રવવાળો ક્ષયરોગી મૃત્યુ પામેછે.

ક્ષય રોગનું બીજું અરિષ્ટ.

ધાતુહીનો ભવેદ્યસ્તુ શોફશ્વાસૈર્નિપીડિતઃ ।

बहुभोज्यो घृणावांश्च राजयक्ष्मी विनश्यति ॥

દ્વિતીયસ્થાન-અધ્યાય ચોથો.

૨૦૯

જે ક્ષયરોગીનું શરીર ધાતુ રહિત થઈ ગયું હોય, જે સોજો અને શ્વાસ એ એ ઉપદ્રવથી પીડાતો હોય, જેને ખાવા બહુ જોઈતું હોય તથા જેને પ્રત્યેક વસ્તુનો કંટાળો ઉપજતો હોય તે ક્ષયરોગી મૃત્યુ પામે.

શ્વાસ રોગીનું અરિષ્ટ.

हकारः शीतलो यस्य फूत्कारस्योष्णता भवेत् ।

शीघ्रनाडी न निर्वाहः शीघ्रं याति यमालयम् ॥

શ્વાસ લેતી વખતે જે શ્વાસ પાછો ખેંચવામાં આવે છે તે ઠંડો હોય તથા જે શ્વાસ છોડવામાં આવે છે તે ગરમ હોય, નાડી ઉતાવળે ચાલતી હોય તથાપિ તેનું વદન નિયમિત ન થતું હોય તો તે પુરુષ ઉતાવળે જમસોડમાં જાય છે.

શ્વાસ રોગીનું બીજું અરિષ્ટ.

अङ्गकम्पो गतेर्भङ्गो मुखं वा कुङ्कुमप्रभम् ।

उच्चारे च भवेद्वायुः स च याति यमालयम् ॥

જે રોગીનું શરીર કંપતું હોય, જેની ગતિનો ભંગ થયો હોય, જેનું મુખ કંકુના સરખું રાતું થઈ ગયું હોય અને મુખમાંથી જે વાયુના ઇંદાદા મારતો હોય, તે રોગી જમપુરમાં જાય.

લાંબા મંદવાડનાં અરિષ્ટ.

चिरं प्रवृद्धरोगस्तु भोजनेऽप्यसमर्थकम् ।

भग्नगात्रमुपेक्षेत भेषजोऽप्यरहस्यकम् ।

एतादृशं नरं ह्यत्वोपचारः क्रियते बुधैः ॥

જે રોગીને ઘણા કાળથી રોગ વધતો જતો હોય તથા જે ભોજન કરવાને પણ અશક્ત હોય, જેનાં અંગ ભાગી ગયાં હોય તથા જેને ઔષધની પણ ટાંકી લાગતી ન હોય, એવા રોગીની વૈદે ઉપેક્ષા કરવી. અર્થાત્ તેની ચિકિત્સા કરવી નહિ. એવા પુરુષને જોઈને ડાહ્યા વૈદો સારી રીતે તેની પરીક્ષા કર્યા પછીજ તેના ઉપચાર કરવા માંડે છે.

૨૧૦

હારીતસંહિતા.

ઉદર રોગનાં અરિષ્ટ.

‘વિદ્બંધશ્વાસશોષાન્ન તથા જ્વરનિપીડનાત્ ।

ગમ્ભીરં સઘનં યત્સ્યાદુદરં ક્ષયતે નરમ્ ॥

જે ઉદર રોગીનો ઝાડો બંધ થાય, શ્વાસ, સોજો અને તાવની પીડાથી જેનું પેટ બહુ (કઠણ) અને ગંભીર થાય, તે ઉદર રોગથી રોગી નાશ પામે છે.

ગુદ્મ રોગીનાં અરિષ્ટ.

શ્વાસશૂલપિપાસાન્નર્ચિદ્વેષો ગ્રન્થિમૃદતા ।

ભવતિ દુર્બલત્વં ચ ગુલ્મિનો મૃત્યુમેષ્યતઃ ॥

જે ગુદ્મ રોગવાળાને શ્વાસ, શૂળ, તરસ, પીડા, અન્નનો દ્વેષ અને ગુદ્મના ગ્રંથિની મૃદતા ઉપન થાયછે તેમજ રોગી દુર્બળ થઈ જાયછે ત્યારે તે ગુદ્મ રોગી મરણ પામશે એમ બાણુનું.

રક્તપિત્તનાં અરિષ્ટ.

નેત્રે જિહ્વાધરૌ यस્ય રક્તૌ વા રુધિરં વમેત્ ।

રક્તમૂત્રી રક્તસારી રક્તપિત્તી વિનશ્યતિ ॥

જે રોગીનાં નેત્ર, શુભ, ઓઠ, એ સઘળાં સતાં થઈ જાય, તે મુખમાંથી રુધિર ઓકતો હોય, મૂત્રને માર્ગે તથા ઝાડાને માર્ગે પણ રક્ત વહેતું હોય, તે રક્તપિત્તના રોગવાળો પુરુષ હવે નહિ.

રક્તપિત્તનું બીજું અરિષ્ટ.

લોહિતં છર્દયેદ્યસ્તુ વદુશો લોહિતેક્ષણઃ ।

રક્તાનાં ચ દિશાં દ્રષ્ટ્વા રક્તપિત્તી વિનશ્યતિ ॥

જે રક્તપિત્તના રોગવાળો પુરુષ હોઠી ઓકતો હોય તથા જેનાં નેત્ર અતિશય સતાં હોય, તેમ જે ત્યારે પાસે સર્વ કાંઈ રાતુંજ દેખતો હોય, તે રક્તપિત્તવાળો રોગી નાશ પામેછે.

અર્શ રોગીનું અરિષ્ટ.

મુલશોષો ભવેદ્યસ્ય મ્મમારોચકપીડિતઃ ।

વિબન્ધોદરશૂલી ચ ગુદજાઃ ક્ષપયંતિ તમ્ ॥

૧ વિદ્બંધસ. પ્ર. ૧ લી. ૨ તદુરઃ ક્ષયતે નરમ્. પ્ર. ૧ લી.

દ્વિતીયસ્થાન-અધ્યાય ચોથો.

૨૧૧

જે રોગીના મુખઉપર સોજો આવે, બ્રમ ઉત્પન્ન થાય, અશ્ચિયથી પીડાય, ઝડો બંધ થાય, અને પેટમાં શૂળ આવે તે રોગીના અર્શ તેનો પ્રાણ લેછે.

બ્રમ રોગીનું અરિષ્ટ.

यस्य तृष्णा भवेद्धोरा दाहो वापि वमिर्मवेत् ।

अमोपपन्नो भवति न स जीवति मानवः ॥

જે બ્રમ રોગીને બયાનક તરસ ઉત્પન્ન થાય, દાહ થાય, ઉઘટી થાય, એવો બ્રમરોગી એટલે ચક્રીના રોગવાળો મનુષ્ય જીવતો નથી.

આર્તવનું અરિષ્ટ.

अपूर्णे दिवसे नारी ज्वरात्तां पुष्पमाप्नुयात् ।

सा न जीवेन्महाप्राज्ञ ! या चातीसारपीडिता ॥

હે મોટી બુદ્ધિવાળા પુત્ર! જે સ્ત્રીને દિવસ પૂરા થયા પહેલા આર્તવની પ્રાપ્તિ થાય, વળી તે તાવથી પીડિત હોય અને અતીસારના રોગથી પીડિત હોય તે સ્ત્રી જીવે નહિ.

કામલા રોગીનું અરિષ્ટ.

यः शोफश्वाससंयुक्तस्तृष्णायुक्तोऽथ शूलवान् ।

कामलापाण्डुरोगात्तौ नरश्च स विपद्यते ॥

જે કામલાના રોગવાળા પુરુષને સોજો થયો હોય, શ્વાસ થયો હોય, તૃષ્ણા (તરસ) ઉપજતી હોય અને શૂળ થતું હોય, એવો કામલાના રોગવાળો અને પાંડુ રોગવાળો રોગી નાશ પામેછે.

ભગંદરનાં અરિષ્ટ.

वातमूत्रपुरीषाणि क्रिमयः शुक्रमेव च ।

भगन्दरात्प्रस्रवन्ति यस्य तं परिवर्जयेत् ॥

જે ભગંદર રોગવાળા પુરુષના ભગંદરમાંથી વાયુ, મૂત્ર, ઝાડો, જીવડા અને વીર્ય નીકળતાં હોય તે ભગંદરવાળા રોગીને સાફ થતું નથી માટે વૈદ્યોએ તેની ચિકિત્સા કરવી નહિ.

૨૧૨

હારીતસંહિતા.

અશ્મરીનાં અરિષ્ટ.

પ્રસૂતનાભિવૃષણં રુદ્ધમૂત્રં રુગન્વિતમ્ ।

અશ્મરી ક્ષયત્યાશુ સિકતાશર્કરાન્વિતા ॥

જે અશ્મરી (પથરી) ના રોગવાળાની ફૂંડી તથા વૃષણ સૂજી ગયાં હોય, જેનું મૂત્ર બંધાયું હોય, પીડા થતી હોય, અને અશ્મરીમાંથી પિશાબ દ્વારા રેતીના કણ જેવી આરીક કણીઓ અથવા કાંકરી નીકળતી હોય, તે અશ્મરી રોગીનો યોગક દિવસમાં અંત આણે છે.

અપસ્મારનાં અરિષ્ટ.

પાર્શ્વભક્ષાન્નવિદ્વેષશોફાતીસારપીડિતમ્ ।

બહુશોડપસ્મરન્તં તુ ક્ષીણં ચ વલિતશ્રુવમ્ ।

નેત્રાખ્યાં ચ વિકુર્વાણમપ્સારો વિનાશયેત્ ॥

પાસાંમાં બંગ થવો, અત્રનો દ્રેષ થવો, સોજો થવો, અતીસારની પીડા ઉપજવી, ઘણે પ્રકારે સ્મૃતિનો નાશ થવો, શરીર ક્ષીણ થવું, આંખોની બ્રમરે વળી જવી, નેત્ર વિકારવાળાં થવાં, એ સર્વે જે અપસ્માર (ફેફસા) ના રોગવાળાને થયું હોય તે અપસ્મારી નાશ પામેછે.

વાતવ્યાધિનાં અરિષ્ટ.

શૂનં સુપ્તત્વચં ભગ્નં કંપાધ્માનનિર્પીડિતમ્ ।

રુજાત્તિમન્તં ચ નરં વાતવ્યાધિર્વિનાશયેત્ ॥

જે વાયુના રોગવાળાનું શરીર સૂજી ગયું હોય, જેની ત્વચા બેહેર મારી ગઈ હોય, જેનાં અંગ વાયુના રોગથી ભાંગી ગયાં હોય, જેનું શરીર વાયુના રોગથી કંપનું હોય, જે પેટ ચઢવાના રોગથી પીડાતો હોય, જેને શૂળ વગેરે પીડા થતી હોય, એવા વાયુના રોગવાળો મનુષ્ય નાશ પામેછે.

પ્રમેહનાં અરિષ્ટ.

યથોક્તોપદ્રવાવિષ્ટમતિપ્રસૂતમેવ ચ ।

પિડકપિડિતં ગાદં પ્રમેહો હન્તિ માનવમ્ ॥

દ્વિતીયસ્થાન-અધ્યાય ચોથો.

૨૧૩

પ્રમેહના રોગના જે જે ઉપદ્રવ નિદાનમાં કહેલા છે તે ઉપદ્રવોથી યુક્ત પ્રમેહ રોગ જેને થયો હોય, પ્રમેહ અતિશય વેહેતો હોય, પ્રમેહને લીધે જે પિઠિકા અથવા ફાક્ષીઓ થાયછે તે પણ થઈ હોય, એવો રોગી પ્રમેહ રોગથી નાશ પામેછે.

કેઠ રોગનાં અરિષ્ટ.

કૃમિહૃદ્રોગમંદાગ્નિસંયુક્તં ચ ત્રિદોષજમ્ ।

પ્રભિન્નં પ્રસ્નુતાઙ્ગં ચ રક્તનેત્રં હતસ્વરમ્ ।

પશ્ચકર્મગુણાતીતં કુષ્ટં હન્તીહ કુષ્ઠિનમ્ ॥

જે કેઠ રોગમાં રોગીનું અંગ ભેદાઈ ગયું હોય, શરીરમાંથી સ્ત્રાવ બળતો હોય, નેત્ર રાતાં થયાં હોય, રોગીનો સ્વર બેશી ગયો હોય, કેઠમાં કૃમિ ઉત્પન્ન થયા હોય, તદ્દયમાં રોગ ઉત્પન્ન થયો હોય, જઠરાગ્નિ મંદ પડી ગયો હોય, જે કેઠ ત્રણે દોષ ક્રોધવાથી થયો હોય, અને વ-મન વિરેચન વગેરે પાંચ કર્મથી જે મટી શકતો ન હોય, એવો કેઠ રોગ મટતો નથી, પણ રોગીનો જીવ લે છે.

ઉન્માદ રોગનાં અરિષ્ટ.

અવાઙ્મુખસ્તૂન્મુખો વા ક્ષીણમાંસવલો નરઃ ।

જાગરૂકસ્ત્વસન્દેહંમુન્માદેન વિનશ્યતિ ॥

જે ઉન્માદ રોગવાળો રોગી નીચું જોઈતે અથવા ઊંચું જોઈતે બેશી રહેતો હોય, જેના શરીરમાંથી માંસ અને બળતો ક્ષય થયો હોય, અને જેને ઊંઘ આવતી ન હોય, એવો ઉન્માદ રોગવાળો પુરુષ નિશ્ચય મરણ પામે.

इति आत्रेयभाषिते हारीतोत्तरे द्वितीयस्थाने व्याथ्यरिष्टं

नाम चतुर्थोऽध्यायः ।

૨૧૪

હારીતસંહિતા.

પચ્ચમોઽધ્યાયઃ ।

પાંચ ઇંદ્રિયોના વિકાર.

પ્રકૃતિના ફેરફારરૂપ અરિષ્ટ.

આત્રેય ઉવાચ ।

યઃ શીલવાન્ ક્રોધનતામુપૈતિ યઃ ક્રોધવાન્ શીલગુણં ચ ધત્તે ।

દ્વાથેવ મૃત્યું તનુતો વિધિન્ન ! સ્થૂલો નરઃ શીઘ્રતરં કુશાઙ્ગઃ ॥

આત્રેય કહેછે:—જે પુરૂષ સદૈવ યંડા સ્વભાવનો છતાં એકએક ક્રોધી સ્વભાવનો થઈ જાય, અથવા જે જન્મનો ક્રોધી હોઈને યંડા સ્વભાવવાળો થાય, તો હે વિધિને જાણનારા પુત્ર ! એ બન્નેવાનાં મૃત્યુ આણુનારાં છે. તેમજ જે પુરૂષ પ્રથમ શરીરે જડો છતાં એકએક પાતળો થઈ જાય તો તે પણ મૃત્યુ આણુનારૂં અરિષ્ટ ચિન્હ છે એમ જાણવું.

યો ધર્મશીલો ભવતીહ પાપી પાપાત્મકો ધર્મરતો યદિ સ્યાત્ ।

સ મૃત્યુભાજી ભવતીહ શીઘ્રં યશ્ચ પ્રકૃત્યા વિકૃતિં પ્રયાતિ ॥

જે પુરૂષ ધર્મશીલ છતાં પાપકર્મ કરે અથવા પાપી છતાં ધર્મ આચરે, તેમજ એવી રીતે જે પોતાની હમેશની પ્રકૃતિ છોડીને વિકૃતિને પામે તે મનુષ્ય થોડાક કાળમાં મૃત્યુ પામે.

યો ગૌરવર્ણો વિદધાતિ કાષ્ઠ્યં કૃષ્ણોઽતિગૌરત્વમુપૈતિ યશ્ચ ।

તથા મૃતિં યાતિ નરઃ પ્રકૃત્યા શીઘ્રં વિકૃત્યા ભજતે વિયોગમ્ ॥

જે પુરૂષ ગૌરવર્ણનો હોઈને પછી કાળો થઈ જાય અથવા કાળો હોઈને ગૌરવર્ણનો થઈ જાય, તેમ જે પુરૂષ પોતાની હમેશની પ્રકૃતિમાં ફેરફાર થવાથી તે પ્રકૃતિ છોડી દે તે પુરૂષ મૃત્યુ પામેછે.

યો વૈષરીત્યં શ્રુણુતેથ શબ્દં શૃક્ષાતિ વા ન શ્રુણુતે સ શીઘ્રમ્ ।

સ વૈ મૃતિં પશ્યતિ યો ન પદ્યેત્ છાયાં સ્વકીયાં ધરણીં પ્રપન્નામ્ ॥

જે પુરૂષ ડોઈએ ઉચ્ચારેલા શબ્દને વિપરીતપણે સાંભળે, એટલે તે ધીમેથી મોલ્યો હોય તો ભારે અવાજ સાંભળે અને ભારે અવા-

દ્વિતીયસ્થાન-અધ્યાય પાંચમો.

૨૧૫

જમ્બી બોલ્યો હોય તો ધીમું બોલ્યો હોય તેવું સાંભળે, અથવા કોઈના બોલેલા શબ્દને ઝટ સાંભળી શકે નહિ કે સાંભળીને અર્થ ગ્રહણ કરી શકે નહિ, તેમજ પૃથ્વી ઉપર પડેલા પોતાના શરીરના પડખાને જે જોઈ શકે નહિ તે મનુષ્ય મૃત્યુ પામે.

यो वेन्द्रियैः प्रतिहतः कृशातां प्रयाति
स्थूलोऽति निःप्रभवपुर्मरणं विपश्येत् ।
यो विस्रगन्धि च रसं च कचिन्न वेत्ति
स वै मूर्ति प्रियतमां भजते मनुष्यः ॥

જે પુરુષની ઇન્દ્રિયોની શક્તિ નામે તથા જે સ્થૂલ હોવા છતાં પાતળો અને છેક કાંતિરહિત શરીરવાળો થાય, તે પુરુષ મરણ પામે. વળી જે મહાતા જેવા ઉચ્ચગ્રંથને કે રસને કોઈ સ્વર્ણમાં ગણી શકે નહિ તે પુરુષ પણ મરણશુષી પ્રિયતમાનું સેવન કરે અર્થાત્ મૃત્યુ પામે.

यस्यास्यगन्धमाग्राय भजन्ते नीलमक्षिकाः ।

नासिकायां शरीरे वा स चैव यमलोकगः ॥

જે પુરુષના મુખના વાસને સુંઘીને લીલી માંખ તેના નાક ઉપર અથવા તેને શરીરે ખેસે તે પુરુષ નિશ્ચય યમપુરીમાં જાય.

इति आत्रेयभाषिते हारीतोत्तरे द्वितीयस्थाने पञ्चेन्द्रिय-

विकारो नाम पञ्चमोऽध्यायः ।

षष्ठोऽध्यायः ।

नक्षत्रોતું જ્ઞાન.

નક્ષત્રજ્ઞાન કથનનો ઉપક્રમ.

आत्रेय उवाच ।

अथ नक्षत्रयोगेन व्याधिर्यस्य प्रजायते ।

साध्यासाध्यं च याप्यं च वक्ष्यामि शृणु पुत्रक ! ॥

૨૧૬

હારીતસંહિતા.

આત્રેય કહેછે:—જે પુરુષને જે નક્ષત્રમાં વ્યાધિ ઉત્પન્ન થાયછે તે નક્ષત્ર ઉપરથી તે વ્યાધિ સાધ્ય છે કે અસાધ્ય છે કે યાધ્ય^૧ તે હું તને કહુંછું, હે પુત્ર તે તું સાંભળ.

યમધંટયોગ.

આદિત્યયોગેન મઘા વિશાસ્ત્રા ચન્દ્રેણ યુક્તા કુજ આર્દ્રયા તુ ।
મૂલં પ્રવુદ્ધે ગુરુકૃત્તિકા ચ શુક્રેણ રોહિણ્યસિતેન હસ્તઃ ॥

एतान् वदन्ति निपुणा यमघण्टयोगात्
व्याधिप्रपन्नमनुजो यदि पुण्ययोगात् ।
जीवेद् यदा कथमसौ यमदंतयन्त्र-
घोरान्तरालपतनेन कथं सुखं स्यात् ॥

રવિવારે મઘા, સોમવારે વિશાખા, મંગળવારે આર્દ્રા, બુધવારે મૂળ, શુક્રવારે કૃત્તિકા, શુક્રવારે રોહિણી, અને શનિવારે હસ્ત, એ પ્રમાણે નક્ષત્રો આવે, સારે બુદ્ધિમાન પુરુષો તેને યમધંટ યોગ કહેછે. એ યમધંટ યોગમાં વ્યાધિનો જેને આરંભ થયો હોય તેવો રોગી જીવે નહિ; અને કદાપિ પુણ્યખળથી જીવે તોપણ ભયંકર એવી યમની દાઢનીવચ્ચે પડેલો તે રોગી સુખી તો જાનોજ થાય? અર્થાત્ ધણા દહાડા દુઃખ ભોગવીને પણ મરે.

- મૃત્યુયોગ.

આદિત્યેનાનુરાધા વસતિ હિમરુચિશ્ચોત્તરાસંપ્રયુક્તો
‘વારીશો ભૌમયુક્તો બુધ્વૈતિ તુરગીયુક્ત’^૨ एतत् सुखं न ।
देवाचार्योमृगाख्ये शुभगणसहितेऽश्लेषया शुक्रसंज्ञो
हस्तो मंदैन युक्तो न तु वदति शुभं शास्त्रविन्मृत्युयोगे ॥

इति मृत्युयोगः ।

રવિવારે અનુરાધા, સોમવારે ઉત્તરા, મંગળવારે શતભીષા, બુધવારે અશ્વિની, શુક્રવારે મૃગશિર, શુક્રવારે આશ્લેષા, શનિવારે હસ્ત,

* જે વ્યાધિ કેવળ મઠાડી શકાય નહિ પણ ધણે દરજ્જે આછા કરી શકાય અથવા જેનું બળ નરમ પાડી શકાય તેને ‘યાધ્ય’ કહેછે.

૧ ભૌમઃ સપ્તર્ષિયુક્તો. પ્ર૦ ૧-૨. ૨ કાલયોગં ચ જાયેત્. પ્ર૦ ૨.

દ્વિતીયસ્થાન-અધ્યાય છઠ્ઠો.

૨૧૭

એવી રીતે નક્ષત્રો આવ્યાં હોય ત્યારે શાસ્ત્ર બાણુનારા પુરૂષો તેને મૃત્યુયોગ કહેછે. એ યોગમાં જેને વ્યાધિનો આરંભ થયો હોય તે રોગીને આરામ થતો નથી, માટે એ યોગ નષ્ટ છે.

અમૃતયોગ.

દિનકરકરયુક્તઃ સોમસૌમ્યેન વાપિ
તુરગસહિતભૌમઃ સોમપુત્રેઽનુરાધા ।
સુરગુરુરપિ પુણ્યે રેવતી શુક્રવારે
દિનકરસુતયુક્તા રોહિણી સૌખ્યહેતુઃ ॥

અમૃતયોગઃ ।

રવિવારે હસ્ત, સોમવારે મૃગશિર, મંગળવારે અશ્વિની, ગુરુવારે અનુરાધા, શુક્રવારે પુષ્ય, શુક્રવારે રેવતી, અને રાનિવારે રોહિણી, એ નક્ષત્રોના યોગને અમૃતયોગ કહેછે. એ યોગમાં જેને વ્યાધિનો આરંભ થયો હોય તેને આરામ થાયછે.

કૂરયોગ.

શૂલે વજ્રેઽતિગણ્ડે વા વ્યાઘ્રાતે વ્યતિપાતકે ।
વિષ્કમ્ભયોગયુક્તે ચ નક્ષત્રે કૂરદૈવતે ॥
પૈતૃસાધ્યા જ્વરિણસ્તસાદ્ યોગાન્ પરીક્ષયેત્ ।
યોગે ઋક્ષે તથા વૃરે કૂરે પ્રાપ્તે ન જીવતિ ॥

इति कुरयोगः ।

શુભયોગ, વજ્રયોગ, અતિગંડયોગ, વ્યાઘ્રાતયોગ, વ્યતિપાતયોગ, વિષ્કંભયોગ, એમાંના કોઇપણ યોગ સાથે, જેનો દેવતા કૂર હોય એવું કોઈ પણ નક્ષત્રયુક્ત થાય, તો તે કૂરયોગ કહેવાયછે. એ કૂરયોગમાં જેના વ્યાધિનો આરંભ થયો હોય તે વ્યાધિ અસાધ્ય થાયછે માટે વૈદે પ્રથમ યોગની પરીક્ષા કરવી જોઈએ, કેમકે કૂરયોગ, કૂર નક્ષત્ર કે કૂર વારમાં વ્યાધિ થયો હોય તો તે રોગી યવતો નથી.

શુભયોગ.

सिद्धिः शुक्लं शुभः प्रीतिर्वायुष्मत्सौम्यकर्मणः ।
धृतिर्वृद्धिर्ध्रुवो हर्षः सुखसाध्या इमे स्मृताः ॥
इति योगविज्ञानम् ।

૨૧૮

હારીતસંહિતા.

સિદ્ધિયોગ, શુકલયોગ, શુભયોગ, પ્રીતિયોગ, આયુષ્માનયોગ, ધૃતિયોગ, વૃદ્ધિયોગ, ધ્રુવયોગ, હર્ષયોગ, એ સર્વે સૌમ્ય કર્મવાળા પુરુષને સુખસાધ્ય છે. અર્થાત્ એ યોગમાં પ્રાપ્ત થયેલો રોગ મુખે કરીને મરે છે.

અશુભ નક્ષત્ર.

મઘા વિશાખા ભરણી તથાર્દ્રા મૂલં તથા કૃત્તિકાહસ્તઋક્ષાઃ ।

પિત્તે ન શસ્તા મુનયો વદન્તિ ચારકમેઘૈવ વિચિન્તનીયાઃ ॥

રવિવારે મઘા નક્ષત્ર, સોમવારે વિશાખા, મંગળવારે ભરણિ, બુધવારે આર્દ્રા, શુક્રવારે મૂળ, શુક્રવારે કૃત્તિકા અને શનિવારે હસ્ત, એ નક્ષત્રો સારાં નથી એમ મુનિઓ કહે છે.

અસાધ્ય નક્ષત્ર.

મઘાભરણિહસ્તેષુ મૂલે વા જ્વરિતોઽપિ યઃ ।

મૃત્યુમાપદ્યતે સોઽપિ નાત્ર કાર્યા વિચારણા ॥

મઘા, ભરણિ, હસ્ત, અને મૂળ, એ નક્ષત્રોને દિવસે જે રોગીને તાવ આવે તે રોગી મૃત્યુ પામે એમાં શંકા કરવી નહિ.

સાધ્ય નક્ષત્ર.

અશ્વિનીરોહિણીપુષ્યમૃગશિરઃ જ્યેષ્ઠાઃ પુનર્વસુઃ ।

ઇતે સાધ્યાશ્ચ વિજ્ઞેયા જ્વરિણાં ચ વિશેષતઃ ॥

અશ્વિની, રોહિણી, પુષ્ય, મૃગશિર, જ્યેષ્ઠા, પુનર્વસુ, એ નક્ષત્રો સાધ્ય છે અર્થાત્ તે નક્ષત્રમાં ઉપજેલો રોગ થાય છે. અને જ્વરવાળાને તો તે વિશેષે કરીને સાધ્ય છે.

કષ્ટસાધ્ય નક્ષત્રો.

પૂર્વાશ્વિન્યં સ્વાતિરથાપિ ચિત્તા

ત્રયોત્તરાર્દ્રાશ્રવણાધનિષ્ઠાઃ ।

મૂલં વિશાખા સહ કૃત્તિકાભિઃ

સાર્પેઽનુરાધા સહ જ્યેષ્ઠયા ચ ॥

ઇતે સકષ્ટા ગદ્ગીડિતાનાં

ઋક્ષાઃ સુયાવ્યાન્ કુરુતે નરાણામ્ ।

૧ તિથ્યાઃ પ્ર૦ ૧ લી.

દ્વિતીયસ્થાન-અધ્યાય છઠ્ઠો.

૨૧૯

**તસ્માત્ તુ વિજ્ઞાય બુધાશ્ચ સમ્યક્
રૂઝાં વિનાશં પ્રતિકર્મ કુર્યુઃ ॥**

પૂર્વાશ્વિનુની, પૂર્વાષાઢા, પૂર્વાભાદ્રપદ, સ્વાતિ, ચિત્રા, ઉત્તરાશ્વિનુની, ઉત્તરાષાઢા, ઉત્તરાભાદ્રપદ, આર્દ્રા, શ્રવણ, ધનિષ્ઠા, મૂળ, વિશાખા, કૃત્તિકા, અશ્લેષા, અનુરાધા, જ્યેષ્ઠા, એ સર્વે નક્ષત્રો રોગથી પીડાયલાં એને કહ્યું આપનારાં છે. અર્થાત્ એ નક્ષત્રોમાં આરંભાયેલો કષ્ટ કરીને સાધ્ય કરી શકાય છે. તેમજ એ નક્ષત્રોમાં રોગ થાય તો તે થણે દિવસે કરીને શમાવી શકાય છે. અથવા રોગનું અળમાત્ર કમી કરી શકાય છે. એટલામાટે પંડિત વૈદ્યોએ એ નક્ષત્રોને સારી પેઠે જાણીને પણ રોગ મટાડવાનેમાટે કર્મનો આરંભ કરવો.

નક્ષત્રોની પીડાનો અવધિ,

અશ્વિન્યાં ચૈકરાત્તં તુ ભરણ્યાં મૃત્યુમીક્ષતે ।

નવરાત્રં કૃત્તિકાયાં રોહિણ્યાં તુ દિનત્રયમ્ ॥

અશ્વિનીમાં રોગ થયો હોય તો એક રાત્રિ પીડા કરીને નાશ પામે છે. ભરણીમાં રોગ થયો હોય તો તે મૃત્યુ કરે છે. કૃત્તિકામાં થયેલો રોગ નવ રાતોમાં શમી જાય છે અને રોહિણીમાં થયેલો રોગ ત્રણ દિવસમાં મટે છે.

મૃગે માસં તુ પીઢા સ્યાદાર્દ્રાયાં મૃત્યુરેવ ચ ।

પુનર્વસૌ ચ પુણ્યે ચં સપ્તરાત્રં તુ પીઢ્યતે ॥

મૃગશિર નક્ષત્રમાં થયેલો રોગની પીડા એક માસ ભોગવવી પડે છે; આર્દ્રા નક્ષત્રમાં થયેલો રોગ મૃત્યુ આણે છે; તેમજ પુનર્વસુ અને પુષ્યમાં થયેલો રોગ સાત દિવસમાં મટે છે.

નવરાત્રં તથાશ્લેષા મઘા ચેતિ યમાલયમ્ ।

પૂર્વા માસત્રયં જ્ઞેયમુત્તરા પક્ષકલ્પયમ્ ॥

અશ્લેષામાં થયેલો રોગ નવ દિવસમાં મટે છે, મઘામાં થયેલો રોગ યમ લોકમાં લેઈ જાય છે, પૂર્વાશ્વિનુનીમાં થયેલો રોગ ત્રણ મહિને મટે છે, અને ઉત્તરાશ્વિનુનીમાં થયેલો રોગ પંદર દિવસે મટે છે.

પૂર્વાન્નયે ત્રયોઽશાશ્ચ શુભા જ્ઞેયા મનીષિભિઃ ।

પ્તેષાં તુર્યગે ચાન્તે યદિ રોગસ્તદા મૃતિઃ ॥

૨૨૦

હારીતસંહિતા.

વળી ત્રણે જાતના પૂર્વા નક્ષત્રોની પેહેલા ત્રણ પાયા સારા છે એમ બુદ્ધિમાન વૈદ્યોએ જાણવું. પણ એ નક્ષત્રોના ચોથા અથવા છેલ્લા પાયામાં રોગની કૃત્પત્તિ થાય તો રોગીનું મરણ સમજવું.

હસ્તેન પ્રાપ્યતે સૌખ્યં ચિત્તા પંચદશાહકમ્ ।

સ્વાતિઃ ષોડશરાત્રં તુ વિશાખા વિંશરાત્રકમ્ ॥

હસ્ત નક્ષત્રમાં રોગ થયો હોય તો સુખપ્રાપ્તિ થાયછે. ચિત્રા નક્ષત્રમાં રોગ થયો હોય તો પંદર દિવસે મરેછે. સ્વાતિમાં થયેલો રોગ સોળ રાત્રીઓ લગી ચાલેછે અને વિશાખા નક્ષત્રમાં થયેલો રોગ વીશ રાત્રી સુધી ચાલેછે.

અનુરાધા પક્ષમેકં જ્યેષ્ઠા દશદિનાનિ તુ ।

મૂલેન મૃત્યુમાપ્નોતિ આષાઢાસુ ત્રિપચ્ચક્રમ્ ॥

અનુરાધા નક્ષત્રમાં રોગ થયો હોય તો એક પખવાડીયું ચાલેછે; જ્યેષ્ઠા નક્ષત્રમાં થયેલો રોગ દશ દિવસ ચાલેછે. મૂળ નક્ષત્રમાં રોગ થયો હોય તો રોગી મૃત્યુ પામેછે. અને પૂર્વાષાઢા નક્ષત્રમાં થયેલો રોગ પંદર દિવસ ચાલેછે.

ઉત્તરા વિંશરાત્રેણ શ્રવણે માસકલ્પયમ્ ।

માસકલ્પયં ધનિષ્ઠા સ્યાત્ સપ્તર્ષિદિનવિંશતિઃ ॥

ઉત્તરાષાઢા નક્ષત્રમાં રોગ થયો હોય તો તે વીશ દિવસે મરેછે. શ્રવણમાં થયેલો રોગ બે માસે મરેછે. ધનિષ્ઠામાં થયેલો બે માસે અને શતભીષામાં થયેલો રોગ વીશ દહાડે મરેછે.

નવરાત્રં ભવેત્ પૂર્વા ઉત્તરા પંચકલ્પયમ્ ।

દશાહં રેવતીપીઢા મુચ્યતે વ્યાધિભિસ્તતઃ ॥

પૂર્વાભાદ્રપદમાં થયેલો રોગ નવ રાત્રીમાં મરેછે. ઉત્તરાભાદ્રપદમાં થયેલો રોગ પંદર દિવસમાં મરેછે. અને રેવતી નક્ષત્રમાં થયેલો રોગની પીઢા દશ દિવસ ભોગવીને પછી રોગી રોગપીઢામાંથી મુક્ત થાયછે.

નક્ષત્રોના તૃતીયાંશની પીઢાનો અવાધ.

કૃત્તિકા.

કૃત્તિકાસુ જ્વરસ્તીવ્રો વ્યાધિર્ભવતિ પૈત્તિકઃ ।

દિનાનિ દશ પ્રથમે ચરણે ચ વિનિર્દિશેત્ ।

દશૈષ દ્વિતીયે ભાગે તૃતીયે દિનપંચકમ્ ॥

દ્વિતીયસ્થાન-અધ્યાય છઠો.

૨૨૧

કૃત્તિકાનક્ષત્રમાં તીવ્ર જ્વર અને પિત્તનો વ્યાધિ થાયછે. કૃત્તિકાના ત્રણ ભાગ કરીને તેના પેહેલા ભાગમાં વ્યાધિ થયો હોય તો તે દશ દિવસ પછી મટેછે; બીજા ભાગમાં થયેલો વ્યાધિ પણ દશ દિવસે મટેછે; અને ત્રીજા ભાગમાં થયેલો વ્યાધિ પાંચ દિવસમાં મટેછે, એમ કહેવું.

રોહિણી.

રોહિણ્યાં નવરાત્રં તુ પ્રથમેદશે પ્રકીર્તિતમ્ ।

દ્વિતીયે ત્રિગુણં પ્રોક્તં તૃતીયે દશરાત્રકમ્ ॥

રોહિણીના પેહેલા અંશમાં થયેલો વ્યાધિ નવ રાત્રિમાં મટેછે; બીજા અંશમાં થયેલો અઢાર દિવસમાં અને ત્રીજા અંશમાં થયેલો દશ રાત્રિમાં મટેછે.

મૃગશિર.

નક્ષત્રે ચન્દ્રદૈવત્યે પક્ષં સ્યાત્પ્રથમેદશકે ।

મધ્યમાંશે તથા વિદ્યાદૃવ્યાધિ દ્વાદશવાસરાન્ ।

તૃતીયાંશે તથા જ્વેયો મૃત્યુર્માસાદનન્તરમ્ ॥

મૃગશિર નક્ષત્રના પેહેલા અંશમાં થયેલો વ્યાધિ સાત દિવસમાં મટેછે; મધ્યમ અથવા બીજા અંશમાં થયેલો વ્યાધિ બાર દિવસમાં મટેછે; અને ત્રીજા અંશમાં વ્યાધિ થયો હોય તો એક માસ પછી રોગી મરણ પામશે એમ જાણવું.

આર્દ્રા.

નક્ષત્રે રુદ્રદૈવત્યે પક્ષં સ્યાત્પ્રથમેદશકે ।

દ્વાદશાહં દ્વિતીયે ચ તૃતીયાંશે ન જીવતિ ॥

આર્દ્રા નક્ષત્રના પેહેલા અંશમાં થયેલો વ્યાધિ એક પખવાડીઆમાં મટેછે; બીજા અંશમાં થયેલો વ્યાધિ બાર દિવસમાં મટેછે; અને ત્રીજા અંશમાં વ્યાધિ થયો હોય તો રોગી જીવતો નથી.

પુનર્વસુ.

પુનર્વસૌ જ્વરં વિદ્યાત્ પ્રથમાંશે ત્રિપક્ષકમ્ ।

મધ્યમે દિવસાન્ સપ્ત તૃતીયે પંચવિંશતિઃ ॥

૧ તૃતીયે મુનિભિઃ પ્રોક્તં દિનાનાં પંચવિંશતિઃ, પ્ર૦ ૨.

૨ આ પંદર લીટી, પ્ર૦ ૧ લી માં નથી.

૨૨૨

હારીતસંહિતા.

પુનર્વસું નક્ષત્રમાં આવેશે જ્યર જે તેના પેહેલા અંશમાં આવ્યો હોય તો દોઢ મહિનો પીડા કરેછે; બીજા અંશમાં આવ્યો હોય તો સાત દિવસ, અને ત્રીજા અંશમાં આવ્યો હોય તો પચીશ દિવસ પીડા કરેછે.

પુખ્ય.

પુખ્યે સ્યાત્રથમે સપ્ત દ્વિકે વિંશતિવાસરાન્ ।

તૃતીયાંશો તથા વિંદ્યાદિવસાનેકવિંશતિઃ ॥

પુખ્ય નક્ષત્રના પેહેલા અંશમાં થયેશે વ્યાધિ સાત દિવસ, બીજા અંશમાં થયેશે વ્યાધિ વીશ દિવસ, અને ત્રીજા અંશમાં થયેશે વ્યાધિ એકવીશ દિવસ પીડા કરેછે.

અશ્લેષા.

આશ્લેષાયાં ચ નક્ષત્રે यस્ય સંભવતિ જ્વરઃ ।

માસત્રયેણ પ્રાગંશો કષ્ટાઝ્ઞીવતિ માનવઃ ॥

દ્વિતીયે ચ તૃતીયે ચ મૃત્યુરેવ ન સંશયઃ ।

અશ્લેષા નક્ષત્રમાં જે રોગીને જ્યર ઉત્પન્ન થાયછે, તે જે તેના પેહેલા અંશમાં થયો હોય તો ત્રણ માસ પીડા ભોગવીને રોગી મનુષ્ય કંઈ કરીને શકેછે. અને બીજા કે ત્રીજા અંશમાં જ્યર ઉપજ્યો હોય તો રોગીનું મૃત્યુ થાયછે એમાં સંશય નથી.

મધા.

નક્ષત્રે પિતૃદૈવત્યે રોગો यस્ય પ્રવર્તતે ।

પ્રથમેઽશો સપ્તરાત્રિ દ્વિતીયે ધ્રિણ્યતુલ્યતામ્ ।

વિંશતૃતીયે દિવસાન્ પીડ્યતે કર્મણો બલાત્ ॥

મધા નક્ષત્રના પેહેલા અંશમાં જે રોગીને રોગ ઉત્પન્ન થયો હોય તે રોગી સાત રાત્રિ પીડા ભોગવેછે; બીજા અંશમાં થયેલા રોગની પીડા સત્તાવીશ દિવસ ભોગવેછે; અને પોતાના કર્મના અળથી, જે ત્રીજા અંશમાં રોગ થયો હોય તો તેની પીડા વીશ દિવસ ભોગવેછે.

પૂર્વાફાલ્ગુની.

નક્ષત્રે મગદૈવત્યૈ यस્ય સંજાયતે જ્વરઃ ।

પ્રથમેઽશો પંચરાત્રિ મધ્યે દ્વાદશવાસરાન્ ।

તૃતીયાંશો તથા જ્ઞેયં મૃત્યુર્માસાદનંતરમ્ ॥

દ્વિતીયસ્થાન--અધ્યાય છઠ્ઠો.

. ૨૨૩

પૂર્વાશ્વિની નક્ષત્રના પ્રથમ અંશમાં જોને વ્યાધિ થયો હોય તે પાંચ રાત્રી પીડા ભોગવેછે; મધ્યમ અંશમાં થયેલા વ્યાધિની પીડા બાર દિવસ ભોગવેછે; અને ત્રીજા અંશમાં વ્યાધિ થયો હોય તો એક માસ પીડા ભોગવ્યા પછી રોગીનું મરણ થાયછે એમ જાણવું.

ઉત્તરાશ્વિની.

ઉત્તરાયાઃ પ્રથમાંશો વાસરાણિ ચતુર્દશ ।

દ્વિતીયે સપ્તરાત્રં તુ તૃતીયે દિવસાન્ નવ ॥

યદિ હસ્તે મહેદ્રોગઃ પ્રથમે સપ્તરાત્રકમ્ ।

ઉત્તરાશ્વિની નક્ષત્રના પ્રથમ અંશમાં રોગ થયો હોય તો ચૌદ દિવસ પીડા થાયછે; બીજા અંશમાં થયો હોય તો સાત રાત્રી, અને ત્રીજા અંશમાં થયો હોય તો નવ દિવસ પીડા થાયછે.

હસ્ત.

ચત્વાર્યહાનિ દ્વિતીયે તૃતીયે દિનપંચકમ્ ॥

મૃત્યું વિદ્યાત્ તથા પૂર્વે ત્વાષ્ટ્રે યસ્ય મહેજ્જ્વરઃ ।

જો હસ્ત નક્ષત્રના પ્રથમ અંશમાં રોગ થયો હોય તો સાત રાત્રી, બીજા અંશમાં થયો હોય તો બાર દિવસ અને ત્રીજા અંશમાં થયો હોય તો પાંચ દિવસ પીડા થાયછે.

ચિત્રા.

ત્રિભિર્માસૈદ્વિતીયાંશે રોગો મવતિ દારુણઃ ।

તૃતીયાંશે તથા જ્ઞેયં વાસરાણિ ત્રયોદશ ॥

ચિત્રા નક્ષત્રના પૂર્વભાગમાં જો જ્વર ઉપજે તે રોગી મૃત્યુ પામે બીજા અંશમાં જોને જ્વર ઉપજે તેને દારૂણ રોગ થાય અને તે ત્રણ માસે મરણ પામે. ત્રીજા અંશમાં રોગ થયો હોય તો તેર દિવસ પછી મરણ પામે કે સાડે થાય.

સ્વાતિ.

વાયવ્યે પ્રાક્ સપ્તદશ દ્વિતીયે ચૈર્કવિંશતિઃ ।

અસ્યૈવ તુ તૃતીયાંશે મૃત્યુમેવ વિનિર્દિશેત્ ॥

૨૨૪ .

હારીતસંહિતા.

સ્વાતિ નક્ષત્રના પ્રથમ અંશમાં થયેલો રોગ સત્તર દિવસ, અને ખીન્ન અંશમાં થયેલો એકવીશ દિવસ પીડા કરેછે. ત્રીજા અંશમાં થયેલો રોગ રોગીનું મૃત્યુ કરેછે.

વિશાખા.

પ્રથમાંશે વિશાખાયાં ત્રિગુણાઃ षોડશઃ સ્મૃતાઃ ।

દ્વિતીયે દ્વાદશ પ્રોક્તાસ્તૃતીયેઽપિ તથૈવ ચ ॥

વિશાખા નક્ષત્રના પ્રથમ અંશમાં રોગ થયો હોય તો અડતાલીશ દિવસ પીડા કરેછે; ખીન્ન અંશમાં થયો હોય તો બાર દિવસ અને ત્રીજા અંશમાં થયો હોય તો પાંચ દિવસ પીડા કરેછે.

અનુરાધા.

મૈત્રાંશે પ્રથમે સપ્ત દ્વિતીયે પક્ષમાદિશેત્ ।

તૃતીયાંશે ચતુઃષ્ઠિર્વાસરાણાં મહામતે ! ॥

હે મોટી બુદ્ધિવાળા! અનુરાધા નક્ષત્રના પ્રથમ અંશમાં રોગ થયો હોય તો સાત દિવસ, ખીન્નમાં થયો હોય તો પંદર દિવસ, અને ત્રીજા અંશમાં થયો હોય તો એસઠ દિવસ પછી રોગ મટેછે.

જ્યેષ્ઠા.

ત્રિપક્ષમૈન્દ્રે પ્રથમે દ્વિત્રિભાગે ચ ષોડશ ।

જ્યેષ્ઠા નક્ષત્રના પેહેલા અંશમાં વ્યાધિ થયો હોય તો પંદર અને ખીન્ન કે ત્રીજા અંશમાં વ્યાધિ થયો હોય તો સોળ દિવસ પછી મટેછે.

મૂલ.

મૂલેઽશે તૃતીયે જ્ઞેયઃ પક્ષ યવ મનીષિભિઃ ॥

મૂલ નક્ષત્રના ત્રીજા અંશમાં રોગ થયો હોય તો એક પચ્ચવાડી-આમાં મટે છે એમ બુદ્ધિમાન પુરુષોએ જાણવું. (પ્રથમ અને દ્વિતીય અંશનું અંતમાં ક્યંત ક્યું નથી માટે તે અંશમાં થયેલો રોગ સુખસાધ્ય હોઈને મટી જાયછે એમ જાણવું).

પૂર્વાષાઢા.

આદ્યે પૂર્વે ત્રયો માસા મધ્યમેઽહાનિ ષોડશ ।

તૃતીયાંશે પુનર્મૃત્યુરતીસારઃ પ્રજાયતે ॥

દ્વિતીયસ્થાન-અધ્યાય છઠ્ઠો.

૨૨૫

પૂર્વાષાઢા નક્ષત્રના પ્રથમ અંશમાં રોગ થયો હોય તો તે ત્રણ માસ પીડા કરેછે; ખીજા અંશમાં રોગ થયો હોય તો સોળ દિવસ પીડા કરેછે; અને ત્રીજા અંશમાં રોગ થયો હોય તો રોગીનું અતીસારથી મૃત્યુ નીપજે છે.

ઉત્તરાષાઢા.

વિધ્વંશો પ્રથમે વક્ષં મધ્યે દ્વાદશરાત્રિકમ્ ।

દિનાનાં વિંશતિઃ પ્રોક્તા તૃતીયાંશે મહામુને ! ॥

ઉત્તરાષાઢા નક્ષત્રના પેહેલા અંશમાં થયેલો રોગ પંદર દિવસ પીડા કરેછે; ખીજા અંશમાં થયેલો રોગ બાર દિવસ પીડા કરેછે; અને હે મહામુનિ! ત્રીજા અંશમાં થયેલો રોગ વીશ દિવસ પીડા કરેછે.

શ્રવણ.

સપ્તાહમાદૌ શ્રવણે વિંશતિર્મધ્યમે મતા ।

ષોડશાહં તૃતીયાંશે સત્યમેતદ્ભવીમ્યહમ્ ॥

શ્રવણ નક્ષત્રના પ્રથમ અંશમાં થયેલો રોગ સાત દિવસ પીડા કરેછે; મધ્યમ અંશમાં થયેલો રોગ વીશ દિવસ પીડા કરેછે; અને ત્રીજા અંશમાં થયેલો રોગ સોળ દિવસ પીડા કરેછે; એ હું સાચું કહું છું.

ધનિષ્ઠા.

વિંશતિર્વાસવે પૂર્વે મધ્યમે માસયુગ્મકમ્ ।

માસસ્તૃતીયે વિજ્ઞેયો દૈવજ્ઞૈશ્ચ નિવેદિતમ્ ॥

ધનિષ્ઠા નક્ષત્રના પ્રથમ અંશમાં થયેલો રોગ વીશ દિવસ પીડા કરેછે; ખીજા અંશમાં થયેલો રોગ એ માસ પીડા કરેછે; અને ત્રીજા અંશમાં થયેલો રોગ એક મહિના પીડા કરેછે; એમ જ્યોતિષ્યશાસ્ત્ર જ્ઞાનુનારાઓનું કહેવું છે.

પૂર્વાભાદ્રપદ.

વારુણે દારુણો રોગસ્ત્રિપક્ષં પ્રથમાંશકે ।

દ્વિતીયે માસષટ્કં તુ ષોડશાહં તૃતીયકે ॥

પૂર્વાભાદ્રપદ નક્ષત્રના પ્રથમ અંશમાં થયેલો દારુણ રોગ ત્રણ પંખવાડીઆં ચાલેછે; ખીજા અંશમાં થયેલો છ માસ ચાલેછે; અને ત્રીજા અંશમાં થયેલો રોગ સોળ દિવસ પીડા કરેછે.

૨૨૬

હારીતરાંહિતા.

ઉત્તરાભાદ્રપદ.

અહિર્વુષ્ઠે પક્ષમાદૌ મધ્યે માસં વિનિર્દિશેત્ ।

અન્તેઽષ્ટાવિંશતિર્જ્ઞેયા પીડા સ્યાત્ પાપકર્મણિ ॥

ઉત્તરાભાદ્રપદ નક્ષત્રના પ્રથમ અંશમાં થયેલો રોગ એક પખવા-
ડિયું પીડા કરેછે; બીજા અંશમાં થયેલો રોગ એક મહિનો પીડા કરેછે;
અને ત્રીજા અંશમાં થયેલો રોગ પાપકર્મોને લીધે અઢાવીશ દિવસ
પીડા કરેછે.

રેવતી.

રેવત્યાઃ પ્રથમે ચાષ્ઠૌ દ્વિત્રિમાસે તુ ષોડશ ॥

રેવતીના પ્રથમ અંશમાં રોગ થયો હોય તો રોગી આઠ દિવસ
પીડા ભોગવેછે; અને બે બીજા કે ત્રીજા અંશમાં રોગ થયો હોય તો
સોળ દિવસ પીડા ભોગવેછે.

અશ્વિની.

અશ્વૌ દશાહં પૂર્વાંશે મધ્યે સપ્તદશસ્તથા ।

અન્તે ત્રિંશદિનાન્યેવં પ્રોક્તાનિ પૂર્વસૂરિભિઃ ॥

અન્યૈસ્તુ પ્રથમે માસે દિનમેકં પ્રકીર્તિતમ્ ।

દ્વિતીયે પંચરાત્રં તુ તૃતીયે સપ્તકં તથા ॥

અશ્વિની નક્ષત્રના પ્રથમ અંશમાં રોગ થયો હોય તો રોગી દશ
દિવસ પીડા ભોગવેછે; બીજા અંશમાં થયો હોય તો સત્તર દિવસ ભો-
ગવેછે અને છેલ્લા અંશમાં થયો હોય તો ત્રીશ દિવસ ભોગવેછે; એમ
પૂર્વાચાર્યોએ કહેલું છે. વળી બીજા કેટલાક આચાર્યો એમ કહેછે કે,
અશ્વિનીના પ્રથમ અંશમાં થયેલા રોગની પીડા એક દિવસ ભોગવેછે;
બીજા અંશમાં થયેલાની પાંચ રાત્રી, અને ત્રીજા અંશમાં થયેલાની સાત
દિવસ પીડા ભોગવેછે.

ભરણી.

ભરણ્યાઃ પ્રથમે ચાંશે સપ્તવાસરમેવ ચ ।

મધ્યે મૃત્યુસ્તથા ચાન્તે રોગો માસત્રયાવધિઃ ॥

દ્વિતીયસ્થાન-અધ્યાય સાતમો.

૨૨૭

ભરણીના પ્રથમ અંશમાં થયેલા રોગની પીડા સાત દિવસ ભોગ-
વેછે; ખીજા અંશમાં રોગ થયો હોય તો રોગીનું મૃત્યુ થાયછે તથા ત્રીજા
અંશમાં રોગ થયો હોય તો ત્રણ માસ પછી મટે છે.

ઉપસંહાર.

एवं ज्ञात्वा सुधीः सम्यक् कुर्यात् प्रशमनक्रियाम् ।

नक्षत्रस्य त्रयो भागा आत्रेयेण प्रकाशिताः ॥

એ પ્રમાણે આત્રેય મહામુનિએ નક્ષત્રના ત્રણ ભાગ કરીને રોગનું
ને વિજ્ઞાન કર્યું છે તે ઉત્તમ યુદ્ધિવાળા વૈદે સમજીને પછી રોગીના
રોગને સમાવવાની ક્રિયા કરવી.

इति आत्रेयभाषिते हारीतोत्तरे द्वितीयस्थाने नक्षत्रज्ञानं
नाम षष्ठोऽध्यायः ।

સસમોઽધ્યાયઃ ।

હોમવિધિ.

હોમવાનાં સમિધ્ની ગણના.

આત્રેય ઉવાચ ।

अर्कः खदिरपालाशवदर्यः पारिभद्रकः ।

दूर्वा शमी कुशः काशः पिप्पलो वटचूतिकः ॥

जंबास्रः करहाटश्च सोमवल्कः कलिद्रुमः ।

रक्तसारश्चन्दनश्च जयन्त्यगुरुवृक्षकम् ॥

महोदरी शतावर्या सर्वौषधि निशायुगम् ।

समिद्धर्नः समग्रोऽपि समिद्धोमे प्रकाशितः ॥

इति समिद्धोमः ।

આત્રેય કહેછે:-આકડો, ખેર, ખાખર, ખોરડી, લીંબડો, દરો, શ-
મડી, દર્ભ, કાસ, પીપળો, વડ, આંબો, જાંબૂડો, આંબો, (ખીછ જા-
તો), મીંઘાવૃક્ષ, અરીકાનું વૃક્ષ, બેહેડાનું વૃક્ષ, રક્તાગ્રંદન (રતાંજલિ),

૨૨૮

હારીતસંહિતા.

ધેતચંદન (સુખડ); જયંતીવૃક્ષ, (અરણિ), અગરચંદન, પીળો કાંઠા-સળિયો, સતાવરી, સર્વોષધિ^૧, હળદર, આંબાહળદર, એ સર્વે સમિધ્વર્ગ કહેવાયછે. અને સમિધ્વનો હોમ કરવામાં એ સમિધ્વર્ગનું કથન કરેલું છે.

હોમ કરવાના સુગંધ પદાર્થ.

ચન્દનં રક્તચન્દનં ગોરોચના હરિદ્રા ગૈરિકનિમ્બવિલ્વં કદ-
મ્બં કુક્કુમમિશ્રિતકસ્તૂરિકા ઘનસારં શ્રીપર્ણં સુરદારુ હરિચન્દનં
પદ્મકં હરિદ્રાદ્વયં કાલીયકાગુરુ શિશપા શાલગોરોચના પલાશ
इति गन्धानि ।

ચંદન, રક્તચંદન, વંશરોચના, હળદર, ગેર, લીંબડો, ખીલી, કદ-
મ્બ, કંકુસહિત કર્તૂરી, કપૂર, કમળ, દેવદાર, પીળુંચંદન, પદ્મકાષ્ઠ, આં-
બાહળદર, દારૂહળદર, શિલાહ્વત, અગરચંદન, શીશમ, રાજવૃક્ષ, ગોર-
ચંદન, ખાખર, એ સુગંધ હોમવા જેવા છે.

હોમ કાર્યમાં લેવા જેવાં પુષ્પાદિ.

पद्मविल्वसुरसादूर्वाकुशजयन्तीशमीपत्रार्ककिंशुककर्णिकार-
गिरिकर्णिकासहचराट्ठपुष्पाणि जङ्घाम्रपलवानि, काञ्चनार-
पाटला बर्बरी अगस्तिः कल्हारी अशोकपुष्पमिति ।

કમળ, ખીલવપત્ર, તુલસી, દરો, દર્ભ, જયંતી, શમીપત્ર, આકાંઠાનાં
પુષ્પ, કેસડાં, કરેણનાં પુષ્પ, ઉંદરકની, કાંઠાસળિયો, અરજૂસાનાં પુષ્પ,
જાંબૂડાનાં પત્ર, આંબાનાં પત્ર, કાંચનવૃક્ષ, પાડળ, કાળી આવચી, અગથિયાનાં
ફૂલ, કલ્હાર, આસોપાલવનાં પુષ્પ, એ પુષ્પપત્ર વગેરે હોમ કાર્યમાં લેવાં.

નક્ષત્રહોમનો વિધિ.

धूपदीपादिभिरलङ्कारैरलङ्कृतं ^१मण्डलं कृत्वा ^२अश्विन्यादि-
क्रमेण नक्षत्रमण्डलं चार्चयेत् । तन्मण्डलकमध्ये आदित्यादीन्
ग्रहान् समभ्यर्च्य क्रमेण समिद्धिहोमं कुर्यात् । तस्मात् पुनः
दधिमधुघृताकाभिः समिद्धिरश्विन्यादिक्रमेण जुहुयात् ।

૧ ઉપસેટ, મોરમાંસી, હળદર, વજ્ર, શિલાહ્વત, મોરવેલ, ચંદન, કપૂર,
અને મોથ એ નવ ઔષધિઓના ગણને સર્વોષધિગણ કહેછે.

૨ વાસ્તુમંડલ. પ્ર. ૧ લી. ૩ ર્શનાદિ. પ્ર. ૧ લી.

દ્વિતીયસ્થાન-અધ્યાય સાતમો.

૨૨૯

પ્રથમ એક મંડળ કાઢીને તેમાં નક્ષત્રોનું સ્થાપન કરવું. પછી ધૂપ, દીપ, નૈવેદ્ય, આદિ ઉપચારથી અશ્વિની આદિ નક્ષત્રોના સમૂહનું પૂજન કરવું. એ મંડળની મધ્યમાં આદિત્ય વગેરે ગ્રહોનું સ્થાપન કરીને તેમનું પણ વિધિ પ્રમાણે પૂજન કરવું. પછી ક્રમે કરીને પૂર્વે કહેલી સમિધોવડે હોમ કરવો. એટલે ઉપર કહેલી સમિધોમાંથી એક એક લેધને તેને દહીં, મધ, તથા ધીમાં ઘોળીને અશ્વિની આદિ નક્ષત્રોના ક્રમથી હોમ કરવો.

નક્ષત્રોના હોમના જૂદા જૂદા મંત્રો અને સમિધો.

આકૃષ્ણેતિ અર્કસમિદ્ધિરિદં અશ્વિન્યા । વિષ્ણોરરાટમસીતિ
પલાશેન ભરણીમ્ इदं भरण्याः मधुमाध्वीति बदरीसमिद्धिरि-
માં કૃત્તિકાં काण्डात्काण्डेति पारिभद्रकदूर्वाकुशसमिद्धिः रो-
हिणीमृगशिरार्द्रાપુનર્વસ્વાદીન્ काण्डात्काण्डेति होमयेत् इदं
દેવ इति पिप्पलसमिद्धिरिदं पुण्याय सप्तत्यग्निमन्त्रेण चूतसमि-
द्धिरिदं सार्पे अग्निर्मूर्द्धा इति जम्बूसमिद्धिर्मघां होमयेत् । स-
द्योजाताभिः 'कह्लारसमिद्धिः पूर्वा होमयेत् । तत्पुरुषाय विद्महे
इति सोमवल्लीसमिद्धिरुत्तरां' । नमो घोराय विभीतकसमि-
द्धिर्हस्तं होमयेत् । नमो ज्योतिष्पतये रक्तसारसमिद्धिश्चित्रां
होमयेत् । नमो देवाय नमो ज्येष्ठायेति चन्दनसमिद्धिः स्वात्यै
होमं कुर्यात् । उद्गुद्धयस्वेति जयन्तीसमिद्धिर्विशाखां होमयेत् ।
वृस्पहते इति अगुरुवृक्षसमिद्धिरनुराधां होमयेत् । एतज्ज्यो-
तिःसहचरीसमिद्धिर्ज्येष्ठां काण्डत्काण्डेति शतावरीसमिद्धि-
र्मूलं इदं ज्योतिरिति निशायुगसमिद्धिः पूर्वाषाढामुत्तराषाढां म-
धुचातेति उदुम्बरसमिद्धिः श्रवणं त्राम्बकमिति बिल्वसमिद्धि-
र्बिस्वत्प्रभृतीनि होमयेत् । धृतेन पूर्णाहुतिं दद्यात् । नवग्रह-
स्थापनं चतुरस्रेण होमकुण्डे होमयेत् । तस्मादभिषेकस्नानमाच-
रेत् । शुक्लवस्त्रोપवीतं यज्ञोपवीतसहितं रोगिणं कृत्वा वेदादिभि-
राशिष्य गोभूवस्त्रहिरण्यादिदानं कुर्यात् । इति विधाने कृते स-
म्यक् शान्तिर्भवति ।

૧. કારહાટક. પ્ર૦ ૧ લી. ૨ ઉત્તરાવ્યં. પ્ર૦ ૧ લી.

આકુળ્લેનરજસાં એ મંત્ર ભણીને આકાંડાની સમિધવડે અશ્વિની નક્ષત્રનો હોમ કરવો. ત્રિણોરરાટ્મસિં એ મંત્ર ભણીને આખરની સમિધવડે ભરણીનો હોમ કરવો. મધુમાધ્વીં એ મંત્ર ભણીને ઓરડીની સમિધવડે કૃત્તિકાનો હોમ કરવો. કાંઢાત્કાંઢાત્ એ મંત્ર ભણીને લીમડો, દરો અને દર્ભની સમિધથી રોહિણી, મૃગશિર, આર્દ્રા અને પુનર્વસુ, વગેરે નક્ષત્રોનો હોમ કરવો. ઇંદ્રદેવં એ મંત્ર ભણીને પીપળાના સમિધવડે પુષ્ય નક્ષત્રનો હોમ કરવો. સપ્તયમિં એ મંત્ર ભણીને આંબાના સમિધવડે અશ્લેષાનો હોમ કરવો. અગ્નિર્મૂર્ધાં એ મંત્ર ભણીને ગંભીડાની સમિધવડે મધા નક્ષત્રનો હોમ કરવો. સઘોજાતમ્ એ મંત્ર ભણીને કંદારની સમિધવડે પૂર્વાશ્લેષુનીનો હોમ કરવો. તત્સુ-રુષાયત્રિમ્હેં એ મંત્ર ભણીને સોમવલ્લીની સમિધવડે ઉત્તરાશ્લેષુનીનો હોમ કરવો. નમોઘોરાયં એ મંત્ર ભણીને ખેહડાની સમિધવડે હસ્ત નક્ષત્રનો હોમ કરવો. નમોઝ્યોતિષ્ણતયેં એ મંત્ર ભણીને રકતચંદનની સમિધવડે ચિત્રાનો હોમ કરવો. નમોદેવાયનમોઝ્યેષ્ઠાયં એ મંત્ર ભણીને ચંદનની સમિધવડે સ્વાતિ નક્ષત્રનો હોમ કરવો. ઉદ્ધુધ્વસ્વં એ મંત્ર ભણીને જ્યંતીની સમિધવડે વિશાખાનો હોમ કરવો. વૃહસ્પતેં એ મંત્ર ભણીને અગર ચંદનની સમિધવડે અનુરાધા નક્ષત્રનો હોમ કરવો. એતઝ્યોતિઃં એ મંત્ર ભણીને પીળા કાંટાસળિયાની સમિધવડે જ્યેષ્ઠા નક્ષત્રનો હોમ કરવો. કાંઢાત્કાંઢાત્ એ મંત્ર ભણીને શતાવરીની સમિધવડે મૂળ નક્ષત્રનો હોમ કરવો. ઇંદ્રઝ્યોતિઃં એ મંત્ર ભણીને હળદર તથા આંબાહળદરની સમિધવડે પૂર્વાષાઢા તથા ઉત્તરાષાઢા નક્ષત્રનો હોમ કરવો. મધુવાતાં એ મંત્ર ભણીને ઉમૈડાની સમિધવડે શ્રવણ નક્ષત્રનો હોમ કરવો. જંબકં એ મંત્ર ભણીને બીલીની સમિધવડે સૂર્યાદિ દેવોનો હોમ કરવો. ધીવડે પૂર્ણાહુતિ આપવી. પછી નવ ગ્રહોનું સ્થાપન કરીને ચાર ખૂણાવાળા હોમકુંડમાં હોમ કરવો. એ પછી રોગીને અભિષેક સ્નાન કરાવવું. પછી રોગીને ઘોળાં વસ્ત્ર પેહેરાવીને નવું યજ્ઞોપવીત પેહેરાવવું. તથા વેદના મંત્રો બોલીને તેને આશિર્વાદ આપવો. રોગીએ ગાય, પૃથ્વી, સોનું, વગેરેનું દાન કરવું. એવો વિધિ કરવાથી રૂંઠે પ્રકારે રોગની શાંતિ થાયછે.

इति आत्रेयभाषिते हारीतोत्तरे द्वितीयस्थाने होमविधिः.

नाम सप्तमोऽध्यायः ।

દ્વિતીયસ્થાન-અધ્યાય આઠમો.

૨૩૧

અષ્ટમોઽધ્યાયઃ ।

દૂતપરીક્ષા.

દૂતપરીક્ષાનો ઉપક્રમ.

આત્રેય ઉવાચ ।

અથાતો ગદગ્રસ્તાનાં દૂતારિષ્ટં મિષગ્વર ! ।

શુભં વાશુભમેવાન્યત્ સમાસેન પ્રચક્ષ્યતે ॥

આતુરસ્યોપકારાર્થે દૂતો યાતિ મિષગ્ગૃહે ! ।

તસ્ય પરીક્ષણં કાર્યં યેન સંલક્ષ્યતે ગદઃ ॥

આત્રેય કહેછે:-હે ઉત્તમ વૈદ! હવે રોગીઓએ મોકલેલા દૂતના લક્ષણ ઉપરથી રોગીનાં જે શુભ કે અશુભ અરિષ્ટ સમજવામાં આવેછે તે હું તને સંક્ષેપમાં કહું. રોગીને અર્થે જે દૂત વૈદને ધેર જાયછે તેની પરીક્ષા વૈદે કરવી જોઈએ; કેમકે તે ઉપરથી રોગ મટશે કે કેમ? તે વૈદના સમજવામાં આવેછે.

અશુભ દૂતનાં લક્ષણો.

સજ્જાન્ધમૂકવધિરં રુઙ્ગપીડિતં વા

બાલં સ્ત્રિયં ચ વિકલં તૃષિતં વિજીર્ણમ્ ।

શ્રાન્તં ક્ષુધાતુરમપિ ભ્રમિતં ચ દીનં

દૂતં ન શસ્ત્રમિહ વેદવિદો વદન્તિ ॥

જે દૂત ખોડો, આંધળો, મૂંગો, બેહેરો, રોગથી પીડાયેલો, બાળક, સ્ત્રી, ખોડખાંપણવાળો કે ગારો, તરસ્યો, અછર્ણુવાળો, થાકી ગયેલો, ભૂખ્યો, ભ્રમિત અને દીન હોય એવો દૂત સારો નથી એમ આયુર્વેદ જ્ઞાણનારા વૈદો કહેછે.

કાષાયઋષ્ણાર્દ્રકવાસસા ચ તથૈવ વહ્નાવૃતમસ્તકેન ।

અશ્રુપુતૈર્વા નયનૈશ્ચ યુક્તઃ કેશૈસ્તથા મુણ્ડિતમસ્તકશ્ચ ॥

સમર્કટાક્ષોર્ધ્વશિરોરુહશ્ચ સર્વસ્તથા વામનકૃત્તનાસઃ ।

યત્રાન્ ન શંસન્તિ વિદો મુનીન્દ્રા દૂતાન્ નરાણાં રુઙ્ગનાશનાય ॥

૨૩૨

હારીતસંહિતા.

જે દૂતે ભગવાં, કાળાં, કે ભીનાં વસ્ત્ર પેહેયાં હોય, અથવા જેણે લૂગડાવતી માયું ઢાંક્યું હોય, અથવા જેની આંખો આંસુથી ભરાઈ ગઈ હોય, અથવા જેના માથાના કેશ મુંડાવી નાખ્યા હોય, અથવા જેની આંખો માંકડાની આંખો જેવી હોય, જેના માથાના કેશ ઉભા હોય, જે શરીરે ડીંગણો હોય, જે વામણો હોય, જેનું નાક કપાલકું હોય, એવા એવા દૂતોને આયુર્વેદ જાણનારા મુનિયો રોગીઓના રોગ નાશ કરવામાં હિતકર જાણતા નથી.

यः कर्कशः क्रोधनपाशपाणिर्भिषक्कुम्बिदूषी तमसावृतश्च ।

एते न शस्ताः प्रवदन्ति धीरा दूता विकारं परिवर्धयन्ति ॥

જે દૂત કઠોર, ક્રોધી, હાથમાં પાશ (કાંસો) ઝાલેલો એવા, વૈદ્યની નિંદા કરનારા તથા તમોચુલુવડે યુક્ત એવા હોય તેમને ધીર-જવાન વૈદ્યો વખાણતા નથી; કેમકે એવા દૂતો રોગીના રોગમાં વધારો કરનારા છે.

यः काष्ठहस्तो धृतशस्त्रपाणिस्तथातुरो दीनवचो हि रोदिति ।

प्रक्लिन्ननेत्रो गमनोत्सુकोऽपि वर्ज्यो रुगातौ शुभकारिदूतः ॥

જે દૂતના હાથમાં લાકડું હોય, જેણે હાથમાં હથિયાર ઝાલેલું હોય, જે દૂત પીડાયેલો તથા દીનવાણીવાળો થઈને રડતો હોય, જે દૂતની આંખોમાં પાણી ભરાઈ આવ્યું હોય તથા જે વૈદ્યની પાસેથી જવાને ઉત્કંઠાવાળો હોય, તેમજ જે દૂત રોગથી પીડાતો હોય, તેને અશુભકારી સમજીને તજવો.

यो रज्जुहस्तोद्धृतपाशपाणिर्यास्यां दिशं वा प्रतियाति तूर्णम् ।

ये वावदीति प्रचलंश्च रोषात्तथा समागच्छति शीघ्रमेव ॥

જે દૂતના હાથમાં દોરડી હોય, જેણે હાથમાં પાશ ઝાલીને તેને ઊંચો કર્યો હોય, જે ઉતાવળો ઉતાવળો દક્ષિણ દિશામાં જતો હોય, જે ક્રોધથી આભથી તેમ ચાલતો હોય તથા ક્રોધથી બોલતો હોય, તેમજ વૈદ્યને ઘેર મોકલેલો છતાં જે તરતજ પાછો આવેછે, એ દૂતને અશુભ જાણવો.

દ્વિતીયસ્થાન-અધ્યાય આઠમો.

૨૩૩

લગુડં હસ્તેઽવષ્ટમ્ય વક્રપાદેન તિષ્ઠતિ ।

તસ્માદાકુલવાદી યો ન શસ્તો વૈધકર્મસુ ॥

જે હૂત હાથમાં લાકડી ઝાલીને તેના ઉપર ટેકો દધને પગ પાંકો રાખીને ઉભો રહ્યો હોય, તેમજ જે ગભરાઈને બોલતો હોય તે હૂતને જોઈને વૈધે રોગીનો ઉપચાર કરવા જવું નહિ; કેમકે તે વૈધ-કર્મમાં હિતકર નથી.

પથા ગચ્છતિ શીઘ્રેણ શ્વાસોચ્છ્વાસં પ્રમુંચતિ ।

પાદૌ પ્રસાર્ય વિશતિ મસ્તકે વિન્યસેત્ કરમ્ ॥

મિનત્તિ લોષ્ટકાષ્ટં ચ તૂળં વા સ્ફોટતે ક્વચિત્ ।

પતતિ સ્પૃશતે નાસાં સ્તનં વા સ્પૃશતે પુનઃ ॥

ભૂમિં લિખતિ પાદેન રેખાં વાપિ કરોતિ યઃ ।

નિદ્રાં વા કુરુતે યસ્તુ સ દૂતોઽનિષ્ઠકારકઃ ॥

इत्यश्वमेदः ।

જે હૂત ઉતાવળો ઉતાવળો માર્ગમાં ચાલતો હોય, જેને મુખે શ્વાસ બરાઈ ગયો હોય, વૈધને ઘેર જઈને જે પગ લાંબા કરીને બેસે, જે માથે હાથ દેઈને બેસે, જે બેઠો બેઠો માટીનાં દેફાં કે લાકડાં બાં-ગતો હોય, અથવા જે તરણાં તોડતો હોય, જે જમીન ઉપર પડી જતો હોય, પોતાના નાકને અડકતો હોય, અથવા વારંવાર પોતાના સ્તનને અડકતો હોય, જે પગવડે પૃથ્વી ખોતરતો હોય, જે પૃથ્વીઉપર લીટા કાઢતો હોય અથવા જે હૂત વૈધને ઘેર જઈને ઊંધી જતો હોય તે હૂત રોગીનું અનિષ્ટ કરનારો છે એમ જાણવું.

शुल दूतनां लक्षणम्.

यः श्वेतवस्त्रावृतपूर्णपाणिः सम्पूर्णताम्बूलमुखः प्रशस्तः ।

द्विजस्तथा માणવકઃ સુશીલઃ પ્રજ્ઞાધિકશ્રાદ્ધયતે સુસ્વાય ॥

જે દૂતે ધોળાં વસ્ત્ર પહેરેલાં હોય, જે ખાલી હાથે વૈધપાસે ન આવેલો હોય, જેનું મુખ તાંબૂલથી ભરેલું હોય, જે બ્રાહ્મણ અથવા સારા આચરણવાળો બુદ્ધ હોય, જે ધણી બુદ્ધિવાળો હોય, એવો સારો દૂત જે વૈધને બોલાવવા જાય તો રોગીને સુખ થશે એમ જાણવું.

૨૩૪

હારીતસંહિતા.

કુસુમમુકુરવસ્ત્રં પૂગતાંબૂલપત્રમ્
મમલકમલજાતં રમ્યકિંજલકપુષ્પમ્ ।
કલશવસનપાણિસ્વર્ણમુદ્રાવિભૂષા
કરતલધૃતમેતત્ સૌખ્યકર્તા હિ દૂતઃ ॥

જે દૂતના હાથમાં ફૂલ, દર્પણ, વસ્ત્ર, સોપારી, નાગર વેણનાં પાન, નિર્મલ કમળ, રમણિક પરાગવાળું પુષ્પ, કલશ, લૂગડું, સોનાની મોહોર, અલંકાર, એમાંનું કંઈ હોય તો તે દૂત રોગીને સુખકર્તા છે એમ જાણવું.

આગત્યોદીચ્યપૂર્વામથ વરુણદિશમૈશીમાશ્રિત્ય શાન્તિ
દૃષ્ટ્વા વૈદ્યં પ્રહસ્ય પ્રવદતિ નિપુણં નાતિનીચં નચોચ્ચમ્ ।
ઉત્તિષ્ઠ ત્વં પ્રસાદં કુરુ વચનમિદં સૌખ્યવાક્યં તનોતિ
પ્રાજ્ઞઃ સ્વાર્થં પ્રકૃષ્ટં સુખમગદકરં રોગિણાં વૈદ્યલાભઃ ॥

જે દૂત દક્ષિણ, ઉત્તર, પૂર્વ, પશ્ચિમ કે ઈશ્વાન એ દિશામાં એસીને શાન્તપણે વૈદ્યને જોઈને હાસ્યયુક્ત મુખથી બહુ ગાલાપણથી એણે કે જે વચન અતિ ધીમું ન હોય તેમ અતિ મોટેથી કહેલું પણ ન હોય. તે એવું એણે કે, હે વૈદ્યરાજ! તમે ઉઠો અને અમારાઉપર મેહેરઆની કરો. એવી રીતે જે પુદ્ગિમાન દૂત સુખ ઉપજાવનાર, સારા અર્થવાળું અને ઉત્તમ વચન એણે તો તેથી રોગીને સુખે કરીને રોગનો નાશ થાય તથા વૈદ્યને પણ રોગીને આરોગ્ય થવાથી ધન કીર્તિ વગેરેનો લાભ થાય અથવા એવા વચનથી રોગીને વૈદ્યનો લાભ થાય.

પૂર્વા દિશં સમાસાદ્ય પ્રશાન્તઃ શાન્તયા ગિરા ।

વૈદ્યો વદતિ લાભાય રોગિણાં ચ સુખાવહમ્ ॥

જો વૈદ્ય પૂર્વ દિશામાં બેસીને શાંત થઈને શાંત વાણીવડે એણે તો તે લાભકરક છે, અને તે રોગીઓને હિતકર છે.

યઞ્ચાગત્યોપવિષ્ટોઽપિ શ્લોકં વાચ્ય સુમાર્ષિતમ્ ।

વદતે શાન્તયા વાચ્ચા સોઽપિ લાભાય શાન્તયે ॥

જે વૈદ્ય રોગીને ઘેર આવીને બેસે અને પછી શ્લોક અથવા સુમાર્ષિતવાચ્ય શાંતવાણીવડે એણે તો તે પણ રોગીને લાભ કર્તા અને શાંતિ કર્તા છે.

દ્વિતીયસ્થાન-અધ્યાય નવમો.

૨૩૫

અભિવાદ્ય ચ વૈદ્યસ્ય ક્ષેમં પૃચ્છતિ યઃ પુનઃ ।

ફલં દદાતિ પુષ્પં વા રોગિણાં ચ સુસ્વાવહમ્ ॥

જે દૂત વૈદ્યને નમસ્કાર કરીને પછી વૈદ્યને કુશળ સમાચાર પૂછે-
છે, તથા તેને ક્ષળ અથવા પુષ્પ આપેછે તે રોગીને હિતકર છે.

ઉપસંહાર.

યસ્ય સૌખ્યં વરં સિદ્ધિસ્તસ્ય દૂતા રમે વિદુઃ ।

કિમત્ર વહુનોક્તેન રમ્યો દૂતઃ સુસ્વાવહઃ ॥

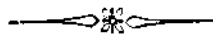
વિપમાન્ સ્ત્રીપુમાંશ્ચૈવ તસ્માન્તુ પરિવર્જયેત્ ।

એવં જાનાતિ યો વૈદ્યસ્તસ્ય સિદ્ધિઃ સુખં શ્રિયઃ ॥

જે રોગીને સુખ થવાનું હોય તથા ઉત્તમ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થવાની
હોય તેના દૂત ઉપર કહ્યા તેવા હોય છે; એવિપે વિશેષ કહેવાનું પ્રયો-
જન નથી, પણ દંડમાં એટલું સમજવું કે સારો દૂત સુખકર્તા છે.
એટલામાટે જે સ્ત્રી કે પુરૂષ વિપમ હોય તેમને વૈદ્યે તબલાં. અથવા
રોગીના દૂતરૂપે આવેલાં સ્ત્રી કે પુરૂષ શુભ દૂતને યોગ્ય શુભવાચાં
હોય નહિ તો રોગીનું અનિષ્ટ અનિવાર્ય સમજીને વૈદ્યે તે રોગીની
ચિકિત્સા કરવી નહિ. એપ્રમાણે જે વૈદ્ય બાણેછે તેને પોતાના કા-
ર્યની સિદ્ધિ, સુખ અને લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થાયછે.

इति आत्रेयभाषिते ह्यारीतोत्तरे द्वितीयस्थाने दूतपरीक्षण-

लक्षणं नाम अष्टमोऽध्यायः ।

નવમોઽધ્યાયઃ ।

શકુનાધ્યાય.

આત્રેય ઉવાચ ।

इदानीं निर्गमे पुत्र ! प्रवेशे वा गृहस्य च ।

शुभाशुभानि सर्वाणि वक्ष्यामि शकुनानि च ॥

૨૩૬

હારીતસંહિતા.

આત્રેય કહેછે:—હે પુત્ર! હવે રોગીને ઘેર જવાને નીકળેલા વૈધને ઘેરથી નીકળતાં તથા રોગીના ઘરમાં પેસતાં જે સારાં કે માદાં શકુન થાયછે તે સર્વે દું તને કહુંછું.

શુભશકુન.

રાજા ગજો દ્વિજમયૂરકલ્પજરીટા-

શ્વાયઃ શકુન્તરજકઃ સિતવસ્ત્રયુક્તઃ ।

પુત્રાન્વિતા ચ યુવતિર્ગણિકા ચ કન્યા

શ્રેયઃસુસ્વાય યશસે પ્રતિદર્શયન્તિ ॥

રાગ્ન, હાથી, બ્રાહ્મણ, મોર, ખંજરીટ પક્ષી, ચાપ પક્ષી, ભાસ પક્ષી, ઘોળાં શૂગાંસહિત ઘોળી, પુત્રસહિત સ્ત્રી, ગણિકા અને કન્યા, એમાંથી કોઈ એકનું પણ રોગીને ઘેર જવાને નીકળતી વખતે દર્શન થાય તો તે કલ્યાણકારી, સુખકર્તા અને યશ આપનાર છે.

લટ્વા રથેનો માસહારીતચક્રો મારદ્વાજશ્ચિહ્નકરશ્ચાગસંજઃ ।

પતે શ્રેષ્ઠા દર્શને સવ્યવામા વૈદ્યાવેશે નિર્ગમે શ્રેયસે ચ ॥

ચક્રી, આજ, ભાસ પક્ષી, હારીત પક્ષી, ચક્રવાક પક્ષી, કોકિણી કુંભાર નામે પક્ષી, છીકારાં, બોકડો, એ પ્રાણીઓ શ્રેષ્ઠ છે. વૈધ રોગીના ઘરમાં પેસતો હોય ત્યારે વૈધની ડાખી આગુએ તેમનું દર્શન થવું શ્રેષ્ઠ છે અને રોગીને ઘેર જવાને પોતાના ઘરમાંથી નીકળતો હોય ત્યારે તેમનું દર્શન જમણી આગુએ શ્રેષ્ઠ છે.

દુષ્ટશકુન.

સર્પોલૂકો વાનરઃ શૂકરશ્ચ ગોધા ઋક્ષઃ કુકલાસઃ શશશ્ચ ।

પતે રિષ્ટા નિર્ગમે વા પ્રવેશે કાર્યે નિંદ્યા નોપકારેષુ શસ્તાઃ ॥

સાપ, ધૂડ, વાંદરો, ભૂડ, ઘો, રીંછ, કાચંડો, સસણો, એટલાં પ્રાણીઓનું દર્શન ઘરમાંથી નીકળતાં અથવા રોગીના ઘરમાં પેસતાં સાઈ નથી. માટે ચિકિત્સાકાર્યમાં તે નિંદવા જેવાં છે તેમ ઉપકાર કરવાના કામમાં પણ તે સારાં નથી.

૧ દક્ષિણે સવ્યવામે. પ્ર૦ ૧ લી.

દ્વિતીયસ્થાન—અધ્યાય નવમો.

૨૩૭

મૃગાદિનાં શુભશકુન.

મૃગો વા પિંગ્લો વાપિ પ્રશસ્તો દક્ષિણે સદા ।

નિર્ગમે વા પ્રવેશે ચ દક્ષિણઃ શુભદાયકઃ ॥

મૃગ અથવા માંકડું વૈદના ઘરમાંથી નીકળતાં અથવા રોગીના ઘરમાં પેસતાં દક્ષિણ દિશાએ જોવામાં આવે તો તે નિરંતર શુભ ફળ આપનાર છે; કેમકે દક્ષિણ દિશામાં રહેલાં મૃગ તથા માંકડાં શુભ છે.

મૃગની સંખ્યાનાં શકુન.

एकस्तिस्त्रोथवा पञ्च सप्त वा नवसंख्यया ।

भाग्यकाले नराणां तु मृगा यान्ति प्रदक्षिणाः ॥

જો એક, અથવા ત્રણ, અથવા પાંચ, અથવા સાત, અથવા નવ, હરણુ નીકળતી વખતે વૈદની જમણી આંખ તરફ થઈને વહી જાય તો તે શુભ છે. કેમકે મનુષ્યોનો ભાગ્યેદય હોય છે સારેજ એવો જોગ બને છે.

ભોર વગેરેનાં શકુન.

शिखी च भवनगोधा रासभो मृङ्गराजः

पिकभयणकपोताः पोतकी शूकरी वा ।

तदनु बिहगराजो दीर्घकण्ठादयः स्यु-

र्वदति शकुनवेत्ता वामतो निर्गमे वः ॥

ભોર, ઘરેણી, ગધેડો, ભમરો, કોયલ, ફૂતરં, હોલો, કાળી ચકલી, ભૂંડણી, ગરૂડ, બગલો વગેરે પક્ષીઓ એ પ્રાણીઓ વૈદ ઘરમાંથી નીકળતી વખતે ડાબે પાસે જોવામાં આવે તો તે શુભ છે એમ શકુન-શાસ્ત્ર બાણનારા કહે છે.

तित्तिरः कृकरः कौञ्चसारस्ताभासशूकराः ।

खराः किरीटी वामे तु सदा शुभतरा मताः ।

भवन्ति निर्गमे चैते सर्वकार्यसुसिद्धये ॥

નેતર, કકર (કરડોડ પક્ષી) ચક્રવાક, સારસ, ભાસ, ભૂંડ, ગધેડાં, ભોર, એ પ્રાણીઓ ડાબે પાસે સર્વદા શુભદાયક છે. એ પ્રાણીઓ

૨૩૮

હારીતસંહિતા.

ઘરમાંથી નીકળતી વખતે ડાબે પાસે જોવામાં આવે તો સર્વે કાર્યોમાં સિદ્ધિ આપનારાં છે.

કાગડાનાં શકુન.

કાકો દક્ષિણતઃ શ્રેષ્ઠો નિર્ગમે શુભદાયકઃ ।

પ્રવેશે ગદિતઃ શ્રેષ્ઠો વામતઃ કૃષ્ણવાયસઃ ॥

ઘરમાંથી નીકળતી વખતે કાગડો જમણી પાસે જોવામાં આવે તો તે શ્રેષ્ઠ છે અને પ્રવેશ કરતી વખતે કાળો કાગડો જો ડાબે પાસે જોવામાં આવે તો તે શ્રેષ્ઠ છે.

જાહકોઽપિ શશકોઽપિ મર્કટઃ કીર્તનં ચ ગદિતં ન સુખાય ।

નૈવ નામ નચ દર્શનમેષાં સર્પગોધકૃકલાસચિહ્નલાઃ ॥

કાળો કાંચીડો, સસલો, માંકડું, એ પ્રાણીઓનો અવાજ શુભ-સૂચક નથી; તેમજ સાપ, ઘો, કાચંડો (સરડો), અને ખિસાડો, એ પ્રાણીઓનો અવાજ, તેમનું નામ કે તેમનું દર્શન પણ સુખ કરનારું નથી. અર્થાત્ ઘરમાંથી નીકળતાં કે પ્રવેશ કરતાં એ અશુભ શકુન છે.

દર્શનં હિતકરં પ્રવદન્તિ સ્વર્ગરીટકમરાલકમૈષ્ણમ્ ।

નામતઃ શુભકરાઃ પ્રવદન્તિ દાર્વઘાટવરટે ચ શુકશ્ચ ॥

इति शुभाशुभशकुनानि ।

ચાસ, હંસ, હરણ, એ પ્રાણીઓમાંથી કોઈ પણ પ્રાણી નીકળતી વખતે જોવામાં આવે તો તે હિતકર છે. તેમજ લક્કડખોદ, ભમરી (મધમાખ) અને પોપટ એ પ્રાણીનાં નામ નીકળતી કે પ્રવેશ કરતી વખતે શુભકર છે.

નિર્ગમે વિવિધકાર્યસિદ્ધયે મૃક્કરાજરજતં પથો જલમ્ ।

મત્સ્યમાંસરુધિરં મૃતકં વા ધૌતવસ્ત્રમુકુરં ચ પિધાનમ્ ॥

ઘરમાંથી નીકળતાં ભાંગરો, રૂપું, દૂધ, પાણી, માંછલાં, માંસ, લોહી, મુડું, ઘોળેલું વસ્ત્ર, દર્પણ, આચ્છાદન, એમાંનું કોઈ સામું મળે તો તેથી અનેક પ્રકારનાં કાર્ય સિદ્ધ થાય છે.

દ્વિતીયસ્થાન-અધ્યાય નવમો.

૨૩૯

માર્ગે છિન્દન્તિ માર્જારાઃ સર્પા વા કુકલાસકાઃ ।

ગોધા વાપિ પ્રવેશે ચ પદમેકં તુ ન વ્રજેત્ ॥

ઘરમાં પેસતાં કે ઘરમાંથી નીકળતાં બિલાડું, સાપ, કાચંડો (કાચંડો-સરડો) કે ઘો, એમાંનું કોઈ પ્રાણી રસ્તામાં આડું ઉતરે, તો એક ડગલું પણ આગળ ચાલવું નહિ.

સ્થલને પાદશિરસોર્વસનાનિ સ્થલન્તિ વા ।

વિક્રુષ્ટં વચનં શ્રુત્વા પદમેકં તુ ન વ્રજેત્ ॥

ઘરમાંથી નીકળતાં પગમાં દોડેર લાગે અથવા માથામાં કોઈ અથડાય, અથવા લૂગડાં કહીં ભરાયાથી ખેંચાય કે નીકળી પડે, અથવા કોઈ દોરે વચન બોલે તે સાંભળવામાં આવે, તો એક ડગલું પણ ચાલવું નહિ.

ગૃહાણાં જ્વલનં દૃષ્ટ્વા મિથ્યંતં સજલં ઘટમ્ ।

પતનં મૂરહાણાં ચ દૃષ્ટ્વા કુર્યાન્ન ચક્કમમ્ ॥

આક્રોશવચનં શ્રુત્વા માર્જારાણાં સ્તં તથા ।

કલહં ગૃહલોકસ્ય દૃષ્ટ્વા ચક્કમણં નચ ॥

इति दर्शनारिष्टम् ।

ઘરમાંથી નીકળતી વખતે કોઈનું ઘર સળગતું જોવામાં આવે, અથવા પાણી ભરેલો ઘડો, ફૂટી જતો જોવામાં આવે, અથવા ઝાડ પડતાં જોવામાં આવે, તો ચાલવા માંડવું નહિ. વળી તેજ પ્રમાણે કોઈ ચીસો પાડતું હોય કે ગાળો દેતું હોય તેનું વચન સાંભળવામાં આવે, અથવા બિલાડાં બોલતાં હોય તે સાંભળવામાં આવે, અથવા ઘરમાં રહેનારાં માણસોની વદવાડ સાંભળવામાં આવે તો ચાલવા માંડવું નહિ.

કનકકઙ્કણમેવ વિભૂષણં સફલપુષ્પમથાસવવારુણી ॥

ફલમશોકકરં જ્વરિણાં તદા શુભકરો હિ ભવેચ્ચ મિષગ્ધરઃ ॥

इति शकुनाध्यायः ।

સોનાનું કંકણ, અલંકાર, ફળસહિત પુષ્પ, આસવ, મધ, એમાંનું કોઈ નીકળતી વખતે જોવામાં આવે તો રોગીઓને તે આનંદદાયક ફળ આપે છે અને તે વૈદ્ય પણ રોગીનું ભલું કરનારો નીવડે છે.

૨૪૦

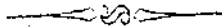
હારીતસંહિતા.

દ્વિતીયસ્થાનને ઉપસંહાર.

एवं ज्ञात्वा परमनिषुणं पानमन्नादिकानां
वीर्यं चैषां गुणमपि तथा कोपनं कौपवेगम् ।
आदानं वा पुनरपि चयं कोपनस्योपचारं
वैद्यो विद्वान् भवति भवने पूजितो राजलोकैः ॥

એ પ્રમાણે અન્ન પાનાદિકનું વીર્ય, તેમના ગુણ, તેઓ કયા કયા દોષોને કોપાવે છે તે, તેમના કોપનો વેગ, દોષના કોપનું કારણ, દોષનો સંગ્રહ, દોષકોપના પ્રતીકાર, એ સર્વે સારી રીતે બાણીને વૈદ્ય વિદ્વાન્ થાયછે તથા તેથી તેને રાજ્ય લોકો પોતાને ઘેર બોલાવીને સન્માન આપેછે.

इति आत्रेयभाषिते हारीतोत्तरे द्वितीयस्थाने शकुनाध्यायो
नम नवमोऽध्यायः ।

દ્વિતીયસ્થાનં સમાપ્તમ્ ।

તૃતીયસ્થાનમ્ ।

પ્રથમોઽધ્યાયઃ ।

ઔષધના જ્ઞાનનો વિધિ.

આત્રેય ઉવાચ ।

અથાતઃ સંપ્રવક્ષ્યામિ રોગમઙ્ગુરકારણમ્ ।

શ્રમાદ્ વ્યાયામરોધાદ્વા ચિન્તાશોકભયાદપિ ॥

ક્રોધાદૌષધગન્ધેન ક્ષયાદ્ધાતોર્વિશેષતઃ ।

ઉદાર્ય કોષ્ઠાદગ્નિ ચ રક્તપિત્તં તથા બહિઃ ॥

ત્વચાશ્રિતં ચ સમ્ભૂય જ્વરં તસ્માત્ કરોતિ હિ ।

આત્રેય કહેછે.—હવે હું એક રોગમાંથી ખીલે રોગ, એમ જે ઘણા રોગો થાયછે તેનું કારણ કહુંછું. અતિશય મહેનત કરવાથી, કસરત ન કરવાથી, ચિંતા કરવાથી, શોકથી, ભયથી, ક્રોધથી, ઔષધિના ગંધથી, અને વિશેષે કરીને ધાતુઓનો ક્ષય થવાથી, (વાતાદિક દોષ ક્ષોભ પામીને) જઙ્ગરમાંથી અગ્નિને બાહાર કાઢી નાખેછે તથા રક્તને અને પિત્તને ઓપાવે છે તે અગ્નિ તથા રક્તપિત્ત જે ત્વચામાં રહ્યું હોય છે તે એકત્ર થઇને જ્વર (તાવ) ને ઉત્પન્ન કરેછે.

જ્વરમાંથી ઉપજતા રોગ.

ઉક્તહેતુર્જ્વરો વાપિ જ્વરાન્મન્દજ્વરો ભવેત્ ॥

મન્દાન્મન્દતમો જ્ઞેયસ્તસ્માદમ્લાતિસેવનાત્ ।

જાયતે કામલસ્તસ્માત્ પ્રરૂઢે સ્યાદ્દલીમકમ્ ॥

હલીમકાઙ્ગવેત્ પાણ્ડુસ્તસ્માદ્યક્ષ્મા પ્રકીર્તિતઃ ।

યક્ષ્મણો જાયતે શોફઃ શોફાદુદરમેવ ચ ॥

૨૧

૨૪૨

હારીતસંહિતા.

તસાદ્રુલ્મં ચ વાતાઢ્યં ગુલ્માચ્છાસોઽથ શૂલિતા ।

મન્દાગ્નિત્વં ભવેત્તસાત્સ્વરમેદોઽથ રોધનમ્ ॥

एतेषां सर्वरोगाणामुत्पत्तिः स्याज्ज्वरेण तु ।

ज्वरेण मृत्युर्विज्ञेयो न मृत्युः स्याज्ज्वरं विना ।

પાછળ જે હેતુ કહ્યા તેમાંથી જ્વર પેદા થાયછે. જ્વરમાંથી મંદજ્વર થાયછે. એ મંદજ્વરમાંથી અતિશય મંદજ્વર (હાડજ્વર) થાયછે. એવા હાડકચરિયા તાવમાં અતિશય ખાટો પદાર્થ ખાવામાં આવે તો તેથી કમજો થાયછે. એ કમજો વધીને હલીમક નામે રોગ થાયછે. હલીમક રોગ વધીને પાંડુરોગ થાયછે અને પાંડુરોગમાંથી ક્ષયરોગ થાયછે. ક્ષયથી સોજો થાયછે, સોજાથી ઉદર વ્યાધિ થાયછે, ઉદરરોગમાંથી વાતશુભ્રરોગ થાયછે, વાતશુભ્રમાંથી શ્વાસ અને તેમાંથી શૂળરોગ ઉપજે છે. શૂળમાંથી અગ્નિમાંઘ રોગ થાયછે, અગ્નિમાંઘમાંથી સ્વરભેદ અને તેમાંથી કંઠરોધન થાયછે, એવી રીતે એ સર્વ રોગની ઉત્પત્તિ તાવમાંથી થાયછે. તાવથી મૃત્યુ થાયછે; તાવવિના મૃત્યુ થતું નથી.

જ્વરમાંથી ઉપજતા બીજા પ્રકારના રોગ.

ऋषु मैषजवेदंज्ञ ! द्वितीयं रोगसङ्करम् ।

मन्दज्वरो भवेन्नृणामतीसारस्तथा ज्वरः ॥

तेन चापि भवेद्धिक्का शोषो मोहो भ्रमोऽरुचिः ।

एतेषां शोफतो मृत्युस्तृतीयः कथ्यतेऽधुना ॥

આયુર્વેદને બાણુનારા હે પુત્ર ! સાંભળ; હું તને તાવમાંથી ઉપજતા બીજા રોગોની પરંપરા કહુંછું. મનુષ્યને પ્રથમ મંદજ્વર આવેછે, તેમાંથી તેને અતિસાર અને જ્વર ઉપજે છે; તેમાંથી હિક્કા નામે રોગ ઉપજે છે; તેમાંથી શોષ, મોહ, ભ્રમ અને અરુચિ, એવા રોગ થાયછે. એ રોગવાળાઓને છેવટે સોજા ચડેછે અને તેમનું મરણ થાયછે. હવે હું તને ત્રીજો પ્રકાર કહુંછું.

દિવસે સૂવા વગેરેથી ઉપજતા રોગો.

દિવાસ્વપ્નાદિદોષૈર્વા પ્રતિશ્યાયશ્ચ જાયતે ।

તસ્માત્ કાસઃ સમુદિષ્ટઃ કાસાત્કંઠાસશ્ચ જાયતે ।

તસ્માત્ ક્ષયઃ ક્ષયાત્ શોફો જ્વરેણાપિ સૃતિઃ વજેત્ ॥

દિવસે શયન કરવા વગેરે દોષથી સળેખમ ઉત્પન્ન થાયછે. તે-
માંથી ખાંસી ઉપજે છે; ખાંસીમાંથી શ્વાસ ઉપજે છે; તેમાંથી ક્ષય ઉ-
ત્પન્ન થાયછે. ક્ષયમાંથી સોજો ઉપજે છે અને તેમાંથી તાવ ઉપજીને
રોગી મરણ પામેછે.

ભયંકર વ્યાધિઓ.

જ્વરઃ ક્ષયશ્ચ યક્ષ્મા ચ કુષ્ઠગુલ્મશ્ચ સંગ્રહાઃ ।

શર્કરા મેહ ઉન્માદ અપસ્મારો મગ્નદરઃ ।

एते महाघोरतरा याप्यं कुर्वन्ति मानवम् ॥

તાવ, ક્ષય, રાત્વ્યક્ષ્મા, કોઠ, ગુલ્મ, અર્શ, પથરીનો રોગ, પ્રમેહ,
ઉન્માદ, અપસ્માર, ભગંદર, એ મહાભયંકર વ્યાધિઓ છે. એ વ્યા-
ધિઓ એક વાર ઉપજ્યા એટલે નિર્મૂળ થતા નથી અને મનુષ્યને યાપ્ય
કરેછે. અર્થાત્ આંધાદિવડે તે રોગીની વેદના કમી કરીને તેમને મ-
ર્ચાદામાં રાખી શકાય છે પણ તે બિચકુદ્દ મટી જતા નથી.

સર્વે વ્યાધિઓના હેતુરૂપ દોષ.

वतपित्तादयो दोषास्तथा श्लेष्मसमुद्भवाः ।

जायन्ते व्याधयः सर्वे तेषां वक्ष्याम्युपक्रमम् ॥

વાત, પિત્ત, વગેરે દોષો રોગના હેતુ છે. તેમજ કેટલાક વ્યા-
ધિઓ કફથી ઉત્પન્ન થાયછે. એવી રીતે વાતાદિક દોષથી સર્વે વ્યા-
ધિઓ ઉત્પન્ન થાયછે, માટે હું તે વાતાદિક દોષના ઉપચાર કહીશ.

વાતાદિ દોષનો પાચન કાળ.

वातः पचति सप्ताहात् त्रिरात्रात् पित्तमेव च ।

श्लेष्मा सार्धदिनेनापि विपचेद्भिषजां वर ! ॥

૨૪૪

હારીતસંહિતા.

દ્વન્દ્વજં વાતપિત્તં ચ નવરાત્રેણ પચ્યતે ।
 શ્લેષ્મવાતૌ દશાહેન પચ્ચાહાત્ પિત્તશ્લેષ્મિકમ્ ॥
 દ્વન્દ્વજાનાં ચ મર્યાદા પાચનાય શમાય ચ ।
 ત્રિદોષસ્ય ચ ઘોરસ્ય પાચનં દ્વાદશે દિને ॥
 સનિપાતશ્ચ પચ્યેત ચતુર્દશદિનૈરપિ ।

વાયુ નામે દોષ સાત દિવસમાં પકવ થાયછે; પિત્ત ત્રણ દિવસમાં પાકેછે; અને હે ઉત્તમ વૈદ! કહ્ દોષ દિવસમાં પકવ થાયછે. વાયુ અને પિત્ત મિશ્ર હોય તો તે નવ રાત્રિમાં પકવ થાયછે. કહ્ અને વાયુ દશ દિવસમાં પકવ થાયછે. પિત્ત અને કહ્ પાંચ દિવસમાં પાકે છે, એવી રીતે દ્વન્દ્વ (એ એ દોષ એકલા બળ્યા હોય તે) નું પાચન અને શમન થવાની મર્યાદા જણાવી. હવે બયાનક એવા ત્રિદોષનું પાચન આરમે દિવસે થાયછે. તથા સનિપાતનું ચૌદ દિવસે પાચન થાયછે.

પાચનાદિ ક્રિયાનો સમય.

જ્ઞાત્વા દોષબલં પક્તે તસ્માદ્દેયં તુ પાચનમ્ ।

યુક્તં નિદાનલક્ષૈસ્તુ તસ્માત્ સંશમનક્રિયા ॥

પકવ થયેલા દોષમાં તેમનું કેટલું બળ છે તે પ્રથમ જાણીને પછી પાચન ઔષધ આપવું. અને પાચન ઔષધ આપતાં આપતાં જ્યારે રોગનાં તેના નિદાનમાં કહેલાં લક્ષણો માત્રમ પડે ત્યારે શમનક્રિયા (રોગ શમાવવાની ક્રિયા) કરવી.

ધાતુગત દોષનો પાચન કાળ.

સપ્તાહેનાપિ પચ્યન્તે સત્ત ધાતુગતા મલાઃ ।

ચિરાદપિ હિ પચ્યન્તે સન્નિપાતજ્વરે મલાઃ ॥

નિરામશ્ચાપ્યતઃ પ્રોક્તો જ્વરઃ પ્રાયોઽપ્તમેઽહનિ ।

નવભિર્વાસરૈશ્ચૈવ નિરામજ્વરલક્ષણમ્ ॥

સાત ધાતુઓમાં રહેલા મળ સાત દિવસે પકવ થાયછે તથા સન્નિપાત જ્વરના મળ (વાતાદિક દોષ) તો ઘણે દિવસે પકવ થાયછે. સાત દિવસે સાત ધાતુના મળ પકવ થયા પછી આઠમે દિવસે જ્વર

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય પેહેલો.

૨૪૫

‘આમ’ વિનાનો થવાથી તે ‘નિરામ’ કહેવાય છે. તથા નિરામ જ્વરનાં લક્ષણ નવ દિવસે જોવામાં આવેછે.

અપકવ દોષમાં ઔષધ આપવાની મનાઈ.

‘વિચાર્ય મેષજં દદ્યાદર્જીર્ણે મતિમાન્ મિષક્ ।

મન્દો હિ સુતરામશ્નિર્મેષજં ન વિપાચયેત્ ॥

વાતાદિ દોષ પકવ ન થાય હોય ત્યારે બુદ્ધિમાન્ વૈદે ઘણા વિચાર કરીને ઔષધ આપવું; કેમકે અતિશય મંદ થઈ ગયેલો અમિ ઔષધને પચાવી શકતો નથી.

લંબનના પ્રકાર.

સર્વેષુ સામદોષેષુ પાચનં લઙ્ઘનં સ્મૃતમ્ ॥

લક્ષિતં મધ્યલક્ષિ સ્યાદતિલક્ષિતમેવ ચ ।

લક્ષણં વક્ષ્યતે ચૈષાં મનુષ્યાણાં શૃણુષ્વ મે ॥

વાતાદિ દોષ જ્યારે સામ (પકવ નહિ થયેલા) હોય ત્યારે તે રોગીએ લંબણ કરવી; કેમકે લંબન (ઉપવાસ) કરવાથી દોષનું પાચન થાયછે. લંબન ત્રણ પ્રકારનું છે; લંધિત, મધ્યલંધિત, અને અતિલંધિત. એ ત્રણ પ્રકારનાં લંબન કરવાવાળા મનુષ્યનાં લક્ષણ હું તને કહું તે સાંભળ.

શુદ્ધલંધિતનું લક્ષણ.

ગતક્લ્મ્બો રુજાં ગ્લાનિરિન્દ્રિયાણાં પ્રસન્નતા ।

લઙ્ઘને દોષપાકસ્તુ શુદ્ધલક્ષિતલક્ષણમ્ ॥

જ્યારે લંબન કરવાથી શરીરનો ખેદ નાશ પામે, પીડાઓ ઓછી થાય, ઇન્દ્રિઓ નિર્મેળ થાય, દોષ પરિપકવ થાય, ત્યારે તે પુરૂષ શુદ્ધલંધિત છે એટલે તેણે જોઈએ તે પ્રમાણે લંબન કરેલું છે એમ જાણવું.

મધ્યલંધિતનું લક્ષણ.

કિન્ચિત્ક્લ્મ્બો રુજાં ગ્લાનિરિન્દ્રિયાણાં વિવર્ણતા ।

બહુતૃણાલ્પક્ષુદપિ શ્રમશ્ચૈવ મિષગ્વર ! ॥

૧ આ વે લીટી, પ્ર૦ ૨-૩ માં નથી.

૨૪૬

હારીતસંહિતા.

૧કિચ્છિત્સંસ્થિગ્ધતા ગાત્રે રુચિવાધો વિવન્ધતા ।

મધ્યપાકી ચ દોષઃ સ્યાન્મધ્યલક્ષ્ણલક્ષણમ્ ॥

ન્યારે લંઘન કરવાથી રોગીના શરીરનો ખેદ કાંઈક અંશે રહે, પીડાઓ ઓછી થાય, ઇંદ્રિયો વિવર્ણ થઈ જાય, તરસ વણી લાગે, ભૂખ ઘેડી લાગે, અંગ થાક્યા જેવાં જણાય, શરીર ઉપર થોડિક સિનગ્ધતા જણાય, અન્નાદિકની રૂચિ પૂરેપૂરી ન ઉપજી હોય, ઝાડનો બંધકોટ્ટ હોય, તથા વાતાદિ દોષ મધ્યમસર પડવ થયા હોય ત્યારે રોગી મધ્ય-લંઘિત છે એમ જણવું.

અતિલંઘિતનું લક્ષણ.

વૈકલ્યં જાયતે તન્દ્રા વિદ્મદેશ્ચ વિનિદ્રતા ।

વેપથુશ્ચ શિરોઽર્તિશ્ચ ક્ષુત્ક્ષામં શૂલમેવ ચ ॥

શ્યાવાસ્યં છાવનં નેત્રે મૂર્ચ્છામોહશ્રમાતુરમ્ ।

અતિલક્ષ્ણમેતૈસ્તુ લક્ષણં સંવિભાવયેત્ ॥

ન્યારે લંઘન કરનારા રોગીને જોઈએ તે કરતાં વધારે લાંબણો થઈ જાય ત્યારે તેની ઇંદ્રિયો વિકળ (પોતાનું કાર્ય અજવવાને અસમર્થ,) થઈ જાય છે; તેને ઘેન ઉપજે છે; ઝાડનો ભેદ થાય છે; ઊંઘ આવતી નથી; શરીર કંપે છે; માથું દુખે છે; ભૂખવડે શરીર કૃશ થઈ જાય છે; પેટમાં શૂળ ઉપજે છે; મોઢું કાળું પડી જાય છે; આંખો તરી જાય છે; રોગીને મૂર્છા આવે છે; તેને મોહ થાય છે; અને તે શ્રમથી પીડાય છે. એ લક્ષણોવડે રોગીને અતિલંઘિત સમજવો.

લંઘન નહિ કર્યા જેવા રોગીઓ.

વેલાજ્વરે ભૂતજ્વરે તથા પિત્તજ્વરેઽપિ ચ ।

આયાસે ક્રોધજે વાપિ મયકામજ્વરેઽપિ ચ ।

પ્રતેષાં લક્ષ્ણં નૈવ કારયેદ્વિષગુન્તમઃ ॥

વાલં વૃદ્ધં કૃશં ક્ષીણમતીસારવ્રણાતુરમ્ ।

ગુર્વિર્ણીં સુકુમારં ચ લક્ષ્યેષ્ણ કદાચન ॥

૧ વિદ્મદેશ્ રુક્ષતા ગાત્રે. પ્ર૦ ૩.

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય પેહેલો.

૨૪૭

જેને વેલાજ્વર એટલે દરરોજ અમુક સમયે તાવ આવતો હોય, જેને ભૂતપીડથી તાવ ઉપજ્યો હોય, જેને પિત્તજ્વર આવતો હોય, તથા જેને શ્રમ, ક્રોધ, ભય કે કામવિકારથી જ્વર આવતો હોય, એવા તાવવાળાઓને સારા વૈદે લંધન કરાવવું નહિ. વળી આળક, વૃક્ષ, કૃશ, ક્ષીણ, અતિસારના રોગવાળો, વ્રણરોગવાળો, ગર્ભવતી સ્ત્રી અને સુક-ભાર, એટલા રોગીઓને વૈદે કદાપિ ઉપવાસ કરાવવો નહિ.

લંધન કરાવવા જેવા રોગીઓ.

સામે મન્દજ્વરે તીવ્રે રુચિ વિદ્વન્ધકેऽપિ ચ ।

અજીર્ણે તુ પ્રશસ્તં ચ લઙ્ઘનં માત્રયાન્વિતમ્ ॥

સ્તિગ્ધત્વં ચાતિગાત્રાણામુદરં ગર્જયેદ્દૃશમ્ ।

શિરોઽર્તિર્જઠરાધ્માનં તૃષ્ણા ચ કણ્ઠકૂજનમ્ ॥

અરુચિઃ પ્રીતતા મૂત્રે નિદ્રાતન્દ્રાતુરં નરમ્ ।

સામજ્વરં ચ વિજ્ઞાય લઙ્ઘયેદ્વિષગુત્તમઃ ॥

इति लङ्घनयोग्याः ।

જેને સામજ્વર, મંદજ્વર, કે તીવ્રજ્વર થયો હોય, તથા જેને અરુચિ આડતો ક્યજો કે અછર્ણ થયું હોય, તેને માત્રાસહિત લંધન કરાવવું હિતકર છે. જે પુરુષનાં અંગ અતિ સ્તિગ્ધ હોય, જેના પેટ-માં અતિશય ગગડાટ થતો હોય, જેનું માથું દુખતું હોય, જેનું પેટ ચ-ડતું હોય, જેને તરસ બહુ લાગતી હોય, જેના કંઠમાં અવાજ ઓડતો હોય, જેને આત્ર ઉપર રુચિ ન થતી હોય, જેનું મૂત્ર પિણા વર્ણવું હોય, જે પુરુષને નિદ્રા આવતી હોય, જેને ઘેન થતું હોય, તથા જેને સા-મજ્વર હોય, એવા રોગીઓને જાણીને ઉત્તમ વૈદે તેમને લંધન કરાવવું.

લંધનના છ પ્રકાર.

અનશનવમનવિરેચનરક્તસ્રુતિતપ્તતોયપાનૈશ્ચ ।

સ્વેદનકર્મસમેતૈઃ સુપ્ત્વિધં લઙ્ઘનં ગદિતમ્ ॥

ભોજન ન કરાવવું, વમન કરાવવું, વિરેચન આપવું, લોહી વેદે-વડાવવું, ગરમ પાણી પીવા આપવું, પરસેવો કાઢવો, એ છ પ્રકારનું લં-ધન કહેલું છે. અર્થાત્ ઉપવાસ કરવાને અશક્ત રોગીને ઉપવાસ ન કરા-

૨૪૮

હારીતસંહિતા.

વતાં રોગને ઘટે તેણ આ છમાંના એકદ કર્મથી પણ લંઘનનું કાર્ય થાયછે.

નિરામ જ્વરનું લક્ષણ.

ધુત્કામં શ્રમશૈથિલ્યં ભ્રમવેગજ્વરાતુરમ્ ।

અન્તર્દાહં રક્તમૂત્રં નિરામજ્વરલક્ષણમ્ ॥

જે રોગી ભૂખથી દૂર થઈ ગયો હોય, શ્રમથી શિથિલ થઈ ગયો હોય, જેને (ઉભા થતાં) ચકરી આવતી હોય, તાવ આવતો હોય, શરીરની અંદરના ભાગમાં દાહ જળતો હોય, અને તેના મૂત્રનો વર્ણ રાતો હોય, તેને નિરામ જ્વરવાળો જાણવો.

દોષપરત્વે લંઘનનો અવધિ.

વાતિકો લઙ્ઘનૈઃ વૃદ્ધિભિઃ પૈત્તિકસ્તુ દિનત્રયમ્ ।

સત્તમિઃ પચતે શ્લેષ્મા દૃઢ્વા લઙ્ઘનમાચરેત્ ॥

ત્રિદોષો દશરાત્રાણિ પચતે લઙ્ઘનૈસ્તુ સઃ ।

દિને પચ્ચદશે પ્રાપ્તે પચતે સાન્નિપાતિકઃ ॥

મુશ્વેદ્વા મનુર્જં હન્તિ ભવેદ્વા વિષમજ્વરઃ ।

વાતજ્વરવાળાને ૭ લાંઘણ કરાવવી, કેમકે તેટલી મુદતમાં વાત દોષ પકવ થાયછે; પિત્તવાળાને ત્રણ લાંઘણ કરાવવી, અને કફવાળાને સાત લાંઘણ કરાવવી. એવી રીતે વાતાદિક દોષ જોઈને લાંઘણ કરાવવી. ત્રણે દોષ એકત્ર થઈને ક્રોધ્યા હોય હોય તો દશ દિવસ લાંઘણ કરાવવી; કેમકે તે દોષોને પકવ થવાને તેટલી મુદત લાગે છે. સન્નિપાત જ્વરને પકવ થવાને પંદર દિવસ લાગે છે. એટલા દિવસમાં સન્નિપાત કાંતો મરી જાયછે અથવા રોગીનો નાશ કરેછે અથવા વિષમજ્વર ઉત્પન્ન થાયછે.

વય પરત્વે દોષ કોપનો પ્રકાર.

બાલ્યે રક્તમયા દોષાઃ કફપિત્તાદનંતરમ્ ॥

ષોડશે તુ સમે પ્રાપ્તે ત્રિદોષપ્રભવા ગદાઃ ।

પચ્ચવિંશતિમે પ્રાપ્તે જ્વરો વૈમાનિપાતિકઃ ॥

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય પેહેલો.

૨૪૯

આલ્સાવસ્થામાં લોહીના વિકારસંબંધી રોગ ઉપજે છે; તે પછી પંદર વર્ષ સુધી કફ અને પિત્તનારોગ બહુથા ઉપજે છે; સોળ વર્ષ થયા પછી ત્રિદોષ (ત્રણે દોષ) ના રોગ ઉત્પન્ન થાયછે, પચીસ વર્ષનું વય થયા પછી સન્નિપાતજ્વર થાયછે.

જ્વરવાળાને ક્વાથ આપવાનો સમય,

વાતપિત્તકફૈરેવ રસરક્તસમુચ્ચયાત્ ।

જાયતે યો જ્વરઃ સમ્યક્ પક્વે ક્વાથં તુ દાપયેત્ ॥

વાયુ, પિત્ત, કફ, રસ અને રક્ત, એ સર્વના સમુદાયથી જે જ્વર ઉત્પન્ન થાયછે તે જ્યારે સારી રીતે પકવ થાય ત્યારે રોગીને ક્વાથ આપવો. અર્થાત્ જ્વર પકવ થયાવિના ક્વાથ આપવો નહિ.

ક્વાથના પ્રકાર.

ક્વાથઃ સત્ત્રયિથઃ પ્રોક્તઃ પાચનઃ શમનસ્તથા ।

દીપનઃ ક્ષેદનો મેદી સન્તર્પણો વિશોષણઃ ।

ક્વાથ સાત પ્રકારનો કહેલો છે. પાચન (મળને પકવ કરનાર;) શમન (દોષને શમાવી દેનાર;) દીપન (અગ્નિને પ્રદિપ્ત કરીને મળને પચાવનાર;) ક્ષેદન (મળને પલાંણીને બાહાર કાઢનાર;) ભેદી (મળને તોડીને બાહાર કાઢનાર;) સંતર્પણ (ધાતુઓને તૃપ્ત કરીને મળનું બળ કમી કરનાર;) અને શોષણ (મળને સૂકવીને બાહાર કાઢી નાખનાર.)

સાત પ્રકારનો ક્વાથ આપવાનો કાળ.

પાચનં ચ નેરે દેયં નિશાસુ પ્રવિજ્ઞાનતા ।

પૂર્વાહ્ને શમનો દેયોઽપરાહ્ને દીપનઃ સ્મૃતઃ ॥

સન્તર્પણો મેદનશ્ચ કલ્યે પાનાય દાપયેત્ ।

શોષણોઽપિ પ્રભાતે ચ ક્વાથઃ પાને પ્રકીર્તિતઃ ॥

વૈદ્યશાસ્ત્રના જ્ઞાનવાળા વૈદ્યે રોગીને પાચન ક્વાથ રાત્રીએ આપવો; શમનક્વાથ દિવસના પેહેલા પોહોરમાં આપવો; દીપનક્વાથ દિવ-

૧ વિમોહનઃ. પ્ર૦ ૩ જી. વિશેષતઃ. પ્ર૦ ૧ લી. ૨ નવૈ પ્ર૦ ૩ જી. ૩ મોહનોપિ. પ્ર૦ ૧ લી.

૨૫૦

હારીતસંહિતા.

સના પાછલા પોહોરમાં આપવો; સંતર્પણ અને ભેદન ક્વાથ પ્રભાત કાળમાં રોગીને પીવામાટે આપવો; શોષણ ક્વાથ પણ પ્રભાતમાં જ પીવો એમ કહેલું છે.

ઔષધાદિકે આપવાના સમયની સંજ્ઞા.

રાત્રૌ ચઃ પ્રથમો યામો ભૂતવેલા પ્રકીર્તિતા ।

દ્વિતીયં નિશિ રિત્યાહુર્નિશીથં ચ તતઃ પરમ્ ॥

ગુણરાત્રં તતો જ્ઞેયં કલ્યમપ્રાતરાશનમ્ ।

પૂર્વાપરાહ્નમધ્યાહ્નાઃ પરાર્ધદિનશેષકાઃ ॥

પૂર્વે દિનાવસાને ચ ષેષજાનામુપક્રમઃ ।

રાત્રીના પહેલા પોહોરને ભૂત વેળા કહેછે; બીજા પોહોરને રાત્રી (નિશા) કહેછે; તે પછીના પોહોરને નિશીથ (મધ્યરાત્ર) કહેછે; તે પછીનો રાત્રી (રાત્રીનો ત્રીજો પોહોર) ને ગુણરાત્ર કહેછે; સવારના ભોજનનો સમય થયા પહેલાંના કાળને કલ્પ કહેછે. રાત્રી અને દિવસના એ ભાગ કરતાં બાકી રહેલા અરધા ભાગમાં (દિવસમાં) પૂર્વાહ્ન (પહેલો પોહોર), પરાહ્ન (પાછળો પોહોર), અને મધ્યાહ્ન (વચ્ચો પોહોર), એ ત્રણ વિભાગ આવેછે. એ સર્વમાંથી દિવસના પહેલા પોહોરમાં અને દિવસના છેલ્લા પોહોરમાં (દહાડો આથમવાની વખતે) ઔષધો આપવું એ બહુધા શ્રેષ્ઠ છે.

ક્વાથના સાત પ્રકાર.

પાચનો દીપનીયશ્ચ શોધનઃ શમનસ્તથા ।

તર્પણઃ ક્લેદનઃ શોષી ક્વાથઃ સપ્તવિધઃ સ્મૃતઃ ॥

પાચન, દીપન, શોધન, શમન, તર્પણ, ક્લેદન, અને શોષણ, એવો સાત પ્રકારનો ક્વાથ છે. (પાછળ સાત પ્રકાર ક્વાથના કહ્યા છે તેજ અહીં ફરી કહેલા છે; તેમાં જેને ભેદી કહ્યો છે તેને અહીં શોધન કહ્યો છે.)

સાત પ્રકારના ક્વાથનાં લક્ષણ.

પાચનોઽર્ધાવશેષી સ્યાચ્છોધનો દ્વાદશાંશકઃ ।

ક્લેદનશ્ચતુરજ્જશ્ચ શમનોઽષ્ટાવશેષિતઃ ॥

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય પેહેલો.

૨૫૧

દીપનીયો દર્શાંશસ્તુ તર્પણશ્ચ સમાંશકઃ ।

વિશોષી ષોડશાંશશ્ચ કાથમેદાઃ પ્રકીર્તિતાઃ ॥

અરધું પાણી રહેતાં સુધી પાણીને આળવું તે પાચન ક્વાથ કહેવાય છે, બારમો ભાગ શેષ રહેતાં સુધી ક્વાથ ઉઘાળવો તેને શોધન ક્વાથ કહે છે. ચોથો ભાગ શેષ રહેતાં સુધી કરેલા ક્વાથને ક્ષેદન કહે છે. આઠમો ભાગ શેષ રહેતાં સુધી કરેલા ક્વાથને શમન કહે છે. દશમો ભાગ શેષ રહેતાં સુધી કરેલા ક્વાથને દીપન કહે છે. સમાન (દીપનના) ભાગ શેષ રહેતાં સુધી કરેલા ક્વાથને તર્પણ કહે છે. સોળમો ભાગ શેષ રહેતાં સુધી કરેલા ક્વાથને વિશોષી કહે છે. એવી રીતે ક્વાથના બેઠ કહેલા છે.

સાત પ્રકારના ક્વાથનાં કાર્ય.

પાચનઃ પચતે દોષાન્ દીપનૈર્દીપ્યતે મલઃ ।

શોધનો મલશોષી સ્યાત્ શમનઃ શમયેત્ ગદાન્ ॥

તર્પણસ્તર્પયેદ્ ધાતૂન્ ક્લેદી દ્વક્લેદકારકઃ ।

વિશોષી શોષમાઘત્તે તસ્માત્ કાથં પરીક્ષયેત્ ॥

ક્લેદી વિશોષી વિજ્ઞાય વમનં કારયેન્નરમ્ ।

પાચન ક્વાથ વાતાદિક દોષને પચ કરે છે. દીપન ક્વાથ જઠરાગ્નિને પ્રદિપ્ત કરીને મળને દૂર કરે છે. શોધન ક્વાથ મળને સાફ કરે છે. શમન ક્વાથ રોગને શમાવે છે. તર્પણ ક્વાથ ધાતુઓને તૃપ્ત કરે છે. ક્ષેદન ક્વાથ ત્વદ્વ્યમાં બીનાશ ઉત્પન્ન કરે છે. શોષણ ક્વાથ મળનું શોષણ કરે છે. એટલા માટે કયા પ્રકારનો ક્વાથ છે, તેની પરીક્ષા કરવી. ક્વાથ ક્ષેદન છે કે શોષણ છે તેની પરીક્ષા કર્યા પછી રોગીને વમન કરાવવું હોય તો કરાવવું. અર્થાત્ જે ક્વાથથી જે કાર્ય થતું હોય તે ન કરતાં અન્યથા કાર્ય કરવાથી હાનિ ઉપજે છે.

ક્વાથની સંભાળ રાખવાની આજ્ઞા,

ન લઙ્ઘયેત્ કૃતં કાથં નાન્યત્રાન્યત્ર ચાલયેત્ ॥

ન કુત્સિતે પુનઃ સ્થાપ્યો નાશુચૌ ન ચ કાંસ્યકે ।

સ ચ કાથો ન શસ્તઃ સ્યાદ્રોગસંકરકારણમ્ ॥

૧ નાન્તરાણિ ચ, પ્ર૦ ૧ લી.

૨૫૨

હારીતસંહિતા.

न शोषयेत् पुनः काथं न च भूमिगतं पुनः ।

दोषसंशमनेनैते प्रशस्ता गदकर्मणि ॥

કરેલા ક્વાથને ઓળંધીને જવું નહિ; તે ક્વાથને અહીંથી તહીં એમ ફેરવવો નહિ; નદારી જગોમાં તેને મૂકવો નહિ; અપવિત્ર જગો-માં અથવા કાંસાના વાંસણમાં તેને રેડવો નહિ. કેમકે એમ કરવાથી તે ક્વાથ નાના પ્રકારના રોગ કરનારો થાયછે, માટે તે હિતકારક નથી. ક્વાથ પૃથ્વીપર ઢળી ગયો હોય તો તેને ફરીને સોધી લેવો નહિ; કેમકે એવી રીતે લીધેલા ક્વાથ રોગ મટાડવાના કામમાં તથા દોષને શમાવવાના કામમાં ગુણકારક મનાયલા નથી.

ક્વાથસંબંધી અનિષ્ટ ચિન્હ.

विदीर्येत पतेताऽपि स्फुटेत काथभाजनम् ।

एतेऽनिष्टकराः काथा न दोषशमनाय च ॥

જે ક્વાથ કરતાં ક્વાથનું વાસણ ફાટી જાય, પડી જાય, કે ફૂટી જાય, તો એ ક્વાથ રોગીનું અનિષ્ટ કરનાર છે અને દોષને શમાવનારો નથી એમ જાણીને તેને ઉપયોગમાં લેવો નહિ.

હીન ક્વાથનાં લક્ષણ.

एतैर्विलक्षणैर्हीनं काथं दृष्ट्वा परीक्षयेत् ।

कृष्णं नीलं घनं रक्तं पिच्छिलं शिथिलं च यत् ॥

दग्धं कुणपगन्धं च विस्त्रगन्धं विवर्जयेत् ।

एतैरसाध्यं जानीयाद्रોगिणां नात्र संशयः ॥

જે ક્વાથ ખીવા લાયક નથી એવા હીન ક્વાથનાં લક્ષણ કહીએ છીએ; એ લક્ષણો જોઈને ક્વાથની પરીક્ષા કરવી. જે ક્વાથનો રંગ કાળો, લીલો કે રતો થઈ ગયો હોય, જે જડો અને પિચ્છાવાળો અથવા ઢીલો (તેજદાર નહિ એવો) હોય, જે ખળી ગયેલો, મુડાના જેવો ગંધાતો અથવા કાચા માંસ જેવો ગંધાતો હોય, તે તે ક્વાથ રોગીએ ખીવો નહિ. એવા ક્વાથવડે રોગીએનો રોગ મટવાનો નથી એમ જાણવું.

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય પેહેલો.

૨૫૩

ઉત્તમ ક્વાથનાં લક્ષણ.

द्रव्यगुणानुवर्णेन द्रव्यगन्धं विनिर्दिशेत् ।

तद्विशुद्धं च संस्थाप्यं कषायममृतोपमम् ॥

ક્વાથમાં જે જે દ્રવ્યો (ઔષધો વગેરે) નાખ્યાં હોય તેને અનુ-
રૂપ જે ક્વાથનો રંગ અને વાસ આવતો હોય તે ક્વાથને શુદ્ધ તથા
અમૃત સરખો બાણીને ગ્રહણ કરવો તથા પીવો.

વાતજ્વરમાં પાચનનો વિધિ.

वातज्वरे लङ्घनान्ते दत्त्वा चाक्षं तथोपरि ।

निशासु पाचनं देयं ज्ञात्वा दोषबलावलम् ॥

વાતજ્વરવાળા રોગીને પાછળ કહ્યા પ્રમાણે પ્રથમ લંઘન કરાવીને
લંઘનનો કાળ પૂરો થયે તેને અન્ન ખાવાને આપવું. તથા તે પછી વા-
તાદિ દોષનું બળ તથા નિર્બળતા જોઈને ઘટે તેવું પાચન ઔષધ (ક્વાથ)
આપવું.

પિત્ત અને કફમાં પાચનનો વિધિ.

त्रिरात्रे पित्तिके देयं श्लेष्मिके प्रथमेऽहनि ।

अधिज्ञाते च दोषे च पाचनं न प्रदापयेत् ॥

પિત્તજ્વરવાળાને ત્રણ દિવસ પછી ક્વાથ આપવો; કફવાળાને પે-
હેલેજ દિવસે ક્વાથ આપવો. પણ વાતાદિ દોષ બાણીવામાં ન આવે તો
રોગીને પાચન ક્વાથ આપવો નહિ.

જ્વરની મર્યાદા.

सप्तरात्राद्धि मर्यादा ज्वरेणैवोपलक्ष्यते ।

तस्मान्नવજ्वरे पीतं दोषकृन्न च दोषहत् ॥

નવા તાવની મર્યાદા સાત દિવસની કહેલી છે; માટે તેટલી સુધ-
તનો તાવ એ નવો જ્વર કહેવાય છે. એ નવા જ્વરમાં જે ક્વાથ
પીવામાં આવે તે દોષને ઉપન્ન કરનારો છે; પણ દોષને હરનારો નથી.

૨૫૪

હારીતસંહિતા.

જ્વરમાં પાચનાદિ આપવાનો અવધિ.

તસ્માદાદૌ પ્રદેયં તુ પાચનં ચ દિનત્રયમ્ ।

શમનીયં પ્રદેયં તુ પञ્ચરાત્રં તતઃ પરમ્ ।

શોધનં દીપનીયં તુ એકરાત્રં પ્રદાપયેત્ ॥

એટલા માટે જ્વરવાળાને પ્રથમ ત્રણ દિવસ સુધી પાચન ક્વાથ આપવો; તે પછી પાંચ રાત્રી સુધી શમન ક્વાથ આપવો; તે પછી શોધન ક્વાથ એક રાત્રી આપવો અને તે પછી દીપન ક્વાથ એક રાત્રી આપવો.

ક્વાથની વિપત્તિનો પ્રતીકાર.

કાથપાને ક્લમો મૂર્છા વૈક્લવ્યં ચ પ્રદશ્યતે ।

વમનં ચ તદા પ્રોક્તં શમનં પથ્યકેઽપિ વા ॥

જ્વરવાળાને ક્વાથ પાયા પછી તેને ગભરામણુ થાય, મૂર્છા થાય, કે વિઝવતા થાય, તો તે રોગીને વમન ઔષધ આપીને તે ક્વાથ પાછો કાઢી નાખવો. અથવા શમન ક્વાથ પથ્ય હોય તો તે આપીને ગભરામણુ ત્રોરે શમાવવું.

પથ્યની જરૂરીયાત.

સદા પથ્યં પ્રયોક્તવ્યં નાપથ્યેન ચ સિધ્યતિ ।

ઔષધં ન વિના પથ્યૈઃ સિધ્યતે ભિષગુત્તમૈઃ ॥

વિના પથ્યં ન સાધ્યઃ સ્યાદૌષધાનાં શતૈરપિ ।

રોગીને સદૈવ પથ્ય બોજનાદિ આપવું, કેમકે અપથ્ય આપવાથી રોગ મટતો નથી; વૈધ ગમે તેવો હોશિયાર હોય તથાપિ તેણે આપેલું ઔષધ પથ્ય પાળ્યા વિના કાણુ પડતું તથી. કદાપિ સેકડો ઔષધ આપે તથાપિ પથ્ય વિના રોગ મટી શકતો નથી.

જ્વરવાળાને અન્ન ખાવાની આજ્ઞા.

જ્વરિતો હિતમશ્રીયાદ્યપ્યસ્યારુચિર્મંવેત્ ॥

અન્નકાલેષ્વભુજ્ઞાનો હીયતે મ્રિયતેઽપિવા ।

સ ક્ષીણઃ કૃચ્છ્રતાં યાતિ યાત્યસાધ્યત્વમેવ ચ ।

તસ્માદ્રક્ષેદ્ધલં પુંસાં વલે સતિ હિ જીવિતમ્ ॥

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય પેહેલો.

૨૫૫

જ્વરવાળાને અન્ન ખાવાની રૂચિ ન હોય તથાપિ હિતકારક અન્ન તો તેણે ખાવુંજ જોઈએ. કેમકે ખાવાને વખતે જે ખાતો નથી તેના શરીરની શક્તિ કમી થઈ જાયછે અને વખતે તેથી મરી પણ જાયછે. અન્ન ન ખાવાથી શરીર ક્ષીણ થઈ જાયછે અને તેથી રોગ કષ્ટસાધ્ય થાયછે કે વખતે અસાધ્ય પણ થઈ જાયછે. એટલામાટે રોગીને અન્ન ખાવા આપીને તેના બળનું રક્ષણ કરવું; કેમકે શરીરમાં બળ હોય તોજ જીવિત ટકી શકેછે.

લંઘન કરાવેલા રોગીને અન્ન આપવાનો વિધિ.

લક્ષિતે ચૈવ દોષે ચ યવાગૂપાનમાચરેત્ ।

શાલિષઠિકમુદ્રં ચ યૂપં શસ્તં વદન્તિ હિ ॥

જે રોગીના વાતાદિક દોષ પદ્ય કરવાને તેને ઉપવાસ કરાવ્યા હોય તેને ઉપવાસનો અવધિ પૂરો થયે યવાગૂ પીવાને આપવી અથવા સાંધીચોખા અને મગનો યૂપ પીવાને આપવો તે હિતકર છે.

મધ્યલંઘિતનો અન્ન વિધિ.

પञ्चકોલકસંસિદ્ધા યવાગૂર્મધ્યલક્ષિતે ।

ભવેત્ પ્રશસ્તા સતતં તસ્ય સન્તર્પણં હિતમ્ ॥

પીપર, પીપરીમૂળ, ચિત્રો, ચવક અને સુંદ, એ પાંચને પંચકોલ કહેછે. એ પંચકોલને આખાં પાખાં ખાંડીને તેનો ક્વાથ કરવો. એ ક્વાથમાં મગ ચોખાની યવાગૂ સંધવી. મધ્યલંઘિતને એ યવાગૂ પીવાને આપવી; કેમકે એવી યવાગૂ તેને સદા હિતકર છે. તેમજ તેને સંતર્પણ ક્વાથ આપવો. (અથવા ધાતુઓને તૃપ્ત કરનારી બીજ ક્રિયા પણ તેને હિતકર છે.)

ક્લમ (ખેદ) શાંતિનો વિધિ.

આજં દુગ્ધં ગુહોપેતં પાનાય જ્વરશાન્તયે ।

તેન ક્લમચિનાશઃ સ્યાત્ સુસ્વમાશુ પ્રપદ્યતે ॥

જ્વરવાળાને શરીરે ક્લમ (ખેદ-ગભરામણ) થાયછે. એમ થાય ત્યારે તેને બકરીનું દૂધ અને ગોળ પીવાને આપવાં; તેથી જ્વર પણ શાંત પડેછે, અને ક્લમ પણ નાશ પામેછે. તથા રોગીને તરતજ સુખ ઉપજે છે.

૨૫૬

હારીતસંહિતા.

ક્રવાથ પીવાનો વિધિ.

ઉદીચ્યાં વા પૂર્વસ્યાં વાભિમુખં ચોપवेशયેત્ ।
 પાયયેત્ કાથપાનં ચ કૃત્વા બ્રાહ્મણવાચનમ્ ॥
 પાનપાત્રમધ્વઃ કૃત્વા શયીતોત્તાનમેવ ચ ।
 પીત્વા ચૈવ તૃપાર્તોઽપિ ન જલં પાયયેત્ ક્ષણમ્ ।
 ગતક્લમં નરં દૃષ્ટ્વા તદા સંપદ્યતે સુખમ્ ॥

ક્રવાથ પીનારા રોગીને ઉત્તર દિશા તરફ કે પૂર્વ દિશા તરફ સુખ કરીને બેસાડવો. પછી બ્રાહ્મણોની પાસે સ્વસ્તિવાચન કરાવીને તેને ક્રવાથ પાવો. ક્રવાથ પીધા પછી ક્રવાથ પીવાનું વાસણ નીચે મૂકીને ચતાં સૂઈ રહેવું. ક્રવાથ પીધા પછી તરસ લાગે તથાપિ એકક્ષણવાર તેને પાણી પીવાને આપવું નહિ, પછી બ્યારે રોગીની ક્રવાથ પીવાથી થયેલી ગભરામણ શમે સારે તેને જરૂર હોય તો પાણી વગેરે આપવું. અને તેથી તેને સુખ ઉપજે છે.

इति आत्रेयभाषिते हारीतोत्तरे तृतीयस्थाने भैषज्यपरिज्ञान-
 विधिर्नाम प्रथमोऽध्यायः ।

द्वितीयोऽध्यायः ।

अवरचिकित्सा.

वैद्य धनानी योग्यता.

आत्रेय उवाच ।

‘अनभिज्ञश्चिकित्सायां शास्त्राणां पठनेन किम् ।

यथा पलालं बीजैस्तु रहितं निष्प्रयोजनम् ॥

આત્રેય કહે છે.—જો કોઈ પુરૂષ વૈદ્યશાસ્ત્ર ભણેલો હોય તથાપિ રોગીની ચિકિત્સા કરવાના કામમાં તે માહિતગાર ન હોય તો તે જે

૧ અનભિજ્ઞચિકિત્સાં યઃ કુરુતે શાસ્ત્રવર્જિતઃ. પ્ર ૩ જી,

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય ખીત્તે.

૨૫૭

શાસ્ત્ર ભણેલો છે તેથી શું દ્રવ્ય છે? જેમ દાણા કાઢી પકીનું પરાળ નિરપયોગી છે તેમ તેવો વૈધ પણ નિરપયોગી છે.

કુવૈધની નિંદા.

वरमाशीविषविषं कथितं ताम्रमेव च ।

पीतमत्यग्निसन्तप्ता भक्षिता वाप्ययोगुडाः ॥

न तु श्रुतवतां वेशं विभ्रतः शरणागतात् ।

ग्रहीतुमन्नપાનં वा चित्तं वा रोगपीडितात् ॥

જે વૈધ પોતે વૈધશાસ્ત્ર ભણેલો નથી તથાપિ પોતાની શરણે આવેલા રોગથી પીડાયલા રોગીઓ પાસેથી અન્નપાન અથવા ધન મેળવવામાટેજ જે વિદ્વાન વૈધનું રોગ ધારણ કરેછે, તેમની પાસેથી ઔષધ ખાવા કરતાં સાપનું ઝેર અથવા ઉકાળેલું ત્રાંખું પીવું સાફ છે અથવા અગ્નિમાં તપાવેલી લોઢાની ગોળીઓ ખાવી સારી છે. તાત્પર્ય કે એવા અભણ વૈધ પાસેથી કદાપિ પીવાનું કે ખાવાનું ઔષધ લેવું નહિ તથા ખીંછ પણ ચિકિત્સા કરાવવી નહિ.

વૈધનું લક્ષણ.

तदेव युक्तं भैषज्यं यदारोग्याय जायते ।

स चैव भिषजां श्रेष्ठो रोगेभ्यो यो विमोक्षयेत् ॥

જે ઔષધ ખાવાથી રોગ નાશ પામે તેજ યોગ્ય ઔષધ બાણવું; અને જે પુરૂષ રોગ થકા રોગીને નિર્મુક્ત કરે તેજ ઉત્તમ વૈધ બાણવો.

વૈધશાસ્ત્ર ભણવાની જરૂર.

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन रोगवारणहेतुना ।

युक्ता निदानलक्षैस्तु संहितोपायसंयुता ॥

पठितव्या समासेन संहिता ज्ञानहेतवे ।

જ્ઞાત્વા રોગપ્રતીકારં તતઃ કુર્યાત્ પ્રતિક્રિયામ્ ॥

એટલા માટે જેને રોગ અટકાવવાની ઇચ્છા હોય તેણે ધણા પ્રયત્નથી, જેમાં રોગનું નિદાન, લક્ષણ, તથા ઉપાય કહ્યા હોય એવી વૈધકની સંહિતાનું અધ્યયન કરવું. એવી સંહિતાનું પોતાને જ્ઞાન થવા-

૨૫૮

હારીતસંહિતા.

માટે તેને સંક્ષેપમાં પણ બહુવી અને તે ઉપરથી રોગના પ્રતીકાર બહુને પછી રોગીની ચિકિત્સા કરવી.

વૈદ્યશાસ્ત્ર ન બહુવાથી હાનિ.

અવિજ્ઞાય રજં સમ્યક્ મોહાદારમતે ક્રિયાઃ ।

વિધાનજ્ઞોઽપ્યશાસ્ત્રજ્ઞો ન તત્સિદ્ધિઃ પ્રજાયતે ॥

જે પુરુષ રોગને બરાબર ઓળખ્યા વિના મૂઢપણથી તેની ચિકિત્સા કરવા માંડે છે, તે પુરુષ કદાપિ ચિકિત્સા વિધિમાં નિપુણ હોય, છતાં શાસ્ત્ર ન બહુસો હોય, તો તેના કાર્યની સિદ્ધિ થતી નથી.

વૈદ્યશાસ્ત્ર બહુનાર સફળ થાયછે,

નિદાનં રોગવિજ્ઞાનં મેષજાનાં ગુણાગુણમ્ ।

વિજ્ઞાય કુરુતે યસ્તુ તસ્ય સિદ્ધિર્ન દૂરતઃ ॥

જે પુરુષ રોગનું નિદાન, રોગનું વિશેષ જ્ઞાન, ઔષધોના ગુણ અવગુણ, એ સર્વે બહુને ચિકિત્સા કરેછે તેને સિદ્ધિ દૂર નથી. અર્થાત્ તેની ચિકિત્સા સફળ થાયછે.

રોગાદિકના જ્ઞાનની જરૂર.

આદાવેવ રજાં જ્ઞાનં સાધ્યાસાધ્યં વિચક્ષણઃ ।

યાપ્યં સર્વરજાં ચૈવ તતઃ કુર્યાત્ પ્રતિક્રિયામ્ ॥

વૈદ્યે પ્રથમ નાના પ્રકારના રોગનું જ્ઞાન મેળવવું જોઈએ. તે પછી અમુક રોગ સાધ્ય છે કે અસાધ્ય છે તેનું જ્ઞાન પણ વિચક્ષણ વૈદ્યે મેળવવું જોઈએ. પછી બધા રોગોમાંથી યાપ્ય રોગ કયા છે તે જાણવું જોઈએ. અને તે પછી પ્રતીકાર કરવો જોઈએ.

દેશકાળાદિના જ્ઞાનની જરૂર.

દેશં કાલં વયો વહ્નિસાત્મ્યં પ્રકૃતિમેષજમ્ ।

एवं विज्ञाय सदैवस्ततઃ કુર્યાત્ પ્રતિક્રિયામ્ ॥

પાછળ આતુષ વગેરે દેશ કલ્પા છે તે દેશ, ગ્રીષ્મ, મધ્યાહ્ન, વગેરે કાળ, આત્માદિ વય, મંદ વગેરે અગ્નિ, ઔષધાદિકનું માત્રક આવવું ન આવવું તે. રોગીની વાતાદિ પ્રકૃતિ, ઔષધનું બળ, વગેરે બહુને પછી સારા વૈદ્યે ઉપચાર કરવા.

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય ધીજ્ઞે.

૨૫૯

વાતાદિ દોષ રોગના હેતુ છે.

નાસ્તિ રોગો વિના દોષૈર્દોષા વાતાદયઃ સ્મૃતાઃ ।

જ્વરાદયઃ સ્મૃતા રોગાસ્તાન્ સમ્યક્ પરિલક્ષયેત્ ॥

દોષ પશુ રોગ વાતાદિ દોષના બિગાડ વગર ઉપજતો નથી. વાત, પિત્ત અને કફ એ ત્રણને દોષ નામ આપેલું છે. ગ્રંથમાં દોષ દોષવાર તેને 'મળ' નામ પશુ આપવામાં આવેછે, માટે 'મળ' અથવા 'દોષ' શબ્દ આવે ત્યાં એ વાતાદિ સમજવા. એ દોષના પ્રગાડવાથી જ્યાર વગેરે ઉપજે છે તે રોગ કહેવાયછે. વૈદે એ રોગને સારી રીતે ઓળખવા જોઈએ.

રોગની પરીક્ષા કરવાના પ્રકાર.

આત્તાનાં ચોપદેશેન પ્રત્યક્ષીકરણેન ચ ।

અનુમાનેન ચ વ્યાધિ સમ્યગ્વિદ્યાશ્ચિકિત્સકઃ ॥

દર્શનસ્પર્શનપ્રશ્નૈ રોગજ્ઞાનં ત્રિધા મતમ્ ।

મુખાક્ષિદર્શનાત્ સ્પર્શાત્ શીતાદિપ્રશ્નતઃ પરમ્ ॥

રોગીનાં સગાં વાહાણાંના કહેવા ઉપરથી, પ્રત્યક્ષ રોગીને જોવા ઉપરથી, તથા બીજા અવ્યભિચારી હેતુઓથી અનુમાન કરવા ઉપરથી, વૈદે વ્યાધિની સારી રીતે પરીક્ષા કરવી. દર્શન, સ્પર્શન અને પ્રશ્ન, એ ત્રણ પ્રકારે રોગનું જ્ઞાન થઈ શકે છે. રોગીનું મુખ અથવા નેત્ર જોઈને રોગનું જ્ઞાન થવું એ દર્શન જ્ઞાન જાણવું; રોગીના શરીરને સ્પર્શ કરીને દંડુ, ગરમ, વગેરે જાણવું તે સ્પર્શન જ્ઞાન કહેવાયછે; અને બીજું જે જ્ઞાન પૂછવા ઉપરથી થાયછે તે પ્રશ્નજ્ઞાન કહેવાયછે.

સાધ્યાસાધ્યનું લક્ષણ.

કૃચ્છ્રયાપ્યસુખોપાયો દ્વિવિધઃ સાધ્ય ઉચ્યતે ।

અસાધ્યો દ્વિવિધો જ્ઞેયો યાપ્યઃ કૃચ્છ્રતમોઽપરઃ ॥

રોગીનો વ્યાધિ સાધ્ય (મટી શકે એવો) અથવા અસાધ્ય (ન મટી શકે એવો) હોયછે. સાધ્ય વ્યાધિ એ પ્રકારનો છે. જે રોગ કદે કરીને પણ બિલકુલ મટાડી શકતો નથી પણ તેનું દુઃખ ઓછું કરી

૨૬૦

હારીતસંહિતા.

શકાય છે તેને કૃત્ય્યાપ્ય કહેછે. અને જે રોગને સેહેલથી મટાડી શકાય છે તેને સુખોપાય કહેછે. એ કૃત્ય્યાપ્ય અને સુખોપાય એ બન્ને જાતના વ્યાધિઓ સાધ્ય કહેવાય છે. અસાધ્ય વ્યાધિ પણ એ પ્રકારનો છે. જે અત્યંત કઠે કરીને ચાપ્ય થઈ શકે તે અને જે નજ મટી શકે તે, એ એ પ્રકાર અસાધ્યના છે.

સાધ્યાદિ થવાનાં કારણ.

યાપ્યાઃ કેચિત્ પ્રકૃત્યૈવ યાપ્યાઃ સાધ્યા ઉપેક્ષ્યા ।

સ્વભાવાદ્વ્યાધયઃ સાધ્યાઃ કેચિત્ સાધ્યા ઉપેક્ષિતાઃ ॥

સાધ્યા યાપ્યત્વમાયાન્તિ યાપ્યાશ્ચાસાધ્યતાં તથા ।

ઘ્નન્તિ પ્રાણાંશ્ચ સાધ્યાસ્તુ નરાણામક્રિયાવતામ્ ॥

કેટલાક રોગ સ્વભાવથીજ ચાપ્ય હોયછે; અને કેટલાક રોગ પ્રથમ સાધ્ય છતાં તેની દરકાર ન કરવાથી તે ચાપ્ય થઈ જાયછે. કેટલાક વ્યાધિ સ્વભાવથીજ સાધ્ય હોયછે; અને કેટલાક વ્યાધિ કષ્ટસાધ્ય છતાં તેની દરકાર ન કરવાથી તે સાધ્ય થઈ જાયછે. કેટલીકવાર વ્યાધિઓ સાધ્ય છતાં તેની દરકાર ન કરવાથી તેઓ ચાપ્ય થઈ જાયછે અને એજ પ્રમાણે ચાપ્ય વ્યાધિઓ અસાધ્ય થઈ જાયછે. એવી રીતે મૂળમાં વ્યાધિઓ સાધ્ય છતાં પણ જે પુરૂષો તેનો પ્રતીકાર કરતા નથી તેના પ્રાણનો તેઓ નાશ કરેછે.

ઉપદ્રવનું લક્ષણ.

વ્યાધેરુપરિ યો વ્યાધિઃ સોપદ્રવ ઉદાહૃતઃ ।

સોપદ્રવા ન જીવન્તિ જીવન્તિ નિરુપદ્રવાઃ ॥

એક વ્યાધિ છતાં તેઉપર વળી બીજો વ્યાધિ થાય ત્યારે તે બીજા યથેક્ષા વ્યાધિને ઉપદ્રવ કહેછે. જે રોગીને ઘણા ઉપદ્રવ હોય તે રોગી જીવતા નથી; પણ જે રોગી નિરુપદ્રવ હોયછે તેઓ જીવે છે.

રોગની ઉપેક્ષા ન કરવાનો ઉપદેશ.

જ્ઞાત્વાલ્પકોઽપિ મિપજા પરિચિન્તનીયો

નોપેક્ષર્ણય इति रोगगणो ह्यसह्यः ।

સ્વલ્પોઽપ્યરિસ્તુ વિષવદ્વિસમાનરૂપઃ

પ્રાપ્ત્વાવલં ન શમતામુપયાતિ કાલે ॥

જેમ શત્રુ નાનો હોય તથાપિ તે ઝેર અને અગ્નિ જેવો છે. અર્થાત્ ઝેર કે અગ્નિ જેમ થોડાં હોય તથાપિ પ્રસંગ મળતાં મોટું રૂપ ધારણ કરીને મોટો અનર્થ કરેછે અને શત્રુ પણ નાનો હોય તથાપિ કાળ પ્રાપ્ત થતાં મોટો થઈને વિનાશ કરેછે તથાપિ પછી શમાવતાં શમતો નથી, તેમ રોગનો સમુદાય પણ પ્રથમ નાનો છતાં પાછળથી તેને અનુદ્રૂણ સાદિલ્ય મળતાં તે અસહ્ય થઈ જાયછે માટે વૈદે તેને નાનો સરળો જોઈને તેની ઉપેક્ષા કરવી નહિ, પણ તરતજ તેને ઘટતા ઇલાજથી નિર્મૂળ કરવો.

શત્રુઃ સ્થાનવલં પ્રાપ્ય વિક્રિયાં કુરુતે બલી ।

તથા ધાત્યન્તરં પ્રાપ્ય વિક્રમં કુરુતે ગદઃ ॥

જેમ શત્રુ પોતાને અનુદ્રૂણ સ્થાન પ્રાપ્ત થયા પછી જળવાન થઈને પરાક્રમ કરેછે તેમ રોગ પણ એકે ધાતુમાંથી બીજા ધાતુમાં પ્રવેશ કરીને જળવાન થાયછે અને મોટો અનર્થ કરેછે.

રોગને નિર્મૂળ કરવાનો ઉપદેશ.

बहुविधपरिकर्मणापि नातं शमं यत्

कृशमपि हि न धार्यं रोगमूलं विधिज्ञैः ।

कथमपि बहुपथ्यैर्व्यावृतो वा बलिष्ठो

न शमयति हि रोगं बाल्यमात्रेण सम्यक् ॥

રોગનો નાશ કરવાનો વિધિ બહુનારા વૈદોએ અનેક પ્રકારના પ્રતીકાર કરીને જે રોગ શમાયો હોય તે રોગનું લગાર જોટલું મૂળ પણ શેપ રહેવા દેવું નહિ. કેમકે જે રોગ થોડો પણ શેપ રહ્યો હોય તે જળવાન થયા પછી અનેક પ્રકારના પથ્યવડે તેને નિવૃત્ત કરવાથી તે નિવૃત્ત થતો નથી.

સૂક્ષ્મરોગ પણ શત્રુ જેવો છે.

यथा स्वल्पं विषं तीव्रं यथा स्वल्पो भुजङ्गमः ।

यथा स्वल्पतरश्चाग्निस्तथा सूक्ष्मोऽपि रुग्निपुः ॥

૨૬૨

હારીતસંહિતા.

ઝેર જેમ લગાર જેટલું છતાં પણ તે તીવ્ર હોયછે, સાપ નાનો છતાં પણ તે ભયંકર હોયછે, અગ્નિનો તણખો સૂક્ષ્મ છતાં પણ તે મોટી વસ્તુઓને બાળી નાખવાને સમર્થ છે, તેમજ રોગપણુ નાનો છતાં શત્રુ જેવો દુઃખકર છે.

રોગ દેહાતાં પેહેલાં તેનો ઉપાય કરવો.

યાવત્ સ્થાનં સમાશ્રિત્ય વિકારં કુરુતે ગદઃ ।

તાવત્તસ્ય પ્રતીકારઃ સ્થાનત્યાગાદ્વહ્નીયસઃ ॥

રોગ બ્યાંસુધી તેના સ્થાનમાંજ રહીને વિકાર કરતો હોય ત્યાં-સુધી તેનો પ્રતીકાર કરવો; કેમકે પોતાનું સ્થાન છોડીને બ્યારે રોગ આખા શરીરમાં પસરે છે ત્યારે તે બળવાન થયેલા રોગનો પ્રતીકાર કરવો કઠણ થઈ પડેછે.

વ્યાધિના પ્રકાર.

કર્મજા વ્યાધયઃ કેચિદ્દોષજાઃ સન્તિ ચાપરે ।

સહજાઃ કથિતાશ્ચાન્યે વ્યાધયસ્ત્રિવિધા મતાઃ ॥

કેટલાક વ્યાધિ પૂર્વે કરેલાં કર્મના બળથી ઉત્પન્ન થાયછે તેમને કર્મજ વ્યાધિઓ કહેછે; કેટલાક વ્યાધિઓ વાતાદિ દોષ દોષવાથી થાયછે તેમને દોષજ વ્યાધિઓ કહેછે; અને કેટલાક જન્મ થવાની સાથે વ્યાધિ ઉપજે છે તેમને સહજ વ્યાધિઓ કહેછે. એ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારના વ્યાધિઓ છે.

ત્રણ પ્રકારના વ્યાધિનાં લક્ષણ.

વહુભિરુપચારૈસ્તુ યે ન યાન્તિ શમં તતઃ ।

તે કર્મજા સમુદ્દિષ્ટા વ્યાધયો દારુણાઃ પુનઃ ।

દોષજા વ્રાતપિત્તાદ્યાઃ સહજાઃ શ્રુત્તપાદયઃ ॥

જે વ્યાધિ ત્રણ ઉપચાર કરવાથી પણ શમતા નથી તેમને કર્મજ વ્યાધિઓ કહેછે; એ વ્યાધિઓ મહા દારુણ છે. વાત, પિત્ત, કફ, દ્વિદોષ, ત્રિદોષ, વગેરેથી થયેલા વ્યાધિઓ દોષજ બાણુવા અને ભૂખ, તરસ, વગેરે વ્યાધિઓ સહજ બાણુવા.

જવરની વ્યાપકતા.

તસ્માદ્વશ્યામિ ચાદૌ જ્વરમતુલગદં વાજિનાં કુજ્જરાણાં
માનુષ્યાણાં પશૂનાં મૃગમહિષસ્વરોઘાદિવાનસ્પતીનામ્ ।
વહ્નીનામોષધીનાં ક્ષિતિધરફણિનાં પત્રિણાં મૂષકાણાં
પથ પ્રાણાપહારી જ્વર इति ગદિતો દુર્નિવારો હિ લોકે ॥

એ ત્રણ પ્રકારના આધિઓમાંથી હું પ્રથમ જ્વરનું વર્ણન કરું છું. જ્વરે એ સર્વથી મોટો રોગ છે. એ ઘોડાને, હાથીને, મનુષ્યોને, પશુઓને, હરણોને, પાડાઓને, ગદૈયાઓને, ઊંટ વગેરેને, વનસ્પતિને, વેલીઓને, આપધીઓને, પર્વતોને, સર્પોને, પક્ષીઓને અને ઉદ્દરોને, એ સર્વને થાય છે. એ સર્વેના પ્રાણને હરનારો જે રોગ જ્વર નામનો કહેવાય છે તે એકમાં દુર્નિવાર છે.

જવરની જાતિ પરત્વે અસાધ્યતા.

અસાધ્યોઽયં જ્વરો વ્યાધિર્ગોમહિષ્યશ્વકુજ્જરે ।

કિંચ્ચિત્કચ્છૂતમો નૃણામન્યેષાં જીવઘાતકઃ ॥

અળદ, પાડા, ઘોડા અને હાથી, એ પ્રાણીઓને થયેલો જ્વર નામે રોગ અસાધ્ય છે; મનુષ્યોને એ રોગ કષ્ટસાધ્ય છે, પરંતુ બીજા પ્રાણીઓને તો તે હવ સેનારો વ્યાધિ છે.

જવરનું અળવાનપણું.

યથા મૃગાણાં મૃગયુર્વલિષ્ઠસ્તથા ગદાનાં પ્રવલો જ્વરોઽયમ્ ।

નાન્યોઽપિ શક્તો મનુજં વિહાય સોઢું ભુવિ પ્રાણમૃતઃ સુરાધ્યાઃ ॥

અથ જ્વરકારણમ્ ।

જેમ હરણોમાં તેનો શિકાર કરનારો સિંહ અળવાન છે તેમ અધા રોગોમાં તાવ અળવાન છે. દેવ વગેરે સમગ્ર પ્રાણુ ધારણુ કરનારા જીવોમાં મનુષ્ય શિવાય એ તાવને સહન કરવાને બીજો કોઈ શક્તિમાન નથી.

મનુષ્ય જ્વરને સહન કરે છે તેનું કારણ.

કર્મણા લભતે યસ્માદેવત્ત્વં માનુષો દિવિ ।

તતશ્ચૈવ ચ્યુતઃ સ્વર્ગાન્માનુષ્યમભિવર્તતે ॥

૨૬૪

હારીતસંહિતા.

તસ્માત્ સ દેવભાવાત્ તુ સહતે માનુષો જ્વરમ્ ।

શેષાઃ સર્વે વિપદ્યન્તે પશુવર્ગો જ્વરાદિતાઃ ॥

મનુષ્ય પોતાનાં યુક્તવયે સ્વર્ગમાં દેવપણું પામેછે, અને સાં પોતાનાં સત્કર્મનું ફળ ભોગવી રહ્યા પછી સ્વર્ગમાંથી પાછો પૃથ્વી ઉપર પડેછે અને મનુષ્ય થાયછે. એવા મનુષ્યમાં દેવભાવ રહેલો હોવાના કારણથી તે જ્વરને સહી શકેછે; એ વિના ખીજ પશુવર્ગના પ્રાણીઓ વગેરે જ્વરના વેગથી નાશ પામેછે.

જ્વરની રોગોમાં શ્રેષ્ઠતા.

રોગાણાં રોગરાજોઽયં યથા મૃગપતિર્મૃગે ।

દાહાત્મસુ યથા વહ્નિસ્તથા રોગોજ્વરોઽધિકઃ ॥

હૃદ્વ્રક્રોધાગ્નિસમ્ભૂતઃ સર્વભૂતપ્રતાપનઃ ।

જેમ પશુઓમાં સિંહ રાજા છે તેમ સધળા રોગોનો જ્વર એ રાજા છે. જેમ યથા દાહક પદાર્થોમાં અગ્નિ શ્રેષ્ઠ છે, તેમ ખીજ રોગોમાં તાવ શ્રેષ્ઠ છે. એ જ્વર રૂદ્રદેવના ક્રોધાગ્નિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો છે અને તેથી તે સર્વે પ્રાણીઓને પરિતાપ કરનારો છે.

બૃદ્ધાં બૃદ્ધાં પ્રાણી પ્રતિ જ્વરનાં બૃદ્ધાં બૃદ્ધાં નામ.

પાતકઃ સ તુ નાગનામભિતાપસ્તુ વાજિનામ્ ॥

ગવામીશ્વરસંશસ્તુ માનવાનાં જ્વરો મતઃ ।

દારિદ્રો મહિષાણાં તુ મૃગરોગો મૃગેષુ ચ ॥

અજાવીનાં પ્રલાપાલ્યઃ કરમેષ્વલસો ભવેત્ ।

શૂનોઽલર્કઃ સમાખ્યાતો મત્સ્યેષ્વિન્દ્રતમો મતઃ ॥

પક્ષિણામભિધાતસ્તુ વ્યાલેષ્વૈક્ષિતસંશ્લિતઃ ।

જલસ્ય નાલિકા પ્રાયો ભૂમાવૂષરનામતઃ ॥

વૃક્ષસ્ય કોટરાલ્યસ્તુ જ્વરઃ સર્વત્ર દૃશ્યતે ॥

હાથીઓને જે જ્વર આવે છે તે પાતક કહેવાય છે; ઘોડાઓને અભિતાપ કહેવાયછે; ગળદંતે ઇશ્વર કહેવાયછે; મનુષ્યોને જ્વર કહેવાયછે; પાડા અને ભેંસોને દારિદ્ર કહેવાયછે; હરણોને મૃગરોગ કહેવાય

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય ખીન્ને.

૨૬૫

છે; બકરાં અને ઘેટાંને પ્રલાપ કહેવાયછે; ઊંટને અલસ કહેવાયછે; કૂતરાંને હડખવા કહેવાયછે; માંછલાને ઈંદ્રતમ કહેવાયછે; પક્ષીઓને અભિધાત કહેવાયછે; સર્પને ઐક્ષિત કહેવાયછે; જળને નાલિકા (નાળો) કહેવાયછે; પૃથ્વીને ઉઅર (જિસ) કહેવાયછે; અને ઝાડને તે ડાટર કહેવાય છે. એવી રીતે જૂદે જૂદે રૂપે અને જૂદે જૂદે નામે જ્વર સર્વત્ર જોવામાં આવેછે.

જ્વરનું મૂર્તિમાન રૂપ.

ત્રિપાદ્મસપ્તહરણલિશિરાઃ સુમહોદરઃ ।

વૈયાઘ્રચર્મવસનઃ કપિલોજ્જ્વલવિગ્રહઃ ॥

પિન્ગેક્ષ્ણો હ્રસ્વજઙ્ગો વીમત્સો વલવાનયમ્ ।

પુરુષો લોકનાશાય ચાસૌ જ્વર इति स्मृतः ॥

દમ્ધેન્ધનો યથા વહ્નિર્ધાતૂન્ હત્વા યથાવિષમ્ ।

કૃતકૃત્યો વ્રજેચ્છાન્તિ દેહં હત્વા તથા જ્વરઃ ।

જ્વરદેવતાને ત્રણ પગ છે, ભસ્મરૂપી આયુધ છે, ત્રણ માથાં છે, અતિ મોટું પેટ છે, ચાકનું ચામડું તેણે પેહેરેલું છે, તેના શરીરનો વર્ણ બદામી અને અને ઉજળો છે, તેની આંખો પીળચટ્ટી છે, તેની નંધા ઠૂંકી છે, તેનો દેખાવ ખીભત્સ છે, તથા તે અતિ ખળવાન છે. લોકના નાશને અર્થે ઉત્પન્ન કરેલો એવો પુરુષ તે આ જ્વર છે. જેમ અગ્નિ બળતણને આગીને શમી જાયછે, તથા ધાતુઓનો નાશ કરીને વિષ જેમ સમી જાયછે તેમ આ જ્વર પણ મનુષ્યના દેહનો નાશ કરીને કૃત કૃત્ય થઈને શમી જાય છે.

જ્વરની ઉત્પત્તિ.

તસ્માત્ તસ્ય સમુત્પત્તિં વક્ષ્યામિ શ્રુણુ પુત્રક ! ॥

ચતુર્વિધો મહાઘોરો જાતો યેન તુ ચાષ્ટધા ।

દક્ષાધરપ્રશમનઃ કુપિતો મહેશઃ

શ્વાસં સુમોચ દાયિતાવિધુરશ્ચ તીવ્રમ્ ।

તેન જ્વરો હ્યનિલમુખ્યવિકારજાતઃ

૧સોપ્યષ્ટધા જગતિ જંતુંગણેતિદુષ્ટઃ ॥

૧ તેન જ્વરોષ્ટવિષસંભવતોષ્ટધા સ્યાત્. પ્ર૦૧ લી.

૨૩

૨૬૬

હારીતસંહિતા.

હે પુત્ર! એટલા માટે એ જ્વરની ઉત્પત્તિ હું તને કહું તે તું સાંભળ. તેમજ એ મહાઘોર ચાર પ્રકારનો જ્વર જે રીતે આઠ પ્રકારનો થયો છે તે પણ કહું તે સાંભળ. બ્યારે દક્ષપ્રજ્ઞપતિના યજ્ઞમાં શિવની પત્ની સતી બળી ગઈ ત્યારે દોષ પામેલા અને સ્ત્રી વિયોગી મહાદેવે તેના યજ્ઞનો ભંગ કરતાં તીવ્ર શ્વાસ મૂક્યો. એ શ્વાસમાંથી વાતાદિ વિકારવાળો આઠ પ્રકારનો જ્વર ઉત્પન્ન થયો અને તે અતિ પુષ્ટ જ્વર પૃથ્વીના પ્રાણીઓમાં પ્રસરી.

જ્વરની નિદાનસહિત સંપ્રાપ્તિ.

વાતાદિપિત્તકફશોણિતસન્નિધાનાત્
સ્વેચ્છાન્નપાનનિરતાદતુવૈપરીત્યાત્ ।
દોષા મલાશયગતા જઠરાગ્નિમેવં
સંપ્રેરયન્તિ રુધિરાશ્રિતદોષસંઘમ્ ॥

મનુષ્ય નિયમ છોડીને મરજી મુજબ ભોજન કરે તથા પાન કરે તેથી, તેમ ઋતુઓના ફેરફારથી શરીરમાં રહેલા વાયુ, પિત્ત, કફ, રુધિર, વગેરે વિકાર પામેછે. તેથી મળાશયમાં રહેલા વાતાદિ દોષ જઠરાગ્નિને જઠરમાંથી બહાર કાઢી નાખે છે અને રુધિરમાં રહેલા વાતપિત્તાદિ દોષમાં તે અગ્નિને પ્રેરેછે. તાત્પર્ય કે ખિન્નાડ પામેલા દોષ જઠરાગ્નિને લેધને લોહીમાં મળી બન્યે નેત્રી જ્વર ઉત્પન્ન થાયછે.

જ્વરના હેતુ.

વ્યાયામાધ્યશનાત્ક્રોધાચ્છીતસંધારણાદપિ ।
વિરુદ્ધાન્નવિશેષેણ પાનનિર્જ્વરવારિણા ।
કૂપોદકેન દુષ્ટેન તિગ્મતીવ્રાંશુરદિમભિઃ ॥
ગન્ધવાતેન દોષાણામભિઘાતાભિશાપતઃ ।
જ્વરો નામ મહાઘોરો જાયતે મનુજે મૃશમ્ ॥

અતિશય કસરત કરવાથી, ખાધા ઉપર ખાધાથી, ક્રોધથી, શી-
તનો સંરોધ થવાથી, વિરુદ્ધ અન્ન ખાવાથી, ઝરણુનાં પાણી પીવાથી
કૂવાનાં ગંગડેલાં પાણી પીવાથી, સૂર્યનાં તીવ્ર કિરણોનો તાપ વેઠવાથી,

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય બીજો.

૨૬૭

દુષ્ટ પદાર્થોના ગંધવાળો વાયુ લેવાથી, વાગવાથી, અથવા ડોહતો શાષ લાગવાથી જ્વર નામે મહાભયાનક રોગ મનુષ્યને થાયછે.

જ્વરનાં પૂર્વરૂપ.

શ્રમો જડત્વં નયનમ્ભ્રુવઃ સ્યાત્ રોમોદ્રમો ધુર્ધુરકં ચ જૃમ્ભા ।
વૈવર્ણ્યતા દ્વેષસશોષતાસ્યે જ્વરસ્ય ચાવ્યક્તકલક્ષણાનિ ॥

જે પુરૂષને જ્વર આવવાનો હોય તેને પ્રથમ શરીરે થાક લાગ્યા જેવું થાયછે, પંચી શરીરમાં જડતા માલમ પડેછે, આંખો તરેછે, શરીરનાં રૂવાં ઉભાં થાયછે, કંઠમાં ખાંશીતો અવાજ થાયછે, બગાસું આવેછે, શરીરનો વર્ણ બદલાઈ જાયછે, તમામ પદાર્થોપર અપ્રીતિ થાયછે, અને મુખમાં શોષ પડેછે. એ સર્વે જ્વરનાં સ્પષ્ટ લક્ષણો છે.

ચાર પ્રકારના જ્વરનાં સંક્ષિપ્ત લક્ષણો.

સમીરણે ચ વૈ જૃમ્ભા કફાદન્ને વિષીદતિ ।
પિત્તાન્નયનસન્તાપઃ સર્વે વૈ સાન્નિપાતિકે ।
તસ્માદ્દશ્યે પ્રતીકારં યેન સમ્પદ્યતે સુખમ્ ॥

વાયુથી ઉત્પન્ન થયેલો જ્વર હોય ત્યારે તાવવાળાને બગાસાં બહુ આવેછે; કફથી ઉત્પન્ન થયેલો હોય તો અન્ન ભાવતું નથી; પિત્તથી ઉત્પન્ન થયો હોય તો આંખે અગ્નિ બળેછે; અને સન્નિપાતથી ઉત્પન્ન થયેલો જ્વર હોય તો સર્વે લક્ષણ થાયછે. હવે એ જ્વરોનો ઉપાય કહું છું કે નેથી રોગીને સુખ થાય.

વાતજ્વરમાં પાચન ક્વાથ.

વચા યવાનીં ધનિકા સવિશ્વં
પિવેત્ કષાયં નિશિ સોષ્ણમેવમ્ ।
સપાતિકે વાતરુજે જ્વરાણા
સમ્પાચનં સ્યાન્મનુજે સુસ્વાય ॥

વજ, યવાનીં અજમો, ધાણા, સુંદ, એ ચાર ઔષધ સમાન ભાગે લેઈને તેનો ચાર તોલા વજનનો ક્વાથ કરવો. એ ક્વાથ લગાર

૨૬૮

હારીતસંહિતા.

ગરમ હોય ત્યારે રાત્રે વાતજ્વરવાળા રોગીએ પીવે, તેથી વાયુનું પાચન થઈને રોગીને સુખ થશે.*

પિત્તજ્વરમાં પાચન ક્વાથ.

નિશાસનિમ્વામૃતવલ્લિકાચ ધાન્યં ચ વિશ્વા સગુહઃ કષાયઃ ।
નિશાસુ વા ક્ષીરમિદં સકોલં પાનં સપિત્તજ્વરપાચનાય ॥

હળદર, લીંઝડાની છાલ, ગળે (સૂકી હોય તો બમણી લેવી,) ધાણ, સુંઠ, એ પાંચ ઔષધ સમાન લેઈ તેમને આખાંપાખાં કચરીને તેમાંથી ચાર તોલાનો ક્વાથ કરીને રોગીએ સવારમાં પીવે. અથવા રાત્રે ગાયના દૂધમાં મરી નાખી ઉકાળીને તે દૂધ લગાર ગરમ હોય ત્યારે પીવું. એ બન્ને પિત્તજ્વરનું પાચન કરનારાં છે.

કફજ્વરમાં પાચન ક્વાથ.

વચાયવાનોત્રિફલાસવિશ્વાકાથો નિશાયાં કફજે જ્વરે વા ।
સંપાચનં સ્યાન્મનુજસ્ય દોષે શૂલે પ્રતિદયાયકપીનસેષુ ॥

વજ, વવાની અજમો, ત્રિફળા (હરડે, એડાં, આમળાં,) સુંઠ, એ ઔષધોનો ક્વાથ રાત્રે પીવાથી કફજ્વરમાં રોગીના શરીરમાં જે દોષ હોયછે તેનું પાચન થાયછે. તેમ શૂળ, સળેખમ, અને પીનસ, એ વ્યાધિઓ પણ એ ક્વાથથી મટેછે.

સન્નિપાતજ્વરનું પાચન.

શઠીવચાનાગરકદ્ફલાનાં વત્સાદનીધન્વયવાસકાનામ્ ।

કાથો હિતઃ સર્વમથે જ્વરે ચ સમ્પાચનં સ્યાન્મનુજે ત્રિદોષે ॥

પર કચુરો, વજ, સુંઠ, કપફળ, ગળે, ધમાસો, એ ઔષધોનો ક્વાથ સર્વે દોષથી ઉત્પન્ન થયેલા ત્રિદોષજ્વરમાં હિતકર છે અને દોષનું પાચન કરનાર છે.

* વાયુ વગેરેના જ્વરમાં પાચન ક્વાથ કરતાં કેટલું પાણી શેષ રાખવું તે પાછળ બતાવ્યું છે માટે અહીં કરીને કહું નથી; જ્યાં ક્વાથ કેટલો પીવો એ પ્રમાણ ન બતાવ્યું હોય ત્યાં આશરે આઠ તોલા ક્વાથનું પાણી પીવું, એવો સામાન્ય નિયમ છે.

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય બીજો.

૨૬૬

અંગસ્વેદન પ્રયોગ.

રાત્રૌ સુસ્વોષ્ણતોયેન પ્રચુરેણ ચ ધીમતામ્ ।

અક્લસસ્વેદનં પથ્યં નિદ્રાવ્યાયામર્વજિતમ્ ॥

અથ જ્વરચિકિત્સા ।

જે જ્વરવાળાને નિદ્રા ન આવતી હોય તથા વ્યાયામવિના જેમનું શરીર જડ થઈ ગયું હોય તેમને રાત્રે ખમી શકાય તેવા ગરમ પુષ્કળ પાણીથી શરીરનો પરસેવો કાઢવો તે હિતકર છે.

વાતજ્વરનાં લક્ષણ.

વેપથુર્વિષમવેગશોષણં કण्ठतालुवदने विरस्यता ।

रुक्षता क्षवधुबंधनं क्षयो जृम्भणं शिरसि रुग्निनिद्रता ॥

कुष्णता कररुहां प्रलापको गात्रमङ्गमनुलाचलव्यथा ।

भीतवत् स्वपिति जाग्रतो नरो लक्षणैर्मવતિ વાતકુજ્જ્વરઃ ॥

વાતજ્વરવાળા રોગીનું શરીર કંપવા લાગેછે, તાવનો વેગ વિષમ હોયછે, કંઠ અને તાળુનું સૂકાઈ જાયછે, મુખ વિરસ થઈ જાયછે, શરીર લૂખું પડી જાયછે, છીક આવતી નથી, અગાસાં બહુ આવેછે, માથું દુખે છે, ઊંઘ આવતી નથી, નખ કાળા પડી જાયછે, રોગી તાવમાં બપોરી કરેછે, અંગ ભાગી જાયછે, વાયુની અત્યંત પીડા થાયછે, રોગી જેમ બીધેલો હોય તેમ ઊંઘમાંથી એકએક ભાગી જાડે છે, એવાં લક્ષણો ઉપરથી વાતજ્વર જાણવો.

વાતજ્વરમાં સુંઠ્યાદિ પાચન.

नागरं सुरतरुश्च धान्यकं कुण्डली बृहत्तिकायुगं निशि ।

सप्तमेऽहनि प्रशस्यते ज्वरे चाष्टमांशकृतवारिकोष्णवान् ॥

सर्वज्वरेषु नागरादिपाचनं देयम् ।

સુંઠ, દેવદાર, ધાણા, ગજો, રીંગણી મોટી, નાની રીંગણી, એ ઔષધોનો ક્યાથ કરીને આઠમે ભાગે પાણી બાકી રહે ત્યારે જ્વર આવ્યા પછી સાતમે દિવસે રાત્રે લગાર ગરમ હોય એવો તે ક્યાથ પીવો.

૧ લલવાન્ વિમત્સ્યતિ. પ્ર૦ ૧ લી.

૨૭૦

હારીતમંહિતા.

એ ક્વાથ તાવયાળાને પાચન કરનાર હોવાથી હિતકર છે. એ ઔષધને નાગરાદિ પાચન કરેછે અને એ સર્વે જ્વરનું પાચન કરવામાં ઉપયોગી છે.

અન્ન હીન ઔષધના ગુણ.

वीर्याधिकं भवति भेषजमन्नहीनं
हन्यात् तदामयमसंशयमाशु चैव ।
तद्बालवृद्धयुवतीमृदुभिश्च पीतं
ग्लानिं परां नयति चाशु बलक्षयं च ॥

અન્ન ખાધા પેહેલાં જે ઔષધ ખવરાવવામાં આવે અને તે ઔષધ અધિક વીર્યવાળું હોય તો તે રોગને નિશ્ચય હણે છે. એવું ઔષધ બાળક, વૃદ્ધ, સ્ત્રી, અને કોમળ પ્રકૃતિના મનુષ્યે ખાધા પેહેલાં પીધું હોય તો તે ઔષધ તેવા રોગીને વણી ગ્લાનિ ઉપન કરેછે તથા બળનો પણ ક્ષય કરેછે.

પાચન થયેલા ઔષધનું લક્ષણ.

इन्द्रियाणां लघुत्वं च नेत्रास्यस्य प्रसादता ।
सोद्गारमुष्णता कोष्ठे जीर्णभेषजलक्षणम् ॥

ઔષધ પીવા પછી દંદ્રિયો હલકા થાય, નેત્ર અને મુખ નિર્મળ થાય, સારા ઓડકાર આવે, અને જઠરાગ્નિમાં ઉજ્જ્વળતા થાય, એવાં લક્ષણથી જાણવું કે રોગીએ ખાધેલું કે પીધેલું ઔષધ પચી ગયું છે.

ઉછાળા મારતા ઔષધનું લક્ષણ.

कृमहलाससदनं शिरोरुक्मंशमेव च ।
उत्क्लेदो जायते यस्य विद्यादुत्क्रममौषधम् ॥

જે પુરપને ઔષધ ખાધા પછી થાક લાગે, ઓડકાર આવે, શરીર શિથિલ થઈ જાય, માથું દુખે, ઉમેથી પડી જવાય, મુખમાં પાણી છૂટવા માંડે, એ પુરપે ખાધેલા કે પીધેલા ઔષધનો પાછો ઉછાળો થયો છે એમ જાણવું.

૧ હુદ્દતા. પ્ર૦ ૩ જી.

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય ધીન્ને.

૨૭૧

પાચન થતાં શેષ રહેલા ઔષધનું લક્ષણ.

વાહાઙ્ગસદનં મૂર્ચ્છાં શિરોરુક્કમદીનતા ।

બ્રમો રતિવિશેષેણ સાવશેષૌષધાકૃતિઃ ॥

તસ્માદૌષધશેષે તુ ન દોષશમનં ક્વચિત્ ।

કુપ્યન્ત્યનેકધા દોષા ન દેયં પાચનંવિના ॥

દાહ, અંગની શિથિલતા, મૂર્ચ્છા, માથામાં પીડા, થાક, દીનપણું, બ્રમ, અને વિશેષે કરીને અલુગમો, એ ચિન્હ અવશેષ રહેલા ઔષધનાં છે. એવી રીતે ઔષધ પાચન ન થતાં શેષ રહેલું હોય તો વાતાદિ દોષ શમતા નથી; પણ તે દોષ ઉગ્રતા અનેક પ્રકારે કોપી ઉઠે છે, મટે ઔષધ પૂરેપૂરું પચી ગયાવિના બીજું ઔષધ આપવું નહિ.

લોજન કર્યા પછી આપવાના ઔષધના ગુણ.

શીઘ્રં વિપાકમુપયાતિ બલં નિહન્યા-

દન્નાવૃતં નચ મુદુર્વદનાન્નિરેતિ ।

પ્રાગ્મક્તસેવિતમહૌષધમેતદેવ

દયાચ્ચ વૃદ્ધશિશુભૌરુવરાઙ્ગનાશ્ચ ॥

પ્રથમ લોજન કરાવીને પછી ઔષધ આપવાથી તે ઔષધ જલ-દીથી પચી જાયછે; રોગના બળનો નાશ કરેછે; તથા તે અનથી વીટીલું હોવાથી ઔષધ જેમ વારંવાર મુખમાંથી બહાર નીકળી જાયછે તેમ બહાર નીકળી જતું નથી. પ્રથમ લોજન કરાવીને પછી આપેલા મોટા ઔષધથી એવા ગુણ થાયછે માટે વૃદ્ધ, બાળક, બીડીકણ, અને સ્ત્રીઓ, એમને એવી રીતે અન્ન ખાધા પછી કે અન્નની સાથે ઔષધ આપવું.

વાતજ્વરમાં પંચમૂળનો ક્વાથ.

વિલ્વાગ્નિમન્યશુકનાસકપાટલીનાં

કુમ્ભારિકાપરિયુત્તઃ કથિતઃ કષાયઃ ।

દન્તાન્ વિશોધયતિ વારયતે સમીરં

નાશં કરોતિ મહત્જ્વરમાશુ પુંસામ્ ॥

બીડીમૂળ, અરણીમૂળ, મોટા અટડૂસાનું અથવા અરણુનું મૂળ,

૨૭૨

હારીતસંહિતા.

પાડળ મૂળ, શ્રીપર્ણી^૧ અથવા સીવલુમૂળ, એ પાંચ ઔષધોનો ક્વાથ ઘાંતને સ્વચ્છ કરેછે, વાયુને દૂર કરેછે, તથા મનુષ્યોના વાતજ્વરનો તત્કાળ નાશ કરેછે.

કિરાતમુસ્તામૃતવલ્લિકણાસવિશ્વા
ગોકણ્ટકો બૃહતિયુગ્મમુદીચ્યતિક્તાઃ ।
સ્યાચ્છાલિર્પાણિકલસીકથિતઃ સમન્તા-
ત્કાથઃ સંમીરણઞ્ચ જ્વરમાશુ હન્તિ ॥

કરિયાતું, મોથ, ગજો, પીપર, સુંદ, ગોખરું, મોટી રીંગણી, બોંય-
રીંગણી (નાની રીંગણી,) વીરણવાજો, કડુ, શાલિપર્ણી, પૃષ્ઠિપર્ણી, એ
ઔષધોથી કરેલો ક્વાથ વાયુના જ્વરને તત્કાળ મટાડે છે.

ગુઢૂચી શતપુષ્પા ચ દ્રાક્ષા રાક્ષા પુનર્નવા ।
ત્રાયમાણકક્ષાથશ્ચ ગુઢૈર્વાતજ્વરાપહઃ ॥

इति वातज्वरचिकित्सा.

ગજો, સવા, દ્રાક્ષ, રાસના, સામેડી, અને ત્રાયમાણ, એ ઔષ-
ધોનો ક્વાથ કરી તેમાં ગોળ નાખીને પાવાથી વાતજ્વર નાશ પામેછે.

पित्तज्वरनां लक्षण.

મૂર્છા દાહો ઝ્રમમદતૃષાવેગતીક્ષ્ણોત્તિસાર-
સ્તન્દ્રાલસ્યં પ્રલપનવમિપાકતા ચોષ્ઠવક્રે ।
સ્વેદઃ શ્વાસો ભવતિ કટુકં વિહૃલત્વં શુધા વા
પૃતૈર્લિઙ્ગૈર્ભવતિ મનુજે પૈત્તિકો વૈ જ્વરસ્તુ ॥

પિત્તજ્વરવાળાને મૂર્છા, દાહ, ઝ્રમ, મદ અને તરસ, એવા ઉપ-
દ્રવ થાયછે. તાવનો વેગ તીક્ષ્ણ હોયછે રોગીને અતીસાર, ઘેન અને
આળસ થાયછે. તે લવારી કરેછે તેને ઉલટી થાયછે અને ઓડ તથા
મોઢામાં ઝીણી ઝીણી ફેણીઓ થઈ તેને પાકે છે. વળી તેને પરસેવો
વધારે થાયછે, શ્વાસ થાયછે અને મોઢું કડવું થઈ જાયછે. વળી તે

૧ કુંભારિકા-શ્રીપર્ણી-શીવકી, એ પ્રમાણે પ્રત ૩૭ માં દીપ્ત્યુ દરવા
પરથી એ અર્થ લખ્યો છે. ૨ દરશ્વી. પ્ર૦ ૧ લી. ૩ સારિવા. પ્ર૦
૩ જી. ૪ તેન્દ્રાલપત્વં. પ્ર૦ ૧ લી.

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય બીજો.

૨૭૩

ભૂખવડે આકુળ થાયછે. એવાં ચિન્હ ઉપરથી જાણવું કે તે મનુષ્યને પિત્તજ્વર થયો છે.

પિત્તજ્વરના ઉપાય-રોધ્રાદિ ક્વાથ.

રોધ્રોત્પલામૃતલતાકમલં સિતાલ્યં
તત્ સારિવાસહિતમેવ હિ પાચનેષુ ।

નિઃકાથ્ય ક્વાથમિતિ ચાશુ નિહન્તિ પિત્તં
પિત્તજ્વરપ્રશમનં પ્રકરોતિ પુંસામ્ ॥

લોધર, કાળું કમળ, ગજો, શ્વેતકમળ, અને સારિવા, એ ઔષ્ધોનો ક્વાથ કરીને તેમાં સાકર નાખીને એ ક્વાથ પીવો. એ ક્વાથ પિત્તજ્વરને પાચન કરનાર છે. એ ક્વાથ પીવાથી તે તત્કાળ પિત્તનો નાશ કરેછે તથા મનુષ્યોના પિત્તજ્વરને તે શ્રમાવે છે.

બીજો ઉપાય-શકાહ્યાદિ ક્વાથ.

કથિતં તણ્ડુલપયસા શકાહ્વકદુરોહિણીસહિતમ્ ।
ક્વાથં યષ્ટીમધુના વિનાશનં પિત્તજ્વરાણાં તુ ॥

ચોખ્ખાના ધોવરામણ સાથે ઈંદ્રજવ, કુટકી, અને જેડીમધ, એ ત્રણનો ક્વાથ પીવામાં આવે તો તે પિત્તજ્વરનો નાશ કરેછે.

ત્રીજો ઉપાય-દુરાલભાદિ ક્વાથ.

દુરાલભાવાસકર્પટાનાં પ્રિયઙ્ગુનિમ્બકદુરોહિણીનામ્ ।
કિરાતતિકં કથિતં કષાયં સશર્કેરાલ્યં કથિતં ચ પિત્તે ॥
સદાહપિત્તજ્વરમાશુ હન્તિ તૃષ્ણાભ્રમં શોષવિકારયુક્તમ્ ।

ધમાસો, અરુસી, પિત્તપાપડો, (ધાસીઓ પિત્તપાપડો-ખડસ-લીઓ,) કાંજનાં મૂળ, લીમડાની અંતરકાળ, કુટકી, કરિયાતુ, કહુ, એ ઔષ્ધોનો ક્વાથ કરીને તેમાં સાકર નાખીને પીવાથી પિત્તજ્વર નાશ પામેછે, દાહયુક્ત પિત્તજ્વર હોય તો તે પણ એજ ક્વાથથી મટે છે. વળી તરસ, ભ્રમ, અને શોષ, એવા ઉપદ્રવો સહિત પિત્તજ્વર પણ એ ક્વાથથી નાશ પામે છે.

૧ પાચનં. પ્ર૦ લી.

૨૭૪

હારીતસંહિતા.

ચોથો ઉપાય-પિત્તપાપડાનો ક્વાથ.

एकोऽपि वै पर्पटको वरिष्ठः पित्तज्वराणां शमनाय योग्यः ।

तस्मात् पुनर्नागरवालकाढ्यः सिंहो यथा कङ्कटकप्रवृत्तः ॥

પિત્તજ્વરને મટાડવાને એકથો પિત્તપાપડાનો ક્વાથ પણ શ્રેષ્ઠ છે. એજ પિત્તપાપડામાં જો સુંક અને વીરણવાળો મેળવીને એ ત્રણનો ક્વાથ ક્યોં હોય તે, જેમ સિંહને વળી અખતર પેહેરાવ્યું હોય, તેની પેઠે પિત્તજ્વરનો અવશ્ય નાશ કરેછે.

પાંચમો ઉપાય-સુંઠ્યાદિ ક્વાથ.

नागरोशीरमुस्ता च चन्दनं कटुरोहिणी ।

धान्यकानां तु काथश्च पित्तज्वरविनाशनः ॥

સુંક, વીરણવાળો, મોથ, રક્તચંદન, કુટકી (કડાણલ), ધાણા, એ ઔષધોનો ક્વાથ પિત્તજ્વરને નાશ કરનારો છે.

છઠ્ઠો ઉપાય-અમૃતાદિ ક્વાથ.

अमृतापर्पटी धात्री काथः पित्तज्वरं हरेत् ।

ગળો, પિત્તપાપડો, આમળાં, એ ઔષધોનો ક્વાથ પિત્તજ્વરને મટાડે છે.

સાતમો ઉપાય-દ્રાક્ષાદિ ક્વાથ.

द्राक्षार्पर्पटकं तिक्ता पथ्यारग्वधमुस्तकैः ॥

काथस्तृषाभ्रमोदाहरक्तपित्तज्वरापहः ॥

દ્રાક્ષ, પિત્તપાપડો, કડુ, હરડે, ગરમાળો, મોથ, એ ઔષધોનો ક્વાથ તરસ, બ્રમ, દાહ, રક્તપિત્ત અને જ્વર, એ રોગોને મટાડે છે.

દાહાદી ઉપર વિદાર્યાદિ લેપ.

विदारिकारोघ्नदधित्थकानां स्यान्मातुलुङ्गस्य च दाडिमानाम् ।

यथानुलामेन च तालुलेपे निहन्ति दाहं तृषामूर्च्छनं च ॥

વિદારિકા (શીયણી), લોધર, ઢોઢું, ણીજેરું, દાડિમ, એમાંથી જેટલાં મળે તેટલાં લેઈને તેને વાટીને તેનો તાળવા ઉપર લેપ કરવાથી દાહ, તરસ અને મૂર્છા એટલા રોગ મટે છે.

૧ મૂલપત્ર. પ્ર૦ ૩ જા.

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય બીજો.

૨૭૫

દાહજ્વરનો ઉપાય.

उत्तानस्य प्रसुप्तस्य कांस्यं वा ताम्रभाजनम् ।

नाभौ निधाय धारांबु पित्तदाहं निवारयेत् ॥

દાહજ્વરવાળાને છતો સુવાડીને તેની ડૂઝીઉપર કાંસાનું કે તાંબાનું વાસણ મૂકવું. પછી તે વાસણમાં દૂધ પાણીની ધારા કરવી, એમ કરવાથી પિત્તજ્વરથી થયેલો દાહ મટે છે.

દાહજ્વરના બીજા ઉપાય.

रम्यारामाकुचभरनतालिलङ्गनं चेष्टसङ्गा-

द्राक्षापानं निगदितमथो शीतलं सेवनं स्यात् ।

शुभ्राम्भोजं मलयजजलासिक्तसंशीतवासो

मुक्ताहारो विशदतुहिनं कौमुदी स्यात्सुखाय ॥

एभिर्हन्याद् द्रुततरमहો मानुषाणां तु पित्तं

दाहं शोषं क्लममपि तथा तृद्भ્રમं मूर्च्छनां च ।

एतैर्यોગैર્જયति नितरां पित्तदाहस्य शान्ति-

योग्या चैषા મવતિ સતતં સત્ક્રિયા શ્રીમતાં ચ ॥

દાહજ્વરવાળાએ સ્નાનના બાદથી નમેલી એવી રમણિક સ્ત્રીઓનું આલિંગન કરવું; ઈષ્ટ મિત્રોની સાથે એકીને દ્રાક્ષાપાન કરવું; કોઈ બીજા શીતળ પદ્મયોનું સેવન કરવું; ધોળાં કમળના હાર પેહેરવા; મળયચંદના પાણીથી છાંટેલાં હાં વસ્ત્ર પેહેરવા; મોતીના હાર ધારણ કરવા; નિર્મળ કપૂરનો લેપ કરવો; ચંદ્રના ચાંદરણામાં બેસવું; એ ઉપાય સુખ-કારક છે. ઉપર કહેલા ઉપાયોથી મનુષ્યોનો પિત્તસંબંધી દાહ, શોષ, થાક, તરસ, બ્રમ અને મૂર્છા, મટે છે. એ યોગોથી પિત્તના દાહની શાંતિ તો થાયછે પણ એ સત્ક્રિયા શ્રીમંત પુરુષોને યોગ્ય છે.

જ્વરમાં શોષનો ઉપાય.

यदि जिह्वागलतालुशोषश्चेन्मनुजस्य च ।

केसरं मानुलङ्गस्य मधुसैन्धवसंयुतम् ।

संपिप्य तालुलेपेन सद्यः पित्तज्वरापहम् ॥

इति पित्तज्वरचિકित्सा ।

૨૭૬

હારીતસંહિતા.

ને મનુષ્યને હ્રસ્વ, ગજું કે તાળવે શેષ પડતો હોય તો બીજો-
રાના ગર્ભને મધ તથા સિંધવમાં વાટીને તેનો તાળવે લેપ કરવો.
એમ કરવાથી તરત પિત્તજ્વર મટે છે.

કફજ્વરનાં લક્ષણ.

સૈમિલ્યં મધુરાસ્યતા ચ જડતા નિદ્રા ચ તન્દ્રા મૃશં
ગાત્રાણાં ગુરુતારુચિર્વિરસતા રોમોદ્રમઃ શીતતા ।
'પ્રસ્વેદસ્તુતિરોધનં ચ કરજે નેત્રે ચ પાણ્ડુચ્છવિ-
મૂર્ચં ચંદનસન્નિભં ચ વમનં શ્લેષ્મજ્વરે તે વિદુઃ ॥

કફથી ઉત્પન્ન થયેલા જ્વરમાં રોગીનું શરીર જડ થઈ જાય છે,
મુખ મધુર થાય છે, તેને મંદપણું પ્રાપ્ત થાય છે, નિદ્રા આવે છે, અત્યંત
થેન થાય છે, અંગ ભારે થાય છે, અરુચિ ઉપજે છે, મુખ વિરસ થાય છે,
શરીરનાં ર્વાં ઉભાં થાય છે, શરીર દંડુ થઈ જાય છે, પરસેવો નીકળતાં
અટકી જાય છે, નાખ અને નેત્રની આકૃતિ શ્વેતવર્ણની થાય છે, મૂત્ર ચંદ-
નના સરખું શ્વેત અને દંડું થાય છે, અને ઉલટી થાય છે.

કફજ્વરના ઉપાય-પાયન કલ્ક.

પિપ્પલ્યાદિકકલ્કં તુ કફજે પાચનં હિતમ્ ।

પીપરનું કલ્ક કરીને તેમાં મધ નાખીને ચાટવું; અથવા પીપર,
હરડાં, ખેડાં, આમળાં, એ ચારના ચૂર્ણમાં મધ તથા ધી નાખીને
ચાટવું. એથી કફજ્વરનું પાયન થાય છે.

બીજો ઉપાય.

તદ્વદ્યઘ્ની ગૃહ્ણી ચ રોધં કુષ્ઠં પટોલકમ્ ।

જ્વરે કફાત્મજે ચૈતત્ પાચનં સ્યાત્ તદુત્તમમ્ ॥

રીંગણી, ગળો, લોધર, ઉપલેટ અને પટોલ, એ ઔષધોનો ક્વાથ
કરીને કફજ્વરવાળાને પાવો; કેમકે કફજ્વરનું એ સારી રીતે પાયન કરે છે.

ત્રીજો ઉપાય-વાસાદિ ક્વાથ.

વાસા ગુહ્ણી ત્રિફલા પટોલી

સઠી ચ તિક્તા મધુના કવાયમ્ ।

૧ પ્રસ્વેદાઃ શ્રુતિરોધનં ચ. પ્ર૦ ૧ લી. ૨ ચ સિંહી. પ્ર૦ ૧ લી.

તૃતીયસ્થાન—અધ્યાય ધીજ્ઞે.

૨૭૭

શ્લેષ્મપ્રભૂતેષુ રુજેષુ સમ્યક્
જ્વરં નિહન્યાત્ કફજં ચ શીઘ્રમ્ ॥

અરૂસો, મળો, ત્રિક્ષ્ણા (હરડે, બહેડાં, આમળાં,) પટ્ટોલી, પડ-
ક્યુરો, કડુ, એ ઔષધોનો ક્વાથ કરીને તેમાં મધ નાખીને પીવું. એ
ક્વાથ કફ જેમાં બળવાન હોય એવા રોગમાં હિતકર છે તથા કફજ્વ-
રનો તે જલદીથી નાશ કરેછે.

ચોથો ઉપાય—આમલક્યાદિ ક્વાથ.

આમલક્યમયા કૃષ્ણા ષડ્ગ્રન્થા ચિત્રકં તથા ।

મલમેદી કફાતંકજ્વરનાશનદીપનઃ ॥

આમળાં, હરડે, પીપર, વળ, ચિત્રો, એ ઔષધોનો ક્વાથ મ-
ળને તોડનાર, તથા કફના પ્રકોપથી થયેલા જ્વરનો નાશ કરનાર અને
જઠરાગ્નિને પ્રદિપ્ત કરનાર છે.

પાંચમો ઉપાય—પિપ્પલ્યાદિ ક્વાથ.

પિપ્પલી શ્ટક્રવેરં ચ ષડ્ગ્રન્થા વત્સકં ફલમ્ ।

કાથો મધુપ્રગાઢઃ સ્યાચ્છેષ્મજ્વરવિનાશનઃ ॥

પીપર, આદુ, વળ, કડાબાલ, કાયકળ, એ ઔષધોના ક્વાથમાં
મધ નાખીને પાવાયી તે કફજ્વરનો નાશ કરેછે.

છઠ્ઠો ઉપાય—પિપ્પલ્યવલેહુ.

ક્ષૌદ્રેણ પપ્પલીચૂર્ણં લિહ્યાચ્છેષ્મજ્વરાપહમ્ ।

હીહાનાહવિબંધાર્ચિકાસશ્વાસાવમર્દનમ્ ॥

इति श्लेष्मज्वरचिकित्सा ।

મધ સાથે પીપરનું ચૂર્ણ મિશ્ર કરીને ચાટવાથી તે કફજ્વરનો
નાશ કરેછે. વળી તે બરોળ, પેટ ચઢવાનો રોગ, બદ્ધ કોષ્ટનું દરદ,
ખાંસી, અને શ્વાસ, એ વ્યાધિઓને પણ મટાડે છે.

૨૭૮

હારીતસંહિતા.

વાતપિત્ત જ્વરનું લક્ષણ.

તૂળ્ણા મૂર્છા વમનકટુકં ચાનનં રૂક્ષતા સ્યા-

દન્તર્દાહો નયનવદને પીતતા કઞ્ઠશોષઃ ॥

નિદ્રાનાશઃ શ્વસનશિરસો રુક્ષપ્રમેદોઽન્નમજ્જો

રોમોદ્વર્ષે તમકમિતિ ચેદ્વાતપિત્તજ્વરઃ સ્યાત્ ॥

વાતપિત્ત જ્વરવાળાને તરસ ઘણી લાગે છે, મૂર્છા થાયછે, ઉલટી થાયછે, મુખ કડવું થઈ જાયછે, શરીર લૂખું પડી જાયછે, શરીરની અંદરના ભાગમાં દાહ બળે છે, આંખો તથા મોઢું પીતું થઈ જાયછે, કંઠે શોષ પડેછે, ઊંઘ નાશ પામે છે, શ્વાસ ચઢે છે, માથું દુખે છે, અંગમાં કળતર થાયછે તથા તે ભાંગી જતાં હોય તેમ વેદના થાયછે, રૂવાંટાં ઊભાં થાયછે, તથા આંખે અંધારાં આવે છે, એ લક્ષણોથી જાણવું કે આ રોગીને વાયુ તથા પિત્ત બન્ને દોષ પાનીને જ્વર ઉપજેલો છે.

વાતપિત્ત જ્વરનું પાચન-ત્રિદોષાદિ જ્વાથ.

સંસૃષ્ટદોષૈર્વિહિતં ચ સમ્યક્ વિપાચનં પિત્તમરુજ્જ્વરે ચ ।

ફલત્રિકં શાલ્મલિસંપ્રયુક્તં રાક્ષાકિરાતસ્ય પિબેત્ કષાયમ્ ॥

પિત્ત અને વાયુ એ દોષ એકઠા મળ્યા હોય એવા જ્વરમાં હરડે, બહેડાં, આમળાં, શીમલાની અંતરછાલ, રાસ્ના, અને કરિયાતું, એ ઔષધોનો ક્વાથ પીવો; કેમકે વાતપિત્ત જ્વર એ પાચન કરનારો છે.

બીજો ઉપાય.

દ્વિપશ્ચમૂલી સહ નાગરેણ ગુહચિભૂનિમ્બઘનૈઃ સમેતા ।

કલકઃ પ્રશસ્તઃ સગુહો મરુત્સુ સપિત્તવાતજ્વરનાશહેતુઃ ॥

શાલિપર્ણી, પૃષ્ઠિપર્ણી, રિંગણી, ભોંયરિંગણી, ગોખર, બિલી-મૂળ, અરણીમૂળ, અરણુ (અલવો,) પાડળ, શિવણુ, મુંક, ગળો, કરિયાતું, મોથ એ ઔષધોનું કલ્ક કરીને તેમાં ગોળ ભેળવીને વાયુરોગનાં રોગીને ખવરાવવું. એ કલ્ક વાતપિત્ત જ્વરને નાશ કરનારું છે.

૧ વગુષિ નયને રક્તતા. પ્ર. ૧ લી. ૨ આ લીટીમાં શ્વસન છે ત્યાં શ્વસન જોઈએ, પણ તેમ કરવાથી હેઠો લાંગ થાય છે તથા બધી પ્રતોમાં એમ છે. માટે કાયમ રાખવું છે.

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય ધીન્ને.

૨૭૯

ત્રીજો ઉપાય.

કિરાતતિક્તાઽમલકીસઠીનાં દ્રાક્ષોષણનાગરકામૃતાનામ્ ।

કાથઃ સુશીતો ગુડસંયુતઃ સ્યાત્ સ પિત્તવાતજ્વરનાશકારી ॥

કરિયાતુ, કઠુ, આમળાં, પટ્કચુરો, દ્રાક્ષ, મરી, શુંદ, ગળો, એ ઔષધો ક્વાથ કરી તેને હંડો પડવા દેઈ તેમાં ગોળ મેળવીને રોગીને આપવો એ ક્વાથ વાતપિત્ત જ્વરનો નાશ કરનારો છે.

ચોથો ઉપાય-પંચભદ્રક્વાથ.

અમૃતામુસ્તકવાસાપર્પટવિશ્વાજલેન નિઃક્રાથઃ ।

પાનં પિત્તમસ્તસુ જ્વરં નિહન્યાચ્ચ પંચભદ્રમિદમ્ ॥

इति वातपित्तज्वरचिकित्सा ।

ગળો, મેથ, અરડ્ડો, પિત્તપાપડો, શુંદ, એ ઔષધોનો પાણીમાં ક્વાથ કરીને વાતપિત્ત જ્વરવાળાને આપવો. એ ક્વાથ ‘પંચભદ્ર’ કહેવાયછે, તે જ્વરનો નાશ કરેછે.

પિત્તકંઠજ્વરના લક્ષણ.

નિદ્રાગૌરવકાસસન્ધિશિરસશ્રાર્તિસ્તથા પર્વણં

ભેદો મધ્યમવેગમત્ર નયને સ્વાવાન્વિતે શ્લેષ્મણઃ ।

સન્તાપઃ શ્વસનં રુજઃ શ્રુતિપથે કળ્થોષ્મશૂકાવૃત-

સ્તન્દ્રામોહમરોચકબ્રમમથ શ્લેષ્મજ્વરે પિત્તલે ॥

પિત્તકંઠ જ્વરવાળા રોગીને નિદ્રા ઘણી આવેછે, શરીર ભારે થાયછે, ખાંસી થાયછે, સાંધા અને માથામાં પીડા થાયછે, હાથ પગ તૂટી પડતા હોય તેવી વેદના થાયછે, તાવનો વેગ મધ્યમ હોયછે, આંખમાંથી કંઈનો સ્રાવ નીકળે છે, શરીરે બળતરા બળે છે, શ્વાસ થાયછે, કાનમાં દરદ થાયછે, કંઠમાં ગરમ કંઠ એકડો થાયછે, રોગીને ઘેન, મૂર્છા-અશ્ચિ અને બ્રમ થાયછે.

પિત્તકંઠજ્વરનો પાચનક્વાથ.

નાગરં ભદ્રમુસ્તા વા ગુહ્યચ્યામલકાહ્વયમ્ ।

૨૮૦

હારીતસંહિતા.

પાઠામૃણાલોદીચ્યાશ્ચ કાથઃ પિત્તજ્વરે કફે ॥

પાચનો દીપનીયઃ સ્યાદ્રક્તશોષનિવારણઃ ।

શુંદ અને ભદ્રમોથ અથવા ગળો અને આમળાં, અથવા પાહા-
ડમળ, કમળના દાંડા, વાળો, એમનો ક્વાથ અથવા શુંદ વગેરે સધળા એકઠાં
કરીને તેનો ક્વાથ પિત્તકફજ્વરમાં આપવો. એ ક્વાથ જ્વરનું પાચન
કરનારો, અગ્નિનું દીપન કરનારો તથા રક્તવિકારને અને શોષને દૂર
કરનારો છે.

દ્રાક્ષાદિ ક્વાથ.

દ્રાક્ષામૃતાવાસકતિક્તકૌશ્ચ મૂનિમ્બતિક્તેન્દ્રયવા પટોલમ્ ।

મુસ્તા સમાર્ગી કથિતઃ કષાયઃ સપિત્તશ્લેષ્મજ્વરનાશનાય ॥

કાળી દ્રાક્ષ, ગળો, અરડૂસો, લીમડાની છાલ, કરિયાતું, કડુ, ઈંદ્ર-
જવ, પટોળ, મોથ, ભારંગ, એ ઔષધોનો ક્વાથ કરીને પાવાથી પિત્ત-
કફ જ્વર નાશ પામે છે.

બીજો ઉપાય-ગુડૂચિકાદિ ક્વાથ.

ગુડૂચિકા નિમ્બદલાનિ ગુણ્ઠી મુસ્તં ચ કુસ્તુમ્બુરુ ચન્દનાનિ ।

કાથં વિદધ્યાત્ કફપિત્તવાતજ્વરં નિહન્યાચ્ચ ગુડૂચિકાઘઃ ॥

एष सर्वज्वरान्-हन्ति हृष्टासाद्यानरोचकान् ।

प्रतिश्यायपिपासाघ्नः शोषदाहनिवारणः ॥

ગળો, લીમડાનાં પાંદડાં, શુંદ, મોથ, ધાણા, રક્તચંદન, એ ઔષ-
ધોનો ક્વાથ કરીને રોગીને પાવાથી તે પિત્તકફથી ઉપજેલા તાવને
મટાડેછે. એ ક્વાથને ગુડૂચિકાદિ ક્વાથ કહેછે. વળી એ ક્વાથ બીજા
અથવા તાવને પણ નાશ કરેછે (તેમજ ઓડકાર વગેરે, અરચિ, સજે-
ખમ, તારસ, શોષ અને દાહ, એ ઉપદ્રવોને પણ એજ ક્વાથ દૂર કરેછે.

ત્રીજો ઉપાય-બીજો ગુડૂચ્યાદિ ક્વાથ.

ગુડૂચીનિમ્બત્વચવાસકં ચ સઠી કિરાતં મગધાબૃહત્યૌ ।

દાર્વી પટોલીકથિતં કષાયં પિબેન્નરઃ પિત્તકફજ્વરે ચ ॥

૧ ક્ષુદ્રા. પ્ર૦ ૧. ૨ રિષ્ટકા. પ્ર૦ ૧ લી.

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય ખીન્ને.

૨૮૧

ગજો, લીમડાની અંતરછાલ, અરડૂસો, પડકચુરો, કરિયાતુ, પીપર, રીંગણી, ભોંય રીંગણી, દારૂ હળદર, પટોળ, એ ઔષધોનો ક્વાથ રોગી મનુષ્યે પીવો; કેમકે તે પિત્તકફ જ્વરનો નાશ કરેછે.

ચોથો ઉપાય-પટોલાદિ ક્વાથ.

પટોલી ચન્દનં તિક્તા મૂર્ચા પાઠામૃતાગણઃ ।

પિત્તશ્લેષ્મજ્વરચ્છદિદાહકણ્ડૂનિવારણઃ ॥

પટોળ, ચંદન, કડુ, મોરવેલ, પાહાડમૂળ, ગજો, એ ઔષધોનો ક્વાથ પિત્ત કફજ્વર, ઉલટી, દાહ અને ચળ, એ રોગને દૂર કરનારો છે.

પાંચમો ઉપાય-ખીન્ને પટોલાદિ ક્વાથ.

પટોલવાસાપિચુમન્દકસ્ય દલાનિ યદ્દી મધુકં કળા ચ ।

કષાયમેતત્ પ્રતિસાધિતં તુ જ્વરે કફે પિત્તયુતે પ્રશસ્તઃ ॥

સન્દીપનો વાતકફાત્મકે ચ તથૈવ પિત્તાસૃજસમ્ભવે ચ ।

જ્વરે મલાનાં પ્રતિભેદનઃ સ્યાત્ પટોલધાન્યામૃતકલ્કયુક્તઃ ॥

इति पित्तश्लेष्मज्वरचिकित्सा ।

પટોળ, અરડૂસો, લીમડાનાં ફૂમળાં પાંદડાં, જોડીમધ, પીપર, એ ઔષધોનો ક્વાથ કરીને પિત્ત કફજ્વરવાળા રોગીને પાવો; કેમકે એ ક્વાથ સારો છે. વળી એ ક્વાથમાં પટોળ, ધાણુ તથા ગજો, એ ઔષધોનું કદક કરીને નાખ્યું હોય તો તે જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, વાયુ તથા કફના જ્વરમાં તેમજ રક્તપિત્તના કોષથી થયેલા જ્વરમાં મળોતું ભેદન કરનાર છે.

કફવાતજ્વરનાં લક્ષણ.

શીતં વેપથુર્પર્વમજ્જવમથુર્ગાત્રે જડત્વં રુજા

મન્દોષ્મારુચિબન્ધનં પરુષતા કાસસ્તમઃ શૂલવાન્ ।

તન્દ્રા કૂજનમાસ્યગૌલ્યમથવા સ્તૈમિત્યજૃમ્ભારુજઃ

પ્રસ્વેદો મલમૂત્રરોધસહિતઃ સ્યાન્નૃષ્ણવાતજ્વરઃ ॥

૧ પટોલધાન્યાશ્રિતકે પ્રશસ્તઃ. પ્ર૦ ૧ લી.

૨૮૨

હાતીતસંહિતા.

વાતકફળ્વરવાળા રોગીને અંગે શીત, કંપારી, પર્વલંગ (હાથ પગ ભાંગી જતા હોય તેવી વેદના.) ઉઘટી, અને પીડાઓસહિત જડપાણું થાયછે; તાવની ગરમી મંદ હોયછે તેમ બીજી ગરમી પણ કમી હોયછે; રોગીને અર્ચિ, અને બદ્ધોષ્ઠ થાયછે; શરીરપર સુંવાળાપાણું રહેતું નથી; ખાંશી થાયછે; સંઘા ઊડી જતી રહેછે; શળ થાયછે; થેન થાયછે; પેટમાં આંતરડાંનો શબ્દ થાયછે; મુખમાં મધુરતા ઉપજે છે; શરીર સ્તંભી જાયછે; બગાસાંપર બગાસાં આવેછે અને વેદના થાયછે; પરસેવો વળે છે; મળ અને મૂત્રનો રોધ થાયછે; એવા લક્ષણવાળા રોગીને કફવાતજ્વરયુક્ત જાણવો.

કફ વાતજ્વરમાં પાચનક્રવાથ.

आरग्वधस्तिक्तकरोहिणी च हरीतकी पिप्पलिमूलमुस्ता ।

निःकाथ्यकल्कः कफवातयुक्ते ज्वरे सशूलेपि हि पाचनोऽयम् ॥

इति आरग्वधपञ्चकम् ।

ગરમાળો, કફ, હરડે, પીપરીમૂળ, મોથ, એમનું કટક કરીને તેનો ક્વાથ કરવો. એ ક્વાથ શળસહિત કફવાતજ્વરમાં આપવો. કેમકે તે એ જ્વરને પાચન કરનારો છે, એ ક્વાથને આરગ્વધપંચક કહેછે.

બીજો ઉપાય-મુસ્તાદિ ક્વાથ.

मुस्ता गुडूची सहनागरेण वासाजलं पर्यटकं च पथ्या ।

क्षुद्रा च दुःस्पर्शयुतः कषायः पाने हितो वातकफज्वरस्य ॥

મોથ, ગળો, શુંઠ, અરડસો, વાળો, પિત્તપાપડો, હરડે, ભોંયરી-ગણી, ધમાસો, એ આંપધોનો ક્વાથ કરીને પાવો એ વાતકફજ્વરમાં હિતકારી છે.

ત્રીજો ઉપાય-ક્ષુદ્રાદિ ક્વાથ.

क्षुद्रामृतानागरपुष्कराद्यैः कृतः कषायः कफमारुते ज्वरे ।

सश्वासकासारुचिपार्श्वशूले ज्वरे त्रिदोषप्रभवेपि शस्यते ॥

इति क्षुद्राद्यं पाचनम् ।

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય બીજો.

૨૮૩

ભૌંયરિંગણી, ગળો, શુંક, પુષ્કરમૂળ (એરંડાનું મૂળ,) એ ઔષધોનો ક્વાથ કરીને કફવાત જ્વરમાં આપવો. એ ક્વાથ પીવાથી વળી શ્વાસ, ખાંસી, અરુચિ અને પાસાંમાંનું શૂળ મટે છે. તેમજ ત્રિદોષના જ્વરમાં પણ એ ક્વાથ હિતકારી છે.

ચોથો ઉપાય-દશમૂળ ક્વાથ.

દ્વિપञ्चમूलकः काथः कणाचूर्णेन भावितः ।

देयो वातकफे शूले ज्वरे श्वासे च पीनसे ॥

इति वातकफज्वरचिकित्सा ।

દશમૂળનો ક્વાથ કરીને તેમાં પીપરનું ચૂર્ણ નાખીને પીવો તેથી શૂળ, ખાંસી અને સળેખમસહિત વાત કફજ્વર નાશ પામશે. શાલી-પર્ણી, પૃષ્ઠિપર્ણી, રિંગણી, ભૌંયરિંગણી, ગોખરું, ખીલીમૂળ, અરણી-મૂળ, અરણુ, પાડળ, શીવણુ, એ ઔષધો દશમૂળ કહેવાયછે.

ત્રિદોષનાં લક્ષણ.

तन्द्रालस्यं मुखमधुरतां ह्रीवनं कण्ठशोषो

निद्रानाशः श्वसनविकलो मूर्च्छना शोचना च ।

जिह्वाजाड्यं परुषमथवा पृष्ठशीर्षे व्यथा स्या-

दन्तर्दाहो भवति यदि वा विद्विदोषं त્રिदोषम् ॥

જ્યારે રોગીને ઘેન થાય, આગસ થાય, તેનું મુખ મધુર થાય, તે વારંવાર ધૂંકે, કંઠે શોષ પડે, ઊંઘ આવે નહિ, શ્વાસથી ગભરાયકો દેખાય, મૂર્છા થાય, તેના મનમાં શોચના થતી હોય તેમ લાગે, તેની જીભ જડ થઈ જાય, શરીર કરકરું લાગે, પીઠે અને માથે પીડા થાય, તથા તેને અંદરના ભાગમાં દાહ થાય ત્યારે તેને ત્રિદોષનો રોગ થયો છે એમ જાણવું.

ત્રિદોષજ્વરની ચિકિત્સા.

इष्ट्वा त्रिदोषजं घोरं ज्वरं प्राणापहारकम् ।

तस्मादादौ कफस्यास्य शोषणं परिकीर्तितम् ॥

न कुर्यात् पित्तशमनं यदीच्छेदात्मनो यशः ।

कफवातैर्बलवतः सद्यो हन्ति रुजातुरम् ॥

૨૮૪

હારીતસંહિતા.

લઙ્ઘનં વમનં વાપિ ઘ્રીવનં સ્યાત્રિદોષજે ।
 ત્રિરાત્રં પञ્ચરાત્રં વા સપ્તરાત્રમથાપિ વા ॥
 લઙ્ઘનં ચ સમુદિપ્તં જ્ઞાત્વા દોષબલાબલમ્ ।
 કફં વિશોષિતં જ્ઞાત્વા તતો વાતનિવારણમ્ ॥
 પિત્તસંશમનં કાર્યં જ્ઞાત્વા પિત્તસ્ય કોપનમ્ ।
 શોષણીયૌ વાતકફૌ ન તુ પિત્તં વિનાશયેત્ ॥
 લઙ્ઘનં સ્વેદનં નસ્યં મર્દનં કવલગ્રહઃ ।
 एतान्यादौ प्रकुर्वीत सन्निपातेषु बुद्धिमान् ।

इति त्रिदोषचिकित्सा ।

પ્રાણુનું હરણુ કરનાર અને ભયાનક એવા ત્રિદોષના તાવને જોઈને
 વૈદ્યે પ્રથમ ત્રણ દોષમાંથી કઈનું શોષણ કરવું એમ કહેલું છે; પણ જો
 વૈદ્ય પોતાને યશ મળે એમ ધારતો હોય તો તેણે પ્રથમ પિત્તનું શમન
 કરવું નહિ; કેમકે પિત્તનું શમન પ્રથમ કરવાથી એકલા રહેલા કફ
 અને વાયુ બળવાન થાયછે તથા તે રોગીને તત્કાળ પ્રાણુ લેછે. ત્રિદોષ-
 પના તાવમાં રોગીને લંઘન કરાવવું, વમન આપવું અથવા યૂકાવવાનું^૧
 ઔષધ આપવું. દોષનું બળ અને નિર્બળતા ઉપર વિચાર કરીને ત્રણ
 દિવસ, પાંચ દિવસ, કે સાત દિવસસુધી લંઘન કરાવવું. પ્રથમ ક-
 ફનું શોષણ કર્યા પછી વાયુનું નિવારણ કરવું. તથા પિત્તનો કોપ અધિક
 હોય તો તે જોઈને પિત્તને પણ શમાવવું. ત્રિદોષ જ્વરમાં વાયુ અને
 કફનું શોષણ કરવું પણ પિત્તને શમાવવાનો ઉપાય તો પ્રથમ નજ કરવો.

સન્નિપાતજ્વરનાં લક્ષણ.

તृष्णाद्દત્ શૂલશોષઃ શ્વસનમથ નિશાઝાગરો વાસરે સ્યાત્
 તન્દ્રા મોહશ્ચ શોષો ભવતિ ચ વદનં વ્રાણજિહ્વાધરાણામ્ ।

૧ જે ઔષધ આપવાથી રોગી બહુવાર યૂકે છે અને તે દ્વારા કફ
 વગેરે નીકળી બચે તેને યૂકાવવાનું ઔષધ કહેછે. જેમ મધમાં દ્રાક્ષ વા-
 દીને તેમાં ધી નાખીને રોગીને તાજવે લેખ કરવો અથવા આદાના રસમાં
 શુક, પીપર, મરી અને સિંધવનું ચૂર્ણ નાખીને તેનો ગળા સુધી રાખવું
 અને મોંમાં પાણી છૂટચેથી યૂકવું. (ભાવપ્રકાશ.)

રક્તં નિષ્ઠીવતે યો ભવતિ કુશતતુર્મળ્ડલાનાં ચ દેહે
 સમ્ભૂતિઃ શ્યાઘનેત્રાધરવદનમથ સ્વેદ આધ્માનશોષઃ ॥
 શ્વુન્નાશો વાપ્યસૌલ્યં ભ્રમણમપિ શિરોલોડનં મૂત્રતા વા
 છોતોરોધો વમિર્વા ગલકધુરધુરાશૂકલૈર્વા વૃતાસ્યમ્ ।
 ણૈતૈલિઙ્ગૈઃ પ્રયુક્તઃ પ્રભવતિ ચ નૃણાં સન્નિપાતેતિ સંજ્ઞા
 રોગાણામાશુકારી પ્રબલતરનૃણાં વાજિનાં વા દ્વિપાનામ્ ॥

इति सन्निपातज्वरलक्षणम् ।

સન્નિપાત રોગવાળાને તરસ બહુ લાગે છે; છાતીમાં શૂળ આવે છે અને શોષ થાય છે; શ્વાસ ઉપડે છે; રાત્રે ઉંઘ આવતી નથી—જાગે છે; દિવસે ઘેન બહુ થાય છે. મૂર્છા આવે છે; મુખ, નાક, જીભ અને ઓઠ સૂકાઈ જાય છે; થૂક ભેગું લોહી પડે છે; શરીર સૂકાઈને પાતળું થઈ જાય છે; શરીર ઉપર મંડળ (ચકામાં) ઉત્પન્ન થાય છે; નેત્ર, ઓઠ અને મુખનો વર્ણ શામ થઈ જાય છે; શરીરે પરસેવો થાય છે; પેટ ચઢે છે; કંઠે શોષ પડે છે; જૂખનો નાશ થઈ જાય છે; શરીરને એન પડતું નથી, ભ્રમ થાય છે; માથું ગોઠતું નથી (રોગી માથું ફેરવ્યા કરે છે;) વારંવાર પિશાબ થાય છે; મળમૂત્રાદિને વહન કરનારાં સ્રોતસંબંધ થાય છે; ઉત્તરી થાય છે; ગળામાં ધરધર શબ્દ બોલે છે; અને મુખમાં કદ લેવાઈ રહે છે; એવાં ચિન્હો યુક્ત જ્વરવાળાને સન્નિપાતજ્વર થયો છે એમ કહેવામાં આવે છે. એ જ્વર મનુષ્યને અતિ બળવાન અને તત્કાળ પ્રાણ લેનારો છે તેમજ ઘોડા અને હાથીને પણ તે પ્રાણવાતક છે.

સન્નિપાત જ્વરની ચિકિત્સા.

સન્નિપાતજ્વરે પૂર્વે કુર્યાદામકફાપહમ્ ।
 પશ્ચાચ્છેષ્મણિ સંક્ષીણે નિરામે પિત્તમાસ્તૌ ॥
 સન્નિપાતજ્વરે યત્નં કૃત્વા તન્દ્રાં જયેત્ પરામ્ ।
 ઉપદ્રવઃ કષ્ટતમો જ્વરાણાં સ વિશેષતઃ ॥
 પથ્યં કારયતે યસ્તુ રોગિણાં કફપૂરિતમ્ ।
 સ એવ તસ્ય શત્રુઃ સ્યાન્ન પથ્યં નચ ભેષજમ્ ॥

૧ શુન્નાશો વા ભ્રમણમપિ તથા શિરસો લુંઠનં વા શિરોલિંઃ. પ્ર૦ ૧ લી.

૨૮૬

હારીતસંહિતા.

સન્નિપાતના તાવમાં પ્રથમ આમ અને કફને દૂર કરવો. કફનો ક્ષય થયાપછી પિત્ત અને વાયુ આમ વગરના રહેશે. વળી સન્નિપાતના તાવમાં થન્ને કરીને તંદ્રા છતવી-મટાડવી, કેમકે એ ઉપદ્રવ ઝટ-લેછને મટે એવો નથી તથા તાવમાં તેા વિશેષ ભયંકર છે. જે મનુષ્ય એવા રોગીને કફયુક્ત આહારવિહારાદિકતું પથ્ય બતાવે છે તેને તે રોગીનો શત્રુ સમજવો; પણ તેણે એવું બતાવેલું પથ્ય તે પથ્ય નથી કે ઔષધ પણ નથી. માટે કફ ઉપજવનારું પથ્ય કે ઔષધ આપવું નહિ.

અષ્ટાદશાંગકવાથ.

સઠી દ્વિપञ्चમૂલં ચ દુરાલમ્મા ચ કૌટજમ્ ।
પદ્મોલં પૌષ્કરં ^૧શૃંગી યુક્તા માર્ગવિપ્પલ્લી ।
નિહન્તિ સન્નિપાતોત્થં જ્વરમેષ દશાંગકઃ ॥

इति अष्टादशाङ्गो नाम क्वाथः ।

પડ્મચૂરો, દશમૂળ (શાંતિપર્ણી, પૃષ્ઠિપર્ણી, રીંગણી, ભોંયરીંગણી, ગોખરું, બીલીમૂળ, અરણીમૂળ, અરણુ, પાડળ, શિવણુ) ધમાસો, ઇંદ્રજલ, પટોત્ર, પુષ્કરમૂળ (એરંડાતું મૂળ), કાકડા સીંગ, ભારંગ, પીપર, એ અદાર ઔષધીના ગણને અષ્ટાદશાંગ કહેછે. એ અષ્ટાદશાંગ ક્વાથ પીવાથી સન્નિપાત જ્વર મટે છે.

ભૂનિખાદિક્વાથ.

ભૂનિખદારુદશમૂલમહૌષધાહ-
તિકૈન્દ્રવીજધનિકેમકળાકઘાયઃ ।
તંદ્રાપ્રલાપકસનારુચિદાહમોહ-
શ્વાસત્રિદોષજનિતજ્વરમાશુ હન્તિ ॥

કરિયાતું, દેવદાર, દશમૂળ (ઉપર અષ્ટાદશાંગકવાથમાં કહ્યાં છે તે) શુંદ, કડુ, ઇંદ્રજલ, ધાણા, ગજપીપર, એ ઔષધોનો ક્વાથ કરીને પીવાથી ઘેન, કવારી, ખાંશી, અરચિ, દાહ, મોહ, શ્વાસ, એ ઉપદ્રવો-સહિત ત્રિદોષનો જ્વર થયો હોય તે નાશ થાય છે.

૧ ચાથ. પ્ર૦ ૧ લી.

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય ખીજો.

૨૮૭

શુંઠ્યાદિકથાથ.

શુળ્ઠીઘનાગજકણાસુરદારુધ્રાન્યા-

તિક્તાકલિક્લદશમૂલસમોઽપિ કલકઃ ।

શ્રેષ્ઠસ્ત્રિદોષજનિતજ્વરનાશનાય

શ્વાસભ્રમારુચિવિવન્ધહૃદામયઘ્નઃ ॥

શુંઠ, મોથ, ગળપીપર, દેવદાર, ધાણુ, કડુ, ઇંદ્રગ્ધ, દશમૂળ, એ ઔષધો સમાન ભાગે લેઈને પાણીમાં વાટીને તેનું ક્લક કરવું. એ ક્લક ત્રિદોષથી ઉપજેલા જ્વરનો નાશ કરવામાં શ્રેષ્ઠ છે. વળી તે શ્વાસ, ખાંસી, બ્રમ, અશ્વિ, અદ્ધકોષ્ટ અને છાતીનાં દરદોને નાશ કરેનારું છે.

મુસ્તાદિ કથાથ.

મુસ્તોશીરનિશાવિશાલકટુકં પાઠા વલા રોહિણી

નીલી ધન્વયવાસર્વાસકસઠી શુળ્ઠી સમક્ષા ત્રિવૃત્ ।

યઘ્રીપિપ્પલિમૂલપર્પટફલં^૨ કંપિલ્લકં વારુ ચ

શ્યામાહેમગુઢ્ઢચિકાસમપયઃકાથો જ્વરાન્તઃ સ્મૃતઃ ॥

મોથ, વાળો, હળદર, મોરખાંસી, કડાછાલ, પાલાડમૂળ, અલખીજ, હરડે, ગળીનાં મૂળ, ધમાસો, અરડસો, પડકચુરો, શુંઠ, મજુઠ, નિસોતર, જેડીમધ, પીપરીમૂળ, પિત્તપાપડો, કાયફળ, કપિલો, દેવદાર, કાળું નસોતર અથવા પીપર, નાગકેસર, ગળો, એ ઔષધોમાં પાણીના બરોબર હૂધ નાખીને તેનો કથાથ કરીને પીવાથી જ્વર નાશ પામે છે.

બૃહત્યાદિપાચન.

દ્વો બૃહત્યૌ સઠી શૃઙ્ગી કિરાતં કટુરોહિણી ।

પટોલં પૌષ્કરં માર્જી^૩ વત્સકં ચ દુરાલભા ॥

एतद् बृहत्यादिकपाचनं स्यात् कासादिकोपद्रवनाशनं च ।

शीघ्रं निहन्ति ज्वरसन्निपातं शूलार्तितन्द्राशमने प्रशस्तम् ॥

इति बृहत्यादिपाचनम् ।

૧ કદ્ધર પ્ર૦ ૧ લી. ૨ ફલ પ્ર૦ ૧ લી. ૩ વાત્સક પ્ર૦ ૩ જી.

૨૮૮

હારીતસંહિતા.

રીંગણી, ભોંયરીંગણી, પડક્યુરો, કાકડાસીંગ, કરિયાતું, કકુ, પ-
ટાળ, પુષ્કરમૂળ (દીવેલાતું મૂળ), ભારંગમૂળ, ઇંદ્રજવ, ધમાસો, એ
ઔષધોનો ક્વાથ ખાંશી વગેરે ઉપદ્રવોને નાશ કરનારો છે. એને બૃહ-
લાદિક પાચન કહે છે, તે જવર, સન્નિપાત, શૂલની પીડા, અને તંદ્રા
શમાવવામાં વખાણવા યોગ્ય છે.

શક્યાદિપાચન.

સઠી કિરાતં કટુકા વિશાલા ગુદ્ધચિશ્ચક્લી બૃહતીદ્વયં ચ ।
મહૌષધં પૌષ્કરધન્વયાસરાસ્નાસુરાહ્નં ગજપિપ્પલી ચ ॥
પીતં તુ નિઃકાથ્ય હિતં નરાણાં સઘ્યાદિચાતુર્દશકં પ્રશસ્તમ્ ।
હિનસ્તિ તન્દ્રાશ્વસનં શિરોઽર્તિ જાઙ્યં સશૂલં જ્વરમાશુ હન્તિ ॥

इति सध्यादिपाचनम् ।

પડક્યુરો, કરિયાતું, કકુ, ઇંદ્રજવણી, ગજો, કાકડાસીંગ, રીંગણી,
ભોંયરીંગણી, શુંઠ, પુષ્કરમૂળ, ધમાસો, રાસના, દેવદાર, ગજપીપર, એ
ઔષધોનો ક્વાથ કરીને પીવો સન્નિપાત જવર વાળાને હિતકારક છે.
એ ક્વાથ શક્યાદિ ચાતુર્દશક કહેવાય છે અને તે વખાણવાલાયક છે.
તંદ્રા, શ્વાસ, માથાની પીડા, જડતાં, શૂળ, અને જવર, એ સર્વને એ
ક્વાથ મટાડે છે.

ભૂનિખાદિક્વાથ.

भूनिम्बःसुरदारुनागरघनातिकाकलिङ्गानि च
तद्वद्धस्तिक्णाद्विपञ्चकगणैर्युक्तः कषायो हितः ।
पीतः सर्वरुजां विनाशनकरः स्यात् सन्निपातज्वरं
हन्ति श्वासविशेषवक्षसि रुजं तन्द्रां हिनस्ति द्रुतम् ॥

કરિયાતું, દેવદાર, શુંઠ, મોથ, કકુ, ઇંદ્રજવ, ગજપીપર, અને
દશમૂળ, એ ઔષધોનો ક્વાથ કરીને પીવાથી સર્વ રોગનો થાય છે.
વળી તે સન્નિપાતનો જવર, શ્વાસ, શોષ, છાતીની પીડા, અને તંદ્રા,
એ સર્વનો જલદીથી નાશ કરે છે.

૧ ધાના. પ્ર૦ ૩ જી.

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય ધીન્ને.

૨૮૯

બૃહદ્રાસ્નાદિ ક્વાથ.

રાસ્ના ગુદ્મચિ ઘનપર્પટકં પટોલી
 ભૂનિમ્બવત્સકસઠીયુતનાગરાણામ્ ।
 તિક્તાસુરાદ્વગજમાગધિકાયવાસ-
 વાસાવલાગજબલાકથિતઃ સમાંશઃ ॥
 ક્વાથો નિહન્તિ મરુતપ્રભવામયાનાં
 સશ્વાસકાસજઠરાતિવિષૂચિકાનામ્ ।
 શ્રેષ્ઠો નૃણાં ભવતિ દારુણસન્નિપાતે
 રોગેઽથવા કફસમીરણકે પ્રદેયઃ ॥

ઇતિ બૃહદ્રાસ્નાદિ ।

રાસના, ગળો, મોથ, પિત્તપાપડો, પટોળ, કરિયાતું, ઇંદ્રજવ, પડક્યુરો, સુંદ, કડુ, દેવદાર, ગળપીપર, ધમાસો, અરુસો, અક્ષમીજ, ગળખલા, એ ઔપધોને સરખે ભાગે લેઈને તેનો ક્વાથ કરવો. એ ક્વાથ પીવાથી વાયુથી ઉત્પન્ન થયેલા રોગ નાશ પામે છે. વળી શ્વાસ, ખાંસી, જઠરના રોગ, વિપચિદ્રરોગ, મહાકફ એવો સન્નિપાત રોગ, તેમજ કફ અને વાયુના રોગ, એ સર્વ એ ક્વાથ પીવાથી મટે છે માટે એ રોગોમાં એ ક્વાથ આપવો.

લઘુરાસ્નાદિ ક્વાથ.

રાસ્નાત્રિકણ્ઠશતપર્વમહૌષધૈશ્ચ
 માર્ગી સપુષ્કરઘ્ના સુરદારુધ્રાન્યૈઃ ।
 ક્વાથો હિતઃ સકલમારુતજિજ્વરેષુ
 સ્યાન્ સન્નિપાતપ્રભવેષ્વતિદારુણેષુ ॥

ઇતિ લઘુરાસ્નાદિ ।

રાસના, ગોખરૂં, વજ, સુંદ, ભારંગ, પુષ્કરમૂળ, મોથ, દેવદાર, ધાણા, એ ઔપધોનો ક્વાથ સ્વધળા સન્નિપાતના અતિદારુણ વ્યરોમાં વાયુને હણનાર છે અને ઘણો હિતકર છે.

૨૯૦

હારીતસંહિતા.

ત્રિવૃદ્ધાદિ ક્વાથ,

ત્રિવૃદ્ધિશાલા ત્રિફલા સુરાહ્વારગ્વધસ્તિકકરોહિણી ચ ।

ક્વાથો ભવેદ્દેનકો મલનાં સ્યાદાવશૂકેન યુતો જ્વરઘ્નઃ ॥

इति त्रिवृतादिमलभेदनः ।

નસોતર, દંદ્રવારણી, ત્રિફળા (હરડે, બહેડાં, આમળાં,) દેવદાર, ગરમાળો, કરિયાતું, કડુ, એ ઔષધોનો ક્વાથ મળતું ભેદન કરનારો છે. એ ક્વાથમાં જવખાર નાખીને આખો હોય તો તે જ્વરને મટાડે છે.

વયાદિચૂર્ણ મર્દન.

वचा यवानी च महौषधं च शुष्कं च चूर्णं तनुलेपनाय ।

शस्तं घदन्ति ज्वरघर्मशान्तिं करोति नूनं परिमर्देनेन ॥

વજ, વચાન, અજમો, સુંઠ, એ વજ ઔષધનું બારીક ચૂર્ણ કરીને તે સૂકા ચૂર્ણવડે શરીરે મર્દન કરવું; તે દિતકારક છે. એ ચૂર્ણનું મર્દન કરવાથી સન્નિપાત જ્વરમાં જે અતિશય પરસેવો થાય છે તેની શાંતિ થાય છે. (શરીરે શીત આવતું મટે છે).

भागधीआदि चूर्ण मर्दन.

इयामा तथैव सुरदारु सविश्वकं च

तिका च दीप्यकयुतं तनुलेपनाय ।

चूर्णं प्रशस्तमपि वारयते शरीरे

स्वेदं च शीतलतनुत्वमथाशु नूनम् ॥

इति सन्निपातस्वेदोन्मूलनम् ।

ખીપર, દેવદાર, સુંઠ, કડુ, અજમોદ, એ સધળાનું ચૂર્ણ કરીને તેનો શરીરે લેપ કરવો (એ કોરું, ચૂર્ણ શરીરે યોગ્યું, એવું વૃદ્ધ વૈદ્યોનું કહેવું છે). એ ચૂર્ણ સાફ છે; અને તે શરીરે થનારો અત્યંત પરસેવો તથા શરીરનું ઠંડું પડી જવું એ એ ઉપદ્રવને જલદી અટકાવે છે (શીત મટાડે છે).

૧ સ્યાદ્વાતશૂલેન યતો મયગ્નઃ. પ્ર૦ ૧ લી. ૨ માગધિ ચ સુરદારુ તથા ચ વિશ્વકં. પ્ર૦ ૧ લી.

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય ખીજો.

૨૯૧

મૂર્છા (સન્નિપાતની) નો ઉપાય.

મધૂકસારં સમહૌષધેન વત્તોષણે સૈન્ધવસંયુતે ચ ।

મૂત્રેણ વા ચોષ્ણજલેન પિષ્ટં પ્રનષ્ટજ્ઞાનપ્રતિબોધનાય ॥

મહુડાંનો સાર, સુંઠ, વજ, મરી, સિંધવ, એ ઔષધોને ગાયના મૂત્રમાં અથવા ગરમ પાણીમાં વાટીને તેને કપડાથી ગાળી લેઈને તેનાં ટીપાં નાકમાં નાખવાથી સન્નિપાત જ્વરમાં જે રોગીની સંજ્ઞા નાશ પામી હોય તે પાછી પ્રાપ્ત થાય છે.

શોભાંજનઆદિ નસ્ય.

સોભાંજનકમૂલસ્ય રસં ચ મરિચાન્વિતમ્ ।

વિસંક્ષિતાનાં નસ્યં સ્યાદ્બોધનં ચાશુ રોગિણામ્ ॥

इति नस्यविधानम् ।

સરગવાના મૂળના રસમાં મરીનું ચૂર્ણ નાખીને તેનાં ટીપાં નાકમાં નાખવાથી બેભાન થઇ ગયેલા રોગીને સંજ્ઞા પ્રાપ્ત થાય છે.

પ્રથમન વિધિ.

एकं बृहत्याः फलपिण्णलीकं शुण्ठीयुतं चूर्णमिदं प्रशस्तम् ।

प्रधामयेत् ब्राणपुटे विसंज्ञं चेष्टां करोति क्षवथुप्रबोधः ॥

इति प्रथमनविधिः ।

રિંગણીનું ફળ અને પીપરના ચૂર્ણમાં સુંઠનું ચૂર્ણ મેળવીને સં-
સારહિત થઇ ગયેલા રોગીના નાકમાં ફૂંકવું. એથી છીંકા આવશે અને
રોગીને સંજ્ઞા પાછી પ્રાપ્ત થશે. એ ચૂર્ણ પ્રથમન કરવાને (નાકમાં
ફૂંકવાને) સાફ છે.

અંજન વિધિ.

शिरिषबीजं मरिचोषकुल्यामूत्रेण घृष्टं सह सैन्धवेन ।

नेत्रાંજનં સ્યાન્નયને નરાણાં પ્રનષ્ટસંજ્ઞં પ્રકરોતિ બોધઃ ॥

સરસડુનાં ખીજ, મરી, પીપર, એ ઔષધોમાં સિંધવ નાખીને
તેને ગાયના મૂત્રમાં વાટવું. પછી તેનું નેત્રમાં અંજન કરવાથી સંજ્ઞા-
રહિત રોગીને બાન આવીને તે જાગ્યત થાય છે.

૨૯૨

હારીતસંહિતા.

તંદ્રાનાશક વર્તિ.

ત્રિકટુ ચ કરઞ્જવીજં ત્રિફલા સુરદારુ સૈન્ધવં સુરસા ।

વર્તિર્નયનાઞ્જનકં તંદ્રાનાશં કરોતિ નયનાનામ્ ॥

इति अंजनविधिः ।

સુંઠ, પીપર, મરી, કરંજનાં બીજ, હરડે, બહેડાં, આમળાં, દેવદાર, સિંધવ, તુલસીનાં પાન, એ સર્વને આરીક ઘૂંટીને તેની વર્તિ બનાવવી. એ વર્તિ (વાટ-સળી) વડે નેત્રમાં અંજન કરવાથી આંખોનું ઘેન દૂર થાય છે.

નિષ્ઠીવન વિધિ.

केसरं मातुलुङ्गस्य शृङ्गवेरं ससैन्धवम् ।

त्रिकटुः संयुतं कृत्वा आकण्ठाद्वारयेन्मुखे ॥

दन्तजिह्वामुखं तालुघर्षणं कारयेद्बुधः ।

कुर्यान्निष्ठीवनं सर्वं वारंवारं विधानतः ॥

तेन कण्ठविशुद्धिः स्याच्छ्लेष्माणं चापकर्षति ।

जिह्वापटुत्वरुचिकृत् कासः श्वासश्च शाम्यति ॥

બીજેશનો ગર્ભ, આદું, સિંધવ, સુંઠ, પીપર, મરી, એ સઘળાંને આરીકે તેનું કંકડ કરીને તેને ગળાસુત્રી મોઢામાં રાખવું. તથા તે વડે દાંત, જીભ, મુખ, અને તાળવું ગાઢા પુરે ઘસવું. એમ કરવાથી મોંમાં થતું થુંક ઉત્પન્ન થશે તેને વારંવાર થુંકી નાખવું. એવીરીતે વિધિપૂર્વક થુંકવાથી કંઠ સાફ થાય છે અને કફ નીકળી જાય છે. એ થુંકવાનો વિધિ જીભને ચંચળતા આપે છે, રચિ ઉત્પન્ન કરે છે, તથા ખાંસી અને શ્વાસને શમાવે છે.

ત્રિકટુઆદિ નિષ્ઠીવન.

त्रिकटुश्चविकापथ्याचूर्णं सैन्धवसंयुतम् ।

तेन दन्तांस्तथा जिह्वां घर्षयेत् तालुकामलम् ॥

निष्ठीवनं मलशुद्धिरुચિકृत् कफसूदनम् ।

हृल्लाસो नाशभाप्नोति पटुत्वं कुरुते भृशम् ॥

इति निष्ठीवनविधिः ।

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય બીજો.

૨૯૩

સુંઠ, પીપર, મરી, અવક, હરડે, એ ઔષધોના ચૂર્ણમાં સિંધવ મેળવીને તે ઘાંતે, જીભે તથા તાળવે સારીપેડે ધસવું અને ચુકવું. તેથી ગળું સાફ થાયછે, રચિ ઉપજેછે, કફ નાશ પામેછે, ઓડકાર મટેછે અને સારી રીતે જીભ વગેરેમાં ચંચળતા આવેછે.

સ્વેદના પ્રકાર.

यदि वा शीतता गात्रे तदा स्वेदो विधीयते ।

स्वेदास्त्रयोदश ज्ञेयाः स्वेदचारणकारणाः ॥

शङ्करः प्रस्तरो नाडी परिषेकोऽवगाहनः ।

जंताकोऽश्मघनः कर्षः कुटीभूः कुम्भिरेव च ।

कूपो होल्लाक इत्येते स्वेदा एते त्रयोदश ॥

જો શરીરે શીત આવતું હોય, તો અથવા શરીર હંડું પડી જતું હોય તો સ્વેદવિધિ એટલે શેક કરવાનો વિધિ કરવો. પરસેવાને અટકાવવાના કારણરૂપ એવા તેર પ્રકારના સ્વેદ છે. શંકર, પ્રસ્તર, નાડી, પરિષેક, અવગાહન, જંતાક, અશ્મ, ઘન, કર્ષ, કુટીભૂ, કુંભિ, કૂપ, હોલાક, એ તેર પ્રકારના સ્વેદ છે.

સ્વેદની જરૂર.

अथ स्वेदाः प्रचक्ष्यन्ते यैर्यथावत्प्रयोजितैः ।

स्वेदसाध्याः प्रशाम्यन्ति दोषा वातकफात्मकाः ॥

स्नेહपूर्वं प्रयत्नेन સ્વેદેનાર્જિતેનિલે ।

पुत्रीषमूत्ररेतांसि न सज्जन्ते कदाचन ॥

शुष्कान्यपिचकाष्ठानि स्नेहસ્વેદોપપादनैः ।

नमयन्ति यथान्यायं किं पुनर्जीवतो नरान् ॥

શીતસૌલ્યોપરામે ચ સ્તંભગૌરવનિગ્રહે ।

સંજાતે માર્દવૈંગાનાં વિરામઃ સ્વેદનાદ્વિતઃ ॥

પિત્તપ્રકોપો મૂર્છા ચ ગાત્રસાદસ્તૃષા તથા ।

दाहः स्वरांगदौर्बल्यमस्विन्नस्य प्रजायते ॥

૧ આતંકો. પ્ર. ૧ લી. ૨ અહીંથી અઠાવીશ લીટી. પ્રત ૧ લીમાં નથી.

૨૯૪

હારીતસંહિતા.

હવે સ્વેદવિષે કહીએ છીએ. એ સ્વેદ ઘટે તેમ યોજ્યા હોય તો સ્વેદથી મટે એવા વાત અને કફાત્મક દોષ નાશ પામેછે. જે રોગીને સ્વેદ યોજવો હોય તેનો વાયુ પ્રથમ સ્નેહથી છૂતવો. અર્થાત્ જે જગોએ શેક કરવો હોય ત્યાં પ્રથમ સ્નેહ ચોપડવો. સ્નેહપૂર્વક સ્વેદ યોજીને વાયુને દૂર કરવાથી વિષા, મૂત્ર અને વીર્ય, બાઝી જતો નથી. જે સ્નેહ અને સ્વેદની યોજના કરવામાં આવે તો સૂકાં લાકડાં પણ મરજીમાં આવે તેમ નમાવી શકાયછે તો પછી જીવતા માણસોના અંગને ઇચ્છાપ્રમાણે કરી શકાય એમાં શું આશ્ચર્ય છે? બ્યારે શરીરનું શીત, સ્થૂળપાણું, સ્તંભ (અકડપણું), ભારેપણું, એ સર્વે મટી જાય તથા અંગ કોમળ થાય ત્યારેજ સ્વેદ યોજવો બંધ કરવો હિતકારક છે. સ્વેદ કરવાયોગ્ય રોગીને સ્વેદ કરવામાં નથી આવતો ત્યારે તેને પિત્તનો પ્રકોપ થાયછે. વળી મૂર્છા થાયછે, શરીર સૂકાઈ જાયછે, તરસ લાગેછે, દાહ થાયછે, ઘાંટો બેસી જાયછે, અને અંગ દુર્બળ થઈ જાયછે.

સ્વેદ ન યોજવા જેવા રોગી.

કૃશાનાં સચ્ચસ્ત્રિગ્ધાનાં ગુર્વિણીરક્તપિત્તિનામ્ ।
 ન ચાતિસારિણાં નૃણાં રુક્ષાણાં મધુમેહિનામ્ ॥
 વિદગ્ધભ્રષ્ટબુઘ્નાનાં વિષમચવિકારિણામ્ ।
 સંતાપાન્નષ્ટસંજ્ઞાનાં સ્થૂલાનાં પિત્તમેહિનામ્ ॥
 તૃષ્ણતાં ક્ષુત્પીડિતાનાં ક્રુદ્ધાનાં શોચતામપિ ।
 કામલારુગ્વતાં ચૈવ ક્ષતાનામામરોગિણામ્ ॥
 દુર્બલાનાં વિશુષ્કાનામુપક્ષીણૈઃજસાં તથા ।
 મિષજો તૈમિરિણાં ચ ન સ્વેદમધકારયેત્ ॥

જે પુરૂષો શરીરે કૃશ (પાતળા) હોય, જેમને સ્નેહપાન કરાવ્યે ઘણું વખત ન વીત્યો હોય, ગર્ભવતી, રક્તપિત્તવાળા, અતિસારના રોગવાળા, રૂક્ષ, મધુમેહવાળા, ક્ષારદિક્થી જેમની યુદ્ધ દબ્ય કરી હોય એવા, જેમની યુદ્ધ બાહાર નીકળી હોય એવા, ઝેરના કે મધના વિકારવાળા, સંતાપથી જેમનું ભાન નાશ પામ્યું હોય એવા, સ્થૂળ શરીરવાળા, પિત્તપ્રમેહવાળા, તૃષ્ણારોગવાળા, ભૂખથી પીડાયલા, ક્રોધી, શેક-

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય ખીજો.

૨૯૫

વાળા, કમળારોગવાળા, ક્ષત થયું હોય એવા, આમરોગી, દુર્બળ, સુકા
(શોષરોગવાળા), અળનો ક્ષય થયો હોય એવા તિમિર નામે નેત્રના
રોગવાળા, એવા રોગીઓને સ્વેદ આપવો નહિ,

સ્વેદ આપવા જેવા રોગી.

પ્રતિશ્યાયે ચ કાસેષુ હિક્કાશ્વાસેથ લાઘવે ।
કર્ણમન્યાશિરઃશૂલે સ્વરભેદે ગલગ્રહે ॥
અર્દિતૈકાંગસર્વાંગે પક્ષાઘાતેંગૌરવે ।
કોષ્ઠાનાહવિબંધેષુ શુક્રાઘાતાદિજંભકે ॥
પાર્શ્વપૃષ્ઠકટીકુક્ષિસંગ્રહે ગૃધ્રસીષુ ચ ।
મૂત્રકચ્છ્રે મહત્ત્વે ચ મુષ્કાનામંગમર્દકે ॥
પાદજાનૂરૂજંઘાર્તિસંગ્રહે શ્વયથાવપિ ।
સ્ત્રીજ્વામેષુ શીતે ચ વેપથૌ વાતકંટકે ॥
સંકોચાયામશૂલેષુ સ્તંભગૌરવસુષિષુ ।
સર્વેષ્વેષુ વિકારેષુ સ્વેદનં હિતમુચ્યતે ॥

જે રોગીને સળખમ, ખાંસી, હિક્કા, હલકો શ્વાસ, કાનનું શુળ, મન્યાશુળ, માથાનું શુળ, સ્વરભેદ, ગલગ્રહ (ગળું પકડવાનો રોગ), અર્દિતવાયુ, એકાંગવાયુ, સર્વાંગવાયુ, પક્ષાઘાત, શરીરનું ભારેપણું, પેટ ચડ્યું, અશ્ક્રોષ્ટ, વીર્યનું વારંવાર ટપકવું વગેરે વીર્યના રોગ, અગાસાનો રોગ, પાસાં-પીડ-કટિ-કૃષ્ણ એ જગોની વાયુથી પકડ, ગૃધ્રસી નામે વાયુનો રોગ, મૂત્રકચ્છ્ર, અંડકોશની વૃદ્ધિ, અંગમર્દ, પગ-ધૂંટણુ-કર-જંઘા એ જગોએ ખીડા અને પકડ, સોળે, ખડ્લી નામે વાયુનો રોગ, આમરોગ, શીતરોગ, શૂળરોગ, કંપારી, વાતકંટક રોગ, સંકોચ અને આયાળ નામે વાયુના રોગ, શૂળરોગ, સ્તંભરોગ, ભારેપણું, હિંબ, અને એવાજ ખીજા રોગ હોય તેમાં સ્વેદ આપવો હિતકર છે.

ખીજા પ્રકારના સ્વેદ.

ફલસ્વેદં ઘટીસ્વેદં વાલુકાસ્વેદમેવ ચ ।
કારયેદ્ધસ્તપાદાઙ્ગાં તથા શિરસિ ચાતુરે ॥
एवं नो शान्तिर्यदि वा दहेल्लोहशलाकया ।

૨૯૬

હારીતસંહિતા.

પાદૌ વગ્ધેન ચેચ્છાંતિર્દહેદ્વાઙ્ગમૂલકે ।

તથા ચ મણિબન્ધે ચ હૃદિ મૂર્ધ્નિ તથાપિ વા ॥

કુણસ્વેદ, ધરીસ્વેદ અને વાયુકા (રેતીનો) સ્વેદ, એવા સ્વેદ સન્નિપાતવાળા રોગીને હાથે, પગે, અને માથે કરવા. એથી પણ જો સન્નિપાત મટે નહિ તો લોઢાની શળીપડે ઝામ દેવો. બન્ને પગે ઝામ દેવાથી જો શાંતિ થાય નહિ તો અંગુઠાના મૂળમાં, હાથનાં કાંડામાં, ૮૬૫૭૫૨ તથા માથે ઝામ દેવા.

સન્નિપાતનાં અરિષ્ટ.

સ્વેદો લલાટે હિમવન્નરસ્ય શીતાદિતસ્યાપિ સુપિચ્છલશ્ચ ।

કણ્ઠસ્થિતો યસ્ય ન યાતિ ^૧વક્રે નૂનં સમખ્યેતિ ગૃહં સ મૃત્યોઃ ॥

જો રોગીના કપાળમાં યરફ જેવો દુડો પરસેવો આવે અને તેમ છતાં તે રોગી શીતથી પીડાતો હોય. વળી ચીકણા અને પીચ્છવાળો કફ જેના કંઠમાં રહેશે છતાં મોઢામાં ન આવતો હોય (બાહ્ય ન નીકળી શકતો હોય) તે રોગી જરૂર મૃત્યુ પામે.

ત્રિદોષની મર્યાદા.

પવનકફયુતં વદ્ પિત્તમંતર્જ્વરસ્ય

દશમિતદિવસેયં સપ્તકે દ્વાદશે વા ।

ભવતિ હિ મરણં વા મોચનં વામયસ્ય

દુત્તતરમપિ ચોક્તં કારણં વૈ ત્રિદોષે ॥

સપ્તાહે વા દશાહે વા દ્વાદશાહેઽથવા પુનઃ ।

ત્રયોદશે પશ્ચદશે પ્રશમં યાતિ હન્તિ વા ॥

અથ પશ્ચદશાહે વા યન્તિ રક્ષતિ માનવમ્ ।

સન્નિપાતો મહાઘોરો જ્વરઃ કાલાગ્નિસન્નિભઃ ॥

ઘ્વા ત્રિદોષમર્યાદા મોક્ષાય ચ વધાય ચ ।

સન્નિપાતસ્ય દોષસ્ય નરસ્યાસ્ય મિષગ્વર ! ॥

૧ વક્ષો. પ્ર૦ ૧ લી.

તૃતીયસ્થાન—અધ્યાય બીજો.

૨૯૭

જે રોગીને વાયુ તથા કફની સાથે પિત્ત મળીને અંતઃજ્વર પેદા કરે તે રોગી સાત, દશ કે બાર દિવસમાં મરણ પામે અથવા તેટલી મુદતમાં તે રોગથી મુક્ત થાય. વળી ત્રિદોષમાં એથી પણ ઉતાવળે વાતાદિક દોષનું કારણ કહેલું છે. અર્થાત્ એથી વેહેલું પણ મરણ થાય. પણ સામાન્ય નિયમ તો એવો છે કે, વાયુ પ્રબળ હોય તો સાત દિવસમાં, પિત્ત પ્રબળ હોય તો દશ દિવસમાં, અને કફ પ્રબળ હોય તો બાર દિવસમાં રોગી મરે કે રોગથી છૂટે. વળી તેર દિવસ કે પંદર દિવસની પણ મર્યાદા કહેલી છે. મહાઘોર અને પ્રલયકાળના અગ્નિસરખો સન્નિપાતનો જ્વર મનુષ્યને પંદર દિવસે મારે છે અથવા બચાવે છે. હે ઉત્તમ વૈદ્ય! સન્નિપાતના રોગવાળા મનુષ્યને ત્રણે દોષથી મુક્ત થવાની કે મૃત્યુ પામવાની એ મર્યાદા છે.

સન્નિપાતમાં ઠંડા જળનો નિપેદ.

સન્નિપાતેऽન્તર્દાહે મનુજં યઃ શીતવારિણા સિञ્ચેત્ ।

રોગી કથમપિ જીવેદ્વૈદ્યશ્ચાસૌ કથં પૂજ્યઃ ॥

શરીરની અંદરના ભાગમાં દાહ થતો હોય એવા સન્નિપાતવાળા રોગીઉપર જે ઠંડુ પાણી છાંટે તે રોગી શી રીતે જીવે? અને તે વૈદ્યનું પણ શી રીતે સન્માન કરવું? અર્થાત્ તે રોગી જીવે નહિ અને તે વૈદ્ય સન્માન પામે નહિ. *

સન્નિપાત રોગની કઠિનતા.

યઃ સન્નિપાતજલઘ્નૌ પતિતં મનુષ્યં

વૈદ્યઃ સમુદ્ધરતિ કિં ન કૃતં હિ તેન ।

ધર્મેણ વાથ યશસા વિનયેન યુક્તઃ

પૂજાં ચ કાં ભુવિતલે ન લભેત્ સુ વૈદ્યઃ

इति सन्निपातज्वरचिकित्सा ।

સન્નિપાત રોગથી સમુદ્રમાં પડેલા મનુષ્યને જે વૈદ્ય બચાવે તેણે કયું સુકૃત નથી કર્યું? અર્થાત્ સઘળાંજ સુકૃત તેણે કયાં એમ સમજવું. વળી તે વૈદ્ય ધર્મ, યશ અને વિનયથી યુક્ત થઈને પૃથ્વી-માં કયી પૂજા ન પામે? અર્થાત્ સઘળી પૂજાને તે યોગ્ય છે.

૨૯૮

હારીતસંહિતા.

સન્નિપાતસંખંધી કર્ણશોથનું નિદાન અને ચિકિત્સા.

વાતપિત્તકફૈસ્ત્રિભિર્યુક્તસ્તથા ત્રિદોષજઃ ।

સ ચ રક્તેન સંયુક્તો જ્વરઃ સ્યાત્ સાન્નિપાતિકઃ ॥

ન રક્તેન વિના વિદ્ધિ જ્વરં વૈ સાન્નિપાતિકમ્ ।

ક્રાથૈઃ પાચનકૈર્દોષાઃ પ્રશમં યાન્તિ માનવે ॥

તસ્માત્ પ્રશમિતે દોષે રક્તં નૈવ વિલીયતે ।

તેનૈવ જાયતે શોફઃ કર્ણમૂલે તુ દારુણઃ ॥

તસ્માત્ તસ્ય પ્રતીકારં કુર્યાદ્રક્તચિરેચનમ્ ।

જલૌકાલાબુઞ્ચૈસ્તુ તતશ્ચ લેપનં હિતમ્ ॥

પાત, પિત્ત અને કફ, એ ત્રણ દોષથી યુક્ત જ્વરને ત્રિદોષનો જ્વર કહે છે. અને તેમાં રક્તનો પ્રકોપ મળેલો હોય ત્યારે તે સન્નિપાત જ્વર કહેવાય છે. રક્તના પ્રકોપવિના સન્નિપાતનો જ્વર હોતો નથી. દોષનું પાચન કરનારા ક્વાથ આપવાથી રોગીના વાતાદિ દોષ તે શમી જાય છે; પણ એવી રીતે દોષો શમ્યા છતાં પણ લોહી શમી જતું નથી. અને તેથી કાનના મૂળ આગળ મહાકફ સોળે ઉત્પન્ન થાય છે. માટે તે સોળમર્મથી જળો મૂકાને, રૂમડી મૂકાને શીંગડાવતી લોહી આહાર કાઢી નાખીને તેનો ઉપાય કરવો. લોહી કાઢી નાખ્યા પછી તે ઉપર લેપ કરવા હિતકારી છે.

કર્ણશોથ ઉપર લેપ.

બીજપૂરકમૂલાનિ અગ્નિમન્થસ્તથૈવ ચ ।

આલેપનમિદં વાસ્ય કર્ણમૂલસ્ય નાશનમ્ ॥

બીજોશનાં મૂળ અને ચરણિનાં પાંદડાં વાટીને કાનના મૂળ આગળ થયેલા સોળમર્મ ઉપર લેપ કરવો. એ લેપથી કાનમૂળિયાનો નાશ થાય છે.

તૃતીયસ્થાન—અધ્યાય બીજો.

૨૯૯

બીજો લેપ.

‘આગારધૂમરજતીસુમહૌષધેન
સિદ્ધાર્થસૈન્ધવવચાપયસા ચિમર્યં ।
લેપો હિતો રુધિરનાશકરઃ પ્રતીતઃ
શોફવ્રણસ્ય શમનો મનુજસ્ય કર્ણે ॥

ધરનો ધૂમાસ, હળદર, સુંક, સરસપ, સિંધવ, વજ, એ સહુને પાણી સાથે વાટીને ઘનતા સોજા ઉપર લેપ કરવો હિતકારક છે. એ લેપ ઘનમૂળિયાના લોહીનો નાશ કરનાર તથા સોજો અને વ્રણને શમાવનાર છે,

વ્રણને ૩૪ આણવાનો લેપ.

યદા પાકો ભવેત્ તસ્ય કાર્યો તત્ર પ્રતિક્રિયા ।
ધવાર્જુનકદમ્બત્વક્લેદનં વ્રણરોહણમ્ ॥

જ્યારે સોજો પાકો બધા સારે તેનાઉપર આ ઉપાય કરવો:—
ધાવડાની અંતરછાલ, સાદડાની અંતરછાલ, કદંબની અંતરછાલ, એ સહુને એકઠી વાટીને તેનો લેપ કરવો, તેથી વ્રણ ૩૪ી જશે.

૩૪વાનો બીજો લેપ.

નિમ્બારગ્વધમૂલાનાં નિશાયુક્તં પ્રલેપનમ્ ।
સ્નાવનં પૂયગન્ધાનાં રોહણં સ્યાદ્વ્રણેષુ ચ ॥

લીમડાનાં અને ગરમાળાનાં મૂળને ઘસીને તેમાં હળદર નાખીને તેનો લેપ કરવાથી ગંધાતું ૫૩ તીકળી જશે તથા વ્રણને અંકુર આવશે.

કર્ણમૂળવાળાને આહારવિહારાદિકનું પથ્યાપથ્ય.

વર્જયેચ્ચ દિવાસ્વપ્નં યોષિત્સક્લં બહુદકમ્ ।
જલં શીતં નિશાજાગ્ર્યં વ્યાયામં શોચનં તથા ॥
માષાંશ્ચ યવગોધૂમતિલપિપ્પયાકમેવ ચ ।
મસૂરત્રિપુટાંશ્ચૈતાન્ તૈલં ચ દૂરતસ્ત્યજેત્ ॥

૩૦૦

હાથીતસંહિતા.

માસમેકં વ્યવાયં ચ પક્ષૈકં ચાતિભોજનમ્ ।
 વર્જયેત્ કર્ણશૂલેપિ સુખં તેનોપપદ્યતે ॥
 પટ્ટિકાન્નં પુરાણં વા ચાલપં સર્પિસ્તથાઢકી ।
 કુલત્થમુદ્રયૂષં વા ભોજને ચ પ્રશસ્યતે ॥
 વાર્તાકં ચ પલાણ્ડું ચ કન્દશાકાન્ પરિત્યજેત્ ।
 પત્તેન સુખમાપ્નોતિ શીઘ્રં રોગાદ્વિમુચ્યતે ॥

इति कर्णमूलविधिः ।

કર્ણમૂળવાળાએ દિવસે સૂઈ રહેવું નહિ; સ્ત્રીનો સંગ કરવો નહિ, વસ્ત્ર પાણી પીવું નહિ; ટંકુ જળ સેવવું નહિ; રાત્રે જાગવું નહિ; કસ-રત કરવી નહિ; શોક કરવો નહિ; અડદ, જવ, ઘઉં, તલ, ખોળ (અથવા તલનો ખોળ), મસુર, ઢાંગ, અને તેલ, એ પદાર્થોને બિલકુલ અડવું નહિ; એક મહિનાસુધી સ્ત્રીસંગ ન કરવો; એક પખવાડિયાસુધી અતિભોજન ન કરવું; કર્ણમૂળમાં એવા નિયમ પાળવાથી સુખ થાયછે. જૂના સાદી ચોખા તથા જૂનું થોડું ઘી, તુવેરની દાળ, ફળથી, મગનું ઓસામણ, એટલાં વાનાં ખાવાં હિતકર છે. વંતાક, ડુંગળી અને કંદ-શાક ખાવાં નહિ. એવું પથ્ય પાળવાથી સુખ થાયછે અને રોગમાંથી જલદી મુક્ત થવાય છે.

અંતર્દાહનું કારણ.

અન્તે પિત્તં યદા તિષ્ઠેદ્વાહ્યે શ્લેષ્મસમીરણૌ ।

તદાન્તર્દાહશોષઃ સ્યાદ્વાહ્યે સસ્વેદશીતતા ॥

જ્યારે પિત્ત શરીરની અંદર હોય અને વાયુ તથા કફ બહાર હોય ત્યારે અંતર્દાહ અને શોષ ઉપજે છે તથા બહારથી પરમેવો અને શીતળતા માત્ર મળે.

અંતર્દાહની ચિકિત્સા.

તસ્યામૃતાપયઃક્રાથં મધુપિન્થલિસંયુતમ્ ।

પાયયેદાશુ મુચ્યેત જ્વરાદ્દૈ સાન્નિપાતિકાન્ ॥

સન્નિપાત જ્વરમાં જ્યારે શરીરની અંદરના ભાગમાં દાહ થાય અને શરીરની ઉપરના ભાગમાં શીતળતા હોય ત્યારે, ગળો અને વીર-

તૃતીયસ્થાન—અધ્યાય બીજો.

૩૦૧

જીવાળો, એ એ ઔષધોના ક્વાથમાં મધ તથા ખીપરનું ચૂર્ણ નાખીને પાવો તેથી સન્નિપાતનો જ્વર મટેછે.

બીજો ઉપાય.

અથવાતિવિષાવિલ્લં નાગરં ઘનર્પર્પટમ્ ।

કાથો વા શર્કરાયુક્ત અન્તર્દાહોપશાન્તયે ॥

અથવા, અતિવિષ, બીલી, સુંઠ, મેથ, પિત્તપાપડો, એ ઔષધોના ક્વાથ સાકર નાખીને પાવાથી અંતર્દાહ શાંત થાયછે.

બાહ્યારથી ગરમ અને અંદરથી શીત એવા જ્વરનું

કારણ તથા ચિકિત્સા.

વાહ્યે પિત્તં યદા તિષ્ઠેદન્તે વા કફમારુતૌ ।

તેનોષ્ણત્વં શરીરસ્ય અન્તે શૈત્યં ચ જાયતે ।

તસ્ય સત્ત્વાદિકં કાથં પ્રયુજ્ઞીયાત્કફાપહમ્ ॥

જ્યારે શરીરની બાહ્ય પિત્ત હોય અને કફ તથા વાયુ માંહે હોય ત્યારે શરીર બાહ્યથી ગરમ થાય છે તથા અંદરથી ઠાંડ વાય છે. એવા રોગીને પાછળ કહેલો શરીર આદિક ઔષધોનો ક્વાથ પાવો, તેથી તેનો કફ નાશ થશે.

અર્ધું શરીર શીતળ અને અર્ધું ગરમ હોવાનું

કારણ તથા ચિકિત્સા.

યસ્યોર્ધ્વગૌ વાતકફાવધોગં પિત્તમેવં ચ ।

તેનાર્દ્ધ શીતલં ગાત્રમર્ધે ચોષ્ણં ચ જાયતે ।

તસ્ય રાક્ષાદિકં કાથં પ્રયુજ્ઞીયાત્તથોષ્ણકમ્ ।

યસ્યોર્ધ્વે રક્તપિત્તં ચ મધ્યે વાતકફાવુભૌ ॥

તેનોર્ધ્વે જાયતે ચોષ્ણમધઃ શીતં પ્રજાયતે ।

તસ્ય નાગરાદિકાથં યુજ્ઞીયાદ્ઘિષગુત્તમઃ ॥

જે પુરુષના શરીરમાં વાયુ અને કફ ઉપરના ભાગમાં ગયેલા હોય તથા પિત્ત નીચેના ભાગમાં ગયેલું હોય તો તેથી તેનું અર્ધું (ઉપરનું) શરીર શીતળ અને અર્ધું (નીચેનું) ગરમ હોય છે. એવા

૨૬

૩૦૨

હારીતસંહિતા.

રોગીને શરનાદિક ક્વાથ ગરમ પાવો. જે પુરુષને રક્ત તથા પિત્ત ઉપરના ભાગમાં ગયું હોય તથા વાયુ અને કફ બન્ને મધ્યે (નીચે) રહેલા હોય તો તેથી શરીરનો ઉપરનો ભાગ ગરમ થાય છે અને નીચેનો ભાગ શીતળ થાય છે. એવા રોગીને ઉત્તમ વૈદ્યે શુંક્યાદિક ક્વાથ યોગ્યો.

આહ્લવેગી, અંતર્વેગી વગેરે જ્વરનાં લક્ષણ.

यस्योष्मा दृश्यते चाति मन्दतृष्णा च जायते ।

बाह्यवेगं विजानियाज्ज्वरः साध्यो विजानता ॥

यस्यान्ते जायते चोष्मा तृष्णा दाहः शिरोव्यथा ।

तृष्णाविद्वलता यस्य सौંડતर्वेगो भवेज्ज्वरः ॥

यस्योच्छ્वासो भवेदुष्णो रक्तनेत्रોऽतिविद्वलः ।

અંતર્દાહો ભવેદસ્ય શરીરં પુલકાંકિતમ્ ॥

रक्तमूत्रमरोचार्तं प्रलापं भ्रममेव च ।

गम्भीरवेगं जानीयात् कृच्छ्रसाध्यो नृणामपि ॥

तस्य कुर्यात्प्रतीकारं योगोऽष्टादशको नृणाम् ।

જે પુરુષને તાવની ગરમી અતિશય હોય તથા તરસ થોડી લાગતી હોય, તો તે પુરુષને આહ્લવેગી જ્વર થયો છે એમ જાણવું; એ જ્વર સાધ્ય છે એ બે ઉપચાર વગેરેથી તેને જલદી આરામ કરી શકાય એવો છે. જે તાવવાળા રોગીને શરીરની અંદર ગરમી થાય, તરસ લાગે, દાહ થાય, માથું દુખે, તથા તે સાથે તરસવડે તે આકુળ વ્યાકુળ થતો હોય, તે પુરુષને અંતર્વેગી જ્વર છે એમ જાણવું. જે રોગીનો શ્વાસ ગરમ હોય, આંખો રાતી હોય, તાવથી અતિશય આકુળ વ્યાકુળ થતો હોય. શરીરની માંહેલા ભાગમાં દાહ થતો હોય, શરીરે શ્વાં ઉભાં થતાં હોય, પિશાબ રતો થતો હોય, અરચિ થકી પીડાતો હોય, લવારી અને ભ્રમ થતો હોય, એવા તાવને ગંભીર વેગવાળો જાણવો. એ તાવ પુરુષને પણ કષ્ટસાધ્ય છે. ગંભીર વેગી જ્વર ઉપર ભૂર્નિઆદિ અષ્ટાદશાંગ ક્વાથ જે પાછળ કહેલો છે તે કરવો.

અમુક અંગ શીતળ છતાં અમુક અંગ ગરમ

હોવાનું કારણ તથા ચિકિત્સા,

અન્તે પિત્તં યદા તિષ્ઠેત્ દેહે વાતકફાલુભૌ ॥

તેન શૈત્યં શરીરસ્ય ઉષ્ણત્વં કરપાદયોઃ ।

તસ્ય રાક્ષાદિકઃ ક્ષાથઃ પ્રદેયઃ પિપ્પલીયુતઃ ॥

દેહે પિત્તં યદા તિષ્ઠેચ્છાન્તે વાતકફાલુભૌ ।

તસ્યૌષ્ણ્યં જાયતે દેહે શીતત્વં કરપાદયોઃ ।

તસ્ય દ્રાક્ષાદિકઃ ક્ષાથઃ પ્રદેયો ગુડકાન્વિતઃ ॥

બ્યારે શરીરના અંતભાગમાં પિત્ત હોય તથા વાયુ અને કફ શરીરમાં બાપી રહ્યા હોય ત્યારે હાથ અને પગ ગરમ થાય છે તથા શરીર ઠંડું હોય છે. એવા રોગીને રાસ્નાદિ ક્ષાથ કરીને તેમાં પીપ્પરનું ચૂર્ણ નાખીને આપવો. બ્યારે શરીરમાં પિત્ત હોય અને શરીરના અંત ભાગમાં વાયુ તથા કફ હોય ત્યારે શરીર ગરમ થાય અને હાથ તથા પગ ઠંડા થાય છે. એવા રોગીને દ્રાક્ષાદિક ક્ષાથમાં ગોળ નાખીને પીવાને આપવો.

શીતનો ઉપચાર.

યત્ર યત્ર ભવેચ્છૈત્યં તત્ર સ્વેદો વિધીયતે । .

નાત્યુષ્ણં સ્વેદનં કાર્યં જ્વરસ્યાસ્ય વિજ્ઞાનતા ॥

રોગીના શરીરમાં જ્યાં જ્યાં શીત થઈ આવે ત્યાં ત્યાં સ્વેદના ઉપચાર કરવા; પણ વિદ્વાન વૈદ્યે જ્વરવાળાને અતિશય સ્વેદન કરવું નહિ.

જ્વરાદિનું કારણ વાયુ છે.

કફપિત્તેઽતિનિશ્ચેષ્ટો ચેષ્ટયત્યનિલઃ સદા ।

તસ્માદેવાનિલાદ્રોગાઃ સમ્ભવન્તિ જ્વરાદયઃ ॥

કફ અને પિત્ત એ બન્ને કાંઈ પણ એટલા કરી શકે એવાં નથી, પરંતુ વાયુ તેમની સાથે મળીને તેમને એટલાવાળાં કરેછે; માટે જ્વરાદિ રોગ વાયુ થકીજ ઉપજેછે, એમ સમજવું.

૩૦૪

હારીતસંહિતા.

જ્વરમુક્તિનાં લક્ષણ.

ભ્રમઃ શૈલ્યં વિઘ્નલતા કમ્પો વિદ્ભેદનં ક્રમઃ ।

ભ્રમઃ સ્વેદો જલપનં ચ જ્વરમોક્ષે ભવન્તિ ચ ॥

તાવવાળાને જ્યારે તાવ ઉતરી જાયછે ત્યારે ભ્રમ, શીતળતા, વિઘ્નલતા, કમ્પ, નરમ ઝાડો, થાક, ભ્રમ, પરસેવો, અને લવારી, એવાં ચિન્હ થાયછે.

જ્વર ઉતર્યાનાં લક્ષણ.

પ્રસ્વેદકણૂ ચ વપુઃશિરસ્સુ પાકો મુક્ષેષુ ક્ષવથુર્લઘુત્વમ્ ।

અન્નામિલાષો વિમલેન્દ્રિયત્વં ગતક્લમો વીતરુજો મનુષ્યઃ ॥

વિમુક્તસ્યાપિ હિ શિરો ગુરુત્વં નૈવ મુચ્ચતિ ।

અવિમુક્તં વિજાનીયાજ્વરઃ પુનરુપૈતિ તમ્ ॥

શરીરે પરસેવો થાય, શરીરે તથા માથે ચળ આવવા લાગે, મોઢે પાક થાય, ઊંક આવે, શરીર હલકું માલમ પડે, અન્ન ખાવાની રચિ થાય, દંદ્રિયો નિર્મળ થાય અને થાક નાશ પામે ત્યારે તે રોગીનો તાવ ગયો એમ જાણવું. તાવ મટયા છતાં જ્યાંસુધી રોગીનું માથું ભારે રહે (અને તે હામતું મટે નહિ) ત્યાંસુધી તેનો તાવ બિલકુલ ગયો છે એમ જાણવું નહિ; કેમકે એવો ગયેલો તાવ પાછો ફરીને આવેછે.

વિષમજ્વરનું લક્ષણ અને પ્રકાર.

યદિ ધાતુગતઞ્ચૈવ જ્વરો દેહે પ્રપચતે ।

વિષમજ્વરં જાનીયાત્સ ચ ક્ષેયશ્ચતુર્વિધઃ ॥

एकाहिकरूपाहिकश्च चातुर्थिकस्तथापरः ।

वेलाज्वरश्चतुर्थोऽपि विजानीयाद्विचक्षणः ॥

જ્યારે જ્વર શરીરના રસાદિક ધાતુઓમાં જાયછે ત્યારે વિષમ-જ્વર ઉત્પન્ન થાયછે. એ વિષમજ્વર ચાર પ્રકારનો છે. એકાંતરિયો, તરિયો, ચોથિયો અને વેળાજ્વર, એવાં તેનાં નામ છે તે વિચક્ષણ પુરૂષે જાણવાં.

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય બીજો.

૩૦૫

એકાહિકનું લક્ષણ.

શીતશ્ચ પૂર્વે ભવતિ પશ્ચાદુષ્ણશ્ચ જાયતે ।

સ સાધ્યો મનુજે પ્રોક્તઃ શીઘ્રં સિધ્યતિ મેષજૈઃ ॥

યશ્ચાદૌ દાહમાપ્નોતિ જ્વરો ભવતિ દારુણઃ ।

સોઽપિ ન મુચ્યતે શીઘ્રં જ્વરો ધાતુક્ષયક્કરઃ ॥

જે જ્વરમાં પ્રથમ ઠાઠ આવે અને પછી ગરમી થાય તે તાવ મનુષ્યને આવ્યો હોય તો સાધ્ય સમજવો; કેમકે તે ઔષધઉપચારથી જલદી મટે છે. પણ જે તાવમાં પ્રથમ દાહ શરૂ થાય છે તે જ્વરને મહાકાળ સમજવો. કેમકે એ જ્વર ઝટ લેધને મટતો નથી તથા તે ધાતુઓનો ક્ષય કરે છે.

તૃતીયજ્વરનું લક્ષણ.

ત્રિકોરુકટ્યાં રુજમેવ વાતાત્સ્યાત્ પિત્તતો મસ્તકરુક્ ભ્રમશ્ચ ।

પૃષ્ઠે તનો શ્લેષ્મરુજાકરં સ્યાત્ ત્રિધા તૃતીયજ્વરલક્ષણં તત્ ॥

કફપિત્તાત્રિકગ્રાહી પૃષ્ઠં વાતકફાત્તથા ।

વાતપિત્તાત્ શિરોગ્રાહી ત્રિવિધઃ સ્યાત્તૃતીયકઃ ।

વાતિકઃ શિરસોગ્રાહી જંઘાગ્રાહી કફાત્મકઃ ॥

પિત્તાત્મકાત્રિકગ્રાહી ત્રિવિધઃ સ્યાત્તૃતીયકઃ ।

इति तृतीयज्वरलक्षणम् ।

તૃતીયજ્વરમાં જે વાયુ કોપેલો હોય તો યરડાની કરોડનું નીચેનું હાડકું જે ત્રિક કહેવાય છે તેમાં, ઉરમાં અને કટિમાં પીડા થાય છે; પિત્ત કોપેલું હોય તો માથામાં પીડા અને ભ્રમ થાય છે; કફ કોપેલો હોય તો પીઠમાં અને શરીરમાં પીડા થાય છે. એવી રીતે તૃતીયજ્વરનું લક્ષણ ત્રણ પ્રકારનું છે. કફ અને પિત્ત બન્ને કોપેલા હોય તો ત્રિક નામે હાડકામાં પીડા થાય છે; વાયુ અને કફ બન્ને કોપેલા હોય તો પીઠમાં પીડા થાય છે; વાયુ અને પિત્ત બન્ને કોપેલા હોય તો

૧ મૂળમાં એકાહિકનું નામ લખેલું નથી, પણ કેમ પ્રાપ્ત છે માટે લખ્યો છે.

૩૦૬

હારીતસંહિતા.

માથામાં પીડા થાયછે; એવી રીતે તૃતીયજ્વર ત્રણ પ્રકારનો છે. વળી વાયુથી ઉપજેલો તૃતીયજ્વર માથાને કઢથી ઉપજેલો બંધાને, અને પિત્તથી ઉપજેલો ત્રિકને પકડેછે. આં પીડા કરેછે, એવો ત્રણ પ્રકારનો તૃતીયજ્વર છે.

આતુર્થિકજ્વરના પ્રકાર.

चतुर्थो द्विचिद्यो ज्ञेयो वातश्लेष्मात्मको ज्वरः ॥

जङ्घाभ्यां श्लेष्मको ज्ञेयः शिरसोऽनिलसम्भवः ।

एवं विज्ञाय सदैवः कुर्यात्तत्र प्रतिक्रियाम् ॥

આતુર્થિક અથવા ચોથોનો તાવ બે પ્રકારનો છે; એક વાયુથી ઉપજેલો અને બીજો કઢથી ઉપજેલો. જે ચોથોનો તાવ બન્ને બંધા-ઓને પકડેછે તે કઢથી ઉપજેલો બળુવો, અને જે માથાને પકડેછે તે વાયુથી ઉપજેલો બળુવો. એવીરીતે તાવનાં ત્રણજુ બળુને સારા વૈદે આં ઘટે તેવા ઉપચાર કરવા.

વેલાજ્વરાદિકનાં નિદાન.

वेलाज्वरो रसगते रक्ते चैकाहिकस्तथा ।

मांसगोऽपि तृतीयः स्याच्चतुर्थोऽस्त्रिसमाश्रितः ॥

सर्वधातुगतो ज्ञेयो जीर्णो धातुक्षयङ्करः ।

બ્યારે રસ નામના ધાતુમાં જ્વર ગયો હોય ત્યારે વેલાજ્વર ઉત્પન્ન થાયછે; બ્યારે રક્તમાં જ્વર ગયો ત્યારે એકાંતરિયો તાવ ઉપજે-છે; બ્યારે માંસમાં તાવ ગયો હોય ત્યારે તૃતીયક તાવ ઉપજેછે; તાવ અસ્થિ (હાડકાં)માં બળેછે ત્યારે ચોથોનો થાય છે. જે તાવ સર્વ ધા-તુમાં ગયો હોય તેને ઊર્ણજ્વર કહેછે. એ જ્વર ધાતુનો ક્ષય કરનારો છે.

ભૂતાદિકથી ઉપજેલા જ્વર.

भूतजे भूतविद्या स्याद्वंधावेशनताडनम् ॥

अभिशापाज्ज्वरो यस्य तस्य शान्तिः प्रतिक्रिया ।

कामजे कामनापत्तिर्नयैर्वा श्वासनं हितम् ॥

क्रोधजे पित्तजित्कार्यं सद्वाक्यैरुपशामयेत् ।

औषधिगन्धजेर्मूर्च्छा कषायसेवनं हितम् ॥

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય બીજો.

૩૦૭

જૂત વગેરેના વળગાડથી ઉપજેલા તાવને જૂતજ્વર કહેછે. એ તાવને જૂતવિદ્યા, બંધન, આરેશન અને તાડન, એવા ઉપચારથી મટાડવો. જે પુરૂષને કોઈનો શાપ લાગવાથી જ્વર આવ્યો હોય તો તેને શાંત કરવાના ઉપચાર કરવા. ક્રમથી ઉપજેલા તાવમાં ક્રમવાળી વસ્તુની પ્રાપ્તિ કરી આપવી અથવા નીતિનાં વચનોથી યુક્તિપૂર્વક તેના મનનું સમાધાન કરી આશ્વાસન કરવું, એ હિતકારક છે. ક્રોધથી ઉત્પન્ન થયેલા તાવમાં પિત્તને મટાડનારા ઉપાય ચોંઘવા તથા સારાં વચનોવડે તેની શાંતિ કરવી. ઔષધિના ગંધથી ઉપજેલા તાવમાં મૂર્છા થાયછે, એવા તાવમાં ક્વાથાદિકનું સેવન હિતકારી છે.

નિદિગ્ધિકાદિ ક્વાથ.

નિદિગ્ધિકાનાગરિકામૃતાનાં કાથં પિવેન્મિશ્રિતપિપ્પલીકમ્ ।
જીર્ણજ્વરારોચનકાસશૂલશ્વાસાગ્નિમાન્દ્યાદિતપીનસેષુ ॥

इति निदिग्धिकादि ।

દિગ્ધૂતી, સુંકે, ગળો, એ ત્રણ ઔષધોનો ક્વાથ કરીને તેમાં પીપરનું ચૂર્ણ નાખીને પીવું. એ ક્વાથ પીવાથી હૃલ્બજ્વર, અરિચિ, ખાંસી, શૂળ, શ્વાસ, અગ્નિમાંદ, અર્દિતવાયુ અને પીનસ, એ રોગ મટે છે.

ગોળ અને પીપરનો યોગ.

कासाजीर्णे श्वासहृत् पाण्डुरोगे मन्दे वाग्नौ कामलारोचके च ।
तेषां शस्ता पिप्पली स्याद्गुडेन हन्ति वृणां जीर्णमाशु ज्वरं च ॥

ગોળની સાથે પીપરનું ચૂર્ણ મિશ્ર કરીને ખાવાથી ખાંસી, અહૃલ્બ, શ્વાસ, હૃદયના રોગ, પાંડુરોગ, મંદાગ્નિ, ક્રમજો, અરિચિ, એ રોગો મટે છે. વળી તે મનુષ્યોના હૃલ્બજ્વરને પણ જલદી મટાડે છે.

લઘુ પંચમૂળીનો ક્વાથ.

लघुपञ्चमूलीकथितः कषायः छिन्नोद्भवायाः सह पिप्पलीभिः ।
जीर्णज्वरे श्वासकफामयघ्नो मन्दाग्निशूलारुचिपीनसानाम् ॥

૩૦૮

હારીતસંહિતા.

સહુ પંચમૂળોનો અથવા ગળોનો અથવા બલ્લેનો ક્વાથ પીપરના ચૂર્ણ સાથે પીવાથી છર્ણજ્વર, શ્વાસ, ખાંસી, મંદાગ્નિ, શૂળ, અરશિ, અને પીનસ, એ રોગ મટે છે.

છર્ણજ્વર ઉપર પટોળાદિ ક્વાથ.

પટોલપાઠાકદુરોહિણીનાં ફલત્રયં વત્સકનિમ્બમોઘઃ ।

દ્રાક્ષામૃતાચન્દનનાગરણાં ક્વાથઃ પુરાણજ્વરનાશનાય ॥

પટોળ, પાહાડમૂળ, કડુ, હરડે, ખેડાં, આમળાં, કડાછાલ, લીંબુ-ગંતી છાલ, મોથ, દ્રાક્ષ, ગળો, ચંદન, સુંઠ, એ ઔષધોનો ક્વાથ છર્ણજ્વરને નાશ કરે છે.

વિષમજ્વરના ઉપાય.

સર્જીરકં ગુડં મક્ષેત્ સગુડાં વા હરીતકીમ્ ।

સગુડાન્ વા તિલાન્ મક્ષેજ્જ્વરે ચ વિષમાનુગે ॥

ગુડાર્દ્રકં વા સંમક્ષેત્ સ ગુડાસ્ત્રિફલાકૃતઃ ।

ક્વાથોડપિ વિષમાણાં તુ ઉચરાણાં નાશકારકઃ ॥

વિષમ જ્વરવાળા રોગીએ ગોળ અને શરાતું ચૂર્ણ ખાવું; અથવા ગોળ અને હરડે ખાવી; અથવા ગોળ અને તલ ખાવા; અથવા ગોળ અને આદુ ખાવું; અથવા હરડે, ખેડાં અને આમળાંના ક્વાથમાં ગોળ નાખીને તે પીવો; એમાંનો ગમે તે એક પ્રયોગ વિષમજ્વરનો નાશ કરનારો છે.

ચોથિયા તાવનો ઉપાય.

વાસાધાર્ત્રીફલાદારુપથ્યાનાગરસાધિતઃ ।

મધુના સંયુતઃ ક્વાથશ્ચાતુર્થકનિવારણઃ ॥

અરડૂસો, આમળાં, દેવદાર, હરડે, સુંઠ, એ ઔષધોના ક્વાથમાં મધ નાખીને તે પીવાથી ચોથિયો તાવ મટે છે.

ચોથિયા તાવનું નસ્ય.

અગસ્તિપત્રસ્વરસૈર્નિહન્તિ નસ્યેન ચાતુર્થકરોગમુગ્ધ્ન ।

કાસં ભ્રમં હન્તિ શિરોરુજં ચ નાશાય નસ્યં ચ હિતં નરાણામ્ ॥

તૃતીયસ્થાન--અધ્યાય બીજો.

૩૦૯

અગધિયાનાં પાંદડાંનો રસ કાઢીને તેનાં ટીપાં નાકમાં નાખવાથી મહાભયાનક એવો એધિયો તાવ મટે છે. વળી એ નસ્ય ખાંસી અને બ્રમને હણે છે તથા માથાની પીડાનો નાશ કરવાને પણ એ નસ્ય પુ-રણેને હિતકારી છે.

વિષમજ્વરમાં લશુન કટક.

રસોનકલ્કં તિલતૈલમિશ્રં યોઽન્નાતિ નિત્યં વિષમજ્વરાર્ત્તઃ ।

વિમુચ્યતેઽસૌ વિષમજ્વરેભ્યો વાતામયૈશ્ચાપ્યતિઘોરરૂપૈઃ ॥

જે પુરૂષ વિષમજ્વરથી પીડાતો હોય તેણે તલના તેલમાં મિશ્ર કરીને લસણનું કટક (ચટણી) નિત્ય ખાવું. એ ઉપાયથી તેના બધા પ્રકારના વિષમજ્વર મટે છે તથા મહાભયાનક એવા વાયુના રોગ પણ મટે છે.

વિષમજ્વરમાં અષ્ટાંગધૂપ.

પલં ચ નિમ્બસ્ય દલાનિ કુઘ્નં વચા ગુડં ગુગુલુસર્પપાનામ્ ।

હરીતકી સર્પિર્યુતં ચ ધૂપં વિનાશનં વૈ વિષમજ્વરાણામ્ ॥

इति अष्टांगधूपः ।

લીંબાનાં સૂકાં પાનાં, ઉપલેટ, વજ, ગોળ, ગુગળ, સરસવ, હરડે, અને ધી, એ આઠ વસ્તુઓ ચાર ચાર તોલા લેઈને તેનો ધૂપ કરવો તેથી વિષમજ્વરનો નાશ થશે.

વેલાજ્વર વગેરેના ઉપાય.

સુરસામૂલમાહત્ય હસ્તે બદ્ધઃ શુભે દિને ।

વેલાજ્વરાદિકાન્ હન્તિ ભૂતજ્વરનિવારણઃ ॥

મુસ્તામૃતામલક્યશ્ચ નાગરં કણ્ટકારિકા ।

કળાચૂર્ણાન્વિતઃ ક્વાથસ્તથા મધુસમન્વિતઃ ॥

एकाहिकं वा वेलोत्थं ज्वरं जातं व्यपोहति ।

रसोनबीजाभ्यादाय खण्डं कृत्वा निशासु च ॥

૧ નિર્મોચકં કર્ફલકં દલાનિ. પ્ર. ૩ જી.

તક્રમધ્યે વિનિશ્ચિપ્ય પ્રભાતે ઘૃતસંયુતમ્ ।
 સેવિતં ચ જ્વરાન્ હન્તિ વેલાદ્યાન્ દેહધાતુગાન્ ॥
 પિપ્પલીઘર્ષમાનં ચ પિબેત્ક્ષીરરસાશનઃ ।
 રસાયનમિદં શ્રેષ્ઠં તૃતીયકજ્વરાપહમ્ ॥
 મહૌષધં સધાન્યકં સચન્દનં સવાલુકમ્ ।
 ગુઢુચ્ચિકાપયઃ પિબેત્ તૃતીયકજ્વરાપહમ્ ॥
 અપામાર્ગસ્ય મૂલં ચ નીલીમૂલમથાપિ વા ।
 લોહિતેન તુ સૂત્રેણ આમસ્તકપ્રમાણતઃ ॥
 વામકર્ણે કટૌ વદ્ધ્વા જ્વરં હન્તિ તૃતીયકમ્ ।
 વાનરેન્દ્રમુખં દૃષ્ટ્વા તરુણાદિત્યતેજસમ્ ॥
 જ્વરમેકાહિકં ઘોરં તત્ક્ષણાદેવ નશ્યતિ ॥

તુલસીનું મૂળ સારો દિવસ બેઠીને આણીને તેને હાથે બાંધવું. તેથી વેળાજ્વર વગેરે સર્વે પ્રકારના જ્વર તથા ભૂતજ્વર પણ નાશ પામે છે.

મોથ, ગજો, આમસી, સુંદ, રીંગણી, એ ઔષધોના ક્વાથમાં પીપરનું ચૂર્ણ તથા મધ નાખીને પીવાથી એકાંતરિષે અને વેળાજ્વર નાશ પામે છે.

લસણનાં બીજ લેઈને તેના કકડા કરીને રાત્રે તેને છાશમાં નાખી મૂકવાં. પછી સવારે કાઢીને તેમાં થી મેળવીને ખાવાં. એ ખાવાથી વેળાજ્વર વગેરે બધા પ્રકારના તાવ, દેહના ધાતુઓમાં રહેલા તાવ, એ સર્વે મરે છે.

આજ એક, કાલે બે, પરમદહાડે ત્રણ, એમ એક એક વધતી; અથવા એક, ત્રણ, પાંચ, એમ બે બે વધતી, અને એવીજ રીતે ચથા-ચોથ વધતી પીપર પંદર દિવસસુધી ખાવી અને પછી તેજ કંમથી પંદર દિવસસુધી ઉતરતાં જવું. એ પીપર ખાધને તે ઉપર દૂધ પીવું અથવા માંસરસ પીવે. એ મોટું રસાયન છે, તથા તૃતીયક જ્વરને મટાડે છે.

સુંદ, ધાણા, ચંદન, વાજો, ગજો. એ ઔષધોનો ક્વાથ પીવાથી તૃતીયક જ્વર નાશ પામે છે.

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય બીજો.

૩૧૧

રોગીના પગથી તે માથાસુધી લાંબો રાતો સૂઈનો દોરો લેઈને તેવડે અધાડાનું અથવા ગજોનું મૂળ ડાબે કાને અથવા ફેડે બાંધવું. એ ઉપાયથી તૃતીયકલ્પર નાશ પામેછે.

ઉચિતા સૂર્યના જેવું તેજસ્વી હનૂમાનનું મુખ જોવાથી (હનૂમાનનાં દર્શન કરવાથી) મહાભયાનક એકાંતરિયો તાવ તત્કાળ નાશ પામેછે.

જ્વરનાશક હનૂમાનનું પૂજન.

વાનરાકૃતિમાલિચ્ચ ચટિકાયાઃ પુનઃ શૃણુ ।

ગન્ધપુષ્પાક્ષતૈર્ધૂપૈરર્ચયેત્તં ભિષગ્વરઃ ॥

ખડીનો કાંકરો લેઈને પૃથ્વી ઉપર વાનરની આકૃતી કાઢવી. પછી ઉત્તમ વૈદ્યે ગંધ, પુષ્પ, અક્ષત, ધૂપ, વગેરે સાહિત્યથી તેનું પૂજન કરવું. અને પછી નીચે લખેલા મંત્રનો જપ કરવો.

મંત્ર.

ओं ह्रीं श्रीं सुग्रीवाय महाबलपराक्रमाय सूर्यपुत्राया-
मिततेजसे एकाहिकद्वाहिकत्र्याहिकचातुर्थिकमहाज्वरभूतज्व-
रभयज्वरक्रोधज्वरवेलाज्वरप्रभृतिज्वराणां दह दह पच पच अ-
वतर अवतर वानरराज ज्वराणां बन्ध बन्ध ह्रीं ह्रीं हुं फट् स्वाहा ।
नास्ति ज्वरः । ज्वरापगमनसमये ज्वरस्त्रास्यते ।

“ ઓમ્ હ્રીં શ્રીં મહાબળ પરાક્રમવાળા અને અપાર તેજવાળા સૂર્યપુત્ર સુગ્રીવને નમસ્કાર. એક દિવસને આંતરે, બે દિવસને આંતરે ત્રણ દિવસને આંતરે અને ચાર દિવસને આંતરે આવનારા જ્વર, મહાજ્વર, ભૂતજ્વર, ભયજ્વર, ક્રોધજ્વર, વેળાજ્વર, વગેરે જ્વરોને દગ્ધ કર, દગ્ધ કર; પાચન કર પાચન કર; ઉતર, ઉતર; હે વાનરરાજ ! જ્વરોને બાંધ બાંધ. હ્રીં, હ્રીં, હું, ફટ્સ્વાહા. જ્વર નથી.” એ મંત્રનો જ્વર આવતી વખતે જપ કરવાથી જ્વર ત્રાસ પામેછે.

૧ હ્રી. પ્ર. ૧ લી.

૩૧૨

હારીતસંહિતા.

ચાર વર્ણુરૂપ જ્વરોનાં રૂપ.

અથ ચાતુર્વર્ણરૂપજ્વરાણાં ચિહ્નાનિ ।

પુનશ્ચાત્ર પ્રવક્ષ્યામિ જ્વરાણાં રૂપલક્ષણમ્ ।

સંતપ્તકાશ્વનાભાસો હુતાશનસમપ્રભઃ ॥

દણ્ડયજ્ઞોપવીતી ચ રૌદ્રો બ્રાહ્મણરૂપકઃ ।

જપાકુસુમસઙ્કાશો રૌદ્રદંષ્ટ્રાન્વિતસ્તથા ।

લજ્જહસ્તો મહારૌદ્રો માહેન્દ્રઃ ક્ષત્રિયો મતઃ ॥

ચંપકપ્રસવાભાસતપ્તકાશ્વનમૂષિતઃ ।

દણ્ડહસ્તો મધ્યવેગી વૈશ્યો જ્વરેશ્વરો મતઃ ॥

કૃષ્ણમેઘાઞ્જનાકારસ્તીક્ષ્ણદંષ્ટ્રોજ્જ્વલાનનઃ ।

ત્રિનેત્રો જ્વલનપ્રખ્યઃ કાલઃ શૂદ્રો મતસ્તથા ॥

હવે ફરીતે આ જગોએ હું જ્વરનાં રૂપ તથા લક્ષણ કહું છું, તપાવેલા સોનાના જેવી આકૃતિવાળો, અગ્નિના સરખો તેજસ્વી, દંડ અને યજ્ઞોપવીતને ધારણ કરનારો જ્વર બ્રાહ્મણરૂપ છે અને તેનો દેવતા રૂદ્ર છે. જલવંદના ફૂલના સરખો રાતો, ક્રોધયુક્ત દાઢવાળો, હાથમાં તરવાર ઝાલેલી એવો અને મહાક્રોધી જ્વર ક્ષત્રિયરૂપ બાણુવો. તથા તેનો દેવતા રૂદ્ર છે. ચંપાના ફૂલ જેવા રંગનો, તપાવેલા (શુદ્ધ) સોનાથી અલંકૃત, હાથમાં દંડ ઝાલેલો અને મધ્યમ વેગવાળો જ્વર વૈશ્યરૂપ બાણુવો. એનો દેવતા ઇશ્વર છે. કાળા મેઘના સરખા આકારવાળો, તીવ્ર દાઢવાળો, ઉજ્જ્વળ મુખવાળો, ત્રણ નેત્રવાળો અને અગ્નિ સરખો જ્વર શૂદ્રરૂપ બાણુવો. એનો દેવતા કાળ છે.

ચાર વર્ણુરૂપ જ્વરોનાં લક્ષણ.

બ્રાહ્મણ જ્વર.

અથ ચિહ્નાનિ ।

તીક્ષ્ણવેગઃ ક્ષુધાયુક્તઃ શુચિર્દેષ્ટા વ્રતપ્રિયઃ ।

મૂત્રં ચ કિંચુકાભાસં પાઠશીલોઽતિજલ્પકઃ ॥

વહુશ્વાસી તૃષાક્રાન્તો રૌદ્રબ્રાહ્મણપીડિતઃ ।

તસ્ય સ્નાનં જપં હોમં કૃત્વા શાન્તિઃ પ્રપદ્યતે ॥

૧ વ્રતપ્રિયઃ. પ્ર૦ ૨ જી.

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય બીજો.

૩૧૩

જ્વરનો વેગ તીક્ષ્ણ હોય, રોગીને ભૂખ લાગતી હોય, તે પવિત્ર હોય, તેને વ્રત વાહ્યાલાં હોય, તેનું મૂળ કેસુડાના રંગ જેવું હોય, તે પાઠ કરવાના આચરણવાળો હોય, બહુ ખોલતો હોય, તેને શ્વાસ ઘણો થતો હોય, તરસ ઘણી લાગતી હોય. સારે તે રોગી ૩૬ દેવતાવાળા આહાર જ્વરથી પીડાયેલો છે એમ જાણવું. એ જ્વરવાળાને સ્નાન કરાવવું. જળ કરાવવા, હોમ કરાવવો, એવી ક્રિયા કરવાથી એ જ્વર મટે છે.

ક્ષત્રિય જ્વર.

તીક્ષ્ણજ્વરોઽતિતૃષ્ણશ્ચ રક્તમૂત્રં ચ મૂચ્યતે ॥

કુરુતે યુદ્ધવાર્તાં ચ ઉત્તિષ્ઠતિ બલાતુરઃ ॥

દક્ષનેત્રો મહાશ્વાસઃ ક્ષુધયા પીડિતસ્તથા ।

મધુગન્ધો મુખે સ્વેદો માહેન્દ્રઃ ક્ષત્રિયાદિતઃ ॥

તસ્યાદૌ પ્રહહોમં તુ દેવતાસ્તવનં શુચિઃ ।

દાનજાપ્યાદિભિઃ કાર્યૈઃ પ્રાપ્યતે સિદ્ધિસક્તમઃ ॥

જ્વરનો વેગ તીક્ષ્ણ હોય, તરસ ઘણી લાગતી હોય, મૂત્રનો રંગ રાતો હોય, યુદ્ધની વાર્તા કરતો હોય, બળવાનની ખેડે ઉભો થતો હોય, કરડી આંખવાળો હોય, મોટો શ્વાસ થતો હોય, ભૂખથી પીડા થતી હોય, મધુગન્ધો મુખે મધન જેવો વાસ નીકળતો હોય, શરીરમાંથી પરસેવો નીકળતો હોય, એને ઇંદ્ર દેવતાવાળા ક્ષત્રિય જ્વરથી પીડાયેલો સમજવો, એ જ્વરનો પ્રતીકાર કરવામાં પ્રથમ હોમ કરીને ગ્રહોને બલિદાન આપવાં, દેવતાઓનું સ્તવન કરવું. પવિત્ર રહેવું, અને દાન તથા જળ વગેરે કર્મ કરવાં, કેમકે તેથી એ જ્વર મટે છે.

ધૈર્ય જ્વર.

મધ્યવેગઃ પીતગાત્રઃ સ્વપ્રશીલોઽરુચિસ્તથા ।

શીતપ્લવહદુષ્ણઃ કણ્ઠસ્વેદોઽતિવિહ્વલઃ ॥

વહુમૂત્રો મક્તિયુક્તો મૌની પીતાન્તલોચનઃ ।

નાતિતૃષ્ણાતુરઃ સ્નિગ્ધઃ સ વિજ્ઞેયો જ્વરેશ્વરઃ ॥

૧ શીતપ્લવનહદુષ્ણઃ. પ્ર૦ ૧ લી.

૨૭

૩૧૪

હારીતસંહિતા.

તત્ર સ્વસ્ત્યયનાતિથ્યં દ્વિજદૈવતપૂજનમ્ ।

જપહોમાદિકં સર્વં કર્તવ્યં શાન્તિહેતુના ॥

જે રોગીના જ્વરનો વેગ મધ્યમ હોય, શરીરનો વર્ણ પીળો થઈ જાય, ઊંધ ઘણી આવે, અનપાનની અરુચિ થાય, હાથ પગ ટાઢા હોય, છાતી ગરમ હોય, કંઠે પરસેવો ધાય, અતિશય આકુળ વ્યાકુળ ધાય, પિશાબ ઘણો થાય, ભક્તિમાન હોય, મૌન રાખનારો હોય, આંખોના છેડા પીળા હોય, અતિશય તરસ લાગે નહિ, શરીર સ્નિગ્ધ હોય તેને ઈશ્વર દેવતાવાળા વૈશ્યજ્વરથી પીડાયલો જાણવો. એ જ્વરમાં સ્વસ્તિવાચન વગેરે માંગલિક કાર્ય કરવાં, અતિથિનું પૂજન કરવું, આહાર અને દેવોનું પૂજન કરવું, જપ અને હોમ વગેરે સધળું કાર્ય કરવું, કેમકે એવાં કર્મ કરવાથી જ્વરની શાંતિ થાયછે.

શૂદ્ર જ્વર,

દૃષ્ટ્વૂલશ્વાતિસારી વા મત્સ્યગન્ધાક્કલેપનઃ ।

ઉન્માદી ચાતિરક્તાક્ષો રતેઋદ્ધિવિકલેન્દ્રિયઃ ॥

પ્રણયી ક્રોધનો મીરુર્ગ્રાસે ચૈવામિકાંક્ષતા ।

કાલગંભીરકેળાપિ શુદ્ધે સિદ્ધિર્ન જાયતે ॥

આ જ્વરવાળાને છાતીમાં શૂળ થાયછે, અતિસાર થાયછે, અંગનો ક્ષેપ માંછલાંના જેવો ગંધાય છે, ઉન્માદ પેદા થાયછે, નેત્ર અતિશય રાતાં થાય છે, સ્ત્રીસંગની ઇચ્છા ઉપજે છે. ઇદ્રિયો વિકળ થાયછે, અતિશય વિનયવાન અને વળી ક્રોધી થાય છે અને બધા પામવાના સ્વભાવવાળો થાય છે, એવા રોગીનો ગ્રાસ કરવામાં ગંભીર એવો કાળ ઇચ્છા કરે છે અને એ કાળ દેવતાવાળા શૂદ્ર જ્વરથી પીડાયલા રોગીને સારું થતું નથી.

સર્વરોગ ઉપર સામાન્ય ઉપચાર,

જ્ઞાનં દાનજપં સુરાર્ચનવિધિર્હોમં દયા પ્રીતતા

ભૂતાનાં ચ વિશેષણેન બહુધા તૃપ્તિં ચ કુર્યાત્ તતઃ ।

ગોભૂમ્યન્નજલૈઃ સુવર્ણવિધિના દાનેન શાન્તિર્ભવેત્

સર્વેષાં ચ રુજાં વિનાશનમિદં શંસન્તિ સત્યવ્રતાઃ ॥

સ્નાન, દાન, જપ, દેવપૂજન, હોમ, દયા, પ્રીતિ, પ્રાણીમાત્રની

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય બીજો.

૩૧૫

વિશેષે કરીને તૃપ્તિ કરવી, ગાય પૃથ્વી અન્ન જળ સુવર્ણ વગેરેનું વિધિપૂર્વક દાન કરવું, એથી કરીને શાંતિ થાયછે. સર્વે રોગની શાંતિ કરવાના એ હેતુઓ છે એમ સત્ય વ્રતવાળા મુનિઓએ કહેલું છે.

જ્યસ્વાળાને પથ્ય આહારાદિ.

વેગં કૃત્વા વિષં યદ્વદાશયે લીયતે બલમ્ ।
 કુપ્યતે પ્રવલં ભૂયઃ કાલે દોષો વિષં તથા ॥
 શાલિષ્ઠિકમક્તાનાં યૂષં મુદ્ગાદકીષુ ચ ।
 પૂર્વોક્તાનિ ચ શાકાનિ વાતઘ્નાનિ ભવન્તિ હિ ॥
 શતપુષ્પા ચ જીવન્તી તણ્ડુલીયકવાસ્તુકમ્ ।
 ઘૃતેન ભાજિકા સિદ્ધા શાકપત્રાણીમાનિ ચ ॥
 લાવતિત્તિરમાંસાદિ વાર્તાકાનાં તથાતુરે ।
 મૃગછિક્કરિકાદ્યાનિ જાઙ્ગલાનિ પ્રયોજયેત્ ॥
 કોશાતકી પદ્મોલં ચ શુણ્ઠીકં રહિતં ભવેત્ ।

એર જેમ વેગ ઉત્પન્ન કરીને નિર્બળ થાય છે ત્યારે આશયમાં લીન થઈ જાયછે; વળી પાશું પ્રયજ્ઞ થાયછે. ત્યારે ફરીને કોપે છે. તેજ પ્રમાણે વાતાદિ કે જ્યરોદિ દોષ પણ વપ્ત આપ્યે કોપે છે અને પાછા લીન થઈ જાય છે. (માટે તે ફરીને પ્રયજ્ઞ ન થાય એવાં અન્નપાનાદિ યોગ્યતાં જોઈએ). સાદી ચોખ્ખા અને શાકી ડાંગરનો ભાત, મગ અને તુવેરની દાળનું પાણી, તથા જે પૂર્વે વાયુને નાશ કરનારાં શાક કહ્યાં છે તે શાક, સુવાની ભાજી, હરણ દોડીની ભાજી, તાંદળજીની ભાજી, વયુઆની ભાજી, એ સર્વે ભાજીઓને ધીમાં વધારીને રોગીને આપવી, તેમજ શાકપાન પણ ધીમાં વધારીને આપવાં જોઈએ. લાવરાં અને તેતરનાં માંસ, ચકલાનાં માંસ, તથા હરણ અને છીકારાં વગેરે નંગલી પ્રાણીઓનાં માંસ પણ આપવાં. વળી ગલકાં, પરવળ, અને ગિલોડાનું શાક પણ હિતકારી છે.

જ્યસ્વાળાને અપથ્ય આહારાદિ.

વર્જયેદ્વિદલાન્નાનિ વિદાહોનિ શુરૂણિ ચ ॥
 ન પિચ્છિલ્લાનિ તૈલાનિ તથામ્લાનિ ચ વર્જયેત્ ।

૩૧૬

હારીતસંહિતા.

દધિમસ્તુવિશાલાનિ ક્ષુદ્રાન્નાનિ ભિષગ્વર ॥

બહુદકં ચ તામ્બૂલં ઘૃતં વાપિ સુરામપિ ।

ક્રોધં શોકં ચ ત્યક્ત્વા વૈ સદા સૌખ્યં વિમુક્ષતે ।

ન કુર્યાજ્ઞાગરં રાત્રૌ દિવાસ્વપ્નં ચ વર્જયેત્ ॥

શકટવાજિરથદ્વિપિવાહનં પ્રચલનં પરિવર્જિતમેવ તત્ ।

જ્વરિતઆશુ સુખં બુભુજે સુધીઃ શુભવિધાનનિધાન ઉપસ્થિતઃ॥

જ્વરવાળાએ જે કડોળ વિદાહી અને ભારે હોય તે ખાવું નહિ. તેમજ પિચ્છવાળા પદાર્થો (જેવાં કે દહીં વગેરે), તેલ, અને ખાટા-રસ પણ ખાવા નહિ, દહીં, દહીંની તર, શીખંડ, અને ક્ષુદ્ર અન્ન પણ તેણે ખાવાં નહિ. હે ઉત્તમ વૈદ્ય ! તેણે બહુ પાણી પણ પીવું નહિ, તાંબૂલ ખાવું નહિ, ધી ખાવું નહિ કે દારૂ પીવો નહિ. જ્વરવાળો રોગી જો ક્રોધ અને શોકનો ભાગ કરે તો તેને સદા સુખ થાયછે. તેણે રાત્રે ઉઝાગરો કરવો નહિ અને દિવસે ઉઘ્રવું નહિ. તેણે ગાડામાં, ઘોડાંઉપર, રથમાં કે હાથી ઉપર બેસીને અથવા પગે ચાલીને મુસાફરી કરવી નહિ. એવી રીતે સારા વિધિરૂપી નિધિને પ્રાપ્ત થયેલો સમગ્ર જ્વરવાળો પુરૂષ યોગ્ય વખતમાં સુખી થાયછે.

જ્વરં મુક્તનું આચરણ.

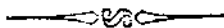
વ્યાયામં ચ વ્યવાયં ચ અશનં રાત્રિજાગરમ્ ॥

જ્વરમુક્તો ન સેવેત તદા સમ્પદ્યતે સુખમ્ ॥

જે પુરૂષને જ્વર આવીને મટી ગયો હોય તેણે પણ સારી શક્તિ આવતા સુધી કસરત, સ્ત્રીસંભોગ, અતિશય ભોજન, રાત્રે ઉઝાગરો, એટલાં વાનાં તળવાં, તેથી તેને સુખ પ્રાપ્ત થાયછે.

इति आत्रेयभाषिते हारीतोत्तरे तृतीयस्थाने

ज्वरचिकित्सा नाम द्वितीयोऽध्यायः ।

તૃતીયોઽધ્યાયઃ ।

અતિસારની ચિકિત્સા.

આત્રેય ઉવાચ

અથાતીસારવિજ્ઞાનં મેષજં યૃણુ પુત્રક ! ।

જ્વરશ્ચૈવાતિસારશ્ચ મેષજં યુગપદ્મુવે ।

આત્રેય કહેછે-હું પુત્ર! હવે અતિસાર નામે રોગનું વિજ્ઞાન તથા ઔષધ હું તને કહું તે તું સાંભળ. જ્વર તથા અતિસાર બન્ને રોગ બેઠે થયા હોય તેનું ઔષધ હું તને સામઠું કહું છું.

ઔષધના ત્રણ પ્રકાર.

મેષજં ત્રિવિધં પ્રોક્તમ્ ।

કિઞ્ચિદોષપ્રશમનં કિઞ્ચિદ્ધાતુદૂષણમ્ ।

સ્વસ્થવૃત્તૌ મતં કિઞ્ચિદ્ દ્રવ્યં ત્રિવિધમુચ્યતે ॥

તત્ત્વ દૈવપથાશ્રયં યુક્તિપથાશ્રયં સત્ત્વાવજયં ચ । મન્ત્રૌ-
ષધમણિમલ્લલબ્ધ્યુપહારહોમનિયમપ્રાયશ્ચિત્તોપવાસસ્વસ્ત્યયન-
પ્રણિધાનાદીતિ દૈવપથાશ્રયમ્ । આહારવિહારૌષધદ્રવ્યાણાં યો-
જનેતિ યુક્તિપથાશ્રયમ્ । અહિતેષ્યોઽર્થેભ્યો મનોનિગ્રહ इति
સત્ત્વાવજયં ચ ।

કોઈક ઔષધ દોષને શમાવવાવાળું હોય છે. કોઈક ઔષધ ધાતુ-
ઓને દૂષણ આપનારું હોયછે, અને કોઈક ઔષધ સ્વસ્થવૃત્તિમાં હિત-
કર હોય છે. એવીરીતે ઔષધ ત્રણ પ્રકારનું કહેવાય છે. એ ત્રણ પ્રકાર-
ના ઔષધના ત્રણ પ્રકાર છે. દૈવપથાશ્રય, યુક્તિપથાશ્રય અને સત્ત્વા-
વજય. મંત્ર, ઔષધ, મણિ, મંગળ, બલિ આપવા, ભેટ ધરવી, હોમ
કરવો, નિયમ લેવો, પ્રાયશ્ચિત્ત કરવો, ઉપવાસ કરવો, સ્વસ્ત્યયન કરવું,
પ્રણિધાન કરવું, વગેરે ઔષધ દૈવપથાશ્રય કહેવાયછે. આહાર, વિહાર,
ઔષધ વગેરેની યોજના તે યુક્તિપથાશ્રય કહેવાય છે. તથા અહિત
પદાર્થોથી મનને કબળે રાખવું તે સત્ત્વાવજય કહેવાય છે.

૩૧૮

હારીતસંહિતા.

અતિસારતું નિદાન.

સ્નિગ્ધાતિશીતગુરુશીતલપિચ્છિલાન્નં
 દુષ્ટાશનાતિવિષમાશનપાનમશ્યમ્ ।
 મદ્યાદર્જીર્ણમથ શાકવિષૈર્મયૈર્વા
 શોકાતિદુષ્ટપયસર્તુવિપર્યયેષુ ॥

સ્નિગ્ધ, અતિ ઠંડું, ભારે, ટાઢું પડી ગયેલું, પિચ્છાવાળું, ખગડી ગયેલું, એવું અન્ન ખાવાથી, અતિશય ખાવાથી, વિષમ આસન કરવાથી, વિષમ પાન કરવાથી, વિષમ ભોજન કરવાથી, મદ્યથી, અશુભુંથી, સ્નિગ્ધાદિ ગુણુવાળાં શાક ખાવાથી, ઝેરથી, ભયથી, શોકથી, ખગડી ગયેલાં પાણી પીવાથી અને ઋતુઓનો ફેરફાર થવાથી અતિસાર (ઝાડનો) નામે રોગ થાય છે.

અતિસારની સંપ્રાપ્તિ.

દૌર્બલ્યતાં વિષમભોજનકેન ચાશુ
 સંચીયતે बहुमलो विनिहन्ति चाग्निम् ।
 सञ्जायते हि मनुजस्य तदातिसारी
 हृत्वोदराग्निमतुलं हि तदातिसारः ॥

દુર્બળ મનુષ્ય જ્યારે વિષમ ભોજન કરે છે ત્યારે તેના મળાશયમાં ઘણો મળ એકઠો થાય છે. ને તે મળ જઠરાગ્નિને મંદ કરી નાખે છે ત્યારે મનુષ્યના ઉદરમાં રહેલા અગ્નિનો છેક જ નાશ કરીને અતિસાર નામે રોગ ઉપજે છે. એ રોગમાં (મળ પાતળો થઈને) અતિશય વેઠે છે.

અતિસારના પ્રકાર.

सञ्जायते स तु पुनर्बहलो मलेन
 स्यात् पञ्चधा निगदितो मुनिमिर्विधिभिः ॥
 दोषैः पृथग्युगपदेव च शोकतो न्यो
 वक्ष्ये समासत उदीर्णरुजस्य नाशं ॥

એ અતિસારનો રોગ જે ઘણા મળથી ઉત્પન્ન થાય છે, તેને વૈધ, શાસ્ત્રને જાણનાર મુનિઓએ પાંચ પ્રકારનો કહ્યો છે. વાત, પિત્ત ઝર્ન કફથી ઉપજેલો ત્રણ પ્રકારનો અતિસાર, સર્વ દોષ એકઠા મળવાથી

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય ત્રીજો.

૩૧૯

ઉપજેસો ચોથા પ્રકારનો અને શોકથી ઉપજેસો પાંચમા પ્રકારનો. એ અતિસારની પીડા જેને ઉપજી હોય તેની તે પીડા શી રીતે મટે તે હું કહું છું.

જ્વરાતિસારનું લક્ષણ.

યુગપજ્જાયતે यस્ય જ્વરશ્ચૈવાતિસારકૈઃ ।

જ્વરાતિસારો ઘોરોઽસૌ કષ્ટસાધ્યો મનીષિણામ્ ॥

ન પિત્તેન વિના સોઽપિ જાયતે શ્રુણુ પુત્રક ! ।

તસ્ય નો લક્ષ્મ્નં શ્રેષ્ઠં જ્વરે ચૈવાતિસારકે ॥

જે પુરુષને જ્વર અને અતિસાર બન્ને એકેજ વખતે ઉપજ્યા હોય તેને જ્વરાતિસાર કહેછે. એ મહાભયાનક વ્યાધિ છે તથા તેને શુદ્ધિમાન વૈદ્યો પણ દુઃખેકરીને મટાડી શકે છે. હું પુત્ર, સાંભળ; એ અતિસાર પણ પિત્તવિના તો ઉત્પન્ન થતો નથી, માટે એ જ્વરાતિસારમાં લંઘન કરાવવું હિતાવહ નથી.

આમાતિસારની ચિકિત્સા.

સુવર્ચલાસાતિવિપાહિક્ષુપશ્યાકલિઙ્ગકૈઃ ।

ગુણ્ટીવામાતિસારઘ્નો શૂલઘ્નો ગ્રાહિપાચની ॥

સુવર્ચલા, અતિવિષ્ણ, હીંગ, હરડે, દંદજવ, અને સુંઠ, એ ઔષધોનું ચૂર્ણ અથવા ક્વાથ પીવાથી આમાતિસાર અને શૂળ મટે છે. વળી તે મળને વાધે છે તથા પાચન પણ કરે છે.

બીજો ઉપાય.

પથ્યાદારુવચામુસ્તાનાગરાતિવિષાયુતૈઃ ।

આમાતિસારનાશાય ક્વાથમેભિઃ પિબેન્નરઃ ॥

હરડે, દેવદાર, વજ, મોથ, સુંઠ, અતિવિષ્ણ, એ ઔષધોનો ક્વાથ પીવાથી મનુષ્યનો આમાતિસાર નાશ પામે છે.

૩૨૦

હારીતસંહિતા.

જ્વરાતીસારનો ઉપાય.

ઉત્પલં ધાન્યકં શુણ્ઠી પૃશ્નિપર્ણીં બલાયુતમ્ ।
 વાલચિલ્વં ગર્વાં તંક્રેણાત્યમ્લેન ચ પેષયેત્ ॥
 તેન લાજાકૃતં મણ્ડં દેયં પાનાય શીતલમ્ ।
 જ્વરાતિસારશમનં હુતાશનબલપ્રદમ્ ॥

ઇત્યુત્પલષટ્કમ્

કમળ, ધાણા, સુંદ, પૃશ્નિપર્ણી, બલખીજ, નાની ખીલીઓ, એ સર્વને બહુ ખારી નહિ એવી ગાયત્રી છાશમાં વાટવાં. પછી તે કલ્ક નાખીને ઝાંઝરની ધાણીનો મંડ (ખવાહી પીવા જેવો) બનાવવો. તે મંડ હંડો થયા પછી પીવાને આપવો. એ મંડ જ્વર અને અતીસારને શમાવનારો, જઠરાગ્નિને પ્રદિપ્ત કરનારો તથા બળ આપનારો છે.

સુંકચાદિ ક્વાથ.

શુણ્ઠીવિષાજલધરામૃતવત્સકાનાં
 તિક્તાહ્વયં ચ કૃતંશીતલકઃ કષાયઃ ।
 પાને વિધ્રેયમધુના પ્રતિસાધિતસ્તુ
 જ્વરાતિસારશમનાય સદા પ્રદેયઃ ॥

સુંદ, અતિવિખ, મોથ, ગજો, કડાછળ, કડુ, એ ઔષધોનો ક્વાથ કરી તે હંડો થાય ત્યારે તેમાં મધ નાખવું, એવી રીતે તૈયાર કરેલો ક્વાથ જ્વરાતિસારના રોગવાળાને સદૈવ આપવો. અર્થાત્ તેથી જ્વરાતીસાર મટે છે.

યાહાદિ ક્વાથ.

પાટેન્દ્રભૂનિમ્બઘનામૃતાનાં સનોગરાપર્પટકઃ કષાયઃ ।
 આમાતિસારં ચ જયેદ્ દ્રુતં વા જ્વરેણ યુક્તં સરુજં ચ તીવ્રમ્ ॥

૧ તંક્રેણાત્યુષ્ણેન. પ્ર. ૧ લી. ૨ કનકશીતલકઃ. પ્ર. ૧ લી. ૩ સર્પટકઃ ક્વાથઃ નરે પ્રસસ્તઃ. પ્ર. ૧ લી.

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય ત્રીજો.

૩૨૧

પાહાડમૂળ, ઈંદ્રજવ, કરિયાતું, મોથ, ગજો, સુંદ અને પિત્તપાપડો, એ ઔષધોનો ક્વાથ તીવ્ર પીડવાળા આમાતીસારને જલદીથી મટાડે છે. વળી તેની સાથે તાવ હોય તો તે તાવને પણ એજ ક્વાથ મટાડે છે.

સુંઠ્યાદિ પાચન.

શુण्ठी बालकमुस्ता बिल्वं पाठा विषा च धान्यानि ।

पाचनमरुचौ छर्दिज्वरातिसारं विनाशयति ॥

સુંડ, વાળો, મોથ, ખીલી, પાહાડમૂળ, અતિવિષ, ધાણા, એ ઔષધોનો ક્વાથ મળતું પાચન કરનાર છે. વળી તે અરૂચિ, ઉત્તરી અને જ્વરાતીસારનો નાશ કરે છે.

વત્સકાદિ ક્વાથ.

वत्सकश्च सुरदारुरोहिणी धान्यबिल्वमगधान्निकण्टकम् ।

निम्बबीजगजपिप्पलीवृकीकाथ एष सरणज्वरापहः ॥

કડાછાત, દેવદાર, હરડે, ધાણા, ખીલી, પીપર, ગોખરું, લીંબોળી, ગજપીપર, પાહાડમૂળ, એ ઔષધોનો ક્વાથ અતિસાર તથા જ્વરને મટાડે છે.

પંચમૂલી ક્વાથ.

पञ्चमूलीबलाबिल्वगुडूचीमुस्तनागरैः ।

पाठाभूनिम्बहीवेरकुटजत्वक्फलैः गृतम् ।

हन्ति सर्वानतीसारान् वमिश्वासज्वरार्दितान् ।

सशूलोपद्रवंश्वासं हन्याच्चाशु सुदारुणम् ।

पञ्चमूल्यतिसामान्या योज्या पित्ते कनीयसी ।

महती पञ्चमूली तु वातश्लेष्मज्वरे हिता ॥

इति पञ्चमૂલીકાથઃ ।

પંચમૂલી (પાછળ કહેવામાં આવી છે,) બળખીજ, ખીલી, ગજો, મોથ, સુંદ, પાહાડમૂળ, કરિયાતું, વીરણવાળો, કડાછાત, ઈંદ્રજવ, એ ઔષધોનો ક્વાથ સધળા પ્રકારના અતિસારને મટાડે છે. વળી તે સાથે

૩૨૨

હારીતસંહિતા.

ઉલટી, શ્વાસ, અને જ્વરથી પીડાયલા રોગીઓને પણ તે આરામ કરે છે. શ્વળના ઉપદ્રવ સહિત મહાદારણુ શ્વાસને પણ તે મટાડે છે. જો પિત્તનો પ્રક્રોધ હોય તો સાધારણુ પંચમૂલી જે લઘુ પંચમૂલી કહેવાય છે તે કામમાં લેવી; અને વાયુ તથા કફનો જ્વર હોય તો મોટી પંચમૂલી ઉપયોગમાં લેવી

ઉત્પલાદિ પાન.

उत्पल दाडिम त्वक् केशरं च मधु पद्मकं तथा धात्री ।

पिष्टा तण्डुलतौयैः पानं तस्या ज्वरातिसारघ्नम् ॥

કમળ, દાડિમતરી છાલ (અથવા દાડિમ અને તજ), કેસર, મધ, પદ્મકાષ્ઠ, (કે કમળકાકડી) આમળાં, એ સર્વને ચોખ્ખાના ઘેાવણુમાં વાટીને પાવું. એથી જ્વર તથા અતિસાર મટે છે.

ઉશીરાદિ ક્વાથ.

उशीर धान्यकं घनं सविल्ववालकं बला ।

तथाच धातकीसुमं कषायमेव शस्यते ॥

ज्वरातिसारनाशनः सशोणितः सपैत्तिकः ।

निहन्ति शोफकामलं रुचिप्रदं विपाचनम् ॥

इति ज्वरातिसारचिकित्सा ।

કાજો વીરજુવાળો, ધાણુ, મોથ, પીજો વીરજુવાળો, બલખીજ, ધાવડીનાં ફૂલ, એ ઔષધોનો ક્વાથ જ્વર અને અતિસાર નાશ કરવામાં ફાયદો આપનારો છે. તે અતિસારમાં લોહી પડતું હોય અથવા તે પિત્તના પ્રક્રોધવાળો હોય તો તેને પણ આ ઔષધ મટાડે છે. વળી સોજો અને કમળો, એ રોગ પણ એજ ક્વાથથી મટે છે. આ ક્વાથ રૂચિ આપનારો તથા મળનું પાચન કરનારો છે.

અરણુ પુટપાક.

विगतामातीसारं चिरोत्थितं रक्तसहितमतिवृद्धम् ।

मधुना सहितः शमयत्यरलुकपुटपाकनिर्यासः ॥

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય ત્રીજો.

૩૨૩

આમાતીસાર મઠયા પછી જે અતિસાર ઘણો વધી જાય, તેમાં લોહી પડતું હોય અને તે ઘણા દિવસથી મટતો ન હોય તો અરજુનો પુટપાક કરીને તેનો રસ મધ સાથે આપવો; તેથી એ અતિસાર મટે છે.

(અરજુને અલવો કહેછે. અને અમદાવાદ તરફ મોટો અરજુનો કહેછે. એની છાત્ર લીલી આણીને કચરવી. તથા તેને જાંબૂડ કે વડનાં પાંદડાંમાં વીટીને ઉપર માટી તથા કપડાનો જાડો લેપ કરવો. તેને અગ્નિમાં પકાવવો. ગોળો અગ્નિવર્ણ થાય ત્યારે તેને કાઢી લેઈ દોડે પડવા દેઈ ફેડવો. અંદર બદાયલું જે છાજતું કડક હોય તેને નીચેલીને રસ કાઢવો. એ રસ રોગીને મધ સાથે પીવા આપવો.)

જંબૂવાદિ સ્વરસ.

जम्बूवटोदुम्बरप्लक्षको हि नागश्च^१ प्रियोदुम्बरिका शमी च ।
गुन्दी सच्चूतोऽम्बुदजीविकाया आसां हि छल्लीकुटनं विदध्यात् ।
प्रस्थद्वयेयां प्रपचेद्धि तावत् यावद्विशेषांशमिदं प्रजायते ।
पुनः कटाहे विपचेच्च सम्यक् दार्वीप्रलेपः स्वरसश्च यावत् ॥
उत्तार्य नूनं भिषगुत्तमेन क्षौद्रेण मिश्रं हरतेऽतिसारम् ॥

જાંબૂડો, વડ, ઉમૈડો (ઉંચર), પીપળો, નાગવૃક્ષ, કદંબવૃક્ષ, કાળો ઉંચર, શમીવૃક્ષ, ગુંદીનો વૃક્ષ, આંબાનો વૃક્ષ, મોથ, હરણુદોડી, એ ઔષધિઓની છાત્ર એકઠી કરીને તેને કચરવી. અને તેને એ પ્રસ્થ પાણીમાં નાખીને તેનો ક્વાથ કરવો. ક્વાથ થયા પછી તેને ગાળી લેઈને ફરીને કઢાઈમાં નાંખવું અને તેને પકવવું. કાઢીએ ચોટે એવો સ્વરસ થાય ત્યારે તેને ઉતારી લેવો. પછી તે વૈવે તે સ્વરસને સારા મધ સાથે મેળવીને રોગીને આપવો તેથી અતિસારનો રોગ મટેછો.

કાકમાચીનો પ્રયોગ.

हारीतेन तथा प्रोक्ता काकमाची सुपूजिता ।

आलोक्यानेकशास्त्राणि आत्रेयेणापि पूजिता ॥

૧ નાગશ્વ પ્રપૌંડરીકં શમીચ. પ્ર૦ ૧. ૨ ગુંદ્ર. પ્ર૦ ૧.

૩૨૪

હારીતસંહિતા.

અતિસારના રોગ ઉપર કાકમાચી અતિશય વખાણવા યોગ્ય છે એમ હારીતે કહ્યું છે. તથા અનેક શાસ્ત્રો જોઈને તે વાત આત્રેય મુનિએ પણ પસંદ કરી છે.

જંબૂત્વચાદિ અવલેહ.

जम्बुत्वचं वत्सकवल्कलं च निःकाश्य नूनं सलिले समीरणम् ।
चतुर्विभागेष्वपि शेषितेषु उत्तार्य वस्त्रेष्वथ गालयेच्च ॥
पुनः कटाहे विपचेच्च सम्यक् दार्वीप्रलेपः स्वरसस्तु यावत् ।
उत्तार्य शीते मधुना विमिश्रं लीढं हरेदप्यतिसारमुग्रम् ॥

આમં સપિત્તં કુળપં જલામં પૂયસન્નિભમ્ ।

નાશયેત્પીતમાત્રેણ તમઃ સૂર્યોદયે યથા ॥

જંબૂડાની છાલ અને કડાછાલ, એમને પાણીમાં ઉકાળવાં અને એથે ભાગે પાણી આકી રહે ત્યારે તેને નીચે ઉતારી વસ્ત્રથી ગાળી કોઈને તે ગાળેલા ક્વાથને ફરીને કટાઈમાં રેડવો તથા તેનો સારી રીતે પાક કરવો. જ્યારે તે સ્વરસ દડછીએ ચોટે એવો થાય ત્યારે તેને નીચે ઉતારી દૂધ પડવા દેવો. પછી દૂધ પડેલા તે સ્વરસમાં મધ મેળવીને ચાટવો તેથી ભય્નનક અતિસાર હશે તો તેપણ મટીજશે, વળી અતિસાર જે આમવાળો, પિત્તવાળો, મુડદાના ગંધજેવા ગંધવાળો, પાણી સરખો કે ૫૩ સરખો હશે તથાપિ સૂર્યનો ઉદય અંધકારનો નાશ કરેછે તેમ એ ક્વાથ પીવામાત્રથીજ તે નાશ પામશે.

અતિસારનાં પૂર્વરૂપ.

कुक्षौदरे वक्षसि नाभिदेशे पायुप्रदेशे सततं प्रतोदः ।

वातश्च रोधश्च शकृद्विभङ्गो भवन्ति सर्वेष्वतिसारकेषु ॥

કૂખ, પેટ, ઝાતી, નાભિ અને પાયુ એ જગોએ નિરંતર કળતાર થાયછે. તથા વાયુનો રોધ થાય છે. મળ ભાગેલો (નરમ-પાતળો) થાયછે. અધાય અતિસાર થતા પેહેલાં એવાં ચિન્હ સામાન્યપણે જોવામાં આવે છે, અને તેથી તેને અતિસારનું પૂર્વરૂપ કહેછે.

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય ત્રીજો.

૩૨૫

વાતાતીસારનાં લક્ષણ.

સફેનિલં પિચ્છિલમેવ રુક્ષમલ્પં શરુચ્છામસશબ્દશૂલમ્ ।

કૃષ્ણં ભવેદ્વાન્નવિચેષ્ટનં ચ વાતાતિસારં પ્રવદન્તિ તજ્ઞાઃ ॥

વાયુદોષ યગડવાથી અતિસાર થયો હોય તો ઝાડો શીલુવાળો પિચ્છાવાળો, રુક્ષ, થોડો, શબ્દસહિત, શૂળયુક્ત, અને કાળો થાયછે. વળી શરીરને પણ એને પડતું નથી. નિદાનને યજ્ઞનારા આવ્યાયો એ અતીસારને વાતાતીસાર કહે છે.

વાતાતીસારની ચિકિત્સા.

તસ્યાદૌ લઙ્ઘનં ચૈકમલ્પે વા નૈવ લઙ્ઘનમ્ ।

તસ્યાદૈયં કષાયં તુ પાનં ભોજનમેવ ચ ॥

વાતાતીસારવાળાએ પ્રથમ એક લંઘન કરવું. અથવા જો અતીસાર અદ્ય હોય તો લંઘન કરવાની જરૂર નથી. પછી તે રોગીને ક્વાથ પીવાને આપવો તથા અતીસારને રોકનારાં પાન અને ભોજન આપવાં.

અતિસારનું પાચક કટક.

ઉદીચ્યધાનસ્ય જલેન કલકં પાને હિતં પાચયતેઽતિસારમ્ ।

તૃષ્ણાપહં દાહવિનાશનં ચ સશૂલહિક્કાસુ વિનાશનં સ્યાત્ ॥

વાળો અને ધાણા એ એ ઔષધોને સમભાગે લેઈને તેનું પાણીમાં વાટીને કટક કરવું. પછી તેમાં પાણી નાખીને તેને ગાળી લેવું. એ પાણી અતિસારવાળા રોગીને પીવામાં હિતકર છે, કેમ કે તે અતિસારને પકવે છે. વળી તે તરસને દૂર કરે છે, દાહનો નાશ કરે છે, તથા શૂળ સહિત હિક્કાના રોગનો પણ નાશ કરે છે.

વાલકાદિ ક્વાથ.

વાલકદ્વયમોચહરીતકીપર્પટેન સહિતં જલેન ચ ।

ક્વાથપાનમિદમેવાતિસારે નાશમાશુ કુરુતે ચ વિદ્શાન્તિમ્ ॥

અને પ્રકારના વાળા, મોચરસ, હીમ, હરડે, પિત્તપાપડો, એ સર્વ નો પાણીમાં ક્વાથ કરીને પીવાથી અતિસારના રોગને જલદી મટાડે છે તથા મળને સમાવે છે.

૩૨૬

હારીતસંહિતા.

શાલિપર્ણીદિ ક્વાથ.

શાલિપર્ણી પૃશ્નિપર્ણી વૃહતી કણ્ટકારિકા ।

વાલાશ્વદંટ્રા ચિલ્વાનિ પાઠા નાગરધાન્યકમ્ ।

પત્તાહારસંયોગે હિતં સર્વાતિસારિણામ્ ॥

શાલિપર્ણી, પૃશ્નિપર્ણી, શીંગણી, ભોંયરીંગણી, અલખીજ, ગોખરૂં, ખીલીઓ, પાહાડમૂળ, સુંદ, ધાણા, એ સર્વેનો ક્વાથ કરીને ભોજનની સાથે શેગીને આપવો, તેથી તે સર્વે અતિસારને મટાડે છે.

ટિંદુકાદિ પુટપાક.

ટિંદુકત્વચમાહૃત્ય કાશ્મરીપત્રવેષ્ટિતમ્ ।

મૃદા ચિલિપ્ય વિધિવદ્દહેન્મૃદ્વગ્નિના મિષક્ ।

રસં ગૃહીત્વા મધુસંયુતં પાનં સર્વાતિસારઘ્નં ચ ॥

ખીજા લોખરની છાલને લાવીને તેને કચરીને તેને કાશ્મરીનાં પાંદડાંના ચીંટવી. પછી તેની ઉપર માટી વગેરે ચોપડીને વિધિપૂર્વક ધીમા અગ્નિમાં મૂકી તેનો પુટપાક કરવો. પુટપાક તૈયાર થાય એટલે વેલે તે આંધ્ર અહાર કાઢી તેને નીચોવી લેવું. એ સ્વરસમાં મધ મેળવીને શેગીને પીવા આપવો. કેમકે તે સર્વે પ્રકારના અતિસારને મટાડે એવો છે.

કુટ્ટજ પુટપાક.

તુલામથાર્થગિરિમલ્લિકાયાઃ સંકુચ્ય પક્ત્વા રસમાદદીત ।

તસિન્ સપૂતે પલસંમિતં ચ દેયં ચ પિષ્ટ્વા સહ શાલ્મલેન ।

પાઠા સમજ્ઞાતિવિષા સમુસ્તા ચિલ્વં ચ પુષ્પાણિ ચ ધાતકીનામ્ ।

પ્રક્ષિપ્ય ભૂયો ત્રિપચેન્ન તાવત્ દાર્વીપ્રલેપઃ સ્વરસસ્તુ યાવત્ ॥

પીતસ્ત્વસૌ કાલવિદા જલેન મળ્ડેન વાઽજાપયસાથવાપિ ।

નિહન્તિ સર્વં ત્વતિસારમુગ્રં કૃષ્ણં સિતં લોહિતપીતકં ચ ॥

દોષં પ્રહિણ્યા ત્રિવિધં ચ રક્તપિત્તં તથાર્શોસિ સશોણિતાનિ ।

અસૃગ્દરં ચૈવમસાધ્યરૂપં નિહન્ત્યવશ્યં કુટ્ટજાષ્ટકોઽયમ્ ॥

इति वातातिसारः ।

૧ તિન્દુક. પ્ર૦ ૧ લી.

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય ત્રીજો.

૩૨૭

ધોળા કડાનાં લીલાં ફૂલ અથવા છાલ આરસો તોલા લેઈને તેને ક્યરીને પુટપાકની રીતે તેને પકવવું અને પછી તેનો રસ કાઢીને ગાળી લેવો. પછી તેમાં મેયરસ, પાહાડમૂળ, મજ્જા, અતિવીખતી કળી, મેય, આળખીલીઓ, તથા ધાવડીનાં ફૂલ, એ ઔષધોનું ચૂર્ણ નાંખવું. એ નાખ્યા પછી દૂરી તેને ચૂલે ચઢાવીને કડકીએ ચોટે એવો સ્વરસ થતાં સુધી પકવ કરવું. પછી પીવાનો સમય જાણનારા રાત્રીએ તેને પાણી સાથે, મંડ સાથે કે બકરીના દૂધ સાથે પીવું. એ સ્વરસ સર્વે પ્રકારના બયંકર અતિસારનો નાશ કરે છે, કાળો, ધોળો, રાતો કે પીળો એવો વિચિત્ર વર્ણનો અતિસાર પણ એથી મટે છે; ગ્રહણીનો નાના પ્રકારનો દોષ નાશ થાયછે; રક્તપિત્ત, અર્શ, લોહીના રોગ અને અસાધ્ય લક્ષણોવાળો પ્રદરરોગ, એ સર્વે આ કુટખશ્ત્રક પીવાથી જરૂર નાશ પામેછે.

હતિ વાતાતીસાર.

પિત્તાતીસારના હેતુ.

घर्मेण चोष्णान्नविभोजनेन 'पित्तेन तप्तोदकसेवनेन ।

शोकेन तापेन रुषा कटुत्वात् क्षारेण पित्तासृगसारकः स्यात् ॥

અતિશય પરસેવો કાઢવાની ગરમીથી, ગરમ (ગિનું) અન્ન ખાવાથી, પિત્તના પ્રક્રોધથી, ગરમ પાણીથી નહાવાથી, શોકથી, સંતાપ કે સૂર્ય વગેરેના તાપથી, ક્રોધથી, અતી તીખો પદાર્થ ખાવાથી અને ક્ષારથી પિત્ત તથા લોહીનો અતિસાર થાયછે.

પિત્તાતીસારનાં લક્ષણ.

तेनारुणं पीतमथातिनीलं दुर्गन्धशोषज्वरपाण्डुयुक्तम् ।

भ्रमातिमूर्च्छा च तृषाङ्गदाहः पित्तातिसारस्य च लक्षणानि ॥

ઉપર કહ્યાં તેવાં કારણોથી રાતો, પીળો, અતિશય નીલા રંગનો અને દુર્ગંધવાળો, ઝાડો થાયછે; અને રોગીને શોષ, તાવ, પાંડુ, ભ્રમ (ફેર), પીડા, મૂર્ચ્છા, તરસ, શરીરે દાહ, એવા ઉપદ્રવ થાયછે. એ લક્ષણો ઉપરથી તે અતિસાર પિત્તના ક્રોધથી થયોછે એમ જાણવું.

૧ ઘર્મેણ. પ્ર૦ ૧-૨.

૩૨૮

હારીતસંહિતા.

શાલીપર્ણાદિ પાન.

શાલિપર્ણી પૃશ્નિપર્ણીબલાચિલ્વૈસ્તુ સાધિતઃ ।

દાદિમામ્લો હિતઃ પેયઃ પિત્તાતીસારશાન્તયે ॥

શાલીપર્ણી, પૃશ્નિપર્ણી, બળખીજ, ખીલીઓ, એ ઔષધોના ક્વાથથી સિદ્ધ કરેલી દાડિમની ખટાઈ પાવાથી પિત્તાતીસાર મટે છે. અથવા “દાદિમામ્લાહિતાપિયા” એ પાક લઈએ તો “ઉપર કહેલા ઔષધોના ક્વાથમાં સિદ્ધ કરેલી પેયામાં દાડિમની ખટાઈ નાખીને પાવાથી તે પિત્તાતીસારને મટાડે છે,” એવો અર્થ થાય.

કુશભૂસાદિ ક્વાથ.

કુશકાશેશ્વમૂલાનાં શાલીલંનદવંજુલૈઃ ।

મૂલાનાં કાથમાહત્ય શસ્તં-પિત્તાતિસારિણામ્ ॥

દાલનાં મૂળ, કસનાં મૂળ, સેરડીનાં મૂળ, ડાંગરનાં મૂળ, વીર-જીવાળાનાં મૂળ, નેતરનાં મૂળ, એ સવળાં મૂળોનો ક્વાથ કરીને પા-વાથી પિત્તાતીસાર મટે છે. એ ક્વાથ હિતકર છે.

ધાન્યપંચકાદિ ક્વાથ.

ધાન્યપંચકમૂલાનાં કાથઃ પિત્તાતિસારિણામ્ ॥

ધાણા, મોથ, મુંદ, બાળખીંટી, અને વીરજીવાળો, એ ધાન્યપંચક કહેવાય છે. એ ધાન્યપંચક તથા શાલીપર્ણી, પૃષ્ઠીપર્ણી, રીંગણી, ભોરીંગણી, ગોખર એ પંચમૂળ, એ ઔષધોનો ક્વાથ પિત્તાતીસારને મટાડે છે.

શાલ્મલીમૂલકૂડકુદુગ્ધેન ૬૯૬.

શાલ્મલીમૂલત્વકૂડકુદુગ્ધેન ચ પેષિતં પાનમ્ ।

પિત્તાતિસારશમનં સરક્તદાહેન શોષહરમ્ ॥

इति पित्तातिसारः ।

૧ દાદિમામ્લાહિતાપેયા. પ્ર૦ ૨-૩. ૨ નલમ્બૈર્જલૈઃ પ્ર૦ ૧.

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય ત્રીજો.

૩૨૯

શીમળાના મૂળનું છોડું લાવીને તેને ગોળ તથા દૂધમાં વાટવું અને પીવાય એવું પાતળું કરીને તેને પીવું. એ ઔષધ પિત્તાતીસારને શમાવનારું તથા રક્ત, દાહ અને શોષ એ વિકારો પણ મટાડનારું છે.

ઘતિ પિત્તાતીસાર.

કફાતીસારના હેતુ.

દુઃસ્વપ્નાદિશ્રમાદ્વૈ સહજજડતયા શીતસંસેવનેન
ક્ષિન્ધાહારાતિભોજ્યાત્ સતિલપલગુઢૈશ્ચેશ્વસ્થૃષ્ણૈર્ગુરુણામ્ ।
શીતાતિક્ષ્ણાનગૌલ્યાત્ પયસિ દધિયુતાહારસંસેવનાચ્ચ
જાતઃ શ્લેષ્માતિસારો જઠરજહુતમુક્ધ્વંસકારી ચ રૌદ્રઃ ॥

નહારા સ્વપ્ન આવવાથી (અથવા દિવસે સૂવાથી), શ્રમથી, સહજ જડપણથી, અતિ શીતળતા સેવવાથી, સિન્ગ્વ (ચીકણ) આહાર ખાવાથી, અતિશય ખાવાથી, તણ, માંસ અને ગોળ ખાવાથી, સેરડી અને ખાંડના પદાર્થો ખાવાથી, બારે પદાર્થો ખાવાથી, અતિ શીતળ પાણીથી સ્નાન કરવાવડે, ગોળથી બનાવેલું મધ પીવાથી, દૂધ અને દહીં મિશ્ર થાય એમ ભોજન કરવાથી, એવા કારણોથી કફ ક્રોધીને અતિસાર ઉત્પન્ન કરેછે તેને કફાતીસાર કહેછે. એ અતીસાર જઠરાગ્નિનો નાશ કરનારો અને ભયંકર છે.

કફાતીસારનાં લક્ષણો.

તેન શ્લેષ્મા યુક્તમેવાલ્ચિઃ સ્યાત્

સાન્દ્રં વિસ્ત્રં જાડયતા રોમહર્ષઃ ।

મન્દાગ્નિત્વં મન્દવેગો વિચ્છેષ્ટઃ

સાલસ્યોડયં વિદ્ધિ સારઃ કફોત્થઃ ॥

કફાતીસારથી કફસંહિત, ઘાટો અને કાચા માંસ સરખો ગંધાતો ઝાડો થાયછે. રોગીને અન્નાદિકની અરુચિ થાયછે; શરીર જડ થાયછે; રૂવાં ઉભાં થાયછે; જઠરાગ્નિ મંદ થાયછે; તેનો વેગ મંદ થાયછે; તે એછાઓ કરતો નથી; હાલચાત્ર કરતો નથી; અને તેના શરીરમાં આગસ ભરાય છે; એ લક્ષણોથી કફથી ઉત્પન્ન થયેલો અતિસાર બાહ્યુવો.

૧ દિવાસ્વપ્નાત્ પ્ર૦ ૩ ત્રી. ૨ શુષ્કમેદા પ્ર૦ ૧ લી.

૩૩૦

હારીતસંહિતા.

કક્ષતીસારની ચિકિત્સા.

તસ્યાદૌ લક્ષ્મનં પ્રોક્તં જ્ઞાત્વા દેહબલાવલમ્ ।

પાચનં ચ વિધાતવ્યં ટ્ર્યૂષણાદ્યં મિષગ્ધર ! ॥

હું વૈધરાજ ! કક્ષતીસારવાળા રોગીને તેના દેહનું બળ કે નિર્બળતા જોઈને પ્રથમ ઉપવાસ કરાવવો. તથા પકી સુંક પીપર અને મરીનો ઉકાળો પાઈને તેના મળનું પાચન કરવું. અથવા નીચે કહેલું ટ્ર્યૂપણાદિ પાચન આપવું.

ટ્ર્યૂપણાદિ પાચન.

ટ્ર્યૂષણમમયા હિઙ્ગુ મતિચિષ્ણ રુચકં વચાયુક્તમ્ ।

મધુના સહિતં લીઢં ગક્કામપિ વાહિનીં રુચ્યાત્ ॥

ચુંદ, પીપર, મરી, હરડે, હીંગ, અતિવિષ્ણ, સંચળ, વજ, એ ઔષધોનું ચૂર્ણ કરીને તેને મધ સાથે ચાટવું. એ અવસેહથી ગંગાનો પ્રવાહ પણ અટકે છે તો કક્ષતીસાર અટકે એમાં શું આશ્ચર્ય ?

કલિંગાદિ કલ્ક.

કલિઙ્ગપાઠાતિવિષ્ણા બલા ચ સોદીચ્યમુસ્તામરિચ્ચાનિ શુણ્ઠી ।

ગુડેન શ્લૌદ્રેણ પ્રશસ્તકલ્કો રક્તાતિસારે કફજે શમાય ॥

કેંદ્રનવ, પાહાડમૂળ, અતિવિષ્ણ, બળખીજ, વાળો, મોથ, મરી, સુંદ, એ ઔષધોનું ગોળસાથે કલ્ક કરીને તેને મધસાથે ખવરાવવું. એ ઔષધ રક્તાતીસારને અને કક્ષતીસારને મટાડવામાં સાફ છે.

વત્સકાદિ ક્વાથ.

વત્સકાતિવિષ્ણિલ્વમુસ્તકા બાલકેન સહિતં જલેન તુ ।

કાથમાનમતિશૂલરક્તયુક્ત્ નાશનં જ્વરયુતેઽતિસારકે ॥

इति श्लेष्मातिसारः ।

કડાળાવ, અતિવિષ્ણ, ખીલી, મોથ, વાળો, એ ઔષધોનો પાણીમાં ક્વાથ કરીને પાવાથી શૂળ અને લોહી સહિત જ્વરાતીસાર નાશ પામે છે.

इति श्लेष्मातिसार.

રક્તાતીસારનું લક્ષણ.

રક્તં ચ યસ્તુ શુદ્ધં વિરેચને શોષવાહમતિરિચ્યેત્ ।

રક્તાતીસાર इति ज्ञेयो वैद्यैर्महामतिभिः ॥

જે અતિસારમાં શુદ્ધ રક્ત પડતું હોય તથા રોગીને શોષ અને દાહ થયો થતો હોય તો મોટી બુદ્ધિવાળા વૈદ્યોએ તેને રક્તાતીસાર જાણવો.

રક્તાતીસારની ચિકિત્સા.

ધાન્યનાગરમુસ્તા ચ વાલકં વાલવિલ્વકમ્ ।

વલા નાગવલા ચેતિ ક્વાથો રક્તાતિસારિણામ્ ॥

ધાણા, સુંઠ, મેથ, વાળો, બાળખીલી, બજાખીજ, નાગચણા, એ ઔષધોનો ક્વાથ રક્તાતીસારવાળાને પાવો.

દાડિમાદિ ક્વાથ.

દાડિમં ચ કપિત્થં ચ પથ્યાજ્જવામ્નપલ્લવાન્ ।

પિપ્પા દેયા મસ્તુયુક્તા રક્તાતીસારવારણાઃ ।

દાડિમ, કેકુલું, હરડે, જંબૂડાનાં અને આંખાનાં ફૂલાં પાંદડાં, એ સર્વને વાટીને દહીંની તર સાથે ખવરાવવું. એથી રક્તાતીસાર અટકે છે.

ગુડબિંદુવયોગ.

પક્કં ગુડેન દેયં વિલ્લં રક્તાતિસારિણે મિષજ્ઞા ॥

પથ્યા મધુયુક્તાનાં દધ્વા રક્તાતિસારઘ્નાઃ ॥

ખીલીને ગોળમાં પકવ કરીને વૈદ્યે રક્તાતીસારવાળા રોગીને આપવી; અથવા મધસહિત કે દહીંસાથે હરડે આપવી. તેથી રક્તાતીસાર નાશ થાય છે.

વત્સકાવલેહ.

વત્સકાતિવિષનાગરામયા પેપિતં ચ મધુ મસ્તુસંયુતમ્ ।

લેહં एव नियतं च मानवं रक्तवाहमतिवारयत्वपि ॥

હડાછાલ, અતિવિખની કળી, સુંઠ, હરડે, એ ઔષધોને મધ અને

૩૩૨

હારીતસંહિતા.

દહીની તર સાથે વાટીને ચાટવાને આપવાં. એ અવલેહ નિયમપ્રમાણે આપવાથી મનુષ્યનો ગમે તેવો રક્તાતીસાર હોય તથાપિ મરેછે.

કુટખાદિ ચૂર્ણ.

કુટજત્વક્ ચ પાઠા ચ વિદવં ચિલ્વં ચ ધાતકીકુસુમમ્
દેન્ના સહિતં ચૂર્ણં દેયં રક્તાતીસારમ્ ॥

इति रक्तातिसारः ।

ઈદ્રજળના છોડની છાલ, પાહાડમૂળ, મુંદે, બીલી, ધાવડીનાં ફૂલ, એ સર્વતું ચૂર્ણ દહીં સાથે આપવું; કેમકે તે રક્તાતીસારને મટાડનાર છે.

ઇતિ રક્તાતીસાર.

સન્નિપાતાતીસારનું લક્ષણ.

વારાહવસાસદશં તૈલામં માંસધાવનાભાસમ્ ।

પક્વજમ્બુફલસદશં સન્નિપાતપ્રવાહોયમ્ ॥

બૂડની વસાસરખો, તેલસરખો, માંસના ધોવરામણ સરખો, અને પાકા જમ્બૂડના ફળના રસસરખો જે અતિસારમાં ઝાડો થતો હોય તેને સન્નિપાતાતીસાર જાણવો.

કુટખાદિ.

તુલામથાર્દ્રાગિરિમહ્લિકાયાઃ સંકુટ્યપત્કા રસમાદધીત ।

તસ્મિન્ સપૂતે પલસંમિતં ચ દેયં ચ પિષ્ઠા સહશાલ્મલેન ॥

પાઠા સમઙ્ગાતિવિષા સમુસ્તા ચિલ્વં ચ પુષ્પાણિ ચ ધાતકૌનામ્

પ્રક્ષિપ્ય ભૂયો વિપચેષ્ઠ તાવત્ દાર્વીપ્રલેપઃ સરસસ્તું યાવત્ ॥

પીતસ્તતઃ કાલવિદા જલેન મણ્ડેન ચ ક્ષૌદ્રયુતેન વાપિ ।

નિહન્તિ સર્વં ત્વતિસારમુગ્રં કૃષ્ણં સિતં લોહિતપીતકં ચ ॥

દોષં ગ્રહિણ્યા વિવિધં ચ રક્તં પિત્તં તથાશૌંસિ સશોણિતાનિ

અસૃગ્દરં ચૈવમસાધ્યરૂપં નિહન્ત્યવશ્યં કુટજાષ્ટકોડયમ્ ॥

इति कुटजाष्टकः

૧ મધુના. પ્ર૦ ૧ લી.

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય ત્રીજો.

૩૩૩

ધોળા કડાનાં લીલાં ફૂલ અથવા છાલ ચારસો તોલા લેઈને તેને કચરીને પુટપાકની રીતે તેને પકવવું, અને પછી તેનો રસ કાઢીને ગાળી લેવો. પછી તેમાં મોચરસ, પાહાડમૂળ, મજ્જા, અતિવિખની ફળી, મોથ, આળખીલીઓ, તથા ધાવડીનાં ફૂલ, એ ઔષધોનું ચૂર્ણ નાખવું; એ નાખ્યા પછી તેને ફરી ચૂસે ચઢાવીને કઢીએ ચોટે એવો સ્વરસ થતાં સુધી પકવ કરવું, પછી પીવાતો સમય જાણનારા રોગીએ તેને પાણી સાથે, મંડ સાથે, કે મધ સાથે પીવું. એ સ્વરસ સર્વે પ્રકારના બર્ષકર અતિસારનો નાશ કરેછે; ધોળો, કાળો, રોતો કે પીળો એવો વિચિત્ર વર્ણનો અતિસાર પણ એથી મટેછે; ગ્રહણીનો નાનાપ્રકારનો દોષ નાશ થાયછે; રક્તપિત્ત, અર્શ, લોહીના રોગ, અને અસાધ્ય લક્ષણવાળો પ્રદરરોગ, એ સર્વે આ કુટગ્નશ્ક પીવાથી જરૂર નાશ પામેછે.

અમૃતવટક.

પંથ્યાપચ્ચશતં કાથ્ય ચતુર્ભાગવશેષિતમ્ ।
 તત્ર કાથે પુનશ્ચૂર્ણમૌષધાનાં વિનિઃક્ષિપેત્ ।
 શૃંગ્ગવેરં તથા લાક્ષા ણિપ્પલી કદુરોહિણી ।
 દાડિમફલત્વક્ચૂર્ણં દાર્વીં સવત્સકં વિષમ્ ॥
 આદ્રુષકચૂર્ણાંનિ સંક્ષિપ્યાત્ર નિઘટ્ટયેમ્ ।
 આજં દુગ્ધં તદર્ધેન ઘૃતં ચાષ્ટાંશકં ક્ષિપેત્ ॥
 દાર્વ્યાં વિલેપિતં જ્ઞાત્યા ગુડસ્ય ષોડશાનિ તુ ।
 પલાનિ મિશ્રિતં તત્ર દેયમપ્રાતરાશિને ॥
 ત્રિદોષઃ સન્નિપાતોત્થઃ અતિસારશ્ચ દારુણઃ ।
 શુભમૂર્છાભ્રમાનાહકામલાનાં વિપાનચનઃ ।
 ક્ષતક્ષીણક્ષયાણાં તુ હિતોઽયમમૃતો વટઃ ॥

અમૃતવટકઃ ।

પાંચસો હરડે લાવીને તેનો સોળગણા પાણીમાં ક્વાથ કરીને ચોથે ભાગે પાણી બાકી રહે ત્યારે તેને ગાળી લેવું. પછી તે ક્વાથમાં નીચેનાં ઔષધોનું ચૂર્ણ નાખવું. શુંડ, લાખ, પીપર, કડુ, દાડિમના ફળનું

તથા ઘાસનું ચૂર્ણ, દારહળદર, કડાઝલ, અતિવિખ, અરડૂસો, એ ઔ-
પધોનું ચૂર્ણ નાખીને તેને ફરી ચૂર્ણે ચઢાવી ઘાડો કરવો. વળી તેમાં
કાચથી અરધું બકરીનું દૂધ તથા દૂધથી આઠમે ભાગે ઘી નાખીને
કડકીએ ચોટે એવો પાક થતાંસુધી પાક કરવો. પછી તેમાં ચોસહ
તોલા ગોળ નાખવો. એ પાકની ગોળીઓ વાળીને સવારમાં ભોજન
ક્યાંવિનાના રોગીને યોગ્ય પ્રમાણમાં (એક તોલો) ખાવા આપવી. એથી
ત્રિદોષ એકદા થઈને કોષવાથી ઉપજેલો મહા ભયંકર અતીસાર, શૂળ,
મૂર્છા, બ્રમ, પેદ ચઢવું, અને કમજો, એ રોગોને મટાડે છે. વાગવાથી
થયેલું અથવા શરીરની અંદર થયેલું ક્ષત અને તેથી જોતો દેહ સૂકાઈ
ગયો હોય એવા રોગીને તથા ક્ષયવાળા રોગીને કે ઉરઃક્ષત ક્ષયવાળા
રોગીને આ અમૃતવટક હિતકર છે.

બિંદવાદિ ચૂર્ણ.

પૃક્કવિલ્વાગુરુરોધ્રચૂર્ણં મધ્વાદિયોજિતમ્ ।

રક્તાતિસારશમનં બાલાનાં ક્ષીણદેહિનામ્ ॥

इति संनिपातातिसारः ।

પાકું ખીણું, અગર અને લોધર, એ ઔપધોનું ચૂર્ણ મધ સાથે
આપવાથી બાળક અને ક્ષીણદેહવાળા રક્તાતીસારના રોગીઓનો રક્તા-
તીસાર મટે છે.

गुहब्रंशनी चिकित्सा.

यदा गुदं निरस्येत् तु तदा कुर्यात् क्रियामिमाम् ।

सहचर्या बलानां च रसो ग्राह्यो घृतं पयः ॥

पक्वघृतेन लेपः स्यात् तस्य चेदं प्रशस्यते ।

अरणीपल्लवकाથो वाष्पसंस्वेदनं हितम् ॥

लोष्ठं प्रतप्तमથવાग्निनिभं निरस्य

निर्वाप्य काञ्जિકजेले विदधीत તદ્વત્ ।

૧ એક. પ્ર૦ ૧ લી. ૨ સાહચર્યા: ફલગ્નાં ચરસો ગ્રાહ્ય: ઘૃતં પય:
પ્ર૦ ૩૧. ૩ વાષ્પલોષ્ટસંસ્વેદનમ્ પ્ર૦ લી.

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય ત્રીજો.

૩૩૧

સાચ્યાયૈ તસ્ય ગુદસેકમતિપ્રશસ્તં
અપ્રં ગુદં હિ વિનિવેદ્ય ચ વંધનં સ્યાત્ ॥

इति गुदब्रंशः ।

જ્યારે અતિસારના જોરથી રોગીની ગુદ આહાર નીકળે ત્યારે આ ક્રિયા કરવી; પીળા કાંટાસળિયાનો તથા બજા નામે વનસ્પતિનો રસ લેવો. (પાંદાતરમાં, કાંટાસળિયાના ફળનો રસ લેવો એમ છે.) તથા તે રસમાં દૂધ અને ગાયતું ઘી નાખવું. પછી પકવ કરીને તે ઘી આહાર નીકળેલી ગુદ ઉપર ચોપડવું. વળી એ રોગીની ગુદને અરણીના પાંદડાંના ક્વાથની વરાળ વતી આદ્ર આપવો, તે હિતકારક છે. અથવા માટીનો ગોળો અગ્નિમાં લાવ્યેણ તપાવીને તેને કાંછમાં નાંખીને તેની વરાળવડે ગુદને આદ્ર આપવો. તથા તે કાંછ ના સેહેવાય એવા ગરમ પાણીવડે તેના ગુદ ઉપર સિંચન કરવું. તે રોગીને સુખ ઉપગમે છે તથા તેના રોગને હાયદાકારક છે. પછી આહાર નીકળેલી ગુદને શરીરની અંદર મૂકીને પાટા બાંધવો.

असाध्य अतीसारनां लक्षणैः.

लशुनकुणपगन्धं पूयगन्धं घनं वा
पललजलसमानं पक्कजम्बूनिभं वा ।
वृतमधुपयसामं तैलशैवालनीलं
सघनदधिसवर्णं वर्जयेच्चतिसारम् ॥
अममदतमकार्शं शूलमूर्च्छाविदाहं
श्वसनमतिविवर्णं छर्दिमूर्च्छातृडार्त्तम् ।
विकलमतिशयेनासौख्यशोकज्वरार्त्तिः
तमपहरतु दूरं सिद्धिदाता न दृष्टः ॥
शोफं शूलं ज्वरं तृष्णां श्वासं कासमरोचकम्
छर्दिं मूर्च्छां च हिकાं च दृष्ट्वातीसारिणं त्यजेत् ॥
दृष्ट्वा शोफं तथाध्मानं हिकાं छर्दिमरोचकम् ।
तथाच पाण्डुरोगार्त्तमतिसारयुतं त्यजेत् ॥

इत्यतिसारचिकित्सा ।

૩૩૬

હારીતસંહિતા.

જે અતીસારના ઝાડાનો વાસ લસણુ જેવો, મુઝદા જેવો અને પદ્મ જેવો હોય; જે ઝાડો ધન (ધાડો) હોય; જેનો રંગ માંસના રસ જેવો, પાકા જાંબૂના રસ જેવો, ધી જેવો, દૂધ જેવો, મધ જેવો, તેલ જેવો, શેવાળ જેવો કે કાળો (નીલો) હોય; અથવા જેનો રંગ ઘાડા દહીં જેવો હોય; એવા અતીસારના રોગવાળાને સાંડે થશે નહિ એમ જાણી તેને વૈદ્યોએ છોડી દેવો.

જે અતિસારવાળાને ફેર આવતા હોય, મીણો ચઢતો હોય અને અંધારાં આવતાં હોય; જેનું શરીર પાતળું થઈ ગયું હોય; જેને શૂળ, મૂર્છા અને દાહ થતો હોય; જેને અતિશય શ્વાસ ચાલતો હોય; જેના મુખની કાંતિ બદલાઈ ગઈ હોય; જે ઉલટી, મૂર્છા, અને તરસથી પીડાતો હોય; જે અતિશય વિકળ થઈ ગયો હોય; જેને ચેન ન પડતું હોય; તથા જેને સોજા ચડ્યા હોય અને જવરની પીડા હોય; એવા અતિસારના રોગીને વૈદ્યોએ વેગજેથીજ પડ્યો મૂકવો; કેમકે તેવા રોગીને સારો કરનારો કોઈ જોવામાં આવ્યો નથી.

જે અતિસારના રોગવાળાને સોજો, શૂળ, તાવ, તરસ, શ્વાસ, ખાંસી, અરુચિ, ઉલટી, મૂર્છા, અને હેઝકી, એવા ઉપદ્રવ થયા હોય તેને વૈદ્યે પડ્યો મૂકવો; કેમકે તેને સાંડે થતું નથી.

વળી જેને સોજો, પેટ ચઢ્યું, હેઝકી, ઉલટી, અરુચિ, એવા ઉપદ્રવ થયા હોય, તથા જે પાંડુ રોગથી પીડિત હોય, એવા અતીસારના રોગવાળાને જોઈને વૈદ્યે પડ્યો મૂકવો. અર્થાત્ એવો અતિસાર મટતો નથી.

ઘતિ અતિસાર ચિકિત્સા.

ગૃહણી રોગની ચિકિત્સા.

ગૃહણીનું લક્ષણ.

यदल्पमलं कमशो निषिक्तं मलं मलाधारगतं च नित्यम् ।

हत्वान्तराग्निं कुरुते नरस्य विकारमाहुर्ग्रहणीति संज्ञा ॥

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય ત્રીજો.

૩૩૭

જે રોગમાં મળાશયમાં રહેલો મળ નિત્ય નિત્ય વારંવાર થોડો થોડો યુદ્ધકારા બાહાર પડે છે તથા જઠરાગ્નિનો નાશ કરીને વિકાર ઉત્પન્ન કરે છે તે રોગને ગ્રહણી કરીને કહેછે.

ગ્રહણીનું બીજે પ્રકારે લક્ષણ.

નિર્વૃત્તે ચાતિસારે શમયતિ દહનં મૂયસા દોષતોઽપિ
મુક્તાન્નં વા મલાન્નં બહુદિનમનિશં સશ્ચયિત્વા તિસર્તિ ।

વારં વારં વિગૃહ્ય સહજમથ મલં પચ્યમાનં ઘનં વા
તં ચાદુર્વ્યાધિગોરં મનુજરુજકરં સ્યાચ્ચ ગ્રહણીતિ સંજ્ઞા ॥

અતિસાર નિવૃત્ત થયા પછી જઠરાગ્નિ અત્યંત દૂષિત થવાથી શાંત પડી જાય છે; આધેસા અન્નને અને મળના અંશને અહુ દિવસ-સુધી આમાશય કે મળાશયમાં સંચિત કરી રાખીને પછી નિરંતર અતિસારરૂપે બાહાર પાડે છે. તે મળને વાતાદિ દોષ વારંવાર અટકાવે છે અને વળી સહજ પાચન થતી અવસ્થામાં કે ઘનરૂપ અવસ્થામાં તે મળ પડે છે. એવા ઘોરરૂપ તથા મનુષ્યને પીડા કરનાર વ્યાધિને ગ્રહણી એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે.

ગ્રહણીના પ્રકાર.

લક્ષણં ચાતિસારસ્ય વિજ્ઞેયં ગ્રહણીગદે ।

વાતિકં પૈત્તિકં ચૈવ શ્લેષ્મિકં સાન્નિપાતિકમ્ ।

નૈવ ચૈકેન દોષેણ જાયતે ગ્રહણીગદઃ ।

તેન સંક્ષીયતે દેહમન્તર્દાહો વિપાકતા ॥

જે લક્ષણ વાતાદિ અતિસારનાં કહેલાં છે તેજ લક્ષણો વાતાદિ ગ્રહણીનાં પણ જાણવાં. અને તેથી વાતિક, પૈત્તિક, ક્ષ્માત્મક અને સન્નિપાતાત્મક, એવા ગ્રહણીના પ્રકાર થાયછે. એકજ દોષવડે ગ્રહણી રોગ ઉપજે છે એમ નથી; પણ અનેક દોષથી ગ્રહણી રોગ ઉપજે છે, તેથી દિવસાનુ દિવસ દેહ સૂકાતો જાય છે, શરીરની અંદર દાહ થાયછે અને ધાતુઓ વગેરે પાકી ઉઠે છે.

૨૯

અહુણીના ઉપદ્રવ૩૫ ગુદમાદિની સંપ્રાપ્તિ અને લક્ષણો.

તિકૈઃ કષાયઃ કદુકામ્લવિદાહિરુક્ષૈઃ

શીતાલ્પભોજનપરૈઃ શ્રમમૈથુનૈશ્ચ ।

ભારાધ્વહસ્તિ રથધાવન વાહનૈશ્ચ

સંકુદ્રવાયુરિતિ હન્યનલસ્ય વેગમ્ ॥

તસ્માત્ તદન્નમનિલેન તુ લિહ્યમાનં

રક્તેન યુક્તમનિલે પરિપાકમેતિ ।

સંજાયતેઽપિ મનુજસ્ય તથા ગદોયં

ગુલ્મેતિ નામ સ ચ પંચવિધો વભૂવ ॥

ગ્રીહા ચક્રજઠરકં તુ મલોવિવન્ધો-

ઽઘ્રીલા કૃમિર્જઠરરોગભવો હિ તસ્ય ।

એતૈર્ભવન્તિ ગ્રહણીપરિવર્તમાના

ઘોરાશ્ચ દુઃખજનની મનુજસ્ય ચિત્તે ॥

કણ્ઠાસ્યશોપતિમિરં હૃદિ પાર્શ્વશૂલં

નાભૌ વ્યથાતિકૃશતાતિવિષ્ણુચિકા ચ ।

કર્ણે સ્વનોઽતિઘમનં ક્લમશૂલમોહઃ

ૈવાસશ્ચ ગુલ્મમિતિ લક્ષણમેવ વિદ્ધિ ॥

યસ્યૈતાનિ ચ લિઙ્ગાનિ ગુલ્મોશંકી સચિદ્ગ્રહઃ ।

ગૃહણીનામ દુઃસાધ્યસ્તસ્ય વક્ષ્યામિ લક્ષણમ્ ॥

કડવાં, તુરાં, તીખાં, ખાટાં, પાકાવસ્થામાં દાહ કૃત્વજ કરે એવાં-
લૂખાં, હડાં, અને થોડાં ભોજન કરવાથી; થાકથી; મૈથુનથી; ભાર વહન
કરવાથી; માર્ગમાં ખુસાફરી કરવાથી; હાથી, રથ કે વાહન ઉપર બેસીને
વેગથી જવાથી; અને દોડવાથી; એવાં કારણોથી વાયુ દોષ વિકાર પા-
મીને જઠરાગ્નિના વેગનો નાશ કરે છે. એ રીતે અગ્નિના વેગનો નાશ
થવાથી વાયુ તેમાંના અત્રના વિભાગ કરે છે અને તે ઘોહીમાં મળીને

૧ સંકુદ્રવાયુહનને ડનલવેગમેનમ્ પ્ર૦ ૧ લી. સંકુદ્રવાયુહનને સિલમત્રિભૂ-
મિમ્ પ્ર૦ ૩ જી. ૨ મનલે પ્ર૦ ૩ જી. ૩ મલપ્રબંધો પ્ર૦ ૧ લી. ૪ સાધ્ય
ન ગુલ્મમિતિ પ્રત ૩ જી. ૫ ગુલ્મિનં તં વિદુર્બુધાઃ પ્ર૦ ૧ લી.

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય ત્રીજો.

૩૩૯

વાયુમાં પરિપાક પામે છે. એવી રીતે વાયુના કારણથી મનુષ્યને જે આ રોગ પેદા થાય છે તેને ગુલ્મ કહેછે. એ જરૂર રોગ પાંચ પ્રકારનો છે. પાંચ પ્રકાર આ પ્રમાણે:—ખીહા (ડાળા પડખાની ગ્રંથિ ફૂલવાથી થયેલો જરૂરોગ), યકૃત (જમણા પડખાની ગ્રંથિ ફૂલવાથી થયેલો જરૂરોગ), મલાનિબંધ (અતિસાર) અથવા મલપ્રવંચો એવે પાઠ હોય તો મળતું રોગાણુ અક્રીલા અને કૃમિ, એ પાંચ વ્યાધિથી ગ્રહણી રોગમાં થાયછે. એ ગ્રહણી મહા ભયંકર અને મનુષ્યના ચિત્તમાં દુઃખ ઉત્પન્ન કરનારી છે. એવી રીતે ગુલ્માદિ વ્યાધિઓથી યુક્ત ગ્રહણી રોગમાં કંઈ તથા મુખે શોષ પડેછે; આંખે અંધારા આવેછે; છાતીમાં અને પાસાંમાં શૂળ મારે છે; નાભિમાં વ્યથા થાયછે; શરીર અતિશય કૃશ થઈ જાયછે; ઝાડો તથા ઓકારીરૂપ વિસૂચિકા થાયછે; કાનમાં અવાજ થાયછે; ઉલટીનું જોર બહુ હોયછે; શરીર શ્રમિત થયેલું લાગે છે; પેટમાં ચૂંક કે આંકડી આવેછે; રોગી બેભાન થઈ જાયછે; શ્વાસ ઉપડે છે; અને ગુલ્મ કોપે છે. એવાં ચિન્હ જોને થતાં હોય, ગુલ્મરોગની શંકા ઉપજતી હોય, વખતે ઝાડો કપ્પજ થઈ જતો હોય, તેને ગ્રહણી નામે દુઃખે કરીને મટે એવો વ્યાધિ થયો છે એમ જાણવું. હવે એ રોગનાં લક્ષણ કહું છું.

વાતગ્રહણીનાં લક્ષણ.

चित्रं सशब्दं सृजतेतिवर्चः सफेनिलं मंदमतीव रूक्षम् ।

श्वासात्तिद्यુक्तं तनुशैथिलं च स्नायो ग्रहण्यां पवनप्रकोपात् ॥

વાયુથી થયેલા ગ્રહણી રોગમાં રોગીનો ઝાડો વિવિધ રંગવાળો, શીથળાળો, અતિશય લૂખો અને પાતળો કે ઢીલો થાયછે. ઝાડો થતી વખતે રોગીની ગુદામાંથી અવાજ થાયછે. ઝાડો ઘણો થાયછે; અને ધીમે ધીમે થાયછે. વળી ઝાડનો આવ પણ થાયછે.

પિત્તગ્રહણીનાં લક્ષણ.

विदाहि शीर्णं सरुजं तृषार्त्तं दुर्गन्धपीतारुणनीलकालम् ।

संसृज्यते यस्य मलैर्विमिश्रं पित्तोद्भवा सा ग्रहणीति संज्ञा ॥

પિત્તથી થયેલી ગ્રહણીમાં રોગીનો ઝાડો દાહ ઉત્પન્ન કરે એવો

૩૪૦

હારીતસંહિતા.

ગરમ, પાતળો, પીડા કરે એવો, દુર્ગંધવાળો. પીળો રાતો લીલો કે કાળો, અને મળ સાથે મળેલો હોયછે, એ રોગમાં રોગી તરસથી પીડા પામેછે.

કેંક્ર ગ્રહણીનાં લક્ષણ.

હૃલાસશ્છર્દિ સ્વસનં ચ શોફઃ કાસો જડત્વં ચ સશીતતા ચ ।
વૈરસ્યમાસ્યે ગુરુગાત્રતા સ્યાદરોચકં વૈ સકફગ્રહિણ્યામ્ ॥

કેંક્રીયુક્ત ગ્રહણી રોગમાં રોગીને છાતીમાં પીડા થાયછે; તેમજ શ્વાસ, સોળે, ખાંસી, જડપણું, શીતળતા, મુખમાં વિરસતા, શરીરનું ભારેપણું અને અરચિ, એવાં ચિન્હ થાયછે.

ત્રિદોષ ગ્રહણીનાં લક્ષણ.

ત્રિભિઃ સમેતં ગદિતં ચ ચિહ્નમેતસ્ય કોપો મધુરાસ્યતા વા ।

દાહોઽથ મૂર્છા સ્વસનં જડત્વં સસન્નિપાતગ્રહણીગદઃ સ્યાત્ ।

વાતાદિ ત્રણે દોષ કેપવાથી ગ્રહણી રોગ થયો હોય તો જે જે ચિન્હ વાતાદિ પ્રત્યેક દોષની ગ્રહણીમાં માલમ પડેછે તે બધાં અહીં સામઠાં જણાય છે. વળી ત્રિશેષમાં-રોગીનું મુખ મધુર થાયછે, શરીરે દાહ થાયછે, મૂર્છા આવેછે, શ્વાસ થાયછે અને જડતા ઉપજે છે.

વાત સંગ્રહણીમાં પાચન ક્વાથ.

દારુનાગરનિશા સવાસ્કા કુણ્ડલી મગધજા સઠી ઘનમ્ ।

રાક્ષા માર્ગિ સરલાહ્વપૈકરં પાચનં ભવતિ વાતિકગ્રહે ।

દેવદાર, સુંઠ, હળદર, અરડૂસો, ગજો, પીપર, પડકચુરો, મોથ, રાસના, ભારંગ, સરલ દેવદાર, પુષ્કરમૂલ, એ ઔષધોનો ક્વાથ કરીને પાવાથી વાયુથી થયેલી ગ્રહણીની પીડા મટેછે; કેમકે એ ઔષધોનો ક્વાથ કાચા મળને પકવે છે.

પિત્તગ્રહણીમાં પાચન.

નલવેણુકુશાનાં ચ કાશેક્ષૂનાં ચ મૂલકમ્ ।

નિઃકાથ્ય પાનં હિતં ચાસ્ય પાચનં પૈત્તિકે ગ્રહે ।

૧ સાધ્યં નગુલમિતિ. પ્ર૦ ૩ જી. ૨ ગુલ્મિતં તં વિદુર્બુધાઃ. પ્ર૦ ૧ લી.
૩ દરોચકંશંસ્ત્રશકૃદગ્રહસ્તુ. પ્ર૦ ૧ લી.

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય ત્રીજો.

૩૪૧

લઘુ દેવનલ, વાંસ, ઝામ, કાસ, સેરડી, એ સર્વનાં મૂળ લઈને તેનો ક્વાથ કરીને રોગીને પાવો. એ ક્વાથ પિત્તગ્રહણીમાં હિતકરક છે.

કફગ્રહણીમાં પાચન ક્વાથ,

વ્યાઘ્રીગ્રન્થિકચવ્યં સુરસા શુણ્ઠી સદાડિમં રજની ।

ઘનચિત્રકમેવં હિ ક્વાથો ગ્રહણીકફં હન્તિ ॥

રીંગણી, પીપરીમૂળના ગંદોડ, ચવક, તુળસી, સુંઠ, દાડિમ, હળદર, મોથ, ચિત્રો, એ ઔષધોનો ક્વાથ કફથી થયેલા ગ્રહણી રોગને નાશ કરેછે.

સુંઠ્યાદિ અમૃત પ્રાશન.

શુણ્ઠી કણા દ્વિરજની ઘનચિત્રકં ચ

પષાં ચતુર્ગુણમિતા ત્રિફલા સમાંશા ।

કલ્કં ઘનં ન દિથિલં પરિવાપ્ય તસ્માત્

મહાતકાનિ શતકં પરિયોજ્ય તસ્માત્ ॥

યોજ્યઃ પુનઃ પ્રતિવિષં ત્રિફલા વિઙ્ગ-

સિન્ધૂતથવહ્નિત્રિકટુ ત્રિસુગન્ધિયુક્તં ।

ચૂર્ણં પુનર્ગુડયુતં ઘૃતમિશ્રિતં ચ

કૃત્વા વિઙ્ગાલપદ્માત્રકમોદકાંશ્ચ ॥

મક્ષેદ્યથાવલમપિ ગ્રહણીમદે ચ

અર્શોભગન્દરમરોચકગુલ્મમેહાન્ ।

શૂલાશ્મરીકૃમિજરોગહરં ચ પાણ્ડૌ

શ્રેષ્ઠં રસાયનમિદં વલિનાશનં સ્યાત્ ॥

તૃપ્યં બલં વિદધતેऽપ્યતિકૃચ્છ્રદોષમ્

વર્ણેન્દ્રિયપ્રબલદીપ્તિકરં રુજોઘ્નં ।

કુષ્ઠભ્રમાપહરણં કુરુતે સદૈવ

યુક્તોપમુક્તમિતિ સર્વગુણાનુવૃદ્ધિઃ ॥

इति शुण्ठ्याद्यमृतप्राशनम् ।

સુંઠ, પીપર, હળદર, આંબાહળદર, મોથ, ચિત્રો, એ સર્વ ઔ-

૩૪૨

હારીતસંહિતા.

પથેથી યોગણી ત્રિફલા લેવી. ત્રિફલાના ત્રણે ભાગ સરખા લેવા, એટલે હરડે, બેડાં, અને આમળાં એ ત્રણે સરખા વજનમાં લેવાં. એ સર્વનું ઘાડું કલક કરવું, ઢીલું કરવું નહિ. એ કલકમાં સો ભીલામાં નાખવાં. અને પછી તેમાં કાણું અતિવિખ, ત્રિફળા, વાવડીંગ, સિંધવ, ચિત્રો, સુંઠ, પીપર, તળ, તમાલપત્ર, એલચી, એ સર્વે મેળવીને તેનું ચૂર્ણ કરવું એ ચૂર્ણમાં ઘી અને ગોળ નાખીને એક એક તોલાની તેની ગોળીઓ કરવી. પછી અહણી રોગવાળાએ પોતાની શક્તિના પ્રમાણમાં તે ગોળીઓ ખાવી એ ગોળીઓ અર્શ, ભગંદર, અરચિ, ગુદમ, પ્રમેહ, શૂળરોગ, પથરીનો રોગ અને ધૃમિરોગ, એ સર્વને મટાડનારી છે. વળી તે પાંડુ રોગમાં ઉત્તમ રસાયનરૂપ છે. એના સેવનથી શરીર ઉપર વળેલી કરચલીઓ નાશ પામે છે. તે વીર્યને વધારે છે, બળ આપે છે, મૂત્રકૃન્ધને કે બીજા કષ્ટર વ્યાધિને મટાડે છે. શરીરના વર્ણને અને છદ્મિયેને સુધારે છે તથા શોભાયમાન કરેછે, શરીરની પીડાઓને હરેછે, કાઠ અને ભ્રમ રોગને સદૈવ નાશ કરેછે, અને એવી રીતે યુક્તિપૂર્વક તેનું સેવન કર્યું હોય તો સર્વ પ્રદારના ગુણની વૃદ્ધિ થાયછે.

અભયાદિ અવલેહ.

હરીતકીપશ્ચશતાનિ ધ્રીમાન્
 ગોમૂત્રદ્રોણેન સઠ્ઠદ્વિપાચ્ય ।
 મૃદ્વન્નિના યાવદ્દશેષમેવ
 મૂત્રં વિઝીર્ણં વિધિવદ્ વિધિજ્ઞઃ ॥
 નિર્વાપ્ય ચૂર્ણં પ્રતિશોપ્ય શીતે
 છાયાવિશુષ્કાન્ પ્રવિદાર્યં ચાસ્થીન્ ।
 ચૂર્ણં ચ શુણ્ઠીમગધાવિષાશ્ચ
 ત્રિંગન્ધમૂર્વાચવિકાન્વિતાશ્ચ ॥
 નિઃકાથ્ય છલ્લીં કુટ્જસ્ય તાવત્
 દ્યૌર્વોપલેપી ભવતીતિ યાવત્ ।
 તસ્યાર્દ્રભાગેન ગુહં વિદદ્યાત્
 ક્ષીરં તદર્દ્રેન ગવાજકં વા ॥

૧ સુગંધિ. પ્ર. ૧. પ્ર૦ ૧ લી. ૨ વિમથ્યાત્.

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય ત્રીજો.

૩૪૩

નિર્વાપિતં તં ઘૃતભાજને ચ
 સંસ્થાપિતં ચૂર્ણમિદં પ્રશસ્તમ્ ।
 સિન્ધૂત્થવહ્નિત્રિકટુ ત્રિસુગન્ધિયુક્તં
 ચૂર્ણં પુનર્ગુડયુતં ઘૃતમિશ્રિતં ચ ॥
 ચૂર્ણેન તેન સકલગ્રહણી ચ પાણ્ડુ
 શોષાદ્મરીકમિજગુલ્મમથાતિસારાન્
 છાંદાયકૃચ્છાસિષુ માનવેષુ
 વિષ્ણુચિકાપીનસમસ્તકાર્તિમ્
 વિનાશનઃ સઘસ્તથા જ્વરાણામ્ ॥
 અધ્વશ્રમક્ષીણવલોદરાણામ્
 એકાહિકાદિજ્વરનાશનઃ સ્યાન્
 લેહોઽભયાદ્યોઽમૃતવજ્રરાણામ્ ॥

ઇત્યમયાદ્યોઽવલેહઃ ।

એક હજાર ચોવીસ તોલા અથવા એક દ્રોણ ગાયના મૂત્રમાં પાં-
 ચસો હરડે નાખવી, અને તેને ધીમા તાપથી જ્યાંસુધી તમામ મૂત્ર
 હરડેમાં પચી જાય જ્યાંસુધી પકવ કરવી. પછી વિધિને જાણનારા વૈદ્યે
 વિધિ પ્રમાણે તેને જાંયડામાં સૂકવીને સૂકાયા પછી તેને ચીરીને તેમાંના
 દળિયા કાઢી નાખવા અને પછી તેમાં આ પ્રમાણે ચૂર્ણ નાખવું:-સુંદ,
 પીપર, અતિવિખની કળી, તજ, તમાજપત્ર, એલચી, મોરવેલ, ચવક,
 એ ઔષધનું ચૂર્ણ નાખીને તે હરડેના દળ સાથે મિશ્ર કરવું. પછી
 ઈંદ્રજવની જાલને પાણીમાં ઉકાળવી અને તેનો ક્વાથ થયે તે ગાળી લેવો
 એ ક્વાથમાં ઉપરનું ચૂર્ણ નાખીને તેનો દુઢીએ ચોટે એવો પાક
 કરવો. એ પાકથી અર્ધભાગે ગોળ તેમાં નાખવો તથા તેથી અરધું
 ગાયનું કે બકરીનું દૂધ નાખવું. પછી તેનો પાક કરીને તેને ધી ભરવાના
 વાસણમાં નાખવું, અને તેમાં આ ચૂર્ણ મેળવવું: સિંધવ, ચિત્રો, સુંદ,
 પીપર, મરી, તજ, તમાજપત્ર, એલચી, એ ચૂર્ણ તેમાં નાખવું. એ
 સવળું એકડું થયેલું ચૂર્ણ એ અભયાદિ અવલેહ કહેવાયછે. એમાં ગોળ
 અને ધી મેળવીને યુક્તિપૂર્વક ખાવાથી સ્વળા પ્રકારના અદણીના રોગ,

૩૪૪

હારીતસંહિતા.

પાંડુ રોગ, શોષ, પથરી, કૃમિરોગ, ગુલ્મ, અતિસાર, બરેલ, પાંડુપ્રત (પિત્તની ગાંઠ), શ્વાસરોગ, વિસ્મૃતિકા રોગ, પીનસ, માથાની પીડા,નું એ સર્વ રોગ મટેછે, વળી તેથી સધળા પ્રકારના તાવ નાશ પામે છે. અને નાગે ચાક્રવાથી થાકેલા તથા જેમનું બળ નાશ પામ્યું છે એવા, તેમજ ઉદર રોગવાળા, અને એકાંતરિયા વગેરે વિવિધ જ્વરવાળા, એ સર્વને આ અભયાદિ અવલેહ અમૃત સરખો છે.

દ્રાક્ષાદિ ક્ષીર.

દ્રાક્ષાક્ષીરેણ પક્તવા યાવદ્દનં દાન્યુપલેડપિ ચ ।
 દૃષ્ટ્વા પશ્ચાત્તૈઃ સમાલોઢ્ય ચેમાન્યૌષધાનિ મતિમાન ॥
 પર્યટાતિવિષા મૂર્ચા પટોલં ઘનબાલકમ્ ।
 તથાભયાનાં ચૂર્ણં તુ સમશર્કરયા યુતમ્ ॥
 તેન ક્ષીરેણ સંયોજ્ય વિદાર્યાઃ કન્દમેવ ચ ।
 ઘૃતેન નવનીતેન પિષ્ઠં કૃત્વાડથ મક્ષયેત્ ॥
 સપિત્તગ્રહણીપાણ્ડુકામલાર્તિતૃષાપહમ્ ।
 ભ્રમમૂર્છાં તથા હિક્કાં તમકોન્માદમશ્મરીમ્ ।
 મેહપિત્તાસૃજં કુષ્ઠં નાશયત્યાશુ નિશ્ચિતમ્ ॥

इति द्राक्षादिक्षीरम् ।

ગાયના કે બકરીના દૂધમાં દ્રાક્ષ નાખીને જ્યાંસુધી તે દૂધ જાડું તથા કડકીએ ચોટે એવું થાય ત્યાંસુધી તેનો પાક કરવો. પાક થયો જોઈતો તે દ્રાક્ષોને તેમાં હલાવી નાખીને ગુદ્ધિમાન વૈદે આ ઔષધો તેમાં નાખવાં. પિત્તપાપડો, અતિવિખની કળી, મોરવેલ, પટોલ, મોથ, વાળો, સાકર તથા હરડેનું ચૂર્ણ સમાન ભાગે, વિદારીકંદનું ચૂર્ણ, એ સર્વ તે પાકમાં નાખવું. પછી તેને એકત્ર કરી ઘી અથવા માખણ સાથે મેળવી ગોળી કરીને ખાવી. એ ઔષધ ખાધાથી પિત્તથી ઉપ-જેલો ગ્રહણી રોગ, પાંડુરોગ, કમળો, તરસ, ભ્રમ, મૂર્છા, હેડકીનો રોગ, તમક નામે શ્વાસ, ઉન્માદરોગ, પથરીનો રોગ, પ્રમેહ, પિત્તરક્ત, કોઠ, એ સર્વ રોગ જરૂર મટે છે.

इति आत्रेयभाषिते हारीतोत्तरे तृतीयस्थाने अतीसारचिकित्सा

नाम तृतीयोऽध्यायः ।

चतुर्थोऽध्यायः ।

आत्रेय उवाच ।

गुल्मनी ચિકિત્સા,

શ્રુણુ પુત્ર ! પ્રવક્ષ્યામિ ગુલ્માનાં ચૈવ લક્ષણમ્ ।

તસ્માત્ તેષાં પ્રતીકારમૌષધાનિ વિશેષતઃ ॥

આત્રેય કહેછે,—હે પુત્ર ! હું તને ગુલ્મનાં લક્ષણ કહું છું તે તું સાંભળ. અને તે પછી તેની ચિકિત્સા તથા તેનાં ઔષધો વિશેષે કરીને કહું છું તે સાંભળ.

ગુલ્મના પાંચ પ્રકાર.

પञ्चधा संभवत्येते गुल्मा जठरसंसृताः ।

हृत्कुक्षौ नाभिवस्तौ च मध्ये च पञ्चमः स्मृतः ॥

હૃદયસ્યો યઠુક્ષામ કુક્ષૌ સાષ્ટીલિકોચયતે ।

મધ્યે હ્રીહા સમાખ્યાત્તો વસ્તૌ ચણ્ડવિવૃદ્ધકઃ ॥

નાભૌ સંલક્ષ્યતે ગ્રન્થી નામાન્યેષાં પૃથક્ પૃથક્ ।

જઠરમાં ઉત્પન્ન થયેલા ગુલ્મ પાંચ પ્રકારના થાયછે. એક હૃદય-માં, બીજા કુખમાં, ત્રીજા નાભિમાં, ચોથા બસ્તિમાં, અને પાંચમો પેટની વચમાં, એ પાંચ જગ્યાએ ગુલ્મ થાય છે. જે ગુલ્મ હૃદયમાં થાય છે તેને યકૃત કરીને કહે છે; જે ગુલ્મ કુખમાં થાય છે તેને અકીલા કરીને કહે છે; જે ગુલ્મ પેટની વચમાં થાય છે તેને પ્લીહા (ખરોળ) કરીને કહે છે; જે ગુલ્મ પેડુમાં થાય છે તેને ચંડવિવૃદ્ધ કરીને કહે છે; અને જે ગુલ્મ નાભિમાં થાય છે તેને ગ્રંથી કરીને કહે છે. એવાં તેમનાં જૂદાં જૂદાં નામ છે.

૩૪૬

હારીતસંહિતા.

ગુદ્મના હેતુ અને સંપ્રાપ્તિ.

અતઃ પ્રકોપં વક્ષ્યામિ येन कुर्वन्ति बाधकम् ॥

સ્વભાવાત્ પિત્તરક્તાદ્યાઃ સેવંતેऽમ્લવિદાહિકમ્ ।

उष्णं च क्षारमद्यं वा चोष्णपानातिसेवनात् ॥

તથા શોકઃ શ્રમોઽધ્વાનાં શોષાત્ સંક્ષોભનાદપિ ।

उच्चभाषणगानेन धनुर्ज्याकर्षणेन च ।

પૃષ્ઠે મુષ્ટ્યાભિઘાતેન હૃદયે તાઢનેન વા ॥

भारेणोद्धरणाद्वापि रक्तं शोषयते हृदि ।

તેન ગુલ્મેતિ નામ તુ જાયતે રક્તપિત્તકમ્ ॥

કદાચિત્ ત્રિષુ દોષેષુ સમ્ભવશ્ચાસ્ય દૃશ્યતે ॥

વાતેનોર્દારિતં ચૈવ કફેન ચ ઘનીકૃતમ્ ।

પિત્તેન પાકતાં પ્રાપ્તં ત્રિદોષસંભવં યકૃત્ ॥

હવે એ ગુદ્મ જેણે કરીને કોપીને શરીરને પીડા કરે છે તે હું કહું છું. જે માણસના શરીરમાં સ્વભાવથીજ પિત્તનો કે રક્તનો કે એવાજળીજ દોષનો પ્રદોષ છે તે માણસો જ્યારે ખાટા કે દાહકર્તા પદાર્થોનું સેવન કરેછે, અથવા ગરમ પદાર્થ, કે ક્ષાર, કે મધ, અથવા અતિશય ગરમ પાણીનું સેવન કરેછે, તેમજ રોગીને શોષ કે માર્ગમાં ચાલવાનો શ્રમ, કે શોષ થાયછે, ત્યારે રક્ત અને પિત્તથી ગુદ્મ ઉપજે છે. વળી સંક્ષોભ કરનારાં કારણોથી, ઘણો ઘાંટો તાણીને બોલવાથી કે આવાથી, ધનુષ્ય પલુછ ખેંચવાથી, ખરડામાં મુકીઓ વાગવાથી, છાતીમાં મુકી વગેરે વાગવાથી, ઘણો ભાર ઉપાડવાથી અને કોઈ પદાર્થ ભેરથી ખેંચી કાઢવાથી, છાતીમાંનું રક્ત શોષાય છે અને તેથી રક્ત તથા પિત્ત વિહાર પામીને ગુદ્મ ઉત્પન્ન કરેછે. કોઈ વખત ત્રણ દોષવડે પણ ગુદ્મ ઉત્પન્ન થાય છે. વાયુ વધૂતને સ્થાનથી ચલાયમાન કરે છે, કફ વડે તે ઘટ થાય છે, અને પિત્તવડે તે પાકે છે. એવી રીતે વધૂત ગુદ્મ ત્રિદોષથી પેદા થાયછે.

પૃથ્વીયસ્તથાગ્નિ-મૃત્યુમાશુ ચોથો.

૩૪૭

ગુહ્યમનાં લક્ષણો.

લક્ષણં તસ્ય વક્ષ્યામિ યેન તચ્ચાપિ લક્ષ્યતે ।

ક્ષીયતે યેન મનુજો મૃત્યુમાશુ પ્રપચતે ॥

વમિઃ ક્લમસ્તથોદ્ધારો હૃદ્યાસઃ શ્વસનં ભ્રમઃ ।

દાહોઽરુચિસ્તૃપા મૂર્ચ્છા કળ્થે દાહઃ શિરોઽચ્ચથા ॥

હૃદ્ગ્જ્જ્વલં ચ પ્રતિદયાયઃ ધૃતિવનં કટુકાસ્યતા ।

સશલ્યં હૃદિ શૂલં ચ નિદ્રાનાશઃ પ્રલાપતા ॥

હૃદયે મન્યતે જાઙ્ગમુદરં ગર્જતે મૃશમ્ ।

પૈર્તૈર્લિઙ્ગૈર્વિજ્ઞાનીયાત્ યદ્વત્ કૌષ્ઠાન્તવક્ષસિ ॥

યદ્યસૌ ક્ષતજાઙ્ગદ્વસ્તેન શ્વાસોતિદુર્બલઃ ।

સદાયં ચ સશૂલં ચ કાસશ્ચોદ્ધારતા વમિઃ ॥

પૂયામઃ પતતે શ્લેષ્મા પૂતિગંધોતિવિસ્રકઃ ।

રક્તામં શુક્રસંકાશં ધૃતિવતે ચ મુહુર્મુહુઃ ॥

તથાતિસાર્યતે રક્તં શ્રમાદસંક્ષીયતે વપુઃ ।

ક્ષતજઃ સ મહાવ્યાધિર્યદ્વક્ષસિ સંસૃતઃ ॥

હવે હું તે ગુહ્યમનાં લક્ષણો કહું છું કે જેવડે તે ગુહ્ય સમજવા-
માં આવશે. વળી જે કારણોથી ગુહ્યરોગીનું શરીર ક્ષીણ થતું જાય છે
તથા જેથી તે મૃત્યુ પામે છે તે કારણો અને લક્ષણો પણ કહું છું. બ્યારે
કોઈની અંદર અતીમાં યદ્વત્ ગુહ્ય હોય ત્યારે રોગીને ઉઝડી, થાક,
ઓડકાર, અતીમાં પીડા, શ્વાસ, ભ્રમ, દાહ, અરુચિ, તરસ, મૂર્છા,
ગળામાં ખળતરા, માથામાં પીડા, અતીમાં શૂળ, સ્લેષ્મ, મુખમાંથી
ગળદ્વા પડવા, મુખનો સ્પર્શ તીવ્રો થઈ જવો, અતીમાં કાંઈ ભરણું
હોય તેવું લાગવું તથા તેથી શૂળ જેવી પીડા થવી, ઉઘનો નાશ થવો,
બ્યારી થવી, એવાં એવાં ચિન્હ થાય છે. રોગીના તદ્દયમાં જડતા
માત્રમ પડે છે, તથા તેના પેટમાં અત્યંત ઘડાટ થાય છે. એવાં ચિન્હો
ઉપરથી જાણવું કે યદ્વત્તો ગોળો કોઈમાં અતીના લાગમાં છે.

૩૪૮

હારીતગંધિના

જે એ ગુલ્મ લોહીથી વૃદ્ધિ પામ્યો હોય તો તેથી રોગીને શ્વાસ થાય છે, તે અતિશય દુર્બલ થઈ જાય છે, દાહ અને સૂળ સહિત તેને ખાંસી થાય છે, ઓડકાર આવે છે અને ઉલટી પણ થાય છે, મુખમાંથી પડ સરખો કદ પડે છે તથા તેનો ગંધ ખરાબ મુઠ્ઠા જેવો આવે છે, તે વારંવાર મુખમાંથી લોહીસરખું અને ચીરંના જેવું થૂંકે છે, તેને અતિસારવાટે લોહી પડે છે અને શ્રમ થયો હોય એમ લાગીને તેનું શરીર ક્ષીણ થવા લાગે છે, એ યદૃત્ ગુલ્મ લોહીથી થયો છે એમ જાણવું. એ ગુલ્મ છાતીમાં રહેલો હોય છે અને તે મોટો બંધકર વ્યાધિ છે.

અસાધ્યત્વ.

શ્વાસસ્તૃષ્ણાવમિમોહ શોકઃ સ્યાત્કરપાદયોઃ ।

રુચિવધોતિસારશ્ચ યદ્દુરે પરિત્યજેત્ ॥

જે ગુલ્મરોગના રોગીને શ્વાસ, તરસ, ઉલટી, મોહ, હાથે પગે સોળે, અરિચિ, અતિસાર, એના ઉપદ્રવ થાય, તે રોગીની વંદે ચિકિત્સા કરવી નહિ.

ગુલ્મની ચિકિત્સા.

અતો વક્ષ્યામિ મૈષજ્યં યેન સંપદ્યતે સુખમ્ ।

તસ્યાદૌ લંઘનં ચૈકં પાચનં તદનંતરમ્ ॥

ગુલ્મરોગ એવો બંધકર છે માટે એ રોગીને જેથી સુખ થાય એવાં ઔષધ કહું છું. પ્રથમ એ રોગીને એક ઉપવાસ કરાવવો તથા તે પછી પાચન ઔષધ આપવાં.

વિધિાદિ ક્વાથ.

વિશ્વોપકુલ્યામરિચં શઢીનાં યવાનિકાચિત્રહરીતકીનામ્ ।

કાથો યદ્દત્પાચનકેપિ શસ્તઃ આનાહગુલ્માર્તિવિષ્ણુચિકાનામ્ ॥

સુંઠ, પીપર, મરી, વડકચુરો, જવાની અજમો, ચિત્રો, હરડે, એ ઔષધોનો ક્વાથ યદૃત્ ગુલ્મનું પાચન કરવામાં હિતકર છે, તેમ પેટ ચડવાનો ઉપદ્રવ, ગુલ્મની પીડા, અને વિપ્રચિકા (મૂર્છાનો રોગ) એ રોગને પણ શાયદા કરક છે.

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય ચોથો.

૩૪૯

સુંઝ્યાદિ ચૂર્ણ.

ભાગોપકુલ્યાદ્યયગૃંગવેરં પથ્યાત્રિભાગાગ્નિફલા ચતુર્થઃ ।
 મધ્વેષ્ઠ નસ્યોપરિ તક્રપાનં નિઃકાથ્ય તોયં ચ પિબેષ્ઠ વામ્લમ્ ॥
 સૌવીરકં વા વિનિહન્તિ શીઘ્રં યદ્વદ્વિબંધોદરશૂલકાસાન્ ।
 વિષ્ણુચિકાઝીર્ણકફામયઘ્નં પાણ્ડુમયાતિ ગ્રહણીં સગુલ્મામ્ ॥
 શુષ્ઠયાદિચૂર્ણં ત્વરિતં નિહન્તિ ॥

इति शुष्वादिचूर्णम् ।

એક ભાગ પીપર, એ ભાગ સુંઝ, ત્રણ ભાગ હરડે, ચાર ભાગ મોટી માલકાંડણી, પાંચ ભાગ ઉપલેટ, છ ભાગ સિંધવ સાથે મેળવેલો જવાની અન્નમો, એ સર્વમાં ઢિંગ મેળવીને તેનું સૂક્ષ્મ ચૂર્ણ કરવું અને તેમાંથી એક તોલો ચૂર્ણ ખાઈને તે ઉપર છાસ પીવો, અથવા ખાટા પ્રદાર્થનો ક્વાથ કરીને તે ક્વાથ પીવો, અથવા સૌવીર નામે ખાટું મધ પીવું, એ આપધ યદૃત્તા ગોળાનો રોગ, બદ્ધકોષ, પેટમાંનું શૂળ, ખાંસી, મૂર્છા, અણુર્ણ, કફના રોગ, પાંડુરોગ, યુગ્મસહિત ગ્રહણી રોગ, એ સર્વ રોગને મટાડે છે. આ સુંઝ્યાદિ ચૂર્ણ ત્વરાથી એ સર્વ રોગને મટાડે છે.

ક્ષારામૃત.

ક્ષારં મુષ્કકર્કિશુકાર્જુનધ્રવાપામાર્ગરમ્ભાતિલા
 જીવન્તીકનકાહ્વયં ચન્દ્રજની કૂષ્માણ્ડવહ્ની તથા ।
 ઘાસાસૂરણમેવ તીવ્રદહને પ્રજ્વાલ્ય ભસ્મીકૃતં
 તોયેન પ્રતિસેવ્ય નિમૃતપયઃપાનં વિધેયં યદ્વત્ ॥
 શૂલાનાહવિબન્ધગુલ્મકફજાન્ રોગાન્ જયેત્ કામલાન્
 વિદ્રધ્યો દ્વિદિ શૂલપાણ્ડુગ્રહણીશોફાર્શસાં પીનસામ્ ।
 મંદાગ્ની જ્વરપીડને કૃમિગુદ્મંત્રો પ્રમેહે તથા
 શેસ્તં વૃદ્ધિષુ દાહશૂલકસનોદ્વારે વમૌ પ્લીહિ ચ ॥

મુષ્કક અથવા મોક્ષકદૃક્ જેને 'ઘંટાપાતલી' કહેછે તેનાં પાંદડાં, ખાખરાનાં પાંદડાં, સાદક, ધાવડો, અધાડો, કેળ, તલ, હરણુદોડી,

૧ અમિકળા. પ્ર૦ ૨. ૨ પાષાણાનુદરે ભવંતિ बहुधा भस्मीभवैत्काष्ठ-
 वत्. પ્ર૦ ૨.

૩૫૦

હારીતસંહિતા.

ધંતૂરો, હળદર, ડાહોળાનો વેલો, અરડૂસાનાં પાંદડાં, સૂરણ, એ સર્વને તીવ્ર અગ્નિમાં બાળીને ભસ્મ કરવાં. પછી તે ભસ્મને પાણીમાં ઓગાળીને તેમાંથી નીરતું પાણી લેઇને તેને બાળવું અને છેવટે જે ક્ષાર રહે તે લેઇ લેવો. આ ક્ષારને પાણીમાં ઓગાળીને પીવો તથા તે ઉપર સારી રીતે દૂધ પીવું. એ ક્ષાર શૂળ, પેટ ચઢવાનો વ્યાધિ, બદ્ધકોષ્ઠ, ગુલ્મ, કફના વ્યાધિ, અને કમજો એ રોગોને મટાડે છે. વળી તે વિદ્રધિ રોગમાં, છાતીના શૂળમાં, પાંડુરોગમાં, ગ્રહણીમાં, સોજના વ્યાધિમાં, અર્શ રોગમાં, પીનસ રોગમાં, જઠરાગ્નિ મંદ થઇ ગયો હોય તે રોગમાં, તાવની પીડામાં, કૃમિ રોગમાં, ગુલ્મરોગમાં, પ્રમેહમાં, અંડવૃદ્ધિ રોગમાં, દાહ રોગમાં, શૂળ રોગમાં, ખાંશીના રોગમાં, ઓડકાર ધણા આવવાના રોગમાં, ઉલ્લટીમાં અને બરોળના રોગમાં હિતકારક છે.

યકૃત્ ગુલ્મભાદિકમાં પથ્ય.

ક્ષતે ક્ષયે યકૃત્પૂર્વે સોપવાસં ચ પાચનમ્ ।

ન દેયં હિઙ્ગુ સંયુક્તં ચૂર્ણં હંતિ તદાતુરમ્ ॥

રોગીને વાગ્યું હોય અથવા ઉરક્ષત ક્ષય થયો હોય તેમાં અથવા યકૃતનો રોગ થયો હોય તેમાં પ્રથમ રોગીને ઉપવાસ કરાવ્યા પછી જે પાચન ચૂર્ણ આપવામાં આવેછે તે ચૂર્ણ હિંગ સાથે ન આપવું; કેમકે જે હિંગ સાથે આપવામાં આવે તો તે ચૂર્ણ રોગીને હણે છે.

નિંબાદિ ક્વાથ.

નિમ્બનીપથ્યવેતસં નિશા કાશ્મરી ચ તુલસી ચ હિંસિકા ।

કાથ યવ હૃદયમયાપહઃ શૂલમાશુ યકૃતશ્ચ નાશકૃત્ ॥

લીંબડો, કડંબ વૃક્ષ, ધાવડો, નેતર, હળદર, કાશ્મરી, તુલસી, રીંગણી, એ ઓપધોનો ક્વાથ તદ્દયના રોગને નાશ કરનારો છે; તેમ તે શૂળ અને યકૃતના રોગને પણ જલદી મટાડનારો છે.

સૌરાષ્ટ્રિકાદિ ક્વાથ.

સૌરાષ્ટ્રિકાસીસમહૌષધાનિ દુરાલભાજાજિપ્રવાલકં ચ ।

દાર્વી યવાની કકુભં સમજ્ઞા કાથઃ સસર્પિર્યકૃદાશુ હન્તિ ॥

સોરડી ખાટી, હીરાકસી, સુંઠ, ધમાસો, ગર્દનાં પાંદડાં, દારૂહળ-

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય ચોથો.

૩૫૧

દર, જવાની અજમો, સાદડ, મછડ, એ ઔપધોના ક્વાથમાં શ્રી નાખીને પીવાથી તે યકૃતના રોગને તત્કાળ મટાડે છે.

અષ્ટીકા નામની ગાંઠનું નિદાન.

શ્રમાતુરેણ પાનીયં પીત્વા ધાવતિ વેગતઃ ।

ધાવિતો વા પિબેત્તોયં ભુક્તં વાતિવિદાહિ ચ ॥

તથા ચામાંબુપાનાદ્વા દુર્જરઃ પલ્લેન વા ।

સાષ્ટીલાનામ વિખ્યાતો ગુલ્મોંબુકાશ્રિતોપિવા ॥

કોઈ મનુષ્ય શ્રમાતુર હોઈને તરત પાણી પીએ અથવા પાણી પીને તરત વેગથી દોડે, અથવા દોડી આવીને તરતજ પાણી પીએ, અથવા અતિશય દાહ કરે એવું કાંઈ ખાય, અથવા કાચું પાણી પીએ, અથવા ન પચે એવું માંસ ખાય, તો તેથી અષ્ટીકા નામે ગાંઠ ઉત્પન્ન થાય છે તે કોઈ વખત પાણીથીજ ઉત્પન્ન થાય છે.

અષ્ટીકાનાં લક્ષણ.

તેન દ્વહ્વાસશૂલં વા રોધાધ્માનં ચ વેપથુઃ ।

સહ્યતે ચંક્રમણાચ્ચ ભુક્તં ચાન્નં ન જીર્યતિ ॥

તૃષ્ણાતીસારવમનં ગાત્રાણાં દાઘમેવ ચ ।

પૈતૈલિંગૈઃ સમાયુક્તં જાનીયાદ્ગુલ્મપીડિતમ્ ॥

તસ્માત્તસ્ય પ્રતીકારં વક્ષ્યામિ શૃણુ પુત્રક ।

અષ્ટીકા નામે ગુલ્મને લીધે રોગીને છાતીમાં ગભરાટ થાય છે, શૂળ આવે છે, છાતીમાં અટકાવ થઈ આવે છે, પેટ ચઢે છે, શરીર ફેપે છે, ચાલતી વખતે ગાંઠ હાથે છે, ખાધેલું અન્ન પચતું નથી, તરસ લાગે છે, ડ્રનતીસાર થાય છે, ઉઘટી થાય છે, શરીરે દાહ થાય છે, એવાં ચિન્હવડે યુક્ત રોગીને અષ્ટીકા નામે ગુલ્મથી પીડિત છે એમ જાણવું. માટે હે પુત્ર ! એ રોગના ઉપાય હું તને કહું તે સાંભળ.

પથ્યાદિ પાચન ક્વાથ.

પથ્યાસમંગાકલસીસરાસ્ત્રા મહૌષધં ચાતિવિષાસુરાહ્વમ્ ।

જલેન નિઃક્રાથ્ય તતશ્ચ પાનં ગુલ્મામયાનાં પ્રતિપાચનં ચ ॥

૩૫૨

હારીતસંહિતા.

હરડે, મજ્જા, કલસી (પૃષ્ઠીપર્ણી), રાસના, સુંદ, અતિવિખ, દેવદાર, એ ઔષધોનો પાણીમાં ક્વાથ કરીને પછી તે પીવાથી ગુલ્મ રોગોનું પાચન થાયછે.

સૂરણાદિ ક્ષાર.

કૃત્વા તુ ગર્ભવિવરં પૃથુસૂરણસ્ય
સસ્તુકપયોલશુનર્હિગુકટુત્રિકાશ્નિઃ ।
સિંધુઙ્ગવાદિલવણૈઃ પરિપૂર્ય દગ્ધં
સ્વાદન્ દહત્યુપચિતાનપિ સર્વગુલ્માન્ ॥

એક મોટી સૂરણની ગાંઠ લાવીને તેને વચમાં ડોરીને ખાડો કરવો. તે ખાડામાં ચોરનું દૂધ, લસણ, હીંગ, સુંદ, પીપર, મરી, ચિત્રા, સિંધવ, સંયળ, વરાગડું મીઠું, કાચલવણ, ખીડલવણ, એ સઘળાં ભરીને તે ઉપર ડગળી મારીને પછી તે સૂરણની ગાંઠને અગ્નિમાં બાળવી. બળી બાકી ત્યારે તેનું ચૂર્ણ કરીને તેમાંથી એક તોલા પ્રમાણમાં વિધિપૂર્વક ખાવાથી વૃદ્ધિ પામેલા સઘળા ગુલ્મોને તે બાળીને ભરમ કરે છે.

ક્ષારાદિ ચૂર્ણ.

ક્ષારઃ પલાશાર્જુનસૂરણસ્ય તથૈવ સર્જીયવક્ષારમિશ્રમ્ ।
સૌવર્ચલં સિંધુમલ્લોદ્ભવં ચ સામુદ્રજં चापि विमिश्रयेच्च ॥
તોયં પરિસ્લાવ્ય વિધાનતોપિ યુક્તં તથેમાનિ મહૌષધાનિ ।
પથ્યાગ્નિશુંઠીરજનીસુરાહ્વાઃ કુપ્તં વિશાલા ચ યવાનિકા ચ ॥
તથાજમોદાસહજીરકે લે । જઙ્ગમંધિકાહિંગુયુતં ચ ચૂર્ણમ્ ।
ક્ષારોદકેનાથ વિમિશ્રયસ્વાદન્ નિહન્તિ સર્વાણ્યપિ કોપજાનિ ॥
ગુલ્માનિ સન્નાંણિ વિષૂચિકાનાં મંદાગ્નિશૂલામયકામલાનામ્ ।
ભગંદરાનાહવિચંધકાશૌ વિનાશનં સર્વરુજાં કરોતિ ॥

इति क्षारीयं चूर्णम्.

ખાખર, સાદડ અને સૂરણ, એ ત્રણેની ભરમ કરીને તેનું પાણી કરીને તે પાણી નીતરતું નીતરતું બાળી લેવું અને પછી વિધિપૂર્વક તેને

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય ચોથો.

૩૫૩

કડાયામાં નાખી નીચે અગ્નિ કરી પાણી બાળી મૂકીને જે ક્ષાર રહે તે ગ્રહણ કરવો. તેજ પ્રમાણે સાજાખાર, જવખાર, સંયજા, સિંધવ, જમીન ઉપર જે ખારની સફેદ ઢગલીઓ વળેછે તે ઉદ્ભિદખાર, સમુદ્રનું મીઠું, એ સર્વ ખાર તેમાં એકઠા કરવા. અને પછી તેનું વિધિપૂર્વક પાણી કરવું. તે પછી તેમાં આ નીચે લખેલાં ઔષધો મેળવવાં:—
હરડે, ચિત્રો, સુંક, હળદર, દેવદાર, ઉપલેટ, ઉદિવારણી, જવાની અજમો, અજમોદ, છરૂં, શાહછરૂં, આંબાહળદર, હીંગ, એ ઔષધોનું ચૂર્ણ કરવું. અને તેમાં ઉપર કહેલું ક્ષારોદક મેળવીને તે ચૂર્ણ ખાવું. એથી કરીને પેટના સઘળા રોગ નાશ પામે છે. સઘળા ગુસ્મ મટે છે. વળી વિસ્પ્રચિકા (મૂર્છા), મંદાગ્નિ, શૂળ, કમળો, ભગંદર, પેટ ચડવાનો બાધિ, અદ્ધકોષ, અરી, એ રોગોની સઘળી પીડાઓનો પણ એ ચૂર્ણ નાશ કરે છે.

અજીર્ણ રોગનું નિદાન અને ઉપાય.

અજીર્ણના હેતુ.

અથાજીર્ણં પ્રવક્ષ્યામિ તચ્ચાજીર્ણં ચતુર્વિધમ્ ।

જાયતે યેન હે પુત્ર તચ્છૃણુષ્વં સમાસતઃ ॥

નિશાજાગરવ્યાયામાત્ શીતપાનાશનાદિભિઃ ।

મુક્ત્ત્વોર્ધ્વશ્રમવ્યાયામાત્ ગૌલ્યપિચ્છિલસેવનાત્ ॥

પૈતૈસ્તુ જાયતે જીર્ણં વિજ્ઞેયં તચ્ચતુર્વિધમ્ ।

હવે હું અજીર્ણનું નિરૂપણ કરું છું; હે પુત્ર ! તે અજીર્ણ જેથી ચાર પ્રકારનું થાય છે તે હું તને સંક્ષેપમાં કહું છું તે તું સામળ. રાત્રે જાગવાથી, અતિશય કસરત કરવાથી, હું પાણી પીવાથી અને હું ખાવા વગેરેથી, બાધા પછી તરતજ શ્રમ કે કસરત કરવાથી, ગોળનું બનાવેલું મધ કે ચીકણા ફેદાવાળા પદાર્થ ખાવાથી, એવાં એવાં કારણોથી અજીર્ણ ઉત્પન્ન થાય છે.

અજીર્ણના પ્રકાર.

આમં વિપક્કં વિપ્લવ્ધં રસશેષં ચતુર્થકમ્ ॥

અજીર્ણં પંચમં કેચિન્નિર્દોષં દિનપાકિ ચ ।

वष्टं च संभवेच्चान्यदजीर्णं प्राप्तवासरम् ॥

सप्तमं विषमं चापि दोषभूतं तथाष्टकम् ।

એ અછર્ણુ ચાર પ્રકારનું જાણવું. તે ચાર પ્રકારના અછર્ણુનાં નામ:—આમ, વિપક્વ, વિષ્ણ્વ અને રસશેષ, એવું ચાર પ્રકારનું અછર્ણુ છે. દરરોજ જે અન્ન ખાવામાં આવે છે તે અમુક સમય પછી પચી જાય છે, પણ પચી જતાં સુધી પચ્યા વિનાનું અછર્ણુ કહેવાય છે માટે તેને ફટલાક વૈદો ‘દિનપાકી’ એવા નામનું પાંચમું અછર્ણુ કહે છે. એ અછર્ણુ નિર્દોષ એટલે વાતાદિ દોષના કોપ વગરનું છે. પ્રાપ્તવાસર નામનું છઠ્ઠું અછર્ણુ પણ સંભવી શકે છે. વિષમાછર્ણુ નામનું સાતમું અછર્ણુ છે; અને દોષભૂત એટલે દોષના કોપવાથી થયેલું આદમું અછર્ણુ છે.

અછર્ણુની સંપ્રાપ્તિ.

हत्वा सर्वेपि कोष्ठान्निमजीर्णाः संभवन्ति हि ॥

अत्यशनादंबुपानात्तथा विषमभोजनात् ।

अतितैलात् घृतघ्नाच्च सोऽग्निः संछाद्यते भृशम् ॥

तेन संजायते जीर्णं क्षणादग्निर्वિचिન્त्यति ।

इदानीं संप्रवक्ष्यामि त्वजीर्णानां पृथક્ પૃથક્ ॥

लक्षणं च समासेन चोपचाराञ्चतृणुष्व मे ॥

સધળાં અછર્ણુ કોષમાંના અગ્નિનો નાશ કરીને ઉત્પન્ન થાય છે. અતિશય ખાવાથી, અતિશય પાણી પીવાથી, વિષમ ભોજન કરવાથી, અતિશય તેલ ખાવાથી, અને અતિશય ધીવાળું અન્ન ખાવાથી, જઠરમાંનો અગ્નિ છેકજ દૃઢાર્થ જાય છે. તેથી અછર્ણુ ઉત્પન્ન થાય છે અને અછર્ણુ ઉત્પન્ન થયું કે બીજી ક્ષણે જઠરાગ્નિ નાશ પામે છે. હવે હું એ સધળા અછર્ણુનાં જૂદાં જૂદાં લક્ષણો અને તેના ઊપચાર સંક્ષેપમાં કહું છું તે સાંભળ.

આમાછર્ણુનું લક્ષણ.

आमे ह्रैवः शोफगंडाक्षिकूटे सद्यश्चांगोद्वेष्टनं मोहतृष्णा ।

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય ચોથો.

૪૫૫

આમાછર્ણુમાં શરીરમાં બીનાશ અને ગાત્ર તથા આંખની ભમ-
રો ઉપર થોથર આવે છે, હાથપગમાં ગોરવા ચડે છે, બેભાનપણું થાય
છે અને તરસ લાગે છે.

વિદગ્ધાછર્ણુનું લક્ષણ.

શૂલાધ્માનં વેપથુઃ કંઠશોષો મૂર્છાનિદ્રોદ્ગીર્ણસ્વેદપ્રયુક્તઃ ॥

માત્રાણાં વૈ પીડનં વિદ્વિવિંધો લિંગાન્યેવં વિદ્વ્યજીર્ણે વિદગ્ધે ।

વિદગ્ધાછર્ણુનેજ પાછળ પડ્યાછર્ણુ કહ્યું છે. એ અછર્ણુમાં
રોગી બેભાન થાય છે, ઉઘે છે, શરીરમાંથી પરસેવો નિકળે છે, અંગ
પીડાય છે અને ઝાડો કપ્પજ થાય છે. વિદગ્ધાછર્ણુનાં એવાં ચિન્હ છે
એમ જાણવું.

વિષ્ટગ્ધાછર્ણુનું લક્ષણ.

મૂર્છાજૃંભા ગૌરવં વિદ્વિવિંધઃ શૂલસ્વેદો નેત્રગંભીરતા ચ ।

આ અછર્ણુમાં રોગી બેભાન થાય છે, બગાસાં આવે છે, શરીર
ભારે થાય છે, ઝાડો કપ્પજ થાય છે, શૂળ ઉત્પન્ન થાય છે, પરસેવો વળે
છે, અને આંખો કાંઠી જતી રહે છે.

રસરોપાછર્ણુનું લક્ષણ.

તંદ્રાદ્રેષો મોજને વા મ્રમશ્ચ શીર્ષે પીડા જાયતે વૈ રસાંશૈઃ ॥

રસરોપ અછર્ણુમાં રોગીને ઘેન થાય છે, અત્ર ઉપર દ્રેષ થાય છે,
ફેર આવે છે, અને માથામાં પીડા થાય છે.

દિનપાકી અછર્ણુનું લક્ષણ.

વહુમુક્તેન ચાત્રેન જઠરાધ્માનમેવ ચ ।

નિર્દોષં દિનપાક્યં ચ મુક્તાજીર્ણં નિગદ્યતે ॥

અત્ર ઘણું ખાવાથી જઠર ફૂલે છે, પણ કોઈ દોષનો પ્રદેશ થતો
નથી; એ રીતે ખાધેલું અત્ર એક દિવસમાં પચી જાય છે. એને કોઈ
ભુક્તાછર્ણુ કહે છે.

૩૫૬

હારીતસંહિતા.

પ્રાત્રવાસર અશ્વર્ણનું લક્ષણ.

પ્રાત્રવાસરકં ચાન્યતૃષ્ણાનિદ્રાંગમંગકમ્ ।

ગંભીરનેત્રો દ્વિહાસઃ કંઠે દાહશ્ચ જાયતે ॥

જે અશ્વર્ણમાં રોગીને તરસ બહુ લાગે છે, ઊંઘ ઘણી આવે છે, શરીર ભાગેલા જેવું થઈ જાય છે, આંખો ઊંડી જતી રહે છે, છતીમાં અકળામણ થાય છે, અને ગળામાં બળત્રા બળે છે, તેને પ્રાત્રવાસરક નામે અશ્વર્ણ કહે છે.

વિષમાશ્વર્ણનું લક્ષણ.

શુક્તોપરિ વિશુક્તેન્ને વશ્યમાણાશનાદિભિઃ ।

જાયતે તેન તૃષ્ણા ચ ક્લમો મૂર્છા ચ વેપથુઃ ॥

વિશ્લેયં વિષમાર્જીર્ણં સપ્તમં ચ મિષગ્વર ।

તેન ક્રમો વિવંધાર્તિર્જાયતે ચ શિરોઽથા ॥

એક વાર કરેલું ભોજન પાચન થયું નથી તેમ છતાં જે ફરીને ખાય છે અથવા જે વિશ્લેષ ભોજન હવે પછી કહેવાશે તે ખાવા વગેરે કારણથી તરસ, શ્રમિતપણું (થાક), બેભાનપણું, કંપારી, એવાં ચિન્હ થાય છે તેને વિષમાશ્વર્ણ નામે સાતમું અશ્વર્ણ જાણવું. એ વિષમાશ્વર્ણવડે થાક, બંધકોશ, અને માથું દુખવું, વગેરે પીડા થાય છે.

દોષાશ્વર્ણનું લક્ષણ.

ઘ્ર્ણજ્વરાદિભિઃ ક્ષીણે શોષરોષાશનાદિભિઃ ।

તેન બ્રમો વિવર્ણત્વં જાયતે મંદવેદના ॥

ગ્રણુ થવાથી કે તાવ આવવાથી જેવું શરીર ક્ષીણ થઈ ગયું હોય તેને શોષ છતાં કે ક્રોધ છતાં ખાવાથી બ્રમ, મુખની કંતિનું અદ્ભાર્થ જવું, અને ધીમી ધીમી વેદના એવાં ચિન્હ થાય છે, તેને દોષાશ્વર્ણ કહે છે.

અશ્વર્ણની ચિકિત્સા.

इति प्रोक्तो निदानार्थं अतो वक्ष्यामि भेषजम् ।

તેન સંજાયતે સૌખ્યં તચ્છૃણુષ્વ મહામતે ॥

दृष्ट्वा चामं तथा जीर्णं वमनं चाशु कारयेत् ।

સ્વયં વા વમને જાતે તદા કોષ્ટવિશોધનમ્ ॥

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય ચોથો.

૩૫૭

હે મોટી યુદ્ધિવાળા પુત્ર ! એ પ્રમાણે મેં તને અર્જુનું નિદાન કર્યું; હવે હું તને ઔષધ કહું છું. એ ઔષધોવડે વ્યાધિ મટીને સુખ ઉત્પન્ન થાયછે માટે તે સાંભળ. જો કોઈ માણસને આમાર્જુનું ધયું છે એમ માલમ પડે તો તેને તરત વમન કરાવવું. અથવા તેની મેજેજ તેને વમન થાય તો પછી તેના કોઠાનું શોધન કરવું એટલે તેને સ્વચ્છ કરવાના વમન વિરેચનાદિ ઉપાય યોગ્યવા.

કોઠાનું શોધન કરવાના ઉપાય.

પીત્વા સુસ્ત્રોષ્ણં લવણં પ્રગાઢં નીરં વિધેયં ચ મુદુર્મુદુશ્ચ ।
 પરંડજં વા કમલોદ્ભવં વા આકંઠનાલં વિનિવેશ્ય વમ્યેત્ ॥
 ન ધારયેદ્દુષ્ટરસસ્ય શેષં યાવદ્ભવેત્કોષ્ટવિશુદ્ધિધીરઃ ।
 યાવદ્ભવેદ્દુષ્ટરસસ્ય શેષમુપદ્રવાન્ ભૂરિ કરોતિ ભૂયઃ ॥

પાણીમાં ખૂબ મીઠું નાખીને તેને થોડુંક ગરમ કરીને તે કોશી-રીયું હોય તે વખતે તે ખૂબ પીવું તથા પછી દીવેલાને લીલો દાંડો અથવા કમળનો દાંડો ગળામાં નાખીને વારંવાર હલાવવો અને ઉલટી કરવી. એવી રીતે ઉલટી કરવાથી ખગડેલો રસ નીકળી જાયછે માટે ત્યાંસુધી કોઠાની શુદ્ધિ થાય ત્યાંસુધી ધીરજ રાખીને (ધીર પુરુષે) વમન કરવું અને દુષ્ટ રસનો કાંઈ ભાગ કોઠામાં શેષ રહેવા દેવો નહિ. કેમકે જો એ દુષ્ટ રસનો શેષ ભાગ કોઠામાં રહે તો ફરીને પણ તે ઘણા પ્રકારના ઉપદ્રવ ઉત્પન્ન કરેછે.

રસશેષ કોઠામાં રહેવાથી હાનિ.

વરં વિષનિપીતં ચ વરં કાલેન દષ્ટકમ્ ।
 તન્મહદુઃખદં પ્રોક્તં રસશેષં ચ ધારયેત્ ॥
 શમનં લંઘનં વાપિ સુવિરેકં વિજ્ઞાનતા ।
 કુર્યાત્પશ્ચાત્પ્રતીકારં યેનાગ્નિઃ સંપ્રદીપ્યતે ॥

જો કદાચિત્ ઝેર પીવામાં આવ્યું હોય તો તે પણ ઠીક છે; અને કદાચિત્ કોળે દૃષ્ટિ કરી હોય તો તે પણ ઠીક છે; પણ પચ્યા વિનાના અન્ન રસનો કાંઈ ભાગ પેટમાં બાકી રહી ગયો તો તે મોટું દુઃખ આપનારો છે. અર્થાત્ ઝેર અને કાળ કરતાં પણ રસશેષ ઘણો ભય-

૩૫૮

હારીતસંહિતા.

કર છે. માટે દોષનું શમન કે લંઘન (ઉપવાસ) કે વિરેચનનો પ્રકાર જાણનારા પુરૂષે તે તે ઉપાય કર્યા પછી જોયી જરૂરસિ પ્રદિષ્ઠ થાય એવા ઉપાય કરવા.

ધાન્યાદિ પાચન.

ધાન્યનામરકલ્કં વા પાનાત્પાચયતે ધ્રુવમ્ ।

ગોધૂમવિદલોદ્ઘૂતં વિષ્ટંભં ચ વિષૂચિકામ્ ॥

ઘઉં અથવા કોળાથી ઉપચ તથેલા વિષ્ટધાણુમાં તથા વિસૂચિકા નામે ભયંકર અણુમાં અણુણીશનું પાચન કરવાને ધાણા અને સુંઠના કુકરને પાણી સાથે પીવું; કેમકે તે જરૂર પાચન કરે એવું ઔષધ છે. (આ ઉપાય આમાણુમાં ફાયદો આપે છે.)

સુંઠ્યાદિ પાચન.

વિશ્વૌષધં ચ રુચકં ચ સઠી યવાની

કુષ્ટં વર્ચાનિશિ સુતત્તજલેન પેયમ્ ।

પાનં હિતં સકલમામવિષૂચિકાયાં

દુષ્ટાન્ન શેષમપિ પાચયતે દ્રુતં ચ ॥

સુંઠ, સંયજ, પડકચુરો, જવાની અજમો, ઉપલેટ, વજ, એ ઔષધોનું ચૂર્ણ કરીને રાત્રે ગરમ પાણી સાથે પીવું. એ ઔષધ સધળા પ્રકારના આમસંજંધી રોગોમાં અને વિસૂચિકામાં હિતકારક છે, તથા બગેલા અન્નરસના શેષ ભાગને પણ તે જલદી પચાવે છે.

સુંઠ્યાદિ ક્વાથ.

વિશ્વૌષધામૃતલતા સુરદારુ ચિત્રં

ધાન્યાજમોદરુચકં ચ જલેન પક્વમ્ ।

કાથં સુલોષ્ણમિતિ પાનમર્જીર્ણહેતોઃ

સંપાચનં ત્વનલવૃદ્ધિકરં પરં ચ ॥

સુંઠ, ગજો, દેવદાર, ચિત્રો, ધાણા, અજમોદ, સંયજ, એ ઔષધોનો પાણીમાં ક્વાથ કરીને તે ક્વાથ થોડો થોડો ગરમ હોય ત્યારે

૧ સુલદ. પ્ર૦ ૨ જો.

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય ચોથો.

૩૫૯

પીવો. એ ક્વાથ અછર્ણને મટાડે છે અને રસશેષનું પાચન કરે છે.
વળી તે જઠરાગ્નિની અત્યંત વૃદ્ધિ કરનારો છે.

હરીતક્યાદિ ચૂર્ણ.

હરીતકી પિપ્પલિદીપ્ત્યકં સઠી
સનાગરં તુંબુરુ હિગુ સૈંધવમ્ ।
સૌવર્ચલેનાપિ યુતં તુ ચૂર્ણકં
ત્વજીર્ણકં હન્તિ સદૈવ સેવિતમ્ ॥

હરડે, પીપર, અજમોદ, પડકચુરો, સુંદ, ધાણા, હીંગ, સિંધવ,
સંચળ, એ સર્વ ઔષધોનું ચૂર્ણ સદૈવ સેવવામાં આવે તો તે અછર્ણને
મટાડે છે.

વિસૂચિકા (મૂર્છા) નો ઉપાય.

યવકોલકુલત્થામ્લં હિગુ સૌવર્ચલૈર્યુતમ્ ॥
પીતં વિષ્ણુચિકાં હન્તિ શૂલં ચાપિ સુદારુણમ્ ॥

જવ, ખોર અને કળાથીની ખટાઈ સાથે હીંગ તથા સંચળનું ચૂર્ણ
પીવામાં આવે તો વિસૂચિકા તથા મદા પીડાકારી શૂળ મટે છે.

ઘવાદિ ક્વાથ.

ઘવાર્જુનકદમ્બાનાં શિરીષબદરીસહ ।
નિઃક્રાઢ્ય પાનમામગ્નં વિષ્ણુચ્યાઃ શૂલવારણમ્ ॥

ઘાવડે, સાદડ, કદંબ, સરસ વૃક્ષ, ખોરડી, એ વૃક્ષોની અંતર્ગતનો
ક્વાથ કરીને પીધાથી તે આમનો નાશ કરે છે અને વિષૂચિનું શૂળ
મટાડે છે.

ક્ષારસ્થાન-આમાદિક ઉપર.

કદલીક્ષારમાદાય શકુક્ષારમથાપિ વા ।
પ્રસ્નાવ્ય જલપાનં તુ હિઙ્ગુ સૌવર્ચલાન્વિતમ્ ॥
આમં હરતિ વિસૃષ્ટં શૂલં ચાશુ નિયચ્છતિ ।
વિષ્ણુચિકાનાં શમનમજીર્ણં જરયત્યપિ ॥

કેળનો તથા શંખનો ક્ષાર લેઈને તેનું પાણી કરી તેમાં હીંગ તથા

૩૬૦

હારીતસંહિતા.

સંયજા નાખવો અને પીવો. એ પીવાથી આમ નાશ થાયછે, શૂળ
મટે છે, વિપ્પચિ શમે છે અને અછર્ણનું પાચન થાયછે.

માતુલુંગાદિ પાન.

માતુલુક્કરસં ગ્રાહ્યં દ્વિગુણં તત્ર કાઞ્જિકમ્ ।

હિઙ્ગુસૌવર્ચલયુતં પાનં હન્તિ વિષ્ણુચિકામ્ ॥

ખીન્નેરનો રસ લેધને તેમાં અમણી કાંછ નાખવી તથા તેમાં
હીંગ અને સંયજા નાખીને પીવાથી વિપ્પચિકા નાશ પામેછે.

દાહવાળા અછર્ણનો ઉપાય.

ક્ષીરં તોયં ચ પાનાય દાહસ્યોપરિ પાયયેત્ ।

શૂલાધ્માનં નિહન્ત્યાશુ કુરુતે ચાન્નિદીપનમ્ ॥

જો અછર્ણના રોગીને કામ દેવામાં આવ્યો હોય તો તે કામ
ઉપર તેને દૂધ અને પાણી પાવું. તેથી તેનું શૂળ અને પેટચઢવું મટે
છે તથા જઠરાગ્નિ પ્રદિપ્ત થાયછે.

અછર્ણના સામાન્ય ઉપચાર.

આમેષુ વમનં કુર્યાદ્વિપકે ચૈવ લઙ્ગનમ્ ।

વિષ્ટબ્ધે સ્વેદનં નિદ્રા રસશેષે વિરેચનમ્ ॥

આમાછર્ણમાં રોગીએ ઉત્તરી કરવી; વિષ્ટબ્ધાછર્ણમાં ઉપવાસ કરવો;
વિષ્ટબ્ધાછર્ણમાં શેક નાખીને પરસેવો કાઢવો; રસશેષ અછર્ણમાં રોગીને
શીષવા દેવો તથા વિરેચન આપવું.

દિવસે સૂવું કેને હિતકર છે ?

ઉન્મત્તે ચાતિસારે ચ વમૌ ક્રીડાતુરેષુ ચ ।

અઝીર્ણે તુ વિષ્ણુચ્યાં ચ દિવાસ્વપ્નં હિતં ભવેત્ ॥

ગાંડો કે દારૂ વગેરેના કેદથી ઉન્મત્ત થયેલાને, અતિસારના રોગ-
વાળાને, ઉત્તરીવાળાને, ક્રોધી થયેલાને, અછર્ણવાળાને અને વિપ્પચિકા
(મૂર્છા) ના રોગવાળાને, દિવસે સૂવું હિતકારક છે.

દિવસે સૂવું કેને હિતકારક નથી ?

ન હિતં શ્લેષ્મણશ્ચૈવ હૃદ્રોગે તુ શિરોરુજિ ।

હૃદ્દાસે ચ પ્રતિદયાયે દિવાસ્વપ્નં ચ વર્જયેત્ ॥

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય ચોથો.

૩૬૧

કફના રોગવાળાને, ત્વદ્યના રોગવાળાને, માથાના રોગવાળાને છાતીમાં ગભરાટ થતો હોય તેને અને સળેખમવાળાને, દિવસે સૂવું હિતકર નથી માટે તેમણે દિવસે સૂવું નહિ.

વિસૂચિકા ઉપર અંજન વર્તિ.

फलद्वयं व्योषकरञ्जबीजं रसं तथा दाडिममातुलुङ्गयाः ।

निशायुतं पेप्य कृता च वर्तिस्तदञ्जने हन्ति विषूचिकां च ॥

હરડે, બહેડાં, આમળાં, મુંડ, પીપર, મરી, કરંજનાં ખીજ, દાડિમનો અને ખીજોરાનો રસ, હળદર, એ સઘળાંને વાટીને તેની વાટ ખનાવી તે આંખમાં આંજવાથી વિસૂચિકા મટે છે.

રાસનાદિ મર્દન.

राम्ना विशाला च सुराहकुष्ठं शिग्रू वचानागरकं शताहम् ।

अम्लेन पिष्टा वपुषं विमर्च्य खल्लीं विषूचीषु निवारयन्ति ॥

રાસના, ઈંદ્રવારણી, દેવદાર, ઉપલેટ, સરગવો, વજ, મુંડ, સુવા, એ સર્વને ખાટી કાંછમાં વાટીને તે શરીરે યોગવાથી હાથ પગે ખાલીઓ ચઢી જતી હોય કે ગોઠલા ચઢતા હોય તે તથા વિસૂચિ રોગ મટે છે.

વિસૂચિમાં સ્વેદ વિધિ.

स्वेदो विध्रेयो घटबाष्पधान्यैर्धूमैर्वटोभिर्वसनैस्तथोष्णैः ।

तयोष्णपाणिप्रतिसेक एवं जयेद्विषूचीं जठरामयांश्च ॥

ઘડામાં પાણી ભરી તેની વરાળથી, ધાન્યાદિ આશીને તે પેટ વગેરે ઠેકાણે આંધવાથી, દેવતામાં સુવા વગેરે નાખી તેનો ધૂમાડો દેવાથી, ઘડામાં પાણી ભરીને તેવડે, કપડાં ગરમ કરીને તેવડે, અથવા હાથ ગરમ કરીને તેવડે, રોગીને શેક કરવાથી વિસૂચિ અને જઠરના વ્યાધિઓ મટે છે.

ગંધકાદિ યુટિકા.

गन्धकं सैन्धवं व्योषं निम्बूरसविमर्दितम् ।

आतुरो भक्षयेच्छीघ्रं विषूचीनां निवारणम् ॥

इत्यजीर्णचिकित्सा ।

ગંધક, સિંધવ, મુંડ, પીપર, મરી, એ સર્વને લીંચુના રસમાં વાટીને તેની ગોળી કરીને રોગીએ તરતજ ખાવી; કેમ કે તે વિસૂચિના રોગને મટાડનારું ઔષધ છે.

इति आत्रेयभाषिते हारीतौत्तरे तृतीयस्थाने गुल्मचिकित्सा नाम चतुर्थोऽध्यायः ।

૩૭

૩૬૨

હારીતસંહિતા.

પચ્ચમોઽધ્યાયઃ ।

આત્રેય ઉવાચ

કૃમિ રોગની ચિકિત્સા.

કૃમિના પ્રકાર.

ક્રિમયો દ્વિવિધાઃ પ્રોક્તા બાહ્યાભ્યંતરસમ્ભવાઃ ।

બાહ્યા યૂકાઽપ્રસિદ્ધાઃ સ્યુઃ કંકાદ્યાભ્યંતરાન્ વિદુઃ॥

આત્રેય કહેછે.—કૃમિ એ પ્રકારના છે એક બાહ્ય કૃમિ એટલે આહારના કૃમિ અને ખીખ શરીરની અંદર ઉપજનારા કૃમિ, જેમને આભ્યંતર કૃમિ કહેછે. આહારના કૃમિ જે જૂ વગેરે છે તે પ્રસિદ્ધ છે; અને કેક વગેરે અંદરના કૃમિ ગણવા.

એ પ્રકારના કૃમિના ભેદ.

સત્તત્રિધા ભવેદ્વાહ્યાઃ પદ્ધવિધાઽન્તઃસમુદ્ભવાઃ ।

તથોર્વશ્યામિ સમ્ભૂતિં બાહ્યાભ્યંતરયોર્નૃણામ્ ॥

આહારના કૃમિ સાત પ્રકારના છે. અને અંદરના કૃમિ છ પ્રકારના છે. એ આહારના તથા અંદરના કૃમિ જે પુરૂષના શરીરમાં ઉપજે છે તેમની ઉત્પત્તિ કેવે પ્રકારે થાયછે તે હું કહું છું.

લીખ અને જૂની ઉત્પત્તિ.

રૌક્ષ્યાદતિમલાત્ સ્વેદાચ્ચિન્તયા શોચનાદપિ ।

કફધાતુસમુદ્ભૂતા લીક્ષા યૂકા ભવન્તિ હિ ॥

યૂકા કૃષ્ણા પરા શ્વેતા તૃતીયા ચર્મણિ સ્થિતા ।

સૂક્ષ્માતિચિપિદા રૂક્ષા ચર્માભા ચર્મયૂકિકા ॥

ચતુર્થા બિન્દુકી નામ વર્તુલા મૂત્રસમ્ભવા ।

મત્કુળા સ્યાત્ પશ્ચમિકા બાહ્યોપદ્રવકારિણી ॥

યૂકા મસ્તકસંસ્થાને શ્વેતા વસ્ત્રનિવાસિની ।

ચર્મયૂકા નેત્રચર્મે સૂક્ષ્મે રોમણિ પષ્ટિકા ॥

તનુપ્લવંગિકાયૂકા સત્તમી ચ ભવેન્નૃણામ્ ॥

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય પાંચમે.

૩૬૩

શરીર કે શરીરના વાળ રક્ષ રાખવાથી, અતિ મેલા રાખવાથી, પરસેવાથી, ચિંતા કરવાથી અને અતિશોકથી, કફ નામના ધાતુમાંથી લીખ અને જૂ નામનાં ઇવડાં ઉત્પન્ન થાયછે. જૂનો રંગ કાળો હોયછે. પણ ખીછ એક પ્રકારની જૂ થાયછે તે ધોળી હોયછે અને તે ચામડી સાથે વળગી રહે છે. એ ત્રીજા પ્રકારનો કૃમિ જાણવો. ચોથી એક ચામજૂ કરીને થાયછે તે ઘણી સૂક્ષ્મ અને ચપટી હોયછે. તે જૂ રક્ષ હોયછે અને તેનો રંગ ચામડીના જેવો હોયછે. ચોથી જૂ ખિંદુકા નામે થાયછે તે મૂત્રમાંથી ઉત્પન્ન થાયછે અને તેનો આકાર ગોળ હોયછે. માકજૂ એ પણ જૂનોજ એક પ્રકાર છે માટે તેને પાંચમા પ્રકારની જૂ મણી છે તથા તે શરીરથી અલગ રહીને ઉપદ્રવ કરેછે. કાળી જૂ માથામાં (માથાના વાળમાં) રહેછે. ધોળી જૂ વસ્ત્રમાં રહેછે. ચામજૂ નેત્રની પાંપણોમાં વળગી રહેછે. એક પ્રકારની છટ્ટી જૂ થાયછે તે શરીરનાં સૂક્ષ્મ રૂપાંટાંમાં વળગી રહેછે. તથા તનુપ્લવંગા નામની સાતમી જૂ પણ મનુષ્યોને ઉપદ્રવ કરનારી થાયછે.

કૃમિ ઉત્પન્ન થવાનો હેતુ.

રૂક્ષાન્નગોધૂમયવાન્નપિષ્ઠૈર્ગુડેન વા ક્ષીરવિપર્યયેણ ।

દિવાશયાનેન સપિચ્છલેન પાપોદકાસેવનયાશરત્સુ ॥

ઘર્મેણ તાપોદકસેવનેન સંજાયતે તેન મલાશયેષુ ।

ક્રિમિવ્રજં કોષ્ટવિકારકારિ ॥

રક્ષ અન્ન ખાવાથી, ઘઉંના કે જવના કોટના પદાર્થો ખાવાવડે, ગોળ ખાવાથી, દૂધના વિકાર ખાવાથી, દિવસે જાંઘવાથી, ચીકણા (પિચ્છલ) પદાર્થો ખાવાથી, જગડેલાં પાણી વાપરવાથી, પરસેવાથી કે તાપથી, તપેલાં પાણી પીવાથી, એવાં એવાં કારણોથી મલાશયમાં કૃમિનો સમુદાય ઉત્પન્ન થાયછે તથા તે કોણમાં વિકાર ઉત્પન્ન કરેછે.

છ પ્રકારના અંદરના કૃમિનાં નામ.

પદ્મવિદ્યાસ્તે સમુદ્દિદ્યાસ્તેષાં વક્ષ્યામિ લક્ષણમ્ ।

કફકોષ્ટા મલાધારં કોષ્ટે સર્પન્તિ સર્પવત્ ॥

૩૬૪

હારીતસંહિતા.

પૃથુમુખા ભવન્ત્યેકે કેચિત્ કિશ્કુકસન્નિભાઃ ।
 ધાન્યાકુરનિભાઃ કેચિત્ કેચિત્ સૂક્ષ્માસ્તથાળવઃ ॥
 સૂચીમુખાઃ પરિજ્ઞેયાશ્ચાન્ત્રાણિ સીદયન્તિ તે ।
 વક્ષ્યામિ લક્ષણં તેષાં ત્રિકિત્સાશ્ચ શૃણુષ્વ મે ॥

કોઠામાં થનારા કૃમિ છ પ્રકારના છે. તેમનાં લક્ષણ હું તને કહું છું. કેટલાક કક્રકોટ નામના કૃમિઓ થાય છે તે કોઠાના મળને ધારણ કરનારા ભાગમાં સાપની પેડે ફરે છે. કેટલાક પૃથુમુખ નામે કૃમિઓ થાય છે. કેટલાક અળસીઆં જેવા થાય છે. કેટલાક ધાન્યના અંકુર જેવા થાય છે અને કેટલાક ચાણુ જેવા સૂક્ષ્મ થાય છે. વળી જે કૃમિઓ આંતરડાને ઢીલાં કરી નાખે છે તેમને સૂચીમુખ જાણવા. હવે તેમનાં લક્ષણો અને ચિકિત્સા કહું છું તે સાંભળ.

કૃમિરોગનું લક્ષણ.

જ્વરો દ્વદ્વોગશૂલં વા વમિહત્કેદનં ભ્રમઃ ।
 રુચિવન્ધો ચિવર્ણત્વમર્તાસારઃ સપેનિલઃ ॥
 ગર્જનં જઠરે ચૈવ મન્દાગ્નિત્વં ચ જાયતે ।
 પિપાસા પીતતા નેત્રે કિશ્કુકૈઃ પીડિતસ્ય ચ ॥

इति गण्डूपदलक्षणम् ।

તાવ, છાતીમાં પીડા, શૂળ, ઉલટી, છાતીમાં ડયૂરો ભરાઈ આવવો, ફેર આવવા, અરુચિ ઉત્પન્ન થવી, શરીરનો વર્ણ ફરી જવો, શીણવાળો અતીસાર થવો; પેટમાં ઘડાટ થવો, ગરસાગ્નિ મંદ થવો, તરસ લાગવી, નેત્ર પીળાં થવાં, એવાં લક્ષણ કિશ્કુક અથવા અળશિયા જેવા કૃમિથી પીડાયલા મનુષ્યનાં થાય છે.

સૂચીમુખ કૃમિનું લક્ષણ.

સૂચીવત્ તુચતેऽન્ત્રાણિ રક્તં ચૈવાતિસાર્યતે ।
 યદ્વદ્વા મક્ષયન્ત્યન્યે રક્તં વા વમતે મૃશમ્ ॥
 ક્લેદો મુખેऽરુચિર્જાડ્યં મન્દાગ્નિત્વં ચ વેપથુઃ ।
 તૃષ્ણા મંદજ્વરો જ્ઞેયઃ સૂચીમુખકિમીરુજામ્ ॥

इति सूचीमुखलक्षणम् ।

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય પાંચમો.

૩૬૫

શ્રુતિમુખ નામે કૃમિના ઉપદ્રવવાળાનાં આંતરડાંમાં ગણે સોયો ભોંકાતી હોય તેવી વેદના થાયછે. ઝાડામાં લોહી પડેછે. અથવા કેટલાંક કૃમિઓ યદૃત્તે ખાવા માંડે છે. અથવા અતિશય લોહીની ઉલટી થાયછે. મોઢામાં મોળ આવે છે. અશ્ચિ ઉપજે છે, જડતા પ્રાપ્ત થાયછે, અગ્નિમંદ થાયછે, શરીર કંપે છે, તૂષા ઉત્પન્ન થાયછે અને ઝીણા તાવ આવે છે, એ લક્ષણો શ્રુતિમુખ નામે કૃમિની પીડાનાં છે.

ધાન્યાંકુર કૃમિનું લક્ષણ.

ये च धान्याङ्कुरास्तेषां वक्ष्याम्यथ च लक्षणम् ।

मलाशयस्थाः किमयो मलं जग्धन्ति ते भृशम् ॥

तैस्तु संपीडिते देहे कृशत्वं विद्विभेदनम् ।

विष्टंभं रोमहर्षं च व्यवाये वैमनस्यता ॥

गुदे कंदूः श्रमो ग्लानिर्नेत्रे क्लેदः परुषता ।

गात्रे रुजत्वं हृत्કृદો लघवः कृमयो विदुः ॥

હવે જે કૃમિ ધાન્યના અંકુર જેવા ઝીણા થાયછે તેમનું લક્ષણ કહુંછું. એ કૃમિઓ મળાશયમાં રહેછે અને તે અત્યંત મળતે ખાયછે. એ કૃમિઓથી જ્યારે દેહ પીડિત થયો હોય ત્યારે શરીર કૃશ થાયછે અને ઝાડો નરમ થાયછે. વળી ઝાડાનો અટકાવ થાયછે એટલે ખુસાસાથી ઝાડો થતો નથી, રૂવાં ઉભાં થાયછે, મૈથુનાદિ ઉપર પ્રીતિ થતી નથી, ગુદામાં થળ આવેછે. શરીર શ્રમિત થયું હોય એમ લાગેછે, રોગી દીન સરખો થાયછે, આંખોમાં પાણી ભરાય છે, શરીર ખરસટ થાયછે, અંગોમાં પીડા થાયછે અને છાતીમાં ગભરાટ થાયછે. એ ઝીણા કૃમિઓનાં લક્ષણ છે.

હારીતે કરેલી શંકા.

हारीतः संशयापन्नः पादौ संगृह्य पृच्छति ।

कथं देहे मनुष्यस्य मलमूत्ररसाशये ॥

संभवन्ति कथं चादौ वर्धयन्ति कथं पुनः ।

कथं च जीर्णेऽन्नरसे नानाहारविभक्षणे ॥

૩૬૬

હારીતસંહિતા.

જાયન્તે કેન ક્રિમયઃ સૂક્ષ્મા વા ગુદગામિનઃ ।

નાનામયં કુમક્ષ્યાન્નં દહતે વા હુતાશનઃ ॥

કથં તે ક્રિમયશ્ચાન્તે ન દહ્યન્તેઽન્તરાશ્નિના ।

एवं पृष्ठो महाचार्यः प्रोवाच मुनिपुङ्गवः ॥

કૃમિનું લક્ષણ સાંભળીને સંશયમાં પડેલા હારીત તેના બે ચરણનું
અહણ કરીને અર્થાત્ પગે લાગીને પૂછે છે કે:—મનુષ્યનો દેહ જે મળ,
મૂત્ર તથા અન્નરસ વગેરેનું સ્થાન છે તેમાં પેહેલ વેહેલા કૃમિ શી રીતે
ઉત્પન્ન થાયછે? ઉત્પન્ન થયા પછી તે શી રીતે વૃદ્ધિ પામેછે? વળી
જ્યાં અન્નનો રસ તથા અન્યેક પ્રકારનો આહાર ખાયો હોય તે પચી
જાયછે એવી જગાએ એ કૃમિઓ શા થકી (શામાંથી) ઉત્પન્ન થાય છે?
અને ગુદામાં જતારા સૂક્ષ્મ કૃમિઓ શામાંથી ઉત્પન્ન થાયછે? વળી
જઠરાશ્નિ એવો છે કે તે ભાતભાતનું સાફ કે માફું અન્ન પચાવી દેછે, એમ
છતાં તે જઠરમાં રહેલા કૃમિઓને જઠરાશ્નિ કેમ પચાવી દેતો નથી?
હારીતનો એવો સંશય સાંભળીને મુનિઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા મોટા આચાર્ય
આત્રેય મુનિ બોલ્યા.

સંશયનું સમાધાન.

शृणु पुत्र ! महाब्राह्मो ! क्रिमिसम्भवकारणम् ।

विरुद्धान्नरसैः पुत्र ! रक्तं चैवास्य कुप्यति ॥

कफात् कठिनतां याति शुकेणाकारितां व्रजेत् ।

पञ्चभૂतात्मके वायौ ते तु जाताः सचेतनाः ।

कोष्ठाश્નિना न दह्यन्ते न जीर्यन्ते रसाक्षवत् ॥

विषे जातो यथा कीटो न विषेण मृतिं व्रजेत् ।

तथा हुताशसंभूतं तद्हुताશે न जीर्यते ॥

मेषजं संप્રवक्ष्यामि येन तेऽपि म्रियन्ति वै ।

पतन्ति वा शमं यान्ति मेषजानि शृणुष्व मे ॥

આત્રેય કહેછે,—હે મહાબ્રાહ્મો! હે પુત્ર! કૃમિ ઉત્પન્ન થવાનું કારણ
હું તને કહું તે સાંભળ. હે પુત્ર! પરસ્પર વિરુદ્ધ ગુણવાળાં અન્ન અને

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય પાંચમો.

૩૬૭

રસ ખાવાથી મનુષ્યોનું લોહી બગડે છે. એ બગડેલું લોહી કફવડે ક-
દણ થાયછે અને વીર્યના યોગથી તેનો આકાર અંધાય છે. પછી પંચ-
ભૂતાત્મક વાયુના યોગથી તે સચેતન થાયછે. એવી રીતે સચેતન થ-
એલા કૃમિઓ રસ તથા અન્નની પેટે પચી જતા નથી કે કોદામાંના
અગ્નિથી તે બળતા પણ નથી. જેમ ઝેરમાં ઉત્પન્ન થએલો છવડો
ઝેરથી મરતો નથી, તેજ પ્રમાણે અગ્નિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા કૃમિ તે
અગ્નિવડે પચી જતા નથી. એમ છતાં એવા તે કૃમિઓ પણ જેથી
મરી જાય એવું ઔષધ તને કહુંછું. અથવા તે કૃમિ શુદ્ધ માર્ગે નીચે
પડે અથવા શમી જાય એવાં ઔષધ તું મારી પાસેથી સાંભળ.

કૃમિ પાડવાનું ઔષધ.

वचाजमोदा क्रिमिजित् पलाशबीजं सठी रामठकं त्रिवृच्च ।

उष्णोदके तत् परिपिष्य पेयं पाताय शीघ्रं शतधाकृमीणाम् ॥

વજ, અજમોદ, વાવડીંગ, પલાશખીજ, પડકચુરો, હીંગ, નસોતર,
એ સર્વનું ચૂર્ણ કરીને તેને ગરમ પાણી સાથે પીવું તેથી સેંકડો પ્રકારે
વાકાળ કૃમિઓ નીચે પડેછે.

કૃમિઓને નાશ કરવાનો ઉપાય.

सठी यवानी पिचुमन्दपत्रं विडङ्गकृष्णातिविषा रसोनम् ।

संपिष्य मूत्रेण त्रिवृत्प्रयुक्तं विनाशनं सर्वकिमीरुजानाम् ॥

પડકચુરો, જવાન અજમો, લીમડાનાં પાનાં, વાવડીંગ, પીપર,
અતિવિષ્મતી કળી, લસણ, એ સઘળાંને ગાયના મૂત્ર સાથે વાડીને તેમાં
નસોતરનું ચૂર્ણ મેળવવું અને પછી પીવું, એ પીવાથી સર્વ પ્રકારના
કૃમિઓની પીડાનો નાશ થાયછે.

બીજો ઉપાય.

मरिचं पिप्पलिमूलं विडङ्गशिग्रु यवानिकात्रिवृतः ।

गोमूत्रेण तु पेय्यं पानं शीघ्रं किमीन् हन्ति ॥

૧ ત્રિવિધા. પ્રૃ ૧

૩૬૮

હારીતસંહિતા.

મરી, પીપરીમૂળ, વાવડીંગ, સરગવો, જવાન અજમો, નસોતર, એ સર્વને ગાયના મૂત્રમાં વાટીને તે પીવાથી ઉતાવળે સઘળા કૃમિઓનો નાશ થાયછે.

ત્રીજો ઉપાય.

મુસ્તા વિશાલા ત્રિફલાલુકર્ણી શિશુઃ સુરાદ્ધં સલિલેન કલ્પ્ય ।

પાનં સકૃષ્ણાક્રિમિશત્રુચૂર્ણૈર્વિનાશનં સર્વક્રિમીરુજાં ચ ॥

મોથ, ઈંદ્રિવારણી, ત્રિફળા (હરડે, એહેડાં, આંમળાં,) ઉંદરકની, સરગવો, દેવદાર, એ સર્વનું પાણી સાથે વાટીને ક્લેક કરવું. પછી તેમાં પીપર અને વાવડીંગનું ચૂર્ણ નાખીને પીવું તેથી સઘળા પ્રકારની કૃમિની પીડાઓ દૂર થાયછે.

ચોથો ઉપાય.

સુરસા સુરદારુ માગધ્રી ચિડકમ્પિલુવિડક્કદન્તિની ।

ત્રિવૃતાત્રિફલા રસોનકં કૃમિદ્વદ્વૈ સલિલેન સેવિતમ્ ॥

તુળસી, દેવદાર, પીપર, ગિડખાર, કપીલો, વાવડીંગ, દંતીમૂળ, નસોતર, ત્રિફળા, એને લસણ, એ ઔષધોનું ક્લેક કરીને પાણી સાથે પીવામાં આવે તો તે કૃમિઓને દૂર કરેછે.

પાંચમો ઉપાય.

માતુલુક્કસ્ય મૂલાનિ રસોનઃ ક્રિમિજિત્ ત્રિવૃત્ ।

અજમોદા નિમ્બપત્તં ગોમૂત્રેણ તુ પેષયેત્ ॥

પ્રાનમેતત્ પ્રશંસન્તિ ક્રિમિદોષનિવારણમ્ ।

જ્વરપ્રોક્તાનિ પથ્યાનિ ક્રિમિદોષે પ્રદાપયેત્ ॥

ખીન્નેશનાં મૂળ, લસણ, વાવડીંગ, નસોતર, અજમોદ, લીંબડાનાં પાંદડાં, એ સર્વને ગાયના મૂત્ર સાથે વાટવું. એ ઔષધોનું પાન કૃમિદોષનું નિવારણ કરનારું છે માટે તે વખાણવા યોગ્ય છે. જ્વરના રોગમાં જે પથ્ય રોગીને આપવાનું કહેલું છે તેજ પથ્ય કૃમિદોષમાં પણ આપવું.

इति आत्रेयभाषिते हागीतोत्तरे तृतीयस्थाने क्रिमिचिकित्सानाम् पञ्चमोऽध्यायः ।

ષષ્ઠોઽધ્યાયઃ ।

આત્રેય ઉવાચ
મંદાગ્નિની ચિકિત્સા.
અગ્નિના પ્રકાર.

અગ્નિશ્ચતુર્વિધઃ પ્રોક્તઃ સમો વિષમતીક્ષ્ણકઃ ।
મન્દસ્તદાપરઃ પ્રોક્તઃ શ્રુણુ ચિદ્વાનિ સામ્પ્રતમ્ ॥
વાતપિત્તકફૈઃ સામ્યાત્સમઃ સંજાયતેઽનલઃ ।
તૈરેવ વિષમૈઃ પ્રાસૈર્ધિષમો જાયતેઽનલઃ ॥
તીક્ષ્ણઃ પિત્તાધિકત્વેન જાયતે જઠરાગ્નિકઃ ।
વાતશ્લેષ્માધિકત્વેન જાયતે મન્દસંશકઃ ॥

આત્રેય કહેછે,—સમ, વિષમ, તીક્ષ્ણ, અને મંદ એવો ચાર પ્રકારનો અગ્નિ કહેલો છે. હવે એ ચાર પ્રકારના અગ્નિનાં ચિન્હ હું તને કહું છું તે તું સાંભળ. વાત, પિત્ત અને કફ એ ત્રણ દોષ સમાન હોય ત્યારે જઠરાગ્નિ સમ કહેવાય છે, પણ જ્યારે તેજ ત્રણે દોષ વિષમ હોય ત્યારે જઠરાગ્નિ વિષમ થાય છે. જો પિત્ત અધિક હોય તો જઠરાગ્નિ તીક્ષ્ણ થાય છે. જો વાયુ અને કફ અધિક હોય તો જઠરાગ્નિ મંદ થાય છે.

ચાર પ્રકારના અગ્નિનાં લક્ષણ.

યદ્ભુક્તં પ્રકૃતિસ્યં તુ પાચયત્યપિ ચાનલઃ ।
સ સમો નામ નિર્દોષઃ સર્વધાતુવિવર્ધનઃ ॥
કદાચિત્પચ્યતે ભક્ષ્યં કદાચિદવિષકમ્ ।
વાતેન વાતવિષમાં કરોત્યપિ વિસ્તૂચિકામ્ ॥
પ્રકૃત્યાધિકમશ્નાતિ તૃપ્તિં ન લભતેઽપિ ચ ।
સદાઘં પીતતા નેત્રે તીક્ષ્ણો વૈ ક્ષયકૃદ્બલે ॥
યદ્ ભુક્તં નૈવ શક્નોતિ પક્તું શ્લેષ્મબલાધિકાત્ ।
સોઽપિ મન્દાનલો નામ ગુલ્મોદરપરો મતઃ ॥

૩૭૦

હારીતસંહિતા.

પોતાની સ્વાભાવિક પ્રકૃતિમાં રહેલા પુરૂષે ખાધેલું અન્ન જે બદરાગ્નિ પચાવે છે, તે અગ્નિ દોષરહિત 'સમ' કહેવાય છે. એ અગ્નિ સર્વે ધાતુઓની વૃદ્ધિ કરેછે. જે અગ્નિ દોષ વખત અન્નનું પાચન કરેછે અને દોષ વખત પાચન કરતો નથી; તથા વાયુવડે વિસ્રચિકા નામનો વ્યાધિ ઉત્પન્ન કરેછે તથા તે વિસ્રચિકામાં વાયુ વિષમ હોયછે. જે પુરૂષ પોતે સ્વાભાવિકપણે જોટલું ખાતો હોય તેના કરતાં વધારે ખાયછે તથા વધારે ખાધા છતાં પણ તૃપ્તિ પામતો નથી; વળી જેની આંખો પીળી થઈ જાયછે અને તેમાં અગ્નિ બળેછે, ત્યારે તે માણસનો અગ્નિ તીક્ષ્ણ છે એમ જાણવું. એ તીક્ષ્ણ અગ્નિ બળતો ક્ષય કરનારો છે. જે અગ્નિ કદના બળની અધિકતાનેશીધે ખાધેલું પચાવી શકતો નથી, તેને મંદાગ્નિ કહેવો. એ મંદાગ્નિ ગુસ્મોદર રોગવાળાને હોયછે.

ચાર પ્રકારના અગ્નિનાં પરિણામ.

સમેન સમતા દેહે દેહધાતુવલેન્દ્રિયૈઃ ।

દૃષ્ટઃ સંપૂર્ણગાત્રસ્તુ સચેદ્ધો વર્તતે નરઃ ॥

વિષમે વાનિલાદ્યાશ્ચ ગ્રહણી ચાતિસારકાઃ ।

શ્લીહા ગુલ્મો વિસૂચી ચ શૂલોદાવર્તસંશ્લકઃ ।

આનાહો મન્દચેષ્ટત્વં જાયતે વિષમાગ્નિના ॥

વાતકફાતુભૌ ક્ષીણૌ તીવ્રો ભવતિ પિત્તકઃ ।

ભોજને લભતે પ્રીતિં ભુક્ત્યા ચૈવ ચ જીર્યતે ।

તેન ભક્ષકસંશ્લસ્તુ જાયતે જઠરાનલઃ ॥

પાણ્ડુઃ પિત્તાતિસારસ્તુ રાજયક્ષ્મા હલીમકઃ ।

બ્રમઃ ક્લમોઽતિવૈકલ્યં યકૃદ્વાપિ પ્રમેહકાઃ ॥

શૂલમૂર્ચ્છાં રક્તપિત્તં પિત્તામ્લં મૂત્રકૃચ્છ્રકમ્ ।

તેન સંક્ષીયતે ગાત્રં જાયતેઽન્નસ્ય લૌલ્યતા ।

મક્ષિતાઃ કાષ્ઠપાપાણા જીર્યન્તે તસ્ય દેહિનઃ ॥

इति प्रोक्तं निदानं च नरस्याग्निप्रकोपनम् ।

बहुधापि न चोक्तं तु ग्रन्थविस्तारशङ्कया ॥

જે બદરાગ્નિ સમ હોય તો દેહના ધાતુ, બળ અને ઇન્દ્રિયો વગે.

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય છઠ્ઠો.

૩૭૧

રેની શરીરમાં સમાનતા રહેછે. તેમજ સમાશ્નિવાળો મનુષ્ય હર્ષયુક્ત સંપૂર્ણ અંગવાળો, અને અંગની હલાવવા ચલાવવાની અથવા ઉડવા બેસવા વગેરેની ચેષ્ટામાં ચપળતાવાળો હોય છે. અન્નિ વિષમ હોય તો વાયુ વગેરે દોષ કોપેછે અને ગ્રહણી, અતિસાર, ખરસ, ગોળો, વિસ્રવિ, ચૂંક, ઉદાવર્ત, પેટ ચઢવું, મેંદ ચેષ્ટા થવી, એવા ઉપદ્રવ પ્રકટ થાય છે. જ્યારે વાયુ અને કફ બન્ને ક્ષીણ થઈ જાય છે અને પિત્ત એકલું અગ્નિવાન થાયછે ત્યારે જઠરાશ્નિ તીવ્ર થાય છે. જઠરાશ્નિવાળાને ખાવામાં અત્યુ પ્રીતિ ઉપજે છે, અને ખાધેલું પચી જાય છે. એ કારણથી એવા અશ્નિવાળાનો જઠરાશ્નિ ભસ્મક નામે જઠરાશ્નિનો રોગ ઉપજે છે. ભસ્મક રોગવાળાને પાંડુરોગ, પિત્તનો અતિસાર, રાજ્યક્ષયમા (ક્ષય) હલી-મક નામે રોગ, બ્રમ, થાક, વિહંગતા, યકૃતનો રોગ, પ્રમેહ, શૂળ, મૂર્છા, રક્તપિત્ત, અમ્લપિત્ત, મુત્રકૃચ્છ્ર, વગેરે ઉપદ્રવો કે વ્યાધિઓ ઉપજે છે એ જઠરાશ્નિના રોગથી અંગનો ક્ષય થતો જાય છે તથા અન્ન ખાવાની ઘણતા યત્ન વધેછે. એ રોગવાળાને ખાધેલા પથરા કે લાકડાં સુદ્ધાં પચી જાય છે. એવી રીતે મનુષ્યના અશ્નિને કોપાવનારું નિદાન કહ્યું; પણ ગ્રંથ વધી જાય એવા ભયથી તેણે ઘણે પ્રકારે કહ્યું નથી.

જઠરાશ્નિની ચિકિત્સા.

અનો વશ્યે સમાસેન મેષજાનિ પૃથક્ પૃથક્ ।

પાચનં શમનં ચૈવ દીપનં ચ તથોપરિ ॥

હવે હું તને સંક્ષેપમાં તે પ્રત્યેક પ્રકારના જઠરાશ્નિનાં જૂદાં જૂદાં પાચનરૂપ, શમન અને દીપનરૂપ ઔષધ કહું છું.

વિષમાશ્નિની ચિકિત્સા.

રાસ્ત્રા સઠી પ્રતિવિયા સુરસા ચ શુળ્કી

સિન્ધૂતથહિહ્નુ મગધા ચ સુવર્ચલં ચ ।

ચૂર્ણં કૃતં સગુડમોદકમશ્યમાણં

વાતાત્મકં તુ વિષમાશ્નિ સમીકરોતિ ॥

શૂલાઘર્જીર્ણવિષમાશ્નિવિસૂચિકાસુ

વાતાદિપુ સકલગુલ્મચિનાશનં સ્યાત્ ।

૩૭૨

હારીતસંહિતા.

મુક્તોપરિ કથિતમેવ પિબેત્ સુખોષ્ણં
તોયં તથોપરિ સમસ્તરસાનુભોજ્યમ્ ॥

इति विषमाग्निचिकित्सा ।

રાસના, પડકચુરો, કાળું અતિવિખ, તુળસી, મુંક, સિંધવ, હીંગ, પીપર, સંચળ, એ ઔષધોનું ચૂર્ણ કરી તેની ગોળમાં ગોળીઓ વાળવી. પછી તે ગોળીઓ ખાવાથી વાયુથી ઉપજેલો વિષમાગ્નિ, મટીને તે સમ થાયછે વળી શુભ વગેરેથી યુક્ત અછર્ણ, વિષમાગ્નિ, વિસ્પ્રચિકા, અને વાત શુભાદિક સકળ શુભ, એ સૌને એ ઔષધ મટાડે છે. એ ઔષધ ખાઈને તે ઉપર ઉકાળેલું અને લગાર લગાર ગરમ હોય તેવું પાણી પીવું, તથા તે ઉપર સમસ્ત રસવાળું ભોજન કરવું.

तीव्राग्निनी चिकित्सा.

દ્રાક્ષામયાતિક્તકરોહિણી ચ વિદારિકા ચન્દનવાસકં ચ ।
મુસ્તા પટોલં ચ કિરાતકાનાં કૃષ્ણા વલા મૂસલિકાવિષાણામ્ ॥
પલાલવજ્ઞાદલપદ્મકં ચ યોજ્યા ચ શૃંગી ધનિકા સમાંશા ।
ચૂર્ણં સસ્ત્રર્જૂરસિતાસમેતં ઘૃતેન તં ચાર્ધપલપ્રમાણમ્ ।
મક્ષેત્ પ્રમાતે મનુજઃ પયશ્ચ નિઃકાથ્ય પાનં સઘૃતં વિધેયમ્ ।
કરોતિ તીવ્રાગ્નિસમં પ્રકૃષ્ઠં કૃશસ્ય પુષ્ટિં તનુતેઽપિ નૂનમ્ ॥
ક્લમન્નમાશોષવિનાશનં સ્યાત્ તૃષ્ણાતિલૌલ્યશમનં કરોતિ ।
સરક્તપિત્તં ક્ષયપાણ્ડુરોગં હલીમકં કામલમાશુ નશ્યેત્ ॥

દ્રાક્ષ, હરદે, કડુ, વિદારીકંદ, ચંદન, અરડુસો, મોથ, પટોળ, કરિયાતું, પીપર, અલખીજ, મૂસળી, અતિવિખની કળી, એળચી, લવિંગ, તમાલપત્ર, પદ્મકાષ, કાષ્ઠાસીંગ, ધાણુ, એ સર્વે સમાન ભાગે લઈને તેનું ચૂર્ણ કરવું; પછી ખજૂર અને સાકર તેમાં મેળવવાં. પછી તેમાંથી એ તોલા લેઈને ધી સાથે સવારમાં ખાવું. તથા તે ઉપર દૂધમાં ધી નાંખીને ઉકાળીને પીવું. એથી કરીને તીવ્રાગ્નિ હોય તો તે સમાગ્નિ થાય છે. અને જે પુરુષ શરીરે કૃશ હોય તો તે પુષ્ટ થાય છે. વળી શ્રમ, ભ્રમ, અને શોષ, એ રોગનો એ ઔષધથી નાશ થાય છે. અતિશય તરસ લાગતી હોય અથવા ખાવાની અતિશય લલુતા થતી હોય

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય છઠ્ઠો.

૩૭૩

તેનો પણ એથી નાશ થાય છે. વળી રક્તપિત્ત, ક્ષય, પાંડુરોગ, હૃદય-
મુક અને કમળો, એ રોગ પણ એ ઔષધનું સેવન કરવાથી જલદી-
થી મટે છે.

બીજો ઉપાય.

નળ્ડુલા રક્તશાલીનાં ભાગદ્વયેન ધીમતા ।
મૃષ્ટા તિલાંશ્ચ સંકુચ્ય તદર્ધેન વિમિશ્રિતાન્ ॥
મૃષ્ટા તત્સમમુદ્ગાંશ્ચ ચૈકીકૃત્વા તુ સાધયેત્ ।
સિદ્ધાં ચ કુશરાં સમ્યક્ ઘૃતેન સહ મોજયેત્ ।
एकाहान्तारतं यस्तु तीव्रान्निस्तस्य नश्यति ॥

इति तीव्रान्निचिकित्सा ।

રાત્રી ઝાંઝરના ચોખાના એ ભાગ લઈને બુદ્ધિમાન વૈદ્યે તેને શે-
કવા; તેનાથી અરધા તક લઈને તેને શેકીને કચરવા તથા ચોખામાં
મેળવવા. તથા તક જેટલાજ મગ શેકીને તેને પણ તેમાં મેળવવા.
પછી તે સઘળાની ખીચડી રાંધવી. એ ખીચડી તીવ્રાન્નિના રોગવા-
ળાને એક એક દિવસને આંતરે ખવરાવવી. તેથી તેનો તીવ્રાન્નિ
નાશ પામે છે.

હરીતક્યાદિ રસાયન.

हरितकी हरिहरतुल्यषड्गुणा चतुर्गुणा चतुर्विंशालपिप्पली ।
हुताशनं सैन्धवहिंगुसंयुतं रसायनं हे नृप वह्निदीपनम् ॥

इति हरीतक्यादि ।

હે વિષ્ણુ અને શંકર સરખા રાજા! હરડેના છ ભાગ લેવા;
છાતી, હાથ, નેત્ર અને કપાળ એ ચાર જોતાં વિશાળ છે એવા હે
રાજા! ચાર ભાગ પીપરના લેવા; ચિત્રાના ત્રણ ભાગ લેવા; સિંધવના
એ ભાગ લેવા; અને હીંગનો એક ભાગ લેવો. હે રાજા! જહરાન્નિને
પ્રદિષ્ટ કરનાર આ ઔષધ રસાયનરૂપ છે. અર્થાત્ એ સર્વ ચૂર્ણ
કરીને ખાવાથી જહરાન્નિ પ્રદિષ્ટ થાય છે.

૧ આ શ્લોક ક્ષેપક સરખો જણાય છે.

૩૨

૩૭૪

હારીતસંહિતા.

અગ્નિમુખ ચૂર્ણ.

હિંકુ પિપ્પલિસનાગરા વચ્ચા દીપ્યકાગ્નિસહરીતકી મંદઃ ।
 માગવૃદ્ધિ વિનિયોજ્ય ચૂર્ણિતં ક્ષારયોગલવણત્રયૈર્યુતં ॥
 પીતમાત્રસુરયા ચ કાઙ્ગિકૈર્મેસ્તુનોષ્ણસલિલેન વા પુનઃ ।
 ઘ્રીહશૂલગુદજાવિચન્ધ્રકં હન્તિ દીપયતિ વન્દિમૌદરમ્ ॥

इत्यग्निमुखम् ।

હીંગનો એક ભાગ, પીપરના એ ભાગ, મુંદના ત્રણ ભાગ, વ-
 નના ચાર ભાગ, અજમોદના પાંચ ભાગ, ચિત્રાના છ ભાગ, હરડેના
 સાત ભાગ, ઉપશેટના આઠ ભાગ, એવી રીતે એક એક ભાગ વધારે લેઈને
 તે સધળાં ઔષધોનું ચૂર્ણ કરવું. પછી તેમાં જવખાર, સાંછખાર, સિંધવ,
 સંચળ અને વરાગડું, એવા એ ખાર તથા ત્રણ લવણનો એક એક ભાગ
 લેઈને મેળવવો. એ ચૂર્ણને સુરા (મધ) સાથે અથવા ડાંછ સાથે અ-
 થવા દહીંના પાણી સાથે અથવા ગરમ પાણી સાથે પીધાથી બરલતી
 ગાંઠ, શળ, અર્શ, અતિસાર, એ સર્વે રોગ મટે છે તથા જઠરાગ્નિ
 પ્રદિપ્ત થાયછે.

અૃહૃદ અગ્નિમુખ ચૂર્ણ.

ક્ષારૌ દ્વૌ લવણાનિ ચિત્રમમયા પાઠા કરંજા શઠી
 સૂક્ષ્મૈલા કમિશતુપુષ્કરવચાવૃક્ષામ્લજીરઘ્યમ્ ।
 ધાત્રીઞ્ ————— હપુષ્પા મૃગી ત્રિવૃત્ દારુ ચ
 પેદારમ્બધનાગરામ્લકરસદ્યમા જવાની સમમ્ ॥
 તસ્માત્ શિથુ પલાશમુષ્કકતિલાસત્કોકિલાક્ષસ્ય ચ
 ક્ષારાણિ સમલોહકિદ્દમસમં મૂત્રેણ નિર્વાપિતમ્ ।
 एवं तानि समानि सूक्ष्मकरणाच्चूर्णं पुनर्भाचयेद्
 गोमूत्रेण दिनत्रयं तदनु च स्यान्मातुलिगैरसैઃ ॥
 માત્રેત્તપુનરેવ લોચનદિનં સદ્ગંગરાજો રસૈઃ
 સિદ્ધં સર્વગુણાત્મકં રુજહરં વૈડાલપન્માત્રકમ્ ॥

૧ વિહંગઃ. પ્ર૦ ૧.

૨ ક્ષૌદ્રં. પ્ર૦ ૧.

તૃતીયસ્થાન—અધ્યાય છઠ્ઠો.

૩૭૫

મક્ષોદ્દિગુસમં સદા પ્રથમકે ગ્રાસેન યુક્તં હિતં
મંદાર્મિ ચિનિહન્તિ ગુલ્મનિચયં ચૌદર્યરોગાનપિ ॥

इति बृहदारमिमुखं नाम ।

જવખાર, સાજખાર, સિંધવ, સંયળ, વરાગઢું, ઝિડ લવણ, કાચ લવણ, ચિત્રો, હરડે, પાહાડમૂળ, કર્બજદાંતની છાત, પડક્યુરો, નાની એ-લચી, વાવડીંગ, પુષ્કરમૂળ, વજ, આમચૂર, ઝરું, કાળીહરી, આંમળાં, તમાલપત્ર, આમલી, છીણી, કાકડાસીંગ, નસોતર, દેવદાર, ઈંદ્રજવ, ગર-માળો, સુંદ, આમ્લવેતસ, હીંગ, પીપર, (કાંગ પાણુ લેછે), જવાની અજમો, એટલાં ઔષ્ધો સમાન ભાગે લેવાં. પછી સરગવો, ખાખર, મુષ્કદદાંત, (ઘંટા પાટલી), તથા, એખરો, એ પાંચનો દ્વાર કાઢીને તે સમાન ભાગે લેઈને તેમાં મેળવવો. તેમાં તે સૌની બરાબર ડોઢાનું કીકું લે-ઈને તેને તપાવીને ગાયના મૂત્રમાં નાખવું અને એવી રીતે તેને શુદ્ધ કરીને પછી સઘળાં સમાન ભાગે લેઈ તેમનું સૂક્ષ્મ ચૂર્ણ કરવું. એ ચૂર્ણને ત્રણ દિવસ સૂંધી ગાયના મૂત્રની ભાવના આપવી. તે પછી બીજોરાના રસમાં ત્રણ દિવસ ભાવના આપવી; પછી એ દિવસ સૂંધી ભાંગરાના રસની ભાવના આપવી. એવી રીતે તૈયાર કરેલું તે ચૂર્ણ સર્વ ગુણવાળું અને રોગને હરનારું થાય છે. પછી જમતી વખતે પ્ર-થમ ગ્રાસની સાથે એ ચૂર્ણ એક તોડો લેઈને તેમાં હીંગ મેળવીને ખાવું, તેથી તે મંદાર્મિનો નાશ કરે છે અને બધા પ્રકારના ગુલ્મ તથા પેટના રોગોને તે પાણુ મટાડે છે.

अगस्त्य धृत.

पिप्पली चित्रकं चैव चयं पिप्पलिमूलकम् ।

अजमोदा गजकणा क्षारौ द्वौ लवणानि च ॥

एतान्यर्धपली मात्रा प्रस्थं चापि तुषोदकं ।

प्रस्थमत्रघृतं देयं प्रस्थं चैवार्द्रकं रसम् ॥

भुंगराजरसप्रस्थं प्रस्थं तु માતુર્લિંગકમ્ ।

दधि प्रस्थद्वयं क्षिपवा द्वौ प्रस्थौ नवनीतकम् ॥

૩૭૬

હારીતસંહિતા.

પચેન્મૃદ્વગ્નિના તાવદ્વૃતં યાવત્પ્રદૃશ્યતે ।
 અવતાર્ય પ્રયોક્તઞ્ચં પાને ભોજનકેપિ વા ॥
 મંદાગ્નીનાં ચ ગુલમાનામર્જાર્ણાનાં વિનાશનમ્ ।
 ગ્રંથ્યર્થુદાપચીકાસશૂલશ્વાસનિવારણમ્ ॥
 ગ્રહણીશ્વયથૂનાં ચ કૃર્મોણાં ગુદકીલકમ્ ।
 અર્શસાં વસ્તિશૂલાનાં હૃદ્રોગાણાં વિશેષતઃ ॥
 નાશયેચ્છાશુ યોગાચ્ચ માસ્કરાત્તિમિરં યથા ।
 મંદાગ્નીન્ નાશયત્યેવ કૃતં ચેતિ હ્યગસ્તિના ॥

॥ દત્તગસ્ત્યધૃતમ્ ॥

પીપર, ચિત્રો, ચવક, પીપરીમૂળ, અજમોદ, ગજપીપર, જવ-
 ખાર, સાંઝખાર, સિંધવ, સંચળ, વરાગડું, કાચ લવણુ, ખીંડ લવણુ,
 એ સર્વે એ એ તોલા લેવાં. પછી એ સર્વમાં ચોસઠ તોલા જવની કાંજ,
 ચોસઠ તોલા ધી, ચોસઠ તોલા આદાનો રસ, ચોસઠ તોલા બાંગરાનો રસ,
 ચોસઠ તોલા ખીજેરાનો રસ, ૧૨૮ તોલા દહીં અને તેટલુંજ
 માખણુ નાખવું. પછી એ સર્વને ચુલે ચઢાવીને ધીમાં તાપથી પકવવું.
 જ્યારે ધી માત્ર શેષ રહે ત્યારે તેને નીચે ઉતારીને ગાળી લેવું. તથા
 એ ધી ખાવામાં પીવામાં વાપરવું. એ ધી મંદાગ્નિનો, ગુરુમ રોગનો,
 તથા અજીર્ણનો નાશ કરનાર છે. વળી તે ગ્રંથી, અર્જુદ, ન
 પાકે એવી ગાંડ, ખાંસી, શળ અને શ્વાસને મટાડે છે. ગ્રહણી, સોળે,
 કૃમિરોગ, ગુદકીલક નામે અર્શ રોગનો એક પ્રકાર, પેદુંમાં થતું શળ અને
 વિશેષે કરીને હૃદયના રોગ, એ સર્વને જેમ સૂર્ય અંધકારનો નાશ કરે
 છે તેમ, નાશ કરે છે. આ વૃત્ત અગસ્ત્ય મુનિએ કરેલું છે તે મંદા-
 ગ્નિને તો મટાડેજ છે.

સિંહુરસજ ચૂર્ણ.

एकः प्रदेशो रुचकस्य भागो ह्यर्धोजमोदस्य च सैध्वस्य ।
 शुंख्यास्त्रयं वा मरिचस्य भागौ चूर्णं चतुर्थं सितजीरकस्य ॥
 तत्रेण पानात्कफवातरोगांस्तद्भोजनांते पटुदीपनाह्नौ ।
 श्रीसिंहराज्ञा कथितं तु चूर्णं ह्रीहोदराजीर्णविसूचिकायाम् ॥

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય છઠ્ઠો.

૩૭૭

એક ભાગ સંયળ, અર્ધો ભાગ અજમોદ, અર્ધો ભાગ સિંધવ, ત્રણ ભાગ મુંદ, એ ભાગ મરી, ઘોળું છૂંદ ચાર ભાગ, એ સર્વનું ચૂર્ણ કરીને તેને ઝાસ સાથે તે પીવામાં આવે તો જ્વરાગ્નિને પ્રદિપ્ત કરવામાં એ ચૂર્ણ ધણું ઉત્તમ છે. એ ચૂર્ણ ત્રીસિંહરાજે કહેલું છે તથા તે પ્લીહિદર (મરઘ), અછળું અને વિસૂચિકા, એ રોગને મટાડે છે.

અભિધૂત.

પિપ્પલી પિપ્પલીમૂલં ચિત્રકો ગજપિપ્પલી ।
 હિંગુ ચવ્યાજમોદં ચ પંચૈવ લવણાનિ ચ ॥
 ઢૌ ક્ષારૌ હપુષા ચૈવ દદ્યાદર્ધપલોન્મિતાન્ ।
 દધિકાંજિકસૂક્તાનિ ઘૃતમત્ર સમાનિ ચ ॥
 આર્દ્રકસ્ય રસપ્રસ્યે ઘૃતપ્રસ્યં વિપાચયેત્ ।
 एतदग्निघृतं नाम मंदाग्नीनां प्रशस्यते ।
 અર્શસાં નાશનં શ્રેષ્ઠં તથા ગુલ્મોદરાપહમ્ ॥
 ગ્રંથ્યર્બુદાપચીકાસકફમેદોનિલાનપિ ।
 નાશયેદ્ગ્ણીદોષં શ્વયયું સમગંદરમ્ ॥
 ये च बस्तिगता रोगा ये च कुक्षिसमाश्रिताः ।
 सर्वोस्तान्नाशयत्येव सूर्यस्तम इवोदितः ॥

इत्यभिघृतम् ॥

॥ इति मंदाग्नितीव્રાગ્નિવિષમાગ્નિચિકિત્સા ॥

પીપર, પીપરીમૂળ, ચિત્રો, ગજપીપર, હીંગ, ચવક, અજમોદ, સિંધવ, સંયળ, વરાગઢું, કાચ લવણ, બિડ લવણ, જવખાર, સાણખાર, છીણી, એ પ્રત્યેક એ એ તોલા લેવાં. દહીં, કાંછ, સૂક્ત અને ધી, એ સર્વે સમાન એટલે એસઠ એસઠ તોલા લેવાં. પછી આદાનો રસ એસઠ તોલા લેઈને તેમાં મેળવવો. અને તે સર્વમાં એસઠ તોલા ધી નાખીને પકવ કરવું. એ પકવ થયેલા ધીને અભિધૂત કહેછે. એ ઘૃત મંદાગ્નિ-વાળાને કાયદાકારક છે. વળી તે અર્શરોગનો નાશ કરવામાં ઉત્તમ છે. વળી તે ગુલ્મ અને ઉદરરોગને દૂર કરનાર છે. તેમજ તે ગ્રંથી, અ-

૩૭૮

હારીતસંહિતા.

ર્જુદ, ન પાકે એવી ગાંઠ, ખાંસી, કફ, મેદરોગ, વાયુના રોગ, બ્રહ્મણીનો રોગ, સોજો, ભગંદર, એ સર્વનો નાશ કરે છે. વળી જેમ ઉદય પા-
મેસો સૂર્ય અંધકારનો નાશ કરે છે તેમ એ વૃત્ત જે રોગ પેટમાં થાય
છે તથા જે રોગ કૂખમાં થાય છે તે સર્વનો નાશ કરેછે.

મંદાગ્નિ, તીવ્રાગ્નિ, વિપમાગ્નિની ચિકિત્સા સમાપ્ત.

અરોચક રોગના ચિકિત્સા.

અરોચક રોગની હેતુ.

વાતાદિદોષત્રયકોપનૈસ્તુ શોકેન રોષાદતિવૈમનસ્યૈઃ ।

કાસાતિસારેણ વિરુપગંઢૈઃ સંજાયતેઽરોચકનામરોગઃ ॥

વાયુ આદિ ત્રણ દોષ ક્રોધવાથી, શોકથી, ક્રોધથી, અતિશય મ-
નની અપ્રીતિથી, ખાંસીથી, અતિસારથી, અને વિરુદ્ધાણ ગંઢથી અરો-
ચક નામે રોગ ઉત્પન્ન થાયછે.

અરોચકના પ્રકાર તથા લક્ષણે.

ક્ષારં તથામ્લં કટુકં તથોષ્ણં પિત્તેન વક્ત્રસ્ય ભવેદરોચઃ ।

ગૌલ્યં ગુરુઃ શીતલપિચ્છિલં ચ દૌર્ગંધતાસ્યે કફજસ્ત્વરોચઃ ॥

ક્ષણેન શીતં ચ ક્ષણેન ઓષ્ણં વૈરસ્યમાસ્યે પરુષં શિરોરુક્ ।

અરોચકં વ્રાતભવં વિધિલ્લૈઃ સંલક્ષણીયં મનુજસ્ય ચાસ્યે ॥

અન્યો ભવેત્ક્રોધભયેન કામાત્તેનાસ્ય જાડ્યં કટુકં વિરસ્યં ।

કંપોથ રોમોદ્ગમકં શિરોર્તિશ્ચિત્તન્નમં તદ્વ્યકામુકાઢ્યં ॥

પિત્તના ખગડવાથી અરોચક રોગ થયો હોય તો મુખ ખાંડ,
ખાટું, તીવ્રું અને કડવું થઈ જાય છે. કફથી થયેલા અરોચકમાં મુખ
મધુર, ભારે, યંડું, ચીકણું, અને દુર્ગંધીવાળું થાય છે. વાયુથી થયેલા
અરોચકમાં મુખમાં ક્ષણમાં યંડક અને ક્ષણમાં ગરમી માત્રમ પડે છે;
મુખ વિરસ થઈ જાય છે; માથામાં ખીઝ થાય છે; એવા લક્ષણોથી
નિદાનના વિધિને જાણનારા વૈદ્યે મનુષ્યના મુખમાં વાયુથી અશ્વિ ઉ-
ત્પન્ન થઈ છે એમ જાણવું. એ ત્રણ પિતા એક એવા પ્રકારનો અરો-

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય છઠ્ઠો.

૩૭૯

અક રોગ થાય છે, તે દોષ, બધ કે કામવાસનાથી થાય છે. તેવો અ-
રોગ્યક થયો હોય ત્યારે મુખમાં બહુતા ઉપજે છે, તથા તે તીષ્ઠુ અને
વિરસ થાય છે. વળી બધ કે કામથી અરોગ્યક થયો હોય ત્યારે રો-
ગીને ડંપ, રવાં કનાં થવાં, માથામાં પીડા, ચિત્તનો ભ્રમ, એવા વિ-
કાર થાયછે.

અરોગ્યકની ચિકિત્સા.

પિત્તાન્નરસ્ય સચિકૃદ્વ્રમનં પ્રશસ્તં,
પશ્ચાત્કળાદિકમિદં વિલિહેતુ ચૂર્ણમ્ ।
કૃષ્ણાહરેણુયવમસાધિડંગર્હિગુ
ચૂર્ણેન દંતમુખઘર્ષણમેવ શસ્ત્રમ્ ॥
અંગારવલ્લિરસના લવણં ચ શુઠી
કાથઃ પ્રશસ્તઃ સગુડો વમનાય પુંસામ્ ।
નિકાથ્ય ધાન્યમધુયદ્દિગુડેન યુક્તં
શસ્ત્રં નૃણાં વમનમેવમરોચકેષુ ॥
શ્લેષ્મોદ્ભવેષુ સકલેષુ તથૈવ ચૂર્ણેઃ
ગૃંમીવિયામધુયુતૈશ્ચ નિઘર્ષણં સ્યાત્ ।
રાજદ્રુમાર્જુનથવં લવણોત્તમાઘ્યં
કાથં પિબેદ્રુચિકરં વમનસ્ય હેતોઃ ॥
વાતોદ્ભવેરુચિગદે કથિતોઽગદસ્તુ
યુક્તં વચ્ચા લવણકામ્લકકાંજિકેન ।
ચૂર્ણં નિઘર્ષણમિદં મરુતાતિયુક્તમ્
ક્ષારામ્લતત્રકવલગ્રહમેવ શસ્ત્રમ્ ॥
સાધારણેષ્વરુચકેષુ શુભં પ્રદિષ્ટં
પદ્મંથિજા મગધજા સુરસા પટોલમ્ ।
નિઃક્રાથ્યમેવ વિધિના પ્રતિપાનકં સ્યાત્
ચૂર્ણં સર્થીજલદમાગધિકાવિઘર્ષઃ ॥

જો પિત્તથી અરોચક થયો હોય તો રોગીને પ્રથમ વમન કરાવવું એ રૂચિ ઉત્પન્નવાનું છે. વમન કરાવ્યા પછી આ નીચે કહેલું પીપર વગેરેનું ચૂર્ણ ચાટવું. તે ચૂર્ણ આ પ્રમાણે—પીપર, પિત્તપાપડો, જવની ભરમ, વાવડીંગ, અને હીંગ, એ ઔષધોનું ચૂર્ણ કરીને તેવડે દાંત તથા મુખની અંદર ધસવું; કેમકે તે ક્ષયદો કરે છે. પિત્તના અરોચકવાળાને વમન કરાવવામાટે હસ્તી કરંજ, રાસ્ના, સિંધવ અને સુંઠ એ ઔષધોના ચૂર્ણમાં ગોળ નાખીને રોગીને પાવું; કેમકે તેથી વમન થઈને બગડેલું પિત્ત નીકળી જવાથી અરૂચિ મટે છે. કફથી ઉત્પન્ન થયેલા સ્વપ્ના અરોચક રોગમાં ધાણા, જેડીમધ, અને ગોળનો ક્વાથ કરીને રોગીએ વમન કરવામાટે પીવો એ હિતકારક છે. તેમજ કાકડાસીંગ, અતિવિષ્મ, એ ખેના ચૂર્ણમાં મધ મેળવીને મોઢામાં ધસવું. જો વાયુથી થયેલા અરોચક રોગ હોય તો, ગરમાળો, સાદડ અને ધાવડો એ ઔષધોનો ક્વાથ કરીને તેમાં સિંધવ નાખીને તે પીવો અને વમન કરવું તેથી રૂચિ ઉત્પન્ન થશે. તથા વાયુથી ઉત્પન્ન થયેલા અરૂચિ રોગમાં વજ અને સિંધવનું ચૂર્ણ ખાટી કાંઠામાં મેળવીને તે મોંમાં ધસવું. જો વાયુનું જોર વધારે હોય તો ખાટી છાસમાં જવખાર નાખીને તેના કોમળા ભરવા તે હિતકારક છે. ક્રોધાદિકથી થનારા સાધારણ અરોચકમાં વજ, પીપર, તુણસી, અને પટોળ, એ ઔષધોનો ક્વાથ કરીને વિધિપૂર્વક પીવો. તથા પરકચુરો, મોથ, અને પીપરનું ચૂર્ણ મુખમાં ધસવું.

અરોચક નાશક ક્રિયા.

સ્વેદાઃ સમીરણે ચોક્તા વમનં કફજે સ્મરમ્ ।

પિત્તે વિરેકં વિહિતં ત્રિદોષે નુ ત્રયં મતમ્ ॥

ક્રિયા શસ્તા મનુષ્યાણાં ત્રિદોષારોચકાપહા ॥

વાયુથી થયેલા અરોચકમાં નાનાપ્રકારના સ્વેદ (પરસેવો) કાઢવાના વિધિ યોજવા; કફથી થયેલા અરોચકમાં વમન કરાવવું; પિત્તના અરોચકમાં વિરેચન આપવું એ હિતકારક છે; અને ત્રણે દોષથી કોપેલા અરોચકમાં ત્રણે વાનાં કરવાં જોઈએ. એ પ્રમાણે વાતાદિ ત્રણ દોષના અરોચકને દૂર કરનારી ક્રિયા છે અને તે હિતકારી છે.

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય છઠ્ઠો.

૩૮૧

અરોચકમાં તજવા જેવા પદાર્થો.

નાત્યમ્લં વિશદં चापि रुक्षं पर्युषितं निशि ।

विदलं क्षिग्धं द्रवं चातिकथितं भोजनेषु च ॥

અતિશય ખાદુ, અતિ પાતળું, લૂખું, રાતનું વાશી, કઠોળ, અત્યંત રિનડ્ય, અને પ્રવાહી, એવું ભોજન અરોચકવાળાએ ન કરવું.

અરોચકમાં કવલગ્રહ.

त्वगेला मरिचं चैव तित्तिडीकं गुडान्वितम् ।

चूर्णमुष्णांबुना पीतमरोचे कवलग्रहः ॥

सौवर्चलाजीरककुष्ठशर्करा कणोत्पलैलासितचंदनानि ।

पथ्योषणौ रोध्रयचाग्रजः सठी अजाजिना चार्द्रकचंदनानि ॥

पादेन पादेन च योगयुक्तैश्चत्वार एते कवलग्रहाः स्युः ।

गोतकदुग्धेन च माक्षिकेण ते तैलेन वारोचकनाशहेतवः ॥

पातादिकानां च समस्तजानामरोचकानां प्रकरोति नाशम् ।

सकासहिक्कास्वरभंगशोषान् घ्नन्ति प्रतिदयायकपीनसं च ॥

इति कवलग्रहः ।

તલ, એલચી, મરી એ ત્રણનું ચૂર્ણ આંધલી અને ગોળ સાથે પીવું, તેને અરોચકમાં કવલગ્રહ કહેછે. વળી સંચળ, છૂંદ, ઉપલેટ અને સાકરનું ચૂર્ણ; અથવા પીપર, કમળ, એલચી, સાકર અને ચંદન; અથવા હરકે, મરી, લોધર, ઈદ્રગ્ય અને પડકચુરો, એમનું ચૂર્ણ; અથવા છૂંદ, આદુ અને ચંદન, એમનું ચૂર્ણ (કરક) એ ચાર કવલગ્રહ કહેવાય છે. એ ચારમાંનો હરકોઈ એક માયની છાશ સાથે, અથવા ગાયના દૂધ સાથે, અથવા મધ સાથે, અથવા તેલ સાથે આપવાથી અરોચકનો નાશ કરેછે. વળી તે વાયુ આદિક સધળા દોષથી થયેલા અરોચકનો તથા ખાંસી, હિક્કા, સ્વરભંગ, શોષ, સળખમ અને પીનસ એ સર્વે રોગનો પણ નાશ કરેછે.

યવાની ખાંડય ચૂર્ણ.

यवानिका नागरचाम्लचेतसं कोलं तथा दाडिमतित्तिडीकम् ।

समानि चेमानि च कर्षमात्रं भूयोपि कर्षार्जयुतान्यमूनि ॥

૩૮૨

હારીતસંહિતા.

જાજી વરાઙ્ગં ચ સુવર્ચલં ચ કણાશતૈકં મરિચાત્ શતે દ્વે ।
 પલ્લાનિ ચત્વાર્યપિ શર્કરાયાઃ સમં ચ ચૂર્ણં વદનપ્રિયં ચ ॥
 મક્ષેષદેદં રુચિક્ષુદ્ધિવન્ધં સમ્પ્રીહશૂલં જયતે સકાસમ્ ।
 શ્વાસં વિનશ્યેત્ હૃદયામયઘ્નં જિહ્વાસ્યકણ્ઠામયશોધનં ચ ॥
 ગ્રાહ્યગ્રહણ્યાર્શવિકારમન્દાનલસ્ય સન્દીપનમેવ ચૂર્ણમ્ ।
 યવાનિકાષાણ્ડવિકામિધાનમરોચકનાં શમનં પ્રશસ્તમ્ ॥

इति यवानीखांडवचूर्णम् ।

જવાની અબ્જો, સુંડ, આમ્લવેતસ, ખોર, દાડમ, આંબલી, એ સર્વે સમાન ભાગે એટલે એક એક તોલો લેવાં; પછી છૂંદે, તજ, સંચળ, એ અરધો અરધો તોલો લેવો; પીપર એકસો લેવો; મરી અસો લેવાં; સોળ તોલા સાદર લેવી; એ સઘળું ચૂર્ણ કરીને એકત્ર કરવું. એ ચૂર્ણ મુખને પ્રીતિ ઉપજાવતાં થાયછે. એ ચૂર્ણ ખાવાથી રુચિ ઉપજે છે; અંધકેશ, અરોગ, શુભ અને ખાંસીને મટાડેછે; શ્વાસનો નાશ કરેછે; છાતીના રોગનો નાશ કરેછે; છાત, મુખ, અને કંઠના રોગનું શોધન કરેછે; મગનો અટકાવ, ગ્રહણી રોગ અને અર્શરોગ એ સર્વેને મટાડીને મંદામિતે તે પ્રદિપ્ત કરેછે. એ ચૂર્ણને યવાનિક ખાંડવ કરીને કહેછે અને તે સઘળા પ્રકારના અરુચિના રોગને મટાડેછે.

‘यथागू वगेरे.

यवागूः पञ्चकोलस्य कुलत्थाद्वक्ययूपकम् ।
 मुद्रयूपेण वा सम्यक् भक्तानां भोजनं हितम् ॥
 सहिङ्गु ज्यूषणाढ्यं च व्यञ्जनं संप्रशस्यते ।
 अगस्तिघृतवत् श्रेष्ठं भोजनारोचकेष्वपि ॥
 कारवेष्टपटोलं च पलाण्डुः सूरणं सठी ।
 लवणं धान्यकं श्रेष्ठं प्रलेहश्च कटुत्विकम् ॥
 सिंही सर्षपवास्तुकं शतपुष्पा काकमाचिका ।
 तुण्डारस्य च मूलानां शकं श्रेष्ठं प्रशस्यते ॥

૧ કુલત્થાદિક. પ્ર. ૩ ન. ૨ મંધાનકં પ્ર. ૩ ન. ૩ સઠી પ્ર. ૧ લા.

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય સાતમો.

૩૮૩

ગોધૂમપોલિકાઃ શ્રેષ્ઠા મૃષ્ટાઙ્ગારૈરરોચકે ।

જાઙ્ગલાનિ ચ માંસાનિ મોજયેષિઙ્ગુત્તમઃ ॥

इत्यरोचकचिकित्सा ।

પીપર, પીપરીમૂળ, ચિત્રો, અવક અને મુંદ, એ પાંચને પંચકોણ કહેછે. એ પંચકોણના ક્વાથમાં સિદ્ધ કરેલી યવાગૂ અરિયિને મટાડનારી છે. અથવા કળથીના કે તુવેરની દાળના કે મગની દાળના યૂષ (ઉકા-જેલા પાતળા પાણી) સાથે ભાતવું ભોજન એ રિયિ ઉત્પન્ન કરનાર છે. અથવા હિંગ, મુંદ, પીપર, મરી, એ ચાર વાનાનાં ચૂર્ણસહિત હરકોઈ અથાણું પણ રિયિ ઉત્પન્ન કરવામાં વખાણુવા યોગ્ય છે. અગસ્તિ ધૃત જે પાછળ કહેવામાં આવ્યું છે તે ધી સહિત કરેલું ભોજન અરોચકમાં શ્રેષ્ઠ છે. કરેલાં, પરવળ, ડુંગળી, સૂરણ, પડક્યુરો, મીઠું, ઘાણા, એ અરોચકમાં શ્રેષ્ઠ છે. મુંદ, પીપર અને મરી, એ ત્રણનો અવલેહ પણ હિતકર છે. રીંગણીની ભાણ, સરસવની ભાણ, વયુઆની ભાણ, સુવાની ભાણ, હાડીઆકર્પણની ભાણ, તુંડીરની ભાણ, અને મૂળાની ભાણ એ અરોચકવાળાને ઉત્તમ છે. વળી અંગારાપર શેકેલી ઘઉંની પોળીયો શ્રેષ્ઠ છે. તથા તેજ પ્રમાણે અરોચક રોગવાળાને જંગલી પશુઓનાં માંસ આપવાં હિતકર છે.

धृति अरોचक चिकित्सा.

इत्यात्रैवभाषिते हारीतोत्तरे तृतीयस्थाने मन्दाग्नि-

चिकित्सा नाम षष्ठोऽध्यायः ।

सप्तमोऽध्यायः ।

आत्रेय उवाच

शूलरोगिनी चिकित्सा.

विना वातेन नो शूलं विना पित्तेन नो भ्रमः ।

न कफेन विना छर्दिः न रक्तेन विना तमः ॥

૩૮૪

હારીતસંહિતા.

વ્યાયામયાનનિશિજાગરણવ્યવાય-
 શોકાતિમારગતિધાવનકશ્રમેણ ।
 વૈષમ્યપાનશયનેન ચ ભોજનેન
 શીતેન વાયુઃ કુપિતઃ પ્રકરોતિ શૂલમ્ ॥
 વિષ્ટમ્બિરૂક્ષયવમાષકલાયમુદ્ર-
 નિષ્પાવકત્રિપુટકોદ્રવકૈર્મસૂરૈઃ ।
 ગોધૂમશુદ્રકણરૂક્ષવિભોજનેન
 ચૈતૈરપાનમલરોધનમૂલરોધૈઃ ॥
 વાયુસ્ત્વધ્રોગતપથા પ્રવિરુદ્ધ શૂલં
 વાતાત્મકં પ્રકુરુતેઽન્તરવહ્નિમાંચમ્ ।
 તેનાંગગૌરવમતીવ તથા ચ કુક્ષૌ
 શૂલં કરોતિ ગુદમાર્ગનિરોધિતેઽપિ ॥
 ગાત્રેઽતિતોદમરતિર્મલિનાતિર્દીના
 વાતાત્તિપીડિતનરસ્ય મુર્ચ્ચન્છવિઃ સ્યાત્ ॥

इति वातशूलोत्पत्तिः ।

આત્રેય કહેછે. —વાયુ વિના શૂળ નથી; પિત્ત વિના શ્રમ (ચકરી) નથી; કફ વિના ઉલટી નથી; અને કોહી વિના અંધારાં (મૂર્છા) નથી.

શૂળ રોગનાં સામાન્ય નિદાન.

કસરત, ગાડીધોડામાં બેસીને જવું, રાત્રે ઉત્તગરો કરવો, અતિશય સ્ત્રીસંગ કરવો; શોક, અતિશય ભાર, ગમન, દોડવું, શ્રમ કરવો, વિષમ રીતે પાન કરવું; વિષમ રીતે શયન કરવું; વિષમ ભોજન કરવું; એ વગેરે કારણોથી અને હંડકથી વાયુ કોપીને શૂળ ઉત્પન્ન કરેછે.

વાતશૂળની સંપ્રાપ્તિ અને લક્ષણ.

જે પદાર્થ ઝાડનો અંધક્રોશ કરનારા હોય તે, રક્ષ પદાર્થો, જવ, અડદ, વટાણા, મગ, વાલ, લાંગ, કોદરા, મસૂર, ઘઉં, ખીજાં કાંગ વગેરે હલકાં અને રક્ષધાન્ય, એવા પદાર્થનું ભોજન કરવાથી અપાન વાયુનો, મળનો તથા મૂત્રનો, રોધ થાયછે. અને રોડાયેલો અપાનવાયુ નીચેને મા-જેથી ઉચે ચઢીને વાતાત્મક શૂળ ઉત્પન્ન કરેછે, અને જઠરાગ્નિને પણ મંદ

૧ મહામતે. પ્ર૦ ૧ લી.

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય સાતમો.

૩૮૫

કરેછે. તેથી કરીને શરીર અતિશય ભારે (જડ) થાયછે; કૂખોમાં શળ આવેછે; ગુદાનો માર્ગ બંદ થવાથી અંગમાં સોયો ભોંકાતી હોય એવી અતિશય વેદના થાયછે; કોઈ પદાર્થ ઉપર પ્રીતિ રહેતી નથી; મુખની કાંતિ મલિન અને દીન થઈ જાયછે. વાયુના શક્તી પીડાયલાનાં એવાં લક્ષણ છે.

પિત્તશૂળનાં વિદાન.

ક્રોધાતપાદનલસેવનહેતુના ચ
શોકાદ્ધ્યાર્તિગતિધાવનઘર્મયોગાત્ ।
ક્ષારામ્લમદ્યકટુકોષ્ણવિદાહિરૂક્ષ-
સૌવીરશુષ્કપલ્લેન ચ રાજિકામિઃ ॥
સંકુપ્યતેઽનિલસર્પારિતં તત્તુ પિત્તં
શૂલં કરોતિ જઠરે મનુજસ્ય તીવ્રમ્ ।
તેનાદ્ગદાહબહુઘર્મતૃપાર્તિમૂર્છા
ર્ચામ્યન્તરે દહતિ શોષઃ સપિત્તતાલ્યે ॥

इति पित्तशूललक्षणम् ।

ક્રોધથી, તડકાથી, અતિશય અગ્નિ સેવવાથી, શોકથી, બપની પીડાથી, ઉતાવળે આલવાથી, દોડવાથી, અતિશય પરસેવો થવાથી, ક્ષારથી, ખટાઈથી, મધથી, તીખા પદાર્થથી, ગરમ પદાર્થથી, વિદાહી અને રૂક્ષ પદાર્થથી, સૌવીર નામના મધથી, ન્સૂકા માંસથી અને રાઈથી, વાયુએ પ્રેરેલું પિત્ત કોષ પામેછે અને મનુષ્યના જઠરમાં તીવ્ર શૂળ ઉત્પન્ન કરેછે. તેથી કરીને અંગમાં બળતરા બળેછે, અતિશય પરસેવો થાયછે, તરસની પીડા થાયછે, મૂર્છા થાયછે, આભ્યંતરમાં દાહ થાયછે, મુખમાં શોષ થાયછે તથા તે પિત્તવાળું માલૂમ પડે છે.

કંડુશૂળનાં નિદાન.

अव्यायामैः स्निग्धसंसेवनेन
गौल्याहारैश्चेक्षुतैलैः पयोभिः ।
अत्याहारैर्निद्रया वासरे स्यात्
शीतैरेतैः कोपयेच्छ्रेष्मकस्तु ॥

१ नाभ्यन्तरे. प्र० १ ला.

૩૮૬

હારીતસંહિતા.

કસરત ન કરવાથી, સ્નિગ્ધ ભોજન કરવાથી, ગૌલ્ય નામના મધ-
સહિત આહાર કરવાથી, એરડીના વિકાર ખાવા પીવાથી, તેલથી, ભેંસ
વગેરેનાં દૂધથી, અતિશય ખાવાથી, દિવસે ઉંઘવાથી, અને યંડકથી,
એટલાં કારણોથી કફનું શૂળ કોપ પામે છે.

કફશૂળની સંપ્રાપ્તિ.

માપાતિશીતલપયોદધિभिः सुशीतै-
र्मत्स्यैस्त्वनूनपल्लैरतिसेवितैस्तु ।
श्लेष्मा भृशं शमयतेऽनलमाशु शूलं
कोष्ठे करोति मनुजस्य विकारमुग्रम् ॥

અડધ, અતિ દંડા પદાર્થો, અતિ દંડાં દૂધ અને દહીં, ઘણા માંસ-
વાળા મત્સ્ય, છત્યાદિ પદાર્થો ખાવાથી અત્યંત કફ ઉત્પન્ન થઈને જઠ-
રાગ્નિને શમાવી દેછે તથા મનુષ્યના કોઠામાં શૂળ નામનો ભયંકર વ્યાધિ
ઉત્પન્ન કરેછે.

કફશૂળનાં લક્ષણ.

हृत्तासकासवमिजाब्जशिरोगुरुत्वं
सैमित्यशीतलतनूरुचिबन्धनं च ।
भुक्तप्रसेकमधुरदस्यतयाभिरागं
क्षिग्रं मुखं भवति यस्य कफात्मकोऽसौ ॥

જે રોગીને છાતીમાં પીડા, ખાંસી, ઉલટી, જડતા, માથાનું ભારે-
પણું, શરીરનું બીનાપણું, શરીરની શીતળતા, અશ્ચિ, ખાધા પછી
મુખમાં પાણી છૂટવું, મોટું મધુર થઈ જવું, અને મુખ ચીકણું થવું,
એવાં લક્ષણો થાય તેને કફશૂળ થયું છે એમ જાણવું.

આમ અને નિરામ શૂળનાં લક્ષણ.

श्लेष्मोद्भवान्येव भवन्ति यस्य
चिह्नानि तच्चामभवं तु शूलम् ।
सपैत्तिकानीव भवन्ति यस्य
तमाहुर्जीर्णेऽपि निरामशूलम् ॥

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય સાતમો.

૩૮૭

જે રોગીને અન્ન પચી ગયા છતાં કફશૂળનાં લક્ષણો જેવાં ચિન્હ થાય તેને આમશૂળ જાણવું. અને જે રોગીને અન્ન પચી ગયા છતાં પિત્તશૂળના જેવાં ચિન્હ થાય તેને નિરામશૂળ જાણવું.

એ એ દોષથી થયેલાં શૂળનાં લક્ષણ.

હૃત્કણ્ઠપાદર્વે કફઃ પૈત્તિકસ્તુ

હૃન્નાભિમધ્યે કફવાતશૂલઃ ।

વસ્તૌ ચ શૂલં ત્વથ નાભિદેશે

વિલોલમાનઃ સ તુ વાતપિત્તાત્ ॥

કફ અને પિત્તથી ઉત્પન્ન થયેલું શૂળ છાતીમાં, કંઠમાં અને પાસામાં વેદના ઉત્પન્ન કરેછે; કફ અને વાયુથી થયેલું શૂળ છાતી અને નાભિની વચ્ચે વેદના કરેછે; વાયુ અને પિત્તથી થયેલું શૂળ અસ્તિમાં (પેદુમાં) અને નાભિમાં અથવા નાભિ તથા પેદુ એ બેની વચ્ચે વેદના કરેછે.

સાધ્યાસાધ્ય પરીક્ષા.

एकोऽपि सुखसाध्योऽसौ द्वन्द्वः कष्टेन सिध्यति ।

त्रिदोषजस्त्वसाध्यस्तु बहूपद्रवसंयुतः ॥

એક દોષથી ઉત્પન્ન થયેલું શૂળ સાધ્ય છે; બે દોષથી થયેલું કટ-સાધ્ય છે, અને જે શૂળ ત્રિદોષથી ઉત્પન્ન થયું હોય તથા જે ઘણા ઉપદ્રવોવાળું હોય તે અસાધ્ય છે.

શૂળ રોગની સંખ્યા.

निदानैः कुपितो वायुर्वर्तते जठरान्तरे ।

तेनेति संख्या दश स्युः शूलस्य परिगीयते ॥

त्रयो वातादिका ज्ञेया द्वन्द्वजास्तु पुनस्त्रयः ।

सामो निरामको द्वौ च शूलाश्चाष्टाविमे स्मृताः ॥

अजोर्જાન્નવમઃ પ્રોક્તો દશમઃ પરિણામજઃ ।

एवं दशप्रकारेण शूलं संभवते नृणाम् ॥

भुक्तोपरि भवेद्यस्तु सोऽपि ज्ञेयः कफात्मकः ।

जीर्णोऽन्ने च भवेद्यस्तु स ज्ञेयः परिणामजः ॥

વાયુ પોતાનાં કારણોથી દોષ પામીને જઠરમાં રહેછે તેથી શૂળ રોગની સંખ્યા દશ થાયછે, તેમાં ત્રણ પ્રકારનાં શૂળ વાતાદિક એક

૩૮૮

હારીતસંહિતા.

એક દોષથી થાયછે; ત્રણ પ્રકારનાં શૂળ એ એ દોષ એકલા મળવાથી થાયછે; આમશૂળ અને નિરામશૂળ એવાં એ પ્રકારનાં શૂળ થાયછે; એવાં આઠ પ્રકારનાં શૂળ છે. અને અબુધ્ધી ને શૂળ થાયછે તે નવમું કહેવાય છે; તથા પરિણામશૂળ એ દશમું કહેવાયછે. એ પ્રમાણે મનુષ્યોને દશ પ્રકારનાં શૂળ ઉપજે છે. ને શૂળ ખાવા પછી થાયછે તે શૂળ કદાત્મક સમજવું; અને ને શૂળ અન્ન પચી ગયા પછી થાયછે તેને પરિણામશૂળ સમજવું.

વાતશૂળનાં લક્ષણ.

આધ્માનમૂર્ધ્વે મલબન્ધનં ચ જૃમ્ભા તથા વેપથુર્મદવહ્નિઃ ।

उद्गीरणं स्निग्धमुखातिजिह्वा वातेन શૂલં મવતે વિધિજ્ઞઃ ॥

વાયુથી શૂળ થયું હોય ત્યારે પેટ ચહેછે; વાયુ ઊંચે ચહેછે; ઝાડો પિશાચ રોડાય છે; બગાસાં આવે છે; શરીર કંપે છે; જઠરાગ્નિ મંદ પડે છે; મુખમાંથી પાણી વગેરે નીકળે છે; મુખ ચીકણું થાયછે અને ઊભ ચીકણી થાયછે એ શૂળને વાયુથી થયેલું શૂળ કહેછે.

પિત્તશૂળનાં લક્ષણ.

दाहोऽरतिर्मोहस्तथैव तृष्णा कृच्छ्रेण मूत्रं कटुकास्यता च ।

स्वेदातिशयो વદનં ચ પીતં પિત્તાત્મકં તત્પ્રવદન્તિ ધીરાઃ ॥

દાહ, અણુગમો, મોહ; તરસ, પિશાચ કરતાં ઘણું કટુ થવું, મુખ કડવું થઈ જવું, પરસેવો થવો, અતિશય પડવો, મુખ પીળું થવું, એવા લક્ષણયુક્ત શૂળને ધીર પુરુષો પિત્તશૂળ કહેછે.

કફશૂળનાં લક્ષણ.

छर्दिस्तथा कासबलासमोह आलस्यतन्द्रा जडतातिशैत्यम् ।

કફાત્મકં તત્

કફથી થયેલા શૂળમાં રોગીને બકારી થાયછે; તેમ ખાંસી, કફ, મોહ, આળસ, થેન, જડતા અને અતિશય શીતળતા થાયછે.

દ્વિદોષ અને ત્રિદોષ શૂળનાં લક્ષણ.

भिषजां वरिष्ठं शूलं भवेद्द्वन्द्वजरोगसंज्ञम् ॥

त्रिमिस्तु दोषस्तु त्रिदोषैजः स्यात्

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય સાતમો.

૩૮૯

હે વૈદ્યોમાં ઉત્તમ એવા હારીત! બે બે દોષનાં ચિન્હ જે શૂળમાં માલમ પડે તે શૂળ દૂડજ એટલે બે દોષથી ઉત્પન્ન થયેલું બાલુવું અને ત્રણ દોષવડે ઉત્પન્ન થયેલું શૂળ હોય તેને ત્રિદોષશૂળ કહેવું.

રક્તશૂળનું લક્ષણ.

રક્તેન ચૌકાદશમઃ પ્રદિષ્ટઃ ।

પિત્તાત્મકાનિ ચ ભવન્તિ યસ્ય ચિહ્નાનિ યસ્યાત્મગચ્છર્દનં ચ ॥

શોષસ્તૃષા દાહસ્તથૈવ કાસઃ શ્વાસેન રક્તપ્રભવોઽતિશૂલઃ ।

इति शूलनिदानम् ।

લોહીથી અગિયારમું શૂળ થાયછે. તે રક્તશૂળનાં ચિન્હ પિત્ત-શૂળના જેવાં થાય છે. વિશેષમાં લોહીની ઉલટી થાયછે. વળી શોષ, તરસ, દાહ, ખાંસી, અને શ્વાસ, એવાં ચિન્હ પણ થાયછે. તે ઉપરથી રક્તના બિગાડથી શૂળ ઉપજ્યું છે એમ બાલુવું.

શૂલરોગની ચિકિત્સા.

इति शूलपरिज्ञानमतो वक्ष्यामि शेषजम् ।

येन शूलार्तिशमनं शूली संपद्यते सुखम् ॥

दृष्ट्वा शूलं लङ्घનं पाचनं च विरेचनं वान्तिस्वेदनं वा ।

क्षારं चूर्णं वर्त्तयઃ શૂલશાન્ત્યૈ પાનાશ્ચક્ષાત્કશ્યતે વૈ મનુષ્યૈ ॥

પાછળ જે શૂળનું નિદાન કહ્યું તે ઉપરથી શૂળ રોગનું જ્ઞાન થશે. હવે તે શૂળ રોગનું ઔષધ કહું છું, જેથી શૂળ રોગની પીડાનું શમન થશે અને શૂળ રોગીને સુખ પ્રાપ્ત થશે. પ્રથમ શૂળ રોગીને બોઈને તેને લંઘન કરાવવું, પાચન ક્વાથ આપવો, અથવા વિરેચન આપવું, ઉલટીઓ આપવી, પરસેવો કાઢવો (શેક કરવો), ક્ષાર આપવો, ચૂર્ણ આપવાં, ગુદામાં વર્તિઓ મૂકવી, પીવાનાં ઔષધ આપવાં, શરીરે તેલ વગેરેનું અભ્યંગ ચોળવું, એવા એવા ઉપચાર કરવાથી શૂળ-રોગની શાંતિ થાયછે.

હિંબાદિ ક્વાથ.

हिङ्गुनागरसटीसुवर्चलं दारुपौष्करघनं पुनर्नवा ।

क्वाथपानमिति शूलिनां हितं पाचनं जठरगुल्मिनामपि ॥

૩૯૦

હારીતસંહિતા.

હિંગ, સુંઠ, પડક્યુરો, સંચળ, દેવદાર, પુષ્કરમૂળ, મોથ, સાટોડી, એ ઔષધોનો ક્વાથ કરીને રોગીને પીવા આપવાથી શૂળરોગને ક્ષાયદો કરેછે તથા જઠરરોગ અને ગુદમરોગ, એ રોગનું પાચન કરેછે.

વાતશૂળ ઉપર હિંગ્વાદિ ક્વાથ.

હિઙ્ગુ પૌષ્કરસઠીસુવર્ચલં ક્વાથમેવમપિ શૂલિનાં હિતમ્ ।

વાતશૂલશમનાય શસ્યતે પાચનં નિગદિતં ચ વર્ત્તતે ॥

હિંગ, પુષ્કરમૂળ, પડક્યુરો, સંચળ, એ ઔષધોનો ક્વાથ શૂળ-રોગવાળાને હિતકારક છે. એ ક્વાથ વાયુથી થયેલા શૂળને શમાવવામાં હિતકર છે તથા પાચન કરનાર પણ છે.

સિંધવાદિ ચૂર્ણ.

સિન્ધૂત્થહિઙ્ગુરુચકં યવાની પથ્યા યવક્ષારસમં વિચૂર્ણમ્ ।

દેયં સુઘોષ્ણેન નિહન્તિ શૂલં વાતાત્મકં વાપ્યચિરેણ શૂલમ્ ॥

સિંધવ, હિંગ, સંચળ, જવાની અજમો, હરડે, જવખાર, એ ઔષધો સમભાગે લેઈને તેનું ચૂર્ણ કરવું અને ઘોડા ગરમ પાણી સાથે તેને પાવું. તેથી વાયુથી ઉત્પન્ન થયેલું શૂળ ઘોડાક કાળમાં મટી જાયછે.

હિંગ્વાદિ ચૂર્ણ.

હિઙ્ગુ સૌવર્ચલં પથ્યા યવાની સપુનર્નવા ।

વાલૈરણ્ડો વૃહત્યૌ દ્વે તુંબરં વ્યોષસંયુતમ્ ॥

ક્ષારસૌવર્ચલોપેતં ક્વાથં વા ચૂર્ણકં તથા ।

સઘો વાતાત્મકં શૂલં હન્તિ સઘો વિષૂચિકામ્ ॥

હિંગ, સંચળ, હરડે, જવાની અજમો, સાટોડી, નાના એરંડાનું મૂળ, રીંગણી, બોંયરીંયણી, ધાણા, સુંઠ, પીપર, મરી, એ ઔષધોનો ક્વાથ કરીને તેમાં જવખાર તથા સંચળખાર નાખીને પાવો અથવા એ ઔષધોનું ચૂર્ણ કરીને રોગીને ખાવા આપવું. એમ કરવાથી તત્કાળ વાયુથી થયેલું શૂળ મટાડે છે તથા વિસૂચિકા રોગને પણ મટાડે છે.

તુંબુરઆદિ ચૂર્ણ.

તુંબુરુષૌષ્કરહિઙ્ગુ જવાની વ્યોષયુતા ત્રિવૃતા ત્રિગુણેન ।

યુક્તમિદં લવણાષ્ટકચૂર્ણં શૂલનિવારણમેવ સુઘં તુ ॥

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય સાતમો.

૩૯૧

ધાણુ, પુષ્કરમૂળ, હિંગ, જવાની અજમો, સુંક, પીપર, મરી, એ પ્રત્યેક એક એક ભાગ લેઈને તેમાં ત્રણ ભાગ નસોત્તર મેળવી ચૂર્ણ કરવું. એ આઠ ઔષધના ચૂર્ણમાં એક ભાગ સિંધવ મેળવવો. એ ચૂર્ણ શળનો નાશ કરીને શળને મટાડે છે.

એરંડાદિ ક્વાથ.

ક્રાથો નિહન્તિ મરુતોદ્ભવશૂલસંઘાન

एरण्डनागरसुवर्चलरामडेन ।

पथ्यावचेन्द्रयवनागरतोययुक्तं

हिङ्गु सुवर्चलयुतं च निहन्ति शूलम् ॥

એરંડાનાં મૂળ, સુંક, સંયળ, હિંગ, હરડે, વજ, દંદ્રબ, સુંક, અને વીરણુવાળો, એ ઔષધોના ક્વાથમાં હિંગ અને સંયળ નાખીને પાવાથી વાવુથી કત્તવ થયેલાં તમામ શળ મટે છે.

બૃહદ્ હિંગુ ચૂર્ણ.

हिङ्गुनागरपद्मग्रन्था यवानी चाभया त्रिवृत् ।

विडङ्गं दारु चव्यं च तुम्बुरुकुष्ठमुस्तकाः ॥

हपुषा कलशी रास्ना वत्सका सदुरालभा ।

शतावरी बृहत्यौ च त्वगेला पत्रजीरकम् ॥

पुष्करं तिन्तिडीकं च वृक्षाम्लं चाम्लवेतसम् ।

द्वौ क्षારौ पञ्चलवणं समं चैकत्र मिश्रयेत् ॥

मूत्रेण भाવनां चૈકાં દત્ત્વા છાયાવિશોષિતમ્ ।

बीजपूरकतोयेन भावयेच्च दिनत्रयम् ।

विडालपदिकां मात्रां युज्जीत शूलशान्तये ॥

વાતે ચોળ્ળોદકેનાપિ પિત્તે શર્કરયાન્વિતઃ ।

त्रिफलाक्वाथमद्याभ्यां श्लेष्मरोगे प्रशस्यते ॥

શૂલાનાહવિબન્ધેષુ મન્દાશ્નૌ ગુલ્મવિદ્રઘૌ ।

ग्रीहोदराणां पाण्डूनां ज्वरिणां च विशेषतः ।

निहन्ति रोगसङ्घातं मेघवृन्दं मरुद् यथा ॥

इति बृहद्विबुर्णम् । इति वातशूलचिकित्सा १

૩૯૨

હારીતસંહિતા.

હિંગ, સુંદ, વજ, જવાનીઅજમો, હરડે, નસોતર, વાવડીંગ, દેવદાર, ચવક, ધાણા, ઉપલેટ, મોથ, છીણીનાં મૂળ, શાલીપર્ણી, રાસના, કડાબલ, ધમાસો, સતાવરી, રીંગણી, ભોયરીંગણી, તજ, એલચી, તમાકપત્ર, શરૂં, પુષ્કર મૂળ, આંબલીની ખરવડ, આમચૂર, આમ્લ-વેતસ, જવખાર, સાજખાર, સિંધવ, મંચળ, વરાગડું, કાયલવણુ, બિડખાર, એ સર્વને સમાન ભાગે લઈને એકડું કરી ચૂર્ણ કરવું. પછી ગાયના મૂત્રનો એક પટ લઈને તેને જાંવડામાં સૂકવવું. પછી ખીજેરાના રસના ત્રણ દિવસ સુધી પટ દેવા. પછી તે ચૂર્ણમાંથી એક તોલો ખાવું. તેથી શળરોગ મટી જશે. ગરમ પાણી સાથે એ ચૂર્ણ ખાવાથી વાયુનું શળ મટશે. સાકર સાથે ખાવાથી પિત્તશળ મટશે. ત્રિફળાનો ક્વાથ અને મધ સાથે પીવાથી કફનું શળ મટશે. જેમ વાયુ વરસાદનાં વાદળાના સમુદાયનો નાશ કરે છે તેમ આ ચૂર્ણ શળ, પેટ ચડવાનો રોગ, બંધકોશ, મંદાગ્નિનો રોગ, શુદ્ધરોગ, વિદ્રધિ (માંદ) નો રોગ, બરોળનો રોગ, ઉદરરોગ, પાંડુરોગ, વિશેષે કરીને તાવ, એ રોગોના સમુદાયનો નાશ કરેછે.

પિત્તશૂળની ચિકિત્સા.

ધાત્રીફળાદિ ચૂર્ણ.

ધાત્રીફલં લોહરજશ્ચ પથ્યા વ્યોષં સમાંશેન વિભાવ્ય તં તુ ।

રસેન વા દાડિમમાતુલુક્કયાશ્ચૂર્ણં સિતાલ્યં ચ સપિત્તશૂલે ॥

આમળાં, લોહચૂર્ણ, હરડે, સુંદ, પીપર, મરી, એ સર્વે સરખે ભાગે લેઈને તેને દાડિમના તથા ખીજેરાના રસના પુટ દેવા. એવી રીતે પુટ આપેલા તે ચૂર્ણને સાકર સાથે ખાવાથી પિત્તશળ મટે છે.

દાડિમાદિ ચૂર્ણ.

વિડાલકં દાડિમપૂતના ચ ધાત્રીસમેતં વિદધીત ચૂર્ણમ્ ।

તન્માતુલુક્કસ્ય રસેન ભાવિતં સપિત્તશૂલે શમનાય ભક્ષેત્ ॥

દાડિમ, હરડે, આમળાં, એ ત્રણનું ચૂર્ણ કરીને તેને ખીજેરાના રસનો પટ દેવો. એ ચૂર્ણ એક તોલો ખાવું તેથી પિત્તશળ શમે છે.

અવન્યાદિ ધૃત.

જીવન્યાયં ધૃતં પાને ક્ષીરં વાપિ સિતાન્વિતમ્ ।

કર્તવ્યં રેચનં નિત્યં પિત્તશૂલનિવારણમ્ ॥

ગજો અથવા હરડે જેમાં પ્રથમ ગણાવેલી છે એવા ઔષધોના ગણને અવન્યાદિ ગણ કહે છે. એ અવન્યાદિ ગણના ઔષધોથી સિદ્ધ કરેલું અર્થાત્ ગજો વિગેરેથી તૈયાર કરેલું ધી અથવા દૂધ સાકરસહિત પીવામાં આવે અથવા નિત્ય વિરેચન આપવામાં આવે તો પિત્તશૂળ મટે છે.

પિત્તશૂળના બીજા ઉપચાર.

શિશિરસરસતોયાગાહનં ચન્દનનિ

વિશદ્ધપુલિનમધ્યે શાયનં વૈ નિશાસુ ।

કનકરજતકાંસ્યામ્ભોજહૈમં તુષારં

કૃતમિતિ વિધિરેષઃ પૈત્તિકે શૂલરોગે ॥

હંડા અને સરસ પાણીમાં સ્નાન કરવાથી, શરીરે ચંદન ચોપડવાથી, નિર્મળ રેતીના ભાકામાં રાત્રે શયન કરવાથી, સોનાનું, રૂપાનું કે કાંસાનું પાત્ર લઈને તેમાં ભોજન કે પાન કરવાથી, કમળનાં પુષ્પની માળાઓ પહેરવાથી, બરફનું કે ઝાકળનું પાણી પીવાથી પિત્તશૂળ મટે છે. માટે એ વિધિ પિત્તશૂળના રોગમાં કરવો.

પિત્તશૂળનું ભોજન.

સિતશાલ્યોદ્ભવા લાજાઃ સિતા મધુયુતં પયઃ ।

દાહં પિત્તજ્વરં છર્દિં સઘઃ શૂલં નિહન્તિ ચ ॥

જાફલાનિ ચ માંસાનિ ભોજનાર્થે પ્રશસ્યતે ।

ધૃતં ક્ષીરં સમધુરં પ્રશસ્તં પિત્તશૂલિનામ્ ॥

इति पित्तशूलचिकित्सा ।

ધોળી ડાંગરની ધાણી, સાકર, અને મધ, એ સૌની સાથે દૂધ પીવાથી તે દાહને, પિત્તજ્વરને, ઉઝટીને અને શૂળને તટાજ મટાડે છે. પિત્તશૂળવાળાના ભોજનને અર્થે જંગલી પશુઓનાં માંસ હિતકારક છે, તેજ પ્રમાણે સાકર સાથે ધી અને દૂધ પણ પિત્તશૂળવાળાને શુભકારી છે.

૩૯૪

હારીતસંહિતા.

કદશૂળની ચિકિત્સા.

લઙ્ગનં વમનં ચૈવ પાચનં શ્લેષ્મશૂલનામ્ ।

ન ઘનં નાતિમધુરં શયનં નો વિધેયકમ્ ॥

કદશૂળવાળાને ઉલટી કરાવવી, ઉપવાસ કરાવવો અને દોષને પકવ કરવાનાં ઔષધ આપવાં એ હિતકારક છે; પણ તેને ઘાડાં કે મધુર ઔષધ દિત કરનારાં નથી તેમ દિવસે ઊંઘવું, એ પણ હિતકારી નથી.

બિલ્વાદિ ક્વાથ.

બિલ્વાગ્નિમન્થવૃષાચિત્રકનાગરાશ્ચ
 પરણ્ડહિઙ્ગુ સહસૈન્ધવકં સમાંશમ્ ।
 ક્વાથો નિહન્તિ કફજોઘ્નશૂલસંઘં
 સદ્યસ્તથૈવ ગઠરાનલવર્ધનં ચ ॥

ખીલી, અરણી, અરૂસો, ચિત્રો, સુંદ, દીવેલાતું મૂળ, હિંગ, અને સિંધવ, એ સરખે ભાગે લેધને તેનો ક્વાથ કરવો. એ ક્વાથ કદથી ઉપજેલાં તમામ પ્રકારનાં શૂળનો નાશ કરેછે તથા તરતજ ગઠરાગ્નિને વધારે છે.

માતુલુંગાદિ રસ.

માતુલુક્કરસં ધાત્તોરસં સૈન્ધવસંયુતમ્ ।
 સૌભાઙ્ગનકમૂલસ્ય રસં ચ મરિચાન્વિતમ્ ॥
 સક્ષારમધુનોપેતં શ્લેષ્મશૂલનિવારણમ્ ।
 યકૃત્ક્ષયોઘ્નં શૂલં નાશયત્યાશ્વસંશયમ્ ॥

ખીત્તોરનો રસ, આમળાનો રસ, સિંધવ, સરખાનો રસ, મરીનું ચૂર્ણ, ગરખાર અને મધ, એ સર્વને એકત્ર કરીને પીવાથી કદનું શૂળ મટે છે. વળી તેથી પકૃત્ નામે ગરખે પાસે જે ગ્રંથિ હોયછે તેનું શૂળ તથા ક્ષયથી ઉત્પન્ન થયેલું શૂળ પણ મટેછે એમાં સંદેહ નથી.

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય સાતમો.

૩૬૫

તુંબરાદિ ચૂર્ણ.

તુંબરં પ્રન્થિકૈરણ્ડલ્યોપં પથ્યાજમોદકમ્ ।

સક્ષારલવણોપેતં ચૂર્ણં શૂલે કફાત્મકે ॥

ધાણા, પીપરીમૂળના ગંઢોડાં, દીવેલાનું મૂળ, સુંઠ, પીપર, મરી, અજમોદ, જવખાર અને સિંધવ, એ ઔષધોનું ચૂર્ણ કફશૂળને મટાડનારું છે.

એરંડાદિ ક્વાથ.

પરણ્ડલિલ્લવૃહતીદ્વયમાતુલુકં

વાષાણભિત્રિકટુમૂલકૃતઃ કષાયઃ ।

સક્ષારહિઙ્ગલવણોરુચુતૈલમિશ્રં

શ્રોણ્યૂરુમેઘ્નહૃદયસ્તનરક્ષુ દેયમ્ ॥

इति श्लेष्मशूलचिकित्सा ।

દિવેલો, લીલી રીંગણી, ભોંયરીંગણી, ખીજેરું, પાપાણુમેદ, સુંઠ, પીપર, મરી, પીપરીમૂળ, એ ઔષધોનો ક્વાથ કરીને તેમાં જવખાર, હિંગ, સિંધવ, અને એરંડીનું તેલ નાખીને પાવું. એ ઔષધથી જંબ, સાથળ, લિંગ, હૃદય અને સ્તન, એ જગોએ પીડાયતી હોય તે મટે છે.

વાતપિત્ત શૂળની ચિકિત્સા.

પટોલાદિ ક્વાથ.

પટોલારિષ્ટપત્તાણિ ત્રિફલાસંયુતાનિ ચ ।

કાથો મધુયુતઃ પાનં શૂલે પિત્તસમીરણે ।

પિત્તજ્વરતૃષ્ણાદાહરક્તપિત્તનિવારણમ્ ॥

પટોળ, અને અરીઠાનાં પાંદડાંમાં ત્રિફળા (હરડાં, ખેડાં અને આમળાં) મેળવીને તેનો ક્વાથ કરી તે મધ સાથે પાવો તેથી પિત્ત અને વાયુનું શૂળ મટેછે. વળી પિત્તનો તાવ, તરસ, દાહ અને રક્તપિત્ત પણ મટે છે.

૩૯૬

હારીતસંહિતા.

દુરાલભાદિ ૬૯૬.

દુરાલભા પર્યટકં ચ વિશ્વા પટોલનિમ્વામ્બુદતિન્તિડીકમ્ ।
સશર્કરં કલ્કમિદં પ્રયોજ્યં સપિત્તવાતોદ્ગ્ધશૂલશાન્ત્યૈ ॥

ઇતિ વાતપિત્તશૂલચિકિત્સા ।

ધમાસો, પિત્તપાપડો, સુંઠ, પટોળ, લીંબડો, મોથ, આંબલી, એ
ઔષધોનું કલ્ક કરીને તેમાં સાકર નાખીને રોગીને ખાવા આપવું તેથી
વાયુ અને પિત્તનું શળ શાંત થાયછે.

વાત કફ શૂળ ચિકિત્સા.

સૌવર્ચલાદિ ચૂર્ણ.

સૌવર્ચલં સમસઠી સહનાગરા ચ
શુષ્ઠીયુતેન કથિતેન જલેન ચૂર્ણમ્ ।
પીતં નિહન્તિ મરુતાત્મવલાસશૂલં
પાર્શ્વાતિશૂલજઠરાનલહત્ પ્રશસ્તમ્ ॥

સંચળ, પડકચુરો, સુંઠ, એ ત્રણ સમાન ભાગે લેઈને તેમનું ચૂર્ણ
કરવું. પછી સુંઠનો ક્વાથ કરીને તે ક્વાથ સાથે એ ચૂર્ણ પીવું. તેથી
વાયુ સહિત કફથી થયેલો શળ મટે છે. વળી પાસાંમાંનું શળ તથા
જઠરમાંનું શળ મટેછે. જઠરાગ્નિના રોગને મટાડવામાં એ ઔષધ સાઈછે

દાર્યાદિ ક્વાથ.

દારુ નાગરકં વાસા હિઙ્ગુ સૌવર્ચલાન્વિતમ્ ।
કાથો વાતકફે શૂલે આમે જીર્ણે વિવન્ધકે ॥

દેવદાર, સુંઠ, અરડૂસો, હિંગ, સંચળ, એ ઔષધોનો ક્વાથ વાયુ
અને કફથી થયેલું શળ મટાડેછે. વળી આમથી થયેલા શળને,
અન્ન પચી ગયા પછી થનારા શળને તથા બંધકોશ થવાથી થયેલા
શળને પણ એ ક્વાથ મટાડે છે.

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય સાતમો.

૩૯૭

ત્રિદોષશૂળની ચિકિત્સા.

પલાશાદિ શૂત.

પલાશકદલીવાસાપામાર્ગે કોકિલાદ્યમ્ ।

ગોમૂત્રેણ શૂતં તત્તુ હિઙ્ગુનાગરસંયુતમ્ ॥

હિતં ત્રિદોષજે શૂલે કામલાવિદ્વિવન્ધકે ।

ગુલ્મોદરાણાં શમનં મન્દાગ્રીનાં નિયચ્છતિ ॥

આખર, કેળનો કંદ, અરુસો, અધાડો, એખરો, એ ઔષધોને ગાયના મૂત્રમાં નાખીને ઉકાળીને ચંદુ કરવું. પછી તેમાં હિંગ અને સુંદનું ચૂર્ણ નાખીને રોગીને પીવાને આપવું. એ પાન ત્રિદોષથી ઉપજેલાં શૂળમાં, કમળામાં અને બંધકોશમાં હિતકારક છે. વળી તે ગુલ્મ અને ઉદર રોગને શમાવે છે તથા મંદાગ્રિને કમી કરે છે અર્થાત્ ગદરાગ્રિની વૃદ્ધિ કરે છે.

સર્વ શૂળ ઉપર ઉપાય.

एकएव कुबेराक्षः सर्वशूलापहारकः ।

किंपुनः स त्रिमिर्युक्तः पथ्यारुचिकरामठैः ॥

એકલી સાગરગોટીનું ચૂર્ણ ખાવાને આપવાથી સર્વ પ્રકારનાં શૂળ મરી જાય છે તો પછી જો તેની સાથે હરડે, સંચળ અને હિંગ મળેલા હોય તો શું ખાધી રહે! અર્થાત્ સાગરગોટી સાથે હરડે વગેરે ઔષધો મેળવીને આપવાથી તમામ પ્રકારનાં શૂળ મરે છે.

શંખધાર.

शङ्खधारं च लवणं हिङ्गुव्योषसमन्वितम् ।

उष्णोदकेन તત્ પીતં હન્તિ શૂલં ત્રિદોષજમ્ ॥

इति त्रिदोषशूलचिकित्सा ।

શંખનો દાર, સિંધવ, હિંગ, સુંદ, પીપર, મરી, એ સર્વનું ચૂર્ણ કરીને તેને ગરમ પાણી સાથે પાવાથી ત્રિદોષનું શૂળ શાંત થાયછે.

૩૯૮

હારીતસંહિતા.

પરિણામશૂળની ચિકિત્સા.

લઙ્ગનં વમનં ચૈવ વિરેકચ્છાનુવાસનમ્ ।

નિરૂહો વસ્તિકર્માણિ પરિણામે ત્રિદોષજે ॥

ત્રિદોષથી ઉપજેલા પરિણામ શૂળમાં લંઘન, વમન, વિરેચન, અનુવાસન અસ્તિ અને નિરૂહ અસ્તિ, એવી ક્રિયાઓ કરવી હિતકાર છે.

ચિત્રકાદિ મોદક.

ચિત્રકં ત્રિવૃતા દન્તી વિડક્કં કટુકક્તયમ્ ।

સમં ચૂર્ણં ગુડેનાથ કારયેન્મોદકાન્ સુધીઃ ॥

મક્ષયેત્ પ્રાતરુથાય પશ્ચાદુષ્ણોદકં પિબેત્ ।

પરિણામોદ્ભવં શૂલં હન્તિ શૂલં નરસ્ય ચ ॥

ચિત્રો, નમોતર, દંતીમૂળ, વાયવિડંગ, મુંક, પીપર, મરી, એ સર્થે આપધેનો સમાન લઈને તેનું ચૂર્ણ કરી તેમાં ગોળ નાખીને મોટી મોટી ગોળીઓ કરવી. પછી ગદ્યા પુરષે સવારમાં ઉઠીને તે ગોળીઓ માપ-પ્રમાણે ખાવી અને તે ઉપર ગરમ પાણી પીવું. એથી કરીને પરિણામશૂળ તથા બીજાં શૂળ પણ નાશ પામે છે.

યવાન્યાદિ ચૂર્ણ.

યવાની હિઙ્ગુ સિન્ધૂત્થં ક્ષારં સૌવર્ચલામયા ।

સુરામણ્ડેન પાતવ્યા પરિણામે ત્રિદોષજે ॥

જવાની અજમો, હિંગ, સિંધવ, જવખાર, સંયળ, હરડે, એ આપધેનું ચૂર્ણ કરીને મધનું ઉપરનું નીતરનું પાણી લેઈને તે સાથે તે ચૂર્ણ પીવું; તેથી ત્રિદોષથી ઉપજેલું પરિણામશૂળ મટેછે.

હિંબ્યાદિ ગુટિ.

હિઙ્ગુ વ્યોષવચાજમોદહપુષા પથ્યા યવાની સઠી
જાજીપિપ્પલિમૂલદાડિમવૃકોચવ્યાગ્નિકં તિન્તિડી ।

તસ્માન્નામ્લરસં સુવર્ચલયવક્ષારં તથા સર્જિકા
સિન્ધૂત્થં વિડચૂર્ણકં સમકૃતં સ્યાદ્વીજપૂરે રસે ॥

કુર્યાઞ્જીર્ણગુડે વિમર્ચ ગુટિકાં ચાક્ષપ્રમાણામિમાં
 કલ્કો વાતવિકારિણાં પ્રદદતઃ શૂલાર્શસમ્પ્રીદકાન્ ।
 કાસાનાહવિવન્ધમેદ્દહદયં શૂલં નિહન્ત્યાશુ વૈ ॥
 एष हिंवादि को नाम सर्वशूलार्तिनाशनः ।
 सर्ववातविकारघ्नः सर्वक्षयनिवारणः ॥

હિંગ, સુંદ, પીપર, મરી, વજ, અજમોદ, છીણીનાં મૂળ, હરદે, જવાની અજમો, પડકચુરો, છરૂં, પીપરીમૂળ, દાડીમ, પાહાડમૂળ, ચ-વડ, ચિત્રો, આંબલી, આમ્લવેતસ, (કે ખાટો રસ,) સંચળ, જવ-ખાર, સાછખાર, સિંધવ, ખિડવણ, એ સર્વને સમાન ભાગે લઈને તેનું ચૂર્ણ કરવું. પછી ખીજોરાના રસમાં તેને ભાવના દેવી અને તેની જૂનાં ગોળમાં ગોળી કરવી. એ ગોળી એક તોડાની માત્રા પ્રમાણે કરવી. અથવા તેજ પ્રમાણ તેનું કલ્ક કરીને વાયુના રોગવાળાને આપવું. તેથી શૂળ, અર્શ, અસ્ત્ર, ખાંસી, પેટ ચડવું, બંધકોશ, પ્રમેહ, છાતીનું શૂળ, એ સર્વ રોગ મટે છે. એ ગોળી કે કલ્કને હિંવાદિક કહે છે અને તે સર્વ પ્રકારના શૂળની પીડાને નાશ કરે છે. વળી તે સર્વ પ્રકારના વાયુના રોગ તથા સર્વ પ્રકારના ક્ષયના રોગને પણ મટાડે છે.

શૂળના ઉપદ્રવ.

अतिसारस्तृषा मूर्च्छा आनाहो गौरवोऽरुचिः ।
 श्वासकासौ वमिर्हिक्का शूलस्योपद्रवा दश ॥
 शूलं सोपद्रवं दृष्ट्वा भिषग् दूरे परित्यजेत् ।
 अनुपद्रवे क्रिया प्रोक्ता भिषजां सिद्धिमिच्छताम् ॥

અતિસાર, તરસ, મૂર્છા, પેટ ચડવું, ભારેપણું, અરુચિ, શ્વાસ, ખાંસી, ઉઘટી, અને હિક્કા એ દશ શૂળના ઉપદ્રવો બાલુવા. એવા ઉપદ્રવોવાળા શૂળને જોઈને વૈદ્યે તેને દૂરથીજ તથા દેવું; કેમ કે જે વૈદ્ય પોતાના કર્મની સિદ્ધિ ઇચ્છતા હોય તેણે ઉપદ્રવવિનાશ શૂળ ઉપર ક્રિયા કરવી એવી આયુર્વેદાચાર્યોની આજ્ઞા છે.

૧ કુર્યાઞ્જીર્ણગુટિકાં. પ્ર૦ ૧ હી તથા વિર્જી.

૪૦૦

હારીતસંહિતા.

પથ્યાપથ્ય વિચાર.

વર્જयेद् द्विदलं शूलो तथा सघनशीतलम् ।
 पिच्छिलं च दधि चैव दिवानिद्रां च वर्जयेत् ॥
 शालिषष्टिकसिन्धूत्थहिङ्गुसौवीरकं तथा ।
 सुरा वा गुडशुण्ठी वा पाने श्रेष्ठा भिषग्वरैः ! ।
 शतपुष्पा वास्तुकं च हितं प्रोक्तं प्रशस्यते ॥
 एणतित્તિરિલાવાશ્ચ કૌશ્લશશકસારસાઃ ।
 एषां मांसानि शस्तानि कथितानि भिषग्वरैः ! ॥

શળશેગવાળાએ કડોળ ખાવું નહિ. તેજ પ્રમાણે ધાડા અને દંડા પદાર્થો પણ ખાવા નહિ. વળી પિચ્છાવાળા પદાર્થો જેવા કે દહીં વગરેને વર્જવા; તેમ દિવસે શયન પણ કરવું નહિ. હે ઉત્તમ વૈદ્ય! સાદી ચોખ્ખાનો ભાત, સિંધવ, હિંગ, સૌવીર નામે મધ, મુરા, ગોળ અને સુંઠ, એ પદાર્થો ખાવાપીવામાં ફાયદાકારક છે. સુવાની ભાજી અને ગથવાનું શાક પણ શળ રોગીને હિતકારક છે. હે વૈદ્યશ્રેષ્ઠ! હરણુ, તેતર, લાવરાં, વઢીલાં, સસડાં, સારસ, એ જનાવરોનાં માંસ પણ શળવાળાને હિતકારક છે એમ કહ્યું છે.

इति आत्रेयभाषिते हारीतोत्तरे तृतीयस्थाने शूल-

चिकित्सा नाम सप्तमोऽध्यायः ।

અષ્ટમોઽધ્યાયઃ ।

પાંડુરોગની ચિકિત્સા.

પાંડુરોગની સંખ્યા.

આત્રેય ઉવાચ ।

मृणु पुत्र ! प्रवक्ष्यामि पाण्डुरोगमहागदम् ।
 पञ्चैव पाण्डुरोगास्ते सम्भवन्तीह मानुषे ॥

૧ સિતપુષ્પા. પ્ર૦ ૧ લી.

ચાતિકઃ પૈત્તિકઃચૈવ શ્લેષ્મિકઃ સાન્નિપાતિકઃ ।

પञ्चમો મૃદ્ધક્ષणेન વશ્યે ચૈષાં તુ સમ્ભવમ્ ॥

આત્રેય કહેછે.—હે પુત્ર ! પાંડુ નામે જે મોટો રોગ છે તે-
વિધે તું સાંભળ; હું તને કહું છું. મનુષ્યને પાંચ પ્રકારનો પાંડુરોગ
થાયછે; એક વાયુથી, બીજો પિત્તથી, ત્રીજો કફથી, ચોથો સન્નિપાતથી,
અને પાંચમો માટી ખાવાથી, એમ પાંચ પ્રકારના પાંડુરોગ થાયછે.
હવે એ પાંડુરોગ જે કારણોથી ઉત્પન્ન થાયછે તે કહુંછું.

પાંડુરોગતું નિદાન.

દીર્ઘાધ્વના પીડિતો વા જ્વરેણ

રક્તસ્રાવાત્પીડિતો વા વ્રણેન ।

ચિન્તાયાસાદ્રોધનાદૈ મનુષ્ય-

સ્થાયં પાણ્ડુર્જાયતે સેવતે યઃ ॥

ક્ષારં ચામ્લં કલ્યમૈરેયસેવા

અવ્યાયામાન્મૈથુનાતિશ્રમેણ ।

નિદ્રાનાશેનાતિનિદ્રા દિવાપિ

યોગૈશ્ચૈતૈર્મૃત્તિકાભક્ષણેન ॥

પથિ શિથિલશરીરે રોગસંપીડિતે વા

લવણકટુકંપાયાસેવનામ્લેન મૃદ્ધિઃ ।

અતિસુરતમજસ્રં સેવનાતિક્રમેણ

નયતિ રુધિરશોષં તેન વૈ પાણ્ડુરોગમ્ ॥

પાણું લાંબે પંથે ચાલવાની પીડાથી; તાવથી; લોહી વહી જવાથી;
વ્રણ અથવા નાઈ પડીને તેમાંથી લોહી વગેરે વહી જવાથી, ચિંતા કર-
વાથી, બહુ પરિશ્રમ કરવાથી; અને શરીરના મળમૂત્ર વગેરેના વેગ
અટકાવવાથી પાંડુરોગ થાયછે. વળી ખાઈ, ખાઈ, મધ, આસવતું
મધ, એ વગેરેનો અતિ ઉપયોગ કરવાથી, કસરત ન કરવાથી; મૈથુન
કરવાથી, અતિશય શ્રમથી; બિલકુલ ઉંઘ ન આવવાથી; દિવસે અતિ-
શય ઊંઘવાથી; માટી ખાવાથી, માર્ગમાં ચાલવાથી, શરીર શિથિલ થઈ
જવાથી; રોગવટે પીડાવાથી; ખાઈ, તીખું, તુરું, ખાઈ વગેરે ખાવાથી;

૪૦૨

હારીતસંહિતા.

માત્રી ખાવાથી; અને મૈથુન કરવાના જે નિયમો શાસ્ત્રોએ બતાવ્યા છે તેનું ઉલ્લંઘન કરીને નિરંતર અતિશય મૈથુન કરવાથી શરીરમાંનું લોહી સૂકાય છે અને તેથી પાંડુરોગ ઉત્પન્ન થાયછે.

પાંડુરોગનાં પૂર્વરૂપ.

તેનાક્ષકૂટે શ્વયથુઃ શરીરે પાણ્ડુત્વમાયાતિ ચ પીતમૂત્રઃ ।

નિષ્ઠીવતે ત્વક્ પ્રવિદીર્યતે ચ સંજાયતે તસ્ય પુરઃસરાણિ ॥

પાંડુરોગ થતાં પેહેલાં પાછળ કહેલાં કારણોવડે આંખોની આરે આંગુએ સોળે આવે છે; શરીરનો રંગ પીળો પડી જાયછે; પેશાબ પીળો થાયછે. થુંકેછે તે પણ પીળા રંગનું હોય છે; શરીરની ત્વચા ફાટેછે; એવાં ચિન્હ પાંડુરોગ થતા પેહેલાં થાયછે.

વાતપાંડુનાં લક્ષણ.

તૌદશ્ચ પારુષ્યશિરોગુરુત્વં

ત્વઙ્મૂત્રનેત્રે નલ્લકાલિમા સ્યાત્ ।

વાતાત્મકં તં મનુજસ્ય ચિદ્ધિ

લિઙ્ગરુપેતાઽનિલપાણ્ડુરોગમ્ ॥

શરીરમાં સોયો ઘોગ્યાતી હોય એવી વેદના થાયછે; શરીરનો સ્પર્શ કરકરો થાયછે; માથું ભારે થાયછે; ત્વચા, મૂત્ર, નેત્ર અને નખ કાળાં પડી જાયછે; એવાં ચિન્હથી યુક્ત પાંડુરોગ જે મનુષ્યને થયો હોય તે મનુષ્યને વાયુથી થયેલો પાંડુ રોગ છે એમ જાણવું.

પિત્તપાંડુનાં લક્ષણ.

આમત્વપીતત્વકરો હિ લોકે

વિભર્તિ શોકં કટુકાસ્યતાં ચ ।

મન્દઞ્વરો વૈ તૃષામોહશોષઃ

પીતચ્છવિઃ પિત્તભવો હિ પાણ્ડુઃ ।

પિત્તથી ઉપજેલા પાંડુરોગમાં પિત્તને લીધે આમ અને પીળાપણું ઉત્પન્ન થાયછે. રોગીનું મુખ કડવું થઈ જાયછે તથા તેને શરીરે સોજી ગયેછે રોગીને ઝીણો તાવ આવે છે, તરસ લાગેછે, મૂર્છા થાયછે અને

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય આઠમો.

૪૦૩

કંઠે શોષ પડેછે; તેના શરીરનો રંગ ખીળો થઇ જાયછે. એવાં લક્ષણોથી પિત્તપાંડુ ઓળખાયો.

કફપાંડુનાં લક્ષણ.

તન્દ્રા ચ શોફઃ કફકાસયુક્ત
આલસ્યપ્રસ્વેદગુરુત્વમેવમ્ ।
સંજાયતે તસ્ય કફાત્મકોઽસૌ
નરસ્ય પાણ્ડુત્વભવો વિકારઃ ॥

કફથી થયેલા પાંડુરોગમાં ઘેન, સોળે, કફથી થયેલી ખાંસી, આળસ, પરસેવો, શરીરનું ભારેપણું, એવાં ચિન્હ યાયછે. એવાં ચિન્હ ઉપરથી મનુષ્યને થયેલાં પાંડુરોગનો વિકાર કફથી થયેલો છે એમ જાણવું.

ત્રિદોષપાંડુનાં લક્ષણ.

તન્દ્રાલસ્યં શ્વયથુવમધૂ કાસહૃલાસશોષા
વિદ્રઘ્નેદાલસ્યં પરુષનયને સજ્વરો વૈ ક્ષુધાર્તઃ ।
મોહસ્તૃષ્ણાક્લમમથ નરસ્યાશુ પદ્યેત્સુદૂરં
ત્યાજ્યો વૈદ્યૈર્નિપુણમતિભિઃ સન્નિપાતોત્થપાણ્ડુઃ ॥

ત્રણે દોષ કોપવાથી થયેલા પાંડુરોગમાં રોગીને ઘેન, આળસ, સોળે, ઉલટી, ખાંસી, છાતીમાં પીડા, શોષ, ઝાડો નરમ થવો, આળસ, આંખો કરકરી થવી, તાવ આવવો, અને અતિ ભૂખથી પીડા પામવી એવાં ચિન્હ યાયછે. વળી તે રોગીને મોહ, તરસ અને થાક ઉપજે છે. વળી થણી દૂરની વસ્તુ તે રોગીના જોવામાં એકાએક આવે છે. એવાં પાંડુરોગને સન્નિપાતથી ઉપજેલો પાંડુ કહેછે. નિપુણ બુદ્ધિવાળા વૈદ્યોએ એ પાંડુરોગને તથા દેવો. અર્થાત્ એ રોગ અસાધ્ય છે એમ જાણીને તેની ચિકિત્સા કરવી નહિ.

માઠી ખાયાથી થયેલા પાંડુનાં લક્ષણ.

મૃત્તિકાભક્ષણેનાથ શ્રુણુ પુત્ર ! ગદો મહાન્ ।
પાણ્ડુરોગો ગરિષ્ઠોઽપિ ભવેદ્ધાનુક્ષયઙ્કરઃ ॥

૪૦૪

હારીતસંહિતા.

મૃદ્ધક્ષણાચ્ચૈવ મલં પ્રકીર્ય
 સ્રોતાંસિ દુષ્યન્તિ તન્મૃત્તિકાયાઃ ।
 તેનૈવ નાસૃક્ પરિવર્તયન્તિ
 ન તર્પયેત્તં વપુષં રસેન ॥
 ક્ષારા કષાયા મરુતં ચ પિત્તં
 સંકોપયત્યાશુ નરસ્ય મૃત્સા ।
 શ્લેષ્મપ્રકોપં મધુરા કરોતિ
 મૃત્સા ન જગ્ધા હિતકારિણી સ્યાત્ ॥
 વિકૃતિગતબલિષ્ઠા મારુતાઘાત્સ્વસ્તુ
 દ્યુતિબલમધમોજો નાશયન્ત્યાશુ દોષાઃ ।
 ભવતિ વિકલમેવં પાણ્ડુરોગે શરીરં
 હરતિ જઠરવર્ન્હિ મૃત્તિકામક્ષણેન ॥

હે પુત્ર ! માટી ખાવાથી જે મોટો રોગ ઉપજે છે તે વિષે હું
 તને કહું છું તે તું સાંભળ. માટી ખાવાથી મહામોટો અને ધાતુનો
 હાથ કરનારો પાંડુરોગ ઉત્પન્ન થાયછે. માટી ખાવાવડે ખાધેલી માટી
 વાતાદિક દોષને વેહેવાનાં સ્રોતસ (મોટી શિરાઓ) ને બગાડે (બંધ
 કરે) છે અને વાતાદિક દોષને શરીરમાં ફેલાવી દેછે. તથા તેથીજ
 કરીને લોહી પણ શરીરમાં સ્થળે ફરી શકતું નથી તથા પોતાનામાં રહેલા
 રસવડે શરીરનું પોષણ પણ કરી શકતું નથી. ખારી તથા તુરી માટી
 ખાવી હોય તો તે વાયુ અને પિત્તને બગાડે છે. મીઠી માટી કફનો
 પ્રકાષ કરેછે. માટે માટી ખાવી હિતકારક નથી, વાયુ આદિ ત્રણ દોષ
 વિકાર પામીને બગવાન થાયછે તથા તેથી તેઓ શરીરની ક્રાંતિ, બળ
 અને ઓજસનો નાશ કરે છે. એવી રીતે માટી ખાવાવડે પાંડુરોગ
 ઉત્પન્ન થઈ રોગીનું શરીર ખેંચાલ થઈ જાયછે તથા તેના જઠરનો અગ્નિ
 પણ નાશ પામે છે.

પાંડુરોગની અસાધ્યતા.

તેનાક્ષિમેહનમુલ્હોદરનાભિદેશે
 શોથઃ કફાસૃગનિલેન કૃતાતિસારઃ ।

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય આઠમો.

૪૦૫

यस्यातिकालचिरसंभवपाण्डुरोगः

सिद्धिं न याति यदि नाहमुपाचरामि ॥

शीर्णो भिन्नमलोतिसार्यतिहरिद्राभः सरक्तप्रभ-

स्तृण्मूर्छावमिषूतिगन्धवदनः शीतत्वशोषो ज्वरः ॥

पाण्डुत्वं नयने नखेषु वपुषि दंतेऽधराणां भवेत्

सोयं पाण्डुगदो न सिध्यति वयं कुर्मः क्रियां सादरात् ॥

करचरणशूनमनुजं मध्ये क्षामं च शूनमुदरं वा ।

शुष्कौ वा करचरणौ त्याज्यौ पाण्डुर्ज्वરાતિસારયુતઃ ॥

માટી ખાવાથી જે પાંડુરોગ ઉત્પન્ન થાયછે તેથી પગ, મૂત્રધાર, મુખ, ઉદર, અને નાભિઉપર સોજો આવે છે તથા કફ, રશ્મિર અને વાયુનેલીધે અતિશય અતિસાર થાયછે. એવી રીતનો પાંડુરોગ જેને ઘણા કાળથી થયો હોય તેને તે રોગ મટી શકતો નથી એમ બાણીને હું તેનો ઉપચાર કરતો નથી, વળી જે રોગીનો મગ છિન્ન ભિન્ન થઈને હાથર સરખો કે કોહી સરખો ઝાડો થતો હોય, જે રોગીને તરસ ઘણી લાગતી હોય, મૂર્છા આવતી હોય, ઉલટી થતી હોય, જેના મુખમાંથી દુર્ગંધ નીકળતો હોય, શરીરે શીત આવતું હોય, કંઠે શોષ પડતો હોય, તાવ આવતો હોય, જેની આંખો, નખ, શરીર, દાંત અને ઓઠ, એ ઠેકાણે પીળાપાણું થઈ ગયું હોય, એવા પાંડુરોગીની ચિકિત્સા કદાપિ આપણે ઘણા આદરથી કરીએ તથાપિ તે સારો થતો નથી. જે રોગીને હાથે અને પગે સોજો આવ્યો હોય તથા શરીરના વચલા ભાગમાં જે કૃશ હોય, અથવા પેટ ઉપર સોજો ચડ્યો હોય અને હાથ પગ સૂકાઈ ગયેલા હોય, તેમ જેને તાવ અને અતિસાર પણ થયો હોય, એવા પાંડુરોગવાળાને તબીબો.

પાંડુરોગની ચિકિત્સા.

साध्यस्य चादौ प्रतिपाचनं तु विरेचनं चास्य ततो विधेयम् ।

पानानि चूर्णान्यवलेहकानि विरेचयेद्रोगविनाशनानि ॥

પાંડુરોગ સાધ્ય છે કે અસાધ્ય તેનો નિર્ણય કરીને પછી જો તે સાધ્ય માલુમ પડે તો પ્રથમ તેને પાચન ઔષધો આપવાં, અને પછી

૪૦૬

હારીતસંહિતા.

તેને વિરેચન ઔષધ આપવાં. રોગનો નાશ કરે એવાં પાન (પીવાનાં ઔષધો) સૂર્ય, અવશેષ, વગેરે ઔષધો આપવાં કે જે રોગીને વિરેચન કરીને રોગને મટાડે છે.

વાતાદિ પાંડુઉપર સામાન્ય ચિકિત્સા.

વાતિકે પાચનં કુર્યાત્પૈત્તિકે ચાતિરેચનમ્ ।

શ્લેષ્મકે વમનં શ્રેષ્ઠં ક્રિયા ચેમા ભિષગ્વરઃ ॥

વાયુથી થયેલા પાંડુરોગ ઉપર પાચન ઔષધ આપવું; પિત્તથી થયેલા પાંડુરોગ ઉપર વિરેચન ઔષધ આપવું; કફથી થયેલા પાંડુરોગ ઉપર વમન ઔષધ આપવું. હે ઉત્તમ વૈદ! ત્રણે પ્રકારના પાંડુરોગ ઉપર આ ક્રિયા સમજવી.

વાતાદિ પાંડુઉપર ધૃત.

વાતેન શુષ્ઠીસુરસાન્વિતં તુ પિત્તેન યષ્ટીમધુકુટ્ટયુક્તમ્ ।

સચ્યૂષ્ણં ત્રૈફલમેવ પક્વં ઘૃતં ચ વાતાદિપદ્ધતમેણ ॥

વિપાચને વા વમનેતિરેકે યોજ્યં ઘૃતં દોષાનિવર્હણાય ।

પાને ચ વસ્તૌ ચ હિતં નરાણાં પાંડ્વામયં કામલનાશનં સ્યાત્ ॥

વાયુથી થયેલા પાંડુરોગમાં સુંક, અને તુળસીથી પકવ કરેલું ઘી આવાને આપવું, પિત્તથી થયેલા પાંડુમાં જેડીમધ અને ઉપશેષથી પકવ કરેલું ઘી આપવું, તથા કફથી થયેલા પાંડુરોગમાં સુંક, પીપર, મરી, હરડે, એડાં, આમળાં, એ ઔષધોમાં પકવ કરેલું ઘી આપવું. એ રીતે વાતાદિ દોષમાં ઉપર કહેલું જૂદાં જૂદાં ઔષધોથી સિદ્ધ કરેલું ઘી પાચન કરવામાં, વમન કરવામાં અને વિરેચન કરવામાં યોજવું તેથી વાતાદિ દોષનો નાશ થાય છે. વળી એ ઘી પીવામાં તથા અસ્તિ આપવામાં પણ મનુષ્યોને હિતકારી છે. અર્થાત્ તે પાચકી તથા તેને અસ્તિ આપવાથી પાંડુરોગ અને કમળો મટે છે.

પિત્તપાંડુઉપર વિરેચન.

સશર્કરાં વા ત્રિવૃતં પિવેદ્યો

વિરેચયેત્તં કથિતાંબુનાપિ ॥

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય આક્રમો.

૪૦૭

નસોતરનું ચૂર્ણ અને સાકર ખાઈને ઉપર ઉકળેલું પાણી પીએ તો તેને વિરેચન થઈને તેનું પિત્ત નીકળી જાય છે અને તેથી પિત્તપાંડુ-રોગ મટે છે.

કંકપાંડુઉપર વમન.

વચોષ્ણતોયેન ચ સૈન્ધવેન ।

કફોદ્ભવે વા વમને પ્રયોજ્યા ॥

કંકથી થયેલા પાંડુરોગવાળાએ વજ તથા સિંધવનું ચૂર્ણ ગરમ પાણીમાં નાખીને પીવું તેથી વમન થઈને કંક નીકળી જશે.

વાતપાંડુઉપર પાચન.

દશમૂલસનાગરકં કથિતં પિવ પાણ્ડુગદે મરુદુદ્ભવકે ।

પિપ્પલિકાપ્રતિવાપવિમિશ્રં પાચનકં હિતમેવ નૃણાં સ્યાત્ ॥

દશમૂળ (પાછળ ધણીવાર કહેવામાં આવ્યાં છે) અને સુંઠનો ક્વાથ કરીને તેમાં પીપરનું ચૂર્ણ નાખીને તે પીવું. વાયુથી ઉપજેલા પાંડુ-રોગમાં એ પાચન ઔષધ છે. એ ઔષધ વાયુથી થયેલા પાંડુરોગ-વાળાઓને હિતકારી છે.

ત્રિક્ષ્ણાદિ ક્વાથ.

ત્રિફલકટુકચુક્તા નિવભૂનિવમેઘ

ત્રિવૃદમૃતલતામિશ્રેતકી નાગરા ચ ।

કથિતમપિ વિધેયં સારઘેણ પ્રયુક્તં

હરતિ ચ મનુજાનાં પાણ્ડુરોગં પ્રવિષ્ટમ્ ॥

ત્રિક્ષ્ણા (હરડાં, ખેડાં, આમળાં), કુટકી, ઘોળા દીવેળાનાં મૂળ, કીંબડાની અંતરછાલ, કરિયાતું, નસોતર, ગજો, હરડે, સુંઠ, એ સર્વ ઔષધોનો ક્વાથ કરીને તેમાં મધ નાખીને પીવું. એ ક્વાથ મનુષ્યોનો પાંડુરોગ હરે છે એમ મુનિઓએ કહેલું છે.

ધાતુમાક્ષિકાદિ ચૂર્ણ.

ધાતુમાક્ષિકકટુત્રયં તથા લોહચૂર્ણમપિ હેમ માક્ષિકમ્ ।

ચૂર્ણમેવ મધુના ઘૃતેન ચ ભક્ષ્યગોમધિતપાનકં પુનઃ ॥

પાણ્ડુરોગમથ વા હલીમકં કામલાં જયતિ દારુણાં પુનઃ ।

૪૦૮

હારીતસંહિતા.

હીરાકસી, સુંદ, પીપર, મરી, લોહચૂર્ણ, સુવર્ણમાક્ષિકા, એ સર્વેનું ચૂર્ણ કરીને મધ તથા ધી સાથે ખાવું તથા તે ઉપર ગાયના દહીંનો મઠો પીવો. એથી પાંદુરોગ, હયામક નામે રોગ, અને મહાદરણ એવા કમળાનો રોગ મટે છે. (લોહ તથા સુવર્ણમાક્ષિકાની ભસ્મ લેવી.)

દૂધપીપળીનો પ્રયોગ.

સેવિતા હિ કુરુતે બલં યતઃ

પિપ્પલી ચ પયસા યુતા નિશિ ॥

દૂધ સાથે રાત્રે પીપર નીચમપૂર્વક કેટલાક દિવસ ખાવાથી તે સરીરમાં બળ આવે છે અને પાંદુરોગને મટાડે છે.

લોહકાટનો પ્રયોગ.

લોહકિટ્તં સુસન્તતં વાપયેચ્છ પુનઃ પુનઃ ।

ગોમૂત્રમધ્યે મતિમાન્ સ્થાપયેત્ સપ્તરાત્રકમ્ ।

તસ્માચૂર્ણં તુ મધુના દેયં પાણ્ડુમયાપહમ્ ॥

લોહના કીટાને સારી પેટે તપાવીને બુદ્ધિમાન્ વૈદે તેને ગાયના મૂત્રમાં નાખીને રૂંદું કરવું. વળી પાણું તપાવીને ફરી ગોમૂત્રમાં નાખવું એમ વારંવાર કરવું. પછી તેને ગાયના મૂત્રમાં સાત દિવસ રાખી મુકવું. સાત દિવસ પછી ચૂર્ણ કરીને તેને મધ સાથે આપવું તેથી પાંદુરોગ મટે છે.

લોહચૂર્ણવટ.

ઞ્યૂષણં ત્રિફલમુસ્તવિઙ્ગશ્ચિત્રકં તુ સમભાગત એવ ।

માવયેચ્છ સ્વલુ સપ્તદિનાનિ લોહચૂર્ણમપિ વેશ્વરસેન ॥

સ્વહિતં પુનરપિ પ્રવરં સ્યાત્ શીલિતં તુ મધુનાપિ મૃતેન ।

પાણ્ડુરોગહૃદયામયકુષ્ઠકામલાર્શઃસહલીમકહારિ ॥

इति लोहचूर्णवटः ।

સુંદ, પીપર, મરી, હરરે, ખેહડાં, આમળાં, મોથ, વાવડીંગ, ચિત્રો, એટલાં વાનાં સમભાગે લેવાં. તેમાં લોહાતું ચૂર્ણ નાખવું. અને એ

૧ મધુના મથિતેન પ્ર૦ ૨ મધુનાપિ દાનેન પ્ર૦ ૩

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય આઠમો.

૪૦૯

સૌને સેરડીના રસનો પુઠ સાત દિવસ દેવો. સાત દિવસ પછી એ સર્વનો એકડો ખલ કરવો તેથી તે ઉત્તમ ચૂર્ણ થાયછે. એ ચૂર્ણને મધ તથા ધી સાથે ખાવું તેમ તે પાંડુરોગ, છાતીના રોગ, કોઢ, કમળો, અર્શ અને હલીમક નામે રોગ, એ સર્વનો નાશ કરે છે.

મંડૂરવટક.

ઝ્યૂષણં ત્રિફલયા સચિત્રકં મેઘચવ્યસુરદારુમાક્ષિકમ્ ।
 મન્થિકં ચ શિશિભૃક્કરાજકં યોજયેત્ પલિકભાગિકાનિમાન્ ॥
 ચૂર્ણિતાદ્વિગુણમેવ યોજયેત્ લોહચૂર્ણમપિ કજ્જલપ્રભમ્ ।
 અષ્ટભાગસમમૂત્રકલ્પિતં પાચિતં પુનરિદં વરપ્રભમ્ ॥
 સેવયેદ્વલમુપક્રમં તથા તક્રસંયુતમિહાસ્તિ શોભનમ્ ।
 નાશયેચ્ચ કફકામલાન્ કૃમીન્ પાણ્ડુકુષ્ઠગુદજાન્ હલીમકમ્ ॥

इति मण्डूकवटकः ।

સુંઠ, પીપર, મરી, હરડે, બેડાં, આમળાં, ચિત્રો, મોઘ, ચવક, દેવદાર, સુવર્ણમાક્ષિક, પીપરીમૂળ, અળમોઢ, ભાંગરો, એ ઔષધો ચાર ચાર તોલા લેવાં, અને તેનું ચૂર્ણ કરવું. પછી તે સર્વ ચૂર્ણથી બમણું કાળળ જેવું લોઢાનું ચૂર્ણ તેમાં નાખવું. તેને આઠ ગણા ગાયનાં મૂત્રમાં પકવ કરવું. પકવ થયેલા એ ઔષધને મંડૂરવટક કહેછે. ઉમૈડનાં ફળ જેવા રંગનું તે ઔષધ થયા પછી તેને પોતાના શરીરના બળપ્રમાણે માત્રાથી ખાવું અને તે ઉપર છાસ પીવી. એ અનુપાન સાઈ છે. આ ઔષધ કફ, કમળો, કૃમિરોગ, પાંડુરોગ, કોઢ, અર્શ, અને હલીમક, એ રોગોને નાશ કરેછે.

પુનર્નવાદિ ગુટિકા.

પુનર્નવાવ્યોળત્રિવૃત્સુરાહ્વયં નિશાહ્વયં ચવ્યફલત્રયં તથા ।
 ઘના યવા તિક્તકરોહિણીસમા દ્વિભાગિકં લોહરજો વિમિશ્રયેત્ ॥
 ગવાં પયો વા દ્વિગુણં નિયોજ્ય દાર્વ્યા પ્રલેપં પ્રણિધાય ધીમાન્ ।
 છાયાવિશુષ્કા ગુટિકા વિધેયા ક્ષૌદ્રેણ વા ગોમથિતેન ભક્ષ્યેત્ ॥
 જ્ઞાત્વા બલં રોગબલં તરસ્ય પાણ્ડ્વામયે કામલસર્વમેહે ।
 ગુલ્મોદરાજીર્ણવિસૂચિકાનાં શોફાતિસારગ્રહણીવિબન્ધાન્ ॥
 શૂલકિમીનર્શવિકારહેતોર્દઘાદુર્દા પાણ્ડુગદે પ્રશસ્તામ્ ॥

૪૧૦

હારીતસંહિતા.

સાટોડી, સુંઠ, પીપર, મરી, નસોતર, દેવદાર, હળદર, ચવક, હરડે, બેડાં, આમળાં, મોથ, દંદ્રબ, કડુ, એ ઔષધો સમાન ભાગે લેવાં. એ ભાગ લોહચૂર્ણના લેવા. પછી સર્વને એકત્ર કરવા. પછી ગાયનું દૂધ એ સર્વથી બમણું લઈને તેમાં તે સર્વ ચૂર્ણ નાખીને કડછીએ ચોટતાં સુધી તેનો પાક કરવો. એ પાકની ગુટિકાઓ કરીને તેને છાયામાં સૂકાવવી. અને તેને મધ સાથે અથવા ગાયના મઠા સાથે રોગનું બળ તથા રોગીની શક્તિનો વિચાર કરીને ખાવી. એ ગોળાથી પાંદુરોગ, કમળો, પ્રમેહ, ગુદ્મરોગ, ઉદરરોગ, અશ્મરુ, વિસૂચિકા, સોજો, અતિસાર, ગ્રહણી, બંધકોશ, શળરોગ, કૃમિરોગ, અર્શરોગ, એ સર્વ મટે છે. એ ગોળી પાંદુરોગ ઉપર બહુ ગુણુકારી છે માટે તે રોગવાળાને આપવી.

વજ્રમંડૂકવટક.

પञ्चકોલકफलनिकं घना देवदारुकुमिशत्रुकोलकम् ।
 एष भागसमयोजितस्तथा मिश्रयेत् तदनु चायसं रजः ॥
 तत्र चाष्टगुणमूत्रमध्यतो दविलेपमवलोक्य पाचयेत् ।
 कारयेद्द्वदरमात्रया पुनःश्लाययापि विहितं विशेषणम् ॥
 कारयेत् सुरभिर्मथितेन तत् पानकं च शमयेत् सकामलम् ।
 पाण्डुमर्शमतिसारमन्दभुक् शोषमेहमुदरान् किमीनपि ॥

इति वज्रमण्डूकवटकः ।

પીપર, પીપરીમૂળ, ચિત્રો, ચવક, સુંઠ, હરડે, બેડાં, આમળાં, દેવદાર, વાવડીંગ, મરી, એ સર્વ ઔષધો સમાન ભાગે લેવાં. પછી તેમાં લોહાનું ચૂર્ણ મેળવવું. તેને આઠગણા ગાયના મૂત્રમાં નાખીને કડછીએ ચોટે ત્યાંસુધી પકવવું. પછી તેની ઓર જેવડી ગોળીઓ કરીને છાયડે સૂકવવી. એ ગોળી ગાયની છાસ સાથે પાવી, તેથી કમળો, પાંદુ, અતિસાર, મંદગ્નિ, શોષ, પ્રમેહ, ઉદરરોગ, અને કૃમિરોગ એ સર્વ મટેછે.

અમૃતવટક.

धात्रीफलानां रसप्रस्थमेकं प्रस्थं तथा चेश्वरसं त्रिदध्यात् ।
 प्रस्थं तु कूष्माण्डरसप्रदिष्टमार्कं रसं प्रस्थविमिश्रमेकम् ॥

પક્ષીકૃત મન્દહુતાશનેન પાચ્યં ભવેત્પાદમશેષમેતિ ।
 વિમિશ્રયેદૌષધસંઘમેતત્ પલૈકમાત્રં વિપચેષ્ઠ પશ્ચાત્ ॥
 ભૂક્તી સુરાહં શતપુષ્પધાન્યં સુગન્ધશુણ્ઠી મધુકં વિશાલા ।
 સપિપ્પલોકં સકદુત્તયં ચ વિઙ્ગમુસ્તા હપુષાંફલાનિ ॥
 મૂર્વાહરિદ્રાકદુરોહિણીનાં દુરાલભાઘૌષ્કરવત્સકાનામ્ ।
 કુષ્ઠાજમોદાસુરસાદલાનિ ચૂર્ણે ત્વમીષાં વિનિયોજનીયમ્ ॥
 ગુહં પુરાણં દ્વિગુણં તુ મધ્યે ઘૃતેન ચાક્તં વટિકાં વિવન્ધ્યેત્ ।
 મક્ષણાજ્જયતિ કામલાર્શસં પાણ્ડુરોગમતિદારુણજ્વરાન્ ॥
 શોફશોષગ્રહ્ણીં વિજગ્નતિ વિદ્રધીન્ હરતિ કુષ્ઠમેહકાન્ ।

इत्यमृतवटकः ।

આમળાનો રસ ચોસઠ તોલા, સેરડીનો રસ ચોસઠ તોલા, કોળાનો રસ ચોસઠ તોલા, આકડાનો રસ ચોસઠ તોલા, એ સર્વને એકઠાં કરીને ધીમા તાપથી ચોથો ભાગ બાકી રહેતાં સુધી પાક કરવો. પછી તેમાં નીચેનાં ઔષધ ચાર ચાર તોલા નાખીને પછી તેનો પાક કરવો. તે ઔષધો આ પ્રમાણે:—ભાંગ, દેવદાર, સવા, ધાણા, રોહિસ-ધાસ, સુંઠ, જેડીમધ, ઇંદ્રવારિણી, લીંડીપીપર, સુંઠ, પીપર (મોટી) મરી, વાપવિડંગ, મોય, છીણીનાં મૂળ, જાયફળ, મોરવેલ, હળદર, કડુ, ધમાસો, પુષ્કરમૂળ, હડાછાલ, ઉપલેટ, અજમોદ, તુલસીનાં પાનડાં, એ સર્વતું ચૂર્ણ કરીને પાછળ ઝહેલા રસના પાકમાં નાખીને તેનો પાક કરવો. પછી તેમાં જૂનો ગોળ બમણો નાખીને અને ધી નાખવું, તથા તેની ગોળીઓ બાંધવી. એ ગોળીઓ ખાવાથી કમળો, અશી, પાંડુ-રોગ, મહા કડણુ એવા તાવ, સોજો, શોષરોગ, ગ્રહણી, વિદ્રધિ, કોઠ અને પ્રમેહ, એ સર્વ રોગો નાશ પામેછે.

પાંડુરોગમાં પથ્યાપથ્ય.

ગોધૂમશાલિયવષષ્ટિકમુદ્રકાનાં
 દયામાદકીઘૃતયુતં પયસા સતક્રમ્ ।
 ગોજીવવાસ્તુકમથોશતપુષ્પવર્તી-
 પથ્યં હિતં નિગદિતં મનુજસ્ય પાણ્ડૌ ॥

૧ વ્યાપદશેષમેતિ. પ્ર૦ ૧ લા. ૨ પલ્લાનિ. પ્ર૦ ૨-૩.

૪૧૨

હારીતસંહિતા.

જાઙ્ગલાનિ ચ માંસાનિ ભોજને ચ પ્રશસ્યતે ।

તિક્તાનિ રૂક્ષાણિ કષાયકાનિ

તીવ્રાણિ દાહાન્યપિ કાઙ્ગિકાનિ ।

સુરામ્લસૌવીરકવીજપૂરાન્

તૈલાનિ વર્જ્યાનિ ચ પાણ્ડુરોગે ॥

પાંડુરોગવાળાએ ઘઉં, ડાંગર, જવ, સાદી ચોખા, મગ, કાંગ, તુવેરની દાળ, એ પદાર્થોનું ભોજન ધી સાથે, દૂધ સાથે કે છાસ સાથે કરવું. ગળછલી (લોચપાંથરી,) વથુઓ, સવા, વંત્યાક, એ શાક પાંડુરોગમાં પથ્ય અને હિતકારક છે. જંગલી પશુઓનાં માંસ ભોજન કરવામાં હિતકારક છે.

કડવા, લૂખા, તુરા, તીવ્ર અને દાહ કરનારા એવા પદાર્થો, કાંઠ, સુરા, ખટાર્થ, સૌવીર નામે મધ, બીજેરૂં, અને તેલ, એ પદાર્થો પાંડુરોગમાં ખાવા નહિ.

इति आत्रेयभाषिते हारीतोत्तरे तृतीयस्थाने पाण्डुरोग-

चिकित्सा नाम अष्टमोऽध्यायः ।

नवमोऽध्यायः ।

क्षयरोगની ચિકિત્સા.

આત્રેય ઉવાચ ।

शृणुत विबुधदक्षा ! व्याधिवोरो नराणां

भवति विहितचेष्टो नाशनः प्राणिनां वै ।

चिरनिरयकरोऽयं प्राकृतैः कर्मपाकै-

रिह परिभवकारी मानुषस्य क्षयोऽयम् ॥

આત્રેય કહેછે,—હે પંડિતો અને ડાહ્યા પુરૂષો ! સાંભળો; જે રોગ મહાભયંકર છે તથા જેનાં કર્મ પણ મહાભયંકર છે એવા પ્રાણીઓનો નાશ કરનારો વ્યાધિ જે ક્ષય તે વિશે હું તમને કહું છું. પ્રકૃતિ-

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય નવમો.

૪૧૩

જન્ય પાપ કર્મના વિપાકવડે ઘણા કાળ સુધી જેથી મનુષ્યને નરક-
માં રહેતું પડે છે તેજ પાપનો વિપાક આ શ્લોકમાં ક્ષયરોગ રૂપે ઉપજીને
મનુષ્યનો નાશ કરે છે.

ક્ષયરોગનાં પાપરૂપ કારણો.

દેવાનાં પ્રકરોતિ મદ્ગમથવા ભ્રૂણસ્ય સંપાતનં
ગોપૃથ્વી પતિવિપ્રબાલહનનં ચારામવિધ્વંસનમ્ ।
સોડ્યં સ્થાનવિનાશનં ચ કુરુતે સ્ત્રીણાં વધં યો નર-
સ્તસ્યૈતૈર્ગુરુકર્મભિઃ ક્ષયગદો દેહાર્થહારી મહાન્ ॥
દાવાનાદહતો ધનં ચ હરતો ભ્રૂણપ્રપાતેન ચ
દેવસ્વં હરતો વિષં ચ દદતો હ્યારામકં નિમ્નતઃ ।
તેનાસૌ નિયમેન સમ્ભવતિ વૈ નૃણાં હિ તીવ્રા રજા
ધાતૂનાં ક્ષયકારિણી ચ મનુજસ્યાત્માપહા દારુણા ॥

જે પુરુષ દેવતાઓની મૂર્તિઓનું ખંડન કરે છે, ગર્ભનો પાત કરે છે,
ગાયેને હણે છે, રાગનો ધાત કરે છે, બ્રાહ્મણ કે બાળકની હત્યા કરે છે,
બાગબગીચા કે વાડીઓને બાગી નાખે છે, બીજાઓનાં રહેઠાણનો નાશ
કરે છે, સ્ત્રીની હત્યા કરે છે, એવા પુરુષના મોટા પાપરૂપ કર્મથી તેના
દેહનો અને દ્રવ્યાદિકનો નાશ કરનાર મહાક્ષય નામનો રોગ તેને પ્રાપ્ત
થાય છે. વળી, જે પુરુષ વનમાં અગ્નિ સજગાવી વન બાળે છે, ગર્ભપાત
કરાવીને બીજા પાસેથી પૈસા મેળવે છે, દેવનો પૈસો ખર્ચ બચાવે,
બીજાને ઝેર દે છે, બગીચાઓને બાગી નાખે છે, એવાં એવાં કર્મથી
મનુષ્યને જરૂર ધાતુઓનો ક્ષય કરનારી અને તેનો પ્રાણ લેનારી તીવ્ર
પીડા ઉત્પન્ન થાય છે.

ક્ષયરોગના હેતુઓ.

આમાહારાદ્વિષમશયનૈર્દીર્ઘમાર્ગવ્રજૈર્વા
સંશીર્ણે વા સુરતમધિકં સેવનાત્કાસતો વા ।
રોગાકાન્તાદ્વિષમમશનાત્ તસ્ય મન્દજ્વરાદ્વા
શ્લેષ્મા પિત્તં ચ મરુદથવા યાતિ દેહક્ષયં વા ॥

૧ ગોપૃથ્વી પતિ. પ્ર૦ ૧ લી. ૨ જી.

૪૧૪

હારીતસંહિતા.

કાચું અન્ન ખાવાથી, વિષમ રીતે શયન કરવાથી, લાંબી મુસાફરી કરવાથી, નાડી ત્રણ વગેરે કે ભગેદર, બદ, વગેરે ત્રણ થવાથી, ધાત્વાદિક વહી જવાથી, અતિશય સ્ત્રી સંગ કરવાથી, નિરંતર રોગ ચાલુ રહેવાથી, ઓછું વસ્તુ કે વેહેલું મોટું ખાવાથી, શરીરમાં છૂર્ણજ્વર થવા દિવસ રહેવાથી, અને એવાંજ ખીજાં કારણોથી કફ, પિત્ત, વાયુ કે દેહ પણ ક્ષય પામેછે.

ક્ષયરોગના પ્રકાર.

રસરક્તમાંસમેદસ્થિમજ્જા ચ શુક્રમિતિ સપ્ત ।

ધાતુક્ષયાવિશેષદ્વા તાદ્યથે પરે ત્રય इति दश ॥

ક્ષયો દશવિધશ્ચૈવ વિજ્ઞાતવ્યો મિષમ્બરૈઃ ।

પુનર્લક્ષણમેતેષાં વક્ષ્યતે તત્ત્વૃણુષ્વમે ॥

રસ, રક્ત, માંસ, મેદ, અસ્થિ, મજ્જા, વીર્ય, એ સાત ધાતુ-ઓનો ક્ષય થવાથી વિશેષે કરીને ક્ષયરોગ થાયછે; અને વાયુ, પિત્ત અને કફ એ ત્રણ ધાતુઓનો ક્ષય થવાથી પણ ક્ષયરોગ થાયછે એમ એકેદર દશ પ્રકારનો ક્ષય થાયછે. માટે ઉત્તમ વૈદ્યોએ ક્ષયરોગ દશ પ્રકારનો છે એમ જાણવું. હવે તેમનાં લક્ષણ હું કહું છું તે સાંભળ

વાતક્ષયના હેતુ.

અતિસ્વેદાતિધર્મેણ ચિન્તાશોષમયાદિના ।

વાતાદ્યૈઃ સેવિતૈશ્ચાપિ જાયતે મારુતક્ષયઃ ॥

અતિક્ષય પરસેવો કાઢવાથી, અતિશય તાપથી, ચિંતાથી, શોકથી, ભય વગેરેથી, અને વાયુ વગેરેનું સેવન કરવાથી, પણ વાયુનો ક્ષય ઉત્પન્ન થાયછે.

વાતક્ષયનાં લક્ષણ.

તેન તન્દ્રાક્લદાહશ્ચ પિપાસારુચિવેપથુઃ ।

તમઃ ક્લમો ભ્રમશ્ચૈવ ભવેચ્ચ મારુતક્ષયે ॥

વાયુનો ક્ષય થવાથી શરીરે ઘેન, અંગનો દાહ, તરસ, અરુચિ, કંપારી, થાક, અને ભ્રમ (ચકરી,) એવાં ચિન્હ થાયછે.

તૃતીયસ્થાન—અધ્યાય નવમો.

૪૧૫

વાતક્ષયની ચિકિત્સા.

તસ્યાનૂપાનિ સેવ્યાનિ રસાનિ પલ્લભાનિ ચ ।

રસોનાદિકકલ્પકં ચ સેવયેદ્ વાતવર્ધનમ્ ॥

વાતક્ષયવાળા રોગીને બહુ પાણીવાળા પ્રદેશમાં રહેનારા પ્રાણીઓનાં માંસ, તથા તેવા દેશમાં ઉપજતી વનસ્પતિઓના રસ ખાવા પીવાને આપવા. વળી લક્ષણ વગેરે ઔષધોનું કલ્પ કરીને તેને ખાવા આપ્યા કરવું તેથી વાયુની વૃદ્ધિ થશે.

પિત્તક્ષયના હેતુ વગેરે.

પિત્તક્ષયેઽગ્નિમાન્દ્યે ચ જાયતેઽરુચિજાઘ્રતા ।

કાસહૃલાસશોષશ્ચ જાયતે મન્દચેષ્ટતા ॥

સ્વેદાખ્યક્કાન્નપાનાનિ દીપનાનિ પ્રયોજયેત્ ।

જાઙ્ગલાનિ રસાન્નાનિ સેવયેત્ પિત્તકૃત્ ક્ષયે ॥

પિત્તનો ક્ષય થવાથી જઠરાગ્નિ મંદ પડે છે, અરુચિ થાયછે, શરીરમાં જડપણું ઉપજે છે, ખાંસી, છાતીમાં પીડા, સોજો અને એષ્ટાઓનું (હાલવા ચાલવા વગેરેનું) મંદપણું ઉપજે છે. એવાં લક્ષણ ઉપરથી પિત્તનો ક્ષય જાણીને રોગીને પરસેવો કાઢવો; શરીરે તેલ યોળવાં; જઠરાગ્નિને પ્રદિપ્ત કરે એવાં અન્નપાન ખાવાને આપવાં; જંગલી પ્રાણીઓનાં માંસ અને જંગલમાંની વનસ્પતિઓના રસ સેવવા.

કફક્ષયના હેતુ વગેરે.

વ્યાયામૈશ્ચ વ્યવાયૈશ્ચ રુક્ષાન્નાહારસેવનૈઃ ।

સન્તાપક્રોધનૈશ્ચૈવ જાયતે કફસંક્ષયઃ ॥

તેન દાહોઽથવા પાણ્ડુઃ શોષો નિઃશ્વસનં ભ્રમઃ ।

વિનિદ્રતા શ્વૃત્તૃપા ચ સ્ત્રીસકેનાપિ નન્દતિ ॥

તસ્ય શીતાન્નપાનાનિ કન્દશાકાદિકૈ રસૈઃ ।

અનૂપૈર્દધિદુગ્ધૈર્ગૌ સેવનં તુ સમોદિતમ્ ॥

૧ નં પ્રં ૧ લી.

૪૧૬

હારીતસંહિતા.

અતિશય કસરત કરવાથી, સ્ત્રીસંગ કરવાથી, રક્ષ અન્ન ખાવાથી, રક્ષ આહાર જમવાથી, સંતાપથી અને ક્રોધથી કફનો ક્ષય થાયછે. કફનો ક્ષય થવાથી શરીરે દાહ ઉપજે છે, અયવા પાંદુરોગ થાયછે, સોજો ચઢે છે, શ્વાસ ઉપજે છે, ફેર આવે છે, ઊંધ આવતી નથી, બ્રૂખ તરસ ઘણી લાગે છે, તથા સ્ત્રીસંગથી હર્ષ થતો નથી. એવા રોગીને ઠંડાં અન્ન અને ઠંડાં પાન ખાવા પીવાને આપવાં; કંદનાં શાક આપવાં; પાણુચળ પ્રદેશમાં થયેલા રસ આપવા; તથા દહીં દૂધ વગેરે પદાર્થોનું સેવન કરાવવું.

ત્રિદોષક્ષયની ચિકિત્સા.

ત્રિમિર્દોષૈઃ ક્ષયં પ્રાપ્તૈસ્તદા હિ મરણં ધ્રુવમ્ ।

તસ્ય ક્રિયા પ્રયોક્તવ્યા સાધારણં મહામતે ! ॥

ત્રણે દોષ ક્ષય પામવાથી ક્ષય ઉપજ્યો હોય તો રોગીનું જરૂર મરણ થાયછે. હે મોટી બુદ્ધિવાળા વૈદ્ય! એવા રોગીને જે ક્રિયા ત્રણે દોષને સાધારણ હોય તે લાગુ કરવી.

ધાતુક્ષયનો ઉપક્રમ.

અથ ધાતુક્ષયં વક્ષ્યે હારીત ! શૃણુ સામ્પ્રતમ્ ।

રસરક્તમાંસમેદઃ પ્રત્યેકં ક્ષયલક્ષણમ્ ॥

હે હારીત! હવે તું સાંભળ; હું તને ધાતુક્ષયનું પ્રકરણ કહું છું. રસ, રક્ત, માંસ, મેદ, અસ્થિ, મજ્જા અને વીર્ય, તેમાંનો પ્રત્યેક ધાતુ જ્યારે ક્ષય પામેછે ત્યારે કેવાં કેવાં ચિન્હ થાયછે તે હું તને કહું છું.

રસક્ષયનાં લક્ષણ.

રસક્ષયેऽપિ શોષશ્ચ મન્દાગ્નિત્વં ચ વેપથુઃ ।

શિરોરુક્ મન્દચેષ્ટત્વં જાયતે ચ ક્લમન્નમૌ ॥

શરીરમાંથી જ્યારે રસ નામે ધાતુનો ક્ષય થાય છે ત્યારે રોગીને વણો શોષ પડે છે, જઠરાગ્નિ મંદ થાય છે, શરીર કંપે છે, માથામાં વેદના થાય છે, ચેષ્ટાઓ મંદ થાય છે, શરીરે થાક લાગે છે અને રોગીને ફેર આવેછે.

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય નવમો.

૪૧૭

રક્તક્ષયનાં લક્ષણ.

રક્તક્ષયે ક્ષયઃ પાણ્ડુમન્દચેષ્ઠો ભવેન્નરઃ ।

શ્વાસો નિષ્ઠીવનં શોષો મન્દાગ્નિત્વં ચ જાયતે ॥

લોહીનો ક્ષય થવાથી શરીર ક્ષીણ થાયછે, અને પીણે (શીકું) પડી જાય છે, હાલચાલ વગેરે ચેષ્ઠાઓ કમી થઈ જાય છે, શ્વાસ ઉત્પન્ન થાય છે, ધણું થુંકે છે શોષ ઉપજે છે અને બદરાગ્નિ મંદ થાયછે.

માંસક્ષયનાં લક્ષણ.

માંસક્ષયેऽતિક્ષતા ચેષ્ટનં ચાઙ્ગમજ્જતા ।

નિદ્રાનાશોऽપિ નિદ્રાસ્ય વિસંજ્ઞો લઘુવિક્રમઃ ॥

માંસનો ક્ષય થવાથી શરીર અતિશય કૂશ થાયછે, ચેષ્ઠાઓ કમી થાયછે અંગ ભાગેલા જેવું લાગે છે અથવા વળી જાય છે, ઊંઘ આવતી નથી અથવા આવે છે તો અતિશય ઊંઘ આવે છે, રોગી બેભાન થઈ જાય છે અને શરીરનું સામર્થ્ય કમી થઈ જાય છે.

મેદક્ષયનાં લક્ષણ.

મંદવીર્યં ઇતિ મેદસઃ ક્ષયે સંજ્ઞતાવિગલતા ચ કંપતા ।

અંગમંગવમનં પરૂષતા શોષરોષસદનં ચ શોકતા ॥

મેદનો ક્ષય થવાથી રોગી અદ્યવીર્યવાળો થાયછે. બાન રહેતું નથી, શરીર સૂકાઈને ગળી જાય છે, અંગ કંપે છે, અંગ ભાગી જાયછે, લૂલાં થઈ જાય છે, ઉલટી થાયછે, શરીરની ત્વચા કરકરી થઈ જાય છે, શોષ પડે છે, રીસ ચડે છે અથવા સ્વભાવ ઓડિયો થઈ જાય છે, શરીર ઢીલું પડી જાય છે અને સોજો આવે છે,

અસ્થિક્ષયનું લક્ષણ.

અસ્થિક્ષયે સ્યાદતિમન્દેચણતા બલક્ષયો મંગશરીરરૂક્ષતા ।

વિકમ્પનં શોષરૂપશ્ચ જાયતે મિષગ્વર ! ત્વં પરિવેદ લક્ષણં ॥

હાડકાનો ક્ષય થવાથી શરીરની ચેષ્ઠા અતિમંદ થાયછે, બળનો ક્ષય થાયછે, શરીર ભાગી જાયછે અને લૂખું પડી જાયછે, શરીર કંપે છે, સૂકાય છે અને સ્વભાવ કોંવી થઈ જાયછે, હે વૈદ્ય શ્રેષ્ઠ! એવાં એવાં લક્ષણ હાડકાનો ધાતુ ક્ષય થવાથી માલમ પડે છે તે તું જાણ.

૪૧૮

હારીતસંહિતા.

મજ્જાક્ષયનું લક્ષણ.

મજ્જાક્ષયે કમ્પનમેવ વાસ્તિ ભ્રમઃ ક્લમઃ સ્પાદતિ મન્દચેષ્ટઃ
શોષો નિશાજાગરણં ચ તન્દ્રા મન્દજ્વરઃ શોષસમો મનુષ્યે ॥

મજ્જાનો ક્ષય થવાથી શરીર કંપે છે, ભ્રમ થાય છે, શરીરે થાક લાગે છે, ચેષ્ટાઓ મંદ થાય છે સોળે ચડે છે, રાત્રે ઊંઘ આવતી નથી, ઘેન થાય છે, ઝીણો તાવ આવે છે અને શોષ ઉપજે છે.

વીર્યક્ષયનું લક્ષણ.

શુક્રક્ષયે ચાલ્પવિચેષ્ટિતાનિ રૌક્ષ્યં ભ્રમઃ કમ્પનશોષરોષાઃ ।
સ્ત્રીદ્વેષિતાદીનિ વિરૂપતા ચ વૈકલ્પતા સંધિષુ જાતશોષઃ ॥

વીર્યનો ક્ષય થવાથી શરીરની ચેષ્ટાઓ મંદ પડે છે, શરીર લૂખું પડી જાય છે, ભ્રમ થાય છે, શરીર કંપે છે, શરીર સૂકાય છે, સ્વભાવ તામસી થઈ જાય છે, સ્ત્રી સંગ ગમતો નથી, શરીરનું રૂપ અગડી જાય છે, અંગ ખોડવાળાં થઈ જાય છે અને શરીરના સાંધા સૂકાઈ જાય છે.

ધાતુક્ષયની ચિકિત્સા.

इदानीं संप्रवक्ष्यामि भेषजानि यथाक्रमम् ।

स्नेहनं रुक्षणं चैव तथा विम्लापनं हितम् ॥

રસ વગેરે ધાતુઓના ક્ષયનાં ઔષધો હવે હું તને કહું છું; એ ક્ષયના રોગીઓને કોઈવાર સ્નેહન એટલે સ્નેહ પાઈને ચીકણા કરવા; કોઈવાર રૂક્ષણ એટલે તેમનો કોઠો વગેરે ઘૂખાં થાય એવાં ઔષધ આપવાં; કોઈવાર વિમ્લાપન એટલે ક્ષીણ થયેલી ધાતુઓને તાજ કરનારાં ઔષધ આપવાં. કેમ કે એવાં ઔષધો તેમને હિતકારક છે.

રસની વૃદ્ધિ કરનારાં ઔષધ.

जाङ्गलानि च मांसानि भोजनानि च सेवयेत्

गुडूची गृङ्गवेरं च यवानीकथितं जलम् ॥

मरिचैः कथितं दुग्धं पाने रात्रौ प्रशस्यते ।

रसानां तेन वृद्धिः स्यात् श्रयाच्छीघ्रं विमुच्यते ॥

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય નવમો.

૪૧૯

રસનાં વૃદ્ધિકરણં ગોધૂમયવશાલિનામ્ ।

કથિતાનિ મિષક્ષ્રેષ્ઠૈર્જાઙ્ગલાનિ વિશેષતઃ ॥

જંગલનાં પ્રાણીઓનાં માંસ અને તે માંસથી બનાવેલાં ભોજનની સેવના કરવાથી રસની વૃદ્ધિ થાયછે. ગજો, આદુ, જવાની અજમો, એ ત્રણ ઔષ્ધોનો પ્રાણીમાં ક્વાથ કરીને પીવાથી રસની વૃદ્ધિ થાયછે; દૂધમાં મરી નાખીને ઉકાળીને તે દૂધ રાત્રે પીવું એ હિતકારક છે. કેમકે તેથી રસની વૃદ્ધિ થાયછે અને રસ ક્ષયથી જલદી મુક્ત થવાય છે. ઘઉં, જવ અને ચોખાનાં ભોજન તથા વિશેષે કરીને જંગલી પ્રાણીઓનાં માંસ રસની વૃદ્ધિ કરનારાં છે એમ ઉત્તમ વૈદ્યોનું કહેવું છે.

રક્તની વૃદ્ધિ કરનારાં ઔષધ.

ઘૃતદુग्ધાસિતાક્ષૌદ્રમરિચાનિ ચ પિપ્પલી ।

પાનં શસ્તં મનુષ્યાણાં રક્તવૃદ્ધિકરં પરમ્ ॥

इति रक्तवृद्धिकरम् ।

ધી, દૂધ, સાકર, મધ, મરી, પીપર, એ ઔષ્ધોનું પાન કરવું એ હિતકારક છે તથા મનુષ્યોના રક્તની વૃદ્ધિ કરનારું છે.

માંસ વૃદ્ધિ કરનારાં ઔષધ.

આનૂપાનિ ચ ધાન્યાનિ લશુનાદિષુ કલ્પયેત્ ।

મધુદુગ્ધઘૃતાદીંશ્ચ સેવયેન્મધુરાણિ ચ ॥

इति मांसवृद्धिकरम् ।

પાણુથળ પ્રદેશમાં થયેલાં ધાન્ય, લશુનાદિક ઔષ્ધોનો કલ્ક, મધ, દૂધ અને ધીવજેરે તથા ખીજ મધુર પદાર્થો સેવવાથી માંસની વૃદ્ધિ થાયછે.

મેદની વૃદ્ધિ કરનારાં ઔષધ.

રસાશ્ચ જાઙ્ગલાનિ સ્યુઃ સેવનાર્થે મિષગ્વર! ॥

સિતોપલાદિકં ચૂર્ણમજાક્ષીરં સકોલકમ્ ।

હિતં પાનં ક્ષયે ચૈવ કલ્પમપ્રાતરાશને ॥

इति मेदोवृद्धिकरणम् ।

૪૨૦

હારીતસંહિતા.

હે ઉત્તમ વૈધ ! જંગલી પ્રાણીઓના માંસરસ સેવવાથી મેદની વૃદ્ધિ થાયછે. તેમજ સિતોપલાદિક ચૂર્ણ ખાવાથી તથા મરી નાખીને ઉકાળેલું બકરીનું દૂધ પીવાથી તેમજ સાંજના ભોજન વખતે મધ પીવાથી મેદની વૃદ્ધિ થાયછે.

અસ્થિની વૃદ્ધિ કરનારાં ઔષધ.

પક્વાનિ ઘૃતશસ્તાનિ ક્ષીરાણિ વિવિધાનિ ચ ।

ચન્દનાનિ ચ દ્રાક્ષાદિચૂર્ણાનિ ચ મિષગ્વર ! ॥

इत्यस्थिवृद्धिकरणम् ।

અનેક પ્રકારનાં ઔષધોથી સિદ્ધ કરેલાં ધી ક્ષય રોગવાળાને હિત-કર છે. તેમજ હે વૈદ્યોત્તમ ! નાના પ્રકારનાં દૂધ, ચંદનો અને દ્રાક્ષાદિ ચૂર્ણો પણ અસ્થિની વૃદ્ધિ કરવામાં સારાં છે.

મળમની વૃદ્ધિ કરનારાં ઔષધ.

જાઙ્ગલાનિ ચ સર્વાણિ સેવનીયાનિ પુત્રક ! ।

અન્નાનિ ચ મધુરાણિ સર્વાણિ ચ પ્રયોજયેત્ ॥

इति मज्जावृद्धिकरणम् ।

હે પુત્ર ! મળમની વૃદ્ધિ કરવામાટે જંગલી પ્રાણીઓનાં સર્વે પ્રકારનાં માંસ સેવવાં યોગ્ય છે; તેમજ સર્વે પ્રકારનાં મધુર અન્ન પણ ખાવાં હિતકારક છે.

વીર્યક્ષયની વૃદ્ધિ કરનારાં ઔષધ.

શુક્રક્ષયે પ્રપાકાનિ રસાનિ ચ વિશેષતઃ ।

નવનીતં તથા ક્ષીરં મધુરાણિ ચ સેવયેત્ ॥

મર્કટીમૂલપયસા વિદારી કન્દશાલ્મલી ।

સિતાહ્વપાનં ચ હિતં શસ્યન્તે મધુરાણિ ચ ॥

વીર્યનો ક્ષય થયો હોય તો પાકેલાં ફળના રસ ખાવા એ વિશેષ કરીને હિતકારક છે. તેમજ માખણ, દૂધ અને સાકર વગેરે મધુર પદાર્થો સેવવા. કૌચનું મૂળ દુધમાં ઉકાળીને સાકરસંહિત પીવું; અથવા વિદારીકંદને કે શાલમને દૂધમાં ઉકાળીને સાકર નાખીને પીવું; અથવા કૌચનું મૂળ, વિદારીકંદ અને શાલમ, એ ત્રણને એકઠાં ખાંડીને દૂધમાં

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય નવમો.

૪૨૧

ઉકાળીને સાકર નાખીને પીવું, તેથી વીર્યની વૃદ્ધિ થાયછે. તેમજ મધુર પદાર્થો વીર્યવૃદ્ધિ કરવામાં સારા છે.

હવે વીર્યવૃદ્ધિ કરનારાં ચૂર્ણ કહિયે છિયે.

બલાદિ ચૂર્ણ.

શુક્રક્ષયવૃદ્ધિકરણમિદાનીં ચૂર્ણાનિ વક્ષ્યન્તે ॥

બલા વિદારી લઘુપન્ચમૂલી પન્ચૈવ ક્ષીરદ્રુમત્વક્ પ્રયોજ્યા ।

પુનર્નવામેઘતુગારજશ્ચ સંજીવનીયૈર્મધુકૈઃ સમાંશૈઃ ॥

અક્ષપ્રમાણાનિ સમાનિ કાનિ સર્વાણિ ચૈતાનિ વિચૂર્ણયિત્વા ।

વિમિશ્રયેત્ તત્ર કળાશત્તાનિ પંચાશંતોધૂમયવાંશ્ચ પિષ્ઠા ॥

તુગાસમાંશં સિતતણ્ડુલાનાં પિષ્ઠં સગૃહ્ણાદકમિશ્રિતં તુ ।

પ્રાક્ચૂર્ણકાર્ધેન વિયોજનીયં સર્વોશકેનાથ સિતા પ્રયોજ્યા ॥

વિભાવયેચ્છામલકીરસેન વારત્તયં ગોપયસા વિભાવ્ય ।

તતોઽસ્ય સર્વૈઃ સહશર્કરૈર્વા ઘૃતેન ચૈવં પુનરેવ ભાવ્યમ્ ॥

તં મક્ષયેત્ ક્ષૌદ્રયુતં પલાર્ધં જીર્ણં ચ ભોજ્યં કટુકામ્લવર્જમ્ ।

ક્ષીરં ઘૃતં વા સિતશર્કરાં વા યવાન્નગોધૂમકશાલિમાષાન્ ॥

જ્ઞાત્વાગ્નિપાકં જઠરે નરસ્ય દેયો વિધિજ્ઞૈઃ ક્ષયરોગશાન્ત્યૈ ।

પથ્યઃ ક્ષયે શ્રાન્તચિરામિતાપસંપીડિતાનાં ચ તથા શિરોઽર્તૌ

પિત્તાતુરાણાં રુધિરક્ષયાણાં શ્રમાશ્વસંપીડિતકામલાનામ્ ।

શ્વાસાતુરાણાં મધુમેહિનાં ચ ક્ષીણેન્દ્રિયાણાં બલકારિ શસ્ત્રમ્

ગર્ભો ગૃહીતશ્ચ યયા સ્ત્રિયા ચ તસ્યાઃ પ્રશસ્તં તુ બલાદિચૂર્ણમ્

इति बलादिचूर्णम् ।

બળખીન, વિદારીકંદ, લઘુ પંચમૂળ (શાલિપર્ણી, ધૃષ્ટીપર્ણી, રીંગણી, ભોંયરીંગણી, ગોખર), વડની ઊલ, ઉમૈડાની ઊલ, પીપળાની ઊલ, પીપરની ઊલ, વડની ઊલ, સાટોડી, મોથ, વાંસકપૂર, એ

સર્વનું ચૂર્ણ કરવું, પછી જલનીયગણનાં ઔષધ (હરણદોડી, કકોલી, ક્ષીરકકોલી, મેદા, મહામેદા, મુદ્ગપર્ણી, માષપર્ણી, જવક, ઋષભક) તથા જેડીમધ એ ઔષધો એક એક તોલો લઈને તેમાં મેળવવાં. અને પછી તેનું ચૂર્ણ કરી એકત્ર કરવું. તેમાં સો પીપરોનું ચૂર્ણ કરીને ભેળવવું. અને પચાસ દાણા આરીક ધઉના તથા તેટલાજ જવના લઈને તેનું ચૂર્ણ કરીને મેળવવું. તેમજ વાંસકપૂરની બરોબર ઘોળા ચોખા તથા તેટલાંજ શીંગડાં એ બન્નેનું ચૂર્ણ કરીને તે પ્રથમ કરેલા ચૂર્ણના અર્ધા ભાગમાં મેળવવું. તથા તે સઘળાંની બરોબર સાકર નાખવી, સાકર સિવાય આ બધા ચૂર્ણને એકત્ર કરીને આંગ્રસીના રસનો તેને પટ દેવો તથા તે પછી ત્રણ વાર દૂધની ભાવના દેવી. પછી પાછળ કહેલી સાકર તેમાં ભેળવીને એક વાર તેને ધીની ભાવના દેવી. એવી રીતે તૈયાર થયેલા ચૂર્ણને કાચના વાસણમાં કે ધીના રીઠા વાસણમાં ભરી મૂકવું તથા તેમાંથી એ તોલા ચૂર્ણ લઈને મધ સાથે ખાવું. એ ચૂર્ણ પચી જાય ત્યારે નિત્યનું બોજન કરવું અને તેમાં ખાટું તથા તીખું ખાવું નહિ. જવ, ઘઉં, અંગરના ચોખા, અડદ, એ અન્ન રોગીને પથ્ય છે. માટે રોગીના જઠરાગ્નિનું બળ જોઈને ઔષધ ચોજવાનો વિધિ જાણનાર વૈદ્યે તે અન્નનો ખોરાક તે રોગીને આપવો તેથી ક્ષયરોગ મટે છે. આ બલાદિ ચૂર્ણ ક્ષયરોગમાં શ્રમથી થયેલી અશક્તિમાં ધણાક કાળથી શરીર સંતપ્ત રહેતું હોય તે રોગમાં, માથું દુખવાના રોગમાં, પિત્તના વ્યાધિવાળાને, રધિર મટી ગયું હોય તેમને, માર્ગમાં ચાલવાના થાકથી પીડાયલા મનુષ્યોને, કમળાના રોગવાળાને, શ્વાસરોગવાળાને, મધુમેહ નામે જે મીઠો પ્રમેહ થાય છે તે રોગવાળાને અને જેની ઇન્દ્રિયોની શક્તિ ક્ષીણ થઈ ગઈ હોય તેમને માફક આવે તેવું છે, તથા બળ આપનારું છે. વળી જે સ્ત્રીને ગર્ભ રહેલો હોય તેને તથા તેના ગર્ભને પણ આ બલાદિ ચૂર્ણ પુષ્ટિ કરનારું છે,

સ્થવનપ્રાશાવલેહ.

વિલ્વાગ્નિમન્થસ્યોનાકાઃ કાશ્મરી પાટલી તથા ।

શાલિપર્ણી પૃશ્નિપર્ણી શ્વદંટ્રા વૃહતીદ્વયમ્ ॥

* એ ગણનાં ઘણાંક ઔષધ પ્રસિદ્ધ નથી; પણ જે જે ઔષધો મધુર, સ્નિગ્ધ અને ઠંડાં છે, તે સર્વને જલનીયગણમાં ગણેલાં છે માટે દ્રાક્ષ, અખોડ, જદામ વગેરે ઔષધો પણ તેમાં લઈ શકાય.

शृङ्गी बला चामलकी जीवन्ती पुष्कराह्वयम् ।
 द्राक्षाभयामृता मेदा चन्दनागरपद्मकम् ॥
 बेलद्वयं तु पण्यौ द्वे जीवकर्षभकांबुदा ।
 काकोली क्षीरकाकोली विदार्याः कन्द एव च ॥
 सर्वेषां पलिका मात्रा योजयेद् भिषजां वरः ।।
 धात्रीफलं पञ्चशतं सुपकरससंयुतम् ॥
 जलद्रोणे विपक्तव्यं चतुर्भागावशेषितम् ।
 तच्च निर्वाप्य मतिमानामलकानि समुद्धरेत् ॥
 तत् काथं कल्कयेत् तावत् यावद्वर्षप्रलेपकः ।
 पुनस्तैलेन वाज्येन पक्त्वा चामलकीफलान् ॥
 पाचितान् चूर्णितान् सर्वान् समशर्करया युतान् ।
 चतुःपलातुगाक्षीरैर्योजयेद् भिषजां वरः ॥
 पिप्पलीनां सहस्रैकं त्वगेलापत्रकं तथा ।
 एषां द्विपलिकां मात्रां विदध्यात् तत्र सत्तमः ॥
 सर्वं प्राक् कथिते लेहे योजयेच्च विचूर्णितम् ।
 सारधेण समं लिह्यात् नराणां च रसायनम् ॥
 श्वासकासक्षयपाण्डुकामलानां विशेषणम् ।
 क्षीणक्षतानां बालानां वृद्धानां देहवर्धनम् ॥
 स्वरभङ्गपिपासानां हृद्रोगं पित्तशोणितम् ।
 शुक्रदोषं शिरोरोगं पीनसं चापकर्षति ॥
 जीर्णज्वरं च मन्दाग्निं कुष्ठं दुष्टं भगन्दरम् ।
 मेहं कृच्छ्राश्मरीं हन्ति तथा रोचनचारणम् ॥
 हृद्रोगशूलमानाहं नाशयत्यविसंशयम् ।
 वन्ध्यानां पुत्रजननं वृद्धानामल्परेतसाम् ॥
 षण्ढोऽपि जायते नैव सदा ऋतुकरः परः ।

१ शृङ्गी शीता तामलकी जयन्ती पुष्कराह्वयम्. प्र० १ ली. २ बला-
 ह्वयं तु कर्णे द्वे जीवकर्षभकांबुभौ. प्र० १ ली.

મેઘાસ્મૃતી તથા તેજો વર્ધયત્યાશુ નિશ્ચિતમ્ ॥

સૌખ્યસૌભાગ્યદર્શી ચ વૃદ્ધોઽપિ તરુણાયતે ।

ક્ષયરોગવિનાશાય કથિતં ચાત્રિણા મહત્ ।

ચ્યવનપ્રાશનં નામ લેહો હ્યાત્રેયભાષિતઃ ॥

इति च्यवनप्राशनं नामावलेहः ।

બીલીનું મૂળ, અરણીનું મૂળ, અલવાનું મૂળ, કાશ્મરીનું મૂળ, પાડળમૂળ, શાલિપર્ણી, પૃષ્ઠીપર્ણી, ગોખર, રીંગણી, ભોંયરીંગણી, કાક-ડાસીંગ, બળબીજ, આમળાં, હરણુદોડી, પુષ્કરમૂળ, દ્રાક્ષ, હરડે, ગજો, મેદા, ચંદન, અગર, પદ્મકાષ્ઠ (કમળકાકડી), અતિબદ્ધા, નાગ-બદ્ધા, છવક, ઋષભક, મોથ, કાકોલી, ક્ષીરકાકોલી, વિદ્યારીકંદ, એ સર્વે ઔષ્ધો ચાર ચાર તોલા લેવાં. હે વૈદ્યોમાં ઉત્તમ વૈદ્ય! સારાં પાકેલાં અને રસભરિત આમળાં પાંચસો લેવાં. પછી ૧૦૨૪ તોલા પાણીમાં પાછળ કહેલાં ઔષ્ધો તથા પાંચસો આમળાં નાખવાં અને ચોથે ભાગે પાણી શેષ રહેતાં સુધી તેનો ક્વાથ કરવો. એ ક્વાથ તૈયાર થયેથી ગાળી લેવો તથા તેમાંથી આમળાં વીણી કાઢવાં. ગાળી લીધેલા ક્વાથને ફરી ચુલે ચઢાવીને ઉકાળવો અને કડકીએ ચોટે એ-ટલો ઘાડો થાય ત્યારે તેને નીચે ઉતારી ઠંડો થવા દેવો. પછી પેલાં આમળાંને તેલમાં અથવા ઘીમાં પકાવવાં અને સારી રીતે પકવ થાય ત્યારે તેને બાહાર કાઢીને ભાંગી નાખવાં અને અંદરથી ઢળિયા કાઢી નાખવા. એ પકવ થયેલા આમળાંના કડક બરેખર સાકરનું ચૂર્ણ તેમાં નાખવું તથા સોળ તોલા વાંસકપૂર તેમાં નાખવું. વળી એક હળર પીપરનું ચૂર્ણ, તળ, એલચી, અને તમાલપત્ર, એ પ્રત્યેકનું ચૂર્ણ એ એ તોલા નાખવું. હે ઉત્તમ વૈદ્ય! પછી એ સર્વ મિશ્રણ પાછળ કહેલા ક્વાથના લેહમાં નાખવું, અને એકત્ર કરવું. આ અવલેહને ધીના રીઢા વાસણમાં ભરી રાખીને મધની સાથે ચાટવો, તેથી તે મનુષ્યોને રસાયણ જેવો ગુણ આપે છે. એ અવલેહરૂપ રસાયન શ્વાસ, ખાંસી, ક્ષય, પાંડુ અને કમજો, એ રોગોનો નાશ કરે છે. જેમનું શરીર રોગા-દિક્ષી ક્ષીણ થઈ ગયું હોય કે જેમને ક્ષત થવાથી શરીરની ક્ષીણતા થઈ હોય તેમને, બાળકોને અને વૃદ્ધોને એ અવલેહ દેહની વૃદ્ધિ કરનારો છે. વળી તે સ્વરભંગ, તરસ, છાતીનાં દરદ, રક્તપિત્ત, વીર્યનો બિગાડ,

તૃતીયસ્થાન—અધ્યાય નવમો.

૪૨૫

માથાનો રોગ, અને પીનસ, એ રોગોને દૂર કરે છે. ચોથીઓ તાવ, જઠરાગ્નિની મંદતા, કોઢ, ન મટે એવું બગંદર, પ્રમેહ, મૂત્રકૃમ્મ, પથ-
રીનો રોગ, અને અશ્મિ, એ રોગોનો એ અવલેહથી નાશ થાય છે.
રદ્ધ્યના રોગ, શળ અને પેટ ચઢવાનો રોગ, એમને તો એ અવલેહ
નાશ કરે છે એમાં સંશય નથી. એ અવલેહ વાંઝણીઓને પુત્ર ઉત્પન્ન
કરે છે, ધરડા અને અસ્પર્શીવાળાને વીર્ય આપે છે, અને ક્ષિપ્તહુના
નપુંસક પુરુષ પણ જો એ અવલેહનો ઉપયોગ કરે તો તે ઉત્તમ
સંતાન ઉત્પન્ન કરનારો થાય. વળી બુદ્ધિ, સ્મૃતિ, અને તેજને પણ
વધારે એ નિશ્ચય છે. વૃદ્ધ માણસ પણ એના સેવનથી સુખ અને
સૌભાગ્યને જોનારો થઈને જીવન સરખો બને છે. ક્ષયરોગનો નાશ
કરવાને અત્રિઋષિએ જે મોઢું ઔષધ કહ્યું છે તે આ અથવનપ્રાશ
નામે અવલેહ છે, અને તે અત્રિયસુનિતો કહેલો છે.

અગસ્તિ હરીતકી પાક.

માર્ગીપુસ્કરમૂલચિત્રકકણામૂલં ગજાહ્વા સઠી
શઙ્ખાદ્વાદશમૂલંચિત્રકબલા યાસૌત્મગુપ્તાસ્તથા ।
एतेषां द्विपलांशकी यतिवर प्रकाथ्य पञ्चादके
पथ्यानां शतकं विपाच्य बहुधा मन्दाग्निना तत्पुनः ॥
निर्वाप्य पुनरेव पूतसुरसं चोद्धृत्य पथ्याશतं
संशोष्याમतिशीतले सुभवने क्वाथे प्रशस्ते पुनः ।
दत्त्वा जीर्णगुडस्य चैकतुलયા कुडवं च क्षौद्रं घृतं
ज्वेहस्यार्धमथाप्यनेन मगधा योज्यं शतं पञ्चकम् ॥
चूर्णं तत्र निग्रापयेत् पुनरपि संघट्टयेच्चैकतः ।
पथ्ये द्वे મધુના લિહેષ્વ હિતકૃત્ સર્વામયચ્છેદને ।
પાણ્ડુકાસહલીમકં ગુદરુજો દ્વદ્રોગહિકાભ્રમાન્
હન્યાત્ પીનસમેહપિત્તરુધિરં કુષ્ઠં ગ્રહણ્યામયમ્ ॥
પુષ્ટિં ચૈવ તનોતિ શોફમર્ચ્ચિ ગુલ્માર્તિરાજક્ષય-
મેહાનાહવિવન્ધરોગશમના ક્ષીણેન્દ્રિયાણાં હિતા ।

૧ ચિત્તવક પ્ર૦ ૩ જી. ૨ ર્યામા. પ્ર૦ ૩ જી. ૩ કુડવં તથાજ
ઘૃતમ્. પ્ર૦ ૩ જી. ૪ પુષ્પ. પ્ર૦ ૩ જી.

૪૨૬

હારીતસંહિતા.

મન્દાગ્નેઃ પ્રશમં કરોતિ વડવાતુલ્યો રુચેર્વન્ધકાન્
નાશં વા વિદધાતિ દેહસુખદાગસ્તિપ્રણીતાભયા ॥

इत्यग्निहरीतकीपाकः ।

ભારંગ, પુષ્કરમૂળ, ચિત્રો, પિપરમૂળ, ગળપીપર, ષડ્કચુરો, શંખાવળી, દશમૂળ (શાલીપર્ણી, વૃષ્ટિપર્ણી, રીંગણી, ભૌંયરીંગણી, ગોખર, બીલીમૂળ, અરણીમૂળ, અક્ષવાતું મૂળ, પાડળમૂળ અને કાશ્મરી,) ચિત્રો, બળબીજ, ધમાસો, કૌવચમૂળ, એ સર્વે ઔષધો આઠ તોલા લેવાં. અને ૧૨૮૦ તોલા પાણીમાં તેમનો ક્વાથ કરવો. તેમાં એક સો હરડે પણ નાખવી અને ધીમા તાપથી ઘણે પ્રકારે તેને પકવવી. હરડે પકવ થયા પછી હરડે કાઢી લઈને તેનું પાણી ગાળી લેવું. તથા ધરના ટુંડા ભાગમાં (જ્યામાં) તે હરડેને સૂકવીને તેને કોરી કરવી. પછી પેલા ક્વાથમાં ૪૦૦ તોલા જૂનો ગોળ, ૧૬ તોલા મધ અને આઠ તોલા ધી નાખવું. તે સર્વમાં પાંચસો પીપરનું ચૂર્ણ નાખવું. તેમાં પેલી સો હરડે નાખીને ફરીને સાડાં ઘાડું થતાં લગી પાક કરવો. એવી રીતે પકવ થયેલી હરડેમાંથી રોગ એ હરડે મધ સાથે ખાવી. એ હરડે સર્વે રોગનો નાશ કરવામાં હિતકારક છે. વળી પાંડુરોગ, ખાંસી, હલીમકરોગ, અર્શરોગ, ત્વદ્રોગ, હેડકીનો રોગ, બ્રમરોગ, પીનસ, પ્રમેહ, રક્તપિત્ત, કોઠ, ગ્રહણીરોગ, એ સર્વ રોગનો એ હરડે નાશ કરછે. એ હરડે ખાવાથી શરીરની પુષ્ટિ થાયછે, સોજો મટે છે, અરચિ નાશ થાયછે, ગુલ્મની પીડા, રોગક્ષય, પ્રમેહ, પેટ ચડવાનો રોગ, બદ્ધકોષ, એ રોગો શમી જાયછે અને જેની ઇન્દ્રિયોની શક્તિ ક્ષીણ થઇ હોયછે તેને ફાયદો થાયછે. જઠરાગ્નિ મંદ હોય તો તે આ હરડે ખાવાથી વાતાનલ જેવો વૃદ્ધિ પામે છે, રચિ ઉત્પન્ન થવામાં જે વ્યાધિઓ અડચણ કરતા હોય તેમનો નાશ થાયછે, અને દેહને સુખ પ્રાપ્ત થાયછે, આ હરડે પાક અગસ્તિ મુનિએ નિર્માણ કરેલો છે.

બસા ક્વાથ.

बलाह्वयं गोक्षुरको बृहत्यौ निःकाथ्य दुग्धेन कणासमेतम् ।
पानं हितं स्यान्मधुना सिताढ्यं विनाशनं कामलकं क्षयं वा ।
मेहस्य तृष्णाचयनाशकारि क्षीणेन्द्रियाणां बलमातनोति ॥

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય નવમો.

૪૨૭

અળખીજ, ગોખર, રીંગણી, ભીંચરીંગણી, એ ઔષધોનો દૂધમાં કઢાથ કરીને તેમાં પીપરતું ચૂર્ણ નાખીને તથા મધ અને સાકર નાખીને પીવું. એ પાન પીવાથી ક્ષયાદિ રોગવાળાને ફાયદો થાયછે. કમળાનો ક્ષયનો, પ્રમેહનો અને તમામ પ્રકારના તરસના વ્યાધિનો, એથી નાશ થાયછે અને જેની ઈંદ્રિયો ક્ષીણ થઈ હોય તેને અળ પ્રાપ્ત થાયછે.

પિપ્પલી વર્ધમાનયોગ.

પિપ્પલી વર્ધમાનં વા કારયેદુગ્ધસર્પિષા ।

આદ્યઃ પચ્ચ પુનઃ સપ્ત પુનરેવ નવ ક્રમાત્ ॥

एकादशखयोदशः पञ्चदशस्तथा सप्तदशः स्मृतः ॥

एकोनविंश एकविंशः पृथक् पृथक् यथाक्रमम् ।

एवं क्रमेण वृद्धिः स्यात् कारयेत् शतमात्रया ॥

ततः क्रमेण पुनः पश्चात् यावत् शेषं च पञ्चकम् ।

भोजयेत् षष्टિકાનં તુ સર્પિષા મુદ્ગસંયુતમ્ ॥

हन्ति पलितवार्धक्यं नरो नागबलो भवेत् ।

પિપ્પલી વર્ધમાનં તુ જ્વરે જીર્ણે પ્રશસ્યતે ।

मन्दाग्नौ पीनसेवाथ गुदजे वा तथा पुनः ॥

इति पिप्पलीवर्धमानम् ।

ક્ષયરોગવાળાએ દૂધ અને ધી સાથે વધતી જતી પીપરો ખાવાનો યોગ કરવો. તે એવી રીતે કે, પહેલે દિવસે પાંચ, પછી સાત, પછી નવ, અગિયાર, તેર, પંદર, સત્તર, ઓગણીશ, એકવીશ, એવી રીતે દરરોજ એ એ વધારે લેવી અને એવી રીતે સો પીપરો એક દિવસે ખાવામાં આવે ત્યાંસુધી વધતાં જવું. પછી પાંચ એજ ક્રમે એ એ પીપર કમી કરતાં કરતાં પાંચ પીપર સુધી આવી રહે ત્યાંસુધી ઉતરતાં જવું. એ પીપરતું ચૂર્ણ મધ સાથે ચાટવું તથા તે ઉપર દૂધ અને ધી પીવું. પિપ્પલી વર્ધમાનયોગ કરનારે સાઠી ચોખાનો ભાત, મગ અને ધી ખાવાં એ પથ્ય છે. એ યોગવડે વૃદ્ધાવસ્થાનાં પત્રિયાં આવ્યાં હોય તે તથા વૃદ્ધાવસ્થા સંબંધી નિર્બળતા નાશ પામે છે અને પુરુષતામાં હાથીના જેટલું અળ આવે છે. છૂર્ણજ્વરમાં આ વર્ધમાન પિપ્પલીનો યોગ કરવામાં આવે તો ઘણો ફાયદો આપે છે, તેમજ જઠ-

૪૨૮

હારીતસંહિતા.

રાશ્ત્રિ મંદ હોય, પીનસરોગ થયો હોય અથવા અર્શરોગ થયો હોય તે તેમાં પણ એ યોગ ફાયદો આપે છે.

શિલાજતુ ચૂર્ણ.

દ્વે પલે માર્કેવં ધાતુ માક્ષિકં ચ પુનર્નવા ।
 તુગસ્પૃક્કા શાલિપર્ણી વાસકં ચ દુરાલભા ॥
 ચૂર્ણાર્ધેન સમં યોજ્યં ત્રિગન્ધં મરિચાનિ ચ ।
 તાલીસં મગધા ચૈવ તદર્ધેન શિલોદ્રવમ્ ॥
 શિલાભેદં તદર્ધેન સર્વં ચૈકત્ર મિશ્રયેત્ ।
 સમેન તિલચૂર્ણં તુ શર્કરા સમભાગિકમ્ ॥
 ભુક્ત્વા પશ્ચાત્ ક્ષીરપાનં શસ્યતે ઘૃતસંયુતમ્ ।
 તેન ક્ષયો રાજયક્ષ્મા કામલા ચ વિનશ્યતિ ॥
 અપસારં જયત્યાશુ બલવીર્યાધિકો ભવેત્ ।
 શામ્યન્તિ ચ મહારોગાઃ શુક્રાલ્ભ્યો જાયતે નરઃ ॥

इति शिलाजतुचूर्णम् ।

ભાંગરો, સુવર્ણમાક્ષિક, સાટોડી, વાંસકપુર, ખાહ્લી, શાલિપર્ણી, અરડૂસો, ધમાસો, એ ઔષધો આઠ આઠ તોલા લેવાં. તજ, તમાલપત્ર, એલચી, મરી, તાલીસપત્ર, પીપર, એ ઔષધો મળાને બત્રીસ તોલા સમાન ભાગે લેવાં. શિલાજિત એમના અર્ધ જોડકો એટલે સોળ તોલા લેવો. આઠ તોલા પાપાણભેદ લેવો. પછી એ સર્વને એકત્ર કરવું. એ સર્વની બરોબર તલતું ચૂર્ણ લેવું અને તેટલી સાકર લેવી. એ સર્વતું એકઠું ચૂર્ણ કરીને ખાવું તથા તે પછી ઘી સહિત દૂધ પીવું હિતકારક છે. એ ઔષધથી ક્ષય, રાજયક્ષ્મા, અને કમળો એ રોગ નાશ પામે છે. વળી અપરમાર પણ જલદીથી મટે છે અને મનુષ્ય બળવાન તથા વીર્યવાન થાયછે. એ ચૂર્ણથી મોટા મોટા રોગ શમે છે તથા મનુષ્યના શરીરમાં વીર્યની અતિશય વૃદ્ધિ થાયછે.

શૃંગંત્યાદિક ધૃત.

जीवन्तिकावत्सकयष्टिकानां सपौष्करं गोकुुरकं बले द्वे ।
 नीलोत्पलं तामलकी यवासं सत्रायमाणा मगधा च कुष्ठम् ॥

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય નવમો.

૪૨૯

દ્રાક્ષામલકયા રસપ્રસ્થમેકં પ્રસ્થઢ્યં છાગલકં પયશ્ચ ।
 પ્રંસ્યં તુ દધ્નો વિપચેદ્ ઘૃતં વૈ પાને પ્રશસ્તં ચ તથૈવ ભોજ્યે ॥
 નસ્યે ચ વસ્તાવપિ યોજયેત્ તત્ વિનાશમેત્યાશુ ચ રાજયક્ષ્મા ।
 હલીમકઃ કામલપાણ્ડુરોગો મૂર્છાં ભ્રમઃ કમ્પશિરોઽતિશૂલમ્ ॥
 મેહાદમરી વા ગુદકીલકુપ્તં શિરોગતો નાશમુપૈતિ રોગઃ ।
 નસ્યપ્રદાનેન વિયોજિતેન પાનેન પાણ્ડુમયરાજયક્ષ્મા ॥
 નાશં શમં યાતિ હલીમકો વા વસ્તિપ્રદાનેન ગુદોદ્ભવશ્ચ ।
 રોગો વિનાશં સમુપૈતિ પુંસાં વિસર્પિવિસ્ફોટકપ્રોક્ષણેન ॥

इति जीवन्त्याद्यं घृतम् ।

હરણુદોડી, કડાછાલ, જેલીમધ, પુષ્કરમૂળ, ગોખર, બલા, અતિ-
 બલા, કાળું કમળ, ભાંચ આમલી, ધમાસો, ત્રાયમાણુ, પીપર, ઉપશેટ,
 દ્રાક્ષ, એ ઔષ્ધો ચાર ચાર તોલા લઈને એથો ભાગ બાકી રહે
 એવો ક્વાથ કરવો. પછી તેમાં આમળાનો રસ ૬૪ તોલા, બકરીનું દૂધ
 ૧૨૮ તોલા, દહીં ૬૪ તોલા, એ સર્વ એકતું કરીને ગાયનું ધી પકવ કરવું.
 ધી પકવ કરતી વખતે ઉપર કહેલાં હરણુ દોડી વગેરે ઔષ્ધોનું કલ્ક તેમાં
 નાખવું. ધી માત્ર રોધ રહે ત્યારે તે ધી ઉતારી લેવું અને ગાળી લેવું.
 એ ધી પીવામાં તથા ખાવામાં સાડે છે તેમ નાકમાં ટીપાં મૂકવામાં
 તથા બરિતમાં મૂકવામાં પણ સાડે છે. એ ધીનો ખાવા પીવા વગે-
 રેમાં યથાયોગ્ય ઉપયોગ કરવાથી રાજયક્ષ્મા, હલીમક, કમળો, પાંડુ-
 રોગ, મૂર્છા, ભ્રમ, કંપ, માયાની પીડા, શૂળ, પ્રમેહ, પથરીનો રોગ,
 અર્શ, કોઠ, એ સર્વે રોગ નાશ પામે છે. એ ધીનાં ટીપાં નાકમાં
 નાખવાથી માથાનો રોગ નાશ પામે છે. ધી પીવાથી પાંડુરોગ, રાજ-
 યક્ષ્મા, અને હલીમક રોગ નાશ પામે છે. એ ધીનો બરિત આપ-
 વાથી મનુષ્યોના ગુદાના રોગ નાશ પામે છે તથા એ ધી ચોપડવાથી
 વિસર્પ તથા વિસ્ફોટક રોગ મટી જાયછે.

चिप्लल्यादि घृत.

કળા પ્લં પશ્ચગુણં પયશ્ચ આજં ઘૃતં વૈ વિપચેત્ સમાંશમ્ ।
 પાનેઽથવા ભોજનકે પ્રશસ્તં દેયં ચ રાજક્ષયનાશહેતોઃ ॥
 इति पिप्ललाद्यं घृतम् ।

૧ પ્રસ્યં દધિષુ પચેદ્ ઘૃતં વહ્નિ પ્ર૦ ૧ લી. ૨ વાતં પાને પ્રશસ્તમેવ ભોજ્યે.

૪૩૦

હારીતસંહિતા.

ચાર તોલા પીપરનું કલ્ક તથા ત્રીસ તોલા બકરીનું દૂધ એઈને તેમાં તેટલુંજ ધી નાખીને તેને પકવ કરવું. એ પકવ થયેલું ધી પીવામાં તથા ખાવામાં હિતકારક છે માટે રાજ્યક્ષમાનો નાશ કરવાને માટે એ ધી આપવું.

પંચકોલાદિ ધૃત.

પञ्चकोलं यवाग्रं च क्षीरं दध्ना घृतं पुनः ।
 समांशेन तु योज्यानि भार्गी कुष्ठं तु पौष्करम् ॥
 दातं तत्र हरीतक्या जले चैव चतुर्गुणे ।
 काથं चैકत्रયं योज्यं काथयेन्मृदुवह्निना ॥
 મૃદુપાકં ઘૃતં સિદ્ધં પાને નસ્યે ચ વસ્તિષુ ।
 ગુણાધિક્યં ભવેન્નૃણાં પાણ્ડુરોગે હલીમકે ।
 રાજયક્ષમણિ ક્ષયે ચૈવ શસ્તં ચોક્તં મિષગ્વર ! ॥

इति पञ्चकोलाद्यं धृतम् ।

ગુંદ, પીપર, પીપરીમૂળ, ગિત્રો, ચવક, જવ, બારંગ, ઉપલેટ, પુષ્કરમૂળ, એ સર્વે સમાન ભાગે લેવાં. એ સર્વથી ચાર ગણું પાણી લેવું અને તેમાં સો હરટે નાખવી. પછી તે સર્વનો ક્વાથ કરવો. ચોથે ભાગે બાકી રહેલા ક્વાથમાં તેટલુંજ દૂધ, તેટલુંજ દહીં તથા તેટલુંજ ધી નાખીને ધીમા તાપથી ધી પકવવું. ધીમા તાપથી સિદ્ધ થયેલું એ ધી પીવામાં, નસ્યમાં તથા બસ્તિમાં ચોળવું. એ ધી પાંડુરોગમાં તથા હલીમક રોગમાં ખીખા ધી કરતાં વધારે ગુણુ આપે છે. તેમજ હે વૈદ્ય શ્રેષ્ઠ! રાજ્યક્ષમામાં તથા ક્ષયમાં પણ એ ધી ઘણું ઉત્તમ કહેલું છે.

પારાશર ધૃત.

यष्टी बला गुडूची च पञ्चमूलं समांशकम् ।
 काथेन सदृशं धात्रीरसं चेश्वरसं तथा ॥
 विदार्याश्च रसं चैव घृतं च समभागिकम् ।
 क्षीरं दधिसमं चात्र नवनीतं तु तत्समम् ॥
 द्राक्षातालीससंयुक्तं यथालાભેન યોજયેત્ ।
 સિદ્ધં ઘૃતં ચ પાનાય નસ્યે વસ્તૌ પ્રદાપયેત્ ॥

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય નવમો.

૪૩૧

જયતિ રાજયક્ષમાણં પાણ્ડુરોગં સુદારુણમ્ ।

હલીમકં ચાર્શસં ચ રક્તપિત્તનિવારણમ્ ।

લેપેન દુષ્ટવીસર્પપિત્તદગ્ધવ્રણાપહમ્ ॥

इति पाराशरं घृतम् ।

જેડીમધ, અળખીજ, ગજો, પંચમૂળ, એ ઔષધો સમભાગે લેવાં અને તેમનો ક્વાથ કરવો. તે ક્વાથની બરેબર આમળાનો રસ, તેટલોજ મેરડીનો રસ, તેટલોજ પિઠરીકંદનો રસ અને તેટલુંજ ધી લેઈને તેમાં મેળવવું. વળી દૂધ, દહીં અને માખણ, એમાંથી જે મજે તે ક્વાથની બરેબર લેઈને તેમાં મેળવવું. પછી તેમાં દ્રાક્ષ અને તાલી-સપત્રનું કદક નાખવું અને ઘૂત પકવ કરવું. ઘૂત માત્ર શેષ રહે ત્યારે સિદ્ધ થયેલું ધી ગાળી લેવું. એ ધી પીવામાં, નસ્યમાં અને અસ્તિમાં થોજવું. એ ઘૂત રાજ્યક્ષમાને અને મહાભયંકર પાંડુરોગને મટાડે છે. વળી તે હડીમક નામે રોગ, ચાર્શ રોગ, અને રક્તપિત્ત, એ રોગને પણ મટાડે છે. એ ઘૂતનો લેપ કરવાથી દુષ્ટ એવો વીસર્પરોગ, પિત્તરોગ, અને દાઝવાથી થયેલું વ્રણ, એ પણ દૂર થાયછે.

असौ घृतः.

बलाश्वदंष्ट्रा बृहतीद्वयं च पर्णीद्वयं गोक्षुरकं स्थिरा च ।

पटोलनिम्बस्य दलानि मुक्तं सत्रायैमाणा च दुरालभा च ॥

कृत्वा कषायं च पदावशेषं पश्चास्ततश्ચૂणमिदं प्रयुज्यात् ।

द्राक्षा सठी पुष्करमूलधत्री तमालकी दुग्धसमं कषायम् ॥

सर्पिः प्रयुक्तं तवनीतकं च सर्पिस्तदर्थेन वियोजनीयम् ।

सिद्धं घृतं पानमथैव वस्तौ नस्ये तथाभ्यञ्जनभोजनेन ॥

निहन्ति कासक्षयकामलानां राजक्षये क्षીणबलेन्द्रियाणाम् ।

क्षતેષु शोफेषु व્રणेषु शस्तं शિरोऽर्तिપાર્શ્વર્તિગુદામયગ્નમ્ ॥

इति बलाद्यं घृतम् ।

અળખીજ, નાનાં ગોખર, રીંગણી, ભોંયરીંગણી, મુદ્ગપર્ણી, (જંગલી મગ), માખપર્ણી (જંગલી અડદ), મોટાં ગોખર, શાલિ-

જગન્ય. પ્રગ ૧ લી.

પણ્ણી, પટોલ, લીંબડાનાં પાંદડાં, મોથ, ત્રાયમાણુ, ધમાસો, એ સર્વે ઔષધોને પાણીમાં નાખીને ચતુર્થાંશ પાણી શેષ રહે ત્યાં લગી કવાથ કરવો. તે પછી આ ઔષધોનું ચૂર્ણ કરીને તેમાં નાખવું. તે ઔષધો આ પ્રમાણે:—દ્રાક્ષ, પડકચુરો પુષ્કરમૂળ, આમળાં અને ભોંયઆમળી. પછી આ કવાથની બરોબર દૂધ તેમાં નાખવું અને તેમાં ધી અને માખણ નાખવું. માખણ દૂધની બરોબર લેવું તથા ધી માખણથી અડધું લેવું. એ ઘૃત સિદ્ધ થાય એટલે તેને પીવાના તથા બરિતના ઉપયોગમાં લેવું. તેમજ નસ્યમાં, શરીરે યોગવામાં અને ખાવાના ઉપયોગમાં લેવું. એ ઘૃત ખાંસી, ક્ષય, કમળો, રાજ્યક્ષમા, એ રોગોને નાશ કરે છે. જે પુરુષની ઈંદ્રિયો અને બળ ક્ષીણ થઈ ગયું છે તેમને એ ઘૃત દ્રાવદાકરક છે. ક્ષતવાળાને, સોગ્ગવાળાને, અને વ્રણવાળાને હિતકર છે. માથાની પીડ, પાસાંની પીડ, અને ગુદાના રોગ, એ સર્વનો એ નાશ કરે છે.

ચંદનાદિ તેલ.

ચન્દનં સરલં દારુ યષ્ઠ્યલો વાલકં સઠી ।
 નલશૈલેયકં સ્પૃક્ષા પદ્મકં વનકેસરમ્ ॥
 કક્કોલકં મુરમાંસી સૈરેયં દ્વિહરીતકી ।
 રેણુકાત્વક્ કુક્કુમં ચ સારિવા તિક્તકાગુરુઃ ॥
 નલિકા ચ તથા દ્રાક્ષા કષાયં સુપરિચ્છુતમ્ ।
 તૈલમસ્તુ તથા લાક્ષા રસેન સમભાગિકમ્ ॥
 મન્દાગ્નિના પચેત્ તૈલં સિદ્ધં પાને ચ વસ્તિષુ ।
 નસ્યે ચાભ્યજ્ઞને ચૈવ યોજયેત્ તં મિષગ્વરઃ ॥
 હન્તિ પાણ્ડુક્ષયં કાસં ગ્રહણં બલવર્ણકૃત્ ।
 મન્દજ્વરમપસારકુષ્ઠપામાહરં પુનઃ ॥
 કરોતિ બલપુષ્ઠયોજો મેધાપ્રજાયુર્વર્ધનમ્ ।
 રૂપસૌભાગ્યદં પ્રોક્તં સર્વભૂતયશસ્કરમ્ ॥
 इति चन्दनाद्यं तैलम् ।

૧ નલિકાવલે. પ્ર૦ ૧ લી. ૨ તૈલમસ્તુ તથા લાક્ષા, પ્ર૦ ૧ લી.

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય નવમો.

૪૩૩

સુખડ, સરળજ્ઞ, દેવદાર, જોડીમધ, એલચી, વીરજીવાળો, પશ્ક-
ચુરો, તાલીસપત્ર, શિલાજિત, પૃક્ષા નામે વનસ્પતી, કમળકાકડી, વન-
કેસર, કંકોલ, મુરામાંસી, કાંટાસળિયો, હરડો, હીમની હરડો, રેણુકખીજ,
તજ, કેસર, સારિવા, કડૂ, અગર, નલિકા, દ્રાક્ષ, એ ઔષધોનો ક્વાથ
કરવો અને સારી રીતે ખાળી લેવો. પછી આખી જાખનો રસ તથા
તેલ સમાન ભાગે (ક્વાથની બરોબર દરેક) લઈને તે ક્વાથમાં મેળ-
વવું અને ધીમા તાપથી તેલ માત્ર શેષ રહે લાંબગી તેનો પાક કરવો.
એ સિદ્ધ થયેલા તેલનો પીવામાં, ખરિત આપવામાં, નસ્ય લેવામાં,
અને શરીરે ઓળવામાં ઉત્તમ વૈધે ઉપયોગ કરવો. એ તેલ પાંડુરોગને
હણેછે. ક્ષયરોગને મટાડે છે. ખાંસીને અને ગલગ્રહ (ગળું ખેંચી
ગયું હોય તે રોગને) નાશ કરેછે, શરીરે કાંતિ અને બળ આપે છે.
છર્લુતાપ, અપરમાર (ફેફસાનો વ્યાધિ), કોઢ અને ખસ, એ રોગોને
હરેછે. બળ, પુષ્ટિ અને ઓળને ઉત્પન્ન કરેછે, બુદ્ધિ, જ્ઞાન, શક્તિ
અને આયુષ્યને વધારે છે, રૂપ અને સૌભાગ્યને આપેછે તથા સર્વ
પ્રાણીમાત્રને યશ ઉત્પન્ન કરી દેછે.

રાજયક્ષમારોગની ચિકિત્સા.

રાજયક્ષમાનાં કારણો.

સ્વામિભાર્યાભિગમને ગુરુપત્ન્યભિલાષણાત્ ।

રાજસ્વહેમચૌર્યાદ્વા રાજયક્ષમા ભવેદ્દઃ ॥

અથવા દુષ્ટદોષેણ જાયતે શ્રૃણુ પુત્રક ! ।

ચતુર્મિર્હેતુભિર્યક્ષમા જાયતે શ્રૃણુ સાંપ્રતમ્ ॥

વ્યાયામયાનસુરતાંગનિપીડિતેન

રોગેણ વા વ્રણનિપીડિતક્ષીણદેહાત્ ।

ક્રોધાચ્છુષો હ્યનશનાદિમયોપવાસૈઃ

સંજાયતે ચ મનુજસ્ય મહાગદોઽયમ્ ॥

ધાર્ધક્યાદૌ ભવતિ નિતરાં જ્યાઘનુઃકર્ષણેન

મારોત્યર્થે ભવતિ વહનોત્પાતેનોહ્નંધનેન ।

૩૭

**દૂરાધ્માનાત્ કદશનવશાચ્ચિન્તયાતિવ્યવાયાત્
સંભૂતિઃ સ્યાન્મનુજબલહદ્રાજયક્ષ્માગદસ્ય ॥**

પોતાના સ્વામિની સ્ત્રીસાથે ગમન કરવાથી, ગુરુપત્નીની અભિ-
લાષા કરવાથી, રાગનું ધન ચોરવાથી અને સોનું ચોરવાથી રાજ્યક્ષમા
રોગ ઉત્પન્ન છે. અથવા, હે પુત્ર! વાતાદિક દોષ બળવાથી પણ
રાજ્યક્ષમારોગ ઉત્પન્ન થાય છે. એ ચાર હેતુથી રાજ્યક્ષ્યરોગ ઉત્પન્ન થાય
છે. હવે હું તને ખીજાં કારણ કહું તે સાંભળ. અતિશય કસરત કર-
વાથી; હાથી, ઘોડા વગેરે ઉપર બેસીને ખુસાફરી કરવાથી; અતિશય
સ્ત્રીસંગ કરવાથી; શરીર ઉપર દબાણ થવાથી; શરીરનો ક્ષય કરે એવા
કાઈ રોગથી; બદ વગેરે વાણી પીડાથી, દેહ ક્ષીણ થઈ જવાથી; ક્રોધથી,
શોકથી, ન ખાવાથી, ભયથી અને ઉપવાસથી મનુષ્યને આ મોટો રોગ
ઉત્પન્ન થાય છે. વળી એ રાજ્યક્ષમારોગ વિશેષ કરીને વૃદ્ધાવસ્થામાં
થાય છે. તેમજ ધનુષની પછાત જોરથી ખેંચવાથી; અતિશય ભાર વહન
કરવાથી; અતિશય ઉંચે કૂદવાથી; અતિશય ઉલ્લંઘન કરવાથી; દૂર
રહેલા મનુષ્ય વગેરેને ઘાંટી કાઢી બોલાવવાથી; ખરાબ અન્ન ખાવાથી;
ચિંતાથી અને અતિશય સ્ત્રીસંગ કરવાથી મનુષ્યના બળનો નાશ કરનાર
રાજ્યક્ષમારોગની ઉત્પત્તિ થાય છે.

રાજ્યક્ષ્માનાં લક્ષણા.

ક્ષતક્ષયાત્ શ્રમાદ્દાપિ સહસોપપ્તવાદપિ ।
વ્યવાયાતિપ્રસંગેન તથા રુક્ષાતિસેવનાત્ ॥
તેન સંક્ષીયતે ગાત્રં જ્વરો મન્દશ્ચ જાયતે ।
જ્વરાન્તે જાયતે શોફો વદ્ધવિદ્ ચાતિમૂત્રતા ॥
અતિસારશ્ચ ભવતિ મક્ષણેનાતિશોષિતા ।
કાસતે છોવતેऽત્યર્થે શોષં ચ કુરુતે મૃશમ્ ॥
સ્ત્રિયોઽમિલાષતેऽત્યર્થે વાર્તાયાં દ્વિષતે પુનઃ ।
રાજયક્ષ્મેતિ વિજ્ઞેયો નરઃ સાધ્યો ન વિદ્યતે ॥

શરીરમાં ચાંદી વગેરે ક્ષત થવાથી, ધાતુઓનો ક્ષય થવાથી,
મહેનતથી, એકાએક કૂદવાથી, અતિશય સ્ત્રી સેવવાથી, અતિશય રક્ષ

૧ વંધેન યુદ્ધાત્.

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય નવમો.

૪૩૫

ભોજન કરવાથી, એવાં કારણોથી અંગની ક્ષીણતા થાયછે તથા શૂર્ણજ્વર ઉત્પન્ન થાયછે. જ્વર આવતાં આવતાં તેની અંતે સોજો ઉપજે છે અને ઝડો બંધાય છે તથા મૂત્ર વ્રણ થાયછે. વળી કોઈવાર અતિસાર પણ થાયછે તથા આંધા પછી અતિશય પડેછે. અતિશય ઉધરસ થાયછે તથા અતિશય થુંકે છે તેમ મુખ અતિશય સૂકાય છે. તેના મનમાં સ્ત્રીઓની અભિલાષા બહુ હોયછે અને સ્ત્રીઓની વાર્તાનો તે રોગ કરેછે. એવા રોગને રાજયક્ષ્મા કહેછે અને તે રોગ અસાધ્ય છે.

રાજયક્ષ્માના પ્રતીકાર.

यदन्नं यत्समाहारं यादृशं प्रतियाचते ।
 तत् तस्य च प्रदातव्यं मधुरं घनमेव च ॥
 यद् यदाहारमिच्छेद्वा व्याधितो राजयक्ष्मणः ।
 तस्य तस्याप्यलाभेन क्षीयन्ते तस्य धातवः ॥
 यदा सरक्ताः शोकाः स्युः पाकतां याति मानवे ।
 तदा पुनर्नवा क्वाथः स्वेदो लेपो विधीयते ॥

રાજયક્ષ્માનો રોગી જે જે અન્ન જેવું જેવું માગે તેવું તેવું અન્ન તેને આપવું અને વિશેષ કરીને મધુર તથા ઘાટું અન્ન આપવું. કેમકે રાજયક્ષ્માના વ્યાધિવાળો જે જે આહારની ઇચ્છા કરેછે તે તે આહાર તેને ન આપવામાં આવે તો તેથી તેની ધાતુઓનો ક્ષય થવા શામે છે, જે ક્ષયરોગવાળા રોગીને રક્તસહિત સોજાઓ થાય તો તેને સ્વેદ તથા લેપ કરવો.

રાજયક્ષ્માની ઊપિતમર્યાદા.

संजीवेच्चतुरो मासान् षण्मासं वा बलाधिकः ।
 उत्कृष्टैश्च प्रतीकारैः सहस्राहं तु जीवति ।
 सहस्रात् परतो नास्ति जीवितं राजयक्ष्मणः ॥
 गतप्राणौजोवीर्यश्च क्षीणश्च विकलेन्द्रियः ।
 न भवेत् पुनरुच्छ्रायो याप्यरोगश्च मुञ्चति ॥

૧ નરં ત્રા રાજયક્ષ્મણમ્.

૪૩૬

હારીતસંહિતા.

યસ્તદાયાસસમ્પન્નો ભૂયોઽપિ કોપિતો ભવેત્ ।

તસ્ય પ્રાણાપહારી સ્યાદ્રાજયક્ષમાતિદારુણઃ ॥

ત્રિભિર્માસૈશ્ચ વષ્ણમાસૈર્વર્ષૈશ્ચાપિ ત્રિભિઃ પુનઃ ।

રાજ્યક્ષયના વ્યાધિવાળો રોગી ચાર માસ હવે અને વધારે બળ-
વાળો હોય તો છ માસ હવે. તથા જો ઘણા ઉત્તમ ઉપાય યોગ-
વામાં આવે તો એક હજાર દિવસ હવે; પણ રાજ્યક્ષમાના વ્યાધિ-
વાળું આયુષ્ય હજાર દિવસ કરતાં વધારે હોતું નથી. જે રોગીનું બળ,
ઓજ, વીર્ય નાશ પામ્યું હોય, શરીર ક્ષીણ થઈ ગયું હોય, ઉદ્રિયોની
શક્તિ નાશ પામી હોય, તે રોગીને ફરી તે પ્રાપ્ત થઈને વૃદ્ધિ પામતાં
નથી, એવી ક્ષયરોગની પ્રકૃતિ છે. પણ જો ક્ષયરોગ યાપ્ય (કટ-
સાધ્ય) હોય તો કદાચિત્ રોગી બચે છે. પણ એવી રીતે ઔષધો-
પચારથી બચેલો રોગી જો ઘણો પરિશ્રમ લે તો, ફરીને પણ એ રોગ
કોપે છે અને તે વખતે મહાદાહણ રાજ્યક્ષમા ત્રણ મહિને, છ મહિને
અથવા ત્રણ વર્ષે પણ તેનો પ્રાણ લેશે.

અમૃતપ્રાશાવલોક.

શતમૂલીરસઃ પ્રસ્થં ગુડૂચીકલ્કપ્રસ્થકમ્ ।

હરીતકી શતં ચાન્યત્ કુટજસ્ય ત્વચસ્તુલામ્ ॥

નિઃકાથ્યં ચ પૃથ્વકૃત્વેન પૃતાંશ્ચૈકત્ર મિશ્રયેત્ ।

દાર્વીપ્રલેપનં દૈટ્ટા કૃષ્ણાનાં શતપञ્ચકમ્ ॥

શતં ચામલકીચૂર્ણં ત્વગેલા ચિત્રકં સઠી ।

દ્રાક્ષા કુઠ્ઠં શિલાજિચ્છ શિલાભેદસ્તુ તાલકમ્ ॥

યોજ્યં તત્રાક્ષમાનેન ભક્ષયેત્ સિતસર્પિષા ।

તસ્યોપરિ પિબેત્ ક્ષીરં ભોજનં ચ તતઃ પરમ્ ॥

રાજયક્ષ્મી લભેત્ સૌખ્યં પાણ્ડુકામલકાન્ જયેત્ ।

અતીસારો વિનશ્યેત્તુ બલે નાગવલો ભવેત્ ॥

इत्यमृतप्राशनं धृतम् ।

૧ કૃષ્ણાગુડાનાં પ્ર૦ ૧ લી.

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય નવમો.

૪૩૭

ચોસકં તોણા શતાવરીનો રસ લેવો; ચોસકં તોણા ગજોનું કલક લેવું; સો હરડે લેવી; ચારસો તોણા કઝાછાળ લેવી. સો હરડેને ખોખરી કરીને તેનો ક્વાથ કરવો; તથા કઝાછાળનો પણ બૂદો ક્વાથ કરવો. તેમજ ગજોના કલકનો પણ બૂદો ક્વાથ કરવો. એ ત્રણેને બૂદા બૂદા ગાળી લેધને પછી તેમાં શતાવરીનો રસ ગાળીને નાખવો. (શતાવરી લીંડી ન હોય તો તેનો ક્વાથ કરીને ગાળીને નાખવો.) પછી એ સર્વનો કઝીએ ચોટે લાં ગળી પાક કરવો. પછી તેમાં પાંચસો પીપરનું ચૂર્ણ નાખવું. સો આમળાંનું ચૂર્ણ નાખવું. તજ, એલચી, પડકચુરો, દ્રાક્ષ, ઉપશેટ, શિલાજિત, પાપાણભેદ, હરતાળ, એ સર્વે એક એક તોણો નાખવાં. પછી તેને સાકર તથા ઘી સાથે ખાવું. તે ઉપર દૂધ પીવું અને તે ઉપર ભોજન કરવું. આ ઉપાયથી રાજ્યક્ષમા રોગીને સુખ પ્રાપ્ત થાયછે તથા પાંડુ અને કમળો મટે છે. અતિસારનો રોગ પણ નાશ પામેછે તથા તેને હાથીના જોટલું બળ પ્રાપ્ત થાયછે.

તાલકામૃતકં.

તાલકં ચ શિલાભેદસ્તથા ચૈવ શિલાજતુઃ ।
 જીરકે દ્વે સમજ્ઞા ચ કુષ્ઠં નાગવલા વલા ॥
 ણલાપત્રકતાર્લીસં તમાલં હરિચન્દનમ્ ।
 મુસ્તા દ્રાક્ષા ચ રાક્ષા ચ મુણ્ડી સૈરેયકં પુરઃ ॥
 સુરસા ચૈવ સંયોજ્યા કૃષ્ણાશ્ચ દ્વિગુણાસ્તિલાઃ ।
 ચૂર્ણં સૂક્ષ્મં પ્રયુજીત ગુડેન મધુના યુતમ્ ॥
 પશ્ચાદ્ ગોક્ષીરપાનં સ્યાત્ ક્ષીરેણ સહ ભોજનમ્ ।
 રાજ્યક્ષમાદિભિઃ ક્ષીણા ગ્રહણીર્પીડિતાશ્ચ યે ॥
 ધાતુક્ષીણવલા યે ચ તેષાં સંયોજયેદ્ ભૃશમ્ ।
 વૃદ્ધોઽપિ તરુણો ભૂત્વા નરો નાર્યામિનન્દતિ ॥
 વન્ધ્યાપિ લભતે પુત્રં ષણ્ઢોઽપિ પુરુષાયતે ।
 તાલકામ્રાતકં નામ કૃષ્ણાત્રેયવિમાષિતમ્ ॥

इति तालकाम्रतकम् ।

૧ પુરા. પ્ર૦ ૧ લી. મુગ. પ્ર૦ ૨ જી.

૪૩૮

હારીતસંહિતા.

હરતાળ, પાપાણ્વબેદ, શિલાજિત, છરં, શાહાછરં, મજ્જ, ઉપ-
લેટ, નાગખળા, બળખીજ, એકમી, તજ, તાલીસપત્ર, તમાલપત્ર,
હરિચંદન (પીણું,) મેથ, દ્રાક્ષ, રાત્ના, બોડીઓકવાર (મુડી,) કાંટા-
સળિયો, તુલસી, એ સર્વેને એકત્ર કરવાં. કાળા તલ એ સર્વથી બ-
મણા લેવા. એ સર્વનું સૂક્ષ્મ ચૂર્ણ કરીને ગોળ તથા મધ સાથે ખાવું
અને તે ઉપર ગાયનું દૂધ પીવું અને તે પછી દૂધ સાથે ભાત વગેરે
બોજન કરવું. જે પુરુષો રાજ્યક્ષમા વગેરે રોગથી ક્ષીણ થઈ ગયા
હોય, જે ગ્રહણી રોગથી પીડિત હોય, તથા જેમની ધાતુનો ક્ષય થ-
યલો હોય, તેમને આ ઔષધ અત્યંત લાભ થાયછે. આ ઔષધ ખાનાર
પુરુષ વૃદ્ધ હોય તથાપિ તરણ થઈને તે પુરુષ સ્ત્રીવડે આનંદ પામે છે.
વાંઝણી સ્ત્રી એ ઔષધના પ્રભાવથી પુત્ર પામે છે અને નપુંસક હોય
તથાપિ તેથી પુરુષત્વ પામે છે. આ ઔષધને તાલકામૃતક કહેછે અને
તે કૃષ્ણાત્રેય મુનિએ કહેલું છે.

ગુહ્યાદિ ચૂર્ણ.

ગુહ્ચી ચ બલે દ્વે ચ ધાત્રી ચ મરિચાનિ ચ ।

ચૂર્ણં ગુડેન સંયુક્તં રાજયક્ષમાપહં નૃણામ્ ॥

શાલિષષ્ટિકગોધૂમવાસ્તુકં જાઙ્ગલાનિ ચ ।

મુદ્રાંશ્ચ ગોપયશ્ચૈવ શશકૈણકુરઙ્ગિણામ્ ॥

ગજો, બળખીજ, નાગખળા, આમળાં, મરી, એ ઔષધનું ચૂર્ણ
ગોળમાં મેળવીને અવરાવવાથી મનુષ્યોનો રાજ્યક્ષમા રોગ મટે છે.

ક્ષયરોગ ઉપર પથ્યાપથ્ય.

તિત્તિરકાંચલાવાનાં માંસાનિ ચ પ્રલેહકાન્ ।

ત્રિભોજયેત્ ક્ષીરસર્પિઃ ક્ષયે વા રાજયક્ષમણિ ॥

ક્ષારામ્લકટુકં તીક્ષ્ણં તૈલં સૌવીરકં સુરા ।

રાજિકાવર્જિતાશ્ચૈતે ક્ષયે વા રાજયક્ષમણિ ॥

તેતર, વડીલાં, લાવરાં, એ પક્ષીઓનાં માંસ તથા મધુર અને
શીતળ અવલેહ તેમજ દૂધ અને ઘી, એવા પદાર્થો ક્ષયરોગમાં કે

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય દશમો.

૪૩૯

રાજ્યક્ષમા રોગમાં ખવરાવવા. વળી ખાંડ, ખાંડું, તીખું, તીક્ષ્ણ, તેલ, સૌવીરક, સુરા, રાઈ, એ પદાર્થો ક્ષયરોગમાં કે રાજ્યક્ષમા રોગમાં વર્જવા જેવા છે.

इति आत्रेयभाषिते हारीतोत्तरे तृतीयस्थाने क्षयरोग-
चिकित्सा नाम नवमोऽध्यायः ।

દશમોઽધ્યાયઃ ।

આત્રેય ઉવાચ ।

રક્તપિત્તની ચિકિત્સા.

અતિઘર્મતયા વાપિ તીક્ષ્ણોષ્ણકટુસેવનાત્ ।

ક્ષારામ્લસેવનાદ્વાપિ મધપાનાદિસેવનાત્ ॥

અતિવ્યવાયાચ્છીતેન શુષ્કશાકાદિસેવનાત્ ।

एतैस्तु कुपितं पित्तं रक्तेन सह मूर्च्छितम् ॥

પુત્રસ્તુ સંશયાપન્નઃ પપ્રચ્છ પિતરં પુનઃ ॥

આત્રેય કહેછે.—અતિશય તાપનું સેવન કરવાથી, અતિશય તીક્ષ્ણ પદાર્થ ખાવાથી, અતિશય ગરમ, તીખા, ખારા, ખાટા, પદાર્થોનું સેવન કરવાથી, મધપાન કરવાથી, અતિશય સ્ત્રીસંગ કરવાથી, અતિશય શીતળતાથી, શાકની સૂકવણીઓ વગેરેનું ધાણું સેવન કરવાથી, અને એવાજ બીજા પદાર્થોનું સેવન કરવાથી પિત્ત બગડીને રક્તની સાથે મળે છે અને તેને બગાડે છે. આ સાંભળીને આત્રેય મુનિના પુત્ર હારીતને સંશય થયો તેથી તે ફરીને પિતાને પૂછવા લાગ્યા.

હારીત ઉવાચ ।

कथं पित्तं प्रकुप्तं च केन वापि प्रचाल्यते ।

तद्वद्रक्तस्य कुपनं जायते केन हेतुना ॥

युगपद् दृश्यते केन कथं वापि प्रवर्तते ।

एवं पृष्ठो महाचार्यः प्रोवाच मुनिपुङ्गवः ॥

૪૪૦

હારીતસંહિતા.

હારિત કહેછે.—પિત્ત કેવી રીતે કોષ પામે છે તથા પિત્તને તેના સ્થાનમાંથી કોણ ચળાવે છે? તેમજ રક્તનું કોષનું કયા હેતુથી થાયછે? રક્ત અને પિત્ત બન્નેનો કોષ એકે વખતે શા કારણથી બેવામાં આવે છે? તથા તે કેવી રીતે પ્રવૃત્ત થાયછે? એવા પુત્રના પ્રશ્ન સાંભળીને મુનિઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા મહાચાર્ય આત્રેય મુનિ આ પ્રમાણે બોલ્યા.

આત્રેય ઉવાચ ।

શૃણુ પ્રાજ્ઞ ! મહાતેજા ચિકિત્સાગમપારગ ! ।

યેનૈવ કુપ્યતે પિત્તં રક્તં તેનૈવ કુપ્યતે ॥

તાવપિ કુપિતે કોષ્ટે વાયુનોદીર્યતે મૃશમ્ ।

ઊર્ધ્વં ચ નયતે પ્રાણોઽપાનશ્ચાધઃ સમીરયેત્ ॥

મધ્યે સમાનઃ કુરુતે રક્તપિત્તસ્ય કોષનમ્ ।

एवं युगपत् पित्तं च रक्तेन सह कुप्यति ॥

આત્રેય કહેછે.—હે ખુદ્ધિમાન, મોટા તેજવાળા તથા ચિકિત્સા શાસ્ત્રને સંપૂર્ણ જાણનારા પુત્ર ! સાંભળ; જે કારણોથી પિત્ત કોષે છે તેજ કારણોથી રક્ત પણ કોષે છે. કોષમાં રહેલાં રક્ત અને પિત્ત બન્ને કોષે છે તેને વાયુ ઉપર કે નીચેની તરફ પ્રેરે છે. પ્રાણવાયુ તેમને ઉપરની તરફ લેઈ જાયછે અને અપાનવાયુ તેમને નીચેની તરફ લેઈ જાયછે. મધ્યમાં સમાનવાયુ તેમને કોષાવે છે. એ રીતે પિત્તસંહિત રક્ત એકે કાળે કોષે છે.

રક્તપિત્તના કોષવાના પ્રકાર.

चतुर्धा दृश्यते कोषो गतिश्चास्य द्विधा मता ।

ऊर्ध्वं श्लेष्मणि संસृष्टं नासास्ये कर्णरन्ध्रयोः ॥

रक्तं प्रवर्तते यस्य साध्यस्तु विजिगीषुणा ।

अधोवातेन संસृष्टं गुदेनापि प्रवर्तते ॥

संज्ञेयं रक्तपित्तं तु कृच्छ्रेण सिद्धिमिच्छति ।

उभाभ्यामध ऊर्ध्वाभ्यां वातશ્લેષ્મણિ વર્તેતે ।

તમસાધ્યં વિજાનીયાત્ કૃચ્છ્રેણ યદિ સિધ્યતિ ॥

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય દશમો.

૪૪૧

एकमार्गं बलवतो नातिवेगं न वोत्थितम् ।
 रक्तपित्तं सुखेनापि साध्यं स्यान्निरुपद्रवम् ॥
 एकदोषानुगः साध्यो द्विदोषो याप्य उच्ये ।
 असाध्यस्तु त्रिदोषेषु रक्तपित्तः प्रवर्तते ॥
 ऊर्ध्वगरक्तपित्तेषु विरेकं कारयेत् सुधीः ।
 अधोभागगते रक्ते तदास्य वमनं हितम् ॥

રક્તપિત્તનો પ્રકોપ ચાર પ્રકારનો જોવામાં આવેછે અને તેની ગતિ એ પ્રકારની છે. જે રક્તપિત્ત ઉપરના ભાગમાં કોષ પામેછે તે કફ સાથે મળેછે અને નાક, મુખ, તથા કાનનાં છિદ્રદ્વારા બાહ્યર પડેછે. એવી રીતે ઉપરના દ્વારથી જોને રક્ત પડેછે તે રક્તપિત્તને શમાવવા ઇચ્છનાર વૈદ્યને તે સાધ્ય છે. જે રક્તપિત્ત નીચેને ભાગેં શુદ્ધદ્વારા પ્રવૃત્ત થાયછે તે વાયુથી મળેલું જાણવું. એ રક્તપિત્ત કષ્ટવડે મટાડી શકાય છે માટે તેને કષ્ટસાધ્ય જાણવું. જે રક્તપિત્ત ઉપર અને નીચે બન્ને ભાગેં થઈને પ્રવૃત્ત થતું હોય તેને વાયુ તથા કફ બન્ને સાથે મિશ્ર થયેલું જાણવું. એ રક્તપિત્તને અસાધ્ય જાણવું; અને કદાપિ એવું રક્તપિત્ત મટે તો પણ અત્યંત મેહેનતથીજ મટેછે. જે રક્તપિત્ત ઉપર કે નીચેને એકજ ભાગેંથી પ્રવૃત્ત થતું હોય, તેમજ જે બળવાન પુરુષને થયું હોય, નવું એટલે યૌગ દિવસથી થયું હોય, તેનો વેગ અતિશય હોય નહિ, તથા ઉપદ્રવ રહિત હોય તો એ રક્તપિત્ત સુખે કરીને સાધ્ય કરી શકાય છે. જે રક્તપિત્ત એક દોષયુક્ત હોય તેને સાધ્ય જાણવું; જે એ દોષયુક્ત હોય તેને કષ્ટસાધ્ય અથવા યાપ્ય જાણવું; અને જે ત્રણ દોષ યુક્ત હોય તે રક્તપિત્તને અસાધ્ય જાણવું. જે રક્તપિત્ત ઉપરને ભાગેં એટલે મુખાદિદ્વારા ગતિ કરનાર હોય તો અહ્મા માણસે રોગીને વિરેચન કરાવવું; અને જે રક્તપિત્ત અધોભાગેં એટલે નીચેના દ્વારથી ગતિ કરનાર હોય તો રોગીને વમન કરાવવું એ હિતકર છે.

રક્તપિત્તના ઉપદ્રવ.

રોગક્ષીણે સ્થવિરવિકલે હીનદૌર્બલ્યકાયે
 મન્દાગ્નિર્વા ક્ષવથુરથવા પાણ્ડુતા દાહશોષઃ ।

૪૪૨

હારીતસંહિતા.

તૃષ્ણા હર્દિઃ શ્વસનમધૃતિર્મક્તવિદ્વેષમોહો
 દત્તપીડા સ્યાદ્ ભ્રમમથ ભવેદ્રક્તપિત્તોપસર્ગાત્ ॥
 અષ્ટાદશ ઇમ પ્રોક્તા રક્તપિત્ત ઉપદ્રવાઃ ।
 ઉપદ્રવૈર્વિના સાધ્યોઽસાધ્યઃ સોપદ્રવસ્તથા ॥
 રક્તનિષ્ઠીવનોપેતો રક્તનેત્રો ભ્રમાતુરઃ ।
 રક્તમૂત્રશ્ચ વમતેરક્તપિત્તી ન જીવતિ ॥

ડાંગથી શરીરની ક્ષીણતા થવી; શરીરને વૃદ્ધાવસ્થા પ્રાપ્ત થવી; શરીરને વિઘ્નતા (ખોડખાંપણ) પ્રાપ્ત થવી; અંગતું હીનપણું; દુર્બળતા; મંદામિ; હીક; પાંડુપણું; દાહ; શોષ; તરસ; ઉલટી; શ્વાસ; અધીરતા; બોજનનો દ્વેષ; મોહ; લલચની પીડા; અને ભ્રમ; એવા ઉપદ્રવ રક્તપિત્તને લીધે થાયછે. એ અદાર રક્તપિત્તના ઉપદ્રવ કહેલા છે. જે રક્તપિત્તમાં ઉપદ્રવ હોય નહિ તેને સાધ્ય બાણુવો; અને જેમાં ઉપદ્રવ હોય તેને અસાધ્ય બાણુવો. જે રક્તપિત્તવાળાને યુક્તાં કોહી પડતું હોય, તેનાં નેત્ર પણ રક્ત થયાં હોય, જેને ભ્રમ થયો હોય, મૂત્ર પણ રાતું થતું હોય, ઉલટી રાતી થતી હોય, એવો રક્તપિત્તવાળો જીવતો નથી.

રક્તપિત્તનાં લક્ષણ.

एवं प्रोक्तो निदानार्थस्ततो वक्ष्यामि लक्षणम् ।
 सुलक्षणसमायुक्तं रक्तपित्तं सुखावहम् ॥
 यस्यारुणं भवति फेनयुतं च वातात्
 पित्तातिपीतमथ कृष्णकुसुम्भकाभम् ।
 पित्तेन पित्तमिति तं प्रवदन्ति धीराः
 सान्द्रं सपाण्डुरनिभं सघनं कफेन ॥

इति रक्तपित्तलक्षणम् ।

એપ્રમાણે રક્તપિત્તના હેતુ અને સંપ્રાપ્તિ વગેરે નિદાનનો અર્થ મેં કહ્યો; હવે હું તેનાં લક્ષણ કહું છું; કેમ કે સારાં લક્ષણે યુક્ત એવો રક્તપિત્ત સુખ ઉપજાવે એવો છે. જે પુરુષનું રક્તપિત્ત રાતું અને શીશુવાળું હોય તે રક્તપિત્ત વાયુથી થયું છે એમ બાણુવું. પિત્તથી

૧ મર્તી. પ્ર૦ ૧ લી.

૨ મેષજમ્. પ્ર૦ ૧ લી.

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય દશમો.

૪૪૩

થયેલું રક્તપિત્ત અતિશય પીણું, અથવા કાળું અથવા કસુંબાના જેવા રંગનું હોય છે; પિત્તવડે કેવળ પિત્તાજ રંગનું રક્તપિત્ત હોય છે એવો પણ કેટલાક ધીર વૈદોનો મત છે. કદીથી થયેલું રક્તપિત્ત ધાડું, શ્વેત અને ઘન હોયછે.

રક્તપિત્તની ચિકિત્સા.

ક્ષીણમાંસં કૃશં વૃદ્ધં ચાલં ચા જ્વરપીડિતમ્ ।

શોષમૂર્છાન્નમાપન્નમવિરિચ્યમુપાચરેત્ ॥

જે મનુષ્યનું માંસ ક્ષીણ થઈ ગયું હોય, જેનું શરીર કૃશ હોય, જે શરીરે વૃદ્ધ હોય, જે બાળક હોય, જે જ્વરથી પીડાયેલો હોય, જેને શોષ, મૂર્છા, કે બ્રમ થયો હોય, એવા ઉપદ્રવવાળા રક્તપિત્તની ચિકિત્સા કરવી હોય તો તેને વિરેચન ન આપતાં ચિકિત્સા કરવી.

ઉર્ધ્વરક્તપિત્તનો ઉપાય.

નિષ્પીડ્ય વા સારસમાદદીત ક્ષૌદ્રેણ સ્વણ્ડેન યુતં ચ પાનમ્ ।

નાસાસ્યકર્ણે નયને પ્રવૃત્તં રક્તં તુ શીઘ્રં શમતાં પ્રયાતિ ॥

અરૂસાનાં પાંદડાંને કચરીને તેનો રસ કાઢીને તેમાં મધ તથા સાકર નાખીને પાવાથી જે રક્તપિત્ત નાક, મુખ, કાન, તથા નેત્રને ત્રણે પ્રવૃત્ત થયું હોય તે બહારથી શમી જાયછે.

વાંસાદિક ઉપાય.

વાસાકણાયોત્પલમૃત્પ્રિયકુરોઘ્નાંજનામ્બોરુહકેસરાણિ ।

પીત્વા સમધ્વાસિતયા ચ લિહ્યાત્ પિત્તાસૃજં ચૈવમુદીર્ણમાશુ ॥

અરૂસાનો ઉપાય મધ તથા સાકર સાથે પીવો. અથવા કમ્બલી રજ, કાંગનાં મૂળ, શોધર, કાળા કમળની કેસર, એ સર્વને મધ અને સાકર સાથે ચાટવું. તેથી રક્તપિત્ત કાપેલું હશે તે શાંત થશે.

અરૂસાનો ગુણ.

પ્રવિઘ્નમાનેપિચ વાસકેન કથં નરઃ સીદતિ રક્તપિત્તે ।

ક્ષયે ચ કાસે શ્વસનેऽપિ યક્ષ્મે વૈદ્યાઃ કથં નાતુરમાદરન્તિ ॥

૧ અતિરેચનમાચરેત્. પ્ર૦ ૧ લી.

૪૪૪

હારીતસંહિતા.

જો પૃથ્વીપર અરૂસો હયાત છે, તો પછી મનુષ્ય રક્તપિત્તથી દુઃખી શા માટે થાયછે? અને વૈદો રોગીઓના ક્ષયરોગ, ખાંસી, શ્વાસ અને રાગક્ષય, એ રોગો ને શા માટે મટાડતા નથી.

મિષજો મિષજાં માતાં પુરસ્કૃત્ય ક્રિયાં યદિ ।

કુર્વન્તિ રક્તપિત્તે તાં ક્ષયે કાસે ચ સિદ્ધિદા ॥

વૈધમાતા (અરૂસો) તેને આગળ કરીને જો વૈદો ક્રિયા કરે અર્થાત્ અરૂસાનો ઉપયોગ કરે તો રક્તપિત્ત, ક્ષય અને ખાંસી, એ રોગ તે મટાડે.

વાસાર્યાં વિદ્યમાનાયામાશાર્યાં જીવિતસ્ય ચ ।

રક્તપિત્તી ક્ષયી કાસી કિમર્થમવસીદતિ ॥

જો અરૂસો હાજર છે અને છવવાતી આશા પણ અમર છે, તો રક્તપિત્તવાળા, ક્ષયરોગવાળા અને ખાંસીના રોગવાળા શા માટે દુઃખી થાયછે?

તાલીસચૂર્ણ.

તાલીસચૂર્ણે વૃષપત્રરસેન યુક્તં

પેયં ચ સારઘયુતં કફપિત્તકાસે ।

હન્તિ ભ્રમં શ્વસનમાશુતરં શિરોર્તિ

અઙ્ગસ્વરે ત્વરિતમાશુ સુખં દદાતિ ॥

તાલીસ પત્રતું ચૂર્ણ અરૂસાનાં પાનાંમાં મેળવીને તેમાં મધ નાખીને પીવું. તેથી કફ તથા પિત્તની ખાંસી, ભ્રમ, શ્વાસ, અને માથાની પીડા જલદીથી મટે છે તેમ જોનો ઘાંટો બેસી ગયો હોય તે રોગવાળાને પણ એ ઔષધથી ઉતાવળે સુખ થાયછે.

અરૂસાનો બીજો ક્વાથ.

આટરૂપકમૃદ્ધીકાપથ્યાક્વાથઃ સશર્કરઃ ।

ક્ષૌદ્રાઢ્યઃ શ્વસનકાસરક્તપિત્તનિવારણઃ ॥

અરૂસો, દ્રાક્ષ, હરડે, એ ઔષધોનો ક્વાથ કરીને તેમાં સાકર નાખીને તથા મધ નાખીને પીવે. તેથી શ્વાસ, ખાંસી અને રક્તપિત્ત મટે છે.

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય દશમો.

૪૪૫

છાગં પયો વા સુરભીપયો વા ચતુર્ગુણેનાપિ જલેન કલકઃ ।

સશર્કરં પાનમિદં પ્રશસ્તં સરક્તપિત્તં વિનિહન્તિ વાશુ ॥

બકરીનું કે ગાયનું દૂધ અથવા પાણી એમાંનું હરકાંઈ એમાંનું લેઈને તેમાં અરડૂસાનાં પાનાંનું કદક કરીને તેમાં સાકર નાખીને પીવાથી રક્તપિત્ત મટે છે.

બલાદિ દૂધ.

વલાશ્વદંટ્રામલકીફલાનિ દ્રાક્ષા મધૂકં મધુયષ્ટિકાનામ્ ।

સિદ્ધં પયઃપાનમિદં હિતં સ્યાત્ પિત્તે સરક્તે મનુજસ્ય શાન્ત્યૈ ॥

બળખીજ, ગોખર, આમળાં, દ્રાક્ષ, મહુડાં, બેરીમધ, એ ઔષધો નાખીને સિદ્ધ કરેલું દૂધ પીવાથી રક્તપિત્તવાળાને રોગ મટીને તેને શાંતિ થાયછે.

ખદિર વગેરેનું ચૂર્ણ.

खदिरस्य प्रियङ्गूनां कोविदारस्य शाल्मलेः ।

पुष्पं चूर्णं तु मधुना लिहन्नारोग्यमश्नुते ॥

ખેર, કાંગ, કોવિદાર (ગરમાળો) અને શીમળાનાં ફૂલ, એમનું ચૂર્ણ મધ સાથે આટવાથી રક્તપિત્ત મટીને આરોગ્ય થાયછે.

હરડેનો પ્રયોગ.

आटरूपकरसेन सप्तधा भाविता च पुनरेव शोषिता ।

पिप्पलीमधुसमन्विताऽभया रक्तपित्तमतिदुर्जयं जयेत् ॥

હરડેનું ચૂર્ણ કરીને તેને અરડૂસાના રસના સાત પટ દેવા. પછી તેને મધ તથા પીપર સાથે ખાવી તેથી ન મટે એવું રક્તપિત્ત પણ મટી શકેછે. ડેટલાકને મતે એમ છે કે આખી હરડેને અરડૂસાના રસમાં પલાળી મૂકી પછી સૂકાવા દેવી. એવી રીતે સાત પટ તથા પછી તેનું ચૂર્ણ કરીને મધ પીપર સાથે ખાવાથી ઉક્ત ગુણુ આપેછે.

એલાદિ અવલેહ.

एलादलानि सहपन्नकनागकेशरै-

द्राक्षा घना च मधुपिप्पलिका समांशा ।

૪૪૬

હારીતસંહિતા.

ઘ્વાં સમાંશસિતશર્કરયુક્તલેહઃ
 લર્જૂરિકાં સમમિહન્તિ ચ રક્તપિત્તમ્ ।
 દાહં જ્વરાસ્તિ શ્વંસન ચ વિમોહતૃષ્ણા
 મૂર્ચ્છાં નિહન્તિ રુધિરં વમિજિત્ તથૈવ ॥

એલચી, તમાલપત્ર, કમળકાકડી, નાગકેસર, દ્રાક્ષ, મોથ, મધ, પીપર, એ સર્વે સમ ભાગે લેધને તે સઘળાની ખરોખર સાકર તેમાં મેળવવી. પછી તેમાં ખજૂર મેળવવું. એ અવલેહ રક્તપિત્તને મટાડે છે. વળી તે દાહને, તાવની પીડાને, શ્વાસને, મોહને, તરસને, મૂર્છાને, લોહીને અને ઉલટીને અટકાવે છે.

નાસાપ્રવૃત્ત રુધિરનો ઉપચાર.

વ્રાણે પ્રવૃત્તં રુધિરં યદિ સ્યાત્ તદા ઘૃતેનામલકીફલાનિ ।
 તોયેન પિષ્ઠા શિરસિ પ્રલેપઃ સરક્તપિત્તં સહસા રુણદ્ધિ ॥

જો નાકમાંથી લોહી વેહેતું હોય તો આમળાંને પાણીમાં ઘસીને તેમાં થી મેળવીને માથે લેપ કરવો તેથી રક્તપિત્ત એકદમ અટકે છે.

દ્રાક્ષારસાદિ ઉપચાર.

દ્રાક્ષારસં વા ઘૃતશર્કરાઢ્યં જલં સિતાઢ્યં ચ સરક્તપિત્તે ।
 પાનેઽથવા ચેશ્ચુરસં સિંતાઢ્યં ક્ષયં ચ કાસં ક્ષતજં નિહન્તિ ॥

ધી અને સાકરસહિત દ્રાક્ષનો રસ, અથવા સાકરનું પાણી, અથવા સેરડીનો રસ અને સાકર, એમાંથી હરકોઈ એક ઉપાય ક્ષયને, ખાંસીને, તથા રક્તપિત્તને મટાડે એવો છે.

હરિતાલિકાદિ નસ્ય.

નસ્યં વિદધ્યાત્ હરિતાલિકાયા રસેન વાલત્કરસેન વાપિ ।
 સ્યાદ્ દાઢિમસ્ય પ્રસવોદ્ભવેન રસેન નસ્યં રુધિરચ્ચુતેઽપિ ॥

દરેના વેલાને વાટીને તેનો રસ કાઢીને તેનો નાસ લેવો, અથવા અળતાના રસનો નાસ લેવો, અથવા દાઢિમનાં પાંદડાંના રસનો નાસ લેવો. એથી નાકમાંથી પડતું લોહી બંધ થાય છે.

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય દશમો.

૪૪૭

આત્રાદિ નસ્ય.

આત્રાસિજામ્બોદ્ધવશર્કરાઘ્યં નસ્યં સિતાઘ્યં હિતકૃન્નરાણામ્ ।
નાસાપ્રવૃત્તં રુધિરં નિહન્તિ હિકાસચ્છર્દિશ્વસનાપમર્દિ ॥

ફેરીની ગોટલી, જંબૂડાના ઠક્કિયાનાં ખીજ, એ ખેનું ચૂર્ણ કરીને તેમાં સાકરનું ચૂર્ણ મેળવવું. પછી તેને સૂંધવાથી તે મનુષ્યને દ્રાયદો કરેછે. નાકમાંથી નીકળતા લોહીને તે બંધ કરેછે તથા હેડકી, ઉલટી અને શ્વાસ એનો નાશ કરેછે.

પલાંડુ આદિ નસ્ય.

પલાણ્ડુપત્રનિર્યાસં નસ્યં નાસાસ્ત્રજાપહમ્ ।

મધ્વીમધુમધુયતં ચાપિ નસ્યં પિત્તાસ્ત્રજં જયેત્ ॥

ડુંગળીનાં પાંનાં રસનો નાસ લેવાથી નાકમાંથી નીકળતું લોહી મટેછે. તથા જોડીમધનું ચૂર્ણ મધમાં નાખીને તે સૂંધવાથી રક્તપિત્ત મટેછે.

વાસાદિ પાનક.

વાસાપત્રરસં વિધાય મતિમાન્ યોજ્યાનિ ચેમાનિ તુ
રોષ્રં ચોત્પલમૃત્તિકાસમધુકં કુષ્ઠં પ્રિયઙ્ગુશ્વન્વિતમ્ ।

ચૂર્ણં પુષ્પરસેન પાનકમિદં પિત્તાશ્રયાણાં હિતં

કાસંકામલપાણ્ડુરોગક્ષતજશ્વાસાપમર્દી ભવેત્ ॥

અરડૂસાનાં પાંદડાંનો રસ કાઢીને તેમાં બુદ્ધિમાન વૈવે આ ઓપધો નાખવાં; લોધર, કમળની રજ, જોડીમધ, ઉપલેટ, ઘઉંલા, એ પાંચનું ચૂર્ણ નાખવું. પછી તેમાં મધ નાખીને પીવાથી તે પાનક પિત્તરોગવાળાને દ્રાયદો આપેછે. વળી ખાંસી, કમળો, પાંડુરોગ, રક્તપિત્ત અને શ્વાસ એ રોગોને તે મટાડેછે.

દાડિમ પુષ્પાદિ નસ્ય.

રસો હિતો દાડિમપુષ્પકસ્ય તથૈવ કિઞ્જલકરસોત્પલસ્ય ।

લાક્ષારસો વા પયસા ચ નસ્યાત્ ઘ્રાણપ્રવૃત્તં રુધિરં રુણદ્ધિ ॥

इति नासाप्रवृत्तरुधिरचिकित्सा ।

જો નાકમાંથી લોહી નીકળતું હોય તો દાડિમનાં ફૂલના રસનો નાસ આપવો. અથવા કમળના મકરંદનો નાસ આપવો. અથવા

૪૪૮

હારીતસંહિતા.

લાખના રસમાં દૂધ નાખીને તેનો નાસ આપવો. એ ત્રણમાંથી ગમે તે એક ઉપાયથી નાકમાંથી નીકળતું લોહી બંધ થાયછે.

મુખમાંથી નીકળતા લોહીની ચિકિત્સા.

यदि वदनपथेऽसृक् वर्तते तस्य कुर्यात्
प्रतिविधिर्विहितः स्याद् वक्ष्यते मानुषस्य ।

भवति न सुखसाध्यं लोहितं मानुषेषु
तदनु युवतियोन्यां रक्तवाहस्त्वसाध्यः ॥

જો મનુષ્યને મોઢામાં થઇને લોહી નીકળતું હોય તો જે વિધિ હવે પછી કહેવામાં આવશે તે કરવો. મનુષ્યને મોઢામાંથી લોહી નીકળતું હોય તે સુખસાધ્ય નથી; અથવા સ્ત્રીને યોનિદ્વારમાંથી લોહી વેહેતું હોય તો તે અસાધ્ય છે.

મુખરક્તના ઉપાય.

मधु मधुकमुशीरं कज्जकिञ्जल्कदूर्वा-
रसमिह परिपीतं दाडिमस्य प्रसूतम् ।
मलयजसितकुष्ठं पद्मकं चैलवालं
त्वचमधुकमधूकौ बालकौ द्वौ समन्तात् ॥

समसुरभिपयो वा धावनं तण्डुलानां
परिकलितसमग्रं तुर्यभागेन योज्यम् ।
लघुतरमपि वह्नौ धावितं सिद्धमेव
भवति वदनवृत्ते लोहिते पानमस्य ॥

श्रुतिपथमपि रक्ते वा प्रवृत्ते तु नासं
विहितमपि तदा स्यात् पूरणं कर्णनासे ।
रुधिरमपि रुणद्धि श्वासमाशु क्षતं वा
श्वसितरुधिरच्छर्दिर्मौहमुन्मादरोगम् ॥

મધ, જેડીમધ, વાળો, કમળનો પરાગ, દરો, અને દાડીમનાં પાનાં, એ સર્વનો રસ પીવાથી મુખવાટે વેહેનારું રક્ત મટેછે.

મલયાગર, ઘોળાતલ, ઉપલેટ, પરીકાષ્ઠ, ઐલવાલુક (કપુરકાચલી) તજ, જેડીમધ, મહુડાં, વીરણુવાળો, પીળો વાળો, એ સર્વ ઔષધની

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય દશમો.

૪૪૬

ખરોખર ગાયનું દૂધ લેવું તથા તે ખરોખર ચોખ્ખાનું ધોવરામણ લેવું. પછી ધીમા તાપથી ઉકાળીને ચોથે ભાગે દૂધ રહે ત્યારે ઉતારી માળી લેઈને ઠંડુ પાડવું. એ સિદ્ધ થયેલું દૂધ મુખમાર્ગે પડતા લોહીવાળા રોગીને પાડવું. જો કાનને માર્ગે અથવા નાકને માર્ગે લોહી પડતું હોય તો કાનમાં કે નાકમાં તે ઔષધનાં ટીપાં નાખવાં. એ ઔષધ લોહીને અટકાવેછે, ખાંસીને મટાડેછે, યા વાગવાથી લોહી નીકળતું હોય તેને અટકાવેછે, તેમજ શ્વાસ, લોહીની ઉલટી, મોહ અને બયંકર ઉન્માદ, એ રોગોને મટાડેછે.

રક્તપિત્તનો સામાન્ય વિાધ.

નાસાપ્રવૃત્તે નસ્યં સ્યાન્મુખે પાનં વિધેયકમ્ ।

કર્ણે નેત્રે પૂરણં ચ ગુદમાર્ગે નિરૂહણમ્ ॥

દાડિમફલત્વચં વા ચૂર્ણં લિહ્યાત્ સિતાયુતમ્ ।

પદ્મકિજ્જલકચૂર્ણં વા લિહ્યાદ્વા સિતયા પુનઃ ॥

સુખપ્રવૃત્તરુધિરં રુણઙ્ગ્યાશુ વમિ ક્લમમ્ ।

શ્વાસશોષૌ ભ્રમં તૃષ્ણાં નાશયત્યાશુ નિશ્ચયમ્ ॥

નાકથી રુધિર પ્રવૃત્ત થતું હોય તો નસ્ય આપવું; મુખથી વેહેતું હોય તો ઔષધ પીવું; કાન કે નેત્રથી વેહેતું હોય તો તેમાં ઔષધ પૂરવું; ગુદમાર્ગે વેહેતું હોય તો નિરૂહણસ્તિ આપવો.

દાડિમના ફળની છાલનું ચૂર્ણ સાકરસાથે ચાટવું. અથવા કમળના પરાગનું ચૂર્ણ સાકર સાથે ચાટવું; તેથી મુખમાર્ગે પ્રવૃત્ત થયેલું રુધિર અટકે છે; ઉલટી મટે છે અને શ્રમ દૂર થાય છે. વળી શ્વાસ, શોષ, ભ્રમ, તરસ, એ સર્વે રોગ પણ એ ઔષધથી મટે છે એમાં સંદેહ નથી.

જંબુપલ્લવાદિ.

જંબામ્નપલ્લવાનિ સ્યુર્હરીતક્યા યુતાનિ તુ ।

મધુશર્કરયા યુક્તમાસ્યલોહિતવારણમ્ ॥

જંબૂડાનાં પાંદડાં, આંબાનાં પાંદડાં અને હરડે, એ સર્વેનું કદક મધ અને સાકરસાથે ખાવાથી મુખમાર્ગે નીકળતું રક્ત અટકે છે.

૪૫૦

હારીતસહિતા.

વટાદિ અવલેહ.

વટપ્રવાલાન્ કકુભસ્ય નીપજઙ્ગામ્રકાણાં સ્વદિરસ્ય વાપિ ।

યથાપ્રપન્નો મધુનાવલેહ આસ્યાસ્ત્રજં વારયતે ક્ષણેન ॥

इति मुखप्रवृत्तरुधिरचिकित्सा ।

વડનાં કુમળાં કુમળાં પાંદડાં, સાદડનાં પાંદડાં, કદંબનાં પાંદડાં, જંબૂડનાં પાંદડાં, આંબાનાં પાંદડાં, ખેરનાં પાંદડાં, એમાંથી જે મળે તેનાં પાંદડાં લેધને વાટીને મધ સાથે આગ્રવાથી સુખદ્વારા પડતું લોહી ક્ષણમાં બંધ થાયછે.

શતાવરીદિ ધૃત.

શતાવરી મધુકં બલા વસુમતી કાકોલિકા દાડિમા

મેદઃ ક્ષીરવિદારિકા ચ ફલિની સ્યાત્ તિન્તિડીકં બલા ।

સિદ્ધં ગોપયસાઙ્ગ્યકં હિતમિદં પાને તથા વસ્તિષુ

યોનૌ ગેદ્રગુદપ્રવૃત્તરુધિરં હન્યાત્ સકાસક્ષયમ્ ॥

इति शतावरीघृतम् ।

શતાવરી, જેડીમધ, બલ્લખીજ, વસુમતી (ખજૂરી), કાકોલી, દાડિમડી, મેદ (સુગંધી પદાર્થ) શ્વેત બોંય કોહોળું, ઘઉંસા, આંબલી, નાગબળ, એ ઔષધોવડે ગળ્યતું દૂધ સિદ્ધ કરવું. અને તે દૂધનું ધી કરવું. અથવા ઉપર કહેલાં ઔષધોનો ક્વાથ કરી તેમાં ગાળ્યતું દૂધ તથા ધી નાખીને ધી માત્ર શેષ રહેતાં લગી ધી પકવવું. એ ધી પીવામાં તથા ખરિત આપવામાં સાઈ છે. યોનિમાંથી રક્ત વેહેતું હોય, અથવા લિંગમાંથી કે ગુદમાંથી રક્ત વેહેતું હોય તેને, તથા ખાંસી સહિત ક્ષયરોગને એ ધૃત મટાડેછે.

દ્રાક્ષાદિ ધૃત.

મૃદ્ધીકા મધુકં વિદારિ વસુધા નીલી સમઙ્ગાફલા

કાકોલ્યૌ વૃહતીયુગં વૃષસહામેદા સિતં ચન્દનમ્ ।

જાતીપલ્લવર્નિવપલ્લવશિવાશ્યામામૃતાઙ્ગીવકૌ

૧ જાતીપલ્લવપટોલશ્યામામૃતાસંજીવકૌ સાનવા. પ્ર૦ ૧ લી.

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય દશમો.

૪૫૧

મેદે દ્વે મૃગુચન્દનં મધુરસાઃ શ્યામાઃ સમાંશાસ્ત્વમી ॥
 પૈક્ત્વા ગોપયસા દધી ચ તુલિતં ચાગ્ન્યં ચતુર્થાશકં
 મત્સ્યણ્ડી મધુરં ચ સિદ્ધમિતિ ચેત્ પાનં પ્રશસ્તં નૃણામ્ ।
 સ્ત્રીણાં ચાપિ હિતં નિહન્તિ રુધિરં પિત્તં ગુદે વા ભયે
 મેદ્રે ચાપિ ચ રોમકૂપકપથે વૃત્તં નિહંત્યસ્રજમ્ ॥
 ઇતદ્ દ્રાક્ષામિધાનં ઘૃતમપિ વિહિતં રક્તપિત્તે જ્વરે વા
 વાતાસૂગ્ધોનિશૂલે ભ્રમમદશિરસોન્માદરક્તપ્રમેહે ।
 પિત્તાસૂગ્જાતકુષ્ઠે ક્ષયક્ષતરુધિરે રાજયક્ષ્મણ્ પાણ્ડૈ
 પાનેવસ્તૌ ચ નસ્યે હિતમપિ મનુજે ક્ષાશ્ચિત ચાત્રિણા ચ ॥

इति द्राक्षादिघृतम् ।

દ્રાક્ષ, જ્વેડીમધ, વિદારીકંદ, ખનૂરી, ગળીનાં મૂળ, મજ્જા, ત્રિ-
 ફળા, કાકેલી, કીરકાકેલી, રીંગણી, ભોંયરીંગણી, અરડૂસો, સેવતીગુ-
 લાખ, મેદા, સફેદ ચંદન, બર્છનાં પાંદડાં, કીમડાનાં પાંદડાં, હરડે,
 ઘઉંસા, ગળો, ડાવક, ઝપભક, મેદા, મહામેદા, મૃગુચંદન, વરિયાળી,
 કાળી દરો, એ સર્વે ઔષ્ધો સમ ભાગે લેવાં. પછી તેમને તે સૌની
 બરોબર ગાયતું દૂધ તથા તેટલુંજ દહીં તથા તેથી ગ્રાથે ભાગે ધી
 નાખીને પકવ કરવું. ધી માત્ર શેષ રહે સારે ઉતારી ગાળી લેવું, એ
 ધીને સાકર નાખીને મધુર કરીને પીવાથી પુરુષોને ક્ષયદો આપેછે,
 તેમ સ્ત્રીઓને પણ ક્ષયદો આપેછે, જે શુદ્ધમાર્ગે કે યોનિમાર્ગે લોહી
 પડતું હોય તો તે આ ધી ખાવાથી મટેછે, તેમજ લિંગદ્વારા અથવા
 રૂપાંટાનાં છિદ્રમાંથી લોહી નીકળતું હોય તેને પણ આ ધી અટકાવેછે.
 આ દ્રાક્ષાઘૃત નામે ધી રક્તપિત્ત, જ્વર, વાતરક્ત, યોનિશૂળ, ભ્રમ,
 મદ, માયાના રોગ, ઉન્માદરોગ, રક્તપ્રમેહ, રક્તપિત્તથી થયેલા કોઠ,
 ક્ષયરોગ, વાગવાથી રુધિર વેહેતું હોય તે રોગ, રાજક્ષય અને પાંડુરોગ,
 એ સર્વને મટાડેછે. વળી તે પીવામાં, બસ્તિ આપવામાં, તથા નસ્ય
 આપવામાં પણ મનુષ્યને હિતકર છે એમ આત્રેયમુનિએ કહેલું છે.

૧ પૈક્ત્વા ગોપયસા દાઘીં તુ રુજિનાં ચાસ્યે ચર્ચાશકં. પ્ર૦ ૧ લી.

૪૫૨

હારીતસંહિતા.

કુખાંડકાવલેહ.

છલિ નિષ્કૃપ્ય કૂખાણ્ડસ્ત્રણ્ડાનિ પ્રતિકલ્પયેત્ ।
 કાઙ્ગિકેન સુધૌતાનિ પુનરેવ જલેન તુ ॥
 પશ્ચાત્કીરસ્ય પ્રથ્વેન કલ્કયેત્ પુનરેવ ચ ।
 ઘૃતેન પુનરેવૈતત્ પાચયેત્ સુવિધાનતઃ ॥
 યદા મધુનિમાનિ સ્યુસ્તદા શર્કરયા સહ ।
 નિધાય તત્ર ચેમાનિ મેષજાનિ પ્રકલ્પયેત્ ॥
 પિપ્પલીશ્વરુચેરાભ્યાં દ્વે પલે મરિચાનિ ચ ।
 જીરકે દ્વે તથા ધાત્રી ત્વમેલાપત્રકં તથા ॥
 પલાર્ધેન વિયુઙ્ગીયાત્ ચૂર્ણં તત્ર વિનિઃક્ષિપેત્ ।
 દર્વ્યા વિઘટ્ટયેત્ તાવત્ લેહીભૂતં યદા ભવેત્ ॥
 તદા મધુઘૃતેનાપિ લિહ્યાત્ જ્ઞાત્વા બલાબલમ્ ।
 રક્તપિત્તં ક્ષયં કાસં કામલં તમકં ભ્રમમ્ ॥
 છર્દિતૃષ્ણાજ્વરશ્વાસપાણ્ડુરોગાન્ ક્ષતક્ષયમ્ ।
 અપસ્મારં શિરોઽર્તિં ચ યોનિશૂલં ચ દારુણમ્ ॥
 ચિરં યોનૌ રક્તવાહં મન્દજ્વરનિપીડનમ્ ।
 વૃદ્ધોઽપિ ચ યુવા ક્રામી વન્ધ્યા ભવતિ પુત્રિણી ॥
 અવૌર્યો વીર્યમાપ્નોતિ ભવેત્ સ્ત્રીણાં પ્રિયો નરઃ ।
 પપ્પ કૂખાણ્ડકો લેહઃ સર્વરોગનિવારણઃ ॥

ડોળાની છાલ છોલી નાખીને તેના નાના કડકા કરવા. પછી તેને પ્રથમ કાંછવડે સારી રીતે ધોઈ નાખવા અને પછી પાણીવડે ધોઈ નાખવા. પછી ચોસઠ તોલા દૂધ લેઈને તેમાં તેનું કલ્ક કરવું, પછી તે કલ્ક ધીમાં નાખીને સારી રીતે તળવું, બ્યારે તે ડોહોળું મધના સરખું રાતું થાય ત્યારે તેને નીચે ઉતારી ઠંડુ પડવા દેઈ તેમાં સાકર નાખવી અને પછી નીચે બતાવેલાં ઔષધો નાંખવાં; પીપર અને સુંઠ આઠ તોલા, મરી, જીરું, શાહાજીરું, આમળાં, તજ, એલચી, તમાલપત્ર, એ દરેક બે બે તોલા નાખવાં, એ સર્વે ઔષધોનું ચૂર્ણ કરીને નાખવું. પછી કુહીવતી તેને એવું હલાવવું કે જેથી તે સઘળું

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય દશમો.

૪૫૩

એકત્ર મળી જાય અને અવલેહ જેવું બને. પછી એ અવલેહને ધી અને મધ સાથે પોતાના શરીરની શક્તિ જોધને ચાટવો. એ અવલેહથી રક્તપિત્ત, ક્ષય, ખાંસી, કમળો, તમક નામે શ્વાસ, બ્રમ, ઉલ્લટી, તરસ, તાવ, શ્વાસ, પાંડુરોગ, ક્ષત, ક્ષય, અપરમાર, માથાની પીડા, મહા કંઠશ્ચ એવું યોનિશૂળ, યોનિમાર્ગે વળા દિવસથી વેહેતું રક્ત, જીણા તાવની પીડા, એ સર્વ મટે છે, વળી આ અવલેહ જે વૃદ્ધ પુરુષ ચાટે તો તે જુવાન અને કામી થાય; વાંઝણી સ્ત્રી ખાય તો તેને પુત્ર થાય; વીર્ય રહિત પુરુષ ખાય તો તેને વીર્ય પ્રાપ્ત થાય અને તે પુરુષ સ્ત્રીને વાહાણો થાય એવો એ કુખાંડક નામનો અવલેહ સર્વ રોગને દૂર કરનારો છે.

ખીજો કુખાંડાવલેહ.

સુસ્વિન્નકૂષ્માણ્ડકલ્પકાનિ
 પલ્લાનિ પશ્ચાદ્દશો સિતાયાઃ ।
 યુજ્યાત્ શતે દ્વે પ્રણિધાય યુજ્યા
 ઘૃતસ્ય પ્રશ્નં પરિમીતમેવ ॥
 વિજ્ઞાય પક્કં પુનરેવ તત્ર
 વાસાકર્ણાયં ચ વિમિશ્રયેચ્ચ ।
 પશ્ચાત્ પચેદ્ય યાવન્તુ દર્વીલેપો
 જ્ઞાત્વા તુ ચેમાનિ પુનર્વિયુજ્યાત્ ॥
 ધાત્રી ઘના ભાર્ગી ગન્ધત્રયં ચ
 યુજ્યાત્ સમસ્તાનિ ચ કર્ષમાત્રમ્ ।
 તસ્માત્પુનર્મરિચનાગરધાન્યકાનિ
 ણ્ણાં પલસ્ય તુલિતા કથિતાનુમાત્રા ॥
 શ્યામાપલાષ્ટકમિદં વિદધીત ચૂર્ણં
 સંઘટ્ટયેત્ સકલમેવ પુનસ્તુ દાર્ઘ્યાં ।
 યુજ્યાત્ સમં મધુયુતં સકલામયદ્ધં

૧ કષાયાઢકં. પ્ર૦ ૧ લી.

૪૫૪

હારીતસંહિતા.

કાસં જ્વરં ક્ષતજમાશુ નિહન્તિ હિકામ્ ॥
 દ્રોગપિત્તરુધિરં ક્ષયપીનસં ચ
 પિત્તામ્લકં વિજયતે શ્વસનં ચ મૂર્ચ્છામ્ ।
 સ્ત્રીણાં હિતં ભવતિ બાલકવૃદ્ધકેષુ
 શ્રેષ્ઠં સમસ્તરુજનાશબલપ્રદં ચ ॥

इति कृष्माण्डावलेहः ।

કોહોળાને છોલીને તેના કકડા કરીને તેને સારી રીતે બાફવા અને એવી રીતે બાફેલા કોહોળાના કકડા બસો તોલા બેટલા લેવા તેમાં આદસો તોલા સાકર નાખવી અને પાકશાસ્ત્રમાં કહેલી યુક્તિથી તેને ચોસડ તોલા ધીમાં પકવવું. એ પકવ થયેલું માલમ પડે એટલે તેમાં અરદૂસાનો ક્વાથ (૨૫૬ તોલા) નાખવો. પછી ન્યાંસુધી કડકીએ ચોટે ત્યાંસુધી તેનો પાક કરવો. પાક થયો એમ નક્કી થાય ત્યારે તેમાં આ ઓષધો ભેળવવાં—આમળાં, મેથ, ભારંગ, તજ, તમાલપત્ર, એલચી, એ સઘળાં એક તોલાપ્રમાણે નાખવાં. મરી, મુંડ, ધાણા, એ ત્રણ ચાર ચાર તોલાપ્રમાણે નાખવાં. પીપરનું ચૂર્ણ બત્રીસ તોલા નાખવું. પછી તે સર્વને કડકી વતે હલાતીને એકરૂપ કરી દેવું. પછી એ અવલેહને મધ સાથે ખાવો, તેથી આ બધા રોગ મટેછે. ખાંસી, તાવ, લોહીના વિકાર, હેડકાનો રોગ, છાતીનો રોગ, રક્તપિત્ત, ક્ષયરોગ, પીનસરોગ, અમ્લપિત્ત, શ્વાસ, મૂર્ચ્છા, એ સર્વ રોગનો તેથી નાશ થાયછે. સ્ત્રીઓને, બાલકને અને વૃદ્ધને એ હિતકારક છે. તથા તમામ પ્રકારની પીડાનો નાશ કરીને બળ આપનારૂં છે,

ખંડખાલ રસાયન.

શતાવરી મુણ્ડતિકામૃતા બલા ફલત્રયં પુષ્કરમૂલભાર્ગી ।
 વૃષો વૃહત્યા સ્વદિરં ચ મૌશલી પૃથક્ પૃથક્ પञ्चपलैकमात्रया ॥
 પક્કં દહેત્તજ્જલમષ્ટમાંશં યાવદ્ભવેચ્છેષમથૈવ પૂતમ્ ।
 વિમૂર્ચ્છિતં તત્ર નિધાય ધીમાન્ પલં તથા દ્વાદશર્માક્ષિકેણ ॥
 તથાસુચૂર્ણસ્ય ચ લોહકસ્ય વિઘટ્ટિતં સ્વપ્તઘૃતેન તુલ્યમ્ ।

૧ માશિકસ્વ. પ્ર૦ ૧ લી.

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય દશમો.

૪૫૫

દેયં પલ ષોડશકં વિધિશો વિપાચયેલ્લોહમયે ચ પાત્રે ॥
 ગુડેન તુલ્યોઽપિ વિમાતિ યાવત્ તુગા વિડઙ્ગ મગધા ચ શુળ્લી ।
 દ્વે જીરકે કર્કટકં ફલાનાં ત્રિગંધધાન્યૈર્મરિચં સકેસરમ્ ॥
 પલેન માત્રાં વિદધીત વૈ પૃથક્ સુઘટ્ટિતં ચૂર્ણમિદં ઘૃતસ્ય ।
 ક્ષિગ્ધે કટાહે પ્રણિધાય યુઝ્યાત્ કર્ષપ્રમાણં વિદધીત ચૂર્ણમ્ ॥
 સક્ષીરપાનં ચ કૃતં પ્રમાતે ગુરુણિ ચાન્નાનિ ચ બૃંહણાનિ ।
 ભગન્દરાદિશ્વયથૂન્ નિહન્તિ પિત્તામ્લકં વા શ્વસનંચ યક્ષ્મિણમ્
 વિશેષણં કુષ્ઠજર્જાં ચ ગુલ્માન્ બલપ્રદં વૃષ્યતમં પ્રદિષ્ટમ્ ।
 રક્તં સપિત્તં સહસા નિહન્તિ યોનિપ્રવાહં ચ સરક્તશૂલમ્ ॥
 રક્તાતિસારં રુધિરપ્રમેહં સમેદ્વ્યસ્તૌ વિહિતં નરાણામ્ ।
 સૌમાગ્યદં કાન્તિકરં પ્રદિષ્ટં તેજોજઃપુષ્ટિં બલમાતનોતિ ॥

इति खण्डस्तावन् रसायनम् ।

શતાવરી, ગોરખમુંડી, ગળો, અળખીજ, હરડે, બેડાં આમળાં,
 પુષ્કરમૂળ, ભારંગ, અરડૂસો, રીંગણી, ખેરસાર, કાળીમુશળી, એ પ્રત્યેક
 ઔષધ વીસ વીસ તોલા લેવું. પછી તે સર્વથી ચાર ગણા પાણીમાં
 તેને કચરીને નાખીને અષ્ટભાંશ શેષ રહેતાં લગી તેનો ક્વાથ કરવો,
 અને શેષ રહેલું આઠમા ભાગનું પાણી ગાળી લેવું પછી તેમાં સુવર્ણ-
 માક્ષિકવડે ભારેલું લોઢાનું ચૂર્ણ અડતાળીસ તોલા નાખવું. અને ચોસઠ
 તોલા સાકર તથા ચોસઠ તોલા ગાયનું ધી નાખવું. તે સર્વને લોઢાના
 વાસણમાં નાખીને ઘટ ગોળ જેવો થાય એવો પાક કરવો.* પછી તેમાં
 છર્ફ, શાહાછર્ફ, કાકડાસીંગ, હરડે, બેડાં, આમળાં, તજ, તમાલપત્ર,
 એલચી, ધાણા, ભરી અને કેસર, એ સર્વે ચાર ચાર તોલા લેધને તેનું
 ચૂર્ણ કરીને તેમાં નાખવું. પછી સારી રીતે તેને હલાવીને તે સર્વને
 ધીના રીઠા વાસણમાં ભરી મૂકવું અને તેમાંથી એક તોલા પ્રમાણે
 માત્રા સવારમાં ખાવી તથા તે ઉપર દૂધ પીવું, તથા ભારે અને પૌષ્ટિક

* પાક કર્યાપછી તેમાં જત્રીશ તોલાભાર મધ અને તેટલોજ શિશાજિત
 નાખવો, એમ કહ્યું છે જેમ, “પ્રત્યાર્ધ મધુનો દેયં શુભાશ્મજતુકસ્ય ચ”—
 ભાવપ્રકાશ.

૪૫૬

હારીતસંહિતા.

અન્ન ખાવાં. એ ઔષધ ભગંદર વગેરે રોગ, સોજો, અભ્યપિત્ત, શ્વાસ, ક્ષય, એ રોગોનો નાશ કરેછે; કોઠ અને ગુલ્મરોગને મટારેછે; બળ આપેછે, અત્યંત પુષ્ટિ કરેછે; રક્તપિત્તને એકદમ ખેસાડી દેછે; લોહી અને શ્વેતસંહિત યોનિમાંથી નીકળતો પ્રવાહ, રક્તાતિસાર, રક્તપ્રમેહ, વિગના અને બસ્તિ (પેદુ)ના રોગ, એ સર્વેમાં એ લોહ મનુષ્યોને વાપરવા જેવું છે. તે સૌભાગ્યને આપનારૂં, કાંતિને વધારનારૂં, તથા તેજ, ઓજ, પુષ્ટિ અને બળને આપનારૂં છે.

ત્રિકૃલાદિ અવલેહ.

રક્તાતિસારે ચ પ્રયોજનીયં રક્તપ્રવાહે સરુજે સદાહૃદે ।

ફલત્રિકઞ્ચૈવ વિષા સમજ્ઞા સર્પર્પટં દાહિમધાતુકીનામ્ ॥

ચૂર્ણં મધુશર્કરયા સમેતં તથૈવ દધ્ના સઘૃતં સલેહમ્ ।

રક્તાતિસારં હથિરપ્રવાહં યોનિપ્રવાહં સતતં સ્ત્રિયશ્ચ ॥

નિવારયત્યાશુ હિતં નરાણાં બલાતિસારે પ્રશમાય યોગ્યમ્ ॥

इति रक्तातिसारचिकित्सा ।

જો અતિસારમાં લોહી વેહેતું હોય, તેમાં પીડા થતી હોય અને દાહ થતો હોય તો નીચેના ઔષધની યોગ્યતા કરવી. હરડે, બેડાં, આમળાં, અતિવિષ્, મજ્જા, પિત્તપાપટ્ટે, દાહિમ, ધાવડીનાં ફૂલ, એ સર્વનું ચૂર્ણ કરીને મધ તથા સાકર સાથે ચાટવું. અથવા ધી અને દહીંસાથે ચાટવું. તેથી લોહીનો અતિસાર, લોહીનો પ્રવાહ, અને સ્ત્રીઓને નિરંતર યોનિમાંથી લોહી વેહેતું હોય તે રોગ, એ સર્વને આ ઔષધ જલદીથી અટકાવેછે. એ મનુષ્યને હિતકારક છે તથા બાળકોના અતિસારને પણ શમાવનારૂં છે.

યોનિપ્રવાહનો ઉપાય.

યોનિપ્રવાહે મધુકં સમજ્ઞા પલાદલં નિમ્બદલાનિ પથ્યા ।

મુસ્તા વિશાલા કદુરોહિણી ચ કલ્કો હિતો શર્કરયા યુતોઽયમ્

યોનિપ્રવાહં વિનિવારયેચ્ચ સયોનિશૂલં સરુજાં તૃપાર્તિમ્ ॥

યોનિમાંથી લોહી વેહેતું હોય તો જેહીમધ, મજ્જા, એલચી, તમાલપત્ર, (અથવા એલાદલ-ગળીનાં પાંદડાં) લીમડાનાં પાનાં, હરડે, મોથ, ઇંદ્રવારણી, કદૂ, એ સર્વનું કઢક કરીને સાકરસાથે આપવો એ

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય દશમો.

૪૫૭

હિતકારી છે, તથા વળી યોનિશૂળ, પીડા અને તરસની પીડાસહિત યોનિમાંથી વેહેતા લોહીને અટકાવે છે.

એલાદિ ક્વાથ.

एला समङ्गा सहशाल्मलीनां हरीतकी मागधिका समांशा ।

काथो हितः शर्करया समध्व्या योनिप्रवाहं विनिवारयेच्च ॥

इति योनिप्रगृहचिकित्सा ।

એળચી, મજૂઠ, શીમળાની અંતર્હાલ, હરડે, પીપર, એ સર્વે સમ ભાગે લેઈને તેનો ક્વાથ સાકર તથા મધ સાથે પીવો તેથી યોનિ-પ્રવાહ મટે છે.

રક્તપિત્તમાં પથ્યાપથ્ય.

घर्मातपान्तौ च विदाहि चाम्लं सौवीरकं वा कटुकं कषायम् ।

क्षારं सुरा वा परिवर्जनीयं सरक्तपित्ते मनुजे हिताय ॥

वास्तूकचिल्ली सुनिषण्णकं च जीवन्तिका वा शतपुष्पिका वा ।

શાકે હિતા રક્તમવે ચ પિત્તે મુદ્રસ્તથા લોહિતતણ્ડુલાશ્ચ ॥

यवगोधूमचणकाः कोशातक्याः पटोलकम् ।

मुद्गा माषा हिताश्चैव रक्तपित्तनिवारणे ॥

हरिणशशकलावास्तित्तिरास्ते कुलिङ्गाः

ककरकपिमयूराः क्रौञ्चपारावतानाम् ।

फललमनिलपित्तोद्वर्हणं वै हितं चे-

द्भवति बलममोघं सत्त्वतेजश्च कान्तिः ॥

રક્તપિત્તવાળા માણસે તાપ, તડકો સેવવાં નહિ; દાહ કરે એવું તથા ખાટું, સૌવીર અથવા ખાટી ડાંઠ, તીખું, તુરું, ક્ષાર, સુરા, એ સર્વે તળવું. કેમકે રક્તપિત્તવાળાને તે વસ્તુઓ કાયદાકારક નથી.

* વથુઆનું શાક, ચીલની ભાણ, સુનિષણ્ણક નામે શાક હરણ-દોડીની ભાણ, સુવાની ભાણ, એ સર્વે શાક રક્તપિત્તવાળાને હિતકર

* વથુઓ અને સુનિષણ્ણક, વગેરે શાક તળવાં, એમ આવપ્રકાશમાં કહે છે.

૪૫૮

હારીતસંહિતા.

છે. અન્નમાં મગ તથા રાતા ચોખ્ખા ફાધદાકારક છે. વળી જવ, ધણે, ચણા, ગલકાં, પડવલ, મગ, અડદ, એ સર્વે રક્તપિત્ત મટાડવામાં સારાં છે. હરણુ, સસલાં, લાવરાં, તેતર, (કાળી) ચકલી, કળકળીયો, મોર, વહીલાં, ખ્યુતર, એ પ્રાણીઓનાં માંસ વાયુ તથા પિત્તને નાશ કરનારાં છે માટે સેવવાં. ક્રમક્રમે તેથી અપાર બળ, સત્વ, તેજ અને ક્રાંતિ પ્રાપ્ત થાય છે.

इति आत्रेयमाश्रिते हारीतोत्तरे तृतीयस्थाने रक्तपित्त-

चिकित्सा नाम दशमोऽध्यायः ।

एकादशोऽध्यायः ।

आत्रेय उवाच ।

अर्शरોગની ચિકિત્સા.

अथातो वक्ष्यते पुत्र ! अर्शसां च चिकित्सितम् ।

षट्प्रकारेण ये प्रोक्तास्तेषां च शृणु लक्षणम् ॥

આત્રેય કહે છે—હે પુત્ર ! હવે હું તને અર્શરોગની ચિકિત્સા કહું છું. એ અર્શના છ પ્રકાર કહેલા છે, તેમનાં લક્ષણ હું તને કહું તે સાંભળ.

અર્શના પ્રકાર.

जाता दोषैस्त्रिमिरपि वातपित्तकफादिकैः ।

सन्निपाते चतुर्थः स्यात् पञ्चमो रक्तसम्भवः ॥

षष्ठकः सहजो ज्ञेयश्चार्शसां षड्विधो भवः ।

एवं च षट्प्रकारेण जायन्ते गुदजा रुजः ॥

વાત, પિત્ત અને કફ એ ત્રણે દોષથી ઉત્પન્ન થયેલા અર્શ ત્રણ પ્રકારના થાય છે. ત્રણે દોષ એકઠા મળવાથી જે અર્શ થાય છે તેને

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય અચાર્યમો.

૪૫૯

સન્નિપાતાશી કહેછે તે એથી પ્રકાર છે. લોહીથી ઉત્પન્ન થનારા અર્શ પાંચમા પ્રકારના અને સહજ એટલે જન્મ સાથેજ ઉત્પન્ન થયેલા અર્શ છઠ્ઠા પ્રકારના છે. એવી રીતે અર્શની ઉત્પત્તિ છ પ્રકારથી છે. યુદ્ધ ઉપર ઉત્પન્ન થયેલી અર્શની પીડાના એમ છ પ્રકાર જાણવા.

વાતાર્શના હેતુ તથા સંપ્રાપ્તિ.

અનશનલઘુરુક્ષાહારસંસેવનેન
કટુલવણવિદાહીસેવયા વાતરોધાત્ ।
ભવતિ સતતવિષ્ટા વિષ્ટરેણૈવ હીના
કુપિતમરુતવેગાદર્શસાં મૂતિરાસીત્ ॥
અનશનોપવિષ્ટસ્ય મલમૂત્રાવધારણે ।
શીતસંસેવનેનાપિ ગુદજઃ સંપ્રકુપ્યતિ ॥
લવણકટુકષાયાતિક્તસંસેવનેન
અતિલઘુતરમોઽજ્યાચ્છીતલેનાનુરોધાત્ ।
કુપિતમનિલનાનાપાનમાર્ગેશ્વપાનં
વિતરતિ રુધિરં વા પાનમાર્ગે મરુત્સુ ॥

ઉપવાસ કરવાથી, ઓછું ખાવાથી, રક્ષ ખાવાથી, કડવું-ખાંસ-દાહ કરે એવું અપાન ખાવા પીવાથી, વાયુનો રોધ થવાથી, નિરંતર વિષાવડે મલિન રહેવાથી અથવા વિષાનો સંયમ થવાથી વાયુ પ્રકોપ પામે છે અને તેના બળથી અર્શની દુઃખકારક ઉત્પત્તિ થાય છે. વળી જે માણસથી ખવાતું નથી તથાપિ આડાની હાજત લાગવાથી તે માટે જે જાય છે, અથવા જે માણસ મળ અને મૂત્રના વેગને રોકે છે, અથવા જે હંડા પદાર્થોનું સેવન કરે છે, તેના અર્શ કોપે છે. વળી ખાંસ, તીખું, તુરું અને કડવું ખાવા પીવાથી, અતિશય થોડું ખાવાથી, શીતલ પદાર્થનું અતિ સેવન કરવાથી, અને એવાંજ ખીજાં કારણોથી અપાન-વાયુ કોપે છે અને તેથી અપાનવાયુના જૂદા જૂદા માર્ગમાં વાયુ ફરીને તે અપાન સ્થાનમાં લોહીને આણે છે. એવી રીતે અર્શમાં લોહી ઉત્પન્ન થાય છે.

૪૬૦

હારીતસંહિતા.

પિત્તાર્શના હેતુ.

કદ્મલલવણોષ્ણાનિ વિદાહીનિ ગુરુણિ ચ ।

સેવનાનિલતાપેન શ્રમાધ્વયાનપીડયા ।

યાનવ્યાયામદોષાદ્વા દુર્નામ પિત્તસમ્ભવઃ ॥

તીખા, ખાટા, ખારા, ગરમ, દાહકારક અને ભારે, એવા રસોતું સેવન કરવાથી, વાયુ તથા તડકાતું સેવન કરવાથી, અતિ મહેનત કરવાથી, માર્ગમાં ચાલીને વાહનમાં બેસીને મુસાફરી કરવાની પીડાથી, તથા વાહન ઉપર બેસીને કસરત કરવાના દોષથી પિત્તના અર્શ ઉત્પન્ન થાય છે.

કફાર્શના હેતુ.

અવ્યાયામાત્સ્વપ્નશીલાદજસ્રં શીતાદ્યાન્યાદ્વાતસંસેવનાચ્ચ ।

ગૌલ્યાત્યમ્લાત્ તૈલસંપિચ્છલેન દુર્નામા સંજાયતે શ્લેષ્મરોગાત્ ।

શરીરને કસરત ન આપવાથી, આખો દહાડો ઊંઘ ઊંઘ કરવાથી, ઠંડું અન્ન ખાવાથી, ખૂબ પવન ખાવાથી, ગૌલ્ય નામે એક જાતનું મધ પીવાથી, અતિશય ખાટું ખાવાથી, અને તેલથી અનાવેલા ચીકણા પદાર્થો ખાવાથી કફ કોપીને અર્શ (કફના અર્શ) ઉત્પન્ન કરે છે.

વાતાર્શનાં લક્ષણ.

શીતત્વતોદં પરુષં વિનિદ્રા ગુલ્મોદરાષ્ટીલવિષ્પૃચિકા વા ।

શોફોદ્ભવો કૃષ્ણનિશ્વાસ્ય નેત્રે લિઙ્ગાનિ વાતપ્રમવાર્શસાનામ્ ॥

વાયુ કોપવાથી જે અર્શ થાય છે તે અર્શ ઠંડા હોય છે; તેમાં સોય ધોચાતી હોય તેવી વેદના થાય છે; તેનો સ્પર્શ કરકરો હોય છે; રોગીને નિદ્રા આવતી નથી; તેને ગોળાનો વ્યાધિ અષ્ટીયા નામે ગાંઠ, વિસૂચિકા, સોળે, એવા રોગ થાય છે, તથા તેનું મુખ, નખ અને નેત્ર કાળાં પડી જાય છે. વાયુથી ઉપજેલાં અર્શનાં એવાં લક્ષણો જાણવાં.

પિત્તાર્શનાં લક્ષણ.

દાહબ્રમૌ જ્વરપિપાસિશરીરતોદા

પક્ત્ત્વોદ્ભવોઽગ્નિઋગ્નતન્નપચ્ચાનિ યથા ।

તૃતીયસ્થાન—અધ્યાય અગ્યારમો.

૪૬૧

પીત્તચ્છવિર્ભવતિ વા વિટ્તમેદનં ચ
પિત્તેન જાતગુદજસ્ય ચ લક્ષણાનિ ॥

પિત્તથી અર્શ થયા હોય તો શરીરે તથા અર્શની જગોએ દાહ થાય છે, રોગીને ફેર આવે છે, તાવ આવે છે, તરસ લાગે છે, શરીરમાં સોયો ઘોચાતી હોય તેવી વેદના થાય છે, મોહ થાય છે, ખાવાની રુચિ નાશ પામે છે, નેત્ર, દાંત તથા મુખની કાંતિ પીળી થઈ જાય છે અને ઝાડો નરમ થાય છે. પિત્તથી ઉત્પન્ન થયેલા અર્શનાં એવાં લક્ષણો છે.
કંકાર્શનાં લક્ષણ.

નિદ્રા ચ જાડ્યઘનમન્દરુજા ચ શોફ-
શૂલાતિગુલ્મગુદમજ્જુરકાસ્તથા સ્યુઃ ।
વિડ્વન્ધતોદમરુચિર્ગતિમન્દતા ચ
શ્લેષ્મોદ્રવા ગુદરુજઃ સ્વલુ મેષજઘ્નાઃ ॥

કંકથી ઉત્પન્ન થયેલા અર્શવાળાને ઝાંઝ ઘણી આવે છે, અર્શ જડ, ઘટ્ટ અને થોડી પીડાવાળા હોય છે, શરીરે સોજો માલમ પડે છે, અર્શની જગોએ શૂળ મારે છે, ગુલ્મ થાય છે, ઝાડે ફરતાં ગુદા બહાર નીકળે છે, ઝાડાનો કબજો રહે છે, સોયો ઘોચવા જેવી વેદના થાય છે, રુચિ નાશ પામે છે અને ગતિ મંદ પડી જાય છે. હે વૈવો! એવાં લક્ષણુ કંકથી ઉત્પન્ન થયેલા અર્શનાં છે.

ત્રિદોષાર્શનાં લક્ષણ.

શૂલાનાહારુચિઃ કાસો દુહ્લાસો રતિતોદતા ।
સ્કન્ધયોર્જાઙ્ગતા સર્વેષ્વર્શઃસુ સંભવન્તિ હિ ॥

इत्यशौलक्षणम् ।

શૂળ, પેટ ચઢવું, અરુચિ, ખાંસી, છાતીમાં પીડા, અણુગમેા સોયો ઘોચાવા જેવી વેદના, બન્ને ખભાઓનું જડ થવું, એવાં લક્ષણો ત્રણે દોષથી ઉત્પન્ન થયેલા અર્શમાં થાય છે.

અર્શની આકૃતિ.

ગુદે કણ્ડૂરસ્ફુલ્લાવો મ્લાનાસ્યં ચાતિરુક્ષતા ।
પરુષા વિપમા દીર્ઘા ઘાતેન ગુદજા મતાઃ ॥

સદાહાશ્ચ વિચિત્રાશ્ચ પીતા નીલાવભાસિકાઃ ।
 લોહિતં સ્ત્રવતે સોષ્ણં પિત્તેન ગુદજા મતાઃ ॥
 સઘનાઃ કઠિના શ્વેતાઃ પાકિનો વિદ્વિવિબંધિનઃ ।
 શીતાઃ કણ્ઠમતઃ સ્થૂલાઃ કફેન ગુદજાઃ મતાઃ ॥
 સદાહાઃ સરુજઃ શ્યાવાઃ કણ્ઠુશોષશ્ચ જાયતે ।
 સ્ત્રવતે સતતં રક્તં સ કણ્ઠસુગ્મવાર્શસઃ ॥
 વક્રાસ્તીક્ષ્ણાઃ સ્ફુટિતવદના દીર્ઘવિમ્બીફલાભાઃ
 કેચિત્ સિદ્ધાર્થકકર્ણનિભાઃ કોલખર્જૂરકાભાઃ ।
 કર્કન્ધ્વાભાઃ કુરુવકસમાઃ કેચિદમ્ભોજબીજાઃ
 પ્રાયોઽપાને વિહિતમગુજે સમ્ભવશ્ચાર્શસાં ચ ॥

વાયુથી થયેલા અર્શમાં ગુદામાં ચળ આવે છે, તે અર્શમાંથી લોહી નીકળે છે, તેમનું મોટું કરમાઈ ગયેલું હોય છે, તથા તે અતિ રક્ત હોય છે. વળી તે કરકરા, નાના મોટા તથા વાંઝાચૂકાં અને લાંબા હોય છે.

પિત્તથી થયેલા અર્શમાં દાહ થાય છે; તેમનો રંગ પીળો તથા નીલો, તથા વિચિત્ર હોય છે; તેમજ તેમાંથી ગરમ લોહી ઝરે છે.

તે અર્શ ધન, કઠણુ, ઘોળા, પાકે એવા, દંડ તથા ચેળવાળા હોય છે તેમને કદ્ધી થયેલા અર્શ જાણવા. એ અર્શમાં ઝાડાનો અંધ-કોષ્ટ થાય છે.

લોહીથી થયેલા અર્શમાં દાહ થાય છે અને પીડા થાય છે; તેમનો રંગ કાળો હોય છે; તેમાં વલૂર આવે છે અને વલૂર્યા પછી લાહે બળે છે; તેમાંથી નિરંતર લોહી ઝર્યા કરે છે તથા વારંવાર ચેળ આવે છે.

વિશેષે કરીને અપાનવાયુ કોષે છે ત્યારે વાંઝા, તીક્ષ્ણ, અણી-વાળા, ફાટેલાં મોઢાંના, લાંબાં ગિલોડાં જેવા આકારના, સરસવના દાણા જેવા, ઘેર જેવા, ખબૂરની પેશી જેવા, ચણીઆ ઘેર જેવા, કુરવડના ફૂલ જેવા, અને કેટલાક કમળાકાકડી જેવા અર્શ મનુષ્યોને થાય છે.

અર્શનાં સ્થાન.

ગુદે નાસિકે કર્ણરન્ધ્રે મુખે વા
 તથા વર્ત્ત્ત નેત્રાન્તરે યોનિમધ્યે ।

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય અગ્યારમો.

૪૬૩

નરાણાં મવેચ્છેફસિ ત્વેષ રોગો

ન સાધ્યઃ સુખેન ક્રિયા યત્નતઃ સ્યાત્ ॥

ગુદામાં, નાસિકામાં, કનના છિદ્રમાં, મુખમાં, આંખોની પાપણું-માં, આંખોની વચમાં, યોનિની વચમાં અને ક્ષિંગમાં, એવી રીતે પુરુષોને તથા સ્ત્રીઓને અર્શ રોગ થાય છે. એ રોગ સુખસાધ્ય નથી. અર્થાત્ કષ્ટસાધ્ય છે માટે તેનો પ્રતીકાર યત્ને કરીને કરવો.

અર્શનાં ગુદામાં સ્થાન.

ત્રિવલી ગુદમધ્યે તુ વાહ્યતોઽધ્યન્તરેષુ ચ ।

અર્શસાં તુ વિજાનીયાત્ ત્રીણિ સ્થાનાનિ ચૈવ હિ ॥

વાહ્યતઃ સુખસાધ્યઃ સ્યાન્મધ્યે કપ્ટેન સિધ્યતિ ।

અસાધ્યોઽન્તર્વલી જાતો ગુદજો મિષજાં વર ! ॥

ગુદામાં ત્રણુ આવર્ત છે. તે આવર્ત પૈકી આહારના આવર્તમાં, મધ્યના આવર્તમાં, તથા અંદરના આવર્તમાં અર્શ થાય છે માટે અર્શનાં એ ત્રણુ સ્થાન જાણવાં જે અર્શ આહારના આવર્તમાં થાય છે તેમને સુખસાધ્ય જાણવા; જે અર્શ મધ્યના આવર્તમાં થાય છે તેમને કષ્ટસાધ્ય જાણવા; અને હે વૈદ્યોમાં શ્રેષ્ઠ દારીત ! જે અર્શ અંદરના આવર્તમાં થાય છે તેને અસાધ્ય જાણવા.

અર્શની ચિકિત્સાના પ્રકાર.

પ્રલેપવર્તિભિઃ સ્વેદૈર્વાહ્યાઃ સિધ્યન્તિ ચોત્તમઃ ।

યન્ત્રશસ્ત્રેણ મધ્યસ્તુ અન્તર્જાઘ્રાન્તરૌષઘૈઃ ॥

તસ્માત્ પુત્ર ! પ્રયત્નેન ક્રિયા કાર્યા વિજાનતા ।

યેનાતુરસ્ય રક્ષા સ્યાદ્યેન રોગો નિવર્તતે ॥

હે ઉત્તમ વૈદ્ય ! જે અર્શ આહારના આવર્ત ઉપર થયા હોય તેમને લેપ કરીને, વાટો મૂકીને તથા સ્વેદ આપીને મટાડવા; મધ્યના આવર્ત ઉપર થયા હોય તેમને મંત્ર કે શસ્ત્રવડે મટાડવા; અને અંદર થયા હોય તેમને અંદર મૂકવાનાં ઔષધોવડે મટાડવા. હે પુત્ર ! એ અર્શ એમ ત્રણુ પ્રકારની ચિકિત્સાથી મટાડાય છે માટે તેવા ચિકિત્સા-

૪૬૪

હારીતસંહિતા.

ના પ્રકાર જાણનાર વૈદ્યે એ રોગ ઉપર ક્રિયા કરવી; તે એવી કે જેથી રોગીનું રક્ષણ થાય તથા રોગ નાશ પામે.

અર્શરોગના ઉપદ્રવ.

કરચરણમુખે વા નાભિમેદ્ધે ગુદે વા
ભવતિ હિ યદિ પુંસાં શોફશોષૌ જ્વરશ્ચ ।
શ્વસનતમકચ્છર્દિર્મોહહૃત્પાર્શ્વશૂલં
ક્રશમરુચિવિવન્ધશ્ચાતિસારોપસર્ગાઃ ॥
इत्येवं द्वादशार्शसां संभवन्ति ह्युपद्रवाः ।
उपद्रवैर्विना साध्या न साध्या बह्वुपद्रवाः ॥

इत्यर्शोपद्रवाः ।

અર્શરોગમાં રોગીને હાથે, પગે, મોઢે, નાભિ ઉપર, લિંગ ઉપર કે ગુદ ઉપર સોજો થાય છે; શોષ થાય છે; તાપ આવે છે; તમક નામે શ્વાસ ઉપજે છે; ઉલ્લી થાય છે; મોહ થાય છે; છાતીમાં શૂળ આવે છે; પાસાંમાં શૂળ આવે છે; શરીર સૂકાઈ જાય છે; અરચિ ઉપજે છે; ઝાડો કપજ થાય છે; અને અતિસાર થાય છે. એવા એવા ઉપદ્રવ અર્શરોગવાળાને થાય છે, માટે એ ઉપર કહ્યા તે પાર અર્શ રોગના ઉપદ્રવ જાણવા. જે અર્શ ઉપદ્રવ વિનાના હોય તે મટાડી શકાય છે, પણ જે અર્શમાં ઘણા ઉપદ્રવ લાગુ થયા હોય તે મટાડી શકાતા નથી.

અર્શનું અસાધ્યત્વ.

शूलारोचकतृष्णार्त्तश्चातिरक्तप्रवाहवान् ।
शूलशोफातिसारार्तो ध्रुवं नो जीवतेऽर्शसाम् ॥

इत्यर्शलक्षणानि ।

જે અર્શવાળા રોગીને શૂળ, અરચિ, અને તરસની અતિશય ખીડા હોય; જેના અર્શમાં અતિશય લોહીનો પ્રવાહ વેહેતો હોય; જેના અર્શમાં શૂળ ધોઆવા જેવી વેદના થતી હોય; જેને સોજો ચઢ્યો હોય; તથા જે અતિસારથી ખીડાતો હોય તે અર્શનો રોગી નિશ્ચય જીવતો નથી.

અર્શરોગની ક્રિયાઓ.

અતોઽર્શસાં પ્રવક્ષ્યામિ ક્રિયાં ચૈવ મિષગ્વર !
 વટકા ક્ષારશસ્ત્રાણિ યેન સંપદ્યતે સુખમ્ ॥
 અર્શસાં ચ ક્રિયાઃ પ્રોક્તાશ્ચાર્શોઘ્ના બલવર્ધનાઃ ।
 પિત્તશોણિતશમના ન ચ વાતપ્રકોપનાઃ ॥
 તસ્યાદૌ પાચનં શ્રેષ્ઠં તતો મેષજમાહરેત્ ।
 પથ્યામૃતા ચ ધ્રનિકા પાને કાથો ગુડાન્વિતઃ ॥

इति पाचनकाथः ।

હે વૈદ્ય શ્રેષ્ઠ ! હવે હું અર્શરોગની ક્રિયા કહું છું. ગોળીઓ, ક્ષાર અને શસ્ત્ર, એ ક્રિયાઓમાંથી જેનાવડે રોગીને સુખ ઉપજે તે ક્રિયાઓ અર્શ રોગ ઉપર કાચુ કરવી. બળને વધારનારી તથા અર્શનો નાશ કરનારી અને પિત્ત તથા રક્તને શમાવનારી અને વાયુને નહિ કોપાવનારી એવી ક્રિયા અર્શરોગ ઉપર કહેલી છે. અર્શરોગમાં પ્રથમ પાચન ક્વાથ આપવો હિતકર છે તથા તે પછી ઔષધ આપવું એ શ્રેષ્ઠ છે. હરડે, ગજો, અને ધાણા, એ ઔષધોના ક્વાથમાં ગોળ નાખીને તે પીવાથી અર્શનું પાચન થાય છે.

અર્શપાચક કલ્ક.

दन्ती विडङ्गं मगधा तु धान्या भल्लातकानां तिलकुष्ठयुक्तः ।
 संश्रुण्णितो वै पयसापि कल्को निहन्ति पाने गुदजांश्च रोगान् ॥

इति कल्कयोगः ।

દન્તીમૂળ, વાવવિડંગ, પીપર, ધાણા, ભીલામાં, તલ, ઉપલેટ; એ ઔષધીઓને દૂધમાં કચરીને કલ્ક કરવું. એ કલ્ક પીવાથી અર્શરોગ નાશ પામે છે.

નાગરાદિ કલ્ક.

नागरपिप्पलीबिल्वविडङ्गं दन्ती च सख्यभया त्रिवृता च ।
 कल्कमिदं सगुडं प्रतिपाने चार्शसां नाशनकारि नराणाम् ॥

સુંદ, પીપર, ખીલી, વાવવિડંગ, દંતીમૂળ, પડક્યુરો, હરડે, નસો-

૪૬૬

હારીતસંહિતા.

તર, એ ઔષધોનું કલક કરીને ગોળસહિત પીવાથી તે મનુષ્યોના અર્શી રોગને નાશ કરે છે.

પત્રકાદિ ક્વાથ.

પત્રકકેસરશુण्ठीसमैलातुम्बुरुधान्यविडङ्कतिलानाम् ।

काथो हरीतकीसर्पिर्गुडेन पीतो निहन्ति गदजानि ॥

તમાલપત્ર, કેસર, સુંઠ, એલચી, ધાણુ, વાવડિંગ, તલ એ ઔષધોનો ક્વાથ હરડે, કી, અને ગોળસાથે પીવાથી ગુદા ઉપરના અર્શી મટે છે.

પિપ્પલ્યાદિ યોગ.

पिप्पलिकामभयां गुडयुक्तां प्रातर्भवे नरो भक्षति चैताम् ।

तस्य गुदे गुदकीलकमाशु हन्ति सकामलपाण्डुजरोरोगान् ॥

પિપર અને હરડેના ચૂર્ણને ગોળમાં મેળવીને ને મનુષ્ય સવારમાં નિત્ય ખાય, તો તેની ગુદમાં થયેલા અર્શી મટે છે. વળી કમળો અને પાંદુરોગ પણ એજ ઔષધથી મટે છે.

વાર્તાક યોગ.

सुस्विन्नवार्ताकफलस्य तोयं दध्ना सिताद्वासलिलस्रुतेन ।

पाने विधेयं गुदकीलकानां, किमीन्निहन्त्यात् किमिजांश्च रोगान्

વંતાકના ફળને લાવીને સારી રીતે બાફવું અને પછી તેને નીચો-વીને પાણી કાઢવું. તેમાં દહીં તથા ઘોળી તુજરીનો રસ નાખવો. એ મિશ્રણનું પાન કરવાથી અર્શરોગ, કૃમિ અને કૃમિથી ઉપજેલા રોગ નાશ પામે છે.

ભલાતક ચતુષ્ટય.

भलातकाः कृष्णतिलाश्च पथ्या चूर्णे गुडेनापि नरस्य सेव्यम् ।

हन्त्यादपाने गुदकीलमेहशूलार्शकासान् विनिहन्ति तस्य ॥

इति भलातकचतुष्टयम् ।

ભીલામાં, કાળા તલ, હરડે, એ ત્રણનું ચૂર્ણ ગોળમાં મેળવીને મનુષ્યોએ ખાવું. એથી કરીને ગુદમાં થયેલા ગુદકીલ, પ્રમેહ, શળ, અર્શ, ખાંસી એ સર્વે રોગ નાશ પામે છે.

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય અગ્યારમો.

૪૬૭

સૂરણુનો પ્રયોગ.

શૂરણકન્દકમર્કદલૈસ્તુ વેષિતમેવ હિ કર્દમલિપ્તમ્ ।

ઋષ્ટમતોઽનલવર્ણસમાનં તં ચ સસૈન્ધવતૈલવિમિશ્રમ્ ॥

મક્ષતિ ચાર્શવિનાશનહેતોર્વાતવિકારહિતોઽપિ નરસ્ય ।

સૂરણુના કંદને લાખીને તે ઉપર આકડાનાં પાંદડાં વીંટવાં તથા તે ઉપર કાઢ્ય ચોપડવો, પછી અગ્નિમાં તેને મૂકવો, તે ગોળો જ્યારે અગ્નિના જ્વેલો થાય ત્યારે કાઢી લેઈને ઠંડો પાડી ઉપરનાં પાંદડાં વગેરે કાઢી નાખીને અદ્વાયકા સૂરણુમાં સિંધવ તથા તેલ મેળવવું. અર્થાત્ તેલમાં સૂરણુના કટકા નાખીને તેમાં સિંધવ નાખીને તે ખાવું. એથી અર્શરોગ મટેછે અને વાયુના રોગવાળાને પણ ફાયદો થાયછે.

કલ્યાણ લવણ.

ચિત્રકપુષ્કરમૂલસટીનાં તેષુ સમાંશાસ્તિલા વિનિયોજ્યાઃ ।

સૂરણકન્દકલગ્નસમેતં તેષુ સમાઽગ્નિફલા ચ વિદધ્યાત્ ॥

સૈન્ધવં તસ્ય ચતુર્ગુણકં ચ ભાવિતમર્કદલેન સમસ્તમ્ ।

તં ચ ઘૃતસ્ય ઘટે વિનિધાય કાનનગોમયવહ્નિવિપક્વમ્ ॥

ક્ષારમિદં લવણઘૃતપક્વં તકયુતં પ્રતિપાનમતોઽપિ ।

નાશયતિ ગુદકીલકકીલાન્ શૂલવિસૂચિભગન્દરકાનિ ॥

કામલપાણ્ડ્વાનાહવિવન્ધાન્ ગુલ્મમરોચકનાશનકારિ ।

મૂત્રગદગલગ્નક્રિમીણાં નાશનમદ્રકસૈન્ધવનામા ॥

इति कल्याणनामलवणम् ।

ચિત્રો, પુષ્કરમૂળ, પડક્યુરો, એ ત્રણમાં સમાન ભાગે તેલ નાખવા. તેથી ઘરોળર સૂરણુના કંદના કટકા કરીને નાખવા. તથા તેની ઘરોળર મોટી માળકાંકણી નાખવી. એ સર્વથી ચાર ગણો સિંધવ નાખવો અને પછી તે સઘળાના ચૂર્ણને આકડાનાં પાંદડાંના રસનો પુટ દેવો. પછી તે સઘળું ચૂર્ણ ધીના ગાડવામાં ભરીને જંગલનાં અડાયાંના તાપમાં પકવ કરવું. એ રીતે સિંધવ અને ધીમાં પકવ થયેલું તે ચૂર્ણ ક્ષારરૂપ થાય એટલે તેને છાશથી સાથે ખીવું. એ ક્ષારવડે અર્શરોગ, શૂલ, વિસૂચિરોગ, ભગંદર, કમળો, પાંદુરોગ, પેટ ચઢવાનો રોગ, આડનો

૪૬૮

હારીતસંહિતા.

બંધકોશ, ગુદ્મરોગ, અરચિ, એ સર્વરોગ નાશ પામેછે. એ દ્વારને કલ્યાણુ લવણુ કહેછે અને તે ભૂતકૃમ્મ તથા કૃમિને પણ નાશ કરેછે.

ભક્ષાતક ૫૮૬.

ત્રિકટુકમગધાનાં મૂલચિત્રં 'વિઙ્ગં
સમતુલિતમમીષાં તુલ્યમહ્વાતકાનિ ।
સકલમિહ સમન્તાદેકતઃ સંપ્રચૂર્ણ્ય
દ્વિગુણતુલિતમાત્રં યોજનીયો ગુડસ્તુ ॥
સકલમપિ વિકુટ્ય સ્નિગ્ધમાણ्डે નિધાય
પ્રતિદિનમપિ સેવ્યં ચાક્ષમાત્રં સુધીરૈઃ ।
ગુદજઝરરોગં શૂલગુલ્માન્ ક્રિમીંસ્તુ
જનયતિ વડવામ્નિ હન્તિ પાણ્ડું ક્ષયં વા ॥

इति भक्षतकवटकः ।

સુંઠ, પીપર, ભરી, પીપરીમૂળ, ચિત્રો, વાવડિંગ, એ સર્વેની બ-
રાખર ભીલામાં લેઈને એ સર્વેને એકતું ચૂર્ણ કરવું. પછી તેમાં બ-
મણે ગોળ નાખવો. એ સર્વતું એકત્ર કચરીને તેને રીઢા વાસણમાં
ભરી રાખવું તથા તેમાંથી એક એક તોલાના પ્રમાણમાં લેઈને ધીરબધી
દરરોજ ખાવું. એ ઔષધ અર્શરોગને, જઠરરોગને, શૂળરોગને, ગુદ્મને,
કૃમિરોગને, પાંડુરોગને અને ક્ષયરોગને નાશ કરેછે તથા વડવાનળની
પેડે જઠરાગ્નિને વધારેછે.

પ્રાણક મોઢક.

नागरं त्रिफला चैव पलान्त्रींश्च प्रयोजयेत् ।
चतुःपलानि मरिचानां पिप्पलीनां पलद्वयम् ।
पलमेकं तु चव्यस्य योज्यं तत्र भिषग्वरैः ॥
तालीसार्धं पलं देयं पलार्धं पन्नकस्य च ।
जीरकस्य समं मात्रा समेन तुलितो गुडः ॥
सुपका सुघना श्यामा पिप्पलीनां शतत्रयम् ।
उलूखले क्षौदयित्वा स्निग्धमाण्डे निधापयेत् ॥

૧ ત્રિગં. પ્ર. ૧ લી.

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય અગ્યારમો.

૪૬૯

અક્ષપ્રમાણા ગુટિકા નરાણાં પ્રાતઃ પ્રદેયા સકલામયગ્ની ।
 નિહન્તિ ચાર્શાસિ ચ પાણ્ડુરોગં હલીમકં કામલકં ભ્રમં વા ॥
 ગુલ્માતિસારં ચ સરક્તપિત્તં ક્ષયં ક્ષતં ચાપિ તુ રાજયક્ષ્મા ।
 જીર્ણજ્વરારોચકપીનસાનાં હિતો ભવેત્પ્રાણદમોદકોઽયમ્ ॥

इति प्राणदमोदकः ।

સુંઠ, હરડે, ખહેડાં, આમળાં, એ પ્રત્યેક ઔષધ આર આર તોલા લેવું; સોળ તોલા ભરી લેવાં; આઠ તોલા પીપરો લેવી; ઉત્તમ વૈધોએ તેમાં આર તોલા અવક ઉમેરવાં; તાલીસપત્ર એ તોલા અને પદ્મકાષ્ઠ એ તોલા લેવું; એ સર્વની બરોબર છઠ્ઠે લેવું અને તે સઘળાંની બરોબર ગોળ લેવો. પછી સારી પકવ થયેલી, સારી ધટ્ટ અને કાળી એવી ત્રણસો પીપર લેવી. એ સર્વને ખાંડણીમાં ખાંડીને ધીના રીઠા વાસણમાં ભરી મૂકવું. પછી તેની એક ગોળી એક તોલા ભારની કરીને રોગીને સવારના પોહારમાં આપવી તેથી સઘળા રોગ નાશ પામશે. અર્શ, પાંડુરોગ, હલીમક, કમળો, ફેર આવવાનો રોગ, ગુલ્મ, અતિસાર, રક્તપિત્ત, ક્ષય, ક્ષત, રાજક્ષય, જીર્ણજ્વર, અરચિ, પીનસ, એ સર્વ રોગને મટાડવામાં આ પ્રાણુદા (પ્રાણુ આપનાર) મોદક હિતકારક છે.

કાંકાયન ગુટિકા.

जाजीपिप्पलिमूलकोलमगधापथ्यान्निकं नागराः
 सूक्ष्मैला च पलद्वयेऽपि क्रमशः कृत्वा पलैः सैन्धवम् ।
 भल्लातक्यफलानि पञ्चशतकं तेन समस्तेन तु
 द्विगुणोऽपि पुराणसूरणस्ततः सर्वस्य तुल्यो गुडः ॥
 क्षोदित्वा वटकाक्षमात्रमुपयुंजानं विशेषं गुणं
 कुर्वत्यर्शनिचारणं क्षयहरं पुष्टिं नयेत् सुप्रभाम् ।
 मन्दाग्नौ वडवासमो भ्रमहरी हृद्रोगपाण्ड्यामय-
 शूलानाहभगन्दरामयहरोदावर्त्तनिर्नाशनः ॥
 कृतोऽप्यर्शोविकारेऽपि ऋषिणा योगयुक्तिना ।
 काङ्कायनेन मतिमन् तेन सौख्यमभीप्सति ॥

इति काङ्कायनगुटिका ।

૪૭૦

હારીતસંહિતા.

શુક્ર, પીપરીમૂળ, બેર, પીપર, હરડે, ચિત્રો, સુંઠ, ઝીણી એ-
લચી, એ પ્રત્યેક ઔષધ આઠ આઠ તોલા લેવું; સિંધવ ચાર તોલા
લેવો; ભીલામાં પાંચસો લેવાં; એ સર્વથી બમણું જૂતું સૂરણ લેવું; અને
તે સઘળાંની બરોબર ગોળ લેવો. પાછળ કહેલાં સઘળાં ઔષધને વા-
ટીને તેની ગોળમાં એક તોલાભાર ગોળી કરીને ખાવાથી તે અર્શને
મટાડવામાં વિશેષ શુભ કરે છે. વળી એ ગોળી ક્ષયને મટાડે છે, પુષ્ટિ
કરે છે, અને ઉત્તમ કાંતિ આપે છે. જે મનુષ્યનો જઠરાગ્નિ મંદ હોય
તેને એ ઔષધ વડવાનજ લેવો કરે છે. બ્રમરોગને મટાડે છે. તદ્રોગ,
પાંડુરોગ, શૂળ, પેટ ચડવાનો રોગ, ભગંદર, અને ઉદાવર્ત રોગનો એ
ઔષધથી નાશ થાય છે. હે બુદ્ધિમાન પુત્ર! કાંકાયન ઋષિએ યોગ-
યુક્તિથી અર્શરોગને માટે આ ઉપાય શોધી કાઢ્યો છે તેથી પ્રાણીઓ
સુખની ઇચ્છા રાખી શકે છે.

લવણોત્તમાઘ ચૂર્ણ.

લવણોત્તમવલ્લિકલિજ્ઞયંત્રાચિરવિલ્વમહત્ પિચ્ચુમન્દયુતમ્ ।
પિબ સસદિનં મથિતા લુલિતં યદિ મર્દિતુમિચ્છસિ પાયુરુજ્જમ્ ॥

इति लवणोत्तमाद्यं चूर्णम् ।

સિંધવ, ચિત્રો, ઇંદ્રજીવ, કરંજ, અને બકામ લીંબડાનાં પાંદડાં,
એ સર્વને વાટીને છાસમાં આગાળીને સાત દિવસ પીવું તેથી અર્શરોગ
મટી જાય છે.

એલાદિ ચૂર્ણ.

विश्वोपकुल्या मरिचानि केसरं पत्रं त्वगेलाक्रमवर्धितं स्यात् ।
चूर्णं हितं शर्करयुक्तमेतत् गुदामयानामुदरार्तिशान्तये ॥

इत्येलादिचूर्णम् ।

સુંઠ સાત ભાગ, પીપર છ ભાગ, મરી પાંચ ભાગ, નાગકેસર
ચાર ભાગ, તમાલપત્ર ત્રણ ભાગ, તજ બે ભાગ, એલચી એક ભાગ,
એવી રીતે ઉલટે ક્રમે કરીને એક એક ભાગ વધતો લઈને તેનું ચૂર્ણ

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય અગ્યારમો.

૪૭૧

કરવું. એ ચૂર્ણમાં સાકર મેળવીને ખાવાથી તે અર્શરોગને તથા ઉદર રોગને મટાડવામાં હિતકારક થાય છે.

ચતુઃસમ મોદક.

સનાગરં પુષ્કરવૃદ્ધદારકં ગુડેન યો મોદકમચ્યુદારકમ્ ।

અશેષદુર્નામકરોગદારકં કરોતિ વૃદ્ધં સહસૈવ દારકમ્ ॥

इति चतुःसमो मोदकः ।

સુંઠ, પુષ્કરમૂળ વરધારા, અને ગોળ એ ચાર સમાન ભાગે લે-
ધને તેમની ગોળી એક તોલા ભારતી કરીને જે ડોઈ ખાય તેના
તમામ અર્શના રોગ નાશ પામે, કેમકે એ ઔષધ અર્શરોગ મટાડ-
વામાં ધણું ઉત્તમ છે તથા તે વૃદ્ધ પુરુષ ખાય તો તેને એકાએક જીવાન
બનાવી દે છે.

ત્રિકટુકાદિ મોદક.

ત્રિકટુકમમયાનાં પુષ્કરં ચિત્રકાણાં

કૃમિરિપુતિલચૂર્ણં કારયેત્ સંગુડેન ।

उपसि वटकमेकं भक्षयेद्यो मनुष्यो

विनिहितगुदरोगं चाग्निवृद्धिं करोति ॥

इति त्रिकटुकाद्यो मोदकः ।

સુંઠ, પીપર, મરી, હરડે, પુષ્કરમૂળ, ચિત્રો, વાવડિંગ, તલ,
એ ઔષધોનું ચૂર્ણ કરીને તેની ગોળની સાથે ગોળી કરવી. એ ગોળી
જો મનુષ્ય સવારમાં એક એક ખાય તો તેના તમામ પ્રકારના અર્શ-
રોગ મટેછે તથા તેના જઠરાગ્નિની વૃદ્ધિ થાયછે.

મરિચાદ્યો મોદક.

मरिचं नागरचित्रं सूरणभागोत्तरेण संकुट्य ।

सर्वसमो गुडयुक्तो वटको बिल्वप्रमाण आसेव्यः ॥

विनिहित सकलगुदामयजठरजगुल्माग्निहंति शूलानि ।

लोहित पित्तविकारं नुदति नराणां तनोति तनुपुष्टिम् ॥

इति मरिचाद्यो मोदकः ।

૪૭૨

હારીતસંહિતા.

મરી એક ભાગ, સુંઠ એ ભાગ, ચિત્રો ત્રણ ભાગ, સૂરણ ચાર ભાગ, એવી રીતે ક્રમે કરીને વધતા વધતા ભાગ લેઈને તેનું ચૂર્ણ કરવું. પછી તે સર્વની બરોબર ગોળ તેમાં નાખવો, અને તેની એક એક તોલાની ગોળીઓ કરીને ખાવી. એ ગોળીઓ સઘળા પ્રકારના અર્શરોગનો નાશ કરેછે; ઉદરના કે જઠરાગ્નિસંબંધી રોગને પણ નાશ કરેછે; ગુદમરોગને મટાડે છે; શૂળને મટાડે છે; મનુષ્યોના રક્તપિત્તને દૂર કરેછે; તથા શરીરે પુષ્ટિ કરેછે.

સૂરણપિંડ.

શુષ્કઃ સૂરણકન્દો લોહિતવર્ણેન યો ભવેન્મતિમન્ ।

खंडं खंडं कृतमपि संशुष्कान् षोडशान् भागान् ॥

तस्यार्धेन च तुलिता चित्रकशुण्ठी च तत्र संयोज्या ।

मरिचस्य चैકभागो गुडेन बद्धस्तु मोदको मनुजैः ॥

भक्षित एव हि गुणवान् निहन्ति सकलान् गुदामयान् त्वरितम् ।
अग्नेर्दीપनमुक्तं हन्ति च गुल्मांश्च जठररुजम् ।

इति सૂरणપિંડઃ ।

તીખા સૂરણનો કંદ સતાવણનો હોય તેને લાવવો. પછી હે બુદ્ધિશાળી વૈધ ! તેના નાના કટકા કરીને સૂકવવા અને સૂકાયલા કટકાના સોળ ભાગ લેવા. તેના અર્ધ પ્રમાણમાં એટલે આઠ ભાગ ચિત્રો તથા સુંઠ લેઈને તેમાં મેળવવાં. એક ભાગ મરી તેમાં મેળવવાં. એ સર્વના ચૂર્ણમાં બમણો ગોળ નાખીને તેના લાડુ એક એક તોલાના કરવા. એમાંનો એક એક લાડુ ખાવાથી તે ગુણુ આપેછે તથા સઘળા પ્રકારના ગુદાના રોગને જલદીથી નાશ કરેછે. વળી તે જઠરાગ્નિનું ઉદ્દીપન કરેછે અને ગુદમ તથા જઠરરોગનો તે નાશ કરેછે.

ભીમ વટક.

त्रिफलमगधजानां मूलतालीसपत्रं

कृमिरिपुमगधनां पुष्करं चेत् समांशः ।

૧ ત્રિસમગત. પ્ર૦ ૧ લી.

મરિચદહનભાગશ્ચૈકભાગેન શુણ્ઠી
 સકલતુલિતતુલ્યઃ સૂરણસૈકભાગઃ ॥
 તદનુ ચ પલયુક્તં વૃદ્ધદારૈભૃક્કં
 કૃતમિદ પરિચૂર્ણં દ્વિગુણો જીર્ણસ્પન્ડઃ ।
 કૃતવટકમુખં તુ પ્રાશતે યો મનુષ્યો
 હરતિ જઠરરોગં તસ્ય ચાશુ પ્રકર્ષમ્ ॥
 ગુદજરુધિરપિત્તં કાસમન્દાગ્નિશૂલાન્
 ક્ષયતમકહલીમાન્ કામલાંશ્ચ કૃર્મીશ્ચ ।
 વિદધતિ બલપુષ્ટિં દીપયેદાશુ ચાગ્નિ
 પ્રબલયતિ હુતાશં યોગરાજપ્રસિદ્ધઃ ॥
 યોગરાજેન યુજ્ઞીત ઘસ્યરેણાવ્યગસ્તિના ।
 અસ્ય યોગસ્ય યોગેન ભીમોઽપિ બહુમંક્ષકઃ ॥

इति भीमवटको नाम ।

હરડે, અહેડાં, આમળાં, પીપરીમૂળ, તાલીસપત્ર, વાયવિડંગ, પીપર, પુષ્કરમૂળ, એ સર્વે સમાન ભાગે લેવાં. મરી અને ચિત્રો મળીને એક ભાગ તથા સુંઠ એક ભાગ લેવી. એ સર્વની અરોબર સૂરણનો એક ભાગ લેવો. પછી વરધારા, એલચી, અને તજ ચાર તોલા લેવાં. પછી એ સર્વનું ચૂર્ણ કરવું વથા તે સર્વથી અમણી જૂની^૧ સાકર નાખવી. એ સર્વ ઔષધોનું ચૂર્ણ કરીને તેની ગોળી કરવી. એ શ્રેષ્ઠ ગોળી જે મનુષ્ય ખાય છે તેનો જઠરરોગ જલદી નાશ પામેછે. વળી અર્શરોગ, રક્તપિત્ત, ખાંસી, મંદાગ્નિ, શૂળ, ક્ષય, તમકરોગ, હલીમક રોગ, કમળો, કૃમિરોગ, એ સર્વ રોગને તે મટાડેછે. તે બળ અને પુષ્ટિ આપે છે; જઠરાગ્નિને તત્કાળ પ્રદિપ્ત કરેછે, તથા તેની વૃદ્ધિ કરેછે. આ યોગ સર્વે યોગનો રાજ છે અને તે પ્રસિદ્ધ છે. આ યોગનું સેવન કરવાથી અગસ્તિમુનિ જે ખાતા તે પચી જતું હતું તથા એજ યોગના સેવનથી ભીમ ઘણું ખાનારો થયો હતો.

૧ 'જીર્ણગુહઃ'—જૂનો ગોળ 'એવો પાઠ પણ એક પ્રતમાં છે, પણ તે હેઠાને કરેલો છે અને ત્રણે પ્રતોમાં ખંડ રાખ્દ છે માટે અમે તે પાઠ રાખ્યો છે.

૪૭૪

હારીતસંહિતા.

અવ્યાદિ ઘૃત.

ચવ્યં પાઠા ત્રિકટુ મગધા મૂલકસ્તુમ્બરૂણાં
 બિલ્વાજાજીરજનિસુરસાપથ્યયા સૈન્ધવં ચ ।
 પિષ્ઠા ચૈતત્ સમગવિઘૃતં પાચયેત્ સુપ્રયુક્તં
 પાનાભ્યક્તે હરતિ ગુદજાન્ વાતરોગાશ્મરીં ચ ॥

इति चव्याद्यं घृतम् ।

ચવક, પાઠાડમૂળ, સુંઠ, ખીપર, મરી, ખીપરીમૂળ, ધાણા, ખીલી,
 અરૂં, હળદર, તુળસી, હરડે, સિંધવ, એ સર્વેને વાટીને તેને ગ્રાચના
 ધીમાં નાખીને ધીને સારી રીતે પકવ કરવું. એ ધી પીવાથી તથા
 ચોપડવાથી વાયુનો રોગ અને પથરીનો રોગ મટેછે.

पिप्पल्यादि तैल.

શ્યામા કુષ્ઠં મર્ધુકમદનં પુષ્કરં ચિત્રકશ્ચ
 બિલ્વં દારુ પ્રતિવિપશતાઢ્વાકલિક્લાસઠીનામ્ ।
 પિષ્ઠા તૈલં દ્વિગુણપયસા પાચિતં ચાનુવાસે
 ચાખ્યક્તે વા હિતમપિ ગુદવ્યાધિનિર્નાશહેતોઃ ॥
 વાતવ્યાધિશ્રવણરુધિરે કર્ણશૂલેઽશ્મરીણાં
 જઙ્ઘાપૃષ્ઠે કટિશિરસિ વા વંક્ષણે વાતતોદે ।
 વિષ્ટાન્ધ્રે ગ્રહણિગુદજાસારકે મૂદગર્ભે
 શ્રેષ્ઠં તૈલં સકલગુદજવ્યાધિસંદારણે ચ ॥

इति पिप्पल्याद्यं तैलम् ।

ખીપર, ઉપલેટ, જોડીમધ, મીંદોળ, પુષ્કરમૂળ, ચિત્રો, ખીલી,
 દેવદાર, કાણું અતિવિખ, સુવા, ઇંદ્રજવ, પડકચુરો, એ સર્વે ઔષધો
 વાટીને તેનું કલક કરીને તેલમાં નાખવું તથા તેલથી બમણું દૂધ લેવું.
 પછી વિધિપ્રમાણે તેલ પકવવું. એ પકવેલું તેલ અનુવાસન અસ્તિ
 આપવામાં અથવા શરીરે ચોપડવામાં (અર્શઉપર) હિતકારક છે અને
 તે અર્શના વ્યાધિને નાશ કરનાર છે. વળી એ તેલ વાયુના વ્યાધિને

૧ મદનારુક્તં ચ. પ્ર૦ ૩ જી.

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય અગ્યારમો.

૪૭૫

મટાડે છે; કાનમાંથી રૂધિર વેહેતું હોય તેને બંધ કરેછે; કાનના શૂળને
અને પથરીને મટાડે છે; બંધ, પીઠ, કેડ, માથું કે વંક્ષણમાં વાયુને
લીધે તોડ થતો હોય તેને પણ એ દૂર કરેછે. ઝડો કબજ થયો હોય;
બ્રહ્મણીરોગ થયો હોય, અર્શ થયો હોય અતિસાર થયો હોય કે મૂઠગર્ભ
નામનો ગર્ભસંબંધી વ્યાધિ થયો હોય, તો તે સધળા વ્યાધિઓનો નાશ
કરવામાં આ તેલ શ્રેષ્ઠ છે.

ભીમસેનવટક.

મુસ્તા વિશ્વવિડફ્ફચવ્યકસઠી પથ્યા ચ તેજોવતી
દન્તીન્દ્રા ત્રિવૃતા સમાંશકપલી માત્રા ચ પ્રલેકશઃ ।
તસ્યાઞ્છાષ્ટપલાનિ રુષ્કરમપિ ષડ્ વૃદ્ધદારોઃપલાન્
યુક્ત્યાત્ ષોડશ સૂરણસ્ય સલિલદ્રોણેઽધિલં કલ્પિતમ્ ॥
પૂતં મૂયઃ પચેત્ ગુડત્રિગુણિતં યુક્ત્યાદ્ મવેદ્ધા ઘનં
ઉદ્ઘૃત્ય પુનરેવ ચિત્રકત્રિવૃત્તેજોવતીસૂરણમ્ ।
પલાપત્રકનાગકેશરલવજ્ઞાનાં સમં ચૂર્ણિતં
પર્ણાં ષોડશભાગયોગ્યવિહિતં સર્વશ્ચ તં ચૈકતઃ ॥
સ્થાપ્યં સ્લિગ્ધઘટે પ્રભાતસમયે સ્યાદક્ષમાત્રાશનઃ
જીર્ણે ક્ષીરમપિ પ્રમૂતમતિમાન્ પાને તથા ભોજને ।
અર્શોપાણ્ડુભગન્દરગ્રહ્મણિકાશોષં કૃતં નાશયેત્ ।
શૂલાનાહવિચન્ધગુલ્મકફજાત્રોગાન્ જયેત્ કામલાન્ ॥

इति भीमसेनो नाम वटकः ।

મોથ, સુંઠ, વાયવિહંગ, ચવક, પડકચુરો, હરડે, તેજબળ, દંતીમૂળ,
ઇંદ્રવારણું, નસોત્તર, એ સર્વ ઔષધો સમાન ભાગે એટલે ચાર ચાર
તોલા લેવાં; બીજીશ તોલા બિલાંમાં લેવાં; ચોવીશ તોલા વરધારો લેવો.
ચોસઠ તોલા મૂરણુ લેવું. એ સર્વનું કલ્ક કરીને ૧૦૨૪ તોલા પા-
ણીમાં નાખીને તેનો ક્વાથ કરવો. ક્વાથ થાય એટલે પાણી ગાળી
લઈને તેમાં ત્રણગણો ગોળ નાખીને બ્યાંબુથી ઘાટું થાય લાંબુથી પાક
કરવો. પાક થયા પછી તેને નીચે હિતારીને તેમાં ચિત્રો, નસોત્તર,
તેજબળ, સૂરણ, એલચી, તમાલપત્ર, નાગકેસર, લવંગ, એ સર્વે સ-

૪૭૬

હારીતસંહિતા.

માન સોળભાગ, લેઈને (દરેક ઔષધ આઠ આઠ તોલા લેઈને) તેનું ચૂર્ણ કરીને નાખવું અને સધળું હાથાવીને એકત્ર કરવું. પછી તેને ધીના રીઢા વાસણમાં નાખીને સવારમાં એક તોલાની ગોળી કરીને ખાવી. અને તે પચી જાય ત્યારે પુષ્કળ દૂધ પીવું તથા ખાવું. એ ઔષધ અર્શ, પાંડુ, ભગંદર, ગ્રહણીરોગ, શોષરોગ એ સર્વનો નાશ કરેછે; તથા શૂળ, પેટ ચઢવાનો રોગ, અંધકેશનો રોગ, ગુદમ, કફથી થયેલા વ્યાધિ તથા કમળો, એ રોગોને મટાડે છે.

ભદ્રાતક ગુડ.

મહાતકાનાં દ્વિસહસ્રકાળાં દ્રોણે જલે પાચ્ય પદાવશેષમ્ ।
 કાથે તુ તસ્મિન્ વિપચેદ્ ગુડસ્ય તુલાપ્રમાણં પુનરેવ તત્ર ॥
 મહાતકાનાં શતપચ્ચકાનિ તત્રૈવ સંયોજ્ય ફલત્રિકં વા ।
 વ્યોષં યવાનીઘનસૈન્ધવાનામેલાલવક્ત્રં લલનાગકેશરમ્ ॥
 પ્રત્યેકકર્ષં તુલિતં નિયોજ્ય સંકુટ્ય તૈલે યૃતમાજને વા ।
 સ્વાપ્યં પ્રમાતે વટકપ્રમાણં મક્ષેદ્ ગુડં તત્તુ નિહન્તિ રોગાન્ ॥
 મગન્દરાર્શઃક્રિમિયક્ષ્મપાણ્ડૂન્ ગુલ્માશ્મરીમેહહલીમકં વા ।
 સરક્તપિત્તં ગ્રહર્ણીં નિહન્તિ કરોતિ પુષ્ટિં લલમાતનોતિ ॥

इति भद्रातकगुहः ।

એ હગ્ગર બીલાંમાંને ૧૦૨૪ તોલા પાણીમાં આઠમે ભાગે પાણી બાકી રહે લાંલગી ઉકાળવાં. પછી એ ક્વાથમાં ૪૦૦ તોલા ગોળ નાખીને ગોળનો પાક કરવો. પછી તેમાં પાંચસો બીલાંમાંનું ચૂર્ણ નાખવું. અને હરડે, ખેડાં, આમળાં, સુંક, પીપર, મરી, જવાન, મોથ, સિંધવ, એલચી, લવંગ, તમાલપત્ર, નાગકેસર, એ પ્રત્યેક ઔષધનું ચૂર્ણ એક એક તોલા નાખવું, તથા એકત્ર કરવું. પછી તેને તેલથી કે ધીથી રીઢા થયેલા વાસણમાં ભરી રાખવું. અને સવારે એક તોલા ગોળ તેમાંથી લેઈને ખાવો, તેથી ભગંદર, અર્શ, કૃમિરોગ, ક્ષયરોગ, પાંડુરોગ, ગુદમ, પથરીનો રોગ, પ્રમેહ, હલીમકરોગ, રક્તપિત્ત, અને ગ્રહણી, એ રોગોનો નાશ થાયછે. વળી એ ઔષધ પુષ્ટિ કરેછે અને બળ વધારે છે.

દ્વિતીય ભટલાતક ગુડ.

દશમૂલગુડ્ઢિસઠીશ્ચરકં સહચિત્રકભાર્ક્ષિપલેન મિતમ્ ।
 પ્રદિશેત્ શતપશ્ચકમન્નિમુશ્વાન્ વિપચ્ચેજ્જલદ્રોણમિતેન તતઃ ॥
 ગુડઝીર્ણશતં પ્રદદેત્ કથિતમવતાર્ય સુશીતલકં ચ તતઃ ।
 દલકેસરમૃક્કલવજ્રયુતં કૃતચૂર્ણમિદં સકલૈકમિતિ ॥
 ઘૃતભાવિતમેકદિનં ચ પુનર્ઘૃતભાજનકે દિનસપ્તમિદમ્ ।
 સ્નિગ્ધઘટે વિદધીત મનુષ્યો દત્તમિદં ચ ગુદામયસજ્ઞે ॥
 મોદકમેકમુગાસુ ગ્રસેત્ વિનિહન્તિ ગુદામયમેહરુજઃ ।
 ઘૃતિ કાસહલીમકકામલકં દ્રુતમેવ દુતાશનદીપ્તિકરમ્ ॥

इति भटलातकगुडः ।

દશમૂળ, ગળો, પડકચુરો, ગોખર, ચિત્રો, ભારંગ, એ સર્વે ચાર-
 ચાર તોલા લેવાં. તેમાં પાંચસો બીઝામાં નાખવાં તથા તે સર્વને
 ૧૦૨૪ તોલા પાણીમાં પકવ કરવાં. ચતુર્થીશ ક્વાથ રહે ત્યારે તેને
 ગાળી લેઈને તે ક્વાથમાં જૂનો ગોળ ૪૦૦ તોલા નાખીને તેનો પાક
 કરવો. પાક થયા પછી નીચે ઉતારીને સારી પેઠે દૂડો પડવા દઈ તેમાં
 તમાલપત્ર, નાગકેસર, તજ, લવંગ, એ ઔષધોનું ચૂર્ણ નાખીને એકત્ર
 કરવું. પછી તેમાં ધી નાખીને તેને એક દિવસ રહેવા દેવું અને પછી
 ધીના વાસણમાં સાત દિવસ રહેવા દેવું. પછી તેને બાહાર કાઢી હલા-
 વીને રીઠા વાસણમાં ભરી મુકવું. એ ભટલાતક ગુડ કહેવાય છે. અને
 તે અર્શરોગ ઉપર આપવામાં આવે છે. એમાંથી એક તોલાનો એક
 લાડુ સવારમાં ખાવાથી તે અર્શરોગ, પ્રમેહરોગ, ખાંસી, હલીમક,
 કમળો, એ સર્વ રોગને મટાડે છે તથા તત્કાળ જઠરાગ્નિને પ્રદિપ્ત કરે છે.

ગોળના પાકની પરીક્ષા.

न तरेद्यो जले क्षिप्तो जलेनैव विलीयते ।

लोलितो लोलतां याति चैष पाको गुडस्य च ॥

ગોળનો પાક સારો થયો હોય તો તે પાણીમાં નાખવાથી તેમાં

૪૭૮

હારીતસંહિતા.

તરતો નથી તેમ બળમાં ઓગળી જતો નથી; બે તેને પાણીમાં હ-
લાવીને એકબે કરવામાં આવે તો તેમ થઈ શકે છે. એવા પાક ગો-
ળનો થયો હોય તો તેને સારો બધુવો.

ભજ્જાતકાવલેહ.

ગ્રન્થિકં ચિત્રકં મુસ્તં ચવિકં ત્રિફલામૃતા ।
સહદેવી ગજકળાપામાર્ગશ્ચ કુઠેરકમ્ ॥
પ્રત્યેકં ચતુઃપલિકં કલકો દ્રોણામ્ભસા સુધીઃ ।
દ્વે સહસ્રે સમે પુષ્ટે ભજ્જાતક્યાઃ ફલાનિ તુ ॥
પાદાવશેષે કલકે ચ લોહચૂર્ણં તુલાર્થકમ્ ।
ક્ષિપેત્ કુડવદ્વયં સર્પિઃ સર્વં ચૈકત્ર ઘટ્ટયેત્ ॥
ફલત્રિકં તથા ધ્યોપં ચિત્રકં લવણાષ્ટકમ્ ।
વિડઙ્ગાનિ સમાંશાનિ સર્વાણિ પલમાત્રયા ।
ચતુઃપલં વૃદ્ધદારોર્મુશંલ્યાસ્તુ ચતુઃપલાન્ ।
સંશુષ્કસૂરણં કન્દં ચૂર્ણં ચાષ્ટપલોન્મિતમ્ ॥
સંક્ષિપ્ય ઘટ્ટયેચૂર્ણમવતાર્ય સુશીતલમ્ ।
સ્થાપિતં મધુ સંયોજ્યં કુડવદ્વયમાત્રયા ॥
દેયં ગુદામયે પાણ્ડૌ કલકમગ્રાતરાશને ।
અર્શોસિ ગ્રહણીરોતં કામલારાજયક્ષ્મણઃ ॥
ગુલ્મક્રિમીનશ્મરીં ચ મન્દાગ્નિ મેહશોણિતમ્ ।
નાશયત્યાશુ યક્ષ્માણં કરોતિ બલમાકૃતેઃ ॥
આયુર્વૃદ્ધિં પ્રકુરુતે વલીપલિતનાશનમ્ ।
રસાયનસ્ય યોગેન નરો નાગબલો ભવેત્ ॥

इति भज्जातकावलेहः ।

પીપરીમૂળ, ચિત્રો, મોથ, ચવક, હરડે, બેડાં આમળાં, ગજો, સ-
હદેવી, ગજપીપર, અધાડો, બાવચી, એ પ્રત્યેક ઔષધ સોળ સોળ
તોલા લેઈને તેનું કલક કરીને ૧૦૨૪ તોલા પાણીમાં નાખવું. પછી
તેમાં સરખાં અને પુષ્ટ એવાં ભીલામાં બે હજાર ખાંડીને નાખવાં,

૧ મૂર્તિયા. પ્ર૦ ૧ લી.

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય અગ્યારમો.

૪૭૯

અને તે સર્વને અગ્નિ ઉપર ચડાવીને ઉકાળવું. જ્યારે ચતુર્થાંશ પાણી રહે ત્યારે તે પાણીને ગાળી લેઇને તેમાં ૨૦૦ તોલા લોહચૂર્ણ અને ૩૨ તોલા ધી નાખવું; તથા તે સર્વને એકતું હલાવી દેવું. પછી તેમાં હરડે, બહેડાં, આમળાં, સુંક, ખીપર, મરી, ચિત્રો, સિંધવ, સંચળ, વરાગડુ, કાચલવણુ, ખિડલવણુ, સમુદ્રલવણુ, જવખાર, સાંછખાર, વાયવિડંગ, એ પ્રત્યેક ઔષધ સરખે ભાગે એટલે ચાર ચાર તોલા નાખવાં. સોળ તોલા વરધારા અને સોળ તોલા કાળી મુસળીનું ચૂર્ણ નાખવું. ત્રીખા સૂરણના દંદનું સૂકું ચૂર્ણ બત્રીસ તોલા નાખવું. એ સર્વ નાખીને તે અવલેહને સારી રીતે હલાવીને એકત્ર કરવો તથા પછી ચુલાપરથી નીચે ઉતારીને દંડો પડવો દેવો. દંડો પડ્યા પછી તેમાં બત્રીસ તોલા મધ નાખવું. આ તૈયાર થયેલા અવલેહને રીઠા વાસણમાં ભરી નાખીને દરરોજ સવારમાં ખીજું કાંઇ ખાતાં પેહેલાં તેમાંથી એક તોલા જેટલી માત્રા લઈને અર્શ રોગવાળાએ ખાવું. એ ખાવાથી બધા પ્રકારના અર્શ, ગ્રહણીરોગ, કબજો, રાજક્ષય, ગુલ્મ, કૃમિરોગ, પથરી, મંદાગ્નિરોગ, પ્રમેહરોગ, લોહીવિકાર, તથા ક્ષય, એ સર્વ રોગોનો નાશ થાય છે અને બળની તથા કાંતિની વૃદ્ધિ થાય છે. વળી આયુષ્યની વૃદ્ધિ થાય છે; વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે શરીર ઉપર ત્વચામાં જે કરચલીઓ પડી હોય છે તથા પળિયાં આવ્યાં હોય છે તે પણ મટી જાય છે; તથા એ રસાયનના યોગથી મનુષ્યમાં હાથીના જેટલું બળ આવે છે.

રક્તાર્શના ઉપાય.

રક્તાર્શસામુપાચારં વક્ષ્યામિ શ્રુણુ પુત્રક ! ।

પ્રાતસ્તિલાન્ મક્ષયેચ્ચ નવનીતવિમિશ્રિતાન્ ॥

સિતાનાં ગરકૈર્યુક્તં નવનીતં સર્કરમ્ ।

કેસરં માતુલુક્કસ્ય વિઙ્ગં શર્કરાયુતમ્ ॥

મક્ષેત્ કૂષ્માણ્ડકાલેહં નવનીતેન શર્કરામ્ ।

एतेन रक्तगुद्गान् शमयन्ति विचक्षणाः ॥

હે પુત્ર ! હું તને રક્તાર્શના ઉપાય કહું છું તે સાંભળ. સવારના

૧ નાગરિકા. પ્ર૦ ૩ જી.

૪૮૦

હારીતસંહિતા.

પોહોરમાં માખણ અને તલતું કલક ખાવું. અથવા ખાવચી, નારીંગ, માખણ અને સાકરયુક્ત કરીને ખાવાં અથવા ખીજેરાનો ગર્ભ, વાયવિડંગ અને સાકર ખાવી. કુખમાંડક અવલેહ નામે અવલેહ પાછળ કહેવામાં આવ્યો છે તે ખાવો. અથવા માખણ સાથે સાકર ખાવી. ઉપર જે ઉપાય કહ્યા તેવડે ગણા પુરુષો અર્શરોગને મટાડે છે.

સમંગાદિ કલક.

સમઙ્ગા શાલ્મલીપુષ્પં ચન્દનં કકુભત્વચમ્ ।

નીલોત્પલમજાક્ષીરં પિષ્ટ્વા પાનમસુગ્મદાન્ ॥

રીસામણી (લાળળુ), શીમળાનાં ફૂલ, ચંદન, સાદડની છાલ, કાળું કમળ, એ સર્વને બકરીના દૂધમાં વાટીને પીવાથી લોહીથી થયેલા અર્શ મટે છે.

કુટખાદિ દુગ્ધ.

કુટજમૂલસકેસરમુત્પલં લદિરધાતુકિમૂલશૃતં પયઃ ।

પિવતિ સ્રક્ષણયોગમસુગ્મભવં ગુદજનાશનકારિ વિચારિતમ્ ॥

इति रक्तार्शश्चિકित्सितम् ।

કમળતું મૂળ, નાગકેસર, કમળ, ખેરસાર, ધાવડીતું મૂળ, એ ઔષધોને કચરીને તેને દૂધમાં નાખીને ઉકાળીને તે દૂધને પીએ; અથવા એ ઔષધોના કલકને માખણમાં ચાટી તેના રક્તાર્શ મટે છે.

વર્તિ થોગ.

કુકુટસ્ય પુરોષં ચ તથા પારાવતસ્ય ચ ।

ગ્રહધૂમં ચ સિદ્ધાર્થં ધત્તૂરકદલાનિ ચ ।

કાઙ્ગિકેન ચ સંપિપ્પ્ય વર્તિ સજ્જારયેદ્ગુદે ॥

કૂકડાની હગાર, કચુતરની હગાર, ધરનો ધૂમાસ, સરસવ, ધંતુરાનાં પાંદડાં, એ સર્વને ખાટી કાંજમાં વાટીને તેની વર્તિ (વાટ) બનાવવી. એ વાટ ગુદામાં મૂકવાથી અર્શ નાશ પામે છે.

૧ શીમળાનાં ફૂલ, ચંદન, અને સાદડની છાલ, એ ત્રણને ઠામે અનુક્રમે મોચરસ, રતાંજલી, લોધર, એ ત્રણ લેવાં એવો પશુ કેટલાક વૈજ્ઞાનો મત છે. તથા બકરીના દૂધમાં વાટવાને બદલે ઉકાળીને તે દૂધ પીવું એવો પણ મત છે.

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય અગ્યારમો.

૪૮૧

સૂરણવર્તી.

સૂરણકન્દકવર્તિવિધેયા ચામ્લરસેન ઘૃતેન ચ લિપ્તવા ।

રોગગુદે ગુદકીલકમાશુ નાશયતે ગુદજાંશ્ચ કિર્મીશ્ચ ॥

સૂરણનો કંદ વાટીને તેની વર્તિ બનાવવી તથા તેને ખાટી કાંજમાં
ઓળીને ઘીનો લેપ કરવો. એ વર્તિ ગુદામાં મૂકવાથી અર્શનો રોગ
જે ગુદામાં થયો હોયછે તે તથા કૃમિનો રોગ, એ સર્વે મટે છે.

હરિદ્રાવર્તિ.

હરિદ્રા માર્કેવં કુષ્ઠં ગૃહધૂમં સુવર્ચલા ।

સિદ્ધાર્થકરસશ્ચૈવ કાશ્લિકેન ચ પિષ્યતે ॥

મધુના સહ વર્તિઃ સ્યાદ્ ગુદે સશ્ચારિતા યદિ ।

અર્શસાં નાશનં ચૈવ કરોતિ સહસા નૃણામ્ ॥

इति वर्तियोगः ।

હમદર, ભાંજરો, ઉપશેટ, ધરનો ધૂમાસ, અળશીનાં ખીજ, સર-
સવનો રસ, એ સર્વને કાંજમાં વાટીને તેની વાટ બનાવવી. અને તે
ઉપર મધ ઓપડીને ગુદામાં મૂકવી. તો તેથી અર્શરોગનો તત્કાલ
નાશ થાય છે.

અર્શ ઉપર શસ્ત્રકર્મ વગેરે.

યંત્રશસ્ત્રાગ્નિકર્મ ચ કથિતં તત્તુ શલ્યકે ।

યથા યન્ત્રેણ છિદ્યન્તે દાહસ્ત્ર વિધેયકઃ ॥

ચર્મકીલં તથા છિત્ત્વા દગ્ધં ક્ષારેણ ધીમતા ।

પક્વજમ્બૂસમો વર્ણો ક્ષારદગ્ધે પ્રશસ્યતે ॥

દગ્ધં વા સૂરણક્ષારં કદલીનીપપુષ્કરૈઃ ।

પલાશકોકિલાક્ષારમપાર્માંગઘૃતાન્વિતમ્ ॥

ક્ષારદાહે પ્રશસ્યેત નવનીતઘૃતેન વા ।

અર્શ ઉપર યંત્રકર્મ, શસ્ત્રકર્મ કે અગ્નિકર્મ જેવી રીતે કરવું એ
શલ્યના પ્રકરણમાં કહેલું છે. એવી રીતે કે જો અર્શને યંત્રથી કાપ-
વામાં આવે તો કાપ્યા પછી તેને ઝામવા જોઈએ. ચર્મકીલને શસ્ત્ર-

૧ મહા. પ્ર૦ ૧ લી.

૨ જીવમુદ્ગકૈઃ. પ્ર૦ ૧ લી.

૪૧

૪૮૨

હારીતસંહિતા.

દિથી કાપીને પછી ખુદ્ધિમાન વૈદ્યે હારથી તેને ડામવા. હારવડે ડામેલી જગોનો રંગ પાકા જાંબૂડા જેવો થાય તે સારો મળાય છે. યંત્રથી કાપેલી જગોએ સૂરણનો હાર અથવા કેળનો હાર અથવા કદંબ અથવા કમળ અથવા ખાખર અથવા કાંકોલી અથવા અંધાડો, એમાંથી કોઈપણ ઔષધીના હારથી ડામવું, તથા તે ઉપર ધી ચોપડવું. હારથી મધ કરેલી જગોએ ધી અથવા માખણ ચોપડવું હિતકારક છે.

અર્શને ધૂણી દેવાનો પ્રકાર.

કુષ્ઠં પથ્યા તથા નિમ્બપત્રાણિ ચ મનઃશિલા ॥

તસ્માન્મધુ ઘૃતં મિથ્રં નિર્ધૂમાઙ્ગારકે ક્ષિપેત્ ।

ધૂપયેદ્ ગુદજાંસ્તેન યથા સમ્પદ્યતે સુખમ્ ॥

ઉપલેટ, હરડે, લીંબડાનાં પાંદડાં, મનશીલ, મધ અને ધી, એ સર્વને એકત્ર કરીને ધૂમાડા વગરના અંગારા ઉપર નાખવું તથા અર્શ-રોગવાળાએ અર્શને ધૂમાડો લાગે એવી રીતે ખેસવું અને ધૂણી લેવી. તેથી અર્શ મટે છે અને સુખ થાય છે.

મનશીલ વગેરેનો ધૂપ.

મનઃશિલા સનાગરં સગુગુલં સસાર્ષપમ્ ।

સદેવદારુ પૌષ્કરં વિશલ્યસર્જિકૈ રસમ્ ॥

ઘૃતેન ધૂપયેદ્ ગુદં ગુદામયં ભગન્દરમ્ ।

નિહન્તિ દુષ્ટપીનસં વ્રણં સપૂયગન્ધિકમ્ ॥

મનશીલ, સુંદ, ગુગળ, સરસવ, દેવદાર, પુષ્કરમૂળ, વિશલ્યા, રાળ, એ ઔષધોમાં ધી મેળવીને ગુદાએ ધૂમાડો દેવો. એથી ગુદાનો અર્શરોગ, ભગંદર, પીનસ અને ગંધાતું તથા પરવાળું વ્રણ, એ સર્વે મટે છે.

નિર્ગુડી વગેરેનો ધૂપ.

નિર્ગુણ્ડીદલનિમ્બપત્રહરિતાલં સાર્ષપં ચૂર્ણકં

દેવાઢ્ઠં ઘૃતશર્કેરામધુચુતં ધૂપં ભગંદારકે ।

દુર્નામે સરુજે વ્રણે ચ વિષમે દુષ્ટે વિસર્પેષુ ચ

પામાપીનસકાસનાશનકરો ધૂપો ગ્રહોચ્છેદનઃ ॥

નગોડાનાં પાંદડાં, લીંબડાનાં પાંદડાં, હરતાલ, સરસવતું મૂર્છું, દેવદાર,

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય અગ્યારમો.

૪૮૩

એ ઔષધોનો ધૂપ બનાવીને તેમાં ધી, સાકર અને મધ મેળવીને તેનો ધૂમાડો આપવાથી ભગંદર, અર્શ, પીડાવાળું વ્રણ, વિષમ અને દુદ્ધ એવો વીસર્પરોગ, ખસ, પીનસ અને ખાંસી, એ સર્વ રોગનો નાશ થાયછે. વળી એ ધૂપ સ્કંધાદિ ગ્રહપીડાનો પણ નાશ કરે છે.

અર્શરોગ ઉપર પથ્ય.

एवं क्रियाविधिः प्रोक्तश्चातः पथ्यानि मे शृणु ।

शालिषष्टिकमुद्राश्च कुलत्थादक्यवास्तुकम् ।

चिल्ली च शतपुष्पा च कूष्माण्डकपटोलकम् ॥

कारवेल्लं च तुण्डीरं सूरणो राजिकार्जकम् ।

गुडस्तकं घृतं चैतत् प्रशस्यन्तेऽर्शसां सदा ॥

शूकरः शल्लकी गोधा मूषको वा संरीसृपाः ।

लावतित्तिरिवार्ताका मांसानि कथितानि च ॥

बहूरमतस्य दधिपिच्छलतैલविल्व-

वार्ताકમોજનમતિપ્રતિવર્જનીયમ્ ।

निद्राहृतिर्निशि दिवा शयनं च शीतं

शीतान्नमेव परिवर्जितमादरेण ॥

અર્શરોગ મટાડવાને જે ક્રિયા કરવી જોઈએ તેનો વિધિ ઉપર પ્રમાણે/કહ્યો; હવે તેનાં પથ્ય હું કહું તે સાંભજો. સાડી ચોખા, મગ, કળથી, તુવર, વથુઆનું શાક, ચીકની ભાજી, સુવાની ભાજી, કોહોલાનું શાક, પરવળનું શાક, કારેલાનું શાક, ગિલેરાનું શાક, સૂરણ, રાઈ, આવચી, ગોળ, છાશ, ધી, એટલા પદાર્થો અર્શરોગવળાને હિતકારક છે. ભૂંડ, શાહુડી, ઘો, ઉદર, બીજા પેટે ચાલનારા પ્રાણી, લાવરાં, તેતર, ચકલાં, એ પ્રાણીઓનાં માંસ અર્શવાળાને હિતકારક છે. સૂકું માંસ, માંછલાં, દહીં, પિચ્છવાળા (ચીકણા) પદાર્થો, તેલ, બીલી, વંલ્ચક, અને અતિ ભોજન, એટલાં વાનાં અર્શવાળાએ તજવાં. રાત્રે ઉઝગરો, દિવસે શયન (જીવનું), દંડ પદાર્થો અને દંડુ અન્ન, એટલાં વાનાં અર્શવાળાએ ચલે કરીને છોડી દેવાં.

इति आत्रेयभाषिते हारीतोत्तरे तृतीयस्थाने अर्श-

श्चिकित्सा नाम एकादशोऽध्यायः ।

૪૮૪

હારીતસંહિતા.

દ્વાદશોઽધ્યાયઃ ।

આત્રેય ઉવાચ ।

કાસરોગની ચિકિત્સા.

અથ વક્ષ્યામિ કાસાનાં નિદાનં સચિકિત્સિતમ્ ।

ઔશ્ધધાન્નવિહારાણિ શ્રુણુ પુત્ર! મહામતે ! ॥

આત્રેય કહેછે.—હે મોટી બુદ્ધિવાળા પુત્ર! સાંભળ, હવે હું કાસ એટલે ખાંસીના રોગનું નિદાન તથા તેની ચિકિત્સા તથા તે રોગવાળાએ કેવાં ઔષધ, અન્ન, તથા વિહારનું સેવન કરવું તે કહું છું.

કાસરોગના હેતુ.

હાસ્યાદ્દહાસ્યરજસશ્ચ તથૈવ રોધાત્
 વ્યાયામધૂમક્ષવથોઃ પ્રતિરોધનાશ્ચ ।
 પાનાન્નરુક્ષત્રિપથોદ્વતશીતસેવ્યાત્
 સંજાયતેઽપિ મનુજાં પ્રતિધામ કાસઃ ॥
 સંસેવનાન્મધુરપિચ્છિલજાગરેણ
 સ્વપ્નૈર્દિવાતિદધિગૌલ્યગુડાશનેન ।
 સંજાયતે વદરતૈલમથાલ્પકન્દૈ-
 મંચેન વા ભવતિ સંજનનં કફસ્ય ॥

હસવાથી તથા મોટેથી હસવાથી, ઉડતી રંગ ગળાનાં જવાવડે શ્વાસ રોગવાથી, અતિ કસરતથી, છીંકના વેગને અટકાવવાથી, રક્ષ અન્નપાનથી, અન્નપાન ઉઘટે માર્ગે (શ્વાસ નાળ વગેરેમાં) જવાથી અને ઠંડા પદાર્થના અતિ સેવનથી મનુષ્યને ખાંસી ઉત્પન્ન થાય છે. વળી મધુર અને પિચ્છવાળા પદાર્થો ખાવાથી, ઉન્નગરાથી, દિવસે ઊંઘવાથી, અતિશય દહીં, ગૌલ્ય નામનું મધ અથવા ગોળ ખાવાથી, ખોર, તેલ અથવા શકરિયાં વગેરે નાના કંદ ખાવાથી, અથવા મધથી કફ ઉત્પન્ન થાય છે.

૧ પ્રવિધાસિ. પ્ર૦ ૩ જી.

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય આરભો.

૪૮૫

ખાંસીની સંપ્રાપ્તિ.

उदान ऊर्ध्वगतिवैपरीत्यात् कफेन प्राणानुगतैन दीर्घः ।

हृदो निरेत्य कफवातकण्ठे करोति तेनापि च काससंज्ञा ॥

ઉદાનવાયુ ઉદ્વર્તી ગતિ કરીને ઊંચે ચડે છે અને કફ તથા પ્રાણુ-વાયુની સાથે મળીને લાંબો થાય છે. એવી રીતે ઉદાનવાયુ તદ્દયમાંથી નીકળીને કફ તથા વાયુને ઉત્પન્ન કરે છે તેથી તેનું નામ કાસ અથવા ખાંસી એવું પડે છે.

ખાંસીના પ્રકાર.

कासाश्चाष्टौ समुद्दिष्टाः क्षतजोऽन्यः प्रकीर्तितः ।

વાતિકઃ પૈત્તિકઃ શ્લેષ્મિકઃ સાન્નિપાતિકઃ ॥

વાતપિત્તસમુદ્ભૂતઃ શ્લેષ્મપિત્તસમુદ્ભવઃ ।

सप्तमो लोहितेनाव चाष्टमो जायते क्षयात् ॥

ન વાતેન વિના શ્વાસઃ કાસો ન શ્લેષ્મણા વિના ।

ન રક્તેન વિના પિત્તં ન પિત્તરહિતઃ ક્ષયઃ ॥

કથિતઃ સમ્ભવશ્ચાસ્યશ્ચાતો વક્ષ્યામિ લક્ષણમ્ ।

येन संलक्ष्यते नृणां कासश्चाष्टविधः परः ॥

ખાંસી આઠ પ્રકારની છે. તથા ક્ષતજ એટલે છાતીમાં ચાંદી પડવાથી કે વાગાથી થયેલો કાસ નવમા પ્રકારનો છે. (એને ઉરક્ષત કાસ કહે છે). ૧ વાયુની ખાંસી, ૨ પિત્તની ખાંસી, ૩ કફની ખાંસી, ૪ સન્નિપાતની ખાંસી, ૫ વાતપિત્તની ખાંસી, ૬ કફપિત્તની ખાંસી, ૭ રક્તની ખાંસી, ૮ ક્ષયની ખાંસી, એવી આઠ પ્રકારની ખાંસી છે. વાયુ વગર શ્વાસ ઉપજતો નથી, અને કફ વિના ઉધરસ થતી નથી; તેમજ કોહી વગર પિત્ત હોતું નથી કે પિત્ત વગર ક્ષય હોતો નથી. અર્થાત્ વાયુનો બિગાડ શ્વાસને, કફનો બિગાડ ઉધરસને, કોહીનો બિગાડ પિત્તરોગને, અને પિત્તનો બિગાડ ક્ષયરોગને ઉત્પન્ન કરવાના હેતુ છે, એવી રીતે ખાંસીઓ કેમ ઉત્પન્ન થાય છે તે મેં તને કહ્યું; હવે તેનાં લક્ષણ તને કહું છું કે જેથી મનુષ્યોને થયેલો આઠ પ્રકારનો તથા બીજો નવમા પ્રકારનો ખાંસીનો રોગ સમજવામાં આવશે.

૪૮૬

હારીતસંહિતા.

વાતકાસનું લક્ષણ.

ક્ષીणेન્દ્રિયઃ પાર્શ્વરુજોઽતિવેગઃ શૂકાવૃતો વૈ ગલકે ચ કંઙ્ક્રઃ ।
નિદ્રાહૃતિર્ભિન્નરવો મનુષ્યો વાતેન કાસસ્ય ભવેત્ પ્રકાશઃ ॥

इति वातकासलक्षणम् ।

વાયુથી ખાંસી થઇ હોય તો રોગીની ઇન્દ્રિયોની શક્તિઓ ક્ષીણ થઈ જાય છે. પાસાંમાં પીડા થાય છે; ખાંસીનો વેગ ઘણો હોય છે; ગળામાં સુંબળાં જેવો કફ બરાય છે અને તેથી મોઝ આવે છે; ઊંધ જતી રહે છે; મનુષ્યોનો સ્વર બોખસે થઈ જાય છે. એ લક્ષણો ઉપરથી વાયુની ખાંસી સમજવામાં આવે છે.

પિત્તકાસનું લક્ષણ.

કળ્થે વિદાહો જ્વરશોષમૂર્च्छातृष्णाभ्रमः पित्तभवे च कासे ।
आस्ये कटुत्वं च शिरोऽतिपीतं निष्ठीवनं पीतनखानि नेत्रे ॥

इति पित्तकासलक्षणम् ।

પિત્તની ખાંસી થઇ હોય ત્યારે રોગીના ગળામાં અમન બને છે; તાવ આવે છે; શોષ પડે છે; મૂર્છા થાય છે; તરસ લાગે છે; ફેર આવે છે; મોઢું તીખું થઈ જાય છે; માથામાં પીડા થાય છે; પીળા ગળદા પડે છે; તથા નખ અને આંખો પીળી થઈ જાય છે.

કફની ખાંસીનું લક્ષણ.

जाड्यं वमिः पाण्डुभवं च कासं निष्ठीवते यः सघनं कफं वा ।
भक्ताहचिर्वा कफपूर्णदेहे घनः स्वरः श्लेष्मभवे च कासे ॥

इति श्लेष्मभवासलक्षणम् ।

શરીરમાં જડતા ઉપજે છે; ઉઘટી થાય છે; પાંડુ રોગના જેવું શરીર ઘોળું થઈ જાય છે; ખાંસીમાં જડો અને કફવાળો ગળદા પડે છે; ખાવાની રુચિ નાશ પામે છે; શરીર કફથી બરાયણું રહે છે; અને સ્વર જડો થાય છે. એ લક્ષણો કફથી ઉત્પન્ન થયેલી ખાંસીનાં છે.

ત્રિદોષ ખાંસીનું લક્ષણ.

कण्डूदाहश्वासच्छर्दिशोषारोचकपीडिताः ।

शिरोऽतिशोफहृत्तासः कासे त्रिदोषसम्भवे ॥

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય આરભો.

૪૮૭

ગળામાં ચેળ, દાહ, શ્વાસ, ઉલટી, શોષ, અરુચિ, એવા ઉપદ્રવોથી રોગીઓ પીડિત થાયછે તથા માથામાં પીડા, સોજો, છાતીમાં દરદ એવાં ચિન્હ થાયછે, તે ઉપરથી ત્રિદોષની ખાંસી સમજવી.

વાતપિત્ત ખાંસીનું લક્ષણ.

કંઠે કણ્ઠુઃ પિપાસા ચ કુક્ષિશૂલો વિનિદ્રતા ।

શુષ્કકાસઃ પિપાસા ચ વાતપિત્તોદ્ભવઃ કફઃ ॥

ગળામાં ચેળ, તરસ, દૂખમાં શૂળ, ઊંઘનો નાશ, સૂઈ ખાંસી, તરસ, એ ત્રણો વાયુ તથા પિત્તથી ઉપજેલી ખાંસીનાં છે.

પિત્તકફ ખાંસીનું લક્ષણ.

ધૂમગન્ધઃ પીતવર્ણોઽક્ષિપ્રપાકો સરસ્તકઃ ।

રક્તનેત્રઃ પિપાસાઢ્યઃ પિત્તશ્લેષ્માન્વિતઃ કફઃ ॥

જે ખાંસીનો ગંધ ધૂમાડા જેવો હોય, જેના ગળાનો રંગ પીળો હોય તથા તેમાં લોહી મળેલું છે એમ જણાય, જે ખાંસી જલદી પાકે નહિ, જેથી રોગીનાં નેત્ર કાલ થઈ જાય તથા રોગીને તરસ લાગે તે ખાંસી પિત્તકફની જાણવી.

ક્ષતથી થયેલી ખાંસીનું નિદાન.

અવાયાતિપ્રસક્તેન વેગરુદ્ધાભિઘાતતઃ ।

મારોદ્ધરણપાતેન જાયતે ક્ષતજઃ કફઃ ॥

તેન હૃદિ વ્યથા રૂક્ષં કાસતે ચ સશોણિતમ્ ।

શ્વાસઃ સંક્ષીયતે ગાત્રં દીનો મન્દજ્વરાતુરઃ ॥

વેપતે પર્વમેદશ્ચ મોહભ્રમનિપીડિતઃ ।

एवं ક્ષતજનિર્દિષ્ટો નૃણાં પ્રાણાપહારકઃ ॥

इति ક્ષતજકાસલક્ષણમ્ ।

અતિશય સ્ત્રીસંગ કરવાથી, મળમૂત્ર વગેરેના વેગને રોકવાથી,

* આ શ્લોકમાં 'પિપાસા' શબ્દની પુનઃકૃતિ જણાય છે તે લેખક પ્રમાદ હશે એમ લાગે છે પણ ત્રણે પ્રતોમાં તેવોજ પાઠ હોવાથી તે પાઠ કાયમ રાખ્યો છે.

278

હારીતસંહિતા.

વાગવાથી, તથા ભાર ઉંચકીને ચાલવાથી, છાતીમાં ચાંદી પડે છે અને તેથી ઉધરસ થાય છે. ક્ષત કે ચાંદીથી ઉધરસ થાય છે ત્યારે છાતીમાં પીડા થાય છે. લૂખી ઉધરસ આવે છે તથા વખતે ઉધરસની સાથે લોહી પડે છે, શ્વાસ ચડે છે, અંગ ગળે છે, દીનપણું પ્રાપ્ત થાય છે તથા ઝીણા તાવ આવે છે, શરીર કંપે છે, સાંધાઓ ફાટી જતા હોય તેવી વેદના થાય છે, મૂર્છા થાય છે, અને ફેર આવે છે. એવાં લક્ષણવાળો કાસ ક્ષતથી થયેલો જાણવો. એ કાસ ને મનુષ્યને થયો હોય તેના ને પ્રાણ લે છે.

रक्षादिभिरुं लक्ष्मि.

अत्यायासात्क्षतात्क्षीणात्संतापाद्रक्षभोजनात् ।

पतनाघातयोगेन जायते रक्तजः कफः ॥

विस्मयगन्धास्यहृच्छूलदीनो वै विकलेन्द्रियः ।

रक्तनिष्ठीवनोपेतः सश्वासोपि मदातुरः ॥

क्षीयते सततं गात्रं मोहस्तृष्णा च जायते ।

इत्येतैर्लक्षणैर्युक्तं रक्तकासं विनिर्दिशेत् ॥

इति रक्तकासलक्षणम् ।

જે માણસ અતિશય અમ કરે છે, જેની છાતીમાં ક્ષત થયું હોય છે, જે ધાતુક્ષય થવાથી ક્ષીણ થઈ ગયો હોય છે, જે અતિવશો સંતાપ કરે છે, જે રક્ષ બોજન કરે છે તથા જે પડવાથી પછાત છે, તેને રક્તથી ઉત્પન્ન થયેલી ઉધરસ થાય છે. તે માણસના મુખનો વાસ કોહોવાણુ જેવો આવે છે, તેની છાતીમાં શૂળ થાય છે, તેની આકૃતિ દીન કે કિસાહ વગરની હોય છે, તેની દંદ્રિયોની શક્તિ ઘટી જવા લાગે છે, તેને ગળદે કોણી પડે છે, બોલતાં ચાલતાં શ્વાસ ચડે છે અને અમથો ખેડો હોય ત્યારે પણ લાંઘ્યા કરે છે, તેણે કેદ કરી હોય તેમ તે ઘેરાયલો રહે છે, તેનું શરીર રાતદિવસ ઘટતું જાય છે, તેને મૂર્છા આવે છે અને તરસ લાગે છે. એવાં એવાં લક્ષણો ઉપરથી વૈદે જાણવું કે એ રોગીને રક્તપ્રસ અથવા કોણીની ઉધરસ થયેલી છે.

क्षयः सन् लक्षण.

अथ क्षयानुमानेन लक्ष्यते कासलक्षणम् ।

पाण्डुरोगे तथा यक्ष्मे गुल्मे चापि क्षतक्षये ॥

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય ખારભો.

૪૮૯

શોફાર્શોસોઃ પ્રતિદયાયે ચાવદયં કાસસમ્ભવઃ ।

एतेषां चानुमानेन कासं संलक्षयेद्भृशम् ॥

ક્ષયરોગનાં ચિન્હ જે ખાંસીમાં હોય તેને ક્ષયની ઉધરસ જાણવી, અર્થાત્ ક્ષયરોગવાળાને થયેલી ખાંસી તે ક્ષયકાસ કહેવાય છે. તેમજ પાંડુરોગમાં, રાજક્ષયમાં, ગુહ્મમાં, ઉરઃક્ષત ક્ષયમાં, સોજના રોગમાં, અર્શરોગમાં અને સલેખમમાં અવશ્ય ખાંસી ઉત્પન્ન થાય છે. માટે તે તે રોગમાં જે જે દોષનો પ્રકોપ હોય તે ઉપરથી તે રોગની ખાંસી પણ કયા દોષથી ઉત્પન્ન થઈ છે તેનું અનુમાન કરવું.

કાસના બીજા પ્રકાર.

स्वविराणां जरत्कासः सोऽपि याप्यः प्रकीर्तितः ।

बालानां जायते कासो धातुवैकल्ययोगतः ॥

एते कासाः समुद्दिष्टा दशधा भिषगुत्तमैः ।

तेषां कार्यः प्रतीकारः पथ्यं भेषजमेव च ॥

इति कासलक्षणम् ।

વૃદ્ધ અવસ્થાવાળાને જે ખાંસી થાય છે તેને જરત્કાસ કહે છે, અને એ ખાંસી યાપ્ય છે. એટલે તે બિલકુલ મટી શકતી નથી, પરંતુ ઔષધાદિકથી તેની વેદના ઓછી કરી શકાય છે. બાળકોના શરીરની ધાતુમાં ઘટાડો થવાથી તેમને ખાંસી ઉત્પન્ન થાય છે, એ બાળખાંસી પણ ખાંસીનો એક પ્રકાર છે. એવી રીતે ઉત્તમ વૈદ્યોએ દશ પ્રકારની ખાંસી કહેલી છે. એ સર્વે ખાંસીઓવાળાને પથ્ય આહાર વિહાર આપીને તથા માદ્રક ઔષધ આપીને તેમનો પ્રતીકાર કરવો.

શતભૂલી ક્વાથ,

शतमूलिकायाः कथितः कषायः पीतः कणाचूर्णयुतः सुखोष्णः ।

नृणां निहन्यान्मरुतोद्भवं तु कासं सशूलं च विपाचनं स्यात् ॥

શતભૂલીનો ક્વાથ કરીને તે થોડો થોડો ગરમ હોય સારે તેમાં પીપરનું ચૂર્ણ નાખીને પીવો; એ ક્વાથ મનુષ્યોનો વાયુથી ઉત્પન્ન થયેલો કાસ મટાડે છે, શૂળ મટાડે છે અને પાચન કરે છે.

૪૯૦

હારીતસંહિતા.

ભાર્ગી આદિ ક્વાથ.

ભાર્ગીસઠીગોસ્તનીગૃહ્ણવેરગૃહ્ણીકણાચૂર્ણયુતોઽવલેહઃ ।

ગુડેન તૈલેન હિતો વિનાશયેત્ મરુદ્ધવં કાસવિકારમાશુ ॥

ભારંગ, પડકચુરો, દ્રાક્ષ, આદુ (સુંદ), કાકડાસીંગ, પીપર, એ ઔષધોનું ચૂર્ણ કરીને તેમાં ગોળ તથા તેલ નાખીને ચાટવા આપવું. એ ચાટણથી વાયુની ખાંસી નાશ પામે છે.

વિંધાદિ ચૂર્ણ.

વિશ્વદુઃસ્પર્શગૃહ્ણીસઠીપુષ્કરં

દારુભાર્ગીકણામુસ્તરાસ્નાયુતમ્ ।

શર્કરાયુક્તમેતં હિતં ચૂર્ણિતં

કાસનિઃશ્વાસવાતોદ્ધવં હન્તિ વૈ ॥

इति वातकासचिकित्सा ।

સુંદ, ધમાસો, કાકડાસીંગ, પડકચુરો, પુષ્કરમળ, દેવદાર, ભારંગ, પીપર, મોથ, રાસના, એ ઔષધોનું ચૂર્ણ કરીને તેમાં સાકર મેળવીને આવથી વાયુથી ઉત્પન્ન થયેલી ઉધરસ તથા શ્વાસ મટે છે.

કટુકૃણાદિ કંકડ.

કટુફલં કતૃણં મુસ્તા વચા ધાન્યકં પર્પટં દેવદારુસ્તથા ।

દાર્વિવિશ્વાયુતં કર્કટં કલ્કયેત્ પાનમેતન્મધુસંયુતં માનવઃ ।

કાસિનાં કાસમાશુ પ્રતીકારયેચ્છેષ્મસંભૂતતાપક્ષયં પીનસં ॥

શોષકઠગ્રહં શ્લેષ્મવાતાત્મકં નાશયત્યાશુ હિક્કાઞ્ચરં શ્લેષ્મિકમ્ ।

इति कटुफलादि ।

કચ્છળ, રોહિસલાસ, ભારંગ, મોથ, વજ, ધણા, પિત્તપાપટો, દેવદાર, દારુકાદર, સુંદ, કાકડાસીંગ, એ સર્વનું કલ્ક કરીને તેમાં મધ નાખીને તે પીવું. એ ઔષધથી ખાંસીના રોગવાળાની ખાંસી જલદી મટે છે. કઠ્થી થયેલો તાવ, ક્ષય, પીનસ, શોષ, કંઠ અને વાયુથી થયેલો કંઠગ્રહ, કઠ્થી થયેલી હિક્કા અને જવર એ સર્વે રોગ મટે છે.

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય આરભો.

૪૯૧

દ્રાક્ષાદિ અવલેહ.

દ્રાક્ષામલકયાઃ ફલપિપ્પલીનાં કોલં સખર્જૂરયુતોઽવલેહઃ ।

સપિત્તકાસક્ષયનાશકારી સકામલં પાણ્ડુહલીમકં ચ ॥

દ્રાક્ષ, આમળાં, કવચફળ, પીપર, ખોર, ખજૂર, એ સર્વને એકત્ર કરીને તેનું ચાટણુ બનાવવું. એ ચાટણુ ચાટવાથી પિત્તની ખાંસી, ક્ષય, પાંદુરોગ અને હૃદયીમક, એ સર્વે નાશ થાયછે.

અક્ષાદિ કલ્ક.

વલાઘૃહત્યૌ મધુકં વૃષં ચ તથૈવ કુઠું પિચુમન્દકં ચ ।

ગવાં સ્તનીસંયુતકલ્કમેતત્ પાનં હિતં પિત્તકફાત્મકે ચ ॥

અળખીજ, રીંગણી, જેહીમધ, અરડૂસો, ઉપલેટ, લીંબડો, દ્રાક્ષ, એ સર્વને એકત્ર કરીને તેનું કલ્ક કરવું. એ કલ્કને પાણીમાં આગાળીને પીવાથી પિત્ત તથા કફથી થયેલી ખાંસી મટે છે.

મુસ્તાદિ ચૂર્ણ.

મુસ્તાટ્રુષકફલત્રિકદારુભાર્ગી

વ્યાઘ્રી સપુષ્પફલમૂલદલૈરુપેતા ।

રાસ્ના વિષા મધુરસા સુરસાદલાનિ

ચૂર્ણં નિહન્તિ કથિતેન જલેન કાસમ્ ॥

વદ્વાથવા ચ ગુટિકા મધુના ગુડેન

સિન્ધૂદ્રવેન મગધાસમહૌષધેન ।

આસ્યે ધૃતા નિશિ વિશાલગુણા ભવન્તિ

શ્વાસં ક્ષયં ક્ષતજકાસમિયં નિહન્તિ ॥

इति मुस्तादिचूर्णम् ।

મોથ, અરડૂસો, ત્રિફળા, દારૂદળદર, ભારંગ, તથા કૂચ ફલ, પાંદડાં અને મૂળ સહિત રીંગણીનો આખો છોડ, રાસના, અતિવિખતી કળી, મૂર્ચી, તુળસીનાં પાંદડાં, એ સમગ્રનાં ચૂર્ણ કરીને ઉકાળેલા પાણી સાથે પીવાથી ઉધરસ મટે છે.

અથવા ઉપર કહેલાં મોથ આદિ ઔષધોમાં સિંધવ, પીપર અને સુંઠ, એ ત્રણ ઔષધો મેળવીને તેની મધથી અથવા ગોળથી ગોળી

૪૯૨

હારીતસંહિતા.

આંધવી. અને ખાંસીના રોગવાળાએ તે ગોળી સત્રે મુખમાં રાખવી તેથી તે ધણે ગુણુ આપે છે તથા તે શ્વાસ, ક્ષય અને લોહીથી થયેલી ઉધરસને મટાડે છે.

પિત્તકાસ ઉગર શર્કરાદિ લેહુ.

શર્કરા ચૈવ સ્વર્જૂરં દ્રાક્ષા લાજઃ કષા મધુ ।

સર્પિયુતો હિતો લેહઃ પિત્તકાસનિવારણઃ ॥

इति पित्तकासचिकित्सा ।

સાકર, ખજૂર, દ્રાક્ષ, ડાંગરની ઘાણી, પીપર, મધ, એ સર્વમાં થી નાખીને આટવાથી પિત્તથી થયેલી ખાંસી મટે છે.

આટરૂપાદિ અવલેહુ.

આટરૂપકપલાણિ પિચુમંદદલાનિ ચ ।

તુલસીસ્વરસં ચૈવ સઠી મૃદ્ધી મરીચકમ્ ।

ગુણ્ઠી ગુડયુતં લિહ્યાત્કાસે વાતકફાત્મકે ॥

અરૂસાનાં પાંદડાં, લિંબડાનાં પાંદડાં, તુળસીનાં પાંદડાંને રસ, પરક્યુરો, ભારંગ, મરી, સુંદ, એ સર્વને ગોળમાં નાખીને તેને આટવાથી વાયુ તથા કફથી થયેલી ઉધરસ મટે છે.

ભાગ્યાર્ધાદિ ક્વાથ.

ભાગ્યાર્ધાશ્ચ નાગપિપ્પલ્યાઃ પિબેત્ ક્વાથં સુસ્થોષ્ણકમ્ ।

કફે કાસે પ્રતિશ્યાયે શ્વાસે હૃદ્રોગસંશ્લિકે ॥

ભારંગ અને ગજપીપરનો ક્વાથ કરીને તે થોડો થોડો ગરમ હોય ત્યારે પીવો, તેથી કફની ખાંસી, સળખમ, શ્વાસ, છાતીનો રોગ એ સર્વ મટે છે.

આર્દ્રક રસનો પ્રયોગ.

આર્દ્રકસ્ય રસં નીત્વા મધુના ચ પિબેત્ સુધીઃ ।

કાસે શ્વાસે પ્રતિશ્યાયે જ્વરે શ્લેષ્મસમુદ્ભવે ॥

૧ ભાગીનાગરપિપ્પલ્યાઃ. પ્ર૦ ૨-૩.

તૃતીયસ્થાન—અધ્યાય આરભો.

૪૯૩

આદનો રસ કાઢીને તેમાં મધ નાખીને ગાઢા પુરુષે તે પીવો.
એ પીવાથી ખાંસી, શ્વાસ, સળેખમ, તથા કફથી ઉત્પન્ન થયેલો તાવ,
એ સર્વ મટે છે.

કફ્ફલાદિ ક્વાથ.

કદ્દાલં મૂત્રણં ભાર્ગીં મુસ્તં ગૃંગીં વચાભયા ।

શુઠીં પર્યટકં ચૈવ સુરાઢ્ઢં ચ જલે ગૃતમ્ ॥

મધુના સંયુતં પાનં કાસે વાતકફાત્મકે ।

શ્વાસે હિક્કાજ્વરે શોષે મહાકાસે ચ દારુણે ॥

इति कफकासचिकित्सा ।

કાયફલ, રેહિસ, ભારંગ, મોથ, કાકડાસાંગ, વજ, હરડે, સુંદ,
પિત્તપાપડો, દેવદાર, એ સર્વને પાણીમાં ઉકળાવેને તેમાં મધ મેળવીને
પીવું, તેથી વાયુ તથા કફથી થયેલી ખાંસી, શ્વાસ, હેઝકી, તાવ, શોષ
અને મહાદારુણ એવી ઉધરસ એ સર્વ મટે છે.

લઘુતાલીસાદિ ચૂર્ણ.

તાલીસપત્રં મરિચં ચ વિશ્વા ઇયામાયુતં ચોત્તરભાગવૃદ્ધ્યા ।

ત્વક્પત્રકેનાપિ લવઙ્ગમેલા ક્ષૌદ્રં કળા ચાષ્ટગુણા સિતા ચ ॥

લિહ્યાત્ પ્રભાતે શ્વસને ચ કાસે પ્લીહારુચી પીનસર્છાદિહિક્કામ્ ।

શોફાતિસારં વ્રહ્મણીં ચ પાણ્ડું ક્ષયં નિહન્યાત્ ક્ષતજં ચ યક્ષમ્ ॥

इति लघुतालीसादि ।

તાલીસપત્ર, મરી, સુંદ, પીપર, એ ચાર ઔષધ ઉત્તરોત્તર એક
એક ભાગ વધતાં લેવાં, પછી તેમાં એક ભાગ તજ, એક ભાગ
તમાકુપત્ર, એક ભાગ લવંગ અને એક ભાગ એલચી, મેળવવાં. આઠ
ભાગ સાકર લેવી. એ સર્વનું ચૂર્ણ કરીને તેને સવારના પોહોરમાં મધ
સાથે આટવું. એથી કરીને શ્વાસ, ખાંસી, પ્લીહ (બરેણ), અરચિ,
પીનસરોગ, ઉલટીનો રોગ, હેઝકીનો રોગ, સોળનો રોગ અતિસારનો
રોગ, બ્રહ્મણીનો રોગ, પાંડુરોગ, ક્ષયરોગ, અને ઉરઃક્ષતરોગ, એ સર્વે
નાશ પામે છે.

૧ પિપ્પલ્યા ચાષ્ઠી ગુણિતા સિતા ચ. પ્ર૦ ૧ લી.

૪૨

૪૯૪

હારીતસંહિતા.

બૃહત્તાલીસાદિ ચૂર્ણ.

તાલીસં ત્રિફલાપ્રિયકુમ્ભગધામૂલં ચ મુસ્તા સઠી
 દાર્વેલાદલનાગકેસરલવંગાનાં તથા નાગરાઃ ।
 કૃષ્ણાકોલકબાલકં સંચવિકા મૂર્વા વિષા કર્કટં
 દ્રાક્ષા કુષ્ઠનિશામ્નિવત્સકવૃષં ગોકણ્ડતિક્તા તથા ॥
 વૃક્ષામ્લં ચ સદાહિમામ્લકરસં પક્વાનિ બદરાણિ ચ
 પતેષાં સમભાગચૂર્ણવિહિતં યોજ્યા સમા શર્કરા ।
 યોજ્યં ચાર્ધપલં નિહન્તિ ક્ષતજં કાસં તથા શ્વાસકં
 પાણ્ડૌ કામલમેહશોષગુદજે શસ્તં સદા ચક્ષ્મિણામ્ ॥

इति बृहत्तालीसाद्यं क्षयकासहरम् ।

તાલીસપત્ર, હરેડે, બહેડાં, આમળાં, ડાંગ, પીપરીમૂળ, મેથ, પડકરુરો, દારહળદર, એલચી, તમાલપત્ર, નાગકેસર, લવંગ, સુંદ, પીપર, ખોર, વીરણુવાળો, ચવક, મૂર્વા, અતિવિષ, કાકડાસીંગ, ઉપ-સેટ, હળદર, ચિત્રો, કડાછાલ, અરડૂસો, ગોખર, કડૂ, આમચૂર; દાડિમ, ખીજોરાનો રસ, પાકાં ખોર, એ સર્વે સમાન ભાગે લેઈને તેનું ચૂર્ણ કરવું તથા તેમાં તે સર્વના સમાન ભાગે સાકર નાખવી. પછી એ ચૂર્ણ એ તોલા ખાતું. તેથી ઉરઃક્ષત કાસ, શ્વાસ, પાંડુ, કમળો, પ્રમેહ, શોષરોગ, અર્શરોગ, અને ક્ષયરોગ, એ સર્વે મટે છે.

મધુયષ્ટિકાદિ ચૂર્ણ.

મધુયષ્ટિકયા લાક્ષા શતાઘ્વા કર્કટાઘ્વયમ્ ।
 દ્રાક્ષા શતાવરી ચૈવ ત્રિગુણા વંશરોચના ॥
 સર્વૈઃ સિતા સમા યોજ્યા યુક્તં ચ મધુસર્પિષા ।
 ક્ષતકાસે રક્તપિત્તે રાજક્ષયે વિશેષતઃ ॥

જેડીમધ, લાખ, સુવા, કાકડાસીંગ, દ્રાક્ષ, સતાવરી, અને એ સર્વથી બમણું વંશલોચન લેવું. એ સર્વે ઔષધિઓનું ચૂર્ણ કરીને તે ચૂર્ણમાં (યોગણી) સાકર મેળવવી. પછી તેમાં મધ અને ઘી મેળ-

૧ વરજનો. પ્ર૦ ૨ જી. ૨ લાવપ્રકારમાં સેલડી, ઇશુવાલિકા નામની સેરડી, પદ્મકાષ્ઠ, કમળતું મૃણાલ, કમળ, અને સુખડ, એટલાં ઔષધ વધારે લેવાનાં છે.

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય બારમો.

૪૬૫

ધીને તે ચૂર્ણ ખાવું. એ ચૂર્ણ ઉરઃક્ષત કાસને રક્તપિત્તને અને વિશેષે કરીને રાજક્ષયને મટાડે છે.

ધવાદિ ક્વાથ.

ધવાર્જુનકદંબાનાં જંબ્વામ્રત્વકૂચ તત્સમ ।
મનઃશિલાસકાસીસં ક્વાથં કૃત્વા સર્સૈધવમ્ ।
ગુડેન સર્પિષા યુક્તં હન્તિ કાસં ક્ષતોદ્ભવમ્ ॥

ધાવડો, સાદડ, કદંબ, જંબૂડો, આંબો એ સધળાની છાલ સમાન લેવી. તથા તેની સમાન મનશિલ તથા હીરાકસી લેવી. એ સર્વેના ક્વાથમાં ગોળ તથા ધી નાખીને પીવાયા ઉરઃક્ષત કાસ મટે છે.

કેટલાક વૈદ્યોનું એમ કહેવું છે કે ધાવડો, સાદડ, કદંબ, જંબુડો અને આંબો, એમની છાલ વિશેષે કરીને રાજયક્ષમાને મટાડનારી છે માટે તેનો યોગ પાછલ કહેલા મધુચક્રિકાદિ ચૂર્ણ ભેજો કરવો; અને મનશિલ, હીરાકસી તથા સિંધવ, એ ત્રણનું ચૂર્ણ ગોળ તથા ધી સાથે ચાટવું તેથીજ ઉરઃક્ષત મટેછે, એવો અર્થ કરવો. અને મૂળમાં ક્વાથ છે ત્યાં ચૂર્ણ એમ જોઈએ. એ બેમાંથી કયું મત ગ્રહણ કરવા જોવું છે એ બુદ્ધિમાન વૈદ્યોએ વિચારી લેવું.

વમનના પ્રયોગ.

इति कासप्रतीकारो वमनं वक्ष्यतेऽधुना ।
वचासैधवतोयेन वमनं वातकासिनाम् ॥
दशमूलजलं वापि सैधवेन युतं पिबेत् ।
वमनं वातकासानां नाशनं कंठशोधनम् ॥
स्वरे पटुत्वं भवति वांतिर्नरेऽवशिष्यते ।
आकंठं पीत्वा दुग्धं तु वमनार्थं ततः पुनः ॥
देवदाली जलं क्षौद्रं स्वल्पं पीत्वा तु वामयेत् ।
मदनक्वाथं पिबेद्वापि वमनार्थं विचक्षणः ॥
निरवशेषे तु वमिते पिबेत् क्षीरं सुशीतलम् ।

इति पैत्तिके वमनम् ।

૪૯૬

હારીતસંહિતા.

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે ખાંસીના ઉપાય કહ્યા; હવે વમન કરાવીને ખાંસી મટાડવાના ઉપાય કહિયે છીએ. જેમને વાયુની ખાંસી થઈ હોય તેમને વજ તથા સિંધવનું પાણી પાછને ઉલટી કરાવવી. અથવા સૈંધવ નાખીને દશમૂળનો ક્વાથ પાવો. એ એમાંથી ગમે તે એક ઉપાય કરવાથી વાયુની ખાંસીવાળાને વમન થઈને ઉધરસ મટશે, કંઠ સ્વચ્છ થશે, અને સ્વર સારો થશે. જે વમન કરાવેલા માણસને વમન સાફ ન થતાં વમન થવાનો કાંઈક ભાગ પેટમાં રહી જાય તો ફરીને ગળા સુધી દૂધ પીવું અને પછી કુકડવેલાના ફળનું પાણી મધ સાથે થોડુંક પીવું તેથી ઉલટી થશે. અથવા કાલા પુરૂષે મીઠાળનો ક્વાથ કરીને તે પીવો, તેથી પણ સંપૂર્ણ ઉલટી થશે. જ્યારે કાંઈ બાકી ન રહે એવી ઉલટી થાય ત્યારે અતિ દુંડુ દૂધ પીવું એવી રીતે કરેલું વમન પિત્તાના રોગવાળાને ફાયદો આપે છે.

કફકાસ ઉપર વમન ઔષધ.

અંકોલુકસ્ય મૂલં વા મૃદ્ધા ચોષ્ણેન વારિણા ।

વમનાર્થં પિબેચ્છીઘ્રં વમયત્યતિમાનયમ્ ॥

તંદુલીયકમૂલં વા પિબેચ્છોષ્ણેન વારિણા ।

વમનં જાયતે તેન કટુતુંબીજલેન વા ॥

દેવદાલીફલજલં પિબેત્સ્વલ્પં સશર્કરમ્ ।

તેન વામયતે શીઘ્રં કાસે તક્કસમુદ્ભવે ॥

નિરવશેષે ચ વમિતે પયઃપાનં વિધીયતે ।

ક્લેદો યદિ નોપશમેત્તદા દેયં સશર્કરમ્ ॥

વમનાત્પરતો મક્ષેત્પથ્યા સગુહનાગરા ।

વાતકાસવિનાશાય શૃંગી વાપિ ગુડાન્વિતા ॥

અંકોલીનું મૂળ ગરમ પાણી સાથે ઘસીને વમન કરવા માટે પીવું; તેથી મનુષ્યને જલદી વમન થાય છે. તાંદુલજનું મૂળ ગરમ પાણી સાથે પીવાથી અથવા કડવી તુંબકીને ઉકાળીને તેનું પાણી પીવાથી ઉલટી થાય છે. કડ્ઢી થયેલી ઉધરસવાળાને કુકડવેલાના ફળનું પાણી સાકર સાથે થોડું પાવું તેથી જલદી ઉલટી થાય છે. અને જ્યારે સંપૂર્ણ ઉલટી થાય ત્યારે તેને દૂધ પાવું યોગ્ય છે. જે ઉલટીના ઉછાળા શમે નહિ તો

તૃતીયસ્થાન—અધ્યાય બારમો.

૪૯૭

સાકર સાથે દૂધ પાતું. ઉલટી કર્યા પછી હરડે, ગોળ અને મુંઠ ખાવી, તેથી વાયુની ખાંસી મટેછે; અથવા કાકડાસીંગ ગોળ સાથે ખાવાથી પણ વાયુની ઉધરસ મટી જાયછે, આમળાં, દ્રાક્ષ, મધ અને સાકર એ ઔષધને પૂર્વે કહ્યું છે તેમ યોગ્યવાથી પિત્તની ખાંસી નાશ પામેછે.

કંકણસ ઉપર અવલેહ.

આમલકયાઃ ફલં દ્રાક્ષામધુશર્કરયા યુતમ્ ।

પિત્તકાસવિનાશાય પુરા પ્રોક્તં વિધેયકમ્ ॥

આટરૂષરસં મૂત્રં તથા કુટ્જમૂલકમ્ ।

સોમાંજનકમૂલસ્ય રસં ચ મરિચાન્વિતમ્ ॥

ચૂર્ણં વિમીતકસમં ગુડેન સર્પિષા યુતમ્ ।

મૃદ્ધમ્નિના વિપકં ચ લિહેત્કાસે કફોદ્ભવે ॥

અરડૂસાનાં પાંદડાંનો રસ, ગાયતું મૂત્ર, ઉદ્ધિગવના છોડનું મૂળ, સરગવાના મૂળનો રસ, મરીતું ચૂર્ણ, બેહેડાના ફલની છાલ, એ સર્વે સમાન ભાગે એકઠું કરીને ગોળ તથા ધીમાં નાખીને ધીમા તાપથી પકવ કરવું. તથા કદ્ધી ઉત્પન્ન થયેલી ખાંસી ઉપર તે આટવું.

મહાકાસનો ઉપાય.

મનઃશિલાસમાલિસં વદરીદલમાતપે ।

શોષિતં પયસા પિષ્ટ્વા પાનં મધુસમન્વિતમ્ ।

एष हन्ति महाकासं श्वासं वापि सुदारुणम् ॥

બોરડીનાં પાંદડાં લાવીને તેના ઉપર મનશિલનો લેપ કરવો, અને તેને તડકે સૂકવવાં. પછી તેને દૂધમાં વાટીને મધ સાથે પીવાં. એ ઔષધ મોટી ઉધરસને તથા મહાકાસને શ્વાસને મટાડે છે.

મરીચાદિ ચૂર્ણ.

कर्षमेकं मरीचस्य कर्षार्धं पिप्पली तथा ।

दाडिमस्य पलं योज्यं निर्गुडीनां पलद्वयम् ॥

क्षारं तथार्धकर्षं तु संयोज्यं यावશूकजम् ।

चूर्णं चोष्णजलेनैव योजयेन्मतिमान् भिषक् ॥

૪૯૮

હારીતસંહિતા.

એક તોલો મરી, અરધો તોલો પીપર, આર તોલો દાડિમ, આઠ તોલો નગોડ, અરધો તોલો જવખાર, એ સર્વને એકત્ર મેળવીને ચૂર્ણ કરીને તેને બુદ્ધિમાન વૈદે ગરમ પાણી સાથે પાવું.

અસાધ્ય ઉધરસ.

ये चौषधिभिरसाध्या ये वा वैद्यैरुपेक्षिताः कासाः ।

ये वा चमन्ति पूयं तेषां नैवौषधं श्रेष्ठम् ॥

જે ઉધરસ ઔષધિવડે મટી શકતી ન હોય, તેમજ જે ઉધરસનો ઉપાય કરવાની વૈદોએ ના પાડી હોય, અથવા જેમને ગળા સાથે પર્ષ પડતું હોય, તેવા રોગીઓને ઔષધ આપવું એ શ્રેષ્ઠ નથી.

બેહેડાનો પુટપાક.

बिभीतकं घृतभृष्टं चूर्णं कृत्वा मिषग्वरः ।

भावितं चाटरूपस्य दलानां च रसेन तु ॥

वेष्टितं चार्कपत्रैस्तु कर्दमेन तु लेपयेत् ।

स्विन्नमग्नौ मुखे कार्यं कासं नाशयते ध्रुवम् ॥

બેહેડાના ધૂળની છાલને ધીમાં શેકીને ઉત્તમ વૈદે તેનું ચૂર્ણ કરવું. તે ચૂર્ણને અરડૂસાનાં પાંદડાંના રસની ભાવના દેવી. ધધી તેના ઉપર આકડાનાં પાંદડાં વીંટીને તેને કાઢવનો લેપ કરવો. એ ગોળાને અગ્નિમાં મૂકીને પકવવો. જ્યારે માંહેલું ઔષધ બધાય ત્યારે તેને બાહાર કાઢીને તે ચૂર્ણ પાવું. એ ઔષધ જરૂર ઉધરસનો નાશ કરેછે.

વાતકફ ઉધરસનો ઉપાય.

पुष्कराह्वं सठी विल्वं सुरसा व्योषहिगुभिः ।

पयःपानं तु तप्तं च कासे वातकफात्मके ॥

પુષ્કરમૂળ, પડકચુરો, ખીલી, તુલસી, સુંડ, પીપર, મરી, હિંગ એ ઔષધોના ચૂર્ણ સાથે ગરમ કરેલું દૂધ પીવાથી વાયુ તથા કફની ખાંસી મટી જાય છે.

કંટકારી ધૂત.

पंचांगं कंटकार्याश्च रसं गृह्णाढकं पुनः ।

घृतप्रस्थं समायोज्यं तथा काथः प्रचक्ष्यते ॥

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય આરભો.

૪૯૯

સઠી વિઙંગબિલ્વાગ્નિવ્યોષં પથ્યાહુદાઙિમમ્ ।
 વૃશ્ચિકાલી બૃહત્યૌ દ્વૌ પૌષ્કરં યાવશૂકજમ્ ॥
 દુરાલભા ચ દ્રાક્ષા ચ પૃથ્વીકા ચામ્લવેતસમ્ ।
 રાક્ષા ગોક્ષુરકં ભાર્ગી શૃંગી દારુયુતં તથા ।
 કૌથં પાદાવશેષં તુ ઘૃતં તુલ્યં વિપાચયેત્ ॥
 કાસે શ્વાસે પ્રતિદ્યાયે કફવ્યાધૌ પ્રશસ્યતે ।
 પાનેન સહિતં ચૈતત્ સર્વશ્લેષ્મગદાપહમ્ ॥

રીંગણીનાં મૂળ, છાલ, પાનાં, ફૂલ અને ફળ સહિત રીંગણીનો
 છોડ લેઈને તેનો રસ ૨૫૬ તોલા લેવો. ધી ચોસઠ તોલા લેવું. હવે
 કૃષી ઔષધિઓનો ક્વાથ લેવો તે કહિયે ઊંચે:—પડકચુર, વાયવિઙંગ,
 ખીલી, ચિત્રો, સુંઠ, પીપર, મરી, હરડે, દાડિમ, લઘુ મહિઙાસીંગ,
 રીંગણી, ભેયરીંગણી, પુષ્કરમૂળ, જવખાર, ધમાસો, દ્રાખ, કાળીજરી,
 આમ્લવેતસ, રાસ્ના, ગોખર, ભારંગ, કાકડાસીંગ, દેવદાર, એ સર્વ
 ઔષધિઓનો ચતુર્થોશ પાણી રહેતાં સુધી ક્વાથ કરીને તેમાં ઉપર
 કહેલું ધી નાખીને પકવવું. એ પકવ થયેલું ધી ઉધરસના રોગવાળાને,
 શ્વાસવાળાને, સળેખમવાળાને, અને કફના રોગમાં હિતકારક છે, એ ધી
 પીવામાત્રથી સર્વે કફના રોગ દૂર થાય છે.

જીવનીયગણનાં ઔષધો.

जीवकर्षभकौ मेदे काकोलयौ मधुकं सहे ।
 जीवंती जीवनीया च मधुरो जीवको गणः ॥

અથ ધૂમપાનમ્ ।

જીવક, ઋષભક, મેદા, મહામેદા, કાંકોલી, ક્ષીરકાંકોલી, જોઠીમધ,
 સેવંતી, ગુલાબ, હરણ્દોડી, લઘુ હરણ્દોડી, એટલા મધુર ઔષધોને
 જીવક અથવા જીવનીયગણ કહેછે.

ધૂમપાનના પ્રકાર.

मनःशिला सकासीसं मरिचं मांसी सुराह्वयम् ।
 गंधकं निवपत्रं च निर्गुंडी सुरदारु च ॥

૧ કલ્ક. પ્ર૦ ૩ જી.

૫૦૦

હારીતસંહિતા.

ગુહસર્પિઃ સમં લિપ્તં નિર્ધૂમાંગારકોષરિ ।
 ઘટસ્વર્પરકં દેયં તત્ર છિદ્રં તુ કારયેત્ ॥
 તેન છિદ્રેણ તં ધૂમં નાડીયંત્રેણ પાયયેત્ ।

મનશિલ, હીરાકસી, મરી, મોરમાંસી, દેવદાર, ગંધક, હીમડાનાં પાંદડાં, નગોડ, તેલીયો દેવદાર, એ ઔષધિઓને સમભાગે લેવી તથા તેમને એકઠી કચરીને તેમાં ગોળ તથા ધી ભેળાવવાં. પછી ધૂમાડા વિનાના દેવતાના અંગારા એક ઘડાની ઠીંગ ઉપર લેઈને તેમાં એક કાણું પાડવું અને કાણુમાં એક લાકડાની નળી અથવા નેહુ એસાડવી. પછી દેવતાના અંગારા પાછળ કહેલું ગોળ ધી ચોપડેલું ઔષધ નાખીને નેહુવાટે ધૂમાડો પાવો.

બીજો પ્રકાર.

અર્કદલં મનઃશિલા તુલ્યં તતોર્ધં કટુત્રિકચૂર્ણમ્ ।
 નિર્ધૂમાંગારપ્રક્ષિપ્તં પૂર્વવત્પાયયેદ્દમ્ ॥
 एते निहन्ति कासं जीर्णं नृणां च कालोत्थम् ।
 अथवा चणकक्षारवस्ति त्रिकटुघृतगुतां पिबेद्દમ્ ॥

इति धूमपानविधिः ।

આકડાનાં પાંદડાં અને મનશિલ બરોબર વજનમાં લેવાં અને સુંદ, પીપર, મરી, એ ત્રણનું ચૂર્ણ તેમનાથી અર્ધું લેવું. એ સર્વને ધૂમાડા વગરના અંગારાપર નાખીને પાછળ કહેલું તેમ ધૂમાડો પાવો. એ સઘળા ધૂમપાનના ઉપાયથી મનુષ્યને ઘણા દિવસનો જૂનો કાસ (ઉધરસ) થયો તે મટી જાય છે. વળી ચણાના ક્ષારની દોવેટ કરીને તે ઉપર સુંદ, પીપર, મરીનું ચૂર્ણ અને ધી ચોપડીને તેનું ધૂમપાન કરવાથી પણ જૂની ઉધરસ મટી જાય છે.

ખાંસીવાળાનું પથ્થ.

जीर्णतंडुलकानां तु सर्पिः सैध्वकं तथा ।
 सामुद्रं लवणं चैव युक्तं पथ्यं च कासिनाम् ॥

૧ મધુગુતાં. પ્ર૦ ૨ જી.

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય તેરમો.

૫૦૧

કુલ્પથાઢક્યમુદ્રાનાં યૂષં શસ્તં મિષગ્વર ।
 શતપુષ્પા તથા કાસમર્દ્વં ચ તંડુલીયકમ્ ॥
 અંગારપ્રષ્ટમાંસાનિ જાંગલાનિ મતાનિ ચ ।
 દિવા સ્પર્શં ન કુર્વીત ન કુર્યાત્તૈલભોજનમ્ ॥
 ન નક્તં દધિ મુંજીત ન સેવેન્નાતિશીતલમ્ ॥

જૂતા ચોખા, ધી, સિંધવ, સમુદ્રનું મીઠું, એટલાં વાનાં ઉધરસના રોગવાળાને માફક આવે એવાં છે. હે વૈદ્યોત્તમ ! કળથી, તુવેર અને મગનું પાતળું પાણી અથવા ઓસામણ હિતકારક છે. સુયા, કસોદરો, તાંદળજી, અમિના અંગારાપર શેકેલું જંગલના પ્રાણીઓનું માંસ, એ સર્વે પણ પથ્ય છે. ખાંસીના રોગવાળાએ દિવસે જીવવું નહિ; તેલચુક્ત ભોજન કરવું નહિ; રાત્રે દહીં ખાવું નહિ તેમ અતિ શીતળ પદાર્થોનું સેવન કરવું નહિ.

इति आत्रेयभाषिते हारीतोत्तरे तृतीयस्थाने कास-
 चिकित्सा नाम द्वादशोऽध्यायः ।

ત્રયોદશોઽધ્યાયઃ ।

હેડકીના રોગની ચિકિત્સા,

હેડકી રોગના હેતુ.

આત્રેય ઉવાચ ।

રુક્ષાતિશીતલવિદાહિતભોજનૈર્વા

વ્યાયામખારપથવેગવિઘાતતશ્ચ ।

તૃષ્ણાતિભોજનરજોતિરતિપ્રસંગા-

દ્વિક્કાન્વિતસ્ય શ્વસનં ભવતે નરશ્ચ ॥

આત્રેય કહે છે—અતિ રુક્ષ (લૂખું), દંડું અને દાહ કરે એવું ભોજન કરવાથી, કસરત કરવાથી, ખાર વહન કરવાથી, મુસાફરી કર-

૫૦૨

હારીતસંહિતા.

વાથી, વેગવડે વાગવાથી, તરસ રોકવાથી, અતિશય ભોજન કરવાથી, ગળામાં રજ જવાથી અને અતિશય મૈથુન કરવાથી મનુષ્યને હિક્કા (હેડકીનો રોગ) તથા શ્વાસ ઉત્પન્ન થાય છે.

હેડકીના પ્રકાર.

ત્રીવ્રજવરેત્યશનક્ષીણતનોસ્તુ મંદં
પ્રાણાત્યયે ભવતિ વા ચલિતે હ્રુદાને ।
સા પંચધા નિગદિતા યમલા ચ ક્ષુદ્રા
ગંભીરિકાથ મહતીતિ ભવન્તિ પંચ ॥

ત્રીવ્રજવરના વેગથી અથવા અતિશય ખાવાથી અથવા શરીર ક્ષીણ થઈ જવાથી ધીમા વેગવાળી હેડકી ઉત્પન્ન થાયછે; તેમજ પ્રાણુ જતી વખતે ઉદાનવાયુ પોતાના સ્થાનમાંથી ચલિત થાય છે તેથી પણ હેડકી ઉત્પન્ન થાય છે. એવી હેડકીના પ્રકાર પાંચ છે. ૧ યમલા, ૨ ક્ષુદ્રા, ૩ ગંભીર, ૪ મહતી, અને ૫ આહારજન (ખાવાથી ઉત્પન્ન થયેલી) એવા પાંચ તેના પ્રકાર છે.

આહારજનું લક્ષણ.

સહસા હારણનેન મધ્યે સંકુચિતોડનલઃ ।

ઊર્ધ્વમુદ્ધિરતે વાયું તેન ચાહારજા સ્મૃતા ॥

इत्यन्हारजा हिक्का ।

આહાર કરવાથી કે પીવાથી વાયુ એકાએક વચમાંજ સંકોચ પામી જાય છે તે પછી રહી રહીને આહાર નીકળે છે તે 'આહારજન' હેડકી કહેવાય છે.

યમલાનું લક્ષણ.

चिरं स्थित्वातिवेगेन कंपयन्ति शिरोगलम् ।

युग्मकेन भवेद्या तु सा युग्मेत्यभिधीयते ॥

इति यमलानामहिक्का ।

જે હેડકી એકવાર આવ્યા પછી ઘણી વારે આવે; તથા આવતી વખતે માથું અને ડોકું કંપાવી નામે; તેમ જ બન્ને સાથે આવે તેને યમલા નામે હેડકી કહેછે.

તૃતીયસ્થાન—અધ્યાય તેરમે.

૫૦૩

શુદ્રાહિકાનું લક્ષણ.

હૃદયાન્નિર્ગતા યા ચ મંદેનાપિ પ્રવર્તતે ।

સા ચ શુદ્રા મવેદ્દિકા યા મર્મ બાધતે ન ચ ॥

इति शुद्रानामहिका ।

જે હેડકી છાતીમાંથી ઉપડે છે તથા ધીમા વેગથી પ્રવૃત્ત થાયછે. તથા જે હેડકી મર્મસ્થાનને બાધ કરતી નથી તેને શુદ્રા નામે હેડકી કહેછે.

ગંભીરા હેડકીનું લક્ષણ.

નાભેઃ સમુત્થિતા યા ચ શ્વાસેન સહ ધાવતિ ।

ગંભીરનાદિની યા ચ ગંભીરા બહુપદ્રવા ॥

इति गंभीराहिका ।

જે હેડકી નાભિમાંથી ઉત્પન્ન થઈને શ્વાસ સહિત બાહ્ય નીકળે છે તથા જેનો નાદ ગંભીર (ઊંડાણમાંથી થતો હોય તેવો) હોય, તેને ગંભીરા હિક્કા કહેવી. એ હેડકી ઘણા ઉપદ્રવોવાળી હોય છે.

મહતી હેડકીનું લક્ષણ.

સમૂલા શ્વાસસંયુક્તા સંપીડયતિ મર્મણિ ।

ઉલ્લોલવદ્રાત્રકંપો મહતી સા નિગચતે ॥

इति महतीनाम हिका ।

જે હેડકી મૂળવાળી હોય એટલે જેને ઉત્પન્ન થવાનું મૂળ ઊંડું હોય, જે ઉપજતાં શ્વાસ થતો હોય, જેથી મર્મમાં પીડા થતી હોય, તથા જે આંતરડાં ઉંચે ચઢતાં હોય તેમ કરીને શરીરને કંપાવે છે તેને મહતી હેડકી કહેછે.

હિકાનું સાધ્યાસાધ્યત્વ.

આહારજા યમલજા દ્વે સાધ્યે ભિષજાં વર ।

ગંભીરા કષ્ટસાધ્યા ચ ન સાધ્યાં મહતીં વિદુઃ ।

હે વૈદ્યોત્તમ, આહારથી ઉત્પન્ન થયેલી હેડકી તથા યમલા એટલે

૫૦૪

હારીતસંહિતા.

જે હેડકી એ એ સાથે આવે છે તે એ સાધ્ય છે. ગંભીરા હેડકી કષ્ટ-સાધ્ય છે અને મહતી નામે હેડકી અસાધ્ય છે.

આહારજ્ઞ હિક્કાની ચિકિત્સા.

આહારજ્ઞાયાં વમનં કુર્યાદ્વા સ્વપ્રકં નરઃ ।

મયાદ્વીમત્સકાદ્વાપિ સિધ્યતે સા દ્વિજોત્તમ ॥

આહારજ્ઞ હેડકીવાળાને ઉઘટી કરાવવી, અથવા ઉંઘાડી દેવો; અથવા હે દ્વિજોત્તમ ! ભયથી કે બીભત્સ પદાર્થોના દર્શન વગેરેથી પણ એ હેડકી મટે છે.

યમલા હેડકીની ચિકિત્સા.

યમલા યા મવેદ્દિકા તસ્યાં ક્ષીરં તુ પાયયેત્ ।

વમનં વા પ્રશસ્તં સ્યાન્નાસ્વસ્થે વમનં હિતમ્ ॥

યમલા હેડકી કે જે એ એ જોડે આવે છે તેમાં શેગીને દૂધ પાવું. અથવા ઉઘટી કરાવવી એ પણ હિતકારક છે. પણ શેગી અસ્વસ્થ હોય એટલે તેના શરીરને દીક ન લાગતું હોય-ધણે હેરાન હોય તો વમન કરાવવું હિતકર નથી.

બીજો ઉપાય.

કોલાસ્થિમજ્જાંજનલાજકાનાં ભૂતિબકુષ્ણામલકીફલાનામ્ ।

વિશ્વૌષધં વા કથિતં સિતાઢ્યં પાનં ચ હિક્કાશમનાય દેયમ્ ॥

ઘોરના હળિયાની મીઠ, કાળા સરગવાતું છોડું, ઝાંગરની ધાણી, કરિયાતું, પીપર, આમળાં અને સુંઠ એ ઔષધો સમાન ભાગે લેઈને તેનો ક્વાથ કરીને તેમાં સાકર નાખીને પીવાને આપવું તેથી હિક્કાતું દરદ શમે છે.

ત્રીજો ઉપાય.

પટોલાનાં ફલં વાપિ સ્વજૂરી ક્રમુકં તથા ।

લેહો હિક્કાવિનાશાય હિતોયં મધુના યુતઃ ॥

મધુકં મધુસંયુક્તં હિક્કાશ્વાસનિવારણમ્ ।

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય તેરમો.

૫૦૫

પટોળનું ડૂળ અથવા ખજૂર અને મેથ, એમાંથી હરકોઈ એકને મધ સાથે ચાટવાથી હિક્કા મટે છે. જેઠીમધને મધ સાથે ચાટવાથી હિક્કા તથા શ્વાસ મટે છે.

ચોથો ઉપાય.

સ્રવ્યેન વા લોહિતચંદને ચ દુધ્યેન વા નાગરમાક્ષિકં ચ ।

ક્ષીરેણ વાલકરસઃ પ્રયોજ્યઃ પાનેન હિક્કાં જયતે નરાણામ્ ॥

સ્ત્રીના ધાવણુ સાથે રતાંજલિ (રક્તચંદન) ધસીને પીવું; અથવા દૂધ સાથે સુંઠ તથા મધ પીવું, અથવા દૂધ સાથે લાખનો રસ (અળતો) પીવો. એમાંથી હરકોઈ એક ઔષધ પીવાથી મનુષ્યોની હેડકીની પીડા નાશ પામે છે.

પાંચમો ઉપાય.

વોજપ્રપૂરસ્ય રસં ગૃહીત્વા પથ્યાસિતાઘ્નં મધુના દ્રવંતી ।

પાનેન હિક્કાં શમયેચ મોહં ભ્રમં ચ કાસં શ્વસનં નિહન્યાત્ ॥

ખીજેરાનો રસ લેઈને તેમાં હરડેનું ચૂર્ણ તથા સાકર મેળવીને તે પીવું; અથવા ઉદરકણીનો રસ લેઈને તેને મધ સાથે પીવો. એ એમાંથી ગમે તે એક અથવા બન્નેને એકત્ર કરીને પીવાથી હિક્કા શમી જાય છે; તથા મોહ, અકરી, ઉધરસ, અને શ્વાસ નાશ પામે છે.

છઠ્ઠો ઉપાય.

શુંઠી શિવા માગધિકાથવાપિ કૃષ્ણામલક્યા સહ ગૃંગવેરમ્ ।

ચૂર્ણં સિતાક્ષૌદ્રયુતોઽવલેહો હિક્કાચિનાશાય નરસ્ય શીઘ્રમ્ ॥

સુંઠ, હરડે અને પીપર; અથવા પીપર, આંબળાં અને સુંઠ; એ એમાંથી ગમે તે એકના ચૂર્ણને સાકર અને મધસાથે મેળવીને ચટાડવાથી મનુષ્યની હેડકીની પીડા જલદીથી નાશ થાય છે.

હેડકીની સામાન્ય ક્રિયાઓ.

વારંવારં યોજયેદ્દેહપાનં હિક્કાશાંતિર્દૃશ્યતે યાવદેવ ।

વાયો રોધં તર્જયેત્તિસચયેદ્વા વીમત્સં વા કૌતુકં દર્શયેદ્વા ॥

૧ ચંદનેન. પ્ર૦ ૨ જી.

૪૩

૫૦૬

હારીતસંહિતા.

एतैः शान्तिं प्राप्यते वै मनुष्यो नाभेरूर्ध्वं बंधयेद्वा दृढेन ।

वक्षो मर्देत्स्वेदयेद्वा मनुष्यमेतैर्वापि प्रेक्ष्यते शान्तिहेतुः ॥

હેડકીના રોગવાળાને બ્યાંસુધી હેડકીઓ શમે લાંસુધી વારંવાર ચાટવાનાં અને પીવાનાં ઔષધ વારંવાર આપ્યા કરવાં. વળી તે રોગ-વાળાનો વાયુ અટકાવવો એ હવે તેનાથી ખમી શકાય લાંસુધી તેનો શ્વાસોશ્વાસ બંધ રખાવવો, તેને ખીહીવરાવવો, તેનાઉપર ઠંડુ ખાણી છાંટવું, તેને કાંઈ ચીતરી ચઢે એવા ખીભત્સ પદાર્થો દેખાડવા, અથવા તેને કાંઈ કૌતુક દેખાડવું. એવા એવા ઉપાયોથી હેડકી શમી જાય છે. વળી નાભિથી ઉપર મળજૂત બંધન બાંધવું; રોગી મનુષ્યની છાતી ચોળવી; અથવા રોગીનો પરસેવો કાઢવો. કેમકે એવા ઉપચાર કરવાથી પણ હેડકી શમી જાય છે એવું જોવામાં આવ્યું છે.

અસાધ્ય હિક્કારોગીનાં લક્ષણ.

क्षतजं शस्त्रनिर्मितं व्याध्यतीसारपीडितम् ।

अतिव्यवायिनं चापि हिकारतं दूरतस्त्यजेत् ॥

જે હિક્કારોગ છાતીમાં ચાંદી પડવાથી થયો હોય, અથવા કાંઈ દુધિયાર વાગવાથી થયો હોય, અથવા હિક્કારાળો રોગી કાંઈ ખીભ વ્યાધિથી કે અતિસારથી પીડા પામતો હોય, અથવા જે હિક્કારોગવાળો હોઈને અતિશય સ્ત્રીસંભોગમાં આસક્ત હોય, તો તેના હિક્કારોગવાળાને વૈદે વેગજેથીજ છોડી દેવો. અર્થાત્ તેની ચિકિત્સા કરવાથી કાંઈ ફળ નથી એમ જાણવું.

इति आत्रेयभाषिते हारीतोत्तरे तृतीयस्थाने हिक्का-

चिकित्सा नाम त्रयोदशोऽध्यायः ।

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય ચૌદમો.

૫૦૭

ચતુર્દશોઽધ્યાયઃ ।

શ્વાસરોગની ચિકિત્સા.

આત્રેય ઉવાચ ।

અવાયશીતાધ્યશનાતિસારસંરોધનોદ્વાહનયાનતો વા ।

તે પંચધા ભેદવિભિન્નરૂપાઃ શ્વાસાસ્તુ તેષાં શૃણુ લક્ષણાનિ ॥

આત્રેય કહેછે.—સ્ત્રીસંગથી, ડંડા પદાર્થો ખાવાથી, અતિસારથી, શ્વાસાદિના વેગને રોકવાથી, વાહન ઉપર બેસીને અથવા પગે ચાલીને વેગથી જવાથી પાંચ પ્રકારના જૂદા જૂદા ભેદવડે જૂદાં જૂદાં રૂપવાળા શ્વાસ નામે રોગ ઉત્પન્ન થાય છે તેનાં લક્ષણો હું તને કહું તે સાંભળ.

શ્વાસના પ્રકાર.

મહાશ્વાસોર્ધ્વશ્વાસઞ્ચ છિન્નશ્વાસસ્તથાપરઃ ।

તમકઃ શુદ્રકઞ્ચૈવ શ્વાસઃ પંચવિધઃ સ્મૃતઃ ॥

મહાશ્વાસ, ઉર્ધ્વશ્વાસ, છિન્નશ્વાસ, તમકશ્વાસ અને શુદ્રશ્વાસ, એવા શ્વાસના પાંચ પ્રકાર છે.

શ્વાસરોગની સંપ્રાપ્તિ.

સંસ્ક્રમ્માર્ગાત્કફરુદ્ધવાયુર્ધાત્વંતરં ગમ્યસમાનમૂલમ્ ।

ઉદાનયોગાદ્બલવન્નિરેતિ પ્રાણો વર્લીયાન્નયતે તમૂર્ધ્વમ્ ॥

જ્યારે કફ વાયુને વેહેવાના માર્ગને રોકી નાખે છે, ત્યારે કફવડે રોકાયેલો વાયુ બીજા ધાતુઓને વેહેવાના માર્ગમાં ગમન કરીને સમાન-વાયુનું મૂળ જે નાભિસ્થાન તે પ્રતિ જાય છે. અને સાંથી પાછો વળીને ડંડાના ઉદાનવાયુની સાથે જોરથી બહાર નીકળે છે. એવી રીતે બહાર નીકળતા વાયુને બળવાન એવો પ્રાણ જીવે ચડાવે છે.

મહાશ્વાસનું લક્ષણ.

ઉદ્ભૂયમાનોથ કરોતિ શબ્દં વિભ્રાંતનેત્રો વિવૃતાસ્યવાંઞ્ચ ।

દીનો વિચેષ્ટો ગતમોહચેત આધ્માયતે વાપિ મહાશ્વસઃ સ્યાત્ ॥

इति महाश्वसः ।

૧ સંરોધમાર્ગાત્કફત્વાતરોધા. પ્ર૦ ૩ જી.

ઉંચે આવતી વખતે તે વાયુને લીધે સાપના ડુંદવાડા જેવો કે ધમણ જેવો શબ્દ થાય છે; રોગીની આંખો ફરી જાય છે; મોઢું પોહોળું થઈ જાય છે; રોગી દીન અને ચેટારહિત થઈ જાય છે; તે મોહ પામી જાય છે અને તેથી તેની ચેતનાશક્તિ પણ ગયા જેવી થઈ જાય છે; તથા ધમણ જેમ વાયુ ભરાવાથી ફૂલે છે તેમ તેનું પેટ ફૂલે છે. એવા શ્વાસવાળાને મહાશ્વાસ થયો છે એમ જાણવું.

ઊર્ધ્વશ્વાસનું લક્ષણ.

ऊर्ध्वं श्वसन् दीर्घमथोन्नतास्यो न चैव दीनोतिकफावृतश्च ।
स्रोतःसु रुद्धेषु च भ्रांतनेत्रःसतूर्ध्वकश्वासनिपीडितः स्यात् ॥

इति ऊर्ध्वश्वासः ।

ઊર્ધ્વશ્વાસવાળો રોગી લાંબો અને ઉંચો શ્વાસ મૂકે છે. શ્વાસ લેતાં તેનું નાક ઉંચું થાય છે. તે દીન થયેલો હોતો નથી, પણ તેની શિરાઓ અતિશય કઠ્ઠી વીંટાયલી હોય છે. બ્યારે વાયુને વેહેવાની શિરાઓ કઠ્ઠી રોકાઈ જાય છે ત્યારે તેનાં નેત્ર ફરી જાય છે. એવા રોગીને ઊર્ધ્વશ્વાસથી પીડાયેલો જાણવો.

છિન્નશ્વાસનું લક્ષણ.

शुष्कास्यो दप्तनेत्रश्च छिन्नश्वासोपि यो नरः ।
दाहमूर्छातृषापन्नो 'ईक्षणं क्षिपते पुनः ।
स्वस्थाने नो लयं याति छिन्नश्वासो नरस्य तु ॥

છિન્નશ્વાસવાળા રોગીનું મોઢું સૂકાઈ જાય છે; તેની આંખો પાણીથી ભરાઈ જાય છે; તેને યસ્તિમાં દાહ થાય છે; તે ખેભાન થઈ જાય છે; તરસ ધણી લાગે છે; અને એક ટસે કાંઈ વસ્તુને જોઈ રહે છે. જે માણસને છિન્નશ્વાસ થયો હોય તે શ્વાસ બ્યાંધી ઉપજો. હોય તે સ્થાનમાં પાછો જઈને સમાતો નથી. એવાં લક્ષણોથી છિન્નશ્વાસ ઓળખવો.

અસાધ્યશ્વાસ.

एते त्रयोप्यसाध्यास्तु महाश्वासस्तथोर्ध्वगः ।
छिन्नश्वासस्तथान्योपि नरप्राणापहारकः ॥

૧ દક્ષણ ક્ષિપતે પુનઃ. પ્ર૦ ૩ જી.

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય ચૌદમો.

૫૦૯

ઉપર કહેલા ત્રણે એટલે મહાશ્વાસ, કોર્વશ્વાસ અને છિન્નશ્વાસ એ ત્રણે શ્વાસ અસાધ્ય છે તથા તેથી એ ત્રણે રોગીના પ્રાણ હરનાર છે એમ જાણવું.

તમકશ્વાસનું લક્ષણ.

મોહતુળ્ણાપ્રપન્નश्च प्रताम्यति विनिद्रितः ।

शयने वासने वापि^१ न सुखं शीतले भवेत् ॥

शुष्कास्यो लालां वमते ललाटे स्वेदमाप्नुयात् ।

उद्धृत्ताक्षो भवेद्दीनस्तमः कष्टेन सिध्यति ॥

તમક શ્વાસવાળાને મૂર્છા થાયછે, તરસ વણી લાગે છે, ખૂતો હોય ત્યારે પણ શ્વાસની વેદનાથી આકુળ બ્યાકુળ થાયછે અને તેથી ઉંઘ આવતી નથી. હંડી જગોમાં અથવા હંડા વખતમાં તેને રોગની વૃદ્ધિ થાયછે અને બિઠાના ઉપર સૂતાં કે આસન ઉપર બેસતાં પણ તેને સુખ ઉપજતું નથી. તેનું મોઢું સૂકાઈ જાયછે; તેમાંથી લાળ અથવા પાતળો અને ચીકણો દ્રવ્ય નીકળે છે. તેના કપાળ ઉપર પરસેવો થાયછે. તેની આંખો ઊંચી ચઢી જાયછે. તથા તે રોગી દીન થઈ જાયછે. એવાં લક્ષણવાળો તમકશ્વાસ મહાકષ્ટે કરીને મટી શકે એવો છે.

ક્ષુદ્રશ્વાસનું નિદાન.

त्रासात्क्रोधश्च वयसा शीतवातातपादिषु ।

ज्वरेण वेदनातर्तोपि जले मज्जंस्तथा पुनः ॥

दाहात्प्रधावनेनापि रुक्षान्नात्यशનાदपि ।

कोष्ठेऽत्युदीर्यते वायुस्तेन क्षुद्रः प्रजायते ॥

इति श्वासनिदानम् ।

ત્રાસથી, ક્રોધથી, વૃદ્ધ અવસ્થા થવાથી, હંડા વાયુથી, તડકામાં ફરવાથી કે બેસવા વગેરેથી, તાવથી, કોઈ પ્રકારની વેદના થવાથી, પાણીમાં ડૂબીને નીકળવાથી, દાઝવાથી, દોડવાથી અને રૂક્ષ અન્ન ધણું ખાવાથી, કોઠામાં વાયુ કોપે છે તેથી ક્ષુદ્રશ્વાસ ઉત્પન્ન થાયછે.

૧ સુખં વૈ શીતલે ભવેત્. પ્ર૦ ૨ જી. ૨ તમસા ચ. પ્ર૦ ૧ લી.

૫૧૦

હારીતસંહિતા.

શ્વાસરોગની ચિકિત્સા.

શ્વાસે ચ નાગરં ભાર્ગી પિવેચ્છોષ્ણેન વારિણા ।

અથવા શર્કરાયુક્તં જયેચ્છ્વાસં સુદારુણમ્ ॥

શ્વાસ રોગ થયો હોય ત્યારે સુંઠ અને ભારંગનું ચૂર્ણ કરીને તેને ગરમ પાણી સાથે પીવું. અથવા સાકર સાથે સુંઠ અને ભારંગનું ચૂર્ણ ખાવું. એથી કરીને અતિદારૂણ શ્વાસ મટી જાય છે.

ભાર્ગીઆદિ ચૂર્ણ.

ભાર્ગીફલત્રિકકદુત્રયપુષ્કરાશ્લ્યં

માંસીસવિલ્વલવણાનિ ચ કંટકારિઃ ।

ચૂર્ણં જલેન કથિતેન નિહન્તિ હિક્કાં

શ્વાસં યકૃદ્ધિવિધકાસવિકારહારી ॥

ભારંગ, હરડે, બહેડાં, આમળાં, સુંઠ, પીપર, મરી, પુષ્કરમૂળ, જટામાંસી, આંત્રી, સિંધવ, સંયળ, પરાગડું, કાયસવણ, બિડલવણ, રીંગણી એ ઔષધોનું ચૂર્ણ ગરમ પાણી સાથે પીવાથી હેડકી, શ્વાસ, યકૃતરોગ, અને જૂઠા જૂઠા પ્રકારની ઉધરસના વિકાર, એ સર્વને મટાડે છે.

એલાદિ ચૂર્ણ.

પલાતમલ્લદલનાગરવાલકૌ દ્વૌ

કૃષ્ણાં ચ ભાર્ગીસુરસાગુરુચંદનાનિ ।

ચૂર્ણં સિતાધિકમિદં પિથ શીતતોયૈઃ

શ્વાસોર્ધ્વકં તમકમેવ નિહન્તિ ચાન્દુ ॥

એલંથી, તમાકુપત્ર, સુંઠ, પીળો વાળો, કાળો વાળો, પીપર, ભારંગ, તુળસી, અગર, ચંદન, એ ઔષધોના ચૂર્ણમાં સાકર મેળવીને તેને હંડા પાણી સાથે પીવું તેથી ઊર્ધ્વશ્વાસ અને તમકશ્વાસ જલ-દીથી મટે છે.

૧ પિપ્પલ્ય. પ્ર૦ ૩ જી.

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય ચૌદમો.

૫૧૧

ગુહ્યાદિ ક્વાથ.

ગુહ્ચી નાગરં માર્ગી વ્યાઘ્રીક્વાથઃ કણાયુતઃ ।

કાસશ્વાસૌ જયલાશુ ગુડેન સૈંધવેન ચ ॥

ગજો, મુંદ, ભારંગ, રીંગણી, એ ઓપધોનો ક્વાથ કરીને તેમાં પીપરનું ચૂર્ણ નાખીને તથા તેમાં ગોળ અને સિંધવ નાખીને પીવે. એ ક્વાથ શ્વાસને જલદી મટાડે છે.

હરીતકી મુંડી ચૂર્ણ.

હરીતકી સનાગરં પિવેત્ સુસ્વોષ્ણવારિણા ।

નિહન્તિ કાસશ્વાસૌ ચ જયેચ્ચ કામલામયમ્ ॥

હરડે અને મુંદનું ચૂર્ણ કરીને તેને થોડા થોડા ગરમ પાણીસાથે પીવું. એ ચૂર્ણ ખાંસી અને શ્વાસનો નાશ કરે છે તથા કમળાનો રોગ પણ મટાડે છે.

સાર્ષપ તૈલનો પ્રયોગ.

ગુડેન સંયુતં પેયં તૈલં સાર્ષપસંભવમ્ ।

एकविंशाहयोगेन श्वासं मूलान्निकृंतति ॥

ગોળની સાથે સરસવનું તેલ (સરશિયું તેલ) એકવીંશ દિવસ લગી પીવું. એ પ્રયોગ કરવાપડે શ્વાસરોગ મૂળમાંથી મરી જાય છે.

હિંમ્નાધૃત.

हिंम्लात्रिगंधकृमिशङ्कुकरंजकाश्च

व्योषं फलत्रिकमथाजपयोजलेन ॥

पेक्काज्यपानकविधानमपि प्रशस्तं

श्वासं च पंचविधमाशु निहन्ति हिक्काम् ।

इति हिंम्लाद्यं घृतम् ।

જાડામાંસી, તાલ, તમાલપત્ર, એલચી, વાયવિડંગ, કરંજ, મુંદ, પીપર, મરી, હરડે, બહેડાં, આમળાં, એ સર્વે ઓપધોનો ક્વાથ કરીને તેમાં બકરીનું દૂધ નાખવું. પછી તેમાં બકરીનું ધી નાખીને ઉપર

૧ પકં ચ. પ્ર૦ ૩ જી.

૫૧૨

હારીતસંહિતા.

કહેલાં ઔષધોનું ક્ષક તેમાં નાખીને ધીને પકવ કરવું. એ ધી પીવાના કામમાં ધણું સાઈ છે. એ ધી પીવાથી પાંચ પ્રકારનો શ્વાસ તથા હેડગી નાશ પામે છે.

ભાગ્યોદિ લેહ.

ભાર્ગી ચ વિશ્વદશમૂલસમા ચ પથ્યા
પાદાવશેષિતજલેન પરિસ્તુતેષુ ।
ક્ષિપ્ત્વા ગુડં ચ પુનરેવ તતોખયાયા-
શ્ચૂર્ણં તુ તત્ર વિપચેદ્ વિનિયોજિતં ચ ॥
ઉત્તાર્યશીતલમતસ્ત્રિસુગંધકાનિ
સત્ર્યૂષણાનિ સયવાગ્રજસંયુતાનિ ।
લેહઃ સસારઘ્યુતોપ્યમયાન્વિતોપિ
સંહારકઃ શ્વસનકાસકરોગયોગાન્ ॥

ભારંગ, મુંડ, દશમૂળ, તથા તે સર્વની બરોબર હરડે, એટલાં ઔષધો લેધને તેનો પાણીમાં ચતુર્થાંશ પાણી રહેતાં મુધી ક્વાથ કરવો. એ ક્વાથમાં ગોળ નાખીને તેમાં ફરીને હરડેનું ચૂર્ણ નાખીને પાણું તેને ચૂસે ચડાવવું અને પાક કરવો. એ પાક જડો થાય ત્યારે નીચે ઉતારી દંડો પડવા દેધને તેમાં તજ, તમાલપત્ર, એલચી, મુંડ, પીપર, મરી, અને જવખાર, એ ઔષધોનું ચૂર્ણ ભેળવવું. પછી તે અવલેહમાં મધ તથા હરડેનું ચૂર્ણ નાખીને ચાટવો, તેથી તે શ્વાસ અને ખાંસીના રોગનો નાશ કરે છે.

શ્વાસમાં પથ્યાપથ્ય.

શ્વાસેન વિદલં સેવ્યં ન શીતં ન વિદાહિ ચ ।

જ્વરે પ્રોક્તાનિ પથ્યાનિ કાસે પ્રોક્તાનિ તાનિ ચ ॥

શ્વાસરોગમાં કઠોળ ખાવું નહિ; દંડા પદાર્થ ખાવા નહિ; દાહ કરે એવા પદાર્થો ખાવા નહિ. વળી તાવતા રોગમાં જે જે પદાર્થો પથ્ય ગણીને વાપરવાના કહ્યા છે તથા જે જે પદાર્થો ઉંઘરસના રોગમાં પથ્ય ગણેલા છે તે તે પદાર્થો શ્વાસરોગમાં પણ પથ્યતરિકે ગણીને વાપરવા.

इति आत्रेयभाषिते हारीतोत्तरे तृतीयस्थानि श्वास-

चिकित्सा नाम चतुर्दशोऽध्यायः ।

પંચદશોઽધ્યાયઃ ।

સ્વરભેદરોગની ચિકિત્સા.

સ્વરભેદરોગના હેતુ.

આત્રેય ઉવાચ ।

અત્યુચ્ચભાષણાદ્યાયામાત્ક્રાન્તશીતસેવનાત્ ।

માર્ગં નિરૂંઘ્રતે શ્લેષ્મા તસ્માત્સંબાધ્યતે સ્વરઃ ॥

આત્રેય કહેછે.—ગરુ ધાંટા કાઢીને બોલવાથી, કસરત કરવાથી, કફથી અને હંડા પદાર્થોનું સેવન કરવાથી, કફ સ્વરવાહિની શિરાઓને રોકે છે અને તેથી સ્વર બેઠાએ તેવો નીકળતાં બગડે છે.

સ્વરભેદના પ્રકાર.

સ ચાપિ ષડ્વિધઃ પ્રોક્તઃ સ્વરઘાતઃ સમીરણાત્ ।

પિત્તાન્ન શ્લેષ્મણા ચૈવ સન્નિપાતાત્ ક્ષતાત્ ક્ષયાત્ ॥

એ સ્વરભેદ છ પ્રકારનો છે. ૧ વાયુથી થયેલો, ૨ પિત્તથી થયેલો, ૩ કફથી થયેલો, ૪ સન્નિપાતથી થયેલો, ૫ ક્ષતથી છાતીમાં ચાંદી પડવાથી કે વાગવાથી થયેલો, ૬ ક્ષયરોગથી થયેલો.

સ્વરભેદનાં લક્ષણ.

વાતેન કૃષ્ણદ્વકૂર્ચર્ચા ઘુર્ધુરો વા વિદીર્યતે ।

પિત્તેન કંકરાવઃ સ્યાત્ પીત્તવિષ્મૂત્રનેત્રતા ॥

શ્લેષ્મિકે ઘુર્ધુરાયેત શ્વેતમૂત્રી કફાતુરઃ ।

સમાનઃ સર્વલિંગૈસ્તુ જાયતે સાન્નિપાતિકઃ ॥

ક્ષયાદ્ ઘર્ઘરરાવસ્તુ કફઃ પતતિ પિચ્છિલઃ ।

ક્ષતજે શૂલહ્રદ્રોગા ઘર્ઘરઃ શ્વસતે તથા ॥

વાયુથી સ્વરભેદ થયો હોય તો રોગીનાં નેત્ર તથા ઝાડો કાળાં થઈ જાય છે અને તેનો શબ્દ ઘોષરો અથવા ક્રાંતી ગયેલો હોય છે. પિત્તથી થયેલા સ્વરભેદવાળાનો સ્વર ચક્રવાકપક્ષીની ચીસ જેવો હોય છે તથા તેનો ઝાડો, પીશાય અને નેત્ર પીળાં હોય છે. કફથી થયેલા સ્વર-

૫૨૪

હારીતસંહિતા.

ભેદવાળાનો સ્વર ધોગરો (ગંભીર) હોય છે, તેનો પિશાબ ધોળો હોય છે તથા તે કઢી પીડાય છે. ઉપર જે વાત, પિત્ત અને કફના સ્વરભેદનાં ચિન્હ કહ્યાં તે સર્વે લક્ષણોથી યુક્ત જે સ્વરભેદ હોય તે સન્નિપાતિક સ્વરભેદ કહેવાય છે. ક્ષયથી થયેલો સ્વરભેદ હોય તો રોગીનો સ્વર ધોગરો નીકળે છે તથા ચીડણા કફના ગળકા પડે છે. ઉરઃક્ષતથી જે સ્વરભેદ થયો હોય તો શૂળ અને છાતીમાં પીડા થાય છે, તથા રોગીનો સ્વર ધોગરો થઈને હોઈ છે.

સાધ્યાસાધ્ય વિચાર.

इति लक्षणविज्ञानमतो वक्ष्यामि भेषजम् ।

वमनं लघनं चैव पानं चैव विरेचनम् ॥

वातपित्तकफः साध्यो द्वन्द्वः कृच्छ्रेण सिध्यति ।

असाध्यः सन्निपातोत्थः क्षतजः क्षयजस्तथा ॥

ઉપર કહ્યાપ્રમાણે સ્વરભેદનું લક્ષણ કહ્યું. હવે હું તે રોગનાં ઔષધ કહું છું. તે ઔષધ વમનરૂપ, લંઘનરૂપ, પાન (પીવાનું) રૂપ, અને વિરેચનરૂપ બાણનું. એ છ પ્રકારના સ્વરભેદમાંથી વાત, પિત્ત અને કફનો સ્વરભેદ તો વમનાદિ ઔષધ લાગુ કરવાપડે મટી શકે છે માટે સાધ્ય છે; જે જે દોષ મિશ્ર થઈને જે સ્વરભેદ થયો હોય તે કેટલીક મેહેનત કર્યા પછી મટી શકે છે માટે કષ્ટસાધ્ય છે; અને સન્નિપાતથી, ક્ષયથી તથા ક્ષતથી થયેલો સ્વરભેદ અસાધ્ય છે.

વાતસ્વરભેદની ચિકિત્સા.

यवानां गृग्वेरं च क्वाथस्योष्णं पिवेज्जलम् ।

सनागरं पिप्पलિमुलरास्ना वचा कणा दारुजलेन कल्कः ॥

सुखोष्णपानं कथितं निशासु स्वरोपघातेऽनिलजे कषायः ।

स्वरोપघातेऽनिलजे भुक्तोपरिघृतं पिवेत् ।

तैलं वा गुडसंयुक्तं ગૃગ્વેરરસાન્વિતમ્ ॥

इति वातिकस्वरोपघातचिकित्सा ।

જવાની અળમો અને સુંઠ, એ ઔષધનો ક્વાથ કરીને તેનું ગરમ ગરમ પાણી પીવું, તેથી વાયુથી થયેલો સ્વરભેદ મટી જાય છે.

ત્રીતીયસ્થાન-અધ્યાય પંદરમો.

૫૧૫

સુંઠ, પીપરીમૂળ, રાસ્ના, તજ, પીપર, દાડહળદર, એ ઔષધોનું પાણી કંક કરીને નેને થોડા થોડા ગરમ પાણી સાથે રાત્રે સૂતી વખતે પીવું. અથવા એજ ઔષધોનો ક્વાથ કરીને તે પીવો. તેથી વાયુનો સ્વરભેદ મટી જાય છે.

વાયુના સ્વરભેદમાં ભોજન કર્યા પછી થી પીવું; અથવા આદાનો રસ તેજ અને ગોળ, એકત્ર કરીને પીવું.

પિત્તસ્વરભેદના ઉપાય.

ક્ષીરપાનં નિશિ શસ્તં પીતં વા શર્કરાન્વિતમ્ ।

ગુડઃ પયઃ સમરિચં પાનં વાપિ પ્રશસ્યતે ॥

કુષ્ઠં મધૂકં દ્વયકંટકારી ગુડ્ઝ્ચિકા બાલકકલ્કમેવમ્ ।

સશર્કરં પાનમિદં પ્રશસ્તં પિત્તપ્રસૂતસ્વરઘાતશાંતયે ॥

इति पित्तस्वरोपघातचिकित्सा ।

પિત્તથી થયેલા સ્વરભેદવાળાએ સાકર નાખીને દૂધ રાત્રે પીવું એ દાયદાકારક છે. અથવા દૂધ, ગોળ અને મરીનું ચૂર્ણ એ ત્રણને એકત્ર કરીને તે પીવું એ પણ હિતકારક છે.

ઉપશેટ, બેડીમધ, રંગણી, બોયરીંગણી, ગજો, વીરણુવાજો, એ ઔષધોનું કંક કરીને તેમાં સાકર મેળવીને પીવું, એ પિત્તથી થયેલા સ્વરભેદને મટાડવામાં ધણે સારો ઉપાય છે.

કંકસ્વરભેદના ઉપાય.

पिप्पली मरिचं विश्वा पिप्पलीमूलमेव च ।

पिवेन्मूत्रेण वा कल्कः श्लेष्मभूते स्वरापहे ॥

कुलत्थाढकीयूपं वा पानं सघृतसैन्धवम् ।

स्वरोपघाते कफजे पिवेदुष्णोदकं निશિ ॥

આગ્રીફલં ચ કુટજં મરિચાનિ શુંઠી

રાત્રિદ્વયં સુરતરુવિહિતં ચ કલ્કમ્ ।

૫૧૬

હારીતસંહિતા.

પાનં હિતં નિશિ સુખોષ્ણમિદં નરાણામ્
શ્લેષ્મોદ્ભવસ્વરવિઘાતવિનાશહેતોઃ ॥

इति श्लेष्मस्वरोपघातचिकित्सा ।

પીપર, મરી, સુંઠ, પીપરીમૂળ, એ ઔષધોનું ગાયના મૂત્રમાં
કલક કરવું અને ગોમૂત્ર સાથે પીવું, તેથી કફથી થયેલો સ્વરભેદ મટે છે.
કળથી અથવા તુવેરની દાળનું ઓસામણ કાઢીને તેમાં ધી તથા
સિંધવ નાખીને તે ગરમ હોય તેવું રાત્રે પીવું, તેથી કફનો સ્વરભેદ મટે છે.
ભોયરીગણીનાં ફળ, ઇંદ્રજવ, મરી, સુંઠ, હળદર, આંબાહળદર,
દેવદાર એ ઔષધોનું કલક કરીને રાત્રે કોશિરિયા (થોડું ગરમ) પાણી
સાથે પીવું તે દાયદાકારક છે. એ ઔષધ કફથી થયેલા સ્વરભેદનો
નાશ કરે છે.

अव्याधि यूर्णः,

चव्याम्लवेतसकटुत्रिकर्तितिडिक-
तालीसजीरकतुगादहनैः समांशैः ।

चूर्णे गुडप्रमृदितं त्रिसुगंधियुक्तं
वैस्वर्यपीनसकफारुचिषु प्रशस्तम् ॥

અવક, આમ્લવેતસ, સુંઠ, પીપર, મરી, આંબલી, તાલીસપત્ર,
કલક, વંશલોચન, ચિત્રો, એ ઔષધો સમાન ભાગે લેખને તેવું ચૂર્ણ
કરવું તથા તેમાં તજ, તમાકુપત્ર અને એલચીનું ચૂર્ણ ભેળવીને તે
ગોળમાં ગોળીને ખાવું. એ ચૂર્ણ સ્વરભંગ, પીનસ, કફ અને અરુચિ
એ રોગોમાં દાયદાકારક છે.

બદરીપત્ર લેહ.

बदरीपत्रकल्कं वा घृतभ्रष्टं ससैधवम् ।

स्वरभिन्ने तु मनुजे लेह एषः प्रशस्यते ॥

स्वरोपघाते क्षતजे क्षયजे च भिषगवर ।

प्रत्याख्येयाः क्रियाः कार्या नृणां कष्टनिवृत्तये ॥

બોરડીનાં પાંદડાંનું કલક કરીને તેને ધીમાં શેકવું. પછી તેમાં
સિંધવ નાખીને તેને ધી સાથે ચાટવું. સ્વરભેદ વ્યાધિમાં એ ચાટણ
ઘણું સાફ ગણાય છે.

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય સોળમો.

૫૧૭

હે વૈધોત્તમ ! ક્ષતથી અને ક્ષયથી થયેલા સ્વરભંગ રોગમાં રોગીની ઔષધ ઉપચાર વગેરે ક્રિયા કરવાથી કાંઈ ફાયદો થતો નથી; એમ છતાં પણ રોગીની વેદના દૂર કરવાને કાંઈ ક્રિયા કરવી યોગ્ય છે.

इति आत्रेयमाषिते हारीतोत्तरे तृतीयस्थाने स्वरोप-

घातचिकित्सा नाम पंचदशोऽध्यायः ।

પોડશોઽધ્યાયઃ ।

ઉલ્લેહીના રોગની ચિકિત્સા.

ઉલ્લેહીનો હેતુ.

આત્રેય ઉવાચ ।

भोजनादौ पयःपानादजीर्णात्कुमिदोषतः ।

अतिद्रवैरतिस्निग्धैरस्यंबुलवणादपि ॥

तथा गर्भवतीनां च द्रुतभोजनकेन च ।

भयश्रमाभ्यां गुल्मेन क्षये व्यायामसेविते ॥

जायन्ते बलिनो दोषा आस्ये धावन्ति चोर्ध्वतः ॥

આત્રેય કહેછે.—જન્મતાં પેહેલાં અતિશય પાણી પીવાથી, અશુભથી, પેટમાં કૃમિ ઉત્પન્ન થવાથી, અતિશય પાતળા પદાર્થો ખાવાથી, અતિશય સ્નિગ્ધ પદાર્થ ખાવાથી, અતિશય પાણી પીવાથી, અતિખાટા પદાર્થ ખાવાથી, ગર્ભવતી સ્ત્રીઓને ગર્ભના કારણથી, ઘણું ઉતાવળે ભોજન કરવાથી, ભયથી, મેહેનતથી, શુભરોગથી, ક્ષયથી અને અતિશય કસરત કરવાથી, અળવાન એવા વાતાદિ દોષ પોતાના સ્થાનથી ચલાયમાન થાયછે અને ઉપરની તરફ મુખવાટે ધસીને બહાર નીકળે છે (તેને ઉલ્લેહી કહેછે.)

ઉલ્લેહીના પ્રકાર.

वमयो विविधाः प्रोक्ताः पंचधा भेदलक्षणैः ।

त्रयः पृथग्विधैर्दोषैर्द्विज्जाः सन्निपातजाः ॥

૪૪

૫૧૮

હારીતસંહિતા.

अत्यंबुषानाद्भवति पंचमी च वमिस्तथा ।

कदशनाद्भवते चान्या शृणु तासां हि लक्षणम् ॥

ઉલટીઓના પ્રકાર અનેક છે તથાપિ તેના ભેદનાં લક્ષણો ઉપરથી તેના પાંચ પ્રકાર કરેલા છે. વાયુ, પિત્ત અને કફ એ ત્રણ દોષ જૂદા જૂદા દોષવાથી થયેલી ઉલટીના ત્રણ પ્રકાર છે. એ દોષોમાંના બે બે દોષ મળવાથી થયેલી ઉલટી દૂદ્ધમ કહેવાય છે, અને ત્રણ દોષ એકઠા મળવાથી થયેલી ઉલટી સન્નિપાત ઉલટી કહેવાય છે. ધણું પાણી પીવાથી જે ઉલટી થાય છે તે પાંચમા પ્રકારની છે. વળી એક જાતની ઉલટી નસાઈ અન્ન ખાવાથી થાય છે. હવે એ ઉલટીઓનાં લક્ષણો સાંભળો.

વાતછર્દિનું લક્ષણ.

हृत्पार्श्वशूलं सोद्गारं तथा च बहुफेनिलम् ।

कृच्छ्रेण वम्यं वमते मुखे वैरस्यमावहन् ॥

श्यावास्यनखमुत्કેદं रोमहर्षं च वेपते ।

एतैर्લिंगैस्तु विज्ञेया वातछर्दिभिर्गव्वर ॥

વાયુના દોષથી થયેલી ઉલટીવાળાને છાતીમાં અને પાસાંમાં શૂળ થાય છે; ઓડકાર આવે છે; જે પદાર્થની ઉલટી થાય છે તે ઘણા શીણવાળો હોય છે અને તેની ઉલટી મહાકષ્ટે કરીને થાય છે; તેનું મુખ વિરસ અથવા શીકું થઈ જાય છે; તેના નખ અને મોઢાની કાંતિ કાળી પડી જાય છે; તેને ઉલટીના ઉઝાળા વારંવાર આવે છે; તેનાં શ્વાં ઉભાં થાય છે તથા તેનું શરીર કંપે છે. હે વેદ્ય શ્રેષ્ઠ! એવાં ચિન્હ ઉપરથી વાયુની ઉલટી ઓળખવી.

પિત્તછર્દિનું લક્ષણ.

सपित्तं हरितं चाम्लं पिपासाम्रमशोषयुक् ।

संतापदाहहृद्દ્રોगाच्छर्दि वै पैत्तिकीं विदुः ॥

પિત્તની ઉલટીવાળાને પિત્તસહિત લીલું તથા ખાટું વમન થાય છે. તેને તરસ લાગે છે; ફેર આવે છે; તથા મોઢામાં શોષ પડે છે. વળી તેનું શરીર તપી ઉઠે છે; દાહ થાય છે; અને છાતીમાં દરદ થાય છે. એવાં લક્ષણો ઉપરથી પિત્તની ઉલટી જાણવી.

૧ વૈરસ્યતાશ્વસન્, પ્ર૦ ૩ જી. ૨ હન્મીહાત્, પ્ર૦ ૩ જી.

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય સોળમો.

૫૧૬

કંઠહર્દિનું લક્ષણ.

તંદ્રાલસ્યં સમધુરં ઘનં ચ સકફં વમેત્ ।

સમ્ભવેતં પિચ્છિલં વાપિ સા વાંતિઃ કફસંભવા ॥

જે મનુષ્યને ઘેન અને આળસ થતું હોય; તથા જેને મધુર, જાડું, કંઠયુક્ત, ઘોળું અને ચીકણું, વમન થતું હોય, તેને કંઠથી થયેલી ઉલટી થઈ છે એમ જાણવું.

ત્રિદોષ હર્દિનું લક્ષણ.

શૂલદાહારુચિસ્વેદં વૈરસ્યં ધૂમગંધતા ।

તોદમૂર્છાં ચ પ્રસ્વેદો જાયતે સા ત્રિદોષજા ॥

જે ઉલટીમાં રોગીને શૂળ, દાહ, અરચિ, પરસેવો, વિરસતા, ધૂમાડા જેવો વાસ, તોદ (સોયો ધોત્યાતી હોય એવી વેદના,) મૂર્છા, અને મુખમાંથી પાણી છૂટવું, એવાં ચિન્હ યતાં હોય તેને ત્રિદોષથી થયેલી ઉલટી જાણવી.

આમથી થયેલી હર્દિનું લક્ષણ.

આમજે શૂલરોગાર્તિઃ પર્વમેદો ભ્રમઃ ક્રમઃ ।

શોષઃ શિરોવ્યથા ક્ષેદો નેત્રે ગમ્भीરમૃચ્છતિ ॥

આમથી ઉલટી થઈ હોય તો ઉલટીવાળાને શૂળરોગની પીડા થાયછે, સાંધામાં દાટ થાયછે, ફેર આવે છે, થાક લાગે છે, શોષ પડે છે, માથામાં વેદના થાયછે, મુખમાં પાણી છૂટે છે અને આંખો ઊંડી પેશી જાયછે.

અભરૂથી થયેલી હર્દિનું લક્ષણ.

સહ્ણી વા વેષ્ટનં વાપિ અજીર્ણાજ્ઞાયતે વમિઃ ।

સાપિ સ્નિગ્ધા ચ રૂક્ષા ચ દ્વિવિધા જાયતે વમિઃ ॥

ગમ્भीરનેત્રો વમતે વિદ્વબન્ધો વાતિસાર્યતે ।

ગાત્રે સહ્ણયુદરે શૂલં તથા શોષાતિમૂર્ચ્છના ॥

વિકલાઙ્ગો ભ્રમાર્તશ્ચ ભ્રમન્તં પશ્યતે જગત્ ।

શિરોઽર્તિર્વેપતેઽત્યર્થે કરપાદૌ હિમોપમૌ ॥

૫૨૦

હારીતસંહિતા.

પૃતૈર્લિઙ્ગૈસ્તુ સંયુક્તાં છર્દિં દૂરે પરિત્યજેત્ ।

અસાધ્યા સર્વયોગૈસ્તુ સાખ્યજીર્ણાત્સુધ્રીમતા ॥

इति छर्दिदक्षणम् ।

જેને અછર્ણથી ઉલટી થઇ હોય તેને હાથે પગે ખાલી ચડે છે તથા ગોટલા ચડે છે. અછર્ણની ઉલટી સ્તિગ્ધ અને રક્ષ એવા બે પ્રકારની છે. એ ઉલટીમાં રોગીની આંખો જડી ઉતરી જાય છે અને તે ઓછે છે. તેને ઝાડો બંધ રહે છે કે કંઈતો અતિસાર થાય છે. શરીરે ખાલીઓ ચડી જાય છે અને પેટમાં ચુંક આવે છે. મોઢે શોષ પડે છે, રોગી એભાન થઈ જાય છે. તેનાં અંગ વિકળ થઈ જાય છે તેને ફેર આવે છે તથા તે પોતાની આસપાસના આખા જગતને ફરતું દેખે છે. તેના માથામાં પીડા થાય છે. તે અત્યંત ધુન્ને છે તેના હાથ તથા પગ ટાલા હીમ જેવા થઈ જાય છે. એવાં ચિન્હથી યુક્ત ઉલટીવાળા રોગીને આધે-થીજ પડતો મૂકવો, અર્થાત્ તેની ચિકિત્સા કરવી નહિ. એ ઉલટી ગમે તેવા ઉપાયથી પણ મટતી નથી, તેને અદ્વિમાન વેંચે અછર્ણથી થયેલી છે એમ જાણવું.

વાયુની છર્દિનો ઉપાય.

सपञ्चमूलीकथितः कषायः ससैन्धवं चामलकं च कल्कः ।

काथं पिबेन्મिश्रितपिप्पलीकं सवातच्छर्દૈર્વિનિવારણं च ॥

પંચમૂળીનો ક્ષાય કરીને તેમાં આમળાં તથા સિંધવતું કલ્ક નાખવું. તથા પીપરનું ચૂર્ણ નાખવું. એ ક્ષાય પીવાથી વાયુની ઉલટી મટી જાય છે.

પિત્તની છર્દિનો ઉપાય.

देद्यात् क्षीरं शर्करया नरस्य

पित्तोद्भूतां वांति शीघ्रं निहन्ति ।

द्राक्षा वारिप क्षीरविदार्या चिचूर्ण

लेहो हन्ति सारघेणापि वांतिम् ॥

પિત્તથી ઉલટી થઇ હોય તેને સાકર સાથે દૂધ પાવું; તેથી તેની પિત્તથી થયેલી ઉલટી તરત બેસી જાય છે, અથવા દ્રાક્ષ અને સફેત ભોંય કોહોળાનું ચૂર્ણ કરીને તેને મધ સાથે ચાટવાથી પિત્તની ઉલટી શમે છે.

૧ હન્યાત્ પ્ર૦ ૨-૩ જી. ૨ ક્ષીરદાર્યા. પ્ર૦ ૧ લી.

કર્કશ્ઠિનો ઉપાય.

ફલત્રિકં પુષ્કરકં વર્ષાં ચ તથામયાસૈન્ધવકં ગુડેન ।

ચૂર્ણં વિલિહ્યાત્ કફવાન્તિહંતુ નરસ્ય મૂત્રેણ યુતં ચ પાનમ્ ॥

હરડે, બહેડાં, આમળાં, પુષ્કરમૂળ અને વળ, એ ઔષધોનું ચૂર્ણ ગાયના મૂત્ર સાથે પાવું; અથવા હરડે, સિંધવ અને ગોળ, એ ઔષધોનું ચૂર્ણ ગાયના મૂત્ર સાથે પાવું; તેથી કર્કશ્ઠિ થયેલી ઉલટી નાશ પામે છે.

ત્રિદોષ છર્દિનો ઉપાય.

સડી દાર્વ્યમયા શુળ્લી માગધી ઘૃતસંયુતા ।

ચૂર્ણં તક્રેણ સંયુક્તં હન્તિ છર્દિં ત્રિદોષજામ્ ॥

પડકુચો, ઘરહળદર, હરડે, મુંઠ, પીપર, એ ઔષધોનું ચૂર્ણ કરીને તેમાં ઘી નાખવું, અને પછી તેને ખાધને ઉપર ઘસ પીવી, એવી રીતે ઘસ તથા ઘી સાથે એ ચૂર્ણ પીવાથી ત્રિદોષની ઉલટી દૂર થાય છે.

તાવવાાળાની ઉલટીનો ઉપાય.

રક્તશાલ્યોદ્ભવા લાજા મધુશર્કરયાન્વિતા ।

જ્વરાત્સ્ય વર્મિ શીઘ્રં નાશયત્યેવ મે મતમ્ ॥

રાતી ઝાંગરની ધાણી મધ તથા સાકર સાથે ખાવાથી તાવવાાળાની ઉલટી તરફાળ મટી જાય છે એમ અમારું માનવું છે.

આમલકી લેહ.

આમલક્યા રસેન્નાથ ઘૃષ્ટં ચન્દનકં મધુ ।

ગુટિકામલમાનેન લેહો હન્તિ વર્મિ ધ્રુવમ્ ॥

આમળીનાં રસમાં સફેદ ચંદન ધસવું તથા તેમાં મધ અને આમળાનાં પ્રમાણમાં સાકર નાખીને ચાટણ કરવું. એ ચાટણ ઉલટીને નિશ્ચય મટાડે છે.

આર્દ્રં દાહિમનિર્યાસશ્ચાજાજી શર્કરાન્વિતા ।

સતૈલમાક્ષિકં વાપિ ચત્વારઃ કલમ્બઃ ॥

ચત્વારો રોચકાન્ હન્તિ વાતાઘાન્ દ્વન્દ્વજાંસ્રયઃ ।

સાકર સાથે આદાનો રસ, અથવા દાહીમનો રસ અને સાકર, અથવા જીંદ અને સાકર, અથવા તેલ અને મધ, એ ચારના કવલ

૫૨૨

હારીતસંહિતા.

લેવાથી ચાર પ્રકારના અરોચક મટે છે; અને વાયુ આદિ ત્રણ દોષ તથા એ એ દોષ મળવાથી થયેલા ૬૬૩૫ ત્રણ દોષના વિકારો પણ નાશ થાય છે.

વાયુની ઉલટીના ઉપાય.

રંજનીદ્વયં ચ ત્રિકટુ ત્રિફલા મધુકં ચ યાવશૂકં ચ ।

સમકૃતમિતિ ચૂર્ણમિદં મધુના યુક્તં વર્મિં નિવારયતિ ॥

હળદર, દારહળદર, સુંદ, પીપર, મરી, હરદે, બહેડાં, આમળાં
ઢેલીમધ, જવખાર, એ સર્વે સમાન ભાગે લેધને તેનું ચૂર્ણ મધ સાથે
ચાટવાથી ઉલટી મટે છે.

બીજો ઉપાય.

સગુડં દાડિમં દ્રાક્ષા પથ્યા વા નાગરં ચ ગુડયુક્તમ્ ।

ત્રિવૃતા નાગરમથવા ગુડેન યુક્તં વર્મિં હરતિ ॥

इति वातच्छर्दिचिकित्सा ।

ગોળ સાથે દાડિમ અને દ્રાક્ષનું કદક ખાવાથી; અથવા હરદે
અને સુંદનું ચૂર્ણ ગોળ સાથે ખાવાથી, અથવા નસોત્તર તથા સુંદનું
ચૂર્ણ ગોળ સાથે ખાવાથી ઉલટી મટે છે.

પિત્તની ઉલટીની ચિકિત્સા.

पर्पटं सगुडं काथं शीतलं पाययेन्नृणाम् ।

हन्ति वर्मि महाघोरां सपित्तां भ्रમसंयुताम् ॥

काकोली काकमाची च काथं शर्करया युतम् ।

लाजा शर्करसंयुक्ता हन्ति पित्तवर्मिं नृणाम् ॥

मातुलુજ્જરસશ્ચૈવ પથ્યા શર્કરયા યુતઃ ।

હન્તિ કાસં પિત્તભવં વર્મિ શીઘ્રં નિયચ્છતિ ॥

દટ્ટા પિત્તવર્મિં ઘોરાં સદાહમ્નમદાયિનીમ્ ।

તસ્યારગ્વધપત્રાણિ મધુશર્કરયાન્વિતમ્ ।

ક્ષીરપાનં પ્રશસ્તં વા મુસ્તાશર્કરયાન્વિતમ્ ॥

इति पित्तच्छर्दिचिकित्सा ।

૧ ત્રિકટુકરંજનીદ્વયં ચ ફલત્રિકમધ્વા ચ યાવશૂકં ચ, પ્ર૦ ૧ લી.

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય સોળમો.

૫૨૩

પિત્તપાપડના ક્વાથમાં ગોળ નાખીને તેને દંડે પડવા દેઈને પાવાથી પિત્ત યુક્ત અને બ્રમવાળી મહાભયાનક ઉલટી નાશ પામે છે.

કાકોલી અને કાકમાચી નો ક્વાથ કરીને તેમાં સાકર નાખીને પાવાથી પિત્તની ઉલટી મટે છે.

ઝંઘરની ધાણીમાં સાકર નાખીને તે પાવાથી પિત્તની ઉલટી મટે છે.

બીજાનેરાના રસમાં હરડેનું ચૂર્ણ તથા સાકર નાખીને પાવાથી પિત્તથી થયેલી ઉધરસ તથા ઉલટી એ બન્ને જલદીથી મટી જાય છે.

જો કોઈ મનુષ્યને દાહ અને ફેર સહિત ભયાનક પિત્તની ઉલટી થયેલી જોવામાં આવે તો તેને ગરમાળાનાં પાંદડાંનો ક્વાથ પાવો; અથવા તે ક્વાથમાં મધ સાકર નાખીને તે પાવો; અથવા મધ સાકર સાથે દૂધ પીવું; અથવા મોથ અને સાકરની સાથે દૂધ પાવું.

કફની ઉલટીની ચિકિત્સા.

जम्बवाप्रकप्रवालानि दाडिमामलकं तथा ।

मंस्तुनापेषितं पानं हन्याच्छ्लेष्मवर्षिं नृणाम् ॥

सर्जार्जुनधवकदम्बककोलचूर्णं

धन्याकशुण्डिसहितं सगुडं प्रदद्यात् ।

श्लेष्मोद्भवं वमनमाशु निहन्ति पुंसां

शुण्डीकणामधुर्विडङ्गयुतोऽपि लेहः ॥

इति श्लेष्मच्छर्દિचિકित्सा ।

અબૂંદે અને આંબો, એ બેનાં કુમળાં કુમળાં પાંદડાં, દાડમ, અને આમળાં, એ ઔષધો લાવીને તેને દહીંના પાણી સાથે વાટીને પાવાથી મનુષ્યોની કફની થયેલી ઉલટી નાશ પામે છે.

સર્જ અથવા રાળના ઝાડની છાલ, સાદડની છાલ, ધાવડાની છાલ, કદંબની છાલ, ખોરડીની છાલ, ધાણા, સુંદ, એ ઔષધોનું ચૂર્ણ કરીને તે ગોળ સાથે આપવું તેથી કફથી થયેલી ઉલટી જલદી મટે છે.

સુંદ, પીપર અને વાયવિડંગ, એ ઔષધોનું ચૂર્ણ કરીને તેને મધમાં ચાટવાથી કફની ઉલટી મટે છે.

૧ મધુના. પ્ર૦ ૩ જી. ૨ શુંગીચના ચ સહિતં પ્ર૦ ૨-૩ જી.

૫૨૪

હારીતસંહિતા.

ત્રિદોષ છર્દિની ચિકિત્સા.

एलालवङ्गगजकेसरकोलसर्ज-

लाजाप्रियङ्गुघनचन्दनपिप्पलीनाम् ।

चूर्णानि मार्कवसितासहितानि लिङ्वा

छर्दिं निहन्ति कफमारुतपित्तजां च ॥

एलादलानि गजकेसरकत्वचं वा

लामज्जकं बदरमज्ज घनं प्रियङ्गुम् ।

स्यात् चन्दनं मगधजासमचूर्णितं च

लिङ्वा सितासमं त्रिदोषवर्म्मि जघान ॥

इत्येलाद्यं भेषजम् ।

એલચી, લવંગ, નાગકેસર, બોર, સર્જ (રાળતું જાડ), ડાંગરની ઘાણી, નખલા, મોચ, ચંદન, પીપર, એ ઔષધોનું ચૂર્ણ કરીને ભાંગ-રાનો રસ તથા સાકર એ બેની સાથે ચાટવાથી ત્રિદોષથી થયેલી ઉલટી નાશ પામે છે.

એલચી, તમાલપત્ર, નાગકેસર, તજ, પીળો વાળો, બોરની મીઠ, મોચ, નખલા, ચંદન, પીપર, એ સર્વેને સમાન ભાગે લેઈને તેનું ચૂર્ણ કરીને તેને સાકર સાથે ચાટવાથી ત્રિદોષની ઉલટી નાશ પામે છે.

ઉલટીની શમનાદિ ક્રિયા.

ऊर्ध्वभागगते दोषे विरेकश्च प्रशस्यते ।

तस्मिन् यातेऽप्यधोभागे वमनं शाम्यति ध्रुवम् ॥

अथवा द्विभागगते तदा देयाभया मधु ।

क्रिमिजं वमनं ज्ञાત્વા ક્રિમીણાં શમનક્રિયા ॥

જો વાતાદિ દોષ ઉપરના ભાગમાં ગયા હોય એટલે મુખાદિદ્વારા ઉલટી કરતા હોય તો તે રોગીને વિરેચન આપવું એ હિતકારક છે; કેમકે વાતાદિ દોષ તેથી કરીને નીચેની તરફ જાય છે અને તેથી ઉલટી શમે છે. પણ જો વાતાદિ દોષ ઉપર અને નીચે બન્ને ભાગમાં ગયા હોય, એટલે ઉલટી અને જડો બન્ને થયાં હોય, તો હરડે તથા મધ ચટાડવાં. જો કૃમિના ઉપદ્રવથી ઉલટી થઈ હોય તો જેથી કૃમિ શમે એવું ઔષધ આપવું.

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય સોળમો.

૫૨૫

ઉલટીવાળાનું પથ્યાપથ્ય,

ન ચોષ્ઠં નાતિચામ્લં ચ ન તીક્ષ્ણં ન તથા લઘુ ।
 તન્દુલીયકશાકં વા ન મધં કાઞ્ચિકં ન તુ ॥
 વમિદોષે ચ કથિતં પથ્યં ચાત્ર શ્રુણુષ્વ મે ।
 આનૂપં શાલિભકં ચ શતપુષ્પા ચ વાસ્તુકમ્ ॥
 આઢકી મુદ્રયૂષં ચ દધિ ગુઢઘૃતાન્વિતમ્ ।
 અક્કારમણ્ડકા ચાથ વમૌ પથ્યં પ્રશસ્યતે ॥
 યથાબલં યથાકાલં યથારોગં યથાનલમ્ ।
 તથા દૃષ્ટ્વા પ્રકુર્ચીત પથ્યાનાં સમુપક્રમમ્ ॥
 દિવા નિદ્રાં પ્રયુઞ્જીયાત્ વમૌ શ્વાસેઽતિસારકે ।
 હિક્કાશોષે તથાજીર્ણે વમિક્લેદેઽથવા પુનઃ ॥
 ન ચોષ્ઠતોયપાનં ચ નાતિભોજનમેવ ચ ।
 ન ધાવનં ન વક્તવ્યં વર્જયેદ્વમનાદિતે ॥

ઉલટીના રોગીને ગરમ, અતિશય ખાટું, તીક્ષ્ણ, હલકું, તાંદળાનું શાક, મધ, કાંઠ, એમાંનું કાંઈ આપવું નહિ. હવે એ રોગવાળાને યું પથ્ય આપવું તે હું કહું છું; તું સાંભળ. પાણુયળ પ્રદેશનાં જનવરોનાં માંસ, શાકિજાતની ડાંગરના ચોખ્ખાનો ભાત, સુવાની ભાણ, વયુઆનું શાક, તુવરની અને મગની દાળનું પાણી, દહીં, ગાળ અને ધી સાથે અંગારાપર શેકેલા માંડા, એવા પદાર્થો ઉલટીના રોગવાળાને પથ્ય છે. એ પથ્ય કહ્યાં છે તેમાં પણ રોગીનું બળ જોઈને તેને પાચન થઈ શકે તેટલા વજનમાં એ પદાર્થો આપવા; વસંતાદિ સમય જોઈને તે ઋતુમાં દોષ દોષ ન કરે એવા પદાર્થો આપવા; અને એજ પ્રમાણે રોગ અને જઠરાગ્નિ ઉપર વિચાર કરીને પથ્ય આપવું. ઉલટીના રોગમાં, શ્વાસ-રોગમાં, અતિસારના રોગમાં, હેડકીના રોગમાં, શોષ રોગમાં, અણ-હુમાં અને ઉલટીની મોળ આવતી હોય ત્યારે રોગીને ઉંધ દાયદાકારક છે માટે તેને દિવસે ઉંધવાની આજ્ઞા આપવી. ઉલટીવાળાએ ગરમ પાણી પીવું નહિ; અતિશય ખાવું નહિ; દોડવું નહિ; અથવા અતિશય બોલવું નહિ. એટલાં વાનાં ઉલટીથી પીડાયેલા માણસે તજવાં જેવાં છે.

इत्यात्रेयभाषिते हारीतोत्तरे तृतीयस्थाने छदि-

चिकित्सा नाम षोडशोऽध्यायः ।

૫૨૬

હારીતસંહિતા.

સપ્તદશોઽધ્યાયઃ ।

તરસ અને તાલુશોષની ચિકિત્સા.

તૃપાના હેતુ અને પ્રકાર.

આત્રેય ઉવાચ ।

ભયશ્રમાદ્વલહીનાદ્વિદલાત્ રુક્ષસેવનાત્ ।

આતપે વા જ્વરે જીર્ણે ક્ષયાચ્ચૈવ ક્ષતાત્ તથા ॥

તતઃ સંકુપિતા દોષા વાતપિત્તકફાસ્ત્રયઃ ।

ચતુર્થી ક્ષતજા પ્રોક્તા પચ્ચમી ક્ષયજા સ્મૃતા ॥

ષષ્ઠ્યજીર્ણા તથા પ્રોક્તા સપ્તમી રુક્ષસેવનાત્ ।

અષ્ટમી સ્યાજ્જવરોત્પન્ના લક્ષણાનિ શ્રુણુષ્વ મે ॥

આત્રેય કહેછે:—ભયથી, શ્રમથી, બલહીન થવાથી, કટોળ ખાવાથી, લૂખા પદાર્થ ખાવાથી, તડકામાં ફરવાથી, તાવથી, અજીર્ણથી, ક્ષયથી, ક્ષતથી, એ કારણોથી વાયુ, પિત્ત, અને કફ, એ ત્રણ દોષ ક્રોધ પામે છે, અને તે ત્રણ પ્રકારની તરસને ઉત્પન્ન કરે છે. હથિયાર વગેરે કાંઈ વાગવાથી લોહી વહી જાય છે તેથી જે તરસ ઉત્પન્ન થાય છે તે ક્ષતજન નામે એવા પ્રકારની કહેવાય છે. ક્ષયથી ઉત્પન્ન થયેલી તરસ પાંચમા પ્રકારની છે. અજીર્ણથી ઉત્પન્ન થયેલી તરસ છઠ્ઠા પ્રકારની છે. રક્ત પદાર્થોના સેવનથી થયેલી તરસ સાતમા પ્રકારની છે. તાવથી ઉત્પન્ન થયેલી તરસ આઠમા પ્રકારની છે. હવે તે તરસનાં લક્ષણો સાંભળો.

વાયુની તૃપાનાં લક્ષણ.

શ્વામઃ શ્વાવાસ્યતા ચાથ વૈરસ્યં વેપથુસ્તથા ।

વાતેન સા ભવેત્ તૃષ્ણા વિજ્ઞેયા મિષજાં વૈરઃ ॥

વાયુથી થયેલી તરસવાળાનું મોઢું સૂકાઈ જાય છે—લેવાઈ જાય છે, તથા તેનો વર્ણ શ્યામ થઈ જાય છે; મોઢાનો સ્વાદ શીકો થઈ જાય છે; શરીર કંપે છે; એવાં એવાં (વાયુનાં) લક્ષણોથી ઊત્તમ વૈદ્યોએ વાયુની તરસ ઓળખવી.

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય સત્તરમો.

૫૨૭

પિત્તની તરસનાં લક્ષણ.

શીતતોયામિલાષં ચ ભ્રમો દાહો પ્રલાપતા ।

મૂર્છાં ચ લોહિતે નેત્રે તૃષ્ણા પિત્તોદ્ભવા મતા ॥

જે તરસવાળા રોગીને હંડું પાણી પીવાની ઇચ્છા થતી હોય, ફેર આવતી હોય, છાતીમાં દાહ થતો હોય, મોઢે કવારી થતી હોય બેભાનપણું થઈ જતું હોય, અને આંખો લાલચોળ થઈ જતી હોય, ત્યારે તેને પિત્તથી થયેલી તરસવાળો જાણવો.

કફની તરસનાં લક્ષણ.

નિદ્રા શ્યાવાસ્યતાલસ્યં બલાસોષ્ણામિલાષતા ।

પ્રતિશ્વાયાઙ્ગશૈલ્યં ચ શ્લેષ્મણો જાયતે તૃષા ॥

કફથી ઉત્પન્ન થયેલી તરસવાળાને ઊંઘ આવે છે, મુખની કાંતિ કાળી થઈ જાય છે, શરીરમાં આળસ આવે છે, કફનો વધારો માલમ પડે છે, ગરમ વસ્તુઓની ઇચ્છા થાય છે, સળેખમ થાય છે અને શરીર હંડું પડી જાય છે.

ત્રિદોષની તરસનાં લક્ષણ.

દૃઢજ્વલં વમનં દાહો ભ્રમો વા શિરસો વ્યથા ।

વેપથુશ્ચાઙ્ગશૈલ્યં ચ ત્રિદોષપ્રભવા તૃષા ॥

इति त्रिदोषतृष्णालक्षणम् ।

છાતીમાં શળ, ઉલટી, દાહ, ફેર આવવા, માથું દુઃખવું, શરીર કંપવું અને શરીર હંડું થવું, એવાં ત્રિદોષપરથી ત્રિદોષથી ઉત્પન્ન થયેલી તરસ જાણવી.

અજીર્ણ તૃષ્ણાનાં લક્ષણ.

વક્રે શોષો ભવેઞ્ઞૃમ્ભા શિરોઽર્તિર્ગુસ્તોદરે ।

અજીર્ણનાથ મનુજે તૃષ્ણા સંલક્ષ્યતે ગદઃ ॥

જે પુરુષને અજીર્ણથી તરસ ઉત્પન્ન થઈ હોય તેના મોઢાનાં પાણીનો શોષ પડે છે, બગાસાં આવે છે, માથું દુખે છે અને પેટમાં બાર લાગે છે. એનાં લક્ષણોપરથી રોગીએ જાણવું કે અજીર્ણથી તરસનો રોગ થયો છે.

૫૨૮

હારીતસંહિતા.

રસક્ષય તૃષ્ણાનાં લક્ષણ.

રસક્ષયે યદા તૃષ્ણા તથા ક્ષામઃ ક્ષુધાતુરઃ ।

ગ્લાનિઃ શોષો બ્રમઃ શ્વાસો દૈન્યમાશુ પ્રવર્તતે ॥

રસ નામના ધાતુનો ક્ષય થવાથી બ્યારે તરસ ઉત્પન્ન થાય છે સારે રોગીનું શરીર સૂકાઈ જાય છે અને લૂખથી પીડાય છે. વળી તેને ગ્લાનિ, શોષ, બ્રમ, શ્વાસ, અને દીનતા, એવાં ચિન્હો જણાઈ પ્રકટ થાય છે.

ક્ષતક્ષય વગેરે તૃષ્ણાનાં લક્ષણ.

ક્ષતક્ષયેષુ યા તૃષ્ણા તસ્યાં નાનાભિનન્દનમ્ ।

અન્યા જ્વરાતુરે પ્રોક્તા તૃષ્ણા સા જ્વરવેગજા ।

અન્યાતિસારે શૂલે વા તૃષ્ણા ક્ષેયા ખિષગ્વરૈઃ ॥

કાંઈ હથિયાર વગેરે વાગવાથી તથા ક્ષયથી જે તૃષ્ણા ઉત્પન્ન થાય છે તેમાં રોગીને ખોરાક ખાવાની પ્રીતિ થતી નથી. તાવવાળાને જે તરસ લાગે છે તે ખીછા જાતની તૃષ્ણા છે; તેને જ્વર વેગથી અથવા તાવના વેગથી ઉત્પન્ન થયેલી કહે છે. વળી વૈદ્યોએ જાણવું કે અતિસારમાં તથા શૂળ રોગમાં જે તરસ લાગે છે તે પણ એક તૃષ્ણા-રોગનો પ્રકાર છે.

અસાધ્ય તૃષ્ણાનાં લક્ષણ.

તૃષ્ણાતિસારવમનં દાહો મૂર્છાં બ્રમશ્ચ શોષશ્ચ ।

તોયેન યાતિ તૃપ્તિં તાં વાસાધ્યાં વિજાનીહિ ॥

इति तृष्णालक्षणम् ।

જે તૃષ્ણા રોગીને પાણીની તરસ ધણી લાગતી હોય, અતિસાર થયો હોય, ઉલટી થઈ હોય, દાહ થયો હોય, મૂર્છા થતી હોય, ફેર આવતા હોય, મોટું સૂકાઈ જતું હોય અને પાણી પીવાથી તૃપ્તિ ન થતી હોય, તે તરસને અસાધ્ય તરસ જાણવી. અર્થાત્ ઔષધોપચાર કરવાથી પણ તે તરસ મટતી નથી.

વાયુની તરસનો ઉપાય.

તૃષ્ણાં વાતોદ્ભવાં દૃષ્ટ્વા શસ્યતે સગુહં દધિ ।

સગુહં વામૃતાક્રાથં પીતં વાતતૃષાપહમ્ ॥

૧ નાનાભિનન્દનઃ. પ્ર૦ ૧ લી.

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય સત્તરમો.

૫૨૯

વાયુથી ઉત્પન્ન થયેલી તરસવાળાને ગોળ સાથે દહીં ખવરાવવું એ હિતકારક છે. અથવા ગજોનો ક્વાથ કરીને તેમાં ગોળ નાખીને પીવાથી પણ વાયુની તરસ દૂર થાય છે.

બીજો ઉપાય.

शुण्ठी च जाज्या सह शृङ्गवेरं
जलेन सौवर्चलयुक्तकल्कः ।
पिबेत् कषायं च सुशीतलं वा
वातोद्भवां चाशु निहन्ति तृष्णाम् ॥

इति वाततृष्णा ।

મુંદ, શુરૂં, આદું, અને સંચળ, એ ઔષધોનું પાણીમાં કલ્ક કરીને તે પીવું. અથવા એ ઔષધોનો ક્વાથ કરીને સારી રીતે દૂડે પડવા દઈને પછી તે પીવો તેથી વાયુની તરસ મટી જાય છે.

પિત્તની તરસનો ઉપાય.

काश्मर्यं पद्मकोशीरं द्राक्षा मधुकचन्दनम् ।
बालकं शर्करायुक्तं काथं पित्ततृषापहम् ॥

કાશ્મરીવણુ, પદ્મકાષ્ઠ, કાજો વાજો, દ્રાક્ષ, જોઠીમધ, ચંદન, વીરણુ-વાજો, એ ઔષધોનો ક્વાથ કરીને તેમાં સાકર નાખીને પાવાથી પિત્તની તરસ મટે છે.

બીજો ઉપાય.

खट्वाम्बो रोधसिता च चन्दनं सदाडिमं तण्डुलधावनेन ।
पिष्टं च शीतेन जलेन वापि पीतं च पित्तोत्थतृषापहं च ॥

વડની વડવાઈના અંકુર, અથવા વડના ઝાડની છાલ, લોધર, સા-કર, ચંદન, દાડિમ, એ સર્વને ચોખ્ખાના ધોવરામણમાં વાટીને દંડા પાણી સાથે પીવાથી પિત્તની તરસ મટે છે.

ત્રીજો ઉપાય.

कुष्ठमुत्पललाजां च न्यग्रोधस्य प्ररोहकान् ।
सच्छूणा शर्करायुक्ता गुटी तृष्णानिवारणी ॥

ઉપલેટ, કમળ, ઝાંગરની ધાણી, વડની વડવાઈના અંકુર, એ

૪૫

૫૩૦

હારીતસંહિતા.

સર્વને આરીક વાટીને તેની ગોળા સાકર સાથે કરવી. એ ગોળા ખાવાથી પિત્તની તરસ મટે છે.

ચોથો ઉપાય.

દ્રાક્ષોત્પલં સયષ્ટીકં શસ્તં ચેશ્વરસેન હિ ।

પીતં પિત્તોદ્ભવાં તૃષ્ણાં હન્તિ દાહં ચ પિત્તજમ્ ॥

દ્રાક્ષ, કમળ, જેહીમધ, એ સર્વનું ચૂર્ણ કરીને શેરડીના રસ સાથે પીવાથી પિત્તની તરસ મટે છે તથા પિત્તથી થયેલો દાહ પણ મટે છે.

પાંચમો ઉપાય.

આકણ્ઠં શર્કરાયુક્તં ક્ષીરં યુક્ત્યા પિબેન્નરઃ ।

વમનં ચ તદા કુર્યાદ્દન્તિ તૃષ્ણાં ચ પૈત્તિકીમ્ ॥

સાકર અને દૂધ એકતું કરીને તેને તરસવાળા મનુષ્યે વિધિ પ્રમાણે ગળાસુધી ખૂબ પીવું અને પછી ઉલટી કરવી. એવી રીતે ઉલટી થયાથી પિત્તની તરસ મટી જશે.

છઠ્ઠો ઉપાય.

લોષ્ઠપ્રતપ્તતોયં ચ નિર્વાપ્ય શીતલં કૃતમ્ ।

પિબેત્ તૃષ્ણાવિનાશાય જલં વા ચન્દનાન્વિતમ્ ॥

इति पित्ततृष्णा ।

માટીનો ગોળો ગરમ લાલચોળ તપાવીને તેને પાણીમાં નાખવો. પછી તે પાણી હુંડું થયા પછી પીવું અથવા તે પાણીમાં ચંદન નાખીને પીવું તેથી પિત્તની તરસ મટે છે.

કેંદ્રની તરસના ઉપાય.

जम्ब्वाम्रकप्रवालानि तथा लाजा सचन्दनम् ।

धातकीकुसुमानि स्युः पिष्ट्वा सारघसंयुतः ॥

श्लेष्मतृष्णापहो लेहो दाहमूर्छाभ्रमापहः ।

पिबेच्चाढकियूषं च लाजाशर्करयान्वितम् ॥

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય સત્તરમો.

૫૩૧

ક્ષીરપાનં સમરિચં જલં વા મરિચાન્વિમ્ ।

શ્લેષ્મતૃષ્ણાવિનાશાય પિબેદ્વા કોલકં પયઃ ॥

इति श्लेष्मतृष्णा ।

જાંબૂડો તથા આંબો, એ એ આડનાં દૂધનાં દૂધનાં પાંદડાં, ડાંગર-
ની ધાણી, ચંદન, ધાવડીનાં ફૂલ, એ સર્વને ખારીક વાટીને તેને મધ
સાથે મેળવીને ચાટવું. એ અવશેષ કફની તરસને મટાડનારો છે તથા
દાહ, ખૂર્છા અને બ્રમ, એ ઉપદ્રવોને દૂર કરનારો છે.

તુવેરની દાળનું ઓસામણ, ડાંગરની ધાણી અને સાકર સાથે
પીવું. અથવા મરીનું ચૂર્ણ નાખીને દૂધ પીવું. અથવા મરીનું ચૂર્ણ
નાખીને પાણી પીવું. અથવા બોરને પાણીમાં ઉકાળીને તે પાણી પીવું.
એ સઘળા ઉપાય કફની તરસને મટાડનારા છે.

त्रिदोष तृष्णानी चिकित्सा.

दुरालभा पर्यटकं प्रियङ्गु लोधद्रुमंज्यूषणकं सकुष्ठम् ।

काथः सुशीतो मधुशर्करायास्तृष्णां त्रिदोषप्रमवां निहन्ति ॥

कोलदाडिमवृक्षाम्लाः सारिवा समशर्करा ।

पथ्या दाडिमचूर्णं वा मातुलुङ्गरसान्वितम् ॥

इति त्रिदोषतृष्णा ।

ધમાસો, પિત્તપાપડો, નખલા, લોધર, સુંઠ, પીપર, મરી, ઉપશેટ,
એ ઔષધોનો ક્વાથ કરી તેને સારી પેટે દેડો થવા દેછેને મધ તથા
સાકર સાથે પીવે. એ ક્વાથ ત્રિદોષથી ઉત્પન્ન થયેલી તરસને મટાડે છે.

બોર, દાડિમ, આમચૂર, સારિવા, સાકર, એ સર્વે સમાન બાજે
લેછેને તેનું ચૂર્ણ ખાવું. અથવા હરડે અને દાડિમ, એ એ ઔષધનું
ચૂર્ણ ખીબોરાના રસમાં પીવું. એ બન્ને ઉપાયથી ત્રિદોષસંબંધી
તરસ મટે છે.

ताणुशोष तथा क्षतक्षय तृष्णाना उपाय.

काष्ठपात्रे घृतं सम्यक् शीतलं सलिलं तथा ।

मर्दितं बहुवेलां तु तत् पानीयं च पाययेत् ॥

૫૩૨

હારીતસંહિતા.

તાલુશોષે ઘૃતં તન્ન દાપયેચ્ચ ભિષગ્વરઃ ।
 તૃષ્ણાદાહમ્નમચ્છર્દિશોષમૂર્છાં વ્યપોહતિ ।
 ક્ષતજાં ક્ષયજાં તૃષ્ણાં વારયત્યાશુ નિશ્ચિતમ્ ॥
 દાહિમં કોલચુકીકા વૃક્ષામ્લં ચામ્લવેતસમ્ ।
 રસં ચૈવ તથા પથ્યાયુક્તં તાલુપ્રલેપનમ્ ॥

इति दाहिकोलम् ।

લાકડાના વાસણમાં અતિશય દુંડુ પાણી તથા ધી નાખીને ઘણી-
 વાર હાથવડે તે ધીને ચોળવું. પછી વૈદે તાલુશોષવાળા રોગીને તે
 પાણી પાવું અને તે ધી તાળવે ચોપડવું. એ ઉપાયથી તરસ, દાહ,
 બ્રમ, ઉલટી, શોષ અને મૂર્છા નાશ પામે છે. તેમ વાગવાથી થયેલી
 તથા ક્ષયથી થયેલી તરસ પણ નિશ્ચય મટે છે.

દાહિમ, ખોર, ખાટી કાંઈ, આમચૂર, આમ્લવેતસ, એ ઔષધોના
 રસમાં હરડે વાટીને તેનો તાળવે શેપ કરવાથી તાલુશોષ મટે છે.

તરસ વગેરેના સામાન્ય ઉપચાર.

વારયત્યાશુ શોષં ચ તૃષ્ણાં હન્તિ ચ સજ્વરમ્ ।
 કેસરં માતુલુક્કસ્ય પિપ્પં તળ્ડુલવારિણા ॥
 પ્રલિપ્તો મધુના તાલુલેપ ઇષ સુસ્વાવહઃ ।
 મધુશર્કરયા તાલુલેપો શોષનિવારણઃ ॥
 પદ્મકન્દમૃણાલૌ ચ શીતૌ શીતલવારિણા ॥
 તાલુશોષં નિહન્ત્યાશુ જમ્બવામ્રપલ્લવાનિ ચ ॥
 નિમ્બાન્ વા માતુલુક્કાન્ વા સૌવીરં નામરાણિ ચ ।
 શોષાર્તે પુરતો મક્ષેત્ ન દેયં તસ્ય ધીમતા ॥
 દર્શનાત્ તસ્ય ચાસ્યે ચ લાલા પ્રસ્રવતે મૃશમ્ ।
 તેનાસ્યશોષં હરતિ તૃષ્ણામપિ નિયચ્છતિ ॥

પદ્મકન્દશૃતાલેપઃ શીતઃ શીતલવારિણા. પ્ર૦ ૧ ટી. પદ્મકન્દ મૃદાલેપ્ય
 શીતં શીતલવારિણા. પ્ર૦ ૨ જી.

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય સત્તરમો.

૫૩૩

રક્તશાલ્યોદનં શસ્ત્રં દધિશર્કરયાન્વિતમ્ ।

ભોજનં ચ પ્રશસ્તં ચ ન ક્ષારં કટુકં પુનઃ ॥

શોષે ચ છર્દિતૃષ્ણાયાં શ્રમે પાનાત્યયેऽપિ ચ ।

અતીસારે ચ શોષે ચ દિવાનિદ્રા સુસ્વાવહા ॥

ખીજેરાના ગર્ભને ઓખાના ધોવરામણમાં વાટીને પાવાથી શોષ શમી જાય છે અને તાવ સહિત તરસ નાશ પામે છે. એજ ઔષધનો તાળવે લેપ કરવાથી તાજુશોષ મટે છે અને સુખ ઉપજે છે. મધ અને સાકર એકઠી મેળવીને તેનો તાળવે લેપ કરવાથી શોષ મટે છે.

કમળનો કંદ તથા કમળનો મૃણાલ (દાંડો), એ બેને દંડા પાણીથી શીતળ કરીને અર્ધોત વાટીને તેનો તાળવે લેપ કરવાથી અથવા જળગુડાનાં અને આંખાનાં કૃમળાં પાંદડાં વાટીને તેનો લેપ કરવાથી તાજુશોષ જલદીથી મટે છે.

શોષરોગવાળા રોગીના મોઢા આગળ ખીજ કોઈએ ખાટાં લીંબું અથવા ખીજેરાં, અથવા સૌવીર (ખાટી કાંજ), અથવા મુંઠ, એમાંથી કોઈપણ એક કે ઘણા પદાર્થ ખાવા, પણ યુદ્ધિમાન પુરુષે રોગીને ખાવા આપવા નહિ; કેમકે એવી રીતે ખાટાં તીખા પદાર્થો ખીજને ખાતો જોઈને તેના મુખમાં પુષ્કળ પાણી છૂટે છે અને તેથી કરીને તેની તરસ મટી જાય છે તથા શોષ પણ મટે છે. રાત્રી ડાંગરના ઓખાનો ભાત, દહીં અને સાકર સાથે ખવરાવવો એ પણ ઘણો સારો છે. પણ ખાંડ તથા તીખું ભોજન આપવું હિતકારક નથી. શોષરોગમાં, ઉલટીના વ્યાધિમાં, તરસના રોગમાં, ઘાક લાગ્યો હોય સારે, મધપાન અતિશય થવાથી વ્યાધિ થયો હોય સારે, અતિસારમાં અને શોષરોગમાં દિવસે ઉંધવું એ હિતકારક છે.

इति आत्रेयमाषिते द्वारीतोत्तरे तृतीयस्थाने तृष्णा-

तालुशोषचिकित्सा नाम सप्तदशोऽध्यायः ।

૫૩૪

હારીતસંહિતા.

અષ્ટાદશોઽધ્યાયઃ ।

મૂર્છા રોગની ચિકિત્સા.

મૂર્છાના હેતુ,

આત્રેય ઉવાચ ।

વેગાભિઘાતેન નિરોધકેન ક્ષીણક્ષતાદ્વા તૃષિતેન વાપિ ।

વિરુદ્ધમક્તાન્નવિમક્ષણેન દોષઃ પ્રદુષ્ટઃ પ્રકરોતિ મૂર્ચ્છામ્ ॥

આત્રેય કહે છે.—વેગવડે વાગવાથી, શ્વાસાદિકના વેગ રોકવાથી, ધાતુઓ વગેરેનો ક્ષય થઈ જવાથી, શસ્ત્રઆદિનો ધા વાગવાથી, તરસથી તથા વિરુદ્ધ ભોજન કે અન્ન વગેરે ખાવાથી વાતાદિ દોષ બિગાડ પામીને મૂર્છા ઉત્પન્ન કરે છે.

મૂર્છાની સંપ્રાપ્તિ.

પञ्चेन्द्रियाणां संलम्भाः प्रत्येकं द्वादशादयः ।

પञ્ચેન્દ્રિયાણાં સહિતા નાડિકા ષષ્ટસંખ્યયા ॥

रुन्धन्ति नाडिकाद्वारं तेन चेतो विमूर्च्छति ।

સંજ્ઞાનાશો મવેચ્છીઘ્નં નિશ્ચેતી મવતે નરઃ ॥

पतते काष्ठवत् तूर्णं मोहो मूर्च्छा निगद्यते ॥

પાંચ ઇન્દ્રિયોનાંથી પ્રત્યેક ઇન્દ્રિયની સાથે બારબાર મુખ્ય નાડીઓ સંબંધ રાખીને રહેલી છે. અને તેથી પાંચે ઇન્દ્રિયોની સામગ્રી મળીને સાઠ નાડીઓ થાયછે. વાતાદિક દોષ એ નાડીઓનાં દ્વારને રોકે છે, તેથી મન મૂર્છિત થઈ જાય છે. મન મૂર્છિત થાય છે એટલે તરતજ મનુષ્યની જ્ઞાન ગ્રહણ કરવાની શક્તિનો નાશ થાય છે અને મનુષ્ય ચેતના રહિત થઈને તત્કાલ લાકડાની પેઠે પૃથ્વી ઉપર પડે છે. એવી રીતે જે સંજ્ઞા નાશ થવો તેને મોહ કે મૂર્છા કહે છે.

મૂર્છાના પ્રકાર.

सा पञ्चविधा समुद्दिष्टा वातपित्तकफात् तथा ।

શોણિતાદભિઘાતેન મધેનાથ વિષેણ વા ॥

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય અઠારમો.

૫૩૫

एतेषां कोपयेत् पित्तं मरुद्रक्तसमीरितम् ।

संज्ञादौर्बल्यकं तेन मूर्च्छामोहः प्रकथ्यते ॥

कथयामि समासेन लक्षणानि पृथक् पृथक् ॥

એ મૂર્છા વાત, પિત્ત, કફ એ ત્રણ દોષથી ત્રણ પ્રકારની થાય છે; તથા લોહી વહી જવાથી કે વાગવાથી, મધથી અને ઝેરથી, એવા બીજા ત્રણ પ્રકારની થાય છે. એમ બધી મળીને મૂર્છા છ પ્રકારની છે. એ સર્વેમાંથી વાયુ અને લોહીએ ગ્રેસેલું પિત્ત કોપે છે તેથી સંજ્ઞાશક્તિ દુર્બળ થઈ જાય છે. અને તે કારણથી તેને મૂર્છા કે મોહ કહે છે. હવે એ જૂદાં જૂદાં મૂર્છાનાં લક્ષણો હું કહું છું.

વાતમૂર્છાનું લક્ષણ.

नीलं कृष्णारुणं पश्येत् तमः प्रविशति क्षणात् ।

कम्पो मार्दवमुच्छ्वासं क्षणेन प्रतिबुध्यति ॥

वातेन मूर्च्छा भवति कृशता कलुषास्यતા ।

नेत्रप्लावञ्च भवति आध्मानं च भवेत् क्षणम् ॥

મૂર્છા આવતી વખતે પ્રથમ મનુષ્યને આસમાની, કાળા કે રાતા રંગ દેખાય છે અને પછી તરતજ અંધકાર પથરાય છે. તેનું શરીર કંપે છે, મૂર્છાનો વેગ કમી હોય છે, અને ક્ષણવારમાંજ શ્વાસોશ્વાસ લેધને પાછો જાગે છે. એ મૂર્છા વાયુથી થયેલી જાણુવી. એમાં રોગીનું શરીર સૂકાઈને પાતળું થઈ જાય છે, તેનું મુખ મલિન માલમ પડે છે, તેની આંખોમાં પાણી ભરાઈ આવે છે, તથા ક્ષણમા તેનું પેટ ચડે છે.

પિત્તમૂર્છાનું લક્ષણ.

पीतं च नीलहरितं तमः प्रविशते भृशम् ।

सन्तापश्च पिपासा च रक्ते पीते च लोचने ॥

सस्वेदं शरीरं चापि श्रमः संभिन्नवर्चसः ।

पित्ताद्भवति मूर्च्छात्वं जायते च शिरोव्यથા ।

પિત્તની મૂર્છાવાળાને પ્રથમ પીળાં, આસમાની કે લીલા રંગનાં અંધારાં આવે છે અને પછી અંધકાર પથરાય છે. રોગીને પરિતાપ બહુ થાય છે તથા તેને તરસ લાગે છે. તેનાં નેત્ર રાતાં તથા પીળાં

૫૩૬

હારીતસંહિતા.

થઈ જાય છે. તેને શરીરે પરસેવો થાય છે, થાક લાગે છે અને ઝાડો થાય છે તો નરમ થાય છે. વળી તેનું માથું દુખે છે. એ લક્ષણો ઉપરથી પિત્તની મૂર્છા ઓળખવી.

કફની મૂર્છાનું લક્ષણ.

धूमाकुलां दिशं पश्येत् तमः पश्यति यः पुरः ।

कासते शुक्लनेत्रत्वं मन्दाद्वयङ्गेषु शीतता ॥

चिरात् प्रबुध्यतेऽत्यर्थं कण्ठं च घुर्घुरायते ।

हृष्टासौ मूर्च्छां विज्ञेया कफजा च विचक्षणैः ॥

કફની મૂર્છાવાળો રોગી પ્રથમ સધળી દિશાઓને ધૂમાડાથી ભરાઈ ગયેલી દેખે છે તથા પછી અંધકારમય દેખે છે, તેની આંખો સફેદ દેખાય છે, તેનો જઠરાગ્નિ મંદ હોય છે, તેનાં અંગ દાંડાં થઈ ગયાં હોય છે, મૂર્છામાંથી ઘણીવારે જાગે છે, કંઠમાં ઘર્ષર અવાજ થાય છે, છાતીમાં દરદ થાય છે. એ મૂર્છા કફથી થયેલી છે એમ વિલક્ષણ પુરૂષોએ જાણવું.

સન્નિપાત મૂર્છા.

सन्निपातादपसारो दृश्यते भिषजांवर ! ।

स प्राणिनं घातयति रक्तेन सहितो यदि ॥

सप्राणिघातं कुरुते नरं चाशु तमोवृतः ।

હે વૈદ્યોમાં શ્રેષ્ઠ હારીત ! વાત, પિત્ત, કફ, એ ત્રણે દોષ ક્રોધવાથી જે અપરમાર (મૂર્છા) થતો જણાય છે, તેમાં જે લોહીનો પ્રકોપ હોય તો તે પ્રાણીનો નાશ કરે છે. એ અપરમારમાં તત્કાળ અંધકાર પથરાઈ જાય છે અને પ્રાણી મરણ પામે છે.

રક્તગંધની મૂર્છા.

रक्तगन्धेन मूर्च्छन्ति तेन मूर्च्छा शिरोव्यथा ।

कम्पते नष्टचेष्टश्च जल्पते वमते पुनः ॥

લોહીનો વાસ આવવાથી મનુષ્યને મૂર્છા થાય છે, તેમાં મનુષ્ય એભાન થઈ જાય છે, તેનું માથું દુખે છે, તેનું અંગ કંપે છે, તેની ચેષ્ટાઓ નાશ પામી જાય છે તે લવાશે કરે છે અને ઉલટી કરે છે.

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય અઠારમો.

૫૩૭

મધં વગેરેની મૂર્છાઓ.

વિભ્રાન્તચેતા રક્તાક્ષઃ સ્વપ્રણીલઃ સુરાવશઃ ।

ક્ષતક્ષયાદ્ભવેદ્યાન્યા કોદ્રવાન્નવિસેવનાત્ ।

જાયતે મોહમૂર્છાં ચ તેન નિદ્રાતિદુર્મનાઃ ॥

મધ પીવાથી થયેલી મૂર્છામાં રોગીનું ચિત્ત ભ્રમિત થઈ જાય છે, તેની આંખો લાળયોળ થઈ જાય છે, અને તેને ઉંઘ આવે છે. એવિના બીજા ધા વાગવાથી કે-ધાતુક્ષય થવાથી મૂર્છા થાય છે તથા ક્રીણા કોદ્રસ ખાવાથી મૂર્છા થાય છે તેથી રોગીનું મન ઉદાસ થઈ જાય છે અને તે ઉંઘતો પડ્યો રહે છે.

મૂર્છા, ભ્રમ, નિદ્રા તથા તંદ્રાના મુખ્ય હેતુઓ.

પિત્તોત્તમાદ્ભવતિ વૈ મનુજસ્ય મૂર્છાં

પિત્તપ્રમજ્જનમવં ભ્રમમેવ પુંસામ્ ।

પિત્તાત્ કફાત્ ભવતિ વૈ મનુજસ્ય તંદ્રા

નિદ્રાં કફાનિલતમો ભજતે નરશ્ચ ॥

इति मूर्च्छालक्षणानि ।

મનુષ્યને મૂર્છા થવામાં સૌથી મુખ્ય કારણ પિત્ત છે; પિત્ત અને વાયુથી મનુષ્યોને ભ્રમ થાય છે; પિત્ત અને કફથી મનુષ્યને તંદ્રા અથવા અર્ધ જાગૃત અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે. તથા વાયુ અને કફથી તમોચુલુ-યુક્ત થયેલા મનુષ્યને નિદ્રા પ્રાપ્ત થાય છે.

મૂર્છાની સામાન્ય ચિકિત્સા.

સ્વેદાંભિષક્કવિધિમર્દનવાતશાન્ત્યૈ

શીતાન્નપાનવ્યજનાનિલપિત્તશાન્ત્યૈ ।

કાષાયપાનમપિત્તં સદા પ્રશસ્તં

શ્લેષ્મોદ્ભવા વિનિહતા ભ્રમમૂર્છના વા ॥

વાયુની મૂર્છાવાળાને વાયુની શાંતિ કરવાને પરસેવો કાઢવો, તેલ યોળવું, વિધિપ્રમાણે મર્દન કરવું, વગેરે ઉપાય યોજવા. તેજ પ્રમાણે

૧ અધ્યંગશબ્દ જોડ્યો.

૫૩૮

હારીતસંહિતા.

હંડાં અન્ન, હંડાં પાન, અને પંખાના વાયુવંડે પિત્તની શાંતિ થાય છે. કફથી ઉત્પન્ન થયેલી મૂર્છાવાળાને ક્વાથ પાવા એ સદૈવ મુશુકારી છે કેમકે તેથી કફની મૂર્છા અને ભ્રમ મટે છે.

મૂર્છાના બીજા ઉપચાર,

પાયयेत् त्रिफलाकाथं शीतं शर्करया युतम् ।
दुरालभायाः काथं च पाययेत् शर्करान्वितम् ॥
कर्णां कोलस्य मज्जां च केंसरोशीरचन्दनम् ।
पिष्ट्वा शीताम्बुना खण्डपानं हन्ति विमूर्च्छनाम् ॥

ત્રિફળાના ક્વાથને હંડા કરીને તેમાં સાકર નાખીને પાવો; અથવા ધમાસાના ક્વાથને સાકર સાથે પાવો; અથવા પીપર, બોરના હળિયાની મીઠા, નાગકેસર, વીરણવાળો, ચંદન એ સર્વને હંડા પાણી સાથે વાટીને તેમાં સાકર નાખીને પાવું, તેથી મૂર્છા મટે છે.

રક્તમૂર્છા વગેરેની ચિકિત્સા.

रक्तजां मूर्च्छनां दृष्ट्वा विधेयः शीतलो विधिः ।
क्षयजे दुर्बले क्षीणे मूर्च्छां शोषणकारणम् ॥
नष्टचेष्टत्वमापन्ने नरे संचेतनक्रिया ।
संपीड्य च नखाङ्गुष्ठं नासिकां च प्रपीडयेत् ॥
दन्तैर्वा सन्दशैर्वापि शनैर्गात्रं प्रपीडयेत् ।
दाहयेद्वा ललाटे तु पृष्ठदेशे च तालुके ॥
एवं न सिध्यते वापि तदा चान्दोलनं हितम् ।

જે લોહીથી મૂર્છા ઉત્પન્ન થયેલી જેવામાં આવે તો તે ઉપર કંઠા ઉપચાર કરવા. જે ક્ષયની મૂર્છા હોય અથવા દુર્બળતાની કે ક્ષીણતાની મૂર્છા હોય તો પૌષ્ટિક ઉપચાર લાગુ કરવા.

મૂર્છામાં ચેષ્ટા નાશ પામી હોય તેની ચિકિત્સા.

मूर्च्छातुरं विमलशीतजलेन सिञ्चेत्
संवीजयेच्च शिखिपिच्छकवीजनैस्तु ।

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય અઠારમો.

૫૩૬

દોલાચનં વિહિતં મનુજસ્ય મૂર્છા-

મોહં ભ્રમં ચ હરતે ચ મદાત્મયં વા ॥

इति मूर्च्छाचिकित्सा ।

ને મૂર્છા થયાથી ચેષ્ટા બિલકુલ નાશ પામી હોય તો તે પુરુષને ચેતન કરવાના ઉપાય લાગુ કરવા. અંગૂઠો અને તેના નખની વચ્ચે કાંઈ દબાવીને તેને વેઠના ઉપન કરવી, તેનું નાક દાબી રાખીને તેને ઝુંગળાવવો. કપાળમાં, પીઠ ઉપર કે તાળવા ઉપર ઝમ દેવો. દાંતવડે શરીર ઉપર ધીમે બચકાં ભરવાં અથવા સાણસીવતી શરીરના ભાગને ધીમેથી દબાવવો. એમ કરતાં પણ મૂર્છાવાળાને ચેતના આવે નહિ તો તેને હિંચકા ખવરાવવા, એ ક્ષાયદા કરક છે.

મૂર્છાથી પીડાયલા માણસને નિર્ભળ એવું હું પાણી છાંટવું. તથા મોરના પીંછાના પંખાવતી વાયુ નાખવો. હિંચકા ખવરાવવાથી પણ મનુષ્યની મૂર્છા, મોહ, ભ્રમ, અને મદાત્મ્ય રોગ મટે છે.

તંદ્રાની ચિકિત્સા.

करञ्जबीजं सह सैन्धवेन रसोनपत्रस्य रसं च यत्र ।

मार्कवं पथ्यां च वचां जलेन पिष्ट्वाञ्जनं हन्ति दिनस्य तन्द्राम्॥

કરંજનાં બીજ અને સિંધવ વાટીને તેમાં લસણનાં પાંદડાંનો રસ નાખીને તેનું અંજન કરવાથી તંદ્રા (ઘેન) મટે છે. તેમજ હરડે, વજ, ભાંગરો, એ સૌને પાણીમાં વાટીને તેનું અંજન કરવાથી પણ દિવસે જ તંદ્રા થાયછે તે મટે છે.

१ मार्कपथ्या च वचा च पिप्पली. प्र० २ जी. सार्केन पथ्याचयकेन पिष्ट्वा नेत्रांजनं. प्र० ३ जी.

* પ્ર. ૧ લીમાં 'માર્કે' પદ છે તેનો અર્થ ભાંગરો થતો નથી; માટે શુદ્ધ વૈદ્યોના અનુમતથી સુધારીને 'માર્કવં' પદ કર્યું છે. એવો સુધારો કરતાં છંદોભંગ થાયછે; પણ વૈદકના ગ્રંથોમાં આપધિના પદોની શુદ્ધિ કરતાં છંદ શુદ્ધિ તરફ વિશેષ લક્ષ્ય આપવું ઘટિત નથી, એ પંડિતોને અવગતજ છે. બીજા બે પાઠોમાંથી 'સાર્કેન' વાળો પાઠ કેટલાક હીઠ તરીકે અટકળે છે, પણ બહુમતથી અમે ઉપરનો પાઠ રાખ્યો છે.

૫૪૦

હારીતસંહિતા.

તંદ્રા તથા નિદ્રાનો ઉપાય.

ઘોટકલલામરિચં લવણયુતં નેત્રયોરજ્જનં શસ્ત્રમ્ ।

વિનિહન્તિ દિવસતન્દ્રાં નિદ્રાં વા માનુષસ્યાશુ ॥

ઘોડાની કાદ, મરી, અને સિંધવ, એ ઔષધોને ખૂબ બારીક વાટીને તેનું નેત્રમાં અંજન કરવું એ ક્ષાયદાકારક છે. એ ઉપાયથી રોગીને દિવસે થતું ઘેન તથા નિદ્રા તત્કાળ નાશ પામે છે.

મૂર્છામાં રક્તકર્ષણ.

રક્તકર્ષણમિच्छन्ति मोहमूर्च्छाप्रशान्तये ।

तस्मादवहितः कुर्यात् तासु रक्तावसेचनम् ॥

इति मूर्च्छामदभ्रमचिकित्सा ।

મોહ અને મૂર્છાને શાંત કરવાને માટે રોગીને જ્યેષ્ઠ કે ઇંમડી વગેરે મૂર્છાને તેનું લોહી ખેંચાવવું એ હિતકારક છે. માટે સાવધાનીથી રાખીને તેવા રોગીઓનું લોહી ખેંચી કઢાવવું.

મૂર્છાદિક્ષિતા સામાન્ય ઉપચાર.

शीतसेकावगाहाद्यान् श्रीखण्डं व्यजनानिलान् ।

शीतानि चान्नपानानि सर्वमूर्च्छासु योजयेत् ॥

शर्करेश्चुरसद्रાક્ષાભાતમૂર્છા પ્રપાનકૈઃ ।

काश्मर्यं मधुकैरेव पित्तमूर्च्छा जयेन्नरः ॥

यष्ट्याः काथे शृतं सर्पिः कफे वामलकीरसे ।

पिबेद् वासा सितालाजायुक्तं चाज्यं च शीतलम् ॥

મધુના હન્તિ ચ મૂર્છામાલાપૈશ્ચ પ્રવોધયેત્ જ્વરિણમ્ ।

गीतैर्नृत्यैर्हास्यैस्तद्रानिद्रां दिवा हन्ति ॥

મૂર્છાવાળાને ઠંડું પાણી છાંટવું, ઠંડા પાણીમાં નવરાવવો; તેને અંગે ચંદન ઔષડવું; વીંજણાના વાયુ નાખવા; અને ઠંડાં અન્નપાન ખાવા-પીવાને આપવાં, આ ઉપાય સર્વે મૂર્છાઓમાં સામાન્ય છે. માટે મૂર્છામાં સધળે ઠંડાણે યોગ્યતા. સાકર દ્રાક્ષ અને સેરડીનો રસ, એ ઔષધો

૧ યષ્ઠ્યાઃ કાથં શૃતસર્પિઃ શૃતં વામલકીરસમ્. પ્ર૦ ૧ લી.

તૃતીયસ્થાન—અધ્યાય અઠારમો.

૫૪૧

પાછને વાયુની મૂર્છા મટાડવી; કાસ્મર્ય (શીવણ) અને જેહીમધ, એ એ ઔષધ આપીને પિત્તની મૂર્છાનો નાશ કરવો; જેહીમધના ક્વાથમાં કે આમળાંના રસમાં સિદ્ધ કરેલું ધી આપીને કફની મૂર્છાનો નાશ કરવો. અરડૂસો, સાકર અને ડાંગરની ધાણી, એ સર્વેમાંથી નાખીને તેને દંડુ કરીને પીવું. રોગીને મધ પાત્રથી પણ મૂર્છા મટેછે. જે જ્યર કે બીજા રોગવાળો હોય તેની તંદ્રા કે નિદ્રા મટાડવી હોય તો અનેક પ્રકારના આશ્વાપ કરીને, ગાઈને, તૃત્ય કરીને અને હાસ્ય કરીને, તેની દિવસની નિદ્રા તથા તંદ્રા મટાડવી.

નિદ્રાની ચિકિત્સા.

यदा रात्रौ न निद्रा स्यात् तदा कुर्यादिमां क्रियाम् ।

काकमाच्यास्तु मूलं च शिखां बद्ध्वा भिषग्वरः ।

अधोमुखीं शिखां बद्ध्वा निद्रां जनयते निशि ॥

मस्तुना पादतलकौ मर्दयेन्निद्रणार्थिनाम् ।

यस्य नो दिवसे निद्रा तस्य निद्रा निशासु च ॥

भयात् चिन्तया लोभेन या निद्रा न भवेन्निशि ।

तत् चिन्तादि परित्यज्य निद्रा संजायते क्षणात् ॥

सिंहो व्याघ્રी सिंहमुखी काकमाची पुनर्नवा ।

वार्ताकानां च मूलानां काથો નિદ્રાકરો નૃણામ્ ॥

કાકજઙ્ઘા ચાપામાર્ગઃ કોકિલાક્ષઃ સુપાર્ણિકા ।

કાથો નિદ્રાકરઃ શોઘં મૂલં વા બન્ધયેચ્છિલામ્ ॥

જો રાત્રે ઊંઘ ન આવતી હોય તો આ નીચે કહેલી ક્રિયા કરવી:—
કાકમાચી (હાડિયા કરસણ) ના મૂળને વૈધે રોગીની ચોટલી સાથે બાંધવું; એવી રીતે કે મૂળ નીચે મોઢે રહે. એ ઉપાયથી રોગીને રાત્રે નિદ્રા આવેછે. અથવા જેને ઊંઘવાની જરૂર હોય તે મનુષ્યના પગનાં તળિયાને દહીંની તરવડે મર્દન કરવું, તેથી જેને દિવસે ઊંઘ નહિ આવતી હોય તેને રાત્રે નિદ્રા આવશે. ભયથી, ચિંતાથી કે લોભથી જેને રાત્રે ઊંઘ ન આવતી હોય તો તે ભય, ચિંતા કે લોભનો ત્યાગ કર-

૫૪૨

હારીતસંહિતા.

વાથી તરત નિદ્રા આવેછે. રીંગણી, ભોંયરીંગણી, અરડૂસો, કાકભાસી (હાડિયા કરસણ), સારોડી, તેમ વંતાક અને તેનાં મૂળ, એ ઔષધોનો ક્વાથ મનુષ્યોને નિદ્રા ઉત્પન્ન કરનારો છે. કાકબંધા (હાડિયા કરસણ), અપાભાર્ગ (અધાડો), એખરો, આવચી, એ ઔષધોનો ક્વાથ જલદી ઊંધ આણનારો છે. અથવા એ ઔષધોનાં મૂળ માથે બાંધવાથી પણ ઊંધ આવે છે.

इति आत्रेयभाषिते हारीतोत्तरे द्वतीयस्थाने मूर्च्छानिद्रा-
तन्द्राचिकित्सा नाम अष्टादशोऽध्यायः ।

ऊनविंशोऽध्यायः ।

મદાત્મક રોગની ચિકિત્સા,
મધ સેવનથી ફાયદા અને ગેરફાયદા.

આત્રેય ઉવાચ ।

हालाहलाहलसमाभवते वियोगात्
सेव्या न शिष्टमनुजैः कथिता मुनीन्द्रैः ।
मूर्च्छा वमिः श्वसनमोहनदाहतृष्णा
संजायतेऽतिसरणं विकलेन्द्रियत्वम् ॥
ये नित्यं सेवने जुष्टा मद्यस्य मनुजा भृशम् ।
'वषमाहारसदृशी सुरा मोहनकारिणी ॥
यथा विषं प्राणहरं वियोगात्
योगेन तं चाप्यमृतं वदन्ति ।
तथा सुरा योगयुता हिता स्यात्
अयोगतोमारयतेऽतिकष्टम् ॥

આત્રેય કહેછે,—જો મધનું યુક્તિવિના સેવન કરવામાં આવે તો તે હાળાહળ જેર જેવું નુકસાન કરેછે. માટે તેને શિષ્ટ પુરુષોએ

૧ શોષ. પ્ર૦ ૨-૩ જી.

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય ઓગણીસમો.

૫૪૩

સેવથી નહિ એમ મહામુનિઓનું કહેવું છે. યુક્તિવગર મધને સેવવાથી મૂર્છા, ઉલટી, શ્વાસ, મોહ, દાહ, તરસ, અતિસાર અને ઈંદ્રિયોની વિકળતા, એવા ઉપદ્રવ પેદા થાયછે. જે પુરુષો મધનું નિરંતર અતિ-શય સેવન કરે છે, તેમને વિષમ આહારના જેવું મધ મોહ ઉત્પન્ન કરે છે. જેમ યુક્તિવગર સેવવાથી ઝેર પ્રાણનું હરણુ કરે છે તેમ તેજ ઝેર જો યુક્તિપૂર્વક સેવ્યું હોય તો અમૃત સરખો ગુણુ કરે છે; તેમજ મધ પણ યુક્તિપૂર્વક વાપરવામાં આવે તો હિત કરે છે અને યુક્તિવિના વાપરવામાં આવે તો મોટું કષ્ટ ઉત્પન્ન કરીને અંતે તેનો પ્રાણુ લઈ લેછે.

મધ ક્યારે ન પીવું.

શ્લુઘાતુરે તૃષાક્રાન્તે સુરા વા ભોજનં વિના ।

ન ચ ક્ષીઞૈર્વિના મક્કં વિનાહારાતિપાનકમ્ ॥

અત્યશનેઽપ્યજીર્ણેઽપિ સુરા પીતા રુજાકરી ।

જે માણસ ભૂખ્યો હોય કે તરશ્યો હોય તેણે મધ પીવું નહિ. અથવા ભોજનવિના મધ પીવું નહિ. એટલે મધ પીધા પછી તરતજ ભોજન કરવું જોઈએ.. ક્ષીણ પુરુષોએ ખોરાક વિના મધ પીવું નહિ, તેમ બીજાઓએ પણ આહાર વિના અતિપાન કરવું નહિ. જેણે અતિશય ખાધું હોય અથવા જેને અજીર્ણ હોય, તેણે મધ પીવું એ પીડા કરનારું છે.

મદાત્યયનાં લક્ષણો.

યસ્ય પ્રલપનં ચાપિ સ ચ વાતમદાત્યયઃ ।

દાહમૂર્છાતિસારશ્ચ જ્વરઃ પિત્તમદાત્યયે ॥

છર્દ્યરોચકહૃલાસતન્દ્રાસ્તૈમિત્યગૌરવમ્ ।

શીતતા ચ પ્રતિશ્યાયઃ કફજે ચ મદાત્યયે ॥

ત્રિષુ દોષેષુ સમતા લિઙ્ગૈર્યેવામુપક્રમઃ ।

સ ત્રિદોષસમુદ્ભૂતો મદાત્યયો મિષગ્વર ! ॥

જે માણસ મધ પીધા પછી લવારો કરે છે તેને વાતમદાત્યય રોગ સમજવો. જે મનુષ્યને મધ પીધા પછી દાહ, મૂર્છા, અતિસાર અને જ્વર, એમાંનાં થોડાં કે બધાં ચિન્હ માલમ પડે તેને પિત્તમદા-

૫૪૪

હારીતસંહિતા.

ત્યય કહેવો. જેને મધ પીધા પછી ઉલટી, અરુચિ, છાતીમાં દરદ, ઘેન, જડતા, ભારેપણું, અંગનું દંડાપણું, અને સજેખમ થાય, તેને કફનો મદાત્મય થયો છે એમ જાણવું. એ ત્રણે દોષના મદાત્મયમાં જે ચિન્હ થાય છે તે સંધાનાં જે મદાત્મય રોગમાં હોય તેને, હે વૈધરાજ ! ત્રિદોષ મદાત્મય જાણવો. ત્રિદોષ મદાત્મયની ચિકિત્સા પણ એ ત્રણ દોષના સ્વરૂપ ઉપર નજર રાખીને કરવી.

મદાત્મયની ચિકિત્સા.

वमनं च प्रशस्तं च निद्रासंसेवनं पुनः ।

स्नानं हितं पयःपानं भोजने सगुडं दधि ॥

मस्तुखण्डं सखर्जूरं मृद्वीका दाडिमाम्लिका ।

आमलक्या परूषं च लेहो हन्ति मदात્मयम् ॥

द्राक्षामलकखर्जूरं परूषकरसेन वा ।

कल्कयेत् पयसा तत् तु पानं सर्वमदात્મये ॥

पथ्याकाથેન સંયુક્તં પયઃપાનં મદાત્મયે ॥

इति मदातमचिकित्सा ।

મદાત્મય રોગમાં રોગીને ઉલટી કરાવવી હિતકારક છે. રોગીને ઊંઘાડવો એ પણ સુખકારક છે. તેને સ્નાન કરાવવું, દૂધ પાવું, તથા દહીં અને ગોળ ખાવાને આપવું, એ પણ ફાયદાકારક છે. મદાત્મયના રોગીને દહીંની તર, સાકર, ખજૂર, દ્રાક્ષ, દાડિમ, આમલી, આમળાં, ફાળસાં, એ સર્વનો અવલેહ કરીને પાવો તેથી મદાત્મય રોગ મટે છે. દ્રાક્ષ, આમળાં અને ખજૂર એ ત્રણને ફાળસાંના રસમાં ખારીક વાટીને તેનું કલ્ક કરવું. એ કલ્કને દૂધ સાથે પીવાથી સર્વ પ્રકારના મદાત્મય રોગ મટે છે. હરડેના કઠાયની સાથે દૂધ પીવાથી મદાત્મય રોગ મટે છે.

સોપારીના મદાત્મયની ચિકિત્સા.

સોપારીના મદનાં લક્ષણ.

पूगीफलमदे कम्पो मोहो मूर्च्छा क्लमस्तमः ।

प्रस्वेदो विधुरत्वं च लालास्रावश्च जायते ॥

भ्रमक्लमपरीतत्वं विज्ञेयं पूगमूर्च्छिते ।

मानवो लक्षणैરોभिज्ञેयः पूगविमूर्च्छितः ॥

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય ઓગણીસમો.

૫૪૫

સોપારી ખાવાથી મીણો ચઢ્યો હોય ત્યારે રોગીનું શરીર ધુન્ને છે, તેને મોઢ કે મૂર્છા થાય છે, થાક લાગે છે, આંખે અંધારા આવે છે, શરીરે પરસેવો થાયછે, ગભરાટ કે આકુળ વ્યાકુલપણું થાયછે, મોઢામાંથી લાળ નીકળી પડે છે, ફેર આવે છે તથા શ્રમ થાયછે. એવાં લક્ષણોવાડે જાણવું કે એ માણસને સોપારી ખાવાથી મીણો ચઢેલો છે.

સોપારી વગેરેના મદના ઉપાય.

तस्य शीतं जलं पीतं वस्त्रवातो हितो भवेत् ।

शर्करा भक्षणे देया मस्तु वा शर्करान्वितम् ॥

कोदवाणां भवेन्मूच्छा देयं क्षीरं सुशीतलम् ।

धनूरकमदे देयं शर्करासहितं दधि ॥

हलिनी करवीरं च मोहिनी मदयन्तिका ।

अन्येषामपि कन्दानां वमनं चाशु कारयेत् ॥

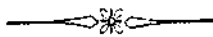
पाययेत् शर्करાયुक्तं क्षીरं वा दधिशर्कराम् ॥

સોપારીના મદવાળાને હંડું પાણી પાવું; કપડાવતી વાયુ નાખવો; ખાવાને સાકર આપવી અથવા સાકર સાથે દહીંનું પાણી પીવા આપવું. એ ઉપાય સોપારીના મદવાળાને ફાયદા કરક છે.

કોદરા ખાવાથી મીણો ચઢ્યો હોય તો તેને અતિશય હંડું દૂધ પાવું. ધંતુરો ખાવાથી મદ થયો હોય તો તેને સાકર સાથે *દહીં આપવું. હલિની (કળલાવી,) કરેણુ, ભાંગ, મોગરો, અને ખીજ એવાજ કંદોનો તથા મૂળિયાનો મદ ચઢ્યો હોય તો રોગીને તરત ઉલટી કરાવવી. તથા તે ઉપર સાકર સાથે દૂધ કે દહીં અને સાકર પાવી.

इति आत्रेयभाषिते हारीतोत्तरे तृतीयस्थाने मदात्मक-

चिकित्सा नाम ऊर्त्तविंशोऽध्यायः ।

૧ મુસ્તા. પ્ર૦ ૧ લી.

* સાકર સાથે દૂધ આપવું એવું પણ ગ્રંથાંતરમાં કહેલ છે. જેમ, “सगुमः कुष्माण्डरसः श्लमयति मदमाशुकोद्वजम् । धनूरजं च दुग्धं स शर्करं चाशुपानेन-” ભાવપ્રકાશ. અર્થ—“જોળની સાથે કોહોળાનો રસ પીવાથી કોદરાનો મદ ઉતરે છે અને સાકર સાથે દૂધ પીવાથી ધંતુરાનો મદ ઉતરે છે.

૫૪૬

હારીતસંહિતા.

વિંશોઽધ્યાયઃ ।

દાહ ચિકિત્સા.

દાહની સંપ્રાપ્તિ વગેરે.

આત્રેય ઉવાચ ।

સમાને સંક્રુદ્ધે રુધિરસહપિત્તે ત્વચિ ગતે
 વરસ્યાન્ને દાઘો ભવતિ નિતરાં ઘોરમપિ ચ ।
 કદાચિદ્વાંતસ્થે ભવતિ મનુજો દગ્ધહૃદયો
 ભવેત્ શીતસ્યાર્તિઃ શ્વસનમપિ વા શોષમરતિઃ ॥
 પિત્તજ્વરસમાનાનિ લક્ષણાનિ મિષગ્વર ।
 પિત્તજ્વરવદારજ્ય ક્રિયા દાઘોપશાન્તયે ॥

આત્રેય કહેછે.—સમાન વાયુ કોપ પામવાથી લોહીની સાથે પિત્ત ત્વચામાં જાયછે અને તેથી મનુષ્યના શરીરમાં અત્યંત ભયંકર દાહ (અળત્રા) ઉત્પન્ન થાયછે. કોઈક વખત અંતરદાહ થાયછે ત્યારે મનુષ્યની છાતીની માંહેલે પાસે અળત્રા બળે છે, તથા બાહ્યરના અંગને દંડકની પીડા થાયછે. અર્થાત્ બાહ્યર ટાઢ વાયછે અને અંદરથી અળત્રા બળે છે. તે કારણથી મનુષ્યને શ્વાસ, શોષ અને અણુગમો પણ થાયછે. હે વૈદ્યોત્તમ ! એ દાહનાં લક્ષણો પિત્તજ્વરના જેવાં છે માટે તેની ચિકિત્સા પણ પિત્તજ્વરની જેમ મૂળથી માંડીને કરવી તેથી દાહ શાંત થશે.

દાહના ઉપાય.

કુશકાસેક્ષુમૂલાનામુશીરં ઘનવાલુકૌ ।
 કાથઃ શર્કરયા યુક્તઃ શીતો દાહં નિયચ્છતિ ॥
 પર્પટઃ સઘનોશીરઃ કથિતઃ શર્કરાન્વિતઃ ।
 શીતપાનં નિહન્ત્યાશુ દાઘં પિત્તજ્વરં નૃણામ્ ॥

૧ સમનઃ સંક્રુદ્ધો રુધિરમપિ પિત્તં ત્વચિ ગેત. પ્ર૦ ૧ લી. ૨ દાહં. પ્ર૦ ૧ લી.

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય વીસમો.

૫૪૭

લામજ્જચન્દનોશીરૈલ્લેપનં દાહશાન્તયે ।
 વીજયેત્ તાલવૃન્તૈશ્ચ કદલ્યમ્ભોજસંસ્તરે ॥
 કાલીયકરસોપેતં દાહે શસ્તં પ્રલેપનમ્ ।
 શસ્યતે શીતલં વારિ દાહવૃષ્ણાનિવારણમ્ ॥
 ઉત્તાનસ્ય પ્રસુપ્તસ્ય નાભેરુપરિ સંદહેત્ ।
 કાંસ્યપાત્રમયે સૌખ્યં ધારાભિઃ શીતવારિણા ॥
 પૂરયેત્ તચ્છ્રૂતં યજ્ઞાત્ તેન સૌખ્યં સમાપ્નુતે ।
 શતઘૌતં ઘૃતમપિ તદ્દાહોપરિ ધારયેત્ ॥
 ધાત્રીફલં વા સિતયા જલે પિષ્ઠા પ્રલેપનમ્ ।
 દાહશોષાતુરસ્યાપિ લેહ્યં વા સુસ્વકારકમ્ ॥
 જમ્બવામ્નપલ્લવાન્ નિમ્બં વીજપૂરરસેન તુ ।
 પિષ્ઠા પ્રલેપનં દાહે શીઘ્રં સુખમભીપ્સતે ॥

દાહ, કાસ, સેરડી, એ ત્રણનાં મૂળ, કાળો વાળો, મોથ, પીળો વાળો, એ સર્વેના ક્વાથમાં સાકર નાખીને તેને ઠંડો થવા દેઈને પાવો તેથી દાહ મટે છે.

પિત્તપાપડો, મોથ, કાળો વાળો, એ ઔષધોનો ક્વાથ કરીને તેમાં સાકર નાખી તેને ઠંડો થવા દેઈને પીવાથી મનુષ્યોનો દાહ તથા પિત્તજ્વર મટે છે.

પીળો વાળો, ચંદન અને કાળો વાળો, એ ત્રણ ઔષધોને પાણી સાથે ખારીક ઘસીને તેનું લેપન કરવાથી દાહ શમે છે.

દાહવાળા રોગીને તાડનાં પાંદડાંના વીંજણાવતી વાયુ નાખવો તથા કેળ કે કમળનાં પાંદડાં ઝિછાવીને તે ઉપર સુવાડવો.

દાહવાળાને મલયાગરનો લેપ શરીરે કરવો તે ગુણકારી છે અથવા ઠંડું પાણી પણ દાહ અને તરસને મટાડનારું છે માટે તે પણ હિતકારી છે.

દાહવાળાને છતો સુવાડીને તેની નાભિ ઉપર કાંસાનું વાસણ મૂકવું તથા તે વાસણમાં ઠંડા પાણીની ધાર કરવી. અને એવી રીતે તે વાસણ ભરાતાં સુધી પાણી રેણા કરવું. આવા પ્રકારની ક્રિયા પણ યત્ને કરીને કરવામાં આવે તો તેથી રોગીને સુખ થાયછે.

૫૪૮

હારીતસંહિતા.

સો વખત ધી ઘોઈને દાહવાળાને અંગે ચોપડવું. અથવા આમળાં અને ઘેળી દરે પાણીમાં વાટીને તેનો શરીરે લેપ કરવો. અથવા આમળાં અને સાકરને પાણીમાં વાટીને તેનું ચાટણુ કરવું એ પણ દાહ અને શોષથી પીડાતા રોગીને સુખ કરનારું ઔષધ છે.

બળબૂડાનાં તથા આંબાનાં પાંદડાં, અને લીમડાનાં પાંદડાં, એ સર્વે ખીન્નેરાના રસમાં વાટીને તેનો શરીરે લેપ કરવાથી તત્કાળ દાહ મટીને સુખ થાયછે.

દાહના સામાન્ય ઉપચાર.

ધારાગારતુષારશીતલશશી જ્યોત્સ્ના મૃણાલાનિ ચ
વાતઃ શીતલચન્દનં ચ કમલં પ્રેમાનુબન્ધઃ સસ્ત્રા ।
રામાગૂહનમર્દનં સ્તનયુગે શુક્લાર્દ્રવસ્ત્રાણિ ચ
ક્ષીરં શર્કરશઙ્ખલોહરજતં દાહપ્રશાન્ત્યૈ હિતમ્ ॥

જે ધરમાં પાણીના ડુંવારા છૂટતા હોય તે ધર, બરફ, ચંદ્રનું દંડું ચાંદરણું, કમળનાં મૃણાલ, દંડે વાયુ, દંડું ચંદન, કમળ, પ્રેમાનુબન્ધ, મિત્ર, સ્ત્રીઓનું આલિંગન, સ્ત્રીઓના બન્ને સ્તનનું મર્દન, સફેદ તથા બીનાં વસ્ત્ર, દૂધ, સાકર, રંખ, લોહ, રૂપું, એ સર્વે પદાર્થો દાહની શાંતિ કરનારા છે. •

इति आत्रेयमाषितै हारीतोत्तरे तृतीयस्थाने दाह-

चिकित्सा नाम त्रिंशोऽध्यायः ।

* મૂળમાં સિતા પદ છે, તે હપરથી કેટલાક આમળાં અને સાકર વાટીને અંગે ચોપડવી એવા અર્થ કરે છે; પણ વૃદ્ધ વૈદ્યો કહે છે કે બે દાહના સંબંધમાં ચોપડવાનું હોય તો સિતાનો અર્થ 'શ્વેત દૂર્વા' કરવો એ વધારે યોગ્ય છે; અને ખાવાનું હોય તો તેનો અર્થ સાકર કરવો. મારે અમે તેવો અર્થ ક્યાં છે.

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય એકવીસમે.

484

एकविंशोऽध्यायः ।

અપરમારની ચિકિત્સા.

અપરમારની સંપ્રત્તિ.

आत्रेय उवाच ।

पित्तं मरुश्च श्लेष्मा च उदानः कुपितो भृशम् ।

प्राणं शिरसि संकुप्य कुरुते नष्टचेष्टताम् ॥

प्राणो नयत्यचैतन्यं नाडीं चेन्द्रियरोधनात् ।

આત્રેય કહે છે.—પિત્ત, વાયુ અને કફ તથા ઉદાન વાયુ અત્યંત કોપીને માયાને વિષે ગયેલા પ્રાણવાયુને કોષાવે છે અને મનુષ્યની ચેષ્ટાનો નાશ કરે છે. કોષો પ્રાણવાયુ ઇદ્રિયોને તથા તેનો સંબંધ રાખનારી નાડીને રોકે છે તેથી મનુષ્ય અચેત થાય છે.

અપરમારનાં લક્ષણ.

पतते काष्ठवच्छीघ्रं मुखे लालां विमुञ्चति ।

कण्ठं च घृष्टुरायेत फेनमुद्विरतेऽथवा ॥

कम्पेते हस्तपादौ च रक्तव्यावृत्तलोचने ।

अपस्मारे च लिङ्गानि जायन्ते भिषजां वर ! ॥

અપરમાર રોગને લોકો વાયુ અથવા ફેફસ કહે છે. એ રોગમાં રોગી ઉભો હોય તો સાંથી એકાએક સાકડાની પેઠે પડી જાય છે, તેના મોંમાંથી લાળ નીકળવા માંડે છે, તેના ગળામાં ઘરગડો બોલે છે, મોમાંથી શીશુ નીકળે છે, તેના હાથ અને પગ ધ્રુજે છે (તણાઈ જાય છે) અને તેની આંખો રાત્રી થઈને ફરી જાય છે. હે ઉત્તમ વૈદ ! અપરમારના રોગમાં એવાં ચિન્હ થાય છે.

અસાધ્ય અપરેમારનાં લક્ષણ.

व्यावृत्तं लोचनं क्षामस्तमो दाहः शिरोव्यथा ।

हतप्रभेन्द्रियोसंज्ञश्चापस्मारी विनश्यति ॥

૫૫૦

હારીતસંહિતા.

જે અપસ્મારના રોગવાળાની આંખો ફરી ગઈ હોય, જે રોગના કારણથી સૂકાઈ ગયો હોય, જેને આંખે અંધારા આવતાં હોય, જેને દાહ થતો હોય, જેનું માથું બહુ દુખતું હોય, જેના શરીરની કંતિ તથા ઇન્દ્રિયોની શક્તિ નાશ પામી હોય, જેની જ્ઞાનશક્તિ પણ નાશ પામી હોય, એવો અપસ્મારના રોગવાળો મનુષ્ય જીવતો નથી.

અપસ્મારની ચિકિત્સા.

तस्य पानाञ्जनालेपमर्दनं दाहमेव च ।

अपस्मारे चोपचार्यं घृतं तैलं च धीमता ॥

અપસ્મારના રોગીને પીવાનાં ઔષધ આપીને, અંજન કરીને, સેપ કરીને, મર્દન કરીને, ઝમ દેધને તેના ઉપાય કરવા તથા બુદ્ધિ-માન વૈદે ધી અને તેલ પણ યોગ્ય.

અપસ્મારમાં નસ્ય.

अगस्तिपत्रं मरिचं मूत्रेण परिपेषितम् ।

नस्ये शस्तमपस्मारं हन्ति शीघ्रं नरस्य तु ॥

અગસ્તિયાનાં પાનાં અને મરી, એ બેને ગાયના મૂત્રમાં વાટીને અપસ્મારવાળા રોગીના નાકમાં તેનાં ટીપાં નાખવાં, તેથી તત્કાળ અપ-સ્માર નાશ પામે છે.

બીલું નસ્ય.

बन्ध्याककोटिकामूलं घृतशर्करयान्वितम् ।

नस्ये वापि प्रयोक्तव्यमपस्मारप्रशान्तये ॥

બાંઝણી કંટોલીનું મૂળ લાવીને તેના રસમાં ધી તથા સાકર નાખીને તેનાં ટીપાં નાકમાં નાખવાં તેથી અપસ્માર શાંત થાયછે.

કુખમાંડ લેહ.

कूष्माण्डखण्डानि गुडेन पक्त्वा सत्र्यूषणैलादलनागकेशरम् ।

त्वग्मेधिकाग्रंથિકधान्यकानां समांशकेनापि सिता प्रयोज्या ॥

प्रत्यूषसे भक्षणकं विधेयं तस्योपरि क्षीरमिदं प्रशस्तम् ।

निहन्त्यपस्मारविकारमाशु विनाशयेत् शीघ्रमसृग्विकारम् ॥

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય એકવીસમો.

૫૫૧

કોળાના નાના નાના કકડા કરીને તેને ગોળમાં પકવ કરવા. પછી તેમાં સુંક, પીપર, મરી, એલચી, તમાલપત્ર, નાગકેસર, તજ, મેથી, પીપરીમૂળના ગંઠોડા, ધાણા, એ ઔષધોનું ચૂર્ણ નાખવું તથા તે સધ-
ળાંની બરોબર સાકર નાખવી. એ ઔષધ દરરોજ સવારમાં ખાવું
તથા તે ઉપર દૂધ પીવું હિતકાર છે. આ ઔષધ અપરમારના વ્યાધિને
જલદી નાશ કરેછે તથા લોહીના વિકારને પણ ઉતાવળે શમાવી દે છે.

કુખમાંડ ચૂર્ણ.

કૂષ્માણ્ડવ્રહ્મી ષડ્ગ્રન્થા શતપુષ્પી પુનર્નવા ।

સુરસાસહિતં ચૂર્ણં શર્કરામધુસંયુતમ્ ॥

અપસારવિનાશાય મક્ષણે હિતમેવ ચ ।

ઉન્માદે પિત્તરક્તે તુ વન્ધ્યાયા ગર્ભદાયકમ્ ॥

કોળું, બ્રાહ્મી, વજ, શંખાવળી, સાટોડી, તુળસી, એ સર્વનું ચૂર્ણ
કરીને તેમાં મધ તથા સાકર નાખીને ખાવાથી તે અપરમારના રોગનો
નાશ કરેછે. તથા ઉન્માદ રોગમાં અને રક્તપિત્તમાં પણ ગુણુ કરે છે.
એ ચૂર્ણ વાંઝણીને ગર્ભ આપનારું છે.

સૂર્યોદય ધૂત.

રાત્રામાગધિકામૂલં દશમૂલં શતીવરા ।

શણત્રિવૃત્તચૈરણ્ડો ભાગાન્ દ્વિપલિકાન્ ક્ષિપેત્ ॥

તથાવિદારી મધુકં મેદે દ્વે સપુનર્નવા ।

કાકોલ્યૌ દ્વે શિવા ચૈવ ભાગાત્રિપલિકાનિ ચ ॥

સર્જૂરી મીરુ મૃદ્વીકા ગોશ્વરુશ્ચ સશર્કરઃ ।

ઘર્ષાં ચતુઃપલી માત્રા દુગ્ધં પ્રસ્યં વિનિક્ષિપેત્ ॥

પ્રસ્થાર્થં નવનીતં ચ ઘૃતપ્રસ્થાર્થકં ક્ષિપેત્ ।

પચેન્મૃદ્વશિના તાવત્સિદ્ધં યાવત્પ્રદર્શયતે ॥

પરિશ્રિતં શુભે માંડે શીતસ્થાને તુ ધારયેત્ ।

સર્વદા ભોજનાશ્યંગે નસ્યે વસ્તૌ પ્રદાપયેત્ ॥

હન્ત્યપસારકં ઘોરુન્માદં ચ નિયચ્છતિ ।

તમકં ભ્રમકં શોષં સદાઘં ચ સર્પીનસમ્ ॥

૫૫૨

હારીતસંહિતા.

ક્ષયં ચ રાજક્ષમાણં છર્દિં જયતિ દારુણામ્ ।

હન્તિ વિસર્પે વિષં ઘોરં વ્રણશોષહરં પરમ્ ॥

લૂતાભૂતપિશાચાનાં પામાકુષ્ટવિનાશનમ્ ।

ત્રાસનં સર્વદોષાણાં પ્રાશનં વૈ ઘૃતસ્ય ચ ॥

મંદાગ્નિવિષમાગ્નીનાં સામ્યં પ્રકુરુતે મૃશમ્ ।

હન્તિ રોગં તમસ્તોમં શીઘ્રં સૂર્યોદયો યથા ॥

રાસના, પીપરીમૂળ, દશમૂળ, (શાલીપર્ણી, પૃષ્ઠિપર્ણી, રીંગણી, બોયરીંગણી, ગોખરૂ, ખીલી, અરણી, અલવે, પાહાડમૂળ, શીવણુ,) શતાવરી, શણુ, નસોતર, દીવેલાનું મૂળ, એ પ્રત્યેક ઔષધ આઠ આઠ તોલા લેવું; વિદારીકંદ, જેઠીમધ, મેદા, મહામેદા, સાટોડી, કાકોલી, ક્ષીરકાકોલી, આમળાં, એ ઔષધો બાર બાર તોલા લેવાં; ખજૂરી, લઘુ-શતાવરી, દ્રાક્ષ, ગોખરૂ, સાકર, એ પ્રત્યેક ઔષધિ સોળ સોળ તોલા લેવી, એ સર્વને ખાંડીને તેમાં ચોસઠ તોલા દૂધ નાખવું; બત્રીસ તોલા માખણુ નાખવું; બત્રીસ તોલા ધી નાખવું; પછી તેને ધીમા તાપથી પકવ કરવું. બ્યારે ધી સિદ્ધ થાય ત્યારે તેને સારા વાસણમાં ભરીને ઢંડી જગાએ મૂકી છાંડવું, આ ધી અપરમારના રોગીને નિત્ય ખાવાને, ચોળવાને, નાકમાં મૂકવાને તથા બરિત દેવાને આપવું. એ ધી મહાભયાનક અપસ્મારનો નાશ કરે છે; હનુમાદ રોગને દર્બાવે છે; તમક શ્વાસને, બ્રમને, શોષને, દાહને, પીનસને, ક્ષયને, રાજ્યક્ષમાને, તથા ભયંકર ઉલટીને મટાડે છે. વળી તે વિસર્પ રોગને, ભયંકર ઝેરની પીડાને, અને વ્રણથી થયેલા શોષ-રોગને નાશ કરે છે. લૂતરોગ, ભૂતરોગ, પિશાચરોગ, ખસ અને કાઢને તે હણે છે. એ ઘૃત ખાવાથી સર્વે રોગ દોષ ત્રાસ પામે છે. જેનો જહરાગ્નિ મંદ હોય તેને તે પ્રદિત્ત કરીને સમાન કરે છે. જેમ સૂર્યનો ઉદય અંધકારના સમુદાયનો નાશ કરે છે તેમ આ ઘૃત રોગના સમુદાયને હણે છે.

કૂષ્માંડ ધૃત.

કૂષ્માંડકરસં ચૈવ ઘૃતં ચાષ્ટાંશકં ક્ષિપેત્ ।

યદ્દીપધુકમૃદ્વીકા શતપુષ્પી શતાવરી ।

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય એકવીસમો.

૫૫૩

રાક્ષા સમજ્ઞામૃતજા ત્રિગન્ધં મીરુપુષ્કરમ્ ॥

કુષ્ઠં ચૈતદ્દીપનં ચ ઘૃતં યોજ્યં મિષગ્વરૈઃ ।

હન્યપસ્મારમુન્માદં રક્તપિત્તં ગુદામયમ્ ॥

इति कूष्माण्डकं नाम घृतम् ।

કોહોળાના રસમાં તેથી આડમે ભાગે ધી નાખવું તથા જેલીમધ, દ્રાક્ષ, શંખપુષ્પી (શંખાવળી,) શતાવરી, રાસના, મજ્જક, હરડે, તજ, તમાલપત્ર, એલચી, લઘુશતાવરી, પુષ્કરમૂળ, ઉપશેઠ, એ ઔષધોનું ક્ષક નાખવું. પછી ધી પકવ કરવું. એ રીતે તૈયાર થયેલું ધી ઉત્તમ વૈદ્યોએ રોગીને આપવું તેથી અપસ્માર, ઉન્માદ, રક્તપિત્ત અને ગુદ-રોગ, એટલા રોગ મટે છે.

ब्राह्मीघृत.

ब्राह्मीरसं वचाकुष्ठशङ्खपुष्पीभिरेव च ।

पचेत् घृतं पुराणं च अपस्मारं नियच्छति ॥

इति ब्राह्मीघृतम् ।

બ્રાહ્મીના વેશાનો રસ, વજ, ઉપશેઠ, શંખાવળી, એ ઔષધોમાં જીવું ધી નાખીને પકવવું. એ ધી અપસ્મારને દવાની દે છે.

બીજા ઉપચાર.

महाबलाद्यं तैलं च वस्तौ नस्ये प्रशस्यते ।

शतावर्यादिकं चाप्सि सदैव च हितं भवेत् ॥

चन्दनाद्यं घृतं चैव प्रयोज्यं चात्र चोत्तमैઃ ।

અપસ્મારે વાપ્ચુન્માદે વાતરોગેઽથવા હિતમ્ ॥

મહાબલાદિ તેલ ખસ્ટિ આપવામાં તથા નસ્ય આપવામાં સાઈ છે, તેજ પ્રમાણે શતાવર્યાદિ તેલ પણ સદૈવ હિતકારક છે. ઉત્તમ વૈદ્યોએ આ રોગમાં ચંદનાદિક ઘૃતની યોગના કરવી. એ ધી અપ-સ્મારમાં, ઉન્માદરોગમાં તથા વાયુના રોગમાં હિતકારક છે.

પ્રથેતની ગુદી.

ज्यूषणं त्रिफला हिङ्गु सैन्धवं कटुका वचा ।

नक्तमालकबीजानि तथा च गौरसर्षपाः ॥

સમંગા મૃતકં. પ્ર૦ ૧ લી. સમંગાગંધં ચ. પ્ર૦ ૩ જી.

૪૭

૫૫૪

હારીતસંહિતા.

વસ્તમૂત્રેણ પિષ્ઠા તુ ગુટી છાયાવિશોષિતા ।
 અજ્ઞનં હન્યપસારમુન્માદં ચૈવ દારુણમ્ ॥
 સ્મૃતિભ્રંશમ્મીદોષભૂતદોષવિનાશનમ્ ।
 એકાહિકં દ્વ્યાહિકં ચ ચાતુર્થકં જ્વરં હરેત્ ॥
 હન્તિ તિમિરપટલં રાઙ્યન્ધં ચ શિરોરુઙ્ગમ્ ।
 સન્નિપાતવિસ્મરણં ચેતયત્યાશુ માનવમ્ ॥
 इति प्रचेतनीनामगुटिका ।

સુંઠ, પીપર, મરી, હરડે, ખહેડાં, આમળાં, હાંગ, સિંધવ, કુટકી, વજ, કરંજનાં બીજ, ઘોળા સરસવ, એ ઔષધોને બોકડાના મૂત્રમાં ખારીક વાટીને તેની ગોળી કરીને તેને હાંચડામાં સૂકવવી. એ ગોળી આંખમાં આંખની અપરમાર અને દારૂ એવો ઉન્માદ રોગ મટે છે. વળી જેને સ્મૃતિભ્રંશ થયો હોય એટલે સ્મરણશક્તિ નાશ પામી હોય, જેને ભ્રમ થયો હોય તથા જેને ભૂત વળગ્યું હોય તેને આ અંજનથી બહુ ગુણુ કરે છે. એકાંતરિયો, એ દિવસે આવનારો (દ્વાહિક) તાવ અને ચોથીઓ તાવ, એ તાવ નાશ પામે છે, આંખે અંધારા આવતાં હોય તે, ષડ્ગ, રતાંધળાપણું. અને માથાની પીડા એ પણ એ અંજનથી મટી જાય છે. સન્નિપાતમાં મનુષ્યને જે વિસ્મરણ થાય છે તેને એ મટાડે છે અને મનુષ્યમાં જલદી ચેતના આણે છે.

ચંદનાધવલેહ.

चन्दनं तगरं कुष्ठं यष्टीत्रिगन्धवासकम् ।
 मज्जिष्ठाभीरुमृद्धीकापाठाद्यामाप्रियङ्गुभिः ॥
 स्वयंगुप्ता पीलुपर्णी विषा राक्ष्ना गवादनी ।
 काकोल्यौ जीरकं मेदे पुष्करं घनवालुकम् ॥
 विदारी चांशुमती च त्रिवृदन्ती विडङ्गकम् ।
 पद्मकं चैन्द्रवृक्षश्च तथारग्वधचित्रकम् ॥
 धान्यकं पञ्चजीराणि तथा तालीसपत्रकम् ।
 खदिरस्य च निर्यासरुઝા કાલીયકં તથા ॥

૧ સદિગનિર્યાસતગરં કાલીયકં ચ કૈકતમ્, પ્ર૦ ૧ લી.

तृतीयस्थान-अध्याय अष्टवीसमो.

५५५

तित्तिडीकं च वृक्षाम्लं त्रिफलाकाशमरीफलम् ।
 कंकोलं च जातिफलं तथा च नागकेसरम् ॥
 परुषं च सखर्जूरं समं चैकत्र मर्दयेत् ।
 भावितं बीजपूरस्थ रसेनैव तु सप्तधा ॥
 समशर्करया युक्तं चाटूरूपरसेन वा ।
 भावितं पुनरेवं च मधुना सघृतेन च ॥
 लेहोऽयं च सदा शस्तश्चापसारेऽतिदारुणे ।
 उन्मादे कामलारोगे पाण्डुरोगे हलीमके ॥
 राजयश्मे रक्तपित्ते पित्तातिसारपीडिते ।
 रक्तातिसारे शोषे च शिरोरोगे सदाज्वरे ॥
~~अश्व~~भ्रमके छर्दिदाहे च समदात्यये ।
 अश्मर्यां च प्रमेहेषु कासे श्वासे च पीनसे ॥
 एतेषां च प्रयोक्तव्यः सर्वरोगनिवारणः ।
 वन्ध्यानां च प्रयोक्तव्यो वृद्धानां च विशेषतः ॥
 बालानां च हितश्चैव शृणु चात्र प्रमाणकम् ।
 उत्तमे कर्षमाणं च पादहीनं तु मध्यमे ॥
 दद्यात् क्षीरयुतं स्त्रीणां बालानां क्षीरसंयुतम् ।
 एवं प्रयोजितो योगो महाकल्पो गुणाधिकः ॥
 बलवान् गुणवांश्चैव भवतीह फलप्रदः ।
 नरकुञ्जरबाहानामुपयुक्तो हितो मतः ॥
 चन्दनाद्यो महायोगः कृष्णात्रेयेण पूजितः ॥

इति चन्दनाद्यं चूर्णम् ।

चंदन, तगर, उपलेट, गेहीमध, तण्ड, तमालपत्र, ज्येष्ठी, अर-
 डूसा, भण्ड, सतावरी, द्राक्ष, पाडाडभूज, पीपर, नमला, कौवयभूज,
 पीलुपर्णी (भोरवेला), अतिविष्णु, रास्ना, गवाहनी (यारोली), कडोली,
 क्षीरकडोली, अंड, मेदा, महामेदा, पुष्करभूज, मेथ, वीरखुवाजो, विदा-
 रीकंद, अंशुमती (साववण), नसोतर, हंतीभूज, वायविडंग, पद्मकाष्ठ,
 सईह कडु, गरभाजो, मित्रो, धाण्डा, पंचशूरक (अंड, शाहअंड, काणी-

૫૫૬

હારીતસંહિતા.

છરી, ચવાન, અજમોદ, તાલીસપત્ર, ખેરસાર, ઉપલેટ, કૃષ્ણાગર, આમલી, આમચૂર, હરડે, અહેડાં, આમળાં, કાશ્મરી (શીવણ) તું ફળ, કંકોલ, બાયફળ, નાગકેસર, ફાળસાં, અને ખજૂર, એ સર્વને સમાન ભાગે લેઈને તેમનું ચૂર્ણ કરી એકત્ર કરવાં. પછી તે ચૂર્ણને બીજો-રાના રસના સાતપટ દેવા અથવા અરડૂમાના રસના સાતપટ દેવા. પછી એ ચૂર્ણની બરોબર સાકર તેમાં નાખીને મધ તથા ઘી સાથે ચાટવું. એ અવલેહ મહાભયંકર અપરમારને મટાડવામાં સદૈવ ઉત્તમ ઔષધ છે. તેમજ ઉન્માદ રોગમાં, ક્રમળામાં, પાંડુરોગમાં, હલીમક રોગમાં, રાજ્યક્ષમા રોગમાં, રક્તપિત્તમાં, પિત્તાત્તિસારની પીડામાં, રક્તાત્તિસારમાં, શોષ રોગમાં, નિરંતર તાવ શરીરમાં બર્ચો રહેતો હોય તે રોગમાં. તમકશ્વાસમાં, શ્રમ (ચકરી) ના રોગમાં, ઉલટીના રોગમાં, દાહરોગમાં, મદાલ્ય રોગમાં, પથરીના રોગમાં, પ્રમેહમાં, ખાંસીમાં, શ્વાસમાં, પીનસ (નાકમાં છોડ બાઝે છે તે) રોગમાં, એ સર્વ રોગમાં આ અવલેહ યોગ્યો તેથી કરીને તે સર્વ રોગોને તે મટાડે છે. વાંઝણી સ્ત્રીઓને એ અવલેહ આપવાથી તેમને સંતાન પ્રાપ્તિ થાય છે. વિશેષે કરીને એ અવલેહ વૃદ્ધ પુરુષોને બહુ ગુણુ આપે છે. બાળકોને આ અવલેહ સારો ગુણુ કરે છે. એ અવલેહ કેટલો આવો તેનું પ્રમાણ કહું તે સાંભળો. ઉત્તમ જટરાશિવાળાને એક તોલો અને મધ્યમ જટરાશિ-વાળાને પોણો તોલો આપવો. બાળકોને અને સ્ત્રીઓને એ અવલેહ દૂધની સાથે આપવો. એ પ્રમાણે આ યોગની યોજના કરવામાં આવે તો તે મોટો ગુણુ કરે છે, એ યોગ બળવાન અને ગુણુવાન છે તથા મોટું ફળ આપે છે, જે પુરુષો પાત્રખી, મ્યાના, ઘોડા કે હાથી ઉપર બેસવાના અભ્યાસવાળા હોય તેમને આ અવલેહ અતિ ઉપયોગી અને હિતકારક છે. આ અવલેહને ચંદનાદિ અવલેહ કહે છે, તે મોટો ગુણુવાન યોગ છે અને કૃષ્ણાત્રેય મુનિએ તેનાં વખાણુ કરેલાં છે.

દ્રાક્ષાદિ અવલેહ.

દ્રાક્ષા દારુ તથા નિશા ચ મધુકં કૃષ્ણા કલિક્કા ત્રિવૃત્
યટ્ત્રીકા ત્રિફલા વિઙ્ગકંદુકાસ્કચન્દનં ચંદનમ્ ।

૧ ત્રિકટુ. પ્ર૦ ૨ જી. ૨ દાહિમં. પ્ર૦ ૧ લી.

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય એકવીસમો.

૫૫૭

ચાતુર્જાતકનિમ્બકં ચ તુરગીતાલીસપત્રં ઘના
 મેદે દ્વે સુરદારુ કુષ્ઠકમલં રોધં સમજ્ઞા વરી ॥
 માર્ગીકોલકદાડિમામ્લસહિતં કાશ્મર્યશૃંગાટકં
 કામ્બોજા શણઘણ્ટિકા લઘુતરા શુદ્ધા ચ રાસ્નાયુતમ્ ।
 ચૂર્ણં શર્કરયા સમં મધુ ઘૃતં સર્જૂરકે સંયુતમ્
 લિહ્યાત્ કર્ષમિદં સમસ્તબલકૃત્ હન્યાશ્વપસારકમ્ ।
 ઝન્માદં ચ સુદારુણં ક્ષયમથો યક્ષ્મા ચ પાંડુશ્વસન્
 કાસાસુક્ષ્મકલપ્રમેહગુદજં સ્ત્રીણાં હિતં શસ્યતે ॥

इति द्वाक्षावलेहः ।

દ્રાક્ષ, જરહળદર, હળદર, મહુડાં, પીપર, કાકડાસીંગ, નસોતર,
 જેઠીમધ, હરડે, બહેડાં, આમળાં, વાયવિંગ, કુટકી, રક્તચંદન (રતાં-
 જળી,) સફેદ ચંદન, તગ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર, આસંધ,
 તાલીસપત્ર, મોઘ, મેદા, મહામેદા, દેવદાર, ઉપલેટ, કમળ, લોધર, મજીદ,
 સતાવરી, ભારંગ, ખોર, દાડિમની ખટાઈ, પુષ્કરમૂળ, શીંગોડાં, પદ્મ-
 કાદ, શણ, ભોંયરીંગણી, રાસના, એ ઔષધોનું એક તોલો ચૂર્ણ સાકર,
 મધ, ઘી અને ખજૂર, એમાં મેળવીને ચાટવું. એ ચૂર્ણ સધળા પ્રકા-
 રનું ગળ આપે છે, અપરમારને મટાડે છે, દારૂણ એવા ઝન્માદ રોગને
 મટાડે છે, ક્ષય રોગને મટાડે છે, રાગક્ષયને મટાડે છે; પાંડુ રોગને,
 શ્વાસને, ખાંસીને, લોહી વિકારને, તમામ પ્રમેહને અને અર્શને મટાડે
 છે. એ અવલેહ સ્ત્રીઓને હિતકારી તથા ધણે સારે છે.

દાહુ ક્રિયા.

एतैर्यदि न सौख्यं स्यात् दहेद्दोहशलाकया ।

ललाटे च भुवोर्मध्ये दहेद्वा मूर्ध्नि मानवम् ॥

ઉપર કહ્યાં તે ઔષધો કરવાથી પણ જો અપરમારના રોગીને
 ક્ષયદો થાય નહિ તો તેને લોહાની શળીવડે કપાળમાં, એ ભમરની
 વચ્ચે, અથવા માથા ઉપર ડામ દેવો.

૧ કાસામ્લુધિર. પ્ર૦ ૧ લી.

૫૫૮

હારીતસંહિતા.

અપરમારમાં પથ્યાપથ્ય.

વર્જयेत् कटुकं चाम्लं रक्तपित्तविकारिणाम् ।

विशेषेण वर्जनीयं सुरापूगकषायकम् ।

न सेव्यानि ह्यपस्मारे मोहमूर्च्छाकराणि वा ॥

અપરમારવાળા રોગીએ તીખું, ખાટું, અને રક્તપિત્તના વિકાર-
વાળા માણસે તજવા જેવા સઘળા પદાર્થોનો ભાગ કરવો; અને વિશેષે
હરીને મધ, સોપારી અને તુરા પદાર્થો તજવા, તેમ જ પદાર્થો મોહ
કે મૂર્છા ઉત્પન્ન કરે એવા હોય તેવા પદાર્થો પણ સેવવા નહિ.

इति आत्रेयभाषिते हारीतोत्तरे तृतीयस्थाने अपस्मार-

चिकित्सा नाम एकविंशोऽध्यायः ।

દ્વાવિંશોઽધ્યાયઃ ।

ઉન્માદ રોગનું નિદાન.

ઉન્માદની સંપ્રાપ્તિ.

આત્રેય ઉવાચ ।

अयं मानसको व्याधिरुन्माद इति कीर्तितः ।

प्रमत्ता ऊर्ध्वगा दोषा ऊर्ध्वं गच्छन्त्यमार्गताम् ॥

उन्मादो नाम दोषोऽयं कष्टसाध्यो भिद्यम्बरैः ॥

આત્રેય કહેછે—આ ઉન્માદ રોગ મનનો વ્યાધિ છે. સ્ફરીર
ઉપરની તરફ જનારા દોષ વિકાર પામી ઉન્મત્ત થઈને ઉચેની તરફ
પોતાનો સ્વાભાવિક માર્ગ છોડીને ઉલટું માર્ગે પ્રવૃત્ત થાય છે તેથી આ
ઉન્માદ નામે રોગ ઉત્પન્ન થાય છે. એ રોગ સારા સારા વૈદ્યોથી પણ
મદદ મહેનતે મટી શકે એવો છે.

ઉન્માદના પ્રકાર.

सोऽपि पृथग्विधैर्दोषैर्द्वन्द्वजोऽन्यः प्रकीर्तितः ।

तथान्यः सन्निपातेन विषाद्वति चापरः ॥

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય આવીસમો.

૫૫૬

વાયુથી, પિત્તથી, કફથી,* એ બે દોષ મળવાથી, ત્રિદોષથી અને વિષથી, એ છ પ્રકારથી ઉન્માદ રોગ થાય છે.

ઉન્માદના હેતુ.

અશુચિવિષથશૂન્યાગારકેऽરણ્યમધ્યે
સમયગહનવીધીદેવતાગારકે ચ ।
અથ કથમપિ મીલ્યાશઙ્કયા ચિન્નચેતઃ-
ભુમિતમનઃ સ્વમાર્ગે ત્યાજ્યમુન્માર્ગમેતિ ॥
ચિન્તાવ્યથાસુભયહર્ષવિમર્ષલોભાત્
દેવાતિથિવિજનરેન્દ્રગુરૂપમાનાત્ ।
પ્રેમાધિકાયુવતિજનસ્ય વિપ્રયોગાત્
ઉન્માદહેતુ ચ નૃણાં કથિતં વરિષ્ઠૈઃ ॥

અપવિત્ર જગોમાં જવાથી, ઉન્માર્ગે ચઢી જવાથી, શૂન્ય ઘરમાં રહેવાથી, અરણ્યમાં ચાલવાથી, ભયવાળી જગોમાં જવાથી કે રહેવાથી, ગહન માર્ગમાં જવાથી, દેવાલયમાં એકલાં રહેવાથી, અથવા ખીજે કોઈપણ પ્રકારે ભય ઉત્પન્ન થવાથી કે શંકા થવાથી મન ખિન્ન થઈને ક્ષોભ પામે છે તથા તેથી તે પોતાનો માર્ગ તજીને ઉન્માર્ગે ચઢી જાય છે. વળી ચિંતા થવાથી, પીડા થવાથી, અતિ ભય થવાથી, હર્ષથી, ખડુ વિચાર કર્યા કરવાથી, ક્ષોભથી, દેવ-અતિથિ-બ્રાહ્મણ કે શુરનું અપમાન કરવાથી અથવા અતિશય વાહાડી સ્ત્રીના વિયોગથી મનુષ્યોને ઉન્માદરોગ ઉત્પન્ન થાય છે, એમ મોટા આચાર્યોનું કહેવું છે.

ઉન્માદનાં લક્ષણ.

તેન ગાયતિ વા રૌતિ નૃત્યતે પડતે તથા ।
લોલતે છર્દતે વાપિ કમ્પતે હસતે તથા ॥
ધાવતે હનતે ચૈવ તથા દિક્કાં નિરસ્યતિ ।
નેત્રે ભ્રામયતેऽત્યર્થે દૃશ્યતે વા મદાનુરઃ ॥

* એ બે દોષથી એક ઉન્માદનો પ્રકાર ન ગણતાં માધવે 'માનસ-દોષથી' ઉન્માદનો એક પ્રકાર માન્યો છે.

૫૬૦

હારીતસંહિતા.

ઉપર કહેલા હેતુઓથી મનુષ્ય ગાવા લાગે છે, રડે છે, નાચે છે, શ્વેદ વગેરે ભણે છે, જમીન ઉપર આઘોટે છે, ઉધટી કરે છે, મુઠે છે, હસે છે, દોડે છે, મારે છે, હેડાઓ ખાય છે, આંખો અતિશય ફેરવે છે, અથવા કેદ ચઢી હોય તેવો દેખાવ છે. (એ લક્ષણો ઉપથી એ રોગીને ઉન્માદ રોગ થયો છે એમ જાણવું.)

ઉન્માદની ચિકિત્સા.

तस्यापस्मारकं कर्म कर्तव्यं मिजां वरैः ।

विशेषेण भूतविद्यामध्ये वक्ष्यामि चाग्रतः ॥

ઉન્માદના રોગવાળાને, જે ચિકિત્સાઓ અપરમારના વ્યાધિમાં કરવાની કહી છે તે સધળી કરવી. અને વિશેષે કરીને હું જે આગળ ભૂતવિદ્યામાં ચિકિત્સાઓ કહીશ તે સધળી પણ ઉત્તમ વૈદ્યોએ કરવી.

इति आत्रेयभाषिते हारीतोत्तरे तृतीयस्थाने मूर्च्छा-

निदानं नाम द्वाविंशोऽध्यायः ।

त्रयोविंशोऽध्यायः ।

વાત વ્યાધિની ચિકિત્સા.

आत्रेय उवाच ।

चतुरशीतिविख्याता वाता नृणां रुजाकराः ।

तेषां निदानं वक्ष्यामि समासेन पृथक् પૃથક્ ॥

આત્રેય કહે છે,—મનુષ્યોને પીડા કરનારા વાયુના પ્રસિદ્ધ રોગ ચોરાશી પ્રકારના છે; તે સર્વે રોગતું જૂદું જૂદું નિદાન હું સંક્ષેપમાં કહું છું.

સધળા વાત વ્યાધિઓના હેતુ.

विहृद्दशीताशनजागराच्च 'व्यायामतो वातवतोऽभिषङ्गात् ।

असृग्विरेकाद्विषमाशनेन संधारणाद्वेगविघातनाच्च ॥

૧ વ્યાયામતશ્ચાતિતમોપ્રસંગાત્. પ્ર૦ ૧ લી.

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય ત્રેવીસમો.

૫૬૧

અધ્વશ્રમે ક્ષીણબલેન્દ્રિયાણામામાશયે ધાતુગતોઽપિ વાયુઃ ॥

પ્રાણોપાનઃસમાનશ્ચ ઉદ્દાનો વ્યાન એવ ચ ।

વર્ષાં દોષાન્નવન્ત્યેતે વાતદોષાઃ પૃથક્ પૃથક્ ॥

વિશ્દ અને ઠંડું ભોજન કરવાથી, ઉગ્ગમરાથી, અતિશય કસરત કરવાથી, વાયુવાળા પદાર્થનો પ્રસંગ કરવાથી અથવા વાતરોગવાળા મનુષ્યના પ્રસંગથી, શરીરમાંથી લોહી વહી જવાથી, વિષમ ખેસવા સૂવાથી, ઝાડો-પિશાબ-છાંક-ખગાસું-ઉધરસ-હાસ્ય-આંસુ વગેરેના વેગને અટકાવવાથી, ન્તેરથી વાગવાથી, મુસાફરીમાં ચાલવાના શ્રમથી, બળ અને ઇંદ્રિયો ક્ષીણ થવાથી, વાયુ આમાશયમાં જવાથી કે ધાતુઓમાં જવાથી, તેમજ પ્રાણ-આપાન-વ્યાન-સમાન અને ઉદ્દાન એ વાયુઓ ખગડવાથી જૂદા જૂદા પ્રકારના વાતવ્યાધિ થાય છે.

પ્રાણ કોપવાથી થયેલા રોગ.

શિરઃશૂલં કર્ણશૂલં શઙ્ખશૂલમચૂગદઃ ।

અર્ધશીર્ષવિકારશ્ચ દિનવૃદ્ધિસમુદ્ભવઃ ॥

નાસિકોપદ્રવો વાપિ મન્યાસ્તમ્ભો હનુગ્રહઃ ।

જિહ્વાસ્તમ્ભસ્તાલુશૂલં તથા ચ તમકં ભ્રમઃ ॥

તન્દ્રાશ્વાસગલોષ્ટાઘાઃ પોઢશૈતે શિરોગતાઃ ।

પ્રાણાપકોપતો યાન્તિ પિત્તેન સમમીરિતાઃ ॥

इति षोडशविधशिरोगतप्राणवायुप्रकोपः ।

માથાનું શળ, કાનનું શળ, લમણાનું શળ, લોહીનો વિકાર, આધાસીસી (અરધું માથું દુખવાનો રોગ જેમાં જેમ જેમ દિવસ ચઢે તેમ તેમ માથું દુખે છે અને દિવસ નમે તેમ તેમ માથું ઉત્તરતું જાય છે) નાકનો રોગ, મન્યાસ્તંભ (ખોચીનું રહી જવું,) હનુગ્રહ (હડપચીનું રહી જવું,) જિહ્વાસ્તંભ, તાળવામાં થતું શળ, તમકાશ્વાસ, ભ્રમ, તન્દ્રા (ઘેન,) શ્વાસ, ગળાના રોગ, ઓઠના રોગ, એ વગેરે સોળ રોગ માથામાં થાય છે. એ રોગ પ્રાણવાયુ કોપીને પિત્તની સાથે માથામાં જાય છે તેથી ઉપજે છે.

૫૬૨

હારીતસંહિતા.

ઉદાનવાયુનો પ્રકોપ થવાથી થએલા રોગ.

હિકા શ્વાસઃ પરિશ્વાસઃ કાસઃ શોષાર્તિઘણ્ટિકા ।

દહ્લાસો હૃદિ શૂલં ચ યદ્દ્વાતાદિકા વમિઃ ॥

શ્વયર્જુન્મનં ચૈવ તથા વૈસ્વર્યપીનસઃ ।

અરુચિં ચ પ્રતિશ્યાય પતે પ્રોક્તા ઉદાનતઃ ॥

ઉદાનઃ શ્લેષ્મસંયુક્તો દોષાન્ હૃદિ પ્રકુર્વતે ।

इति षोडशविधोदानप्रकोपः ।

હેડકાનો રોગ, શ્વાસરોગ, પરિશ્વાસ, ખાંસી, શોષરોગ, ઘંટિકા રોગ, દહ્લાસ નામે છાતીમાંનું દરદ, છાતીમાંનું શૂળ, યદ્દ્વાતામાં વાયુનો રોગ, ઉલ્લસી, છીંક, અગાસું, સ્વરભંગ, પીનસરોગ, અરુચિ, સળેખમ, એ શોળ રોગ ઉદાન વાયુથી થાય છે. ઉદાનવાયુ કદ્દમાં મળીને છાતીમાં એવા રોગ ઉત્પન્ન કરે છે.

વ્યાનવાયુના કોપથી થએલા રોગ.

વક્ષ્યામો વ્યાનકોપેન મારુતસ્ય પ્રકોપનમ્ ।

વાતઃ સર્વાઙ્ગકો ધાતુવિકારં કુરુતે મૃશમ્ ॥

સ ચ ધાતુગતો જ્ઞેયસ્તથા પ્રોક્તઃ પૃથક્ પૃથક્ ।

ત્વગ્વાતે રોમહર્ષશ્ચ મન્યાયાં શ્વાસ एव च ॥

માંસગે શોથતોદશ્ચ મેદઃસંસ્થે ચ કમ્પતા ।

મજ્જતાસ્થિગતે વાતે પતનં મજ્જગે ભવેત્ ॥

શુક્રગે સન્ધિશોથશ્ચ તસ્માત્ તં ચાપિ લક્ષયેત્ ।

પૈતૈર્ધાતુગતા વાતા સાધ્યાઽસાધ્યાન્ નિબોધ મે ॥

ત્વગ્રક્તમાંસમેદઃસ્થો વાયુઃ સિધ્યતિ મેષજૈઃ ।

અન્યે કષ્ટેન સિધ્યન્તિ ન સિધ્યન્ત્યથવા પુનઃ ॥

વ્યાન વાયુના કોપવાથી જે વાયુનો પ્રકોપ થઈને રોગ ઉપજે છે તે હવે કરીશું. વ્યાનવાયુ આખા શરીરમાં રહે છે માટે તે વ્યારે કોપે છે ત્યારે અત્યંત ધાતુવિકાર ઉત્પન્ન કરે છે. એવી રીતે ધાતુમાં રહેલા

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય ત્રેવીસમો.

૫૬૩

વ્યાનવાયુ જાણવો. હવે તે જૂદા જૂદા ધાતુઓમાં શો શો વિકાર ઉત્પન્ન કરે છે તે કહિયે છીએ. વ્યાનવાયુ ત્વચામાં રહીને કોપે ત્યારે રૂવાં બિભાં થાય છે, માંસમાં હોય ત્યારે સોજીને અને તોદ (સોચો ધોંચાવા જેવી વેદના) થાય છે; મેદમાં હોય ત્યારે શરીર કંપે છે; અસ્થિ (હાડકાં) માં વાયુ રહ્યો હોય ત્યારે અંગભંગ થાય છે; મજ્જામાં વાયુ હોય ત્યારે પડી જવાનો વ્યાધિ થાય છે; અને વીર્યમાં વાયુ કોપ્યો હોય છે ત્યારે સાંધાઓમાં સોજીને થાય છે; એ લક્ષણોથી ધાતુગત વ્યાનવાયુ કોપે છે એમ જાણવું. એ પ્રમાણે ધાતુઓમાં રહેલા વાયુના વિકાર મેં તને કહ્યા; હવે તેમાંથી કયા સાધ્ય છે અને કયા અસાધ્ય છે તે તને કહું છું તે સાંભળ. ત્વચા, રક્ત, માંસ અને મેદ, એ ધાતુઓમાં રહેલા વ્યાનવાયુનો પ્રકોપ ઔષધોથી દૂર કરી શકાય છે, એ વિના બીજા ધાતુઓમાં રહેલા વાયુ મેહેનત કરવાથી મટી શકે છે કે નથી પણ મટતા.

વાયુનાં સામાન્ય લક્ષણો.

लोमहर्षो भवेत् तोदो निद्रानाशोऽरुचिस्तमः ।

गात्रं सूच्येव विध्येत भ्रमन्त्येव पिपीलिकाः ॥

रूक्षत्वं त्वङ्मनखे नेत्रे कृशत्वं जायते पुनः ।

गर्भरजसा शुक्रस्य नाशो भवति वेपथुः ॥

मन्दाग्नित्वं च भवति स्वप्नानि च स पश्यति ।

निद्रानાશશ્ચ ભવતિ સામાન્યં વાતલક્ષણમ્ ॥

શરીરનાં રૂવાંટાં બિભાં થાય, શરીરે તોડ થાય, નિદ્રાનો નાશ થાય, અરુચિ થાય, આંખે અંધારાં આવે, અંગ સોચોથી વીંધાતું હોય એવી વેદના થાય, શરીર ઉપર કીડીઓ ફરતી હોય એવું લાગે, ત્વચા, નખ અને નેત્રમાં લુખાપણું આવે, શરીરનાં અંગ સૂકાઈ જાય કે પાતળાં થઈ જાય, ગર્ભનો-આર્તવનો કે વીર્યનો નાશ થાય, શરીર કંપે, જઠરાગ્નિ મેદ થાય, ઊંઘમાં અનેક સ્વપ્ન આવે, અને નિદ્રાનો નાશ થાય, એ વાયુનાં સામાન્ય લક્ષણો છે. અર્થાત્ એમાંનું કાંઈ થાય ત્યારે જાણવું કે વાયુ કોપ્યો છે.

૫૬૪

હારીતસંહિતા.

આક્ષેપક વાયુનું લક્ષણ.

મુહુરાક્ષેપયેદ્વાત્રં ભેદસ્તોદો વહિઃસ્વરઃ ।
સ ચૈવાક્ષેપકો નામ જાતો વ્યાનપ્રકોપતઃ ॥

इत्याक्षेपको वायुः ।

જે મનુષ્ય વારંવાર પોતાનાં અંગને લાંબાં ટુકાં કર્યા કરે છે અથવા જેથી અકસ્માત્ અંગ લાંબા થઈ જાય છે, અંગમાં ફાટ અને તોડ થાય છે અને સ્વર ફાટી જાય છે, ત્યારે તે માણસને વ્યાનવાયુના કોપથી આક્ષેપક નામે વાયુ થયો છે એમ જાણવું.

અપતંત્રક વાયુનું લક્ષણ.

ધનુર્વજ્રામ્યતે ગાત્રમાક્ષિપ્યેચ મુદુર્મુદુંઃ ।
પ્રક્લિન્નનેત્રસ્તઞ્ચાક્ષઃ કપોત ઇવ કૂજતિ ॥
તમાહુર્મિષજાં શ્રેષ્ઠા અપતન્ત્રકનામતઃ ।
મતાન્તરે વદન્ત્યન્યે પ્રહ્વપતાનકો મતઃ ॥

इत्यपतंत्रको वायुः ।

જે વાયુના રોગવાળાનું શરીર ધનુષ્યની પેઠે નમી જતું હોય તથા વારંવાર તણાઈ જતું હોય; નેત્રમાં પાણી ભરાઈ આવતું હોય તથા આંખ જડ જેવી થઈ ગઈ હોય; અને હોલાની પેઠે ગળું બોલતું હોય; તેા ઉત્તમ વૈદો તેને અપતંત્રક નામે વાયુનો રોગ કહે છે. એ વાયુના રોગને પ્રહ્વપતાનક કહેવો, એવું કેટલાક વૈદાચાર્યોનું મતાંતર છે.

અપતાનક વાયુનું લક્ષણ.

ગૃહીતાર્ધે તતો વાયુરપતાનકઃ સંસ્મૃતઃ ।
સોઽપિ કફાશ્રિતો વાયુઃ સંપીડયતિ દળ્ડવત્ ।
સ્તમ્ભયત્યાશુ ગાત્રાણિ સોઽપિ દળ્ડાપતાનકઃ ॥
હૃદ્ધક્રાંધિકરાઙ્ગુલીગુલ્ફસન્ધૌ સમાશ્રિતઃ ।
સ્નાયું પ્રતાનયેદૂં યસ્તુ સોઽપિ સ્નાયુપ્રતાનકઃ ॥
વાહ્યાનામથ નાડીનાં પ્રતાનયતિ મારુતઃ ।
કસ્ટ્યાશ્રિતો વા ભવતિ સશલ્યમિવ કુર્વતે ॥

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય તેવીસમો.

૫૬૫

તમસાધ્યં બુધાઃ પ્રાહુસ્તં ચ વાતં પ્રતાનકમ્ ।

અન્યં ચતુર્થમાક્ષેપમભિઘાતસમુદ્ભવમ્ ॥

અભિઘાતેન યો જાતો ન સ સાધ્યઃ પ્રતાનકઃ ।

ઊર્ધ્વં તાનયતે યસ્તુ વિશોષયતિ ગાત્રકમ્ ॥

વિશોષયેચ્છાસ્થિસંધિં સંધિસંશુષ્કકો મતઃ ।

ઋત્સાર્થકાર્યં ભવતિ શુષ્કતાં ચ પ્રકુચ્ચતિ ।

પૃથ્થં ચ નાર્ધં યો વેત્તિ સ તથૈકાન્નિકો મતઃ ॥

इत्येकाङ्गिकपक्षघातवायुः ।

एकाङ्गपक्षघातश्च भवत्यन्यतमो यदि ।

वातघ्नैरौષધैः सर्वैर्वायुः कष्टेन सिध्यति ॥

इत्येकाङ्गरोगपक्षघातः ।

જ્યારે વાયુ અર્ધા અંગને પકડી લેછે ત્યારે તે વાયુ અપતાનક કહે-
વાય છે. એ વાયુ કફની સાથે મળીને લાકડીની પેઠે રોગીના અંગને
અક્રમ કરી નાખે છે અને પીડા કરે છે, તેને દંડાપતાનક નામે વાયુ
કહે છે. છાતી, મુખ, પગની અને હાથની આંગળિયો, ઘુંટીનો સંધિ,
એ સ્થળમાં રહેલો વાયુ તે તે સ્થળના સ્નાયુનો જ્યારે સંકોચ કરે છે
ત્યારે તે રોગને સ્નાયુ પ્રતાનક કહે છે, કોઈ વખત વાયુ બાહારની
નાડીઓનો સંકોચ કરે છે, તે પણ પ્રતાનક વાયુ કહેવાય છે. કોઈ વખત
વાયુ દેહમાં રહીને તેમાં જાણે શલ્ય (લાકડું વગેરે) વાદ્યું હોય તેમ
તેને પીડિત કરે છે; પંડિતો એ પ્રતાનક વાયુને અસાધ્ય કહે છે. એક
એવો પ્રતાનક વાયુ વાગવાથી થાય છે, તેમાં રોગીને તાણ થાય છે;
એ વાગવાથી થયેલો પ્રતાનક રોગ અસાધ્ય છે. જે વાયુ અંગને ઉપ-
રની બાજુએ (માથાની તરફ) આકર્ષે છે તથા શરીરને શોષી લેછે,
તેમજ હાડકાંના સાંધાનું પણ શોષણ કરે છે, તેને ‘સંધિસંશુષ્ક’
કહે છે. જે માણસનું સઘળું અરધું અંગ સંકોચાઈને સૂકાઈ જાય છે
તથા અરધો પીઠનો ભાગ પણ તેવોજ મુડાલ થવાથી જેને માલમ
પડતો નથી તેને ‘એકાંગવાયુ’ કહે છે, એક બીજા પ્રકારનો એકાંગ
પક્ષાઘાત થાય છે, તે જે થયો હોય તો વાયુને નાશ કરનારાં સઘળાં
ઔષધોથી પણ તે વાયુ કંઈ કરીને મટે છે.

૫૬૬

હારીતસંહિતા.

તૂની પ્રતિતૂની વાયુ.

તોદમૂર્છાં વેપનં સ્યાત્ વેષ્ટનં સ્પર્શનાજ્ઞતા ।

પ્રતૂનયતિ ગાત્રાણિ વાયુસ્તૂનીતિ શબ્દિતઃ ॥

વેપનં તોદવેષ્ટત્વં સ્પર્શનં વેત્તિ યઃ પુનઃ ।

પ્રતૂનયતિ ગાત્રાણિ પ્રતિતૂનીતિ નિગદ્યતે ॥

इति प्रतितूनीवायुः ।

જે વાયુના રોગમાં તોડ, મૂર્છા, કંપ, ગોટલા ચઢવા, સ્પર્શ માત્રમ ન પડવો, એવાં ચિન્હ ધાય તથા જે વાયુથી અંગ પાતળાં થઈ જાય તેને તૂની નામે વાયુ રોગ કહે છે. કંપ, તોડ, ગોટલા ચઢવા, એ ચિન્હો થતાં પણ જેને સ્પર્શ માત્રમ પડતો હોય તેને પ્રતિતૂની નામે વાયુ કહે છે.

हृदिस्તંભादि वायुना रोग.

हृदि स्तम्भः पृष्ठस्तम्भ ऊरुस्तम्भश्च गृध्रसी ।

पृथक्स्वेनैव कथितमग्रे शृणुष्व कोविद ! ॥

एते व्यानप्रकोपेन षोडशधा प्रकीर्तिताः ॥

इति व्यानप्रकोपः ।

હારીતમાં સ્તંભ (હારીત જડ થઈ જતી,) પૃથસ્તંભ, ઉરસ્તંભ, ગૃધ્રસી, એ વાયુના વ્યાધિઓ વ્યાન વાયુના કોપથીજ ઉપજે છે; પરંતુ આગળ તેમને બૃહ્દ રોગ તરિકે કહેવામાં આવ્યા છે માટે અહીં તેમનો વિસ્તાર કર્યો નથી. હે પંડિત! સાંભળ; વ્યાન વાયુના કોપથી ગ્રથેલાં સોળ પ્રકારના વાયુના રોગ મેં તને કહ્યા.

समानवायुना रोग.

शूलं गुल्म उदावर्त आघ्मानोद्धार एव च ।

परिणामो विषमाग्निरजीर्णं वातगुल्मकः ॥

परिक्षेदी रसशोषी रसश्च मलचालकः ।

चन्ध्री मेदी किलासी च षोडशैते समानतः ॥

इति षोडशविधसमानप्रकोपः ।

શૂળ, ગુલ્મ, ઉદાવર્ત, પેટ ચઢવું, ઓડકાર, પરિણામશૂળ, વિષ-માત્રિ, અછર્ણ, વાતગુલ્મ, બીનાશ ઉત્પન્ન કરનાર રોગ, રસશોષ, ચન્ધ્રી, મેદી, કિલાસી, ચ ષોડશૈતે સમાનતઃ.

તૃતીયસ્થાન—અધ્યાય તેવીસમો.

૫૬૭

મળને ચલિત કરનાર રસ, બદ્ધકોષ કરનાર રોગ, મળબેદ કરનાર રોગ, કિણસ નામે કોઢને ઉત્પન્ન કરનાર વાયુ, એ સોળ રોગ સમાન વાયુથી ઉત્પન્ન થાય છે.

અપાનવાયુથી ઉત્પન્ન થતા રોગ.

મગ્નદરો વસ્તિશૂલો મેહાર્શશ્વાતિકોઠકઃ ।

લિઙ્ગદોષો ગુદમ્નંશસ્તથાન્યો ગુદશૂલકઃ ॥

મૂત્રરોધો વિદ્વરોધશ્ચ ઘોઢશૈતે વિજ્ઞાનતા ।

અપાનસ્ય પ્રકોપેન વિજ્ઞેયાસ્તુ પ્રધાનતઃ ॥

एते विकाराः कथिता विस्तरात्ते प्रकीर्तिताः ॥

ભગ્નદર, બસ્તિશૂળ, પ્રમેહ, અર્શ, કોઠ (શરીર ઉપર કુંડાળાં જેવાં મંડળ નીકળવાનો રોગ), લિંગરોગ, ગુદમ્નંશ, ગુદશૂળ, મૂત્રરોધ, આડનો અટકાવ, એ સોળ* મુખ્ય રોગ, અપાનવાયુના પ્રકોપથી થાય છે એમ જ્ઞાનવાન પંડિતે જાણવું. વાયુના એટલા રોગ થાય છે તે સંખ્યા તે તે જગોએ વિસ્તારથી પણ કહેવામાં આવ્યા છે.

બીજા દોષ સાથે મળેલા વાયુનો પ્રકોપ.

વાહઃ સન્તાપઃ શોષશ્ચ મૂર્છા પિત્તાન્વિતો મરુત્ ।

શૈત્યં શોફારુચિર્જાઙ્ગ્યં વાતશ્લેષ્મસમન્વિતઃ ॥

વાયુ બ્યારે પિત્તની સાથે મળેલો હોય ત્યારે તે દાહ, સંતાપ, શોષ, અને મૂર્છા એવા વ્યાધિઓને ઉત્પન્ન કરે છે. વાયુ બ્યારે કફની સાથે મળેલો હોય, ત્યારે શીત, સોળે, અશ્મિ અને જડપાણું એ રોગને ઉપજાવે છે.

સાધ્ય અને અસાધ્ય વાયુ.

યો દ્વન્દ્વજાશ્રિતો ધીરસ્તંસાધ્યં મારુતં વિદુઃ ।

કેવલોઽપિ સમીરોઽપિ સોઽપિ સાધ્યતમઃ સ્મૃતઃ ॥

જે વાયુથી બીજા દોષને આશરીને રહેલો છે એટલે કોઈ બીજા

* શ્લોકમાં દશ રોગ જણાવ્યા છે માટે શ્લોકની એકાદ લીટી ખંડિત થયેલી લાગે છે.

૫૬૮

હારીતસંહિતા.

દોષની સાથે મળીને રોગ ઉત્પન્ન કરે છે, તે વાયુ સાધ્ય છે, તેમ વાયુ એકલોજ હોય તે પણ અત્યંત સાધ્ય છે.

અર્દિતવાયુનું સામાન્ય લક્ષણ.

વક્ત્રં ભવતિ વક્ત્રાર્ધં ગ્રીવા ચાપ્યપવર્તતે ।

વૈઘ્ર્ણ્યં નયનાનાં ચ વાર્ગમ્ફળો વેદનાતુરઃ ॥

ગ્રીવાયાં ગણ્ડયોર્દન્તપાર્શ્વે યસ્યતિવેદના ।

તમર્દિતમિતિ પ્રાદુર્વાતવ્યાર્ધિ વિચક્ષણાઃ ॥

इत्यार्दितं नाम ।

વાયુને લીધે અરધું મોઢું વાંકું થઈ જાય છે; અથવા ડોકું ફરી જાય છે; અથવા આંખો થરડાઈ જાય છે, વાંકી થઈ જાય છે કે તેવીજ ઢાઈ ખીજી વિકૃતિ થાય છે; વાણી સ્પષ્ટ બોલી શકાતી નથી; અત્યંત વેદના થાય છે; ડોકામાં, અન્ને ગણ્ડામાં, અને દાંતની બાજુઓ ઉપર અત્યંત વેદના થાય છે; આ રોગને વાયુનો રોગ બાણવામાં અતુર એવા વૈદ્યો અર્દિતવાયુ કહે છે.

કેવળ તથા દ્વંદ્વજ અર્દિતનાં લક્ષણ.

लालान्नावोऽथ शोषश्च हनुग्रहः शिरोव्यथा ।

दन्तशूलं भवेद्यस्य वातेनार्दितमेव च ॥

पीताङ्गं सज्वरं तृष्णा पित्तजो मोह एव च ।

शोफस्तम्भोऽस्य भवति कफोद्भूतेऽथવાર્દિતે ॥

भाविनो लक्षणं यस्य वेपथुर्नैत्रमाविलम् ।

કેવળ વાયુથી બ્યારે અર્દિત રોગ થયો હોય ત્યારે રોગીના મુખ-માંથી લાળ મળે છે, કંઈ શોષ પડે છે, હડપચી જડ થઈ જાય છે, માથામાં વેદના થાય છે અને દાંતમાં કળતર થાય છે. પિત્તથી અર્દિત રોગ થયો હોય તો રોગીનું શરીર પીળું થઈ જાય છે, તાવ આવે છે, તરસ લાગે છે અને મૂર્છા પણ થાય છે. કફથી અર્દિત રોગ થયો હોય તો સોજો ચહે છે તથા મોઢું જડ થઈ જાય છે, બ્યારે અર્દિત-

૧ વિસંગો. પ્ર૦ ૧ લાં.

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય તેવીસમો.

૫૬૯

વાયુનો રોગ થયાનો હોય સારે તે રોગ થતાં આગમ્ય મોટું કંપે છે અને આંખો મલિન થાય છે.

અર્દિતની અસાધ્યતા.

ક્ષીણસ્યાનિમિષાક્ષસ્ય પ્રસક્તાવ્યક્તભાષિણઃ ॥

ન સિધ્યત્યર્દિતં ગાઢં ત્રિવર્ષં વેપનસ્ય ચ ।

જે માણસનું શરીર ક્ષીણ થઈ ગયું હોય તથા જેની આંખોએ મિષોન્મિષ થતું ન હોય એટલે આંખે પલ્લકારો ન થઈ શકતો હોય, તેમજ બોલતાં બોલતાં જેની છબ ચોટી જતી હોય અથવા જેનાથી સ્પષ્ટ બોલી શકાતું ન હોય, અથવા જેનો અર્દિત રોગ થયાને ત્રણ વર્ષ વીતી ગયાં હોય તથા જેનું મુખ હાલ્યા કરતું હોય, એવા રોગીનો અર્દિતરોગ મટતો નથી.

હનુઘ્રરોગ.

કંઠોરલક્ષણાત્યર્થં જૃમ્ભા પ્રસ્તારિતો મુચ્છે ॥

હનુસ્તમ્ભો ભવત્તેન કૃચ્છ્રાદ્વદતિ ચર્વતિ ।

કોઈ વખત અતિ કઠોર ખગાસું આવવાથી મોટું પોહોળું થાય છે અને તેથી હડપથી રહી જાય છે. એ રોગને હનુઘ્ર કે હનુસ્તંભ વાયુ કહે છે. એ રોગમાં રોગીને બેલતાં તથા ચાવતાં મોટું દુઃખ થાય છે.

મન્યાસ્તંભરોગ.

વિષમે વા દિવાસ્વપ્ને વિવર્તિતનિરીક્ષણે ॥

મન્યાસ્તમ્ભં જનયતિ કૃચ્છ્રાત્ પાર્શ્વં વિલોકતે ।

દિવસે (કે રાત્રે) વિષમ પ્રકારે સૂવાથી અથવા વાંકી ડોક કરીને જોવાથી બોથી રહી જાય છે; એ રોગમાં રોગી મોટી મેહેનતે આંખ ઉપર જોઈ શકે છે.

છહ્વાસ્તંભ અને શિરોઘ્રહ.

વાગ્વાદિનીં શિરાં રુધ્વા જિહ્વાં સ્તંભયતેઽનિલમ્ ।

૧ વિષમં चापि तस्य च. प्र० ૧ લી. ૨ कण्ठोद्योरो मक्षणार्थ, प्र० ૧ લી.

૫૭૦

હારીતસંહિતા.

રક્તાશ્રિતોઽપિ પવનઃ શિરોનાઙ્ગ્યાં સમાશ્રિતઃ ।

શિરોઽર્તિ કુરુતે યસ્તુ સોઽપ્યસાઘ્યઃ શિરોગ્રહઃ ॥

इति लक्षणम् ।

વાણીને બોલનારી સિરાને રોકાને વાયુ જીભને અટકાવે છે તેને જીહ્વાસ્તંભ કહે છે; તથા રક્ત સાથે મળીને રહેલો વાયુ જે માથાની નસાનાં રહેલો છે, તે માથામાં પીડા કરે છે, તેને શિરોગ્રહ કહે છે. એ બંને રોગ અસાધ્ય છે.

વાતરોગની ચિકિત્સા.

अतः प्रतिक्रियां वक्ष्ये यथा सिध्यति माहृतः ।

स्नेहनं रूक्षणं कार्यं पाचनं शमनानि च ॥

स्वेदनं मर्दनाभ्यङ्गो बस्तिस्नेहो निरૂહणम् ।

विरेचनं च कर्तव्यं वातव्याधिनिवारणम् ॥

હવે જે પ્રકારે વાયુના રોગ મટે એવા ઉપાય કહીશું. વાયુના રોગમાં સ્નેહન (ચિકાશ આયુનારી,) રૂક્ષણ (ચિકાશનો નાશ કરનારી,) પાચન (મળને પકવનારી,) શમન (મળને શમાવનારી,) સ્વેદન (પરસેવો કાઢનારી,) મર્દન (ચોળવાની,) અભ્યંગ (તેલ ચોળવાની,) બસ્તિ (પિચકારી ખાસવાની,) સ્નેહ (સ્નેહબસ્તિ,) નિરૂહણ (નિરૂહબસ્તિ,) અને વિરેચન, એવી ક્રિયાઓ કરવી.

વાતુગત વાયુની ચિકિત્સા.

वक्ष्ये तु मर्दनाभ्यङ्गं रक्तस्ये रक्तमोक्षणम् ।

मांसस्ये स्वेदनं वापि कषायमपि स्नेहनम् ॥

रूक्षणं चास्य कर्तव्यं बस्तिस्नेहनનિરૂહણम् ।

स्नायુसन्ध्यस्थिसंप્રાપ્તે મેદનં કારયેત્ સુધીઃ ॥

સ્નેહોપનાહાગ્નિકર્મવંધનોન્મર્દનાનિ ચ ।

असाध्ये शुक्रगे वाते बीजकृत्समुपाचरेत् ॥

જો વાયુ ત્વચામાં રજો હોય તો મર્દન અને અભ્યંગ (તેલ

૧ માણિમન્થેન યન્ત્રેણ તતઃ સંમૂષયાનિલમ્. પ્ર૦ ૧-૩ જી.

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય તેવીસમો.

૫૭૧

ચોળવું વગેરે) કરવો; જો વાયુ રક્તમાં રહ્યો હોય તો રક્તમોક્ષ (સોડી કાઢી નાખવાનો વિધિ) કરવો; માંસમાં વાયુ હોય તો શેક કરીને પર-
સેવો કાઢવો, ક્વાથ પાવો, સ્નેહન વિધિ, રક્ષણવિધિ (લૂખાપણું આણુ-
વાનો વિધિ,) સ્નેહબસ્તિ આપવો, અથવા નિરૂહબસ્તિ આપવો; જો
સ્નાયુ કે સાંધા કે હાડકાંમાં વાયુ રહેલો હોય તો બુદ્ધિમાન વૈદે ભેદન
ક્રિયા કરવી; તથા સ્નેહવાળાં બંધારણ બાંધવાં, ડામ દેવા, પાટા બાંધવા,
અને તેલ લેઈને મર્દન કરવું. જો વાયુ વીર્યમાં રહ્યો હોય અને તે
અઆધ્ય હોય તો તેમાં વીર્યને ઉત્પન્ન કરનારા ઉપચાર ચોળવા.

સ્નેહન ધૃત.

मुण्डी गुड्डी बृहतीद्वयं च रास्ना समझा कथितः कषायः ।
समं च तेनापि विमिश्रितं च दुग्धं दधि स्यान्नवनीतकं च ॥
पचेत् सुधीमान् मृदुवहिना च सिद्धं घृतं स्नेहनमेव पुंसाम् ।
कर्षप्रमाणं विहितं च पाने चाभ्यञ्जने भोजनके तथैव ॥
वस्तौ हितं स्नेहनमेव पुंसां सप्ताहकं वातविकारिणां च ॥

इति स्नेहनं नाम धृतम् ।

ગોરખમુંડી, ગજો, રીંમણી, બોયરીંગણી. રાસ્ના, મછ્છ, એ
ઔપધાનો ક્વાથ કરવો. એ ક્વાથમાં સમાન ભાગે દૂધ, દહીં અને
માખણ નાખવું. પછી તેનો ધીમા તાપથી બુદ્ધિમાન વૈદે પાક કરવો-
એ રીતે સિદ્ધ થયેલા ધૃતને સ્નેહન ધૃત કહે છે. રોગી પુરૂષોએ એ
ધીમાંથી એક તોલા પ્રમાણે લેઈને પીવું; તથા ચોળવામાં અને ખા-
વામાં પણ એ ધીનોજ ઉપયોગ કરવો. એ ધી બસ્તિ આપવામાં પણ
હિતકરક છે. વાયુના રોગવાળા પુરૂષોને સાત દિવસમાં એ ધી
દાયદો આપે છે.

રક્ષણ પ્રયોગ.

रास्नाविडङ्गरजनी सह नागरेण
सौवीरकेण सुरसा सह सैन्धवेन ।
सोष्णं च पानमिदमेव विरूक्षणं स्या-
न्नृणां च पञ्चदिनपानककर्षमात्रम् ॥

૫૭૨

હારીતસંહિતા.

રાસના, વાયવિડંગ, હળદર, સુંઠ, ખાટી કાંઠ, તુલસી, સિંધવ એ ઔષધોને લગાર ગરમ પાણી સાથે એક તોલા પ્રમાણે પાંચ દિવસ પીવાથી મનુષ્યોનું રક્ષણ થાય છે. આ પ્રયોગ લૂખાપણું ઉત્પન્ન કરનાર છે માટે તેને રક્ષણ કહે છે.

પાચન સમનનો ઉપદેશ.

અતઃ સ્યાત્ પાચનં સમ્યક્ દિનસપ્તકમેવ તત્ ।

પાચિતે ચૈવ દોષે ચ તસ્માત્ સંશમનં પુનઃ ॥

સ્નેહન અને રક્ષણ પ્રયોગ કર્યા પછી વાત રોગવાળાને સાત દિવસ સુધી સારી રીતે પાચન ઔષધ આપીને દોષનું પાચન કરવું; દોષ પાચન થયા પછી શમન ઔષધ આપીને દોષ શમાવવો.

હાતી વગેરેના વાયુનો ઉપચાર.

વંક્ષસ્ત્રિકપૃષ્ઠગતો ધમન્યાં સમાશ્રિતોત્યર્થદ્વુતાશનેન ।

સંસ્વેદિતો નાશયતે સમીરં સપ્તાહકં ચોષ્ણજલેન સેકઃ ॥

હાતી, ત્રિક (કદિના છેડાનો ભાગ), પીઠ અને ધમની, એ જગ્યાએ વાયુ રહ્યો હોય તો ખૂબ અગ્નિ કરીને રોગીને સાત દિવસ સુધી શેક કરવો તથા ગરમ પાણીથી પણ શેક કરવો, તેથી વાયુ મટી જાય છે.

સર્વાંગવાયુની ચિકિત્સા.

રાસ્ત્રાત્રિકપ્ષ્ઠકૈરણ્ડશતપુષ્પા પુનર્નવા ।

કાથો વાતામયં હન્તિ સર્વાઙ્ગગતમાશુ ચ ॥

રાસ્ત્રાગુઙ્ગચિકાદારુનામૈરણ્ડસંયુતઃ ।

કાથઃ સર્વાઙ્ગવાતેઽપિ આમે ધાતુગતે હિતઃ ॥

રાસ્ત્રાશ્વગન્ધા કાસીસં વચા ચ કપિકચ્છુકમ્ ।

કાથસ્ત્વેરણ્ડતૈલેન પીતો હન્તિ સમીરણમ્ ॥

રાસ્ત્રાશ્વાન્યકશુણ્ઠી ચ યવાની દશમૂલકમ્ ।

કાથઃ પાચનકે પ્રોક્તો નરે વાતવિકારિણિ ॥

રાસ્ત્રાદ્યાનિ પાચનાનિ હિતાનિ કથિતાનિ ચ ॥

૧ વક્ષ્યામિ તે પુષ્ટિગતે ધમન્યાં. પ્ર૦ ૧ લી.

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય તેવીસમો.

૫૭૩

રાસ્ના, ગોખર, દીવેલાનું મૂળ, મુવા, સારોડી, એ ઔષધોનો ક્વાથ સર્વ શરીરમાં વા આળ્ષો હોય તેને તત્કાળ મટાડે છે.

રાસ્ના, ગજો, દેવદાર, સુંઠ, દીવેલાનું મૂળ, એનો ક્વાથ કરીને પીવાથી સર્વોગવાત, આમાશયમાં રહેલો વાયુ, અને ધાતુગત વાયુ, એ સર્વ રોગને મટાડે છે.

રાસ્ના, આસંધ, હીરાક્સી, વજ, ક્વચમૂળ, એ ઔષધોનો ક્વાથ દીવેલ સાથે પીવાથી વાતરોગ નાશ પામે છે.

રાસ્ના, ધાણા, સુંઠ, જવાન, દશમૂળ, એ ઔષધોનો ક્વાથ વાત-રોગવાળા માણસોને પાચન ઔષધ તરીકે આપવાને મુનિઓએ કહેલો છે. એ રાસ્નાઆદિક બધાય ક્વાથ પાચનરૂપ છે તથા હિતકારક પણ છે.

લસણનો પ્રયોગ.

अर्धपलं रसोनं च हिङ्गुसैन्धवजीरकैः ।

सौवर्चलेन संयुक्तं तथैव कटुकत्रिकम् ॥

घृतेन संयुतं भक्षेत् मासमेकं दिने दिने ।

निहन्ति वातरोगं च अर्दितं च प्रतानकम् ॥

एकाङ्गरोगिणां चापि तथा सर्वाङ्गरोगिणाम् ।

ऊरुत्तम્ભં ક્રિમેદોષં ગૃધ્રસીં ચાપકર્ષતિ ॥

એ તોલા લસણ લેવું; તથા હીંગ, સિંધવ, છરૂ, સંયળ, સુંઠ, પીપર, મરી, એ સર્વને સમાન ભાગે લઈને લસણ જેટલું ચૂર્ણ લસણમાં મેળવીને તેનું ક્લક કરવું. તથા તેમાંથી (એ તોલા લેઈને) નિત્ય-પ્રતિ એક મહિના સુધી થી સાથે ખાવું. એવી રીતે લસણ ખાવાથી વાયુના તમામ રોગ મટે છે. અર્દિતવાયુ, પ્રતાનકવાયુ, એકાંગવાયુ, સર્વાંગવાયુ, હિરસ્તંભ, કૃમિરોગ, અને ગૃધ્રસી નામે વાયુનો રોગ, એ સર્વે મટે છે.

લસણનો ખીજો પ્રયોગ.

पलार्धं च पलं चापि रसोनं च सुकुट्टितम् ।

हिङ्गुजीरकसिन्धूत्थं सौवर्चलकटुत्रयम् ॥

૫૭૪

હારીતસંહિતા.

યમિઃ સંચૂર્ણિતૈઃ સર્વેસ્તુલ્યં તૈલેન સંયુતમ્ ।
 યથાગ્નિ ભક્ષયેત્ પ્રાતઃ રુદ્રુક્કાઘ્રાનુપાનવત્ ॥
 માસમેકં પ્રયોગેણ સર્વવાતામયાન્ જયેત્ ।
 પ્કાઙ્ગં ચૈવ સર્વાઙ્ગમૂરુસ્તમ્મં ચ શુદ્ધસીમ્ ॥
 કટિપૃષ્ઠાસિસન્ધિસ્થમર્દિતં ચાપતન્ત્રકમ્ ।
 જ્વરં ધાતુગતં જીર્ણં નાશયેન્નિત્યસેવનાત્ ॥

इति रसोनप्रयोगः ।

એ તોલા કે ચાર તોલા લસણ લેઈને તેને સારી રીતે ફૂંટવું. પછી હીંગ, છૂંડ, સિંધવ, સંયળ, મુંડ, પીપર, મરી, એ સર્વે ઔષધો સમાન ભાગે લેઈને તેનું ચૂર્ણ કરીને લસણની અસખર ચૂર્ણ લસણમાં મેળવવું, પછી તેમાં તેલ મેળવવું, પછી પેતાના જઠરાગ્નિના અળ ઉપર વિચાર કરીને દરરોજ સવારમાં તેને ખાવું અને તે ઉપર દીવેલા મૂળના ક્વાથનું અનુપાન પીવું. એવી રીતે એક માસનો પ્રયોગ કરવાથી સર્વ પ્રકારના વાતરોગ મટી જાય છે, એકાંગવાયુ, સર્વાંગવાયુ, ઉરસ્તંભવાયુ, ગૃધ્રસી નામે વાયુનો રોગ, કેડ, પીઠ, હાડકાં, સાંધા, એ જગોએ રહેલો વાયુ, અર્દિતવાયુ, અપતંત્રક નામે વાયુનો રોગ, ધાતુગત જ્વર, છૂર્ણજ્વર, વગેરે રોગો એ ઔષધનું નિત્ય સેવન કરવાથી નાશ પામે છે.

नागरादि लेहः.

नागरा च हरिद्रा च कणा जाज्यजमोदिका ।
 वचा सैन्धवरास्त्रा च मधुकं समभागिकम् ॥
 श्लक्ष्णचूर्णं पिबेच्चैव सर्पिषा प्रत्यहं नरः ।
 एकविंशदिनैर्वातरोगान् हन्ति न संशयः ॥
 भवेच्छ्रुतिधरः श्रीमान् मेघदुन्दुभिनिस्वनः ।
 हन्ति वातामयान् सर्वान् लेहो यश्च सुखावहः ॥

મુંડ, હળદર, પીપર, છૂંડ, અજમોદ, વજ, સિંધવ, રાસ્ના, જેડી-મધ, એ સર્વે સમભાગે લેવું. પછી તેનું ખૂબ બારીક ચૂર્ણ કરીને મનુષ્યે દરરોજ થી સાથે પીવું. એ પ્રમાણે એકવીસ દિવસ પીવાથી

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય તેવીસમો.

૫૭૫

તા સંબંધી રોગ મટે છે એમાં સંદેહ તથી. વળી ધી સાથે એ ચૂર્ણ ચાટનારો વિદ્વાન અને શ્રીમાન્ થાયછે અથવા તેના કનના રોગ દૂર થવાથી તે સાફ સાંબળે છે તથા તેની શરીરની કાંતિ વધે છે. તેનો સ્વર મેઘની ગર્જના જેવો ગંભીર થાયછે, આ સુખ આપનારો અવસેહ (ચાટણુ) સર્વે પ્રકારના વાયુના રોગનો નાશ કરે છે.

શતાવરી કલ્ક.

શતાવરી વચા ગુણ્ડી રાક્ષા કદરશલ્કી ।

દશમૂલી બલા વિલ્વસ્તુમ્બુરુ ચ ગુઢ્ઠચિકા ।

પષ કલ્કો ઘૃતૈર્યુક્તો હન્તિ વાતં શરીરગમ્ ॥

શતાવરી, વજ, સુંદ, રાસ્ના, ઘોળો ખેરસાર, શલ્કડી, દશમૂળ, વજનીજ, ખીલી, ધાણા, ગળો એ ઔષધનું કલ્ક કરીને ધી સાથે ચાટવાથી શરીરમાં રહેલા વાયુનો તે નાશ કરે છે.

શલ્કડી ક્વાથ,

શલ્કડીચિંચિણીત્વક્ત્વક્ કાથસ્તૈલેન સંયુતઃ ।

કુર્યાદ્વાતાદિતં સ્વસ્થમેર્કાંદિશદિનૈર્નરમ્ ॥

શલ્કડી, આંબલીની છાત, તજ, એ ઔષધોનો ક્વાથ કરીને તેમાં, તેલ નાખીને એકરીશ દિવસ પાવાથી વાયુથી પીડાયેલો રોગી રોગરહિત થાય છે.

અભ્યંગાદિ પ્રયોગ.

આતોઽખ્યક્ષ્મ કર્તવ્યસ્તૈલૈરપિ ઘૃતૈરપિ ।

ગુગુલં ચ રસોનં ચ કારયેદ્વિધિપૂર્વકમ્ ॥

इति संशमनीयः काथः ।

વાતરોગવાળાને ધી અને તેલ શરીરે યોળવાં તથા ગુગળના અને લસણના જે જે પ્રયોગ થાય છે તે સર્વે વિધિપૂર્વક કરવા.

મહાખલાધ તૈલ,

માગાશ્ચાષૈ બલામૂલં ચત્વારો દશમૂલકમ્ ।

કાથશ્ચતુર્ગુણે તોયેઽથવા દ્રોણસ્ય સંખ્યયા ॥

तत्राढकं क्षिपेत् क्षीरमाढकं मिश्रयेदधि ।
 आढकं माषकुल्माषयूषं पर्युषितं क्षिपेत् ॥
 तैलं तिलानां द्रोणं तु कटाहे पाचयेच्छनैः ।
 जीवन्ती जीवनीया च काकोल्यौ जीवकर्षभौ ॥
 मेदे द्वे सरलं दारु शलुकश्च कुचन्दनम् ।
 कालीयकं सर्जरसं मञ्जिष्ठा त्रिसुगन्धिकम् ॥
 मांसी शैलेयकं कुष्ठं वचा कालानुसारिवा ।
 शतावरी चाश्वगन्धा शतपुष्पा पुनर्नवा ॥
 किण्वकं च सुरा मुस्ता तथा तालीसपत्रकम् ।
 कटुत्रयं वालुकौ च सर्वे तत्रैव मिश्रयेत् ॥
 सिद्धं सर्वगुणं श्रेष्ठं कृत्वा मङ्गलवाचनम् ।
 सौवर्णे राजते कुम्भे वाथवा मृण्मयायसे ॥
 सुगुप्तं धारयित्वा तु पानाभ्यङ्गे निरूहके ।
 वस्तौ वापि प्रयोक्तव्यं मनुष्यस्य यथाबलम् ॥
 वातार्दितेऽथवा भग्ने भिन्ने वापि प्रदापयेत् ।
 या वन्ध्या च भवेन्नारी पुरुषाश्चाल्परेतसः ॥
 क्षीणो वा दुर्बलो वापि तथा जीर्णज्वरातुरः ।
 आमवातातुराणां च तथा पक्षप्रकुचके ॥
 प्रतानके प्रयोक्तव्यं तथा शुष्के हनुग्रहे ।
 कर्णशूले चाक्षिशूले मन्यास्तम्भे च पार्श्वगे ॥
 सर्ववातविकाराणां हितं तैलं यथामृतम् ।
 हन्ति श्वासं च कासं च गुल्माशौ ग्रहणीगदम् ॥
 अष्टादशानि कुष्ठानि शीघ्रं वापि नियच्छति ।
 ग्रहभूतपिशाचाश्च डाकिनी शाकिनी तथा ॥
 दूरदेशे पलायन्ते बलातैलस्य दर्शनात् ।
 अपस्मारादिदोषांश्च तच्च दूरे नियच्छति ॥

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય ત્રેવીસમો.

૫૭૭

વૃદ્ધા યુવાનો ભવન્તિ વન્ધ્યા ચ લભતે સુતમ્ ।

તૈલં મહાવલાયં ચ મહાવાતહરં સ્મૃતમ્ ॥

इति महाबलायं तैलम् ।

બલા (કાંસકી) નાં મૂળના આઠ ભાગ અને દશમૂળના ચાર ભાગ, લઈને તેમાં ચારગણું અથવા ૧૦૨૪ તોલા પાણી નાખી તેનો ક્વાથ કરવો. એ ક્વાથમાં ૨૫૬ તોલા દૂધ તથા ૨૫૬ તોલા દહીં નાખવું. તથા અડદને ખાશીને તેનું પાણી ૨૫૬ તોલા નાખવું. એ સર્વેમાં ૧૦૨૪ તોલા તલનું તેલ નાખીને તેને લોઢાની કઢાઈમાં ધીમા તાપથી પકવ કરવું. પછી હરણુદોડી, હરડે, કાકોલી, ક્ષીરકાકોલી, જીવક, ઝપભક, મેદા, મહામેદા, સરલવૃક્ષની છાલ, દેવદાર, શલ્ક વૃક્ષની છાલ, રક્તચંદન (રતાંજલી), કૃષ્ણામર, રાજા, મજીદ, તજ, તમાલપત્ર, એળચી, જટામાંસી, શિકાન્ગિત, ઉપલેટ, વજ, તમર, શતાવરી, આસંધ, સુવા, સાટોડી, સુરાખીજ, સુરા, મોચ, તાલીસપત્ર, સુંદ, પીપર, મરી, પીળો વાળો, કાળો વાળો, એ સર્વે ઔષ્ધોનું કલ્ક કરીને તે તેલમાં નાખવું. અને તેલ માત્ર રહેતાં સુધી પકવ કરવું. એવી રીતે સિદ્ધ થયેલું એ તેલ સર્વ ગુણવાળું અને શ્રેષ્ઠ થાય છે. એ તેલ તૈયાર થાય ત્યારે સ્વસ્તિવાચન વગેરે મંગળ ઉપચાર કરીને સોનાના અથવા રૂપાના અથવા માટીના અથવા લોઢાના કુંભમાં તેને સારી રીતે રક્ષણ કરીને ભરી દેવું. તથા પછી મનુષ્યની શક્તિ જોઈને તે પીવામાં, ચોળવામાં, નિરૂહપસ્તિમાં કે સ્નેહપસ્તિમાં યોજવું. જે માણસને આદિતવાયુ થયો હોય, અસ્થિભંગ હોય, સાંધો છૂટા પડ્યો હોય, તેને એ તેલ આપવું. જે સ્ત્રી વાંઝણી હોય તથા જે પુરુષ અસ્પર્ધિય વાળો હોય, અથવા જે આમવાતથી પીડાતો હોય, તથા જેને એક પાસુ સંકોચાઈ જવાનો વાતરોગ (જેને પક્ષપ્રકુંચક કહેછે તે) થયો હોય, જેનું શરીર ક્ષીણ થઈ ગયું હોય, જે શરીરે દુર્બળ, જીર્ણવરથી પીડાતો હોય, તે સર્વને એ તેલ યથાવિધિ યોજવું. વળી પ્રતાનક રોગમાં વાયુથી શરીરનું કોઈ અંગ સૂકાઈ ગયું હોય તેમાં, હનુગ્રહ રોગમાં, કાનના શૂળમાં, નેત્રશૂળમાં, મન્યાસ્તંભમાં, પાસાના વાયુમાં, એ સર્વે વાયુના વિકારોમાં આ તેલ અમૃતના સરખું હિતકારક છે. વળી એ તેલ શ્વાસ, ખાંસી, ગુલ્મ, અર્શ અને ગ્રહણી રોગનો નાશ કરે છે.

તે અદ્યાર પ્રકારના કોઢનો જલદી નાશ કરે છે. આ બધા તૈલના દર્શનથી શ્રેષ્ઠ, ભૂત, પિશાચ, ગ્રહણ, શાકળી, એ સર્વે દૂર દેશમાં પલાયન કરી જાય છે. વળી અપચ્ચાર વગેરે દોષોને આ તેલ દૂર કરે છે. ધરડા હોય તેમને બુવાન કરે છે; તથા વાંઝણી હોય તેને છોકરો આપે છે. એ તેલને મહાબલાદિ તેલ કહે છે. એ તેલ મોટા મોટા વાયુના રોગને મટાડે છે.

બલાદિ તૈલ.

બલાક્રાથાઢકં ક્ષિત્વા ક્ષિપેત્ તન્નાઢકં દધિ ।

કુલ્ત્થાઢકચૂષં તુ સૌવીરસ્યાઢકં તથા ॥

તિલતૈલં તથા દ્રોણં યોજયેન્મતિમાન્ મિષક્ ।

અકત્ર કૃત્વા વિપચ્ચોજયેદૌષધ્યં ચ તત્ ॥

શતપુષ્પા દેવદારુ પિપ્પલી ગજપિપ્પલી ।

ત્રિસુગન્ધિ સુરામાંસી કુષ્ઠં ચ દશમૂલકમ્ ॥

ચૂર્ણકં નિક્ષિપેત્ તત્ર સિદ્ધં તદવતારયેત્ ।

યોજ્યં પાને તથાખ્યક્તે નિરૂહે નસ્યકર્મણિ ॥

હન્તિ વાતામયાશીતિં શ્રેષ્ઠં ગુણગણાત્મકમ્ ।

યથા મહાબલં તૈલં તથેદં ગુણવર્ધનમ્ ॥

इति बलाद्यं तैलम् ।

બલા (કાંસડીમૂળ) નો ક્વાથ ૨૫૬ તોલા લઈને તેમાં ૨૫૬ તોલા દહીં નાખવું; કળથીનો કૃષ ૨૫૬ તોલા નાંખવો; ૨૫૬ તોલા સૌવીર નામે ખાદું મધ નાખવું; એ સર્વમાં તલનું તેલ ૧૦૨૪ તોલા બુદ્ધિમાન વૈદ્યે નાખવું. એ સર્વને એકત્ર કરીને તેનો પાક કરવો તથા તેમાં નીચે કહેલાં ઔષધોનું ચૂર્ણ નાખવું; સવા, દેવદાર, પીપર, ગજપીપર, તજ, તમાલપત્ર, એલચી, સુરા નામે મધ, જટામાંસી, ઉપલેટ, દશમૂળ, એ ઔષધોનું ચૂર્ણ તેમાં નાખીને તેલ સિદ્ધ થાય ત્યારે નીચે ઉતારવું. એ તેલ પીવામાં, એળવામાં, નિશ્કબસ્તિમાં તથા નસ્યકર્મમાં (નાકમાં ટીપાં નાખવામાં) વાપરવું. એ તેલ સઘળા પ્રકારના ગુણવાળું છે તેથી તે એંશી પ્રકારના વાયુના રોગને મટાડે છે. જેવું મહાબલા તેલ ગુણકારક છે તેવુંજ આ બધા તેલ પણ ગુણમાં વધારો કરે એવું છે.

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય ત્રેવીસમો.

૫૭૯

ભાંગરાજ તેલ.

મૃદ્ધરાજરસં ચૈવ કટુતુમ્બીરસં તથા ।
 સૌવીરકરસં ચૈવ ક્વાથં વૈ દશમૂલકમ્ ॥
 માષકુલ્માષયૂષં ચ તથાજં દધિ મિશ્રયેત્ ।
 સમાંશકાનિ સર્વાણિ તૈલં ચાર્ધ્યં પ્રયોજયેત્ ॥
 મૃદ્ધગ્નિના પાચનીયં સિદ્ધં ચૈવાવતારયેત્ ।
 અખ્યક્તે ચ પ્રયોક્તવ્યં ન પાને વસ્તિકર્મણિ ॥
 પૂરણં કર્ણરોગેષુ શિરઃશૂલે ચ દારુણે ।
 અર્ધશીર્ષવિકારેષુ ધ્રુવઃ શઙ્ખાક્ષિશૂલકે ।
 તસ્ય યોગેન મનુજઃ સુસ્તમાપદ્યતે દ્રુતમ્ ॥
 હન્તિ કુષ્ઠં ચ પામાં ત્વગ્રોગાંશ્ચાખ્યઞ્જનેન તુ ।
 શીઘ્રં વિનાશમાયાન્તિ હન્યપસ્મારમુત્કટમ્ ॥

इति भृंगराजनैलम् ।

ભાંગરાનો રસ, કડવી તુંબીનો રસ, કાંછનો રસ, દશમૂળનો
 ક્વાથ, અડદના ફેતરાંતું ઓસામણુ, તથા બકરીનું ધી, એ સર્વે સમાન
 ભાગે લેઈને તેનું મિશ્રણ કરવું. એ મિશ્રણમાં સર્વથી અરધું તેલ
 મિશ્ર કરવું. પછી ધીમા તાપથી તેનું પાચન કરીને જ્યારે તેલ સિદ્ધ
 થાય ત્યારે તેને ભાંએ ઉતારીને સારા વાસણમાં ભરી રાખવું. એ તેલ
 ચોળવાના કામમાં, પીવાના કામમાં તથા અસ્તિ આપવાના કામમાં
 યોગ્યું. વળી કાનના રોગમાં એ તેલનાં ટીપાં કાનમાં નાખવાં. બચા-
 નક માથાના રોગમાં, આધારીસીના રોગમાં, તથા ભર ભમણુ અને
 આંખમાં શૂળ થતું હોય તેવા રોગમાં, આ તેલ ચોળવાથી મનુષ્યને
 જલદી સુખ થાય છે. એ તેલ ચોળવાથી કાઠ અને ખસ, એ રોગ
 મટે છે; તથા ત્વચાના રોગ પણ જલદીથી નાશ પામે છે. એ તેલ
 મદા કાણુ અપસ્મારને મટાડે છે.

નારાયણ તેલ.

સ્યોનાકઃ પાટલા બિલ્વં તર્કારી પારિભદ્રકમ્ ।
 અશ્વગન્ધા કણ્ટકારી પ્રસારિણી પુનર્નવા ॥

૫૮૦

હારીતસંહિતા.

શ્વદંટ્રાતિવલા ચૈવ બલા ચ સમભાગિકી ।
 પાદશેષં જલદ્રોણે કથિતં પરિસ્નાચયેત્ ॥
 તતશ્ચેમાનિ યોજ્યાનિ મેષજાનિ મિષગ્વરૈઃ ।
 શતપુષ્પા વચ્ચા માંસી દારુ શૈલેયકં બલા ॥
 પતંગ્લં ચન્દનં કુષ્ઠં તથાન્યં રક્તચન્દનમ્ ।
 કરઙ્ગવીજાંશુમતી ત્રિસુગન્ધિ પુનર્નવા ॥
 રાસ્ના તુરઙ્ગગન્ધા ચ સૈન્ધવં ચ દુરાલભા ।
 મંજિષ્ઠા સુરસા ચૈતત્ પ્રત્યેકં તુ પલદ્વયમ્ ॥
 ચૂર્ણં કૃત્વા ક્ષિપેત્ તત્ર ક્ષિપેલ્લાક્ષારસાઢકમ્ ।
 શતાવરીરસં ચૈવ અજાક્ષીરં ચતુર્ગુણમ્ ॥
 દધિ તત્રાઢકં ગવ્યં તિલતૈલં પ્રયોજયેત્ ।
 સિદ્ધં તત્ર પ્રદશ્યેત તતો મઙ્ગલવાચનમ્ ॥
 પ્રતિહ્વેનં પ્રતિષ્ઠાપ્ય નારાયણમિતિ સ્મૃતમ્ ।
 હન્તિ વાતવિકારાંશ્ચ અપ્સ્મારં ગ્રહાંસ્તથા ॥
 શિરોરોગાન્ કર્ણરોગાન્ કુષ્ઠાન્યષ્ટાદશાન્યપિ ।
 વન્ધ્યા ચ લભતે પુત્રં ષણ્ડોઽપિ પુરુષાયતે ॥
 વૃદ્ધો યુવાયતે મૂર્ખો વિદ્યારાધનતત્પરઃ ।
 નારાયણમિદં તૈલં કૃષ્ણાત્રેયેણ ભાષિતમ્ ॥

इति नारायणं नाम तैलम् ।

અલવો (અરલુ), પાણ, ખીલીમૂળ, અરણીમૂળ, લીંમડાની ડાઘ,
 આસંધ, રીંગણી, પ્રસારણી (નારી), સાટોડી, ગોખર, અતિખલા, બલા,
 એ સર્વે સમાન ભાગે લેઈને તેનો ક્વાથ ૧૦૨૪ તોલા પાણીમાં કરીને
 તેમાંથી ચતુર્થાંશ પાણી શેષ રાખવું. પછી નીચે કહેલાં ઔષધોનું કદક
 તેમાં ઉત્તમ વૈધોએ નાખવું. સુત્રા, વજ, જટામાંસી, દેવદાર, શિલાનિત,
 બલા (ખપાટ), પતંગ, ચંદન, ઉપલેટ, રક્તચંદન, કરંજનાં ખીજ, શાલિ-
 પર્ણી, તજ, તમાલપત્ર, એલચી, સાટોડી, રાસના, આસંધ, સિંધવ,
 ધમાસો, ખટ્ક, તુલસી, એ પ્રત્યેક ઔષધ આઠ આઠ તોલા લેઈને તેનું
 કદક કરીને નાખવું. લાખનો રસ એસઠ તોલા નાખવો. શતાવરીનો

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય ત્રેવીસમો.

૫૮૧

રસ અને બકરીનું દૂધ ચારગણું એટલે ૨૫૬ તોલા પ્રમાણે નાખવું. ગાયનું દહીં એસક તોલા નાખવું અને તેણનું તેલ પણ તેટલુંજ નાખવું. પછી એ તેલ પકવ કરીને સિદ્ધ કરવું. બ્યારે તેલ સિદ્ધ થાય ત્યારે એ નારાયણ નામના તેલને રોગીની સામે મૂકીને સ્વસ્તિવાચન વગેરે મંગળ કર્મ કરવું. એ તેલ વાયુના વિકારોનો, અપરમારનો, ગ્રહોનો, માથાના રોગોનો, કાનના રોગોનો, તથા અઢાર પ્રકારના કોદનો નાશ કરે છે. એ તેલનું સેવન કરવાથી વાંઝણી સ્ત્રીને પુત્ર પ્રાપ્તિ થાય છે અને નપુંસકને મદોર્ધ પ્રાપ્ત થાય છે. ઘરડો માણસ યુવાનના જેવો અને છે, તથા મૂર્ખ હોય છે તે નિધાબ્યાસ કરવા લાગે છે. આ તેલને 'નારાયણ તેલ' કહે છે અને તે કૃષ્ણાત્રેય મુનિએ કહેલું છે.

પથ્યાપથ્ય વગેરે.

અન્યાનિ ઘૃતતૈલોનિ તાનિ ચાત્ર પ્રયોજયેત્ ।

શાલિધણિકમુદ્ગાશ્ચ કુલત્થાદક્ય એવ તુ ॥

શતપુષ્પાતન્દુલીયં તિલપર્ણીં ચ રામઠમ્ ।

હિતાન્યન્યાનિ શાકાનિ ઘૃતં તૈલં ચ યોજયેત્ ॥

एतेन जायते सौख्यं वातरोगं नियच्छति ॥

ઉપર કહ્યાં ને વિના ઘૃત્યાંતરોમાં ખીજનું પણ ઘણુંક ધી અને તેલ કહેલાં છે તે આ રોગમાં લાગુ કરવાં. શાક જાતની ડાંગર, સાઠી-એખા, મગ, કળથી, તુવેરની દાળ, સુવાની બાજી, તાંદળજો, તલવણીની બાજી, હીંગ અને ખીજનું પણ વાતહારક શાક હિતકારક છે. તેમ ધી અને તેલ પણ દાયદાકારક છે માટે તે યોગ્યું.

इति आश्वेयमाषिते हारीतोत्तरे तृतीयस्थाने वातव्याधि-

चिकित्सा नाम त्रयोविंशोऽध्यायः ।

૫૮૨

હાસીતસંહિતા.

चतुर्विंशोऽध्यायः ।

આમવાતની ચિકિત્સા.

આમવાતના હેતુ.

આત્રેય ઉવાચ ।

लक्षणं शृणु पुत्र ! त्वं समासेन वदाम्यहम् ।

गुर्वन्नाहारपुष्टेन मन्दाग्निना श्रितेन च ॥

सेवितैः कन्दशकैस्तु आमो वायुसमीरितः ।

श्लेष्मस्थानं प्रपद्येत जायते बहुवेदनः ॥

આત્રેય કહે છે.—હે પુત્ર ! આમવાયુનું લક્ષણ હું તને હંકમાં કહું તે સાંભળ. ભારે ખોરાક ખાવાથી વિશેષ મંદ પડી ગયેલા જઠરાગ્નિવાળો પુરુષ જ્યારે કંદશાક વગેરેનું સેવન કરે છે ત્યારે વાયુએ પ્રેરેલો આમ કદના સ્થાનને પામે છે અને ઘણી વેદના ઉત્પન્ન કરે છે.

આમવાતનું લક્ષણ.

आमातिसारो वर्तेत सन्धौ शोफः प्रजायते ।

जरत्वं चैव गात्राणां बलासपतनं मुखे ॥

पृष्ठमन्त्रાત્રિકે जानौ वेदनातौ विषीदति ।

अङ्गं^૧ वैकल्यमायाति आमवाते भिषग्वर ! ॥

तस्य नो स्नेहनं कार्यं पाचनं च विधीयते ।

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે થવાથી મનુષ્યને આમાતીસાર થાય છે; સાંધાઓમાં સોજો થઈ છે; શરીરમાં તાવ ભરાયલો કહે છે; મોઢેથી કફ પડે છે; પીડ, ડોડી, ત્રિક (કેડની નીચેનો સાંધો), ધૂંટણ, એ જગ્યાએ વેદનાથી પીડિત થાય છે અને તેનાં ગાત્ર શિથિલ થાય છે. હે વૈદ્ય શ્રેષ્ઠ ! આમવાતના રોગીનાં અંગ વિકળતા પામે છે. એવા આમવાતના રોગીને સ્નેહન ઔષધ કરવું નહિ, પણ પાચન ઔષધ કરવું.

૧ ચિમ્બિચિમાયેત. પ્ર૦ ૨ જી.

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય ચોવીસમો.

૫૮૩

આમવાતના ભેદ.

આમં સંલક્ષયેત્ પ્રાજ્ઞશ્ચતુર્થા મેદલક્ષણૈઃ ॥

વિષ્ટમ્ભી ગુલ્મકૃત્સ્નેહી આમઃ પક્વામ ઇવ ચ ।

સર્વાઙ્ગો ભવેદ્ધાન્યો વક્ષ્યે તસ્યાપિ લક્ષણમ્ ॥

આમવાયુના ચાર ભેદ છે, તે ભેદનાં લક્ષણો હવે પછી કહેવાશે, તે ઉપરથી આમવાયુને ઓળખવો. ૧ વિષ્ટમ્ભી, ૨ ગુલ્મકૃત, ૩ સ્નેહી આમ, ૪ પક્વામ, એ વિના એક પાંચમો સર્વાંગ આમ પણ થાય છે, તેનું લક્ષણ પણ હવે પછી કહેવામાં આવશે.

વિષ્ટમ્ભી આમનું લક્ષણ.

વિષ્ટમ્ભી ગુરુરુદ્માનં વસ્તિશૂલં ચ જાયતે ।

તસ્યાપિ પાચનં કાર્યં સ્નેહનં ચૈવ કારયેત્ ॥

इति विष्टम्भ्यामलक्षणम् ।

વિષ્ટમ્ભી આમ બારે હોય છે. તથા એ આમ રોગીને પેદામાં શૂળ ઉપત્ત કરે છે તથા તે આમથી રોગીનું પેટ ચઢે છે. (એ આમ ઝાડનો કપલો રાખે છે માટે સ્નેને વિષ્ટમ્ભી કહે છે.) એ આમવાળા રોગીને પાચન ઔષધ આપવાં; સ્નેહન ઔષધ આપવાં નહિ.

ગુલ્મશંકી આમનું લક્ષણ.

जठरं गर्जते यस्यागुल्मवत् परिपीड्यते ।

कटिदेशे जडत्वं च आमो गुल्माभिશङ्कितः ॥

तस्यादौ लङ्घनानि स्युर्ज्ञાત્વા દેહબલાબલમ્ ।

પાચનં નૈવ કર્તવ્યં ગુલ્મપાકે વિમૂર્ચ્છતિ ।

પાચિતે ચાપિ ગુલ્મામે તદાશુ મરણં ભ્રુવમ્ ॥

गुल्माशङ्क्यामलक्षणम् ।

જે આમરોગવાળાના જઠરમાં ગરગડટ થતો હોય તથા જેને ગુલ્મની પેડે પેદા થતી હોય, તેમજ જેની કડના ભાગમાં જડતા હોય તે આમને ગુલ્મશંકી એટલે જોખાની શંકા ઉપત્ત કરે એવો જાણવો. એ ગુલ્મશંકી આમવાતના રોગીને આરંભમાં ઉપવાસ

૧ કુક્ષી ગુટે. પ્ર૦ ૩ જી.

૫૮૪

હારીતસંહિતા.

કરાવવા, પણ તે રોગીની શક્તિ કે અશક્તિ જોઈને તેના પ્રમાણમાં કરાવવા. એ રોગીને પાચન ઔષધ આપવાં નહિ; કેમકે તેમ કરવાથી જો ગુદમ પાકે તો રોગી મોટી મૂર્છા પામે. ગુદમરૂપ આમનું જો પાચન કરવામાં આવે તો રોગીનું મરણ તત્કાળ થાય એમાં સંદેહ નથી.

સ્નેહામનું લક્ષણ.

यस्य स्यात् स्निग्धता गात्रे जाड्यं मन्दाग्निकोऽबली ।

श्वेतामो विजलो यश्च स्नेही चामः प्रकीर्तितः ॥

तस्य नो स्नेहनं कार्यं चोपवासं च कारयेत् ।

पाचनं चैव कर्तव्यमामं चैવાतिसारयेत् ॥

यस्य शोफાજ્ઞતા જાડ્યં તથા ચૈવ ઘનોદરમ્ ।

અરુચ્યામાતિસારશ્ચ તમસાધ્યં વિજાનતા ॥

અત્યાચ્છેયા ક્રિયા કાર્યા જીવિતસ્યાપિ સંશયે ।

પાચનૈઃ પાચિતં જ્ઞાત્વા તસ્માદ્ચૂર્ણાનિ દાપયેત્ ॥

इति स्नेहामलक्षणम् ।

જે રોગીના આમમાં સ્નિગ્ધતા એટલે તેણે જેવી ચિકાશ હોય, જેનાં અંગ જડ થઈ ગયાં હોય, જેનો જઠરાગ્નિ મંદ પડી ગયો હોય, જે નિર્મળ હોય, જેનો આમ ઘોળા રંગનો હોય, જેના આમની સાથે પાણી પડતું ન હોય, તેને સ્નેહવાળો આમ કહે છે. એવા આમવાતના રોગીને સ્નેહ ઔષધ આપવાં નહિ કે સ્નેહન ક્રિયા કરવી નહિ. તેને ઉપવાસ કરાવવા, અને પાચન ક્રિયા કરવી તથા પાચન ઔષધ આપવાં. તેમ તેનો આમ ઝાડવાટે નીકળી જાય એવાં રેચક ઔષધો આપવાં. જે આમવાતના રોગીને અંગે સોળે ચદયો હોય, જેનાં અંગ જડ થઈ ગયાં હોય, જેનું પેટ કઠણ થયું હોય, જેને અશ્નિ અને આમાતીસાર થયા હોય તે આમવાતને અસાધ્ય જાણવો. અને રોગીને તે રોગ મટશે નહિ તથા તેનું જીવતું સંશય બરેલું છે એમ જાણીને તેની ચિકિત્સા કરવી. પાચન ઔષધોનડે સ્નેહી આમવાતને પકવ કરીને પછી ચૂર્ણરૂપ ઔષધો આપવાં.

૧ નોપવાસં. પ્ર૦ ૩ લી.

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય ચોતીસમો.

૫૮૫

પકવામનું લક્ષણ.

સપિત્તો વિજલશ્ચામઃ પક્કામઃ પતતે ત્વચઃ ।

ન વસ્તિશૂલં ભવતિ આમપાકે ભ્રમઃ ક્લમઃ ॥

આમપાકીતિ વિજ્ઞેયો ન કુર્યાત્ તસ્ય પાચનમ્ ।

વિરેચનં ન કર્તવ્યં સ્તમ્ભનં તસ્ય કારયેત્ ॥

इति पक्कामलक्षणम् ।

જે આમ પિત્તસહિત તથા પાણી વિનાનો ગુદમાર્ગે નીચે પડે છે તેને પકવ આમ જાણવો. જ્યારે આમ પાકે છે ત્યારે પેટમાં શૂળ થતું નથી તથા રોગીને ભ્રમ અને થાક માલમ પડે છે. એવા આમવાતના રોગીને આમપાકી એટલે જેનો આમ પાડ્યો છે એવો જાણવો. તેને પાચન ઔષધ આપવું નહિ તેમ તેને વિરેચન પણ આપવું નહિ; પણ તેને સ્તંભન ઔષધ આપીને તે આમને અટકાવવો.

સર્વાંગ આમવાતનું લક્ષણ.

કટિપૃષ્ઠે વક્ષોદેશે તોદનં વસ્તિશૂલવાન્ ।

ગુલ્મવત્ જઠરં ગર્જેત્ તથાન્તઃશોક એવ ચ ॥

શિરોગુરુત્વં ભવતિ આમશ્ચ પતતે મૃશમ્ ।

સર્વાંગમો ભવેત્ સોઽપિ વિજ્ઞેયોઽસૌ વિજ્ઞાનતા ॥

તસ્ય પાચનકં કુર્યાદ્વિરેચનમનન્તરમ્ ॥

इति सर्वाङ्गआमवातलक्षणम् ।

કેડમાં, પીઠમાં અને છાતીમાં તોડ થાય, પેટમાં શૂળ થાય, પેટમાં ગોળા ચઢ્યો હોય તેમ પેટમાં ગરગડાટ થાય, અંદરને પાસે સોજા થાય, માથું ભારે થાય, આમ પુષ્કળ પડે એવા આમવાતને સર્વાંગ આમવાત જાણવો. એ રોગને જાણનારા વૈદ્યે તેનું પ્રથમ પાચન કરવું અને તે પછી વિરેચન કરવું.

સાધ્યાસાધ્ય વિભાગ.

વિષ્ટમ્ભી ગુલ્મપાકી ચ અન્યઃ સર્વાંગમો મતઃ ।

વિજ્ઞેયાન્ન ત્રયોઽસાધ્યાશ્ચાન્યૌ દ્વૌ કષ્ટસાધ્યકૌ ॥

૫૮૬

હારીતસંહિતા.

એહી આમશ્ચ કથિતઃ કૃચ્છ્રસાધ્યં દ્વયં મતમ્ ।

પકામઃ સુખસાધ્યસ્તુ જ્ઞાત્વા કર્મ સમાચરેત્ ॥

વિટ્ઠલી, ગુલ્મપાટ્ટી, તથા સર્વાંગ આમવાત, એ ત્રણે આમવાત અસાધ્ય જાણવા. બીજા એ કટ્ટસાધ્ય છે એટલે આમગુલ્મપાટ્ટી અને સ્નેહી આમવાત, એ એ કટ્ટસાધ્ય જાણવા. પકવામ આમવાત મુખ્ય-સાધ્ય છે, એમ જાણીને તે ઉપર વિદિસાધ્ય કર્મ કરવું.

આમવાતમાં પાચન.

રાસ્ત્રાત્રિકણ્ટમેરણ્ડં શતપુષ્પા પુનર્નવા ।

પાનં પાચનકે શસ્તં આમવાતોપશાન્તયે ॥

રાસ્ત્રા સ્યોનાર્કકાશ્મીરં ચિચિણીકં ચ પુષ્કરમ્ ।

કાથં શસ્તં સુઘોષ્ણં ચ પાચનં કારયેન્નિશિ ॥

एतत् पाचनकं विद्धि प्रोक्तं चामे सवातिके ॥

इति पाचनविधिः ।

રાસના, ગોખર, દીવેડાતું મૂળ, સુવા, સાટોડી, એ ઔષધોનો ક્વાથ પીવો. એ આમવાતની શાંતિ કરવાને ઉત્તમ પાચન ઔષધ છે.

રાસના, અવ્વો, શીવણુમૂળ, આંબલીતું છોડું, પુષ્કરમૂળ, એ ઔષધોનો ક્વાથ લગાર લગાર ગરમ હોય તેવો રાત્રે પીવો, કેમકે એ પાચન ક્વાથ છે. ઉપર કહ્યા તે બન્ને ક્વાથ આમવાતને પાચન કરનારા કહેલા છે એમ જાણવું.

આમવાતના બીજા ઉપાય.

આમવાતે કણાયુક્તં દશમૂલીજલં પિવેત્ ।

ગુદ્ગર્ચી નાગરં પથ્યા ચૂર્ણમેતદ્ગુડાન્વિતમ્ ॥

ધાન્યનાગરરાજામ્લદેવદારુવચ્ચામયાઃ ।

પાચનં ચામવાતે ચ શ્રેષ્ઠમેતત્ સુસ્વાવહમ્ ॥

તથા કોલકચૂર્ણં વા પિવેદુષ્ણેન વારિણા ।

આમવાતં ચ મન્દાગ્નિ શૂલં ગુલ્મં ચ નાશયેત્ ॥

૧ કર્કરં. પ્ર૦ ૩ જી.

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય ચોવીસમો.

૫૮૭

દશમૂલીના ક્વાથમાં પીપરનું ચૂર્ણ નાખીને પીવાથી આમવાત મટે છે.
મળો, મુંઠ, હરડે, એ ત્રણને સમભાગે લેધને તેનું ચૂર્ણ કરીને
ગોળની સાથે ખાવાથી આમવાત મટે છે.

ધાણા, મુંઠ, અમ્લવેતસ, દેવદાર, વળ, હરડે, એ ઔષધોનો ક્વાથ
અથવા ચૂર્ણ આમવાતને પાચન કરનારું, શ્રેષ્ઠ અને સુખ ઉપગમનારું છે.

તેમજ મરીનું અથવા પીપરનું ચૂર્ણ ગરમ પાણી સાથે પીવું; કેમકે
તે આમવાતને, મંદાગ્નિને, શૂળને અને ગુદ્મને નાશ કરે છે.

અભાદિ તેલ,

बलाकाथाढकं क्षिप्त्वा दधिं तत्राढकं क्षिपेत् ।

कुलत्थाढकयूपं तु सौवीरकरसाढकम् ॥

આદકં ચ તથૈરણ્ડતૈલં તત્ર પ્રદાપયેત્ ।

एकत्र कृत्वा चिपचेत् योजयेदौषधं च तत् ॥

शतपुष्पा देवदारु पिप्पली गजपिप्पली ।

त्रिसुगन्धि सुरामांसी कुष्ठं द्विपंचमूलकम् ॥

चूर्णं विनिक्षिपेत् तत्र सिद्धं तदवतारयेत् ।

पाने चाश्वमे च योज्यं निरूहे वस्तिकर्मणि ।

हन्ति वातामयं सर्वं श्रेष्ठं गुणगणप्रदम् ॥

અભા (અપાઠ) નો ક્વાથ ૨૫૬ તોલા, ૨૫૬ તોલા દહી, કળ-
થીનો યુપ ૨૫૬ તોલા, સૌવીર (ખાટી કાંછ) નો રસ ૨૫૬ તોલા,
૨૫૬ તોલા એરંડિનું તેલ, એ સર્વને એકત્ર કરીને પકવ કરવું. પાકે
કરતી વખતે આ નીચે કહેલાં ઔષધનું ચૂર્ણ તેમાં નાખવું; સવા, દેવ-
દાર, પીપર, ગજપીપર, તળ, તમાલપત્ર, એલચી, સુરાનામે મધ,
જઠામાંસી, ઉપલેટ, દશમૂળ, એ ઔષધોનું ચૂર્ણ નાખીને તેલ સિદ્ધ

૧ સ્તકાદક. પ્ર૦ ૩ જી.

આ ચરણ પ્ર૦ ૧ લી તથ પ્ર૦ ૨ છ. માં નથી. તથા પ્રત ત્રીજામાં
પણ 'ધેરંડ' એ ત્રણ અક્ષરો લગલગ જતા રહેલા છે એથી અનુમાનથી
લખ્યું છે.

૫૮૮

હારીતસંહિતા.

થાય ત્યારે તેને નીચે ઉતારવું. એ તેલ પીવામાં તથા ગોળવામાં યોગ્યું.
તેમ નિરૂહણસ્થિ આપવામાં યોગ્યું. આ તેલ સઘળા પ્રકરના વાયુના
રોગને પણ મટાડે છે, કેમકે તે ઘણાક ગુણોવાળું અને ઉત્તમ છે.

આમવાતમાં વિરેચન ઔષધો.

પિબેદેરણ્ડજં તૈલં ગુડક્ષીરેણ સંયુતમ્ ।
સર્વાઙ્ગે ચામવાતે હિ શ્રેષ્ઠમેતદ્વિરેચનમ્ ॥
નાગરસ્ય ભાગમેકં દ્વૌ ભાગૌ કિમિજસ્ય તુ ।
ત્રિવૃદ્ધાગત્રયં ક્ષિપ્ત્વા ચૂર્ણં ગુડસમં વટમ્ ॥
મક્ષેત્ તથોષ્ણતોયેન પુનઃશ્ચોષ્ણં પયઃ પિબેત્ ।
પતેન જાયતે ત્વામે વિરેકઃ સુખકારકઃ ॥
વિઢક્કશુળ્કી રાક્ષા ચ પથ્યા ત્રિકટુકાન્વિતા ।
કાથમષ્ટાવશેષં ચ કાર્યેદ્ધિષજાં વરઃ ॥
દુઘ્ધં કાથાર્દ્રકં તૈલં તથૈવૈરણ્ડજં ક્ષિપેત્ ।
કર્ષમાત્રં તુ પાતવ્યો વિરેકશ્ચામશાંતયે ॥
ગુડ્ઝીત્રિફલાપથ્યા ગુડેન સહ મક્ષયેત્ ।
વિરેકો હ્યામવાતેષુ શ્રેષ્ઠમેષઃ સુખાવહઃ ॥

એરંડિયા તેલમાં ગોળ તથા દૂધ યુક્ત કરીને તે પીવું, સર્વાંગ-
વાયુમાં તથા આમવાતમાં આ વિરેચન ખીજાં કરતાં સાફ છે.

એક ભાગ સુંક, એ ભાગ વાવડીંગ, ત્રણ ભાગ નસોતર, એ સર્વનું
ચૂર્ણ કરીને તે ચૂર્ણની ખરોખર વજનમાં ગોળ લેઈને તેની ગોળી કરવી.
પછી તે ગોળી ગરમ પાણી સાથે ખાવી, અને તે ઉપર ગરમ કરેલું
દૂધ પીવું. એ ઔષધવડે આમવાતવાળાને સુખકારક વિરેચન થાય છે.

વાયવિડંગ, સુંક, રાસ્ના, હરડે, પીપર, મરી, એ ઔષધો-
નો ઉત્તમ વૈદ્યોએ આઠમે હિરસે પાણી રહે એવો ક્વાથ કરવો. ક્વા-
થથી અરધા પ્રમાણમાં દૂધ નાખવું તથા એક તોલા એરંડિયું તેલ
નાખવું. એ ક્વાથ પીવાથી વિરેચન થઈને આમની શાંતિ થાય છે.

ગળો, હરડે, બહેડાં, આમળાં, હીમજી હરડે, એ સર્વનું ચૂર્ણ ગોળની
સાથે ખાવું, તેથી વિરેચન થશે. આમવાયુવાળાને એ વિરેચન સુખ
આપે એવું અને ઉત્તમ છે.

तृतीयस्थान-अध्याय त्रिंशत्तमः.

५८६

आमातीसारं शमापनाशं औषधैः.

अभया मस्तुना पिष्टा मधुशर्करयान्विता ।
 आमातिसारं स्तम्भयति गुडामलकमेव च ।
 वत्सकं जीरके द्वे च दध्ना पिष्टं तु दापयेत् ।
 आमातिसारशमनं वस्तिशूलं नियच्छति ॥
 गुग्गुलुं च रसोनं च हिङ्गु नागरसंयुतम् ।
 क्वाथं वामविनाशाय शमनं मारुतस्य च ॥
 अजमोदोग्रगन्धा च कुष्ठं त्रिकटुकं सठी ।
 फलत्रिकं च भार्गी च पुष्करं लवणाष्टकम् ॥
 जीरके द्वे विडङ्गानि तुम्बुरु देवदारु च ॥
 तथा बिल्वा शिलाभेदो रोध्नं वत्सकवासकम् ।
 धातकीकुसुमं चैव शाल्मलीत्वक् च दाडिमम् ।
 पतानि समभागानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥
 घृतेन संयुतं वातं नाशयत्याशु निश्चितम् ।
 सहिङ्गु चारनालं तु पीतं शूलार्तिनाशनम् ॥
 तथा चोष्णजलेनापि वामवातं नियच्छति ।
 गृध्रसीकटिशूले चन्दशमूलजलेन तु ॥
 विबन्ध परण्डितैलेन शोफे वापि सुदारुणे ।
 गुल्मे गोमूत्रसंयुक्तं गुडेन पाण्डुरोगजित् ॥
 प्रमेहे मधुसंयुक्तं यक्ष्मणि शर्करायुतम् ।
 हन्ति सर्वामयान् घोरान् यथायोगेन योजितम् ॥

६२३ने ६६१ना पाणीभां पाटीने तेभां मध तथा साउर नाप्पीने
 पावाथी आमातीसार अंध थायछे.

आमणाना यर्षुभां गोण भेणवीने ते पावाथी आमातीसार
 अथवा भरुडा अंध थायछे.

१ उष्णोदकेन हिङ्गुयुतं. प्र० ३ त्री. तथा चोष्णजलेनापि. प्र० १ ली.
 ५०

કડાઝાવ અને છૂંદે એ બેને દહીં સાથે વાટીને આપવાથી આમા-
તીસાર શમે છે તથા પેટમાં આંકડી આવતી પણ બંધ થાયછે.

ગુગળ, લસણ, હિંગ, સુંદ, એ ઔષધોનો ક્વાથ કરીને પાવો.
એ ક્વાથ આમ (ગરસ) નો નાશ કરે છે તથા વાયુને શમાવે છે.

અજમોદ, વજ, ઉપલેટ, સુંદ, પીપર, મરી, પડકચુરો, હરદે,
ખેડાં, આમળાં, ભારંગ, પુષ્કરમૂળ, સિંધવ, સંચળ, વરાગડું, બિડલવણ,
અંગડીખાર, જવખાર, સાદખાર, ટંકણખાર, છૂંદ, શાહછૂંદ, વાયવિડંગ,
ધાણા, દેવદાર, ખીલી, પાપાલુભેદ, લોધર, કડાઝાવ, અરડુસો, ધાવડીનાં ફૂલ,
શીમલાની છાલ, દાડિમ, એ ઔષધો સમાન ભાગે લેઈને તેનું સૂક્ષ્મ
ચૂર્ણ કરવું. એ ચૂર્ણ ધીની સાથે ખાવાથી આમવાયુને જરૂર મટાડે છે,
તેમજ હિંગ અને કાંઈ સાથે પીવાથી મરડાની ચુંક મટે છે. ગરમ
પાણી સાથે એ ચૂર્ણ પીવાથી આમવાયુ મટે છે દશમૂળના ક્વાથ સાથે
પીવાથી ગૃધ્રસી વાયુ અને કટિશળ મટે છે. એરંડિયા તેલ સાથે પી-
વાથી બંધકોશ મટે છે, તેમ અત્યંત કઠણ સોજો પણ મટે છે. ગાયના
મૂત્ર સાથે પીવાથી ગુદમ મટે છે. ગોળ સાથે ખાવાથી પાડુરોગ મટે
છે. મધ સાથે ખાવાથી પ્રમેહ મટે છે. સાકર સાથે ખાવાથી ક્ષયરોગ
મટે છે. એવી રીતે ઘટે તેવા અનુપાત સાથે એ ચૂર્ણની યોજના કર-
વાથી મદાભયાનક એવા સઘળા વ્યાધીઓ નાશ પામે છે.

પૃથ્વાપથ્ય.

वर्जयेद्विदलं गौलयं तैलं पिच्छलमेव च ।

शीतोदकेन च स्नानमामवाते भिषग्वर ॥

पाचिते चामदोषे चाप्यामे प्रशमितेपि च ।

न सेवनीयं चोष्णं च द्रवं द्रावं विशेषतः ॥

उबरे प्रोक्तानि पथ्यानि तानि चात्र प्रयोजयेत् ॥

આમવાતવાળાએ કંઠાળ ખાવું નહિ; ગોળનું મધ અથવા ગોળની
વિકૃતિઓ ખાવી નહિ; તેલ ખાવું નહિ; ચિડણા પદાર્થો ખાવા નહિ,
હંડા પાણીથી નહાવું નહિ. હે વૈદ્યશ્રેષ્ઠ! આમદોષનું પાચન થયા પછી
અથવા આમને સમાવ્યા પછી ગરમ, પ્રવાહી, અને પાતળા પદાર્થો

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય પચ્ચીસમો.

૫૯૨

ખાવા નહિ, તેમજ તાવના રોગમાં જે જે પદાર્થો પથ્ય તરિકે વાપરવાની આજ્ઞા આપી છે તે તે પથ્ય અહીં પણ સમજીને લાગુ કરવા.

इति आत्रेयभाषिते हारीतोत्तरे तृतीयस्थाने आमवात-

चिकित्सा नाम चतुर्विंशोऽध्यायः ।

પચ્ચવિંશોઽધ્યાયઃ ।

ગૃધ્રસીની ચિકિત્સા.

ગૃધ્રસીનું સામાન્ય લક્ષણ.

આત્રેય ઉવાચ ।

रक्तवातसमुद्भूतान् दोषान् शृणु महामते ।

कश्यूरुजानुमध्ये तु जायते बहुवेदना ॥

गृध्रसीति विजानियात् तैन नोत्क्रमे क्षमः ।

जानुमध्ये भवेत् शोफो जायते तीव्रवेदना ।

वातरक्तसमुद्भूता विज्ञेया कोष्ठशोर्षके ॥

कण्डरा बाहुपृष्ठे च अङ्गुल्यङ्गन्तरेषु च ।

बाह्योः कर्मक्षयकरी सा विज्ञेया विपश्चिता ॥

पादहर्षो भवेच्चात्र पादयोर्लोमहर्षणम् ।

कफवातप्रकोपान्ते प्रस्वेदः करपादयोः ॥

पित्तवातान्वિતं चान્ते उष्णत्वं करपादयोः ।

આત્રેય કહે છે.—હે મોટી બુદ્ધિવાળા! વાયુ તથા લોહીથી ઉત્પન્ન થયેલા રોગ વિષે હું તને કહું છું તે તું સાંભળ, જેથી કઠિ, બંધ અને ઘૂંટણ મધ્યે થણી વેદના થાય છે તે રોગને ગૃધ્રસી કહે છે. એ રોગ યવાથી રોગીથી ચાલી શકતું નથી કે ઉઠીને એક જગોએથી બીજી જગોએ જઈ શકતું નથી. ઘૂંટણમાં સોળે થાય છે અને વાતરક્તથી

૫૬૨

હારીતસંહિતા.

થયેલી તીવ્ર વેદના થાયછે. વળી કોહામાં, માયામાં, બાહુઓમાં, પીઠમાં અને આંગળીઓમાં જે કંડરા છે તેમાં વાતરકતના પ્રકોપથી ગૃધ્રસી થાયછે તેથી બંને હાથે કાંઈ કામ થઈ શકતું નથી, તેને પણ ગાલા માણસે ગૃધ્રસીનો વ્યાધિ જાણવો. આ રોગમાં પાદહર્ષ થાયછે તેથી પગ જમીન ઉપર મૂકાતો નથી. બંને પગનાં રૂવાં ઊભાં થાયછે. કંઈ અને વાયુનો પ્રકોપ થવાથી હાથે તથા પગનાં કાંડામાં, આંગળીઓમાં અને તળિયાંમાં પરસેવો થાયછે. વાયુ અને પિત્તનો પ્રકોપ થવાથી હાથ અને પગનાં છેડા ગરમ થાયછે.

ગૃધ્રસીની ચિકિત્સા.

અમીષાં હિરિસ્ત્રાવં તતઃ સ્વેદં ચ કારયેત્ ॥

અભ્યક્તે વાતહૃત્ તૈલં પાનં રાક્ષાદિ પચ્ચકમ્ ।

શતાવરી બલે દ્વે ચ પિપ્પલી પુષ્કરાદ્યમ્ ॥

ચૂર્ણમેરણ્ડતૈલેન ગૃધ્રસીમપકર્ષતિ ।

ભજમોદાદિકં ચૂર્ણમામવાતે પ્રકીર્તિતમ્ ॥

તદત્ર યોજનીયં ચ ગૃધ્રસીનાં નિવારણમ્ ।

પૈતૈર્ન જાયતે સૌખ્યં દહેલ્લોહશલાકયા ॥

પાદરોગેષુ સર્વેષુ ગુલ્ફોર્ધ્વં ચતુરજ્જુલે ।

તિર્યગ્દાહં પ્રકુર્વાત દૃષ્ટ્વા પાદે શિરાં દહેત્ ॥

વાતરોગેષુ પ્રોક્તાનિ પથ્યાનિ ચાત્ર યોજયેત્ ॥

આ રોગવાળાઓને પ્રથમ હિરિસ્ત્રાવ કરાવવો. અને તે પછી સ્વેદ આપવો. વાયુનું હરણુ કરનારાં તેલનો અભ્યંગ (મર્દન) કરાવવો. રાસ્નાપંચક ક્વાથ પાવો. (રાસ્નાપંચક પાછળ કહેવામાં આવ્યો છે.) શતાવરી, બલા, અતિબલા, પીપર, પુષ્કરમૂળ, એ ઔષધોનું ચૂર્ણ એરંડિયા તેલ સાથે પીવાથી ગૃધ્રસીનો સોજો કમી થઈ મટી જાયછે. આમવાતના પ્રકરણમાં અજમોદાદિ ચૂર્ણ કહેવામાં આવ્યું છે તે પણ આ રોગમાં યોજ્યું; કેમકે તે ગૃધ્રસી રોગનું નિવારણુ કરે છે. જે

૧ ગુલ્ફે દ્વે ચતુરજ્જુલે. પ્ર૦ ૧ લી.

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય છવીસમો.

૫૯૩

એ ઉપાયો કરવાથી રોગીને સુખ ન થાય તેો લોદાની શળી વતી ઝામ દેવો. પગના સઘળા રોગમાં પગની ઘૂંટીની ઉપર ચાર આંગળ પગની નસ જોઈને તે ઉપર આડો (તિર્થક) ઝામ દેવો. વાયુના રોગમાં જે પથ્ય કહ્યાં છે તે આ રોગમાં પણ સમજવાં.

इति आत्रेयभाषिते हारीतौत्तरे तृतीयस्थाने पृथसी-

चिकित्सा नाम षड्विंशोऽध्यायः ।

षड्विंशोऽध्यायः ।

વાતરક્તની ચિકિત્સા.

વાતરક્તના હેતુ.

આત્રેય ઉવાચ ।

कटुक्षाराम्ललवणै रक्तं देहे प्रकुप्यति ।

रोधात् संधारणात्ક્રોધાદ્ દિવાસ્વપ્નાદિસેવનૈઃ ॥

समीरकोपः प्रत्यङ्गे न्युगपद्दृश्यते नृणाम् ।

वातरक्तमिति प्रोक्तं नृणां देहे प्रवर्तते ॥

जायते सुकुमाराणां तथा स्त्रीणां भिषग्वर ॥

स्थूलानां च विशेषेण कुप्यते वातशोणितम् ॥

આત્રેય કહેછે.—કડુ, ખારૂં, ખાટું, અને ક્ષારથી શરીરમાં લોહી બગડે છે; તથા વાયુ વગેરેના વેગને અટકાવવાથી, ઝાડ પિશાબ વગેરેને ધારણ કરી રાખવાથી, ક્રોધથી, દિવસે જાગવાથી, મનુષ્યના પ્રત્યેક અંગમાં વાયુનો કોષ જોવામાં આવે છે. એવી રીતે વાયુ તથા લોહી બન્ને કોષે છે તેને વાતરક્ત કહે છે. એ વાતરક્ત મનુષ્યોના શરીરમાં પ્રવર્તે છે. હે ઉત્તમ વૈદ્ય ! સુકુમાર પુરૂષો તથા સ્ત્રીઓને એ રોગ થાયછે, અને વિશેષે કરીને સ્થૂળ શરીરવાળાને વાતરક્ત કોષે છે.

૫૯૪

હારીતસંહિતા.

વાતરક્તાનાં લક્ષણ.

આલસ્યં ચ તથા કષ્ઠર્મ્મણ્ડલાનાં ચ દર્શનમ્ ।
 વૈવર્ણ્યં સ્ફુરણં શોફશોષૌ દાહશ્ચ માર્દવમ્ ॥
 વાતરક્તં વિજાનીયાન્ શ્યાવતાં દન્તનેત્રયોઃ ।

વાતરક્ત રોગવાળાને આળસ, ચેળ, શરીરે મંડળ (સાતાં ગોળ ફુંડાળાં) દેખાવાં, શરીરનો રંગ બદલાઈ જવો, સ્ફુરણ થવું, સોજો ચઢવો, શોષ થવો, મંડળમાં અગન બળવી, કોમળતા હોવી, તથા દાંત અને આંખો કાળી પડી જવી, એને વાતરક્ત નામે રોગ કહે છે.

વાતરક્તાની ચિકિત્સા.

एतच्च लक्षणं दृष्ट्वा कर्तव्या च प्रतिक्रिया ॥
 विरेकं रक्तमोक्षं च पानलेपनलेहकान् ।
 धान्यनागरसंयुक्तं क्षीरं चास्य प्रदापयेत् ॥
 पटोलीनिम्बपत्राणि कथित्वा मधुसंयुतम् ।
 पाचनं वातरक्तानां तथा च शमनानि च ॥
 काञ्जिकेन च संपिष्य पिचुमन्ददलानि च ।
 लेपनं शस्यते तस्य वातरक्तप्रशान्तये ॥
 दुर्वा मूर्वा सडीं शुण्ठी धान्यकं मधुयष्टिका ।
 वतितं शीततोयेन वातरक्तप्रलेपनम् ॥
 धान्यकं मिसि जीरे द्वे गुडेन परिपाचितम् ।
 भक्षणे वातरक्तानां दापयेद्दोषशान्तये ॥
 आमलक्याःफलानां च चूर्णं शर्करया युतम् ।
 कूष्माण्डं पाचितं देयं गुडं कल्याणकं हितम् ॥
 कटुत्रिकयुतं क्षीरं वातरक्तप्रशान्तये ।
 एतैर्यदि न सौख्यं स्यात् तदा रक्तावसेचनम् ।
 ज्वरे प्रोक्तानि पथ्यानि तानि चात्र प्रदापयेत् ॥

૧ ધાન્યકર્ષ ચ. પ્ર૦ ૧ લી. ધાન્યકં નિશિ. પ્ર૦ ૩ જી.

તૃતીયસ્થાન—અધ્યાય છવીસમો.

૫૬૫

ઉપર કહ્યાં એવાં લક્ષણો જોઈને વાતરકત રોગ ઓળખીને તેનો પ્રતીકાર કરવો. વાતરકતવાળાને વિરેચન આપવાં, શરીરમાંથી બગડેલું લોહી બહાર કાઢી નખાવવું, ક્વાથાદિક પાવા, તૈલાદિકના લેપ કરવા અને ચૂર્ણાદિકના અવશેષ ચટાડવા. વાતરકતવાળાને ધાણુ અને સુંક નાખીને દૂધ પાવું.

પટોલીનાં પાંદડાં અને લીમડાનાં પાંદડાં એ એનો ક્વાથ કરીને તેમાં મધ નાખીને પાવું, તેથી વાતરકતનું પાચન તથા શમન થાયછે.

લીમડાનાં પાંદડાંને કાંજમાં, વાટીને તેનો લેપ કરવાથી વાતરકત શમી જાયછે. આ ઉપાય સારો છે.

દશે, મોરવેલ, પડકચુરો, સુંક, ધાણુ, જેડીમધ, એ સર્વને હંડા પાણીમાં વાટવું અને વાતરકતનાં મંડળ ઉપર તેનો લેપ કરવો.

ધાણુ, સુવા, છરું, શાલજીરું, એ ચાર ઔષધનું ચૂર્ણ કરીને ગોળમાં તેને પકવ કરવું. (ગોળ ગરમ કરીને તેમાં નાખીને તેની સુખડી કરવી.) તથા તે વાતરકતવાળા રોગીને ખાવાને આપવું તેથી તેના દોષની શાંતિ થશે.

આમળાનું ચૂર્ણ સાકર સાથે આપવાથી વાતરકત મટે છે.

ઘોઘોળાનો પાક કરીને તે ખવરાવવાથી વાતરકત મટે છે.

કલ્યાણુક મુઠ (પાછળ કહેવામાં આવ્યો છે) પણ વાતરકતવાળાને દિલકારક છે.

સુંક, પીપર અને મરીનું ચૂર્ણ દૂધમાં નાખીને તે પાવાથી વાતરકત શમે છે.

ઉપર કહ્યા તે ઉપાયો કરવાથી પણ જો વાતરકતવાળાનો સુખ થાય નહિ તે પછી તેના શરીરમાંથી બગડેલું લોહી કાઢી નખાવવું. તાવના રોગમાં જે પથ્ય કહેવામાં આવ્યાં છે તે આ રોગમાં પણ આપવાં.

इति आत्रेयभाषिते हारीतोत्तरे तृतीयस्थाने रक्तवात-

चिकित्सा नाम षड्विंशोऽध्यायः ।

૫૬૬

હારીતસંહિતા.

સત્તવિંશોઽધ્યાયઃ ।

અમ્લપિત્તની ચિકિત્સા.

અમ્લપિત્તના હેતુ અને લક્ષણો.

આત્રેય ઉવાચ ।

ગુડતિસેવનાચ્છામ્લાદ્વિરુદ્ધાહારસેવનાત્ ।
 કુપિતં ચામ્લપિત્તં ચ કણ્ઠસ્તેન વિદહ્યતે ॥
 દાહો વા હૃદયે તસ્ય શિરોઽર્તિશ્ચૈવ જાયતે ।
 ઉદ્ગારાનમ્લકાન્ કણ્ઠે હિક્કામ્લાનિ પ્રધાવતિ ।

આત્રેય કહે છે.—અતિશય ગોળ ખાવાથી, ખટાર્થ ખાવાથી, ઠે વિરુદ્ધ ભોજન કરવાથી અમ્લપિત્ત કોપે છે અને તે વડે ગળામાં અગ્નિ બળે છે—દાહ થાય છે તથા બાતીમાં પણ દાહ થાય છે. વળી માથું દુખવા લાગે છે, ખાટા ઓડકાર તથા હેડકા આવે છે અને તે સાથે ખાટું (પિત્ત) પેટમાંથી ગળામાં ચઢી આવે છે.

અમ્લપિત્તના ઉપાય.

શૃણુ તસ્ય પ્રતીકારં વમનં કારયેદ્રુતમ્ ।
 અધોગતે ચામ્લપિત્તે વિરેકશ્ચ પ્રદીયતે ॥
 પારિભદ્રદલાનીતિ આમલક્યાઃ ફલાનિ ચ ।
 કાથપાનં પ્રયોક્તવ્યમમ્લપિત્તં વ્યપોહતિ ॥
 પટોલપાટલાકાથો ધાન્યનાગરકાન્વિતઃ ।
 જલેન હિતકઃ પ્રોક્તશ્ચામ્લપિત્તનિવારણે ॥
 પટોલવિશ્વામૃતવલ્લિતિકા
 પત્રાણિ નિમ્બસ્ય ચ વત્સકાનામ્ ।
 કથો વિસર્પકૃતમમ્લપિત્તં
 વિનાશયેન્મળ્ડલકાનિ દદ્રૂન્ ॥
 રાત્રી સંપાચનં દેયં ધાન્યનાગરકલ્પિતમ્ ॥

તૃતીયસ્થાન—અધ્યાય અઠ્ઠાવીસમે.

૫૯૭

હવે એમ અમ્લપિત્તના ઉપાય સાંભળઃ અમ્લપિત્તના રોગીને જલદીથી વમન કરાવવું અને જો અમ્લપિત્ત નીચેના ભાગમાં ગયું હોય તો તેને જીલાળ આપવો.

લીમડાનાં પાંદડાં અને આમળાં એ એનો ક્વાથ કરીને રોગીને તે પીવાને આપવો તેથી અમ્લપિત્ત મટે છે.

કડવાં પરવળ, પાડળ, ધાણુ, સુંઠ, એ ઔષધોનો ક્વાથ પાણીમાં કરીને આપવાથી તે અમ્લપિત્ત મટાડવામાં હિતકારક છે.

કડવાં પરવળ, સુંઠ, ગળો, કડુ, લીમડાનાં પાંદડાં, કડાનાં પાંદડાં, એ ઔષધોનો ક્વાથ વિસર્પરોગે કરેલા અમ્લપિત્તને, શરીર ઉપર થયેલાં મંડળને અને દાદરને મટાડે છે.

અમ્લપિત્તના રોગીને ધાણુ તથા સુંઠનું કલ્ક કરીને તેનું પાચન ઔષધ આપવું.

इति आत्रेयभाषिते हारीतोत्तरे तृतीयस्थाने दाह-

चिकित्सा नाम सप्तविंशोऽध्यायः ।

અષ્ટવિંશોઽધ્યાયઃ ।

शोऽश्रेगनी चिकित्सा.

शोऽश्रेगना हेतु.

आत्रेय उवाच ।

शोफो भवेच्च विकलेन्द्रियरोममार्गात्

क्षीणे बले वपुषि चाम्लकद्रूष्णसेवया ।

शैत्यात् तथा विशदपिच्छलसेवनेन

रूक्षाभिघातपतनेन च धारणाद्वा ॥

આત્રેય કહેછે.—છદ્રિયોના માર્ગ તથા રોમ માર્ગ (શ્વાતાંનાં છિદ્રો) તેની બરોબર સ્થિતિમાં ન હોવાથી એટલે તેમાં કાંઈ મળ

૫૯૮

હારીતસંહિતા.

વગેરે ભરાઈને તે ઝંધ થવાથી સોજે થાય છે, વળી શરીરનું ખળ ક્ષીણ થવાથી, ખાદું તીખું તથા ગરમ ખાવાથી, હંડકથી, પાતળા અને પીચ્છાવાળા (ચીકણા) પદાર્થનું સેવન કરવાથી, રૂક્ષપદાર્થનું સેવન કરવાથી, વાગવાથી અથવા પડી જવાવડે વાગવાથી અને મળમૂત્રાદિકન વેગને રોકવાથી સોજે ઉત્પન્ન થાય છે.

શોફરોગની સંપ્રાપ્તિ.

આમાશયે ગતવતો મરુતોદયસ્ય
વાન્તે પ્રધાવતિ તતો રસશેષદોષાઃ ।
કુર્વન્તિ પાણિચરણેષુ પૃથક્ પ્રભૂતો
ઘ્નન્તેન વા ભવતિ શોફવિકારચારઃ ॥

વાયુ કોષ પાત્રીને આમાશયમાં જાય છે તેથી આમાશયમાં પાચન થતાં રહેલો શેષ રસ તથા બીજા પિત્તકફાદિક દોષ એ સર્વે હાય પણ તરફ દોડી જાય છે અને હાય પગમાં સોજે ઉત્પન્ન કરે છે. એ સોજાનો પ્રસાર વાતાદિક ત્રણે જૂદા જૂદા દોષથી, એ એ દોષ એકઠા મળવાથી અને ત્રણે દોષ એકઠા મળવાથી થાય છે.

સાધ્યાસાધ્ય શોફ.

નરસ્ય ચાન્તઃપ્રમથાશ્ચ શોફાઃ
સાધ્યા ભવેયુર્વિનતા મુખેષુ ।
અસાધ્યકાઃ સર્વશરીરગાશ્ચ
પાદે સ્ત્રિયો વા વદને નરસ્ય ॥
ક્ષયે ક્ષતે વાપિ ચ ગુલ્મદેશે
સ્યાદ્રાજયક્ષ્મણિ તથોદરેષુ ।
રક્તેન જાતોઽપ્યયમેવ શોફો
વ્રણે તથા શોફવિકારચારઃ ॥
અન્યે ચોર્ધ્વગતાઃ શોફાઃ શ્લેષ્મપિત્તસમુદ્ભવાઃ ।
કઘ્નસાધ્યાશ્ચ વિશ્લેયા બહુપદ્મવસંયુતાઃ ॥
શ્લેષ્મણિ શિરશિ પ્રાપ્તે ઋર્ધ્વશોફઃ પ્રજાયતે ।

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય અઠાવીસમે,

૫૬૯

મધ્યઃ પક્વાશયસ્યેऽપિ મલસ્થાનગતે ત્વધઃ ॥

રસે સર્વાનુગઃ શોકઃ સર્વદેહાનુગો રસઃ ॥

સર્વાક્ષશોકોપ્યથ મધ્યશોકાઃ

સર્વાક્ષશોકાઃપરિવર્જનીયાઃ ।

વૃદ્ધે ચ બાલે ક્ષતજાઃ ક્ષયોત્થા-

શ્ચર્ચતિસારદ્વસનેન યુક્તાઃ ॥

ભ્રમજ્વરક્ષીણશરીરજાતાઃ

શોકોદ્ભવો યો ભવતે નરસ્યં ।

સાધ્યા ન વૈદ્યસ્ય નવાન્યદોષા

સા નૈવ સાધ્યા મિષજાં વરિષ્ઠ ॥

પુરુષને હાથે તથા પગે આવેલો સોજો સાધ્ય એટલે મટી શકે એવો છે, અને સ્ત્રીઓને મુખ ઉપર આવેલો સોજો સાધ્ય છે. જે સોજો આખે શરીરે આવ્યો હોય તે અસાધ્ય છે. તેમ સ્ત્રીઓને પગે આવેલો સોજો તથા પુરુષને મોઢે આવેલો સોજો પણ અસાધ્ય છે. ક્ષયરોગમાં થયેલો, ક્ષત (વાગવા) થી થયેલો, યુદ્ધમની જગોએ થયેલો, રાજ્યક્ષમામાં થયેલો, ઉદરરોગમાં થયેલો, લોહીથી થયેલો અને વ્રણથી થયેલો સોજો કષ્ટસાધ્ય છે, અને તે વિના ખીજ સોજા જે શરીરના ઉપરના ભાગમાં થયેલા હોય છે તથા જે કફ અને પિત્તથી થયેલા હોય છે, તેમજ ઘણા ઉપદ્રવથી યુક્ત હોય છે, તે સઘળા સોજા કષ્ટસાધ્ય બનેલા. કફ દોષ માથામાં જવાથી ગર્ધર્વશોફ થાય છે. એટલે શરીરના ઉપરના ભાગમાં મુખ વગેરે ઠેકાણે સોજો આવે છે. કફ પક્વાશયમાં જવાથી શરીરના મધ્ય ભાગમાં પેટ વિગેરે ઠેકાણે સોજા આવે છે. મળસ્થાનમાં જવાથી શરીરના નીચા ભાગમાં યુદ્ધ વગેરે ઠેકાણે સોજો આવે છે. કફ રસસ્થાનમાં જવાથી એટલે રસમાં મળવાથી આખે શરીરે સોજો થાય છે કેમ કે રસ આખા શરીરમાં ફરનારો છે એ સોજાને સર્વાંગશોફ કહે છે. શરીરના મધ્ય ભાગમાં થયેલો સોજો અને સર્વાંગશોફ, એ સોજા અસાધ્ય છે માટે વેદે તેની ચિકિત્સા કરવી નહિ. તેમજ વૃદ્ધને અને બાળકને થયેલો સોજો, ઉરઃક્ષતવાળાને અને ક્ષય-

૬૦૦

હારીતસંહિતા.

વાળાને થયેલો સોળો, ઉલટીના રોગવાળાને, અતિસારવાળાને અને શ્વાસ-
વાળાને થયેલો સોળો, જમ (ચક્રી) ના રોગવાળાને, અને તાવથી
ક્ષીણ થયેલા રોગીને થયેલો સોળો, એ સોળ અસાધ્ય છે. હે વૈદ્યોમાં
શ્રેષ્ઠ હારીત ! એ સોળ વૈદ્યથી મટાડી શકાતા નથી.

સોળનાં લક્ષણ.

તોદશ્ચ રૂક્ષં શ્વસનંચ વાતાત્
પિત્તાચ્છ્રૂમઃ શોફવિદાહતાપઃ ।
શીતો ઘન શ્લેષ્મણિ વદ્ધકણ્ઠઃ
સ્યાદ્દ્વંદ્વજો દ્વંદ્વજલક્ષણેન ॥

વાયુથી જે સોળો થાય છે તેમાં રોગીને તોદ (સોયો ઘોચાવા
જેવી વેદના) થાય છે, સોળો રૂક્ષ હોય છે અને રોગીને શ્વાસ થાય
છે; પિત્તથી થયેલા સોળમાં રોગીને શરીરે થાક, સોળમાં દાહ (તણુખા),
અને તાવ હોય છે; કફથી થયેલા સોળમાં સોળો દંડો અને ઘન (કઠણુ)
હોય તે તથા તેમાં ચેળ (ખરજ) આવે છે. જે દોષનાં લક્ષણો જે
સોળમાં એકઠાં જણાતાં હોય તેને દ્વંદ્વજ શોધ કહે છે, એટલે તે વાત-
પિત્ત, વાતકફ કે પિત્તકફનો સોળો કહેવાય છે.

સોળના ઉપચાર.

अथ प्रवक्ष्याम्यु पचारमस्य संस्वेदनं पाचनशोधनं च ।
विरेचनं रक्तविमोक्षणं च कषायचूर्णानिविधिः प्रदिष्टः ॥
न चास्य स्नेहनं कार्यं नैव कार्यं विरूक्षणम् ॥

હવે એ શોધ રોગના કેવા ઉપાય કરવા તે હું કહું છું. સોળના
રોગવાળાને સંસ્વેદન કરવું એટલે તાપવડે પરસેવો કાઢવો, પાચન
ઔષધ કરવું, દોષાદિકને શુદ્ધ કરનાર શોધન ઔષધ કરવું, વિરેચન
આપવું, જળો, રમડી કે ખીજ કાષ્ટ યંત્રથી લોહી કાઢવું, ક્વાથ પાવા
અને ચૂર્ણ ખવરાવવાં. સોળના રોગવાળાને એવો વિધિ કરવાનું કહ્યું
છે. પણ સોળના રોગવાળાને સ્નેહન ઉપચાર કરવા નહિ તેમ રૂક્ષણ
ઉપચાર પણ કરવા નહિ.

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય અઠાવીસમો.

૬૦૧

અથાથાદિ ઉપચાર.

પુનર્નવા મગધજા ચ કટુત્રયં ચ
નિમ્બામયા ચ કટુકા ચ પટોલદાર્વી ।

કાથઃ સુલોષ્ણકથિતસ્તુ વિપાચ્ચનેન
શોફો જહાતિ જઠરં ચ નરસ્ય શોઘ્રમ્ ॥

પુનર્નવા ગુઢ્ઘી ચ ગુમ્બુલં સમકલ્પિતમ્ ।

શોફદોષાંશ્ચ ગુલ્મં ચ હન્યુદરં કફામહમ્ ॥

ગોજામહિષ્યા વૃષભસ્ય મૂત્રં તૈથૈવ લાવં સકલં પ્રયોજ્યમ્ ।

પાનેન શોફો વિજહાતિ શીઘ્રમેરણ્ડતૈલેન યુતં પયો વા ॥

સાટોડી, પીપર, સુંઠ, પીપર, મરી, લીંમડો, હરડે, કુટકી, પડવલ, દારહળદર, એ ઔષધોનો ક્વાથ કરીને તે થોડો થોડો ગરમ હોય સારે પાવો, એ પાચન ક્વાથ છે માટે તે દોષને પકવ કરીને સોજને અને બહરના રોગને ઉતાવળે મટાડે છે.

સાટોડી, ગળો, અને ગુગળ, એ સમાન ભાગે લેઈને તેનું કલ્ક કરવું. એ કલ્ક તમામ પ્રકારના સોજના રોગને અને ગુલ્મને તથા ઉદર રોગને અને કફના વ્યાધિને નાશ કરે છે.

ગાયતું મૂત્ર, ખરીતું મૂત્ર, ભેંશનું મૂત્ર, બળદનું મૂત્ર, એ સઘ-
ળામાંથી બેટલાનું મળે તેટલાનું મૂત્ર એકતું કરીને પીવું. અર્થાત્ એ-
કનું મળે તો એકતું, બેનું મળે તો બેનું, ત્રણનું મળે તો ત્રણનું અને
સઘળાનું મળે તો સઘળાં મૂત્ર ગાળીને પીવાં. એ પીવાથી સોજને
બલદી ઉતરી જાય છે.

અથવા દિવેલ અને દૂધ પીવાથી પણ સોજને ઉતરી જાય છે.

સોજ ઉપર સ્વેદન ક્રિયા.

સંસ્વેદનક્રિયા કાર્યા તૈર્કારી ચ પુનર્નવા ।

પરણ્ડપત્રકૈર્વાપિ અથવા તિન્તિડીચ્છદૈઃ ॥

૧ ગજ. પ્ર૦ ૧ લી. ૨ તૈથૈવ લાજં સક્ષણં પ્રયોજ્યમ્. પ્ર૦ ૧ લી.

૩ સાર્યા ચ પુનઃ પુનઃ પ્ર૦ ૧ લી.

૫૧

૬૦૨

હારીતસંહિતા.

કોકિલાક્ષસ્ત્યપામાર્ગે બ્રાહ્મી વાપિ જલને ચ ।

લૌમશા કદુતુમ્બી ચ કાઙ્ગિકેન જલેન વા ॥

નિઃકાથ્ય ચાપિ સંસ્વેદસ્તથૈવોષ્ણજલેન ચ ।

પૃથ્વાચ્ચૈવારનાલં ચ યથાલાભેન યોજયેત્ ॥

અરણીનાં પાંદડાં, સાટેડીનાં પાંદડાં, દીવેડાનાં પાંદડાં, આંબડીનાં પાંદડાં, એખરાનાં પાંદડાં, અધેડાનાં પાંદડાં, વજ, કડવી તુંબડીનાં પાંદડાં, એમાંથી જે મળે તે લારીને તેને કાંછમાં અથવા પાણીમાં આરીને તેનો આદ આપવો. તેમજ એકલા ગરમ પાણીનો પણ આદ આપવો. તે પછી કાંછનો આદ આપવો. એવી રીતે એ સઘળામાંથી જે મળે તેનાં આદ આપવો તેથી સોજો ઉતરી જાય છે.

इति आत्रेयभाषिते हागितोत्तरे तृतीयस्थाने शोफ-

चिकित्सा नाम अष्टविंशोऽध्यायः ।

ऊनविंशोऽध्यायः ।

गुहमरोगની ચિકિત્સા.

ગુહમરોગના હેતુ.

આત્રેય ડવાચ ।

अथधूतैरैषचारैस्तैश्च संकुप्यतेऽनिलः ।

मन्दाग्निना विषमेण गुलमं जठरे जायते ॥

આત્રેય કહે છે. —સોજના રોગમાં ધ્યેડા અપચારથી વાયુ-
દ્રોષ પામે છે તેથી તથા જઠરાગ્નિ મંદ પડવાથી અથવા જઠરાગ્નિ વિષમ
થઈ જવાથી જઠરમાં ગુહમરોગ ઉત્પન્ન થાયછે.

૧ મયયઃ કોકિલાક્ષ બ્રાહ્મી વાપિ જલને ચ. પ્ર૦ ૧ લી. ૨ વૈ-
વદાલી કદુતુંબી. પ્ર૦ ૩ જી. ૩ તથૈવોષ્ણેન તેન ચ. પ્ર૦ ૧ લી. ૪ પૃથ્વાચ્ચૈ-
વોષ્ણાહં ચ. પ્ર૦ ૧ લી. ૫ રુવચારૈ. પ્ર૦ ૧ લી.

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય ઓગાધુત્રીસમો.

૬૦૩

વાતગુદ્મનાં લક્ષણ.

उदरं गर्जते यस्य विषमाग्निश्च दृश्यते ।

तोदो वपुषि शूलं च वातगुल्मं विनिर्दिशेत् ॥

જે રોગીના પેટમાં ગર્જના થતી હોય, તથા જેનો જઠરાગ્નિ વિષમ હોય, જેના શરીરમાં (પેટમાં) સોયો ઘોચાવા જોવી વેદના થતી હોય તથા પેટમાં શૂળ થતું હોય તેને વાયુનો ગુદ્મ કહેવો.

पित्तगुदमनां लक्षण.

शोषोऽरतिः सपीतत्वं मन्दज्वरनिपीडितम् ।

तमोभ્રમपिपासार्तिर्गुल्મं तत् पित्तसम्भवम् ॥

જે રોગીના મોઢામાં શોષ પડતો હોય, જેને અણુગમે થતો હોય, શરીરનો વર્ણ વગેરે પીળાં માલમ પડતાં હોય, જે ઝીણા તાવથી પીડાતો હોય, જેને આંખે અંધારાં આવતાં હોય, જેને ફેર આવતા હોય, જેને તરસ બહુ લાગતી હોય, એવા રોગીના ગુદ્મને પિત્તગુદ્મ કહેવો.

उद्गुदमनां लक्षण.

शोषो जाड्यं च हृत्पासस्तन्द्रालस्यं सशीतकम् ।

मन्दाग्निर्विड्વिवन्धैश्च गुल्मं तत् श्लेष्मसम्भवम् ॥

જેને શોષ, જડતા, ઊત્તીમાં પીડા, ઘેન અને આળસ થતું હોય, ગોળાની જગોએ સ્પર્શ કરવાથી તે ભાગ શીતળ લાગતો હોય, જઠરાગ્નિ મંદ હોય, જાડાતો કબજો હોય, એ રોગીના ગુદ્મને કફગુદ્મ કહેવો.

उद्गुदात गुदमनां लक्षण.

हृत्पासः शूलमाध्मानं तोदनं विषमाग्निकम् ।

वैवर्ण्यवेपथुः श्वासः सगुल्मः कफवातिकः ॥

જે રોગીને ઊત્તીમાં પીડા, શૂળ, પેટ ચડતું, તોદ (સોયો ઘોચા-વાજોવી વેદના,) વિષમાગ્નિપણું, શરીરની કાંતિ બદલાઈ જતી, કંપ અને શ્વાસ થતો હોય તેને કફ તથા વાયુનો ગુદ્મ જણાવો.

૬૦૪

હારીતસંહિતા.

કફપિત્ત ગુલ્મનાં લક્ષણ.

મોહો વિભ્રમતા જાઙ્ગમરતિઃ ક્ષુત્પિપાસકમ્ ।

આલસ્યં નિદ્રતાવેશ્યં ગુલ્મં તત્ કફપૈત્તિકમ્ ॥

જે રોગીને મોહ, વિભ્રમ (ફિર,) જડતા, અણુગમો, ભૂખ, તરસ, આળસ અને નિદ્રાનો આવેશ માલમ પડે તેને કફપિત્તથી થયેલો ગુલ્મ જાણવો.

વાતપિત્ત ગુલ્મનાં લક્ષણ.

પિપાસારતિતોદત્ત્વં શિરોત્તિભ્રમપીડનમ્ ।

સદાથં સબલં ચૈવ સ ગુલ્મો વાતપૈત્તિકઃ ॥

જે રોગીને તરસ, અણુગમો, તોફ, માથામાં પીડ, ભ્રમ (ફિર આવવા) ની પીડ, અને ગુલ્મની જગોએ દાહ થતો હોય, તથા જે રોગીને ગુલ્મની વેદના ઘણી હોય તેને વાતપિત્તથી થયેલો ગુલ્મ જાણવો.

સાન્નિપાતિક ગુલ્મનાં લક્ષણ.

નિદ્રાલસ્યં ચ દાહશ્ચ શોફાચ્છૂલં ચ સજ્વરમ્ ।

વૈવર્ણ્યમરતિર્જાઙ્ગ્યં વિઙ્બન્ધો વિકલાઙ્ગતા ॥

તથાતિસારો મૂર્છા ચ તૃદ્દ હૃદ્દાસશ્ચ વેપથુઃ ।

શ્વાસોઽરુચિરજીર્ણત્વં ગુલ્મં તત્ સાન્નિપાતિકમ્ ॥

જે રોગીને ઊંધ ઘણી આવતી હોય, આળસ થતું હોય, ગુલ્મની જગોએ દાહ થતો હોય, ગુલ્મની જગોએ સોજો ચઢ્યો હોય, શૂળ થતું હોય, તાવ આવતો હોય, શરીરનો વર્ણ બદલાઈ ગયો હોય, અણુગમો થતો હોય, અંગ જડ થઈ ગયાં હોય, ઝાડાનો બંધકોષ્ટ હોય, અંગ વિકળ (પોતપોતાની ક્રિયા કરવાને અસમર્થ) થઈ ગયાં હોય, અતિસાર થયો હોય, મૂર્છા થઈ હોય, તરસ લાગતી હોય, છાતીમાં પીડ થતી હોય, શરીર કાંપતું હોય, શ્વાસ થતો હોય, અરુચિ થઈ હોય, અને ખાધેલું પચતું ન હોય તેને સન્નિપાતથી થયેલો ગુલ્મ કહેવો.

સાધ્યાસાધ્ય.

સાધ્યં કેવલદોષોત્થં દ્રવ્યં કષ્ટેન સિધ્યતિ ।

અસાધ્યં સાન્નિપાતોત્થં વક્ષ્યામસ્તત્પ્રતિક્રિયામ્ ॥

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય ઓગણત્રીસમો.

૬૦૫

જે ગુદમ એક દોષથી ઉત્પન્ન થયો હોય તેને સાધ્ય જાણવો;
જે ગુદમ બે દોષથી થયો હોય તેને દ્વિસાધ્ય જાણવો; અને સન્નિપા-
તથી થયેલા ગુદમને ત્રિસાધ્ય જાણવો. હવે એ ગુદમની ચિકિત્સા
અમે કહિયે છીએ.

ગુદમના ઉપચાર.

યદુદ્ગ્રહણીચિકિત્સૈવ કથિતં ચોપવારણમ્ ।

તદ્વત્ સ્ત્રીહા સમાખ્યાતો ન ચાત્ર કથિતા પુનઃ ॥

ત્રિકિત્સોદરગુલ્મસ્ય વશ્યતે ઋણુ સામ્પ્રતમ્ ।

સ્નેહનં રૂક્ષણં ચૈવ પાચનં શોધનાનિ ચ ॥

સંશમનં વિરેકશ્ચ વસ્તિ સ્નેહનિરૂહણમ્ ।

ક્ષારપાનં ચ ચૂર્ણાનિ ગુલ્મોપચરણક્રિયા ॥

યદ્વત્ અને ગ્રહણીની ચિકિત્સા તથા તે રોગને અટકાવવાના ઉપાય
કહેવામાં આવ્યા છે. તેમજ અરોગના રોગવિરે પણ કશું છે. પણ આ
ગ્રંથમાં પેટમાં થનારા ગુદમની ચિકિત્સા અત્યાર સુધી કહી નથી તે હવે
કહિયે છીએ માટે સાંભળ. ગુદમરોગવાળાને સ્નેહન, રૂક્ષણ, પાચન,
શોધન, સંશમન અને વિરેચન ઔષધો આપવાં. જે ઔષધ જે દોષને
સ્નિગ્ધ કરીને તેનો નિકાલ કરે છે તેને સ્નેહન કહે છે; જે દોષને રૂક્ષ
કરે છે તેને રૂક્ષણ કહે છે; જે પકવ કરે છે તેને પાચન કહે છે; જે
દોષને સાદુ કરે છે તેને શોધન કહે છે; જે શમાવી દે છે તેને શમન કહે
છે; અને જે વિરેચનદ્વારા દોષને બહાર કાઢી નાખે છે તેને વિરેચન
કહે છે. વળી ગુદમ રોગવાળાને સ્નેહનસ્તિ અને નિરૂહનસ્તિ આપવા.
તેમજ તેને ક્ષારરૂપ ઔષધો પાવાં અને ચૂર્ણ ખવરાવવાં એવી એવી
ક્રિયાઓ કરીને ગુદમના ઉપચાર કરવા.

ગુદમ ઉપર સ્નેહન અને રૂક્ષણ ક્રિયા.

ગુણ્ઠી દારુશ્ચ સુરસા મૂર્વા ચ પંચમૂલકમ્ ।

કાથોઽસ્યાષ્ટાવશેષઃ સ્યાત્ તત્સમં ક્ષીરમેવ ચ ॥

દધિ તત્સમમેવં તુ પાચયેત્ તત્સમાશ્નિના ।

ઘૃતં યાવત્ પ્રદશ્યેત્ સિદ્ધમુત્તારયેત્ તતઃ ॥

૬૦૬

હારીતસંહિતા.

તત્ ઘૃતં પાનકેઽશ્યજ્ઞે ભોજને ચ પ્રદાપયેત્ ।
 સ્નેહનં તુ સપ્તદિનં તસ્માચ્ચ રુક્ષણં હિતમ્ ॥
 દિનત્રયં ચ કર્તવ્યં કથયામ્યત્ર કોવિદ ! ।
 ગુણ્ડી સૌવર્ચલં જીરે દ્વે વા હિઙ્ગુસમન્વિતમ્ ॥
 કાઙ્ગિકં પાનમેતેષાં રુક્ષણં ગુલ્મશાન્તયે ।
 ગુલ્મચિકિત્સિતે ક્ષારપાકોઽત્ર પ્રતિયુજ્યતે ॥

સુંઠ, દેવદાર, તુળસી, મોરવેલ, લઘુ પંચમૂળ (શાલિપર્ણી, પૃષ્ઠિ-
 પર્ણી, રીંગળી, બોંયરીંગળી, જોખર) એ ઔષધોનો ક્વાથ આપમે હિસ્સે
 પાણી રહે એવી રીતે કરીને તેમાં ક્વાથની બરોબર દૂધ નાખવું તથા
 દહીં પણ તેડકુંજ નાખવું. પછી તેને સરખા તાપથી પકવ કરવું જ્યારે
 તેમાં ધી થયેલું માત્રમ પડે ત્યારે તે સિદ્ધ થયું એમ બાણીને નીચે
 ઉતારવું. એ ધી રોગીને પીવાને, બોળવાને તથા ખાવાને આપવું. એવી
 રીતે સાત દિવસ સુધી તેને સ્નેહન ઉપચાર કરવો. તે પછી ત્રણ
 દિવસ સુધી રક્ષણ ઉપાય કરવા હિતકારક છે. હે પંડિત ! તે રક્ષણ
 ઉપાય હું તને કહું છું. સુંઠ, સંયળ, છરૂં, શાલજીરૂં, હિંગ, એ ઔષધો
 રોગીને પીવા આપવાં તેથી રક્ષણ થઈને ગુલ્મરોગ શાંત થાય છે. હવે
 ગુલ્મની ચિકિત્સામાં ક્ષારપાક કેવી રીતે કરવો તે કહિયે છીએ.

ક્ષારપાકની ક્રિયા.

ક્ષારં પાલાશાર્જુનસૂરણસ્ય તથૈવ ક્ષારં સહયાવશૂલકમ્ ।
 સૌવર્ચલં સિન્ધુભવૌદ્ભિદં ચ સામુદ્રજં વાપિ વિમિશ્રયેચ્ચ ॥
 તૌયં પરિસ્નાવ્ય વિધાનતોઽપિ યુક્તં તથૈતાનિ સદૌપધાનિ ।
 પથ્થ્યાગ્નિગુણ્ડીરજનીસુરાહ્વં કુપ્તં વિશાલા ચ યવાનિકા ચ ॥
 તથાજમોદા સહ જીરકે દ્વે ષડ્ગ્રન્થિકા હિઙ્ગુયુતં ચ ચૂર્ણમ્ ।
 ક્ષારોદકાપાનવિમિશ્રપાનં નિહન્તિ સર્વાણ્યપિ કોષ્ઠજાનિ ॥
 ગુલ્માનિ સર્વાણિ વિસૂચિકાનાં મન્દાગ્નિશૂલાનિ ભગન્દરાણામ્ ।
 પ્લીહોદરાનાહં ચ વિદ્વિવન્ધં વિનાશયેદ્રોગચયં નરાણામ્ ॥

इति विलक्षणम् ।

તુતીયસ્થાન-અધ્યાય ઓગણત્રીસમો.

૬૦૭

આખરનો ક્ષાર, જવખાર, સંચળ, સિંધવ, સુરોખાર, સમુદ્ર લવણ એ સર્વને એકજ કરીને તેનું વિધિપૂર્વક પાણી કરવું. પછી તેમાં નીચે કહેલાં ઔષધોનું ચૂર્ણ નાખવું. હરડે, ચિત્રો, સુંદ, હળદર, દેવદાર, ઉપથેઠ, ઇંદ્રવારણી, જવાન, અજમોદ, શુફ, શાહશુફ, વજ, હિંગ, એ ઔષધનું ચૂર્ણ કરીને તેમાં નાખવું. એવી રીતે ઉપર કહેલું ક્ષારનું પાણી અને ચૂર્ણ મિશ્ર કરીને પીવું. એથી કરીને કોણમાંના સઘળા રોગ નાશ પામે છે. સઘળા ગુદમ મટે છે. વિસૂચિકા સંબંધી સઘળા વ્યાધિઓ મટે છે. મંદાગ્નિ, શૂળ અને ભગંદર રોગ પણ મટે છે. પ્લીહા (પરોગ), ઉદરરોગ, પેટ ચઢવાનો રોગ, અંધકોશનો રોગ, એવા એવા ઘણા રોગ એ ઔષધથી નાશ થાય છે.

ગુદમરોગનું પાચન.

પથ્યા સમક્ષા કલશી વૃષં ચ મહૌષ્યં વાતિવિષા સુરાહ્મ ।

જલેન નિઃકાથ્યમિદં હિ પાનં ગુલ્મામયાનાં પ્રતિપાચનં ચ ॥

વચાયવાનીત્રિકદુદશમૂલીજલં સ્મૃતમ્ ।

કાથશ્ચોષ્ણો હિતઃ પાને ધાન્યનાગરયાથવા ॥

વાતગુલ્મેષુ સર્વેષુ ઉવરેષુ વિષમેષુ ચ ॥

રાસ્ત્રાનં પશ્ચકં વાપિ વાતગુલ્મપ્રપાચનમ્ ।

સઠી સૌવર્ચલં શુણ્ઠી પાચનં વાથ ગુલ્મિને ॥

इति वातगुल्मपानम् ।

હરડે, મશુહ, કળશી (પૃષ્ઠીપર્ણી), અરૂસો, સુંદ, અતિવિષ્, દેવદાર, એ ઔષધોને આખાં પાખાં કચરીને તેને પાણીમાં આઠમે ભાગે પાણી રહેતાં સુધી ઉકાળવાં પછી એ ક્ષાય પીવો. એ ક્ષાય ગુદમ-રોગનું પાચન કરે છે.

વજ, જવાન, સુંદ, પીપર, મરી, દશમૂળ (શાક્ષિપર્ણી, પૃષ્ઠિ-પર્ણી, રીંગણી, ભોંયરીંગણી, ગોખરૂ, ખીલી, અરણી, અરણુ (અલવો), પાડળ, (રીંચણુ) એ ઔષધોનો ક્ષાય કરીને તે ગરમ હોય ત્યારે પીવો તે વાયુના ગુદમને અને સઘળા વિષમજ્વરને પાચન કરવામાં હિતકારક છે.

૬૦૮

હારીતસંહિતા.

ધાણા અને મુંડનો ક્વાથ ગુલ્મને પાયન કરવામાં સારો છે તેમ જ્યારે પણ તે પાયન કરે છે.

સરનાપંચક પાછળ કહેવામાં આવ્યું છે. એ પણ વાયુના ગુલ્મનું પાયન કરે છે.

પડક્યુરો, સંચળ, મુંડ, એ ત્રણ ઔષધનો ક્વાથ કે ચૂર્ણ આપવાથી વાતગુલ્મનું પાયન થાયછે.

પિત્તગુલ્મનું પાયન.

વિદારી કદા કટુકા નિમ્બપત્રાણિ ચૈવ તુ ।

સગુડં પાચનં દેયં પૈત્તિકગુલ્મરોગિણિ ॥

ધાત્રીકલ્કં સિતોપેતં પાચનં પિત્તગુલ્મિને ।

વિદારીકદ, કદા, કટુકા, વિંધણનાં પાંદડાં, એ ઔષધોનું ચૂર્ણ કરીને કે ક્વાથ કરીને તેમાં ગોળ નાખીને પિત્તના ગુલ્મ રોગવાળાને પાયન માટે આપવું.

આમળાનું કદક કરીને તેમાં સાકર નાખીને પિત્તગુલ્મવાળાને પાયન માટે આપવું.

કંડુગુલ્મનું પાયન.

યવાની ચોગ્રગન્ધા ચ તથા ચ કટુકત્રયમ્ ।

પાચનં શ્લેષ્મિકે ગુલ્મે પીતં ચોષ્ણં નિશાસુ ચ ॥

इति श्लेष्मगुल्मपाचनम् ।

જવાન, વજ, મુંડ, પીપર, મરી, એ ઔષધોનું ચૂર્ણ પાણી સાથે રાત્રે પીવાથી તે કંડુગુલ્મનું પાયન કરે છે.

હવે વિરેચનો કહિયે છીએ.

વાતગુલ્મનાં વિરેચન.

नागरा क्रिमिजित् पथ्या त्रिवृता त्रिगुणायुता ।

चूर्णं गुडान्वितं देयं वातगुल्मविरेचनम् ॥

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય ઝોગણુત્રીસમે.

૬૦૯

દન્તી ચ ભાગમેકં ચ દ્વૌ ભાગૌ ચ હરીતકી ।
 ત્રિવૃતો ભાગત્રયં સ્યાત્ શુષ્કાશ્ચત્વાર एव च ॥
 પ્રક્ષિપ્ય સર્વમેકત્ર સર્વતુલ્યગુડેન તુ ।
 વટકં ભક્ષયેત્ પ્રાતસ્તસ્યોપરિ જલં પિવેત્ ॥
 કથિતં ચ વિરેકાય વાતગુલ્મોપશાન્તયે ॥

इति वातगुल्मविरेकः ।

કુંડ, વાવડીંગ, હરડે, એ ત્રણનો એક એક ભાગ લેવો; અને નસોતર ત્રણ ભાગ લેવું. એ સર્વનું ચૂર્ણ કરીને તેમાં ગોળ નાખીને વાતગુલ્મવાળાને વિરેચન માટે આપવું.

હંતીમૂળ એક ભાગ, હરડે એ ભાગ, નસોતર ત્રણ ભાગ, કુંડ ચાર ભાગ, એ સર્વનું એકું ચૂર્ણ કરીને સઘળાની બરોબર ગોળ લેઈ તેની ગોળી કરવી. એ ગોળી સવારમાં ખાવી તથા તે ઉપર ઉકળેલું (ગરમ) પાણી પીવું. એ ઔષધથી વિરેચન થઈને વાયુનો ગુલ્મ શમી જશે.

पित्तगुल्मनु विरेचन.

पिबेदेरण्डतैलं च शर्कराक्षीरसंयुतम् ।
 पित्तगुल्मविरेकाय श्रेष्ठमेतत् सुखावहम् ॥
 परंडस्य प्रवालानिन्तथैवारग्वधानि च ।
 विभाव्यैरण्डतैलेनैरण्डपत्रैस्तु वेष्टयेत् ॥
 कर्दमेन प्रलिप्याथ अङ्गारेषु च स्थापयेत् ।
 सुस्विन्नभर्जितां तां च भक्षयेत् कर्करान्वितात् ॥
 विरेकः पैत्तिके गुल्मे हितं शुद्धविरेचनम् ॥

इति पित्तविरेचनम् ।

એરંડિયા તેલમાં સાકર તથા દૂધ મેળવીને પિત્તગુલ્મવાળાએ વિરેચનને અર્થે પીવું. પિત્તગુલ્મ મટાડવાને એ વિરેચન ઉત્તમ છે.

ગરમાળાનાં કુમળાં કુમળાં પાંદડાં તથા દીવેલાનાં કુમળાં કુમળાં પાંદડાં લેવાં. પછી તે પાંદડાંને એરંડિયા તેલની ભાવના આપવી, અને

૧ આગવધપ્રવાલાનિ. પ્ર૦ ૩ જી.

૬૧૦

હારીતસંહિતા.

એરંડનાં પાંદડામાં તેમને વીંટવાં. તે ઉપર માટીનો લેપ કરીને તે ગોળાને અંગારામાં ચૂકવે. જ્યારે તે સારી રીતે બ્રહ્મ જાય ત્યારે તે ગોળાને બાહાર કાઢી તેમાંથી પેલાં પાંદડાં કાઢીને તેને સાકર સાથે ખાવાં. એથી કરીને પિત્તગુદ્મમાં વિરેચન થશે. એ વિરેચન હિત-કારક છે તથા શુદ્ધ છે.

કર્કુદ્મનું વિરેચન.

ત્રિફલાસુરસાશુળ્લીચૂર્ણં કૃત્વા વિભાવयेत् ।

ક્ષુહિક્ષીરેણ વારૈકં ગુડેન સહ મિશ્રિતમ્ ॥

વિરેકઃ શ્લેષ્મકે ગુલ્મે સર્વોદરચિનાશનઃ ।

શુળ્લી સૌવર્ચલં પથ્યા વિઢક્કં ચ પુતર્નવા ॥

ચૂર્ણેપામાર્ગવીજાનાં ક્ષુહિક્ષીરેણ ભાવિતે ।

ગુડેન સંયુતં સ્વાદેત્ પશ્ચાદુષ્ણં જલં પિવેત્ ।

વિરેકઃ સર્વગુલ્મેષુ પ્રશસ્તો હિતકારકઃ ॥

इति विरेचनम् ।

હરંડે, બહેડાં, આમળાં, તુળસી, મુંદ, એનું ચૂર્ણ કરીને તેને થોરના દૂધની એક વાર ભાવના દેવી. પછી તે ચૂર્ણને ગોળાની સાથે મેળવીને ખાવું. એ ઔષધથી વિરેચન થઈને કર્કનો ગુદ્મ મટે છે તથા સર્વે પ્રકારના ઉદરના રોગ પણ મટી જાય છે.

મુંદ, સંયળ, હરંડે, ખવડીંગ, સાટોડી, અથેડાનાં ખીજ, એનું ચૂર્ણ કરીને તેને થોરના દૂધની ભાવના દેવી. પછી એ ચૂર્ણને ગોળામાં મેળવીને ખાવું તથા તે ઉપર ગરમ પાણી પીવું. એ વિરેચન ત્રણે દોષથી થયેલા ગુદ્મ ઉપર હિતકારક અને ઘણું વખાણવા જેવું છે.

ક્ષારપાન.

શુક્તિક્ષારનિશાવિશાલકદલી સ્યાત્ સૂરણં કોકિલા

પાલાશં દહનાર્જુનં સઠિજયાપામાર્ગકૂપ્માળકમ્ ।

દમ્ધ્વા ક્ષારત્રિપાચિતં પરિસ્તુતં હિઙ્ગુ ત્રિકટુન્વિતં

ગુલ્માનાહવિબન્ધશૂલહરણં સર્વોદરાણાં હિતમ્ ॥

इति क्षारपानम् ।

હીપનો ખાર, હળદર, નિશાલ, કેળ, સૂરણ, કાકાલી, ખાખર, ચિત્રો, સાદડ, પડક્યુરો, વિજયા, અથેડો, કોહોળું, એ સર્વને

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય ઓગણત્રીસમો.

૬૧૧

આખીને તેની રાખોડી એકઠી કરીને પાણીમાં ડોહોળી નાખવી પછી તે પાણીને આળવું. બગતાં ચારે બાજુએ જો ધોળો ક્ષાર આજે તેને લેઈને તેનું પાણી કરીને તેમાં હીંગ, સુંઠ, પીપર અને મરીનું ચૂર્ણ નાખીને પાવું એને ક્ષારપાન કહે છે. એ ક્ષારપાન શુદ્ધ, પેટ ચડવાનો રોગ, બંધકોષ્ટ, અને શૂળ, એ રોગને હરે છે, તથા તે સર્વ ઉદર રોગને મટાડે છે.

અજમોદાદિ ચૂર્ણ.

અજમોદા સઠી દન્તી વિડઙ્ગં કુષ્ઠતુમ્બુરુ ।
 ત્રિફલા ત્રિલકં ચૈવ શુણ્ઠી કર્કટશુદ્ધિકા ॥
 ત્રિવૃતા ચ સુરાદ્વા ચ પુષ્કરં વૃદ્ધદારુકમ્ ।
 તથામ્લવેતસં ચૈવ તિન્તિર્દીકરસસ્તથા ॥
 સમં તુ માતુલુજ્ઞેન વિભાવ્યમેકતઃ કૃતમ્ ।
 ત્રિમાગહિન્નુસંયુક્તં ઘૃતેન ચ પરિપ્લુતમ્ ।
 નિહન્તિ વાતગુલ્મં ચ સશૂલમુદરં તથા ॥

इत्यजमोदादि ।

અજમોદ, પડકચુરો, દંતીમૂળ, વાયવિડંગ, ઉપલેટ, ધાણુ, ત્રિફળા, ત્રિત્રો, સુંઠ, કાકડાસીંગ, નસોત્તર, દેવદાર, પુષ્કરમૂળ, વરધારો, અન્લવેતસ, એ સર્વનું ચૂર્ણ કરીને તેને આંમલીના રસમાં તથા ખીન્નેશના રસમાં ભાવના દેવી. પછી એ ચૂર્ણમાં ત્રણ ભાગ હિંગના નાખીને તેને એકત્ર કરવું. એ ચૂર્ણ ધી સાથે ખાવાથી શૂળ સહિત ઉદરરોગને તથા વાયુના શુદ્ધરોગને મટાડે છે.

હિંગ્વાદિ ચૂર્ણ.

હિન્નુફલત્રિકજીરકયુગ્મં ત્રિલકગાર્ગીં સકુષ્ઠવિડઙ્ગમ્ ।
 તુમ્બુરુપુષ્કરવિશ્વસુરાદ્વાં ક્ષારયુગ્મં લવગાનિ ચ પંચ ॥
 વાતિકગુલ્મવિનાશનહેતોઃ શૂલઋજશ્ચ નિહન્તિ મરાગામ્ ।
 હિન્નુસૌવર્ચલાજાજી વિશ્વા કુષ્ઠં વિડઙ્ગકમ્ ।
 આરનાલેન પીતં ચ હન્તિ ગુલ્મં સવાતિકમ્ ॥

इत्यजमोदात्रिलवणम् ।

૬૧૨

હારીતસંહિતા.

હિંગ, હરડે, બહેડાં, આમળાં, છંદ્ર, શાહછંદ્ર, ચિત્રો, ભારંગ, ઉપ-
શેટ, વાવડીંગ, ધાણા, પુષ્કરમૂળ, સુંદ, દેવદાર, જવખાર, સાજખાર,
સિંધવ, સંચળ, વરાગડું, કાયલવણ, બિડખાર, એ સર્વનું ચૂર્ણ વાયુના
ગુલ્મને નાશ કરવા માટે ખવરાવવું. તેમજ એ મનુષ્યોના શળરોમનો
પણ નાશ કરે છે.

હિંગ, સંચળ, છંદ્ર, સુંદ, ઉપશેટ, વાવડીંગ, એ ઔષધોનું ચૂર્ણ
કાંઈ સાથે પીવાથી વાયુના ગુલ્મને હણે છે.

પિત્તગુલ્મની ચિકિત્સા.

जीरे द्वे त्रिकटु सठी तुम्बुरु चित्रकं मधु ।

लेहः पित्तात्मके गुल्मे हितः शोफनिवारणः ॥

यष्टिकं निम्बपत्राणि तथा धात्रीफलं सिता ।

चूर्णं मध्वावलीढं च पित्तगुल्मनिवारणम् ॥

इति पित्तगुल्મोदरचિકित्सा ।

છંદ્ર, શાહછંદ્ર, સુંદ, પીપર, મરી, ષડ્ઞચોરાં, ધાણા, ચિત્રો, એ
ઔષધોનું ચૂર્ણ કરીને તેને મધ સાથે ચાટવાથી પિત્તગુલ્મને કાયદો
આપે છે તથા સોળે દૂર થાય છે.

તેડીમધ, લીંબડાનાં પાંદડાં, આમળાં, સાકર, એ ઔષધોનું ચૂર્ણ
મધસાથે ચાટવાથી પિત્તગુલ્મ મટે છે.

કફગુલ્મની ચિકિત્સા.

त्रिकटुत्रिफलाचित्रवचाकट्फलसंयुतम् ।

चूर्णं मद्येन वा पीतं फलकाथेन वा हितम् ॥

श्लेष्मगुल्मविनाशाय हितं चैतत् सुखावहम् ।

रोध्नं च कट्फलं विश्वा कुष्ठं चित्रकमेव च ॥

नागरं हिक्कुसंयुक्तं चूर्णं मूत्रेण संयुतम् ।

श्लेष्मगुल्મविनाशाय शूलोदरविनाशनम् ॥

उग्रगन्ध्रा च मरिचं क्षारचूर्णसमन्वितम् ।

पिवेन्મૂત્રેણ સંયુક્તં શ્લેષ્મગુલ્મવિનાશનમ્ ॥

इति श्लेष्मगुल्मचिकित्सा ।

ક્રમલં. પ્ર૦ ૧ લી.

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય ઓગણત્રીસમો.

૬૧૩

સુંઠ, પીપર, મરી, હરડે, બહેડાં, આમળાં, ચિત્રો, વજ, કાયફળ, એ ઔષધોનું એકત્ર ચૂર્ણ કરીને તેને મધની સાથે અથવા ત્રિફળાન ક્વાથની સાથે પીવું. એ ચૂર્ણ કફશુલ્મનો નાશ કરે છે તથા રોગીને સુખ ઉપજાવે છે. એ હિતકારક છે.

લોધર, કાયફળ, સુંઠ, ઉપલેટ, ચિત્રો, નાગરમોથ, હિંગ, એ સર્વનું ચૂર્ણ કરીને ગાયના મૂત્રની સાથે પીવું એ ઔષધ કફના શુલ્મનો વિનાશ કરે છે તથા શૂળરોગ અને ઉદરરોગ મટાડે છે.

વજ, મરી, અને જવખાર, એ ઔષધનું ચૂર્ણ કરીને એકત્ર કરવું. તેને ગાયના મૂત્ર સાથે પીવાથી કફશુલ્મ નાશ પામે છે.

વાતકફશુલ્મની ચિકિત્સા.

શુળ્ઠી સૌવર્ચલં ભાર્ગી વત્સકં યાવશૂકજમ્ ।
 જીરે દ્વે ચાટરૂષં ચ યવાની હિઙ્ગુ સૈન્ધવમ્ ॥
 આરશ્વધેન સંયુકં ચૂર્ણં સઘૃતમેવ ચ ।
 વાતશ્લેષ્મોદ્ભવે ગુલ્મે સુખમાશુ પ્રપચતે ॥
 ઝગ્રગન્ધા ફલત્રિકં દેવદારુ પુનર્નવા ।
 ત્રિવૃત્સૌવર્ચલોપેતં ક્ષારોદકસમન્વિતમ્ ।
 પીતં વાતકફે ગુલ્મે સુખકારિ પરં મતમ્ ॥
 इति वातगुल्मचिकित्सा ।

સુંઠ, સંચળ, ભારંગ, કડાબલ, જવખાર, જીરું, શાહજીરું, અર-
 ડૂસો, જવાન, હિંગ, સિંધવ, ગરમાળો, એ સર્વ એકત્ર કરીને તે ચૂર્ણને
 ઘી સાથે ખાવું. એ ચૂર્ણથી વાયુ કફનો શુલ્મ મટીને તત્કાળ સુખ થાય છે.

વજ, હરડે, બહેડાં, આમળાં, દેવદાર, સારોડી, નસોતર, સંચળ
 એ સર્વના ચૂર્ણને જવખારના પાણીમાં નાખીને પીવાથી વાયુ કફનો
 શુલ્મ મટીને અત્યંત સુખ ઉપજે છે.

સન્નિપાતશુલ્મની ચિકિત્સા.

ग्रहणीगुल्मक्रिया या च सा चैवात्र प्रयोजयेत् ।
 शोफोदरेषु सवेषु कार्यं चात्र विरेचनम् ॥
 પર

૬૧૪

હારીતસંહિતા.

શોફાતિસારસંયુક્તં હન્તિ ગુલ્મોદરં તથા ।
 તસ્ય ક્ષારોદપાનં ચ વૃહદ્ઙિઙ્ગ્વાદિ ચૂર્ણકમ્ ॥
 અજમોદાદિકં વાપિ શોફાતીસારશાન્તયે ।
 વમિશ્ચૈવાતિસારશ્ચ ગુલ્મરોમેષુ યદ્યપિ ॥
 તમસાધ્યં વિજ્ઞાનીયાત્ પ્રત્યાખ્યેયા ક્રિયા હિતા ।
 ગુડદાડિમપથ્યાં ચ મધુના સહિતાં પિબેત્ ॥
 વમિં ચ વાતિસારં ચ વારંવારં પ્રયોજયેત્ ।
 સર્વલક્ષણસંયુક્તં ગુલ્મં તત્ સાન્નિપાતિકમ્ ॥
 તોદોડરતિર્વિવર્ણત્વં મૂર્છાતીસારસંયુતમ્ ।
 વમિઃ ક્લેદશ્ચ તન્દ્રા ચ તદસાધ્યં ત્રિદોષજમ્ ।

इति सान्निपातिकगुल्मचिकित्सा ।

અહણી અને ગુલ્મની જે ક્રિયા શેફેદર વાળાને (જેને પેટ સોજે ચદ્યો હોય તેને) કરવી. વળી સમજા. શેફેદર રોગમાં વિરેચન આપવું.

સોજે અને અતિસાર એ બન્ને સહિત ગુલ્મોદર એટલે ગુલ્મ રોગને લીધે થયેલો ઉદરરોગ હોય તો તે રોગી મરે છે. એવા રોગીને જવખારનું પાણી કરીને પાવું તથા બૃહત્ હિંગ્વાદિ ચૂર્ણ જે પાછળ કહેવામાં આવ્યું છે તે આપવું. તેમજ અજમોદાદિ ચૂર્ણ જે પાછળ કહ્યું છે તે આપવું. એ પણ શોફાતીસારની શાંતિ કરે છે.

જે ગુલ્મરોગવાળાને ઉલટી થતી હોય તથા અતિસાર પણ હોય, તેનો ગુલ્મરોગ અસાધ્ય જાણવો. એવા રોગીની ચિકિત્સા કરતાં પેટેલાં તેના છવવાની આશા છોડીનેજ ચિકિત્સા કરવી; કેમકે એવી ક્રિયાજ તેને ફાયદો આપે છે. ગોળ, દાડિમ, અને હરડે, એ ત્રણને મધની સાથે ચટાડ્યાં. (કેટલાક વૈદ્યો કહે છે કે મૂળમાં 'પિત્ત' પદ છે માટે મધુના એનો અર્થ મચેન એવો કરીને ગોળ વગેરે ત્રણ ઔષધને મધની સાથે પાવાં.)

જે ગુલ્મ રોગમાં ઉલટી અને અતિસાર વારંવાર થતો હોય, અને વાતાદિ સર્વ દોષનાં લક્ષણથી જે ગુલ્મયુક્ત હોય તેને સન્નિપાતનો ગુલ્મ જાણવો. ત્રિદોષના ગુલ્મમાં રોગીને તોદ (સોચો ઘોચાવા જેવી વેદના),

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય ઓગણત્રીસમો.

૬૧૫

અણુગમે, શરીરની કાંતિનું બદલાઈ જવાપણું, મૂર્છા, અતિસાર, ઉલટી, સુખમાંથી પાણી નીકળવું. અને તંદ્રા (ઘેન) એવા ઉપદ્રવ થાય છે. એ શુદ્ધ અસાધ્ય છે.

શોફોદરની ચિકિત્સા.

શોફોદરક્રિયાં નૃણાં વશ્યતે ચ વિજાનતામ્ ।

ત્રિવૃત્તથા ગુग्ગુલકો ગુડેન

ઋધ્વા વટઃ કોષ્ણજલેન પીતઃ ।

સ વૈ નિહન્યાદુદરં સશોકં

પિત્તાત્મકં ચા વિજહાતિ પુંસામ્ ॥

હરીતકી ચ ત્રિવૃત્તા ચ શુળ્ઠી

ગુડેન યુક્તા ત્વથ હન્તિ શોફમ્ ।

દ્વિપશ્ચમૂલં કથિતં સુસ્ત્રોષ્ણ-

મેરણ્ડતૈલેન જહાતિ શોફમ્ ॥

ગોમૂત્રયુક્તં વરુણસ્ય તૈલં

પાને હિતં નાશયતે ચ શોફમ્ ॥

શોફમરુષ્કરલેપો હન્તિ ચ તિલદુગ્ધમધુકનવનીતૈઃ ।

તત્તરુતલમૃદ્ધિર્વા સવીરણૈર્વાસકોદ્ભવદલૈશ્ચ ॥

જે પુરૂષો શોફોદર રોગને બીજો છે તેમને માટે તે રોગની ચિકિત્સા હું કહું છું. નસોતર તથા ગુગળનું ચૂર્ણ કરીને તેની મોટી ગોળીએ ગોળ સાથે બાંધીને થોડા થોડા ગરમ પાણી સાથે પીવી. એ ઔષ્ધથી પિત્તના કોપને લીધે ઉત્પન્ન થયેલું શોફોદર મટી જાય છે.

હરડે, નસોતર, સુંઠ, એ ત્રણનું ચૂર્ણ કરીને તેમાં ગોળ નાખીને ખાવાથી શોફોદરને મટાડે છે.

ખીલી, અરણી, શીવણ, પાડળ, અલવે, શાલીપર્ણી, વૃષ્ટિપર્ણી, રીંગણી, ભોંયરીંગણી, ગોખર, એનો ક્વાચ કરીને સુખ ઉપજે એવો ગરમ હોય તેવારે તેમાં ઐરંડિયું તેલ નાખીને પીવાથી શોફોદર મટે છે.

ગાયના મૂત્ર સાથે વાયવરણાનું તેલ પીવું એ હિતકારક છે. એ તેલ શોફને હણે છે.

૬૧૬

હારીતસંહિતા.

શીલાના સાથે તલ, દૂધ, જીરીમધ અને માખણ વાટીને તેનો લેપ કરવાથી શોફ મટે છે.

ઝાડના મૂળની માટી, વીરણવાળા અને અરડૂસાનાં પાંદડાં, એકઠાં વાટીને તેનો લેપ કરવાથી શોફ મટે છે.

વિષાદિ નિમિત્તથી થયેલા શોફની ચિકિત્સા,

શોફે વિષનિમિત્તે તુ વિષોક્તા શમનક્રિયા ।

લઙ્ઘનં દીપનં સ્નિગ્ધમુષ્ણં વાતાનુલોમનમ્ ॥

બૃંહણં તુ ભવેદન્નં તદ્વિધં સર્વગુલ્મિનામ્ ।

વિષ વગેરેના કારણથી સોજો થયો હોય તો વિષના પ્રકરણમાં કહેલી શમન ક્રિયા કરવી. શોફવાળાને ઉપવાસ કરાવવા, અગ્નિને પ્રદિપ્ત કરે એવાં ઔષધ આપવાં, સ્નિગ્ધ અને ગરમ ઉપચાર કરવા, વાયુનું અતુલોમન કરવું એટલે વાયુ પોતાના સ્વાભાવિક માર્ગમાં ગતિ કરે એમ કરવું, ખોરાક પૌષ્ટિક આપવો, અને એજ પ્રમાણે ક્રિયા સર્વ ગુલ્મવાળાને પણ કરવી.

ગુલ્મવાળાનું પથ્યાપથ્ય,

વહ્નુરં મૂલકં મત્સ્યાન્ શુષ્કશાકાદિ વૈદલમ્ ॥

ન લાદેદ્વાલુકં ગુલ્મી મધુરાણિ સમાનિ ચ ।

इति शोफाधिकारचिकित्सा ।

સૂકું માંસ, મૂળા, માંછલાં, શાકની સૂકવણી, કડોળ, વાલુક નામની કાકડી, મધુર અને એવાજ બીજા પદાર્થો ગુલ્મવાળાએ ખાવા નહિ.

રક્તગુલ્મની ચિકિત્સા,

સરક્તગુલ્મે ન તુ પાચનં તુ ન હિજ્ઞ પાનં કથિતં તથૈવ ।

ન ચૈવ સંસ્વેદનમર્દનં ચ નોત્ક્રામણં નોત્પ્લવનં હિતં ચ ॥

રક્તથી ગુલ્મ થયો હોય તો તેનું પાચન કરવું નહિ, તથા હિંગનું પાન કરવું નહિ, એમ વૈદ્યાચાર્યોએ કહેલું છે. વળી તેને તાપ આપીને સ્વેદન કર્મ કરવું નહિ કે તેનું મર્દન કરવું નહિ તથા તે ગુલ્મને ઊંચે ચઢાવવો નહિ કે ઉપાડવો નહિ.

તૃતીયસ્થાન—અધ્યાય ઓગણત્રીસમો.

૬૧૭

રક્તગુલ્મ ઉપર રોધ્રાદિ ક્વાથ.

રોધ્રાર્જુનઃસ્વદિરમાગધિકાસમક્કા

કાથોઽમ્લવેતસમધુઘૃતસંપ્રયુક્તઃ ।

ગુલ્મં સરક્તમપિ ચાથ નિહન્તિ ચાશુ

દૃઢ્ઢેદનં ચ વિનિહન્તિ યકૃત્સરક્તમ્ ॥

ક્ષારપાનં પ્રદાતવ્યં ઘૃતસૌવર્ચલાન્વિતમ્ ।

રક્તગુલ્મવિનાશાય યકૃતિ ક્ષતજેઽપિ વા ॥

લોધર, સાદડ, ખેર, પીપર, મજા, અમ્લવેતસ, એ ઔષધોનો ક્વાથ કરીને તેમાં મધ તથા ઘી નાખીને પીવો. એ ક્વાથ રક્ત-ગુલ્મને થોડા વખતમાં મટાડે છે. તેમજ છાતીમાં થતી પીડાને, અને રક્તના દોષસહિત યકૃતને પણ મટાડે છે.

રક્તગુલ્મનો નાશ કરવા માટે તેમજ યકૃતના રોગમાં તથા લોહી-સંબંધી વિકારમાં ઘી અને સંયજ સાથે યુક્ત કરીને દૂધ પાવું.

રક્તગુલ્મમાં પથ્યાપથ્ય.

ન હિહ્નુસંયુતં પથ્યં ન ચોષ્ણં ન વિદાહિ ચ ।

રક્તજે ક્ષતજે ગુલ્મે માંસાનિ જાઙ્ગલાનિ ચ ॥

રક્તથી કે વાગવાથી થયેલા ગુલ્મરોગમાં હિંગ સાથે ઔષધ આપવું એ પથ્ય નથી; તેમજ ગરમ કે વિદાહી પદાર્થ આપવા પણ હિતકારક નથી. જંગલી પશુઓનાં માંસ પણ તેને આપવાં નહિ.

इति आत्रेयभाषिते हारीतोत्तरे तृतीयस्थाने गुल्म-

चिकित्सा नाम ऊनविंशोऽध्यायः ।

૬૧૮

હારીતસંહિતા.

ત્રિંશોઽધ્યાયઃ ।

જળોદરની ચિકિત્સા.

જળોદરના હેતુ.

આત્રેય ઉવાચ ।

વિષમાશનોપવિષ્ટેન પીતં તોયમથાપિ વઃ ।

શ્રમાધ્વશ્વાસનિષ્ક્રાન્તે અતિવ્યાયામિતેઽપિ વા ।

પીતં ચોદકમેત્રં ચ તસ્માજ્ઞાતં જલોદરમ્ ॥

આત્રેય કહે છે.—જે મનુષ્ય વિષમાસનથી બેશીને પાણી પીએ છે અથવા અભિત થઈને, અથવા માર્ગમાંથી ચાલી આવીને તરત અથવા શ્વાસ નીકળતી વખતે, અથવા અતિશય કસરત કરીને તરત જે મનુષ્ય પાણી પીએ છે, તેને જળોદર થાય છે.

જળોદરનાં લક્ષણ.

ઉદરં સજલં यस્ય સઘોષમતિવર્ધિતમ્ ।

શ્વચ્ચુઃ પાદયોઃ શોફો જલોદરસ્ય લક્ષણમ્ ॥

જે માણસનું પેટ ખડું મોટું થયું હોય તથા તેમાં પાણી ભરાયું હોય અને તેને વગાડીએ સારે તે નગારાની પેઠે વાગતું હોય, તેમજ જે માણસને પગે સોજો ચઢ્યો હોય અને પેટ ઉપર પણ સોજો હોય, તેને જળોદરનો રોગ થયો છે એમ જાણવું.

જળોદરની ચિકિત્સા.

વિરેકં વમનં કુર્યાત્ પાચનાનિ ચ કારયેત્ ।

ક્ષારયોગઞ્ચ વટકસ્તેન તદુપશામ્યતિ ॥

જળોદર રોગવાળાને વિરેચન આપવાં, વમન કરાવવું, પાચન ઔષધ આપવાં, ક્ષાર પાવા તથા ચોપડવા, ગોળીઓ ખવરાવવી. એવા એવા ઉપચાર કરવા તેથી જળોદર મટી જાય છે.

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય ત્રીસમો.

૬૧૯

જ્યોદ્ધર ઉપર શસ્ત્રકર્મ.

તસ્યાન્નામેર્વોમખાગે વર્જિત્વાક્કુલમાત્રકમ્ ।
 જલનાર્દીં ચાનુમાન્ય કુશમાત્રેણ વેધયેત્ ॥
 પરણ્ડદલનાલં ચ તન્ન સંચારયેદ્બુધઃ ।
 અન્તર્ગતં જલં સ્નાવ્યં તતઃ સંધારયેદ્દૃતમ્ ॥
 યદા ન ધરતે તચ્ચ તદા દાહઃ પ્રશસ્યતે ।
 કળાકલ્કં પરિસ્નાવ્ય ઘૃતં દેયં ચતુર્ગુણમ્ ॥
 શુણ્ઠીવિષાસમં પાચ્યં પાનમાલેપનં હિતમ્ ।
 શસ્ત્રકર્મ ભિષ્વશ્ચેષ્ઠોઽવિજ્ઞાતો નૈવ કારયેત્ ॥
 દુષ્કરં શસ્ત્રકર્મૈવ ન કુર્યાદ્યત્ર તન્ન તુ ।
 અક્રિયાયાં ધ્રુવો મૃત્યુઃ ક્રિયાયાં સંશયો ભવેત્ ॥
 તસ્યાદાપૃચ્છથ કર્તવ્યમીશ્વરં સાક્ષિકારિણા ॥

જ્યોદ્ધર રોગવાળાની નાભિને અંખે પાસે એક આંગળ છોડીને
 જળને વેહેનારી નાડી જોઈ કાઢવી. જળ નાડીનો નિશ્ચય થાય એટલે
 કુશ નામે શસ્ત્રથી નાનોસરખો વેધ કરવો. પછી તે વેધમાં દીવેલાના
 પાંદડાનો દાંડો જે પોલો હોય છે તે દાખલ કરવો અને તે માર્ગે પેટમાંનું
 પાણી આહાર કાઢી નાખીને પુછી તેને જલદીથી બંધ કરવું. જો એ
 વેધવાળી જગો બંધ ન થાય તો તે જગોએ દાહ કરવો (અમ દેવો)
 એ હિતકારક છે, તથા તે ઉપર પીપરના કડકમાં ચોગણું ધી સિદ્ધ
 કરીને પાવું તથા ચોપડવું. તેમજ સુંઠ અને અતિવિષ્ણ સમાન ભાગે
 લેઈને તેમાં સિદ્ધ કરેલું ધી પાવું તથા ચોપડવું એ ફાયદાકારક છે.
 શસ્ત્રકર્મ ધણું દુષ્કર છે માટે તે જ્યાં લાં કરવું નહિ તથા કદાચ ઉત્તમ
 વેધ હોય તથાપિ તે શસ્ત્રકર્મ ન જાણતો હોય તો તે તેણે કરવું નહિ.
 કેમકે શસ્ત્રક્રિયા કરતાં કાંઈ ભૂલચૂક પડી તો રોગીનું મરણ થવાનું
 એમાં સંદેહ નથી; અને શસ્ત્ર કરતાં કાંઈ ચૂક ન પડી તોપણ રોગ
 મટશે કે નહિ એ સંશયવાળી વાત છે. એટલા માટે શસ્ત્રકર્મ કરવું

૬૨૦

હારીતસંહિતા.

હોય ત્યારે તેના ઘરના મુખ્ય માણસની રાજા બેઠીને તથા રાજા અથવા
કોઇ તેવાજ સમર્થ માણસની સાક્ષી રાખીને શસ્ત્રકર્મ કરવું.

इति आत्रेयभाषिते हारीतोत्तरे तृतीयस्थाने जलोदर-

चिकित्सा नाम त्रिंशोऽध्यायः ।

एकत्रिंशोऽध्यायः ।

પ્રમેહની ચિકિત્સા.

પ્રમેહના હેતુ.

આત્રેય ઉવાચ ।

अमाद्यवायाञ्च तथैव घर्मविरुद्धतीक्ष्णोष्णविभोजनेन ।

मद्येन वा क्षीरकटुप्रसेवनात् मेहप्रसूतिः कथिता मुनीन्द्रैः ॥

આત્રેય કહેછે.—અમથી, કસરત કરવાથી, તાપથી, વિરુદ્ધ
ભોજનથી, તીક્ષ્ણ ભોજનથી, ગરમ ભોજનથી, મધ પીવાથી, (બગડેલું)
દૂધ ખાવાથી, અને અતિશય વીખું ખાવાથી પ્રમેહ ઉત્પન્ન થાય છે એમ
મુનિઓએ કહ્યું છે.

પ્રમેહનાં નામ.

जलप्रमेहो रुधिरप्रमेहः पूयप्रमेहो लवणप्रमेहः ।

तक्रप्रमेहो खटिकाप्रमेहः शुक्रप्रमेहः कथितः पुरस्तात् ॥

स्याच्छर्करामेहवसाप्रमेहौ रसप्रमेहश्च घृतप्रमेहः ।

पित्तप्रमेહી કફમેહિનશ્ચ મધુપ્રમેહીતિ વિભાવયેચ્ચ ॥

यथा च नामानि तथैव लक्षणं बलक्षयं वापि नरस्य देहे ।

कुर्वन्ति शीघ्रं भिषजां वरिष्ठः कुर्यात् क्रियैषां शमनाय हेतोः

૧ પિટ્તિકાપ્રમેહઃ પ્ર૦ ૩ જી.

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય એકત્રીસમો.

૬૨૧

જળનો પ્રમેહ, રુધિરપ્રમેહ, પૂયપ્રમેહ (પર જોવો પ્રમેહ),
લવણપ્રમેહ (ખારો પ્રમેહ), તક્રપ્રમેહ (છાશ જોવો પ્રમેહ),
ખટિકાપ્રમેહ (ખડી જોવો પ્રમેહ), શુક્રપ્રમેહ (વિર્ય જોવો પ્રમેહ)
શર્કરાપ્રમેહ (રેતી જોવો પ્રમેહ), વસાપ્રમેહ, રસપ્રમેહ, ધૂતપ્રમેહ,
પિત્તપ્રમેહ, કફપ્રમેહ, મધુપ્રમેહ એવાં પ્રમેહનાં નામ પૂર્વે કહ્યાં છે.
તથા જેવાં નામ છે તે નામના અર્થ પ્રમાણે તેનાં લક્ષણ પણ જાણવાં.
હે શ્રેષ્ઠ વૈદા! એ પ્રમેહો મનુષ્યના દેહમાંથી બળતો ક્ષય કરે છે, માટે
એ પ્રમેહને શમાવવાને માટે વૈદે ઘટે તેવી ક્રિયા કરવી જોઈએ.

પ્રમેહની ચિકિત્સા.

ધવાર્જુનં ચન્દનશાલહલીકાથો હિતઃ સ્યાચ્ચ જલપ્રમેહે ।
રક્તપ્રમેહે શિશિરં પયશ્ચ દ્રાક્ષાન્વિતં યષ્ટિકચન્દનેન ॥
સ્ત્રીસેવનં ચાલપતરં ચ પૂયમેહે હિતઃ કાથો ધવાર્જુનસ્ય ।
દૂર્વાકસેરુકદલીનલિન્યા લવણસ્ય મેહે કષાય ઉક્તઃ ॥
કદમ્બશાલાર્જુનદીપ્યકાનાં વિઙ્ગદાર્વીધવર્શલુકીનામ્ ।
સર્વે તથૈતે મધુના કષાયાઃ કફપ્રમેહેષુ નિષેવનીયાઃ ॥
રોધાર્જુનોશીરમરિષ્ટપત્રં તથૈવ ધાત્રીફલચન્દનાનિ ।
તક્રપ્રમેહે સટિકાપ્રમેહે દેયો હિતઃ કાથગુડાવગાઢઃ ॥
દૂર્વા ચ મૂર્વા કુશકાશમૂલં દન્તી સમજ્ઞા સહશાત્મલી ચ ।
શુક્રપ્રમેહે કથિતં જલેન પાનં હિતં વા રુધિરપ્રમેહે ॥
ફલત્રિકારગ્વધમૂલમૂર્વાશોભાઙ્ગનારિષ્ટદલાનિ મોચા ।
દ્રાક્ષાયુતો વા કથિતઃ કષાયઃ સર્પિઃ પ્રમેહસ્ય નિવારણાય ॥
કુષ્ઠં તથા પર્યટકં ચ તિક્ત્વા સિતાપ્રગાઢઃ કથિતઃ કષાયઃ ।
પિત્તપ્રમેહે સમશર્કરાયાઃ પાનં પયઃ શીતમપિ પ્રશસ્તમ્ ॥
વસાપ્રમેહે કથિતઃ કષાયઃ તર્કારિકાપાટલિકાભિયુક્તઃ ।
દુરાલભાર્કિશુકદુણ્ડકાનાં રસપ્રમેહે ચ સદા હિતઃ સ્યાત્ ॥

જલપ્રમેહમાં—ધાવડો, સાદડ, ચંદન, અને શાલવૃક્ષ, એ વૃક્ષોની
છાલનો ક્વાથ હિતકારક છે.

૧ સલ્લકીનાં. પ્ર૦ ૩ જી. ૨ રોધાર્જુનોશીરમરિષ્ટપત્રાન્. પ્ર૦ ૩ જી.

૬૨૨

હારીતસંહિતા.

રક્તપ્રમેહમાં—કાળાવાળો, દ્રાક્ષ, જેડીમધ અને ચંદન સાથે દૂધ પાતું કાયદા કરક છે.

પૂયપ્રમેહમાં—ધાવડો અને સાદડનો ક્વાથ હિતકારક છે. એ પ્રમેહમાં સ્ત્રીસેવન ઘણું થોડું કરવું.

લવણપ્રમેહમાં—દરો, કસેર (કપૂરકાયલી) કેળ, કમળ, એ ઔષધોનો ક્વાથ કરવાનો કલો છે.

કંદના પ્રમેહમાં—કદંબ, શાલવૃક્ષ, સાદડ, અજમોદ, વાધવિ-ડંગ, દારૂહળદર, ધાવડો, શાલીવૃક્ષ (શલ્કરી,) એ સર્વેનો ક્વાથ અથવા એ પ્રત્યેકનો જૂદો જૂદો ક્વાથ મધ સાથે પીવો.

તકપ્રમેહ તથા ખટિકા પ્રમેહમાં—લોધર, સાદડ, વીરણુસળો, અરીઠાનાં પાંદડાં, આમળાં, ચંદન, એ ઔષધોનો ક્વાથ કરીને તેમાં ગોળ નાખીને આપવો.

શુક્રપ્રમેહ અને રક્તપ્રમેહમાં—દરો, મોરવેલ, દર્ભનું મૂળ, કાસનું મૂળ, દંતીમૂળ, લાન્નળુ, શીમળાનું છોડું, એ ઔષધોનો પાણીમાં ક્વાથ કરીને પાવો. એ ક્વાથ હિતકારક છે.

ધૃતપ્રમેહમાં—હરડો, બહેડાં, આમળાં, ગરમાળાનું મૂળ, મોર-વેલ, સરગવો, અરીઠાનાં પાંદડાં, કેળ અને દ્રાક્ષ, એ સધળાનો ક્વાથ ઉકાળીને આપવો. એ ક્વાથ ધૃતપ્રમેહનું નિવારણ કરે છે.

પિત્તપ્રમેહમાં—ઉપલેટ, પિત્તપાપડો, કડુ એ ઔષધોનું ક્વાથ કરીને તેમાં સાકર નાખીને પાવો. અથવા દૂધમાં સાકર નાખીને તેને ઉકાળીને તે દૂધ ઠંડું થયા પછી પાતું, એ પણ સાફ છે.

વસાપ્રમેહમાં—અરણી અને પાડળનો ક્વાથ પાવો એમ કહેલું છે.

રસપ્રમેહમાં—ધમાસો, ખાખર અને હુંદુક (ટીંડોશં) નો ક્વાથ સદા હિતકારક છે.

પિત્તપ્રમેહમાં નિલોત્પલાદિ ક્વાથ.

નીલોત્પલાર્જુનકલિદ્ધવામ્લિકાનાં
ધાત્રીફલાનિ પિચુમન્દદલાનિ તોયે ।

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય એકત્રીસમો.

૬૨૩

નિઃકાથ્ય શર્કરયુતો મનુજસ્ય પાનાત્

પિત્તપ્રમેહશમનાય વદન્તિ ધીરાઃ ॥

પિત્તપ્રમેહમાં કાળું કમળ, સાદડ, ઈંદ્રજવ, ધાવડો, આમલી, આમળાં, લીંબડાનાં પાંદડાં, એ સર્વનો પાણીમાં ક્વાથ કરીને તેમાં સાકર નાખીને મનુષ્યને પાવો. ધૈર્યવાન વૈદો એવું કહેછે કે એ પિત્તના પ્રમેહને શમાવે છે.

કફપ્રમેહમાં વિડંગાદિ ક્વાથ.

વિડક્કસર્જાંજુનકદ્દુપ્પલાનાં કદમ્બરોધ્રાસનવૃક્ષકાણામ્ ।

જલેન ક્વાથશ્ચ હિતો નારાણાં કફપ્રમેહં વિનિહન્તિ તેષામ્ ॥

વાયવિડંગ, રાળતું વૃક્ષ (સર્જ), સાદડ, કાયફળ, કદંબ, લોધર, અસનવૃક્ષ, એ ઔષધોનો પાણીમાં ક્વાથ કરીને પાવો. એ મનુષ્યોને હિતકારક છે. આ ક્વાથ પ્રમેહને મટાડે છે.

સધળા પ્રમેહ ઉપર મુસ્તાદિ ક્વાથ.

મુસ્તા ફલત્રિકનિશા સુરદારુ મૂર્ચા

ઇન્દ્રા ચ રોધ્રસલિલેન કૃતઃ કષાયઃ ।

પાને હિતઃ સકલમેહમવે ગદે ચ

મૂત્રપ્રહેષુ સકલેષુ વિયોજનીયઃ ॥

યચ્ચામયાલોહરજીનિકુમ્ભ-

ચૂર્ણં હિતં શર્કરયા સમેતમ્ ।

ફલત્રિકાયા મધુના ચ લેહં

સર્વપ્રમેહેષુ હિતં વદન્તિ ॥

મોથ, હરડે, બહેડાં, આમળાં, હળદર, દેવદાર, મોરવેલ, ઈંદ્રવા-
રણી, લોધર, એ ઔષધોનો પાણીમાં ક્વાથ કરીને પાવો. એ ક્વાથ
સધળા પ્રમેહના રોગમાં હિતકારક છે તથા સધળા મૂત્રપ્રદ (પિશાબનો
અટકાવ) માં પણ યોગ્યતા જોવા છે.

હરડે, લોહચૂર્ણ, નસોતર, એ ત્રણનું ચૂર્ણ કરીને તેમાં સાકર
મેળવીને ખાવું. અથવા ત્રિફળાનું ચૂર્ણ મધ સાથે ચાટવું, એ સધળા
પ્રમેહમાં હિતકારક છે એમ મહર્ષિઓનું કહેવું છે.

૬૨૪

હારીતસંહિતા.

મધુમેહના ઉપાય.

મધુમેહે પ્રયોક્તવ્યં ઘૃતપાનં સુધીમતા ।

ક્ષીરં વા શર્કરાયુક્તં કાથો વા ગુટિકાનિ ચ ॥

મધુમેહના રોગીને બુદ્ધિમાન વૈદે ધી પાવું અથવા સાકર સાથે દૂધ પાવું, અથવા ક્વાથ કે ગુટિકારૂપ પ્રયોગ કરવા.

ન્યગ્રોધાદિ ચૂર્ણ.

ન્યગ્રોધોદુમ્બરાશ્વત્થપ્લક્ષારમ્બધુષ્ણકમ્ ।

પ્રિયાલં કકુભં જમ્બૂકપિત્થામ્નાતકાનિ ચ ॥

મધુકં યટ્થીમધુકં રોધં વૈ પારિભદ્રકમ્ ।

પટોલં ઘેરણા ચૈવ દન્તી મેષવિષાણિકા ॥

ચિત્રકં ચ કર્ણં ચ શકાહ્નં ત્રિફલાયુતમ્ ।

મહ્લાતકાનાં ચ સમં ત્રિગન્ધં કટુકત્રયમ્ ॥

સૂક્ષ્મચૂર્ણં પ્રદાતવ્યં ન્યગ્રોધાદં ગુણાધિકમ્ ।

મધુના સંયુતં લેહો હન્યાશ્ચ મધુમેહકમ્ ॥

કાથો વા તૈલપાકો વા ઘૃતપાકોઽથવાપિ ચ ।

પાનાખ્યક્લે પ્રશસ્તઃ સ્યાત્ હન્તિ વૈ મૂત્રજં ગદમ્ ॥

ન્યગ્રોધાદ્યમિદં ચૂર્ણં પેયં વા ક્ષીરસંયુતમ્ ।

મધુપ્રમેહે નાન્યોઽસ્તિ યથાલાભેન યોજિતઃ ॥

માક્ષિકં ધાતુમાક્ષિકં શિલોદ્રેદં શિલાજતુ ।

વડની વડવાઈના અંકુર અથવા વડની અંતરછાલ, ઉમૈડાની (ગુલ્ફર) ની છાલ, પીપળાની છાલ, પીપર, ગરમાળો, ટીંડોરાના ઝાડની છાલ, ચારોળી વૃક્ષ, સાદડ, જંબૂડો, આમચૂર, મહુડો, જોડીમધ, લોધર, લીંબડો, પટોલ, તુવરનાં મૂળ, દંતીમૂળ, મહિડાસીંગ, ચિત્રો, કરંજ, ઇંદ્રજવ, હરડો, ખેડાં, આમળાં બિલામાં, તજ, તમાલપત્ર, એલચી, સુંડ, પીપર, મરી, એ સર્વે ઔષધો સમાન ભાગે લેઈને તેનું સૂક્ષ્મ ચૂર્ણ કરીને મધુમેહવાળાને ખાવા આપવું. એને ન્યગ્રોધાદિ ચૂર્ણ

૧ કપિત્થામલકાનિ ચ. પ્ર૦ ૧ લી. ૨ ચારિણી. પ્ર૦ ૧ લી.

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય એકત્રીસમો.

૬૨૫

કહેછે અને તે વણે શુશુ કરે એવું છે. એ ઔષધોનો મધ સાથે અવમેહ કરીને ચાટવો, તેથી તે મધુમેહનો નાશ કરે છે. અથવા એજ ઔષધોનો કવાથ કરીને પાવો. અથવા એ ઔષધોથી તેલ કે ઘીનો પાક કરીને તે તેલ કે ઘી પાતું અથવા રેગીને ચાટવાને આપવું તેથી પણ મૂત્રસંબંધી વ્યાધિઓ નાશ પામે છે. અથવા આ ન્યગ્રો-ધાદિક ચૂર્ણને દૂધ સાથે પીવું. એના જેવો બીજો ઉપાય મધુપ્રમેહ મટાડવાનો નથી માટે એમાં જે જે ઔષધિ કહી છે તે તમામ ન મળે તો તેમાંથી જેટલી મળે તેટલી લેઈને પણ એ ઉપાય કરવો.

માક્ષિકાદિ ચૂર્ણ.

માક્ષીકં ધાતુમાક્ષીકં શિલોદ્ગેદં શિલાજતુ ।

ચન્દનં રક્તઘાતું ચ તથા કર્પૂરકં કળાઃ ॥

વંશરોચનકં ચૈવ ક્ષીરેણ સહિતં પિવેત્ ।

મધુપ્રમેહં હરતિ મૂત્રરોગાદ્વિમુચ્યતે ॥

હીરાકસી, સુપર્ણ માક્ષિક (ડગડી સોનામુખી), પાપાણમેદ, શિલાજિત, ચંદન, સોનાગેર, પડકયોરાં, પીપર, વાંસકપૂર, એ ઔષધોનું ચૂર્ણ કરીને તેને દૂધ સાથે પીવું. એ ઔષધ મધુપ્રમેહનો નાશ કરેછે તથા મૂત્ર રોગથી રોગીને મુક્ત કરે છે.

પ્રમેહની શેઠ્ઠીઓની ચિકિત્સા.

પ્રમેહપીડકાનાં ચ વક્ષ્યામોઽથ ચિકિત્સિતમ્ ॥

પૈત્તિકાદૃશ્યતે તૃષ્ણા વાતેન વેપથુસ્તથા ॥

મૂત્રશૂલં જનયતિ તથા ચ વિકલો ભવેત્ ।

તથા રક્તેન પિત્તેન રક્તાભાસ્ફોટકાસ્તથા ॥

પીતવર્ણાઃ સદાઘાશ્ચ જ્વરઃ શોફશ્ચ જાયતે ।

શ્વેતા ચ શ્વયથુર્યસ્ય તથા ચ પિટિકા ઘના ॥

શીતલાચિરપાકાસ્યાત્કફાન્મેહનપાકતઃ ।

સર્વલક્ષણસંયુક્તઃ પાકઃ સ્યાત્સાન્નિપાતિકઃ ॥

ઘાવનાનિ ચ લેપાનિ પ્રવક્ષ્યામિ ચિકિત્સિતમ્ ॥

૫૩

૬૨૬

હારીતસંહિતા.

હવે અમે પ્રમેહની ફેણીઓની ચિકિત્સા કહિયે છીએ. પિત્તથી થયેલી ફેણીઓવાળાને તરસ લાગે છે. વાયુવડે થઇ હોય તો કંપારી થાયછે; પિશાબ કરતાં શૂળ ઉત્પન્ન થાયછે તથા રોગી વિકળ થાયછે. રક્ત તથા પિત્તવડે રાતા રંગના ફેણા થાયછે; ફેટલાક પીળા રંગના હોય છે તથા તેમાં અગ્નિ બળે છે અને રોગીને તાવ તથા સોજો થાયછે. કફથી તથા મૂત્ર દ્રવિયતા પાકથી ને ફેણીઓ થાયછે તે ઘોળી હોય છે, તથા તેઉપર સોજો હોય છે; તે ફેણીઓ ધન (કફ) હોય છે, હંડી હોય છે અને તે લાંબી મુદતે પાકે છે. સન્નિપાતથી થયેલી ફેણીઓમાં ઉપર કહેલાં સઘળાં દોષોનાં લક્ષણો હોય છે. હવે અંને ધોવાના તથા લેપ કરવાના ઉપચાર કહીશ.

મેહનને ધોવાના ઉપચાર.

ધવાર્જુનકદમ્બાનાં ચદરી સ્વદિરશિશપે ।

પારિમદ્રકમેતેષાં મેહનસ્ય પ્રધાવનમ્ ॥

અર્જુનસ્ય કદમ્બસ્ય ટિણ્ડુકી વાન્તરત્વચ્ચા ।

પાકે પૂયવિશોધાર્થે મેહનસ્ય પ્રશસ્યતે ॥

ધાવડો, સાદડ, કદંબ, ખેરડી, ખેર, સીશમ, અને લીમડો એ વૃક્ષોની અંતર્ગલ લાવીને તેનો ક્વાચ કરીને તેવડે મૂત્રદ્રવિયને ધોવું અથવા સાદડ, કદંબ અને લીમડ, એ ઝાડની અંતર્ગલ લાવીને તેવડે મૂત્રદ્રવિયને ધોવું. તેથી તે પાકું હશે તો તેમાંનું ૫૩ સાદ્ર થઇ જશે.

વાતપિડકા ઉપર લેપ.

મૃજ્જરાજરસં ગૃહ્ય તથા ચ સરસાદલમ્ ।

નિષ્પાવકપટોલાનાં પત્રાણિ કાઞ્જિકેન તુ ।

પિષ્ટા વાતપીડકાનાં લેપનં મેહનસ્ય ચ ॥

ભાંગરાનો રસ, તુળસીનાં પાંદડાં, વાયવરણનાં પાંદડાં, પટોળનાં પાંદડાં, એ સર્વને કાંછમાં વાટીને વાયુથી થયેલી ફેણીઓ ઉપર લેપ કરવો.

પિત્તપિટિકા ઉપર લેપ.

યષ્ઠીમધુ તથા કુષ્ઠં ચન્દનં રક્તચન્દનમ્ ।

ઉશીરં કત્તૂણં ચૈવ રક્તધાતુમૃણાલકમ્ ॥

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય એકત્રીસમો.

૬૨૭

ક્ષીરમण्डकसंयुक्तं यथालाभं भिषग्वर ! ।

लेपनं पित्तरक्तानां मेहदाहः प्रशाम्यति ॥

જેઠીમધ, ઉપલેટ, ચંદન, રક્તચંદન, વીરણુવાળો, રોહિસલાસ, જેર, કમળના દાંડા, બદામ, લીમડનાં પાંદડાં, મોટી ઘોળી બદનાં પાંદડાં, એમાંથી જેટલાં મળે તેટલાં પાનાં લાવીને પિત્ત તથા રક્તથી થયેલી પ્રમેહપિડિગવાળાને લેપન કરવું. હે ઉત્તમ વૈદ્ય ! એ લેપથી પ્રમેહના દાહની શાંતિ થાય છે.

ધોવા પગેરે બીજા ઉપાય.

धावनं शीतपयसा नवनीतेन मर्दनम् ।

कणं कदम्बारुनपिण्याकपत्राणि दाडिमस्य च ॥

खदिरस्य दलानां तु तथा चामलकीदलान् ।

उष्णेन वारिणा पिष्ट्वा सोमपाके च मेहने ॥

त्रिफलायाश्च वा चूर्णं शुष्कपूयनिवारणम् ।

धावनं काञ्जिकेनाथ तक्रेणाथ तुषाम्बुना ।

अतिशीतेन तोयेन मेहपाके च धावनम् ॥

મૂત્રદંદ્રિયને હંડા પાણીવડે ધોવું, તથા તે ઉપર માખણવડે મર્દન કરવું. મૂત્રદંદ્રિયનું ધૂલ પાકવું હોય તો કદંબ અને સાદડનાં પાંદડાં, દાડિમનાં પાંદડાં, જેરનાં પાંદડાં, આમળીનાં પાંદડાં, એ સર્વને ગરમ પાણી સાથે વાટીને ચોપડવું. અથવા જે પર સૂકારીને બાઝી ગયું હોય તો તેને દૂર દરવાને ત્રિફળાનું ચૂર્ણ વાટીને ચોપડવું, તથા તેને કાંજીવડે કે તુષાંબુ (છોડાંવાળા જળની કાંજી) વડે ધોવું. પ્રમેહથી મૂત્રદંદ્રિય પાકવું હોય તો અતિ હંડા પાણીવડે ધોવું.

પ્રમેહવાળાનું પથ્યાપથ્ય.

रक्तशालिश्च वाष्टीकश्चाढकी वा कुलत्थकः ।

घृतं च मधुरं किञ्चित् भोजनार्थं विधीयते ॥

क्षाराम्लकटुकं वापि दिवा स्वप्नं विशेषतः ।

स्त्रीदर्शनं व्यवाયं च तथा चात्यशनं तथा ॥

૬૨૮

હારીતસંહિતા.

ચલનં ધાવનં ચેતિ તથા મૂત્રવિરોધનમ્ ।

વસ્ત્રવાતં રક્તવસ્ત્રં વર્જયેન્નિષજાં વરઃ ॥

एकान्ते गृहमध्ये तु न च स्त्री बालकं ततः ।

न चाभरणताम्बूलं कामसंजननानि च ।

दूरे चैतानि वर्ज्यंતु यदीच्छેत्સુખમાત્મનઃ ॥

રાત્રીશાળ, સાદી ચોખા, તુવરની દાળ, કળથી, ધી, અને કાંઈક (લગાર) મધુર પદાર્થ, એટલાં વાનાં પ્રમેહવાળાને ખાવાને ખાટે આપવાં. ખારા રસ, ખાટા રસ, તીખા રસ, વિશેષે કરીને દિવસની નિદ્રા, સ્ત્રીનું દર્શન, સ્ત્રીસંભોગ, અતિ ભોજન, ચાલવું, દોડવું, પિશાબ રોકવો, લૂગડાનો વા ખાવો, રાતું વસ્ત્ર, એટલાં વાનાં પ્રમેહવાળાને ઉત્તમ વૈદ્યે તજવવાં. વળી જે પ્રમેહ વાળો રોગી પોતાનું શુભ દૃષ્ટો હોય તો તેણે ધરમાં એકાંતમાં સ્ત્રી તથા આળસ સાથે રહેવું નહિ; અલંકાર ધારણ કરવા નહિ; તાંબૂલ ખાવું નહિ; અને એવાજ ખીજ પણ જે કામ ઉપજાવે એવા પદાર્થ હોય તેને પોતાનાથી દૂર રાખવા.

કંક પ્રમેહનો ઉપચાર.

हरिद्राद्वितयं शुण्ठी चिडङ्गानि हरीतकी ।

कफप्रमेहे विहितः काथोऽयं मधुना सह ॥

હળદર, આંબાહળદર, સુંઠ, વાવડીંગ, હરડે, એ ઔષધોનો ક્વાથ કરીને મધ સાથે પીવાથી કંક પ્રમેહ મટે છે.

પિત્તપ્રમેહના ઉપચાર.

नीलोत्पलमुशीरं च पथ्यामलकमुस्तकम् ।

पिबेत्પિત્તપ્રમેહાર્તઃ કાથં મધુવિમિશ્રિતમ્ ॥

कमलं च तथा रोध्रमुशीरमर्जुनान्वितम् ।

પિત્તપ્રમેહે વિહિતઃ કાથોઽયં મધુના સહ ॥

કાળું કમળ, વીરણવાળો, હરડે, આમળાં, મેઘ, એ ઔષધોનો ક્વાથ મધ સાથે પિત્તના પ્રમેહવાળાએ પીવે.

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય એકત્રીસમો.

૬૨૯

કમળ, લોધર, વીરણવાળો, સાદડ, એ ઔષધોના કવાથમાં મધ નાખીને પીવાથી પિત્તપ્રમેહ મટે છે.

ત્રિદોષ પ્રમેહનો ઉપચાર.

આમલકસ્ય સ્વરસં મધુના ચ વિમિશ્રિતમ્ ।

હરીતકયાશ્ચ ચૂર્ણં વા સર્વમેહનિવારણમ્ ॥

શ્વદિરં શર્કરા દારુ હરિદ્રા મુસ્તમેવ ચ ।

પાઠા ચ ગુડમિશ્રાપિ દોષં હરતિ મેહજમ્ ।

હરિદ્રા ત્રિફલા તચ્ચ પટોલં કુષ્ઠમેવ ચ ।

ચૂર્ણિતં તુ પિવેત્સર્વપ્રમેહગદશાન્તયે ॥

કોષ્ઠં હરિદ્રાદ્વયદેવદારુ પાઠા ગુડ્ઞી ત્રિફલા ચ મુસ્તમ્ ।

અથાં હિ ચૂર્ણં મધુના વિમિશ્રં મૂત્રપ્રમેહં હરતે વ્યથાં ચ ॥

આમળાનો સ્વરસ મધમાં મેળવીને પીવું, અથવા હરડેનું ચૂર્ણ મધ સાથે ચાટવું, તેથી સર્વ દોષથી ઉપશ્લેષો પ્રમેહ મટે છે.

ખેરસાર, સાકર, દારૂહળદર, મોથ, પાહાડમૂળ, એ ઔષધોનું ચૂર્ણ કરીને તેમાં ગોળ નાખીને ખાવાથી પ્રમેહસંબંધી રોગ મટે છે.

હળદર, હરડે, બહેડાં, આમળાં, પટોલ, ઉપલેટ, એ ઔષધોનું ચૂર્ણ કરીને સર્વ પ્રકારના પ્રમેહ રોગ મટવાને માટે પાણી સાથે પીવું.

ઉપલેટ, હળદર, આંબાહળદર, દેવદાર, પાહાડમૂળ, ગજો, હરડે, બહેડાં, આમળાં, મોથ, એ ઔષધોનું ચૂર્ણ કરીને તેમાં મધ મેળવીને અપરાધવાથી મૂત્ર પ્રમેહ અને તે સંબંધી પીડા નાશ થાય છે.

इति आत्रेयभाषिते हारीतोत्तरे तृतीयस्थाने प्रमेह

चिकित्सा नाम एकत्रिंशोऽध्यायः ।

૬૭૦

હારીતસંહિતા.

દ્વાત્રિંશોઽધ્યાયઃ ।

મૂત્રકૃચ્છ્રની ચિકિત્સા.

એલાદિ ચૂર્ણ.

આત્રેય ઉવાચ ।

एलाशिलाजतुयुतं मागन्निपाषाणभेदजं चूर्णम् ।

तण्डुलजलेन पीतं प्रमेहरोगं हरत्येव ॥

આત્રેય કહે છે—એગચી, શિલાજિત, પીપર, પાપાણુભેદ, એ ઔષધોનું ચૂર્ણ કરીને એખાતા ધોવણુ સાથે પીવાથી પ્રમેહરોગ જરૂર મટે છે.

એરંડમૂલાદિ ક્વાથ.

एरण्डमूलपाषाणभेदगोक्षुरकास्तथा ।

एलाटरूपपिप्पल्यो यष्टीमधुसमन्विताः ॥

एषां क्वाथं विवेज्जन्तुः शिलाजतुनियोजितम् ।

તીવેલાનું મૂળ, પાપાણુભેદ, ગોખરંડ, એગચી, અરંડુસો, પીપર, લે-
ડીમધુ. એ સર્વે ઔષધોને એકત્ર કરી તેનો ક્વાથ શિલાજિત સાથે પીવે,
તેથી પ્રમેહ મટે છે.

પથરીના ઉપાય.

अश्मरीशर्करायां च शर्करायाः पलद्वयम् ॥

सुशीतलं जलं कर्षमात्रं स्यान्मूत्रकृच्छ्रद्वत् ।

પથરીના રોગમાં આઠ તોલા અતિશય ઠંડા પાણી સાથે એક તોલા
સાકર પીતી, તેથી મૂત્રકૃચ્છ્ર મટે છે. (આ ઔષધમાં સાકર આઠ તોલા
તથા પાણી એક તોલા એવો અર્થ ગ્રંથ ઉપરથી નીકળે છે, પણ અનુભવી
વૈદ્યોના કહેવા પરથી અમે અન્યથ ફેરવીને અર્થ કર્યો છે.)

મૂત્રકૃચ્છ્રનો ઉપાય.

दध्यम्बुना च संमिश्रमयश्चूर्णं सुखप्रदम् ।

मूत्रकृच्छ्रे यवक्षारचूर्णं हिङ्गुप्रयोजितम् ॥

૧ શિલાદિત્યેન. પ્ર૦ ૧ લી.

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય બત્રીસમો.

૬૩૧

દહીના પાણી સાથે શોઢાનું ચૂર્ણ મિશ્ર કરીને તે પીવાથી મૂત્રકૃચ્છ્ર મટીને સુખ ઉપજે છે. તેમજ જવખારના ચૂર્ણ સાથે હિંગ મેળવીને પીવાથી પણ મૂત્રકૃચ્છ્ર મટે છે.

ત્રિદોષ મૂત્રકૃચ્છ્રનો ઉપાય.

कुष्माण्डरसमादाय शर्करासहितं पिबेत् ।

यस्तु त्रिदोषसम्भूतमूत्रकृच्छ्रनिवारणम् ॥

કોઠોળાનો રસ સાકર સાથે પીવાથી ત્રિદોષથી ઉત્પન્ન થયેલો મૂત્ર-કૃચ્છ્ર મટે છે.

શર્કરા (પથરી) નો ઉપાય.

पिवेच्छतावरीमूलं शीतपानीयचूर्णितम् ।

अतः शर्करारोगार्तः शर्करासंप्रयोजितम् ॥

પથરીના રોગથી પીડાયેલા માણસે શતાવરીના મૂળને હંડા પાણીમાં ચાટીને તેમાં સાકર નાખીને પીવું.

મૂત્રકૃચ્છ્રઉપર ક્વાથ.

आरग्वधफलगर्भं दुरालभाधान्यकशतावर्यः ।

पाषाणभेदपथ्याकाथोऽयं मूत्रकृच्छ्रे स्यात् ॥

પાષાણભેદસ્ત્રિવૃતા ચ પથ્યા દુરાલભાગોશ્વરપુષ્કરં વા ।

एला सकोरण्टककर्कटीजं बीजं कषायः सुनिरुद्धमूत्रे ॥

ગરમાળાની શીંગોનો ગર્ભ, ધમાસો, ધાણુ, શતાવરી, પાષાણુભેદ, હરડે, એ ઔષધોનો ક્વાથ મૂત્રકૃચ્છ્રનાળાને આપવો.

પાપાણુભેદ, નસોતર, હરડે, ધમાસો, ગોખરં, પુષ્કરમૂળ, એલચી, પીળો કાંઠાસળિયો, કાકડીનાં બીજ, એ ઔષધોનો ક્વાથ કરીને મૂત્ર બંધ થયું હોય તેને પાવો તેથી પિશાબ અત્યંત અટકી ગયો હોય તોપણ છૂટે છે.

પથરીના ઉપાય.

कुलथयुक्तपटोलीमूलकषायो द्वेषदः पाकः ।

पुष्करमूलमिश्रः प्रमेहपाषाणरोगे स्यात् ॥

૧ આરગ્વધફલં મૂલં. પ્ર૦ ૧ લી. ૨ પ્રતિપાકઃ. પ્ર૦ ૧ લી.

૬૩૨

હારીતસંહિતા.

યો માતુલુક્ષિકામૂલં પિબેત્પર્યુષિતામ્બુના ।
 તસ્યાન્તઃ શર્કરોદ્ભૂતં દુઃખં સદ્યો વિલીયતે ॥
 ગવાં તક્રેણ સંપિપ્તું ક્ષિપ્રનામકમૌષધમ્ ।
 'પિબેચ્ચિરંતનક્રૂરશર્કરાદોષદૂષિતઃ ॥

કળથી, પુષ્કરમૂળ, અને પટાળીના મૂળના ક્વાથમાં શિલાજિત ના-
 ખીને તે પ્રમેહ તથા પથરીના રોગવાળાએ પીવે. 'દ્રષદઃ' ને ઠામે 'દ્રષદ'
 એવો પણ પાઠ છે. જો એમ હોય તો કળથી અને પટાળીના મૂળનો ક્વાથ
 કરીને તે કાંઈ અપકવ હોય ત્યારે તેમાં પુષ્કરમૂળનું ચૂર્ણ નાખીને પીવું.
 આ એ પાઠમાંથી પ્રથમ લખેલો પાઠ અમને ઠીક લાગે છે.

જે મનુષ્ય બીજેરીના મૂળને વાશી પાણી સાથે ઘસીને પીએ તેનું
 પથરીસંબંધી અંદરનું દુઃખ તત્કાળ નાશ પામે છે.

જે માણસ 'ક્ષિપ્ર' નામનું ઔષધ (કાયકૃળ) ગાયત્રી છાસમાં
 વારીને પીએ તેનો ઘણો જીતો અને કઠણ પથરીનો વ્યાધિ નાશ પામે છે.

इति आत्रेयभाषिते हारीतोत्तरे तृतीयस्थाने मूत्रकृच्छ्र-
 चिकित्सा नाम द्वात्रिंशोऽध्यायः ।

त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ।

मूत्ररोधनी चिकित्सा,
 आत्रेय उवाच ।

पिबेत्कर्कटिकाबीजं त्रिफलासैन्धवान्वितम् ।
 उष्णाम्बुचूर्णितं पीतं मूत्ररोधं शमं नयेत् ॥
 यस्तिलकाण्डक्षारं दधिमधुसंमिश्रितं पिबति ।
 स नरश्च मूत्ररोधं हत्वा सद्यः सुखमवाप्नोति ।

૧ પિબેચ્ચિરેણ તક્રં ચ. પ્ર૦ ૧ લી.

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય તેત્રીસમો.

૬૩૩

અજાક્ષીરેણ સંમિશ્રં જાતીમૂલં પ્રપેષિતમ્ ।

પિબેત્સદાહમૂત્રોત્થવેદનાશમનં યતઃ ॥

તૈલેન પશ્ચિનીકન્દં પક્કં ગોમૂત્રમિશ્રિતમ્ ।

પિબેન્મૂત્રનિરોધે તુ સતોવવેદનાન્વિતે ॥

इति मूत्रनिरोधः ।

આત્રેય કહે છે.—હરડે, બહેડાં, આમળાં અને સિંધવનું ચૂર્ણ, એની સાથે કાકડીનાં પીઞ વાટીને તેનું ચૂર્ણ ગરમ પાણી સાથે પીવાથી મૂત્રરોધ શમે છે, અર્થાત્ અટકેલો પીસાળ છૂટે છે.

તલના તલસરાનો ક્ષાર કાઢીને તેને દહીં અને મધ સાથે જે પુરુષ પીએ છે, તે પુરુષનો મૂત્રરોધ મટે છે અને પછી તે તત્કાળ સુખ પામે છે.

બકરીના દૂધ સાથે બાઇનું મૂળ વાટીને મિશ્ર કરીને જે પીએ, તેની દાહ સહિત પિસાળ સંબંધી વેદના શમે છે.

કમળના કંદને તેલમાં પકવ કરીને તેને આપના મૂત્ર સાથે મિશ્ર કરીને તીવ્ર વેદનાયુક્ત મૂત્રનિરોધ (મૂત્રનો અટકાવ) થયે હોય તેને પાવો.

મૂત્રરોગની ચિકિત્સા.

पित्तप्रकोपनैर्द्रव्यैः कटुम्लवणैस्तथा ।

गौरीस्त्रीसेवनेनापि रक्तस्यापि प्रवर्तनात् ॥

मद्यपानेन चोष्णेन श्रमव्यायामपीडितैः ।

पित्तं प्रकोपयेच्छीघ्रं करोति मूत्रकृच्छ्रकम् ॥

तेन मूत्रयते कृच्छ्रं चोष्णाधारा प्रवर्तते ।

मूत्रस्रोतश्च वेहति रक्तं चापि प्रवर्तते ॥

तस्य वक्ष्यामि भैषज्यं येन संपद्यते सुखम् ॥

જે પિદ્ધર્થો પત્તનો પ્રકોપ કરે છે એવાં તીખા, ખાટા અને ખારા રસો ખાવાથી, આશ્વ વયની સ્ત્રીનું સેવન કરવાથી, રક્ત વેહેવાથી,

૧ ગૌરાસ્ત્રીસેવનેનાપિ રક્તં વાપિ પ્રવર્તતે. પ્ર૦ ૧ લી. ૨ હરતિ. પ્ર૦ ૧ લી.

૬૩૪

હારીતસંહિતા.

મધપાનથી, ગરમ પદાર્થનું સેવન કરવાથી, શ્રમથી અને અતિશય કસરતથી તરફાળ પિત્તનો પ્રકોપ થાય છે અને તે મૂત્રકૃમ્લ ઉત્પન્ન કરેછે. મૂત્રકૃમ્લ થવાથી મનુષ્ય કષ્ટે કરીને પિશાબ કરી શકેછે, પિશાબની ધારા અતિશય ઉષ્ણ હોય છે અને મૂત્રના માર્ગમાંથી રક્ત વહે છે. હવે એ રોગનું હું ઔપધ કહું છું કે જેથી કરીને રોગીને સુખ ઉપજે.

મૂત્રકૃમ્લના ઉપાય.

યષ્ઠીમધુકમૃદ્ધીકાચન્દનં રક્તચન્દનમ્ ।

રક્તતણ્ડુલતોયેન મૂત્રકૃચ્છ્રરુજાપહમ્ ॥

વટપ્રરોહો નાલં ચ દ્રાક્ષાશર્કરયાન્વિતઃ ।

લેહોઽયં મૂત્રકૃચ્છ્રસ્ય નાશનો મિષજાં વર ! ॥

દાહોપશમનં પ્રોક્તં શીતતોયાવગાહનમ્ ।

મૂત્રકૃચ્છ્રે તુ તત્પ્રોક્તં ભોજનં મધુરં હિતમ્ ॥

જેડીમધ, દ્રાક્ષ, સફેદ ચંદન, રક્તચંદન એ ઔપધોનું ચૂર્ણ કરીને તેને રાત્રી ડાંગરનાં ચોખાના ધોવરામણ સાથે પીનું તેથી મૂત્રકૃમ્લની પીડા પડેછે.

હે ઉત્તમ વૈધ ! વડના અંકુર, કમળનું નાળ, અને દ્રાક્ષ, એ ત્રણને વાટીને સાકર સાથે ચાટવાથી મૂત્રકૃમ્લ નાશ થાય છે.

હંડા પાણીમાં સ્નાન કરવાથી મૂત્રકૃમ્લ સંખથી દાહ શમે છે. તેમજ મૂત્રકૃમ્લ રોગમાં મધુર અને હિતકારક ભોજન કરવાનું કહેલું છે.

મૂત્રરોધનાં કારણો.

ઉત્તાનસ્ય રતૌ મજ્ઞાદાહવ્યાયામજાતકે ।

મૂત્રરોધાદુજાચર્યાદથવર્ચોનિરોધનાત્ ॥

અવ્યાયામે શુભે મોજ્યે શીતગાહેથવા નૈરઃ ।

પૈતૈસ્તુ કુપિતો વાયુર્મૂત્રદ્વારં પ્રસ્થતિ ॥

શ્લેષ્મણા સહિતો વાપિ સોપિ કષ્ટતમો ગદઃ ।

ચતાં સૂકને રતિમાં પ્રવૃત્ત થવાથી, મૈથુન અપૂર્ણ છતાં તેને તબ-વાર્યાં, દાહ ઉત્પન્ન કરે એવા આહાર વિહારનું સેવન કરવાથી, કસરત

૧ મૂત્રરોધે વચા વર્યાદયાત્તલાનિરોધકાન્. પ્ર૦ ૧ લી.

૬૩૫

થધ આપે એવું
(૨) ભોજન કર્યા
નાહવાથી, એવાં

...૩ કદ સાથે ગળાત મૂત્રવા વારને રોકે છે તેથી
મૂત્ર બધું ચાલે છે. એ વધારે મોટો કદ ઉપજાવનારો (ભયંકર) છે.

મૂત્રરોધની ચિકિત્સા.

ઝટણુ તસ્ય પ્રતીકારં કથાયં ચાતુવાસનમ્ ॥
વસ્તિનિરૂહકાથં ચ મૂત્રરોધે હિતો વિધિઃ ।
મર્દનં સ્વેદનં ચૈવ સ્થાનં ચંક્રમણાવિધિઃ ॥
તુરજ્જશકટારોઢૈર્ધાવનં ચ હિતં મતમ્ ।
ફલત્રિકં સમગુડં કાથઃ ક્ષીરેણ સંયુતમ્ ॥
પાનં મૂત્રનિરોધેષુ પિબેદ્વા લવણામ્લિકમ્ ।
પાટલા દુણ્ડુકા નિમ્બનિશાગોશ્વરકં તથા ॥
પલા ત્વક્ ચ તથા પત્રં કાથસ્ત્રિફલયાન્વિતઃ ।
ગુડેન સંયુતો પીતો હન્તિ મૂત્રનિરોધકમ્ ॥
દાડિમામ્લયુતં ચૈવ હિતં મૂત્રરુજાં નૃણામ્ ।
ત્રિફલેશ્વસિતાકાથગુડેન સહ સૈન્ધવમ્ ।
મૂત્રરોધં વારયતિ પથ્યા વા ગુડસંયુતા ॥
અથવા ચાતુરૈર્નારીમૈથુનં ચ વિશ્વેયકમ્ ।
તેન સૌખ્યં ભવેચ્છીઘં છોળાં ચ યોનિમર્દનમ્ ॥

હવે એ મૂત્રરોધના ઉપાય સાંભળ. મૂત્રરોધવાળાને કાથ આપવો, અતુવાસન અસ્તિ આપવો, કાથવડે નિરૂહ અસ્તિ આપવો, એવો વિધિ મૂત્રરોધમાં હિતકર છે. વળી મર્દન કરવું, તાપવડે પરસેવો આશુવો, ખેસારવો, ફેરવવો, ઘોડા કે ગાડીમાં ખેસાડીને વાહન દોડાવવું, એ વિધિ પણ મૂત્રરોધમાં હિતકરક છે.

હરડે, અહેડાં, આમળાં, એ ઔષધોમાં તેના જોડેલો જોળ નાખીને

૧ અથવા તોદનાત્રારી. પ્ર૦ ૧ લી.

૬૩૬

તેનો ક્વાથ કરવો.

યસો પિશાબ છૂટશે.

અથવા ખારા

મટશે.

પાડળ, અલતો, લીંબડો, હળદર, ગોખરૂં, એલચી, તજ, તમાલ-પત્ર, એનો ક્વાથ કરીને તેમાં ત્રિફળાતું ચૂર્ણ તથા ગોળ નાખીને પીવાથી મૂત્રરોધ મટે છે. એજ ક્વાથમાં છડિમની ખટાર્ઠ નાખીને પીવાથી મનુષ્યોની મૂત્રની પીડા મટે છે.

ત્રિફળા, સેરડી અને આવચીનો ક્વાથ કરીને તેમાં ગોળ તથા સિંધવ નાખીને પીવાથી તે મૂત્રરોધને મટાડે છે.

અથવા ગોળ અને હરડે ખાવાથી મૂત્રરોધ મટે છે. અથવા રોગી પુરૂષે સ્ત્રી સાથે મૈથુન કરવું. સ્ત્રીને મૂત્રરોધ થયો હોય તો તેની એનિનું મર્દન કરવું.

इति आत्रेयभाषिते हारीतोत्तरे तृतीयस्थाने मूत्ररोध-

चिकित्सा नाम त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ।

ચતુસ્ત્રિંશોઽધ્યાયઃ ।

અશ્મરી રોગની ચિકિત્સા.

અશ્મરી (પથરી) ના રોગના હેતુ.

આત્રેય ઉવાચ ।

पितृमातृकदोषेण अथवा मूत्ररोधनात् ।

अत्यपथ्याभिचारैश्च जायते चाश्मरीगदः ॥

આત્રેય કહેછે.—પિતાના અથવા માતાના દોષથી અથવા મૂત્ર રોધાવાથી અથવા અતિશય કુપથ્ય કરવાથી એટલે દેહને માફક ન આવે એવા આહાર વિહાર કરવાથી પથરીનો વ્યાધિ ઉત્પન્ન થાય છે.

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય ચોત્રીસમો.

૬૩૭

આળકને પથરી થવાનું કારણ.

મૂત્રાવિષ્ટૌ ચ પિતરૌ સુરતં કુરુતો યદિ ।
 મૂત્રેણ સહિતં શુક્રં ચ્યવતે ગર્ભસમ્ભવે ॥
 યં ચ યસ્ય ચ દેહસ્ય સ ચ તત્ર પ્રજાયતે ।
 મૂત્રં મૂત્રસ્ય સંસ્થાને કરોતિ બન્ધનં નૃષુ ॥
 સોઽપ્યસાધ્યો મૂત્રગદો બાલ્યાઙ્ગવતિ માનુષે ।

માતા કે પિતા પિશાચ કરવાની હાજતવાળાં છતાં વિષયભોગ કરે છે ત્યારે ગર્ભની ઉત્પત્તિ કરનારૂં વીર્ય મૂત્રસહિત પડે છે. એ વીર્યથી જે ગર્ભ ઉત્પન્ન થાયછે તે ગર્ભના મૂત્રસ્થાનમાં આ વીર્ય સાથે આવેલા મૂત્રના યોગથી પથરી બંધાય છે. એવી રીતે આળપણથી જે પથરીનો રોગ થાય છે તે અસાધ્ય છે.

તરૂણપણમાં થયેલી પથરી.

તારુણ્યે चापि साध्यश्च जायते मूत्रशर्करा ।
 विपरीतेन चोत्ताने स्त्रिया च पुरुषेण वा ॥
 शुक्रं च प्रचलेत्तस्य स्त्री शुक्रं च प्रमुञ्चति ।
 पुनश्च मेहने वासो वातेन शोषितं च तत् ॥
 द्वयं दत्तं प्रपद्येत मूत्रद्वारं प्ररुंधति ।
 तेन मूत्रप्ररोधश्च जायते तीव्रवेदनः ॥
 अण्डसन्निविष्टा याति शर्करा शस्त्रसाध्यका ॥

તરૂણપણમાં જે પથરીનો રોગ થાય છે તે સાધ્ય છે. પુરૂષ ઉત્તાનશયન કરીને સ્ત્રી સાથે વિપરીત મૈથુન કરે છે ત્યારે તેનું વીર્ય આ-હાર નીકળવાને ચળાયમાન થાય છે અને સ્ત્રી પણ તેજ વખતે વીર્ય મૂકે છે. એ વીર્ય પાછું મૂત્ર ઇન્દ્રિયમાં જાય છે અને વાયુ તેનું શોષણ કરે છે. એવી રીતે બન્નેનું વીર્ય મૂત્ર ઇન્દ્રિયને પામે છે અને મૂત્રના દ્વારને બંધ કરે છે. તેથી કરીને મૂત્રનો અટકાવ થાય છે અને તેમાં તીવ્ર વેદના થાય છે. જે પથરી અંડના સંધિમાં રહેલી હોય તે શસ્ત્રસાધ્ય છે એટલે શસ્ત્રવડે છેદ કરીને તેને કાઢી નાખવામાં આવે છે ત્યારે આરામ થાય છે.

૫૪

૬૩૮

હારીતસંહિતા.

પથરીના ઉપચાર.

અતો વક્ષ્યામિ મૈષજ્યં શૃણુ પુત્ર ! મહામતે ! ॥

શુળ્લી ગોક્ષુરકં ચૈવ વરુણસ્ય ત્વચસ્તથા ॥

કાથો ગુહ્યવક્ષારયુક્તશ્ચાદ્મરિનાશનઃ ॥

હે મોટી બુદ્ધિવાળા પુત્ર ! હવે એ પથરીના રોગનાં હું ઔષધ કહું છું તે સાંભળ. શુંઠ, ગોખરું, વાયવરણુની છાલ, એ ઔષધોનો ક્વાથ કરીને તેમાં ગોળ અને જવખાર નાખીને પાવાથી તે પથરીને મટાડે છે.

કુશાદિ ક્વાથ.

કુશકાશનલં વેણુ અગ્નિમન્થાદ્મરોઘ્રકમ્ ।

શ્વદંટ્રા મોરટા વાપિ તથા પાષાણમેદકમ્ ॥

પલાશાલ્પિફલાકાથો ગુહેન પરિમિશ્રિતઃ ।

પાનાન્મૂત્રાદ્મરીં હન્તિ શૂલં વસ્તૌ વ્યપોહતિ ॥

દર્ભનું મૂળ, કાસનું મૂળ, નવ (નાળાનું મૂળ), વાસનું મૂળ, અર-ણીનું મૂળ, વાયવરણુના મૂળની છાલ, ગોખરું, મોરવેલ, પાષાણુમેદ, પલાશપાપડો, હરડે, બહેડાં, આમળાં, એ ઔષધોનો ક્વાથ કરીને તેમાં ગોળ મિશ્ર કરીને પાવો. એ ક્વાથ પીવાથી મૂત્રપથરી નાશ પામે છે તથા પેદુમાં થતું શૂળ મટે છે.

એલાદિ ક્વાથ.

પલાકળાવૃષત્રિકણ્ટકરેણુકા ચ

પાષાણમેદમધુકં ચ ફલત્રિકં ચ ।

પરણ્ડતૈલકશિલાજતુશર્કરાયં

કાથોઽદ્મરીં ચ વિનિહન્તિ તથોષ્ણવાતમ્ ॥

એલચી, પીપર, અરડુસો, ગોખરું, રેણુકખીજ, પાષાણુમેદ, જ્ઞેહી-મધ, હરડે, બહેડાં, આમળાં, એ ઔષધોનો ક્વાથ કરીને તેમાં દીવેલ, શિલાજિત, તથા સાકર નાખીને પાવાથી પથરી તથા ઉષ્ણવાત મટે છે.

૧ અગ્નિમંથાક્ષવૃત્તકમ્. પ્ર૦ ૧ લી.

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય ચોત્રીશમો.

૬૩૯

ગોશ્વરોદિ ચૂર્ણ.

ગોશ્વરકસ્ય ષીજાનાં ધાતુમાક્ષીકસંયુતમ્ ।

ચૂર્ણે મહિષીદુગ્ધેન પાનં ચાશ્મરિપાતનમ્ ॥

શસ્ત્રવિધિરુત્તરીયે સુત્રસ્થાને પ્રણોદિતઃ ।

તૈલં તુ તૈલાધ્યાયે ચ ઘૃતાધ્યાયે ઘૃતં સ્મૃતમ્ ॥

ખોડાખોખરનાં ખીજ અને સુવર્ણમાક્ષિક, એ બેનું ચૂર્ણ કરીને બેંશના દૂધ સાથે પાવાથી પથરી નીકળી પડે છે. પથરીને માટે જે શસ્ત્રક્રિયા કરવી પડે છે તે ગ્રંથના ઉત્તરાર્ધમાં સૂત્રસ્થાન છે તેમાં કહેલી છે. તૈલાધ્યાયમાં તેલ કહ્યાં છે અને ઘૃતાધ્યાયમાં ઘૃત કહ્યાં છે (ત્યાં જોઈને તેની યોજના કરવી).

અશ્મરી રોગમાં પથ્યાપથ્ય.

પુરાણષટ્ત્રિકાશાલિરક્તતંડુલકાસ્તથા ।

શ્યામાકઃ કોદ્રવો દાલિઃ મર્કટી તૃણધાન્યકમ્ ।

યવગોધૂમકુલસ્થાસ્તથા ચૈવાઢકી શિષક્ ॥

સર્વે વાતહરાઃ પ્રોક્તાઃ પ્રયોક્તવ્યાશ્ચ ભોજને ।

કોશ્ઞાદ્યાનિ ચ માંસાનિ પથ્યાન્યશ્મરિનાશને ॥

ખૂના સાડી ચોખા, રાતા ચોખા, સામો, કોદરા, દાલ, મર્કટી નામે તૃણ ધાન્ય, જવ, ઘઉં, કંઠથી, તુવેરની દાળ, એ સર્વે વાયુને હરનારા છે માટે તેમને ભોજનમાં આપવા. વળી વહીલાં (સારસડાં) વગેરે પ્રાણીનાં માંસ પણ પથરીનો રોગ નાશ કરવામાં પથ્ય છે.

इति आत्रेयभाषिते हारीतोत्तरे तृतीयस्थाने अश्मरी-

चिकित्सा नाम चतुर्विंशोऽध्यायः ।

૬૪૦

હારીતસંહિતા.

પંચત્રિંશોઽધ્યાયઃ ।

વૃષણવૃદ્ધિની ચિકિત્સા

વૃષણવૃદ્ધિના હેતુ.

આત્રેય ઉવાચ ।

અતઃ કુર્ધ્વમણ્ડવૃદ્ધિર્દેશ્યતે ભિષજાં વર ! ।

વાલ્યે માતુઃ પિતૃદોષાજ્ઞાયતે વૃષણાનુગા ॥

દુષ્ટદારાવિહારાન્ન વાતો વસ્તિગતો મૃશમ્ ।

અણ્ડસ્થાનં ચ સંપ્રાપ્ય તસ્ય વૃદ્ધિં કરોતિ વૈ ॥

આત્રેય કહેછે—હે ઉત્તમ વૈદ્ય! હવે અંડવૃદ્ધિની ચિકિત્સા કહીએ છીએ. એ અંડવૃદ્ધિ આડ્યાવસ્થામાં થાય છે તે માતા તથા પિતાના દોષથી થાય છે. મોટી ઉંમરમાં થાય છે તેનું કારણ આ પ્રમાણે છે. દુષ્ટ સ્ત્રીસાથે વિહાર કરવાથી અસ્તિસ્થાનમાં રહેલો વાયુ અંડસ્થાનને પામીને તે અંડસ્થાનની વૃદ્ધિ કરે છે.

વૃષણવૃદ્ધિના પ્રકાર.

एकैकतः सन्निपाताश्च ते पृथक् सान्निपातिकाः ।

पितृदोषात्सन्निपाताद्वावसाध्याविमौ स्मृतौ ॥

शेषाणामथ वक्ष्यामि भेषजानि भिषग्वर ! ॥

તે વૃષણવૃદ્ધિ ચાર પ્રકારની છે. વાયુ, પિત્ત અને કફ દોષ જૂદા જૂદા દોષવાથી ને થાય છે તે વાતવૃષણવૃદ્ધિ, પિત્તવૃષણવૃદ્ધિ અને કફવૃષણવૃદ્ધિ કહેવાય છે. તથા ને સમગ્રા દોષ દોષવાથી થાયછે તેને સન્નિપાત વૃષણવૃદ્ધિ કહે છે. એ બધી વૃષણવૃદ્ધિઓમાંથી ને વૃષણ-વૃદ્ધિ પિતાના દોષથી તથા સન્નિપાતથી થયેલી હોય તે એ અસાધ્ય છે. હે વૈદ્ય! હવે બાકીની ત્રણ વૃષણવૃદ્ધિઓ ને એક એક દોષથી થયેલી છે તે સાધ્ય છે તેનાં ઔષધો કહું છું.

૧ વાલઃ. પ્ર૦ ૩ લી.

ચિકિત્સાના પ્રકાર.

સ્વેદનાન્યભ્યઙ્ગનાનિ ક્વાથપાનં વિધીયતે ।

શિરાસ્થાવો મિષકથ્રેષ્ઠ ! તેષાં વક્ષ્યામિ લક્ષણમ્ ॥

વૃષણુવૃદ્ધિવાળા રોગીને પરસેવો આણુવો (ન્યાં રોગ હોય ત્યાં). તેણ વગેરે ચોળવાં, ક્વાથ પાવા, અને સિરા ફેડીને તેમાંથી દોષરૂપ પદાર્થને વેહેવરાવવો. હે વૈદ્યશ્રેષ્ઠ ! હવે તે વૃષણુવૃદ્ધિનાં લક્ષણ કહું છું.

લક્ષણા.

કમ્પતે મૃદુવાતેન પિત્તેન દાહકૃજ્જ્વરઃ ।

કફાદ્વનશ્ચ શૂનશ્ચ કઠિનો વૃષણો ભવેત્ ॥

વાયુની વૃષણુવૃદ્ધિમાં વૃષણુ ધીમા ધીમા કંપે છે; પિત્તની હોય તો તેમાં દાહ થાય છે તથા શરીરમાં તાવ ભરાય છે; કફની વૃષણુવૃદ્ધિ હોય તો વૃષણુ ધન, સુબેલા, અને કઠણુ થાય છે.

વાતવૃષણુવૃદ્ધિના ઉપાય.

સુરસા શણ્કીક્વાથસ્તર્કારી કદુતુમ્બિકા ।

ક્વાથઃ સંસ્વેદનાર્થેષુ વાતમુષ્કે સમીરિતઃ ॥

શીતતોયાવગાહો વા શીતસંસેવનં તથા ।

તુળસી અને શણ્કીનો ક્વાથ અથવા અરણી અને કડની તુંબડીનો ક્વાથ કરીને તેવડે વાયુની વૃષણુવૃદ્ધિવાળાને શેક કરવો એમ કહેલું છે.

પિત્તવૃષણુવૃદ્ધિની ચિકિત્સા.

શીતશીતપ્રલેપશ્ચ પિત્તમુષ્કે પ્રશસ્યતે ॥

પિત્તથી ઉપજેલી વૃષણુવૃદ્ધિવાળાએ ઠંડા પાણીમાં સ્નાન કરવું; ઠંડા પદાર્થોનું સેવન કરવું અને ઠંડા ઠંડા લેપ કરવા.

કફવૃષણુવૃદ્ધિની ચિકિત્સા.

વચ્ચાલવળતોયેન કદમ્બાર્જુનસર્ષપૈઃ ।

કષાયસેવનં પ્રોક્તં કફમુષ્કેઽહિતાવહમ્ ॥

કદંબ, સાદડ અને અને સરસવૃક્ષ, એ ત્રણનાં ક્વાથમાં વળ અને સિંધવનું ચૂર્ણ નાખીને તે ક્વાથનું સેવન કરવું. એ કફની વૃદ્ધિવાળાને હિતકારક છે.

૬૪૨

હારીતસંહિતા.

સન્નિપાત વૃષણવૃદ્ધિની ચિકિત્સા.

વરુણાગરુકોલં ચ શાલિપર્ણી શતાવરી ।

કાથસ્તુ સન્નિપાતોત્થમુષ્કવૃદ્ધૌ વિદાં વર ! ॥

વાયવરણો, અગર, ઘેર, શાલીપર્ણી, શતાવરી, એ ઔષધોને ક્વાથ સન્નિપાતથી ઉપજેલી વૃષણવૃદ્ધિમાં આપવો.

વાતવૃદ્ધિ ઉપર ક્વાથ.

વરુણા વૃક્ષાદર્ની ચૈવ દશમૂલી શતાવરી ।

કાથપાનં વાતિકે ચ મુષ્કવૃદ્ધૌ હિતાવહમ્ ।

પતૈર્ન ભવતે સૌખ્યં તદા કર્મ ચ કારયેત્ ॥

વાયવરણો, ગુંદી, દશમૂળ, શતાવરી. એ ઔષધોનો ક્વાથ કરીને પીવો એ વાયુથી થયેલી અંડવૃદ્ધિમાં હિતકારક છે. જો એ ઉપાય કરવાથી સુખ ન ઉપજે તો શસ્ત્ર કર્મ કરાવવું.

શિરોવેધ.

કર્ણકોપસ્ય મધ્યે તુ રક્તાં વિવ્યધયેચ્છિરામ્ ।

વામમુષ્કસ્ય વૃદ્ધૌ તુ દક્ષિણાં વ્યધયેચ્છિરામ્ ॥

ઉમાભ્યાં દ્વે શિરે વિધ્યેત્તેન વા તત્સુખં ભવેત્ ।

इति चाण्डक्रिया प्रोक्ता सा चैवातीव रोगिणे ॥

દૃષ્ટ્વા ચોન્નીતરોગં ચ કુર્યાત્સ્ત્રીસેવનં મૃશમ્ ।

તેન મહ્નો ભવેત્તસ્માદુપચારઃ સુખાવહઃ ॥

જો જમણા પાસા અંડકોશની વૃદ્ધિ થઈ હોય તો ડાબા કાન પટાની મધ્યે જો રાતી શિરા છે તેનો વેધ કરવો. અને ડાબા અંડકોશની વૃદ્ધિ થઈ હોય તો જમણા પાસના કાનપટાની મધ્યની સિરાનો વેધ કરવો. જો બન્ને અંડની વૃદ્ધિ થઈ હોય તો બન્ને કાનનાં કાનપટાની શિરાઓ વેધવી, તેથી સુખ થાય છે. એવી રીતે અંડકોશની ક્રિયા કહેલી છે તે અંડકોશના ભારે રોગવાળાને કરવી. જો વ્યાધિ ઉઘે ચડેલો માલમ પડે તો પુષ્કળ સ્ત્રીસેવન કરવું, તેથી કરીને વ્યાધિ નરમ પડે છે અને ઔષધોપચાર સુખકારક થાય છે.

इति आत्रेयभाषिते हारीतोत्तरे तृतीयस्थाने वृषणवृद्धि-

चिकित्सा नाम पंचत्रिंशोऽध्यायः ।

ત્રીતીયસ્થાન-અધ્યાય છત્રીસમો.

૬૪૩

ષટ્ત્રિંશોઽધ્યાયઃ ।

વિસર્પરોગની ચિકિત્સા.

વિસર્પનું લક્ષણ અને પ્રકાર.

આત્રેય ઉવાચ ।

લઘ્ણામ્લક્ષારકદુર્કૈરુષ્ણસ્વેદાતિદોષતઃ ।

રક્તપિત્તં પ્રકુપ્યેત સ વિસર્પો મિષમ્વર ! ॥

સ સત્તથા પરિશ્લેયઃ પૃથગ્દોષૈશ્ચ દ્વન્દ્વજૈઃ ।

કેવલો રક્તજસ્ત્વન્યઃ સન્નિપાતેન સત્તમઃ ॥

આત્રેય કહેછે—ખાંડું, ખાંડું, ક્ષાર, તીખું, ગરમ, એવા પદાર્થો ખાવાથી અને અતિશય શેક-કરવારૂપ દોષથી રક્તપિત્ત કોપે છે તેને વિસર્પ નામે રોગ કહે છે. એ રોગ વાતપિત્તાદિ દોષ જૂદા જૂદા કોપવાથી ત્રણ પ્રકારનો થાય છે; એ એ દોષ એકઠા મળીને કોપવાથી ત્રણ પ્રકારનો અને ત્રણે દોષ એકઠા મળવાથી એક પ્રકારનો, એમ સાત પ્રકારનો છે. વળી કેવળ રક્તથી થાય છે તેને રક્તજ વિસર્પ કહે છે તે જૂદા પ્રકારનો છે.

આગ્નેયાદિ ચાર પ્રકારના વિસર્પ.

તથાપરે પ્રવશ્યન્તે નામાનિ ચ પૃથક્ પૃથક્ ।

આગ્નેયો ગ્રન્થિકો ઘોરઃ કર્દમશ્ચ તથાપરઃ ॥

આગ્નેયો વાતપિત્તેન ગ્રન્થિકઃ પિત્તશ્લેષ્મણા ।

કર્દમો વાતશ્લેષ્મોત્થો ઘોરઃ સ્યાત્સાન્નિપાતિકઃ ॥

વાતજ્વરસમો વાતાત્પિત્તાત્પિત્તજ્વરોપમઃ ।

શ્લેષ્મણા શીતલઘનઃ સન્નિપાતાત્સમસ્તથા ॥

આત્રેય, ગ્રંથિક, ઘોર અને કર્દમ, એવા ચાર પ્રકારનો વિસર્પ વાતાદિક એ એ દોષ મળવાથી થાય છે. વાયુ અને પિત્તવડે આત્રેય

૬૪૪

હારીતસંહિતા.

નામનો વિસર્પ થાય છે; પિત્ત અને કફથી ગ્રંથિ નામે વિસર્પ થાય છે. વાયુ અને કફવડે કદંમ નામે વિસર્પ થાય છે; અને ત્રણે દોષ કોપ-વાથી ઘેર નામે વિસર્પ થાય છે. કેવળ વાયુથી વિસર્પ થયેા હોય તે વાતજ્વર જેવો હોય છે. પિત્તથી થયેા વિસર્પ પિત્તજ્વર જેવો હોય છે; કફથી થયેા વિસર્પ શીતળ અને ઘન હોય છે. સન્નિપાતથી થયેા વિસર્પ ત્રણે દોષનાં લક્ષણોથી યુક્ત વિસર્પ થાય છે.

વિસર્પમાં ધાવન ઔષધ.

ન્યગ્રોઘબિલ્વલ્હરકણાયો ધાવને હિતઃ ।
 કાઞ્જિકામ્લૈઃ કપિત્થામ્લૈઃ સૌવીરકરસેન વા ।
 માતુલુક્કરસેનાપિ ધાવનં વાતસર્પિણુ ॥
 ક્ષીરેણ શીતતોયેન ધાવનં પિત્તસર્પિણિ ।
 શ્લેષ્મવિસર્પિણે વાથ ધવાર્જુનકદમ્બકમ્ ॥
 ધાવનં સર્પિણે શસ્તં સુરાસૌવીરકેણ વા ।
 ધાવનં ચ હિતં તસ્ય સન્નિપાતવિસર્પિણે ॥
 યવાગ્નિમન્થૈશ્ચ સઠીન્યગ્રોઘૈશ્ચ સસર્પપૈઃ ।
 ક્વાથઃ સ્યાત્સન્નિપાતોત્થવિસર્પધાવને હિતઃ ॥

વડ, ખીલી, ખેર એ વનસ્પતિઓનાં છોડાં લાતીને તેનો ઝાથ કરીને વિસર્પ ઉપર તેનું સિંચન કરવું તે હિતકારક છે. અથવા કાંછતું, ખટા-છતું અથવા કોડાંની ખટાછતું અથવા સૌતીરની ખટાછતું સેચન પણ હિતકારક છે. વાતવિસર્પ રોગમાં ખીજેતાના રસનું સેચન કરવું. પિત્તવિસર્પ રોગમાં દૂધથી અથવા ઠંડા પાણીથી સેચન કરવું. કફના વિસર્પમાં ધાવડો, સાદડ અને કદંબના ઝાથથી સેચન કરવું. સુરા કે સૌવીર વડે સેચન કરવું એ સન્નિપાત વિસર્પમાં હિતકારક છે. સન્નિપાતથી થયેલા વિસર્પ રોગમાં જવ, અરણી, ષડકચુરો, વડ અને સરસવના ઝાથનું સેચન કરવું હિતકારક છે.

વિસર્પમાં લેપન ઔષધ.

પશ્ચજીરકપિત્થાંશ્ચ કાઞ્જિકેન તુ પેષયેત્ ।
 માતુલુક્કરસેનાપિ લેપનં વાતસર્પિણે ॥

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય છત્રીસમો.

૬૪૫

ધવા રોધ્રતિલાશ્ચૈવ વિદારીકંદકં તથા ।

લેપઃ પિત્તવિસર્પે વા ગુજ્જાપત્રૈસ્તુ લેપનમ્ ॥

સૈન્ધવારિપ્તુમ્બીકાપટોલપત્રકૈર્ઘૃતમ્ ।

પાચિતં લેપને શસ્ત્રં વિસર્પાણાં નિવારણમ્ ॥

જીરું, શાદજીરું, પીણું જીરું, જીંધતું જીરું, કાળી જીરી, કોઈનો ગર્ભ, એ સર્વને કાંજ સાથે અથવા બીજોરાના રસ સાથે વાટીને તેનો લેપ કરવાથી વાતવિસર્પ રોગ મટે છે.

ધાવડો, લોધર, તલ, વિદારીકંદ, એ ચારને વાટીને તેનો લેપ કરવાથી અથવા એકલાં ચણોડીનાં પાંદડાં વાટીને તેનો લેપ કરવાથી પિત્તવિસર્પ રોગ મટે છે.

સિંધવ, અરીકાનાં પાંદડાં, તુંબડીનાં પાંદડાં, પટોલનાં પાંદડાં, એ ઔષધોવડે પકવ કરેલા ધીનું લેપન કરવાથી તે વિસર્પ રોગને દૂર કરે છે. એ ધી સાઈ છે.

રક્તવિસર્પના ઉપાય.

રક્તજેષુ વિસર્પેષુ કુર્યાદ્રક્તાવસેચનમ્ ।

પશ્ચાદ્ધવકદમ્બાનાં સર્પપામૃહધૂમકમ્ ।

લેપને હિતકૃત્પ્રોક્તં ધાવનં કાઞ્જિકેન તુ ॥

કુટેરકાશ્ચ સુરસા ચક્રમર્દો નિશાયુગમ્ ।

સર્પપાઃ કાઞ્જિકેનાપિ પિષ્ટ્વા ચ લેપનં હિતમ્ ॥

રક્તથી થયેલા વિસર્પ રોગમાં જળો વગેરેથી લોહી કઢાવવાના ઉપાય કરવા. અને લોહી કાઢી નંખાવ્યા પછી ધાવડો, કદંબ, સરસવ, ધરનો ધૂમસ, એ ઔષધોનો લેપ કરવો તથા કાંજવડે સેચન કરવું એ હિતકારક છે.

બાવચી, તુળસી, કુંવાડિયો, હળદર, આંબાહળદર, સરસવ. એ સર્વને કાંજસાથે વાટીને તેનો લેપ કરવો તે પણ હિતકારક છે.

इति आत्रेयभाषिते हारीतोत्तरे तृतीयस्थाने वि सर्प-

चिकित्सा नाम षट्त्रिंशोऽध्यायः ।

૬૪૬

હારીતસંહિતા.

સતત્રિંશોઽધ્યાયઃ ।

ઉપસર્ગ ચિકિત્સા.

આત્રેય ઉવાચ ।

ચતુર્વિધો ભવેદોષો વાતરક્તસમુદ્ભવઃ ।

ગન્ધદોષેણ જાયન્તે નામાન્યેષાં પૃથક્ પૃથક્ ॥

ક્ષુદ્રકશ્ચાગ્નિકો ઘોરસ્તથા ચાન્યા મસૂરિકા ॥

આત્રેય કહેછે—વાયુ અને રક્તથી ઉપજેલો દોષ ચાર પ્રકારનો થાય છે. તથા તે કોઈ વખત ગંધના દોષથી પણ ઉપજે છે. તેનાં નામ હું જૂદાં જૂદાં કહું છું. ક્ષુદ્રક, આગ્નિક, ઘોર અને મસૂરિકા. એવા ચાર પ્રકારનો તે વ્યાધિ થાય છે.

ક્ષુદ્રકનું લક્ષણ.

સઘનાઃ સર્વપાકારા પિટ્તકા यस્ય દૃશ્યતે ।

સોઽપિ ક્ષુદ્રતરઃ પ્રોક્તઃ પિત્તરક્તપ્રદોષતઃ ॥

જે ઉપસર્ગ રોગમાં ધન અને સરસવના આકારની ફેણી જોવામાં આવે તેને ક્ષુદ્રક નામે ઉપસર્ગ કહેવો. એ રોગ પિત્ત તથા રક્તના દોષથી ઉપજે છે.

આગ્નિકનું લક્ષણ.

અગ્નિદગ્ધવત્ સદાઘા પિટ્તિકા यस્ય દૃશ્યતે ।

સોઽપ્યાગ્નિકો વિસર્પઃ સ્યાદુપસર્ગસ્તથાપરઃ ॥

જે ઉપસર્ગ રોગમાં થયેલી ફેણીમાં, અગ્નિથી હાજવાવડે થયેલા ફેણામાં જેવી બળતરા બળે છે, તેવી બળતરા બળતી હોય તેને આગ્નિક નામે બીજા પ્રકારનો ઉપસર્ગ જાણવો.

ઘોર ઉપસર્ગનું લક્ષણ.

સઘનાઃ પીડકા यस્ય પાકં યાતિ સંશોફકા ॥

દાહોઽરતિર્વિવર્ણત્વં સોપિ ઘોરઃ પ્રકીર્તિતઃ ।

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય સાહસ્રીસમો.

૬૪૭

જે રોગમાં ધન એવી ફેણી થઈને તે ઉપર સોજે ચડે તથા પછી તે પાકે, વળી તેમાં દાહ થાય, રોગીને તેની વેદનાથી કાંઈ એન પડે નહિ અને તેનો વર્ણ બદલાઈ જાય તેને ધૈર નામે ઉપસર્ગ કહે છે.

મસૂરિકાનું લક્ષણ.

વર્તુલા મસૂરિકાવત્પિટ્કા यस્ય દૃશ્યતે ।

શામ્યતિ શીઘ્રપાકેન સા વિજ્ઞેયા મસૂરિકા ॥

મસૂરના દાણા જેવી ગોળ ફેણી જેને થયેલી જોવામાં આવે તથા તે ફેણી થઈને જલદી પાકે અને સમાઈ જાય તેને મસૂરિકા નામે ઉપસર્ગ જાણવો. જેને બળિયાકાકા કહે છે. તે બ્યાધિ આજ સમજવો.

ઉપસર્ગની ચિકિત્સા.

તસ્ય વક્ષ્યામિ ભૈષજ્યં યથાવિધિ મહામતે ! ।

ગુપ્તાકારં સુરક્ષેચ રક્ષાયોગવિધાનતઃ ॥

ન સ્ત્રીણાં નાધમાનાં ચ સંસર્ગે વા પ્રસન્નકમ્ ।

સુશીતં શીતલં સ્નાનં કારયેત્સુપ્રયત્નતઃ ॥

હે મોટી બુદ્ધિવાળા! તે રોગની ચિકિત્સા હું તને વિધિ પ્રમાણે કહું છું. ઉપસર્ગ રોગવાળાને ગુપ્ત જગોએ રાખવો તથા શાસ્ત્રમાં અને લોકમાં જે રીતે તેનું રક્ષણ કરવાનો વિધિ કહેવો હોય તે પ્રમાણે તેનું રક્ષણ કરવું. તેને સ્ત્રીઓનો અથવા અધમ પુરુષોનો સંસર્ગ કે પ્રસંગ થવા દેવો નહિ. તેને સૂવા બેસવા માટે અતિશય ઠંડું અને શીતળ સ્થાન મોટા યત્નથી કરવું. અર્થાત્ તેને ઠંડકની જગાએ રાખવો.

શુદ્રક ઉપસર્ગની ચિકિત્સા.

શુદ્રકસ્યોપસર્ગસ્ય લેપનં ચાત્ર કારયેત્ ।

કુપ્તં સોશીરન્યગ્રોધસ્તથોદુમ્બરિકત્વચઃ ॥

પ્રલેપનં પ્રશસ્તં સ્યાત્ શુદ્રોપસર્ગવારણઃ ।

શ્લોરં ચ મધુશર્કરાયુક્તં પાનં સુસ્વાવહમ્ ॥

પ્રિયાલદાદિમીપત્રં તથોદુંબરકત્વચમ્ ।

પ્રલેપે ચ પ્રશસ્તં સ્યાત્ શુદ્રોપસર્ગવારણમ્ ॥

૧ મમઃ કફઃ. પ્ર૦ ૧ લી. ૨ સૌવીર. પ્ર૦ ૩ જી.

૬૪૮

હારીતસંહિતા.

જમ્બાન્નપલ્લવાનાં ચ પિષ્ટં દધિમધુયુતમ્ ।
 પાયયેત્ ક્ષુદ્રકસ્યાસ્ય અતિસારાગ્નિનાશનમ્ ॥
 ગોશ્વરશ્ચાતિવિષા ચ કર્કટાદ્યં સપર્પટમ્ ।
 કલકમેતત્પ્રયોક્તવ્યં મધુના શર્કરાયુતમ્ ॥
 હરીતકીમાતુલુક્કસ્વરસં શર્કરાયુતમ્ ।
 ક્ષુદ્રકસ્યોપસર્ગસ્ય વમિશોષનિવારણમ્ ॥

ઇતિ ક્ષુદ્રોપસર્ગઃ ।

ક્ષુદ્રક નામે ઉપસર્ગવાળાને આ ઔષધોનું લેપન કરવું; ઉપલેટ, વીર-
 ક્ષુબ્ધો, વડની અંતરછાલ, ઉમૈડા (ગુલ્લર) ની અંતરછાલ, એ ચારને પાણી
 સાથે વાટીને તેનો લેપ કરવાથી ક્ષુદ્ર નામે ઉપસર્ગ મટે છે.

મધ અને સાકર સહિત દૂધ પાતું, એ પણ ક્ષુદ્રક ઉપસર્ગવાળાને
 મુખ આપનાર છે.

ચારોળી, દાડિમનાં પાંદડાં, ઉમૈડા (ગુલ્લર) ની અંતરછાલ, એ સર્વને
 પાણીમાં વાટીને તેનો લેપ કરવો હિતકારક છે. એ લેપ ક્ષુદ્રક નામે ઉપ-
 સર્ગને મટાડે છે.

ગંજૂડાનાં તથા આંખાનાં કૂમળાં કૂમળાં પાંદડાં લાવીને તેને ખારીક
 વાટીને તેને દહીં તથા મધ સાથે પાવાં. એથી કરીને ક્ષુદ્રક ઉપસર્ગમાં
 અતિસાર અને બગતરા થતી હશે તેનો નાશ થશે.

ગોખરું, અતિવિષ, કાકડાસાંગ, પિત્તપાપડો, એ ઔષધોનું કલક
 કરીને મધ તથા સાકર સાથે આપવું.

હરડેનું ચૂર્ણ અને ખીન્નેરાના સ્વરસ એ બેને એકત્ર કરીને તેમાં
 સાકર નાખીને પાવો. એથી કરીને ક્ષુદ્રક ઉપસર્ગમાં ઉલટી અને શોષ થતાં
 હશે તો તે દૂર થશે.

આગ્નિક ઉપસર્ગની ચિકિત્સા.

આગ્નિકેऽપ્યુપસર્ગે ચ યોજ્યં ચૈતત્પ્રલેપનમ્ ।
 રક્તચન્દનં મઙ્ગિષ્ઠા નિમ્બપત્રાણિ ચાર્જુનમ્ ।
 ક્ષીરેણ નવનીતેન હિતં સ્પાહ્લેપનં તથા ॥

इत्याग्निकः ।

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય સાડત્રીસમો.

૬૪૯

આશ્રિક નામે ઉપસર્ગમાં પણ ઉપર કહ્યાં છે તે લેપન યોગવાં. વળી તે સિવાય, રાતું ચંદન (રતાંજળી), મજ્જા, લીંબડાનાં પાંદડાં, સાદડની અંતર છાલ, એ ઔષધોને દૂધમાં વાટીને તેમાં માખણ મેળવીને તેનો લેપ કરવો હિતકારક છે.

ઘોર ઉપસર્ગની ચિકિત્સા.

ઘોરં ચોપદ્રવં દૃષ્ટ્વા ન સ્વેદં ન ચ મર્દનમ્ ।
 ન લેપનં પ્રકુર્વન્તિ યથાયોગેન પષિડતાઃ ॥
 અરણ્યગોમયક્ષારસ્તેન ચોદ્દૂલનં હિતમ્ ।
 ન તૈલેનાપિ ચાખ્યઙ્ગં લેપનં નૈવ કારયેત્ ॥
 ચન્દનં મધુકં રોધ્રં ન્યગ્રોધ્રોત્પલસારિચા ।
 મધુના સંયુતઃ કલકઃ પાનેન ચોપસર્ગહૃત્ ॥

ઘોર નામે ઉપસર્ગને જોઈને તેને શેક કરવો નહિ કે મર્દન પણ કરવું નહિ. તેમ પૂર્વે જે યોગ કહેલા છે તેમાંના કોઈ લેપ પણ પડિતો કરતા નથી. જંગલનાં અડાયાને બાળીને તેની રાખોડી ઉપર લબરાવવી, એ હિતકારક છે. પણ તેલ યોગવું કે લેપન કરવું એ આ રોગમાં હિતકારક નથી.

સફેદ ચંદન, જેડીમધ, લોધર, વડની અંતર છાલ, કમળ, સારિયા, એ ઔષધોનું મધની સાથે કલક પાનાવીને તેને પીવાથી ઉપસર્ગ રોગ મટેછો.

ઉપસર્ગના જ્વરનો ઉપાય.

ઉપસર્ગે જ્વરસ્તીવ્રો રક્તમૂત્રં પ્રજાયતે ।
 તસ્ય વશ્યામ્યુપચારં યેન સંપદ્યતે સુખમ્ ॥
 પટોલં પર્યટં શુળ્લી મુસ્તા ચ સ્વદિરં સમમ્ ।
 કલ્કો મધુયુતઃ પાને હિતઃ સ્યાજ્જ્વરનાશનઃ ॥
 ચન્દનોશીરમઙ્ગિષ્ઠાપુષ્કરં દન્તધ્રાવનમ્ ।
 ક્ષાથપાનં મધુયુતમુપસર્ગજ્વરાપહમ્ ॥
 વમને ચાતિસારે ચ દાડિમં કુટજસ્તથા ।
 મધુદધ્માન્વિતં પાનમતિસારનિવારણમ્ ॥
 શેષાશ્ચ ક્ષુદ્રકપ્રોક્તાઃ ક્રિયાશ્ચાત્ર વિધેયકાઃ ।
 ઇષા ક્રિયા મસૂરિકે કર્તવ્યા સુવિધાનતઃ ॥
 ૫૫

૬૫૦

હારીતસંહિતા.

ઉપસર્ગ રોગમાં તીવ્ર જ્વર ઉપજે છે અને પિશાબ રાતો થાય છે માટે હવે હું તેના ઉપચાર કહું છું કે જેથી રોગીને સુખ ઉપજે. પટોલ, પિત્તપાપડો, સુંઠ, મોથ, ખેરસાર, એ સર્વે સમાન ભાગે લઈને તેનું કટક કરવું. એ કટકમાં મધ મેળવીને પીવાથી તે તાવનો નાશ કરે છે.

સુખડ, વીરણવાળો, મચ્છ, પુષ્કરમૂળ, ખેર, એ ઔષધોનો ક્વાથ કરીને તેમાં મધ નાખીને પીવાથી તે ઉપસર્ગજ્વરનો નાશ કરે છે.

ઉપસર્ગ રોગમાં રોગીને ઉઘટી થાય કે અતિસાર થાય તો દાડિમ તથા ઈંદ્રજવનું ચૂર્ણ મધ તથા દહીં સાથે પાવું. તેથી વમન તથા અતિસાર મટશે. અને આકાની હુદ્રક રોગમાં જે ક્રિયાઓ કહી છે તે તે ક્રિયાઓ અહીં પણ કરવી. તેમ એજ ક્રિયાઓ મસૂરિકા રોગને પણ વિધિપૂર્વક કરવી.

ઉપસર્ગ રોગમાં પથ્યાપથ્ય.

વાતલાનિ ચ સર્વાણિ તથા રુક્ષાણિ કોવિદઃ ।

સ્ત્રીસક્લં રુક્ષશાકં ચ દૂરતઃ પરિવર્જयेत् ॥

જ્વરે પ્રોક્તાનિ પથ્યાનિ તાનિ ચાત્ર પ્રદાપयेत् ।

एवं त्रिसप्तत्रयेण सुखं सम्पद्यते नरः ॥

ततोऽभिषेकः कर्तव्यः कृत्वा मङ्गलवाचनम् ।

नूतनानि च सूक्ष्माणि वस्त्राणि च सितानि च ।

परिधाप्य होमकार्यमिष्टभोज्यं विधेयकम् ॥

ઉપસર્ગ રોગમાં વાયુ ઉપજીવે એવા સધળા પદાર્થો તેમજ રક્ષ-પદાર્થો, સ્ત્રીસંગ, રક્ષ શાક, એ સર્વે ગ્રાહ્યા પુરુષે દૂરથીજ તજ દેવાં. જ્વરની ચિકિત્સામાં જે જે પથ્ય રોગીને આપવામાં કહ્યાં છે તે તે પથ્ય આ રોગમાં પણ આપવાં. એમ કરવાથી એકવીશ દિવસમાં મનુષ્યનો વ્યાધિ દૂર થઈને તેને સાફ થાય છે. એ રોગ મટ્યા પછી સ્વસ્તિ-વાચન વગેરે મંગળ કાર્ય કરાવીને અભિષેક કરવો (માથે પાણી ધાવવું). તથા નવાં, સૂક્ષ્મ અને ધોળાં વસ્ત્ર પેહેરીને હોમ કરવો તથા છટ જનને ભોજન કરાવીને આનંદ કરવો.

इति आत्रेयभाषिते हारीतोत्तरे तृतीयस्थाने उपसर्ग-

चिकित्सा नाम सप्तत्रिंशोऽध्यायः ।

અષ્ટત્રિશોઽધ્યાયઃ ।

ત્રણની ચિકિત્સા.

ત્રણ રોગના હેતુ.

આત્રેય ઉવાચ ।

અથાતઃ સંપ્રવક્ષ્યામિ વ્રણાનાં તુ ચિકિત્સિતમ્ ।

વ્રણાશ્ચાનેકથા પ્રોક્તા નાનાધાતુવિકારિણઃ ॥

દુષ્ટામ્બુપાનાશનસેવનાચ્ચ ક્રોધાતિભારાધ્યશનેન વાપિ ।

સંજાયતે દુષ્ટવ્રણોઽપિ શોફાદન્યોપિ રક્તસ્ય વિદૂષणेન ॥

આત્રેય કહેછે.—હવે હું જૂદા જૂદા પ્રકારનાં ત્રણની ચિકિત્સા કરું છું. એ ત્રણ જૂદા જૂદા ધાતુઓને અગાડનારા હોઈને અનેક પ્રકારના છે. નકાર પાણી પીવાથી, અગરેહું અન્ન ખાવાથી, ક્રોધથી, અતિશય ભાર વેહેવાથી, આધાઉપર ખાવાથી, સોળે ચઢવાથી, અને રક્ત ખગડવાથી દુષ્ટ ત્રણ થાયછે.

ત્રણના પ્રકાર.

વાતેન પિત્તેન કફેન વાપિ દ્વન્દ્વેન વા દોષસમુચ્ચયેન ।

માંસં પ્રદૂષ્ય રુધિરં વિકાર્યં સંજાયતે વા વ્રણનામરોગઃ ॥

વાયુથી, પિત્તથી, કફથી, વાતપિત્તથી, વાતકફથી, પિત્તકફથી, અને સન્નિપાતથી માંસને અગાડીને તથા લોહીને વિકારવાળું કરીને ત્રણ નામે રોગ ઉત્પન્ન થાયછે.

ત્રણની સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ.

ત્વગ્રક્તાનિ સમેદાંસિ પ્રદૂષ્યાસ્થિસમાશ્રિતાઃ ।

દોષાઃ શોફં શનૈર્ઘોરં જનયન્ત્યુદ્ધતા મૃશમ્ ॥

સરર્કં ચ સશૂલં ચ રુજાવચ્ચ સવેપથ્ય ।

મેદસહિત ત્વચા તથા રક્તને દૂષિત કરીને અસ્થિમાં રહેલા વાત-દિક દોષ અત્યંત ક્રોધીને ધીમે ધીમે ભયંકર સોળે ઉત્પન્ન કરેછે. તે સોળે રક્તવાળો હોયછે, તેમાં શૂળ ઉપજે છે, ખીડા થાયછે, અને કંપ પણ થાયછે.

૬૫૨

હારીતસંહિતા.

વાતાદિ વ્રણનાં લક્ષણ.

રૂક્ષં વા વાતસમ્ભૂતં વિશ્લેયં સરુજં વ્રણમ્ ॥
 સદાહઃ સન્નિવરસ્તૃષ્ણા સ્પર્શનં સહતે તુ યઃ ।
 શીતાત્સૌખ્યં લઘુપાકી પિત્તાત્સંજાયતે વ્રણઃ ॥
 કઠિનો વર્તુલાકારો ઘોરઃ શીતઃ સકંડુકઃ ॥
 ઉષ્ણાસહઃ સ્નિગ્ધતરશ્ચિરપાકી કફવ્રણઃ ॥
 સર્વૈર્લક્ષ્ણૈર્વિજાનીયાત્સન્નિપાતસમુદ્ભવમ્ ।
 ઇન્દ્રજે દ્વયદોષસ્તુ દોષે ચાપિ પ્રદેશ્યતે ॥

જે વ્રણ રૂક્ષ અને પીડાવાળું હોય તેને વાયુથી થયેલું જાણવું. જે વ્રણમાં દાહ થતો હોય, રોગીને તેની પીડાથી તાવ આવતો હોય અને તરસ ઘણી લાગતી હોય, જે વ્રણને સ્પર્શ કરતાં તેમાં બહુ દરદ થવાથી તે સ્પર્શ ખમીન શકાતો હોય, તેને ઠંડો સ્પર્શ કરવાથી સુખ ઉપજતું હોય તથા જે થોડા વખતમાં પાકી જાય એવું હોય તેને પિત્તથી ઉત્પન્ન થયેલું વ્રણ જાણવું. જે સોજો કઠણ, ગોળ, ઘોર, ઠંડો, અને તેમાં ચળ આવતી હોય એવો હોય તેને કફનું વ્રણ જાણવું. વળી કફવ્રણ ઉપર સ્પર્શ ખમી શકે છે, તેને સ્પર્શ કરતાં તે સ્નિગ્ધ લાગે છે તથા ઘણી મુદતે પાકે છે. એ વ્રણે દોષના વ્રણનાં જે ચિન્હો કહ્યાં તે સર્વે જે વ્રણમાં ભાલમ પડતાં હોય તેને સન્નિપાતવ્રણ જાણવું. જે વ્રણ એ દોષોના કોપથી થયું હોય તેમાં એ એ દોષનાં ચિન્હો જોવામાં આવે છે.

અભિઘાતાદિ વ્રણ.

અભિઘાતસમુદ્ભૂતા વિશ્લેયાસ્તે ચતુર્વિધાઃ ।
 અન્યે નાડીવ્રણા યે સ્યુઃ સવાતાશ્ચ સવેદનાઃ ॥
 અન્યે તુ સ્ત્રોતસાં મધ્યે તેષાં શૃણુ ચિકિત્સિતમ્ ॥

વાગવાથી થયેલાં વ્રણ ચાર પ્રકારનાં જાણવાં. ખીજાં કેટલાંક વ્રણ જે નાડીઓમાં થાય છે, અને જે બરનીગળ થયા કરે છે, તેને નાડી વ્રણ જાણવાં. તે વાયુવાળા અને વેદનાવાળાં હોય છે. વળી કેટલાંક વ્રણ સ્ત્રોતસ્ર (શિરાઓ) માં થાય છે. હવે તે સર્વેની ચિકિત્સા કહું છું તે સાંભળો.

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય આઠત્રીસમો.

૬૫૩

પ્રણુની ચિકિત્સાનો ક્રમ.

પ્રથમં મण्डविस्त्रावो द्वितीयं स्वेदनं स्मृतम् ।

તૃતીયં પાચનં પ્રોક્તં પાચિતે પાટનં તથા ॥

શોધનં ચ પ્રયોક્તવ્યં તથા રોહણમેવ ચ ।

પશ્ચાત્ક્રમસ્તથૈવ સ્યાદ્વિજ્ઞાનાં હિતકારકઃ ॥

પ્રથમ પ્રણુવાળા સોજ ઉપર પાતળા પ્રવાહીનું સેવન કરવું. પછી તેને અગ્નિવડે અથવા ગરમ ખેડ લગાવીને કે તેવીજ ગરમ હુમદીઓ આંધીને શેક કરવો. પછી તેને પકવવું એ ત્રીજો ક્રમ છે. પકવેલા પ્રણુને ફાડવાના ઉપાય કરવા. ફાડ્યા પછી તેમાંથી પડે વગેરે કાઢી નાખીને તેને સાફ કરવું. સાફ કર્યા પછી અંકુર આણવાનો યત્ન કરવો. અને એ પછીનો ક્રમ પણ એવોજ જે પ્રણુને હિતકારક હોય તેવો યોજવો.

પ્રણુ ઉપર સેચન કરવારૂપ ઉપાય.

રાત્રા વચા તથા શુण्ठी मातुलङ्गरसस्तथा ।

કાજ્જિકેન તુ સંસેકં ધાવનં વાતિકે વ્રણે ॥

યદ્દીમધુકમણ્ણિષ્ઠાપટોલં નિમ્બપત્રકૈઃ ।

દુग्ધેન કથિતં શીતં ધાવનં પૈત્તિકે વ્રણે ॥

ત્રિફલા ચ કદમ્બૈ ચ તથા જम्बु कपित्थकम् ।

કાથઃ સોષ્ણકફોદ્ભૂતે વ્રણે ધાવનમુત્તમમ્ ॥

રાત્રના, વળ, સુંઠ, ખીજોરાનો રસ, અને કાંજ એનું સેચન કરવું. એ વાયુના પ્રણુ ઉપર કરવાનું સેચન છે.

જેઠીમધ, મહુડ, પટોલ, લીમડાનાં પાંદડાં, એનો ક્વાથ દૂધમાં કરીને તે થંડો થાય ત્યારે તેનું પ્રણુ ઉપર સેચન કરવું. પિત્તપ્રણુ ઉપર કરવાનું એ સેચન છે.

હરડે, બહેડાં, આમળાં, કદંબ, નળ્યુડો, ટ્રેહી, એ ઔષધોના ગરમ ક્વાથનું કદના પ્રણુઉપર સેચન કરવું. કદના પ્રણુમાં એ સેચન ઉત્તમ છે.

૧ તથાજ્ઞનકપિત્થકમ્ પ્ર૦ ૩ જી.

૬૫૪

હારીતસંહિતા.

વ્રણ ઉપર લેપ (સ્વેદન.)

માતુલુક્કાગ્નિમન્થયોશ્ચ મૂલં વા કાઞ્જિકેન ચ ।

સુરદાર તથા ઝુણ્ઠી લેપો વ્રાતવ્રણે હિતઃ ॥

નલમૂર્વા ચ મધુકં ચન્દનં રક્તચન્દનમ્ ॥

પિષ્ટં તણ્ડુલતોયેન પિત્તવ્રણવિનાશનમ્ ॥

અઢ્ઢોલકં ચ રોધ્રં ચ કદમ્બાર્જુનવેતસાઃ ।

પારિભદ્રદલાનાં તુ પિષ્ઠા વ્રણવિલેપનમ્ ॥

બીન્નેરાનું મૂળ, અરણીનું મૂળ, દેવદાર અને યુંડ, એ ચારને કાંછ સાથે ધસીને કે વાટીને તેનો લેપ કરવો. એ લેપ વાયુના વ્રણ ઉપર હિતકારક છે.

નાજો, મોરવેલ, જોડીમધ, સુખડ, રતાંજળી, એ સર્વને ચોખ્ખાના ધોવરામણમાં વાટીને લેપ કરવો. એ લેપ પિત્તના વ્રણને મટાડે છે.

આંધ્રીલીનું મૂળ, કોધર, કદંબની જાલ, સાદડ, નેતર, અને શીમડાનાં પાંદડાં, એને પાણીમાં વાટીને તેનો વ્રણ ઉપર લેપ કરવો.

વ્રણનું શોધન કરવાના પ્રકાર.

પ્રાકં ગતે વ્રણે વાપિ ગમ્ભીરે સરજેડયથા ।

સંરન્ધ્રે શોધનંકાર્યં ધાવનં તુ મિષગ્વરૈઃ ॥

જ્યારે વ્રણ પાકે અથવા ઉંડું નાઈ પડ્યું હોય, તેમાં ખીડા ધતી હોય અને તેમાં છિદ્રો પડી ગયાં હોય ત્યારે ઉત્તમ વૈદ્યે તે વ્રણને ક્વાથાદિ વડે ધોવું તથા તેમાંથી પર વગેરે કાઢી નાખવાનો ઉપાય કરવો.

વ્રણને ધોવાનો ઉપચાર.

કરઞ્જધવનિમ્બાનાં કદમ્બાર્જુનવેતસૈઃ ।

પાદાવશેષે કાથેન ગમ્ભીરવ્રણધાવનમ્ ॥

કરંજ, ધાવડો, લીમડો, કદંબ, સાદડ, નેતર, એ ઔષધોનો ચતુઃપ્રોશ પાણી શેષ રહે એવો ક્વાથ કરીને તે ક્વાથવડે ઉંડું વ્રણ ધોવું.

૧ માતુલુક્કાગ્નિમંથૌ ચ મૂલં પ્ર० ૧ લી. ૨ નરંધ્રે પ્ર० ૩ જી.

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય આડમીસમે.

૬૫૫

વ્રણનાં શોધન ઔષધ.

મક્ષિષ્ઠા ચ તથા લાક્ષારસશ્ચૈવ મનઃશિલા ।
 નિશાયુગૈઃ સમાયુક્તં પિષ્ટ્વા વસ્ત્રપરિસ્તુતમ્ ॥
 મધુયુક્તં શોધનં ચ વ્રણનાં હિતકારકમ્ ।
 નિમ્બપત્રાણિ સંક્ષિપ્ય મધુના વ્રણશોધનમ્ ॥
 નિમ્બપત્રતિલક્ષૌદ્રં દાર્વીમધુકસંયુતમ્ ।
 તથા તિલાનાં કલ્કં ચ શોધનં ચ વ્રણેષુ ચ ॥
 તિલકા નિમ્બસીતસ્ય પત્રાણિ સુમનસ્ય ચ ।
 કષાયશ્ચ હિતશ્ચૈવ વ્રણનાં શોધનેષુ ચ ॥

મહાડ, લાખ, મનશિલ, હળદર, દારહળદર, એ સર્વને એકઠું વાટીને તેને વસ્ત્રગાળ કરવું. પછી તેમાં મધ મેળવીને વ્રણ ઉપર ચોપડવું. એ ઔષધ વ્રણમાંથી ૫૩ વગેરેને કાઢી નાખીને તેને શુદ્ધ કરવામાં હિતકારક છે.

લીંબડાનાં પાનાં મધમાં વાટીને તે ચોપડવાથી વ્રણ સાદુ થાય છે.

લીંબડાનાં પાંદડાં, તલ, મધ, દારહળદર, બેડીમધ, એ સર્વને એકત્ર કરીને તે ચોપડવાથી વ્રણ શુદ્ધ થાય છે. તેમજ તલનું કલ્ક કરીને તે એકલું ચોપડવાથી પણ વ્રણ શુદ્ધ થાય છે.

કાળા તલ, લીંબડાનાં પાંદડાં, નેતરનાં પાંદડાં, કરંજનાં પાંદડાં, એ સર્વનો ધ્યાય કરીને તે વડે વ્રણ ઘોવું તેથી તે શુદ્ધ થાય છે.

વ્રણને અંકુર આણવાનો ઉપાય.

વિશુદ્ધં ચ વ્રણં જ્ઞાત્વા સ્પ્રક્ષયેન્ન વ્રણં ચ તત્ ।

નવનીતેન યા શ્રેષ્ઠં તેન સંરોહતે વ્રણઃ ॥

ઉપર કહેલા ઉપાય કરવાપરે વ્રણને શુદ્ધ થયેલું જોઈને તેના ઉપર માખણ ચોપડવું તેથી તે વ્રણને અંકુર આવે છે. અંકુર આણવાનો આ ઉપાય શ્રેષ્ઠ છે.

જાત્યાદિ ધૂત.

જાતીકરઙ્ગપિચુમન્દપટોલપત્તૈ-

ર્યષ્ટીમધુશ્ચ રજની કટુરોહિણી ચ ।

૬૫૬

હારીતસંહિતા.

મઙ્ગિષ્ઠકોત્પલમુશીરકરજ્ઞવીજં
 સ્યાત્સારિવા ત્રિવૃન્માગધિકા સમાંશા ॥
 પક્કં ઘૃતં ચ હિતમેવ વ્રણે પ્રશસ્તં
 નાડીગતે ચ સરુજે ચ સશોણિતે ચ ।
 લૂતાવિસર્પમપિ હન્તિ ગમીરકે ચ
 દગ્ધવ્રણં સકઠિનં ત્વપિ રોહયન્તિ ॥

इति जात्यादिघृतम् ।

બાદનાં પાંદડાં, કરંજનાં પાંદડાં, લીંબડાનાં પાંદડાં, પટેલનાં પાંદડાં, બેહીમધ, હળપર, કટુ, મચ્છડ, કમળ, વિરણુવાળો, કરંજખીજ, સારિવા, નસોતર, પીપર, એ સર્વે સમાન ભાગે લઇને તેમાં ગ્રાચતું ધી ત્રિધિપૂર્વક પકવ કરવું. એ ઘૃત વ્રણને હિતકારી છે તથા તેને અંકુર આણુવામાં સાઈ છે. નાડી વ્રણ, પીડાવાળું વ્રણ, લોહી નીકળતું હોય એવું વ્રણ, ગંભીર વ્રણ, એ સર્વને એ ધી મટાડીને તેમાં અંકુર આણુ છે. લૂતારોગ અને વીસર્પ રોગનો એ ઘૃત નાશ કરે છે. જે વ્રણમાં દાડ થતો હોય તથા તે અતિ કઠિન વ્રણ હોય તેને પણ આ ધી મટાડી દે છે.

इति आत्रेयभाषिते हारीतोत्तरे तृतीयस्थाने व्रण-

चिकित्सा नाम अष्टत्रिंशोऽध्यायः ।

ऊनचत्वारिंशोऽध्यायः ।

શક્તીપદની ચિકિત્સા.

શક્તીપદનું લક્ષણ.

આત્રેય ઉવાચ ।

व्रणोक्तैरुपचारैश्च जायते श्क्तीपदं तथा ।
 वातेन स्फुटितं रुक्षं दयामं चापि प्रदृश्यते ॥
 पित्तेन सदाहपाकं सज्वरं चैव दृश्यते ।

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય યોગણુચાળીસમો.

૬૫૭

શ્લેષ્મણા જાયતે સ્નિગ્ધં ઘનં શોફસમન્વિતમ્ ॥
 સન્નિપાતેન સર્વાણિ જાયન્તે ભિષજાંવર ! ॥
 મેદાશ્રિતં તુ વલ્મીકં વલ્મીકવત્પ્રદશ્યતે ।
 સદશાનિ ચ ચિહ્નાનિ વાતિકોત્થાનિ લક્ષયેત્ ॥

આત્રેય કહે છે—ત્રણ રોગમાં કહેલા * ઉપચાર કરતાં શ્લીપદ નામે રોગ થાય છે. તે શ્લીપદ વાયુથી થયું હોય તો ફૂટેલું અને રક્ષ હોય છે તથા રંગે કાળું દેખાય છે, પિત્તથી થયું હોય તો તેમાં દાઢ થાય છે, પાકે છે અને તાવ પણ આવે છે. કફથી થયું હોય તો તે સ્નિગ્ધ, ઘન, અને મોળવાળું હોય છે, હે વૈદ્યોત્તમ જો તે સન્નિપાતથી થયું હોય તો તેમાં સર્વ લક્ષણો થાય છે. એટલે વાતાદિક ત્રણે દોષનાં લક્ષણો દેખાય છે. જો શ્લીપદ મેદ નામે ધાતુનો આશ્રય કરીને થયું હોય તો તે રાક્ષા જેવું કહેવાય છે તથા તેને વલ્મીક એટલે રાક્ષ કહે છે. એ રાક્ષા જેવા શ્લીપદનાં લક્ષણ વાયુથી થયેલા શ્લીપદનાં જેવાં હોય છે.

શ્લીપદના ઉપચાર.

તસ્ય વ્રણોક્તાશ્ચ ક્રિયાઃ કારયેદ્વિધિર્પૂર્વિકાઃ ॥
 જાત્યાદિ ચ ઘૃતં શસ્ત્રં તથૈવાલેપનાનિ ચ ।
 પુનઃ પ્રલેપનં કાર્યં ધવાર્જુનકદમ્બકૈઃ ॥
 ગિરિકાંઠિકામૂલં ચ તથા વૃક્ષાદનીમપિ ।
 પિષ્ઠા પ્રલેપનં કાર્યં વલ્મીકશ્લીપદસ્ય ચ ॥
 સૂરણકન્દકં પિષ્ઠા મધુના ચ ઘૃતેન ચ ।
 લેપનં ચ હિતં તસ્ય વલ્મીકશ્લીપદાપહમ્ ॥

એવો શ્લીપદ નામે રોગ થાય ત્યારે ત્રણ રોગના ઉપચારમાં જે ક્રિયાઓ કરવાની કહી છે તે સર્વ વૈદ્યશાસ્ત્રમાં કહેલા વિધિ પ્રમાણે કરવી.

* ત્રણ રોગ વૈદ્યો કહે છે કે ‘ઉપચાર’ ને બદલે ‘અપચાર’ શબ્દ જોઈએ. પણ અનારી પાસેની બધી પ્રતોમાં (મૂળગ્રંથમાં) ઉપચાર શબ્દ છે માટે તે કાયમ રાખ્યો છે. ‘અપચાર’ શબ્દ હોય તો આવો અર્થ થાય—ત્રણ રોગના ઉપાય કરતાં તેમાં કાંઈક અપચાર (વિરોધ ઉપચાર વગરે) થવાથી શ્લીપદ નામે રોગ થાય છે.

ભા. ૬.

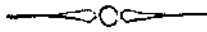
૬૫૮

હારીતસંહિતા.

ખાછળે ગ્નલાદિ વૃત કહેવામાં આવ્યું છે તે સ્ત્રીપદ રોગવાળાને હિતકારક છે. તેમ તેમાં જે લેપ કરવાના કહ્યા છે તે પણ સારા છે. વળી ધાવડો, સાદડ અને કંદળનાં છોડાં, ગરણીનાં મૂળ, ગુંદીની અંતર છાલ, એ સર્વને વાટીને વદ્મીક સ્ત્રીપદ થયું હોય તે ઉપર ચોપડવું. મુરણુનો કંદ વાટીને તેમાં મધ તથા ધી મેળવીને લેપ કરવો તેથી વદ્મીક સ્ત્રીપદ ઓટશે રાક મટે છે. એ લેપ રોગીને હિતકારક છે.

इति आत्रेयभाषिते हारीतोत्तरे तृतीयस्थाने स्त्रीपद-

चिकित्सा नाम ऊनचत्वारिंशोऽध्यायः ।

चत्वारिंशोऽध्यायः ।

અર્બુદ રોગની ચિકિત્સા.

અર્બુદ રોગના હેતુ.

वाताभिघातपवनाद्गुणाद्वापि तथा पुनः ।

रक्तनाड्यः प्ररोहन्ति शुध्यन्ति च तथा पुनः ।

तेन रक्तस्य मार्गस्तु रुध्यते तेन जायते ।

અર્બુદં ચ મહાસ્થૂલં માર્ગરોધાચ્ચ જાયતે ॥

કોઈ પદાર્થ વાગવાથી અથવા કોઈ પદાર્થની ચોટ લાગવાથી, વાયુથી કે વ્રણ રોગથી, રક્તને વેહેનારી નાડીઓમાં અંકુર આવે છે તથા ફરીને તે ઉભજે છે. એમ થવાથી રક્તનો માર્ગ રોકાઈ જાય છે તેથી મોટું સ્થૂલ અર્બુદ ઉત્પન્ન થાય છે. એવી રીતે રક્તનો માર્ગ રોકાવાથી અર્બુદ ઉપજે છે.

અર્બુદનાં લક્ષણ અને પ્રકાર.

वातान्मृदु च परुषं कफाच्च घनशीतलम् ।

पित्तेन दाहपाकाढ्यं विज्ञातव्यं विचक्षणैः ॥

सन्निपातेन कठिनं घनं पाषणसन्निभम् ।

वृद्धिमच्च सकंङ्कं स्यादसाध्यं भिषग्वर ! ॥

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય આળીસમો.

૬૫૬

વાયુથી થયેલું અર્બુદ કોમળ અને કરકરૂં હોયછે, કફથી થયેલું ઘન અને શીતળ હોયછે તથા પિત્તથી થયેલું દાહ અને પાકવાળું હોયછે એમ વિચક્ષણ પુરુષોએ સમજવું. સત્રિપાતથી થયેલું અર્બુદ પથરા સરખું ફૂલું અને ઘન હોયછે. વળી તે પથતું જતું હોયછે અને તેમાં ચેળ આવે છે, હે વૈદ્યશ્રેષ્ઠ! એ અર્બુદ અસાધ્ય જાણવું.

અર્બુદની ચિકિત્સા.

तस्यादौ पाटनं कार्यं मर्मस्थानं च वर्जयेत् ।
 सैन्धवेन घृतेनापि कुर्यात्तस्यानुलेपनम् ॥
 सूरणं कन्दकं दग्ध्वा घृतेन च गुडेन च ।
 लेपनं चार्बुदानां च नाशनं च भिषग्वर ।
 शेषा व्रणक्रिया प्रोक्ता शस्ता चार्बुदशान्तये ।
 वातघ्नानि च पथ्यानि हितानि मधुराणि च ॥
 इति व्रणक्रिया प्रोक्ता समासेन भिषग्वर ।
 यथायोगं चोपचारं ज्ञात्वा सम्यग्गुपाचरेत् ॥

પ્રથમ અર્બુદને શસ્ત્રવડે ચીરવું પણ એ ચીરતાં સંભાળ રાખવી કે મર્મસ્થાન ચીરાય નહિ. ચીર્યા પછી તે ઉપર ધી અને સિંધવનો લેપ કરવો.

સૂરણના કંદો બાળીને તેમાં ધી તથા જોળ મેળવીને તેનો લેપ કરવાથી અર્બુદનો નાશ થાયછે. હે વૈદ્યોત્તમ! એવિના બીજા જે વ્રણ રોગમાં કરવાની ક્રિયાઓ કહેલી છે તે આ રોગમાં પણ કરવી કેમકે તે અર્બુદ રોગને શમાવનારી તથા સારી છે. આ રોગમાં વાયુનું હરણ કરનારા પદાર્થો તથા મધુર અને હિતકારક પદાર્થો રોગીને પથ્ય છે. હે વૈદ્યોત્તમ! એ રીતે સંક્ષેપમાં વ્રણ રોગીની ક્રિયા કહી. એ રોગના ઉપચાર યથાયોગ્ય જાણીને સારી રીતે ઘટે તેમ લાગુ કરવા.

इति आत्रेयभाषिते हारीतोत्तरे तृतीयस्थाने अर्बुद-

चिकित्सा नाम चत्वारिंशोऽध्यायः ।

૬૬૦

હારીતસંહિતા.

एकचत्वारिंशोऽध्यायः ।

સૂતા ગંડમાળા ચિકિત્સા.

ગૂમડાં આદિનો હેતુ.

આત્રેય ઉવાચ ।

दुष्टाम्बुपानककदन्ननिषेवणाच्च

संजायते किमिजगण्डकगण्डमाला ।

सा मारुतेन कफपित्तभवैर्विकारैः

संकुर्वते किमिजदोषगणश्च गण्डान् ॥

આત્રેય કહે છે—નદારાં પાણી પીવાથી તથા નદારૂં અન્ન ખાવાથી, કૃમિથી ઉત્પન્ન થયેલાં ગૂમડાં અને ગૂમડાંની પેક્તિ જે જે ગંડ-માળા કહે છે તે ઉપજે છે. એ ગંડમાળાથી તથા કૃમિથી ઉપજેલા એવા દોષના સમુદાયથી વાયુ, પિત્ત, અને કફ, એ દોષ વિકાર પામીને ગૂમડાં ઉત્પન્ન કરે છે.

ગૂમડાં આદિનાં લક્ષણ.

वातेन वातसदृशानि च लक्षणानि

पित्तेन दाहसरुज्वरशोषतापाः ।

साश्लेष्मणा भवति शीतघना नराणां

स्याद् सन्निपातविहिता च समस्तलिङ्गैः ।

જે ગંડમાળા વાયુથી થયેલી હોય તો તેનાં લક્ષણ વાયુના સરખાં હોય છે; જે પિત્તથી થયેલી હોય તો તેમાં દાહ, પીડા, ત્રણ, શોષ અને તાપ થાય છે; જે કફથી થયેલી હોય તો ઘન અને શીતળ હોય છે; તથા જે મનુષ્યોને એ ગંડમાળા વાતાદિ ત્રણે દોષના કોષવાથી થયેલી હોય તો તે ત્રણે દોષનાં લક્ષણોથી યુક્ત હોય છે.

સૂતાઓના પ્રકાર.

तस्य चेमान् प्रकारांश्च वक्ष्यामि शृणु पुत्रक ! ॥

રોહિણી વિશદા ચૈવ વિજયા ચ વિમેદિની ।

તૃતીયસ્થાન—અધ્યાય એકતાલીસમો.

૬૬૧

કાન્તારી વજ્રપુષ્પા ચ તથા ઇન્દ્રાયુધા પરા ।

इति सप्तविधा लूताः शृणु पश्चात्पृथक् पृथक् ॥

હે પુત્ર ! એ લૂતાઓના પ્રકાર નીચે પ્રમાણે છે તે હું તને કહું છું રોહિણી, વિશદા, વિજયા, વિભેદિની, કાંતારી, વજ્રપુષ્પા, ઇન્દ્રાયુધ એવી સાત પ્રકારની લૂતાઓ છે. હવે તેમનાં જૂદાં જૂદાં સ્વરૂપ તને કહું છું તે સાંભળ.

લૂતાઓના સ્વરૂપ.

रक्तमुण्डा भवद्रक्तो रक्तस्थाने च रोहिणी ।

विशदा मांसलस्थाने श्वेतवर्णा च दीर्घिका ॥

विजया च शिरोमध्ये पीतवर्णा यवप्रभा ।

भेदिनी मेदसंस्थाने श्वेता च नीलरेखिका ॥

कान्तारी च बस्तिमध्ये श्वेताङ्गा रक्तमुण्डिका !

वज्रपुष्पा चास्થિमध्ये श्वेता कृष्णा शिरा मता ॥

इन्द्रायुधा शिरान्ते च धूम्रा कृष्णा शिरा मता ॥

રોહિણી નામે લૂતા રાતા મોઢાની તથા રાતી હોયછે અને રક્તસ્થાનમાં હોયછે છે. વિશદા નામે લૂતા માંસવાળા સ્થાનમાં થાયછે તથા તે ધોળા રંગની અને લાંબી હોયછે. વિજયા નામે લૂતા માથામાં થાયછે તથા ધોળા રંગની અને જવ સરખી હોયછે. ભેદિની નામે લૂતા મેદના સ્થાનમાં થાયછે તથા તે ધોળા હોયછે અને તેમાં કાળી લીટી હોયછે. કાંતારી અસ્તિમાં થાયછે તથા તેનું અંગ ધોળું હોયછે અને તેનું મોઢું રાતું હોયછે. વજ્રપુષ્પા હાડકાંમાં થાયછે તથા તે ધોળી કે કાળી શિરાના જેવી હોયછે. ઇન્દ્રાયુધા શિરાના છેડામાં થાયછે તથા તે જાંબરી કે કાળી શિરા જેવી હોયછે.

લૂતાઓનાં વિશેષ સ્વરૂપ.

रोहिण्यङ्गुलिमात्रेण मूत्रेण विशदा समा ।

विजया च यवाकारा वर्तुला भेदिनी तथा ॥

अन्या नृणां च विज्ञेया तण्डुलीकण्टकानिभा ।

૧. વિજયા પ્ર૦ ૧ લી.

૫૬

૬૬૨

હારીતસંહિતા.

રોહિણી આંગળી સરખી હોયછે; વિશદા મૂત્ર સમાન હોયછે; વિજયા જવ સરખી હોયછે; બેદિની ગોળાકાર હોયછે; અને આકીની ત્રણ ચોખ્ખાની અણી સરખી હોયછે.

લૂતાઓનાં વિશેષ સ્થાન.

રોહિણી વિજયા વિશદા માંસસ્થાને સમાશ્રિતા ॥

ગુલ્ફે વા ચાસ્થિસન્ધૌ ચ દૃશ્યતે ભેદિની નરે ।

કુક્ષૌ કર્ણાન્તરેઽપાઙ્ગે કાન્તારી વિદ્ધિ પુત્રક ! ॥

વજ્રપુષ્પા શિરસિ ચ શિરાન્તે ચેન્દ્રાયુધા મતા ।

રોહિણી, વિજયા, અને વિશદા, એ ત્રણ માંસના સ્થાનમાં રહેલી હોયછે; બેદિની પુરખતી ધુટીમાં અથવા હાડકાના સંધિમાં દેખાય છે; હે પુત્ર ! અને કુખોમાં, અને કાનમાં કે અને નેત્રના ઉપલા ભાગમાં કાંતારી રહે છે; વજ્રપુષ્પા માથામાં રહે છે; અને ચંદ્રાયુધા શિરાના છેડામાં રહે છે.

લૂતા રોગની ચિકિત્સા.

અતો વક્ષ્યામિ મૈષજ્યં શૃણુ પુત્ર ! પ્રયત્નતઃ ॥

સાન્દ્રપૂયવિસ્ત્રાવં ચ ગમ્મીરં ચ વ્રણં વિદુઃ ।

અન્યં ચ સરુજં ચૈવ પક્કજમ્બૂસમપ્રભમ્ ॥

લૂતાવળાનાં ચિહ્નાનિ અપકં યાવદ્દૃશ્યતે ।

ત્યક્ત્વા સન્ધિસ્થમર્મસ્થાં લૂતાં ચૈવ હિ તદ્વ્રણમ્ ॥

તદા તમેન તૈલેન દાહશ્વાશુ વિધીયતે ॥

હે પુત્ર ! હવે હું એ લૂતારોગનાં ઔષધો કહું છું તે તું પ્રયત્ન કરીને સાંભળ. લૂતાના સંબંધથી જે ત્રણ થાયછે તેમાંથી બહુ પડે નીકળે છે તથા તે ત્રણ ઊંડું હોયછે. જ્યારે તે ત્રણ કાચું હોય ત્યારે તે પાકેલા બાંજૂડના રંગ જેવું હોયછે તથા તેમાં વેદના થાયછે. લૂતા ત્રણનાં એવાં લક્ષણો છે. સંધિમાં કે મર્મસ્થાનમાં જે લૂતા હોય અથવા ત્રણ હોય તેને તજીને બીજા જગોએ રહેલી લૂતા અને ત્રણઉપર ગરમ કરેલા તેલવડે દાહ કરવો.

૧ ચૈતાનિ પ્ર૦ ૧ લી.

તૃતીયસ્થાન—અધ્યાય એકતાલીસમો.

૬૬૩

લૂતા રોગઉપર લેપ.

અક્કોલકસ્ય મજ્જાનિ પારિભદ્રદલાનિ ચ ।

ગૃહધૂમં કૃષ્ણજીરં ગોમૂત્રેણ તુ પેષિતમ્ ।

લેપનં ચ પ્રશસ્તં ચ લૂતાનાં મારણે પરમ્ ॥

આંકોસંતી વીજે, લીંગડાનાં પાંદડાં, ઘરનો ધુમાસ, કાળી છરી, એ સર્વને ગાયના મૂત્રમાં વાટીને તેનો લેપ કરવો. લૂતાઓનો નાશ કરવામાં એ સર્વોત્તમ લેપ છે.

પિણ્ડીતકં વિડક્કાનિ તથા ચેજ્જુદિમૂલકમ્ ।

બીજપૂરકમૂલાનિ પેષિતાનિ વિલેપयेत् ।

ગણ્ડમાલાં તથા ઘોરાં હન્તિ શીઘ્રં ચ કીટકાન્ ॥

ચુહીક્ષીરં ચાર્કક્ષીરં લૂતારન્ધ્રે નિયોજયેત્ ।

તેન કીટસ્તુ તન્મધ્યે મ્રિયતે નાલ્લ સંશયઃ ॥

આસ્ફોટાં ગિરિકર્ણીં ચ ચન્દનં ચ સમાંશકમ્ ।

પિષ્ઠા લેપઃ પ્રયોક્તવ્યો લૂતાં હન્તિ સુદારુણામ્ ॥

કરવીરં ચાર્કદુગ્ધં તથા ચ કટુતુમ્બિકામ્ ।

નિશાદ્વયં જાઙ્ગલિકાં તિલતૈલે વિપાચયેત્ ॥

લૂતામશ્યજ્જને હન્તિ ગણ્ડમાલાં ચ દારુણામ્ ।

ઘૃતં જાત્યાદિકં નામ તથા ચાત્ર પ્રયોજયેત્ ।

અન્યાન્યપિ વ્રણે યાનિ પ્રોક્તાનિ ચ યથાવિધિ ॥

મીઠળ, વાયવિડંગ, હીંગીરાનું મૂળ, ખીજોરાનું મૂળ, એ સર્વને એકઠાં વાટીને તેનો લેપ કરવો. એ લેપથી ભયંકર ગંડમાળા નાશ પામે છે તથા લૂતા નામે શયડા પણ મરણ પામે છે.

લૂતાનું જે ધાઈ પડ્યું હોય તેમાં ચોરતું દૂધ કે આકડાનું દૂધ ભરવું, તેથી તેમાં રહેલો કીડો મરી જાય છે એમાં સંશય નથી.

સફેદ ગોઠણી, ગરણી, ચંદન, એ ત્રણને સમભાગે લેઈને પાણીમાં વાટીને તેનો લેપ કરવાથી દારૂણ એવી લૂતાનો નાશ થાય છે.

૬૬૪

હારીતસંહિતા.

કરેણું મૂળ, આકડાનું દૂધ, કડવી તુંબીડીના બીજ, હળદર, દારૂ હળદર, કપુરકાચડી, એ ઔષ્ધોનું કલક કરીને તેને તલના તેલમાં પશ્વ કરવું. એ તેલ યોગવાથી લૂતાઓનો નાશ થાયછે તથા અતિદારૂણ એવી ગંડમાળા પણ મટે છે.

જાત્યાદિ કૃત પાઠગ વ્રણની ચિકિત્સામાં કહેવામાં આવ્યું છે તે પણ અહીં યોગવું. તેમ વ્રણ રોગમાં બીજા પણ જે જે ઉપચાર કહેલા છે તે યથાવિધિ અહીં યોગવા.

इति आत्रेयभाषिते हारीतोत्तरे तृतीयस्थाने लूतागण्ड-

मालाचिकित्सा नामैकचत्वारिंशोऽध्यायः

द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ।

કોઠ રોગની ચિકિત્સા.

કોઠના હેતુ અને સંપ્રાપ્તિ.

આત્રેય ઉવાચ ।

विरुद्धपानानि गुरुणि चाम्लपापोदकं सेवनकेन वापि ।

निद्रा दिवासु प्रतिजागराच्च पित्तं प्रकुप्येत् हधिराश्रितं तत् ॥

त्वचागतः सर्पति रोगदोषः कुष्ठेति संज्ञां प्रवदन्ति धीराः ।

पापोद्भवास्ते प्रभवन्ति देहे नृणां भृशं कोपवतां विधिज्ञ ! ॥

આત્રેય કહેછે.—૫૨૨૫૨ વિરુદ્ધ ગુણવાળાં પાન પીવાથી, ભારે અને ખાટા પદાર્થોનું સેવન કરવાથી, નદારાં પાણી પીવાથી, દિવસે ઊંઘવાથી, અને રાત્રે જાગવાથી પિત્ત કોષીને લોહીમાં મળે છે તથા તે ત્વચામાં પસરીને રોગરૂપી દોષને ઉત્પન્ન કરેછે. તેને ધીરજવાળા વૈદ્યો 'કોઠ' એવું નામ આપે છે. હે ઉપચારાદિ વિધિને જાણનારા યુત્ર ! એ કોઠ પૂર્વજન્મનાં પાપના નિમિત્તથી અત્યંત દોષવાળા પુરુષોના દેહમાં ઉત્પન્ન થાયછે.

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય એતાલીસમો.

૬૬૫

કોઠના પ્રકાર.

કુષ્ઠાનિ ચાષ્ટાદશઘા વદન્તિ તેષાં પૃથક્ત્વેન વદામિ લક્ષણમ્ ।
અસાધ્યસાધ્યાનિ ચ કર્મજાનિ દોષોદ્ધવાનિ સહજાનિ યાનિ ॥

કોઠ અઢાર પ્રકારના છે, એમ કહેછે. એ અઢાર પ્રકારના કોઠમાંથી અસાધ્ય કયા છે? સાધ્ય કયા છે? પૂર્વજન્મનાં કર્મથી ઉત્પન્ન થયેલા કયા છે? વાનાદિ દોષથી ઉત્પન્ન થયેલા કયા છે? જન્મ સાથે વંશપરંપરા ઉતરી આવેલા કયા છે? એ સર્વ, તેમનાં જૂદાં જૂદાં લક્ષણો સહિત હું તને કહું છું.

કોઠરોગનાં લક્ષણો.

કાશ્યં ચ પારુણ્યમયૈવ કણ્ઠ રોમપ્રહર્ષસ્તિમિતં તથાંગમ્ ।

તોદશ્ચ સંઘૌ વ્યથનં ચ દેહે ક્ષિંઘ્રાસ્થિતા કુષ્ઠભવેતિ ચિહ્નમ્ ॥

કોઠ રોગવાળાનું શરીર કૃશ થઈ જાય છે, તેનો સ્પર્શ કરવાથી તે કરકરું (ખડખડું) લાગે, તેમાં ચેળ આવે છે, તેનાં રૂવાં ઊભાં થાય છે, તેનું અંગ ભીનું હોય એમ માલમ પડે છે અથવા ભીનું હોય છે, તેના સાંધાઓમાં કળતર થાય છે, શરીરમાં પીડા થાય છે અને તેનાં અસ્થિ સ્તિગ્ધ હોય છે. એવાં ચિન્હ કુષ્ઠરોગમાં થાય છે.

કોઠનાં નામ.

કાપાલિકં ચૈવ મુદુસ્વરં ચ તથૈવ દદ્રૂણિ ચ મણ્ડલાનિ ।

વિસર્પકં હસ્તિવલં કિણં ચ ગોજિહ્વકં લોહિતમણ્ડલં ચ ॥

વૈપાદિકં ચર્મદલં તથાન્યં વિસ્ફોટકાન્યચ્ચ બહુવ્રણં ચ ।

કણ્ઠવિચર્ચી કથિતં તથાન્યત્ ધાતુપ્રમેદાસ્વચિ રોગસિધ્ધમા ॥

કપાલિક, ઉદુંગર, દદ્રુ (દરાઝ), મંડળ (ચામઠાં), વિસર્પક, હસ્તિ-વલ, કિણુ, ગોજિહ્વક, લોહિતમંડલ, વૈપાદિક, ચર્મદલ, વિસ્ફોટક, બહુ-વ્રણ, ખસ, ત્રિચર્ચિકા, અને બીજા જે ધાતુના ભેદ થકી થાય છે તે કોઠ સિધ્ધમા. (એમાં પુંડરીક તથા કાકણ એ બેનો પણ સમાવેશ થાય છે.)

જૂદા જૂદા કોઠનાં સ્વરૂપ.

કપાલકામં સિતવર્ણકં ચ કૃષ્ણારુણં તદ્વદિતં વિધિજ્ઞૈઃ ।

ક્ષિગ્ધં ચ સર્વાક્ષગતં ચ કણ્ઠમુદુસ્વરં તં પ્રવદન્તિ સન્તઃ ॥

૧ કાષ્ણ્યં ચ પ્ર૦ ૪ થી. ૨ ક્ષિગ્ધે સ્થિતે પ્ર૦ ૧ લી.

૬૬૬

હારીતસંહિતા.

દદ્રૂપમં યદ્ગ્રવતે ચ દદ્રુઃ યન્મંડલં મળ્ડલકં તમાહુઃ ।
 વિસર્પવત્ સર્પતિ તદ્વિસર્પં તથાન્યમાતંગકચર્મતુલ્યમ્ ।
 યદ્દષ્યપારુષ્યસર્કર્કશં ચ ગોજિહ્વકં સ્યાત્ ક્ષલુ ભેદયોગ્યમ્ ।
 શ્વેતાનિ રક્તાનિ ચ મળ્ડલાનિ સ્ફુળ્કાનિ વ્રણસંયુતાનિ ॥
 જ્ઞેયં તુ તલ્લોહિતમળ્ડલં ચ રક્તોદ્ભવં તદ્વધિરાશ્રિતં ચ ।
 પાદસ્ય મૂલં હસ્તતલં ચ યસ્ય સવેદનાર્તસ્ય પરિસ્ફુટં ચ ॥
 વિપાદિકા સા કથિતા વિધેયા સરક્તવાતકુપિતેન જ્ઞાતા ।
 તથૈવ વિસ્ફોટકસન્નિભા વા તથાપરં નામ બહુવ્રણં ચ ॥
 સૂક્ષ્મા ચ બહ્વચઃ પિટિકાસ્તુ યસ્ય વહુવ્રણં તદ્વાદિતં નરસ્ય ।
 કળ્પદ્વિચર્ચીં ભુવને પ્રતીતા શ્વેતાનિ સૂક્ષ્માનિ ચ પાટલાનિ ॥
 વિસર્પતે યસ્ય નરસ્ય રક્તં યુવાનકે વાપિ ભવેચ્ચ સિધ્ધમા ।

કાપાલિક—ભાગેલી ડીબ જેવા દેખાવનો અને ઘોળો, કાળો તથા રાતો જે કોઠ થાય છે તેને કાપાલિક કહે છે.

ઔદુંબર—જે કોઠ સિન્ધુ હોય, આખે અંગે નીકળેલો હોય તથા તેમાં ચેળ આવતી હોય તેને ઔદુંબર નામે કોઠ કહે છે.

દદ્રુ—દાદર કે દરાઝનો રોગ પ્રસિદ્ધ છે. એ દાદરનાં ચક્રામાંને દદ્રુ-કુષ કહે છે.

મંડલ—દાદરનાં ચક્રામાં જેવાં ચક્રામાં પાસે પાસે થઈને આખે શરીરે છવાઈ જાય તેને મંડલકુષ કહે છે.

વિસર્પકુષ—વિસર્પ રોગની પેઠે જે ચક્રામાં એક જગાએ થઈને લાંથી નાશ પામી ખીણ જગાએ થાય, એવા કુષને વિસર્પકુષ કહે છે.

હસ્તિખલ—જે કોઠમાં શરીરની ત્વચા હાથીની ચામડી જેવી કઠણ અને ખરખચડી થઈ જાય તે તેને ગજચર્મ કે હસ્તિખલ કોઠ કહે છે.

કિણુ—(આ કુષનું લક્ષણ ગ્રંથકારે લખ્યું નથી, પણ ધસારાથી જેવી કણીઓ પડી જાય છે તેવી કણીઓ શરીરમાં પડી જવાના રોગને કિણુકુષ કહેતા હશે એમ લાગે છે. અથવા પુંડરીક, કાકણ, અલસક

૧ યવાસ પ્ર૦ ૧ લી. યદ્વાસ પ્ર૦ ૩ જી.

તૃતીયસ્થાન—અધ્યાય એતાલીસમો.

૬૬૭

અને કચ્છુ, એવા જે ચાર ભેદ માધવે ગણાવ્યા છે તેમાંના કાકણને બદલે સેખક દોષથી કિણ લખાયો હોય).

ગોઝિહ—જે કોઢમાં શરીરની ત્વચા હરણની જીભ જેવી કડોર તથા ખરણચડી થઈ જાય છે તેને ગોઝિહ કહે છે. (માધવે એને જ્ઞ-પ્યગિન્હ નામ આપેલું છે, અને તે લક્ષણ પરથી યોગ્ય લાગે છે). આ કુષ્ઠ ખીખ્ખોથી જૂદા પ્રકારનો છે.

લોહિતમંડલ—જે કોઢમાં ધોળાં તથા રાતાં ચક્રામાં ધાય છે તે ચક્રામાંમાં કુંડળાં પડે છે તથા તેમાં વ્રણ થઈને રસી વગેરે વહેછે, તેને લોહિતમંડલ કોઢ કહે છે. એ કોઢ લોહી નામના ધાતુથી ઉપજે છે તથા તેની વૃદ્ધિ પણ તેથીજ થાય છે.

વૈષાદિક—જે મનુષ્યના પગનાં તળિયાં તથા હાથનું પૃષ્ઠ ફાટીને તેમાં ચીરા પડે છે તથા વેદના ધાય છે તેને વિષાદિક અથવા વૈષાદિક નામે કોઢ કહે છે. વાયુ તથા રક્તના કોપવાથી એ રોગ ધાય છે. એ રોગ ઉપચારથી મટે એવો છે.

ચર્મદલ—(આ કુષ્ઠનું લક્ષણ ગ્રંથકારે કહ્યું નથી. માધવ તેનું લક્ષણ કહે છે કે, જે કોઢ રાતો, શૂળયુક્ત તથા ચેળવાળો હોય છે, તથા જેમાં ફોદલા થઈને ફૂટી જાય છે, તથા જેને હાથનો સ્પર્શ ક્યોં હોય તો તે રોગીથી સહેવાતો નથી, તેને ચર્મદલ કહે છે).

વિસ્ફોટક—વિસ્ફોટકના ફોલા સરખા ફોલા જે રોગમાં ધાય છે તેને વિસ્ફોટક નામે કોઢ કહે છે, (રાતા કે કાળા અને પાતળી ચામડીવાળા ફોલાને વિસ્ફોટક કહે છે.).

બહુવ્રણ—એ પછી ખીખે કોઢ બહુવ્રણ નામનો છે. જે મનુષ્યને ઝીણી ઝીણી વણી ફોલીઓ ધાયછે તેને બહુવ્રણ નામે કોઢ ધયો છે એમ જણવું.

કણૂ (ખસ)—એ રોગ જગતમાં પ્રસિદ્ધ છે, માટે એનાં લક્ષણ લખ્યાં નથી. (માધવ લખેછે કે પામાકુષ્ઠમાં ઝીણી ઝીણી વણીક ફોલીઓ ધાયછે, તેમાંથી રસી ઝરેછે, તેમાં ચેળ આવે છે અને અગત હોઈ છે.)

વિચરિ—એ રોગ જગતમાં પ્રસિદ્ધ છે માટે એનાં લક્ષણ લખ્યાં

૬૬૮

હારીતસંહિતા.

નથી. (માધવ કહે છે કે, જે કુષ્ઠમાં ચેળ ઘણી આવે તથા કાળી અને બહુ રસી ઝરે એવી ફાલ્લીઓ થાયછે તેને વિચર્યિકા કહે છે.)

સિદ્ધમા—સિદ્ધમા કોઢ ધોળો, રાતો અને સૂક્ષ્મ હોયછે, તથા તેનું લોહી જ્યાં જ્યાં ફરેછે ત્યાં ત્યાં તે થાયછે. એ રોગ યુવાન પુરુષોને થાયછે.

કોઢમાં વાતાદિ દોષના કોષનાં લક્ષણ.

તોદસ્તથા વેપથુવાતલિઙ્ગં

પિત્તેન શોષમ્નદાહતૃષ્ણાઃ ॥

શ્લેષ્મોદ્ભવે કઠિણશીતલપાણ્ડુરં ચ

નેત્રે નલ્લેષુ વપુષોનભિલાષતા ચ ॥

મિશ્રેણ સંશ્રિતમવાનિ ભવન્તિ યસ્ય

સ્યાત્ સાન્નિપાતિકમવં વહુઘૈશ્ચ લિઙ્ગૈઃ ॥

કોઢમાં વાયુનું પ્રબળ હોય તો તોદ અને કંપારો થાયછે; પિત્તનો પ્રકોપ હોય તો જ્વર, દાહ અને તરસ ઉપજે છે; કફનો પ્રકોપ હોય તો કોઢ કઠણ, ફડો, ધોળો, નેત્ર, નખ અને શરીર પણ ધોળું, તથા રોગીને અન્નાદિકની અર્ચિ થાયછે. અયવા અલુગમો થાયછે. જે જે દોષ એકસ હોય તો એ દોષનાં ચિન્હ પણ એકસાં જોવામાં આવે છે. તથા ત્રણે દોષનાં ચિન્હ હોય તો સન્નિપાતનો પ્રકોપ છે એમ જાણવું.

ધાતુગત કુષ્ઠના લક્ષણ.

રૂક્ષં તથા સકણ્ડુ ત્વકૃષ્ણિતં ચ મૃદુ શીતલમ્

આસ્રાવદાહરક્તામં રક્તસ્યં રક્તગં વિદુઃ ।

સુસ્થિગ્ધં તોદગમ્મીરં માંસગં ચ વિનિર્દિશેત્ ॥

મેદસ્યે તોદવેષ્ટત્વં સુસ્થિગ્ધં રક્તલોચનમ્ ।

અસ્થિસંસ્થં ચ ગમ્મીરં વિદાર્ણે નાસિકામુખે ॥

મજ્જસંસ્થશ્ચ વિકલો મજ્જાસ્રાવશ્ચ જાયતે ।

વિદાર્યતે ચ સર્વાઙ્ગં તથૈવ શુક્રગં વિદુઃ ॥

કોઢ ત્વચામાં રહ્યો હોય તો તે રૂક્ષ, ચેળવાળો, કોમળ અને ફેડો હોયછે. જે રક્તમાં હોય તો તેમાંથી સ્રાવ ઝરેછે, દાહ થાયછે, અને તેનો વર્ણ લોહીના જેવો હોયછે. માંસમાં રહેલો કોઢ અતિ સ્નિગ્ધ, તોદવાળો, અને ગંભીર હોયછે; મેદમાં રહેલો કોઢમાં તોદ થાયછે, કળત રથાયછે, કોઢ

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય બેતાડીસમો.

૬૬૯

સ્નિગ્ધ હોયછે, અને નેત્ર રાતાં થાયછે; અસ્થિમાં રહેલો કોઠ ધણો ઊંડો હોયછે તથા તે કોઠથી નાક તથા મોઢું કોઢીને ખરી પડે છે; મજ્જામાં રહેલો કોઠ અંગને ખોડ ખાંપણવાળાં કરેછે તથા રોગીની મજ્જાનો સ્નાયુ થાયછે. વીર્યમાં જ્યારે કોઠ પોહોચે છે ત્યારે તેનું આખું શરીર ખવાઈ જાયછે અને તૂટી પડે છે.

કુષ્ઠના પ્રતીકાર.

અતો વક્ષ્યે સમાસેન પ્રતિકર્મ મિષગ્વર ! ।

ત્વર્ક્ષ્યે સ્વેદનમાલેપો રક્તસ્રાવશ્ચ રક્તગે ॥

વિરેચ્ચ માંસગે પ્રોક્ત મેદગે કાથપાચનમ્ ।

અસાધ્યાનિ ચ ત્રીણ્યેવમસ્થિમજ્જાગતાનિ ચ ॥

હે વૈદ્યશ્રેષ્ઠ ! હવે હું સંક્ષેપમાં કુષ્ઠ રોગના ઉપાય કહું છું. જો કુષ્ઠ ત્વચામાં હોય તો કુષ્ઠને સ્વેદન (પરસેવો કાઢવો) ઉપચાર કરવો તથા લેપ કરવો; જો રક્તમાં હોય તો રક્તસ્રાવ કરવો; જો માંસમાં હોય તો વિરેચન આપવું; જો મેદમાં હોય તો કાથ પાચન કરવું; અસ્થિ, મજ્જા, અને વીર્ય, એ ત્રણને વિશે રહેલો કુષ્ઠ રોગ અસાધ્ય છે.

વાતાદિક્ષી થયેલા કુષ્ઠની ચિકિત્સા.

વાતિકે સ્વેદનં પથ્યં પિત્તે શીતોપચારણમ્ ।

શ્લૈષ્મિકે શોષણં પ્રોક્તમસાધ્યં સાર્ણિપાતિકમ્ ।

રોગકારણમાલોચ્ય તદા કર્મ સમારભેત્ ॥

વાયુના કોઠમાં સ્વેદન ઉપચાર દિતકારક છે; પિત્તના કુષ્ઠમાં શીતળા ઉપચાર કરવા; કફના કોઠમાં શોષણ ઉપચાર કરવાના કહેલા છે; અને સર્ણિપાતથી થયેલો કુષ્ઠ અસાધ્ય છે એટલે તેમાં કોઈ જાતના ઉપચાર લાગુ પડતા નથી. રોગનું કારણ પ્રથમ જાણીને પછી પ્રતીકાર કરવાનો વિચાર કરવો.

કુષ્ઠવાળાના સામાન્ય ઉપચાર.

પક્ષાન્ પક્ષાન્ શોધનં પાચનં ચ

માસાન્ માસાન્ કારયેદ્રેચનં ચ ।

૧ છેદન. પ્ર૦ ૩ જી. ૨ તસ્યાદૌપથ્યમારમ્બ.

૬૭૭

હારીતસંહિતા.

તસ્માત્ કુષ્ઠે શોધનાય પ્રકર્ષાત્

પષ્ઠે પષ્ઠે માસ્યસ્ટમોક્ષણં ચ ॥

કોઠ રોગવાળાને દરેક પખવાડીએ શોધન (વમન વગેરે) ઔષધ અને પાચન ઔષધ આપવાં; દરેક મહિને વિરેચન આપવું; વળી કોઠ રોગવાળાના શરીરની અત્યંત શુદ્ધિ કરવાને દરેક છ મહિને રક્તમોક્ષ (શરીરમાંથી બગડેલું લોહી કાઢી નાખવારૂપ ઉપચાર) કરવો.

કુષ્ઠરોગમાં વમનાદિ ઉપચાર.

વાસાપટોલફલિનીલવણં વચા ચ

નિમ્બત્વચં કથિતમાશુ પિબેત્ કષાયમ્ ।

કુષ્ઠે કરોતિ વમનં મદનાન્વિતં ચ

કાથસ્તુ પાચનમયં મધુનાન્વિતશ્ચ ॥

અરડૂસો, પટોળ, ગઉંડા, સિંધવ, વજ, લીંમડાની છાલ, એનો ક્વાથ કરીને તેમાં મીંદળનું ચૂર્ણ નાખીને તે પીવાથી કુષ્ઠરોગવાળાને વમન થાયછે. અને એજ ક્વાથમાં મધ નાખીને પાવાથી તે કુષ્ઠરોગવાળાના દોષનું પાચન કરે છે.

વિરેચન અને રક્તમોક્ષ.

ફલત્રિકં ત્રિવૃહન્તી વિરેચકં મિષગ્વર ! ।

કાથો વચોષ્ણતોઘ્રેન પાને સ્યાદ્વિષગુત્તમ !

શાસ્ત્રપ્રશાસ્ત્રયોર્વેધ્યા શિરા શિરસિ ચૈવહિ ।

તતઃ પ્રયોજનીયં ચ કાથો લેહશ્ચ તૈલકમ્ ॥

હે ઉત્તમ વૈદ્ય ! હરડે, બડેડાં, આમળાં, નસોતર, દંતીમૂળ, વજ, એ ઔષધોનો ક્વાથ કરીને તે ક્વાથનું ગરમ પાણી પીવાથી વિરેચન થાયછે. કુષ્ઠરોગવાળાની હાથની, પગની તથા માથાની શિરાનો વેધ કરવો. પછી ક્વાથ, અવલેહ અને તેલની યોજના કરવી.

કોઠ ઉપર શુંક્યાદિ ક્વાથ.

શુળ્કીકણાસ્તદિરપાટલિકાપટોલી

મક્ષિષ્ઠદારુવિષ્ણિલ્વયવાનિકાનામ્ ।

૧ પંચકષાયા વમને મદનાન્વિતેષુ પ્ર૦ ૧ લી.

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય એતાલીસમો.

૬૭૧

વાસાફલલિકજલેન કષાયસિદ્ધઃ

પાનાન્નિહન્તિ મનુજસ્ય ચ કુષ્ઠદોષમ્ ॥

સુંઠ, પીપર, ખેર, પાકળ, પટોલ, મચ્છું, દેવદાર, અતિવિખ, ખીલી, જ્યાન, અરડૂસો, હરડે, બહેડાં, આમળાં, એ ઔષધોનો ક્વાથ પાણીમાં તૈયાર કરીને પીયો. તેથી મનુષ્યનો કોઈ નામે રોગ નાશ પામે છે.

વાસાદિ ક્વાથ.

વાસાવિડઙ્ગપિચુમન્દપટોલપાઠા-

શુળ્લીસુરેન્દ્રતરુમિર્દશમૂલપથ્યાઃ ।

કાથો નિહન્તિ ચ મરુત્પ્રભવં ચ કુષ્ઠં

ત્રિઃસપ્તકેઽહ્નિ મહૌષધમેવ યોજ્યમ્ ॥

અરડૂસો, વાયવિડંગ, લીમડો, પટોલ, પકાડમૂળ, સુંઠ, દેવદાર, દશ-મૂળ, હરડે, એ ઔષધોના ક્વાથમાં સુંઠનું ચૂર્ણ નાખીને એકલીસ દીવસ પીવાથી વાયુનો કોઈ નાશ પામે છે.

કુષ્ઠઉપર ભોજનાદિ પથ્ય.

નિત્યં છિન્નોદ્ગવાચૂર્ણં તસ્ય ક્વાથસમન્વિતમ્ ।

પીતં જીર્ણં ચ સમૃતં ભોજને ષષ્ટિકં પયઃ ।

હન્તિ કુષ્ઠાનિ સર્વાણિ સપ્તધાતુગતાનિ ચ ॥

અથ લેપનાનિ ।

ગળોનો ક્વાથ કરીને તેમાં ગળોનું ચૂર્ણ નાખીને નિત્ય પીયો. તથા તે ક્વાથ પચી ગયા પછી સાડી ચોખા, દૂધ અને ઘી ખાવાં. એ પ્રયોગથી સાતે ધાતુઓમાં રહેલા સર્વે પ્રકારના કોઈ મટે છે.

કુષ્ઠ ઉપર લેપ.

કાશ્મર્યદદ્રુમ્મથાપિ કુષ્ઠં નિશાદ્વયં કાંજિકપિષ્ઠમેતત્ ।

લેપે પ્રશસ્તં વિનિહન્તિ કુષ્ઠં વિચ્ચિચ્ચીસર્પકમંડલાનિ ।

પૃથ્વગજાકૃમિશત્રુરજન્યૌ સર્પપિકામગધામરિચાનિ ।

સંધવતક્રયુતં પરિપેષ્ય હન્તિ વિચ્ચિકમંડલકુષ્ઠમ્ ॥

દૂર્વાભયામગધજા ચ તથૈવ વાસા

કુષ્ઠં હુતાશમભયાકૃતમાલકં વા ॥

૬૭૨

હારીતસંહિતા.

પિષ્ઠાનિ તત્ર મધુકાઞ્જિકમૂત્રપિષ્ઠ-

લેપેન કુષ્ઠમપિ હન્તિ વિચર્ચિકાં ચ ॥

શીવણ અથવા પુષ્કરમૂળ, કુંવાડિયાનાં ખીજ, ઉપલેટ, હળદર, આંખાહળદર, એ સર્વને કાંઠા સાથે વાટીને તેનો લેપ કરવો એ હિતકારક છે. એ લેપથી કોઢ, વિચર્યિ, વીસર્પ, અને મંડલ (ચક્રમાં,) એ સર્વે નાશ પામે છે.

કુંવાડિયાનાં ખીજ, વાયવિડંગ, હળદર, આંખાહળદર, સરસવ, પીપર, મરી, સિંધવ, એ સર્વને છાશમાં વાટીને ચોપડવાથી વિચર્યિ અને મંડલ નામના કોઢ મટે છે.

દરો, હરડે, પીપર, અરૂસો, ઉપલેટ, ચિત્રો, હરડે, ગરમાળો, એ સર્વને એકઠાં વાટીને તેને મધ, કાંઠા કે ગોમૂત્રમાં વાટીને લેપ કરવાથી કોઢ તથા વિચર્યિકા મટે છે.

કુષ્ઠરોગમાં ધાવન.

વિસર્પદોષે પ્રોક્તાનિ ધાવનાનિ ચ કારયેત્ ॥

સૌવીરકરસેનાપિ ધાવનં ત્રિફલામ્બુના ।

વાતિક્રે ચૈવ કુષ્ઠે ચ પ્રશસ્તં કથિતં બુધૈઃ ॥

નિમ્બપત્રકષાયેન યષ્ઠીમધુકકલ્પિકતમ્ ।

દુગ્ધેન શીતલેનાપિ વિદાર્યાઃ કાથકેન વા ।

હન્તિ વાતોદ્ભવં કુષ્ઠં ધાવનં તુ મિષગ્વર ॥

અગ્નિમન્થપટોલાનિ માતુલુકદલાનિ ચ ।

સઠીપર્પટકઃ કાથઃ ધાવનં શ્લેષ્મરોગિણામ્ ॥

વિસર્પરોગમાં જે જે ધોવાનાં ઔષધો બતાવ્યાં છે તે તે આ કોઢ રોગમાં પણ યોગ્યવાં. કાંઠાથી અથવા ત્રિકૂળાના પાણીથી કોઢને ધોવા. એ ધોવાની ક્રિયા વાયુથી થયેલા કોઢમાં હિતકારક છે એમ પંડિતો કહે છે. હે વૈદ્યશ્રેષ્ઠ ! જેઠીમધનું કદક કરીને તેને લીમડાનાં પાંદડાંના ક્વાથમાં મેળવીને તે વડે ધોતું અથવા ઠંડા દૂધવડે અથવા વિદારીકંદના ક્વાથવડે, કોઢઉપર મેચન કરવાથી વાયુનો કોઢ મટે છે.

૧ ધાવનં હંતિ એવ ચ. પ્ર૦ ૩ જી. ૨ હંતિ કુષ્ઠં મહાધોરં ધાવનં ન પ્રશસ્યતે. પ્ર૦ ૧ લી.

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય એતાલીસમો.

૬૭૩

અરણી, પટોલ, ખીજોરાનાં પાંદડાં, પડકચુરો, પિત્તપાપડો, એ
ઔષધોનો ક્વાથ કરીને તેનું સેવન કરવાથી કફથી થયેલો કોઠ મટ છે.

વિપાદિકા ઉપર લેપ.

વિપાદિકાં નવનીતેન મર્દયિત્વા વિદાં વર ! ।

સ્વેદયિત્વાર્કપત્રૈશ્ચ મધુતૈલેન લેપનમ્ ॥

વિપાદિકા નામે કોઠ ઉપર માખણ ચોળવું. પછી, હે વૈદ્યશાસ્ત્ર
બ્રહ્મનારાઓમાં ઉત્તમ ! આકડાનાં પાનાંવડે તેનું સ્વેદન કરવું એટલે તે
ઉપર ગરમ કરેલાં આકડાનાં પાનાં મૂકીને પરસેવો આવવા દેવો. પછી
મધુનૈલ (મધુડાની ડાળીઓના તેલ) વડે લેપ કરવો.

ખદિરાદિ ક્વાથ.

खदिरनिम्बकदम्बकमेव तु ककुभपाटलिका च शिरीषकम् ।

कुटजकिंशुकशिशुकमोरटा वटकुटनटपिप्पलिपीलुकम् ॥

धवमुदुम्बरवेतसमेकतः कथितपानविधानघृतेन तु ।

सकलकुष्ठविनाशनकारकं भवति चेन्दुसमानवपुर्नरः ॥

ખેર, લીંબડો, કદંબ, સાદડ, પાડળ, સરસ વૃક્ષ, કડુ, ખાખર, સર-
ગવો, મોરટ (સેરડીનું મૂળ), વડ, અલ્લવો, પીપર, પીપુડી, ધાવડો,
ઉમૈડો (ગુલ્લર), નેતર, એ સર્વને એકત્ર કરીને તેનો ક્વાથ કરવો તથા તે
ક્વાથમાં ધી નાખીને વિધિપૂર્વક તે પીવું. તેથી સધળા પ્રકારના કોઠનો નાશ
થાય છે અને મનુષ્યના શરીરની કાંતિ ચંદ્ર સમાન થાય છે.

આરગ્વધાદિ ક્વાથ.

आरग्वधोधातकीकर्णिकारधवारुनैः सर्जककिंशुकानाम् ।

कदम्बनिम्बैः कुटजाटरूपैः खदिरेण युक्ताश्च तथैव मूर्चा ॥

मूलानि चैषामुपहत्य सम्यक् अष्टावશેષः कथितः कषायः ।

घृतेन तुल्यं प्रतिमानमस्य निहन्ति सर्वाणि शरीरजानि ॥

कुष्ठानि सर्वाणि विसर्पद्रुविचर्चिका हन्ति नरस्य शीघ्रम् ॥

इत्यारग्वधादિક્વાથः ।

ગરમાળો, ધાવડી, કરેણુ, ધાવડો, સાદડ, સળવૃક્ષ (રાળનું ઝાડ)
ખાખર, કદંબ, લીંબડો, કડુ, અરડૂસો, ખેર, મોરવેલ, એ સર્વનાં મૂળ
૫૭

૬૭૪

હારીતસંહિતા.

લાવીને તેનો સારી રીતે અષ્ટમાંશ પાણી શેષ રહેતાં લગી ક્વાથ કરવો. પૃષ્ઠી તે ક્વાથ થી સાથે માપ પ્રમાણે પીવાથી શરીર ઉપર થયેલા સધળા પ્રકારના કોઠ નાશ પામે છે. વળી વીસર્પ રોગ, દરાઝ, અને વિચારિકા રોગ, એ સર્વે પણ જલદીથી નાશ પામે છે.

અદિરાદિ ધૃત.

સ્વદિરકદરમૂર્વાચાલકં કર્ણિકારઃ

કુટજસપરિમદ્રારમ્બધા નીપદીપ્યાઃ ।

કથિતમપિ સમાંશં ચદૃતં પાનમસ્ય

વિનિહન્તિ સકલાન્વૈ કુષ્ઠવૈસર્પદર્પાન્ ॥

ખેર, ઘોળા ખેર, મોરવેલ, વીરણવાળો, કરેણુ, ઇંદ્રજવ, લીંમડો, ગરમાળો, કદંબ, અજમોદ, એ સર્વના ક્વાથમાં સમાન ભાગે થી નાખીને સિદ્ધ કરવું. એ પીવાથી સધળા પ્રકારના કોઠ અને વીસર્પરોગ મટે છે.

ભહ્માતકાદિ તેલ.

મહાતકઞ્ચૂષણમક્ષચૂર્ણં કુષ્ઠં ચ ગુજાલવણાનિ પંચ ।

ફલત્રિકં તૈલવિપાચિતાનિ ચાભ્યઞ્જનં હન્તિ ચ દદ્રુકુષ્ઠમ્ ॥

इति भल्लतकाद्यं तैलम् ।

ભીલામાં, મુંઠ, પીપર, મરી, બહેડાં, ઉપલેટ, ચણોઠી, સિંધવ, સંયળ વરાગડું, કાચલવણુ, ખીડલવણુ, હરડે, બહેડાં, આમળાં, એ સર્વનું ચૂર્ણ કરીને તેમાં તેલ નાખીને તેને પકવ કરવું. એ તેલ ચોળવાથી દાદર અને કોઠ નાશ પામે છે.

તિલતૈલ.

અશ્વત્થમૂલં હલિની સમજ્ઞા નિશાદ્વયં સર્ષપચિત્રકં ચ ।

સમૃક્કરાજં કટુતુમ્બિકા ચ કુષ્ઠં વિડક્કં મગધા ચ ચૂર્ણમ્ ॥

શ્નુહ્યર્કદુગ્ધેન વિપાચિતં તુ તૈલં તિલાનાં પરિપકમેતત્ ।

અભ્યઞ્જનં ચૈવ નરસ્ય નૂનં દદ્રૂણિ કણ્ઠૂનિ વિનાશયેષ્ઠ ॥

इति तिलतैलम् ।

ઘોળી કરેણું મૂળ, લાંગલી, મણ્ઠ, હળદર, આંબાહળદર, સરસવ, ચિત્રો, ભાંગરો, કડવી તુબડી, ઊપલેટ, વાયાવિંડંગ, પીપર, એ સર્વનું ચૂર્ણ કરીને તેને ચોરના તથા આકાશના દૂધમાં નાખી તેનું કલક કરવું. પૃષ્ઠી

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય એતાલીસમો.

૬૭૫

તેલના તેલમાં તે કલકને નાખીને તેને પરિપકવ કરવું. એ સિદ્ધ થયેલા તેલનું અભ્યંગન કરવાથી તે દાદર તથા ખસનો નાશ કરે છે.

હરિદ્રાદિ તેલ.

હરિદ્રા સમજ્ઞા સુરાહ્નં સચિત્રં
વિઙ્ગાનિ કૃષ્ણાં વિષાલાંબુ કુષ્ટમ્ ।
તથા લાઙ્ગલી ચક્રમર્દં ચ ગુઝા
વિશાલા તથારિષ્ટપત્રાણિ ચૈતત્ ॥
વિચૂર્ણં કૃતં ભાવિતં ચાર્કદુરધે
ન તૈલં વિષાચ્યં નરસ્યાતિશીઘ્રમ્ ।
હિતં લેપને કુષ્ટપામાવિચર્ચિ
નિહન્તિ તથેદં હરિદ્રાદિતૈલમ્ ॥

इति हारद्राद्यं तैलम् ।

હળદર, મજ્જા, દેવદાર, ચિત્રો, વાયવિઙ્ગ, પીપર, અતિવિખ, તુંબડીનાં બીજ, ઉપલેટ, લાંગલી, કુંવાડિયો, ચણોડી, ઇંદ્રવારણી, અરી-
ડાનાં પાંદડાં, એ સર્વેનું ચૂર્ણ કરીને તેને આકડાના દૂધનો પટ દેવો.
પછી તે પટ દીધેલું ચૂર્ણ તેલમાં નાખીને તેલ પકવ કરવું. એ તેલ
કોદવાળા પુરુષને ચોળવાથી જલદીથી ફાયદો કરે છે. આ હરિદ્રાદિ તેલ
કોદ, ખસ અને વિચર્યિ રોગનો નાશ કરે છે.

નિમ્બાદિ ઘૃત.

નિમ્બં પટોલં ચ કિરાતકં ચ જાતી વિશાલા સપુનર્નવા ચ ।
પયોદલાક્ષારસમેવ વાસા ત્રાયન્તિકા બિલ્વકકુષ્ઠયષ્ટિઃ ॥
સંચૂર્ણિતં ક્ષીરદધિસમેતં ઘૃતં વિપક્કં પરિષેચને ચ ।
હિતં ચ કુષ્ઠક્ષતદ્દુરકં પામાવિચર્ચીવિનિહન્તિ કણ્ઠમ્ ॥

इति निम्बाद्यं घृतम् ।

લીંબડાની છાલ, પટોલ, કરિયાતું, ગાઈનાં પાંદડાં, ઇંદ્રવારણી,
સાટોડી, મોચ, લાખ, અરડૂસો, ત્રાયમાણુ, બીડી, ઉપલેટ, જેઠીમધ, એ
સર્વેનું ચૂર્ણ કરીને તેમાં દૂધ તથા દહીં મેળવવું. અને તેમાં ઘી નાખીને

૧ વિશાલાંબુ. પ્ર૦૧ લી. વિષાલં ચ. પ્ર૦ ૩ જી. ૨ ધમ્યં. પ્ર૦૩ જી.

૬૭૬

હારીતસંહિતા.

પકવ કરવું. એ ધૂતતું સિયન કરવાથી (ચોપડવાથી) કોઢ, ક્ષત. દાદર, રક્ત, ખસ, નિયર્ચિ, અને ચેળ, એ સર્વે નાશ પામે છે,

ધોળા કોઢની ચિકિત્સા.

ધેત કોઢની સંપ્રાપ્તિ અને નિદાન.

પિત્તં ચ ત્વગ્ગતં ભૂત્વા ચાતેનૈવ સમીરિતમ્ ।

સરક્તં ચ પ્રકુપિતં કુરુતે પાણ્ડુરચ્છવિમ્ ॥

તચ્ચ શ્વિત્રમિતિ ક્ષ્યાતં તસ્ય ચ શૃણુ લક્ષણમ્ ।

અસાધ્યં કષ્ટસાધ્યં વા વિજ્ઞેયં તદ્વિષ્ઠગ્વરૈઃ ॥

ઈષદ્રક્તં ભવેત્ પાણ્ડુ સન્નિપાતાચ્ચ જાયતે ।

અસાધ્યં તચ્ચ સર્વાઙ્ગચિત્રં સ્નિગ્ધં તદેવ તુ ॥

પીત્તચ્છવિ પાણ્ડુરરુક્ષમેવ ત્વચાગતં સાધ્યતમં પ્રતીતમ્ ।

સંપાચનં શોધનમેવ શસ્ત્રં વિરેચનં રક્તવિમોક્ષણં ચ ॥

વાયુએ પ્રેરેલું પિત્ત ત્વચામાં જાયછે અને ત્યાં લોહીની સાથે મળીને વિદ્રાર પામે છે તેથી શરીરનો વર્ણ ધોળો થઈ જાયછે, તેને શ્વિત્ર કે ચિત્ર-કોઢ કરીને કહે છે. એ કોઢનાં લક્ષણ કહું તે સાંભળ. એ કોઢ અસાધ્ય છે અથવા કષ્ટસાધ્ય છે એમ ઉત્તમ વૈદ્યોએ જાણવું. જે શ્વિત્ર કોઢ સન્નિપાતથી ઉપજે છે તે લગાર લાલ અને ધોળો હોયછે. તે કોઢ અસાધ્ય જાણવો. વળી જે શ્વિત્રકોઢ સધજે અંગે વ્યાપી ગયો હોયછે તથા સ્નિગ્ધ હોયછે તે પણ અસાધ્ય જાણવો. જે કોઢનો વર્ણ પીળો તથા ધોળો હોયછે અને જે રક્ત હોયછે, તેમજ જે ત્વચાને વિષે રહેલો હોયછે તેને સાધ્ય જાણવો, એ કોઢવાળાને પાચન, શોધન અને વિરેચન ઔષધ આપવાં તથા તેનું રક્તમોક્ષણ કરવું એ પણ સાઈ છે.

સરેઠ કોઢના ઉપાય.

વાસાગુડ્ડુચીત્રિફલાકરઞ્જપટોલનિમ્બાર્જુનવેતસાનામ્ ।

કૃષ્ણાસમઙ્ગાસહિતં ચ કલ્કં પાને હિતં ચિત્રકમળડલે ચ ॥

હાદિરવાસકનિમ્બપટોલકૈર્ધ્રવયવાસકમેવ ફલત્રિકૈઃ ।

સકલકુષ્ઠવિસર્પકમળડલં વિજયતે મનુજસ્ય ચ પાણ્ડુરમ્ ॥

૧ પિત્તં ચૈવ ગદં. પ્ર૦ ૧ લી.

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય બેતાલીસમો.

૬૭૭

પાઠાવિડહ્નમગધાસુરદારુચિત્રં દદ્રુઘ્નરાત્રિયુગલં ચ તથા સમજ્ઞા ।
 કુપ્તં વચ્ચામધુકસૈન્ધવકાઞ્જિકેન પિપ્તં તુ મૂત્રકંસુધાજરસેન વાપિ ॥
 પ્રલેપને ચિત્રમથૈવ સિધ્ધમ વિનાશમાયાતિ ચ કણ્ડુકુપ્તમ્ ।
 ચિત્રચ્ચિકાં નાશયતે ચ કણ્ઢં વિસ્ફોટમાશુ પ્રતિસર્પણાનિ ॥

મૃદ્ધરાજો હરિદ્રા ચ દૂર્વાજાજીવિડહ્નકાઃ ।

કૃષ્ણાસ્તિલાશ્ચિત્રકાણિ તથૈવ હરિચન્દનમ્ ॥

મૂત્રેણ પેષિતં તત્તુ લેપનં ચિત્રકુપ્તિનિ ।

હન્તિ દદ્રૂણિ સિધ્ધમાનિ કુપ્તં કંઢ્વચિત્રચ્ચિકાઃ ॥

અરૂસો, ગજો, હરડે, બહેડાં, આમળાં, કરંજ, પટોલ, લીંબડો, સાદડ, નેતર, પીપર, મહાદ, એ સર્વનું કંઢ્વ કરીને પીવાથી ચિત્રકોઢ તથા મંડળકોઢવાળાને ફાયદો આપે છે.

ખેર, અરૂસો, લીંબડો, પટોલ, ધાવડો, ધમાસો, હરડે, બહેડાં, આમળાં, એ ઔષધનો ક્વાથ પીવાથી સધળા કોઢ, વિસર્પ, મંડળ, અને સફેદ કોઢ નાશ પામે છે.

પાહાડમૂળ, વાયવિડંગ, પીપર, દેવદાર, ચિત્રો, કુંવાડિયાનાં ખીન્ડ, હળદર, આંબાહળદર, મહાદ, ઉપચેટ, વજ, જોડીમધ, સિંધવ, એ ઔષધોને કાંઢમાં વાટવાં. પછી તેને ગાયનું મૂત્ર તથા થોરનાં પાંદડાંનો રસ એ બેમાં યુક્ત કરીને ચોપડવું. એ લેપ ચોષવાથી ચિત્ર કોઢ, સિંધમ નામે કોઢ, ખુજલી અથવા કડું નામે કોઢ, વિચર્યિકા, સાધારણ ખુજલી, વિસ્ફોટક, અને વીસર્પ એ સર્વે નાશ પામે છે.

ભાંગરો, હળદર, દરો, છૂં વાયવિડંગ, કાળા તત્ત, ચિત્રો, હરિચંદન, એ સર્વને ગાયના મૂત્રમાં બારીક વાટીને ચિત્રકુપ્તવાળાને તેનો લેપ કરવો. એ લેપથી દાદર (દરાઝ), સિંધમ કોઢ, ખુજલી, વિચર્યિકા, એ સધળાં નાશ પામે છે.

કુપ્તકોષર પથ્યાપથ્ય.

ન વિદાહીનિ ચામ્લાનિ વાતલાનિ તથૈવ ચ ।

જ્યરે પ્રોક્તાનિ પથ્યાનિ તાનિ ચાત્ર પ્રયોજયેત્ ॥

વ્રણેષુ કુપ્તરાજીષુ હિતમેવોપચારણમ્ ॥

૧ રુધિર. પ્ર૦ ૧ લી. સુધાર. પ્ર૦ ૪ થી.

૬૭૮

હારીતસંહિતા.

કોઠવાળાને વિદાહી એટલે પાચન થતાં દાહ કરે એવા પદાર્થ ખાવા પીવા આપવા નહિ; તેમજ ખાટા અને લાઘુ કરે એવા પદાર્થોનું તેણે સેવન કરવું નહિ. જ્વરવાળાને ખાવા પીવા વગેરેનાં જે પદ્ય કહેવામ આલ્યાં છે તે અહીં પણ યોજ્યાં. જે ઉપચાર વ્રણરોગવાળાને હિતકર છે તે ઉપચાર કોઠવાળાને પણ હિતકારક છે.

इति आत्रेयभाषिते हारीतोत्तरे तृतीयस्थाने कुष्ठ-

चिकित्सा नाम द्विवत्वारिंशोऽध्यायः ।

इति कायतन्त्रं समाप्तम् ।

त्रयश्चत्वारिंशोऽध्यायः ।

શાલાક્ય તંત્ર.

માથાના રોગની ચિકિત્સા.

માથાના રોગના હેતુ.

આત્રેય ઉવાચ ।

अतिभारातियोगेन अतितीक्ष्णोष्णभावतः ।

विनाभ्यङ्गेन वा शैत्यात् पित्तेनातिविशेषतः ।

ક્રિમિદોષેણ વા પુંસાં જાયતે ચ શિરોગદઃ ॥

આત્રેય કહે છે—માથે અતિશય ભાર ઉપાડવાથી, અતિશય તીક્ષ્ણ કે અતિશય ગરમ પદાર્થોનું સેવન કરવાથી, માથે તેલ ન ધાલવાથી, માથે દંડક બહુ લાગવાથી, અને વિશેષે કરીને અતિશય પિત્તથી કે કૃમિદોષથી માથાનો રોગ ઉત્પન્ન થાયછે.

માથાના રોગના પ્રકાર.

वातरक्तकफात् पित्तात् पित्तेनापि विशेषतः ।

सन्निपातेन विज्ञेयाः क्रिमिजाश्च तथा परे ॥

અર્ધશીર્ષવિકારશ્ચ દિનવૃદ્ધિકરાસ્તથા ॥

૧ હિતમેવોપચારિણામ્. પ્ર૦ ૧-૪.

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય ત્રેતાવીસમો.

૬૭૯

વાયુથી, લોહીથી, કફથી, પિત્તથી માયાનો રોગ થાયછે. તેમાં પિત્તથી વિશેષે કરીને થાયછે. વળી સન્નિપાતથી, તથા કૃમિદોષથી માયાના રોગ થાયછે. તેમજ અરધું માયું દુખવાનો રોગ જેને આધારીસી કહે છે તે તથા જેમ જેમ દિવસ ચઢતો જાય તેમ તેમ માયું વધારે વધારે દુખતું જાય, એવો દિનવૃદ્ધિરોગ પણ થાય છે. (એવી રીતે માયાના રોગ આઠ પ્રકારના છે.)

વાતશિરોરોગનાં લક્ષણ.

વાતેન રાત્રી ભવતે વ્યથા ચ અથાતુરસ્ય વ્યથતે શિરશ્ચ ।

સૌખ્યં લભેત્ સ્વેદનમર્દનેન વાતેન સા વિદ્ધિ શિરોરુજા ચ ॥

વાયુથી થયેલા માયાના રોગમાં રાત્રે પીડા થાય છે તથા રોગીનું માયું દુખે છે. માથે સ્વેદન ઉપચાર કરવાથી કે મર્દન કરવાથી રોગીને સુખ થાય છે. એવાં ચિન્હવાળા શિરોરોગને વાયુથી થયેલો જાણવો.

પિત્તશિરોરોગનાં લક્ષણ.

યસ્યોષ્ણમઙ્ગં ભવતે શિરોત્તિ-

ર્ધમે સતાપે ચ દિનેઽર્ધરાત્રી ।

સધૂમપિત્તઃ કટુકો બલાર્શઃ

શીતાત્સુખં વા, નિશિ સ્વાસ્થ્યમેતિ ॥

શીતાત્સુખં વા ભ્રમ एव તૃષ્ણા

સતીવ્રપિત્તાન્નવતે રુજા ચ ।

સૂર્યોદયે વા ભવતે દિનાન્તે

ભ્રમશ્ચ તૃષ્ણા ભવતે સુતીવ્રા ॥

જે માણસનું અંગ ગરમ રહે છે તથા ધામ થવાથી, તાપમાં ફરવાથી, દિવસે કે મધ્યરાત્રે માયું દુખે છે, વળી જેને ગરમ વરાળ સહિત પિત્તયુક્ત તીખો કે કડવો ગલ્લે પડે છે, અને જે હંડકથી સુખ પામે છે તથા રાત્રે જેને સાઈ લાગે છે, તેને પિત્તથી થયેલો માયાનો રોગ જાણવો. વળી જેને તીવ્ર પિત્તની પીડા સૂર્યોદયે કે સૂર્ય આથમતી વેળાએ થતી હોય, જેને ભ્રમ થતો હોય તથા અતિ તીવ્ર તરસ લાગતી હોય, તેને પિત્તથી થયેલો માયાનો રોગ સમજવો.

૬૮૦

હારીતસંહિતા.

કક્રશિરોરોગનાં લક્ષણ.

સજાઙ્ગમઙ્ગં ભવતે ચ શીતં સ્વેદેન યુક્તં શૂયુગં ચ શૂનમ્ ।

સદશ્યનેત્રં તપતે ચ તન્દ્રા કફોપદિષ્ટઃ શિરસો વિકારઃ ॥

જે મનુષ્યના અંગમાં જડતા હોય, અંગ દડાં લાગતાં હોય, શરીરે પરસેવો બહુ વળતો હોય, આંખોની બન્ને ભમરો સૂજેલી હોય, આંખોમાં અગન જળતી હોય તથા ધેન રહેતું હોય, તેને કક્રથી થયેલો માથાનો રોગ જાણવો.

લોહીથી થયેલા માથાના રોગનાં લક્ષણ.

રક્તેન નાસાપુટકેડપિ જાલં નિરેતિ શેષા વદને ચ તૃષ્ણા ।

રક્તાક્ષિમન્યા જડતા ચ यस્ય તમાહ રક્તોદ્ભવશીર્ષરોગમ્ ॥

જેના નાકમાંથી લોહીયુક્ત મળ નીકળતો હોય, મુખમાં તરસ ઘણી વાગતી હોય, આંખો રાત્રી થઇ ગઇ હોય, ડોકાની પાછલી સિરા જડ થઇ ગઇ હોય, તે પુરૂષને લોહીથી માથાનો રોગ છે એમ જાણવું.

સન્નિપાતથી થયેલા માથાના રોગનાં લક્ષણ.

મધ્યં પ્રદૂષ્ય પ્રતનોતિ પીડાં નાસાપરિસ્ત્રાવિ જલં તથા ચ ।

સજાઙ્ગમોહશ્વસનં ચ यस્ય સા સન્નિપાતાદ્ભવતે શિરોડર્તિઃ ॥

માથાના મધ્યમાં રહેલા પદાર્થને બગાડીને વાતાદિ ત્રણે દોષ માથામાં પીડા ઉત્પન્ન કરે છે તથા નાકમાંથી પાણી ઝરે છે; વળી માથું જડ થઈ જાય છે અને રોગીને મોહ તથા શ્વાસ થાય છે આવા પ્રકારનો માથાનો રોગ સન્નિપાતથી થયેલો છે એમ જાણવું.

કૃમિથી થયેલા માથાના રોગનાં લક્ષણ.

યસ્યાતિમાત્રં શિરસિ પ્રતોદઃ વિભજ્યમાનેડપિ ચ મસ્તકાન્તે ।

બ્રાણે પરિસ્ત્રાવિ સરક્તપૂયં ક્રિમિપ્રસૂતા ચ શિરોવ્યથા ચ ॥

જે પુરૂષના માથામાં સોયો ઘેરાયતી હોય એવી અતિશય વેદના થાય છે, માથાનાં લમણાં જાણે ફાટી જતાં હોય તેમ દુખેછે, તથા નાકમાંથી લોહી અને પડ વેહે છે. એ માથાના રોગને કૃમિઓથી ઉત્પન્ન થયેલો જાણવો.

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય ત્રેતાલીસમો.

૬૮૧

બીજા માથાના રોગનાં કારણો.

ક્રોધાચ્છેકાદ્ભવેશ્ચાન્યા વ્યાયામેऽતિશ્રમેષુ ચ ।
 સા વાતેન શિરઃપીડાં નૌરુજાં ચ નૃણામપિ ॥
 અતિલેશ્વનપાઠેન તથા સૂક્ષ્માન્નિરીક્ષણાત્ ।
 દૂરદષ્ટેક્ષણેનાપિ વેદના વાતરક્તજા ॥
 નાસિકાર્દ્ધે વ્યથા તસ્ય વ્યથા મ્નુયુગલે ભવેત્ ।
 નીલં કૃષ્ણં ચ પશ્યેત વેદના મસ્તકે ભવેત્ ॥
 ન રક્તેન વિના પિત્તં રક્તં પિત્તેન ચાલ્યતે ।
 ન પિત્તેન શિરોઽતિઃ સ્યાત્ પિત્તં વાતેન ચાલ્યતે ॥

ક્રોધ વખત ક્રોધથી કે શોકથી માથું દુખે છે; કોઈવાર અતિશય કસરત કરવાથી કે અતિ શ્રમ કરવાથી માથું દુખે છે. એવી રીતે નીરોગી માણસને પણ માથાની પીડા થાય છે ત્યારે તે વાયુથી થયેલી છે એમ જાણવું. અતિશય લખવા અણુવાથી, અતિશય ઝીણી વસ્તુ જોવાથી, તથા દૂર નજર કરીને જોવાથી વાયુ તથા રક્તથી થયેલી માથાની વેદના થાય છે. એવી વાતરક્તની વેદના થાય છે ત્યારે અરધા નાક ઉપર તથા આંખની ખાતે બમરોમાં પીડા થાય છે, આંખે નીચ તથા કાળા રંગ દેખાય છે અને માથામાં પણ પીડા થાય છે. માથાના રોગમાં રક્તવિનાનું પિત્ત હોતું નથી, તથા પિત્તને લાધે લોહી ચલાય-માન થાય છે, તેમજ પિત્તવિના માથું દુઃખતું નથી તથા વાયુ પિત્તને ચલાયમાન કરે છે.

માથાના રોગની ચિકિત્સા.

તસ્માદ્દશ્યેऽપ્યુપચારં શૃણુ મેષજલક્ષણમ્ ।
 સ્વેદઃ પ્રલેપનં નસ્યં પાનાશ્ચક્લં ચ મર્દનમ્ ॥
 સ્વેદનં વાતકફજે ચાભિઘાતે તથા પુનઃ ।
 પિત્તજે રક્તજે વાપિ ન કુર્યાત્ સ્વેદનં તયોઃ ॥
 રક્તજે ચ શિરા વેધ્યા પિત્તજે વાપિ કુત્રચિત્ ॥

એટલા માટે હું માથાના રોગના ઉપચાર કહું છું. માટે તે ઉપ-ચારમાં યોગ્યવાનાં ઔષધોનું લક્ષણ કહું તે સાંભળ. સ્વેદ, લેપન, નસ્ય,

૧ સરુજે ચ નૃણામપિ, પ્ર૦ ૧ લી.

૬૮૨

હારીતસંહિતા.

પાન (ક્વાથાદિકતું), શરીરે ચોળવાનું ઔષધ, મર્દન, એવા ઉપાય માથાના રોગમાં ચોળવા. વાયુ તથા કફથી થયેલા માથાના દરદમાં તથા વાગવાથી થયેલા માથાના રોગમાં સ્વેદન ઉપચાર કરવા. પણ પિત્તથી કે રક્તથી માથાનું દરદ થયું હોય તો તેમાં સ્વેદન ઉપચાર કરવા નહિ. રક્તથી થયેલા માથાના દરદમાં શિરાવેધ કરવો. તેમ કોઈવાર પિત્તથી થયેલા માથાના રોગમાં પણ શિરાવેધ કરવાને હરકત નથી.

સ્વેદન ઉપચાર.

કોકિલાક્ષા ચ તર્કારી કંટુકા નિમ્બપત્રકૈઃ ।

શોભાઞ્જનકપત્રૈસ્તુ કાથવાષ્પેણ સ્વેદયેત્ ।

અમીષાં ચ પ્રલેપેન સૌખ્યં ચાસ્ય પ્રજાયતે ॥

એખરે, અરણી, કુટકી, લીંમડાનાં પાંદડાં, સરગવાનાં પાંદડાં, એ સર્વનો ક્વાથ કરીને તેની વરાળ આપીને માથે સ્વેદ કાઢવો, એજ ઔષધોના લેપથી મનુષ્યને મુખ્ય ઉપજે છે.

પિત્તશિરોરોગ ઉપર લેપ.

સંશીતપરિપેકૈશ્ચ યટ્થીમધુકચન્દનૈઃ ।

કેસરૈર્માતુલુઙ્ગૈશ્ચ પિત્તજે શીતલેપનમ્ ॥

કદમ્બાર્જુનશીયુશ્ચ લેપનાથે ભિષગ્વર ! ॥

પિત્તથી થયેલા માથાના રોગ ઉપર હંડા પદાર્થોનું સિંચન કરવું. જીંદીમધ, ચંદન, કેસર, ઓળેઈ, એ પદાર્થોના હંડા લેપ કરવા. હે વૈદ્યશ્રેષ્ઠ! કંદઅની છાલ, સાદડની છાલ તથા સરગવાની છાલનો લેપ કરવો.

શિરોરોગ ઉપર નસ્ય પ્રયોગ.

ગુડેન નાગરા વાપિ પથ્યા વાપિ ગુડેન વા ।

ગુડશોભાઞ્જનરસૈર્નસ્યયોગાન્ પૃથક્ પૃથક્ ॥

નસ્યેન વાતસંભૂતા શિરોર્ડિત્તિશ્ચોપશાસ્યતિ ।

મરિચં કટ્ફલં પથ્યા મૂત્રેણોષ્ણોદકેન વા ॥

નસ્યં કફોદ્ભવે ઘોરે શિરોરોગે ભિષગ્વર ! ।

વચામધુકસારં વા મૂલં વા ગિરિકાર્ણિકમ્ ।

નસ્યપ્રયોગે વિહિતં સન્નિપાતે શિરોગદે ॥

૧ કટુતુંબીનિષ્પત્તકૈઃ. પ્ર૦ ૩ જી. કટુકાલા બુપત્તકૈઃ. પ્ર૦ ૪ થી.

તુટીયસ્થાન-અધ્યાય ત્રેતાવીસમે.

૬૮૩

વન્ધ્યાકર્કોટકીમૂલં શીતમુષ્ણેન ચારિણા ।

મિતં નસ્યે પ્રયુજ્ઞીત ક્રિમિજે ચ શિરોગદે ॥

અથ તૈલમ્ ।

ગોળની સાથે સુંઠનું અથવા ગોળની સાથે હરડેનું, અથવા ગોળની સાથે સરગવાના રસનું નસ્ય આપવું. એ ત્રણ જૂદા જૂદા નસ્યના પ્રયોગ છે. નાકમાં ઓપધ નાખવાના એ પ્રયોગથી વાયુથી થયેલી માથાની પીડા શમે છે. મરી, કાચફળ, હરડે, એ ઓપધના ચૂર્ણને ગાયના મૂત્ર સાથે અથવા ગરમ પાણી સાથે મેળવીને નસ્ય આપવું. હે વૈદ્યોત્તમ ! કદ્ધી ઉત્પન્ન થયેલા બયાનક માથાના રોગમાં એ નસ્ય હિતકારક છે.

વજ્ર અથવા જેડીમથનો શીરો, અથવા ગરણીનું મૂળ, એ ત્રણમાંથી ગમે તેનું નસ્ય આપવાથી સન્નિપાત સંબંધી માથાનો રોગ મટે છે.

વાંઝણી કંકોડીનું મૂળ ગરમ પાણી સાથે વાટીને તે ઠંડું થાય ત્યારે માપ પ્રમાણે નાકમાં નાખવાથી કૃમિથી ઉપજેલા માથાનો રોગ મટે છે.

પદ્ધિદુક તેલ.

મૃક્કરાજરસં ચૈકં દ્વિભાગં કાઞ્જિકેન ચ ।

શોખાઞ્જનં ભાગત્રયં રસં તત્ર ચિનિશ્ચિપેત્ ॥

સૌવીરકરસં પંચ ષડ્ભાગં તુલ્બિકારસમ્ ।

શુળ્લી સૈન્ધવમમ્લીકા પટોલં વાસકં શિવા ॥

અમયા સુરસા ચૈવ તૈલં ચ ચતુરંશકમ્ ।

પાચિતં તત્તુ નસ્યેન યોજયેચ્ચ ષડ્વિન્દુકમ્ ॥

તથૈવ મસ્તકાખ્યજ્ઞે હિતં સ્યાત્ કર્ણપૂરકે ।

હિતં વાતાદિજે રોગે શિરોઽર્ત્તૌ ક્રિમિજે તથા ॥

इति षड्विन्दुकं नाम तैलम् ।

ભાંગરાના રસનો એક ભાગ, કાંછના બે ભાગ, સરગવાના રસના ત્રણ ભાગ, જવની ખાટી કાંછના પાંચ ભાગ, તુંબડીના રસના છ ભાગ, એ સર્વ એકઠાં કરીને તેમાં ચાર ભાગ તેલના નાખવા. પછી તેમાં સુંઠ, સિંધવ, આમલી, પટોલ, અરડૂસી, આમળાં, હરડે, અને તુળસી એ ઓપધોનું કદક કરીને નાખવું. પછી એ તેલને પકવ કરવું. એ ષડ્વિન્દુક

૬૮૪

હારીતસંહિતા.

નામે તેલ કહેવાયછે તેને નાકમાં નાખવાથી માથાના રોગ મટે છે. વળી એ તેલ માથે ઓળવામાં તથા કાનમાં પૂરવામાં ફાયદાકારક છે. વાયુ વગેરેથી થયેલા માથાના રોગમાં તથા કૃમિથી થયેલા માથાના રોગમાં એ તેલ હિતકારક છે.

ખિંદુત્રય તેલ.

પટોલકં પક્ષપલાશબીજં કરજ્જીવીજસ્ય વિભીતિકાનામ્ ।

પુટેન તૈલં પરિસ્તૃત્ય ધીમન્ ! વિન્દુત્રયં નસ્યવિધૌ પ્રયોજ્યમ્ ।

નિહન્તિ કુષ્ઠં ક્રિમિજં વિકારં શિરોગદં સૂર્યે દ્વાંધકારમ્ ॥

इति विन्दुत्रयं तैलम् ।

પટોલનાં ખીજ, પાકા પલાશનાં ખીજ, કરંજનાં ખીજ, બેહેડાનાં ખીજ, એ સર્વને તેલના પટ આપવા. પછી તેને પીલીને અથવા કચરીને પાણીમાં નાખી ઉકાળી પાણી ઉપર જે તેલ આવે તે લેઈ લેવું. એવી રીતે તેલ કાઢીને તેનાં નાકમાં ટીપાં નાખવાં. હે પ્રુદ્ધિમાનુ વૈદ ! એને ખિંદુત્રય નામે તેલ કહે છે. એ ઉપરથી નાકમાં તેનાં ત્રણ ટીપાં નાખવાં એમ સમજવું. જેમ સૂર્ય અંધકારનો નાશ કરે છે તેમ એ તેલ ક્રોધ રોગને તથા કૃમિથી થયેલા માથાના રોગને નાશ કરે છે.

કુષ્ઠાદિ ધૂત.

કુષ્ઠં ચ ચટ્ટીમધુકં ચ લાક્ષા પટોલજાતીસુરસારસં ચ ।

વિપાચિતં તન્નવનીતકં ચ ઘૃતેન નસ્યં ચ સરસ્તપિત્તે ।

સશર્કરાયુક્તમિદં ચ ગવ્યં દિવા પ્રવૃદ્ધિપ્રભવે ચ દોષે ।

ઉપલેટ, જેઠીમધ, લાખ, પટોલ, ગર્દનાં પાંદડાંનો રસ, તુળસીનો રસ, એ સર્વમાં માખણ નાખીને તેનું ધી યતાં મુધી પકવ કરવું. એ ધીનાં ટીપાં નાકમાં નાખવાવડે રક્તપિત્તથી થયેલા માથાના રોગને મટાડે છે. તેમજ એ ધીમાં સાકર નાખીને ઉપયોગમાં લેવાથી તે દિવા પ્રવૃદ્ધિ (જેમ જેમ દાહડો ચઢેતો જાય તેમ તેમ માથું વધારે વધારે દુખતું જાય અને દિવસ નમતો જાય તેમ તેમ માથું નરમ પડતું જાય એવો રોગ) થી થયેલા માથાના રોગને મટાડે છે.

૧ પટોલકં પાક્ષપલાશબીજ. પ્ર૦ ૩ જી. કેટલી પ્રતોમાં આ પહેલું ચરણ નથી. ૨ આ ચરણ ધણીક પ્રતોમાં નથી.

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય ત્રેતાલીસમો.

૬૮૫

લાક્ષારસાદિ ધૃત.

લાક્ષારસં ચન્દનયષ્ટિકાનાં પટોલધાત્વીફલશર્કરાણામ્ ।

વધિ સદુગ્ધં નવનીતકં ચ વિપાચિતે નસ્યવિધૌ પ્રયુજ્યતે ॥

મૃદોપશક્લક્ષતજક્ષયે વા દિનાભિવૃદ્ધિપ્રભવેऽપિ દોષે ॥

इति लाक्षादिघृतम्

લાખનો રસ, ચંદન, જેડીમધ, પટોલ, આમળાં, સાકર, એ સર્વેની સાથે દહીં, દૂધ અને માખણ એકઠાં કરવાં. પછી તેનું ધી થાય ત્યાં- સુધી તેનો પાક કરવો, અને પછી તેનાં ટીપાં નાકમાં નાખવાં. એ નસ્યથી આંખ ઉપરની ભ્રમરો દુઃખતી હશે તે રોગ, લમણ દુખવાનો રોગ, લોહીના વિકારથી દુખતું માથું, ક્ષયથી થયેલો માથું દુખવાનો રોગ, દિવસ વૃદ્ધિ થવાથી માથું દુખવાનો રોગ, એ સર્વે મટી જાયછે.

कुङ्कुमादि धृत.

कुङ्कुमं यष्टिमधुकं कुष्ठं च शर्करासमम् ।

पक्कं च नवनीतेन घृतं नस्ये प्रयोजयेत् ॥

नश्यन्ति पित्तजा रोगा दिनवृद्ध्योપवર્तनात् ।

अर्धशीर्षविकારश्च प्रशમं याति सत्त्वरम् ॥

કેસર, જેડીમધ, ઉપલેટ, સાકર, એ સર્વેની સાથે માખણ મેળવીને અગ્નિઉપર તેને પકવ કરી ધી કરવું. એ ધીને નાકમાં નાખવાથી પિત્ત- સંબંધી માથાના રોગ, દિવસ વધવાની સાથે વધતો જતો દિનવૃદ્ધિ નામે માથાનો રોગ, અને આધાસીસીનો રોગ, એ સર્વે થોડી વારમાં શમી જાયછે.

इति आत्रेयभाषिते हारीतोत्तरे तृतीयस्थाने शिरोरोग-

चिकित्सा नाम त्रयश्चत्वारिंशोऽध्यायः ।

૬૮૬

હારીતસંહિતા.

चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ।

આંખની બ્રમરના દોષની ચિકિત્સા.

બ્રૂદોષના હેતુ.

આત્રેય ઉવાચ ।

अतिपठनशीलस्य सूक्ष्मवस्त्रेक्षणेन वा ।
 दूरालोकेन चोष्णेन भूदोषश्चोपजायते ॥
 रक्तवाताश्रितो दोषः पित्तेन सह मूर्च्छितः ।
 स्रव्यथा च प्रभवति नासावंशोद्भवा शिरा ॥
 व्यथते चोष्णवेलासु शीतेन स्याद्विशेषतः ।
 नेत्राग्नेनीलपीतानि मण्डलानि च पश्यति ॥
 तस्यादौ च क्रियां कुर्याच्छिरा वेध्या प्रयत्नतः ।
 पूर्वाक्तं स्वेदनं कार्यं नस्ये षड्विन्दुकादिकम् ॥

આત્રેય કહેછે,—જે મનુષ્યને ઘણું વાંચવાનો અભ્યાસ છે તથા જે સૂક્ષ્મ વસ્ત્રને જોવાના ધંધાવાળો છે, તેમજ જેને દૂર નજર કરીને જોવું પડે છે તથા જે તાપમાં ચાલે છે, એ વગેરે કામ કરનારને આંખની બ્રમરમાં રોગ ઉપજે. રક્ત અને વાયુમાં રહેલો દોષ પિત્તની સાથે મળે છે ત્યારે બ્રમરમાં રોગ ઉપજે છે. એ રોગ થાય છે ત્યારે આંખની એ બ્રમરો તૂટી પડતી હોય તેવી વેદના થાય છે. તથા નાકની ઝાંડીની સિરામાં ગરમીની વખતે પીડા થાય છે તથા હંડકથી વળી વધારે પીડા થાય છે. એ રોગવાળાની આંખો આગળ ક્ષીણાં પીળાં કુંડાળાં દેખાય છે. એ રોગવાળા જાપર પ્રથમ એવી ક્રિયા કરવી કે, ઘણી સાવધાની રાખીને તેનો સિરાવેધ કરવો. પછી પાછળ માથાના રોગમાં જે સ્વેદન ઉપચાર કહ્યા છે તે કરવા તથા ષડ્વિંદુ તેલ જે પાછળ કહેવામાં આવ્યું છે તેનું નસ્ય આપવું.

देवदार्पादि धृत.

देवदारु रजनी घनं सटी पुष्करं कुटजबीजमागधी ।
 कुष्ठरोध्रचविकायवासकं काथितं च पुनरेव विन्नुतम् ॥

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય ચુમાલીસમો.

૬૮૭

તત્ર ગુમ્ગુલુવિનિક્ષિપેત્ પુનઃ શુણ્ઠિસૈન્ધવફલત્રિકં હિતમ્ ।
 ચૂર્ણિતં દધિપયોવિમિશ્રિતં પાચિતં ચ નવનીતકં ચ તત્ ॥
 સિદ્ધમેવ વિદધીત શીતલં શર્કરાયુતમિદં તુ નસ્યકમ્ ।
 નસ્યકર્મ શિરસો રજાપદં ભૂલલાટભુજશઙ્ખમૂલકમ્ ॥
 શીર્ષરોગમપિ ચાર્ધશીર્ષકં તોદને ચ વિહિતે ન કેવલમ્ ।
 કર્ણરોગમપિ વારચત્પિ દેવદારુજઘૃતં પરં સ્મૃતમ્ ॥

દેવદાર, હળદર, મોથ, પડકચુરો, પુષ્કરમૂળ, ઈંદ્રજવ, પીપર, ઉપલેટ, લોધર, અવક, ધમાસો, એ સર્વનો ક્વાથ કરવો અને ક્વાથ થાય ત્યારે તે ગાળી લેવો. એ ક્વાથમાં શુગળ નાખવો તથા સુંક, સિંધવ, ત્રિફળા, એ ઔષધોનું ચૂર્ણ કરીને તેમાં દહીં તથા દૂધ મેળવીને તે નાખવું. પછી તેમાં નાખણ નાખીને તેનો ધી યતાંસુધી પાક કરવો. ધી તૈયાર થાય ત્યારે તેને ઠુંડું પડવા દેઈ ધી ગાળી લેવું. એ ધીમાં સાકર મેળવીને તેનું નસ્ય આપવું. એ નસ્ય માથાના રોગને મટાડે છે. આંખની ભ્રમર, કપાળ, લુન્ઝ અને લમણા સંબંધી માથાનો રોગ એ નસ્યથી મટે છે. આધાસીસી પણ એથી મટે છે. માથામાં સોયો ઘેાડાવા જેવી વેદના યતી હોય તે એ ધી સુંઘવાથી મટે છે, એટલુંજ નહિ, પણ કાનના રોગ પણ એ ધીથી મટે છે. આ ધીને દેવદાર્વાદિ ધૂત કહે છે. એ ધી ઘણું શ્રેષ્ઠ છે.

તાંબૂલાદિ નસ્ય.

તામ્બૂલપત્રસ્ય રસં વિઢઙ્ગં સિન્ધૂદ્રવં હિઙ્ગુ ગુડેન યુક્તમ્ ।
 જલેન પિપ્તું વિહિતં ચ નસ્યં મૂશહ્લદોષાંશ્ચ કિમીન્નિહન્તિ ॥

નાગરવેલના પાનનો રસ, વાયવિડંગ, સિંધવ, હિંગ, ગોળ, એ સંઘળાને પાણીમાં વાટીને તેનું નસ્ય આપવાથી આંખની ભ્રમરના તથા લમણાના રોગ મટે છે. અને કૃમિથી ઉપજેલો માથાનો રોગ પણ મટે છે.

इति आत्रेयभाषिते हारीतोत्तरे तृतीयस्थाने ब्रूदोष-
 चिकित्सा नाम चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ।

૬૮૮

હારીતસંહિતા.

પંચચત્વારિંશોઽધ્યાયઃ ।

નાકના રોગની ચિકિત્સા,
નાકના રોગના હેતુ તથા લક્ષણો.
આત્રેય ઉવાચ ।

નાસારોગો ભવેદ્દીમન્! ક્રિમિજો દોષજઃ પુનઃ ।
રક્તજશ્ચ મિષકશ્ચેષ્ટ! લક્ષણં ચ શૃણુશ્વ મે ॥
વાતાચ્છિરોઽર્તિઃ શોફશ્ચ સદાઘં ચાતિપૈત્તિકમ્ ।
કફજે સઘનં શીતં ક્રિમિજેઽસુકપૂયઘાહનમ્ ॥

આત્રેય કહે છે.—હે બુદ્ધિમાન વૈદ્ય! નાકના રોગ વાતાદિક
કૃમિથી, દોષથી, તથા લોહીના વિકારથી થાયછે. હે ઉત્તમ વૈદ્ય! હવે
એ રોગનાં લક્ષણો હું તને કહું તે તું સાંભળ. વાયુથી થયેલા નાકના રોગમાં
માથું દુખે છે તથા નાકમાં સોજો આવે છે; પિત્તથી થયેલા નાકના
રોગમાં બળતરા અજે છે; કફથી થયેલા નાકના રોગમાં ઘાટો અને ઠંડો
કફ વેહે છે; કૃમિથી થયેલા નાકના રોગમાં લોહી અને પર વહે છે.

નાકના રોગમાં નસ્યાદિ ઉપાય.

નાસાપાકે ગુડશુળ્ક્યા વાતિકે નસ્યમેવ ચ ।
શર્કરાઘૃતયષ્ઠ્યા ચ પૈત્તિકે નસ્યમેવ ચ ।
શ્લેષ્મિકે સુરસાવાસારસેન વિહિતં ચ તત્ ॥
વિડક્કહિહ્નુભગધાઃ ક્રિમિદોષે હિતા મતાઃ ।
રક્તજેઽસૃગ્વિરેકશ્ચ શિરોરોગ ઉપક્રમઃ ॥

વાયુથી થયેલા નાકના રોગમાં ગોળ અને સુંઠનું નસ્ય આપવું;
પિત્તના રોગમાં સાકર, ધી અને જોડીમધનું નસ્ય આપવું; કફના રોગમાં
તુળસી અને અરડૂસાના રસવડે નસ્ય આપવું; કૃમિથી થયેલા નાકના
રોગમાં વાયવિડંગ, હીંગ, તથા પીપરનું નસ્ય આપવું. લોહીથી થયેલા
નાકના રોગમાં લોહીનું વિરેચન કરવું. લોહી નીકળી જવા દેવું, તથા
માથાના રોગમાં જે ઉપચાર કહ્યા છે તે કરવા.

इति आत्रेयभाषिते हारीतोत्तरे तृतीयस्थाने नासारोग-
चिकित्सा नाम पंचचत्वारिंशोऽध्यायः ।

तृतीयस्थान-अध्याय छेताक्षीसमे.

६८६

षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ।

धृद्रुमे रोगिनी चिकित्सा.

धृद्रुमे रोगिनां लक्षणम्.

आत्रेय उवाच ।

केशघ्नस्य चिकित्सां तु शृणु हारीत ! साम्प्रतम् ।
 रुक्षं सपाण्डुरं वातात्पित्ताद्रुक् सदाहकम् ॥
 कफान्वितं भवेत् क्षिग्धं रक्तात्पाकं व्रजेद्धि तत् ।
 सन्निपातेन सदृशं जायते सर्वलक्षणम् ॥
 गुडेन सुरसाशुण्ठीमातुलुङ्गरसेन तु ।
 केशघ्ने वातसम्भूते धावनं च प्रशस्यते ॥
 त्रिफलावचारोहितं गुडेनापि प्रपेषितम् ।
 धावनं कफसम्भूते चैन्द्रलुमे प्रशस्यते ॥
 पैत्तिके च हितं दुग्धं नवनीतान्वितं तथा ।
 सिताशिवाफलं यष्टी पैत्तिके धावनं मतम् ॥
 भृङ्गराजरसं ग्राह्यं शृङ्गवेररसं तथा ।
 सौवीरकरसेनापि तिलान् पिष्ट्वा प्रलेपनम् ।
 पश्चात्कार्यं पुरुषेण क्लानमुष्णेन वारिणा ॥
 ध्वार्जुनकदम्बस्य शिरीषमपि रोहितम् ।
 काथमेषां शिरोदद्रून् शमयेदिन्द्रलुप्तकम् ॥
 कुरबकस्य पुष्पेन जपायाः कुसुमेन च ।
 घृष्टस्य चैन्द्रलुप्तस्य कृतमेव निवारणम् ॥
 पैत्तिकानि च लिङ्गानि दृष्ट्वा दुग्धेन धावनम् ।
 शीतलानि प्रदेयानि पैत्तिके च विधीयते ॥

धनूरपत्राणि च मागधीनां निशाविशालागृहधूमकुष्ठम् ।

घृतेन युक्तं च जलेन पिष्टं शिरः प्रलितं क्षतवारणं स्यात् ॥

૬૯૦

હારીતસંહિતા.

પિત્તકૃતે દાઘયુતે ચ રોગે પટોલપત્રં પિચુમન્દકં વા ।
 તથામલકયાઃ ફલમેવ પિષ્ઠા ઘૃતેન સ્પર્શેન પ્રલેપનં ચ ॥
 નિવાર્યતે મસ્તકજં ક્ષતં ચ શિરોઽર્તિસંઘાન્ વિનિહન્તિ ચૈતત્ ।
 ગજેન્દ્રદન્તસ્ય મર્ષી ગૃહીત્વા પ્રલેપનં વા નવનીતકેન ॥
 તિલાર્કમહ્લાતકદગ્ધમાપક્ષારસ્ય લેપો નવનીતકેન ।
 સર્પિશ્ચ ક્ષારશ્ચ તથા પ્રયોગાત્ સત્વાટકે કેશચયં કરોતિ ॥

આત્રેય કહેછે.—હે હારીત ! કેશને નાશ કરનારા ઇંદ્રલુપ્ત રોગની ચિકિત્સા હવે તું સાંભળ. વાયુથી થયેલા ઇંદ્રલુપ્ત રોગમાં ખરી ગએલા વાળની જગેએ માથું લૂપું અને ધોળું હોય છે; પિત્તથી થયેલા રોગમાં સતું હોય છે અને લાં દાઢ થાય છે; કફથી સ્નિગ્ધ થાય છે તથા લોહીથી તે પાકે છે. સનિષાતથી થયેલો ઇંદ્રલુપ્ત રોગ હોય તો તે સવળાં લક્ષણ એકઠાં માલમ પડેછે.

ઇંદ્રલુપ્ત રોગના ઉપાય.

વાયુથી થયેલા ઇંદ્રલુપ્ત રોગમાં ગોળ તથા તુળસીના રસવડે માથું ધોવું. અથવા બીજેરાના રસમાં સુંઠ નાખીને તેવડે માથું ધોવું. એ એ ઉપાય હિતકારક છે.

હરડે, ખેહડાં, આમળાં, વજ, રક્તરોહિડો, એ સર્વને ગોળની સાથે વાટીને તેના પાણીનું માથે સ્થિત કરવું; કફથી થયેલા ઇંદ્રલુપ્ત રોગમાં એ ઉપાય સારો છે.

પિત્તથી થયેલા ઇંદ્રલુપ્ત રોગમાં માખણ સહિત દૂધ કાયદાકારક છે. સાકર, આમળાં, જીંદીમધ, એ સર્વને વાટીને તેવડે માથું ધોવું એ પણ પિત્તના ઇંદ્રલુપ્તને મટાડે છે.

ભાંગરાના રસમાં અથવા આદાના રસમાં, અથવા જવની કાંછનાં રસમાં તલ વાટીને તે માથે ચોપડવા. અથવા એ ત્રણ રસ એકઠા કરી તેમાં તલ વાટીને તેનો માથે લેપ કરવો. પછી પુરૂષે ગરમ પાણીવડે સ્નાન કરવું. એથી ઇંદ્રલુપ્ત રોગ મટે છે.

ધાવડો, સાદડ, કદંબ, સરસ, રોહિડો, એ વૃક્ષોની છાલ લાવીને તેનો ક્વાથ કરવો. એ ક્વાથ માથાની દરાઝ તથા ઇંદ્રલુપ્ત રોગ, એમને મટાડે છે.

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય સડતાલીસમો.

૬૬૨

રાતા કાંટાસળિયાનાં ફૂલ તથા જાસવંદનાં ફૂલ લેઈને તેવડે ઇંદ્ર-
લુપ્તવાળી જગો ઘસવી, તેથી ઇંદ્રલુપ્ત રોગ મટી જાયછે.

ઇંદ્રલુપ્ત રોગમાં પિત્તનાં ચિન્હ જોઈને દૂધવડે સેવન કરવું તથા
પિત્તસંબંધી ઇંદ્રલુપ્ત રોગમાં દંડા પદાર્થ રોગીને ખાવા તથા ચોપ-
ડવા આપવા.

ધતૂરાનાં પાંદડાં, પીપર, હળદર, ઇંદ્રવારણી, ઘરનો હુમાસ, ઉપ-
સેટ, એ સર્વને પાણી રેડીને વાટવું. પછી તેમાં ધી મેળવીને માથે
ચોપડવાથી માથાઉપર ચાંદાં થયાં હોય તે મટે છે તથા ઇંદ્રલુપ્ત રોગ
પણ મટે છે.

પિત્તથી થયેલા ઇંદ્રલુપ્ત રોગમાં દાહ થતો હોય તો પટ્ટેલનાં પાંદડાં
લીંબડાનાં પાંદડાં, અને આમળાં, એ સર્વને વાડીને તેમાં ધી તથા
ખાંડ મેળવીને લેપ કરવાથી માથાની તમામ ચાંદીઓ દૂર થાયછે.
વળી માથું હુખવા વગેરે સઘળાં દરદો પણ એથી મટી જાયછે.

હાથીદાંતને બાળીને તેની રાખોડી કરીને માખણ સાથે ચોપડવાથી
ઇંદ્રલુપ્ત રોગ તથા માથાનાં ચાંદાં મટે છે.

તલ, આંડડો, બિલામાં, અડદ, એ સઘળાંને અથવા એમાંથી
હરકોઈ એક બેને બાળીને તેનો ક્ષાર કઢીને તેમાં માખણ મેળવીને
લેપ કરવો. તથા એજ પ્રમાણે ધી તથા ક્ષારનો લેપ કરવો તેથી
ઇંદ્રલુપ્ત રોગવાળાને પાછા કેશ ઊગે છે.

इति आत्रेयभाषिते हारीतोत्तरे तृतीयस्थाने इन्द्रलुप्त-

चिकित्सा नाम षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ।

સત્તચત્વારિંશોઽધ્યાયઃ ।

કાનના રોગની ચિકિત્સા.

કાનના રોગના હેતુ.

આત્રેય ઉવાચ ।

शल्येन वा तोयभूतेन वापि मलेन वा चाति भवेद्गुजा च ।

उच्छ्वासरोधाद्भवते तथापि वातादિકैर्वा कुपितैरथापि ॥

૬૯૨

હારીતસંહિતા.

સંસર્ગદોષૈરપિ સર્વદોષૈઃ ક્રિમિદ્રવણેનાપિ તથૈવ ચાન્યાત્ ।

સંજાયતે કર્ણરુજા નરસ્ય શૃણોતિ તેનાપિ બહુસ્વનાંશ્ચ ॥

નિઃસાળમેઘધ્વનિછન્નશબ્દાન્ શૂલં સદાહં ચ શિરોઽવ્યથા ચ ।

વેણુસ્વનં વત્સ ! શૃણોતિ સર્વં પિત્તેન તં વિદ્ધિ મિષગ્વરિષ્ઠ ! ॥

તથા ચ મૂર્છાં પ્રતનોતિ શબ્દં કર્ણસ્ય શોકં સઘનં ચ જાઙ્યં ।

કરોતિ શલ્યં સદૃશં ચ કણ્ઠં મેઘસ્વેનં વા કફજે શૃણોતિ ॥

આત્રેય કહેછે,—કાનમાં કાંકરો, કચુકો, દાણો, લાકડું, અથવા એવુંજ ખીજું કાંઈ શલ્ય ભરાવાથી, પાણી ભરાવાથી અથવા મેલ થવાથી તેમાં ઘણી પીડા થાય છે. વળી શ્વાસ લીધા પછી બાહાર નીકળતો પવન રોકવાથી અથવા વાયુ વગેરે દોષ કોપવાથી, અથવા જે જે દોષ એકઠા મળીને કોપવાથી અથવા સઘળા દોષ એકઠા મળીને કોપવાથી, અથવા કૃમિથી, અથવા વ્રણ થવાથી, અથવા એવાજ ખીજા કારણથી મનુષ્યને કાનમાં પીડા થાયછે. કાનમાં પીડા થવાને લીધે તે ઘણાક અવાજ સાંભળે છે. વખતે નગારાં વાગતાં હોય તેવા કે વર્ષાદની ગર્જના જેવા કે કોઈ ઉંડાણમાં બોલતું હોય તેવા અવાજ તે સાંભળે છે. તેના કાનમાં શળ (ચસકા) થાય છે, બળતરા બળેછે, અને માયું ફુપેછે, હે પુત્ર ! તે વાંસળીના જેવો નાદ પણ સાંભળે છે. હે વૈધ શ્રેષ્ઠ ! એવો કાનનો રોગ પિત્તથી થયેલો છે એમ જાણવું. વળી રોગીને મૂર્છા થાય, કાનમાં અવાજ સંભળાય, કાને સોજે થાય તે કઠણ અને જડ હોય, કાનમાં કાંઈ ભરાયું હોય તેવું લાગ્યા કરે તથા તેમાં ચળ આવે, અને મેઘની ગર્જના જેવો અવાજ સંભળાય તેને કફથી થયેલો કાનનો રોગ જાણવો.

કૃમિ વગેરેથી થયેલા કાનના રોગનાં લક્ષણ.

ક્રિમિદોષે સ્ત્રવેત્ પૂયં સરક્તં વાપિ સત્તમ ! ।

તથા ચૈવાભિઘાતેન જાયતે તીવ્રવેદના ॥

ક્ષતેન પૂયં સ્ત્રવતે બાલ્યાન્નવતિ ચાપરઃ ।

સા ચાપિ સૂતિદોષેન જાયતે કર્ણજા રુજા ॥

હે ઉત્તમ વૈધ ! જે કાનમાં ઊવડા પડવાથી કાનનો રોગ થયો

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય સહસ્રાલીસમો.

૬૯૩

હોય તો તેમાંથી પણ વેહે છે. જો વાગવાથી કર્ણરોગ થયો હોય તો તેમાં તીવ્ર વેદના થાય છે. જો કાનમાં ક્ષત (ચાંદું) થવાથી થયો હોય તો તેમાંથી પણ વેહે છે. વળી બાળકોને એક જાતનો કાનનો રોગ થાય છે તેમાં પણ પણ વેહે છે. એ પ્રસૂતિસમયના રોગના કારણથી ઉપજે છે એમ જાણવું.

કાનના રોગમાં કરવાની ચિકિત્સા.

न कर्णरोगे जलपूरणं च न चूर्णमेतत्कथितं विधिज्ञैः ।

तैलं हितं स्वेदनमेव कर्णे सर्वाष्पविन्दुश्च हितो मतश्च ॥

કાનના રોગમાં કાનમાં પાણી ભરવું નહિ તથા તેમાં ચૂર્ણ ભરવું નહિ, એમ કાનના રોગનો વિધિ જાણનારા વૈદ્યાચાર્યોનું કહેવું છે. પણ જો તેલ કાનમાં સ્વેદન કર્મ કરનાર છે તે હિતકારક છે. અથવા આકાશ વગેરેનાં પાંદડાંને વરાળિયાં કરીને તેનાં ટીપાં કાનમાં પાડવાં એ હિતકારક છે.

આષ્પવિન્દુનો વિધિ.

अर्कपत्राणि संगृह्य लवणेन प्रलेपयेत् ।

तप्तलोहशलाकायां बाष्पविन्दुर्हितो मतः ॥

આકાશનાં પાંદડાં લેધને તેના ઉપર મીઠું ચોપડવું. પછી તપાવેલી લોહાની સળાથી તેને દબાવીને તેનો રસ કાઢવો. એ રસનું ટીપું કાનના રોગમાં હિતકારક છે.

વાયુના કાનમાં કર્ણપૂરણ.

सैन्धवं समुद्रफेनं च सूक्ष्मचूर्णं च कारयेत् ।

सौवीरकरसेनापि वातिके कर्णपूरणम् ॥

સિંધવ અને સમુદ્રફેનનું આરીક ચૂર્ણ કરવું. પછી તેમાં જવની ખાટી કાંજ મેળવવી. એ ઔષધ કાનમાં રેડવાથી વાયુથી થયેલી કાનની પીડા મટે છે.

કટુ તુંબી તેલ.

आर्द्रसौवीरस्य रसं शुण्ठीसैन्धवगुग्गुलम् ।

माषकुलमाषरसेन तैलं पक्त्वातिचोष्णकम् ॥

कटुतुम्बेन धार्येत कर्णरोगे प्रशस्यते ॥

૬૯૪

હારીતસંહિતા.

આદાનો રસ, જવની ખાટી કાંછ, સુંઠ, સિંધવ, ગુગળ, અડદના આકળાતું ઓસામણ, એ સર્વમાં તેલ પકવ કરવું. પછી તે તેલને અતિશય ગરમ કરીને કડવા તુંબડામાં રેડીને ભરી મૂકવું. એ તેલ કાનના રોગમાં કાનમાં મૂકવાને સાફ છે.

યષ્ઠીમધુકાદિ ધૂત.

યષ્ઠીમધુકુષ્ઠમરિષ્ઠપત્રં નિશાવિશાલાસુમનઃ પ્રવાલા ।

વિપાચિતં કર્ણભવે ચ શૂલે સપૈત્તિકે વા ઘૃતમેવ શસ્ત્રમ્ ॥

જેઠીમધ, ઉપલેટ, અરીઠાનાં પાંદડાં, હળદર, ઈંદ્રિવારણી, બાઈનાં પાંદડાં, એ સર્વેમાં ધી નાખીને પકવ કરવું. એ ધી કાનમાં ચિત્તને લીધે શુભ થતું હોય તે રોગમાં શ્રેષ્ઠ છે.

કૃમિજન્ય કર્ણરોગનો ઉપાય.

બ્રાહ્મીરસં સૈન્ધવકં વિડઙ્ગં સમૃક્કરાજં ચ રંસેન યુક્તમ્ ॥

તથૈવ સૌવીરરસં ચ પથ્યા સ્મૃતં ચ વસ્ત્રે પરિપૂતમેતત્ ।

હિતં ભવેત્ તચ્છ્રુતિપૂરણાય પૂયં સરક્તં ક્રિમિજં નિહન્તિ ॥

બ્રાહ્મીનો રસ, સિંધવ, વાયવિડંગનું ચૂર્ણ, ભાંગરાનો રસ, જવની ખાટી કાંછ, હરડેનું ચૂર્ણ, એ સર્વને એકત્ર કરીને પછી તેને કપડાંમાં નાખીને ગાળી લેવું. એ ગાળેલો રસ કાનમાં પૂરવામાં સારો ફાયદાકારક છે. એ રસ કાનમાં પૂરવાથી કાનમાં પડેલા છવડા તથા તેથી થયેલું લોહી અને પર એ સર્વને મટાડે છે.

કાનના રોગના બીજા ઉપચાર.

શિરોરોગેષુ પ્રોક્તાનિ તૈલાનિ ચ ઘૃતાનિ ચ ।

જાત્યાદિકં વા યુજીત કર્ણરોગે વિદાંવરઃ ।

વાતહારીણિ પથ્યાનિ વિદાહીનિ ગુરુણિ ચ ॥

માથાના રોગમાં જે જે તેલ અને ધી કહેવામાં આવ્યાં છે તે કાનના રોગમાં પણ યોગવાં. પંડિતવૈદે કાનના રોગમાં પાછળ કહેવામાં આવેલું બલ્યાદિ ધૂત યોગવું. જે પદાર્થ દારૂ કરે એવા તથા ભારે હોય અને વાયુનો નાશ કરનારા હોય તે કર્ણરોગમાં પથ્ય બલવા.

इति आत्रेयमाषिते हारीतोत्तरे तृतीयस्थाने कर्णगे-

गचिक्रित्सा नाम सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ।

૧ ઘૃતેન. પ્ર૦ ૧ લી.

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય અડતાલીસમો.

૬૬૫

અષ્ટચત્વારિંશોઽધ્યાયઃ ।

નેત્રના રોગની ચિકિત્સા.

નેત્રરોગના હેતુ.

આત્રેય ઉવાચ ।

ઉષ્ણાતિક્ષારકદુર્કૈરતિઘાતેન વા પુનઃ ।

સૂક્ષ્મવસ્ત્રેક્ષણેનાપિ દોષાઃ કુપ્યન્તિ નેત્રજાઃ ॥

સહજાશ્ચાપરાક્ષેયા વશ્યામિ શૃણુ લક્ષણમ્ ॥

આત્રેય કહેછે.—ગરમ પદાર્થ ખાવાથી, અતિ ખારા અને તીખા પદાર્થ ખાવાથી, આંખ ઉપર વાગવાથી, અને સૂક્ષ્મ વસ્ત્ર ઝેરાથી નેત્રમાં રહેલા દોષ ઠોપે છે. એ દોષમાના કેટલાક સહજ એટલે જન્મ સાથેના હોય છે તથા કેટલાક દોષનાં કારણોથી ઉપજેલા હોય છે, તેમનાં લક્ષણો હું તને કહું છું તે સાંભળ.

નેત્રરોગનાં લક્ષણ.

રુક્ષં સ કણૂ તોદં ચ શુષ્કં શીતાશ્રુસંપ્રુતમ્ ।

વાતિકં તં વિજાનીયાત્ પૈત્તિકં શૃણ્વતઃ પરમ્ ॥

સરક્તં ચ સદાહં ચાપ્યુષ્ણસ્થાવં ચ પૈત્તિકમ્ ।

શોફકણૂસમાયુક્તં શીતજાડ્વાત્કફાત્મકમ્ ॥

ઘ્નઘ્નજમિશ્રલિઙ્ગૈશ્ચ સર્વેસ્તૈઃ સાન્નિપાતિકમ્ ।

પ્રતદિ લક્ષણં જ્ઞાત્વા સ્ત્રોપચારં શૃણુષ્વ મે ॥

જે નેત્ર રૂક્ષ હોય, જેમાં ચળ આવતી હોય, જેમાં સોયો ઘોચાયા જેવી વેદના થતી હોય, જે સૂકાર્થ જતું હોય અથવા હંડાં આંસુથી ડૂબેલું રહેતું હોય, એવાં નેત્રને વાત દોષવાળું જાણવું. હવે પિત્તથી બિગાડ પામેલા નેત્રનું લક્ષણ કહું છું તે સાંભળ. જે નેત્ર રક્તસહિત અથવા રાતું હોય, તેમાં દાહ બળતો હોય, તેમાંથી ગરમ પાણી નીકળતું હોય તો તેને પિત્તદોષવાળું જાણવું. જે નેત્રમાં સોજો અને ચેળ થતી હોય, તથા જે હંડું અને જડ માલમ પડતું હોય તેને કફ

૬૯૬

હારીતસંહિતા.

દોષવાળું નેત્ર જાણવું. એ દોષોનાં લક્ષણોમાંથી એ દોષનાં લક્ષણ એકઠાં માલમ પડે તો તેને દ્રઢજ એટલે એ દોષવાળું નેત્ર જાણવું અને બધા દોષનાં લક્ષણ માલમ પડતાં હોય તો સન્નિપાત દોષવાળું જાણવું. એ પ્રમાણે નેત્રરોગનાં લક્ષણ જાણીને પછી હું તેના જે ઉપચારો કહું તે સાંભળ.

વાતાદિ દોષવાળા નેત્રનો ઉપચાર.

શુળ્લીસુરાદ્યસુરસાઃ સહ કાઞ્ચિકેન
ચોષ્ણેન ધાવનમિદં મરુતોદ્ભવેષુ ।
દુગ્ધેન ધાવનમિદં ચ સપૈત્તિકેષુ
શ્લેષ્મોદ્ભવે ત્રિફલકલ્કમિદં સમૂત્રમ્ ॥

સુંઠ, દેવદાર, તુળસી, એ ત્રણની સાથે કાંછ મેળવીને તેને ગરમ કરીને તેવડે વાસુના રોગવાળી આંખો ધોવી; જો પિત્ત દોષથી નેત્રરોગ થયો હોય તો તે દૂધથી ધોવી; અને જો કફથી આંખોનો રોગ થયો હોય તો હરડે, બહેડાં, આમળાં એ ત્રણનું કલ્ક કરી તેમાં ગાયનું મૂત્ર નાખીને તેવડે આંખો ધોવી.

સન્નિપાત નેત્રરોગનો ઉપચાર.

શુળ્લી સઠી ચ રજતી ત્રિફલા સનિમ્બ-
પત્રાણિ સૈન્ધવ્યુતાનિ તુષામ્લકેન ।
શસ્તં વદન્તિ નયનેષુ સસન્નિપાતે
રક્તોદ્ભવે ચ સરુજે ચ તથા પ્રશસ્તમ્ ॥

સુંઠ, પડક્યુરો, હળદર, હરડે, બેહેડાં, આમળાં, લીંબુડાનાં પાંદડાં અને સિંધવ, એ સર્વનું કલ્ક કરી તેને જવની કાંછમાં નાખી તે વડે આંખો ધોવી, તેથી વાતાદિ ત્રણે દોષ એકઠા મળવાથી ઉપજેલી નેત્રની પીડા મટશે. વળી ઢોહીથી ઉપજેલી પીડાવાળી આંખોને પણ એથી આરામ થશે. એ ઔષધ હિતકારક છે.

વાતકફ નેત્રરોગનો ઉપચાર.

ફલત્રિકં દારુનિશાસુધૂમો વચાસુવર્ષાભવસૈન્ધવેન ।
પ્રલેપનં શ્લેષ્મભવે વિકારે સવાતિકે વા હિતમેવ શસ્તમ્ ॥

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય અડતાલીસમો.

૬૯૭

ત્રિકુળા, દારુણદર, ઘરનો ધુમાસ, વજ, સાટોડી, સિંધવ, એ સર્વ એકત્ર વાટીને તેનો લેપ કરવાથી વાયુ તથા કફને લીધે થયેલા નેત્રના રોગને મટાડે છે. આ ઔષધ હિતકારક અને સાફ છે.

વાત નેત્રરોગ ઉપર અંજન.

શુण्ठीसैन्धवतक्रेण ताम्रभाण्डे विघर्षितम् ।

अपामार्गस्य मूलं वा मूलं धत्तूरकस्य वा ।

अञ्जनं च हितं तेषां वातनेत्रामयापहम् ॥

સુંદ, સિંધવ, અધાડાતું મૂળ, અને ધતૂરાતું મૂળ, એ સર્વને છાશની સાથે ત્રાંબાના વાસણ ઉપર ઘસવું તથા તેનું અંજન કરવું એ હિતકારક છે. એ ઉપાય વાયુથી થયેલા નેત્રરોગને મટાડનાર છે.

કફ નેત્રરોગનો ઉપચાર.

दुग्धोत्पन्नं नवनीतं यष्टी निम्बस्तिलाश्च संयोज्याः ।

त्रिफलागुडसंयुक्तो लेपः कफनेत्रजरोगघ्नः ॥

દૂધને મંચન કરીને તેનું માખણ કાઢવું. તે માખણમાં જેઠી-મધ, લીંબડાનાં પાંદડાં, અને તલ, એ ઔષધોનું કદક નાખવું તથા હરડે, બહેડાં, આમળાં, અને ગોળ, એ ઔષધોનું કદક પણ નાખવું. એ સધળાનો એક લેપ બનાવીને તે લેપ આંખો ઉપર કરવો તેથી કફથી થયેલો નેત્રરોગ મટે છે. *

સધળા નેત્રરોગનો ઉપાય.

शुण्ठी सैन्धवतुत्थं मागधिका ताम्रभाजने घृष्टम् ।

दध्ना घृतेनाञ्जनकं निहन्ति सर्वाश्च नेत्रगदान् ॥

સુંદ, મોરચું, પીંપર, એ સર્વને દહીં સાથે ત્રાંબાના વાસણમાં ઘસીને તેમાં ધી મેળવીને અંજન કરવાથી સધળા નેત્રરોગ નાશ પામે છે.

વાતાદિક દોષથી આંખો દુખતી હોય તેનો ઉપાય.

वातपित्तकफदोषसम्भवाग्नेत्रयोर्बहुव्यथां च तत्क्षणात् ।

एक एव हरति प्रयोजितः शिशुपलवरसः समाक्षिकः ॥

વાયુ, પિત્ત, અને કફથી ઉત્પન્ન થયેલી નેત્રની ઘણીક થીડાનો

૫૯

૬૬૮

હારીતસંહિતા.

એકસો સરગવાનાં પાંદડાંનો રસ જો મધ મેળવીને આંખમાં નાખ્યો
હોય તો, તે તુરતા તુરત મટાડે છે.

આંખમાં પડેલ ફૂલની ચિકિત્સા.

पूर्वाहारविहारैस्तु नेत्रे पुष्पं च जायते ।

प्रथमं सुखसाध्यं स्याद्वितीयं कष्टसाध्यकम् ॥

तृतीयं शस्त्रसाध्यं तु चतुर्थं तदसाध्यकम् ॥

પ્રથમ કરેલા અયોગ્ય આહાર અને અયોગ્ય વિહારથી આંખમાં ફૂલ પડેછે. એ ફૂલ આંખના પ્રથમ પડેલ ઉપર પડ્યું હોય તો તે સુખે કરીને મટી શકેછે; બીજા ઉપર હોય તો દુઃખે કરીને મટી શકેછે; ત્રીજા ઉપર હોય તો શસ્ત્રનો ઉપયોગ કરવાથી મટી શકેછે; અને ચોથા ઉપર હોય તો તે અસાધ્ય થાયછે.

શંખપુષ્પાદિ વટી.

शङ्खपुष्पं तथा रोध्नं शङ्खनाभिर्मनःशिला ।

काञ्जिकेन तु संपिष्टा छायाशुष्का भिषग्वर ॥

वातिके काञ्जિકेनापि पैत्तिके पयसा हिता ।

श्लेष्मले मूत्रसंयुक्ता पुष्पस्याञ्जनके हिता ।

भृंगराजरसेनापि त्रिदोषशमने हिता ॥

શંખાવટી, લોધર, શંખની અંદરનો ભાગ, મનશિલ, એ સર્વને કાંજીમાં વાટીને તેની ગોળી કરીને તે છાયામાં સૂકવવી. હે વૈદ્યોત્તમ! વાયુથી પડેલા ફૂલવાળાને કાંજી સાથે ઘસીને એ ગોળી આંખમાં આંજવી; પિત્તના રોગવાળાને દૂધમાં ઘસીને આંજવી; કફના રોગવાળાને ગોમૂત્ર સાથે આંજવી; ત્રણે દોષ કાપવાથી આંખમાં ફૂલ પડ્યું હોય તો ભાંગરાના રસ સાથે એ ગોળી આંજવી. (એ ગોળી આંખમાં આંજવાથી સઘળા પ્રકારનાં ફૂલ આંખમાં પડ્યાં હોય તે મટેછે.)

હરીતક્યાદિ અંજન.

हरीतकी वचा कुष्ठं पिप्पली मरिचानि च ।

विभीतकस्य मज्जा वा शङ्खनाभिर्मनःशिला ॥

पतानि समभागानि अजाक्षीरेण पेषयेत् ।

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય અડતાલીસમો.

૬૯૯

નાશયેત્તિમિરં કણ્ઠં પટલાન્યર્વુદાનિ ચ ।

હન્તિ પુષ્પં સપટલં રાજ્યાન્ધ્યં ચ નિયચ્છતિ ॥

ક્ષતાભિઘાતિ શોકેન અગ્નિદગ્ધં ચ વા પુનઃ ।

કાચં ચ નીલિકાં ચૈવ સિદ્ધિમિચ્છન્તિ નેત્રયોઃ ॥

इति पुष्पचिकित्सा ।

હરડે, વજ, ઉપલેટ, પીપર, મરી, ખેહુડાંની મીઝ, શંખની નાભિ, મનશિલ, એ સર્વે સમાન ભાગે લેઈને તેને બઠરીના દૂધમાં બારીક વાટવું. પછી તેનું અંજન કરવાથી આંખનો તિમિર રોગ, આંખમાં ચેજ આવવાનો રોગ, પડખનો રોગ, અર્ધુદ, પડખસહિત આંખમાં દૂલ પડવું હોય તે, રતાંધળાપણું, એ સર્વે રોગ મરી ખાયછે. વળી આંખમાં ચાંદું થવાથી, લાગવાથી, શોકથી કે અગ્નિવડે દાઝવાથી જે રોગ થયા હોય તે, કાચ, અને નીલિકા, એ રોગનો નાશ કરીને અને નેત્રને એ અંજન સારાં કરેછે.

પડખની ચિકિત્સા.

લક્ષણ.

બાલ્યાદોષબલાદેવ દુષ્ટાહારાભિષેવજાન્ ।

વાર્ધક્યાત્પટલં ચ સ્થાત્તસ્ય વક્ષ્યામિ લક્ષણમ્ ॥

વાતાત્સકદ્મલં રુક્ષં પિત્તં નીલં ચ પીતકમ્ ।

કફેન શુભ્રં સઘનં રક્તેનારક્તકં વિદુઃ ।

સન્નિપાતાત્સમં લિઙ્ગૈરતો વક્ષ્યામિ ભેષજમ્ ॥

આલ્સવયથી વાતાદિક દોષ કોપવાથી, બગડેલો ખોરાક ખાવાથી, અને વૃદ્ધાવસ્થાથી, આંખે પડખ આવે છે. એ પડખનાં લક્ષણ કહું છું, વાયુથી થયેલાં પડખ મેલાં તથા રૂક્ષ હોય છે; પિત્તથી થયેલાં પડખ નીલ રંગનાં કે પીળાં હોય છે; કફથી થયેલાં પડખ ઘોળાં અને ઘન હોય છે; રક્તથી થયેલાં પડખ રાતાં હોય છે; અને સન્નિપાતથી થયેલાં પડખ તે તે દોષનાં લક્ષણોની બરાબર લક્ષણવાળાં હોય છે. હવે એ પડખના ઉપચાર કહિયે છિયે.

૭૦૦

હારીતસંહિતા.

પડળ ઉપર સુંઘ્યાદિ વર્તિ.

શુળ્લીવચારજનિતુત્થમનઃશિલા ચ
 શોભાજ્ઞનાજ્ઞનવિશાલજટા ચ શઙ્ખમ્ ।
 વાસ્તૂકમૂલમધુસૈન્ધવકદ્ફલાનાં
 સૌવીરકેણ પરિમર્દનવર્તિરેવા ॥
 છાયાવિશુષ્કનયનાજ્ઞનકે પ્રશસ્તં
 નાશં નયેત્પટલનેત્રજરોગસન્ધાન્ ॥

સુંઘ, વજ, હળદર, મોરચુયું, મનશિલ, સરગવો, સુરમો, ઉંઘવા-
 રણીનું મૂળ, (વિશાલ જટા), શંખ, વાસ્તૂનું મૂળ, મધ, સિંધવ, કાય-
 ફળ, એ સર્વને જવની ખાટી કાંઠામાં વાટીને તેની વર્તિ બનાવવી
 એ વર્તિને છાંયડે સૂકવીને તેને આંખમાં આંજવાથી તે ક્ષયદો કરે છે.
 એ વર્તિનું અંજન પડળ અને નેત્રના ખીજ તમામ રોગોનો નાશ કરે છે.

રસાંજનાદિ અંજન.

રસાજ્ઞનં સકદ્ફલં હરીતકી મનઃશિલા ।
 ગુડેન કદ્ફલં તથા નિહન્તિ નેત્રપ્રચ્છદમ્ ॥

રસાંજન, કાયફળ, હરડે, મનશિલ, એ સર્વને પાણીમાં ખારીક
 વાટીને તેનું અંજન કરવાથી પડળ મટે છે. અથવા ગોળ અને કાય-
 ફળને વાટીને તેનું અંજન કરવાથી પણ પડળ મટે છે. અથવા રસાં-
 જન વગેરેને ગોળમાં આંજવાથી પડળ મટે છે.

ખિસીતકાદિ વર્તિ.

મઝ્જાભિમીતકફલસ્ય ચ શઙ્ખનાભિ-
 ઘૃષ્ટં સસૈન્ધવયુતં પયસામ્લકેન ।
 વર્તિર્ગુડેન નયનાજ્ઞનકે હિતા ચ
 પિત્તપ્રસૂતપટલસ્ય નિવારણં ચ ॥

इति पटलचिकित्सा ।

બહેડાં ફળની મીઠ, શંખની નાભિ, તથા સિંધવ, એ સર્વને
 ગોળની સાથે વાટીને તેની વર્તિ બનાવવી. પછી તેને દૂધ કે કાંઠામાં
 ઘસીને આંખે આંજવાથી પિત્તથી થયેલાં પડળનો રોગ મટી જાય છે.

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય ઓગણપચાસમો.

૭૦૧

નેત્રરોગીનું પથ્યાપથ્ય,

સધૂમં ચ સવાતં ચ રૂક્ષમુષ્ણાદિકં તથા ।

કટુકામ્લં વ્યવાયં ચ વર્જયેન્નેત્રરોગિણામ્ ॥

આંખના રોગવાળાએ ધૂમાડાથી દૂર રહેવું; પવનથી દૂર રહેવું; રૂક્ષ અને ગરમ પદાર્થ તળવા; તીખું અને ખાદું ખાવું નહિ; તથા સ્ત્રીસંગ કરવો નહિ.

इति आत्रेयभाषिते हारीतोत्तरे तृतीयस्थाने नेत्ररोग-

चिकित्सा नाम अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ।

ऊनपंचाशत्तमोऽध्यायः ।

બુખરોગની ચિકિત્સા,

ઓઠના રોગના ઉપાય.

आत्रेय उवाच ।

ओष्ठौ च स्फुटितौ यस्य वातबाहं च वातिकम् ।

तस्य सर्पिर्भ्रक्षणं च ओष्ठदारणवारणे ।

सदाहं च भवेच्छोषं पैत्तिकं तं विनिर्दिशेत् ॥

મધુના નવનીતેન ઓષ્ઠયોર્ભ્રક્ષણં મતમ્ ।

લેપનં ચોષ્ઠરોગેષુ શર્કરાસહિતં દધિ ॥

સરક્તમોષ્ઠરોગં ચ દૃષ્ટ્વા રક્તાવસેચનમ્ ।

ધવાર્જુનકદમ્બાનાં પ્રલેપઃ સ્યાત્ સુસ્વાવહઃ ॥

इत्योष्ठरोगः ।

આત્રેય કહેછે.—જે રોગીના બન્ને ઓઠ વાયુવડે ફાટે છે તેને વાતવાહ નામે ઓઠનો રોગ કહે છે. તે રોગીને ઓઠે ધી ધસવું તેથી તેના ઓઠ ફાટતા અટકશે.

જેના ઓઠમાં દાહ થઈને તે સૂકાઈ જાય તેને પિત્તથી થયેલો ઓઠનો રોગ જાણવો. એ રોગીએ મધ અને માખણુ ઓઠે ચોળવું.

૭૦૨

હારીતસંહિતા.

વળી સાકરસાથે દહીં મેળવીને તેનો ઓઠ ઉપર લેપ કરવો. ઓઠમાં લોહી બરાવાથી ઓઠને રોગ થયો હોય તો ઓઠનું લોહી કાઢી નંખાવવું, તથા પછી ધાવડો, સાદડ, અને કંદબની છાલનો લેપ કરવો જેથી સુખ ઉપજે છે.

દાંતના રોગ.

કૃષ્ણા દન્તાવલિર્યસ્ય દન્તમૂલં ચ વાતિકાત્ ।
 ચલનં વા પ્રદશ્યેત વાતિકં ચ વિનિર્દિશેત્ ॥
 પૈત્તિકાત્પીતતા દાહં દન્તમાંસે વિનિર્દિશેત્ ।
 શ્લૈષ્મિકે દન્તરોગે^૧ ચ શોફઃ સ્યાચ્છ્વેતતા મૃશમ્ ॥
 રક્તજે જાયતે કણૂ રક્તસ્રાવશ્ચ દૃશ્યતે ।
 શીર્યતે દન્તમાંસં ચ રક્તે દન્તપુટે તથા ॥
 સચ્છિદ્રં દન્તમૂલં ચ સબલં શૂલમેવ ચ ।
 દન્તમાંસં વિશીર્યેત ક્રિમિજા દન્તરુગ્મવેત્ ॥

જે અનુષ્યની દાંતની હાર તથા દાંતનાં મૂળ વાયુના રોગને લીધે કાળાં પડી ગયાં હોય તથા દાંત હાલી ઊઠ્યા હોય તેને વાયુથી થયેલા દાંતનો રોગ જાણવો. પિત્તથી દાંતનો રોગ થયો હોય તો દાંતનું માંસ પીણું પડી જાય છે તથા તેમાં દાહ થાય છે. જે કફના કારણથી દાંતનો રોગ થયો હોય તો તે ઉપર સોજો થાય છે તથા તે અત્યંત ધોળા થઈ જાય છે. લોહીથી થયેલા દાંતના રોગમાં ચેળ આવે છે તથા તેમાંથી લોહી સ્રવે છે. વળી દાંતનું માંસ સરી પડે છે અને દાંતનાં અવાળુ રાતાં થઈ જાય છે. જે કૃમિથી દાંતની પીડા થઈ હોય તો દાંતના મૂળમાં કાણું પડી જાય છે તથા તેમાં અત્યંત કળતર થાય છે. વળી દાંતનું માંસ પણ સરી પડે છે.

દાંતના રોગના ઉપાય.

વચાયવાનોસહચિત્રકેણ સિન્ધૂત્થવિશ્વાસહસિન્ધુવારમ્ ।
 કલ્કં તથોષ્ણં ચ સદન્તરોગે મુખે ચ ગણ્ડૂષશતાનિ પંચ ॥

૧ પાકે પ્ર૦ ૧-૨

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય ઓગણપચાસમો.

૭૦૩

વળ, યવાની અજમો, ચિત્રો, સિંધવ, સુંઠ, તજોડ, એ ઔષધનું કદક કરીને ગરમ કરી દાંતે ઝગાડવું. તથા ઔષધ પાણીમાં નાખી ઓગાળી તેના પાંચસો કોગળા ભરવા.

બીજો ઉપાય.

सर्वेषु मुखरोगेषु हितमेतत् प्रशस्यते ॥

वचासैन्धुशुण्ठ्या च घर्षणं दन्तमूलके ।

यवानीं च वचां रात्रौ दन्तमूले च धारयेत् ॥

વળ, સિંધવ અને સુંઠ એ ત્રણનું ચૂર્ણ કરી તેવડે દાંતનાં મૂળ ઘસવાં. એ સઘળા પ્રકારના મુખરોગમાં હિતકારક છે. તેમજ જવાની અજમો અને વળ એ બેનું કદક કરી રાત્રે દાંતના મૂળમાં રાખી ચૂકવું, એપણુ મુખરોગમાં હિતકારક છે.

પિત્તથી થયેલા દંતરોગનો ઉપચાર.

पित्तजदन्तरोगेषु नवनीतं सशर्करम् ।

धात्रीफलेन संघृष्टं दन्तरोगनिवारणम् ।

પિત્તથી થયેલા દાંતના રોગમાં સાકર તથા માખણ આમળાંના ચૂર્ણમાં મેળવીને દાંતે ઘસવું તેથી દાંતનો રોગ મટેછે.

કંઠથી થયેલા દંતરોગનો ઉપચાર.

श्लैष्मिकदन्तरोगेषु हरीतक्या गुडेन वा ।

घर्षणं च प्रशस्तं वा त्रिफलाकाथधावनम् ॥

अहिमारकमूलस्य काथो गण्डूवधारणात् ।

खदिरस्य तथा काथो यवानीकाथ एव च ।

काथश्च निम्बमूलस्य दन्तરोगनिवारणः ॥

કંઠથી થયેલા દાંતના રોગમાં હરડે અને ગોળવડે દાંત ઘસવા અથવા ત્રિફળાના કાથવડે દાંતનું સિંચન કરવું.

અહિમારક નામની વનસ્પતિના મૂળના ક્વાથના કોગળા ભરવા અથવા ખેરના ક્વાથના કે યવાની અજમાના ક્વાથના કે લીંબડાના મૂળના ક્વાથના કોગળા ભરવા, તેથી દાંતના રોગ મટેછે.

૭૦૪

હારીતસંહિતા.

લોહીથી થયેલા દંતરોગનો ઉપાય.

રક્તજે ચ વિકારે ચ ઘર્ષો લવણસર્પૈઃ ।

રક્તં ચ સ્નાવ્યેત્ તસ્ય ભિત્વા ચોષ્ઠપુટં ચ તત્ ॥

લોહીથી થયેલા દંતરોગમાં મીઠું અને સરસવ વાટીને તેવડે દાંત ધસવા, તથા તેનાં અવાળાં ફેડીને તેમાંથી લોહી કઢી નાખવું.

કૃમિથી થયેલા દંતરોગનો ઉપાય.

વિડક્કં હિઙ્ગુ સિન્ધું ચ વચાચૂર્ણેન ઘર્ષયેત્ ।

ક્રિમિજદન્તરોગેષુ હિતમેતત્ પ્રશસ્યતે ॥

इति दन्तरोगचिकित्सा ।

વાવડીંગ, હિંગ, સિંધવ, વજ એ આરતું ચૂર્ણ કરીને દાંતે ધસવું એથી કરીને કૃમિથી થયેલો દાંતનો રોગ મટેછે. એ ઔષધ સાફ તથા હિતકારક છે.

જીભના રોગની ચિકિત્સા.

જિહ્વાયાં પિટ્તિકા यस્ય જિહ્વાપાકં નિર્વિદિશેત્ ।

વાતિકે સરુજા કૃષ્ણા પિત્તેન દાહસંયુતા ।

શ્લેષ્મણા સઘના શ્વેતા સર્વે ચૈ સાન્નિપાતિકે ॥

મનુષ્યને જીભ ઉપર ફેડીઓ થાયછે તેને જીહ્વાપાક કરીને કહેછે. તે જીહ્વાપાક ને વાયુથી થયેલો હોય તો તે ફેડી કાળી થાયછે અને તેમાં પીડા થાયછે; જો પિત્તથી થયેલો હોય તો તેમાં દાહ થાયછે. જો કફથી થયેલો હોય તો તે ફેડી કઠણ અને ઘોળી હોયછે. સન્નિપાતથી થયેલા જીભના રોગમાં સઘળા દોષોનાં લક્ષણ એકઠાં માલમ પડેછે.

વાતજીભરોગનો ઉપચાર.

વચામયા વિડક્કાનિ શુણ્ઠી સૌવર્ચલં કણા ।

ઘૃતેન યુક્તં જિહ્વાયાં ઘર્ષણં વાતિકે ગદે ॥

વજ, હરડે, વાયવિડંગ, સુંઠ, સંયવ, પીપર, એ સર્વનું ચૂર્ણ કરી તેમાં ધી મેળવીને જીભ ઉપર ધસવાથી વાયુથી થયેલો જીભનો રોગ મટે છે.

તૃતીયસ્થાન—અધ્યાય ઓગણપચાસમો.

૭૦૫

પિત્તજિહ્વારોગનો ઉપચાર.

યષ્ટીકં ચન્દનં મુસ્તા માગધી મધુસંયુતમ્ ।

લેપનં પૈત્તિકે દોષે જિહ્વાસ્ફોટકવારણમ્ ॥

દુર્ગ્ધનં ચ સુશીતેન હિતં ગણ્ડૂષધારણમ્ ।

દન્તરોગે તથા જિહ્વાપાકે તચ્ચ હિતં વિદુઃ ॥

મધ, ચંદન, મોથ, પીપર, એ ચારના ચૂર્ણને મધમાં મેળવીને તેને
જીભઉપર લેપ કરવો તેથી પિત્તથી થયેલા જીભ ઉપરના ફાટલા મટશે.

દૂધને ગરમ કરીને પછી છેક હુંડું પડવા દેઈ તેના ડોગળા ભરવા
તે દાંતના રોગમાં તથા જીહ્વાપાકમાં હિતકારક છે.

કફથી થયેલા જીભના રોગનો ઉપાય.

કાંજિકેન તુ તક્રેણ સોષ્ણં ગંડૂષધારણમ્ ।

શ્લેષ્મસંભૂતરોગે ચ જિહ્વાપાકે હિતં વિદુઃ ॥

રોઘાર્જુનકદમ્બાનાં કાથશ્ચોષ્ણઃ સુસ્વાવહઃ ।

શ્લેષ્મોદ્ભવે મુક્તપાકે હિતં ગણ્ડૂષધારણમ્ ॥

કાંજી અને જાશને ગરમ કરીને તેના ડોગળા ભરવા, તે કફથી
થયેલા જીહ્વાપાકના રોગમાં હિતકારક છે. વળી કોધર, સાદડ અને કદ-
બના કવાયતા ગરમ ડોગળા ભરવાથી જીભના રોગીને સુખ ઉપજે
તથા કફથી થયેલા જીભના રોગને તેથી ફાયદો થાયછે.

લોહીથી થયેલા જીભના રોગનો ઉપાય.

રક્તજેષુ વિકારેષુ રક્તસ્રાવં ચ કારયેત્ ।

કણ્ટકેનાપિ જિહ્વાયાં ચૂર્ણયિત્વા ચ લેપનમ્ ॥

મૂર્વા મુસ્તામયા શુણ્ઠી માગધી રજનીદ્વયમ્ ।

મુઢેન મધુના યુક્તં લેપનં રક્તજિહ્વકે ॥

લોહીથી થયેલા જીભના રોગમાં પ્રથમ રક્તસ્રાવ કરવો. જીભના
ફાટાને કાંટાવડે ચીરીને પછી મૂર્વા, મોથ, હરડે, સુંઠ, પીપર, હળદર,
આંબાહળદર, એ ઔષધોના ચૂર્ણને ગોળ તથા મધમાં મેળવીને તેને
જીભ ઉપર લેપ કરવો. એ ઉપાયથી રક્તથી થયેલો જીહ્વારોગ મટેછે.

૧ જિહ્વાયાશ્ચીરયિત્વા. પ્ર૦ ૧ લી.

૭૦૬

હારોતસંહિતા.

કદ્ધી થયેલા જીહ્વાપાકનો ઉપાય.

મરિચં ચ વચ્ચા કુષ્ઠં હરીતકયાશ્ચ ચૂર્ણિતમ્ ।

ઘર્ષણં શ્લેષ્મણા જાતે જિહ્વાપાકે હિતં વિદુઃ ॥

इति जिह्वापाकप्रतीकारः ।

મરી, વજ, ઉપશેટ, હરડે, એ ચોપડવું ચૂર્ણ કરીને કદ્ધી થયેલા જીભના રોગઉપર ચોપડવું તે હિતકારક છે.

ગળાની ઘંટિકા (ધાંટી) ના રોગની ચિકિત્સા.

તિલપિચ્છિલગૌલ્યાદિસેવનાતિદ્રવાદપિ ।

નવોદકેન કફજો જાયતે ઘણ્ટિકાગદઃ ॥

જિહ્વામૂલે કણ્ઠસન્ધૌ શ્લેષ્મરક્તસમુદ્ભવા ।

તેનાસ્યશોષો જડતા જ્વરો મન્દશ્ચ જાયતે ॥

શિરોઽથારુચિસ્તન્દ્રા તથાસ્યજડતા ભવેત્ ॥

તેલ, ચીકણા અને લીસા પદાર્થો, ગોળવું મધ વગેરે ખાવા-પીવાથી, અતિશય પાતળા પદાર્થો ખાવાથી અને નવા પાણીથી કદ્ધકિ પામીને ગળાની ધાંટીનો રોગ ઉપજી થાય છે. એ ધાંટીના રોગને ઘંટિકા રોગ કહે છે તથા તે જીભના મૂળ આગળ અને કંઠના સંધિમાં કદ્ધ તથા રક્તથી ઉપજે છે. * એ રોગ ઉપજવાથી મુખમાં શોષ પડે છે, જડતા પ્રાપ્ત થાય છે અને ઝીણો તાવ પેદા થાય છે. વળી માથું દુખે છે, ખાવાનું ભાવનું નથી, ઘેન થાય છે અને મુખમાં જડપાણું પેદા થાય છે.

ઘંટિકારોગની ચિકિત્સા.

તર્જન્યા કણ્ઠમધ્યે તુ સંપીઙ્ગ્ય રક્તગ્રન્થિકા ।

પરિચ્છુતં તથા રક્તં તદ્વા વિમ્લાપનં હિતમ્ ॥

વચ્ચાં ચ મરિચં કૃષ્ણાચૂર્ણં તથા નિધાપયેત્ ।

મર્દનં સ્યાત્કણ્ઠદેશે તેન ગ્રન્થિર્થિલિયતે ॥

ધાન્યનાગરજીમૂતયવાન્યુગ્રા સમાંશકા ।

કાથઃ સ્વેદો ઘણ્ટિકાયા મુક્ષે ગણ્ઠપ્રધારણમ્ ॥

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય ઓગણપચાસમો.

૭૦૭

દિવા રાત્રૌ વચ્ચાગ્રંથિ મુક્તે સંધારયેદ્વિષક્ ।

તેન સૌખ્યં ભવેત્ તસ્ય મુક્તરોગાદ્વિમુચ્યતે ॥

इति घण्टिकारोगः ।

તર્લની આંગળી ગળામાં ઘાલીને ત્યાં આગળ જે ગ્રંથિ હોય તેને દબાવીને તેમાંથી લોહી કાઢી નાખવું. તથા તે ઉપર વજ, મરી અને પીપરનું ચૂર્ણ દબાવવું. એટલે તે સાફ થશે અને દબાવવાથી જે પીડા થઈ હશે તે મટી જશે તે પછી ગળાની આહારના ભાગમાં હાથની આંગળીઓવડે એળવું તેથી તે ગાંઠ ઓગળી જશે.

ધાણા, સુંક, મોય, યવાન, વજ, એ સરખે ભાગે લેઈને તેનો ક્વાથ કરવો તથા તે ગરમ હોય ત્યારે મુખમાં તેનો કેગળો ભરવો તેથી ઘંટિકા રોગનું સ્વેદન થાય છે. વળી વેંચે રોગીને રાત્રે અને દિવસે વજની ગાંઠ મોંમાં રાખવાનું કહેવું. કેમકે તેમ કરવાથી રોગીને મુખ થાય છે અને મુખરોગથી મુક્ત થાય છે.

गलशुंडानी चिकित्सा.

गले घण्टिका मार्गे च रक्तश्लेष्मविकारजा ।

लम्बिका वर्धते नृणां विज्ञेया गलशुण्डिका ॥

रुन्धते चास्य मार्गे च नेत्रस्त्रावः प्रदृश्यते ।

शिरोऽर्तिः श्वासकासश्च ज्वरेणैव प्रपीड्यते ॥

आशुकारी महाप्रज्ञः शीघ्रं कुर्यात् प्रतिक्रियाम् ।

शस्त्रेण शुण्डिकां छित्वा कुर्याद्वિम्लापनं हितम् ॥

मागधीमरिचं पथ्यावचाधान्ययवानिकाः ।

क्वाथः सोष्णः स्वेदमायाद्गलशुण्डोपशान्तये ॥

દિવા રાત્રૌ યવાન્યાશ્ચ મુક્તે સંધારણં હિતમ્ ।

મર્દનં કણ્ઠદેશે તુ તેન સંપદ્યતે સુખમ્ ॥

સિદ્ધાર્થકં વચ્ચા કુઠ્ઠં રજની પારિમદ્રકમ્ ।

ગૃહધૂમં સલવણં કણ્ઠે વા લેપનં હિતમ્ ॥

જ્વરે પ્રોક્તાનિ પથ્યાનિ યાનિ તાનિ મહામતે ! ।

ન ગૌલ્યં પિચ્છિલં સેવ્યં તૈલં નૈવ ગલામયે ॥

इति गलशुण्डिकाचिकित्सा ।

૭૦૮

હારીતસંહિતા.

ગળામાં ઘાંટીના માર્ગ ઉપર લોહી તથા કફના વિકારથી લંબિકા વધે છે (ગળાની ખારી આગળ જે ઘંટડીની લાલી જેવું લટકે છે તેને લંબિકા કહેછે) તેને ગલશુંડી કે ગલશુંકું સમજવું. એ લંબિકા વધીને ગળાનો માર્ગ રોકેછે. એ રોગ થવાથી રોગીની આંખમાંથી સ્ત્રાવ થાયછે, તેનું માથું દુખેછે, તેને શ્વાસ થાયછે, ખાંસી થાયછે, અને તે તાવથી પીડાયછે. એ રોગ મનુષ્યનો જલદીથી છવ લે એવોછે માટે યુદ્ધિમાન વૈદ્યે તેની ચિકિત્સા ઉતાવળે કરવી જોઈએ. શસ્ત્રવડે એ ગલશુંડાને કાપી નાખવું અને પછી તે ઉપર લોહી બંધ કરનારૂં ચૂર્ણ દબાવવું (એ ચૂર્ણ પાછળ ઘંટિકારોગમાં કહ્યું છે તે અથવા તેનાજ જેવું યુદ્ધિથી કદખીને લેવું). પીપર, મરી, હરડે, વજ, ધાણા, અને જવાની અજમો, એનો ક્વાથ કરી તેને ગરમ હોય તે વખતે મોંમાં રાખવો. એ ક્વાથ ગલશુંડાને સ્વેદન કરીને તેને મટાડે એવો છે. એ રોગીની પાસે રાતદહાડો ચવાની અજમો મોંમાં રખાવવો. વળી બાહારના ભાગ ઉપર કંઠનું મર્દન કરવું તેથી પણ સુખ ઉપજે છે. સરસવ, વજ, ઉપલેટ, હલદર, લીમડાનાં પાંદડાં, ઘરનો ધુમાસ, અને સિંધવ, એ સર્વને વાટીને તેનો ગળા ઉપર લેપ કરવો, તે હિતકારક છે. હે મોટી યુદ્ધિવાળા વૈદ્ય! જે પથ્ય તાવના રોગમાં કહ્યાંછે તે પથ્ય આ રોગમાં પણ હિતકારક છે. ગળાના રોગમાં ગોળના વિકાર અથવા ગોળનું મધ, પિચ્છલ (ચીકણા અને લીસા) પદાર્થો, તથા તેલ ખાવું નહિ.

इति आत्रेयभाषिते हारीतोत्तरे तृतीयस्थाने मुखरोगचिकित्सा

नाम ऊनपंचाशत्तमोऽध्यायः ।

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય પચાસમો.

૭૦૯

પંચાશત્તમોઽધ્યાયઃ ।

ધરડા અને ક્ષીણ પુરુષોનું વાણિકરણ.

આત્રેય ઉવાચ ।

ક્લેબ્યં પંચવિધં પ્રોક્તં સમાસેન શૃણુષ્વ મે ।
 નિરોધાતિવ્યવાયેન વયઃશ્રાન્તેઽપિ માનવે ॥
 જાયતે રેતસો હાનિઃ ક્લીયત્વં चापि जायते ।
 त्रिविधं जायते क्लेब्यं मानसं रेतसः क्षयात् ॥
 सहजं शुक्रसंस्त्रावाज्जायते क्लीबतां नरे ।
 यस्य वै ममता चित्से दृष्ट्वा स्त्रीणां विरागिताम् ॥
 स्पर्शने स्वेदकंपं च तत्સાધ્યં માનસં સ્મૃતમ્ ।
 यस्य विद्वेषतः स्त्रीणां व्यवाये च मनःक्षतिः ॥
 ध्वजમક્કો મવેચ્છીઘ્રં તત્ક્લેબ્યં રેતસઃક્ષયાત્ ।
 સમપ્રકૃતિર્યશ્ચાન્યઃ સોઽપ્યસાધ્યતમઃ સ્મૃતઃ ॥

આત્રેય કહેછે,—નપુંસકપણું પાંચ પ્રકારનું છે તે હું તને સંક્ષે-
 પમાં કહું તે સાંભળ. વીર્યને રોકીને અતિશય સ્ત્રીસંગ કરવાથી, તથા
 વૃદ્ધાવસ્થાનો શ્રમ થવાથી વીર્યની હાનિ થઈ નપુંસકપણું પ્રાપ્ત થાયછે
 એ નપુંસકપણું ત્રણ પ્રકારનું છે. એક તો માનસ એટલે મનસંબંધી
 નપુંસકપણું; બીજું વીર્યનો ક્ષય થવાથી ઉપજેલું નપુંસકપણું; અને
 ત્રીજું સહજ એટલે જન્મ સાથેનું નપુંસકપણું. વળી વીર્યના આવ થઇ
 જવાથી પણ નપુંસકતા પ્રાપ્ત થયેલી હોયછે જે પુરુષના પ્રતિ સ્ત્રીઓ
 પ્રીતિ અને મમતા રાખતી હોય તેમ છતાં તેમના વિષે તેના મનમાં
 વિરાગ હોય, તથા તેનો સ્પર્શ થવાથી શરીરે પરસેવો અને કંપ થતો
 હોય તો તે માનસ નપુંસકપણું સાધ્ય જાણવું. જે પુરુષના ઉપર
 સ્ત્રીનો અણુગમો હોવાથી તેનો સંગ કરવામાં તેનું મન પાછું બાગી
 જતું હોય અને તેથી તત્કાલ ધ્વજબંગ થતો હોય તો તે નપુંસકપણું

૧ શુક્લસંસ્વેદાત્. પ્ર૦ ૧ લી.

૬૦

૭૧૦

હારીતસંહિતા.

વીર્યના ક્ષયનેલીધે થયેલું જાણવું. એનાજ જેવી પ્રકૃતિવાળો બીજો પણ કોઈ નપુંસકપણાના રોગવાળો હોય—અર્થાત્ એવાંજ સહજ વગેરે બીજાં નપુંસકપણાં અસાધ્ય છે.

નપુંસકપણાંની ચિકિત્સા.

મનઃક્ષયે મનોદ્રેકો મુગ્ધસ્ત્રીસહસ્રક્રમઃ ।

સરાગવિભ્રમકથાલાપૈઃ સર્વર્થતે મનઃ ॥

શુક્રક્ષયે શુક્રવૃદ્ધિ કથયિષ્યામિ સામ્પ્રતમ્ ।

મન ભાંગી જવાથી નપુંસકપણું પ્રાપ્ત થયું હોય તો મુગ્ધા સ્ત્રી-એની સાથે સંગમ કરવાથી મન પાછું જાગ્રત થાયછે અને ઉત્સાહ ધારણ કરેછે. વળી પ્રીતિ અને વિલાસવાળી કથાઓ તથા આલાપવડે મનવૃદ્ધિ પામેછે. વીર્યનો ક્ષય થવાથી થયેલા નપુંસકપણામાં વીર્યની વૃદ્ધિ કરવી જોઈએ તે હવે હું કહું છું.

વીર્યવૃદ્ધિના પ્રયોગ.

વિદારિકાગોક્ષુરમૂસલીનાં ધાત્રીફલં સ્યાત્સહસૈન્ધવાનામ્ ।

સમાનિ ચૈતાનિ ચ માગધીનાં યુક્તં સિતાલ્યં પયસા પિવેચ ॥

શૂષં વૃહત્યૌ મગધાન્નિકણ્ઠાઃ સ્તથાત્મગુપ્તા સશતાવરી ચ ।

સશર્કરં ગોપયસા ઘૃતેન પાનં નરાણાં પ્રકરોતિ ષીઝમ્ ॥

વિદારીકંદ, ગોખર, મુસલીકંદ, આમળાં, સિંધવ તથા પીપર, એ સર્વે સમાનભાગે લેઈને તેમાં સાકર ભેળવી દૂધસાથે તે ચૂર્ણ પીવું.

અરડુસી કે ઋપભક, રીંગણીમૂલ, ભોંયરીંગણીનું મૂલ, પીપર, ગોખર, કૌચખીજ, શતાવરી, એ ઔષધનું ચૂર્ણ કરીને તેમાં સાકર ભેળવી તેને ગાયના દૂધસાથે અને ધી સાથે પીવું. એથી વીર્યની વૃદ્ધિ થાયછે.

યવાદિ વટક.

યવગોધૂમમાયાણાં નિસ્તુષાણાં ચ ચૂર્ણકમ્ ।

દુગ્ધેનેશ્વરસેનાપિ સંસ્કૃત્ય તુ ઘૃતેન તુ ॥

પાચિતં વટકશ્રેષ્ઠં મક્ષયેત્પ્રાતરતિથતઃ ।

૧ વિપ્રં. પ્ર૦ ૧ લી.

તસ્યોપરિ પયઃપાનં પિપ્પલીશર્કરાન્વિતમ્ ॥
 યવક્ષીરં વિદારીં ચ માષચૂર્ણં તથા યન્નાન્ ।
 મરિચાનાં સિતાહ્વં ચ ઘૃતાનાં ચ પ્રપૂરિકામ્ ॥
 પાચયેદ્ભક્ષયેત્પ્રાતઃ પયઃપાનં તથોપરિ ॥
 વીર્યં ચ કુરુતે પુંસાં વનિતા રમતે ભૃશમ્ ।
 ગુડ્ઘ્વી શતમૂલી ચ સ્વયંગુપ્તા બલા તથા ॥
 શાલ્મલીમુસલીમૂલં ચૂર્ણં ગોપયસાન્વિતમ્ ।
 પાનં નરાણાં શ્રેષ્ઠં તુ વીજમિન્દ્રિયકારકમ્ ॥

વિદારિકન્દાંશુમતી બૃહત્યૌ કાકોલિકા મીરુ પુનર્નવે દ્વે ।
 ગૃક્ષાટકં માગધિકા બલા ચ ચૂર્ણં સિતાહ્વં સિતયા પ્રયોજ્યમ્ ॥
 જોર્ણે પયઃ પાયસમેવ યોજ્યં કરોતિ પુંસાં બલમેવમોજઃ ।
 સ્ત્રીણાં સહસ્રં ભજતેઽપિ ષण्ढो मासद्वयोपस्कृतमेव शस्तम् ॥

જવ, ગાંડુ અને અડદ, એ ધાન્યોનાં છાલાં કાઢી નાખીને તેનો લોટ કરવો. પછી તેને દૂધ તથા સેરડીના રસમાં કરમોવવો. પછી તેને ધીમાં તળીને દાણો પાડવો. (એમાં સાકર નાખીને તેના લાડુ કરવા) અને સવારમાં જીઠીને તેમાંથી એક એક લાડુ ખાવો. તથા તે ઉપર પીપર અને સાકર નાખીને ઉકાળેજું દૂધ પીવું. એથી વીર્યવૃદ્ધિ થાય છે.

તવખીર, વિદારીકંદ, અડદનો લોટ, જવનો લોટ, મરીતું ચૂર્ણ એ સર્વને એકત્ર કરીને તેમાં સાકર તથા ધી નાખીને તેની પૂરીઓ તળી કાઢવી. એ પૂરીઓ સવારમાં ખાવી તથા તે ઉપર દૂધ પીવું, તેથી પુરુષના શરીરમાં વીર્ય વધેછે તથા તે ઘણી સ્ત્રીઓની સાથે રમી શકે છે.

ગજો, શતાવરી, કૌયખીજ, અલખીજ, સાલમકંદ, મુસળીકંદ, એ સર્વેનું ચૂર્ણ કરીને ગાયના દૂધ સાથે પુરુષોએ પીવું તે શ્રેષ્ઠ છે. આ ઔષધ વીર્યની વૃદ્ધિ કરે છે તથા ઇન્દ્રિયોની શક્તિ વધારે છે.

વિદારીકંદ, શાલિપર્ણી, રીંગણી, ભૌંયરીંગણી, કાકોલી, સતાવરી,

૧ પ્રપોલિકામ્. પ્ર૦ ૧ લી.

૭૧૨

હારીતસંહિતા.

બન્ને જાતની સાટોડી, શીંગોડાં, પીપર, બલખીજ, એ સૌની સાથે વંશ-
લોચન મેળવીને તેનું ચૂર્ણ કરવું તથા તેમાં સાકર નાખીને ખાવા
આપવું. એ ચૂર્ણ પચી જાય ત્યારે દૂધનો દૂધપાક કરીને ખાવા આપવો.
આ ઉપાયથી પુરૂષોને બળ અને વીર્ય મળે છે. જે કદાપિ પુરૂષ કેવળ
નખુંસક હોય તથાપિ આ ઔષધ બે મહિના યોગ્યતામાં આવે તો તે
હઝાર સ્ત્રીઓને ભોગવી શકે.

પથ્યાપથ્ય.

वर्जयेत्कटुकं चाम्लं तीक्ष्णं चोष्णं विदाहि च ।

रूक्षं वापि च सौवीरं प्रोक्तानि चेन्द्रियक्षतौ ॥

पलाण्डुं गजकन्दांश्च तिलान् माषान् यथाबलम् ।

तथौदनं च शालीनां दुग्धं चेश्वरसं तथा ।

वास्तુर्कं चिलुकानां च पथ्यं शुक्रक्षयादपि ।

योगयुक्तं न युज्याच्च नराणां सिद्धिमिच्छताम् ॥

નખુંસકપણના રોગવાળાએ તીખું, ખારું, તીક્ષ્ણ, ગરમ, દાહકર્તા,
રૂક્ષ, સૌવીર નામે મધ, એ તજવાં. ધ્વજભંગવાળાએ હુંગળી, હરતી-
કંદ, તલ, અડદ, શાલી ડાંગરનો ભાત, દૂધ, સેરડીનો રસ, વધુઆલું અને
ચીણનું શાક, એ સર્વે શક્તિ પ્રમાણે ખાવું, કેમકે વીર્યનો ક્ષય થયેલા
પુરૂષને પથ્ય છે. જે પુરૂષો નખુંસક પણનો રોગ નાશ પામે એવી ઇચ્છા
રાખતા હોય અને તેનો ઔષધ પ્રયોગ ચાલુ કર્યો હોય ત્યારે તેમણે
સ્ત્રીસેવનાદિ કાંઈ કુપથ્ય કરવું નહિ.

इति आत्रेयभाषिते हारितोत्तरे तृतीयस्थाने वाजीक-

रणं नाम पंचाशत्तमोऽध्यायः ।

एकपंचाशत्तमोऽध्यायः ।

વાંઝણીના રોગની ચિકિત્સા.

આત્રેય ઉવાચ ।

વન્ધ્યા સ્યાત્ ષટ્પ્રકારેણ બાલ્યે નાપ્યથવા પુનઃ ।
 ગર્ભકોશસ્ય મહ્નાદ્વા તથા ધાતુક્ષયાદપિ ।
 જાયતે ન ચ ગર્ભસ્ય સમ્ભૂતિશ્ચ કદાચન ॥
 કાકયન્ધ્યા ભવેચ્ચૈકા અનપત્યા દ્વિતીયકા ।
 ગર્ભસ્ત્રાવી તૃતીયાન્યા કથિતા મુનિસત્તમૈઃ ॥
 મૃતવત્સા ચતુર્થી સ્યાત્ પંચમી ચ બલક્ષયાત્ ।
 તસ્યોપક્રમણં વક્ષ્યે યેન સા લભતે સુતમ્ ॥
 અજાતરજસાં સ્ત્રીणां ક્રિયતે યદિ મૈથુનમ્ ।
 તનૈવ ગર્ભસંક્રોચં મગત્વમુપગચ્છતિ ॥
 તેન સ્ત્રી ભવતે વન્ધ્યા ગર્ભે ગૃહ્ણતિ નો મૃશમ્ ।
 સા ચ કષ્ટેન મવતિ રામા ગર્ભવતી મિષકૃ ! ॥
 ઔષધૈશ્ચોપચારૈશ્ચ સિદ્ધિશ્ચાપિ ન સંશયઃ ।
 અનપત્યા બલેનાપિ જાયતે મિષજાં ઘર ! ॥
 ન ભવેત્ કાકવન્ધ્યા ચ અનપત્યાપિ સિધ્યતિ ।
 સિધ્યતિ ક્ષીણધાતુત્વાજ્ઞાયતે યા મિષગ્વર ! ॥

औषधानि ।

આત્રેય કહેછે.—સ્ત્રી ૭ પ્રકારે વાંઝણી થાયછે. કોઇ તો બાળપણથીજ વંધ્યા હોયછે. અને કોઇ સ્ત્રીના ગર્ભકોશનો ભંગ થવાથી અથવા ધાતુનો ક્ષય થવાથી કોઇવખત ગર્ભની ઉત્પત્તિ થતી નથી. એક તો કાકવંધ્યા સ્ત્રી વાંઝણી કહેવાયછે. જે સ્ત્રીને એકવાર સંતાન થયા પછી સંતાન નજ થાય તેને કાકવંધ્યા કહેછે. બીજી અનપત્યા એટલે જેને બિલકુલ છોકરાં ન થાય તેને વાંઝણી કહેછે. જે સ્ત્રીને ગર્ભ રહીને પછી સ્ત્રી જતો હોય તેને મુનિઓ ત્રીજા પ્રકારની વાંઝણી

કહેછે. જે સ્ત્રીને છોકરાં થઈથઈને મરી જતાં હોય તેને મૃતવત્સા કહેછે. એ સ્ત્રી ચોથા પ્રકારની વાંઝણી સમજવી. શરીરના બળનો ક્ષય થવાથી જે વાંઝણી થઈ હોય તેને પાંચમા પ્રકારની જાણવી. (છઠ્ઠા-પ્રકારની વાંઝણી ગ્રંથમાં કહેલી નથી તથાપિ જેને છાગ્યાત્રી જાયછે તેને પણ વૈદ્યો વાંઝણી ગણેછે તે સમજવી). હવે એ વાંઝણી સ્ત્રી-ઓને જે પ્રકારે છોકરાં થાય તેવા ઉપાય કહિયે છીએ. જે સ્ત્રીને ઋતુ પ્રાપ્ત થયું નથી તેની સાથે જો મૈથુન કરવામાં આવે તો તેથી કરીને ગર્ભનો સંક્રાંત થાયછે અને ગર્ભસ્થાન વિકારવાળું થઈ જાયછે, તેથી તે સ્ત્રી ફરીને ગર્ભ ગ્રહણ કરી શકતી નથી અને વાંઝણી થાયછે. હે વૈદ્ય! એવી સ્ત્રી ફરીને મહામહેનતે ગર્ભ ધારણ કરેછે, તેમ છતાં ઔષધ ઉપચાર કરતાં એ સ્ત્રીનું ગર્ભસ્થાન સુધરીને તે ગર્ભ ધારણ કરવાને યોગ્ય થાયછે એમાં સંશય નથી. હે ઉત્તમ વૈદ્ય! જેને બિલકુલ સંતાન થયું ન હોય એવી વાંઝણી સ્ત્રીને ઔષધ ઉપચારથી પણ સંતાન થવાં બહુ કઠણ છે. જે છોકરાં વિનાની સ્ત્રી કાકવંધ્યા ન હોય તેવીને ઔષધ ઉપચારથી ગર્ભ રહી શકેછે. હે વૈદ્ય શ્રેષ્ઠ! જે સ્ત્રીના શરીરની ધાતુ ક્ષીણ થઈ જવાથી તે વાંઝણી થઈ હોય તો તે પણ ઔષધાદિથી સુધરી શકેછે.

વાંઝણી સ્ત્રીઓના ઉપાય.

चन्दनोशीरमञ्जिष्ठापटोलं घनवालकम् ।

मधुकं मधुयष्टी च तथा लोहिकतचन्दनम् ॥

सारिवा जीरकं मुस्तं पद्मकं च पुनर्नवा ।

क्षीरेण शर्करાયुक्तं पानं पित्तोद्भवे गदे ॥

ह्लात्वा योनिविशुद्धिं च तत्र दद्यान्महૌષધम् ॥

चन्दनोशीरમञ્જિષ્ઠા ગિરિકર્ણી સિતા તથા ।

ક્ષીરેણાલૌક્ય પાતવ્યં પુષ્પશુદ્ધિં કરિષ્યતિ ॥

ચંદન, કાળો વીરણુવાળો, મજીઠ, પટોલ, નાગરમોથ, પીળો વીરણુવાળો, મહુડો, જેઠીમધ, રતાંજલિ, સારિવા, શુફ, બદ્રમોથ, પદ્મ-કાષ, સાટોડી, એ સર્વનું ચૂર્ણ કરીને તેમાં સાકર મેળવીને દૂધ સાથે પીવું. પિત્તના કારણથી આર્તવ બગડીને વાંઝિયાપણું હશે તો તે આ

ત્રીયસ્થાન-અધ્યાય એકાવનમો.

૭૧૫

ઉપાયથી દૂર થશે. ઉપરનું ઔષધ યોનિને શુદ્ધ કરનાર છે, એ ઔષધ આપીને બ્યારે યોનિ શુદ્ધ થાય ત્યારે મોટું ઔષધ આપવું. તે ઔષધ આ પ્રમાણે:—ચંદન, વીરણવાળો, મજ્જા, ગરણી, સાકર, એ ઔષધોનું ચૂર્ણ દૂધમાં નાખીને પાવું. એ ઔષધથી આર્તવની શુદ્ધિ થાય છે.

વાતદૂષિત આર્તવની ચિકિત્સા.

રજોરક્તં પરીક્ષેત વાતપિત્તકફાત્મકમ્ ।

સરુજં ચ સકૃષ્ણં ચ પક્વજમ્બૂનિશં ચ યત્ ॥

વાતેન બાધિતં પુષ્પં તચ્ચ સંલક્ષ્યેદ્બુધઃ ॥

તસ્ય નાગરપિષ્પલ્યૌ મુસ્તાધન્વયવાસકમ્ ।

બૃહત્યૌ પાટલા ચૈવ ક્વાથઃ સગુડકોવધિઃ ॥

સપ્તાહં પાયયેદ્ધીમાન્ યાવત્ક્ષતિ શોષિતમ્ ।

વિશુદ્ધે ચ તથા રક્તે પાયયેત્પયસાન્વિતમ્ ॥

શ્વેતા ચ ગિરિકર્ણી ચ શ્વેતા ગુઝા પુનર્નવા ।

તેન સા લભતે ગર્ભે માસમેકં પ્રયોગતઃ ॥

આર્તવનું લોહી વાયુ, પિત્ત, કે કરના દોષવાળું છે કે કેમ? તે પરીક્ષા વૈદે કરવી. જે આર્તવનું લોહી કાળું અથવા પાકેલા જાંબૂડના રંગ જેવું હોય અને આર્તવ સમયે સ્ત્રીને પીડા થતી હોય તો તે આર્તવ વાયુ દોષવાળો જાણવો. વાયુદોષવાળા આર્તવવાળી સ્ત્રીને મુંઠ પીપર, મોથ, ધમાસો, રીંગણી, બોયરીંગણી, પાડળ, એ ઔષધોનો ક્વાથ કરીને તેમાં ગોળ નાખીને પાવો. શુદ્ધિમાન્ વૈદે એ ક્વાથ સાત દિવસ પાવો એવો તેનો અવધિ છે અથવા બ્યાંસુધી સ્ત્રીને આર્તવ વધ્યા કરે ત્યાંસુધી પાવો. બ્યારે આર્તવ શુદ્ધ થાય ત્યારે પછી ઘોળી ગરણીનાં બીજ, ઘોળી ચણેડી, અને સાંઘેડી, એ ઔષધોનું ચૂર્ણ દૂધ સાથે પાવું. એ પ્રયોગ એક મહિના સુધી કરવાવડે સ્ત્રીને ગર્ભ રહે છે.

પિત્તદૂષિત આર્તવની ચિકિત્સા.

જપાકુસુમસંક્રાશં કુસુમ્ભરત્કસન્નિભમ્ ।

દાહશોષં મૂત્રકૃચ્છ્રચુક્તં તત્પિત્તદૂષિતમ્ ॥

૧ દધિ પ્રત-૧ લી.

૭૧૬

હારીતસંહિતા.

ચન્દનોશીરમઝિષ્ઠાપદોલં ઘનવાલકમ્ ।
 મધુકં યષ્ઠિમધુકં તથા લોહિતચન્દનમ્ ॥
 પદ્મકં પુનર્નવે દ્વે શારિવા જીરકં ઘનમ્ ।
 ક્ષીરેણ શર્કરાયુક્તં પાનં પિત્તકૃતે ગદે ॥
 જ્ઞાત્વા યોનિવિશુદ્ધિં ચ તત્ર દદ્યાન્મહૌષધમ્ ।
 શ્વેતાર્કમૂલં પયસા શ્વેતા ચ ગિરિકર્ણિકા ॥
 શ્વેતાદ્રિકર્ણીમૂલં ચ પાનં ગોક્ષીરસંયુતમ્ ।
 વન્ધ્યાનાં ગર્ભજનનં ભવતે લક્ષ્મણાન્વિતમ્ ॥

બસંદનાં ફૂલ સરખું કે કસુંબા સરખું લાલ રક્ત વેહેતું હોય,
 યોનિમાં દાહ અને ખૂનકૂચ થતો હોય, તથા મોઢે પાણીનો શોષ
 પડતો હોય તો તે આર્તવને પિત્તથી બગડેલો બાણુવો. પિત્તાર્તવવાળી
 સ્ત્રીને ચંદન, વીરણવાળો, મજાદ, પટોળ, મેથ, પીળો વાળો, મહુડો,
 નેહીમધ, રક્ત ચંદન, પદ્મકાષ્ઠ, બને સાટોડીઓ, સારિવા, છરૂં, બદ્ર-
 મેથ, એ સર્વનું ચૂર્ણ કરીને દૂધ સાથે પીવાથી પિત્તથી બગડેલા
 આર્તવની શુદ્ધિ થાય છે. આર્તવની શુદ્ધિ થયેલી નેહીને મોટું ઔષધ
 આપવું. ઘોળા આકડાનું મૂળ દૂધ સાથે પાવું. અથવા ઘોળી ગરણીના
 મૂળને ગાયના દૂધ સાથે પાવું. અથવા ઘોળી ગરણીના મૂળની સાથે
 લક્ષમણાનું મૂળ (તે ન મળે તો ઘોળી રંગણીનું મૂળ) લેધને તેને
 ગાયના દૂધ સાથે પાવું. એ ઉપાય વાંઝણી સ્ત્રીઓને પુત્ર આપનારો છે.

કર્કશી બગાડેલા અર્તવની ચિકિત્સા.

સઘનં પિચ્છલં ચાપિ જાઢ્યં સ્યાન્મૂત્રરોધનમ્ ॥
 બાલસ્યતન્દ્રા નિદ્રા ચ કફદુષ્ટં રજો વિદુઃ ।
 ત્રિફલા ગિરિકર્ણી ચ તથારગ્વધવત્સકૌ ।
 પયસા પયસા પાનં સ્ત્રીણાં ચ ગર્ભકારણમ્ ॥
 બલાઘં ચન્દનાઘં ચ દ્રાક્ષાઘં ચૂર્ણમેવ ચ ।
 દાપયેદ્ગર્ભજનનં નારીણાં ભિષગુત્તમઃ ॥
 સ્વળ્ડકાઘં ચ ચૂર્ણં ચ બલાઘં ચૂર્ણમેદ ચ ।
 દાપયેદ્ગર્ભજનનં નારીણાં ભિષગુત્તમઃ ॥

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય એકાવંનમો.

૭૧૭

સ્વર્ણકાચં ચ ચૂર્ણં ચ બલાદં ચૂર્ણમેવ ચ ।

પુનર્નવાદં દેયં વા સ્ત્રીણાં ગર્ભપ્રદાયકમ્ ॥

કદ્દી બગડેલો આર્તવ ઘાડો તથા પિચ્છવાળો હોય છે; સ્ત્રીને જડતા થાય છે, તેનો પિશાબ રોકાય છે; તેને આળસ, તંદ્રા અને નિદ્રા ઉપજે છે. કદ્દી બગડેલા આર્તવવાળી સ્ત્રીને ત્રિફળા, ગરણી, ગર-માળો, કડાછલ, એ ઓપધોનો ક્વાથ કરી તેમાં દૂધ નાખીને તે ક્વાથ પાવે. તેથી બગડેલો આર્તવ શુદ્ધ થઈને તેને ગર્ભ રહે છે. વળી પાછળ બલાદિ, ચંદનાદિ, તથા દ્રાક્ષાદિ ચૂર્ણ કહેવામાં આવ્યું છે, તે ચૂર્ણ સ્ત્રીઓને ગર્ભ ઉત્પન્ન કરનાર હોવાથી ઉત્તમ વૈદે તેમાંથી ગમે તે એક આપવું. વળી ખંડકાદિ ચૂર્ણ, બલાદિ ચૂર્ણ તથા પુનર્નવાદિ ચૂર્ણ સ્ત્રીઓને ગર્ભ આપનાર છે માટે તેમાંથી ગમે તે એક જાતનું ચૂર્ણ આપવું.

વંધ્યારોગમાં પથ્યાપથ્ય.

અથ પથ્યં પ્રવક્ષ્યામિ સ્ત્રીણાં ચ શ્ટણુ પુત્રક ! ॥

કર્ચુરં સૂરણં ચૈવ તથા ચામ્લં ચ કાંજિકામ્ ।

વિદાહિકં ચ તીવ્રં ચ સ્ત્રીણાં દૂરે પરિત્યજેત્ ॥

વન્ધ્યાકર્કોટકીમૂલં લાઙ્ગલી કટુતુમ્બિકા ।

દેવદાલી ચ જનની સૂર્યવહ્ની ચ મીરુકા ॥

નિર્માલ્યં માલ્યવસ્ત્રં ચ રજોવત્યાશ્ચ સંગમઃ ।

અન્યાસ્ત્રીસ્નાતમુદકં સ્ત્રીણાં ચૈતાનિ વર્જયેત્ ॥

હે પુત્ર ! હવે વંધ્યા સ્ત્રીઓને શું પથ્ય છે અને શું અપથ્ય છે તે કહું છું. જે પદાર્થ મળ ઉત્પન્ન કરનાર હોય તે, સૂરણ, ખાટા પદાર્થ, ખાટી કાંચ, દાહકારક પદાર્થ અને તીવ્ર પદાર્થ, સ્ત્રીઓથી વેગળાજ રાખવા. વાંઝણી ડંટોલીનું મૂળ, ઋષભક નામે વનસ્પતિ, કડવી તુંબ-ડીનું મૂળ, કુકડવેલાનું મૂળ, જટામાંસી, સૂર્યવહ્ની, સતાવરી, (એ વસ્તુઓ વંધ્યા સ્ત્રીને પથ્ય છે એમ કેટલાક વૈદ્યોનું કહેવું છે). ખીછ સ્ત્રીએ પહેરેલી પુષ્પની માળા કે વસ્ત્ર, રજસ્વલા સ્ત્રીનો સંગ, ખીછ સ્ત્રીએ

૧ સ્વસ્થાચં. પ્ર૦ ૪ થી. ૧ કર્ચુરં પ્ર૦ ૪ થી. ૧ તથા સ્નાતુ સંગમઃ. પ્ર૦ ૧ લી.

૭૧૮

હારીતસંહિતા.

રનાન કરેલું પાણી, એટલાંવાનાં વંધ્યા રેગનેા ઉપચાર કરનારી
સ્ત્રીએ વર્જ્યવાં.

૧૬
શ્ચિત્તિ આત્રેયભાષિતે હારીતોત્તરે તૃતીયસ્થાને વન્ધ્યો-
પ્રક્રમો નામૈકપંચાશત્તમોઽધ્યાયઃ ।

—❁—
દ્વિપચ્ચાશત્તમોઽધ્યાયઃ ।

—❁—
ગર્ભના ઉપચાર.

આત્રેય ઉવાચ ।

પ્રથમે માસિ યષ્ટિ મધુપરુષકં મધુપુષ્પાણિ યથાલાભમ્ ।

નવનીતેન પયો મધુરમધુરં પાયયેચ્ચ ॥

દ્વિતીયે માસિ કાકોલીમધુરં પાયયેત્તથા ।

તૃતીયે કુશરાં શ્રેષ્ઠાં ચતુર્થે ચ કૃતૌદનમ્ ॥

પંચમે પાયસં દયાત્ પષ્ટે ચ મધુરં દધિ ।

સપ્તમે ઘૃતક્ષણ્ડેન ચાષ્ટમે ઘૃતપૂરકમ્ ।

નવમે વિવિધાન્નાનિ દશમે દોહદેચ્છયા ॥

આત્રેય કહેછે.—ગર્ભવતી સ્ત્રીને પેહેલે મહિને જેઠીમધ, ફાલસાં, મહુડાં, એમાંથી જે મધે તે માખણ સાથે ખાવા આપવાં. તથા સાકર વગેરે મધુર પદાર્થ નાખીને મીઠું કરેલું દૂધ પાવું. ખીજે મહિને કાકોલી નામે ઔષધી તથા તેની સાથે સાકર વગેરે મધુર પદાર્થ ખાવો. ત્રીજે મહિને કીચડી ખાવા આપવી એ શ્રેષ્ઠ છે. ચોથે મહિને ભાત ખાવા આપવો. પાંચમે મહિને દૂધપાક આપવો. છઠ્ઠે મહિને મીઠું દહીં ખાવા આપવું. સાતમે મહિને ઘી અને ખાંડ સાથે ભોજન આપવું; આઠમે મહિને ઘેખર ખાવા આપવું. નવમે મહિને જૂદીજૂદી જાતના પદાર્થો ખાવા આપવા અને દશમે મહિને તેની ઈન્દ્રિયામાં આવે તે ખાવા આપવું.

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય આવનમો.

૭૧૯

ગર્ભવતીનું દોહદ.

માસે તૃતીયે સમ્પ્રાપ્તે દોહદં ભવતિ સ્ત્રિયઃ ।

યદ્યાત્કામયતે સા ચ તત્તદ્દ્યાન્નિષગ્વરઃ ॥

ગર્ભવતી સ્ત્રીઓને ત્રીજે મહિને નાના પ્રકારના ભાવ થઈ આવે છે તેને દોહદ કહે છે. ડાહ્યા વૈધે તે વખતે ગર્ભવતી જે જે ઈચ્છા કરે તે તે પદાર્થ તેને આપવાની આજ્ઞા કરેલી.

ગર્ભવતીનું પથ્યાપથ્ય.

વર્જયેદ્દિલાન્નાનિ વિદાહીનિ ગુરુણિ ચ ।

અમ્લાનિ સોષ્ણક્ષારાણિ ગુર્વિણીનાં વિવર્જયેત્ ॥

મૃત્તિકા મક્ષણીયા ન ન ચ સૂરણકન્દકાઃ ।

રસોનશ્ચ પલાન્ડુશ્ચ સંત્યક્તો ગુર્વિણીસ્ત્રિયા ॥

મધુરાણિ પ્રદેયાનિ ગૌલ્યાનિ સરસાનિ ચ ।

પથ્યે હિતાનિ ચૈતાનિ ગુર્વિણીનાં સદા ણિષક્ ॥

વ્યાયામં મૈથુનં રોષં શોષં ચંક્રમણં તથા ।

વર્જયેદ્ ગુર્વિણીનાં ચ જાયન્તે સુસ્તસમ્પદઃ ॥

ગર્ભવતી સ્ત્રીએ કડોળ ખાવું નહિ, દાહ કરે એવાં તથા ભારે અન્ન ખાવાં નહિ, ખાટા પદાર્થો, ગરમ પદાર્થો, ક્ષાર, એ સર્વે ગર્ભવતીએ લાગ કરવાં. ગર્ભવતીએ માટી ખાવી નહિ, સૂરણકંદ ખાવો નહિ, લસણ ખાવું નહિ. ડુંગવી ખાવી નહિ, એ સર્વે ગર્ભવતીએ તળવાં. ગર્ભવતી સ્ત્રીને મધુર, ગૌલ્ય નામે મધ, અને રસવાળા (મધુર) પદાર્થો આપવા, કેમકે હે વૈધ! એ પદાર્થ ગર્ભવતીને સદા પથ્ય અને હિતકારક છે. ગર્ભવતીએ કસરત કરવી નહિ, મૈથુન કરવું નહિ, રીસ કરવી નહિ, પાણીનો શોષ વેઠવો નહિ, પગે ચાલીને મુસાફરી કરવી નહિ, એ સર્વે વાનાં ગર્ભવતીએ તળવાં તેથી તેને સુખશાંતિ મળે.

ગર્ભવતીનું મંગળકર્મ.

અથોપપન્નં વિહિતમપિ સ્વકીયાચારેણ પંચમાસિકમષ્ટમાસકં વા । બ્રાહ્મણમક્ષલાદિભિર્ગૌત્રમોજનમપિ કર્ત્તવ્યમ્ । દોહ-
દાદિષુ પરિપૂર્ણેષુ રૂપવાન્ શૂરઃ પण्डितः शीलवान् पुत्रो जायते ।

૭૨૦

હારીતસંહિતા.

ગર્ભવતી સ્ત્રીને પોતાના કુળાચાર પ્રમાણે પાંચમે માસે રાખડી ખાંધવી તથા આઠમે મહિને સીમંત સંસ્કાર કરવો. તે વખતે બ્રાહ્મણને ખોલાવીને મંગળકર્મ કરવું તથા સ્વગોત્રનાં મનુષ્યોએ મળીને ભોજન કરવું. સ્ત્રીને જે જે ભાવ થાય છે તે પૂર્ણ કરવાથી રૂપાળો, શર, યેડિત અને શીલવાન પુત્ર થાય છે.

इति आत्रेयभाषिते हारीतोत्तरे तृतीयस्थाने गर्भो-
पचारो नाम द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

ચલિત ગર્ભની ચિકિત્સા.

આત્રેય ઉવાચ ।

प्रधमे मासि गर्भस्य चलनं दृश्यते यदि ।
तदा मधुकमृद्वीका चन्दनं रक्तचन्दनम् ॥
पयसालोडितं पीतं तेन गर्भः स्थिरो भवेत् ।
द्वितीये मासि चलिते मृणालं नागकेशरम् ॥
तृतीये मासि गर्भस्य चलनं दृश्यते यदा ।
तदा मूषककिट्टं तु शर्करापयसा पिबेत् ॥

ચતુર્થે માસિ દાહપિપાસાશૂલજ્વરેણ સ્ત્રીણાં યદિ ગર્ભ-
ચ્ચલતે તદોશીરચન્દનનાગકેશરધાતકીકુસુમશર્કરાઘૃતમધુ-
દધિ પાપયેત્ । પંચમે માસે ચલિતે ગર્ભે દાહિમીપન્નાણિ ચન્દન
દધિ મધુ ચ પાયયેત્ । ષષ્ઠે માસિ ગૌરિકં કૃષ્ણમૃત્તિકાગોમય-
મસ્ય ઉદકં પરિસ્નુતં શીતલં ચન્દનં શર્કરયા સહ પિબેત્ । સ-
પ્તમે માસિ ગોધુરસમજ્ઞાપક્વઘનમુશીરનાગકેશરં મધુરં પાય-
યેત્ । અષ્ટમે માસિ રોધ્રં મધુ માગધિકાં ચ સહ દુગ્ધેન પીત-
વતીનાં ચલિતે ગર્ભે સ્ત્રીણાં સુખં સમ્પદ્યતે ।

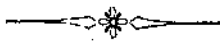
તૃતીયસ્થાન—અધ્યાય ચોપનમે.

૭૨૧

આત્રેય કહેછે.—જો ગર્ભ રક્ષા પછી પેહેણે મહિને તે ચલિત થયેલો માલમ પડે તો જેડીમધ, દ્રાક્ષ, ચંદન, રક્તચંદન, એ સર્વનું ચૂર્ણ કરીને તેને દૂધમાં ઓગાળીને પીવું તેથી ગર્ભ સ્થિર થાય છે. ખીજે મહિને ગર્ભ ચલિત થાય તો કમળનો નાળ તથા નાગકેસર વાટીને તેનું કલ્ક ખવરાવવું. ત્રીજે મહિને જો ગર્ભનું ચલન માલમ પડે તો મૃષ-કકિટ (ઉંદરની લીડીઓ) સાકર અને દૂધ સાથે પાવી. ચોથે મહિને દાહ, તરસ, શળ અને તાવ સહિત જો સ્ત્રીનો ગર્ભ ચલાયમાન થાય તો વીરણુવાળો, ચંદન, નાગકેસર, ધાવડીનાં ફૂલ, સાકર, ધી, મધ, દહીં, એ સર્વે મિશ્ર કરીને પાવું. પાંચમે મહિને ગર્ભ ચલાયમાન થાય તો દાડીમનાં પાંદડાં અને ચંદનનું કલ્ક કરીને દહીં તથા મધસાથે પાવું. છઠ્ઠે મહિને ગર્ભ ચળે તો ગેર, કાળી માટી અને અડાયાંની રાખ, એ ત્રણમાં પાણી રેડીને તે ઠરવાં દેવું. પછી નીતરતું ઠંડું પાણી ગાળી લેઈ તેમાં ચંદન ઘસીને નાખવું, તથા તેમાં સાકર નાખીને તે પાવું. સાતમે મહિને ગર્ભ ચલાયમાન થાય તો ગોખર, મજ્જા, પદ્મકાક, મોથ, વીરણુવાળો, નાગકેસર, એ સર્વને વાટી તેના ચૂર્ણમાં સાકર નાખીને પાણી સાથે પાવું. આઠમે મહિને ગર્ભ ચળે તો લોધર, મધ, પીપર એ ત્રણના કલ્કને દૂધ સાથે પીવાથી સ્ત્રીનો ગર્ભ સ્થિર થઈને તેને સુખ ઉપજે છે.

इति आत्रेयभाषिते हारीतौत्तरे तृतीयस्थाने चलितगर्भ-

चिकित्सा नाम त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

चतुः पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

गर्भना उपद्रवनी चिकित्सा.

गर्भना उपद्रवनां नाम.

आत्रेय उवाच ।

शोषो हृत्तासछर्दिश्च शोफो ज्वरस्तथारुचिः ।

अतीसारो विवर्णत्वमष्टौ गर्भस्योपद्रवाः ॥

૬૧

૭૨૨

હારીતસંહિતા.

આત્રેય કહેછે.—ગર્ભ રહ્યા પછી ગર્ભવતીને શોષ, છાતીમાં પીડા, ઉલટી, સોજો, તાવ, અરચિ, અતીસાર અને વિવર્ણતા (મુખની કાંતિ શીઘ્ર પડી જાય), એવા આઠ ઉપદ્રવ થાય છે.

ગર્ભવતીના શોષની ચિકિત્સા.

વक्ष्यामि भेषजं तस्य यथायोगेन साम्प्रतम् ।

वटप्ररोहं मगधामुशीरं घनमेव च ॥

युता खण्डगुटिकास्ये विहिता शोषचारिणी ।

હવે એ ગર્ભના કારણથી થયેલા રોગોનાં ઘટે તેવા યોગસહિત ઔષધ કહું છું. વડના અંકુર, પીપર, વીરણવાળો, મોથ, એ ઔષધોમાં સાકર નાખીને તેની ગોળા કરવી. એ ગોળા મુખમાં રાખવાથી શોષ મટે છે.

ઉલટી તથા છાતીની પીડાના ઉપાય.

वत्सकं मगधा गुण्ठी तथा चामलकीफलम् ॥

युक्तं कोमलविल्वेन दध्ना पिष्टं तु दापयेत् ।

शर्करासंयुतं पानं स्त्रीणां गर्भे हितं सदा ॥

पीतो भूतिम्बकलकश्च शर्करासमभावितः ।

छर्दि हरिश्च हृत्ક્लेदं मधुना वा समन्वितः ॥

કડાછાલ, પીપર, સુંઠ, આમળાં, તથા કુમળાં ખીલાં, એ સર્વને દહીમાં વાટીને તેમાં સાકર નાખીને સ્ત્રીને પાવાં તેથી તે ગર્ભને કાયદો કરે છે. વળી કરિયાતાને સાકર સાથે અથવા મધ સાથે વાટીને તેનું ક્લેક કરવું તથા સ્ત્રીને પાવું તેથી ઉલટી અને છાતીની પીડા મટે છે.

અરચિનો ઉપાય.

शृङ्गवेरं सकटुकं मातुलुङ्गस्य केशरम् ।

मार्जनं दन्तजिह्वासु गण्डूषश्चोष्णवारिणा ।

गुर्विणीनां च सर्वासामर्च्चं च नियच्छति ॥

આહું, કુટકી, ખીબેરનો ગર્ભ, એ સર્વનો ક્લેક કરીને તેનો દાંત ઉપર તથા જીભ ઉપર લેપ કરવો, તથા પછી ગરમ પાણીવડે કોમળા કરવા. આ ઉપાયથી સઘળી ગર્ભવતી સ્ત્રીઓની અરચિ નાશ પામે છે.

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય ચોપનમે.

૭૨૩

અતિસારનો ઉપાય.

વત્સકં દાડિમં પાઠા બલાબિલ્વં વિષા તથા ।

જંબાન્નપલ્લવાશ્ચૈવ યથાલાભેન સત્તમ ! ॥

શર્કરાદધિસંયુક્તં સ્ત્રીણાં ચૈવાતિસારકે ।

કડાછાત્ર, દાડિમ, પાહાડમૂળ, અક્ષખીજ, ખીલી, અતિવીખની કળી, જંબૂડાનાં તથા આંખાનાં ફૂલોનાં પાંદડાંમાંથી જેનાં મળે તેનાં પાંદડાં, એ સર્વનું ચૂર્ણ કરીને તેને સાકર તથા દહીં સાથે ગર્ભવતી સ્ત્રીને ખાવા આપવું. તેથી તેનો અતિસારનો વ્યાધિ મટે છે.

બંધકોશ તથા મૂત્રબંધ વગેરેનો ઉપાય.

હરીતકી નાગરકં ગુડેન વા ગુડેન ત્રૈફલકઃ કથાયઃ ॥

સ્ત્રીણાં ચ પાનં વિનિહન્તિ શીઘ્રં વિબંધવિષ્મૂત્રનિરોધનાનિ ।

હરડે અને સુંદની ગોળમાં ગોળી કરીને આપવી, અથવા ત્રિફળાનો ક્વાથ કરી તેમાં ગોળ નાખીને પાવો. એ ઔષધોથી સ્ત્રીને બંધકોશ થયો હોય અથવા ઝાડો પિશાબ રોકાયો હોય તે મટે છે.

મૂત્રબંધનો ઉપાય.

ત્રપુસૈર્વારુચીજાનિ પથ્યાશુંઠી ચ માગધી ॥

શિલામેદં સિતાલ્યં ચ પિબેત્ તળ્ડુલવારિણા ।

મૂત્રરોધં ગુર્વિણીનાં વારયત્યાશુ નિશ્ચિતમ્ ॥

અડબૂચનાં ખીજ, કાકડીનાં ખીજ, હરડે, સુંદ, પીપર, પાષાણુ-ભેદ, એ સર્વનું ચૂર્ણ કરીને તેને ચોખાના ધોવરામણ સાથે સાકર નાખીને પીવું, તેથી ગર્ભવતી સ્ત્રીએનો પિશાબનો અટકાવ જરૂર મટી જાય છે.

ગર્ભ ચયથો હોય તેનો ઉપાય.

મધુકાવિસમૃણાલં પદ્મકિઞ્જલ્કલ્કલ્કં

ઘનમતિવિષમૈન્દ્રં વીજમૌશીરનીલમ્ ।

સમકૃતમથ કલ્કં દેયમાશુ પ્રપાને

હિતમપિ યુવતીનાં ગર્ભચાલે સિતાલ્યમ્ ॥

૭૨૪

હારીતસંહિતા.

જેડીમધ્ય, કમળનું બિજ, કમળનો દાંડો, કમળનું કેસર, એ સર્વનું
કલ્ક કરવું. પછી તેમાં મોથ, અતિવિખની કળી, ઇંદ્રજવ, વીરણવાળો,
કાળું કમળ એ સઘળાં સમાન ભાગે લેધને તેનું કલ્ક કરવું. એ કલ્ક
સાકર સાથે ગર્ભવતીને પીવા આપવાથી તેના ચક્ષિત ગર્ભને સ્થિર
કરેછે. એ કલ્ક ગર્ભવતીને ફાયદાકારક છે.

સોળનો ઉપાય.

ગર્ભસ્યોપદ્રવં શોફં સ્વેદયેદુષ્ણવારિણા ।

ન દાતવ્યો મતિમતા વિરેકો દારુણો મહાન્ ॥

ગર્ભના ઉપદ્રવ તરિકે ગર્ભવતીને સોળે યથો હોય તો તેને ગરમ
પાણીથી શેકવો. ખુદ્ધિમાન વૈદ્યે ગર્ભવતીને મોટો અને કઠણ જુલાય
આપવો નહિ.

इति आत्रेयभाषिते हारीतोत्तरे तृतीयस्थाने गर्भोपद्रव-

चिकित्सा नाम चतुःपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

પંચપચ્ચાશત્તમોઽધ્યાયઃ ।

મૂઢગર્ભની ચિકિત્સા.

મૂઢગર્ભના હેતુ.

આત્રેય ઉવાચ ।

विरुद्धाहारसेवाभिस्तथा गर्भव्याथामु च ।

अतिमर्दनपीडायाः पीडां प्राप्नोति चार्भकः ॥

तिर्यग्भवति यो गर्भः स्त्यक्त्वा द्वारं भगस्य च ।

अन्यद्वा म्रियतेऽपत्यं तेन कष्टं प्रपद्यते ॥

अथवा लज्जया स्त्रीणां सङ्कोचात् सप्रुचिते भगे ।

मूढगर्भं च जानीयात् तस्य वक्ष्यामि लक्षणम् ॥

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય પંચાવનમો.

૭૨૫

આત્રેય કહેછે.—વિશ્વ આહારનું સેવન કરવાથી, ગર્ભને બધા ઉત્પન્ન થવાથી, અતિશય મર્દન કરવાની પીડાથી ગર્ભમાં રહેલું બાળક પીડા પામે છે, અને વખતે યોનિનું દાર છોડીને બાળક આડું થઈ જાય છે. અથવા કોઈવાર બાળક મરણ પામે છે તો ગર્ભવતીને મોઢું કટ થાય છે. અથવા સ્ત્રી લાજથી સંકોચ પામતી હોય તો તેથી યોનિદ્વારનો સંકોચ થવાથી પણ એમ થાય છે. એ મૂઢ ગર્ભને બાણવાને માટે તેનાં લક્ષણો હું કહું છું.

મૂઢગર્ભનાં લક્ષણ.

वस्तिशूलं च भवन्ति योनिद्वारं निरन्ध्रति ।

गर्जते जठरं तस्या आध्मानं चैव जायते ॥

तोदनं चाङ्गभङ्गश्च निद्रामङ्गश्च जायते ।

वाताद्भवति गर्भस्य संरोधो भिषगुत्तम ! ॥

शूलं ज्वरस्त्रिदोषश्च तृष्णा शोષो भ્રમस्तथा ।

मूत्रकृच्छ्रं शिरोऽर्तिः स्यात्पित्ताद्रોधो भगस्य च ॥

आसस्यतन्द्रા નિદ્રા ચ જાડ્યાધ્માનં ચ વેપથુઃ ।

કાસો વિરસતા ચાસ્યે શ્લેષ્મણા મૂઢગર્ભકે ॥

દ્વન્દ્વૈશ્ચ દ્વન્દ્વજં વિદ્યાત્સર્વં સ્યાત્સાન્નિપાતિકમ્ ॥

મૂઢગર્ભ થયો હોય ત્યારે સ્ત્રીના પેટમાં શૂળ આવે છે, યોનિ-દ્વાર સંકોચાય છે, તેના પેટમાં ગર્જના જેવા અવાજ થાય છે, પેટ ચઢે છે, સોયો ઘોચાવા જેવી વેદના થાય છે, અંગભંગ થાય છે, અને ઝીંઘ આવતી નથી. હે ઉત્તમ વૈદ ! જે વાયુદોષ કોપેલો હોય તો ગર્ભ પ્રસવ થતો અટકે છે, સ્ત્રીને શૂળ, તાવ, ત્રિદોષ, તરસ, શોષ અને બ્રમ થાય છે. પિત્તદોષ કોપેલો હોય તો કટેકરીને પિસાબ થાયછે, માથું દુખેછે અને યોનિ સંકોચ પામે છે. જે કફદોષ કોપવાથી મૂઢગર્ભ થયો હોય તો સ્ત્રીને આળસ, ઘેન, જડતા, પેટ ચઢવું, કંપારી, ખાંસી અને મુખમાં વિરસતા, એવાં ચિન્હ થાય છે. એ એ દોષનાં લક્ષણ એકઠાં મળવાથી એ દોષથી થયેલો અને સર્વનાં લક્ષણ હોવાથી સર્વ દોષથી થયેલો મૂઢગર્ભ બાણવો.

૭૨૬

હારીતસંહિતા.

મૃતગર્ભનું લક્ષણ.

અમમૂર્છાતૃપાધ્માનં વાતરોધં ચ વિહ્વલમ્ ।

મૂર્છાવર્મિ સપારુષ્યં દીનત્વમુપગच्छति ।

મૃતગર્ભં વિજાનીયાદાશુકારી સ્ત્રિયામપિ ॥

જે સ્ત્રીનો ગર્ભ મરી ગયો હોય તેને ફેર આવે છે, મૂર્છા થાય છે, તરસ લાગે છે, પેટ ચઢે છે, વાયુ રોકાય છે, ને વિહ્વળ થાય છે, ખેબાન થાય છે, ઉઘટી થાય છે, તેનું શરીર કરકરું લાગે છે અને તે ગ્લાનિ પામી જાય છે. એ લક્ષણો ઉપરથી તે સ્ત્રીનો ગર્ભ મરી ગયો છે એમ જાણવું. એ રોગ ગર્ભવતી સ્ત્રીના જલદી પ્રાણુ લેનારો છે, (માટે તેની ચિકિત્સા જલદીથી કરવી જોઈએ).

મૂઢગર્ભના ઉપાય.

અતો વક્ષ્યામિ મૈષજ્યં મૂઢગર્મં વિશારદ ! ।

વાતિકે મર્દનાભ્યઙ્ગં સ્વેદનં વાલ્પમેવ ચ ॥

યવાગૂં પંચકોલસ્ય પાયયેદ્વિષગુત્તમઃ ।

પૈત્તિકે શીતલં પાનં શીતો પનાહનાનિ ચ ॥

વ્યજનાનિ લમે તસ્યા યષ્ટિકં પથસા પિબેત્ ।

ત્રિકટુ ત્રિફલા કુષ્ઠં રોઘ્નં વત્સકઘાતુકી ॥

સગુડં કથિતં પાને શ્લેષ્મણા મૂઢગર્મકે ।

મૂર્વાવચ્ચાશ્વકર્ણા ચ મઙ્ગિષ્ઠારોઘ્નનીલિકાઃ ॥

કર્કન્ધુમૂલં સૌરાષ્ટ્રી કાથશ્ચ સગુડો હિતઃ ।

રક્તપિત્તવિકારેષુ કુક્ષિશુદ્ધિશ્ચ જાયતે ॥

હે કુશળ વૈદ ! હવે મૂઢગર્ભનાં ઔષધ કહું છું. વાયુથી મૂઢગર્ભ થયો હોય તો સ્ત્રીને તેજ યોગવું તથા થોડું થોડું સ્વેદન કરવું. તથા તે પછી ઉત્તમ વૈદ્યે પંચકોલ (પીપર, પીપરીમૂળ, ચિત્રો, ચવક, અને મુંદ) માં સિદ્ધ કરેલી યવાગૂ પાવી.

પિત્તથી મૂઢગર્ભ થયો હોય તો દંડા પદાર્થોથી પીવાનું પાણી તૈયાર કરીને તે પાવું, દંડા પદાર્થ શરીરે આંધવા, પંખાથી વાયુ નાખવો, તથા જોડીમધનું કલક પાણી સાથે પાવું.

તૃતીયસ્થાન—અધ્યાય પંચાવનમો.

૭૨૭

કદ્ધી ગર્ભ મૂઢ થયો હોય તો સુંઠ, પીપર, મરી, હરડે, બહેડાં, આમળાં, ઉપલેટ, લોધર, કડાછલ, ધાવડીનાં ફૂલ, એ સર્વેમાં ગોળ નાખીને તેનો ઉકાળો કરવો, અને પાવો.

ભોરવેલ, વજ, સાગની અંતરછાલ કે સાગનાં બીજ, મજાઠ, લોધર, ગળીનાં મૂળ, ભોરડીનાં મૂળ, સોરડી માટી, એ ઔષધોનો ક્વાથ ગોળસહિત કરીને પાવો; તેથી રક્તાપિત્તનો વિકાર મટીને દૂખની શુદ્ધિ થાયછે.

મૃતગર્ભનાં ઔષધ.

મૃતગર્ભસ્ય વક્ષ્યામિ મેષજં મિષજાં વર ! ।

મર્દયિત્વા માનુર્ષીં ચ તતશ્ચાતિપ્રયત્નતઃ ॥

નિર્હરેષ્વર્હિર્ગર્ભં યદિ વા ન નિરસ્યતિ ।

તદા શસ્ત્રપ્રતીકારં મેષજાનિ શૃણુષ્વ મે ॥

નાભિબિલશ્યાં ચ સુકુણ્ડલિકાં કૃત્વા તુ તસ્યોપરિ મૂઢગર્ભા-
મુપવેશ્ય જાનુની પ્રસાર્ય કિંચિત્પૃષ્ઠમાગે સાધારણમવષ્ટમ્ય
ઉદરાદધોઽવતારયેત્ । યોનિદ્વારે પ્રગલતિ તિલતૈલેન વારિણા
પર્યમ્યજ્ય હસ્તો યાતિ યોનિદ્વારં ચ તસ્માત્તર્જન્યાઙ્ગુષ્ઠેન ગલપ્રદેશે
ધૃત્વા નિઃસારયેત્ । અથવાર્ધચન્દ્રેણ શસ્ત્રેણૈવ મૃતગર્ભસ્ય બાહુ-
યુગલં સંચ્છિદ્ય બાહુ નિઃસારયેત્ ।

હે ઉત્તમ વૈધ ! હવે હું મરી ગયેલા ગર્ભનાં ઔષધ કહું છું.
ગર્ભવતી સ્ત્રીના પેટનું મર્દન કરીને અતિ પ્રયત્નથી ગર્ભને બાહાર કાઢવો.
એમ છતાં પણ જો ગર્ભ બાહાર ન નીકળે તો શસ્ત્રક્રિયા કરવી. હવે
હું ઔષધ કહું તે સાંભળ.

મૂઢગર્ભવાળી સ્ત્રીને ગોળાકાર આસન ઉપર બેસાડીને તેના બન્ને
ધૂટણુ લાંબા કરાવવા. પછી તેને પીઠની તરફ લગાર ટેકા આપીને
બીજે હાથે ઉપર ઉપર મર્દન કરીને ગર્ભને નીચો ઉતારવો. પછી ગર્ભ
યોનિના દ્વારમાં આવે ત્યારે હાથને તકનું તેલ તથા પાણી લગાડીને
હાથ યોનિના દ્વારમાં મૂકવો. પછી તર્જની તથા અંગુલકવડે ગર્ભને
ગળામાંથી બહારીને (ધીમેથી) બાહાર કાઢવો. અથવા અર્ધચંદ્ર નામના

૧ નિરાહારાચ મ્રિયતે યદિગર્ભોત્તરે સ્ત્રિયઃ પ્ર૦ ૧ લી. નિર્હારો મ્રિયતે
ગર્ભો યદિ વા ન નિરસ્યતિ. પ્ર૦ ૪ થી.

૭૨૮

હારીતસંહિતા.

શસ્ત્રથી ભરી ગયેલા ગર્ભના બન્ને બાહુ કાપીને તે પ્રથમ બાહાર કાઢવા
અને પછી ગર્ભને બાહાર કાઢવો.

પ્રસૂતિ કરનારાં મંત્રોપદ્ય.

લાઙ્ગલ્યા મૂલં ઉષ્ણેન વારિણા પેષિતમ્
યોષિતાં નામિલેપસ્તેન શીઘ્રં ગર્ભો પ્રસૂયતે ।
વલામૂલં સૂર્યકાન્તિસોમવહ્નીકાં-
જિકજ્જલેન પિષ્ટ્વા લેપનં કરોતુ ॥

લાંગલી નામની વનસ્પતિનાં મૂળને ગરમ પાણીમાં વાટીને સ્ત્રીની
નાભિ ઉપર તેનો લેપ કરવાથી જલદી ગર્ભની પ્રસૂતિ થાયછે. બધા
(ખપાટ) નું મૂળ, સૂર્યકાન્તિ (સૂરજવેલ), સોમવહ્ની (બાહી), એ
ત્રણને કાંછના પાણીમાં વાટીને લેપ કરવો.

સુખથી પ્રસૂતિ કરનારાં ઔષધ.

મીરુભૂનિમ્બવાર્તાકીમૂલં ચ પિપ્પલીયકમ્ ।
યવાન્યગ્રાવચાઃ પિષ્ટ્વા તથા ચોષ્ણેન વારિણા ॥
નામિદેશાદધસ્તાઞ્ચ પ્રલેપેન પ્રસૂયતે ।
મૂલં ચ લાઙ્ગલિક્યાશ્ચ દેવદાલ્યાશ્ચ તુમ્બિકાં ॥
કોશાતક્યાદિકં સર્વં લેપને પરિકલ્પિતમ્ ।
સૂતિલેપાઃ સ્ત્રિયો હૈતે સુસ્થેન સા પ્રસૂયતે ॥

શતાવરી, કરિયાતુ, રીંગણીતું મૂળ, પીપર, યવાન અજમો, અજમો,
વજ, એ સર્વને ગરમ પાણીથી વાટીને નાભિથી નીચેના ભાગમાં લેપ
કરવો, તેથી સ્ત્રી સુખથી પ્રસવે છે.

લાંગલીતું મૂળ, કુકડવેલાતું મૂળ, તુંબકીતું મૂળ, ગલકીતું મૂળ, એ
સર્વે પ્રસૂતિને અર્થે લેપન કરવાનાં ઔષધો છે. એ પ્રસૂતિના લેપવડે
સ્ત્રીઓ સુખથી પ્રસૂતિ થાયછે.

પ્રસૂતિ કરનારા મંત્ર.

અથ મન્ત્રઃ ।

હિમવદુત્તરે કૂલે સુરસા નામ રાક્ષસી ।
તસ્યા નૂપુરશબ્દેન વિશલ્યા ગુર્વિણી ભવેત્ ॥

૧૦ હૈં ભગવતિ ! ભગમાલિનિ ! ચલ ચલ ભ્રામય ભ્રામય પુષ્પં
વિકાશય વિકાશય સ્વાહા । ઑં નમો ભગવતે મકરકેતવે પુ-
ષ્પધન્વાય પ્રતિચાલિતસકલસુરાસુરચિત્તાય યુવતિભગવાસિને
હ્રીં ગર્ભે ચાલય ચાલય સ્વાહા । ઐં નમો ભગવતિ પદ્માસનસ્થે
સિતહંસસમારૂઢે ષષ્ઠીરૂપિણી અભયવરપુસ્તકકમલધારિણિ હ્રાં
નમઃ । યભિર્મંત્રૈઃ સપ્તાભિમન્વિતં પયઃ પાયયેત્ તેન સુખપ્રસવઃ ।

“હિમાલયના ઉત્તર કાંઠા ઉપર સુરસા નામે રાક્ષસી છે; તેના
નૂપુરના શબ્દવડે ગર્ભવતીને ઝટ પ્રસવ થાય છે.”

“હે ભગવતિ ! ભગમાલિની ! ચલિત થા ચલિત થા, ભમાવ ભ-
માવ, પુષ્પનો વિકાસ કર વિકાસ કર.”

“હે ભગવાન કામદેવ ! પુષ્પધન્વા ! સઘળા દેવ અને અસુરનાં
ચિત્તને ચળાવનાર ! સ્ત્રીની યોનીમાં વાસ કરનાર ! ગર્ભને ચલિત કર
ચલિત કર.”

“હે ભગવતિ ! કમળના આસનમાં બેઠેલી ! ધોળા હંસ ઉપર
સ્વારી કરનારી ! છટ્ટીરૂપ ! અભય, વરદાન, પુસ્તક અને કમળને
ધારણ કરનારી ! તને નમસ્કાર છે.”

એ મંત્રોવડે સાત વાર મંત્રેહું પાણી ગર્ભવતીને પાવું તેથી સુખથી
પ્રસવ થાય છે.

પ્રસૂતિ કરનારો યંત્ર.

૧૦ હૈં હ્રીં હ્રૈં હૈં હ્રૈં હ્રૈં હ્રૈં : । હ્રદં યન્ત્રપાત્રકસ્યોર્ધ્વભાગે લિખિત્વા
મૂઢગર્ભાયૈ દર્શયેત્ શય્યાતલે ચ સ્થાપયેત્ તેન સુખેન પ્રસવઃ ।

इति यन्त्रः ।

આ યંત્ર યાળી વગેરે પાવના ઉપરના
ભાગમાં લખીને મૂઢગર્ભવાળી સ્ત્રીને બતાવવો
અને ષષ્ઠી તેના બિહાના તજે રાખવો તેથી
તેને સુખે કરીને પ્રસવ થાય છે.

૧ આઢકસ્યોર્ધ્વભાગે. પ્ર૦ ૧ લી. અરૂઢકસ્યાધોભાગે. પ્ર૦ ૪ થી.

૭૩૦

હારીતસંહિતા.

સુખપ્રસવનો મંત્ર.

ગङ્ગાતીરે વસેત્કાકી ચરતે ચ હિમાલયે ।

તસ્યાઃ પક્ષચ્યુતં તોયં દૂતપાયમિ તત્ક્ષણાત્ ॥

તતો પ્રસૂયતે નારી કાકરુદ્રવચો યથા ।

અનેન દૂતો વ્યાકુલો ભવેત્તાવચ્ચ પાયયેત્ ।

તેન પ્રસૂયતે નારી ગૃહે સઘઃ સુખેન ચ ॥

“ગંગાના કાંઠા ઉપર કાગડી વસેછે અને તે હિમાલયમાં ફરે છે. હે દૂત ! તેની પાંખમાંથી પડેલું પાણી હું તને તત્કાળ પાઉં છું, તેથી કરીને કાકરુદ્રના વચનથી સ્ત્રીને પ્રસવ થશે.”

એ મંત્રવડે પાણી મંત્રીને જે દૂત વૈધને તેડવા આવ્યો હોય તેને વ્યાકુળ થાય હાંસુધી પાવું. તેથી ઘેર જે સ્ત્રી કષ્ટાતી હશે તે તત્કાળ સુખથી પ્રસવ કરશે.

इति आत्रेयभाषिते हारीतौत्तरे तृतीयस्थाने मूढगर्भ-
चिकित्सा नाम पंचपंचाशत्तमोऽध्यायः ।

षट्पंचाशत्तमोऽध्यायः ।

સૂવાવડીના ઉપચાર.

આત્રેય ઉવાચ ।

प्रसूत्यनन्तरं रोमार्जुनकदम्बदेवदारुबीजकाष्ठं कर्कन्धूं च
यथालाभं लोहितविशुद्धये दापयेत् । प्रसूतौ जातायां योनिः सं-
शोध्य तैलेनापूर्याभ्यज्य चोष्णेन वारिणा स्वेदयेत् । उपवासमेकं
कृत्वा द्वितीये दिवसे गुडनागरहरीतकीश्च दापयेत् । द्वयया-
मोर्धं कुलत्थयूषं वा सोष्णं पाययेत् । तृतीयदिवसे पंचको-
लयवागूर्दापयेत् । चतुर्थे चातुर्जातकमिश्रा यवागूर्दापयेत् ।

૧ કાક. પ્ર૦ ૧ લી. ૨ બીજકાષ્ઠં. પ્ર૦ ૧-૪.

પંચમેઽહ્નિ શાલિષષ્ટિકૌદનં ભોજयेत् । अनेन क्रमेण दशपंचदशाहं चोपचारयेत् ।

આત્રેય કહેછે.—પ્રસૂતિ થયા પછી લોધર, સાદડ, કદંબ, દેવદાર, બીજેરૂં, બોરડી, એ વૃક્ષોમાંથી જેની મળે તેની છાસો મેળવીને તેનો ક્વાથ કરીને લોહી શુદ્ધ થવા માટે આપવો. પ્રસૂતિ થયા પછી ચોનિ સ્વચ્છ કરીને તેમાં તેલ ચોપડી મદન કરીને ગરમ પાણીથી તેતું સ્વેદન કરવું. પેહેલે દિવસે પ્રસૂત થયેલી સ્ત્રીને એક ઉપવાસ કરાવીને બીજે દિવસે ગોળ, સુંઠ, અને હરડે ખાવા આપવાં. બે પોહોર પછી કળથીનો યુષ કરીને તે ગરમ ગરમ પાવો. ત્રીજે દિવસે પંચકોલ (પીપર, પીપરીમૂળ, ચિત્રો, ચવક, સુંઠમાં સિદ્ધ કરેલી યવાગૂ) આપવી. ચોથે દિવસે યવાગૂ કરીને તેમાં તજ, તમાલપત્ર, એલચી અને નાગકેસરતું ચૂર્ણ નાખીને તે આપવી. પાંચમે દિવસે સાળના કે સાઠીના ચોખાનો ભાત કરીને આપવો. એજ ક્રમ પ્રમાણે દસ પંદર દિવસ સુધી ઉપચાર કરવા.

દૂધ વધારવાના ઉપાય.

पिप्पली पिप्पलीमूलं नागरं धनवालुकम् ।

कुस्तुम्बुरुणि मञ्जिष्ठां सह क्षीरेण कल्कयेत् ॥

पानं क्षीरविशुद्ध्यर्थं कल्કमप्रातराशिते ।

मरीचं पिप्पलीमूलं,ક્ષીરં ક્ષીરવિવૃદ્ધયે ॥

માગધી નાગરં પથ્યા ગુદેન સઘૃતં પયઃ ।

પાનં જનયતે ક્ષીરં સ્ત્રીણાં ક્ષીરક્ષયાદપિ ॥

પીપર, પીપરીમૂળ, સુંઠ, મોચ, વાજો, ધાણા, મજ્જા, એ સર્વને દૂધ સાથે વાટીને તેતું કદક કરવું. એ કદકમાં દૂધ નાખીને સવારતું ભોજન કર્યા પેહેલાં પીવું તેથી દૂધની વૃદ્ધિ થશે.

મરી તથા પીપરીમૂળને વાટીને દૂધ સાથે પીવાથી દૂધની વૃદ્ધિ થાયછે.

પીપર, સુંઠ, હરડે, એ ત્રણના ચૂર્ણમાં ધી તથા ગોળ નાખીને ગોળા કરીને ખાવી તથા તે ઉપર દૂધ પીવું. એથી કરીને જે સ્ત્રીઓને દૂધ આવતું બંધ થઈ ગયું હશે તેને પણ દૂધ આવવા લાગશે.

૧ ક્ષીરવિશુદ્ધયે. પ્ર૦ ૪ થી.

૭૩૨

હારીતસંહિતા.

સૂતિકાના આચાર.

एवं कृत्वा च नारीणां द्वादशाहे भिषग्वरः ।

माङ्गल्यं वाचनं कृत्वा यौषार्थं च प्रदर्शयेत् ॥

जातके सुतमोक्षं च द्वादशाहं तथा पुनः ॥

नामकर्मकृतौ सत्यां कर्णवेधनमेव च ।

वस्त्रबन्धं विवाहं च कारयेद् बालकस्य च ॥

એ પ્રભાણે ઉત્તમ વૈદે પ્રસૂત થયેલી સ્ત્રીના ઉપચાર કરીને બાર દિવસ થાય ત્યારે બ્રાહ્મણદ્વારા મંગળવાચન કરાવીને સ્ત્રીએ જે આચાર કરવો જોઈએ તે કહેવો. બાળકનું જાતકર્મ, વૃદ્ધિસૂતકનો મોક્ષ, બારવા-સાતું ફૂલ, નામકર્મ અને તે થયા પછી અનુક્રમે કાન વીંધાવવા, સ્ત્રી બંધન અને બાળકનો વિવાહ વગેરે કર્મ કરવાં.

इति आत्रेयभाषिते हारीतोत्तरे तृतीयस्थाने सूतिको-

पचारो नाम षट्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

બાળરોગની ચિકિત્સા.

ધાવણના દોષ.

આત્રેય ઉવાચ ।

पंचैव क्षीरदोषाश्च स्त्रीणां च कथिता बुधैः ! ।

धनक्षीरोष्णक्षीराम्लक्षीरा चैव तथापरा ॥

अल्पक्षीरा क्षारक्षीरा मृदुक्षीरा तथापरा ।

मृदुक्षीरा भवेत्सौख्या पंचान्या दोषकारकाः ॥

આત્રેય કહેછે,—સ્ત્રીઓના ધાવણના દોષ પાંચ પ્રકારના છે. કોઈ સ્ત્રીનું દૂધ ઘાડું હોય છે; કોઈનું દૂધ ગરમ હોય છે; કોઈનું દૂધ ખાડું હોય છે; કોઈનું દૂધ ઓછું હોય છે; કોઈનું દૂધ ખારું હોય છે;

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય સત્તાવનમે.

૭૩૩

અને કોઠનું દૂધ કોમળ હોયછે. એમાંથી કોમળ દૂધવાળી સ્ત્રી બાળકને સુખ કરનારી છે અને બાકીની પાંચ, રોગ ઉપજવનારી છે.

દૂધના વિકારથી થતા રોગ.

घनेनाधमानरोधत्वं श्वासकासादिसम्भवः ।

उत्फुल्लकुक्षितैवं हि घनक्षीरस्य सेवनात् ॥

अल्पसत्वः कृशो दीनः श्वासातिसारपीडितः ।

अल्पक्षीरस्य दोषेण सम्भवेद्धतवाक् सुतः ॥

ज्वरः शोषस्तथाल्पत्वमुष्णक्षીरेण बालके ।

तथैव चोष्णक्षીरेण ज्वरातिसार एव च ॥

सुસત્વં થલમાપ્નોતિ ચારોગ્યં લભતે શિશુઃ ।

મૃદુક્ષીરેણ નિયતં જાયતે રૂપવાનપિ ॥

ચક્ષુરોગશ્ચ કણ્ઠશ્ચ ક્ષતશ્લેષ્માવસ્ત્રાવિતા ।

સંક્લેદયુક્તં નાસાસ્યં જાયતે ક્ષારદુग्ધકે ॥

અતો વક્ષ્યામિ મૈષજ્યં શૃણુ હારીત ! મે મતમ્ ॥

- ઘાડું દૂધ બાળકના પીવામાં આવવાથી તેનું પેટ ચડેછે, મળમૂત્રાદિ બંધ થાયછે, શ્વાસ અને ખાંસી ઉપજેછે, તથા તેની દૂધો પૂરેછે. ઘાડું દૂધ પીવાથી એવા રોગ થાયછે.

જે સ્ત્રીને દૂધ થોડું આવતું હોય તેના બાળકને તે થોડું દૂધ પીવાને મળેછે. તેથી તે બાળક બળવગરનો, સૂઝાયકો, દીન, શ્વાસ અને અતિસારથી પીડાયકો તથા હતવાડું એટલે ન બોલે એવો થાય છે. અર્થાત્ બોલતાં મોડું શીખેછે અથવા બોલી શકતો નથી.

ગરમ દૂધવાળી સ્ત્રીનું ધાવણુ ધાવનાર બાળકને તાવ, શોષ, શરીરનો ઘટાડો, તથા જ્વરાતિસાર થાયછે.

કોમળ દૂધ સાફ છે. એ દૂધ પીવાથી બાળક ઘણું સત્વ તથા બળ પામે છે. અને આરોગ્ય મેળવે છે. વળી કોમળ દૂધથી બાળક રૂપાળો પણ થાય છે.

ખાંડ દૂધ પીવાથી બાળકને નેત્રરોગ થાયછે, ખસ થાય છે, આંધાં થાયછે, મોઢામાંથી કફ ગળે છે, તથા મોડું અને નાક લાગ તથા કીટથી ભરેલું રહેછે. હે હારીત ! હવે હું તને ઔષધ કહુંછું તે સાંભળ.

૭૩૪

હારીતસંહિતા.

ઉત્કુલ્લિકાની ચિકિત્સા.

આધ્માનાત્ફુલ્લિકુક્ષિશ્ચ શ્વાસદોષાદિપીડિતઃ ।
 ઉત્કુલ્લિકા ચ વિજ્ઞેયા બાલાનાં દુઃસ્વકારિણી ॥
 ઉદરે ચ જલૌકાદિરક્તં ચાદૌ વિમોક્ષયેત્ ।
 કર્કટં ચાતિવિષં ચ નાગરં ઘનપૌષ્કરમ્ ।
 દુગ્ધેન કલ્પિતં ચૈવ ર્દ્વિદુષ્ણં પ્રદાપયેત્ ॥
 ઉત્કુલ્લિકાદોષે દાતવ્યં ક્ષૌરદોષનિવારણમ્ ॥
 અગ્નિના પ્રબલઃ સ્વેદો દહેદ્ધાપિ શલાકયા ।
 જઠરે ચિન્દુકાકારો જાયતે મિષગુત્તમ ! ॥
 ચિલ્વમૂલફલં પાઠા ત્રિકટુ વૃહતીદ્વયમ્ ।
 કાથશ્ચ ગુડયુક્તશ્ચ બાલાનાં ચ જ્વરે હિતઃ ॥
 સ્ત્રીणां स्यात्पानमेतेषां बालानां ज्वरनाशनम् ॥

ઇત્યુત્કુલ્લિકાચિકિત્સા

આળકનું પેટ ચઢવાથી તેની કૂળો કૂલેછે તથા તે શ્વાસ વગેરે ઉપદ્રવોથી પીડાયછે. એ રોગને ઉત્કુલ્લિકા નામે રોગ જાણવો. આળકને એ રોગ દુઃખ કરનારો છે. ઉત્કુલ્લિકા રોગ થાય ત્યારે પેટ ઉપર જળો લગાડીને પ્રથમ રક્ત કાઢી નાખવું. વળી એ રોગમાં ધાવણના દોષ મટે એવું ઔષધ તેની માતાને આપવું. તે ઔષધ આ પ્રમાણે છે; કાકડાસીંગ, અતિવિષ, સુંઠ, મોથ, પુષ્કરમૂળ, એ ઔષધોને દુધમાં વાટી કલ્ક કરી લગાર લગાર ગરમ હોય ત્યારે પાવું. આળકને અગ્નિનો ભારે શોક નાખવો; અથવા લોઢાની શળીવતી તેને ડામ દેવો. તે ડામ જઠર ઉપર દેવો અને તેથી જઠર ઉપર ત્રિંદુ જેવી આકૃતિ ઉઠશે. બીલીનું મૂળ, બીલીનું ફળ, પાકાકમૂળ, સુંઠ, ખીપર, મરી, રીંગણી, લોચરીંગણી, એ ઔષધોનો કઘાથ કરીને તેમાં ગોળ નાખીને આળકને અથવા સ્ત્રીને પાવો તેથી આળકનો જ્વર નાશ પામે છે.

૧ ચિન્દુકાકારા જાયન્તે પ્ર૦ ૧ સ્ત્રી.

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય સત્તાવનમો.

૭૩૫

આળકેના જ્વરાદિની ચિકિત્સા.

હિતઃ પર્યટકકાથઃ શર્કરામધુયોજિતઃ ।
 બાલાનાં જ્વરનાશાય કૈરાતં મધુસંયુતમ્ ॥
 ભાર્ગીરાક્ષાકર્કટકચૂર્ણં વા મધુસંયુતમ્ ।
 લેહો વા બાલકસ્યાપિ શ્વાસકાસનિવારણઃ ॥
 પથ્યાવચાનાગરકં ઘનં કર્કટમેવ ચ ।
 ચૂર્ણં સગુડમેવં હિ બાલાનાં કાસનાશનમ્ ॥
 પલાશભેદં ત્રિફલાંત્રપુસૈર્વારુમાગધીઃ ।
 પિપ્પ્લા તણ્ડુલતોયેન સિતાલ્યં મૂત્રરોધજિત્ ॥
 નાગરશ્ચામયાદન્તીગુડચૂર્ણં પ્રદાપયેત્ ।
 બાલાનાં વિદ્રવિંધિં ચૈવ નાશયેચ્ચ ન સંશયઃ ॥
 પાઠાથિલ્વશિલાધાતુર્વત્સકં શાલ્મલીત્વચમ્ ।
 દુग्ધેન પાનં બાલાનામતિસારનિવારણમ્ ॥
 અર્જુનં ચ કદમ્બં ચ કુઘ્ઠં ગૈરિકમેવ ચ ।
 લેપનં ત્વચો દોષાણાં વારણં બાલકસ્ય ચ ॥
 રોઘં રસાઞ્જનં ધાત્રી ગૈરિકં મધુના યુતમ્ ।
 અઞ્જનં ચૈવ બાલાનાં નેત્રરોગનિવારણમ્ ॥

જ્વર.

પિત્તપાપડાના ડવાઈમાં મધ અને સાકર નાખીને પાવો, એ ક્ષાયદાકારક છે. આળકેનો તાવ મટાડવાને મધ સાથે કરિયાતું પાવું.

શ્વાસ ખાંસી.

ભારંગ, રસના, કાકડાસીંગ, એમનું ચૂર્ણ કરી તેમાં મધ મેળવી આળકેને ચટાડવું તેથી આળકેનો શ્વાસ અને ખાંસી મટે છે.

ખાંસી.

હરડે, પળ, સુંઠ, મોથ, કાકડાસીંગ, એ ઔષધનું ચૂર્ણ કરીને ગોળ સાથે આળકેને ચાપવું તેથી આળકેની ખાંસી મટે છે.

૧ પુસી વરી. પ્ર૦ ૧ લી. ૨ શિલાદીનિ. પ્ર૦ ૧ લી. શિલાદૂનિ. પ્ર૦ ૪ ધી.

૭૩૬

હારીતસંહિતા.

મૂત્રબંધ.

પલાશભેદ, હરડે, બહેડાં, આમળાં, ખડખૂચનાં ખીજ, ઢાકડીનાં ખીજ, પીપર, એ સર્વને ચોખ્ખાના ઘોવણુમાં વાટીને સાકર નાખીને પાવાથી બાળકનો પિશાબ છૂટેછે.

વિદ્રધી.

સુંઠ, હરડે, દંતીમૂળ, અને ગોળનું ચૂર્ણ આપવાથી બાળકોની વિદ્રધિ મટે છે એમાં સંશય નથી.

અતિસાર.

પાહાડમૂળ, ખીલી, સોનાગેર, કડાબલ, શીમળાની છાલ, એ સર્વને વાટીને બાળકને દૂધ સાથે પાવાથી તેનો અતિસાર મટે છે.

ત્વચ્ચાદોષ.

સાદડ, કદંબ, ઉપલેટ, સોનાગેર, એ સર્વને વાટીને લેપ કરવાથી બાળકનો ત્વચ્ચાનો દોષ નાશ પામે છે.

નેત્રરોગ.

લોધર, રસાંજન, નાની હરડે, ગેર, એ સર્વને મધ સાથે મિશ્ર કરીને આંખે આંજવાથી બાળકનો નેત્રરોગ મટે છે.

બાળકોની બુદ્ધિ વધારવાનો ઉપાય.

વચ્ચા વ્રાહ્મી ચ મળ્ડુકો ઘનકુષ્ઠં સનાગરમ્ ।

ઘૃતેન પ્રાતર્દેયં ચ બાલાનાં પુષ્ટિકારકમ્ ॥

ગુડ્ડચિકાપમાર્ગશ્ચ વિડક્લં શક્લપુષ્પિકા ।

વિષ્ણુક્રાન્તા વચ્ચા પથ્યા નાગરં ચ શતાવરી ॥

ચૂર્ણં ઘૃતેન સંમિશ્રં લિહતો ધીઃ પ્રવર્તેતે ।

ત્રિભિર્દિનૈઃ સહસ્રૈકં શ્લોકાનામવધારયેત્ ॥

इति बालानां प्रज्ञाकरणम् ।

વજ, બ્રાહ્મી, મંડુકી, ઉપલેટ, સુંઠ, એ ચોખ્ખોનું ચૂર્ણ કરીને બાળકને સવારમાં ખવરાવવાથી તેઓ પુષ્ટ થાય છે.

ગજો, અધાડો, વાવડીંગ, સંખાવળી, વિષ્ણુક્રાંતા, વજ, હરડે, સુંઠ,

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય સત્તાવનમો.

૭૩૭

શતાવરી, એ ઔષધનું ચૂર્ણ કરીને ધી સાથે ચાટવાથી બુદ્ધિ વધેછે અને ત્રણ દિવસમાં એક હજાર શ્લેષ્મ મોડે રાખી શકવાની શક્તિ આવેછે.

બાળકને વાચા આણવાનો ઉપાય.

ત્રિકટુ ત્રિફલા ધાન્યા ચર્વાની શતમૂલિકા ।

વચા બ્રાહ્મી તથા માર્ગી ચૂર્ણં ચ મધુના લિહેત્ ॥ .

વાકપટુત્વં ચ બાલાનાં નાદો વીણાસમસ્વરઃ ।

સુંકે, પીપર, મરી, હરડે, એહેડાં, આમળાં, ધાણા, જવાન, શતાવરી, વજ, બ્રાહ્મી, ભારંગ, એ ઔષધોનું ચૂર્ણ મધ સાથે ચાટવું. તેથી બાળકોની વાણીની ચપળતા વધે છે, અને તેનો કંઠ વીણાસમાન મધુર થાય છે.

અપસ્મારની ચિકિત્સા.

લક્ષણ.

યસ્ય શ્વાસો વિચેતન્યં તન્દ્રા ચાતીવ વેપથુઃ ।

શિરોઽર્તિઃ સન્ધરશ્ચૈવ સ ચાસાધ્યો મિષમ્વર । ॥

લાલાસ્રુતિર્વિચેતન્યં દક્ષવિભ્રાન્તલોચનમ્ ।

સ્તબ્ધાક્કવિકૃતિર્યસ્ય આપ્સારી સ ઉચ્યતે ॥

હે વૈદ્યશ્રેષ્ઠ! જે બાળકને શ્વાસ, અચેતપાણું, ઘેન, અતિશય કંપારી, માથાની પીડા, અને તાવ, એવો વ્યાધિ (અપસ્માર કે વાયુનો) થયો હોય તે બચે નહિ. પણ જે અપસ્મારવાળા બાળકના મુખમાંથી લાળ જળતી હોય, જે બેભાન થઈ જતો હોય, જેની આંખો મઢવાળી તથા વિભ્રાંત હોય, જેનું અંગ લાકડા જેવું અક્રકડ થઈ ગયું હોય, એવા રોગવાળાને અપસ્મારના વ્યાધિવાળો કહે છે. અપસ્મારને ઓકો દ્રેફ્ફ કે વાયુનો રોગ કહે છે.

અપસ્મારના ઉપચાર.

અપ્સારે તુ બાલસ્ય શીતલાનિ પ્રયોજયેત્ ॥

વચા સૈન્ધવપિપ્પલ્યો નસ્યં હિ ગુડનાગરઃ ।

રસં ચાગસ્તિપત્રસ્ય મરિચૈઃ પ્રતિયોજિતમ્ ॥

एतैर्यदा न सौख्यं स्यात्तदा चान्दोलनं हितम् ।

मस्तकान्ते ललाटे च दहेल्लोहशलाकया ॥

બાળકને અપરમારનો બાધ થયો હોય ત્યારે તેને ઠંડાં ઔષધો યોગ્યો. વજ, સિંધવ અને ખીપરનું અથવા મુંઠ અને ગોળનું નસ્ય આપવું. અગધિયાના પાનનાં રસમાં મરીનું ચૂર્ણ નાખીને તેનું નસ્ય આપવું. એ ઉપાયથી જો સાફ ન થાય તો પછી તેને હીંચકા ખવરાવવા એ શ્રેષ્ઠ છે. અથવા માથામાં અને કપાળમાં લોહાની શળી વતે ઝમ દેવા.

બાળકનો પૂતના દાખ.

शून्यागारे देवकुले इमशाने वृक्षमध्यगे ।

चत्वरं सङ्गमे नद्योर्मयक्षुभितबालके ।

संक्रामन्ति मिषक्ષ્ત્રેष्ठ ! बालकस्यापि पूतनाः ॥

लोहिता रेवती ध्वाङ्गी कुमारी शाकुनी शिवा ।

उर्ध्वकेशी तथा सेना अष्टौ चૈતાः प्रकीर्तिताः ॥

लक्षणं च प्रवक्ष्यामि शृणु पूजाबलिकमम् ।

શૂન્યધરમાં, દેવસ્થાનની જગોમાં, રમશાનમાં, વૃક્ષની ઝાડીમાં, ચાર માર્ગના ચક્રામાં, એ નદીઓના સંગમમાં, એ જગોએ બાળક બયથી ક્ષોભ પામે તો હે વૈદ્યશ્રેષ્ઠ ! તે બાળકના શરીરમાં પૂતના પ્રવેશ કરેછે. એ પૂતનાઓ આઠ છે, તેનાં નામ આ પ્રમાણે છે:—લોહિતા, રેવતી, ધ્વાંક્ષી, કુમારી, શાકુની, શિવા, ઉર્ધ્વકેશી, તથા સેના. હવે એ પૂતનાઓનાં લક્ષણ તથા તેમનું પૂજન અને બલિદાન આપવાનો વિધિ કહું છું.

લોહિતાનું લક્ષણ વિગેરે.

जातमात्रस्य बालस्य लोहिता नाम पूतना ॥

विस्त्रगन्धा लोहिता च रोदिति स मुहुर्मुहुः ।

बलिं तस्याः प्रवक्ष्यामि येन सौख्यं प्रजायते ॥

બાળક જન્મે છે કે તરત લોહિતા નામે પૂતના તેમાં પ્રવેશ કરે છે. એ પૂતના શબ્દના જેવી ગંધવાળી તથા રાતાવર્ણની હોય છે (તેથી બાળકનો વાસ પણ શબ્દના ગંધ જેવો થાય છે તથા તેનો રંગ રાતો

તૃતીયસ્થાન--અધ્યાય સત્તાવનમો.

૭૩૯

થઈ જાય છે) અને આજક વારંવાર રડે છે. હવે જેથી આજકને સુખ ક્ષેપને એવું તેનું અલિધાન^૧ કરું છું.

રેવતીનું લક્ષણ વિગેરે.

દ્વિતીયે દિવસે બાલં રેવતી નામ પૂતના ।
 ગૃહ્ણતિ લક્ષણં તસ્ય રોદતિ કમ્પતે મૃશમ્ ॥
 કૃષ્ણમૃગમયીં પ્રતિમાં કૃત્વા ગન્ધાનુલેપનૈઃ ।
 કૃશરા રાલચૂર્ણં ચ દીપધૂપૈસ્તથાક્ષતૈઃ ॥
 તામ્બૂલૈઃ કૃષ્ણસૂત્રૈશ્ચ રાત્રૌ નૈર્ઋતિકે ક્ષિપેત્ ।

બીજે દિવસે રેવતી નામે પૂતના આજકનું ગ્રહણ કરેછે. તેનું લક્ષણ એવું છે કે, તેથી આજક ખૂબ રડે છે તથા બહુ કંપે છે. એના અલિધાનનો પ્રકાર આ પ્રમાણે છે: કાળી માટીની પ્રતીમા બનાવીને તેને ગંધ, અનુલેપન, ખીચડી, રાળનું ચૂર્ણ, દીપ, ધૂપ, અક્ષત, તાંબૂલ, કાળું સૂતર, એવડે પૂજીને રાત્રે તે સઘળું (મૂર્તિસહિત) નૈર્ઋત્ય દિશામાં મૂકી આવવું.

વાયસીનું લક્ષણ વિગેરે.

તૃતીયે દિવસે પ્રાત્તે વાયસી નામ પૂતના ॥
 તથા ગૃહીતમાત્રેણ રોદતિ ન પિબેત્સ્તનમ્ ।
 જ્વરશ્ચૈવાતિસારશ્ચ કાકવદ્વદતિ મૃશમ્ ॥
 તસ્યા દધ્યોદનં પાત્રે ચવકૃશરપોલિકાઃ ।
 ધ્વજાભિઃ સગુડં ચૈવ કૃષ્ણવસ્ત્રાનુલેપનમ્ ॥
 ધૂપદીપાક્ષતૈશ્ચૈવ મધ્યાહ્ને બલિમાહરેત્ ।

ત્રીજે દિવસે વાયસી નામે પૂતના પ્રવેશ કરેછે. એ પૂતના આજકને પકડે છે તેથી આજક રડવા માંડે છે અને ધાવતો નથી. તેને તાવ અને અતિસાર થાય છે તથા તે કાગડાનીપેટે ઘણું બોલે છે. એ પૂતનાને એક પાત્રમાં દહીં, જાત, જવનો ખીચડો, રોટલી, ધન્યો, ગોળ એવું અલિધાન આપવું. તથા કાળું વસ્ત્ર, અનુલેપન, ધૂપ, દીપ, અક્ષતવડે પૂજન કરી મધ્યાહ્ને બલિ મૂકવો.

૧ એ અલિધાન કોઈ પ્રતમાં માલમ પડવું નથી.

૭૪૦

હારીતસંહિતા.

કુમારીનું લક્ષણ વિગેરે.

ચતુર્થે દિવસે બાલં કુમારી નામ પૂતના ॥
 ગૃહ્ણતિ બાલકસ્તેન જ્વરેણ પરિતપ્યતે ।
 સ્તન્યં ન ગૃહ્ણતે બાલસ્તન્મુખં પરિશુષ્યતિ ।
 કૃશત્વં રોદિતિ તસ્યાઃ શૃણુ પૂજાબલિક્રમમ્ ॥
 પાયસં સઘૃતં ચણદં ઘૃતસ્ય દીપકત્રયમ્ ।
 મૃન્મયીં પ્રતિમાં કૃત્વા પુષ્પધૂપાક્ષતૈરપિ ।
 કૃતાન્તદિશિ મધ્યાહ્ને બાલં દત્વા સુખી ભવેત્ ॥

ચોથે દિવસે કુમારી નામે પૂતના આળકનું ગ્રહણ કરે છે તેથી તે તાવવડે પીડાય છે. તેથી આળક ધાવતો નથી, તેનું મુખ સૂકાર્જળય છે, તથા તેનું શરીર કૃશ થઈ જાય છે. એ પૂતનાનું પૂજન તથા તેને અલિદાન આપવાનો ક્રમ હું તને કહું તે સાંભળ. એ પૂતનાની માટીની પ્રતિમા કરીને ખીર, ઘી અને ખાંડનું નૈવેદ્ય કરવું; ઘીના ત્રણ દીવા કરવા; પુષ્પ, ધૂપ અને દીપવડે તેનું પૂજન કરવું. એનું અલિદાન મધ્યાહ્ને લક્ષણ દિશાએ મૂકવું. એ રીતે કરવાથી આળકને સુખ થાય છે.

શાકુની પૂતનાનું લક્ષણ વિગેરે.

પચ્ચમે દિવસે બાલં શાકુની નામ પૂતના ।
 ગૃહ્ણતિ સ તયાક્રાન્તઃ સ્તન્યં નાકષતે શિશુઃ ।
 સજ્વરો વમતિ રૈતિ કાસમાનોઽથ વેપતે ॥
 તસ્યાઃ શોભનિકા પૂજા ક્રિયતે તિલલઙ્કૈઃ ।
 શ્વેતગન્ધાક્ષતૈર્ધૂપૈઃ પૂજયેન્મૃન્મયાકૃતિમ્ ।
 ઉત્તરાણાં સમાશ્રિત્ય પૂર્વાહ્ને બલિમાહરેત્ ॥

પાંચમે દિવસે આળકને શાકુની નામે પૂતના પકડે છે. એ પૂતનાએ પકડેલો આળક દૂધ ધાવતો નથી. આળકને તાવ આવે છે, ઉલટી થાય છે, રડે છે, ખાંસી થાય છે, અને કંપે છે. એ પૂતનાની માટીની પ્રતીમા બનાવીને તેની તલના લાડુવડે સુંદર પૂજા કરવી. તેને

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય સત્તાવનમે.

૭૪૧

સંદેહ ગંધ અક્ષત અને ધૂપ કરીને પછી ઉત્તર દિશામાં દિવસના પહેલા પોહોરમાં બલિદાન મૂકી આવવું.

શિળા નામે પૂતનાનું લક્ષણ વિગેરે.

પષ્ઠે ચ દિવસે પ્રાપ્તે શિવા નામ કુમારિકા ।

રૌતિ નિઃશ્વસિતે તેન વમતિ કમ્પતે તથા ।

સ્તન્યં ચ નાહરેદ્વાલો જ્વરાતીસારપીડિતઃ ॥

તસ્યે ચલિઃ પ્રદેયશ્ચ સપ્તઘ્રીહિમયશ્ચરુઃ ।

પાયસૈર્દધિર્દીપૈશ્ચ પૂજ્યા સા તિલચૂર્ણકૈઃ ॥

ગન્ધપુષ્પાક્ષતૈર્ધૂપૈઃ પૂજયેન્મૃગમયાકૃતિમ્ ।

પેશાનીં દિશમાશ્રિત્યાપરાહ્ને ચલિમાહરેત્ ॥

છઠ્ઠે દિવસે શિળા નામે કુમારિકા (પૂતના) બાળકને પકડે છે. તેથી બાળક રડે છે, નિઃશ્વાસ મૂકે છે, ઉલટી કરેછે, કંપે છે, ધાવતો નથી, તથા તાવથી અને અતિસારથી પીડાય છે. એ પૂતનાની મા-ડીની મૂર્તિ કરીને સાત ધાન્યને આશીને તેનું બલિદાન આપવું. વળી દૂધપાક, દહી, દીવા, તલનું ચૂર્ણ, ગંધ, પુષ્પ, અક્ષત, અને ધૂપવડે તેની પૂજા કરવી. ઇશાન ખુણામાં દિવસના પાછલા ભાગમાં બલિદાન આપવું.

ઉર્ધ્વકેશી પૂતનાનું લક્ષણ વિગેરે.

સપ્તમેઽહ્નિ પૂતનાયા ઋર્ધ્વકેશ્યાઃ શિશૌ તથા ।

પૂર્વવદ્ દૃશ્યતે ચિહ્નં તથૈવ ચલિમાહરેત્ ॥

સાતમે દિવસે ઉર્ધ્વકેશી પૂતના બાળકને પકડે છે, ત્યારે પણ બાળકમાં શિળા પૂતનાના જેવાંજ લક્ષણો માલમ પડે છે. એની પૂજા અને બલિદાન વિગેરે પણ ઉપર કહ્યાં તેવાંજ છે.

સેના પૂતનાનાં લક્ષણ વિગેરે.

અષ્ટમે દિવસે પ્રાપ્તે સેના નામ ચ પૂતના ।

તથા ગૃહીતઃ શ્વસિતિ હસ્તૌ કમ્પયતે મૃશમ્ ॥

તસ્યે દધ્યોદનં દદ્યાત્ તિલચૂર્ણં ચ પોલિકામ્ ।

ધૂપદીપગન્ધપુષ્પતામ્બૂલાન્યક્ષતાનિ ચ ॥

૭૪૨

હારીતસંહિતા.

આગ્નેયીં વિશમાશ્રિત્ય પ્રદોષે બલિમાહરેત્ ।

एवं क्रमेण मासस्य वर्षस्य बलिकर्म च ॥

આફમે દિવસે સેના નામે પૂતના બાળકને પકડે છે. એ પૂત-
નાએ પકડેલા બાળકને શ્વાસ થાય છે તથા તેના હાથ અત્યંત કંપે છે.
એ પૂતનાને દહીં, ભાત, તલનું ચૂર્ણ અને પોળીઓનું અલિદાન આપવું
તથા ધૂપ, દીપ, ગંધ, પુષ્પ, તાંબૂલ અને અક્ષતપડે તેવું પૂજન કરવું.
એનું અલિદાન અગ્નિ પૂજ્યામાં પ્રદોષ કાઢે મૂકવું. એજ પ્રમાણે
મહિને અને વર્ષનું પણ અલિદાન વિગેરે સમજવું.

इति आत्रेयभाषिते हारीतोत्तरे तृतीयस्थाने बालचि-

कित्सा नाम सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

अष्टपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

ભૂતવિદ્યા.

ભૂતનાં સ્થાન.

આત્રેય ઉવાચ ।

शून्ये देवकुले श्मशानभुवने वीथीप्रतोलीतले

स्थयाहारविहारशून्यनगरे चारामके चत्वरે ।

जायन्ते क्षुभिते च चेतसि नरे क्षુદ્રગ્રહાયાં છલા:

તે ચાપિ પ્રથિતા ગ્રહા દશવિધા વક્ષ્યામ્યતઃ સામ્પ્રતમ્ ॥

આત્રેય કહેછે.—શૂન્ય દેવાલયમાં, શ્મશાન ભૂમિમાં, શેરીમાં,
રાજભાર્ગમાં, ગાડાંની ધરેડમાં, જૈનના દેવાલયમાં, ઉગડ થયેલા નગર-
માં, બગીચામાં, ચાર રસ્તાના ચકલામાં એ જગોએ મનુષ્ય બીકથી
ક્ષોભ પામે તો તેને ક્ષુદ્ર ગ્રહોના છળ લાગુ થાય છે. તે ક્ષુદ્ર ગ્રહોમાં
દશ પ્રકારના ગ્રહ પ્રખ્યાત છે તે હવે હું તને કહું છું.

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય અઠાવનમો.

૭૪૩

ઘ્રહોની સંખ્યા.

દશ પ્રોક્તા મહાચાર્યૈઃ કૈશ્ચિદપ્યેકવિંશતિઃ ।

દશગ્રહાણાં વક્ષ્યામિ ચિકિત્સાં શૃણુ પુત્રક ! ॥

મોડા આચાર્યોએ એવા ઘ્રહો દશ કહેલા છે, અને કેટલાક આચાર્યોએ એ ઘ્રહો એકવીસ પ્રકારના કહેલા છે. હે પુત્રક ! તેમાંના (મુખ્ય) દશઘ્રહોની ચિકિત્સા હું તને કહું છું તે સાંભળ.

ઘ્રહોનાં નામ.

એન્દ્રાગ્રેયો યમશ્ચાન્યો નૈર્ઋતો વરુણો ગૃહઃ ।

મરુતોઽપિ કુબેરશ્ચ પેશાન્યો ગ્રહકો ગ્રહઃ ।

પેશાચિકો ગ્રહશ્ચાન્યો દશૈતે ગ્રહનાયકાઃ ॥

ઐંદ્રઘ્રહ, આગ્રેયઘ્રહ, યમઘ્રહ, નૈર્ઋતિઘ્રહ, વરુણઘ્રહ, મરુતઘ્રહ, કુબેરઘ્રહ, એશાન્યઘ્રહ, ઘ્રહકઘ્રહ, પિશાચઘ્રહ, એ દશ, બધા ઘ્રહોમાં ઘ્રહકઘ્રહ, મુખ્ય છે. (મનુષ્યને ઘ્રહણ કરેછે—વળગે છે માટે તે ઘ્રહ કહેવાય છે.)

ઐંદ્રઘ્રહનું લક્ષણ.

આરામે ચ વિહારે ચ દેવસ્થાને ચ યો મવેત્ ।

એન્દ્રગ્રહં વિજાનીયાત્ તેન હર્ષતિ ગાયતિ ।

સદસશ્ચ સદર્પશ્ચ ડુન્માદગ્રસ્ત એવ ચ ॥

આગમાં, જૈનના કે બૌદ્ધના વિહારમાં, અને દેવસ્થાનમાં જે ઘ્રહ વળગે છે તેને ઐંદ્રઘ્રહ કહે છે. એ ઘ્રહ વળગે છે ત્યારે મનુષ્ય મદોન્મત્ત, ગર્વયાગ્રો અને ગાંડો હોય તેમ હર્ષ પામે છે અને ગાય છે.

આગ્રેયઘ્રહનું લક્ષણ.

શ્મશાને ચત્વરે ચૈવ ગૃહાત્યાગ્રેયકો ગ્રહઃ ।

તેનૈવ રુષતેઽલ્યર્થે સર્વતોઽપિ મયંકરઃ ॥

શ્મશાનમાં અને ચક્રામાં આગ્રેય નામે ઘ્રહ વળગે છે. એ ઘ્રહવડે મનુષ્ય સર્વથી ભયંકર થઈને અત્યંત ક્રોધી થાય છે.

યમઘ્રહનું લક્ષણ.

યુદ્ધભૂમૌ શ્મશાને ચ યમશ્ચાપિ ઉદીર્યતે

તેનાતિવિહ્વલો દીનઃ પ્રેતવશ્ચેષ્ટતે નરઃ ॥

૭૪૪

હારીતસંહિતા.

યુદ્ધભૂમિમાં અને સ્મશાનમાં યમ નામે ગ્રહ વળગે છે, તેથી મનુષ્ય અતિ વિન્હણ અને દીન થાય છે તથા પ્રેતના જેવી ચેષ્ટા કરેછે.

નૈઋતિગ્રહનું લક્ષણ.

વર્ત્ત્તીકચત્ત્વરે ચૈત્યે ગૃહ્ણતિ નૈઋતો ગ્રહઃ
તેનાસૌ વર્તતે દ્વેષ્ટિ ધાવતે મારયત્યપિ ॥
દમનેત્રો વિવર્ણાસ્યો વલિષ્ઠો દુષ્ટચેતનઃ ।

રાક્ષડાની જગોએ, ચકલામાં, અને સ્મશાનના ઝાડ આગળ, નૈઋતિ નામે ગ્રહ વળગે છે. તેથી મનુષ્ય થાંભલાનીપેઠે ઉભો થઈ રહે છે, ખીખનો દ્રેષ કરેછે, દોડે છે અને વખતે મારે છે પણ ખરો. એ ગ્રહના વળગાડવાળા મનુષ્યની આંખો મઢવાળી હોય છે, તેના મુખની કાંતિ ફરી જાય છે, તે શરીરે યજવાન થાય છે તથા દુષ્ટ બુદ્ધિનો થાય છે.

વારુણગ્રહનું લક્ષણ.

નદીતટાગતીરે ચ છલતિ વારુણગ્રહઃ ॥
તેનાસ્યાત્ સ્થવિતા લાલા મૃશં મૂષ્ણયતે નરઃ ।
નેત્રપ્લાવશ્ચ દૃશ્યેત મૂકવત્પ્રવિલોકતે ॥

નદી કે તળાવના કાંઠા ઉપર વારુણગ્રહ જાય છે. તેથી કરીને વળગાડવાળા મનુષ્યના મુખમાંથી લાળ ગળે છે અને તેને પિશાબ અહુજ થાયછે. વળી તેની આંખોમાં પાણી ભરાઈ આવે છે તથા તે મૂગા માણસનીપેઠે જોઈ રહેછે.

મારુતગ્રહનું લક્ષણ.

વાતમણ્ડલીમધ્યે ચ ગૃહ્ણતિ મારુતગ્રહઃ ।
તેનાસ્યં શોષયેદીનઃ કમ્પતે રોદિત્યથવા ।
વિહ્વલઃ શાન્તનેત્રશ્ચ નિષીદતિ ક્ષુધાતુરઃ ॥

વાયુના ચક્રમાં (વંદોળિયામાં) વાયુગ્રહ વળગે છે. તેથી રોગીનું મુખ સૂકાઈ જાય છે, તે દીન થઈ જાય છે અને કંપે છે અથવા રોડે છે. વળી તે વિન્હણ થાયછે, તેનાં નેત્ર દળી જાય છે, અને તે ખૂબથી પીડાઈને નીચે ખેસે છે.

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય અઠાવનમો.

૭૪૫

કુબેરઘ્રહનું લક્ષણ.

હર્ષગર્વાભિમાને ચ ગૃહ્ણતિ ચક્ષરાદ્ ગ્રહઃ ।

તેન ગર્વોદ્વતઞ્ચૈવ તથારક્ષારસુપ્રિયઃ ॥

હર્ષ, ગર્વ કે અભિમાનની અવસ્થામાં કુબેરઘ્રહ વળગી પડે છે. તેથી કરીને મનુષ્ય ગર્વવાળો તથા ઉદ્વત થાય છે અને તેને અલંકાર પહેરવા બહુ વહાલા લાગે છે.

ઐશાનઘ્રહનું લક્ષણ.

દેવસ્થાને ચ રમ્યે ચ શિવગ્રહશ્ચલગ્રહઃ ।

મસ્તાક્ષરાગં કુરુતે ભ્રમતે ચ દિગમ્બરઃ ।

શિવધ્યાનરતો નિત્યં ગીતવાચપ્રિયસ્તુ સઃ ॥

દેવસ્થાનમાં કે રમણિક જગોએ ઐશાન (શિવ) નામનો ઘ્રહ ઘળ કરે છે. તેથી કરીને મનુષ્ય શરીરે રાખોડી ચોળે છે અને નાગો યધને ભમે છે. વળી તે નિત્ય શિવનું ધ્યાન કરવામાં પ્રીતિ ખતાવે છે તથા તેને ગીત અને વાદ્ય પ્રિય લાગે છે.

ઘ્રહકંઘ્રહનું લક્ષણ.

શૂન્યાગારે શૂન્યકૂપે ગ્રહકો ગ્રહનામકઃ ।

શુધાર્તો ન તૃષાર્તઞ્ચ કથનં ન શૃણોતિ ચ ॥

શૂન્ય ઘરમાં કે ખાલી કૂબામાંથી ઘ્રહક નામે ઘ્રહ વળગે છે. એ રોગથી પીડાતા માણસને ભૂખ કે તરસ માલમ પડતી નથી તથા તે કોઈનું કથન સાંભળતો નથી.

પિશાચઘ્રહનું લક્ષણ.

ઉચ્છિષ્ટે વા શુચૌ यस્ય છલતિ પિશાચગ્રહઃ ।

તેન નૃત્યતિ વા રૌતિ તથા ગાયતિ જલ્પતિ ।

મત્તવદ્ ભ્રમતે નગ્રો લાલાસાવી શુધાર્દિતઃ ॥

एवं दशग्रहाणां च लक्षणं कथितं मया ।

वक्ष्याम्यतः प्रतीकारं शृणु पुत्र ! समासतः ॥

ઉચ્છિષ્ટ કે અપવિત્ર સ્થાનમાં કે સ્થિતિમાં પિશાચ નામે ઘ્રહ ઘળ કરે છે. એ ઘ્રહના વળગાડવડે રોગી નાચે છે, રડે છે, ગાય છે,

૬૩

૭૪૬

હારીતસંહિતા.

બકે છે, ગાંડાનીચેઠે નાગો ભમે છે, તેના મુખમાંથી લાળ ગળે છે, તથા ભૂખથી પીડાય છે. એ પ્રમાણે દશ ગ્રહોનાં લક્ષણ મેં કહ્યાં. હવે હે પુત્ર! એ ગ્રહોના ઉપચાર હું તને સંક્ષેપમાં કહું છું તે સાંભળ.

ગ્રહના વળગાડની ચિકિત્સા.

जलस्नानं सातिशयं तथा च बलिकर्म च ।

पूजां यथा वाच्यमानां तेन संलभते सुखम् ॥

ગ્રહના વળગાડવાળાને અતિશય નળ સ્નાન કરાવવું તથા ગ્રહોનાં ખલિદાન તથા તેમનું પૂજન કરાવવું, તેથી સુખ થાય છે. એ પૂજન વિગેરે હવે પછી કહેવામાં આવશે.

ચંદ્રપ્રભા ગુટિકા.

एला जातिफलं मधुकयुगलं सारस्तथा खादिरः

कर्पूरामलकीजटाबहुसुताघोण्डाम्लसारस्तथा ।

कासीसं भवसारदाडिमफलं सर्वं च संमीलितं

प्रत्येकं दधिदुग्धलाङ्गलिरसैर्युक्तं समं कल्कितम् ॥

रसेन भावितं तस्य गुटिका च प्रकल्पिता ।

जयेच्चन्द्रप्रभा नाम तीव्रान् मोहादिकान् गदान् ॥

એલચી, નયમ્બળ, જેડીમધ, મહુડાં, ખેરસાર, કપૂર, આમળાનું મળ, સતાવરી, ખેર, લીંણુ, હીરાકસી, યુગળ, દાડીમધળ, એ સર્વને એકઠું કરવું. પછી દહીં, દૂધ, તથા લાંગલી (તે ન મળે તો નાળિ-એરનું પાણી લેવું) ના રસમાં વાટીને કલ્ક કરવું. એવી રીતે તે પ્રથમ દહીંના પુટ દેવો. તે સૂકાયા પછી દૂધનો, અને પછી લાંગલીના રસનો પુટ દેવો. એવી રીતે પુટ દીધા પછી તેની ગોળી કરવી. એ ગોળીને ચંદ્રપ્રભા ગોળી કહેછે, તથા તે તીવ્ર એવા મોહાદિક રોગને મટાડે છે.

બીજો ઉપાય.

शुण्ठी मधुकसारं च बीजं किंशुकमेव च ।

वचाहिङ्गुसमायुक्तं वस्तमूत्रेण संयुतम् ।

देयं ग्रहविकारघ्नं ग्रहाणां नाशनं परम् ॥

૧ રાસ્ના. પ્ર૦ ૧ લી. ૨ મવલીજ. પ્ર૦ ૪ થી. ૩ સહાં. પ્ર૦ ૪ થી; મધૈશ્વ સંમીલિત. પ્ર૦ ૧ લી.

તૃતીયસ્થાન—અધ્યાય અઠાવનમો.

૭૪૭

સુંઠ, જોડીમધનો શીરો, ખાખરનાં બીજ, વજ, હિંગ, એ સર્વને એકત્ર કરીને ચૂર્ણ કરવું. તથા તે બોકડાના મૂત્ર સાથે આપવું. આ ઔષધ ગ્રહસંબંધી વિકારનો નાશ કરે છે, તથા એ ગ્રહોનો નાશ કરવામાં સારું છે.

ગ્રહનાશક ધૂપ.

વિહાલવિષ્ઠાહિવિમોચનિમ્બમયૂરપિચ્છં સમરાજિકા ચ ।

નિર્માલ્યપિણ્ડીતકસર્જમોચધૂપં ઘૃતાક્તં ગ્રહદોષશાન્ત્યૈ ।

બિહ્વાડાની વિશા, સાપની કાંચલી, લીંબડાનાં પાંદડાં, મોરનું પીછું, રાધ, કપૂરી (તે ન મળે તો આલી,) મીઠળ, રાળ, મોખા વૃક્ષની છાલ (તે ન મળે તો સરગવાની છાલ,) એ ઔષધોને ખાંડીને તેનો ધૂપ બનાવવો. એ ધૂપને ધીમાં કરમોળીને તેનો ધૂમાડો દેવાથી ગ્રહરોગ શમે છે.

બીજા ઉપાય.

ચેતના નામ ગુટિકા તથા બ્રાહ્મીઘૃતં સ્મૃતમ્ ।

અપસ્મારે યાન્યુક્તાનિ તાનિ ચાત્ર પ્રયોજયેત્ ॥

ચેતના નામે ગોળી, અથવા આલીઘૃત અથવા અપસ્માર રોગમાં જે ઔષધો કહેલાં છે તે ઔષધ, આ રોગમાં યોગ્યવાં.

ભૂતેશ્વર મંત્ર.

ગુગુલું સમધુઘૃતં તેન ધૂપેન ધૂપયેત્ ।

મન્ત્રેણ તેન હારીત । તર્જયેદ્ ગ્રહપીડિતમ્ ॥

હે હારીત ! ગુગળમાં મધ તથા ધી મેળવીને તેનો ધૂપ કરવો તથા નીચે લખેલો મંત્ર બોલવો, તેથી ગ્રહના આવેશવાળો પુરુષ ભય પામશે અને તેનો ગ્રહનો વળગાડ જતો રહેશે.

મંત્ર.

ૐ નમો ભગવતે ભૂતેશ્વરાય કિલિકિલિરવાય રૌદ્રદંષ્ટ્રક-
રાલવક્ત્રાય ત્રિનયનધ્રગધગિતપિશાકલલાટનેત્રાય તીવ્રકોપાન-
લામિતતેજસે પાશશૂલસ્વદ્વાઙ્ગડમરુધનુર્બાણમુદ્ગરામયદંડશમ-

૧ ત્રાસમુદ્રાવ્યયદસંપદાર્દંદ. પ્ર૦ ૧ લી.

૭૪૮

હારીતસંહિતા.

મુદ્રાવ્યગ્રદશદોર્દંડમણ્ડિતાય કપિશજટાજૂદાર્ધચન્દ્રધારિણે
ભસ્મરાગરજિતવિગ્રહાય ઉગ્રફણિપતિકાલકૂટાટોપમણ્ડિતકળ્પ-
દેશાય જયજય ભૂતનાથામરાત્મને રૂપં દર્શય દર્શય નૃત્ય નૃત્ય
ચલ ચલ પાશેન બન્ધ બન્ધ હુઙ્કારેણ ત્રાસય ત્રાસય વજ્રદણ્ડેન
હન હન નિશિતલક્ષ્મેન છિન્ન છિન્ન શૂલાગ્રેણ મિન્ન મિન્ન મુદ્રરેણ
ચૂર્ણય ચૂર્ણય સર્વેગ્રહાણામાવેશયાવેશય સ્વાહા ।

ગ્રહાવિષ્ટે ન ચેત્ તસૈ દીયતે વલિરુત્તમઃ ।

મુક્તો ભવતિ તસ્માન્ન સંશયો નાસ્તિ તત્ર ચ ॥

ભૂતના પતિ ભગવાન રૂદ્રને નમસ્કાર છે. કિલિ કિલિ એવો
શબ્દ કરનારા, ભયાનક દાદોવડે વિકાળ મુખવાળા, ત્રણ નેત્રમાં ધગ-
ધગી રહેલા અગ્નિવડે પીળાં નેત્રવાળા, તીવ્ર કોપરૂપી અગ્નિવડે અત્યંત
તેજવાળા, પાશ, શળ, ખડ્ગવાંગ, ડમરૂ, ધનુષ્ય, બાણ, મુદ્ગર, અભય,
દંડ, શમમુદ્રા, અવ્યય દશ હાથરૂપી દંડ, એ સર્વથી અલંકૃત, ભસ્મથી
હુંખરી જટાના બૂટમાં અર્ધચંદ્રને ધારણ કરનારા, ભસ્મના રંગવડે
રંગેલા દેહવાળા, ઉગ્ર સર્પરાજ તથા કાળકૂટ નામના વિષવડે શોભા-
યમાન કંઠવાળા, એવા ભૂતોના પતિ દેવના આત્મારૂપ રૂદ્રનો જય
થાઓ, જય થાઓ. હે ભગવાન! તમારૂં રૂપ દેખાડો દેખાડો, નાચો નાચો,
ચાલો ચાલો, પાશવડે બાંધો બાંધો, હોંકારાથી ભાસ પમાડો ભાસ
પમાડો, વજ્ર દંડવડે હણો હણો, તીવ્ર ખડ્ગવડે કાપો કાપો, શળના
અગ્રવડે ભેદો ભેદો, મુદ્ગરવડે ચૂરો કરો ચૂરો કરો, સર્વે ગ્રહોનો
આવેશ કરો આવેશ કરો.

ગ્રહનો આવેશ થયેલા મનુષ્યને જે ઉત્તમ અસિદ્ધાન આપવામાં
આવે તો મનુષ્ય તે ગ્રહની પીડામાંથી મુક્ત થાય એમાં સંશય નથી.

इति आत्रेयभाषिते हारीतोत्तरे तृतीयस्थाने भूतविद्या-

चिकित्सा नाम अष्टपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય ઓગણસાઠમો.

૭૪૯

ऊनषष्टितमोऽध्यायः ।

—❦—

વિષતંત્ર.

સ્થાવર વિષના ભેદ.

આત્રેય ઉવાચ ।

द्विविधं विषमुद्दिष्टं स्थावरं जङ्गमं भिषक् ।

शृङ्गिको वत्सनाभश्च तथा च शार्ङ्गवेरकः ॥

दारकः कालकूटश्च शङ्खः स्यात् सक्तुकस्तथा ।

हालाहलश्चाष्टमश्च तथाष्टौ विषजातयः ॥

शृङ्गિકः कृष्णवर्णश्च वत्सनाभश्च पीतकः ।

शुण्ठीसमानवर्णश्च शार्ङ्गवेरः स उच्यते ॥

दारको हरिवर्णश्च कालकूटो मधુप्रभः ।

શક્ષ્માતિવિષામાસઃ સપીતામશ્ચ સક્તુકઃ ।

हालाहलः कृष्णवर्णश्चाष्टौ च जातयस्तथा ॥

આત્રેય કહેછે.—હે વૈદ ! સ્થાવર અને જંગમ, એવા બે પ્રકારનું વિષ કહેલું છે. તેમાંથી સ્થાવરના આઠ પ્રકાર છે: શૃંગિક (શીંગડિયો,) વડનાગ, શાર્ંગવેરક, દારક, કાલકૂટ, શંખ (શંખિયો,) સક્તુક, અને આઠમું હાલાહલ, એવા આઠ પ્રકાર વિષના જાણુવા. શૃંગિક વિષ કાળા રંગનું હોયછે અને વડનાગ પીળો હોયછે, સુંઠના જેવા રંગના એરને શાર્ંગવેર કહેછે; દારક વિષ લીલા રંગનું હોયછે; કાલકૂટ વિષ મધના જેવા રંગનું હોયછે; શંખ નામનું વિષ અતિવિષ જેવું હોયછે, સક્તુક વિષ પીળું હોયછે; અને હાલાહલ વિષ કાળા રંગનું હોયછે. એ પ્રમાણે આઠ જાતનાં વિષ જાણુવાં.

વિષ પીધેલાની ચિકિત્સા.

पीतविषं नरं दृष्ट्वा सद्यो वमनमुत्तमम् ।

यावत् पतति विषं पीतं तावत्सु वमयेत् सदा ।

सिञ्चेत् शीताम्बसा वक्रं मन्त्रपूतेन सत्वरम् ॥

૭૫૦

હારીતસંહિતા.

જેણે ઝેર પીધું હોય એવાં માણસને તરતજ ઉઘટી કરાવવી એ ઉત્તમ છે. જ્યાંસુધી પીધેલું વિષ નીકળે ત્યાંસુધી ઉઘટી કરાવવી. પછી તે મનુષ્યના મુખ ઉપર મંત્રથી પવિત્ર કરેલું થંડું પાણી છાંટવું.

મુખ ઉપર પાણી છાંટવાનો મંત્ર.

ओं हर हर नीलकण्ठ ! अमृतं प्लावय प्लावय हुङ्कारेण विषं
ग्रस ग्रस ह्रीङ्कारेण हर हर हौङ्कारेण अमृतं प्लावय प्लावय हर
हर नास्ति विष उद्धर उद्धर ।

હર હર નીલકંઠ ! અમૃતમાં ડૂબાડ ડૂબાડ; હોંકારાથી વિષને ગળી
જા ગળી જા; હ્રીંકારાથી હર, હર; હોંકારાથી અમૃત છાંટ છાંટ; હર
હર ! વિષ નથી (એમ કર); (વિષમાંથી) ઉદ્ધાર કર ઉદ્ધાર કર.

કર્ણેજ્ય મંત્ર.

ओं नमो हर हर नीलग्रीवश्चेताङ्गसङ्गजटाग्रमण्डितखण्डेन्दु-
स्फूर्तमन्त्ररूपाय विषमुपसंहर उपसंहर हर ३ नास्ति विष ३
उच्छिद् ३ । इति कर्णेजपमन्त्रेण वारंवारं तालुमुखं सिञ्चेत् शी-
तवारिणा ६ ।

“હે હર હર ! નીલ ગ્રીવવાળા, ચેત અંગવાળા, જટાના અગ્ર
ઉપર અંડચંદ્રમાંથી શેભાયમાન, સ્ફુરણાયમાન મંત્રરૂપ ! વિષનો સંહાર
કરો, સંહાર કરો. હર હર હર ! વિષ નથી; વિષનો નાશ કરો નાશ
કરો નાશ કરો.” ઉપર લખેલા કર્ણેજ્ય મંત્રવડે વારંવાર તાળવા
ઉપર મુખ ઉપર ઠંડું પાણી છાંટવું.

વિષને શમાવનારાં ઔષધ.

तण्डुलीयकमूलानि पिष्ट्वा चोष्णेन वारिणा ।

पीतं पीतविषं हन्ति वमने लाघवं भवेत् ॥

काकजङ्घा सहचरी मूलं चैडगजस्य च ।

कदरं कार्मुकं चापि त्वचं पीत्वोष्णवारिणा ॥

पीतं तच्च विषं घोरं नाशयत्यादवસંશયઃ ॥

૧ ઉચ્છિદ્રે ઉચ્છિદ્રે. પ્ર૦ ૧ લી. ૨ ઉચ્છિદ્રે. પ્ર૦ ૧ લી.

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય ઓગણસાઠમે.

૭૫૧

સ્થિરસ્ય ચ મૂલં ચ તથા નિમ્બફલાનિ ચ ।
 ઉષ્ણોદકેન પીતં ચેદ્ વિષં જયતિ તત્ક્ષણાત્ ॥
 વત્સાદ્ધં ચ શ્વગન્ધાં ચ પીત્વા ચોષ્ણેન ચારિણા ।
 પ્રપીતં ચ વિષં યાતિ ચાશુ નરસ્ય વેદવાક્ ॥

તાંદળખનાં મૂળને ગરમ પાણીથી વાટીને તે પીવાથી પીધેલું વિષ નાશ પામે છે. જે તે પીવાથી ઉલટી થાય તો વિષ હટકું થાય છે. કાકળંધા, પીળા કાંટા સળિયાનું મૂળ, કુવાડિયાનું મૂળ, ધોળો ખેર (ખેરસાર કે ધોળો કાથો), ધોળા ખેરની છાલ, એનું ચૂર્ણ કરીને ગરમ પાણી સાથે પીવાથી મહાભયાનક ઝેરને પણ તત્ક્ષણ નાશ કરે છે એમાં સંશય નથી.

ખેરનું મૂળ અને લીંબોળિયો, એ બંનેને ગરમ પાણી સાથે પીવાથી તત્ક્ષણ ઝેર નાશ પામે છે.

કડાજાલ અને આસંધને ગરમ પાણી સાથે પીવાથી ઝેર નાશ પામે છે એ વેદવાણી બાણી.

તથાદિક્ષ્માં મળેલા વિષના ઉપાય.

અર્થ પ્રલેપનાદ્યાતિક્ષતાદ્રકે વિષં યદિ ।
 તસ્ય વક્ષ્યામિ મૈષજ્યં યેન સમ્પદ્યતે સુખમ્ ॥
 મર્મસ્થાને મર્મગતં તદસાધ્યં મવેદ્વિષમ્ ।
 સાધ્યં ચ તત્ ત્વગ્રક્તસ્ય માંસસ્ય કટસાધ્યકમ્ ॥
 અસાધ્યં ધાતુસંપ્રાપ્તં પુત્ર ! વક્ષ્યામિ મૈષજમ્ ।
 વિષલિપ્તં નરં જ્ઞાત્વા તતઃ કુર્યાત્પ્રતિક્રિયામ્ ॥
 રજનીયુગ્મામ્લકેન કાંજિકેન તુ પેષિતમ્ ।
 લેપેન ચ વિષં હન્તિ પ્રલિપ્તં નાત્ર સંશયઃ ॥
 માતુલુક્કરસેનાપિ ધાવનં કાંજિકેન વા ।
 અતિશીતેન તોયેન પ્રલિપ્તં નાત્ર સંશયઃ ॥

इति स्थावरविषचिकित्सा ।

૧ અથ પ્રધાનરક્તસ્ય ક્ષતે રક્તં વિષસ્ય ચ.

૭૫૨

હારીતસંહિતા.

હવે વિષનો લેપ થવાથી અથવા ક્ષત ક્ષયું હોય તેમાં વિષનો પ્રવેશ થવાથી વિષ લોહીમાં મળે તેના ઉપચાર કહું છું કે જેથી રોગીને સુખ થાય. જે વિષ મર્મસ્થાનમાં ગયેલું હોય તેને અસાધ્ય જાણવું. જે વિષ ત્વચા અને લોહીમાં મળેલું હોય તેને સાધ્ય જાણવું; અને જે વિષ માંસમાં ગયું હોય તેને કષ્ટસાધ્ય જાણવું. તેમજ હે પુત્ર! જે વિષ ધાતુઓમાં જઈ પોહોત્યું હોય તેને પણ અસાધ્ય જાણવું. હવે એ વિષનાં ઔષધ કહું છું. જે મનુષ્યને લેપ કરવાથી વિષ ચઢ્યું હોય તેનો ઉપાય આ પ્રમાણે કરવો; હળદર તથા આંબા હળદરને ખાટી કાંચમાં વાટીને તેનો લેપ કરવાથી લેપથી ચઢેલું વિષ નાશ પામે છે એમાં સંશય નથી.

ખીજોરાના રસથી અથવા કાંચથી અથવા અતિ ઠંડા પાણીથી લેપાયલા ભાગ ઉપર સિંચન કરવાથી વિષ નાશ પામે છે એમાં સંશય નથી.

જંગમ વિષની ચિકિત્સા.

વિષં જઙ્ગમમિત્યુક્તમષ્ટધા મિષગુત્તમ ।

દર્વીકરા મળ્ડલિનો રાજિમન્તશ્ચ ગુળ્ડસાઃ ॥

વૃશ્ચિકો ગોરકશ્ચાપિ તથા ચ ચ્વળ્ડવિન્દુકઃ ।

અલર્કમૂષમાર્જારવિષં પ્રોક્તમનેકધા ॥

હે વૈદ્યોત્તમ! જંગમ વિષ આઠ પ્રકારનું કહેલું છે. તે આઠ પ્રકારનાં નામ:-દર્વીકર (ફણધારી નાગ)નું વિષ, મંડળ (ગોળ કુંડાળાં) વાળા સાપનું વિષ, રાજમંત (ભીંડાંની હારોવાળા) સાપનું વિષ, ગુંડસ નામે સાપનું વિષ, વીંછીનું વિષ, ગોરક (ગોરા વીંછી)નું વિષ, ખંડવિન્દુકલનું વિષ, અને હડકાયા કૂતરાનું વિષ. એ વિના ઉદરગ્ર મિલાડા વિગેરે અનેક પ્રકારના જાતવરોનું અનેક પ્રકારનું વિષ છે.

વિષના ત્રણ પ્રકાર.

દર્વીકરાણાં સર્વેષામુક્તં વાતાત્મકં વિષમ્ ।

મળ્ડલિનાં ચ સર્વેષાં પૈત્તિકં વિષમુચ્યતે ॥

રાજિમન્તશ્ચ યે પ્રોક્તાસ્તેષાં વિષં કફાત્મકમ્ ।

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય ઝોગણુસાકમો.

૭૫૩

સધળા દર્વીકર સર્પનું વિષ વાતાત્મક છે; સર્વે મંડળવાળા સર્પનું વિષ પિતાત્મક છે; અને સર્વે રાજમંત સર્પનું વિષ કદાત્મક છે.

અસાધ્ય વિષનું લક્ષણ.

વિચિત્રગમનં મૂર્ધ્નઃ પીડનં ચાતિદુર્ભરમ્ ॥

દૃશ્યે વ્યથનં યસ્ય તમસાધ્યં વદન્તિ ચ ।

નાસારક્તસ્રુતિર્યસ્ય નેત્રે પ્લાવશ્ચ દૃશ્યતે ॥

જડા ચ જાયતે જિહ્વા તમસાધ્યં વિદુર્બુધાઃ ।

યસ્ય લોમાનિ શીર્યન્તે પીતામં શરીરં ભવેત્ ॥

ન સ્થિરં મસ્તકં યસ્ય તમસાધ્યં ભિષગ્વર ! ।

પ્રભિર્વિરહિતં દૃષ્ટ્વા કુર્યાત્તસ્ય પ્રતિક્રિયામ્ ॥

જે વિષવાળા રોગીની ગતિ વિચિત્ર થાય, માથામાં અત્યંત પીડા થાય, અને છાતીમાં વ્યથા (પીડા) થાય, તેને અસાધ્ય કહેવો. જે વિષરોગીના નાકમાંથી લોહી વેહેવા માંડે, જેની આંખોમાં પાણી ભરાઈ જાય અને જેની જીભ જડ થઈ જાય, તેને વિષવિદ્યા જાણનારા વિદ્વાનો અસાધ્ય કહેછે. હે વૈદ્યૌત્તમ ! જેના શરીરનાં રૂવાં ખરી પડે, જેનું શરીર પીળું થઈ જાય, તથા જેનું માથું સ્થિર રહે નહિ, તેને અસાધ્ય જાણવો. એટલાં લક્ષણુ વિનાનો જે વિષરોગી હોય તેની ચિકિત્સા કરવી.

વિષબંધન મંત્ર.

ૐ નમો ભગવતે સુગ્રીવાય સકલવિષોપદ્રવશમનાય ઉગ્રકાલકૂટવિષકવલિને વિષં બન્ધ્ય બન્ધ્ય હર હર ભગવતો નીલકણ્ઠસ્યાજ્ઞા ।

इति विषबन्धनमन्त्रः ।

ભગવાન સુગ્રીવ કે સધળા વિષના ઉપદ્રવને શમાવનારા છે તેમને નમસ્કાર છે. તે ભયાનક એવા કાલકૂટ વિષને ખાઈ જનારા છે. હે ભગવાન ! વિષને આંધો આંધો, હરો હરો, ભગવાન નીલકંઠની આજ્ઞા છે.

૭૫૪

હારીતસંહિતા.

જળ છાંટવાનો મંત્ર.

ओं नमो हर हर विषं संहर संहर अमृतं प्लावय प्लावय नासि
अरेरे विष! नीलपर्वतं गच्छ गच्छ नासि विषम् ओं हाहा ऊ-
चिरे ३। अनेन मन्त्रेण मुखमुदकेन त्रासयेत् । ओं नमोऽरेरे
हंस! अमृतं पश्य पश्य ।

“હે હર હર! તમને નમસ્કાર છે. વિષનો સંહાર કરો સંહાર
કરો; અમૃત છાંટો છાંટો. અરેરે વિષ! હવે તું નથી!! નીળ પર્વતમાં
જા. વિષ નથી, હા! હા! એવો ઉચ્ચાર કર્યો કર્યો કર્યો!”

એ મંત્રપઠે મુખઉપર જળ છાંટીને ત્રાસ આપવો. પછી કહેવું
કે, “અરેરે હંસ! તને નમસ્કાર છે; અમૃતને જો જો.”

વિષદંશ ઉપર લેપ.

जटामूला वचा कुष्ठं सैन्धवं मगधा निशा ।
लेपो दुष्टव्रणे प्रोक्तो विषं हन्ति सुदारुणम् ॥
सुरसा रजनी व्योषं यवानी पारिभद्रकम् ।
सर्पदुष्टव्रणे प्रोक्तं लेपनं विषशान्तये ॥
कुष्ठं मुस्ता अजाजी च विडङ्गं मधुयष्टिका ।
गुजामूलं शीततोयैर्लेपो मण्डलिनां हितः ॥
राजिमतां विषं यस्य गृहधूमं वचाघनम् ।
सर्षपाश्च यवानी च पिचुमन्दफलत्रयम् ।
लेपनं राजिमतां चैव व्रणतैलेन संयुतम् ॥
सठी किरातं सकटुत्रयं च वचाविशालापिचुमन्दकं च ।
पथ्या यवानी रजनीद्वयं च दुष्टव्रणे लेपनमेव शस्तम् ॥
स्वावरे जङ्गमे वापि विषे जग्धे भिषग्वर ।
शीघ्रं छिद्यादथोदाह्यं प्रोक्तं च नरसत्तमैः ॥

લઘુશતાવરી, વજ, ઉપલેટ, સિંધવ, પીપર, હળદર, એ ઔષ-
ધનો લેપ ઝેરથી થયેલા દંશ ઉપર કરવો તેથી મહાદારુણ ઝેર પણ
નાશ પામશે.

૧ જયકુટં. પ્ર૦ ૧ લી.

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય ઓગણસાઠમો.

૭૫૫

તુલસી, હળદર, સુંદ, પીપર, મરી, ચવાની અજમો, લીમડાનાં પાંદડાં એ સર્વેને વાટીને સાપ કરડેલાના દંખ ઉપર ચોપડું તેથી ઝેરની શાંતિ થાયછે.

ઉપલેટ, મોય, છરૂં, વાચવિડંગ, જેઠીમધ, અને ચણોડીનું મૂળ, એ ઔષધોને દંડા પાણીમાં વાટીને તેનો લેપ કરવાથી મંડળવાદી સાપનું ઝેર મટી જાયછે.

જે મનુષ્યને રાજમાન સર્પનું ઝેર ચઢ્યું હોય તેને ઘરનો ધૂમાસ, વજ, મોય, સરસવ, ચવાની અજમો, લીમડાનાં પાંદડાં, હરડે, બહેડાં, આમળાં, એ ઔષધોના કલ્કમાં તેલ મેળવીને તેવડે વ્રણ ઉપર લેપ કરવો.

પડકચુસે, કરિયાતું, સુંદ, પીપર, મરી, વજ, દંદિવારણીનું મૂળ, લીમડાની કુંપળો, હરડે, ચવાની અજમો, હળદર, આંબાહળદર, એ ઔષધોને પાણીમાં વાટીને તેવડે દુષ્ક્રમણ ઉપર લેપ કરવો.

હે વૈદ્યશ્રેષ્ઠ! સ્થાવર જંગમ વિષ શરીરના જે ભાગમાં લાગ્યું હોય તે વિષવાળો ભાગ જલદીથી કાપી નાખવો કે બાળી નાખવો એમ ઉત્તમ મનુષ્યોએ કહેલું છે.

મંત્ર.

ओं नमो भगवते शिरसिशिखराय अमृतधाराधौतसकलवि-
ग्रहाय अमृतकुम्भपरिपूताय अमृतं प्लावय प्लावय स्वाहा ।

માયા ઉપર ચંદ્રધારણ કરનારા ભગવાન મહાદેવ કે જેનું સકળ શરીર અમૃતની ધારાવડે ધોવાયલું છે તથા જે અમૃતના ઘડાવડે પવિત્ર થયેલા છે, તેમને નમસ્કાર છે. અમૃત છાંટો છાંટો, સ્વાહા.

इति आत्रेयभाषिते हारीतोत्तरे तृतीयस्थाने विषतन्त्रं

नाम ऊनषष्टितमोऽध्यायः ।

૭૫૬

હારીતસંહિતા.

ષષ્ઠિતમોઽધ્યાયઃ ।

લેદાયલાની ચિકિત્સા.

ઘાતના પ્રકાર.

આત્રેય ઉવાચ ।

છિન્નં મિન્નં તથા મગ્નં ઘૃષ્ટં પિષ્ટં તથૈવ ચ ।

આસ્ફાલિતં સમ્પ્રહારં ઘાતં સપ્તવિધં વિદુઃ ॥

આત્રેય કહેછે.—કપેલું, લેદાયલું, ભાંગેલું, ઘસાયલું, કચરાયલું, અશ્ણાયલું, અને વાગેલું એવી રીતે ઘાતના સાત પ્રકાર છે.

કપાયલાનું લક્ષણ.

અસ્થિસંચ્છિદ્યતે માંસમપિ સંચ્છિદ્યતે યદિ ।

શાસ્ત્રપ્રશાસ્ત્રયોર્વાપિ છિન્નં તચ્ચ નિગદ્યતે ॥

અસન્ધૌ પરિસંચ્છિન્નં તદસાધ્યં વિનિર્દિશેત્ ॥

સ્વદ્ધાર્ધચન્દ્રપરશુચ્છિન્નં તુ કથિતં સદા ।

શસ્ત્રચ્છિન્નં નરં દૃષ્ટ્વા કર્તવ્યં ચ પ્રતિક્રિયા ॥

જે કોઈ શસ્ત્રવડે હાથ પગનું કે બીજી જગોનું હાડકું કપાયું હોય અથવા માંસ કપાયું હોય તો તેને છિન્ન (કપાયલું) કહે છે. સાંધા વગર બીજી જગોએ જે કપાયું હોય તે અસાધ્ય ગણવું. તરવાર, અર્ધચંદ્ર, કે ફરસીવડે છેદાયલું તેજ હમેશા કપાયલું કહેવાયછે. શસ્ત્રે કપાયેલા માણસ જોઈને તેનો પ્રતીકાર કરવો.

કપાયલાની ચિકિત્સા.

તસ્યાદૌ ચારનાલેન ધાવનં પરિકીર્તિતમ્ ।

પિચુના તિલતૈલેન શીઘ્રં સંસ્નેહનં હિતમ્ ॥

યાવદ્દૈ સ્થવતિ રક્તં તાવત્ તૈલેન ચાખ્યજેત્ ।

રક્તે વૈ વિકૃતિ પ્રાપ્તે ન તૈલાખ્યજનં મતમ્ ॥

શોફાદ્યાશ્ચ પ્રજાયન્તે બહુલોપદ્રવા વ્રણે ।

તૃતીયસ્થાન—અધ્યાય સાઠમો.

૭૫૭

સન્ધૌ છિન્નં નરં દૃષ્ટ્વા તત્સતૈલેન સેચયેત્ ॥
 સેચિતસ્ય વ્રણસ્યાપિ પ્રશંસ્તં પિચુતૈલકમ્ ।
 પૂયે વાપિ વિનિર્યાતિ નિમ્બારગ્વધપત્રકમ્ ॥
 ગુડેન પથ્યાં પિષ્ટ્વા ચ લેપનં પૂયશોધનમ્ ।
 દિનત્રયે વિશુદ્ધેऽપિ તત્રૈવ લેપનં દિતમ્ ॥
 ધવાર્જુનકદમ્બસ્ય પ્લક્ષોદુસ્થરયોસ્ત્વચમ્ ।
 જલેન પિષ્ટ્વા લેપશ્ચ તેન સંરોહતે વ્રણઃ ॥

इति छिन्नचिकित्सा.

કપાયલા ધાને પ્રથમ કાંછથી ધોવો. પછી તલના તેલમાં રૂના પુમડાં બોળીને તરત કપાયલા ભાગને સ્નેહન કરવું (તેલના ટુવા મૂકવા), એ પ્રમાણે બ્યાંસુધી લોહી વેહેતું હોય ત્યાંસુધી તેલના ટુવા મૂક્યા કરવા. બ્યારે લોહી બંધાઈ જાય ત્યારે તેલ મૂકવું નહિ. કપાયલાનાં વ્રણમાં સોજો વગેરે વ્રણ ઉપદ્રવ થાય છે. માણસ જે સાંધામાંથી કપાયો હોય તો તે ઉપર ગરમ કરેલા તેલવડે સેચન કરવું. અને સિંચન કરેલા વ્રણમાં રૂના પુમડાવતી તેલ પૂરવું હિતકર છે. જે વ્રણ પાછીને તેમાંથી પર નીકળે તો લાંબાનાં તથા ગરમાળાનાં પાંદડાં વાટીને અથવા ગોળમાં હરડે વાટીને તેનો લેપ કરવો તેથી પર નીકળી જઈને વ્રણ સાફ થશે. વ્રણ સાફ થયા પછી પણ વ્રણ દિવસ સુધી એજ લેપ જરૂરી રાખવો, તેથી ફાયદો થાય છે. પછી ધાવડો, સાદક, કદબ, પીપર કે પીપળો, ઉમૈડો, એ ઝાડની છાલ આણીને પાણીમાં વાટીને તેનો લેપ કરવો તેથી વ્રણને અંકુર આવે છે.

लेदयलानी चिकित्सा.

लेदयलानां लक्षण.

शक्तिशूलैश्च बाणैश्च भल्लारखट्गतोमरैः ।
 क्षुरिकामुखधाराभिर्भिन्नं तत् कथ्यते मेषक ॥
 साध्यममर्मजं प्रोक्तं मर्मस्थं तन्न सिध्यति ॥

શક્તિ નામે હથિયારથી, બરછીથી, આણથી, ભાણાથી, તરવારની આણીથી, તોમર નામના હથિયારથી કે છરીની આણીની ધારથી જે

૧ સેચયેત્ તત્તવારિણા. પ્ર૦ ૧ લી. ૨ પિચુના તૈલપૂરણં. પ્ર૦ ૪ થી.
 ૬૪

૭૫૮

હારીતસંહિતા.

વીંધાયું હોય તેને બેદાયલું કહે છે. જો મર્મસ્થાનમાં બેદાયું હોય તો તેને અસાધ્ય જાણવું અને મર્મસ્થાન વિના ખીજ કોઈ જગોએ બેદાયું હોય તો તે સાધ્ય છે.

બેદાયલાના પ્રતીકાર.

अपामार्गरसेनापि तथा कूष्माण्डकस्य च ।
धावनं काञ्जिकेनापि प्रशस्तं कथ्यते बुधैः ॥
तिलतैलेन चाभ्यङ्गो हितः स्यात् शस्त्रभिन्नके ।
लेपनं च प्रयोक्तव्यं पूर्वोक्तं च तदत्र च ॥

અધાડાના રસથી કે કોહોળાના રસથી કે કાંજીથી બેદાયલા ધાને ધોવો તે દાયદાકારક છે એમ પંડિત વૈદ્યોતું કહેવું છે. શસ્ત્રથી બેદાયલા ધા ઉપર તલના તેલનો અભ્યંગ કરવો એ હિતકારક છે. તથા છેદાયલા ધા ઉપર પછવાડે જે લેપન કહેલાં છે તે અહીં પણ કરવાં.

***શલ્ય કાઢવાની ચિકિત્સા.**

उरसि शिरसि शङ्खे कक्षयोः पादयोर्वा
त्रिकजटरमुखाग्रे नेत्रयोः कर्णयोर्वा ।
भवति हि यदि शल्यं कष्टसाध्यं च शस्त्रै-
र्भवति यदि च गूढं भेषजैस्तैर्विधिभिः ॥
शास्त्राप्रशास्त्रयोर्षद्य मर्मस्थं तन्न सिध्यति ।
यन्त्रशस्त्रપ્રતીકારैः शल्यं प्राज्ञः समुद्धरेत् ॥

હે શસ્ત્રવિધિને જાણનારા! જો છાતીમાં, માથામાં, લમણામાં, બન્ને કાપોમાં, બન્ને પગમાં, કમરના સાંધામાં, જઠરમાં, મુખના આગલા ભાગમાં, બન્ને નેત્રમાં કે બન્ને કાનમાં શલ્ય પેહું હોય અને તે શલ્ય નજરે દેખાય નહિ એમ ગૂઢ (દંકાયલું) હોય, તો તે શસ્ત્રવગેરેથી તથા ઔષધોથી પણ કષ્ટસાધ્ય છે. જે શલ્ય હાથ, પગ અને ખીજ જગાના મર્મસ્થાનમાં હોય તે અસાધ્ય છે. એ શલ્ય યંત્ર તથા શસ્ત્ર-૩૫ ઉપાયોથી નિપુણ વૈદ્યે કાઢવું.

૧ સૌવીરકરસેન વા. પ્ર૦ ૪ થી.

* કાંટા, હાડકું, લાકડું કે હથિયારની અણી વગેરે જે શરીરમાં બસાઈ રહ્યું હોય તેને શલ્ય કહે છે.

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય સાઠમો.

૭૫૯

યંત્ર તથા શસ્ત્રના પ્રકાર.

દ્વાદશૈવ તુ યન્ત્રાણિ શસ્ત્રાણિ દ્વાદશૈવ તુ ।

ચત્વારિ ચ પ્રબન્ધાનાં શલ્યોદ્ધારે વિનિર્દિશેત્ ॥

ગોધામુખં વજ્રમુખં ચ નાડી સંદંશચક્રાકૃતિકઙ્કપાદમ્ ।

મંથાનકં શૃંગકકુણ્ડલં ચ શ્રીવત્સસૌવત્સિકપન્નવક્રમ્ ॥

દ્વાદશૈતાનિ યન્ત્રાણિ કથિતાનિ મિષગ્વરૈઃ ।

અથ શસ્ત્રાણિ પ્રોક્તાનિ નામાનિ ચ પૃથક્ પૃથક્ ॥

અર્ધચન્દ્રં વ્રીહિમુખં કઙ્કપત્રં કુઠારિકા ।

કરવીરકપત્રં ચ શલાકા કરપત્રકમ્ ॥

બહિર્શં શૃંગપાદં ચ શૂલં ચ ઘનમુદ્ગરમ્ ।

શસ્ત્રાણ્યેતાનિ પ્રોક્તાનિ શલ્યોદ્ધારે પૃથક્ પૃથક્ ॥

શલ્યાદિને માટે ઉપયોગમાં લેવાતા યંત્ર આર પ્રકારના છે તથા શસ્ત્ર પણ આર પ્રકારનાં છે. તેમજ શલ્ય કાઢવામાં ચાર પ્રકારનાં બંધન કહેવાં છે. (પ્રથમ આર યંત્રનાં નામ કહિયે છિયે.) ગોધામુખ, વજ્રમુખ, નાડી, સંદેશ (સાંણસી), ચક્રાકૃતિ, કંકપાદ, મંથાનક, શૃંગક, કુંડલ, શ્રીવત્સ, સૌવત્સિક, અને પંચવક્ર, એવા આર યંત્રો ઉત્તમ વૈદ્યોએ કહેલા છે. હવે જે શસ્ત્રો કહેવાં છે તેમનાં શુદ્ધાં શુદ્ધાં નામ કહિયે છિયે. અર્ધચંદ્ર, વ્રીહિમુખ, કંકપત્ર, કુઠારિકા, કરવીરપત્ર, શલાકા, કરપત્ર, બહિર્શ, શૃંગપાદ, શૂલ, ઘન અને મુદ્ગર, એવાં આર શુદ્ધાં શુદ્ધાં શસ્ત્ર શલ્ય કાઢવાને અર્થે કહેવાં છે.

શલ્યનો પ્રતીકાર.

અતિગુપ્તં ચ શલ્યં ચ સંદંશેન સમુદ્ધરેત્ ।

મિન્નેન તત્પ્રતીકારઃ કર્તવ્યશ્ચ સુધીમતા ॥

ગમ્મીરશલ્યં જ્ઞાત્વા ચ પ્રતીકારં ચ કારયેત્ ।

પાટનં કુશપત્રેણોદ્ધરેત્ કઙ્કમુખેન ચ ॥

મિન્નવત્પ્રતીકારશ્ચ કર્તવ્યશ્ચ સુધીમતા ॥

જે શલ્ય અતિશય ગુપ્ત હોય તેને સાંણસીવડે બાહ્યર ખેંચી કાઢવું, તથા પછી બુદ્ધિમાન વૈદ્યે ભેદાયજ્ઞાના જેવો તેનો ઉપાય કરવો.

૩૬૦

હારીતસંહિતા.

શલ્ય ઘણું ઉંડું પેશી ગયું હોય તો તેનો આવો ઉપાય કરવો:—પ્રથમ કુશપત્ર નામે શસ્ત્રવડે તે જગા ચીરવી અને પછી કંકભુખ યંત્રથી તે શલ્ય ખેંચી કાઢવું. તથા તે પછી બેદાયકા રોગી જેવો તેનો ઉપાય કરવો.

સોજની અંકરના શલ્યની ચિકિત્સા.

यत्र शोफो भवेत् तीव्रस्तत्र शल्यं विनश्यति ॥

सशल्यं सघनं चैव रुजावन्तं निरूप्य च ।

तत्र योग्यं च यन्त्रं च यन्त्रशस्त्रं च योग्यकम् ।

तत् તત્ર યોજનીયં ચ ઝઠાપોહવિશારદૈઃ ॥

જો શલ્ય પેશી પછી તે ઉપર તીવ્ર સોજો થઈ આવે તો તેમાંનું શલ્ય ગૂમ થઈ જાય છે એટલે તે કદ જગાએ છે તે શોધી કાઢવું કઠણ પડે છે. તે વખતે વૈદે જે ભાગ કઠણ અને પીડાવાળો હોય ત્યાં શલ્ય છે એમ જોઈને તે સ્થળમાં યોગ્ય યંત્ર અને યોગ્ય શસ્ત્ર લાગુ કરવું. પછી વૈદે પોતાની ખુદ્ધિથી ઘટિત અઘટિતનો તર્ક કરીને યંત્ર તથા શસ્ત્રવડે શલ્ય ખેંચી કાઢવું.

શલ્યની વેદના શમાવવાના ઉપાય.

या वेदना शल्यनिपातजाता तीव्रा शरीरे प्रतनोति जन्तोः ।

घृतेन संशान्तिमुपैति તત્ર કોષ્ણેન યષ્ઠીમધુનાન્વિતેન ॥

सर्जार्जुनोदुम्बरमर्कटीनां रोध्नं समझासुरसासमेतम् ।

जलेन पिष्ट्वा प्रतिलेपनाय शल्योद्धृतौ सौख्यमिदं करोति ॥

शेषा क्रिया च पूर्वोक्ता छिन्ने भिन्ने हिता तु या ।

कर्तव्यो बालुकास्वेदो घटीस्वेदोऽथवा पुनः ॥

શલ્ય વાગવાથી મનુષ્યના શરીરમાં જે તીવ્ર વેદના થાય છે તે લગાર ગરમ કરેલા ધીમાં જેઠીમધનું ચૂર્ણ મેળવીને તે ચોપડવાથી શમે છે. શલ્ય કાઢી લીધા પછી સર્જ (રાજવૃક્ષ), સાદડ, ઉમૈડો, કૌચમૂળ, લોધર, મજીક, તુણસી, એ સર્વને પાણીમાં વાટીને તેનો લેપ કરવાથી સુખ થાય છે. શલ્ય કાઢ્યા પછી આક્રીની ક્રિયા તો પાછળ જે છેદાયલા

૧ તિક્તા. પ્ર૦ ૧ હી સક્તા. પ્ર૦ ૪ થી.

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય સાઠમો.

૭૬૧

તથા બેદાયલાની કહેલી છે તેવી કરવી. વળી વાલુકાસ્વેદ (રેતીવડે શેક) અથવા ધટીસ્વેદ (ધણમાં ગરમ પાણી ભરીને તેવડે શેક) કરવો.

ભ્રમ ચિકિત્સા.

ભ્રમનાં સ્થાન.

મગ્નાસ્થિ ચ નરં દૃષ્ટ્વા તસ્ય વક્ષ્યામિ મેષજમ્ ।

મણિબન્ધે કૂર્પરે ચ જ્ઞાનૌ ભગ્ને કટૌ તથા ।

પૃષ્ઠવંશે વિભગ્ને ચ સાધ્યાન્યેતાનિ સત્તમ ! ॥

ગ્રીવાદેશે ચેન્દ્રવસ્તૌ રોહિણ્યાં કૂર્પરાદયઃ ।

સ્કન્ધકૂર્પરમધ્યે ચ તથા ચ ત્રિકમધ્યતઃ ।

ઉરસિ ચૈવ ક્રોડે ચ વિભગ્નં તદસાધ્યકમ્ ॥

જેનું હાડકું ભાગેલું હોય એવા મનુષ્યને જોઈને તેનો શો ઉપાય કરવો તે કહ્યું છું. જે કાંડામાંથી, કોણીમાંથી, ઘુંટણમાંથી, કેડમાંથી કે બરડાની કરોડમાંથી હાડકું ભાગેલું માલમ પડે તો હે સત્તમ ! એ ભ્રમરોગ સાધ્ય છે. (કેમકે એ જગોએ સાંધા હોવાથી હાડકું ભાંગતું નથી પણ ઉતરી જાય છે.) પણ ડોકીમાં, ઇદ્રવસ્તિમાં, રોહિણીમાં, કોણીની નીચે, ખભાની અને કોણીની વચ્ચેના બાહુનું, કેડના સાંધાની મધ્યનું, છાતીનું અને છાતીના ઉપલા ભાગમાંનું હાડકું ભાગ્યું હોય તો તે સાધ્ય થતું નથી.

ભ્રમનાં પ્રતીકાર.

વિમગ્નં ચ નરં દૃષ્ટ્વા વેણુલ્લખ્ણેન બન્ધયેત્ ।

મૃક્ષયેન્નવનીતેનૈરણ્ડપત્રૈશ્ચ વેષ્ટયેત્ ।

ઉષ્ણામ્મસા સેચયેન્ન વસ્ત્રેણ મૃદુ બન્ધયેત્ ॥

ધવાર્જુનકદમ્બાનાં વલ્કલં કાઞ્જિકેન તુ ।

પિષ્ટા હિતઃ પ્રલેપશ્ચ તેન સૌખ્યં પ્રજાયતે ॥

સ્વેદયેત્તાનિ ચોષ્ણેન આયાસં કારયેત્પુનઃ ।

પવં ક્રિયાસમાપત્તૌ તતો બન્ધં નિમોચયેત્ ॥

પકાહાન્તરિતેનાપિ પૂર્વવત્તત્રબન્ધયેત્ ।

યાવદ્ઘર્નિથ ન બધ્નાતિ તૌવન્ન જ્ઞાપયેન્નરમ્ ॥

૧ તાવન્નો વ્યાપતે નરમ્. પ્ર૦ ૪ થી.

૭૬૨

હારીતસંહિતા.

જે માણસનું હાડકું ભાંગી ગયું. હોય તેની ભાંગેલી જગાએ કામકાના કટકાથી બાંધી લેવું. ભાંગેલા ભાગ ઉપર માખણ ચોળવું તથા તે ઉપર દીવેલાનાં પાંદડાં વીંટવાં. વળી તે ઉપર ગરમ પાણીની ધાર કરવી અને તેની આસપાસ કપડું વીંટાળીને પોએ હાથે બાંધી લેવું. ભાંગેલી જગાએ ધાવડો, સાદડ અને કદંબની છાલને કાંજમાં વાટીને તેનો લેપ કરવો, તેથી સુખ થાય છે. ભાંગેલી જગાએ ગરમ પાણીથી અથવા અમ્મિથી શેક કરવો તથા રોગીએ હાલતા ચાલતા રહેવું. (જો ખમી શકાય તેટલો પરિશ્રમ કરવામાં ન આવે તો હાડકું ગંદાર્થ બનશે.) એ પ્રમાણે ક્રિયા થયા પછી પાટો છોડવો. એવી રીતે એક એક દિવસને આંતરે પાટો છોડીને પાછો પૂર્વવત બાંધવો. બ્યાં-સુધી ગ્રંથિ બંધાય નહિ ભાંસુધી પુરૂષને સ્નાન કરાવવું નહિ.

ધૃષ્ટ (ધસાયલા)ની ચિકિત્સા.

ધૃષ્ટં ચૈવ નરં દૃષ્ટ્વા ધાવનં કાઙ્ગિકેન ચ ।

મૂત્રેણ શીતતોયેન ધાવનં ચ હિતં મતમ્ ॥

યાવદ્દૈ સ્ત્રવતિ રક્તં તાવસૈલેન સેચયેત્ ।

અન્યાનિ ચૌષધાન્યથા કારયેદ્ધિવિધાનિ ચ ॥

માણસને કોઈ જગાએ ધસારો લાગવાથી લોહી વેહેતું જોવામાં આવે તો તે ઉપર કાંજ, અથવા મૂત્ર, અથવા ઠંડા પાણીની ધાર કરવી તે હિતકારક છે. બ્યાંસુધી લોહી વેહેતું હોય ભાંસુધી તે ઉપર તેલ રેડવું. તેમજ ખીજો પણ જૂદાં જૂદાં અનેક ઔષધો કરવાં.

આસ્ફાલિત ચિકિત્સા.

પિષ્ચિતે રક્તસ્ત્રાવશ્ચ સ્વેદનં ચ વિધીયતે ।

મગ્નવત્પ્રતીકારં ચ કારયેદ્ધિધિપૂર્વકમ્ ॥

આસ્ફાલિતે પ્રહારે તુ કુર્યાદ્રક્તાવસેચનમ્ ।

સ્વેદનં ચ પ્રયોક્તવ્યં વાલુકામિસ્તથૈવ ચ ॥

સિદ્ધાર્થકુષ્ઠમંજિષ્ઠાલવર્ણ કૃષ્ણમૃત્તિકા ।

ચોષ્ણલેપઃ પ્રયોક્તવ્યસ્તેન સંપદ્યતે સુસ્થમ્ ॥

વાગવાથી શરીરનો કોઈ ભાગ કપાઈ ગયો હોય કે છુંદાયો હોય

તૃતીયસ્થાન—અધ્યાય સાક્રમો.

૭૬૩

તો સ્નાં આગળથી રક્તભ્રાવ કરીને પછી સ્વેદન કરવું, તથા પછી 'બ્રમ' પ્રકરણમાં કહ્યા પ્રમાણે વિધિપૂર્વક પ્રતીકાર કરવો. કોષ પ્રહાર વાગવાથી અમૂળાટ લાગ્યો હોય—ચોટ લાગી હોય તો સ્નાંથી રક્તભ્રાવ કરવો તથા પછી રેતીવડે કે ખીજ કશાથી શેક કરવો. સરસવ, ઉપશેટ, મજ્જક, સિંધવ, અને કાળી માટી, એ સર્વને એકત્ર વાટી પાણીમાં નાખી ગરમ કરીને તેનો લેપ કરવો તેથી સુખ થાયછે.

અભિઘાતની ચિકિત્સા.

શિરોઽભિઘાતજો દોષઃ શિરોરોગે પ્રકીર્તિતઃ ।

ઝરસશ્ચાભિઘાતેન યદ્દુઃ ગુલ્મશ્ચ જાયતે ॥

इत्येवं च प्रतीकारा ज्ञातव्याश्च मिषग्वरैः ।

ऊहापोहैश्च कर्तव्यं भेषजं कर्मसिद्धये ॥

માથામાં વાગવાથી થયેલો દોષ માથાના રોગમાં કહેવામાં આવેલો છે તથા છાતીમાં વાગવાથી યદ્દુઃ અને ગુલ્મના વ્યાધિ થાયછે માટે તેની ચિકિત્સા તે રોગમાં જોવી. ઉત્તમ વૈદ્યોએ એ પ્રમાણે પ્રતીકાર જાણવા અને પછી પોતાની બુદ્ધિથી તેમાં વધઘટ કરીને જ્યાં જેમ ઘટે તેમ સ્નાં ઔષધની યોજના કરવી, તેથી કાર્ય સિદ્ધ થાય છે.

પથ્યાપથ્ય.

न वातलं च भोक्तव्यं नात्युष्णकटुकं तथा ।

मत्स्यानि न च मांसानि घनानि च गुरूणि च ॥

श्वेतशालિंसमुद्रं च यूषं चैषાढકીषુ च ।

शशलावकधौर्ताककुक्कुटं तण्डुलीयकम् ॥

शतपुष्पाद्यमन्यच्च न च हिङ्गુसमन्वितम् ।

लवणं चातिभोक्तव्यं यदीच्छેદાત્મનઃ સુખમ્ ॥

व्यायामं च व्यवायं च दिवानिद्रां तथा क्लમम् ।

वर्जयेत्सुखसम्पत्तिर्नरं च प्रतिपद्यते ॥

૧ યદ્દુઃપ્રકીર્તિતઃ, પ્ર૦ ૪ થી. ૨ સમુદ્રતં, પ્ર૦ ૧ લી.

૩ વાર્તાકુકકોલં, પ્ર૦ ૧ લી.

૭૬૪

હારીતસંહિતા.

આ ભક્તરોગમાં વાયુ ઉત્પન્ન કરે એવા પદાર્થ ખાવા નહિ, તેમ અતિ-
શય ગરમ કે અતીશય તીખું પણ ખાવું નહિ. મત્સ્ય અને માંસ પણ ખાવાં
નહિ. તેમ જો પદાર્થ ઘન અને ભારે હોય તે પણ ખાવા નહિ. ઘોળી શાળ
(ડાંગર) ના ચોખાનો ભાત તથા મગનું ઓસામણુ અથવા તુવરની
દાળનું ઓસામણુ ખાવું. સસલા, લાવરા, તેતર, ફૂકડો, તાંદળજો,
સુવા તથા હીંગવાળા પદાર્થો ખાવા નહિ. જો રોગી પોતાનું સુખ ઇચ્છે તો
તેણે લવણ ધણું ખાવું. વળી કસરત, બીસંગ, દિવસે નિદ્રા અને
પરિશ્રમ, એટલાં વાનાં તજવાથી રોગીને સુખસંપત્તિ પ્રાપ્ત થાય છે.

इति आत्रेयभाषिते हारीतोत्तरे हृतीयस्थाने भस्मचि-

कित्सा नाम षष्ठितमोऽध्यायः ।

एकषष्ठितमोऽध्यायः ।

અગ્નિથી દાઝેલાની ચિકિત્સા.

દાઝેલાનાં લક્ષણ તથા પ્રકાર.

આત્રેય ઉવાચ ।

अग्निदग्धं नरं दृष्ट्वा तच्च दग्धं चतुर्विधम् ।

ईषदग्धं मध्यदग्धमतिदग्धं च वेदवित् ! ।

सम्यग्दग्धं भिषकश्रेष्ठ ! लक्षणं शृणु पुत्रक ! ॥

अतिदग्धं मांसगं स्याद्वातपित्तकफाश्रितम् ।

सम्यग्દગ્ધં ચ નિર્વૌષં વિજ્ઞેયં ચ ભિષગ્વર ॥

त्वचा विशीर्यते येन स दाहः पित्तजो भवेत् ।

કુણ્ઘવર્ણં ચ તત્પિત્તાન્માંસગં તીવ્રવેદનમ્ ॥

આત્રેય કહેછે.—અગ્નિથી દાઝેલા પુરુષને જોઈને તે ચારમાંથી
કયા પ્રકારે દાઝેલો છે તેનો વિચાર કરવો. કેમકે દાઝેલાના ચાર પ્રકાર
છે: ઈષદગ્ધ (થોડું દાઝેલો) મધ્યદગ્ધ, અતિદગ્ધ અને સમ્યક્દગ્ધ.

તૃતીયસ્થાન-અધ્યાય એકસઠમો.

૭૬૫

(ડામ વગેરે દેવામાં જોઈએ તે પ્રમાણે દઝડવામાં આવે ત્યારે તેને સમ્યક્દગ્ધ કહે છે). હે પુત્ર! હે ઉત્તમ વૈધ! હવે તું એનાં લક્ષણ સાંભળ. જ્યારે માંસ દાઝ્યું હોય ત્યારે તેને અતિદગ્ધ જાણવો. એ દાઝતું વાત, પિત્ત અને કફના દોષને કોપાવનારું છે. હે વૈધ શ્રેષ્ઠ! સમ્યક્દગ્ધ પુરુષનો એક દોષ કોપ પામતો નથી માટે તે દગ્ધ નિર્દોષ જાણવું. જે દાઝવાથી ચામડી સરી પડે છે એ દાહ પિત્તનો જાણવો. પિત્તથી થયેલો દાઝવાનો સોળે કળો હોય અને તીવ્ર વેદના કરતો હોય ત્યારે માંસ દાઝ્યું છે એમ જાણવું.

દગ્ધનો પ્રતીકાર.

तस्य वक्ष्यामि संसिद्धयै भेषजं भिषजां वर! ।

ईषद्गन्धे काञ्जिकस्य लेपनं सुखहेतवे ॥

निम्बपत्राणि सुरसा कुष्ठं धात्रीफलानि च ।

ईषद्गन्धे यથालાભે લેપનં ભિષગુત્તમ ! ॥

मध्यदग्धे पयस्याया लेपेन सुखकारिणी ।

मधुकुष्ठकमज्जिष्ठाघृतं पक्वं हितं मतम् ॥

કુષ્ઠં ચ યષ્ટીમધુકં ચન્દનૈરણ્ડપત્રકમ્ ।

મધ્યદગ્ધે હિતો લેપો દુગ્ધેન પરિપેષિતઃ ॥

घृतकर्पूरचूर्णं च गैरिकं रोध्रमेव च ।

शुष्कचूर्णं पूयहरं दग्धं संरोहयत्यपि ॥

આમલક્યા તિલં કુષ્ઠં લેપનં વાન્નિદગ્ધકે ।

રોધ્રોશીરં સમક્કા ચ લેપનં શીતવારિણા ॥

अतसीस्नेहमभ्यंगमथ यष्टीघृतेन तु ।

लेपाभ्यङ्गे हितं दग्धरोहणं दाहवारणम् ॥

હે વૈદ્યોત્તમ! હવે એ દાઝેલું મટી જવા માટે હું ઔષધ કહું છું. જે માણસ લગાર દાઝ્યો હોય તો તે ઉપર કાંઈનો લેપ કરવો તેથી સુખ થાય છે. હે વૈદ્યોત્તમ! ક્ષિમડાનાં પાંદડાં, જામનાં પાંદડાં, ઉપલેટ, આમળાં, એમાંથી જેટલાં વાનાં મળી આવે તેટલાંનો લેપ કરવાથી લગાર દાઝ્યો હોય તે મટે છે. મધ્યદગ્ધ મનુષ્યને દહીંની તરનો લેપ

૭૬૬

હારીતસંહિતા.

કરવાથી સુખ થાય છે. જેઠીમધ, ઉપલેટ અને મજીઠ એ ઔષધોવડે પકવ કરેલું ધી હિતકારક છે. ઉપલેટ, જેઠીમધ, ચંદન, દીવેલાનાં પાંદડાં, એ સર્વને દૂધમાં વાટીને તેનો લેપ કરવાથી તે મધ્યજઘને ફાયદો આપે છે. કપૂરનું ચૂર્ણ, ગેર, લોધર, એ સર્વનું ચૂર્ણ ધીમાં કાલવીને દાઝેલી જગોએ ચોપડવું. જે પર થયું હોય તો તે ઝાડું ચૂર્ણ ભભરાવવું તેથી પર નાશ પામશે અને દાઝેલી જગોએ અંકુર આવશે, આમળાં, તલ અને ઉપલેટ એ ત્રણને પાણીમાં વાટીને દાઝ્યા ઉપર ચોપડવું. લોધર, વીરણવાળો, અને મજીઠ, એ ત્રણને ઠંડા પાણીમાં વાટીને દાઝ્યા ઉપર તેનો લેપ કરવો. અળસીના તેલનો લેપ કરવાથી અથવા જેઠીમધ અને ધીનો લેપ કરવાથી દાઝેલી જગોએ અંકુર આવે છે તથા બળતરા થતી અટકે છે. એ બન્ને ઔષધો લેપ તથા અભ્યંગમાં હિતકારક છે.

ધૂમાડાના ઉપધાતની ચિકિત્સા.

ધૂમોપઘાતે વમનં ક્ષીરપાનં તથોપરિ ।

જલે ચ તરણં શ્રેષ્ઠં ધૂમવાહોપશાન્તયૈ ॥

इत्यमिदग्धचिकित्सा ।

ધૂમાડાવડે ઉપધાત થયો હોય તો રોગીને વમન કરાવીને પડી દૂધ પાવું. તથા ધૂમાડાના દાઝની શાંતિને અર્થે પાણીમાં તરવું શ્રેષ્ઠ છે.

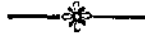
इति आत्रेयभाषिते हारीतोत्तरे चिकित्सास्थानं नाम

एक षष्ठितमोऽध्यायः ।

तृतीयस्थानं समाप्तम् ।

चतुर्थस्थानम् ।

सूत्रस्थानम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

तेलभापनो विधि,

आत्रेय उवाच ।

सर्षपस्य चतुर्थांशोऽणुः । चतुःसर्षपैर्मर्षिः । चतुर्मर्षैर्वल्लः ।
चतुर्वल्लैः सुवर्णैः । चतुःसुवर्णैः कर्षः । चतुःकर्षैः पलम् । चतुः-
पलैः कुडवः । चतुःकुडवैः प्रस्थः । चतुःप्रस्थैराढकः । चतुर्भिरा-
ढकैर्द्रोणः । द्वे पले प्रसृतिर्भवेत् ।

शुष्काणामौषधानां च मानं च द्विगुणं भवेत् ।

आर्द्राणामथ सर्वेषां विज्ञातव्यं तुलावधि ॥

सप्तभिर्यवशतैः साष्टषष्टिभिः पलं भवति ।

मस्तुतैलारनालानां क्षीरमाज्यं गुडं सिता ॥

मधु मद्यं तथा द्राक्षा खर्जूरं गुग्गुलुस्तथा ।

रसोनलवणानां च प्रोक्तं चैवार्द्रमानकम् ॥

विडालपदिकामात्रं कर्षशब्दोऽभिधीयते ।

घटोदुम्बरमात्रेण पलमौदुम्बरं विदुः ॥

चतुःपलं बिल्वमानं पले प्रसृतिमेव च ।

कुडवं चाञ्जलिद्वे च वक्ष्यमाणं महामते ! ।

चतुरङ्गुलविस्तारं चतुरङ्गुलमुन्नतम् ।

काष्ठजं मृण्मयं वापि कुडवं तं विनिर्दिशेत् ॥

चतुःकुडवैः प्रस्थः स्याच्चतुः प्रस्थैस्तथाढकः ।

चतुराढकः स्याद्द्रोणो मानसंख्या प्रकीर्तिता ॥

આત્રેય કહેછે,—સરસવના ચોથા ભાગને અણુ કહે છે. અર્થાત—

૪ અણુનો = ૧ સરસવ.	૨ પલ = ૧ પ્રસૂતિ.
૪ સરસવનો = ૧ માપ.	૧૦૦ પલ = ૧ તુલા.
૪ માપ = ૧ વાલ.	૪ પલ = ૧ કુડવ.
૪ વાલ = ૧ સુવર્ણ.	૪ કુડવ = ૧ પ્રસ્થ.
૪ સુવર્ણ = ૧ કર્ષ.	૪ પ્રસ્થ = ૧ આઢક.
૪ કર્ષ = ૧ પલ.	૪ આઢક = ૧ દ્રોણ.

સૂકી ઔષધીનું જેટલું માપ લેવાનું કહ્યું હોય તે કરતાં તેજ વનસ્પતિ લીલી મળે તો બમણી લેવી. એ પ્રમાણે તુલાસુધી બમણી લેવી. સાતસો અડસઠ જવનું એક પલ થાય છે. દહીંની તર. તેજ, કાંજી, દૂધ, નાળિયેરની તાડી, ગોળ, સાકર, મધ, મધ, દ્રાક્ષ, ખજૂર, ગુગળ, લસણ, એ ઔષધો લીલાં ગણીને તેનું માપ લીલા પ્રમાણે લેવું. કર્ષનું ખીજું નામ ખિડાલપદિકા છે. એક પલ ઔષધની ગોળી કરવી હોય તો તે ઉમૈડાનાં ફળ જેવડી કરવી તથા તેને ઉડુંબર કહેછે. અર્થાત ઉડુંબર (ઉમૈડાના ફળ) નું પ્રમાણ કહ્યું હોય ત્યારે એક પલ માત્રા જાણવી. ચાર પલની માત્રાને ખિડવ કહેછે. એ પલની માત્રાને પ્રસૂતિ કહેછે. હે મોટી બુદ્ધિવાળા! એ અંજલિ (પ્રસૂતિ)ને કુડવ કહેછે. એ કુડવના માપ વિષે કહિએ છિએ. લાકડાનું કે મટોડીનું ચાર આંગળ ઊંડું અને ચાર આંગળ લાંબું પોહોળું એવું માપ કરવામાં આવે તેને કુડવ કહેછે. એવા ચાર કુડવનું એક પ્રસ્થ થાયછે. અને ચાર પ્રસ્થનું એક આઢક થાય છે. ચાર આઢકનો એક દ્રોણ થાયછે. એ પ્રમાણે માપની સંખ્યા કહેલી છે.

વમનાદિ ઔષધોની માત્રા.

વમનં ચ વિરેકં ચ પ્રદ્યાત્કર્ષમાત્રકમ્ ।

સન્તર્પણં પલંમાત્રં ચૂર્ણં કર્ષકમાત્રકમ્ ॥

ક્ષારમાનં પલાર્ધે ચ કર્ષે ચૈવ હરીતકીમ્ ।

પલં રસોનકલકં ચ પલં ગુગુલુમેષ ચ ॥

પલં ચ સૂરણં કલકં દાપયેચ્છ સુપણ્ડિતઃ ।

અન્યાનિ ચૂર્ણલોહાનિ કર્ષમાત્રાણિ દાપયેત્ ॥

ચતુર્થસ્થાન-અધ્યાય બીજો.

૭૬૯

જ્ઞાત્વા દેહવલં સમ્યગુત્તમાધમમધ્યમમ્ ।

લેહં ચૂર્ણં કષાયં ચ દાપયેદ્વિધિવત્સુધીઃ ॥

વમન અને વિરેચન ઔષધ એક કર્ષ માત્ર આપવું. સંતર્પણ ઔષધ એક પળ જોટલું આપવું. ચૂર્ણ એક કર્ષ આપવું. ક્ષારનું માપ અરધા પળનું જાણવું. હરડે એક કર્ષ આપવી. લસણનું કદક એક પળ આપવું. એક પળ ગુગળ આપવો. સૂરણનું કદક સારા વિક્ષાન વૈદ્યે એક પળ આપવું. બીજાં ચૂર્ણ અને લોહ વગેરે ઔષધ એક કર્ષ આપવાં. રોગીના દેહનું બળ ઉત્તમ, મધ્યમ કે અધમ હોય તે ઉપર સારીપેટે વિચાર કરીને યુદ્ધિમાન્ વૈદ્યે અવલેહ ચૂર્ણ અને ક્વાથ વિધિ પ્રમાણે આપવા.

इति आत्रेयभाषिते हारीतोत्तरे सूत्रस्थाने तुलामान-
विधिर्नाम प्रथमोऽध्यायः ।

द्वितीयोऽध्यायः ।

तैलपाकविधि.

आत्रेय उवाच ।

पाकश्चतुर्विधः प्रोक्तस्तैलानां शृणु पुत्रक ! ।

खरचिकणमध्यस्तु विशोषी चापरो मतः ॥

दुग्धारनालकाथश्च दधि वा शोषयत्यपि ।

न चार्द्रता चौषधानां निःफेनो विमलस्तु यः ॥

મજ્જિષ્ઠારસસઙ્કાશો ભવેત્સ સ્વરપાકગઃ ।

વાતમ્નઃ સોઽપિ વિશ્લેયો મર્દનાખ્યજ્જને હિતઃ ॥

સફેનો મધ્યપાકી ચ પિંડીભવતિ કલ્કતઃ ।

નાતિફેનમફેનં વા મન્યપાકં વિનિર્દિશેત્ ॥

૧ દ્રવો ભવતિ પિંડિતઃ. પ્ર૦ ૧ લી.

૬૫

વસ્તૌ પાને ચ શસ્તં ચ ત્રિદોષઘ્નં મિષગ્ધર ! ।
 સફેનશ્ચન્દ્રકં યસ્ય ભવેત્સ્વચ્છસમો દ્રવઃ ॥
 સ ચ ચિક્ષણકઃ પાકો નસ્યે પ્રોક્તો હિતઃ સદા ।
 સધૂમશ્ચાતિદગ્ધશ્ચ દગ્ધગન્ધરસસ્તથા ।
 સ વિજ્ઞેયો વિશોષી ચ વર્જિતઃ સર્વકર્મસુ ॥
 મર્દને સ્વરપાકશ્ચ વસ્તૌ ચિક્ષણપાકિતઃ ।
 વસ્તૌ પાને મધ્યપાકો વિશોષી વર્જિતસ્તથા ॥
 પક્ષે સિધ્યતિ તૈલં ચ સપ્તાહે ઘૃતમેવ ચ ।
 કષાયઃ પ્રહરેણાપિ યત્નેનૈવ પ્રસાધ્યેત્ ॥

આત્રેય કહે છે.—હે પુત્ર ! તેલનો પાક ચાર પ્રકારનો છે. ખરો, ચિક્ષણ, મધ્ય અને એથો વિશોષી. દૂધ, કાંઈ, કયાથ કે દહીં જેમાં તેલ નાખીને તેનો પાક કર્યો હોય તે પદાર્થ જ્યારે સોષાઈ જાય, તેમાં નાખેલાં ઔષધના કલકમાં લીલાશ રહે નહિ તથા જે પાક શીણુ વગરનો, નિર્મળ, અને મજીડના રસ સરખો થાય તેને ખર (ખરો) પાક જાણવો. એ ખરપાક વાયુને હણનારો છે તથા શરીરે મર્દન કરવામાં અને ચોપડવામાં હિતકારક છે. મધ્યપાક શીણુવાળો હોય છે અને તેમાના કલકને આંગળી ઉપર ચઢાવી ચોળવાથી તેની ગોળી (કે દીવેટ) વળે છે. જે તેલનો મધ્ય પાક થયો હોય તો તેમાં અતિશય શીણુ નથી આવતું તેમ શીણુ વગરનો પણ તે પાક હોતો નથી. હે વૈદ્યવર ! એ મધ્ય પાકવાળું તેલ બરિત આપવામાં તથા પીવામાં ઉપયોગમાં આવે છે તથા તે ત્રિદોષનો નાશ કરનારું છે. જે પાક શીણુવાળો તથા તેમાં ચાંદા પડી જાય અને જે પ્રવાહી નિર્મળ સરખો દેખાતો હોય તેને ચીકણો પાક કહેવો. એ પાક નરયમાં હિતકારક થાય છે. જે પાકમાંથી ધૂમાડો નીકળતો હોય તથા જે અતિશય બળી ગયો હોય, તેમ જેમાંથી બળેલા રસનો ગંધ આવતો હોય, તે પાકને વિશોષી જાણવો. એ પાકવાળું તેલ કોઈ કામમાં ઉપયોગમાં લેવું નહિ. ખરપાક મર્દન કરવામાં, ચીકણો પાક બરિત આપવામાં અને મધ્યમ પાક બસ્તિમાં

ચતુર્થસ્થાન—અધ્યાય ત્રીજો.

૭૭૧

તથા પીવામાં કામ આવે છે; વિશેષી સર્વ કર્મમાં તબ્બલો છે. એક પખવાડીએ તેલ સિદ્ધ થાયછે, સાત દિવસે ધી સિદ્ધ થાયછે અને ક્વાથ પોહોરમાં તૈયાર થાયછે, માટે તેમને યલથી સિદ્ધ કરવા.

इति आत्रेयभाषिते हारीतोत्तरे सूत्रस्थाने तैलपाक-
विधिर्नाम द्वितीयोऽध्यायः ।

તૃતીયોઽધ્યાયઃ ।

નિરૂહ અસ્તિ કર્મ વિધિ.

આત્રેય ઉવાચ ।

चतुरङ्गुलां वेणुमयीं नाडीं कृत्वा तथा बस्तिप्रतिकर्म कुर्यात् ।
नाति चोष्णे च काले च न शीते न च भोजिते ॥
न च निद्रालौ मूत्रार्ते विष्टार्ते न च वेदभाक् ! ।
निरूहं बस्तिकर्म च कारयेत्तं निरस्य च ॥

આદૌ મૂત્રવિષ્ટોત્સર્ગે કૃત્વા ગુદં પ્રક્ષાલ્ય નાતિશિથિલશય્યાયાં
શાયયિત્વા વામાઙ્ગે વામપાદં દક્ષિણાઙ્ગે દક્ષિણપાદં ચ સઙ્કોચ્ય
જઙ્ગોપરિ સંસ્થાપ્ય ગુદાભ્યન્તરે દ્વ્યઙ્ગુલમાત્રાં નાડીં સંચારયેત્
સુધીઃ । તતઃ શનૈઃ શનૈર્બસ્તિ નિષ્પીડ્ય દ્વિપલપરિમિતતૈલેન
નિરૂહં કુર્યાત્ । નિરૂહાનન્તરં શનૈઃ શનૈરુત્તાનં શાયયિત્વા ઝ-
ર્ઘ્વીકૃત્વા ચ પશ્ચાત્સઙ્કોચ્ય પાણિભિઃ પશ્ચવારાન્સ્ફક્ષિપણ્ડાં-
સ્તાડયેત્ । તતઃ સ્વસ્થં કૃત્વા ક્ષણેનાપિ આમાશયં મલસ્થાનં
શોધયતિ । વસ્ત્યુદરગતાન્દોષાન્નિવારયતિ । પણ્ડિતાસ્તં વસ્તિ-
નિરૂહં તદ્વસ્તિકર્મ ચ વિદુઃ ।

આત્રેય કહેછે,—વાંસની ચાર આંગળની ભૂંગળી કરીને તેવડે
અસ્તિકર્મ કરવું. અતિ ગરમ કાળમાં, અતિ શીત કાળમાં, શેગીએ
ભોજન કર્યા પછી તરતજ, તે ઊંધમાં હોય ત્યારે, તથા હું વેદ જાણનારા !

૭૭૨

હારીતસંહિતા.

રોગીને આડા પિશાબની હાજત હોય તે વખતે નિરૂહ કર્મ કે અસ્તિકર્મ કરવું નહિ. પણ આડા પિશાબ વગેરેના ત્યાગ કરાવીને પછી અસ્તિકર્મ કરવું.

પ્રથમ આડો પિશાબ કરીને ગુદ પ્રક્ષાલન કરીને અતિશય ઢીલી નહિ એવી શય્યામાં સૂવાડીને ડાબી તરફ ડાબો પગ તથા જમણી તરફ જમણો પગ સંકોચીને તે તે તરફની બાંધ ઉપર લાવવો. પછી ખુદ્ધિમાન વૈદ્યે ગુદામાં એ આંગળ જેટલી નલીનો સંચાર કરવો. પછી ધીમે ધીમે અસ્તિ દબાવવી અને એ પળ જેટલા તેલવડે નિરૂહઅસ્તિ આપવો. નિરૂહઅસ્તિ આપ્યા પછી ધીમે ધીમે છતો સૂવાડીને તેના પગ ઉભા કરીને પછવાડે સંકોચવા તથા હાથવડે પાંચ વાર કુલાઉપર તાડન કરવું. પછી તેને સ્વસ્થ કરવો. ક્ષણવારમાં તેનું મલાશય અને આમાશય શુદ્ધ થશે તથા અસ્તિ અને ઉદરમાંના દોષ દૂર થશે. પંડિતો એને નિરૂહઅસ્તિ કહેછે. અસ્તિકર્મ પણ એના જેવુંજ જાણવું.

इति आत्रेयभाषिते हारीतोत्तरे सूत्रस्थाने निरूहवस्ति-

कर्मविधिर्नाम तृतीयोऽध्यायः ।

ચતુર્થોઽધ્યાયઃ ।

સ્વેદન વિધિ.

આત્રેય ઉવાચ ।

स्वेदः सप्तविधः प्रोक्तो लोष्टस्वेदो बाष्पस्वेदोऽग्निज्वालास्वेदः ।

घटीस्वेदो जलस्वेदः फलस्वेदो बालुकास्वेदश्च ॥

ન તૈલેન વિના સ્વેદં કદાચિદપિ કારયેત્ ।

તૈલેનાભ્યજ્ઞયેત્સ્વેદં સ ભવેદ્ગુણકારકઃ ॥

તીવ્રજ્વરે દાહશોષે તથાતીસારપીડિતે ।

મૂર્ચ્છામ્નમદાહાર્તે ચ વિષે સ્વેદં ન કારયેત્ ॥

શૂલશોષાતુરે વાતે શીતશ્લેષ્માતુરેષુ ચ ।

પ્રતેષાં શસ્યતે સ્વેદો નરાણાં સુખદાયકઃ ॥

સ્વેદ સાત પ્રકારનો કહેલો છે. લોષ્ઠસ્વેદ (માઠીતું ઢેકું તપાવીને તેવડે શેક કરવો), બાહ્યસ્વેદ (પાણીની બાફવતી શેક કરવો), અભિજ્વાળા સ્વેદ (અગ્નિના બળતાથી તાપવું), ઘટ્ટીસ્વેદ (ગરમ પાણીનો ઘડો બરીને તેવડે શેક કરવો), જળસ્વેદ (ગરમ પાણી બરીને તેમાં બેસવું), ક્ષણસ્વેદ (બંધારણ વગેરે બાંધીને), અને વાણુકાસ્વેદ રેતીની પોટલીઓ કરીને શેક કરવો.

તેણે વિના કદાપિ શેક કરવો નહિ. રોગીની જે જગાએ શેક કરવો હોય તે જગાએ પ્રથમ તેણે ચોપડવું અને પછીથી શેક કરવામાં આવે તો તે શુભુકારક થાયછે. તીવ્ર તાવમાં, દાહથી થયેલા શોષમાં, અતિસારના રોગીને, મૂર્છા, બ્રમ, અને દાહથી પીડાયલાને, તથા વિષરોગવાળાને શેક કરવો નહિ. શૂળરોગીને, સોજવાળાને, વાતરોગવાળાને, શીત અને કફના રોગવાળાને, એ મનુષ્યોને સ્વેદ (પરસેવો) આણુવામાટે શેક કરવો તેથી સુખ ઉપજે છે.

इति आत्रेयभाषिते हारीतोत्तरे सूत्रस्थाने स्वेदन-
विधिर्नाम चतुर्थोऽध्यायः ।

પચ્ચમોઽધ્યાયઃ ।

રક્તાવસેચન વિધિ.

આત્રેય ઉવાચ ।

રક્તાવસેચનં ચતુર્ભિઃ પ્રકારૈર્ભવતિ ।

શિરાવિરેચનેનાપિ અલાબુમિસ્તયૈવ ચ ।

શ્લક્ષ્ણશ્લેષ્ઠૈર્જલૈકામી રક્તં ચ સ્નાવયેદ્બુધઃ ॥

પૂર્વાદ્દે ચાપરાદ્દે ચ નાત્યુષ્ણે નાતિશીતલે ।

૭૭૪

હારીતસંહિતા.

યવાગૂપરિપીતસ્ય શોણિતં મોક્ષયેદ્દિષક્ ॥

શિરોરોગેષુ સર્વેષુ નાસામધ્યપુટે તથા ।

અમૃજં રેચયેદ્યત્તાત્સર્વદા ભિષગુત્તમઃ ॥

લલાટમધ્યે મુવોરુપરિષ્ટાદક્કુલદ્વયં ત્યક્ત્વા શિરાં રેચયેત્ ।
ગ્રાહ્યોઃ કૂર્પરમધ્યે શિરાં વ્યધયેત્ । મણિબન્ધસન્ધ્યૌ અક્ષુષ્ઠમૂલ-
ચતુષ્ઠયમક્કુલં ચ વિહાય શિરાં વ્યધયેત્ । ઘુણ્ટિકાં શિરાં પાદે
વ્યધયેત્ । અપરમપિ ગ્રન્થવિસ્તરમયાન્નોક્તમ્ । અલાબુશ્ચૈઃ
રક્તાવસેચનં સર્વૈરપિ જ્ઞાતમ્ ।

આત્રેય કહેછે.—શરીરમાંથી લોહી ખેંચી કાઢવાના ચાર પ્રકાર છે.
(૧) શિરાવિરેચનથી, (૨) રૂમડી મૂકીને, (૩) સુંવાળા શીંગડાવડે
અને (૪) જળો મૂકીને વિદ્રાનું વૈધે લોહી વેઢેવડાવવું. દિવસના
પહેલા પોહોરમાં કે પાછલા પોહોરમાં લોહી કાઢવું પણ અતિશય ગરમી
કે અતિશય શીતળતા હોય ત્યારે લોહી કાઢવું નહિ. રોગીને યવાગૂ
પાદને પછી વૈધે લોહી છોડવું. તમામ માથાના રોગમાં ઉત્તમ વૈધે
નાકના મધ્ય પુટમાં સંભાળથી લોહી વેઢેવડાવવું. બન્ને ભ્રમરની ઉપર
એ આંગળ છોડીને કપાળની વચ્ચેની શિરાને વેઢેવડાવવી. બન્ને બાહુમાં
કોણીની મધ્યેની શિરાને વેધવી. અંગૂઠાના મૂળથી ચાર આંગળ છેટેની
શિરા વેધવી. પગમાં ઘુટીની શિરાનો વેધ કરવો. બીજું પણ એમાં
થયું જાણુવા જેવું છે પણ ગ્રંથનો વિસ્તાર થવાના બચથી કહું નથી.
રૂમડીથી અને શીંગડાથી લોહી કાઢવામાં આવે છે તે તો સર્વના
જાણુવામાંજ છે.

રક્તનું લક્ષણ.

સકૃષ્ણં ફેનિલં શ્યામં રક્તં તદ્વાતદોષજમ્ ।

કુસુમ્ભરસપીતં ચ મૃદુ સોષ્ણં ચ પિત્તલમ્ ॥

ઘનં ક્ષિર્ગ્ધં ચ શીતં ચ શ્લેષ્મણાતત્ પ્રવર્તતે ।

સર્વલક્ષણસમ્પન્નં વિજ્ઞેયં તત્ત્રિદોષજમ્ ॥

જે લોહી કાળું, શીલુવાળું અને સ્થામ હોય તેને વાયુદોષવાળું

ચતુર્થસ્થાન—અધ્યાય છઠ્ઠો

૭૭૫

જાણવું. જે લોહી કસુંખાના રસ (જરદા) જેવું પીણું, કામળ અને ગરમ હોય તેને પિત્તવાળું જાણવું. જે લોહી જાડું, સ્નિગ્ધ અને ઠંડું હોય તેને ક્ષ્મ્લોષવાળું જાણવું. વાતાદિ ત્રણે દોષનાં લક્ષણવાળું લોહી હોય તેને ત્રિદોષવાળું લોહી જાણવું.

इति आत्रेयभाषिते हारीतोत्तरे सूत्रस्थाने रक्तावसे-

चनविधिर्नाम षष्ठमोऽध्यायः ।

षष्ठોऽध्यायः ।

જળો લગાડવા સંબંધી વિધિ,

જળોના પ્રકાર,

આત્રેય ઉવાચ ।

जलौकाश्चतुर्विधाः प्रोक्ता इन्द्रायुधा रोहिणो कालिका धूम्रा चेति ।

આત્રેય કહેછે.—જળો ચાર પ્રકારની છે. તેનાં નામઃ—ઇન્દ્રા-યુધા, રોહિણી, કાલિકા અને ધૂમ્રા.

“ઇન્દ્રાયુધા.

नीलवर्णा पार्श्वरक्ता तीक्ष्णमुखी गम्भीरनिर्मलोदके पाषाण-सन्धौ च प्रविशति । तया विद्रध्युदरदाहशोफमूर्च्छाविषाद्यु-पद्रवयति ।

ઇન્દ્રાયુધા નામની જળોનો રંગ કાળો હોય છે, તથા તે પાસા ઉપરથી રાતી હોય છે. તેનું મુખ તીક્ષ્ણ હોય છે. તે ઉડા અને ચોખ્ખા પાણીમાં પથરાની સાંધામાં ભરાઇ રહે છે. એ જળોવડે વૈધ વિદ્રધિ, ઉદર, દાહ, સોજો, મૂર્છા, અને વિષ વગેરે રોગમાં લોહી ખેંચાવે છે.

રોહિણી,

नीलवर्णा पार्श्वपीता शङ्कुमुखी पद्मनाले प्रविशति ।

तया विद्रधिविसर्पशोफाद्युपद्रवयति ॥

૭૭૬

હારીતસંહિતા.

કાળા રંગની, પાસાંપર પીળા, શંકુ જેવા મોઢાની શહિણી જળો થાયછે. તે કમળના નાળમાં પેસે છે. એ જળોવડે વિદ્રધિ, વિસર્પ, સોળે, એ વગેરે રોગોમાં લોહી ખેંચાવે છે.

કલિકા.

कृष्णा कालिका मृत्स्नाप्राये खले प्रविशति सा दूरे त्याज्या ।

એ જળો સાફ કાળી હોય છે, તથા તે માટી કે કાઠવવાળી જળોમાં પેશી રહેછે. એ જળો ખિલકુલ ઉપયોગમાં લેવી નહિ.

ધૂમ્રા.

धूत्रा कपोतवर्णा पीतोदरी अर्ध-

चन्द्रमुखी कर्दमे कलुषोदके प्रविशति ।

सा रक्तावसेचनयोग्या निरुपद्रवा च ॥

ધૂમ્રા નામની જળો લુખરા રંગની હોયછે તથા તેના પેટનો રંગ પીળો હોયછે. તેનું મુખ અર્ધચંદ્ર જેવું હોયછે. તે કાઠવમાં તથા મેઘા પાણીમાં પેશી રહેછે. એ જળો લોહી ખેંચવાને યોગ્ય તથા ઉપદ્રવ-વિનાની જાણવી.

જળો મૂકવાનો વિધિ.

स्वास्थ्यानं काञ्चिकेन प्रक्षाल्य नवनीतेन अक्षयित्वा उष्णो-
दकेन प्रक्षालयेत् । पश्चात्तत्र जलौका विचारणीया । जलौका
रक्तपूर्णा पश्चात्पातिता । तस्या मुखं लवणेन मूत्रेण वा प्रक्षाल-
येत् । अथवा शनैर्गोस्तनवद्बुद्ध्यते । पुनर्नवनीतेन मुखमा-
लिप्य विचारणीया । दुष्टरक्ते विनिर्गते दंशं काञ्चिकेन प्रक्षाल्य
घृतमधुनाभ्यज्य चक्ष्णेण बध्नीयात् ।

જે જળોએ જળો લગાડવી હોય તે જળોને કાંજીવડે ધોઈને તે ઉપર માખણ ચોપડવું, તથા પછી ગરમ પાણીવડે તેને ધોઈ નાખવું. પછી તે જળોએ જળો લગાડવી. જ્યારે જળો લોહીથી ભરાઈ જાય ત્યારે તેને ખેરવી પાડવી. એ જળોનું મોઢું લવણથી અથવા ગાયના

૨ મત્સ્યાશયે, પ્ર૦ ૧ લી.

ચતુર્થસ્થાન-અધ્યાય છઠ્ઠો.

૭૭૭

મૂત્રથી ધોતું. અથવા (પછી) ધીમેથી ગાયના આંચળની પેટે તેને દોહોતી. ફરીને તે જળોના મુખ ઉપર માખણ ચોપડીને તેને વળાડવી. એવી રીતે ખરાબ લોહી નીકળી ગયા પછી તેના દંશને કાંઠા-વડે ધોઈને તેપર ધી તથા મધ ચોપડીને કપડાવતી દંશ બાંધી લેવો.

इति आत्रेयभाषिते हारीतोत्तरे सूत्रस्थाने जलौकाविचार-
विधिर्नाम षष्ठोऽध्यायः ।

સૂત્રસ્થાનં સમાપ્તમ્ ।

પશ્ચમં સ્થાનમ્ ।

કલ્પસ્થાનમ્ ।

પ્રથમોઽધ્યાયઃ ।

કલ્પસ્થાન.

આત્રેય ઉવાચ ।

હિમવચ્છિસ્તે રમ્યે સિદ્ધગન્ધર્ગસેવિતે ।
તત્રસ્થં તપતેજસ્થમત્રિ ચ મુનિપુન્ગવમ્ ।
કલ્કાનાં ચ પ્રયત્નેન હારીતઃ પરિપૃચ્છતિ ॥

હારીત ઉવાચ ।

જ્ઞાતં ચૈતન્મયા તાત ! સમાસેન ચિકિત્સિતમ્ ।
ઇદાનીં શ્રોતુમિચ્છામિ કલ્પસ્થાનં તુ સુવ્રત ! ॥

સિદ્ધ અને અર્ધર્થ લોકોએ સેવેલા હિમાલયના રમણિક શિખર ઉપર તપરૂપી તેજગાળા મુનિશ્રેષ્ઠ અત્રિઋષિ બેઠેલા હતા. તેમની પાસે જઇને હારિતે મોટા ચલથી કલ્પસ્થાન વિષે પ્રશ્ન કર્યો. હારીત બોલ્યો હે તાત ! રોગોની ચિકિત્સા તમે સંક્ષેપમાં કહી તે મેં જાણી. હે સુવ્રત ! હવે હું કલ્પસ્થાન જાણવાની ઇચ્છા રાખું છું.

હારીતકી કલ્પ.

હરડેની ઉત્પત્તિ.

અત્રિરુવાચ ।

કલ્પાનામભયા શ્રેષ્ઠાતસ્યાઃ શૃણુ ગુણાગુણમ્ ।
સ્વર્ગસ્થસ્યામરાધ્યક્ષસ્યામૃતં પિવતસ્તતઃ ।
પતિતા વિન્દવોભૂમૌ તેભ્યો જાતા હરીતકી ॥

પંચમસ્થાન-અધ્યાય પહેલો.

૭૭૯

આત્રેય કહેછે.—સમ્રાજા કલ્પને વિષે હરડેનો કલ્પ ઉત્તમ છે. એ હરડેના ગુણ દોષ કહું તે સાંભળ. સ્વર્ગમાં રહેલા દેવતા રાગ દંદ્ર અમૃતપાન કરતા હતા તેમાંથી ને બિંદુઓ પૃથ્વી ઉપર પડ્યા તેથી હરડે ઉત્પન્ન થઈછે.

હરડેના રસ.

રસૈઃ પચ્ચભિઃ સંયુક્તા રસેનૈકેન વર્જિતા ।

કષાયામ્લા ચ કટુકા તિક્તા સ્વાદુરસા સ્મૃતા ॥

લવણેન વર્જિતા ચ શૃણુ તસ્યાઃ પૃથક્ પૃથક્ ।

ત્વચાશ્રિતં ચ કટુકં મેદસ્તસ્યાઃ કષાયકમ્ ॥

મેદોઽન્તરે તથા ચામ્લં મધુરં ચાશ્વિસંશ્રિતમ્ ।

તિક્તં ચાન્તરે તાવન્તુ રસૈઃ પચ્ચભિઃ સંયુતા ॥

હરડેમાં પાંચ રસ છે અને એક રસ ઓછો છે. તે તુરી, ખાટી, તીખી, કડવી અને મધુર છે. માત્ર એક લવણ રસ હરડેમાં નથી હવે હરડેના કયા કયા એ અંગોમાં રસ રહ્યા છે તે હું તને પૃથક્ પૃથક્ કહું છું તે સાંભળ. હરડેની છાલ તીખી હોય છે, તેનો ગર્ભ તુરો હોય છે, ગર્ભની અંદરનો ભાગ ખાટો હોયછે, તેનો ઠગિયો મધુર હોય છે, ઠગિયાની અંદરની ગોટલી કડવી હોય છે, એવી રીતે હરડે પાંચ રસવાળો હોય છે.

હરડેના ગુણ.

અમ્લત્વાન્મારુતં હન્તિ પિત્તં મધુરતિક્તકઃ ।

કફં કટુકષાયત્વાત્ત્રિદોષઘ્ની હરીતકી ॥

હરીતકી દેહભૂતાં હિતા સ્યાત્માતેવ ચૈષા હિતકારિણી ચ ।

પરં કદાચિત્કુપિતેવ માતા ન કુપ્યતે ચાંતરગાહિ પથ્યા ॥

હરડે ખાટી હોય છે માટે તે વાયુનો નાશ કરેછે; તે મધુર તથા કડવી હોય છે માટે પિત્તનો નાશ કરે છે; તે તીખી અને તુરી હોય છે માટે કફનો નાશ કરે છે; એવી રીતે હરડે ત્રણે દોષનો નાશ કરે છે. એટલા માટે પ્રાણીમાત્રને હરડે હિતકારક છે. હરડે માતાની પેટે

૭૮૦

હારીતસંહિતા.

હિત કરનારી છે. પણ માતા તો કોઇ વખત પણ કોપ પામેલા નેવી જણાય છે, પરંતુ શરીરમાં ગયેલી હરડે કોઇ વખત કોપ પામતી નથી.

હરડેની ઉત્પત્તિ અને નામ.

तस्या उत्पत्तिनामानि वक्ष्यामि शृणु कोविद ! ।

विजया रोहिणी चैव पूतना चामृता तथा ॥

चेतकी चामया चैव जीवन्ती चैव सप्तमी ।

विन्ध्ये च विजया जाता अभया च हिमालये ॥

रोहिणी वैदिशे जाता पूतना मगधे स्मृता ।

जीवन्तिका सुराष्ट्रायां चम्पायां चेतकी मता ॥

अमृता सरयूतीरे इत्येताः सप्त जातयः ॥

હે પંડિત ! હવે હરડેની ઉત્પત્તિનાં સ્થાન અને તેનાં નામ કહું તે સાંભળ. વિજયા, રોહિણી, પૂતના, અમૃતા, ચેતકી, અભયા, અને સાતમી જીવંતી, એવાં સાત હરડેનાં નામ છે. વિજયા વિંધ્યામળમાં ઉત્પન્ન થાયછે; હિમાલયમાં અભયા ઉપજે છે; વૈદિશ પ્રાંતમાં રોહિણી થાયછે; મગધ દેશમાં પૂતના થાયછે; સૌરાષ્ટ્ર દેશમાં જીવંતી થાયછે; ચંપા દેશમાં ચેતકી થાયછે; અને સરયૂના કાંઠા ઉપર અમૃતા થાયછે; એ પ્રમાણે હરડેની સાત જાતોની ઉત્પત્તિ છે.

હરડેનો રોગપરત્વે ઉપયોગ.

अभया नेत्ररोगेषु क्षिरोरोगेषु सर्वदा ।

सर्वप्रयोगे विजया रोहिणी क्षतरोहिणी ॥

पूतना लेपनार्थे च अमृता च तथा मता ।

चेतकी सर्वतो योज्या जीवन्ती चूर्णयोगतः ॥

वालानामुपकारार्थं विजयां परिलक्षयेत् ॥

નેત્રના તથા માથાના રોગમાં સર્વદા અભયાનો ઉપયોગ કરવો. બધા પ્રયોગમાં વિજયા વાપરવી; રોહિણી જાતની હરડે ક્ષતને અંકુર લાવનારી છે; લેપ કરવામાં પૂતના અને અમૃતા વાપરવી; ચેતકી સર્વ

પંચમસ્થાન-અધ્યાય પેહેલો.

૭૮૧

હેકાણે યોજવી; અને ચૂર્ણ સાથે આપવામાં જીવંતી વાપરવી. આજઞોત્ર હિતને માટે વિશેષે કરીને વિજયા જોઈને લેવી.

હરડેની જાતિ ઓળખવાના પ્રકાર.

ઝ્યાસા ચ રોહિણી પ્રોક્તા અમૃતા સ્થૂલમાંસલા ।
 પંચાસા ચામયા પ્રોક્તા પૂતના ચતુરસ્રકા ॥
 ઝ્યસા તુ ચેતકી પ્રોક્તા જીવન્તી વીર્ધમાંસલા ।
 વિજયા નીલવર્ણા ચ પીતા સ્યાદ્રોહિણી મિષક ! ॥
 અમૃતા કૃષ્ણવર્ણા ચ કિંચિચ્છુભ્રામયા તથા ।
 સાર્ધદ્વ્યજ્જુલમાનેન અમૃતાં લક્ષયેદ્વયઃ ॥

ત્રણ હાંસોવાળી હરડેને રોહિણી જાણવી; જેનું દળ મોટું હોય તેને અમૃતા જાણવી; પાંચ હાંસોવાળીને અમયા જાણવી; ચાર હાંસોવાળીને પૂતના જાણવી; ત્રણ હાંસોવાળીને ચેતકી જાણવી; લાંબી અને દળવાળી હરડેને જીવંતી જાણવી. વિજયા નીલા રંગની હોય છે; હે વૈદ્ય ! રોહિણી પીળા હોય છે; અમૃતા કાળા રંગની હોય છે; તથા હરડે કાંઈક ધોળાશ પડતી હોય છે. અમૃતા હરડે અઢી આંગળ લાંબી જોઈને લેવી.

હરડેના શુભ.

પથ્યા ભવેત્પથ્યતમા નરાણાં રોગાંશ્ચ સર્વાન્વિનિહન્તિ સઘઃ ।
 આયુઃપ્રદા તુષ્ટિમતીવ મેધાચર્ણૌજતેજઃસ્મૃતિમાતનોતિ ॥
 ઉન્મૂલિની પિત્તકફાનિલાનાં સમ્મીલિની બુદ્ધિચલેન્દ્રિયાણમ્ ।
 વિસ્તંસિની મૂત્રશક્ત્નમ્લનાં હરીતકી રોગહરા નરાણામ્ ॥

હરડે મનુષ્યોને અતિશય પથ્ય આવે છે માટે તેને પથ્યા કહે છે. એ હરડે સઘળા રોગોનો તત્કાળ નાશ કરે છે. વળી તે આયુષ્યને આપનારી, તુષ્ટિ આપનારી, અતિશય બુદ્ધિ આપનારી તથા શરીરના વર્ણ, ઓજ, તેજ અને સ્મૃતિને વધારનારી છે. તે પિત્ત, કફ અને વાયુનો નાશ કરનારી છે; બુદ્ધિ, બળ અને ઇંદ્રિયોના બળને એકત્ર કરનારી છે; અને મૂત્ર, ઝાડો તથા મળને બહાર કાઢનારી છે. એવી રીતે હરડે મનુષ્યોના રોગને હરનારી છે.

इति आत्रेयभाषिते हारीतोत्तरे कल्पस्याने हरीतकी-

कल्पो नाम प्रथमोऽध्यायः ।

૭૮૨

હારીતસંહિતા.

દ્વિતીયોઽધ્યાયઃ ।

ત્રિક્ષ્ણા કલ્પ.

ત્રિક્ષ્ણાનું પ્રમાણ.

આત્રેય ઉવાચ ।

હરીતક્યાશ્ચામલક્યા વિભીતસ્ય ચ યત્ફલમ્ ।
 ત્રિફલેત્યુચ્યતે વૈદ્યૈર્વક્ષ્યામિ ભાગનિર્ણયમ્ ॥
 એકં ભાગં હરીતક્યા દ્વૌ ભાગૌ ચ વિભીતકમ્ ।
 આમલક્યાસ્ત્રિભાગં ચ સહૈકત્ર પ્રયોજયેત્ ॥
 ત્રિફલા કફપિત્તઘ્ની મહાકુષ્ઠવિનાશિની ।
 આયુષ્યા દીપની ચૈવ ચક્ષુષ્યા વ્રણશોધિની ॥
 વર્ણપ્રદાયિની વૃષ્યા વિષમજ્વરનાશિની ।
 દષ્ટિપ્રદા કણ્ઠહરા વમિગુલમાર્શનાશિની ॥
 સર્વરોગપ્રશમની મેઘાસ્મૃતિકરી પરા ।

આત્રેય કહેછે.—હરડેનાં, આંમળાનાં અને ખેહડાનાં ફળ મળીને ત્રિક્ષ્ણા કહેવાય છે. હવે એ ક્યા પ્રમાણમાં લેવાં તેનો નિર્ણય કહું છું. હરડેનો એક ભાગ, ખેહડાના બે ભાગ, આમળાના ત્રણ ભાગ, એ સર્વેને એકઠા કરીને યોજવા. તેને ત્રિક્ષ્ણા કહે છે. ત્રિક્ષ્ણા કશ અને પિત્તના નાશ કરનારી છે, તથા મોટા કોહનો નાશ કરનારી છે. વળી તે આયુષ્યની વૃદ્ધિ કરનારી, જઠરાગ્નિનું ઉદ્દીપન કરનારી, નેત્રનું તેજ વધારનારી, ત્રણને શુદ્ધ કરનારી, રંગ (કે કાંતિ) આપનારી, પુષ્ટિ કરનારી, વિષમ જ્વરનો નાશ કરનારી, નેત્રને તેજ આપનારી, ખસ (કે ચળ)ને હરનારી, ઉઘટી, શુદ્ધ તથા અર્શનો નાશ કરનારી, સર્વ રોગને શમાવનારી, તથા બુદ્ધિ અને સ્મરણશક્તિ વધરવામાં ઉત્તમ છે.

૧ મેહકુષ્ઠ. પ્ર૦ ૪ થી. ઘૃતેન. પ્ર૦ ૪ થી.

પંચમસ્થાન-અધ્યાય ખીન્ને.

૭૮૩

રોગપરત્વે ત્રિક્ષણાનો યોગ.

વક્ષ્યામિ યોગયુક્તિં ચ રોગે રોગે પૃથક્પૃથક્ ।

વાતે ઘૃતગુડોપેતા પિત્તે સમધુશર્કરા ॥

શ્લેષ્મે ત્રિકટુકોપેતા મેહે સમધુવારિણા ।

કુષ્ઠે ચ ઘૃતસંયુક્તા સૈન્ધવેનાગ્નિમાન્ધવા ॥

ચક્ષુર્ધાવનકે કાથો નેત્રરોગનિવારણઃ ।

ઘૃતેન હરતે કણ્ઠં માતુલુઙ્ગરસૈર્વમિમ્ ॥

ક્ષીરેણ રાજયક્ષ્માણં પાણ્ડુરોગં ગુડેન ચ ।

મૃદ્ધરાજરસેનાપિ ઘૃતેન સહ યોજિતઃ ।

વલીપલિતહન્તા ચ તથા મેધાકરઃ સ્મૃતઃ ॥

સક્ષીરઃ સગુહઃ કાથો વિષમજ્વરનાશનઃ ।

સશર્કરાઘૃતઃ કાથઃ સર્વજીર્ણજ્વરાપહઃ ॥

एषा नरणां हितकारिणी च सर्वप्रयोगे त्रिफला स्मृता च ।

सर्वामयानां शमनी च सद्यस्तेजश्च कान्तिं प्रतिभां करोति ॥

शोफे तथा कामलपाण्डुरोगे तथोदरे मूत्रयुता हिता च ।

हिध्मातिसारे ग्रहणीविकारे हिता च तत्रेण फलत्रिका च ॥

क्षीणेन्द्रिये जीर्णज्वरे च यक्ष्मे क्षीरेण युक्ता त्रिफला हिता च ।

स्यान्नेत्ररोगે ચ શિરોગદે ચ કુષ્ઠે ચ કણ્ઠઘ્નપીનસે ચ ॥

મૂત્રગ્રહે કામલકેઽગ્નિમાન્ધે હિતા જલેન ત્રિફલા હિ કલિકતા ।

સર્શીતકાલે ગુહનાગરેણ સશર્કરા ક્ષીરયુતા તથોષ્ણે ॥

વર્ષાસુ ગુણ્ઠીસહિતા ફલત્રિકા ફલત્રિકા સર્વરુજાહરા સ્યાત્ ।

હવે પ્રત્યેક રોગમાં બૂદો બૂદો ત્રિક્ષણાનો ઉપયોગ કેવી યુક્તિથી કરવો તે હું કહું છું. વાયુના રોગમાં ધી અને ગોળ સાથે ત્રિક્ષણા ખાવી; પિત્તના રોગમાં મધ અને સાકર સાથે ખાવી; કફના રોગમાં સુંઠ, પીપર અને મરી સાથે ખાવી; પ્રમેહમાં મધ અને પાણી સાથે ખાવી; ક્રોધ રોગમાં ધી સાથે ખાવી; સિંધવ સાથે ખાવાથી અગ્નિમાંધરોગ નાશ પામે છે. તેનો ક્વાથ કરીને તેવડે નેત્ર ધોવાથી નેત્રરોગ નાશ પામે છે; ધી સાથે ત્રિક્ષણાનો ક્વાથ પીવાથી ખસ મટે છે; ખીન્નેરાના

૭૮૪

હારીતસંહિતા.

રસ સાથે પીવાથી ઉલટી મટે છે; દૂધ સાથે પીવાથી રાજ્યક્ષમા મટે છે; ગોળ સાથે પીવાથી પાંડુરોગ મટે છે. ભાંગરાના રસ સાથે તથા ધી સાથે મેળવીને પીવાથી શરીર ઉપર વળેલી કરચલીઓ તથા પળિયાં નાશ પામે છે તથા યુદ્ધિ વધે છે; દૂધ અને ગોળ સાથે ક્વાથ પીવાથી વિષ-મળ્વર મટે છે; સાકર અને ધી સાથે ક્વાથ પીવાથી સર્વે પ્રકારનાં જીર્ણીજ્વર મટે છે. ત્રિક્ષણા સર્વે પ્રયોગમાં મનુષ્યોને હિતકારક કહેલી છે. વળી તે સર્વે રોગને તત્કાળ શમાવનારી છે તથા તેજ, કાંતિ અને યુદ્ધિને ઉત્પન્ન કરનારી છે. શોઝના રોગમાં, કમળામાં, પાંડુરોગમાં, અને ઉદરરોગમાં, એ ગોમૂત્ર સાથે હિતકારક છે. હિક્કારોગમાં, અતિ-સારમાં અને ગ્રહણી રોગમાં છાશ સાથે ત્રિક્ષણા ખાતી હિતકારક છે. ઇન્દ્રિયોની શક્તિ ક્ષીણ થઈ ગઈ હોય, જીર્ણીજ્વર થયો હોય, તથા ક્ષયરોગ થયો હોય, તેમાં દૂધ સાથે ત્રિક્ષણા હિતકારક છે. નેત્રરોગમાં, માથાના રોગમાં, કોઢમાં, ખસના રોગમાં, વ્રણરોગમાં, પીનસરોગમાં, મૂત્રગ્રહ રોગમાં, કમળામાં અને મંદાગ્નિ રોગમાં, પાણી સાથે ત્રિક્ષણા હિતકારક છે. શીતકાળમાં ગોળ અને સુંઠ સાથે ઉનાળામાં સાકર તથા દૂધ સાથે, અને વર્ષાકાળમાં સુંઠ સાથે ત્રિક્ષણા હિતકારક છે. ત્રિક્ષણા સર્વ રોગને હરનારી છે.

इति आत्रेयभाषिते हारीतौत्तरे कल्पस्थाने त्रिफला

कल्पेनाम द्वितीयोऽध्यायः ।

પંચમસ્થાન-અધ્યાય ત્રીજો.

૭૮૫

તૃતીયોઽધ્યાયઃ ।

હરડેના કલ્પની વર્ણનાનો ભેદ.

હરડેના આકારભેદ.

આત્રેય ઉવાચ ।

અમયા ક્ષ્યજ્જુલા પ્રોક્તા પૂતના ચતુરજ્જુલા ।

સાર્ધાજ્જુલા ચ જીવન્તી ચેતકી સ્યાત્ ષડ્જ્જુલા ॥

આત્રેય કહેછે,—અમયા બે આંગળની હોયછે. પૂતના ચાર આંગળની હોયછે, શુદ્ધતી દોઢ આંગળની હોયછે અને ચેતકી છ આંગળની હોયછે.

ચેતકીના પ્રકાર વગેરે.

ચેતકી દ્વિવિધા પ્રોક્તા કૃષ્ણા શુક્લા તુ વર્ણતઃ ।

ષડ્જ્જુલા હિતા કૃષ્ણા શુક્લા ચૈકાજ્જુલા સ્મૃતા ।

ત્રેષ્ઠા કૃષ્ણા સમાખ્યાતા રેચનાર્થે જિગીષુણા ॥

ચેતકી વૃક્ષશાખાયાં યાવત્ તિષ્ઠતિ તે પુનઃ ।

ભિન્દન્તિ પશુપક્ષ્યાદ્યાં નરાણાં કોઽત્ર વિસ્મયઃ ॥

ચેતકીં યાવદ્વિધૃત્ય હસ્તે તિષ્ઠતિ માનવઃ ।

તાવદ્ભિનન્તિ રોગાંસ્તુ પ્રભાવાન્નાત્ર સંશયઃ ॥

નૃપાણાં સુકુમારાણાં તથા મેષજવિદ્વિષામ્ ।

કૃશાનાં હિતમેવં સ્યાત્ સુખોપાયવિરેચનમ્ ॥

ચેતકી બે પ્રકારની છે. એક રંગે કાળી હોયછે અને બીજી રંગે ધોળી હોયછે. રોગને છતવા ઇચ્છનારા વૈદે રેચન કરવા માટે કાળી ચેતકી ક્ષેવી શ્રેષ્ઠ છે. ચેતકી હરડે ઝાડની ઝાળી ઉપર બ્યાંસુધી હોયછે લાંસુધી નો કોઈ પશુ (વાનર વગેરે) કે પક્ષી તે ઉપર આવીને બેસે તો તેના મળતું ભેદન થાયછે તો મનુષ્યના મળતું ભેદન થાય એમાં તે શું આશ્ચર્ય ! ચેતકીનો પ્રભાવ એવો છે કે તેને હાથમાં ઝાડીને માથુસ બ્યાંસુધી

૭૮૬

હારીતસંહિતા.

એસે લાંસુધી તેના રોગ બેદાય છે એમાં સંશય નથી. રાગઓ સુકુ-
માર, અને જેઓ ઔષધનો દ્રવ્ય કરનારા છે તથા જેઓ શરીરે કૃશ
(સૂકાઈ કે ક્ષીણ થઈ ગયેલા) છે, તેમને સુખે કરીને વિરેચન કરવાનો
એ ઉપાય હિતકારક છે.

હરડેના સામાન્યતા: ગુણ.

હરીતકી વરિદ્વાણામનપાયરસાયનમ્ ।

પથ્યસ્યાન્તેઽથવા ચાદૌ મક્ષેન્નામયનાશિની ॥

તૃષાતુરાણાં દ્વદ્વિ કણ્ઠશોષે હનુગ્રહે ચાપિ ગલગ્રહે ચ ।

નવજ્વરે ક્ષીણબલેન્દ્રિયાણાં ન ગર્ભિણીનાં કથિતા પ્રશસ્તા ॥

હરીતકી વા ગુહનાગરેણ સિન્ધૂત્થયુક્તા કથિતા પ્રયોગે ।

આમાશયસ્થાન્ જઠરામયાંશ્ચ નિહન્તિ ચેન્દ્રાગુધવદ્ગુજશ્ચ ॥

હરડે એ દરિદ્રોને કાંઈ ગેરફાયદો ન આપે એવું રસાયન છે.
પથ્ય ભોજન કર્યા પછી કે કર્યા પહેલાં હરડે ખાવામાં આવે તો તે
રોગનો નાશ કરનારી છે. જે પુરૂષ તૃષારોગથી પીડાતો હોય, જેને
છાતીમાં કે કંઠમાં શોષ પડતો હોય, જેને હનુગ્રહ કે ગલગ્રહ રોગ
થયો હોય, જેને નવો તાવ આવ્યો હોય તથા જેનાં બળ અને ધૃતિયો
ક્ષીણ થઈ ગયા હોય તેમને તથા ગર્ભવતી સ્ત્રીને હરડે હિતકારી નથી
એમ કહ્યું છે. ગોળ, સુંઠ અને સિંધવ સાથે હરડેનો પ્રયોગ કરવાથી
(હરડે ખાવાથી) તે આમાશયમાં રહેલા તથા જઠરના રોગોને ઇંદ્રના
વજ્રનીપેઠે હણે છે.

પ્રત્યેક ઋતુમાં હરડેનો પ્રયોગ.

સશારદે વા સિતયા પ્રયુક્તા શુષ્ઠી ગુહનાપિ હિમે પ્રયોજ્યા ।

સસૈન્ધવા પિપ્પલી શૌશિરે ચ હિતા વસન્તે ત્રિકટુર્ગુહ્નેન ॥

ગ્રીષ્મે સિતાનાગરકૈશ્વ પથ્યા વર્ષાસુ સિન્ધૂત્થયુતા હિતા ચ ।

નિહન્તિ સર્વામયમેવ સઘો

શરદઋતુમાં સાકર સાથે હરડે ખાવી; હેમંતમાં ગોળ તથા સુંઠ
સાથે ખાવી; શિશિરઋતુમાં સિંધવ અને પીપર સાથે ખાવી. વસંત-
ઋતુમાં ત્રિકટુ અને ગોળ સાથે ખાવી; ગ્રીષ્મઋતુમાં સાકર તથા સુંઠ

પંચમસ્થાન-અધ્યાય ત્રીજો.

૭૮૭

સાથે ખાવી હિતકર છે; તથા વર્ષાઋતુમાં સિંધવ સાથે ખાવી હિતકર છે. એવી રીતે હરડે ખાવાથી તે સર્વે રોગનો નાશ કરેછે.

હરડેના બૂદા બૂદા કદપ.

ઘૃતેન પથ્યા વિહિતા હરીતકી ॥

ઘૃતેન દેયં મનુજાય કલ્કમામાનિલં હન્તિ નરસ્ય કોષ્ઠે ।

દુષ્ટાન્ વિકારાન્ હરતીતિ સઘપરણ્ડતૈલેન વિપાચ્ય પથ્યામ્ ॥

સ્વાદેત્ તદેવાન્ પિબેચ્ચ તૈલં સશૂલવિષ્ઠમ્મઘ્નતાન્ વિકારાન્ ।

સર્વાન્ જયેત્ પિત્તકફાનિલોત્થાન્ મૂત્રે સ્થિતં સપ્તદિનં મહિષ્યાઃ

પશ્ચાન્મયા મૂત્રપલાનિ પશ્ચ ક્ષીરેણ સપ્તાહમિતિ પ્રશસ્તમ્ ।

ક્ષીરોદશોષી પરતસ્તથાન્યદેષ ત્રિસપ્તાહપરઃ પ્રયોગઃ ॥

વાતોદરં શીઘ્રમિયં નિહન્યાત્ પ્લીહાનમાનાહમુરોમ્નહં ચ ।

સપાણ્ડુરોગં ચ કિર્મીશ્ચ હન્તિ હરીતકી ધાન્યતુષામ્બુસિદ્ધા ॥

સપિપ્પલીસૈન્ધવયુક્તચૂર્ણં સોદ્ધારધૂમં મૃશમપ્યજીર્ણમ્ ।

નિહન્તિ સઘો જનયેત્ક્રુધાં ચ કલ્કં ચ તસ્યાઃ સહ નાગરેણ ॥

જ્વરં જહાતિ સહ સૈન્ધવેન દધ્ના ચ ચુક્રેણ હિતાતિસારે ।

સરાજયક્ષ્મે મધુનાવલિહ્યાત્ મૂત્રેણ શોફોદરનાશહેતોઃ ॥

સપાણ્ડુરોગે સમશર્કરાયાઃ શોષે સદાહે સહ માતુલુક્મ્યા ।

રસેન યુક્તા વિહિતાતિપથ્ચા કલ્પં સમાપ્તં કથિતં મુનીન્દ્રૈઃ ॥

ધી સાથે હરડે ખાવી હિતકર છે. ધી સાથે હરડેનું કદક માણુ-
સને ખાવા આપવું, તેથી મનુષ્યના કોઠામાં ઉપજેલા આમવાયુને તથા
દુષ્ટ વિકારોને તે તડાળ હણે છે.

હરડેને દીવેલમાં તળીને તેનું ચૂર્ણ કરીને ખાવું તથા તે પછી
તેલ (દીવેલ) પીવું; એથી કરીને શુભ અને ગ્રહનો કબજો થવાથી
ઉપજત થયેલા સર્વે વિકારો જે પિત્ત, કફ અને વાયુથી ઉપજ્યા હશે
તે નાશ પામે છે.

લેશના મૂત્રમાં હરડેને સાત દિવસ રાખવી. એવી રીતે કે પાંચ
હરડે અને પાંચ પળ મૂત્ર લેધને તેમાં બોળી રાખવી. પછી સાત
દિવસ તે હરડેને દૂધમાં રાખવી; પછી દૂધ અને પાણીમાં સાત દિવસ

૭૮૮

હારીતસંહિતા.

રાખવી. એવી રીતે ત્રણ સપ્તાહ (અઢવાડિયાં) નો આ પ્રયોગ છે. અર્થાત્ એવી રીતે ત્રણ સપ્તાહ રાખ્યા પછી તે હરડેને સૂકવીને તેનું ચૂર્ણ કરીને ખાવું. એ ચૂર્ણ વાતોદરનો તત્કાળ નાશ કરેછે. તેમજ પ્તીહા, પેટ ચઢવાનો રોગ, ઉરોગ્રહ, પાંડુરોગ, અને કૃમિ રોગ પણ એથી મટે છે.

ધાન્યની તથા જવની કાંજમાં સિદ્ધ કરેલી હરડેમાં પીપર તથા સિંધવ મેળવીને તેનું ચૂર્ણ ખાવાથી ધૂમાડા જેવા ઓડકાર સહિત અત્યંત અજીર્ણ થયું હોય તો તત્કાળ નાશ પામેછે અને ભૂખ લાગેછે.

હરડેનું કલ્ક કરીને તેમાં સુંક તથા સિંધવ નાખીને અવશવવાથી તાવ નાશ પામે છે; તથા દહીં અને ખાટી કાંજ સાથે ખાવાથી અતિ-સાર મટે છે; રાજક્ષયમાં હરડેનું કલ્ક મધ સાથે ચાટવું; ગોમૂત્ર સાથે ખાવાથી શોષોદર મટે છે; સાકર સાથે ખાવાથી પાંડુરોગ મટે છે; શોષ અને દાહમાં ખીજેશના રસ સાથે હરડે ખાવી હિતકર કહેલી છે. એવી રીતે મોટા મુનિઓએ કહેલો હરડેનો ઉદ્ધ સમાપ્ત થાયછે.

इति आत्रेयभाषिते हारीतोत्तरे कल्पस्थाने हरीतकीकल्प-

वर्णनामेदो नाम तृतीयोऽध्यायः ।

चतुर्थोऽध्यायः ।

લસણનો ઉદ્ધ.

લસણની ઉત્પત્તિ.

આત્રેય ઉવાચ ।

अमृतं मथनाज्जातं सुरासुरविग्रहो महान् ।

जहार वैनतेयश्च चञ्चुना त्रिदिवं गतः ॥

संग्रामश्मसंग्रामे श्रमवेगप्रधाविते ।

आरूढे वैक्લवं प्राप्ते व्युत्ता ह्यमृतविन्दवः ॥

સકૃત્સંદૂષિતે દેશે પતિતાસ્ત્ર સંસ્થિતાઃ ।
 તસ્માત્કાલવશાઝ્ઞાતં દુર્ભિક્ષં દ્વાદશાબ્દિકમ્ ॥
 વિશુષ્કાઃ કાનને સર્વા વૃક્ષકણ્ટપ્રતાનિકાઃ ।
 તસ્માદ્ઘ્ન ઋષયઃ સર્વે પ્રકૃષ્ટં ગહનં ગતાઃ ॥
 તેષાં મધ્યે જરાગ્રસ્તો ગતિહીનોઽતિજર્જરઃ ।
 સયદ્ધિઃ સરણિશ્રુણ્ણઃ શીર્ણદન્તાવલીમુઃ ॥
 સતત્રસ્યૈઃ ક્ષુધાપન્નૈર્ઋષિભિસ્ત્ર ચિશ્રુતઃ ।
 સોઽપિ ક્ષુધાતુરઃ સર્વાં પર્યટ્યુર્વરાં મહીમ્ ॥
 કુત્રચિત્પુણ્યયોગેન દૃષ્ટવાન્વિટપાન્શુભાન્ ।
 નીલશૈવાલસઙ્કાશાન્શાઙ્ગુલાન્બહલાન્ભુવિ ॥
 ક્ષુધાસંપીડનેનાપિ ભુક્તવાન્સદલાનપિ ।
 ષણ્માસાનન્તરં શુષ્કાન્વિટપાંસ્તદનન્તરમ્ ॥
 ભુક્તવાન્કન્દકાન્સોપિ માસમેકં તથા ઋષિઃ ।
 પશ્ચાત્સુભિક્ષે સઙ્ગાતે સર્વે ચૈકત્ર સંસ્થિતાઃ ॥
 સોઽપિ વૃદ્ધો યુવા ભૂત્વા ગતસ્તત્ર ચ યત્ર તે ।
 તં દૃષ્ટ્વા વિસ્મયાપન્નાઃ પપ્રચ્છુઃ કિં કૃતં ત્વયા ॥
 નોકવાન્સ તુ કિંચિદ્ઘ્ન રુષા તૈઃ શાપિતસ્તતઃ ।
 યત્ત્વયા સ્વાદિતં દ્રવ્યં તદમક્ષ્યં દ્વિજાતિભિઃ ॥
 દુર્ગન્ધમપવિત્રં ચ તસ્માઝ્ઞાતં રસોનકમ્ ॥

સમુદ્રમંથન કરીને જ્યારે અમૃત ઝાઢવામાં આવ્યું તે પ્રસંગે દેવ
 અને દૈત્યોનો મોટો સંગ્રામ થયો. તે વખતે ગરુડ તે અમૃતના કળશને
 આંચમાં ધાલીને સ્વર્ગમાં ફેરો ગયો. ગરુડને સંગ્રામનો શ્રમ થયો હતો
 તથા તે શ્રમે કરીને વેગથી દોડતો હતો અને આકાશમાં ચઢ્યો હતો,
 તેથી એ આકુળ બાકુળ થઈ ગયો હતો. એ કારણથી એની પાસેના
 અમૃતના કળશમાંથી અમૃતના ઘિંદુઓ નીચે પડ્યા. યુદ્ધથી દૂષિત
 થયેલા તે દેશમાં એકવાર જે અમૃતના ઘિંદુ પડ્યા તે લાંબ રહ્યા.
 હવે કાળે કરીને તે સ્થળમાં બાર વરસનો દુકાળ પડ્યો, તેથી વનમાં
 સહજાં ઝાડ, કાંટા અને વેલા વગેરે સર્વ સૂકાઈ ગયું. એ કારણને

૭૯૦

હારીતસંહિતા.

લીધે સધળા ઋષિઓ અતિ મોટા સંકટમાં પડ્યા. તે ઋષિઓની મધ્યે એક ઘરડો ઋષિ હતો. તેનાથી ચલાતું હતું નહિ; તેનાં અંગ સધળાં છૂર્ણ થઈ ગયાં હતાં; તે હાથમાં લાકડી લેઈને ચાલતો હતો; રસ્તે ચાલવાથી તે હારી ગયો હતો; તેના મુખમાંથી સધળા દાંત પડી ગયા હતા. ભૂખથી પીડાયલા તે જગોમાં રહેનારા સર્વે ઋષિઓમાં તે પ્રસિદ્ધ હતો. એ ઘરડો ઋષિ પણ ભૂખથી પીડિત થઈને પૃથ્વીમાં જે જે ફળદ્રુપ ભાગ હતા ત્યાં ત્યાં ભટકતો હતો. એમ ભટકતાં ભટકતાં કોઈકવાર પુણ્ય યોગથી સુંદર છોડવા તેના જોવામાં આવ્યા. તે છોડ લીધા શેવાળના સરખા હતા તથા તેની આસપાસ ઘણુંક લીલું ઘાસ પૃથ્વી ઉપર જગ્યું હતું. આ ઘરડા ઋષિ ભૂખથી પીડાયલા હતા તેથી તેમણે તેનાં પાંદડાં છ માસ લગી ખાધાં. છ મહિના પછી તેનાં મુકાં ડાળાં ખાધાં. અને તે પછી એક મહિના લગી ઋષિએ તેના કંદ ખાધા. પછી જ્યારે સુકાળ થયો ત્યારે સર્વે ઋષિઓ એકઠા થયા. આ ઘરડો ઋષિ પણ જીવાન થઈને જ્યાં જ્યાં ઋષિ હતા ત્યાં ગયો. તેને જોઈને સધળા ઋષિઓ વિસ્મય પામ્યા અને તેને પૂછવા લાગ્યા કે તમે એવો શો ઉપાય ક્યાં કે જેથી ઘરડા મટીને જીવાન થયા. પણ તે ઋષિએ તેમને કાંઈ કહ્યું નહિ, ત્યારે સધળાએ મળીને તેને શાપ દીધો કે “જે પદાર્થ તં ખાધો હશે તે પદાર્થ બ્રાહ્મણોને અભક્ષ્ય થાઓ તથા તે દુર્ગંધવાળું અને અપવિત્ર થાઓ.” એવી રીતે લસણ ઉત્પન્ન થયું છે.

લસણના ગુણ.

અથ વીર્યં ચ વક્ષ્યામિ રસોનસ્ય મહામતે ! ।

રસૈઃ પશ્ચમિઃ સંયુક્તો રસેનામ્લેન વર્જિતઃ ॥

તેન રસોનકં નામ વિખ્યાતં ભુવનત્રયે ।

કટૂષ્ણવીર્યો લશુનો હિતશ્ચ સ્નિગ્ધો ગુરુઃ સ્વાદુરસોઽથ વલ્યઃ ।

ઘૃદ્ધસ્ય મેધાસ્વરવર્ણચશ્તુર્ભગ્નાથિસન્ધાનકરઃ સુતીક્ષ્ણઃ ॥

હૃદ્રોગર્જીર્ણજ્વરકુક્ષિશૂલપ્રમેહહિકારચિગુલ્મશોફાન્ ।

દુર્નામકુષ્ઠાનલમાન્ઘ્રજં તુ સમીરણશ્વાસકફાન્નિહન્તિ ॥

૧ આ બે શ્લોક બીજા બે પ્રતોમાં નથી. કટૂમ્લવીર્યો. પ્ર૦ ૧ લી.

પંચમસ્થાન-અધ્યાય ચોથો.

૭૯૧

હે મોટી બુદ્ધિવાળા ! હવે હું લસણનું વીર્ય તને કહું છું. લસણમાં મધુર, તિક્ત, કટુ, કપાથ અને લવણ, એવા પાંચ રસ છે; માત્ર ખાટો રસ નથી, માટે તેનું રસોન (એક ઓછા રસવાળું) એવું નામ ત્રણ લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે. એ લસણ તીખું અને ઉષ્ણવીર્યવાળું છે, હિતકારક છે, સિન્ધુ છે, ભારે છે, મધુર રસવાળું છે. વૃદ્ધને બળ આપનાર છે, બુદ્ધિ, સ્વર, કાંતિ અને નેત્રને હિતકારક છે, ભાગેલા હાડકાને સાંધનાર છે અને અત્યંત તીક્ષ્ણ છે. એ લસણ તદ્દયનો રોમ, છર્ણુજ્વર, કૂખનું શૂળ, પ્રમેહ, હિકા, અરચિ, ગુદ્મ, સોજો, અર્શ, કોઠ, અગ્નિમાંઘ, કૃમિરોગ, વાયુ, શ્વાસ અને કફ, એ રોગને મટાડે છે.

લસણના પ્રયોગ.

કુકુટાણ્ડનિમં ગ્રીષ્મે શીર્ણર્ણ સમુદ્ધરેત્ ।

બધ્વા પુટે સુનિર્ગુપ્તં ધારયેત્તન્મહામતે ! ॥

વીપાગ્નિર્દશનાત્તત્તુ ધ્રિયતેથ વિદીર્યતે ।

વર્ષાસુ શિશિરે ચૈવ કારયેન્માત્રયા યુતમ્ ॥

રામઠં જીરકે દ્વે ચ અજમોદા કટુત્રયમ્ ।

ઘૃતસૌવર્ચ્લોપેતં વાતરોગે વિશેષતઃ ॥

માતુલુક્કરસેનાપિ ક્ષૂલાનાદે પ્રકીર્તિતઃ ।

દધ્મા વાતાદિશ્મનો રસોનો વિહિતો બુધૈઃ ॥

જાક્ષ્ણાનિ રસાન્યેવ ભોજનાર્થે પ્રદાપયેત્ ॥

ગ્રીષ્મઋતુમાં જ્યારે લસણનાં પાંદડાં ખરી જાય ત્યારે કૂતરાના અંડ જેવું લસણ ખોદી લેવું. અને પછી હે મોટી બુદ્ધિવાળા ! તેને પડીઆમાં બાંધીને બહુ સંભાળથી રાખી મૂકવું. એ લસણને જે દીવો કે અગ્નિ દેખાડવામાં આવે તો તે મરી જાય છે કે ચીરાઈ જાય છે. વર્ષાઋતુમાં અને શિશિરઋતુમાં તેને માપ પ્રમાણે ખીન્ન ઔષધો સાથે મેળવીને ખાવું.

હાંગ, છર્ણુ, શાહછર્ણુ, અજમોદ, મુંદ, પીપર, મરી, ઘી, અને સંચળ, એ ઔષધો સાથે લસણ વિશેષે કરીને વાયુના રોગમાં ખાવું.

૭૯૨

હાસીતસંહિતા.

શુભ અને પેટ ચઢવાના રોગમાં ખીજોરાના રસ સાથે લસણ ખાવું.
દહીં સાથે ખાધેલું લસણ વાતાદિ રોગને શમાવે છે એમ વિદ્વાન
વૈદ્યોનું કહેવું છે. લસણ ખાનારને નંગલનાં પ્રાણીઓના રસ ભોજનને
માટે આપવા.

અથ પેય રસોન.

निष्पीड्य च रसं तस्य गृहीत्वा मुनिसत्तम ! ।

दुग्धेन शर्करोपेतं पित्तरोगे पिबेन्नरः ॥

राजयक्ष्मक्षये पाण्डौ कामलायां हलीमके ।

शिरोरુજાસુ સર્વાસુ રક્તપિત્તભ્રમેષુ ચ ।

શોષમૂર્છાપ્રસારે ચ હિતં ચૈતદ્રસાયનમ્ ॥

હે મુનિસત્તમ ! લસણને કચરીને તેનો રસ કાઢીને તેને દૂધ તથા
સાકર સાથે પિત્તરોગવાળાએ પીવું. રાજયક્ષ્મા, ક્ષય, પાંડુ, કમળો,
હલીમક, સધળા પ્રકારના માથાના રોગ, રક્તપિત્ત, બ્રમ, શોષ, મૂર્છા,
અને અપરમારમાં એ પેયરસોન હિતકારક અને રસાયન છે.

ખીજો પ્રકાર.

परिपिष्य रसोनं च तत्समा त्रिवृता मता ।

गुडेनैरण्डतैलेन शीतं दत्त्वा च लेहकम् ॥

શોફે ગુલમે ચામવાતે હિતમેતત્તથાર્શસામ્ ॥

લસણને કચરીને તેમાં તેના જેટલુંજ નસોત્તર નાખવું. પછી
તેમાં ગોળ તથા એરંડીયું તેલ નાખીને તેનો દંડો અવલેહ રોગીને ચાટવા
આપવો. એ અવલેહ સોળમાં, શુદ્ધમાં, આમવાતમાં અને અર્શ-
રોગમાં હિતકારક છે.

લસણ ઉપર પથ્યાપથ્ય.

हरिणशशकलावातित्तिराणां च मांसं

ऋकरमपि मधूरःसारसाद्यं त्वजाद्यम् ।

ઘૃતમધુરરસાનાં શાલિગોધૂમમાષા

હિતમિતિ મનુજાનાં ગુગ્ગુલે વા રસોને ॥

પંચમસ્થાન-અધ્યાય ચોથો.

૭૯૩

આયામયાનાતપમૈથુનાનિ ક્રોધાધ્વજીર્ણાન્ પરિવર્જયેચ્છ ।
 વિવર્જયેદ્વાપિ તથાતિસારે મેહામયે પાણ્ડુગુદામયે ચ ॥
 ન ગર્મિણીનાં ન ચ બાલકાનાં ભ્રમાતુરે ઘા ન મદાતુરે ચ ।
 ન રક્તપિત્તે ન ચ કુષ્ટિનેઽપિ ન રક્તવાતે ન વિસર્પકે ચ ॥
 દત્તો રસોનો યદિ મૂઢબુદ્ધ્યા વિરેચનં ઘા વમનં વિધેયમ્ ।
 ન વાન્યથા કુષ્ઠમથો ચ પાણ્ડુ ત્વદ્ગોષરોષં કુરુતે નરસ્ય ॥
 સુયોગયુક્ત્યામૃતવન્નરાણાં વીર્યેન્દ્રિયં પુષ્ટિબલં તનોતિ ॥

હરણુ, સસલાં, લાવરાં, તેતર, એ વગેરે જનવરોતું માંસ, કંકર (લક્ષ્મણે) મોર, સારસ વગેરે અને બોકડા વગેરેનું માંસ, ઘી, મધુર રસો, શાલિ ડાંગરના ચોખા, ઘઉં, અડદ, એ સર્વે મનુષ્યને ગુગળ કે લસણનો પ્રયોગ ચાલતો હોય ત્યારે હિતકર છે.

લસણનો પ્રયોગ ચાલતો હોય ત્યારે કસરત કરવી નહિ, પ્રયાણ કરવું નહિ, તડકો વેકવો નહિ, મૈથુન કરવું નહિ, ક્રોધ કરવો નહિ, મુસાફરી કરવી નહિ, તથા અછર્ણ થવા દેવું નહિ. તેમજ અતિસારના રોગવાળાએ, પ્રમેહવાળાએ, પાંડુરોગવાળાએ અને અર્શ રોગવાળાએ લસણ ખાવું નહિ. વળી ગર્ભવતી સ્ત્રી, બાળક, ભ્રમરોગી, મદરોગવાળો, રક્તપિત્તવાળો, કોઠવાળો, વાતરક્તવાળો અને વિસર્પરોગવાળો, એટલાંજ લસણ ખાવું નહિ. એમાના કોઈને મૂઢ બુદ્ધિથી થેથે કદાચિત્ લસણ આપ્યું હોય તો તેને વિરેચન કે વમન આપીને તે કાઢી નાખવું. જો એમ ન કરે તો તે મનુષ્યને કોઠ, પાંડુરોગ, કે ત્વચાના દોષનો પ્રકાપ કરેછે. એ લસણ સારાયોગથી અને યુક્તિથી આપવામાં આવે તો મનુષ્યને અમૃતસરખો ગુણ આપેછે તથા વીર્ય અને ઈન્દ્રિયોના બળની વૃદ્ધિ કરીને પુષ્ટિ કરેછે તથા બળ આપેછે.

इति आत्रेयभाषिते हारीतोत्तरे कल्पस्थाने रसोन-

कल्पो नाम चतुर्थोऽध्यायः ।

૭૯૪

હારીતસંહિતા.

પંચમોઽધ્યાયઃ ।

ગુગળનો ૩૯૫.

હારીત ઉવાચ ।

મગવન્ ! ગુગ્ગુલોર્નામ યોગવીર્યમથો ગુણમ્ ।

વક્તુમર્હસિ રોગેષુ યેષુ વાપિ પ્રશસ્યતે ॥

एवमुक्तस्तु शिष्येण प्रत्युवाच महातपाः ॥

હારીત કહેછે.—હે ભગવન્ ! ગુગળના યોગ, તેનું વીર્ય, તેના ગુણ, અને જે રોગ ઉપર તે ગુણકારી હોય તે સધળું મને કહેવું જોઈએ. શિષ્યનું એવું કહેવું સાંભળીને મોટા તપવાળા આત્રેય મુનિ બોલ્યા.

ગુગળનાં ૩૫ વર્ગરે.

આત્રેય ઉવાચ ।

मरुभूमौ प्रजायन्ते प्रायशः पुरपादपाः ।

भानोर्मयूखैः सततं ग्रीष्मे मुञ्चन्ति गुग्गुलम् ॥

हिमार्दिता वा हेमन्ते विधिवत्तं समाहरेत् ॥

जातरूपनिभं शुभ्रं पद्मरागनिभं क्वचित् ।

कचिन्महिषमेव્રાથં यक्षदैवतवह्નિમम् ॥

આત્રેય કહેછે.—ધણુંકરીને ગુગળનાં વૃક્ષો મરુભૂમિમાં થાયછે. સૂર્યના કિરણપડે તે વૃક્ષો તપે છે ત્યારે તેમાંથી ગ્રીષ્મઋતુમાં ગુગળ નીકળેછે. તેમજ હેમંતઋતુમાં હિમથી પીડાયલા તે વૃક્ષમાંથી ગુગળ નીકળેછે. એ ગુગળને વિધિપૂર્વક લાવવો. ગુગળ કેટલીક જગોએ સોના જેવો પીળો, કોઈ જગોએ ધોળો, કોઈ જગોએ પદ્મરાગમણિ જેવા રંગનો અને કોઈ જગોએ પાડાના નેત્ર જેવા રંગનો મળી આવેછે. એ યક્ષ અને દેવોને વહાલો છે.

ગુગળના ગુણ.

विधानं तस्य विधिवन्निबोध गदतो मम ॥

त्रिदोषशमनो वृष्यः स्निग्धो बृंहणदीपनः ।

પંચમસ્થાન-અધ્યાય પાંચમો.

૭૬૫

ગુગ્ગુલુઃ કટુકઃ પાકે વર્ણ્યશ્ચ બલવર્ધનઃ ॥

આયુષ્યઃ શ્રીકરઃ પુણ્યસ્મૃતિમેધાવિવર્ધનઃ ।

પાપપ્રશમનઃ શ્રેષ્ઠઃ શુક્રાર્ત્તવકરઃ સ્મૃતઃ ॥

હવે એ ગુગળનું વિધાન હું તને કહું તે તું વિધિવત્ સાંભળ. ગુગળ ત્રિદોષને શમાવનારો, વીર્યજનક (પૌષ્ટિક), સ્નિગ્ધ, શરીરને પુષ્ટ કરનાર, જઠરાગ્નિને પ્રદિપ્ત કરનાર, પાચન થતી વખતે તીખો, શરીરની કાંતિને વધારનાર, બળ વધારનાર, આયુષ્યને સ્થિર કરનાર, શોભા આપનાર, પુણ્ય, સ્મૃતિ અને બુદ્ધિ વગેરેને વધારનાર, પાપને શમાવનાર, શ્રેષ્ઠ, અને પુરૂષને વીર્ય તથા સ્ત્રીઓને આર્તવ આપનાર છે.

ગુગળનો ક્વાથ પિવાનું વિધાન.

વર્ણગન્ધરસોપેતો ગુગ્ગુલો માત્રયા યુતઃ ।

ભેષજૈઃ સહ નિઃકાર્થ્યો યથા વ્યાધિહરૈઃ પૃથક્ ॥

માત્રાવસિષ્ઠં તં દૃષ્ટ્વા ગાલયેચ્છુલ્લવાસસા ।

સૃષ્ટમયે હેમપાત્રે ચ રાજતે સ્ફાટિકેઽપિ વા ॥

પુણ્યે તિથૌ શુભે ભે ચ જીર્ણોદારક્ષમાન્વિતે ।

હૃત્વાગ્નિં પર્યુપાસીત દેવબ્રાહ્મણમક્તિતઃ ।

પ્રવિદ્ય કુસુમાકીર્ણે મન્દિરે ચ સમાશ્રિતઃ ॥

સારા રંગનો, સારા ગંધવાળો તથા સારા રસવાળો ગુગળ માપ પ્રમાણે લેવો. પછી જે રોગ ઉપર તે લાગુ કરવો હોય તે રોગને હરનારાં જૂઠાં જૂઠાં ઔષધો સાથે તેનો ક્વાથ કરવો. પછી પીવાની માત્રા (માપ) જેટલી કહી હોય તેટલો ક્વાથ જ્યારે આક્રી રહે ત્યારે તેને ધોળા વસ્ત્રવડે માટીના, સોનાના, રૂપાના કે સ્ફટિકના પાત્રમાં ગાળી લેવો. પછી પવિત્ર તિથિ અને સારા નક્ષત્રમાં જેમ કૂલ વેર્ષો હોય તેવા મંદિરમાં એશીને દેવ અને બ્રાહ્મણની ભક્તિપૂર્વક અગ્નિમાં હોમ કરીને ખાધેલું પચી ગયું હોય તે વેળાએ ક્ષમાયુણવાળા (શાંત) થઈને તે ક્વાથ પીવો.

બૂદાબૂદા રોગ ઉપર ગુગળના યોગ.

રાક્ષા ગુઝૂચી ચૈરણ્ડો દશમૂલં પ્રસારિણી ।
 કાથં તેષાં યથાયોગ્યં યવાન્યા વાતિકે પિબેત્ ॥
 પૃથક્કૃતૈર્જીવનીયૈઃ પિબેત્પિત્તામથાર્દિતઃ ।
 વાસાચન્દનહીબેરં મૃદ્ધીકા તિક્તરોહિણી ॥
 સર્જૂરં ચ પરૂષં ચ તથા જીવકર્ષમકૌ ।
 સપિત્તરોગે પાનાય કાથઃ સ્યાદ્ ગુગ્ગુલાન્વિતઃ ॥
 ત્રિફલાવ્યોષગોમૂત્રનિમ્બધાન્યકપુષ્કરૈઃ ।
 અમૃતા દીપ્યકઃ કાથઃ પટોલી ચ કફાર્દિતઃ ॥
 નાડીદુષ્ટવ્રણગ્રન્થિગણ્ડમાલાર્બુદાન્વિતઃ ।
 ત્રિફલાકાથસંયુક્તં પિબેન્મેહી વ્રણી તથા ॥
 કિરાતકામૃતાનિમ્બવૃષાવ્યાઘ્રીદુરાલભાઃ ।
 एषां काथेन संयुक्तं गुग्गुलं पाययेद्विषक् ॥
 ગુલ્મે કાસે ક્ષતે શ્વાસે વિદ્રધાવરુચૌ વ્રણે ।
 દાર્વીપટોલકાથેન સંયુતં ગુગ્ગુલં પિબેત્ ॥
 કણ્ઠપિટ્કશોફાદ્યે પિબેદ્ વાતકફાપહમ્ ।
 પથ્યા પુનર્નવા દાર્વી ગોમૂત્રમમૃતા તથા ।
 एषां काथो हितः पाण्डौ शोथोदकांकलासिनाम् ॥

સસના, ગળો, દીવેલાનાં મૂળ, દશમૂળ, લાન્નળ, તથા યવાન એ ઔષધો સાથે જોઈએ તેટલો ગુગળ મેળવીને તેનો ક્વાથ વાતરોગમાં પીવો.

હવનીય ગણનાં ઔષધો (કકોલી, ક્ષીરકકોલી, મેદા, મહામેદા, વિદારીકુંદ, જોડીમધ, વગેરે મધુર અને શીતવીર્ય ઔષધો હવનીય-ગણનાં કહેવાય છે) લઈને તેનો બૂદો બૂદો ક્વાથ કરીને તેમાં ગુગળ નાખીને પિત્તરોગવાળાએ પીવો.

અરડૂસી, ચંદન, વાળો, દ્રાક્ષ, કડુ, ખજૂર, ફાળસાં, હવક, ઋષભક, એ ઔષધના ક્વાથમાં ગુગળ નાખીને પિત્તરોગવાળાએ પીવો.

૧ ગોમૂત્રમમૃતં તથા. પ્ર૦ ૧ લી.

પંચમસ્થાન-અધ્યાય પાંચમો.

૭૯૭

ત્રિકુળા, ત્રિકુટુ, (સુંક, પીપર, મરી), ગાયતું મૂત્ર, લીમડો, ધાણા, પુષ્કરમૂળ, ગળો, અન્નમોદ, પટોલી, એ ઔષધનો ક્વાથ ગુગળ સાથે કરીને કફથી પીડાતા રોગીએ પીવો.

જે મનુષ્ય દુષ્ટ વ્રજુથી, ગ્રંથીથી, ગંડમાળાથી, અર્બુદ નામે રોગથી, પ્રમેહથી કે વ્રજુરોગથી પીડાતો હોય તેણે ત્રિકુળાના ક્વાથ સાથે ગુગળ પીવો.

ગુદમરોગ, ખાંસી, ઉરક્ષત, ત્વાસ, વિદ્રધિ, અરચિ, અને વ્રજુ, એટલા રોગવાળાને કરિયાતુ, ગળો, લીમડો, ઉદરકુણી, રીંગણી અને ધમાસો એ ઔષધોના ક્વાથ સાથે ગુગળ પાવો.

ખસ, ફેલીઓ, સોજો તથા વાયુ અને કફના રોગમાં દારહળદર તથા પટોળના ક્વાથ સાથે મેળવેલો ગુગળ પીવો.

હરડે, સાટોડી, દારહળદર, ગાયતું મૂત્ર, તથા ગળો, એ ઔષધોનો ક્વાથ ગુગળ સાથે કરીને પાંડુરોગીને, સોજવાળાને, ઉદરરોગવાળાને, તથા કીલાસ નામે કોઢરોગવાળાને આપવાથી ફાયદો થાયછે.

ગુગળની માત્રા.

મહેન્માત્રાં પલં યાવત્કર્ણાદારમ્થય યત્નતઃ ।

જીર્ણેઽશ્રીયાન્મુદ્રયૂષૈ રસૈર્વા જાક્લૈસ્તથા ॥

પયસા ષષ્ટિકાશ્નં ચ જ્ઞાલીનામોદનં મૃદુ ।

વિનાનિ સપ્ત પ્રથમા મધ્યમા ત્રિગુણા સ્મૃતા ॥

ત્રિગુણા પરમા માત્રા વિજ્ઞેયા યોગચિન્તકૈઃ ।

સેવતે ગુગ્ગુલં યો વૈ વર્ષેણાપિ નરઃ ક્રમાત્ ॥

સ્વાવરાજ્ઞમાશ્ચૈવ ન સ્યાદસ્ય ક્ષતિર્વિષાત્ ।

રોગીનું વય, બળ, જઠરાગ્નિ, એ વગેરે ઉપર વિચાર કરીને એક તોલાથી આરંભીને ચાર તોલાપર્યંત ગુગળની માત્રા સમજવી. ગુગળની માત્રા પચી બધે સારે મગના યૂષ સાથે કે જંગલી પ્રાણીઓના માંસ-રસ સાથે કે દૂધ સાથે સાડી ચોખ્ખા કે સાળનો હલકો ભાત આવો. રોગીને પેહેલા સાત દહાડા અધમ માત્રા (હલકી-એક તોલા જેટલી) આપવી. બીજા સાત દહાડામાં મધ્યમ એટલે બમણી માત્રા આપવી.

૭૬૮

હારીતસંહિતા.

અને છેલ્લા સાત દહાડામાં ત્રમણી માત્રા આપવી. ઔષધનો યોગ વિચારનારાએ એને પરમ (છેવટની) માત્રા જાણવી. જે માણસ એક વર્ષ સુધી ક્રમે કરીને યુગળનું સેવન કરેછે તેને સ્થાવર કે જંગમ વિષથી કોઈ વખત હાનિ થતી નથી.

યુગળના પ્રયોગના શુભ.

નિર્મુક્તો बलितत्वचोपि पलितो वृद्धो युवा जायते
मेधादृष्टिबलीजवीर्यमधिकं वृद्धत्वहीनो भवेत् ।
गुल्माष्टीलकमामवातशमनः कुष्ठं प्रमेहाश्मरी
शूलानाहविसर्परक्तशमनो भूतोपसृष्टे हितः ॥

જે માણસ યુગળનું સેવન કરેછે તેની ત્વચાને કરચલીઓ પડી ગઈ હોય તો તેથી તે નિર્મુક્ત થાયછે; તેને પળિયાં આંખાં હોય તે મરીને કાળા વાળ થાયછે; ધરડો હોય તે જુવાન થાયછે, બુદ્ધિ, દૃષ્ટિ, બળ, ઓજ અને વીર્ય, એ સર્વની વૃદ્ધિ થાયછે; વૃદ્ધત્વ નાશ પામેછે; શુદ્ધ, અષ્ટીલા નામે ગ્રંથિ, આમવાયુ, એ રોગ શમી જાય છે. કોઠ, પ્રમેહ, અશ્મરી (પથરીનો રોગ) શૂળ, પેટ ચઢવું, વિસર્પરોગ, લોહીના બગાડના રોગ, એ સર્વે શમે છે, અને ભૂતાદિનો વળગાડ થયો હોય તેને પણ એથી ક્ષાયદો થાયછે.

इति आग्नेयभाषिणे हारीतोत्तरे कल्पस्थाने गुग्गुलु-

कल्पो नाम पञ्चमोऽध्यायः ।

कल्पस्थानं समाप्तम् ।

अथ षष्ठस्थानम् ।

शारीरस्थानम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

शारीरस्थान.

દેહની ધટના.

आत्रेय उवाच ।

पञ्चभूतात्मकं देहं पञ्चेन्द्रियसमायुतम् ।
 सप्तधातुगुणोपेतं दशवातात्मकं विदुः ॥
 जीवो मनस्तथाकाशस्तथैव त्रिगुणात्मकः ।
 शुक्लशोणितसम्भूतं शरीरं दोषभाजनम् ।
 पञ्चभूतमयं चैतद् विज्ञेयं भिषजां वर ! ॥

આત્રેય કહે છે.—મનુષ્યનો દેહ, આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, જળ અને પૃથ્વી, એ પાંચ ભૂતથી બનેલો છે; તે શ્રોત્ર, ત્વચા, નેત્ર, શ્રુત્તા અને ઘ્રાણ, એ પાંચ ઇન્દ્રિયોથી યુક્ત છે. તેમાં રસ, લોહી, માંસ, મેદ, અસ્થિ, મજ્જા, અને વીર્ય એ સાત ધાતુઓ મળેલા છે, તથા પ્રાણ, અપાન, વ્યાન, ઉદ્ધાન, સમાન, નાગ, કૂર્મ, કૃકળ, દેવદત્ત અને ધનંજય, એવા દશ પ્રકારના વાયુ રહેલા છે વળી એ શરીરમાં શુવ્ર, મન, આકાશ, સત્વ, રજસ અને તમસ એવા ત્રણ ગુણ રહેલા છે. તથા તે વીર્ય અને રક્તથી બનેલો છે. એવો એ દેહ, વાત, પિત્ત અને કફ એવા ત્રણ દોષનું અથવા રોગાદિ દોષનું પાત્ર છે. હે ઉત્તમ વૈદ્ય ! એ પ્રમાણે પંચભૂતાત્મક શરીર જાણવું.

શરીરના વયપ્રમાણે ચાર પ્રકાર.

ચતુર્વિધં શરીરં સ્યાદ્ બાલ્યં પ્રૌઢં પ્રગલ્ભકમ્ ।

સ્થવિરં ચ તથા પ્રોક્તં બાલ્યમલ્પશરીરકમ્ ।

ષોડશવાર્ષિકં યાવદ્ બાલ્યં તાવત્ પ્રવર્તતે ॥

શરીર ચાર પ્રકારનું કહેલું છે; બાલ્ય, પ્રૌઢ, પ્રગલ્ભ, અને વૃદ્ધ એટલે બાળક, જુવાન, આદેશ અને ધરડો. સોળ વરસનું વય થતાં સુધી બાળ અવસ્થા પ્રવર્તે છે.

ધાતુની ઉત્પત્તિ.

ધાતૂનાં ચ બલં તન્ન ધાતુમૂલં શરીરકમ્ ।

ધાતૂનાં પુષ્ટિયોગેન શરીરં ચાતિવર્ધતે ॥

જીવિતં ધાતુમૂલં તુ મૃત્યુર્ધાતુક્ષયાદપિ ।

હીનધાતોશ્ચ યોગેન લભતે સ્વલ્પજીવનમ્ ॥

નરો ધાતુબલેનાપિ જીવિતં ચાથ દૃશ્યતે ।

તસ્માન્ન મૈથુનાત્સમ્યક્ જાયતે ગર્ભસમ્ભવઃ ॥

આદૌ ધાતુબલં તસ્માત્સત્ત્વં તસ્માદ્રજો વિદુઃ ।

રજસા જાયતે કામઃ કામાત્સુરતસક્લમઃ ॥

એ વયમાં ધાતુઓનું બળ પ્રાપ્ત થાય છે. શરીરનું મૂળ ધાતુ છે. ધાતુની પુષ્ટિ થવાથી શરીર વૃદ્ધિ પામે છે. ધાતુઓના આધારથી જીવિત રહે છે અને ધાતુનો ક્ષય થવાથી જીવિતનો ક્ષય થાય છે. જે માણસના શરીરમાં ધાતુ કમી હોય તે માણસ ઓછું આયુષ્ય ભોગવે છે. મનુષ્યમાં ધાતુનું બળ હોવાથીજ તેનામાં જીવિત દેખાય છે. અને એટલા માટેજ મૈથુન કરવાથી ગર્ભની ઉત્પત્તિ થતી જોવામાં આવે છે. પ્રથમ ધાતુનું બળ પ્રાપ્ત થાય છે; તેથી સત્વગુણ વધે છે, અને તેથી રજો ગુણ વધે છે. રજો ગુણથી કામ ઉત્પન્ન થાય છે અને કામથી મૈથુન સમાગમ થાય છે.

ત્રીઓને ઋતુ પ્રાપ્તિ.

માસે માસે ઋતુઃ સ્ત્રીणां દૃષ્ટ્વા ઋતુમતીસ્ત્રિયઃ ।

રજઃ સત્તદિનં યાવત્ ઋતુનું ચ ભિષજાં વર ! ॥

સત્તરાત્રાદ્યોનિશુદ્ધિસ્તસ્માદૃતુમતી ભવેત્ ।

દૃશ્યતે ચ રજઃ સ્ત્રીણાં વિના યોગેન પુત્રક ! ॥
 દૃશ્યતે ન વિના યોગાત્કલં સ્ત્રીણાં તુ પુત્રક ! ॥
 સંશયાદ્ વિસ્મિતશ્ચિત્તો હારીતઃ પરિપૃચ્છતિ ॥

સ્ત્રીઓને મહિને મહિને ઋતુ પ્રાપ્ત થતો જોવામાં આવે છે. હે વૈદ્યોત્તમ ! સ્ત્રી ઋતુવાળી થયા પછી સાત દિવસ સુધી આર્તવ રહે છે. સાત રાત્રીઓ વીસાપછી યોનિની શુદ્ધિ થાય છે માટે તેટલા કાળ પછી સ્ત્રી (ગર્ભધારણ કરવાને યોગ્ય) ઋતુવાળી થાય છે. હે પુત્રક ! પુરુષનો યોગ થયા વિના સ્ત્રીઓને રજસ (આર્તવ) પ્રાપ્ત થાય છે, પણ હે પુત્ર ! પુરુષના યોગવિના સ્ત્રીને ફળ પ્રાપ્ત થતું જોવામાં આવતું નથી. એ સાંભળીને મનમાં વિસ્મય પામી સંશય કરીને હારીત તેને પૂછે છે.

હારીત ઉવાચ ।

સંયોગેન વિના પ્રાજ્ઞ ! કથં ગર્ભો ન જાયતે ।
 સંયોગેન વિના પુષ્પં ફલં વા ન કથં ભવેત્ ।
 વૃક્ષવદ્ ન કથં સ્ત્રીણાં ફલોત્પત્તિઃ પ્રદૃશ્યતે ॥
 પતત્પૃષ્ઠો મહાચાર્યઃ પ્રોવાચ ઋષિપુન્ગવઃ ॥

હારીત પૂછે છે.—હે શુદ્ધિમાન પિતા ! સંયોગ વિના ગર્ભ કેમ ઉત્પન્ન થતો નથી ? તેમજ સંયોગ વિના પુષ્પ કે ફળ કેમ ન થાય ? જેમ જાડને સંયોગ વિના ફળ ઉપજે છે તેમ સ્ત્રીઓને સંયોગવિના કેમ સંતાન થતાં નથી ? એવો પ્રશ્ન સાંભળીને ઋષિઓમાં શ્રેષ્ઠ મોટા આચાર્ય બોલ્યા.

આત્રેય ઉવાચ ।

વીરુધાનાં ચ વહ્નીનાં સ્થાવરાણાં ચ પુત્રક ! ॥
 તત્ર ધાતુસમં બીજં સહ યોગેન વર્તતે ॥
 ન મિશ્રદૃષ્ટિસ્તસ્યેવ દૃશ્યતે શૃણુ પુત્રક ! ।
 સ્થાવરાણાં ચ સર્વેષાં શિવશક્તિમયં વિદુઃ ॥
 નિશ્ચલોઽપિ શિવો જ્ઞેયો વ્યાપ્તિઃ શક્તિર્મહામતે ! ।
 તત્ર સ્ત્રિપુરુષગુણા વર્તન્તે સમયોગતઃ ॥

અગ્રે પુષ્પં ફલં તદ્વદ્વીજં શુક્રમયં વિદુઃ ।

સ્ત્રીણાં રજો મયં રેતો વીજાદ્યમિન્દ્રિયં નરે ।

તસ્માત્સંયોગતઃ પુત્ર ! જાયતે ગર્ભસમ્ભવઃ ॥

આત્રેય કહેછે,—હે પુત્ર ! વેલા, વેલીઓ, અને સ્થાવર જીવોમાં ધાતુની સાથેજ બીજનો યોગ થઈને રહેલો છે. હે પુત્ર ! યોગથી ઉત્પન્ન કરેલી આ સૃષ્ટિમાં સ્થાવર જીવોની ઉત્પત્તિ યોગવિના ધાય એવી બિન્ન દૃષ્ટિ તેમાં પણ નથી. સધળા સ્થાવર જીવોની સ્થિતિ શિવ શક્તિ-મય છે. સ્થાવરમાં જે નિશ્ચલતા છે તે શિવનું સ્વરૂપ છે (કેમકે શિવ સ્થાણુ-નિશ્ચલ છે). અને હે મોટી બુદ્ધિવાળા ! સ્થાવર જીવોની જે પસ-રવારૂપ વ્યાપ્તિ તે શક્તિનું સ્વરૂપ છે. તેને વિષે સ્ત્રી અને પુરૂષના ગુણો સમાનપણે કરીને રહેલા છે. સ્થાવરને પ્રથમ પુષ્પ આવે છે તે સ્ત્રીના આર્તવની બરોબર છે; તેને ફળ થાયછે તે ગર્ભ છે; અને તેમાં બીજ હોયછે તે ગર્ભ બાણવો. પણ સ્ત્રીઓને રજોમય (આર્ત-વમય) વીર્ય હોયછે અને પુરૂષને બીજમય (વીર્યમય) ઇન્દ્રિય છે. હે પુત્ર ! એ કારણથી સ્ત્રીપુરૂષનો સંયોગ થવાથી ગર્ભની ઉત્પત્તિ થાયછે.

ગર્ભની ઉત્પત્તિ.

પ્રથમેऽહનિ રેતઃ સંયોગાત્કલલં ચ યત્ ।

પંચમિર્બુદ્બુદાકારં શ્લેષિતં ચ દશાહનિ ॥

ધનં પચ્ચદશાહે સ્યાદ્વિંશાહે માંસપિણ્ડકમ્ ।

પચ્ચવિંશતિમે પ્રાપ્તે પંચભૂતાત્મસમ્ભવઃ ॥

માસૈકેન ચ પિણ્ડસ્ય પચ્ચતત્ત્વં પ્રજાયતે ।

પચ્ચાશદિને પ્રાપ્તે અઙ્કુરાણાં ચ સમ્ભવઃ ॥

માસત્રયે તુ સંપ્રાપ્તે હસ્તપાદૌ પ્રવર્દ્ધંતે ।

સાર્દ્ધમાસત્રયે પ્રાપ્તે શિરઃ સારવવધેત્ ॥

ચતુર્ધકે ચ લોમાનાં સમ્ભવશ્ચાત્ર દૃશ્યતે ।

પચ્ચમે ચ સુજીવઃ સ્યાત્ પથ્યે પ્રસ્ફુરણં ભવેત્ ॥

અષ્ટમે માસિ જાતે ચ અગ્નિયોગઃ પ્રવર્તતે ।

માસે તુ નવમે પ્રાપ્તે જાયતે તસ્ય ચેદિતમ્ ॥

જાયતે તસ્ય વૈરાગ્યં ગર્ભધાસસ્ય કારણાત્ ।

દશમે ચ પ્રસૂયેત તથૈકાદશમેઽપિ વા ।

અથ દોષચલેનાપિ ગર્ભો વા ન પ્રસૂયતે ॥

વાતસંપ્રેરિતો ગર્ભો અપૂર્ણૈર્દિવસૈર્વદિ ।

પ્રસૂયતે ઘાપ્યથ ચૈદ્રર્મસ્ત્રાવઃ સ ડચ્યતે ॥

સંયોગ થયા પછી પેહેલે દિવસે વીર્ય તથા રજ એકું મળીને તેની લાહી જેવું બને છે. પાંચ દિવસે તેનો પરપોટો બાહે છે. દશમે દિવસે તેમાં લોહી ઉત્પન્ન થાયછે. પંદર દિવસે તે કઠણુ થાયછે. વીશ દિવસે તેનો માંસના ગોળા જેવો આકાર થાયછે. પચીસમે દીવસે તેમાં પાંચ ભૂત પ્રકટ થાયછે. એક મહિને તે ગોળામાં પાંચ તત્વો ઉત્પન્ન થાયછે. પચાસ દિવસે તેમાં અંકુર ઉત્પન્ન થાયછે. ત્રણ મહિને તેને હાથ પગ વૃદ્ધિ પામે છે. સાડા ત્રણ માસે સારવાળું માથું ઉપજે છે. ચોથે મહિને શ્વાટાં ઉપજે છે. પાંચમે મહિને તેમાં જીવ પ્રકટ થાય છે. છઠ્ઠે મહિને ગર્ભ ફરકવા લાગે છે. આઠમે મહિને તેમાં જઠરાગ્નિનો યોગ થાયછે. નવમે મહિને તે હાલવા ચાલવા લાગે છે અને ગર્ભ-સ્થાનમાં વાસ કરવો પડ્યો છે માટે તેને વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાયછે. પછી દશમે મહિને અથવા અગિયારમે મહિને બાળક પ્રસૂત થાયછે. વાતાદિક દોષના બળથી કોઈ એટલી મુદત થયા છતાં પણ પ્રસવતો નથી. બ્યારે વાયુએ પ્રેરેલો ગર્ભ દિવસ પૂરા થયા પેહેલાં જન્મે લ્યારે તેને ગર્ભસ્ત્રાવ કહેછે.

શ્રીપુરુષની ઉત્પત્તિનું કારણ.

અથ વક્ષ્યામિ દેહસ્ય વર્ણજ્ઞાનં મહાહતે ! ।

નરરેતોઽધિકત્વેન શુક્રબીજાધિકેન તુ ॥

રંજોહીનેન્દ્રિયત્વાચ્ચ જાયતે પુરુષોદ્ભવઃ ।

સ્ત્રીરેતસાધિકત્વેન હીનશુક્રેન્દ્રિયાદપિ ॥

રજસોપ્યધિકત્વેન સ્ત્રીસમ્ભૂતિઃ પ્રજાયતે ॥

હે મોટી પુદ્ધિવાળા ! હવે હું દેહનું વર્ણજ્ઞાન કહું છું. બ્યારે પુરુષનું વીર્ય તથા વીર્યરૂપ બીજ અધિક હોય અને સ્ત્રીના રજ ઇન્દ્રિ-

યમાં રજ યોડું હોય સારે પુરુષરૂપ ગર્ભની ઉત્પત્તિ થાયછે. જ્યારે સ્ત્રીનું વીર્ય તથા તેનું રજ અધિક હોય અને પુરુષનું વીર્યદ્રિય હીન હોય અર્થાત્ વીર્ય કમી હોય તો સ્ત્રી ઉત્પન્ન થાયછે.

બાળકના ગુણ અને આકારનું કારણ.

રજોવ્યાસ્રજતૌ સ્ત્રીણાં યા યા ભવતિ ભાવના ।

સાત્વિકી રાજસી વાપિ તામસી વાપિ સત્તમ ! ॥

તાદૃશં જનયેદ્દાલં ગુણૈર્ધા તાદૃશૈરપિ ।

યા ચ ભાવયતે ચિત્તે ધ્રાતરં પિતરં નરમ્ ॥

યેન વા તેન સદૃશં સૂયતે સા મિષમ્બર ! ॥

રજથી બાપી ક્ષતુકાળમાં સ્ત્રીઓને જેવી જેવી ભાવના થાયછે તે તે પ્રમાણે તે બાળકને જન્મ આપેછે. તેને સાત્વિકી, રાજસી કે તામસી ભાવના થાયછે તે તે પ્રમાણે બાળક પણ સાત્વિક, રાજસ કે તામસી થાયછે. વળી હું વૈદ્યશ્રેષ્ઠ ! તે વખતે સ્ત્રી પોતાના મનમાં પોતાના ભાઈની, પિતાની કે પતિની કે જેની ભાવના કરે તેના સરખા આકારનો પુત્ર તે પ્રસવે છે.

મનુષ્યની વાતાદિ પ્રકૃતિઓનું કથન.

વાતેન શ્યામઃ પુરુષો વાતપ્રકૃતિસમ્ભવઃ ।

પિત્તેન ગૌરો ભવતિ પિત્તપ્રકૃતિવાન્મહેત્ ॥

શ્લેષ્મણા જાયતે સ્નિગ્ધઃ શ્યામશ્ચ લોમશસ્તથા ।

દીર્ઘશિરોરુહઃ સ્થૂલો કંફપ્રકૃતિસંયુતઃ ॥

વાતરક્તેન કૃષ્ણોઽપિ પિત્તરક્તેન પિફ્ફલઃ ।

પિત્તવાંશ્ચ નરો રુક્ષઃ સ્નિગ્ધઃ શ્યામઃ કંફાસૃજા ॥

મૃદુરાગાઙ્ગનાકારં વાતેન દૃષ્ટિમણ્ડલમ્ ।

સૂક્ષ્મલોમા ચ કૃષ્ણશ્ચ રુક્ષમૂર્ધજતોન્વિતઃ ।

યસ્ય વાતેન તં વિચ્છિ નલસૂક્ષ્માસિતચ્છવિમ્ ॥

૧ ક્ષતુવ્યાસ્રજઃ સ્ત્રીણાં, પ્ર૦ ૧ લી. ૨ દીર્ઘ, પ્ર૦ ૧ લી.

૩ મર્ધજયાન્વિતઃ, પ્ર૦ ૧ લી.

પિત્તેન પીતશ્ચ ભવેદલોમા પિન્નેક્ષણામશ્ચ સપિન્નકેશઃ ।

અલોમશઃ પીતનલ્પપ્રભઃ સ્યાત્ ક્ષુધાતુરો વૈ પુરુષઃ સ દત્તઃ ॥

સ લોમશો દક્ષકઠોરકેશઃ શ્યામચ્છવિર્દક્ષતતુર્વિશાલઃ ।

સુસ્નિગ્ધદન્તઃ સિતનેત્રરમ્યો નલ્પચ્છવિઃ પાણ્ડુસુદીર્ઘનાસઃ ॥

જો જન્મથી પુરુષમાં વાયુ અધિક હોય તો તે પુરુષ શ્યામવર્ણનો થાય તથા તે વાતપ્રકૃતિનો થાયછે; પિત્તથી પુરુષ ગોરો તથા પિત્તપ્રકૃતિ વાળો થાયછે; કફથી મનુષ્ય સ્નિગ્ધ, કાળો તથા ઘણા વાળવાળો થાયછે. તેના વાળ ઘણા લાંબા હોય છે તથા તે કફપ્રકૃતિવાળો થાયછે. વાત-રક્તવડે મનુષ્ય કાળો થાયછે; પિત્તરક્તવડે માંજરો, પિત્તવાળો તથા રક્ષ થાયછે; કફરક્તવડે સ્નિગ્ધ અને શ્યામ થાયછે. વાયુવડે દૃષ્ટિનું મંડળ ભમરાના જેવા કે કાળજાના જેવા કાળા રંગનું હોયછે. વળી જેને રૂવાંટાં કે વાળ ઓછા હોયછે, જેના શરીરનો રંગ કાળો હોયછે, જેના માથાના કેશ રક્ષ હોયછે, તથા જેના નખ સૂક્ષ્મ તથા શ્યામ હોયછે, તેને વાતપ્રકૃતિનો માણુવો. પિત્તપ્રકૃતિવાળો માણુસ પિત્તને કીધે પીળા વર્ણનો, ખુબ રૂવાંટાં વગરનો, પીળા નેત્રવાળો, પિળાશ પડતા કેશવાળો, ઓછા વાળવાળો, લૂખાળવો તથા ગર્વિષ્ટ હોયછે; તેના નખની કાંતિ પીળાશપર હોયછે. કફની પ્રકૃતિવાળા માણુસને રૂવાંટાં ઘણાં ઉગેછે, તે ગર્વિષ્ટ હોયછે, તેના કેશ કઠોર હોયછે, તેની કાંતિ શામળી હોયછે, તેનું શરીર પ્રૌઢ અને વિશાળ હોયછે, તેના દાંત સ્નિગ્ધ હોયછે, તેનાં નેત્ર ઘોળાં હોયછે, તેની આકૃતિ સુંદર હોયછે, તેના નખની કાંતિ શ્વેત હોયછે અને તેનું નાક ઘણું લાંબું હોયછે.

નપુંસક વગેરેની ઉત્પત્તિનું કારણ.

સમવીર્યરજસ્વેન નરઃ સ્ત્રીપ્રકૃતિર્ભવેત્ ।

નપુંસકમિતિ ચ્યાતં ન સ્ત્રી ન પુરુષો વદેત્ ॥

દોષધાતુવિશેષેણ સદ્ધે સત્યક્લસમ્ભવઃ ।

કૃતધ્રાન્તે ચ સમ્ભોગે દ્વાબ્યાં ચ દ્રવતે મનઃ ।

દૃશ્યતે યમલોત્પત્તિરન્યચિત્તપ્રિયકૃતી ॥

સમદોષબલેનાપિ પ્રકૃત્યા વિકૃતેરપિ ।

શુક્રાસ્તૃકચ ભષેચ્છયામા નપુંસકસમુદ્ભવા ॥

જ્યારે વીર્ય તથા રજ સમાન હોય ત્યારે જો પુરુષ થાય તો તે સ્ત્રીપ્રકૃતિનો થાયછે અથવા નપુંસક થાયછે કે જેની સ્ત્રી કે પુરુષ એમાંથી એકેયમાં ગણના થતી નથી. જ્યારે બ્રાંતિસહિત સંભોગ કરતાં સ્ત્રી કે પુરુષનું જો સ્ત્રી કે જો પુરુષની ધારણાથી મન દ્રવેછે ત્યારે જોડવાંની ઉત્પત્તિ દેખાયછે કે જે જોનારા ચિત્તને આનંદ આપેછે. વીર્ય અને રક્તમાં સમાન દોષના બળથી તેની પ્રકૃતિમાં કોઈ વિકાર થઈ જાય એટલે પુરુષનું અધિક વીર્ય છતાં કોઈ દોષના બળથી તેમાં વિકાર થઈ જીના યુક્તો પ્રાપ્ત થાય તો તે સ્ત્રી નપુંસક ઉત્પન્ન થાય.

શરીરના અવયવોની ઉત્પત્તિનો પ્રકાર.

પ્રથમં વીજલોહિતં પञ्ચભૂતાગ્નિના પરિપક્વં ક્રિયતે । તેન ચ કલલ ઉત્પદ્યતે સોऽપિ ચાન્તઃસ્થેન વાયુના બુદ્ધુદાકારો ભૂત્વા બાહ્યવાતેન સમ્ભૂતો ભવતિ । સ ચ પञ્ચભૂતાગ્નિના પિણ્ડં જનયતિ । તદ્વ પિણ્ડં પરિપાકં ગતં ઘનં સંજાતં ચ વ્યાનવાતેન પञ્ચતત્વેભ્યો હસ્તપાદાદીન્ શિરોઽવયવાન્ સંજનયતિ । અન્તઃસ્થો વાયુરેકોઽપિ નાનાસ્થાનં સમાશ્રિત્ય દેહાકારં કરોતિ । ઉદાનો ગલહૃદયસંસ્થિતો દેહમુખદ્વારં પ્રકાશયતિ । અપાનવાયુરધઃસ્થોઽપાનદ્વારં વિશોધયતિ । एते चान्तःस्थाः पृथक् पृथक् मार्गे छिद्रं कृत्वा निर्गच्छन्ति । तान्येव नवद्वाराणि मुखघ्राणकर्णनेत्रापानमोहनानि । चैतानि द्वाराणि वाતેन प्रभवन्ति । तच्चा-न्तःस्थो वायुः प्रतानत्वेन हस्तपादाद्यानवयवान् संजनयति ।

પ્રથમ બીજ અને રક્તને પાંચ ભૂતનો અગ્નિ પરિપક્વ કરેછે, અને તેથી એક મિશ્રણ જેવો કલલ ઉત્પન્ન થાયછે. તે કલલ પોતાની અંદરના વાયુવડે પરપોટા જેવો થાયછે તથા તેમાં આહારનો વાયુ ભરાય છે. એ પરપોટો વળી પાંચ ભૂતના અગ્નિથી પરિપક્વ થઈને પિંડ (ગોળા જેવા આહારને) ઉત્પન્ન કરેછે. તે પિંડ પકવ થઈને કહણુ થાયછે ત્યારે તેમાં વ્યાન વાયુવડે પાંચ તત્વમાંથી હાય, પગ વગેરે અને માથું વગેરે અવયવો ઉત્પન્ન થાયછે. એ પિંડમાં રહેલો વાયુ એક છતાં પણ જૂદા જૂદા સ્થાનમાં રહીને દેહનો આકાર ઉત્પન્ન કરેછે. ઉદાન-વાયુ ગળામાં અને હૃદયમાં રહીને દેહનું મુખદ્વાર પ્રકટ કરેછે. અપાન-

વાયુ શરીરના નીચેના ભાગમાં રહીને અપાનદારને શુદ્ધ કરેછે. એ વાયુઓ જે માંહે રહેલા હોય છે તે જૂદે જૂદે માર્ગે છિદ્રો ઉત્પન્ન કરીને આહાર નીકળે છે, અને તેથીજ મુખ, એ નાક, એ કાન, એ નેત્ર. ગુદ તથા મેહન (મૂત્રદાર) એવાં નવ દાર ઉત્પન્ન થાયછે. પછી શરીરમાં રહેલો વાયુ વિસ્તાર, પામીને હાથ પગ વગેરે અવયવોને ઉત્પન્ન કરેછે.

પંચભૂતથી ઉત્પન્ન થયેલા અવયવ વગેરે,

ત્વચ્છાંસકેશરોમાણિ મૂભાગો જનયેત્ તથા ।
 રસં રક્તં ચ લાલાં ચ મૂત્રં શુક્રં જલાદિતિ ॥
 અગ્નિઃ પિત્તં ચ નેત્રે ચ તમઃ ક્રોધશ્ચ તેજસઃ ।
 શ્રુતિઃ સ્પર્શસ્તથોચ્છ્વાસઃ સ્વેદશ્ચંક્રમણાદિકમ્ ॥
 વાતાત્પંચ પરિજ્ઞેયા અન્યા પ્રકૃતિરેવ ચ ।
 મનો બુદ્ધિસ્તથા નિદ્રા આલસ્યં મદ પવ ચ ॥
 શૂન્યાત્પચ્ચ પ્રજાયન્તે દેહે દેહે વ્યવસ્થિતાઃ ॥

પૃથ્વીતત્ત્વના ભાગથી ત્વચા, માંસ, કેશ, ર્વાંટાં, અને હાડકાં એ પાંચ વાનાં ઉત્પન્ન થાયછે. રસ, રક્ત, લાળ, મૂત્ર અને વીર્ય, એ પાંચ વાનાં જળથી ઉત્પન્ન થાયછે. જઠરાગ્નિ, પિત્ત, નેત્ર, અંધકાર, અને ક્રોધ એ પાંચ વાનાં તેજ (અગ્નિતત્ત્વથી) ઉપજે છે. શ્રવણ, સ્પર્શ, ઉચ્છ્વાસ, સ્વેદ અને ગમન, એ પાંચ વાયુથી ઉપજેલાં જાણવાં. વાયુ-દોષથી જે વાતપ્રકૃતિ ઉત્પન્ન થાયછે તે જૂદી છે. મન, બુદ્ધિ, નિદ્રા, આલસ અને મદ, એ પાંચ જે પ્રત્યેક દેહમાં રહેલાં છે તે આકાશથી ઉત્પન્ન થાયછે.

ત્વચાદિકની ઉત્પત્તિ.

વાતરક્તેન ત્વગ્દેહે માંસં ત્વગાશ્રિતં મતમ્ ।
 શુક્રશ્લેષ્મોન્નવો મેદો રસોઽસ્થિરક્તસમ્ભવઃ ।
 પિત્તાશ્રિતં હૃદયસ્થં વાતરક્તમયં ચક્રત્ ॥
 રક્તશ્લેષ્મરસાશ્રિતમુરઃ । રક્તશ્લેષ્મમયઃ પ્લીહાકફર-
 ક્તમયં ફુફ્ફુસમ્ ।

પચ્ચભૂતમયં દેહમાકાશં શૂન્યમેવ ચ ॥

૮૦૮

હારીતસંહિતા.

શૂન્યાદ્વાયુઃ સમુત્પન્નો વાયોઃ પ્રાણઃ પ્રજાયતે ।

પ્રાણાત્સત્ત્વં તથા જાતં સર્વં સત્ત્વે પ્રતિષ્ઠિતમ્ ॥

વાયુ તથા રક્તવડે દેહની ત્વચા ઉત્પન્ન થાયછે. માંસ ત્વચાના આશ્રયથી થાયછે એમ માનેલું છે. વીર્ય તથા ક્ષત્રી મેદ ઉપજે છે. અસ્થિ અને રક્ત રસથી ઉત્પન્ન થાયછે. પિત્તને આશરારીને રહેલું ચક્રત વાયુ તથા રક્તથી ઉપજેલું છે તથા તે તદ્દયમાં છે. રક્ત, ક્ષ તથા રસને આશ્રય આપનારૂં ઉર (તદ્દય) છે. રક્ત અને ક્ષત્રી પ્લીહા (બરેણ) ઉત્પન્ન થઈ છે. ક્ષ અને રક્તથી ક્ષેદ્રસુ ઉપજેલું છે. એવી રીતે પાંચ ભૂતમય દેહ ઉત્પન્ન થયેલો છે. તેમાં જે આકાશ છે તેને શૂન્ય કહિયે છીએ. એ શૂન્યથી વાયુ ઉત્પન્ન થયો છે. વાયુથી પ્રાણુ ઉત્પન્ન થાયછે. પ્રાણુથી સત્ત્વ ઉત્પન્ન થાયછે. અને સધળું જગત્ સત્ત્વને વિષે સ્થિતિ કરીને રહેલું છે.

પંચભૂતાની ઉત્પત્તિ.

આકાશાઞ્જલમુત્પન્નં જલાઞ્જાતા વસુન્ધરા ।

તસ્યાસ્તેજસ્તથા જાતં તેજસો જાયતે તમઃ ॥

પञ्चભૂતાત્મકે દેહે પञ્ચેન્દ્રિયસમાયુતે ।

ભૂતાનાં ચ પ્રધાનો ય આકાશમિતિ શબ્દિતઃ ॥

આકાશાત્તેજસ્તેજસો વર્ષો વર્ષાત્પરાક્રમસ્તસ્યાદહઙ્કારસ્તતઃ કોપઃ કોપાત્તમસ્તમસઃ પાપ્યમિતિ । આકાશાત્સત્ત્વં સત્ત્વાત્સત્ત્વં સત્યાત્તપસ્તપસો નયો નયાદ્ વિવેકો વિવેકાઞ્છાન્તિઃ શાન્ત્યા ધર્મઃ ઇતિ । સત્યાદ્રજો રજસઃ કામો કામાહ્લૌલ્યં લૌલ્યાદસત્યમસત્યાત્પાપમિતિ । રસાત્કામઃ કામાદભિલાષોઽભિલાષાત્ પ્રજા પ્રજાયા મૈત્રી મૈત્ર્યાઃ સ્નેહઃ સ્નેહાન્મોહો મોહાન્માયા તત્તો આન્તિર્માન્ત્યા મિથ્યા તત્તોઽવિદ્યા અવિદ્યાયાઃ પુણ્યપાપાનિ પુણ્યપાપેભ્યઃ સમ્ભવ ઇતિ ।

આકાશથી જળ ઉત્પન્ન થયું છે; જળથી પૃથ્વી ઉત્પન્ન થઈછે; તે પૃથ્વીથી તેજ ઉત્પન્ન થયું છે; તેજથી અંધકાર ઉત્પન્ન થયોછે; પંચભૂતાત્મ તથા પાંચ ઈન્દ્રિયોવાળા દેહમાં સર્વે ભૂતોમાં જે ભૂત મુખ્ય છે તેને આકાશ કરીને કહેછે. આકાશથી તેજ ઉત્પન્ન થાયછે; તેજથી ગર્વ, ગર્વથી પરાક્રમ, પરાક્રમથી અહંકાર, તેનાથી કોપ, કોપથી તમે!યુષુ

અને તમોગુણથી પાપ ઉપજેછે. આકાશથી સત્વ, સત્વથી સત્ત્વ, સત્ત્વથી તપ, તપથી નીતિ (નય), નીતિથી વિવેક, વિવેકથી શાંતિ અને શાંતિથી ધર્મ ઉપજેછે. સત્ત્વથી રજોગુણ, રજોગુણથી કામ, કામથી લલુતા, લલુતાથી અસત્ત્વ, અને અસત્ત્વથી પાપ ઉપજેછે. રસથી કામ, કામથી અભિલાષ, અભિલાષથી પ્રજ્ઞ, પ્રજ્ઞથી મિત્રતા, મિત્રતાથી સ્નેહ, સ્નેહથી મોહ, મોહથી માયા, માયાથી બ્રાંતિ, બ્રાંતિથી મિથ્યા, મિથ્યાથી અવિદ્યા, અવિદ્યાથી પુણ્યપાપ, અને પુણ્યપાપથી જન્મ થાયછે.

જાગ્રદાદિ અવસ્થાઓની ઉત્પત્તિ.

સત્વાચ્ચ જાગ્રદેવ સ્યાત્તમસા સ્વપતે પ્રભુઃ ।

તમસા પ્રવૃત્તો દેહી વ્યોમેન શૂન્યતાં ગતઃ ॥

દેહં વિશ્રમતે યસ્યાત્તસ્માન્નિદ્રા પ્રકીર્તિતા ।

નાસોર્ધ્વં ચ મુવોર્મધ્યે લીયતે ચાન્તરાત્મના ॥

તત્ર ચેતો ભવેત્તસ્માન્નિદ્રાયાં લીયતે નરઃ ।

સત્વાત્તેજઃ સમાખ્યાતં તેજસા પિત્તમેવ ચ ।

જાયતે વાયુસ્તમસઃ સ્વપતે તમસાવૃતઃ ॥

વાયોસ્તમઃસમાયોગાત્સ્વપ્નાવસ્થેતિ ગીયતે ॥

સત્ત્વં તમસ્તથા વાયુર્વર્તતે ચૈકયોગતઃ ।

સુપુષ્ણા સા મહાપ્રાજ્ઞ ! વિજ્ઞાતવ્યા પ્રયત્નતઃ ॥

સત્ત્વગુણથી જાગ્રત્ અવસ્થા ઉત્પન્ન થાયછે અને તમોગુણ દેહનો પ્રભુ જે જીવાત્મા તે શયન કરેછે. જીવ જ્યારે તમોગુણથી ઢંકાયછે ત્યારે આકાશ તત્ત્વવડે તે શૂન્યપણાને પામી જાયછે. શૂન્યપણાને પામીને તે દેહને વિશ્રામ આપેછે માટે તેને નિદ્રા કહેછે. અંતરાત્મા સહિત ચિત્ત નાકથી ઉપરના ભાગમાં અને બન્ને ભમરોની વચ્ચે લીન થાયછે, માટે નિદ્રા ઉત્પન્ન થાયછે અને તે નિદ્રામાં મનુષ્ય લીન થાયછે. સત્ત્વ થકી તેજ ઉત્પન્ન થાયછે, અને તેજથી પિત્ત ઉપજેછે. તમોગુણથી વાયુ ઉત્પન્ન થાયછે અને તે તમોગુણથી વીટાયલો મનુષ્ય નિદ્રા પામેછે. વાયુ અને તમોગુણના યોગથી સ્વપ્નાવસ્થા ઉત્પન્ન થાયછે. સત્ત્વ, તમોગુણ અને વાયુ એ ત્રણનો જ્યારે એક યોગ થઈને વર્તેછે ત્યારે હે

૮૧૦

હારીતસંહિતા.

મહાબુદ્ધિમાન! સુધુભણા કહેવાયછે. એ સુધુભણા પ્રમત્ને કરીને જાણવા જેવી છે.

આહારાદિકની ઉત્પત્તિ.

આહારનિદ્રાભયકામતૃષ્ણા ક્ષુધા ચ માત્સર્યમદશ્ચ મોહઃ ।

ક્રોધાભિલાષઃ સુખતૃત્તિશાન્તિર્ભવન્તિ વૈ દેહભૃતાં શૃણુ ત્વમ્ ॥

આહારસ્યૈષણા દેહે વિચરતો હુતાશનાત્ ।

તૃપ્તિં વાપિ સમાપ્નોતિ રસાસ્વાદાન્નરઃ સદા ॥

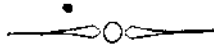
યદા યદા શોષયતે મલનામગ્નિસ્તદા તૃપ્તિમિવાતનોતિ ।

યદા ચ યસ્યૈવ ભવેદતૃપ્તિસ્તદૈવ તૃષ્ણાં પ્રતનોતિ ચેતઃ ॥

આહાર, નિદ્રા, ભય, કામ, તૃષ્ણા, ભૂખ, અદેખાઈ, મદ, મોહ, ક્રોધ, અભિલાષ, સુખ, તૃપ્તિ, શાંતિ, એ સર્વે વિકારો (તે તે કારણોથી) મનુષ્યોને ઉપજેછે; હે હારીત! તું સાંભળ. શરીરમાં ફરતા અગ્નિવડે આહારની ઇચ્છા ઉત્પન્ન થાયછે. તથા રસના આસ્વાદવડે મનુષ્ય સદૈવ તૃપ્તિ પામેછે. જ્યારે જ્યારે શરીરમાંનો અગ્નિ મલનું શોષણ કરેછે ત્યારે ત્યારે તે તૃપ્તિ પામેછે; જ્યારે કોઈ મનુષ્ય અતૃપ્ત થાયછે ત્યારે તેનું ચિત્ત તે વિષયની તૃષ્ણા ઉત્પન્ન કરેછે.

इति आत्रेयभाषिते हारीतोत्तरे शरीरस्थाने शारीरा-

ध्यायो नाम प्रथमोऽध्यायः ।

इति शरीरस्थानं समाप्तम् ।

અગાઉથી ગ્રાહક થનાર સદ્ગ્રહસ્થોના મુખ્યારક નામોની યાદી.

અજમેર.

- રા. રા. મોહનલાલ બહેચરદાસ. ૧
,, જમનાદાસ ઝવેરશા. ૧

અમરામા.

- રા. રા. મણીશંકર હરગોવિંદ. ૧

અમડાસા.

- ને. ના. કુંવર શ્રીરાયબાણુ, }
સં. શ્રીતેરાના યુવરાજ કુંવર. } ૧

અમદાવાદ.

- રા. રા. ભગવંતરાય લક્ષ્મીભાઈ. ૧
,, જડુલાલ મોહનલાલ. ૧
,, જ્ઞેશંગ મોતીલાલ. ૨
,, ધર્મચંદ જયચંદ મેહેતાજી. ૧
,, પુરષોત્તમ હરીશંકર. ૧
,, કસનલાલ માધવલાલ. ૧
,, ભગુભાઈ કૃત્તેચંદ. ૧
,, રણછોડલાલ નરોત્તમ વ્યાસ. ૧
,, શીવાનંદ જ્ઞાત્યારી. ૧
,, બજુરાય ચમનલાલ. ૧
,, ધૃજરાય સાકરલાલ હાઇ-
કોર્ટના પ્લીડર. ૧
,, અમૃતલાલ પ્રાણુલાલ. ૧
,, ગવરીશંકર કીરપારામ વૈદ્ય. ૧
,, અચરતલાલ મોતીભાઈ. ૧

અમરેલી.

- રા. રા. હરજીવન પુરષોત્તમ. ૧
,, ઉમીયાશંકર હીરાશંકર પંચા. ૧
,, હરજીવન રતનજી વૈદ્ય. ૧

અલાહાબાદ.

- રા. રા. પંડીત બદ્રીનાથ. ૧
,, ,, મથુરા પ્રસાદ. ૧

અલીગઢ.

- રા. રા. બલભ શંકરજી જાની. ૧

અમૃતામ.

- રા. રા. મંગા કીકા. ૧

અહમદનગર.

- રા. રા. છોટાલાલ રણછોડલાલ. ૧

આકર્કંદ.

- રા. રા. પ્રહલાદ અમુલખ આરોઠ. ૧
,, શંકરરાવ માર્તીરાવ. ૧

આમરજી.

- જ્ઞાત્યારી વાસુદેવ ચૈતન. ૧

આમોદ.

- ઉદાસીઆવા અયોધ્યાપ્રસાદ
રામપ્રસાદ. ૧

- રા. રા. બહેચર હીરાચંદ મેતા. ૧

ધમ્છાપુર.

- રા. રા. અમાદાસ મકન પટેલ. ૧

ધડર.	
હીજ હાધનેસ સર કેશરીસિ-	
હજ મહારાજ સાહેબ	
ઓફ ધડર.	૧૦
ધંદ્રોડા.	
રા. રા. ભાઈશંકર વસંતરામ.	૧
ધલોલ.	
વૈધ ફરસુરામ ધનેશ્વર.	૧
ઉજેણુ.	
રા. રા. ગોખજી આદમજી સરાફ.	૧
ઉંઝા.	
રા. રા. નારણદાસ લાલદાસ વૈધ.	૧
ઉંટડી.	
રા. રા. લલુભાઈ સુરભાઈદેશાઈ.	૨
ઉંણુ.	
રા. રા. શંકરલાલ નાનાલાલ	૧
ઉતેળીયા.	
મે. સુરસિંહજી લાઈબ્રેરીના સેક્રે.	૧
ઉદવાડા.	
શેઠ બહેરામજી પેસ્તાનજી ભરડા.	૧
ઉદિપુર.	
મહામહોપાધ્યાય કવિરાજ સામ-	
ળદાસ મેઘ્યર ઓફી	
સ્ટેટ કાઉનસીલ.	૧
ઉના.	
રા. રા. દુર્લભજી જોશંકર જોશી.	૧
ઉપલેટા.	
ડા. મુળશંકર વિં દામોદર.	૧
ઉમરેડ.	
રા. રા. હરગોવિંદ મયારામ શુક્લ.	૧
„ ત્રીભોવનદાસ રણછોડદાસ.	૧

ઓરધ.	
B. K. Kaney.	૧
ઓલપાડ.	
રા. રા. રામચંદ્ર અભયરામ.	૧
અંબાર.	
રા. રા. કેશવજી જોડા.	૧
„ લક્ષ્મીદાસ શંકરજી વૈધ.	૧
„ રામજી લખાણી પટેલ.	૧
„ મુરારજી કૃષ્ણજી મેતા.	૧
„ ધનજી રતેશ્વર.	૧
„ સેક્રેટરી અંબાર લાઈબ્રેરી.	૧
કચ્છમાંડવી.	
ગુસાંઈ વિદાગર ન્યાલગર.	૧
રા. રા. જોડા નરશી.	૧
કડોદ.	
પંજા મનસુખરામ આણંદરામ.	૧
કપલેથા.	
રા. રા. ડાહ્યાભાઈ નાનાભાઈ માંડર	
કપડવંજ.	
રા. રા. મંગળદાસ શામળદાસ.	૧
„ જગનલાલ અમીચંદ વૈધ.	૧
કરાંચી.	
રા. રા. પુરુષોત્તમ શંકર ત્રવાડી.	૨
„ હરીશંકર લીલાધર વૈધ.	૧
„ આદુમલંજી હેડમાસ્તર.	૧
„ નાનજી ઝવેર જોશી.	૧
શેઠ આદમજી અબ્દુલહુસેન.	૧
રસવૈધ લક્ષ્મીદાસ વિં શંકરજી.	૧
ઠાકર અંબાશંકર જોશંકર.	૧
મીસ્ત્રી આણંદ કરશન.	૧
કલિકતા.	
શેઠ જુશામ મહમદ બંગાલી.	૧
„ હોરમજી મંચેરજી મુલાં.	૧

કલીકાટ.

રા. રા. લધા રામજી. ૧

,, ચત્રજીજી નરશી. ૧

કલોલ.

રા. રા. ભગવાનલાલ મનસુખ-

રામ ભટ. ૧

,, નટવરદાસ છોટાલાલ ભટ. ૧

કવેરા.

રા. રા. કેશવજી દહેરાભાઇ. ૧

કામરેજ.

રા. રા. ડાહ્યાભાઇ ભીમભાઇ દેવ ૧

કીમ.

ડા. ગોરધનદાસ જીવજીદાસ. ૧

કુંકડ.

વૈદ્ય. હરજીવનદાસ ગણુપતરામ. ૧

કુંડલા.

વૈદ્ય. રામજી વિં જગજીવન. ૧

કુમટા.

રા. રા. સામજી ચાંપશી. ૧

કોચીન.

રા. રા. દેવજી ભીમજી. ૧

કોટડા સાંગાણી.

રા. રા. ઉમીયાશંકર જીવનરામ

કારભારી. ૧

કોઠ.

મહેતાજી ભાઇશંકર વસંતરામ. ૧

કોઠી.

રા. રા. હરીભાઇ પ્રભુદાસ પટેલ. ૧

કોખા.

રા. રા. ભાતુશંકર હરીવલભ. ૧

કુંડોરણા.

રા. રા. ધરમશી કરશનજી વઝીલ. ૧

,, ગોવરધન વિં રાઘવજી ,, ૧

ખરસાડ.

રા. રા. પ્રાગજી લલ્લુભાઇ દેશાઇ. ૧

ખાખરેચી.

રા. રા. શામજી ગોવરધનદાસ. ૧

ખાચગામ.

રા. રા. ભાઉ આત્મારામ. ૧

ખાનગામ.

રા. રા. ગોપાળરાવ ઇચ્છારામ

કોથળકર. ૧

ખેડા.

રા. રા. કૃષ્ણલાલ ગોવિંદરામ દે-

વાગ્રચી, ગુજરાતી ગદ્ય

પદ્ય ગ્રંથ લેખક. ૧

,, ભીખાજી ઇં ધાસવાલા

એકર્ટીંગ સીં સરજન. ૧

,, મણીશંકર શ્રીકૃષ્ણ, ખંભાત

સમાચાર પ્રેસના માલેક. ૧

ખેરાળુ.

શેઠ ખીમચંદ વીરચંદ. ૧

ખંભાત.

રા. રા. પ્રભાશંકર શંકરજી કલાસર ૧

ખંભાળીયા.

વૈદ્ય મયાશંકર વિં દયારામ ત્રવાડી ૧

ગડત.

રા. રા. નરભેરામ કલ્યાણજી. ૧

ગઢડા.

રા. રા. હાઉભાઇ અંબારામ વૈદ્ય. ૧

ગાંગડા.

રા. રા. પ્રભાશંકર વિં પ્રાણુશં-

કર ત્રીવેદી. ૧

ગાજણા.

હાકોર શ્રી હીમતસિંહજી રાય-

સિંહજી. ૧

ગાંધી

દાકેર શ્રીરાયસિંહજી નાગજીરાજ. ૧

ગારીયાધાર.

રા. રા. હરજીવન કહાનજી. ૧

ગોંડલ.

રા. રા. હેમરાજ જેઠા. ૧

શાસ્ત્રી ભાનુશંકર વિં. રામચંદ્ર. ૧

રા. રા. મણીરાય વિંહલજી. ૧

સર ભગવંતસિંહજી લાઠજેરીના

સેક્રે. મણીરાયવિંહલજી મજસુદારે ૧

અખંડ સૌભાગ્યવંતાં આશ્રી રૂપા-

ળીયા ચુડાવાલાં. ૧

ગોધરા.

કાજી નસરૂમીયા અનામીયા. ૧

ધારકા.

રા. રા. કુલશંકર ભીમજી જોશી. ૧

ધાંધળી.

રા. રા. ગવરીશંકર રજુછોડજી. ૧

ધોધા.

S. G. Akoleker. પોષ્ટ માં ૧

ધોડાસર.

રા. રા. માધવલાલ વીરચંદશાહ. ૧

ચાણોદ.

મહારાણા શ્રી ખુશાલસંઘજી

કશલસંઘજી. ૧

ચીપલુણ.

રા. રા. રજુછોડદાસ વેલજી. ૧

ચુડા.

રા. રા. કેશવલાલ હરજીવન. ૧

„ પોપટ વિંહલજી. ૧

ચોરવાડ.

પદીયાર નારણજી ઉમીયાશંકર. ૧

જોશી પુરપોત્તમ અયાશંકર. ૧

છત્રાસા.

દાકેર કુંવરજી વિં. જગજીવન. ૧

વોરા મનજી ભદવજી. ૧

જગહાર.

ખા. ખા. કુંવરજી સાપુરજી

તારાપોરવાલા. ૧

જગુહણ.

રા. રા. નાથલાલ હરગોવિંદ

જમી કારકુન. ૧

જખલપોર.

રા. રા. ગવરીશંકર માધવરામ. ૧

જલાલપોર.

રા. રા. જમનાદાસ છખીલદાસ

મારફતીયા. ૧

જામનગર.

મહેરઆન રાધવભાઈ જેઠાણી

વજીર સાહેબ. ૪

શ્રી ત્રીકમલાલજી ગોપાલ ભટજી ૧

રા. રા. ઝંકુભટ વિંહલજી, રાજવૈદ્ય. ૧

„ દૂલભજી વીરચંદ. ૧

શ્રીનાગરોતકર્ષ જ્ઞાનકુસુમ પુસ્ત-

કાલયના સેક્રે. ડી. સી. અંબરીયા. ૧

રા. રા. જેઠા નરશી. ૧

„ જેશંકર ડોસા. ૧

ભટ કૃપાશંકર વિ. રેવાશંકર. ૧

જુનાગઢ.

રા. રા. મહાસુખરાય વિ. ભ-

વાનીદાસ નાણાવટી સ્ટેટ વકીલ. ૧

બુકસેલર. ગોવિંદજી વિ. નાનજી. ૧

મંહત રેવાગરજી. ૧

મોઝેઝ એલાયઝા મીડવાઈફ. ૧

રા. રા. ભદવજી રતનજી. ૧

„ અનંતરાય ન્યાલચંદ. ૧

„ હીરાલાલ માણેકલાલ વસાવડા ૧

રા. રા. સુંદરજી મુલજી. ૧

„ ભાનુશંકર રણછોડજી. ૧

„ ત્રીકમરાય વિ. શુલાબરાય. ૧

જેતપુર.

દરબાર શ્રીવળાસુર ગગાંસા. ૧

વકીલ અભયચંદ વિં કાલીદાસ. ૧

જેતરામ.

શુકલ હરીશંકર જોષ્ઠતારામ. ૧

જોડીયા.

રા. રા. માધવજી દેવજી. ૧

જોધપુર.

રા. રા. ભુખણદાસ ઇન્દ્રારામ. ૧

જંબુસર.

રા. રા. જમનાદાસ ભગવાનદાસ. ૨

„ ત્રંબકલાલ મોતીલાલ. ૧

„ ખીહારીપ્રસાદ કેશરીપ્રસાદ. ૧

„ રણછોડદાસ નરોત્તમદાસ. ૧

„ વીજભુખણ કાલીદાસ. ૧

ઝીંઝવાડા.

રા. રા. વલ્લભરામ મહાદેવ મેજી. ૧

„ કેશવલાલ મગનલાલ. ૧

ઝેર.

રા. રા. ગોવરધનદાસ મુલચંદ. ૧

ટીંબરવા.

રા. રા. ખંડુભાઈ દુર્લભભાઈદે. ૧

ડભોઈ.

ગુંસાઈ હરીમર ચંચીરગર. ૧

ડા. હરીલાલ જીવણલાલ. ૧

ડુંગરપુર.

રા. રા. છોટાલાલ ખુશાલ, પ્રાધવે-

ટ સેક્રેટરી ડુંગરપુરદરબાર. ૧

ડેડાણ.

રા. રા. વશરામ બોધા મોદી. ૧

તગડી.

સુડાસમા વજ્રેસંધજી હમીરજી. ૧

તારાપુર.

રા. રા. હરીલાલ ખુશાલભાઈ. ૧

શેઠ જાહંગીરજી દાદાભાઈ. ૧

તેરા.

રા. રા. કાનજી કેશવરામ પંચોલી. ૧

„ પ્રેમજી વિં લાધાભાઈ મેં. ૧

દમણ.

મજમુદાર આણંદરાવ ગણપતરાવ. ૧

દાઠા.

રા. રા. હરીશંકર વિરેશ્વર વૈધ. ૧

દામનગર.

રા. રા. વંદ્રાવન ભાઈશંકર. ૧

દીહોર.

રા. રા. રણછોડજી વિં નારણજી. ૧

દુધરેજ.

રા. રા. નરશીરામ તુળજીરામ દવે. ૧

દેવગઢબારૈયા.

દેવગઢ બારૈયા લાઈએરી. ૧

રા. રા. મુળજીભાઈ રૂઘનાથજી. ૧

દેહીકા.

બાપુ કેશવલાલ. ૧

ધરમપુર.

મહારાણા શ્રીમોહનદેવજી આરો-

ગ્ય નારણ દેવજી. ૨

રા. રા. કપુરચંદ ગોપાલજી મોદી

વીરપોરવાલા બાશ્વીના

ખાનગી કારભારી. ૧

ધરાસણ.

મજમુદાર રાજભાઈ ઉત્તમરામ. ૨

„ પ્રાણગોવિંદ લાલભાઈ. ૧

ધાંગદ્રા.

રા. રા. નયુશંકર ઉદયશંકર ધો- ળકીયા.	૧
„ વૈદ્ય હરી દેવજી.	૧
„ છગનલાલ રતનજી સરવૈયર	૧
ભડેગ નારણસિંહજી સુરાજી.	૧

ધારાઉંડા.

રા. રા. રામજીદાસ માવજી.	૧
-------------------------	---

ધોરાજી.

રા. રા. રૂઢનાથ વેલજી.	૧
વકીલ કુબેરજી વિં મંગળજી ખુચ	૧
મામલતદાર પ્રભાશંકર મોતીરામ.	૧

ધોળકા.

સરૈયા દલીચંદ ગણેશ.	૧
રા. રા. જોહાલાલ ગુલાલચંદ.	૧
„ નાથાલાલ ભાઈશંકર.	૧

નખત્રાણા.

રાજગોર સુંદરજી વિં મેઘજી.	૧
---------------------------	---

નડીયાદ.

વકીલ પુરૂષોત્તમ હરગોવિંદદાસ.	૧
વૈદ્ય નારણભાઈ બળવંતરામ પંડ્યા	૧

નવસારી.

શેઠ નવરોજી જમસેદજી દસ્તુર.	૧
„ એદલજી રૂસ્તમજી તાતા.	૧

નરોડા.

વૈદ્ય છગનલાલ કીરપારામ.	૧
------------------------	---

નાંદોદ.

મહારાણા શ્રીછત્રસિંહજી.	૧
પંડ્યા લલ્લુ વિં ધનેશ્વર.	૧
વૈદ્ય બાલાશંકર ધનેશ્વર.	૧
છીતુ વીરમ શેખ.	૧

નુરપુર.

મુનશી હૈદરશા અહમદશા.	૧
----------------------	---

પડધરી.

રા. રા. મુલજી લવજી વૈદ્ય.	૧
---------------------------	---

પરેલ.

કંદ્રાકટર કાવશજી માણેકજી ખરાત.	૧
-----------------------------------	---

પાટડી.

શ્રી પાટડીના દરબાર સાહેબ.	૨
રા. રા. રણછોડભાઈ મોહનભાઈ.	૧

પાટણ.

વૈદ્ય શાસ્ત્રી સુંદરલાલ ગંગારામ.	૧
માસ્તર શીવશંકર દલપતરામ ભટ.	૧

પારડી.

રા. રા. આનાજી રાવજી વ્યાક- સીનેટર.	૧
---------------------------------------	---

વૈદ્ય દલપતરામ વિં રામશંકર.	૧
„ હરીનારાયણ દીનાનાથ.	૧

પાલજીપોર.

પરી છગન કક્કલ.	૧
વકીલ ડાહ્યાભાઈ પ્રાણજીવન.	૧

પાળીયાદ.

રા. રા. મણીશંકર જગન્નાથ અધાર.	૧
----------------------------------	---

પ્રાંતીજ.

રા. રા. ગણપત પીતાંબર દલાલ.	૧
----------------------------	---

પાંચવડા.

રા. રા. પુરૂષોત્તમ મયારામ વ્યાસ	૧
---------------------------------	---

પુણા.

હકીમ અબ્દુલ હુસૈન કમરુદીન.	૧
શેઠ રતનજી દીનશાજી ભર્યા.	૧

પેટલાદ.

મજમુદાર શિવપ્રસાદ લલ્લુભાઈ.	૨
વકીલ રતનલાલ અચરતલાલ.	૧

રા. રા. કાશીશંકર અંબારામ વૈદ્ય. ૧

„ કનૈયાલાલ મોતીલાલ દેશાધ. ૧

„ પરભુદાસ સખીદાસ વકીલ. ૧

પૌરબંદર.

શેઠ રામજી ધનજી ગાંધી. ૧

ખત્રી લખુ તેજશી વૈદ્ય. ૧

રા. રા. આપાલાલ ગણપતરામ. ૧

„ મકનજી મોરારજી સોનેજી. ૧

„ રતનજી કલ્યાણજી પંડ્યા. ૧

„ સેવકરામ નાનાભાઈ. ૧

સેકે. દેવકરજી નાનજી લાઘણેરી,

રા. રા. ગાંધી દેવચંદ વંદ્રાવન. ૧

પોંડીચરી.

રા. રા. ત્રીભોવન તુલસીદાસ. ૧

„ ગોકલદાસ જુડા. ૧

બગસરા.

રા. રા. પ્રેમજી હીરજી દવે. ૧

„ વૃજલાલ જુગતરામ

ફેજદાર. ૧

બળભા.

બળભા તાલુકા સ્કુલ માસ્તર. ૧

બાકરોલ.

ડા. હરી દેવજી. ૧

બાજપુરા.

રા. રા. રણછોડજી ભગવાનજી. ૧

બાઠવા.

રા. રા. જીવન વિ. ઓધવજી. ૧

બાઠવા ધનજીશા લાઘણેરી

બાખરા.

ખાયર નાગ ઉનક. ૧

બારસી.

જતીજી મહારાજ અધીચંદજી. ૧

રા. રા. લાલજી કોરજી. ૧

બાવળા.

પટેલ અમૃતલાલ વીકલદાસ. ૧

બુરાનપુર.

માસ્તર દલપતરામ બુલાખીરામ. ૧

„ ત્રીકમદાસ કેશવદાસ. ૧

બેટ સંખોદ્ધાર.

અક્ષયારી શ્રીહરીવલભજી. ૧

બેળગામ.

રા. રા. જયચંદ માનચંદ. ૧

બોડકા.

રા. રા. અમૃતરામ વીધારામ વૈદ્ય. ૧

બોરસદ.

વકીલ રણછોડભાઈ રામભાઈ. ૧

„ ઘેલાભાઈ ભાઈશંકર. ૧

ભરૂચ.

શેઠ રસ્તમજી હોરમજી વખારીયા. ૧

„ અરદેશર સોરાખજી. ૧

ઠાકર નવનીતલાલ અચરતલાલ. ૧

રા. રા. રણછોડલાલ મલુકચંદ

ગોધારી આ. ડે. ૦. ૦. ૦. ૦. ૧

ભાયાવદર.

રા. રા. ઓધવજી વિ. ૦. રવજી. ૧

„ મુળજી દુર્લભજી વ્યાસ. ૧

ભાલોદ.

જાની તોડાશંકર ગીરજાશંકર. ૧

ભાવનગર.

રા. રા. હરજીવન ભગવાનદાસ. ૧

„ મગનલાલ વિ. ૦. રઘુનાથભટ્ટ. ૧

„ ઉમેદરામ કંઈલાશંકર. ૧

„ વૃજલાલ નારણજી. ૧

„ જવાભાઈ જુડાભાઈ. ૧

„ સારાભાઈ અવલરામ. ૧

રા. રા. માહાશંકર રણછોડજી. ૧

„ ભગવાનલાલ નથુરામ વૈદ્ય. ૧

„ રણછોડજી નાગરભાઈ દે. ૧

વેરા જાફરજી કરીમભાઈ. ૧

લીંવડી.

રા. રા. મોનજી વિં મુળજી જોશી ૧

ભુજ.

અખંડ પ્રૌઢ પ્રતાપ ગૌઆદાજી

પ્રતિપાલ મહારાજાધિરા-

જ શ્રી ખેંગારજી બહાદુર. ૫

રા. રા. અંબાશંકર સુંદરજી. ૨

„ મોતીરામ વિં રવીશંકર. ૧

„ સમેદનાં ભાઈ નાનજીભાઈ. ૧

આસિં રેવન્યુ. કમીશનર. ૧

„ રેવાશંકર ખીમજી વડીલ. ૧

„ રાડોડતેજભાલજી વેરાજી. ૧

લેંસાણ.

ચારણ જલા વિં નથુભાઈ દસોંદી. ૧

મદ્રાસ.

રા. રા. પીતાંબર વિ. નરસી. ૧

„ ગોવીંદદાસ વિ. કૃષ્ણદાસ. ૧

મહુવા.

રા. રા. ધીરજરામ કરજીશંકર વૈદ્ય. ૧

„ ભીમભાઈ નીલાભાઈ દેશાઈ. ૧

„ રૂદરજી ખંડુભાઈ દેશાઈ. ૧

મહુવા.

દેશાઈ મોતીલાલ મથુરભાઈ. ૧

મહેમદાવાદ.

રા. રા. ઝવેરભાઈ નથુભાઈ. ૧

„ રામકૃષ્ણ વિહલરાવ, ચીફ

ફોનસ્ટેબલ. ૧

માણસા.

રા. રા. લીલાચંદ હેમચંદ. ૧

બાઈ ગંગાબાઈ કન્યાશાળાની

હેડ મીસ્ટ્રેસ. ૧

માણાવદર.

રા. રા. મયાશંકર હરીશંકર ભટ. ૧

માતર.

રા. રા. લલ્લુભાઈ મોતીરામ જાની. ૧

માનકુઆ.

રા. રા. ધેલા વિં કેશવજી. ૧

માલવણ.

રા. રા. દત્તારામ પુરષોત્તમ. ૧

માળીયા.

શ્રીમાળીયાના ઠાકોરસાહેબ. ૧

ઠાકોરશ્રી મોહોડજી. ૧

કુમાર શ્રી રાયસિંહજી. ૧

રા. રા. રેવાશંકર હરીશંકર. ૧

માંગરોલ.

મેં ઇબ્રાહીમ કાસમખીયા. ૧

મેં મલેકઅલી ખુરદાન, ૧

મેં શેખઅમીનુદીન વીં મુહમદ

બદરદીન સાહેબ. ૧

રા. રા. મગનલાલ શંકર પટેલ. ૧

માંગુકા.

વૈદ્ય ભીમજી જવા જાની. ૧

માંડવા.

પા. નાગજી ધનજી. ૧

માંડવી. (સુરત).

પટેલ મગનલાલ કીકાભાઈ. ૧

મીરોલી.

રા. રા. ગોકલભાઈ ડાહ્યાભાઈ. ૧

મુંદ્રા.

રા. રા. મેવજી જુહા, સેક્રેટરી

ખેંગારજી લાખચેરી. ૧

„ ભવાનજી વિં કલ્યાણજી. ૧

ગોરજી મોતીચંદજી કુશળચંદજી. ૧	વૈદ્ય. બપ્પાદાસ જેઠાભાઇ. ૧
રા. રા. વશનજી ગોકલદાસ. ૧	„ વિનાયકરાવ તુળજીરામ. ૧
દાકર દૂર્લભરામ માણેકજી. ૧	„ નાનાભાઇ તનસુખરામ. ૧
મુંબઇ.	„ બાપુલાલ તુળજીશંકર. ૧
રા. રા. અમૃતરાવ શિવરામ	„ ચતાર વેણીચંદ નસાઇ. ૧
દેશાઇ. ૧૦	શેઠ જમસેદજી દોરાબજીચીનાઇ ૧
„ દામોદર સુંદરદાસ. ૫	„ સોરાબજી બેરામજી. ૧
„ દેવીદાસ હરીવલ્લભદાસ. ૨	„ ધનજીભાઇ એદલજી તંબોલી. ૧
„ રણછોડદાસ લાલજી. ૨	„ ખરશેદજી કુંવરજી મોદી. ૧
સોલીસીટર ભાઇશંકર નાનાભાઇ. ૧	„ કેપ્પશર શાવકશા બનાજી. ૧
„ મુળજી ભવાનીદાસ. ૧	„ ડોસાભાઇ એદલજી મેતા. ૧
ડૉક્ટર વીરજી ઝીણા રાવળ. ૧	„ મંચેરજી કુરામજી તંબોલી. ૧
L. M.	„ સોરાબજી હોરમજી કુપર. ૧
„ વીકલદાસ નરભેરામ મહેતા. ૧	„ સોરાબજી નવરોજી કુપર. ૧
L. M.	„ બરજેરજી હોરમજી. ૧
„ જીવીલદાસ ત્રીભોવનદાસ. ૧	„ પાલજીજી દાદાભાઇ આરીટન. ૧
L. M.	„ સોરાબજી લીમજીભાઇ. ૧
„ જમનાદાસ પ્રેમચંદ. ૧	„ અમનજી દીનસાહ દુબાસ. ૧
L. M.	„ માણેકજી નવરોજી ઝવેરી. ૧
„ ઉત્તમરામ જીવણરામ. ૧	„ જમસેદજી સોરાબજી
„ લીલાધર મનજી ધાડે. ૧	માલેગામવાલા. ૧
„ સુરજરામ ચીરમ્મશંકર. ૧	„ દાદાભાઇ ધનજીભાઇ
„ કાશીનાથ વામન કાણે. ૧	જસાવાલા. ૧
„ હાજીભાઇ પીરમહમદ. ૧	„ હોરમજી કાવશજી ગોલવાળા. ૧
„ અમયારામ પીતાંબરદાસ. ૧	„ માણેકશા દીનસાહ નવરોજી
„ શીવાજી નરસુ. ૧	લેલીનવાળા. ૧
„ ભાવાભાઇ કેશવરામ. ૧	„ મેરવાનજી દાદાભાઇ
વૈદ્ય સુંદરજી વીરજી જોશી. ૧	કોલામેવાળા. ૧
„ જોરામદાસ જીવણદાસ. ૧	„ બરજેરજી માણેકજી મુરતીયા. ૧
„ ચંદા ખટાડ ગાંધી. ૧	„ ડોસાભાઇ ખેજનજી
„ ત્રીકમદાસ ગોરધનદાસ. ૧	મોતીવાલા. ૧
„ દામોદર મેધજી. ૧	„ ડોસાભાઇ મંચેરજી ભર્યા. ૧
„ રાધવજી કરશનજી વ્યાસ. ૧	

શેઠ ધનજીભાઈ મંચેરજી, મની- ચેજર.	૧	રા. રા. મથુરાદાસ વિં ગોવિંદજી. ૧
„ કાવશજી નવરોજી કોટવાલ કેશીયર.	૧	„ કેશવજી દામોદર જેરામ. ૧
„ સોરાયજી દાદાભાઈ શેઠના.	૧	„ મહીપતરામ અમરજી. ૧
શેઠ કોદાજી ખીન આલુજી.	૧	„ વીઠલદાસ ખોડાભાઈ ક્ષિત્રી. ૧
શેઠ જીશંખ પીરભાઈ કરીમ.	૧	„ નથુ દામોદર જીવરાજ. ૧
ખોજા હીરજીભાઈ અલારખીયા.	૧	„ જમનાદાસ હરગોવીંદદાસ ૧
મુનશી નુરમહમદ પીરમહમદ.	૧	„ રાવજી સાંકળચંદ. ૧
શેઠ મહમદઅલી પસનઅલી.	૧	„ મુરારજી નેણુસી દલાલ. ૧
હકીમ તૈયબઅલી અલાયજી.	૧	„ હરનારાયણ માણેકરામ ૧
ખોજા મહમદ બાફ મુખી.	૧	„ કાનજી કલ્યાણજી સરાફ. ૧
શેઠ ઇસમાલ હાજી ઇસરાફ હાજી. ૧		„ પ્રેમજી ત્રીકમદાસ. ૧
મેમજી ગની હાજી હકીમ આ- ટવાવાલા.	૧	„ વીઠલદાસ મોનજી. ૧
શેઠ હાજી કરમાલી હાજી બોધા.	૧	„ વેણીરામ આશાનંદ મુ. ૧
ખોજા કાસમભાઈ મામદ મીઠા.	૧	„ કેવળરામ લાલચંદ. ૧
રા. રા. કાનજી મનશી.	૧	„ મણીશંકર હરીશંકર. ૧
„ મોહનલાલ કહાનદાસ.	૧	„ ખીમજી લક્ષ્મીદાસ. ૧
„ દેવાત સાદુજી સોની.	૧	„ ગીરધરદાસ જેઠાભાઈ. ૧
„ ઇગનલાલ હરીભાઈ.	૧	„ ગોકલદાસ દાસ. ૧
„ જેકીશનદાસ જેઠાભાઈ.	૧	„ ગોરધનદાસ અત્રભુજ. ૧
„ લક્ષ્મીદાસ પુરુષોત્તમ.	૧	„ ભીમસી માણેક. ૧
„ નરસીદાસ ખીમચંદ.	૧	„ માણેકલાલ ઘેલાભાઈ. ૧
„ હીરજી ઘેલાભાઈ.	૧	„ નરસી વિં હરજી. ૧
„ મદુભાઈ કેશવભાઈ.	૧	„ ત્રીકમદાસ માધવજી. ૧
„ કાળીદાસ વીરચંદ.	૧	„ હરગોવીંદદાસ કુબેરદાસ. ૧
„ મોરારજી ગોકલદાસ.	૧	„ આશર પુરુષોત્તમ. ૧
„ હરીલાલ પ્રાણશંકર મેતા. ૧		„ શીવજી કાનજી. ૧
„ માણેકલાલ ધનશ્યામ- દાસ ઝવેરી.	૧	„ હેમરાજ શામજી. ૧
„ પુરુષોત્તમ મયાશંકર.	૧	„ મુંદરજી અરજીન. ૧
„ દેવજી વીશરામ.	૧	„ શોભાગચંદ દોલતચંદ. ૧
		„ નંદરામ કાનજી જોશી. ૧
		„ જીવન ધોડુંજી. ૧
		„ રવજી દેવરાજ. ૧
		„ રામદાસ ભાણુજી. ૧

રા. રા. પ્રાણજીવન રૂપશંકર મેતા. ૧	રા. રા. નરોત્તમદાસ માણેકલાલ. ૧
„ સુંદરદાસ ધરમશી. ૧	„ પ્રેમજી લીલાધર. ૧
„ ખટાઉ તુલસીદાસ. ૧	„ મનમોહનદાસ કાશીદાસ. ૧
„ પરમાનંદ નાનજી. ૧	„ માણેકલાલ આત્મારામ. ૧
„ સારંગ મુળજી. ૧	„ ત્રીભોવનદાસ વેણીદાસ. ૧
„ જીણાભાઈ વીઠ્ઠલદાસ. ૧	„ ખીમજી લક્ષ્મીદાસ. ૧
„ માધવજી ગોવીંદજી. ૧	મેઢરડા.
„ સારાભાઈ મગનભાઈ	ગોરજી જીવરાજ મેઘજી. ૧
કરમચંદ. ૧	પંજા દેવશંકર રણછોડજી મહેતા. ૧
„ વનમાળીદાસ અમરજી. ૧	મેહેલોલ.
„ છોટાલાલ નરોત્તમ. ૧	રા. રા. હરજીવન કુબેર. ૧
„ રાજકીસન મયાશંકર શુક્લ. ૧	મોડાસર.
„ વસનજી મોતજી. ૧	રા. રા. બાળાશંકર પુરપોત્તમ વ્યાસ. ૧
„ આત્મારામ મુલચંદ મહેતા. ૧	મોડાસા.
„ જીવજીદાસ લધાણી. ૧	આચાર્ય બાપુ લીલાધર. ૧
„ દામોદરદાસ જીવરાજ. ૧	ભટ્ટ જગન્નાથ કૃષ્ણરામ. ૧
„ ગોકલદાસ ઈંદરજી સાડીવાળા. ૧	રા. રા. લલ્લુભાઈ બળદેવજી. ૧
„ ધનજી હરજીવન દવે. ૧	મોરથાણુ.
„ ગોવિંદરામ દારકાદાસ. ૧	રા. રા. મકનજી દુર્લભભાઈ. ૧
„ ગોવરધન નગીનદાસ. ૧	મોરબી.
„ કાળીદાસ ભગવાનદાસ. ૧	રા. રા. કીરચંદ દામોદર. ૧
„ કાળીદાસ વીરજી ભટ્ટ. ૧	„ વૈકુંઠ મયારામ વૈદ્ય. ૧
„ લક્ષ્મીદાસ મોરારજી. ૧	મોરવા.
„ વીઠ્ઠલદાસ ગોખરદાસ. ૧	રા. રા. કેવળરામ રાયજી. ૧
„ રાજરામ નરભેરામ. ૧	મોરીસ.
„ મગનલાલ લાલચંદ દેવંદે. ૧	અબદુલ લતીફ હુસેન. ૧
„ રતીરામ દુર્ગારામ દવે. ૧	રંચુન.
„ મુળજી પુરપોત્તમ. ૧	રા. રા. મગનલાલ વૃજલાલ. ૧
„ પરશોત્તમ નગીનદાસ ચોકસી. ૧	રાજકોટ.
„ જ્ઞેષ્ઠ અખૈ. ૧	રા. રા. પોપટ પરસોત્તમ કાગદી. ૧૦
„ દારકાદાસ ત્રીભોવનદાસ. ૧	મે. કુમારશ્રી હમીરસિંહજી. ૧
„ દાકોરદાસ નરસીંદાસ મેતા. ૧	રા. બા. ગોપાલજી સુરભાઈ દેશાઈ. ૧
„ માણેકલાલ કીરપારામ મા. ૧	રા. રા. હરજીવન વલ્લભજી. ૨

રા. રા. બ્રહ્મચારી વાસુદેવ ચૈતન. ૧

„ કાનજી પ્રભુરામ. ૧

કાશીવાવાડ જનરલ લાંગલાઈએરી. ૧

રા. રા. કાશીદાસ પીતાંબર વ્યાસ. ૧

„ જાદવજી વહાલજી વકીલ. ૧

„ નવલરામ અવલરામ. ૧

વિ. લક્ષ્મીચંદ હેમચંદ જાડા. ૧

રા. રા. નરભેશંકર હરીશંકર,

રાજસ્થાની કોઠના મેખ્ખર. ૧

રા. રા. બહેચરલાલ કાશીરામ. ૧

„ ચંદુલાલ મયુરાદાસ. ૧

„ વિજયશંકર મણીશંકર

કીકાણી-મજમુદાર. ૧

રાણપોર.

રા. રા. નારણજી વિ. શીવશંકર. ૧

રાંદેર.

રા. રા. કાશીદાસ ફકીરભાઈ. ૧

રાંધનપુર.

રા. રા. આબરભાઈ ભુલાભાઈ. ૧

„ મણીલાલ ગીરધરલાલ. ૧

„ ભુધરભાઈ સ્યામજી. ૧

„ મંછારામ આશારામ ભટ. ૧

રાયગઢ.

રા. રા. દલસુખરાય ભગવાનલાલ ૧

„ મગનલાલ રણછોડદાસ. ૧

લાખણડા.

રાઓલશ્રી મોતીભાઈ અખેરાજી. ૧

લાડી.

વૈદ્ય જાદવજી ભુધરજી ઉપાધ્યાય. ૧

લાલીયાદ.

રા. રા. ત્રીભોવન વિ. શિવશંકર. ૧

લીંબડા.

રા. રા. લાલજી જમજીવન દવે. ૧

લીંબડી.

મે. કુમારશ્રી ઉમેદશંકર કુતે-

હશંકર. ૧

રા. રા. કશ્ણાશંકર વિ. ગણેશજી

રાવળ, વૈદ્ય અમર દૈવજી. ૧

વડનગર.

રા. રા. નાનચંદ પરભુદાસ. ૧

વડોદરા.

રા. રા. ત્રંબકરાય વૃજરાય

સુખા સાહેબ. ૧

ડા. બટુકરામ શોભારામ. L. M. ૧

„ ધનબાઈ. ૧

રા. રા. આળાશંકર હરીશંકર વૈદ્ય. ૧

„ તાપીશંકર લલ્લુભાઈ. ૧

„ વનસ્યામ હરીકૃષ્ણ. ૧

„ મણીલાલ રણછોડલાલ. ૧

„ પંડીત નારાયણરાવ ભારકર,

એન્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર. ૧

„ લક્ષ્મીશંકર પુરષોત્તમ ત્રવાડી ૧

„ ત્રીકમલાલ માધવલાલ. ૧

„ હરીશંકર પ્રભાશંકર. ૧

„ સુરચંદ હરીચંદ. ૧

„ જોશી વિજ્ઞા બાજી. ૧

„ હરીકૃષ્ણદાસ જે પારખ. ૧

„ ગીરધરભાઈ હરજીભાઈ. ૧

„ મણીલાલ લલ્લુભાઈ વૈદ્ય. ૧

ડા. નાથલાલ ગીરધરલાલ. ૧

રા. રા. હીમતલાલ લલ્લુભાઈ. ૧

વકીલ ઉમીયાશંકર તુળજરામ. ૧

રા. રા. બાલાભાઈ ગોવીંદલાલ. ૧

„ મગનલાલ ચુનીલાલ વૈદ્ય. ૧

„ પરષોત્તમ બાપુલાલ. ૧

વહવાણ.

- રાણાશ્રી કસલસિંહજી લલુભા, ૧
 ગુંદીઆલા દરબાર. ૧
 રા. રા. સાકરલાલ મોનજી વ્યાસ ૧
 „ માધવરામ લક્ષ્મણ. ૧
 મુનશી ઉમર દરાજખાન મા- ૧
 હમુદખાન. ૧

વરલ.

- રાઓલશ્રી હરીસિંહજી રૂપસિંહજી, ૧
 વરલ દરબાર. ૧

વલસાડ.

- રા. રા. જીવણજી ગુલાબભાઈ ૧
 દેશાઈ વકીલ. ૧
 „ ગુલાબભાઈ નાગરજી દેશાઈ ૧

વહોરા.

- રા. રા. લલુ જોરાભાઈ. ૧

વલા.

- મે. વખ્તાસિંહજી મેઘરાજજી. ૧

વણોદ.

- રા. રા. ત્રીભોવન ગીરજાશંકર. ૧
 કામદાર. ૧

- પરમહંસ જ્ઞાનનારાયણજી ઉદે- ૧
 પ્રકાશજી. ૧

- ધાંચી બાદર એમચંદ. ૧

વાંકાનેર.

- રા. રા. દારકાદાસ નંદલાલ. ૧

- „ કેશવલાલ જીવરામ. ૧

વાંઠાવઢર.

- રા. રા. અભેચંદ ડાહ્યાભાઈ. ૧

વાણુકડ.

- મેતા કલ્યાણરાય જુહા ધોલકીયા. ૧

વાવડી.

- રા. રા. મનસુખરામ શીવલાલ. ૧

વાસણા.

- રા. રા. ભુપતરાય હ. દાતાર. ૧

વાસંદા.

- રા. રા. ગણુપતરામ માધવરામ. ૧

- „ વામનરાવ શીવરામ કરનીક. ૧

વીરમગામ.

- ડા. પોપટલાલ લલુભાઈ. ૧

- મિ. અસમાલ અમરામ. ૧

- વૈદ્ય ગોવિંદરામ ભાઈશંકર. ૧

વીશનગર.

- ડા. ગણેશ જનાર્દન કેળકર. ૧

- વકીલ પાનાચંદ મોતીલાલ. ૧

- માસ્તર જગનલાલ ત્રીકમલાલ. ૧

- મોદી ગોકલદાસ વીઠલદાસ. ૧

વેંગણી.

- રા. રા. કરશનદાસ દુર્લભદાસ. ૧

વેરાવળ.

- રા. રા. ભગવાનલાલ અમરજી. ૧

- „ પ્રેમજી જ્યેંદ. ૧

વેરીઆવ.

- ડા. એકલજી જમમેદજી વાડીયા. ૧

વેસુ.

- રા. રા. દોરાજીજી ઉકડજી મે. ૧

વંડા.

- રા. રા. નથુ ભગવાન ધોળકીયા. ૧

સણસોળી.

- રા. રા. ચોખા હરીશંકર. ૧

સતલાસણ.

- રા. રા. સખારામ રામચંદ. ૧

„ રણછોડલાલ રાયજી. ૧	મીસોદરા.
સનાળા,	રા. રા. જોરાભાઈ મસોત, પટેલ. ૧
રા. રા. મોતીલાલ છોટાલાલ. ૧	મુકલતીર્થ.
સરધાર,	રા. રા. ઝવેરલાલ દામોદર જોશી. ૧
સરધાર નેટીવ લાઇબ્રેરીના સે. ૧	મુત્રેલ.
સરપદડ,	રા. રા. પ્રેમશંકર હરગોવિંદ. ૧
લાકડ રથુ વિ. વેરાભાઈ. ૧	મુરત.
સરસપુર.	શાહ તિલચંદ તારાચંદ વૈદ્ય. ૨
મહેતા અંબાશંકર નરભેરામ. ૧	ક્રીમ કેમ્પશર દોરાજીજી. ૧૧
સરોડા,	રાહરા. મદનરાય મુગુટરાયજી.
રા. રા. ડાહ્યાભાઈ ઉમેદચંદ. ૧	„ રતીલાલ પ્રાણુલાલ મેતા. ૧
સલાયાખંદર.	ડા. તુળશીરામ ઇચ્છારામ. ૧
વૈદ્ય હરીલાલ દયારામ જાની. ૧	„ જામાસજી જીવાજી. ૧
સાણંદ.	શેઠ પાલનજી બેળનજી કોટવાલ. ૧
રા. રા. પીતાંબર ગોવિંદરામ. ૧	વૈદ્ય મગનલાલ લાલચંદ. ૧
સાતેમ.	ડા. દીનશાહજી જીવાજી એદલ
પટેલ બુલાભાઈ ગોંસાઈ. ૧	બેહરામ. ૧
સાદરા.	રા. રા. ગીરધરલાલ નારણદાસ. ૧
રા. રા. કેશવલાલ ગીરધરભાઈ. ૧	વકીલ મોટાભાઈ મોતીલાલ દે. ૧
„ ખેમચંદ ગોવીંદજી. ૧	રા. રા. અનુપરાય બાળમુકુંદ. ૧
સાવલી.	„ જોષ્ટારામ જોષ્ટકર. ૧
રા. રા. પ્રેમાનંદ ઘોડીદાસ પટેલ. ૫	„ ડાહ્યાભાઈ પ્રાણુજીવન-
સાંઢાલાલ.	દાસ બારડોલીઆ. ૧
મે. જલાલભાઈ કરીમભાઈ. ૧	વકીલ વલ્લભરામ આત્મારામ. ૧
સાંતલપુર.	ડા. નગીનદાસ રતુભાઈ. ૧
રા. રા. મોતીલાલ મુગુટરાય. ૧	દેશાઈ ભીમભાઈ મોહનભાઈ. ૧
„ રામચંદ બાણુજી ફેજા. ૧	રા. રા. જગનલાલ મોતીરામ. ૧
„ પ્રેમચંદ માણેકચંદ મા. ૧	„ મોતીરામ અંબારામ. ૧
સીથા,	ડા. કેશવરામ વિજયુરામ. ૧
રા. રા. પાંડુ વાસુદેવ. ૧	સુંવાળી.
	ડા. નથુભાઈ દેવશંકર. ૧

સોડભાર.	હળદરવાસ.
રા. રા. કરસનજી ડોસાભાઈ. ૧	રા. રા. જીવજીભાઈ દેશાઈભાઈ. ૧
સોનગઢ.	,, નરભેરામ રૂઘનાથજી. ૧
રા. રા. માહાશંકર દયારામ. ૧	હળવદ.
,, કેશવલાલ ઇચ્છારવંદ. ૧	રા. રા. હરજીવન બહેચર વૈદ્ય. ૧
સોમતેર.	,, પ્રભાશંકર રતનજી. ઉપાધ્યા. ૧
રા. રા. કાળીદાસ ઇચ્છારવંદ. ૧	હાંસોટ.
સંજેલી.	રા. રા. ગોરધન ગણપતરામ. ૧
મે. કુમાર શ્રી રણજીતસિંહજી. ૧	,, ગોવિંદરામ નયુરામ. ૧
	,, ઇચ્છારામ ચીમનલાલ. ૧
	,, મોતીલાલ ખોડીદાસ. ૧

❧ પાછળથી થએલા ગ્રાહકોનાં નામ મોડાં આવવાને લીધે દાખલ થઈ શક્યાં નથી તે સાહેબોએ માફ કરવું.

वैद्यकना विश्वविख्यात ग्रंथो.

ભાવપ્રકાશ-પૂર્વખંડ.

આ અમુલ્ય સર્વોપરી વૈદ્યક ગ્રંથનું મૂળ શ્લોકસહિત શુદ્ધ ગુર્જર ભાષાંતર, નકસીદાર મુંદર કપડાના રંગબેરંગી પુઠાથી સોનેરી અક્ષરોસહિત ડીમાઈ અષ્ટપત્રી લગભગ ૧૧૦૦) પૃષ્ઠના મુંદર પુસ્તકના આકારમાં છપાઈ બંધાઈ તૈયાર થયું છે. આ ગ્રંથમાં છ પ્રકરણો છે, જેમાં નીચે લખેલી ઉપયોગી અને દરેક મનુષ્યે અવશ્ય જાણવા લાયક (૧૪૨૭) બાબતો સમાયલી છે.

પ્રકરણ ૧ જી-સૃષ્ટિ પ્રકરણ. પ્રકરણ ૨ જી-ગર્ભ પ્રકરણ. પ્રકરણ ૩ જી-બાલ પ્રકરણ. પ્રકરણ ૪ જી-દેશેા વિષે, દિનચર્યા, રાત્રિચર્યા, ઋતુચર્યા. પ્રકરણ ૫ જી-મિશ્રવર્ગ, હરીતક્યાદિવર્ગ, ઠંડૂરાદિવર્ગ, ગદ્ગદ્યાદિવર્ગ, પૂરુષવર્ગ, પટાદિવર્ગ, આત્રાદિવર્ગ, ધાતુપદ્ધાતુ-રસોપરસ-વિષોપવિષ વર્ગ, ધાન્ય વર્ગ, સાક વર્ગ, માંસ વર્ગ, કૃતાત્ર વર્ગ, વારી (પાણી) વર્ગ, દુગ્ધ (દૂધ) વર્ગ, દદ્ધો (દહી) વર્ગ, તક (છાસ) વર્ગ, નવનીત (માંખણ) વર્ગ, ધૂત (ધી) વર્ગ, મૂત્ર વર્ગ, તૈલ વર્ગ, સન્ધાન વર્ગ, મધુ (મધ) વર્ગ, દીક્ષુ (સેરડી) વર્ગ, અનેકાર્ય નાશ વર્ગ, માન પરિભાષા, લેપજ્વનાં વિધાનાનિ, ધાતુનાં શોધન મારણુ વિધિ, ધાત્વાદિ મારણો પચુક્તાન પુટ પ્રકારનાહ. ઉપધાતુનાં મારણુ પ્રકારનાહ, રસરસ્યે શોધન વિધિ, ઉપરસાનાં શોધન વિધિ, રક્તનાં શોધન મારણુ વિધિ, વિષાનાં શોધન મારણુ વિધિ, સ્નેહપાક વિધિ, વમન વિધિ, વિરેચન વિધિ, સ્નેહબસ્તિ વિધિ, ઉત્તરબસ્તિ વિધિ, ફલવર્ત્તિ વિધિ, નસ્ય ગ્રહણુ વિધિ, દૂમપાન વિધિ, ગણ્ડુશાકબલપ્રસારણુ વિધિ, સ્વેદ વિધિ, મૂર્ધ તૈલ વિધિ, ક્ષ્ણુ વિધિ, લેપ વિધિ, શોણિત સ્નાવણુ વિધિ, નેત્ર પ્રસાદન કર્મણી, સેક વિધિ, આશ્વથોતન વિધિ, પિણ્ડી વિધિ, ખિડાલક વિધિ, તર્પણુ વિધિ, પુટપાક વિધિ, અંજન વિધિ, લેપજ્વ-ભક્ષણુ સમય. પ્રકરણ ૬ કું-ચિકિત્સા પ્રકરણ.

એપ્રમાણે આવા મોટા કદના ગ્રંથની સમાપ્તિની સાથે વૈદ્ય વિદ્યાની જાણવા જેવી સઘળી બાબતો સમાપ્ત થાયછે.

૨

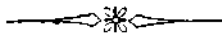
આપણી ગુર્જર ભાષામાં આવા ઉપયોગી વૈદ્યક ગ્રંથની પૂરી ખોટ હતી જે આ ગ્રંથથી ઘણું દરજ્જે પુરી પડશે. આ ગ્રંથનાં વિશેષ વખાણુ ન કરતાં એટલુંજ કહિયે છિયે કે દેશી વૈદ્યાના ચરક સુશ્રુત વિગેરે ઉત્તમ ગ્રંથો પણ આ ભાવપ્રકાશ ગ્રંથ વાંચનારને ધડીભર વિસારે પડશે.

કિંમત-ગીલ્ટવાળા પુઠાંની રૂ. ૭) પોષ્ટેજ ૦=

મુંબઈ-રામવાડી પાસે દાદી-
શેઠ અગ્યારી લેન મલ્હારાવ
અક્રીટ નં ૮.

જયરામ રધુનાથ,
મેનેજર. “ભાવપ્રકાશ ભાષાંતર.”

ભાવપ્રકાશ-મધ્ય તથા ઉત્તરખંડ.

મહાત્માશ્રી ભાવમિશ્ર વિરચિત ભાવપ્રકાશ ગ્રંથના આ મધ્યખંડ તથા ઉત્તરખંડમાં તમામ રોગોનું તેના નિદાન, સંપ્રાપ્તિ અને ચિકિત્સાસહિત વિસ્તારથી વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે અને તે ચાર ભાગમાં વહેંચાયેલો છે.

ભાગ ૧ ભાગમાં—જુદી જુદી પ્રકારના જ્વરો, તે ઉત્પન્ન થવાનાં કારણો, તેને ઓળખવાની રીત, તેપર જુદા જુદા પ્રાચીન ગ્રંથકારોના અભિપ્રાય અને તેનાપર અસરકારક અનુભવી ઔષધોનું વિસ્તારપૂર્વક વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે.

ભાગ ૨ ભાગમાં—અરશ, જઠરાગ્નિસંબંધી વિકારો, કૃમિરોગ, પાંડુ-રોગ, કમળો, હલીમક, રક્તપિત્ત, અમ્લપિત્ત, શ્લેષ્મપિત્ત, ક્ષયરોગ, ઉદ્ધ-રસ, હેડકી, શ્વાસ, સ્વરભેદ, અરોચક, ઉલટી, તરશ, મૂઝા, મદાલ્ય, દાહ, ઉન્માદ, અપસ્માર, વાતવ્યાધિ, ઉરસ્તંભ, આમવાત, પિત્તવ્યાધિ, શ્લેષ્મવ્યાધિ, વાતરક્ત, વગેરે રોગોની તેના નિદાનપૂર્વક ચિકિત્સા આપવામાં આવી છે.

ભાગ ૩ ભાગમાં—શૂળ, ઉદ્દાવર્ત, આનાહ, શુલ્મ, પ્લીહ, યકૃત, ત્વદ્રોગ, મૂત્રકૃમ્હ, મૂત્રાધાત, અરમરી, પ્રમેહ, મેદવૃદ્ધિ, કાશ્ય, ઉદરરોગ, સોથ, વધરાવળ, બદ, બલગંડ, ગંડમાળા, ગ્રંથી, અર્બુદ, શ્લીષ્ઠ, વિદ્રધિ, પ્રભુ, અગ્નિદગ્ધ, ભક્ત, વગેરે રોગોની તેના નિદાનપૂર્વક ચિકિત્સા આપવામાં આવી છે.

ભાગ ૪ થાગમાં—નાડીપ્રભુ, ભગંદર, ઉપદંશ, લીંગના અરશ, શૂક-દોષ, કોઠ, શિતપિત્ત, ઉદ્દ, કોઠ, ઉત્કોઠ, વિસ્થ, સ્નાયુ, વિરફેટ, કીરં-ગરોગ, મસૂરિકા, શીતલા, ક્ષુદ્રરોગ, શિરોરોગ, નેત્રરોગ, કર્ણરોગ, નાસિકા-રોગ, મુખરોગ, ઝેર, પ્રદર, સોમરોગ, સ્ત્રીરોગ, બાળરોગ આદિ રોગોની તેના નિદાન સહિત ચિકિત્સા આપવામાં આવી છે.

જો આ ગ્રંથ કેવો તથા કેટલો ઉપયોગી છે તથા તેની ચો-અતાવિષે અમારી તરફથી વધારે જણાવવું દુરસ્ત નથી તોપણ એટલું જણાવિયે છિયે કે આ ગ્રંથ જગપ્રસિદ્ધ અને તેમાં લખેલાં ઔષધો સમયપરત્વે સમજીને ચોજવામાં આવ્યાથી મૃત્યુની

૪

હદસુધી પહોંચેલા રોગને પણ પાછો હટાવી શકાય છે. વળી બધા વૈદ્યકના ગ્રંથમાં આ પહેલો દરજ્જો ધરાવે છે અને માત્ર આ ગ્રંથ એકલો જ ખરીદ કરવાથી વૈદ્યકના તમામ ગ્રંથોની ગરજ સરી શકે એવો વૈદ્યકના ભંડારરૂપ છે.

આ ગ્રંથ હંચી કીસમના સોનેરી ગીલટના પુઠાંથી રોયલ અષ્ટપત્રી લગભગ ૧૦૦૦) પૃષ્ઠના પુસ્તકના આકારમાં તૈયાર થયું છે.

કિંમત રૂ. ૮૫ પોષ્ટેજ રૂ. ૦૫.

સુખર્ષી,—રામવાડી નજીક,
મહાદેવ લેન-ધર નં. ૮.

}

જયરામ રઘુનાથ,

પ્રમુખ-વૈ. સ્થા. પ્ર. સભા.

આ લાવપ્રકાશ લાખાંતરના (સંપૂર્ણ) ત્રણે
ખંડો સામટા ખરીદનાર પાસેથી ફક્ત
રૂ. ૧૨) અંકે ખાર લેવામાં આવશે.

મહર્ષિ આત્રેયમુનિ પ્રણિત,

હારીત સંહિતા.

વૈદકના અસંખ્ય ઉપયોગી વિષયોથી

ભરપૂર સંપૂર્ણ ગ્રંથ.

કિંમત-ગીટવાળા પુઠાંની રૂપિયા ૩) પોષ્ટેજ જુદું.

“હારીત સંહિતા” આ નામના અપૂર્વ વૈદક ગ્રંથનું શુદ્ધ સરલ ગુજરાતી પ્રૌઢ ભાષાંતર મૂળ શ્લોક સહિત અમારા તરફથી છપાઈ બહાર પડ્યું છે. આ ગ્રંથ વૈદકના પ્રાચીન ચરક સુશ્રુત જેવા વિશ્વ-વિખ્યાત ગ્રંથોને પણ ભૂલાવામાં નાખે તેવો છે, દેશી વૈદશાસ્ત્રના રહસ્યની સંપૂર્ણ સમજુતી આપવામાં આ ગ્રંથની બરાબરી કરી શકે એવો બીજો ગ્રંથ ભાગ્યેજ મળશે. આ ગ્રંથની અંદર વૈદકના એવા તો રસ ભરેલા વિષયો આવેલા છે કે વિદ્વાન વૈદો આ ગ્રંથને પોતાના પ્રાણ સમાન ગણી અલગ કરતા નથી. આ ગ્રંથનાં જોડલાં વખાણુ-રીયે તેટલાં થોડાં છે; માટે તેમ નહીં કરતાં તેમાં જે ઉત્તમ વિષયો આવેલ છે તેની અનુક્રમશિલ્પ આપવામાં આવે તો લોકોને તેના ઉપ-યોગીપણાની ખાતરી થયા વિના રહે નહિ; પણ બધી અનુક્રમશિલ્પ આપવાથી બહુ વધી જાય માટે તેમ નહીં કરતાં તેમાંના જુદા જુદા અધ્યાયમાંથી મુખ્ય વિષયો માત્ર નમુના દાખલ સાથેના પેજમાં બતાવવામાં આવ્યા છે, જે ઉપરથી એ ગ્રંથની ખરી ખુશી જણાયા વિના રહેશે નહીં.

કોઈના મનમાં આ ગ્રંથવિષે કદાચ ચરક સુશ્રુતના જોડલાં માન ન હોય !! તેને માટે એટલાં જોલવાં બસ થશે કે જેવી રીતે મહાત્મા આત્રેય (પુનર્વસુ) મુનિએ પોતાના શિષ્ય અગ્નિવેશ મુનિને કહેલા આયુર્વેદનો ગ્રંથ ચરકસંહિતા એ નામથી ઓળખાય છે તેવીજ રીતે એજ આત્રેય મુનિએ પોતાના શિષ્ય હારિત મુનિને કહેલા આયુર્વેદનો આ ગ્રંથ હારીતસંહિતા અથવા આત્રેયસંહિતા એ નામથી ઓળખાય છે.

૬

પ્રિયમિત્રો ! જો તમારે સાંગોપાંગ આયુર્વેદનો અનુભવ કરવાની ઇચ્છા હોય, વૈદ્ય શાસ્ત્ર સંબંધી સઘળી ખારીઝીઓને તેઓનાં મૂળતત્ત્વો સહિત હાથ કરી લેવાની ચાહત હોય, ધર્મ અર્થ કામ તથા મોક્ષ એ ચારે પુરુષાર્થોનાં સાધનભૂત શરીરને સાચવવાની મરજી હોય અને ટુંકી મુદતની અંદર સારા વૈદ્યોના વર્ગમાં માન પામવાની ઉત્કંઠા હોય તો વાંચો આ હારિતસંહિતા !!

આ પુસ્તક કેટલું લોકોપયોગી અને દરેક માણસને હૃદયગી પર્યંત એક હુશીઆર. વૈદ્યની ગરજ સારનાઈ થઈ પડશે. એ વાતની વધારે ખાતરી સદરહુ પુસ્તકજ આપશે.

ઉંચી કીસમનાં સોનેરી ગીલ્દના પુઠાસહિત આ ગ્રંથ કદ ચૌંચલ બાર પેજ લગભગ (૯૦૦ પૃષ્ઠ) નું થયું છે છતાં તેની કિંમત રૂ. ૩.૦૦ ત્રણ લેવા ઠરાવ કર્યો છે.

“હારિત સંહિતા” માં આવેલા અસંખ્ય વિષયોમાંથી માત્ર થોડા વિષયોનો નમુનો.

- ૧ વેદ કેવો જોઈએ તથા વેદક્રાન્ત ભણતાર ને ભણાવનારની પરીક્ષા.
- ૨ બધાં ઔષધો ઓળખવાનો વિધિ તથા તેના ઉપયોગમાં કેટલી બાબતોની વિચાર કરવાની જરૂર છે.
- ૩ ઋતુચર્યા, દિનચર્યા, રક્તીચર્યા, નિરોગી રહેવાના નિયમો, ઋતુનાં લક્ષણ તથા પ્રત્યેક ઋતુઓમાં લેવાના જીદા જીદા ઉપચારો.
- ૪ વાત, પિત્ત, કફ તથા સન્નિપાત જ્વરની સંપૂર્ણ સમજણ.
- ૫ જીદી જીદી જાતની ઔષધી તરીકે વપરાતી અસંખ્ય વનસ્પતિના ગુણદોષ.
- ૬ જીદી જીદી જાતનાં રથજ તથા જળચર પ્રાણીના માંસના ગુણદોષ.
- ૭ જીદી જીદી જાતનાં પ્રાણીઓનાં દૂધ, દહીં, છાસ, માખણ, ઘી, મૂત્ર, વગેરેના ગુણદોષ.
- ૮ છ રસ તથા તેનો ઉપયોગ.
- ૯ સઘળી જાતનાં ધાન્ય, ફળ, શાક વિગેરેના ગુણદોષ.
- ૧૦ વાવ, કુવા, તળાવ તથા વરસાદ વિગેરેના પ્રાણીના ગુણદોષ.
- ૧૧ જીદી જીદી જાતના ખોરાક, અવલેહ, સરખત, મુરખા, વિગેરે બનાવવાની રીત તથા તેના ગુણદોષ.

૭

- ૧૨ શુભ તથા અશુભ સ્વપ્નનું વિવેચન, દૂત, પરિક્ષા, શુકન, ભૂતવિદ્યા, તથા મંત્રોપચાર.
- ૧૩ તમામ રોગોનું નિદાન તથા ચિકિત્સા (ઔષધોપચાર.)
- ૧૪ રોગોના ભેદો તથા પરિક્ષા.
- ૧૫ હાય, પત્ત, પેટ, મોઢું, આંખ, કાન, નાક વિગેરે શરીરના દરેક ભાગમાં દરેક રોગનાં કારણો તથા તે ઉપર અપાતાં ઔષધો.
- ૧૬ શારીર એટલે શરીરની બનાવટસંબંધી અવશ્ય જાણવાજોગ બાબતો.
- ૧૭ નસ્ય, અંગન, સ્નેહન, સ્વેદન, તથન, વિરેચન, વિગેરે કરવાની રીત.
- ૧૮ ક્યા ક્યા રોગમાં ખસ્તીની જરૂર છે તથા તે કેમ આપવી.
- ૧૯ ધાતુઓની લક્ષ્મ બતાવવાની રીત તથા તેના ઉપયોગનો વિધિ.
- ૨૦ પ્રજની ઉત્પત્તિમાં કેટલું પુરુષનું વીર્ય તથા સ્ત્રીનું રજ સમર્થ છે તથા તેને સુધારવાના ઉપાયો.
- ૨૧ પુત્ર, પુત્રી, તથા બેડલાં ઉત્પન્ન થવાનું તથા જુદી જુદી રીતના બાળકો જન્મવાનું કારણ.
- ૨૨ વાંઝણી સ્ત્રીને આપવાનાં ઔષધો, તથા ગર્ભને રિથર રાખવાના ઉપાય.
- ૨૩ ગર્ભણી સ્ત્રીને પીડા થયા વગર જલદી પ્રસવ થાય તેવા ઉપાય અને સુવાવડ કરવાની રીત.
- ૨૪ છોડના ઉપાય, મુએલા ગર્ભનું લક્ષણ, ગર્ભ રહેવાની રીત.
- ૨૫ સ્ત્રીનાં યોનીમાં ઉપજતા વીરો રોગો, તેનું નિદાન, તેનાં ચિન્હો તથા તેની ચિકિત્સા.
- ૨૬ ખરાબ ધાવણની પરીક્ષા તથા તેને સાફ કરી વધારવાની રીત.
- ૨૭ બાળકને તથા સુવાવડી સ્ત્રીને ઉત્પન્ન થતા રોગો તથા તેના તાત્કાલીક ઉપાયો. •
- ૨૮ સ્થાવર અને જંગમ વિષની ઉત્પત્તિ, તેની અસર, સાધ્યાસાધ્ય વિચાર વિગેરે વિષને લગતી બધી બાબતો.
- ૨૯ લાંબા તથા ટુંકા આયુષ્યવાળાનું લક્ષણ.
- ૩૦ પરસેવો લાવવા, પીચકારી મારવા, લોહી કાઢવા તથા જળો સુકાવવાની રીત.
- ૩૧ અગ્નીથી બળેલા શરીરના ભાગોના ઉપાયો.
- ૩૨ વાજકરણ તથા પારદના પ્રયોગો.
- વિગેરે વિગેરે આ ગ્રંથમાં વૈદ્યવિદ્યાની તમામ જાણવા જેવી અસંખ્ય બાબતો સમાયલી છે. જેનું અહીં વિવેચન કરતાં એક ગ્રંથ થાય. છેવટ એટલુંજ કહેવાનું કે આવા ઉપયોગી ગ્રંથનું જેમને આહુક થતું હોય તેમણે આજસ ન રાખતાં નિચે સહી કરનારને જલદીથી લખી તાકીદે મંગાવી લેવા.

જયરામ રઘુનાથ,

પ્રમુખ વૈં સાં પ્રં સભા.

શ્રી માધવનિદાન.

સુધારા વધારા સાથે ત્રીજી આવૃત્તિ છપાય છે.
તેના સસ્તાપણા માટેજ નહીં, પણ તેના ઉપયોગીપણા
માટે સઘળી નફલો ઝટપટ ખર્ચી ગઈ છે.
ઘણી જલદી બહાર પડશે.

કિંમત અગાઉથી થનારા ગ્રહાકોને રૂ. ૩. ૧૫
પોષ્ટેજ ૦)ના આના.

પ્રજાપ્રિય પુસ્તકને જાહેર લખનારાઓ તરફથી મળેલાં
પુષ્કળ સર્ટીફિકેટોમાંથી નિચેના જુજ અભિપ્રાય
વાંચો એટલે માલમ પડશે કે તેની
યોગ્યતા કેટલી છે.

૧. માધવનિદાન મૂળ શ્લોક સહિત શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાંતર કરનાર
જેરામ રઘુનાથ, દામી આજ પેલું પૃષ્ઠ ૪૨૮. આ નિદાન ગ્રંથ માધવા-
ચાર્ય નામના પ્રાચિન આર્ય વિદ્વાને રચેલો છે. એમાં ઘણું કરીને દરેક
રોગ થવાનાં કારણ, રોગનાં લક્ષણ, સાધ્યાસાધ્ય વિચાર વગેરે વૈદ્યોએ
અને ગૃહસ્થોએ પ્રથમ અને અવશ્ય જાણવાએ જરૂરીકરતું જુલાસાથી વર્ણન
કરેલું છે. રોગ થવાનાં કારણ બરાબર સમજ્યા સિવાય અને યથેલા રો-
ગની સ્થિતિ અવસ્થા યોગ્ય રીતે પારખ્યા સિવાય દવા કરવાથી કાર્ય સિદ્ધિ
લાગ્યેજ થવાની. દરેક સખસે પ્રથમ નિદાન ભાગ અવશ્ય જાણવો જોઈએ.
અને તે જાણવાસાર તેમને આ પુસ્તક ધણું ઉપયોગી થાય તેવું છે.
એમાં મૂળ સંસ્કૃત તથા તેની ગૂજરાતી દીકા સમજાય તેવી રીતે આપેલી છે.
ઔષધોના પુસ્તક કરતાં આનું પુસ્તક સાધારણ લોકોને પણ
ઉપયોગી થાય કેમકે રોગ થવાનાં કારણ અને રોગની હાલત તેમના
સમજવામાં આવે તો તેથી સાવચેત રહેવા પ્રયત્ન કરી શકાય અને એમ
જને એટલે ઔષધની ગરજ ઘણીજ થોડી પડે. હાજળ અને છાપ સરસ છે.

* * * * *

બનેવારી ૧૮૮૬.

શુદ્ધિપ્રકાશ.

૨ વૈદ્યકના શારીર શાસ્ત્ર, નિદાન (રોગની ઉત્પત્તિ વગેરેનાં કારણો સમજવાં તે) અને ચિકિત્સા (ઔષધ વિચાર) એવા ત્રણ મુખ્ય ભાગ છે. એમાં પણ નિદાન સૌથી વધારે ઉપયોગી હોવું જોઈએ, એમાં કંઈ શક નથી. નિદાન વિષે માધવનો આ ગ્રંથ પરમ પ્રમાણ ગણાય છે. સંસ્કૃતમાં આવી આવી એક કહાણી છે કે:—

નિદાને માધવઃ શ્રેષ્ઠ સૂત્રસ્થાને તુ વાગ્મદઃ ॥

શારીરે સુશ્રુતઃ પ્રોક્તશ્ચરકસ્તુ ચિકિત્સિતે ॥ ૧ ॥

આ ગ્રંથનું મૂળ સહિત ગુજરાતી ભાષાંતર જયરામ રધુનાથે કરી તમામ વૈદ્ય વર્ગને તથા તે વિષયના જ્ઞાસુઓને બેશક બહુજ ઉપકૃત કર્યા છે. આ ભાષાંતર ઘણે દરજ્જે શુદ્ધ તથા બધાથી સમન્વય એવું છે.

ડીસેમ્બર ૧૮૮૫.

ગુજરાત શાળાપત્ર.

૩. આ ઔપદી વૈદ્યશાસ્ત્રને ઘણી વાંચવા યોગ્ય છે, શારીરમાં કેવા કેવા પ્રકારના નાહના મોટા રોગોની ઉત્પત્તિ થાય છે અને તે કેવે પ્રકારે થાય છે તે આદિ ધણીક વાંચીને સમજવા યોગ્ય બાબતો આ ગ્રંથમાંથી મળી આવે છે. કેટલાક ઉઠવૈદો રોગ થવાનાં કારણો વગેરે બધા શિવાય પોતાની કમ સમજ શક્તિને આધિન થઈને જીટવૈદું કરી જીધું ચતું કરી નાખે છે તે-ઓને તો આ ગ્રંથ અવશ્ય કરીને વાંચવાની અમે ભલામણ કરીએ છીએ.

* * * * *

ગુજરાત મિત્ર.

૪. દરેક વૈદ્યે પ્રથમ નિદાન જાણવું જોઈએ, કારણ કે નિદાન શિવાય ઔષધ કંઈ પણ અસર કરવું નથી પણ જલદે દુઃખરૂપ થઈ પડે છે. એ તો દેખીતું છે કે, કયો રોગ થયો છે તેની પરીક્ષા કર્યા વગર દવા આપવી અથવા લેવી તે વૈદ્યશાસ્ત્ર વિરુદ્ધ છે. હાલના ધણાખરા લેભાગુ વૈદો નિદાન ભાગ જાણતા નથી તે પોતાનું કામ ધમધોકારે ચલાવે છે પણ તે ખરું કંઈ કામનું નથી. જ્યાંસુધી તેઓ નિદાન ભાગ જાણતા નથી ત્યાંસુધી તેમનાથી વૈદ્ય થઈ શકશે નહીં.

મે સન ૧૮૮૬.

આયુર્વેદ સુધાકર.

૫. શ્રી માધવનિદાન—આ ગ્રંથ આર્ય વૈદ્યક સંબંધી છે અને તેમાં રોગો ઉત્પન્ન થવાનાં કારણો, રોગોનાં નામ અને લક્ષણ ઘણી સારી રીતે વર્ણવ્યાં

છે. મૂળ માધવનિદાન ગ્રંથ આ દેશના વૈદ્યોને અને ગૃહસ્થોને ઘણો પ્રિય છે અને કેટલાએક તેનો આરંભમાં અભ્યાસ કરેછે. આવા ઉપયોગી ગ્રંથનું લાવાંતર પ્રસિદ્ધ કરવામાટે મિંજી જયરામને જે શ્રમ લીધો છે તે ખરેખર સ્તુતિપાત્ર છે * * * લાવાંતરનો હેતુ સારી રીતે પાર પડેલો અમને લાગેછે. આર્ય વૈદ્યકનો ફેલાવો થાય અને તે ગુજરાતી જાણનારાઓ સમજી શકે એ માટે મિંજી જયરામનો ઉત્સાહ અને ખંત વખાણવા લાયક છે. આ પુસ્તક સર્વ સજ્જનોએ સંબ્રહ્મવા જેવું છે. **સત્યવક્તા.**

જો અતિશે વખાણ કરવા કરતાં એટલુંજ કેહેવામાં આવેછે કે એક વખત પ્રસ્તુત પુસ્તક વાચવામાં આવશે એટલે સાફ માલમ પડશે કે આ પુસ્તક માટે કરેલાં વખાણ નકામાં નથી. જે ગૃહસ્થોને આ પુસ્તકના ગ્રાહક થવું હોય તેમણે પોતાનાં નામ, ઠામ, હોદ્દા સાથે લખી કર્તા તરફ સત્વર મોકલી આપવાથી પુસ્તક બહાર પડેથી મોકલી આપવામાં આવશે.

મુંબઈ—રામવાડીનજીક,
દાદીશીઠની આગ્યારીને રસ્તે,
મહારાજરાવલેન, ધરનંદર-૮.

જયરામ રઘુનાથ,
પ્રમુખ—“વૈં જ્ઞાં પ્રં સલા.”

વૈદ્યામૃત.

વૈદ્યામૃત નામનો અતિ ઉપયોગી પ્રખ્યાત વૈદ્યક ગ્રંથ પૂર્વે વૈદ્યકશાસ્ત્રમાં નિપુણ એવા એક પ્રસંસા પામેલા યથાર્થ અનુભવી મોરેશ્વર ભટ્ટ નામના વિદ્વાન વૈદ્યે સંસ્કૃતમાં રચેલો છે, આ ગ્રંથમાં:—

યુક્તાયુક્ત વિચાર, ઔષધ પ્રતિનિધિ, ઔષધાદિકનું પરિમાણ, ક્વાથાદિ પ્રક્રિયા, અને સ્નેહપાક ઈત્યાદિકનું વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે, તે પછી જ્વર, અતિસાર, સંમહણી, અર્શ, અજીર્ણ, વિષુચિકા, કૃમી, પાંકુરોગ, રક્તપિત્ત, ક્ષય, કાસ, હિક્કા, સ્વેદભેદ અરોચક, વમન, તૃષ્ણા (તરસ) મૂર્છા, દાહ, અપસ્માર, શ્વાસ, વાતવ્યાધિ, ઉરસ્તંભ, આમવાત, શૂલવાત, ઉદારવર્ત, ગુલ્મ, ગાંઠ, મૂત્રકૃચ્છ, અશ્મરી (પથરી) પ્રમેહ, પૌષ્ઠીકયોગ, સ્તંભનયોગ, દ્રાવણયોગ, મેદોરોગ, ઉદરરોગ, શોફોદર, અંડવૃદ્ધિ, ગંડમાળા, રક્તીપદ, વિદ્રવિ, વૃણ, ભગંદર, નાડીવૃણ, ઉપદંશ (ચાંદી), કુષ્ઠ, અમ્લપિત્ત, વિસર્પ, વિસ્ફોટ, મસુરિકા, ક્ષુદ્રરોગ, મુખરોગ, ગલરોગ, હંતરોગ, કંલુરોગ, નાસારોગ, નેત્રરોગ, શિરારોગ, સ્ત્રીરોગ (પ્રદર—ગર્ભધારણ—ગર્ભસ્થિતિકરણ—ત્વરીતપ્રસવ—યોનિશૂલ પરિહાર—યોનિસંકોચન—ગર્ભધારણ નિવૃત્તિ ગર્ભપાત) સ્તનરોગ, બ્રાહ્મરોગ, વિષચિકિત્સા, વિવેચન ઈત્યાદી.

એ પ્રમાણે અનેક રોગોપર અસરકારક તથા તાત્કાલીક ગુણકારક થઈ પડે તેવાં અનુભવી ઔષધો વૈદ્યક શાસ્ત્રમાંના ઉત્તમ ઉત્તમ ગ્રંથોનું દોહન કરી આ ગ્રંથમાં દાખલ કરેલ છે.

કિંમત ફક્ત ૬ આના પોષ્ટેજ ૬ પાઈ.

મુંબઈ,—રામવાલી નજીક, }
મસ્જીદરાવ લેન, ઘર નં ૮. }

જયરામ રઘુનાથ,
મેનેજર “ભાવપ્રકાશ ભાષાંતર.”

ઓપદેવ શતક.

અને

દિનચર્યા-રાત્રીચર્યા-ઋતુચર્યા.

ઉપલા નામનો દરેક કુટુંબમાં અવશ્ય સંઘરી રાખવા લાયક વૈદ્યક ગ્રંથ પૂર્વે “ઓપદેવ” નામના મહાન પંડિતે રચ્યો છે, આ ગ્રંથમાં દરેક મનુષ્યથી સહેલાઈથી બની શકે તેવા દરેક રોગોપર અસરકારક થર્મ પડનારા, આપણા પ્રાચીન વૃદ્ધ-ત્રયી ગ્રંથોને આધારે ઔષધો આપવામાં આવેલાં છે જેવાં કે:—

વિનયચૂર્ણ, લવંગાદિચૂર્ણ, ચાતુર્ભતાદિચૂર્ણ, ધાન્યાદિચૂર્ણ, નારાયણચૂર્ણ, નારસિંહચૂર્ણ, ભાગ્યોદિચૂર્ણ, ભારકરચૂર્ણ, આભાદિચૂર્ણ, હિંગ્વાદિચૂર્ણ, ખાંડવ-ચૂર્ણ, શાર્દૂલચૂર્ણ, અગ્નિમુખચૂર્ણ, અને સિતોપલાદિચૂર્ણો; તથા દૃષ્યમોદક, માણિક્યદ્ર મોદક, હિંગ્વાદિ ગુટિકા, દાવ્યાદિ ગુટિકા, સુરભુવટિકા, કાંચ-ગુટિકા, ત્રિભતાદિ મોદક, દીપ્યાદિ મોદક, તાલીસાદિ મોદક, સંયુકાદિ વટી, હેશોરક ગુગુળ, યોગરાજ ગુગુળ, આભાદિવટક, ખાદિરી ગુટિકા, કોલાદી ગુટી, દંત્યાદિવટક, મધુવટક, ઓળરક્ષી અને અંજની આદિ ગુટિકાઓ; તથા કુખમાંડાવલેહ, અગરિત હરીતકી અવલેહ, આર્દ્રકાવલેહ, ભાદુર્ગીશિવા અવલેહ, કંસ હરીતકી અવલેહ, વાસા હરીતકી અવલેહ, ચિત્રક હરીતકી અવલેહ, દંતીશીવા અવલેહ, વ્યાઘ્રીપથ્યા અવલેહ, રિંગણી અવલેહ, કુટબકાવલેહ, ખદિરાદિ એકાદશાવલેહ, કલ્યાણકાવલેહ, ચ્યવનપ્રાશાવલેહ, અક્ષાવલેહ અને પંચછરકાવલેહઆદિ અવલેહો, તથા પટ્પલ ધૂત, વજ્ર ધૂત, રાસ્નાદિ ધૂત, કલ્યાણ ધૂત, ફલ ધૂત, પંચગવ્ય ધૂત, બિંદુ ધૂત, ભત્તાદિ ધૂત, ભાંગેરી ધૂત, ધનંતરીધૂત, અદરૂષ ધૂત, સુકુમારક ધૂત, અહત્ પંચમૂલાય ધૂત, અષ્ટાંગ ધૂત; તિક્ત ધૂત અને નારસિંહ આદિ ધૂતો; તથા પ્રસારિણી તૈલ, માષતૈલ, ક્ષારતૈલ, શતાવરી તૈલ, વજ્ર તૈલ, નારાયણ તૈલ, બલાતૈલ, અન્વાસનતૈલ, પડુબિંદુતૈલ, લાક્ષાતૈલ, શુદ્ધચાદિ આક પ્રકારનાં તૈલ, મહાનીલતૈલ અને આછીઆદિ તૈલો; તથા મહાકવાથ, ત્રીરાસ્નાદિ કવાથ, મુર્વાદિ કવાથ, દાર્વાદિનિરઠ, દ્રાક્ષાદિ, ભૂર્નિખાદિ, વિષાપચાદિ, રૂગ્યાદિ, પથ્યાદિહિંમાદિશ્ચ, અતિવિષાદિ, મુસ્તાદિ, ગોક્ષુરાદિ, હરિદ્રાદિ, દીપ્યાદિ, દાવ્યાદિ, ત્રિકલાદિ, ચંદનાદિ, આમ્રાદિ, અંગ્યાદિ, યવાદિ, રક્તપિત્ત અને પ્રદરપર અદરૂષ કવાથ

મુખરોગપર દ્રાક્ષાદિ, પુષ્પનારા તથા રક્તગુલ્મપર તિલ ક્વાથ, કફવાત શુભાદિપર સુંઠી ક્વાથ, અતિસાર તથા અગ્નિમાંઘપર સુંઠી ક્વાથ, આમવા-યુષર રાસ્નાદિ, સોજપર મુંડયાદિ, સફેદ કોઢપર ફલ્ગ્વાદિ ક્વાથ, પ્રમેહપર ધાત્રી ક્વાથ, અતિસાર જ્વરાદિપર છિન્નાદિ ક્વાથ, વિષપર પાલિધાદિ ક્વાથ, અને સ્ત્રીઓના ગળેલા દુધપર અમૃતાદિ ક્વાથો, ઇલાદિ અનેક રોગોપર ભીત્ર ભીત્ર પ્રકારનાં ઔષધો આ ગ્રંથમાં આપેલાં છે.

આ ઉત્તમ ગ્રંથનું શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાંતર લગભગ ૨૦૦ પૃષ્ઠના આકારમાં, દિનચર્યા રાત્રિચર્યા તથા ઋતુચર્યા સહિત છપાઈ બહાર પડ્યું છે. અને તેનો લાભ દરેક સ્થિતિના મનુ-ષ્યથી લઈ શકાય માટેજ તેની કિંમત ફક્ત આઠ આના છે. પોછેજ ૬ પાઈ.

મુંબઈ,—રામવાડી નજ્જ, }
દાદીશેઠની અગ્યારીને રસ્તે }
મહારાષ્ટ્ર લેન, ઘર નંબર—૮.

જયરામ રઘુનાથ,

મેનેજર “ભાવપ્રકાશ ભાષાંતર.”

શંકરાચાર્ય પંચરત્ન.

સંસારાધ્વનિ તાપમાનુકિરણપ્રોઙ્ગતદાહવ્યથા ।

ચિન્તાનાં જલકાઢ્ઢક્ષયા મરુભૂવિ શ્રાન્ત્યાપરિ શ્રાધ્યતામ્ । પ

અત્યાસન્ન સુધામ્બુધિ સુલકરં વ્રહ્માદ્વયં દર્શાય । ધ

ત્યેષા શંકરભારતી વિજયતે નિર્વાણસન્દાયિની ॥૫૮૩॥ વિચુષ્પ

(અર્થ) સંસારરૂપ માર્ગમાં તાપરૂપી સૂર્યની કિરણોથી ઉત્પન્ન થએલ દાહરૂપી બીજાથી બેદ પામેલા, અને તેને લીધે જાણે નિર્જળ ભૂમિમાં થાકીને જળની ઇચ્છાથી બટકતા હોય એવા સંસારી લોકોને બહુજ સમીપમાં સુખ દાથી અમૃતના સમુદ્ર જેવા અદ્વિતીય પરમાત્માને દેખાડી પરમશાંતિ આપનારી આ શંકરાચાર્યની વાણી સર્વોપરિ છે.

આ આર્યોવર્તમાં માન પામેલું અને ઉત્તમ પુસ્તક “શંકરાચાર્ય પંચરત્ન” છે. શ્રી શંકરાચાર્યનાં રચેલાં હજારો પુસ્તકોમાં એ વધારે વખણાયેલું અને તત્વજ્ઞાનથી ભરેલું છે. આ ગ્રંથ સંસ્કૃત ભાષામાં હોવાથી આધુનીક આર્ય પ્રજાથી તે ભાષાની ખીન માહેતીને લીધે લાભ જેવો જોઈએ તેવો લઈ શકાતો નથી આથી તેવા એ ગ્રંથનું ગુજરાતીમાં મૂળજ્વોદા સહિત ભાષાંતર થવાની ધ વિચારી અમે તેનું શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાંતર એક વિદ્વાન શાસ્ત્રી સુપર રોયલ ઊંચી જાતના સુશોભિત કાગળને સરસ છપથી લગભગ પૃષ્ઠ જેવડા પુસ્તકના આકારમાં છપાવી બહાર પાડ્યું છે. ભક્તિજ્ઞાન ધર્મતત્વને ઊદ્દેશીને તેમાના પ્રસંગો પણ ઘણા જાણવા જેવા છે. કલ્પિત નકામા વિષયો વાંચવા કરતાં પુરુષાર્થને પ્રાપ્ત કરાવનારી આપ શ્રી શંકરાચાર્ય ભગવાનની વાણીનું રટણ કરવું એજ આ ક્ષણે ભંચુર સંસારમાં અક્ષય આનંદદાતા છે. આ પુસ્તક પ્રગટ કરવા ઉદ્દેશ પણ એજ છે. ગ્રંથમાં આવેલા અમુલ્ય વિષયો, કદી પામર અ વિષયી જનોને ભોગ્ય પડો વા ન, પરંતુ મુમુક્ષુ અને મુક્ત પુરુષોને એક અમુલ્ય જવાહિર છે !

કિંમત ફક્ત ૧૨ આના પોટ્ટેજ મા

જયરામ રઘુનાથ,

મેનેજર ભાવપ્રકાશ ભાષાંતર.

